

Parts are not sold singly.

FASCICULE 11
ARANYAKAPARVAN (1)

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUNTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
RAGHU VIR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1941

Reviews and Opinions

His Excellency Sir Leslie Wilson, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a national work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

Mahamahopadhyaya Dr. Ganganath Jha: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor Hermann Jacobi: "Your edition furnishes us with just what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised; and the only advice I can add is to push forward the publication with all energy."

Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. Washburn Hopkins: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Professor F. W. Thomas: "I agree with the views expressed in your 'Foreword.' It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The *Adi-parvan*, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the *Rigveda*. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the *Prolegomena*, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism." — The late Prof. M. Winternitz.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute. . . . But the most important and valuable part of the volume is its extensive *Prolegomena*, which gives a

exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic." — Professor Dr. Sushil Kumar De.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus critical. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators." — Professor A. Berriedale Keith.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original possible to be retraced under the present circumstances." — Prof. A. Banerji-Sastri.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the Continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which, in the main, if not in details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great

॥ आरण्यकपर्व ॥

EDITORIAL NOTE

This fascicule presents adhyāyas 1-154 of the *Āraṇyakaparvan* (commonly known as the *Vana-parvan*) corresponding to adhy. 1-157 of the *Vulgate*, that is up to the end of the *Jaṭāsura-vaḍha-parvan*. The next fascicule, which is passing through the press and which will be shortly issued, will complete the *Āraṇyaka*, containing, besides, an Appendix, Notes and Introduction.

The constituted text is, based on an *apparatus criticus* consisting of 28 MSS. headed by the unique birch-bark *Śāradā* Codex of the *Mahābhārata* belonging to the Institute, which was used also for the *Ādi*. The other versions represented in our *Critical Apparatus* are: 'K' (4 MSS.), Bengali (4), *Devanāgarī* (including the versions of *Śaturbhujā* and *Nilakaṇṭha*: 11), *Tolugu* (2), *Gantha* (4), *Malayālam* (2). *Devabodha's* commentary on the *Āraṇyaka* has unfortunately been lost, or at least has not been traced so far. The same is true of the *Javanese* version of this parvan. This parvan thus unfortunately lacks two of the most important of our testimonia.

The text of the *Āraṇyaka* is, relatively speaking, remarkably smooth, as may be seen even from such exterior factors as the paucity of variants and wavy lines on the pages of this edition, as compared with the editions of the *Ādi* and the *Virāṭa*. There are of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan of about 11,500 stanzas, there are no transpositions of any consequence, and there are very few "substitute passages." By "substitute passages" I mean parallel versions of fairly long passages, in two or more conflicting versions, which agree in general sense but which are worded differently so that they cannot be co-ordinated line by line and of which we have found such a large number in other parvans, notably in the *Virāṭa-parvan*. These "substitute passages" are very clear indications of textual corruption and are indeed very embarrassing to the textual critic.

There are naturally quite a large number of small and large insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from the editions of the *Ādi* and the *Virāṭa* especially, we were inclined to regard the Southern recension as 'inflated'. Now in this parvan the *Vulgate* version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern!

This relation between the two traditions may be seen even from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Northern and Southern recensions: the *Calcutta* edition has 12,818 ślokas (rectified figure given by Jacobi), while P. P. S. Sastrī's figure is 11,056 ślokas and 82 prose sections. And in point of fact the *Vulgate* contains 14 whole adhyāyas which are entirely lacking in the Southern Recension, and also in our *Critical* Edition, and which will be given in Appendix I. The Southern Recension is inflated, no doubt, but the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic.

Of the passages of the *Vulgate* which have been omitted in the critical text, the one which deserves special notice is a long passage (of about 85 stanzas) relating how Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by *Urvaśī*, refuses her advances, because she was an ancestress of his, and how she thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women (adhy. 45-46 of the *Bombay-Calcutta* Ed.). Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the *Kāśmīrī* (*Śī* and some 'K'), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous *Urvaśī*, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (B. 3. 46. 8-11 = C. 3.1824-1827):

दिव्याङ्गरागो सुमुखो दिव्यचन्दनरूपितो ।
गन्धमत्वा हारविकचो कनो तस्या ववङ्गतुः ।
कनोद्वहनसंक्षोभाच्चम्पमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामश्चित्रेण मध्येनातीव क्षोभिना ।
अधोभूषरविस्तीर्णं नितम्बोत्तपीवबरम् ।
मम्मथावतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
क्षपीणमपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सुखमवच्छर्धं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

The spurious character of this erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of *phalastuti* with which the passage ends (B. 3. 46. 62-63 = C. 3.1877-78):

य इदं शृणुष्वस्मिन् वृत्तं पाण्डुसुखस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥
इदममरचरामजस्य चोरं
शुचि चरितं विनिश्चयं काङ्क्षगुणस्य ।
व्यपगतमद्वन्द्वभरागदीर्घा-
क्षद्विगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. It also serves to testify to Arjuna's strength of will and purity of character.

The story is, however, flatly contradicted by Arjuna himself in the next parvan, where he tells Uttarā honestly and truthfully that although he has been telling people that he is a eunuch, he is in reality nothing of the kind, and that he has only been practising the vow of rigid celibacy (*brahmacharya*), for one full year, by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12-13).

The other important passage (Bom. Ed. adhy. 42) which unmistakably bears a Purāṇic stamp and which has been omitted on documentary evidence will probably not be missed. It details two well-known exploits of Viṣṇu: the killing of Naraka by Viṣṇu and the rescue of the Earth in the boar (*varāha*) incarnation of the great god of the Vaiṣṇavas. This adhyāya is omitted entirely by both the Kāśmīrī version and the Southern Recension, besides some old Nāgaī MSS. There is,

therefore, no question about its being a spurious addition: the documentary evidence is overwhelmingly against its being considered authentic.

This fascicule is particularly rich in legends of Ancient India. Among them there are two worthy of special mention, namely, the Nala episode, and the R̥ṣyaśṛṅga legend. The former, the story of Nala, by the way of translations into German, French, English, Italian and other European languages, has passed into the great stream of world literature. The latter, not so well-known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders, in his masterly monograph on the subject, entitled "Die Sage von R̥ṣyaśṛṅga" (*Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.*, Göttingen, 1897 and 1901). It is to be hoped that the first critical edition of these two romantic episodes, which are both as popular as important, will evoke the interest of scholars and encourage further study of them.

V. S. SUKTHANKAR

EDITOR

MANUSCRIPT MATERIAL

The manuscripts utilized for this edition of the *Aranyakaparvan* are as follows:

I. Northern Recension.

Śāradā (or Kāśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 159 of 1875-76.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kāśmīrī) Version (K).

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 471 of Viśrāmbhāg I.

K₂ = Poona, BORI, Mh. Collection, No. 14. Dated V. Sam. 1828 (ca. 1772 A. D.).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 184 of 1891-95.

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 57 of 1882-83.

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca. 1471 A. D.).

B₂ = Śāntiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 781. Dated Śaka 1183 (ca. 1261 A. D.).

B₃ = Dacca University Library, No. 601. Dated Śaka 1678 (ca. 1756 A. D.).

B₄ = Dacca University Library, No. 728. Dated Śaka 1739 (ca. 1817 A. D.).

Devanāgarī Versions (D).

Devanāgarī Version of Caturbhujā Mīśra (Dc).

Dc₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 32 of A1879-80.

Dc₂ = London, India Office Library, No. 1908 E3170.

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn₁ = Indore, Private property of Sardar Kibe. Dated V. Sam. 1839 (ca. 1783 A. D.).

Dn₂ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 236 of 1895-1902.

Dn₃ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 496 of Viśrāmbhāg I.

Devanāgarī Mixed Versions.

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 269 of Viśrāmbhāg II.

D₂ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 229 of 1895-1902. Dated V. Sam. 1795 (ca. 1739 A. D.).

D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 168 of 1887-91. Dated Śaka 1677 (ca. 1755 A. D.).

D₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Sam. 1655 (ca. 1599 A. D.).

D₅ = Pudukkottah State Library, Dated V. Sam. 1712 (ca. 1656 A. D.).

D₆ = Madras, Adyar Library, No. XXXVI G 16.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T₁ = Lahore, D.A.V. College Library, No. 3908.

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G₁ = Melkote, Yadugiri-Yatiraj Math Library.

G₂ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53.

G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.

G₄ = Pudukkottah State Library MS.

Malayalam Version (M).

M₁ = MS. from Ponnokottu Mana Nambudripad, Alwaye, Travancore.

M₂ = Poomulli Mana Estate Library, No. 299.

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निष्कृत्या द्विजसत्तम ॥ १
श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २
कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३

The first 54 folios of K₁ are missing; fol. 55 begins with 3. 32. 4^b. The first 51 folios of K₄ are also missing; fol. 52 begins with 3. 36. 1. The MSS. are mostly ignored up to the end of the lacuna.

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K₃ D₅; K₁ 4 missing). Only Ś₁ D₁ 3 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś₁ ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ; K₃ D₁ D₂ D₁ 3 श्रीगणेशाय नमः; B₁ ॐ नमो गणपतये; B₂ श्रीदेवव्यासाय नमः; B₃ 4 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D₂ ॐ; D₃ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुराणपुरुषोत्तमाय; D₄ 6 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते श्री(D₆ om. श्री) वासुदेवाय.

D₅ S (G₄ M₂ damaged), which om. the introductory mantra, begin as follows. D₅ begins with श्रीगणेशाय नमः; T₁ हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्य-पर्व । श्रीदेवव्यासाय नमः; T₂ ॐ. G₁ begins with हरिः ॐ, which is followed by :

2* शुक्लाश्वत्थं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु. — G₂ begins with :

3* ॐ व्यासं बलिष्ठनक्षरं शक्तेः पौत्रमकलमयम् ।

पराशराम्भजं वन्द्ये शुक्लातं तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये बालिष्ठाय नमो नमः ॥

के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।

किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४

कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।

व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५

कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् ।

पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।

वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

G₃ begins with शुभमस्तु । ॐ; M₁ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु.

1 Owing to missing first folios, the portion from 3. 1. 1 up to 3. 32. 4^a is lost in K₁, and the first 35 adhy. are lost in K₄. In G₄ st. 1 and in M₂ st. 1-7 are lost on a broken fol. — 1^{abc}—8^{abc}.

2 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₂ G₃ 4 सृजंती; G₃ सुहृद्भिर् (for सृजद्भिर्). — ^c) K₃ B D₂ D₃ 4 T₂ G₁ 3 4 M₁ अकुर्वन्. Ś₁ कौरव्या (for कौरव्या).

3 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₃ D₁ D₂ 4 6 वै (for चै). M₁ om. च. T (G₁—3 कथंमे (T₂ "थं चै) श्वर्यभूयिष्ठाः. — ^b) Ś₁ K₃ D₁—3 6 ईयुषः (for ए). — ^c) D₁—3 वने विजहुः पार्थान्.

4 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₃ B₁ 3 D₂ D₄ 6 G₁ 4 M₁ वै तान्; K₃ B₂ 4 D₂ D₃ 3 चैनान् (for चैनान्). Ś₁ K₃ B₁ D₅ अन्वगच्छन्. — ^c) K₃ 3 B₃ D₂ D₃ 4 6 G₁ transp. आहाराः and आचाराः.

5 M₂ missing (cf. v.l. 1). K₃ B₂ om. (hapl) 5^{ab}. — ^a) K₃ B₃ D₂ D₄ 6 G₁ कथं च द्वादश समा. — ^b) K₃ B₁ 3 D₂ D₁ 2 4 6 G₁ महायुगे; M₁ तरस्विनां (for महात्मनाम्). D₅ वने (वने) निवसन्तां समा. — ^d) B₂ 3 D₅ S (M₂ missing) अनिवर्तिनां; D₁—3 परधानां (for अरिं).

6 M₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) D₃ (in as in text) सम्यं (for पतिं). — ^d) Ś₁ K₃ D₂ D₁—3 द्वीपदी (for सततं). B₂ G₂ प्रियं; B₃ D₅ संशितव्रता; D₂ 3 3

एतदाक्ष्व मे सर्वं वित्तरेण तपोधन ।
 श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्विणतेजसात् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतुहलं हि मे ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं हृतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
 धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाङ्गयात् ॥ ८
 वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
 उदङ्मुखः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
 इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
 रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
 ब्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
 गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
 ऊचुर्विगतसंश्रान्ताः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
 यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२
 नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
 यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३
 दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
 अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४
 नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
 साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
 सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
 हीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६
 एवमुक्त्वानुजगमुस्तान्पाण्डवास्ते समेत्य च ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म* (for सर्व*). — °) B₄ वने वासमनर्हं च. — /) D₁. ३ सा कथं (for दारुणं).

7 M₂ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ वेत्तुम् (for श्रोतुम्). G₂ तत्सर्वं (for चरितं). — °) K₂ D₁ D₂ चेतसा.

8 g^{abc} = 1^{abc}. — °) K₂ B₂. ३ D₂. ६ ततो (for एवं). — °) T₂ G₂. ४ नियुज्य (for निर्मयुज). D₂ नाग* (for गज*).

9 °) K₂ D₂ D₄. ६ S *पुर* (T₂ G₂. ४ *गृह*) द्वारादभि*. K₂ B₁ D₂ D₄ M₂ पांशवाः; D₂ तेनच (for ते तदा). — °) K₂ D₂ आतदुःखाः (for उव*). — °) Ś₁ D₂ transp. सह and कृष्णया.

10 °) K₂ B D₂ D₂ D₂ D₁. २. ४. ६ T₁ M₂ चैव; K₂ D₂. ३ G₂ चैतान् (for चैतान्). — °) M₁ भृत्यवर्गाश्चतुर्दश. — °) B₁ S (except T₂ G₁) शीघ्रं. — °) Ś₁ D₂ चादाय (for आदाय). — After 10, S ins. :

4* ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।

वदन्तुर्जोद्धवीतीरे प्रमाणकर्म महावटम् ।

[Cf. 39. — (L. 1) T G₂. ३ आदाय (for आस्थाय). G₂ सर्वशः (for भारत).]

11 °) K₂ B D₂ D₄. ६ गतानेतान्; T₂ G₂. ४ प्रजगमुस्तान् (for ब्रजतस्तान्). — °) D₂ D₂ शोकेन (D₂ शोकाभिः) कक्षिताः; S (G₂ M₂ damaged) शोकसमन्विताः (G₂ *समाप्युताः). — °) M₁ ते शर्पन्ते (for गर्हं) B₁ तदा (for [अ]सकृद्). Ś₁ B₂ T₂ G₂—4 M₁ भीष्मं (for भीष्म*). — °) S (except G₁; T₂ after corr.) ऊचुर्वै समचं (T₂ [orig.] G₂ *रं) कृत्वा. — /) D₂ समासाच; D₁. ३ ते संमन्व्य;

D₂ ते संगम्य; T₂ G₂. ४ समन्वेत्य (for समागम्य).

12 Before 12, a few MSS. (some marg.) ins. पौरा ऊचुः. — °) B₁ D₂ G₂ नैतद् (for नेदम्). S (except G₁) कृत्स्नं (for सर्वं). — °) Ś₁ संगतः; T₂ G₂. ४ बालिहाः (for पालितः). B₄ D₂ D₁. २. ३ सौबलेनाभि (D₂ *तु) पालितः; G₁ *लेन च संगतः; M₁ *लेन समन्वितः. — °) T₁ G₁. ३ M₁ *नाचैश्च. — /) D₂ राज्यं शासितुमिच्छति.

13 °) Ś₁ नेदं; K₂ B D₂ D₄—६ न तत्; K₂ न वै; D₂. ३ नैतत्; D₁ न नः (for नो चेत्). D₁ नो धर्मो (for चाचारो). — °) B₄ T₂ G₂. ३ न धर्मोऽर्थः. D₁—३ नार्थकामः सुखं कुतः. — °) B₁ D₂ [S] ली (for डवं). — °) Ś₁ G₁ बुभूषते; K₂ B₂—4 D₂ D₂ D₄—६ चिकीर्षति; K₂ B₁ D₁—३ बुभूषति.

14 °) D₂ सातापितु* (for दुर्योधनो). D₁—३ सदाधर्मी; T₂ G₂. ६ गुणद्वेषी. — M₁ om. 14^{bc}. — °) D₂ त्यक्ताचारः कुरुद्वहः; T₁ G₂ त्यक्तधर्मः प्रियानृतः. — T₁ om. 14^c—15^b. — °) G₂ लुब्धस्तब्धो (for अर्थ*). D₂ T₂ G₁. ३. ४ [S] ति* (for डभि*). — °) K₂ B₁—३ D₂ D₁ नीचप्रकृति*; G₁. ३ नीचः परम*.

15 T₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — °) D₂. ३ S (T₁ om.; M₂ damaged) सर्वो (for कृत्स्ना). K₂ D₂ D₂ त्यजेम हि महीं कृत्स्ना. — °) T₁ तत्र (for साधु). T₂ G₂. ४ यत्र (for सर्वं). D₁—३ गच्छामः संहिताः सर्वे. — °) T₂ G₂. ४ पांशवा जितः

17 Before 17, a few MSS. ins. वैशं ड*. — °) K₂ B₁—३ D₂ D₂ D₄. ६ transp. तद् and ते. D₂ समन्वयः;

क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
 वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८
 अधर्मेण जिताञ्छ्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
 उद्दिग्धाः स भृशं सर्वे नास्मिन्हातुमिहार्ह्य ॥ १९
 भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
 कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०
 श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषाभरर्षभाः ।
 शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१
 वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
 पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२
 मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
 अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३
 तस्मात्प्राज्ञैश्च बूढैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः ।
 सन्निश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४
 येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विधा च कर्म च ।
 तान्सेवेतैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५

निरारम्भा अपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
 पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६
 असतां दर्शनात्स्पर्शस्तिसंजल्पनसहासनात् ।
 धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥ २७
 बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
 मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोच्चमैः ॥ २८
 ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
 लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः श्लिष्टसंमताः ॥ २९
 ते युष्मांसु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्रूपाः ।
 इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०
 र उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
 असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१
 तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
 नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२
 भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

T G₁. s M₁ समेत्य तु. — °) K₃ B₃ D₃ तत्र (for सर्वे).
 — °) Ś₁ K₃ B₃ D₃. s कौतेयाणां दुर्नवनान्; K₃ B₃ D₃ D₄. s T₃ कौतेयामात्रि; D₁. s वीरास्त्वान्पाङ्क.

18 °) D₃. s कथं यात्यथ भ. — °) D₁-s read तत्रैव (for अप्यनु), and transp. यत्र and यूयं.

19 B₁ om. 19^{ed}. — °) K₃ B (B₁ om.) D₃. n₃ D₄. s को; K₃ D₁-s. s सु; T₃ G₃. s च (for ख). — °) D₃ T₁ G₁. s त्यक्तुम् (for हातुम्).

20 °) N (K₁. 4 missing) G₁ रक्तान्. K₃ भक्तान्मुसुहवः सर्वान्. — °) G₄ तथा; M₁ सर्वे (for सदा). D₁ स्थितान्; T₃ G₃. 4 M₁ रताः (for रतान्). K₃ सदा प्रियहितेप्सितान्; G₃ सर्वे नित्यममाहिताः. — °) T₃ G₃. 4 देशे (for राज्ये). — °) D₁-s न रत्नामश्विरं वयं; D₃ न हि स्वात्स्याम सर्वशः.

21 °) D₁-s T₁ om. च. — °) K₃ गुणान्दोषान्; B₃ गुणदोषैः; G₃ गुणं दोषं. T₃ G₃. s M₁ नराधिपाः (for नर). — °) D₃ शुभाशुभविशेषांश्च. — °) K₃ B D (except D₃) संसर्गाः; K₃ संसायः (for संसर्ग).

22 °) Ś₁ K₃ D₃ D₁-s. s transp. वचनं and आपः. T₃ G₃. 4 M₁ अंभसः; M₃ अन्नस्य (for आपस्य). Ś₁ D₃. s तिला भूमि.

23 °) G₃ मूलनाशस्य यो. — °) D₃ D₃. s सह

(for एव). — K₃ D₃ om. (hapl.) 23^{ed}.

24 °) D₃ D₁ सुखभावैश्च; S स्थिरभावैश्च.

25 °) K₃ B D₃ D₁ D₄. s (by transp.) विद्या योनिश्च; M₁ विद्या धर्मैश्च. — °) D₃ 8 ते सेव्यास्तैः. Ś₁ K₃ D₃ D₃ D₄. s समस्ता हि; (G₁ समस्ता हि. D₃ D₃. s तांमेवेत विशोषेण. — °) D₃ सर्वेभ्योपि. D₃ गरीयसा; T₃ G₃ M₁. s विशिष्यते. D₃. s शास्त्रं येषां हि कारणं.

26 °) D₁-s निरानंदा ह्य. — °) D₃ D₁-s पुण्यार्थं वस्तुमिच्छामः. — °) D₃ पापं पापेन सेवनात्; D₁-s पापं स्वात्पापं; T₃ G₃. 4 पापं पापानु.

27 °) K₃ D₁. s वर्जान् (for वर्जानान्). — °) K₃ B D₃ D₁ D₄. s संजल्प्याश्च; D₃ S संजल्पेन (G₁ संसर्गोण; G₃ संभाषण) (for संजल्पन). — °) B₃ D₃ D₃ D₁ धर्माचारान्. — °) K₃ B₂-4 D₃. n₃ D₄-6 मिथ्यंति न च (D₃. n₃ D₃. s by transp. च न) सा.

28 °) B₃ D₁. s मध्यैश्च (for मध्यमैश्च). Ś₁ K₃ B₁. s₁ D₃ मध्यमैर्मध्यस्थ (Ś₁ B₃ m₃ मां याति. — °) G₃ श्रेष्ठः श्रेष्ठःवमाप्नुयुः. — After 28, D₃ D₃ ins. :

5* अनौचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिहेर्विशोषतः ।

[D₃ न नीचैर्नाप्यविदुषोनापमैर्नोद.]

29 °) K₃ B D₃ D₃ D₃-6 लोकाचारेषु संभूताः; D₁. s

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
 ते त्वस्मद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
 युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
 निवर्ततागता दूरं समागमनश्चापिताः ।
 स्वजने न्यासभूते मे कार्या खेहान्विता मतिः ॥ ३५
 एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
 सुकृतानेन मे^१तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
 चक्रुरातस्त्वं घोरं हा राजभित्ति दुर्मखिताः ॥ ३७
 गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःस्वार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आ

निवृत्तेषु तु पौरैश्च स्थानास्थाय पाण्डवाः ।
 प्रजग्मुर्जाह्वितीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
 तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 ऊचुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं क्षुब्धि ।
 उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः ॥ ४०
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्खेहात्केचिद् द्विजातयः ।
 साप्रयोऽनभयश्चैव सशिष्यगणवान्धवाः ।
 स तैः परिवृतो राजा क्षुब्धे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
 राजानं तु कुरुभ्रेष्टं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विप्राभ्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥ ४३

रुचि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

S (except M₂) लोकाचाराश्च सं.30 B₁ om. 30^a. — ^b) K₂ D₂ D₃ व्यस्तान्नेव महद्गुणाः.
— ^c) T₂ (by corr.) G₂ गुणवत्स्वेव.33 ^b) T₁ G₁. s M₁ transp. विवुरः and जननी. Do
तदा (for च ये).34 ^a) S (except T₂ G₂) छ^१ (for ख^१). — ^b)
D₁-s सेव^१ (for पाक^१). — ^c) Ś₁ K₂ B₂. s Do Dn D₄. s
सहिताः सर्वैः; K₂ G₂ सहितैः सर्वैः. — ^d) T G₂. s M₁
‘विह्वलैः; G₁ ‘कसितैः.35 ^a) K₂ Dn₁. ns D₂ निवर्ततागता; T G₂. s M₁
निवर्तत्वं गता. — K₂ om. 35^b-36^c. — ^b) B₂-4 D₂
‘तापिताः; D₂ ‘शालिना; Dn₂ D₄. s ममा^१; D₁ ‘पाशातः; S
ममागमनकाक्षिणः. — ^c) S स्वजने भूतो मे.36 K₂ om. 36^{abc} (cf. v.l. 35). — ^a) Ś₁
कृतिनोनेन; K₂ B₂ Dn D₄. s कृता तेन तु; B₁ कृता त्वनेन;
B₂. 4 Do D₁-s. s कृतेनामेन; G₂ संस्कृतानेन. Ś₁ B Do Dn
D₁-4. s (by transp.) तुष्टिर्मे; D₂ तु विभो. — ^d) Ś₁ K₂
B₁. 4 Do D₁-s च कृतो भवेत् (D₁ महान्); D₂ परमो भवेत्
(for च भवि^१).37 ^a) Ś₁ तथा तु संश्रितासु; K₂ D₁-s G₁ तथानुवक्षि-
तासु; B₂ T G₂-4 M तथा तु संश्रितासु. — ^b) D₁-s वै (for
ताः). T₁ G₁. s M ता वै राजप्रजास्तदा; T₂ G₂. 4 राजं (G₂
‘ज्ञ’स्ता वै प्रजास्तदा. — ^c) G₂ M₁ ‘स्वनं. S सर्वाः (for
घोरं). — ^d) K₂ B₂. s Dn D₄. s संवृताः (for दुःखि^१).
38 ^a) Ś₁ K₂ D₂ D₁-s च (for [अ]य). S पौष्टैः.39 Cf. 4*. — ^a) Ś₁ D₂ च; B₂. 4 D₂ D₁-s
[अ]य (for तु). S विनिवृत्तेषु पौ^१. — ^b) B₁ D₂ रथम्.
— ^c) K₂ Dn D₄. s आजग्मुर्; K₂ संजग्मुर्; D₂ D₁-s. s
T₂ G₂. 4 प्रययुर्.40 ^a) K₂ D₂ D₄ तले; B₁ Dn D₂ (by transp.)
ते तं; D₂ S ततो. — ^b) Ś₁ K₂ B₂ D₂ D₁-s [अ]य (for
तु). — ^c) Ś₁ K₂ B₁. 4 D₁-s. s शोककर्षिताः; Do नरपुंगवाः.
Some MSS. -कर्षिताः.41 ^a) Ś₁ K₂ D₁-s. s अभि^१ (for अनु^१). Do तत्रैव;
T G₂ M₁ तत्रैवान्. — K₂ transp. 41^a and 42^{ab}. — ^c)
B₂ च निवृत्तो (for परि^१). — ^d) S क्षुब्धपुर (for क्षुब्धमे).42 ^b) Cf. 1. 43. 20^b.43 ^a) B₂ T₂ G₂. 4 तं (for तु). — ^c) S विप्रैः (for
विप्राभ्याः). — ^d) D₂ D₁. s T₂ G₂. 4 सर्वै (for सर्वा^१).
— After 43, S ins. :

6* राजा तु आकृभिः सार्वं तथा सर्वैः सुहृद्भिः ।

अशेत तौ निषां राजा दुःखघोरसमाहतः ।

[(L. 1) T₂ G₁. s. 4 सुहृज्जने. — (L. 2) T₁ G₂
‘समाहितः; T₂ G₂ ‘समन्वितः.]Colophon. K₁. 4 missing; M₂ broken. — Major
(or Sub-)parvan: Ś₁ B Dn₂. ns T₁ G₂ M₁ अरण्य;
K₂ D₄ वन; D₂ कर्ण. Do T₂ G₂. 4 आरण्य. — Adhy. name:
Ś₁ D₂ D₂ वीराजुगमनं; K₂ B₂ Dn₁. ns D₄. s वीरप्रसाध-
नं; K₂ पौष्टवप्रसाधनं and वीराजुगमनः; D₁ पौष्टववनवानं;

वैशांपायन उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामङ्घ्रिहर्मणाम् ।
वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिन्नाद्भुजोऽमृतः ।
तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
वयं हि हृतसर्वस्वा हतराज्या हतभियः ।
फलमूलाभिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्षेप्यश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
ब्राह्मणानां परिक्षेपो दैवतान्यपि सादयेत् ।
किं पुनर्माभितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
ब्राह्मणा ऊचुः ।
गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
नार्हयास्यान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्वर्मदर्शिनः ॥ ५
अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

T₂ G₂. ४ बट्टद्वयनिवासः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn D₁. १ S (M₂ broken) 1 (as in text).
— Śloka no. : Dn 47 (Dn₁ 44) ; D₁ 49.

This adhy. is missing in K₁. ४ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

- 1 ¹) Ś₁ K₂ B₁ D₂ D₃-३ धर्मं (for कुन्ती).
- 2 ²) T₂ G₂. ४ 'ताना' (for 'मिषा'). —³) K₂ B Dn D₂. ४ गच्छाम (for यास्याम).
- 3 ³) Ś₁ 'समापुते'; D₁ 'समाकुलं'. —⁴) T₂ G₂. ४ 'क्षेपं च'. —⁵) D₂ D₃ ध्रुवस्तत्र.
- 4 ⁶) B₁ S तु (B₁ च) संक्षेपो (for परि'). —⁷) B₁ शावयेत्; B₂ संवदेत्. —⁸) Ś₁ मामयो; B₁ Dn₂ मामतो; D₁-३ मादसान् (for माभितो).
- 5 ⁹) D₁-३ transp. गतिः and वा. —¹⁰) Ś₁ K₂ Dn D₁-३ नार्हसि; D₂ तत्तथा (for नार्हय). —¹¹) K₂ D₂ सद्दर्श-चारिणः; D₂ धर्मात्मवर्शिणः; D₂ धर्मार्य'. D₁. ३ भक्त्यास्यान्व-वचारिणः.
- 6 ¹²) S (except G₁ M₂) वेदहर्मणिभ्यः. —¹³) K₂ B

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
ब्राह्मणा ऊचुः ।
अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
कथाभिधानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

Dn D₄. ६ देवता अपि कुं.

8 ¹⁴) K₂ B D₂ Dn D₄-६ इमे (B₂ इहं) येपि; S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि). —¹⁵) B₂ D₄ M₁ फलमूलं; D₂ फलं मूलं (for फलमूलं). D₂ फलमूलतृणं तथा; G₁ (corrupt) फलं मूलमधुस्तथा.

9 ¹⁶) K₂ B Dn D₄-६ दुःखार्चितान्. D₂ इह (for इमान्). B₂ चैव (for क्लेशैर्). —¹⁷) S ताम्योक्तुम् (for योक्तुमिह).

10 Ś₁ K₂ विप्रा ऊचुः. —¹⁸) K₂ B Dn D₄. ६ चाद्यानि (B₁ 'द्या'); K₂ वयं तु; D₂ D₃ वन्यास्यामः (for वन्यानि). Ś₁ स्वयमाहृत्यवन्याः अ. —¹⁹) Ś₁ ह्यनुयास्याम त्वा; K₂ B Dn D₄. ६ उपयोक्ष्यामहे; K₂ T G₂. ३ मः ह्यनुयास्यामहे; D₂ यातु यास्यां; D₁-३ स्वातु; G₁. ४ M₁ [अ]प्यनु.

11 ²⁰) K₂. ३ D₁-३. ६ आप्येन. —²¹) D₂ विप्रधामः. —²²) D₂ om. च. Ś₁ K₂ D₂ G₁ चा (G₁ अ)नुकूपाभिः; K₂ B₂. ३ Dn D₄ चाभिरन्याभिः. —²³) D₁. ३ सर्वे (for सह). N (except Ś₁) T₁ (sup. lin. as in text) सर्व (for वने).

12 ²⁴) D₂ D₃ G₁ एव (for एतन्). —²⁵) Ś₁ K₂ B D₂ Dn D₄-६ रमेहं (D₂ 'यं' सततं द्विजैः; K₂ रमेहं सह ब्राह्मणैः; D₁-३ न योक्तुममृतं द्विजैः. —²⁶) K₂ नूनं कथं नु यास्यामि.

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।

मङ्गलत्वा क्लिश्यतोऽनर्हान्निष्कपापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।

तमध्यात्मरतिर्विद्वाञ्छौनको नाम वै द्विजः ।

योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५

न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।

श्रेयोवातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६

अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुष्यां सर्वाश्रेयोविधातिनीम् ।

श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७

अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।

शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८

क्षयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।

आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९

मनोदेहसमुत्थाम्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।

तयोर्व्याससमासाभ्यां शंभोपायमिमं शृणु ॥ २०

व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविचर्जनात् ।

दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१

तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।

आधिभ्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२

रतिमन्तो ह्यतो वैद्याः क्षत्रं प्रागेव कुर्वते ।

मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३

मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।

अयःपिण्डेन तप्तेन कूर्मभंसंस्थमिवोदकम् ॥ २४

मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।

प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥ २५

13 ^b) K₂ B D स्वयमाहृत्यभोजिनः; K₈ ब्राह्मणान्कृत-
भोजिनः; T₁ स्वयमाहृत्य भोजनान्. — ^c) Dc S (except
M₂) मङ्गलान्. — ^d) S क्लिश्यतो (for चिक्पापान्).

14 ^a) S नृपतिः (for स नृपः). — ^b) Dc D₁. 2. 5 निष-
पात (for निष). — ^c) Ś₁ K₂ B₂. 4 Dc D₁-3 *गतिर्; K₂
B₁. 2. 3m Dn D₄-6 *रतो (for *रतिर्). T₁ तमध्यात्मा मुनि-
विद्वाञ्. — ^d) K₂ B₄ Dc₂ D₅ *को द्विजसत्तमः. — ^e) Ś₁
K₂ सांख्ये योगे (by transp.).

15 = B. 12. 330. 2. — Before 15, B₄ Dc D₅ G₁. 2
M₂ ins. शौनक उ*. — ^b) Ś₁ D₁-3 G₁ हर्ष* (for अय*).
— ^c) Ś₁ K₂ मूढान्. — ^d) K₂ पण्डितान्.

16 ^a) T₁ G₂ M₁. 2 च; T₂ G₂. 4 चेत् (for हि). — ^b)
Ś₁ K₂ D₁-3. 5 G₂ M₂ बहुप्रायेषु; B₄ Dc बहुप्रायेषु. — ^c)
Ś₁ B₁ D₁-3 मूल* (for श्रेयो*). — ^d) T₂ G₂ बहुश्रुताः (for
भव*). — After 16, D₂ ins. 7*.

17 ^a) S हि (for वा). — ^b) K₂ B₁-3 Dn D₄-6 G₂
सर्वाश्रेयोभिः; B₄ Dc *विपाटनी; T₁ G₂ सर्वश्रेयोविधातिनी;
T₂ G₁. 2 सर्वश्रेयोविधातिनी. — ^c) Dc T₂ G₂-4 *समायुक्ता;
T₁ G₁ M₁ मतिस्मृतिसमायुक्ता (M₁ *का). — ^d) Dc₂ Dn D₅
transp. सा and राजन्. — D₂ G₂ ins. after 17 : D₂,
after 16 :

7* शुश्रूषा अवयवं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

उद्गापोहोऽपि विश्वार्थं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।

18 ^a) S दुःखे* (for दुर्गे*). — ^b) T G₂-4 ह्य* (for

व्या*). B₄ T G M₁ स्व(G₂ वि)जनेषु; M₂ व्यसनेषु (for
स्वजनस्य). S (except G₂ M₂) [अ]पि (for च). — ^c) B₁
शारीरैर् (for शारीर*). S शारीरै मानसे चैव (G₁ *सेष्वेव).
— ^d) S (except M₂) न सीदन्त्यसुखे बुधाः.

19 ^a) = (var.) 3. 1. 21^a. D₁. 2 Som. च. — ^c)
Ś₁ *पराः; K₂ धर्म*. — ^d) Ś₁ B₁. 4 Dc D₁-3. 5 श्लोका
गीताः (by transp.); K₂ गाथा गीताः.

20 ^a) K₂sm *मोह* (for *देह*). — ^c) D₁. 2 तयोश्चैव
विनासाय.

21 ^a) S (except G₂) *संयोगाच्च. — After 21^{ab}, K₂
reads 23^c-24^b. — ^c) G₂ M₁ एतच्च (for दुःखे*). T₁
एतच्छरीरं कौतये. — After 20, D₁. 2 ins. :

8* व्याधयोऽत्र शरीरेऽस्मिन्मातृपितृकफोज्ञवाः ।

अजीर्णप्रभवाः सर्वे बुद्ध्याः पापोद्भवस्तथा ।

22 ^a) K₂ Dn D₄. 6 तदा तत्; B (except B₄) सदा
तत् (for तदाशु). — ^b) Ś₁ K₂ B₂. 4 Dc D₁-3 च वि-
(B₂ परि)वर्जनात् (for चावि*). — ^d) D₂ *त्वमेव; T G
*बलेन; M₁ *फलेन (for *द्वयेन). Ś₁ B₄ Dc Dn₁ D₁ T₁ G₁
च (for तु).

23 ^{ab}) S (except M₂) व्यथोपेताः (for ह्यतो वैद्याः),
and प्रायेण (for प्रागेव). — K₂ reads 23^{cd} (with 24^{ab})
after 21^{ab}. — ^c) Dc D₁-3 प्रियाख्यान*. S (except M₂)
मानसाकर्षं *स्थानात्. — ^d) Dc₁ T₂ G₁. 5 संभोगार्च*.

24 For sequence in K₂ cf. v. 1. 21. — ^c) S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगद्वयैति च ॥ २६
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकद्वयौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
 स्नेहात्कारणरागश्च प्रज्ञश्च वैषयस्तथा ।
 अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
 कोटरारिभिर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्मारथिनं तथाप्योऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
 ज्ञानान्निष्ठेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पथपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

(except T₂ G₃) [ए]व (for हि).

25 ^b) K₃ G₂ अभसा (for अभुना). — ^c) N (K₁ & missing) ह्यस्य (for दुःखे).

26 ^a) B₁ T₂ G₂₋₄ M₂ हि (for तु). — ^b) G₁ अभिधीयते (for उपलभ्यते). — ^c) Ś₁ B₄ D₆ D₁ G₂ M₁ च (for तु). — ^d) Ś₁ दुःखमोहम्; K₃ दुःखे सुखम्; B₄ दुःखमूलम्.

27 ^c) S शोको हर्षः. — ^d) T₁ G₂ M₁ स्नेहात्सर्वं (by transp.).

28 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃ s) भावोनुरागश्च; S कारुण्यराती च (G₁ °ण्यभावाच्च). — ^b) K₂ B₁₋₃ D₆ D₁ 4-6 विषये; K₃ D₃ विषयस् (for वैषयस्). B₄ मित्रेषु च धनेषु च; S प्रजास्वीर्या (T₂ G₃ "स्विहो" इयस्तथा (M₂ "स्युहा").

29 ^c) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃ s) धर्मारथी तु (for "धिन"). — ^d) Ś₁ K₃ D₆ रागद्वेषौ; D₆ D₁ D₃ (before corr.) T₁ G₂₋₄ रागद्वेषो. B₁ रागो द्वेषश्च नाशयेत्.

30 ^b) K₃ समागतान्; D₁ समागमे. — ^c) Ś₁ K₃ विकारः; M₂ वैराग्यं (for विरागं). — ^d) N (K₁ & missing) निरवग्रहः.

31 ^a) N (K₁ & missing) न लिप्सित (D₂ सुपक्षेभ्यः) (for स्वपक्षेभ्यः). — ^b) B₂ मित्रेषु च धनेषु च; G₂ धनधाम्यं च स्वच. — ^c) N (except K₃; K₁ & missing) च (for तु).

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
 तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
 राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

— ^d) T₁ G₂ M₁ परिवर्जं (for विनिवर्तं).

32 ^a) Ś₁ K₃ D₁₋₃ s मित्रेषु; K₂ B D₆ D₁ D₄ o सुकेषु (for मुख्येषु). — ^b) D₆ सुकेषु च (for शास्त्रं).

33 ^b) D₂ "क्षिप्यते"; T₁ M₂ "तृप्यते"; G₂ "क्षुप्यते" M₁ "तृप्यते". — B₂ om. 33^{cd}. — ^c) Ś₁ K₃ B₁ 4 D₆ D₁₋₃ चास्य; B₂ ह्यस्य (for तस्य). — ^d) K₂ B₃ D₁ D₄ विचर्षते; D₆ D₅ प्रजायते (for प्रवर्).

34 ^a) T G₂ 4 [अ]पि (for हि). — ^b) T G₃ निष्प्रयोगं. N (K₁ & missing) स्मृता (for नृणाम्) of. 36^b. — ^d) D₁₋₃ घोररूपान्.

35 = Āh 840^b, lines 5-6.

36 ^b) To avoid hiatus, Ś₁ D₆ D₁₋₃ ह्य (for अ) । — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃ s) भूतानि (for संभूता). — ^d) Ś₁ K₃ D₃ अयोरज; B₂ आयो (in अयो)वज्र (in also as in text); D₁ 2 लौहं रज; T₂ G₃ अयो घोर; G₁ अयो-रुज; G₄ अयोरज; M₁ अयोजलम् (for अयोनिज). Nilp अयोनिजमिवाकलं.

37 ^a) T G₃ यथा च; G₁ 4 यथायः; G₂ यथैव; M₁ यथायं; M₂ यथागः (for यथैधः). D₆ सुसमिद्धेन (for स्वसमु). — ^b) B₄ अहंति; D₃ 4 o अहं (for अकृष्टं). — ^c) T₂ (by corr.) G₃ तथा तु स्वात्मलोभेन.

38 ^b) Ś₁ K₃ B (except B₂) D₆ D₁ D₂ 5 घोरतः. — After 38^{ab}, G₂ ins. :

9* अर्थिभ्यः कालतस्तस्मादित्यमर्थवतां भयम् ।

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
 अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थज्ञानि विदुः प्राज्ञा दुःस्नान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
 अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
 नास्ते दुःखं व्यये दुःखं मन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।

— °) T₂ G₁ s. ४ 'वतो (for 'वतां).

39 °) Do भुज्य' (for मध्य'). — °) N (except Ś₁; K₁ 4 missing) सर्वत्र (for सर्वेण).

40 °) K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) अनर्थ. Ś₁ D₁₋₃ जायते; K₂ B₂₋₄ Do Dn D₄₋₆ भजते; K₃ भवते (for भविता). B₁ लोकेनधीय कस्यते. — °) S (except T₁ M₂) अर्थे (for अर्थ-). — °) Ś₁ K₂ B₄ परं (for नरः). — °) Ś₁ मनोवोष; S (except G₂) मदमोह. D₁ ३ निबन्धनाः.

41 °) Ś₁ K₂ B₄ D₁₋₃ ३ हि केषांचित् (for विदुः प्राज्ञा). — °) K₂ एव हि (for एतानि).

42 °) K₂ B (except B₄) Dn D₄ ६ अर्थस्योत्पादने चैव. — °) Ś₁ K₂ B₁ ६ Do D₂ ३ [अ]य (for च). D₁ ३ रक्षणे (for च क्षये). K₂ B₂ ३ Dn D₄ ६ तथा क्षये (by transp.). G₂ आर्जितानां तु रक्षणे. — °) Ś₁ D₁ ३ संग्राह्ये; K₂ B Do Dn D₄ ६ संहति (B₄ 'ते') च; K₂ त्यागक्षेप; D₂ संयोगश्च; D₂ सौते चैव (for नास्ते दुःखं). N (K₁ 4 missing) महद् (for व्यये). — °) Ś₁ K₂ D₁₋₃ चाप्यर्थः; B₁ चाप्यर्थः; B₂ Do चैवात्मः.

43 = (var.) B. 12. 330. 18. — °) Ś₁ K₂ D₁₋₃ T₂ G₂ ६ दुःखाः (for दुःखं). T₂ G₂ ६ त्यक्ताः (for 'त्यक्तुं'). — °) N (K₁ 4 missing) चैव (for चापि). K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃ ३) सन्तः (for तेऽसुखाः). — °) K₂ B (except B₄) Dn D₄ ६ तस्मात्प्राज्ञाः; T₁ नाशं तेषां (by transp.).

44 44^{cd} = (var.) B. 12. 330. 21. — °) Ś₁ 'रता (for 'परा). — Ś₁ om. (hapl.) 44^{cd}. — °) S विविक्तायाः (for पिपासा). — °) K₂ Dn परं; D₄₋₆ वरं (for धनं).

तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 ऐश्वर्यं म्रियसंवातो गृह्येदेषु न पण्डितः ॥ ४५
 त्यजेत् संचयास्तस्मात्तज्ज्ञेयं सहेत कः ।
 न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
 अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
 प्रक्षालनादि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
 युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विदुस्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नाथोपभोगलिप्तार्थमियमर्थेषुता मम ।

45 = (var.) B. 12. 330. 14. — °) T₁ M₁ परमं (for यौवनं). — °) Ś₁ K₂ Do D₂ T₁ M₁ द्रव्यसंचयः; K₂ B (except B₄) Dn D₄₋₆ रत्न (B₂ धन) संचयः; T₂ G₂ ६ द्रव्यमेव च. — B₁ om. 45^{cd}. — °) S आतोर्यं (for ऐश्वर्यं). — °) Ś₁ lacuna; K₂ ३ B₂ ६ Dn D₄ ६ तज् (for एषु).

46 K₂ om. 46. — °) D₁ ३ त्यजेद्भिः; D₂ 'च (for 'त). D₁ ३ T₂ G₂ ६ संचयं. — °) T₁ सहेतुकः; G₂ सहेतुकं (for सहेत कः). Ś₁ तज्ज्ञेयः क्लेशान्सहेततः; K₂ तज्ज्ञेयाश्च सहेत च; B D तज्ज्ञात् (D₁₋₃ तज्ज्ञः; D₂ ऋजुः; D₆ जातात्) क्लेशान्सहेत च (Do₁ D₂ वः; D₂ कः); M₁ तज्ज्ञः क्लेशाः सहेतुकः. — °) Do संचयकृत्. — °) B₁ जायते. Ś₁ निरुपद्रवः.

47 °) T₂ G₂ ६ पुन' (for अत'). K₂ B (except B₄) Dn D₄ ६ धार्मिकैः (for धर्मिभिः). G₂ सन्निः (for पुंभिः). — °) K₂ D₁₋₃ G₂ M₁ अनीहार्थः. — After 47^{ab}, K₂ B (except B₁) D (except D₂) ins. :

10* धर्मार्थं यस्य विवेका वरं तस्य निरीहता ।

[Do धर्मार्थाः; D₂ 'धः. D₁₋₃ यस्य विवेके भवेदोहा (for the prior half). B₄ Do D₁₋₃ ६ तस्मान्नीहा गरीयसी.]

— D₂ om. 47^a-48^b. — °) Cited twice verbatim in the Śāṅkarabhāṣya on Brahmasūtra 3. 2. 22. T₂ G₂ तु (for हि). K₂ B₂ ३ Dn D₄ ३ (except T₁) श्रेयो (for दूराद्). B₂ ३ Dn D₄ ३ स्वर्गोन्नः; S (except T₁) ह्यस्य. K₂ B₁₋₃ Dn D₄ ३ नृणां (T परं) (for वरम्).

48 D₂ om. 48^{ab} (of. v.l. 47). — °) D₁₋₃ सव्यं (for एवम्). K₂ B₂ ३ Dn D₄ ६ सर्वेषु (for अर्थेषु). — After 48, B₄ T₂ G₂ ६ ins. an addl. colophon

भरणार्थं तु विप्राणां प्रजन्तकान् न लोभतः ॥ ४९
 कथं ह्यसिद्धिं प्रजन्तवर्तमानो गृहाभ्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
 संविभागे हि भूतानां सर्वेषामेव क्षिप्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेशं गृहमेधिना ॥ ५१
 तृणानि भूमिर्दकं वाक्चतुर्थी च स्रजृता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
 देयभार्तस्य शयनं स्थितभ्रान्तस्य चासनम् ।
 तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रजृताम् ।
 प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यादुपायेन चार्चनम् ॥ ५४
 अधिहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्धवाः ।
 पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५५

(*adhy. no.* : T₃ G₂ २).

49 M₁ om. 49^b. — ^a) K₃ B (except B₁) नास्मिन्^a; D₀ आस्मिन्^a (see below); D₁-s न प्रजन्तः; S (M₁ om.) नास्मिन्^a (for क्षिप्यते). — ^b) Cn : आस्मिन्^a भोगेति पाठो निर्मूलः । — ^c) D₀ नेवम् (for इवम्). — ^d) B₂ विधानतः (for न को).

50 ^a) K₃ B₂ S (except T₂ G₂) om. हि. S विप्र (for प्रजन्तः).

51 ^b) K₃ B₂ s Dn D₄-s G₁ s. s (mas in text) इवते; B₁ क्षिप्यति; B₄ D₀ D₃ हस्यते; D₂ इव^a; G₂ जाव^a (for क्षिप्य^a). — ^a) K₃ तथैवापच (sup. lin. 'स्तु') मानेषु; B तथैव वा (B₄ प) चमानेभ्यः; D₀s (sup. lin.) T₁ G₁ तथैवापाच^a; T₂ G₂ ४ तथैवापि च मानेभ्यः.

52 = 5. 36. 32 (q. v.); = (var.) Manu. 3. 101.

53 ^b) Ś₁ तथा; K₃ T₁ G₂ ४ M₁ स्थिति- (T₁ M₁ 'ति:); G₁ पथि; M₂ परि- (for स्थित).

54 54^{ab} = B. 13. 7. 6^{ab}. — ^b) N (except Ś₁ B₂; K₁ ४ missing) सुभाषितो (for च स्रजृताम्); of. 12* (line 1). — After 54^{ab}, N (K₁ ४ missing) ins. :

11* उद्याव चासनं दद्यादेव धर्मः सनातनः ।

— ^a) N (K₁ ४ missing) प्रत्युद्याव (B₄ 'वा' मि^a). — ^d) B₂ अर्थात्पायेन. K₃ Dn₂ चार्चनो; Dn₁ चार्चनम्.

55 ^b) Ś₁ D₀ D₁-s जामयो (for ज्ञातयो). — ^a) Ś₁ K₃ D₁ s पुत्र (D₁ 'त्रा') दारा भुवाश्चैव; K₃ B Dn D₄-s T₂ G₁ s पुत्रा (G₁ 'त्र') दाराश्च भुवाश्च.

नात्मार्यं पाचयेदर्थं न वृथा घातयेत्प्रजन्तः ।
 न च तत्स्वयमभूयाद्विधिवद्यथ निर्बपेत् ॥ ५६
 श्रम्यश्च श्रपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ५७
 विषसाक्षी भवेत्तस्माभित्यं चाधृतभोजनः ।
 विषसं भुत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
 एतां यो वर्तते वृषिं वर्तमानो गृहाभ्रमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९
 शौनक उवाच ।

अहो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
 शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विषसं बहु ।
 मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

56 ^a) D₁ s नात्मार्यं. T G₁ s. ४ M तु पचेद् (for पाचयेद्). K₃ B₂ s Dn D₄ s आत्मार्यं पाचयेत्तां; G₂ आत्मार्यं च पचयेदर्थं. — ^b) T₁ G₁ s M₁ पचुः. — ^c) T₁ G₁ s M एकः; T₂ G₂ ४ एव (for तत्). — ^d) T₁ G₁ s M₁ 'वर्जं न; T₂ G₂ ४ 'वर्जैव (for 'वचन').

57 ^a) S (except T₂ G₂) इदं (for एतत्). — ^d) K₃ B₂ s Dn D₄-s च दीयते; K₃ B₄ D₀ प्रदी^a; B₁ प्रवर्तते (for विधी^a).

58 = (var.) Manu. 3. 285. — ^a) K₃ B₄ D₁-s नित्यं (for तस्मात्). — ^a) K₃ B (except B₂) D (except D₁-s. s) T₂ G₂ विषसो. Ś₁ K₃ B₁ s Dn D₄-s T₂ G₁ s अक्षुशेषं (B₁ 'वत्'); B₄ भुवशेषः. — ^d) Ś₁ वज्रसिद्धिः; B₄ वज्रशेषः. — After 58, N (K₁ ४ missing; K₃ om. lines 1-2) ins. :

12* चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रजृताम् ।

अनुजज्ञेनुपासीत स वज्रः पञ्चदक्षिणः ।

यो दद्यात्परिच्छिन्नमन्नमभ्यनि वर्तते ।

आन्तावाचस्त्वर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ।

[= B. 13. 7. 6-7. — (L. 1) = 54^{ab}. D₁ s देवाग्निवृ-
 म्मुन्याश्च मिश्रन्तिविषं चाम् । — (L. 2) D₀ पंचवद्यः सप्तदक्षिणः
 (for the posterior half). — (L. 3) D₁ s निष्ठं (for
 वर्तं).]

59 ^a) K₃ B₁-s Dn D₃ ४ ६ एवं यो; T₂ G₂ ४ ए एतां (for एतां यो).

61 ^a) B₄ M₂ [अ]वाहः; D₄ स्वहः; T₁ G (G₂

C. 9. 112
B. 9. 2. 66
K. 9. 2. 68

द्विपते बुध्यमानोऽपि नरो हारिमिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्चैरुच्छान्तैरिव सारथिः ॥ ६२
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
मनोऽयस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाशौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहदुस्ते मयो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिभ्रांम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

before corr.) M₁ चाङ्गः (for 'समाङ्गः'). — ^b) S (except M₂)
विषयं (T₂ G₂ 4 'वारं' कुरुते बहु. — °) K₂ B D (except
D₁₋₃) 'वसाक्रांतः' (B₁ 'समापन्नः'). — ^d) B₁ D₂ इन्द्रियाणां
व'.

62 °) D₁ ज्ञानं; D₂ ज्ञाव; D₃ जान (for 'बुध्य').
— ^b) D₂ S (except M₂) मनो (for 'नरो'). — ^d) T
G₂ 4 उच्छांत इव.

63 ^{bc}) T₁ G₁ 2 M₁ transp. यदा and तदा. — ^d) Ś₁
K₂ D₂ G₁ M₂ पूर्व (for 'पूर्व').

64 ^{ab}) Ś₁ 'स्वैव'; K₂ 'स्वेह' (for 'ग्राम'). Ś₁ K₂ आवति
(for 'चोदितम्'). K₂ B D मनो यत्तैरिष्यत्येह विषयान्मा (B₁
D₁₋₃ 'यं वा') ति सेवितुं (B₁ 8. 4 D₂ बोधितुं; D₁₋₃ नोदितं).
— ^d) D₂ चैव जायते; D₃ चैव विद्यते; G₁ चापि जायते (for
'चोप').

65 °) K₂ B D (except D₁₋₃) 'वीजेन' (for 'वीर्येण').
— °) K₂ शोका (for 'लोभा').

66 G₂ om. (hapl.) 66-67. — °) S (except M₂;
G₂ om.) ततो हरिर्विहारिश्च. — ^b) Ś₁ B₁ K₂ D₁ 2 कोमितश्च;
D₂ क्षोमित. Ś₁ मोहेच्छया; K₂ B Dn D₂₋₄ बधेच्छया; K₂
D₁₋₃ मोहेच्छया; D₂ बधेच्छया. — °) B₂ D₁ 2 'मोहे' (D₂
'मोह') सुखे; Dn₂ D₂ 'मोहे सुखे.

69 °) K₂ D₂ M₂ धर्मे (for 'धर्मे'). — ^d) D₁₋₃ G₂
'मत्तयो' (for 'रत्तयो'). B₁ T₁ नराः (for 'जनाः').

70 70^{ab} = B. 12. 241. 1^{ab}; = (var.) 242. 3^{ab}. — °)

अबुधानां गतिस्त्वेषां बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
यदिदं वेदषन्नं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्दर्मानिमान्सर्वाभिमनानात्समाचरेत् ॥ ७०
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः प्रितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
उत्तरो देवयानस्तु सन्निराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।

N (K₁ 4 missing) तदिदं. K₂ D₂ Dn₂ D₁ देव (for 'वेद').
In D₂, the portion from जेति (in 70^b) up to चि in 15^c
of the next adhy. is lost on a missing fol. (6). — °) T₁
G₁ 2 transp. धर्माच्च and सर्वाच्च. — 70^d = 72^d.

71 D₂ missing (cf. v.l. 70). T₁ G₁ om. (hapl.)
71-72. — ^b) K₂ D₁ 2 दया (for 'दमः'). — ^d) Ś₁ मत्तः
(for 'स्मृतः').

72 D₂ missing (cf. v.l. 70). T₁ G₁ om. 72 (cf.
v.l. 71). — °) K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃)
अत्र; M₁ ततः (for 'तत्र'). G₂ 4 M₁ चतुर्मास; M₂ चतुर्मासः.
— ^b) Ś₁ D₁ 2 'यानपथे'; B₂ 2 Dn D₂ G₂ M₂ 'यानपथे'.
M₁ हितः; M₂ स्मृतः. K₂ तत्सर्वमविशेषतः. — °) Ś₁ K₂ D₂
D₁ 2 तत् (for 'यत्'). — ^d) = 70^d. Ś₁ K₂ B₂ D₁ 2 न
मत्सरात् (for 'समाचरेत्').

73 D₂ missing (cf. v.l. 70). M₁ om. (hapl.)
73. — ^{ab}) K₂ (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विंशो नामहात्मसुति
सदा; S (M₁ om.) उत्तरं 'यानं तु' चरितं तदा (T₂ G₂ 4 तथा).

74 D₂ missing (cf. v.l. 70). — °) S 'योगाच्च'
(for 'संबन्धाच्च'). — ^b) B₁ 4 D₂ S om. च. — °) T₂
स्व (for 'सम्यक्'). B₂ D₂ व्रतविशेषाच्च; G₂ प्रीतिविशेषाच्च.
— B₁ om. (hapl.) 74^d - 75^d. — ^d) D₁ 2 सम्यग्गुरुनिषेव-
णाच्च; S (except G₂ M₂) सम्यग्गुरु सेवचा.

75 D₂ missing (cf. v.l. 70). B₁ om. 75^d (cf. v.l.
74). — ^b) B₂ D₂ D₁ 2 T₁ M₁ om. च. G₁ चाध्या;

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
 राजश्रेष्ठिनिर्मुक्ता देश्यं देवता गताः ।
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
 तथा त्वमपि कौन्तेय श्रममास्थाय पुष्कलम् ।

तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पुरोहितश्रुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पालने शक्नो बहुदुःखसमन्वितः ॥

परित्यक्तं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्वीतु मे ॥ ३
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

G₄ स्वाध्या' (for चाध्य'). — °) Ś₁ K₃ D₆ D₁. २. ६ सम्यक्
 (for एवं).

76 D₃ missing (cf. v.l. 70). — °) S (except M₂) देश्यैववसामागताः. — °) Ś₁ K₃ B₄ D₆ D₈. ६ द(D₆ इ) ब्राह्मिस्तास्य साध्याः. — °) = 1. 1. 32^d. D₆ D₈ [S] चा' (for स्वा'). K₃ B₁₋₃ D_n D₄₋₆ तथाश्विनौ (for [अ]श्विनावपि). T₁ अश्विनौ वसवस्तथा. — °) B₄ D₆ इमाः प्रजाः (by transp.).

77 D₃ missing (cf. v.l. 70). — °) S (except M₂) तप आ' (for काममा'). — K₃ om. 77^c-78^b; D₁ om. 77^c. — 77^c = 78^c.

78 D₃ missing (cf. v.l. 70). Ś₁ K₃ om. 78^{ab}. (for K₃ of. v.l. 77). D₁ transp. 78^{ab} and 78^{cd}. — °) = 77^c. Ś₁ यतस्व राजच्छातानां.

79 D₃ missing (cf. v.l. 70). — °) K₃ S अनुग्रहं.

Colophon. K₁. 4 D₃ missing. — Major (or Sub-) parvan : Ś₁ D_n. n₃ T₁ G₃. 4 M आरण्य. — Adhy. name : Ś₁ D_n D₁. ६ शौनकाचार्यः; K₃ B₄ D₆ D_n. n₃ D₃. ६ पांडवानां (D₆ पांडवः) प्रजजनः; K₃ शौनक्यं (sic); T₃ G₃. ६ शौनकसंवादः; G₃ M₂ युधिष्ठिरशौनकसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both) : D_n D₁ T₁ G₁

M 2 (as in text); T₃ G₃-4 3. — Śloka no. : D_n 8 (D_n 83).

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 In D₃, the portion from 1 up to चि in 15° is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 2. 70). — °) Ś₁ D₆ D₁. ३. ६ भ्रातृभिः सहितोऽब्रवीत्; T₃ G₃ मध्ये वचोऽब्रवीत्.

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 2, B₄ D₃. ६ read युधिष्ठिर उ'. — °) S (except M₂) प्रस्थितानमुवाचारे (T₁ 'चो). — °) K₃ B D_n D₄. ६ T₃ G₃ पोषणे (for पालने).

3 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₃ B₄ D₆ D₁. ३. ६ परित्यक्तं. K₃ B (except B₄) D (except D₁. ३. ६; D₃ missing) G₁. ३ M₁ न शक्नोमि; T₁ न युक्तोमि. — B₃ om. (hapl.) 3^{cd}. — °) Ś₁ तु; M₂ प्र- (for तद्). G₃ ब्रवीहि. K₃ B₁. ३ D_n D₄. ६ तद्वदि भगवन्मम.

4 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 4, all MSS. except Ś₁ K₃ D₁ (K₁. 4 D₃ missing) ins. वैशं उ' (resp. वैशं). — °) Ś₁ अपि स; K₃ अथ स; S मनसा (for हव स). — °) S अग्नी (G₁ उद्गी) इय (for अग्निवयं).

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). ° Before 5, N (except Ś₁

C. 3. 136
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
 गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुदुत्य रश्मिमिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नेषवीरोषवीपतिः ।
 दिवस्तेजः समुदुत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निषिक्तचन्द्रतेजोमिः ह्यते भूगतो रविः ।
 ओषध्यः पद्मसा मेघ्यास्तदक्षं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुमयं क्षवं भूतानां प्राणधारणम् ।
 पितैव सर्वभूतानां तस्माच्चं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोचिताः ।
 उद्वरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०

मीमेन कार्तवीर्येण वैन्वेन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्यैरुद्धृता क्षापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोचितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्मर भारत ॥ १२
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
 पुष्पोपहारैर्बलिमिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुमश्वो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४
 जनमेजय उवाच ।
 कथं कुरुणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K₂ D₁; K₁ 4 D₂ missing) ins. धौम्य उ". — ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₂ D₃ 5 "पितेव हि (B₄ D₂ इ); K₂ B₁₋₃ D_n D₄ 6 "पिता यथा (for "पिता इव). — For 5^a, D₁ reads सवितारं पितामहः, and cont. :

13* साम्बयित्वा ततो देवः प्राणिकर्तव्यं युयोज च ।

6 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₂ D₁ 5 देवो; T₂ G₂ 4 तेषां (for तेजो). — ^b) T G₂₋₄ लोकाद्; G₁ M लोकाद् (for रसाद्). — ^d) D₂ तु प्राणपद्; M₂ प्रविशते (for निवि). S महीं वर्चसि वारिणा (T₁ M₁ "मिः).

7 D₂ missing (cf. v.l. 1). B₂ om. 7^{ab}. — ^a) T₂ G₂ 4 क्षेत्रं (for क्षेत्र). — ^b) A few MSS. औषधी (in both places). — ^c) S (except M₂) रवेस्व (for दिवस्).

8 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₂ निषकक्ष; T₁ निषिक्तं; G₂ M₁ निषिक्तं. — ^b) K₂ भूयते (for ह्य). D₂ [अत्र गतो; T₂ G M₁ जगतो (for भूगतो). K₂ B Do Dn D₂ 4 6 स्वचोनौ निर्गतौ (B₁ 3 4 Do D₂ "तो) रविः. — ^c) Ś₁ K₂ B₄ D₁ 5 ओषधीः.

9 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₂ G₂ प्रजानां (for भूता). — ^c) K₂ पितैव; B₄ Do D₂ 5 पितेव; S (except M₁) नाथोऽयं (for पितैव).

10 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Cf. 12^b. D₁ ह्यने कर्मणि संस्थिताः. — ^c) G₂ धारवति (for उद्ध).

11 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₁₋₃ धौम्येन (B₂ om. हैमेन); T₁ G₁ 2 4 हैमेन; T₂ G₂ M₁ औमेन; M₂ गवेण. — ^b) A few MSS. वैश्वेन. — ^d) K₂ क्षापयि; D₁ क्षापयि.

12 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ धर्मासः; S

कौतेव (for धर्मात्मन्). — ^d) T₁ G₁ 2 M₁ कौरव (for भारत).

13 D₂ missing (cf. v.l. 1). K₂ B Do Dn D₂ 4 6 read 13-14 after 33; Do D₂ read 13 in its proper place also. Before 13, all MSS. ins. वैश्वं उ". — After 13^{ab} (transposed), K₂ B₂ 4 Dn D₄ 6 ins. :

14* विप्रः प्राणसमाधिर्यः संयतात्मा दृढव्रतः ; while G₂ ins. :

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ।

14 D₂ missing (cf. v.l. 1). For the sequence of K₂ B D (except D₁ 5; D₂ missing), cf. v.l. 13. — After 14^{ab} (transposed), K₂ B Do Dn D₂ 4 6 ins. :

16* सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
 — ^a) B₄ Do D₂ सं (for [उ]व). — After 14, K₂ B D (except D₁; D₂ missing) ins. a passage given in App. I (No. 1); while S reads adhy. 4 !

15 M₂ om. 15-33. D₂ missing up to चि in 15^a (cf. v.l. 1). — After the ref., S (except M₂) ins. a variant of 14^{abcd} :

17* पुष्पोपहारैर्बलिभिर्बहुस्रम् यथाविधि ।
 सर्वोत्तमभूतं संपूज्य यत्प्राणो जितेन्द्रियः ।
 — ^a) S (M₂ om.) स्तवेन (M₁ तेनेन) केन विप्रवे (T₂ G₂ "वैव). — ^b) G₂ स्तुत्वा (for स तु). — ^d) Ś₁ K₂ D₁ 2 "विप्रमः; K₂ B Do Dn D₂ 4 6 "वर्षानं (for "विप्रमम्). — After 15, S (except M₂) ins. :

18* मयि खेदोऽस्ति चेद्ब्रह्मण्यद्यनुग्रहभागहम् ।
 अगणकास्ति चेद्दुष्टं तच्च मे हृदि सांप्रत्यम् ।

विप्रार्थमाराधितवान्द्वयमद्भुतविक्रमम् ॥ १५

वैशांपायन उवाच ।

भृशुष्वावहितो राजश्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६

धीम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।

नास्त्रामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७

क्षयोर्यमा भगस्त्वष्टा पर्वाकः सविता रविः ।

गमस्तिमानंजः कालो मृत्युर्धीता प्रमाकरः ॥ १८

पृथिव्योपश्च तेजश्च 'स्व' वायुश्च परायणम् ।

सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गिरस्क एव च ॥ १९

ईन्द्रो विवस्वान्दीप्तार्धुः शुचिः शौरिः शैनेश्वरः ।

मैत्र्या विश्वेषु सैत्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०

वैश्वतो जाठरश्चाग्निरेन्धनस्तेजसां पतिः ।

धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ २१

कृतं त्रेता द्वीपरश्च कैलिः संवामराभयः ।

कैला कौष्ठा मुहूर्ताश्च पेशा मोसा क्रतुस्तथा ॥ २२

सर्वेत्सरकरोऽर्धेत्थः कोलचक्रो विभावसुः ।

पुरुषः शैश्वतो योगी र्व्यक्ताव्यक्तः सैनातनः ॥ २३

लोकैर्वाप्यश्च प्रजाप्यश्चो विश्वकर्मा तमोनुदः ।

वैरुणः सागरोर्यश्च जीमूतो जीवनेऽरिर्ही ॥ २४

भूताभयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।

मणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ २५

ज्यो विशालो वीरः शीर्षिगः प्रणधारणः ।

धन्वन्तरिर्धूमकेतुरीदिवोऽदितेः सुतः ॥ २६

द्वादशात्मारविन्दश्च पितो माता पितृमहः ।

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २७

16 M₂ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ B₂ Dn D₁. 4-6 संग्र- (for सर्व). S (M₂ om.) गुह्यं वक्ष्यामि ते हितं.

17 M₂ om. 17 (cf. v.l. 15). — ^a) N (K₁. 4 missing) -पूर्व (for प्रोक्तं). — ^o) G₂ अष्टोत्तरं (for अष्टशतं). N (K₁. 4 missing) नामाष्टशतमाख्यातं. — ^d) B₄ D₁ G₁. 4 महाशते. G₂ शतं तच्छृणु भूपते.

18 M₂ om. 18 (cf. v.l. 15). — Before 18, K₂ B (except B₁) D (except D₁. 3) T₂ G₂ ins. धीम्य उ' (resp. धीम्यः); K₂ स्याव नमः.

20 M₂ om. 20 (cf. v.l. 15). — ^a) D₂ D₂ विश्वात्मा (for वीत्तांशुः). — ^d) D₂ Dn₁. n₂ (before corr.). n₂ वै वरुणो (for वैश्व').

21 M₂ om. 21 (cf. v.l. 15). — ^b) Ś₁ B₂ निधिः (for पतिः).

22 M₂ om. 22 (cf. v.l. 15). — ^a) B₂ D₂ D₁. 3 G₂. 4 द्वारं च. — ^b) K₂ B D (except D₁. 3) सर्वमलाभयः. — ^d) Ś₁ पक्षो मास क्रतुश्च यः; K₂ D₂ D₂ क्षणा यामा लघाः क्षपाः; K₂ पक्षमासा क्रतेश्वरः; B₁. 3 Dn D₄-6 क्षपा याम- (Dn₂ D₂ 'मा'स्त्वया क्षणः (D₂ 'णाः); B₂ क्षपा यामा नवाः क्षणाः; B₄ पक्षा मासा क्षपाः क्षणाः; D₁ पक्षा मासास्वहमित्री; D₂ पक्षा मासस्वहमित्री (sic).

23 M₂ om. 23 (cf. v.l. 15). — ^b) Ś₁ D₁-3 काल-कम्. — 23^d = (var.) 1. 1. 20^d.

24 M₂ om. 24 (cf. v.l. 15). — ^a) K₂ B₁. 3 D (except D₁. 3. 5) G₁ काला' (for लोका'). Ś₁ K₂ D₁ G₂ सुरा' (for प्रजा). — ^o) Ś₁ K₂ B₂ Dn D₄-6 [5]साव; D₁ [5]अव (for 5शुभ).

25 M₂ om. 25 (cf. v.l. 15). — ^a) Ś₁ K₂ B₂ भूताशयो. — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 'लोकनमस्कृतः (B₄ 'भूतहिते रतः); D₂ D₂ 'भूतपतिर्विशुः; D₂ 'भूतनिषेवकः. — After 25^{ab}, N (K₁. 4 missing) ins. :

19* लघा संवत्की वक्षिः सर्वस्यादिरलोलुपः ।

अनन्तः कपिलो भानुः.

[Ś₁ K₂ B₂. 4 D₂ 'करोवल्; D₁. 3 'करोमलः (for 'रल्लो- लुपः).]

— 19* is followed by 25^d, 26^a, 20*, 25^c and 26^b (with v.l.), etc. — ^o) N (K₁. 4 missing) मनः (D₁. 3 मनुः; D₂ कल्पः) सुपर्णो. — ^d) B₂ (m as in text) 'यः कामगो विशुः.

26 M₂ om. 26 (cf. v.l. 15). — ^a) Ś₁ K₂ B₂ om D₁. 3 विशादोः; M₁ 'धाता (for 'शालो). — After 26^a, N (K₁. 4 missing) ins. :

20* सर्वधातुनिषेवितः ।

[K₂ B₂ Dn D₄. 6 'निषेविता; B₄ सर्वभूत.]

— ^b) K₂ B₂ 'धारकः.

27 M₂ om. 27 (cf. v.l. 15). — ^b) D₂ मही नमः (for पितृ). — ^d) B (except B₂) D₂ त्रिविष्टपं.

2. 8. 157
5. 3. 3. 27
7. 3. 3. 20

देहंकेतां प्रशान्तात्मा विंशोत्मा विंशोत्तमः ।
चरीचरात्मा संश्रमात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यसैव महात्मनः ।
नास्मान्मृष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
शक्राच्च नारदः प्राप्नो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
सुरपितृगणयश्चसेवितं
सुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
वरकनककुताशनप्रभं

त्वमपि मनसमिवेहि भास्करम् ॥ ३१
सूर्योदये यस्तु समाहितः पटे-
त्स पुत्रलामं धनरत्नसंचयान् ।
लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
इमं त्वं देववरस्य यो नरः
प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
स श्रुत्यते शोकदवाधिसागरा-
ल्लभेत कामान्नसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

28 M₂ om. 28 (cf. v.l. 15). — ^a Śī (m as in text) B D (except D₁ s) मैत्रेयः कल्याणवितः; T₁ मैत्रेण वपुषान्वितः.

29 M₂ om. 29 (cf. v.l. 15). — ^b N (K₁ 4 missing) सूर्यस्यामिततेजसः. — ^c K₂ D₁ s. s प्रोक्तं (for पुण्यं). Śī अष्टोत्तरं शतं नास्मां; K₂ B D₂ D₃ s. 4. 6 नामाष्टशतकं चेदं. — ^d K₂ B D₂ D₃ s. 4. 6 प्रोक्तमेतत्सूर्यमुवा; K₂ D₁ s. s शक्रेण सुमहात्मना.

30 K₂ M₂ om. 30 (for M₂ cf. v.l. 15). K₂ B (except B₂) D (except D₁ s. s) read 30 in the course of passage No. 2 of App. I. — ^a Śī D₁ प्राप; D₂ s प्राप्य (for प्राप्नो). — ^b N (K₁ 4 missing) तु (for च). — ^c D₁ 4. s प्राप (for प्राप्य). — ^d D₂ D₃ s भवाप्युवाच.

31 M₂ om. 31 (cf. v.l. 15). — ^a K₂ B (except B₂) D (except D₁ s) G₂ (by transp.) सुराणपितृयक्षः; G₂ सुरपितृगणसिद्धवन्दितं (cf. 31^b). — ^b D₁-3 om. हि. Śī K₂ B₂ दितिजनिषा; T G₂ 4 M₁ निशिचरगणसिद्धः; G₁ s निशिचरवारण (G₁ चरगण) यक्षसेवितं (cf. ^a). — ^d Śī K₂ D₁ s त्वमपि नमस्व हित्वा भो; K₂ B D₂ D₃ s. 4-6 प्रणिपतितोऽस्मि हित्वा भो.

32 M₂ om. 32 (cf. v.l. 15). — ^a K₂ B D (except D₁) सु. (for तु). — ^b K₂ B D (except D₁-3) वाराय; K₂ कामाय (for लामं). — ^c K₂ B D (except D₁-3) transp. सदा and नरः. — ^d K₂ B₁ s D₂ D₃ सति (for स्मृति). Śī B₁ sm. s D (except D₂) पुमाय

(for पराम्).

33 M₂ om. 33 (cf. v.l. 15). — ^a S (M₂ om.) कीर्तयेत् (for यो नरः). — ^b Hypermetric! S (M₂ om.) श्रुणोति वा यः (for प्रकीर्तयेच्छुचि-). Śī K₂ B₂ 4 D₂ D₃ सुखमनाः (for शुचिसुमनाः). — ^c K₂ B D₂ D₃ 6 वि-; D₂ प्र- (for स). — ^d S (except G₂; M₂ om.) मनसो. — After 33, K₂ B D₂ D₃ s. 4. 6 read 13-14.

Colophon om. in Śī K₂ s B₁-3 D₂ D₃ T₁ M₂ K₁ 4 missing. — Major (or Sub-)parvan: G₂ s आरण्य. — Adhy. name: B₂ D₂ सूर्यनामाष्टशतकं (D₂ इशतं); D₂ D₃ सूर्यनामाष्टकं शतं (D₂ षट्शतं); D₂ सूर्याराधनं; D₁ धौम्योक्तं सूर्यभ्यानं; D₂ धौम्यकृतस्तवः; T₁ G₂ सूर्यनामाष्टोत्तरं; G₂ सूर्यप्रसादः; to it B₂ D₂ D₃ s add समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ G₁ s M₁ 3 (as in text); T₁ G₂ 4. — Śloka no.: D₁ 35.

This adhy. is missing in K₁ 4 (cf. v.l. 8. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here. S reads the stanzas comprising this adhy. after 3. 3. 14; while K₂ B D (except D₁ s. s) read them after a passage given in App. I (No. 1), which these MSS. ins. after 3. 3. 14. Thus the sequence in K₂ B D (except D₁ s. s) is 3. 3. 1-12; 15-29; 31-33; 13-14 (with insertions); App. I (No. 1); 3. 4. 1-3; App. I (No. 2); 3. 4. 4-10.

४

वैशाखायन

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
 यत्सेऽमिलयितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
 अहमहं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ २
 फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमश्न्यस्य ते भविष्यति ।
 धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वानुरधीयत ॥ ३
 लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्थीर्य धर्मवित् ।
 जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्चास्वजताच्युतः ॥ ४
 द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
 महानसे तदार्चं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

1 K₂, s B₁-s Dn D₄. s S (which cont. the previous adhy.) om. the ref.; while B₄ Dc D₂. s. s (which ins. the ref. before the last line of passage No. 1 of App. I) also om. the ref. here.

2 Before 2, Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄-s M₂ ins. विवस्वा-
 नुवाच (Ś₁ om. उ', but not M₂); K₂ D₁-s G₂ स्व' उ'
 (G₂ om. उ'); T₁ G₁ M₁ आदित्यः. — " K₂ B₁. s Dn
 D₄. s किञ्चित्; B₂ कामं (for राजन्). — " K₂ B₂ Dn
 D₄. s तस्य सर्वम्; B₁ तस्य सर्वम् (for सर्वमेतत्). B₂ तस्य
 समवा. — " S नव वर्षाणि प्रीणि च. — After 2, K₂ Dn
 D₄. s (both latter marg.) ins. 21*.

3 " Ś₁ यत्वं (for शाकं). — D₂ (marg. sec. m.) S.
 ins. after 3^{ab}: K₂ Dn D₄. s (both latter marg.),
 after 2:

21* युष्मिन् विठरं तान्नं मया तन्नं नराधिप ।

यावद्वाञ्छति पात्राली पात्रेणानेन सुमत ।

[(L. 2) K₂ Dn D₄. s वत्स्यति; T₁ इच्छति (for वाञ्छति).
 T₁ संभृता (for सुमत).]

— After 3^{ab}, K₂ B (except B₁) Dn D₄. s ins.:

22* इतस्तदुर्वो वरं भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।,
 followed by वैशं उ'.

— " D₂ चतुर्विधं (for च विविधं). K₂ B Dn D₄. s

संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमहं चतुर्विधम् ।
 अश्न्यस्य वर्धते चाहं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
 शुकवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वा नुजानपि ।
 शेषं विचससं तु पश्चान्मुञ्चे युधिष्ठिरः ।
 युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमभाति पार्ष्णी ॥ ७
 एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमधुतिः ।
 कामान्मनोमिलयित्वा न्नाह्वयेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
 पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनिश्चयपर्वसु ।
 यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विविचमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
 ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 द्विजसंघैः परिहृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवातरधीयत. — 3' = 1. 12. 3^d.
 — After 3, N (except K₂ D₁; K₁. s missing) ins. a
 passage given in App. I (No. 2).

4 Before 4, all MSS. (except D₁ T₂ G₂; K₁. s
 missing) ins. वैशं उ' (resp. वैशं). — " Ś₁ B₄ Dc
 D₁-s. s आनुभिः स्वजनेन च; K₂ B₁-s Dn D₄. s भ्रातृ
 परिपश्यन्ते. — After 4, B₂. s ins.:

23* युधिष्ठिर उवाच ।

स्वप्नसायाद् द्विजश्रेष्ठ परिशं प्राप्तवानहम् ।,
 followed by वैशं उ'.

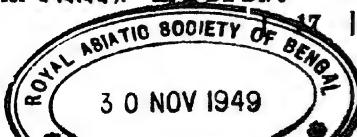
5 " D₁. s "या समुपागम्य. — " N (K₁. s missing)
 वंछमानो; G₁ पच' (for पश्य). K₂ B (except B₄) Dn
 D₄-s तथा; K₂ ययौ; T₁ G₁. s M₁ [अ]पयात् (for उभ्य').
 — " N (K₁. s missing) तदानीं; T₂ G₁. s. s तदार्चं (for
 तदार्चं). — T₁ om. (hapl.) 5^d-7^c.

6 T₁ om. 6 (cf. v.l. 5). — " Ś₁ यच (for याति).
 M₂ संस्कृतं तच्च भवति. — " Ś₁ भव्यम्; K₂ B Dn D₄. s
 स्वस्त्यम्; D₂ पचम् (for वचम्). — " S (T₁ om.) [अ]-
 भोजयत (for भोज').

7 T₁ om. 7^{ab} (cf. v.l. 5). — " K₂ D₂ सु; G₁. s. s
 M₁ [अ]य (for च). — " Dc D₂ द्विजान्; D₁ [अ]नुगाम्.
 — " K₂ (? orig. gloss) द्रौपदी (for पार्ष्णी).

१५१

8

वैशंपायन उवाच ।

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु

• प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।

धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं

सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १

प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा

धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।

समश्च त्वं संमतः कौरवाणां

पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं

पौराश्वेमे कथमस्मान्भजेरन् ।

ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-

न् कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

बिहुर उवाच ।

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र

राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।

धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या

पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४

स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां

पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।

आहूय कुन्तीसुतमश्वत्थ्यां

पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-

श्लेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।

यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-

न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६

— N. B. After 7, most old printed ed. ins. a spurious line द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदचं क्षयमेति च ।, which was found only on the marg. of one inferior MS. collated for the edition but not included in our apparatus !

8 ^b) K₂ B D (except D₁. s) 'समप्रभः; M₁ पात्रं हेरण्यमुत्तमं. — ^c) T₁ (by corr.) G₂ आत्मा (for मनो). G₁ कामात्मानोभिलषितान्. — ^d) Dn D₂ S [अ]ददात् (for वदौ).

9 ^c) K₂ B D₂ D₃. 4. 5 यज्ञे पार्था; D₁ यज्ञार्थाय; T₁ यज्ञार्थं सं; G M इज्यार्थं स्म (G₁ च; G₂ -भ्यः; G₃ सं-) (for यज्ञि). ^d) T₁ इज्यार्थं समवर्तते. — ^e) M₁ विधिवन्मन्त्र-कोविदाः.

10 ^d) D₂ D₃ 'युः काम्यके पुनः. — After 10, S reads 3. 3. 15-33.

Colophon om. in T₂ G M₁. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-) parvan: T₁ M₁ आरण्य. — Adhy. name: Ś₁ K₂ सूर्यस्तवः; K₂ B₁₋₃ D₂ Dn D₃. 4-6 काम्यकवच (B₂ D₂ om. वन) प्रवेशः; B₄ बुधिष्ठिरादीनां काम्यकवनप्रवेशः; M₂ अर्कसंवाचः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn T₁ M₂ 3; D₁ 4 (as in text). — Śloka no.: Dn 83, D₁ 11.

— This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) Ś₁ D₁. s T₂ G₂₋₆ सुखासीनं.

2 D₂ om. 2^a-3^b. Before 2, N (K₁. 4 missing; D₂ om.) G₄ M ins. धृतराष्ट्र उ (resp. धृतराष्ट्रः). — ^a) Ś₁ K₂ D₁ हि (for च). Ś₁ K₂ D₂ D₁₋₃ वृद्धा (for शुद्धा). — ^b) B₂. 4 वेरितः; T G₂ वेद (for वेत्थ). — ^c) D₂ D₃ कामश्च (for सम). — ^d) K₂ D₂ T₂ G₂. 4 M₂ तेषां; G₂ चेदं (for चेषां). K₂ [ह] ह मूढि (for ब्रवीहि).

3 D₂ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) T G₂ वीर (for विहुर). — ^b) K₂ स्वेते; B₂ D₂ D₄ च मे; T₂ G₂. 4 च ते (for चेमे). — ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 तत्त्वं मयाः साधु कार्याणि वेरितः. — After 3, T₂ G₂₋₄ ins. :

24* सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।

कुरमाचरितं कर्म न मे प्रियमनुहितम् ।

तथैवं हि कृते तत्र तद्वान्वक्तुमर्हति ।

उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ।

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।

यत्र पाण्डुसुताः सर्वे ह्रियन्ति वनमागताः ।

[(L. 2) G₂ क्षत् (for कर्म).]

^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 पांडवोः (for कुन्ती).

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्ता
 यत्तद्राजभतिसृष्टं त्वयासीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
 एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
 तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
 एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
 देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
 अथैतदेवं न करोषि राज-
 न्ध्रवं कुरुणां भविता विन्यशः ।
 न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
 शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
 येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
 धनुर्वयो गाण्डिवं लोकसारम् ।

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
 तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
 मया यत्ने हितमासीत्तदानीम् ।
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
 त्येतद्राजं च तत्त्वं चकर्थ ।
 इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
 कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
 यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
 संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
 तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
 त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
 अथापरो भवति हि तं निगृह्य
 पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ॥ १२

— After 4, De reads 7^{ab}, and S (except T₁) reads 10^{cd} (for the first time).

5 ^a) K₂ B Dn D₄. 6 T₂ G विप्रल (G₂ 'लु') ष्यः; K₃ युक्तः; D₆ नष्टः. — ^c) K₃ (corrupt) आत्मप्रधानसुतमक्ष".

6 ^b) De शेषं नाम्नं (for शेषस्याहं). — ^d) B₁ तिष्ठते साधुवृत्तः. A few MSS. साधुः.

7 De reads 7^{ab} after 4, repeating it here. D₈ om. (hapl.) 7^b-8^c. — ^b) Ś₁ इति; B Dn अभि-; D₁. 2 विनि-; T₁ अभि- (for अति-). — Dn ins. after 7^{cd}: Ś₁ K₃, which om. 7^{cd}, ins. after 7^{ab}:

25* यतो न नश्येज्जातिभेदश्च न स्या-
 द्वर्मो न स्यान्नैव धैवं कृते स्वात्म् ।

[(L. 2) Ś K₃ जसाद्वर्मो (for धर्मो न स्यात्).]

8 D₈ om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — ^a) B₄ De Dn₂ D₁ सर्वः; S धर्मः (for सर्व-). — ^b) S 'वमानात्'. — ^c) S एतच्छ-
 वस्त्वव (for एवं शेषं यदि). D₁-3 पुत्रस्य (for पुत्रेषु).

9 ^a) K₂ B₁. 2 Dn₁. n₂ D₄. 6 तथै (for अथै).

10 ^a) Ś₁ De D₆ गोप्ता; B₁ यन्ता; D₁. 2 आस्ते; D₈ शास्ता (for योद्धा). — S (except T₁) reads 10^{cd} after 4, repeating it here. — ^d) Dn₁. n₂ D₄. 6 M₂ नाप्राप्य; T₁ G₁ दुष्प्राप (for न प्राप्य). — After 10, T G₂-4 ins.:

26* येषां राजा धर्मपुत्रो महात्मा

तेषां लोके किं नु पुष्पायमस्ति ।

the posterior half being a variant of 10^d.

11 ^b) S तत् (for ते). — ^a) De₁ D₂ एतम् (for इमम्). — ^d) K₂ B D हितं परं (for [ह]न्येतद्राजन्). T₁ तदा; T₂ G₂-4 तथा (for च तत्). De (by transp.) एवं तत्तत्कर्थः; G₁ नन्ववेत्य. — ^c) N (K₁. 4 missing) इदं च राजन् (for इदानीं ते), and एवं कर्ता (for कर्तासि राजन्).

12 D₂ om. 12^{abc}. — ^a) T₂ G₂-4 transp एतन् and एवं. — ^{cd}) N (K₁. 4 missing; D₂ om.) om. वै. The same MSS. with M₂ read for 12^d न चे (M₂ तस्मा) निगृह्णीष्व सुतं सुखाय. T₂ G₃. 4 नि- (for न). — ^e) Ś₁ D₆ अथापरं; D₂ तथोपकारो; G₁ यथापरो. K₂ B₁. 2 Dn D₄. 6 दुर्योधनं स्वहितं वै (B₁ तं) निगृह्य; K₃ (corrupt) यत्नापत्करं भवति हितं निगृह्णीष्व; B₃ दुर्योधनमहितं वै विस्तृज्य; B₄ दुर्योधनं महितं संनिगृह्य; De दुर्योधनं वै स्वहितं (De₂ चैव हि तं) निगृह्य; D₁. 2 अपउवरो भवति (D₁ 'मि' हि तं प्रगृह्य; M₂ निगृह्य पुत्रं मानिनं पापवृद्धि-). — ^f) Ś₁ De D₁-3. 5 'राज्ये (for 'पश्ये). — After 12, G₂ ins.:

27* ध्रुवं विनाशमव पुत्रेण धीम-
 म्मन्ध्रधुवर्गेण महेव राजभिः ।
 चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र
 कुलक्षयं प्राप्यमि राजसिंह ।
 तस्मात्कुरुष्वधिपत्ये नरेन्द्र
 युधिष्ठिरं धर्मवतां वरिष्ठम् ।

13 ^d) B₁ S (except M₂) उपनिहंति.

14 ^b) T₂ G₂-4 पांडुपुत्रं. K₂. 2 B Dn D₄. 6 M₂ अर्जुनं.

3. 8. 282
1. 3. 4. 14
C. 3. 4. 19

अजातशत्रुर्हि विद्वत्करागो
धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्यार्थिवाः सर्व एव
वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३
दुर्योधनः शकुनिः क्षत्रपुत्रः
प्रीत्या राजन्याण्डपुत्रान्मजन्ताम् ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं
सभामध्ये क्षुपदस्यात्मजां च ॥ १४
युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
राज्ये चैनं स्थापयस्वामिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५
धृतराष्ट्र उवाच ।
एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
मिह प्रोक्तं पाण्डवान्नाप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नोपैति चेत् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

15 ^{b)} D₁. s G₄ M₁ स्थापयित्वा. M₂ स्वरज्ये (for [अ]भि). G₁ राजन्यचोभिः कुशलैः प्रपूज्य. — ^{d)} Ś₁ K₂ D₁-s मवाच (for ऽसि राजन्).

16 ^{a)} Ś₁ K₂ D₁-s. s धृतं; D₂ क्षुत्वा (for एतत्). D₂ सर्व (for वाक्यं). S (except T₁) तत् (for ते). — ^{d)} N (K₁ & missing) M₂ नायैति; G₂ नैवेति (for नोपैति); cf. 3. 6. 13^c.

17 ^{a)} B₁ Dn D₄. s T₂ G₂ Cnp (1) गत एव; T₁ G₂. s M₁ कृतमेव; M₂ मनसैव (for कृत एव). — ^{b)} Ś₁ K₂ G₂ यदात्थ; D₂ यदा तु; T₁ यदर्थः (for यदात्थ). — ^{c)} T₂ G₂. s केना (for तेना). D₂ नासहेतोः; D₂ T₁ नास्ति हितो; T₂ G₂ नास्ति भीतो; G₁ नास्ति मतो; G₂ नास्ति भूतो; M₂ ह्यहितो (for नास्ति हितो). — ^{d)} Ś₁ D₁-s om. हि. T₂ G₂. s पुत्रं नाहं; M₁ तथा हि पुत्रं; M₂ कथं नु पुत्रं.

18 ^{b)} Ś₁ K₂ D₂ D₁-s. s G₂ om. तु. — ^{c)} B₂ त्वं वै; D₁. s त्वं वैच; G₁. s त्वकं; M₁ त्वकं वै (for त्वं वै). B₄ आत्मोद्भूतं (for त्वं वै देहं). — ^{d)} K₂ B D (except D₁-s)

19 ^{a)} K₂. s B D (for D₂ see below) G₁. s मां (for

इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
तेषामर्थं पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाथ मन्ये नासि हितो ममेति
कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थं त्यजेयम् ॥ १७
असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
त्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
को नु ब्रूयात्समतामन्वेधेन ॥ १८
स मा जिह्वं विदुर सर्वं ब्रवीषि
मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
सुसान्त्वयमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपथ-
दन्तर्वैश्वम सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

मा). K₂ D₁. s transp. जिह्वं and सर्वं. T₂ G₂-s M₁ त्वं (for सर्वं). D₂ सतो मत्तं विदुर जिह्वं ब्रवीषि. — ^{b)} G₂ मन्नुं (for मानं च). — With 19^a, cf. 2. 57. 12^d. — ^{c)} Ś₁ T₁ G₂ यथेच्छकं; G₁ तस्माद्यथेच्छं (for यथेच्छकं). T₂ G₂. s transp. गच्छ and तिष्ठ. Ś₁ साजो (for वा त्वं). — ^{d)} M₁ om. सु. Ś₁ K₂ D₂ सुसारिक्वापि (K₂ Do om. -पि); T G संसांक्व (T₂ G₂ 'त्वं')माना; M₂ साध्यमाना (for सुसान्त्वयमाना). Ś₁ K₂ Do D₁-s. s हि (for [अ]पि).

20 S (except G₂) om. the ref. — ^{a)} Ś₁ K₂. s Do D₁-s. s एवम् (for एतावत्). — ^{b)} K₂ Do S राजा; B₄ तस्मात् (for राजन्). — ^{c)} Hypermetric! S om. अथ.

Colophon. K₁. s missing. — Major (or Sub-)parvan: Ś₁ T₂ G₂. s M₁ आरण्य; B₂ T₁ अरण्य. — Adhy. name: K₂ B₁. s Do Dn D₂-s विदुरवाक्यं; K₂ विदुरगमनं; B₂. s विदुरवि (B₄ om. -वि)त्यागः; D₁. s विदुरवान्; T₂ G₂. s M₂ धृतराष्ट्रोपः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ Dn₂ D₂ T₁ G₁. s M 4; D₁ T₂ G₂. s 5 (as in text). — Śloka no.: Dn 22; D₁ 21.

वैशांपायन

पाण्डवास्तु बने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
 प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
 सरस्वतीदृष्ट्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
 ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
 ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
 काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
 तत्र ते न्यवसन्वीरा बने बहुमृगद्विजे ।
 अन्वाख्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४
 विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
 जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
 ततो यात्वा विदुरः काननं त-
 च्छीघ्रैरश्वैर्बाहिना स्यन्दनेन ।
 ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
 सार्धं द्रौपद्या भ्रातृमित्राक्षिणैश्च ॥ ६
 ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
 दम्यायान्तं सत्यसंघः स राजा ।

अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं

किं नु क्षुधा वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
 कश्चिन्नार्यं वचनात्सौबल्य
 समाह्वाता देवनायोपयाति ।
 कश्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
 जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
 समाहूतः केनचिदाब्रवेति
 नाहं शक्नो भीमसेनापयातुम् ।
 गाण्डीवे वा संशयिते कथं-
 द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
 तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
 प्रत्यगृह्णन्पते सर्व एव ।
 तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
 यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
 समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
 स्ततोऽपृच्छभागमनाय हेतुम् ।
 स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

This adhy. is missing in K1. 4 (of. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 °) K₂ B₂ D₁-3 T₂ G₂. 4 भरतर्षभ. — °) K₂ G₁ M आह्नवीतीरावः; D₁ T G₂-4 'तीरे' (of. 3°).

3 °) T₁ G₁. 4 M₁ सरस्वतीतीरे (of. 1°). — °) B₂ समेता; B₄ 'त्य' (for 'तु').

5 °) Ś₁ K₂. 3 D_n D₁-3. 5 G₂. 4 अथ (for अपि). — °) Ś₁ तथा; K₂ B D_n D₂. 4. 6 सदा (for तदा).

6 °) Ś₁ यातो; K₂ B D_n D₂. 6 गत्वा (B₁ D₂ यवौ); K₂ यात्वाथ; G₁ यात्वा तु (for यात्वा). Ś₁ कामने; B D_n D₂. 6 काम्यकं (for कामने). — °) S बाहितः (for बाहिना). — °) B₂ D_n D₂. 6 धर्मात्मानं (for धर्मं). — °) K₂ D₂. 3 T₁ G₂ M₁ transp. भ्रातृभिः and मित्राक्षैः.

7 °) B₂. 6 D₂ मयुर्मतम् (for तूर्णमाराद्). S एकम् (for आराद्). — °) D₁-3 तदायांतं; S मय्यागतं. K₂ B₁. 4

D₁-3 सत्यसंघः. — °) S भीमसेनं समीक्ष्य (for भ्रातरं भीमं).

8 °) D₁-3 वक्षसा (for 'नात्'). — °) K₂ D₁-3 G₂ 'ह्नातुं'. K₂ B D_n D₂. 5 'यातः' (for 'याति'). — °) G₁. 3. 4 M₁ कुवाली (for शकुनिर्). D_n वा'; S (except T₁ M₂) वा' (for ना'). — °) S अस्माकं (for अस्मात्).

9 °) D_n भावजेति; S आहवाय (for आब्रवेति). — °) D_n T₂ G₂-4 उपयातुं (for अप). — °) Some MSS. गांजीवे. K₂ D₁-3 om. वा. K₂ B D_n D₂. 6 च; D_n वेत् (for वा). Ś₁ B D_n D₁-3 कथं तु; K₂. 3 D_n D₂-6 कथं तु; G₂ कथायिद्; M₂ कथं तद् (for कथंयिद्). — °) Ś₁ D₁-3 पुनः (for राज्य).

10 °) S स तैः (G₂ ततः) समेतैः (T₂ G₂. 4 'तः') सत्कृतः (G₂ सहितैः) पाण्डवेयैः. — °) T₁ G₁. 3 M पाण्डुपुत्रैः; T₂ G₂. 4 पाण्डवेयैः.

11 °) D_n वै विदुरं (for विदुरं ते). Ś₁ K₂ D₁-3 वै (for ते). — °) Ś₁ M₂.

C. 3. 280
D. 3. 5. 11
K. 3. 6. 11

यथाह्वो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११

बिबुर उवाच ।

अबोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्णामिष्युज्य ।

इवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाम्नुपैति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च धृतवानाम्बिकेयः ।

यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं

न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४

न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो

स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।

भुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य

पतिः कुमार्या इव षष्ठिवर्षः ॥ १५

भुवं विनाशो नृप कौरवाणां

न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।

यथा पर्णे पुष्करस्येवं सिक्तं

जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथासिन् ॥ १६

ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽजवीन्मां

यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।

नाहं भूयः कामये त्वां सहायं

महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज-

स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरवान् ।

तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां

तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

र्पूज्यमानः सपत्नैः

क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।

संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा-

न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९

12 ^a) T₁ G₂ M₂ मा (for मां). Ś₁ स; B₂ न; S [ऽ]भि- (for ऽनु-). — ^b) Ś₁ K₂ प्रति (for पति). — ^c) Ś₁ B₂ 4 D₁ T₁ तेषां (for तेषां). K₂ चैवेह ब्रूहि; D₁ 2 च ब्रूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि).

13 ^a) Ś₁ K₂ B₂ मयाप्युक्तः; D₂ D₁-3 मया युक्तः; S मया तूक्तं. Ś₁ सखिवं; D₁ 2 स च यत् (for यत्क्षमं). — ^b) S युक्तं (for पथ्यं). — ^c) Ś₁ K₂ 3 D₂ D₂ तद्वै तस्य (K₂ 3 'स्ये) न रुचिर्वमभ्युपैति; B D₁ D₄ 6 तद्वै तस्यै न रुचामभ्युपैति; D₂ D₁-3 तद्वै तस्यै (D₂ 'स्य' चेतसि नाभ्यु). — Ś₁ K₂ om. 13^d, 14^{ab} and 14^d.

14 Ś₁ K₂ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) D₁-3 मयोक्तो. — ^b) D₂ तद्वार्यं (for मे तच्च). — ^c) G₂ औषधं (for अन्नं). — ^d) K₂ D₂ D₂ T₂ G₂-4 तस्य; D₂ ह्यस्य; G₁ चास्य (for स्मास्य).

15 ^a) G₁ 2 4 यतते (for नीयते). — ^b) G₁ भुवं न (for भुवन्न). Ś₁ K₂ नावैति लावण्यवयोपपत्ता (see below); K₂ B D भुवं न रोचेन्नरतं. — ^c) T₂ G₂ 2 षाष्टिवर्षः. Ś₁ K₂ पति कुमार्य इव षष्ठिवर्ष (cf. v.l. 16).

16 ^a) D₁ 2 एवं (for भुवं). Ś₁ K₂ नैकप्रकौरमुनीय-

मानः. — ^b) D₂ D₁-3 T₂ G₂ 4 धृतराष्ट्रः. — ^c) K₂ B D (except D₁-3. 5) ins. च after यथा. Ś₁ पत्रे (for पर्णे). N (K₁ 4 missing) M₂ अवसिक्तं (K₂ अविषिक्तं) (for इव सिक्तं).

17 ^b) B D₁ D₄ 6 यस्मिन्; M यदि (for यत्र). T₁ G₁ 2 तात (G₂ तव) तत्र प्रयाहि; T₂ G₂ 4 M₁ तत्र तात (M₁ च त्वं) प्रयाहि (for भारत etc.). — ^c) Ś₁ S (except G₂ M₁) स्वा (for त्वां). G₁ सभायां (for सहायं). — ^d) D₁-3 पालयानः. Ś₁ K₂ 3 सुदुष्टचित्तं (K₂ 'वेष्टं' विपरीत-चेष्टं (K₂ 'डुष्टि').

18 ^a) K₂ B D (except D₂) G₂ राजा (for राजन्). — ^b) K₂ B (B₁ m as in text) D₂ D₁ D₄ 6 प्रसासि- (D₂ 'भासि' तु स्वास्य; T₁ त्वां शासितुम्; T₂ G₂ 4 त्वां भासितुम् (for त्वां शासितुम्). B₁ m उपागतस्य; T₁ corrupt. K₂ B₁ (m as in text). 2 3 D₁ D₄ 6 'यातो नरैर्न; D₂ D₁-3 5 'यातोस्मि राजन् (for 'यातस्त्वरवान्). — ^c) S (except M₂) युक्तं (for तद्वै). — ^d) S च (for प्र). Ś₁ K₂ 3 D₂ D₁-3 चाप्यत् (for भूयः).

19 ^a) Ś₁ K₂ 3 D₂ D₁ 3 G₁ वोज्य (for युज्य). Ś₁ समंतात् (for सपत्नैः). — ^b) M₂ अवेक्षते (for उपासते).

यस्माविमर्कं बहु राजन्सहायै-
 तस्य दुःखेऽप्यंशमाजः सहायाः ।
 सहायानामेव संग्रहणेऽभ्युपगमः
 सहायासौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
 सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
 तुल्यं चाश्वं सह भोज्यं सहायैः ।
 आत्मा वैषामग्रतो नातिवर्ते-

देवंदुर्ध्विर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
 परां बुद्धिमुपगम्याग्रमशः ।
 यथाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
 तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि वृष्टीऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशांपायन उवाच ।
 गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
 स समाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोदितः ।

समर्थं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ २
 स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
 समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
 भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

O. 3
B. 3
K. 3

20 ^b) S दुःखलांशं (for दुःखेऽप्यंशं). — ^c) K₃ T₁
 अवि (for अभि). — ^d) K₃ D₂. s M₃ सहायावासी; T₁ G₁
 M₁ सहायावासी; T₂ G₂. 4 सहायप्राप्ति (for सहायासौ).
 — After 20, K₃ ins. :

28* तस्मात्सत्यं सत्यं वै युवाणो

लोकस्य ह्यपो भवतीति सचः ।

21 K₃ om. 21. — ^a) Ś₁ D₂ D₁. s. s श्रेयः; D₂ D₃
 श्रेयं (for श्रेष्ठं). K₃ S पाण्डव. Ś₁ G₂ निष्प्रलापः; K₃ B (ex-
 cept B₂) D₂ D₃ D₄. 6 विप्रलापः; D₂ निष्प्रभावं. — ^b) S
 तस्मिन् (M₃ तस्मात्) (for तुल्यं). — ^c) Ś₁ मा (for न).
 N (K₁. 4 missing; K₃ om.) क एष्यो; M₃ [अ]भिवर्तेद्
 (for [अ]ति). — ^d) D₂ T G₁. s. 4 एवंदुःखि; M₁ "दुःखं".
 D₃ S (except M₃) वर्तं (for वर्धं). — After 21, K₃
 ins. :

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्त्यकभूरि

महीमिमां पालयितुं पुरस्तात् ।

22 ^a) S तथा (for एवं). D₁-s अवि (for करि).
 — ^d) K₃ D₂ सर्वः; K₃ राजन्; S भूयः (for कृष्णम्).

Colophon. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-)par-
 van: Ś₁ D₂ G₂-4 आरण्य; T₁ जरण्य. — Adhy. name: K₃
 विदुरागमनं विदुरवाक्यं; K₃ विदुरकाम्यकप्राप्तिः; B₁. s D₂ D₃

D₄. 6 विदुरनिर्वासः; B₂. 4 D₁-s विदुरवाक्यं; G₂ M₃ विदुर-
 (M₃ om. विं) युधिष्ठिरसंवादः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): K₃ D₂ T₁ G₁. s M 5; D₂ D₁ T₂
 G₂. 4 6 (as in text). — Sloka no. : D₂ D₁ 22.

✍ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1.
 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) D₁-s transp. आश्रमं and पाण्डवानां. — ^d) Ś₁
 परि (for पर्यं). S दुर्मनाः (for भारत). — After 1, K₃
 D₂ D₃ ins. :

30* विदुरस्य प्रभावं च संधिविप्रहकारितम् ।

विदुर्हि च परां मया पाण्डवानां भविष्यति ।

2 ^a) K₃ आगम्य; D₁. s. 6 आलाय (for आगम्य). G₂
 समाद्वारमुपगम्य. — ^b) Cf. 6^b. Ś₁ K₃. s D₂ "खेड" (for
 "सार"). ☞ Cn: खेडेत्यपपातः । ☞ — After 2^a, Ś₁ (which
 om. 2^d) reads 3^d (with v.l.) repeating it in its
 proper place. — ^d) S विलिखः (G₂ विदुरः) प्रापतद्वि.
 — After 2, D₂ ins. :

31* पपात सहा राजा छिद्रमुम इवावशः ।

3 ^a) Ś₁ K₃ D₁-s transp. तु and लब्ध्वा. K₃ ततः; B

C. 8. 294
D. 8. 6. 8
K. 8. 6. 8

तस्य स्तुत्याच्च सुसुखं हृदयं दीर्घतीक्ष्णं मे ॥ ४
तमानयस्य धर्मज्ञं मम आतरमाशु वै ।
इति श्रुत्वा नृपतिः कर्णं पर्यदेवयत् ॥ ५
पश्चात्पापाभिसंतप्तो विदुरंस्मारकश्चितः ।
आकृतेहाविदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ संजय जानीहि आतरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
न हि तेन मम आत्रा सुखस्ममपि किंचन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ ८
स व्यलीकं कथं प्राप्नो मयः परमैशुद्धिमान् ।
न जज्ञाजीवितं प्राक्षस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजस्तमनुमान्य च ।
संजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्वत्काम्यकं वनम् ॥ १
सोऽचिरं समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।

रौरवाजिनसंवीतं वदन्वाच युधिष्ठिरम् ॥ ११
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
आदिभ्यामभिसंयुतं देवैरिव क्षतक्रतुम् ॥ १२
युधिष्ठिरमब्राम्येत्य पूजयामास संजयः ।
मीमार्जुनयमांश्चापि तदर्थं प्रत्यपद्यत ॥ १३
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
शर्धसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १४
राजा स्मरति ते क्षचर्धतराद्गोऽम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
सोऽनुमान्य नरभ्रेष्ठान्पाण्डवान्कुलनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
एवमुक्त्वस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
युधिष्ठिरस्त्राजुमते पुनरायाद्राज्ञाह्वयम् ॥ १७
तमब्रवीन्महाम्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

पिशत् (for पुनः). — ^b) B₁ भरासनात् (for मही). — ¹ S₁ repeats 3rd here, reading it (with v.l.) for the first time after 2nd. — ^c) Do राजन् (for राजा). ¹ S₁ (first time) आनुजेहाविदं राजा (cf. 6th); D₁ s समीपे संस्थिते राजन्.

4 ^a) T₂ G₂ s तं च (for तस्य). K₂ B Dn D₄-s G₁ s स्तुत्या (for स्तुत्या). — ^d) T₂ G₂ s तप्यती (for दीर्घती). K₂ D₁-s हृदयं दीर्घते मम; D₂ D₅ मनो वै दीर्घते च मे.

5 ^d) N (except S₁; K₁ s missing) T₂ G₂ s कृपणं (for कर्णं).

6 ^b) Cf. 2nd. ¹ S₁ K₂ s 'कश्चितः; B D (except D₁-s) M₂ 'मोहितः. — ^c) S 'जोहाम्बितो. B D (except D₁-s) G₂ M₂ राजा.

7 ^b) ¹ S₁ K₂ s transp. आतरं and विदुरं. T₂ G₂ s मया (for मम). D₁-s मम आतरमाशु वै. — ^c) ¹ S₁ K₂ s मिहंतः; B₂ s निवितः; D₂ मिहंतः (for मिहंतः). D₁ मया पापाधिषेधितः (for ^d). T₁ G₁ s M मया मूढेन मिहंतः कश्चिजीवति वा न वा; T₂ G₂ s मूढेन मिहंतः कश्चिदपि (G₂ कश्चिदपि) जीवति वा न वा.

8 ^c) ¹ S₁ K₂ तु; K₂ B D वै (for मे). — ^d) ¹ S₁ कृतं (for [जोमित]).

9 D₂ om. 9th. — ^a) D₁-s व्यलीकं च (for स व्यलीकं). B Dn D₄-s G₂ परं (B₁ वरं) (for कथं). — ^c) B₂ त्यक्त्वा हि; B₂ Dn D₄-s त्यक्त्वाभिः; B₂ s त्यक्त्वाभिः (for न त्यक्त्वा). K₂ s B D (except D₁) प्राक्ष.

10 ^{ad}) K₂ B₄ D प्रति (for वनम्). ¹ S₁ K₂ जगाम संजयस्त्वं यत्रास्ते विदुरो वने.

12 ^a) Do D₁ T₂ G₂-s M₁ समा (for सहा). — ^b) ¹ S₁ समंततः (for सत्). — ^c) ¹ S₁ D₂ D₃ M₁ चापि संगुहः; T₁ सदितं गुहं (for चाभिसं). — ^d) ¹ S₁ K₂ B D (except D₁-s) पुरंदरं (for सत्).

13 ^a) B (except B₂) D (except D₁-s) उपताम्य (for अधाम्येत्य). — ^c) N (except D₂ D₃; K₁ s missing) 'यमाश्चापि. — ^d) G₁ तथा सं (for सर्वं). N (K₁ s missing) तद्युक्तं प्रतिपेदिरे.

14 ^a) ¹ S₁ राक्षः (for राज्ञः). T₂ G₂ s च; G₂ तु (for स). — ^d) K₂ इदं वचनमब्रवीत्.

15 Before 15, N (K₁ s missing) G₂ M₁ ins. संजय उ (resp. संजयः). — ^a) G₂ त्वां स्मरते (for स्मरति वै). — ^c) ¹ S₁ K₂ धर्मज्ञः; D₁-s स्वरितः; T₁ M₂ सुक्षिप्रं; M₁ स क्षिप्रं (for त्वं क्षिप्रं). — ^d) S नराधिपं (for च पार्थिवम्). ¹ S₁ K₂ स्वच्छोकाकुलितेन्द्रियं.

16 ^a) ¹ S₁ कुलमेष्टः; D₂ कुलमस्तवीर्यः; D₂ T₁ G₂ कुलमेष्टात् (for नरं). — ^b) K₂ कुलमेष्टनात्; T₁ G₁ s M₁ कुलमेष्टन. — ^d) ¹ S₁ K₂ D₁-s भारतः; K₂ B D₂ Dn D₄-s सत्तम (for मानव).

17 Before 17, ¹ S₁ K₂ B D (except D₁-s) S ins. वैशं उ (¹ S₁ D₄-s S om. उ). — ^b) D₂ ns वक्ष्यमाः (for वक्ष्यन्तः). — ^d) T₁ पुराणाया (for पुनरायात्). — After 17,

दिहया प्राप्नोऽसि धर्मज्ञ दिहया सरसि मेऽनघ ॥ १८
अथ राज्ञौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
सोऽहमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाधाय चैव ह ।
धूम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥ २०
विदुर उवाच ।

धान्तमेव मया राजन्गुरुनः परमो भवान् ।
तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वदर्शनपरायणः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भवन्ति हि नरभ्याश्च पुरुषा धर्मचेतसः ।
दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
दीना इति हि मे बुद्धिरभिप्राय तान्प्रति ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महायुतौ ।
विदुरोऽधुन ब्रूष्य लेभाते परमां हृदम् ॥ २४

M₁ ins. :

32* सोऽभिगत्वा तवा वेदम राज्ञः समभिवाच च ।

उपातिह्यमहात्मनं राजानं प्रेष्यचत्तवा ।

18 ^a) K₂ Dc D₁₋₃. 6 महाराजः ; B Dn D₄. 6 महारतेजाः ;
G₁. 4 M₁ महाराज्ञः. Ś₁ K₂ आगतं विदुरं ज्ञात्वा (K₂ दृष्ट्वा).
— ^b) Ś₁ K₂ राजा वचनममवीत् ; Dc Dn D₅ धृतराष्ट्रं विका-
सुतः (= 15^b). — ^c) Ś₁ K₂ कांक्षमाणस्य दर्शनं.

19 ^a) B₁. 3 Dn D₄. 6 transp. राज्ञौ and चाहं.

20 ^a) Ś₁ G₂ आरोप्य ; K₂ B D (except D₁₋₃) आ-
नीय (for आवाच). T₂ G₂. 4 स समादाय चैवेन. — ^b) K₂. 3
B Dc Dn D₁. 3-6 मूर्ध्न्युपाधाय ; D₂ मुनिं चाधाय. Ś₁ K₂
D₁₋₃. 6 T₂ G चैव हि ; B₁ वै भृशं ; T₁ M₂ भारत. — After
20^{ab}, D₂ ins. :

33* धृतराष्ट्रो महाराज आमुजोऽहमुवाच ह ।
बुधिक्षिस्तु कुमाली भ्रातृभिः सह तिष्ठति ।
अथ रात्रिं दिनं चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रीतस्त्वमेव मे नित्यं भ्राता सर्वगुणान्वितः ।

[With line 3, cf. 19^{ab}.]

— ^c) B₁ Dc D₁₋₃ T₁ G₁ M हो^c (for चो^c). — ^d) K₂
B₂ Dn D₄. 6 [अ]नघ ; D₂ तवा (for रुषा).

21 ^a) D₁₋₃ T₂ G₂. 4 एतन् (for एव). K₂ Dc D₁. 3
G₁. 3 महाराज (for मया राजन्). — ^b) B D (except D₁₋₃)
मे (for नः). Ś₁ K₂ कः कोपः प्रमथिष्यते. — ^c) G₁ [अ]-
क्षि ह्य ; G₂ [अ]ह्य (for क्षि). K₂ D₁₋₃ शीघ्रं (for
क्षिप्रं). K₂ B Dc Dn D₄-6 एषोऽहमागतः शीघ्रं. — ^d) Ś₁
K₂ आवेशात्तव सुखत (Ś₁ orig. भारत and sup. lin.
सुखत).

22 ^a) Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ पुण्यव्याघ्रः ; S हि कुलश्रेष्ठ. — ^b)
S धर्मचेतनाः (G₂ चोदितः). — ^c) S दीनानुपातिनो (T₁
G₂ कंसिनो ; G₁ पातिनो). — ^d) Ś₁ B (except B₂) Dc

तत्र (for नात्र).

23 ^a) S (except G₁) पुत्रा (for सुता). G₁ M₂ मे
(for मे). — ^b) B Dc Dn D₄-6 तादृशास्तव भारत ; D₁ 'ता
भवतः सुताः ; T₁ M₁ 'तास्ते सुता मम. — ^c) K₂ B Dc Dn
D₄-6 इतीव मे ; Dc₂ M₂ इति च मे. — ^d) Dc M₂ प्रति^c (for
अभि^c).

24 Ś₁ K₂ D₂ T₁ G₁ M₂ om. the ref. — ^a) K₂ अनु-
नीयं वै ; Dc उपनीयं वै ; G₂ अनुनायनी ; M₁ अभिनीयैव.
— ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) G₁. 4 द्वौ (for तौ). Ś₁
B₁ D₁. 3 महामती.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-) par-
van : Ś₁ B₁ T G₂-4 आरण्य. — Adhy. name : K₂ B Dc
Dn D₄-6 T₂ G₂ M₂ विदुरमत्स्यागमनं (B₂. 4 Dc₁ D₅
'नयनं') ; K₂ D₂ विदुरागमनं. — Adhy. no. (figures,
words or both) : Dn₁. ns T₁ G₁. 3. 4 M₂ 6 ; D₁ T₂ G₂ 7
(as in text). — Śloka no. : Dn 23 ; D₁ 24.

8

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1.
1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{ab}) S तु (for च both times).

2 ^a) Ś₁ K₂. 3 B D (except D₁₋₃) स लीबलेयमानायव.
— ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) तथा (for अपि). — ^c) S
मयुरं वाक्यं (for वचनं राजा).

3 T₂ G₂ om. 3-4. — ^b) B (except B₂) Dn D₄-6
धीमतः (for सं^c).

4 T₂ G₂ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^c) Dc पांडवार्यं च
पूर्वं वच्.

वैशांपायन उवाच ।

कुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परितान्तिष्वतम् ।
 वृत्तसंप्राप्त्यजो राजा पर्येतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौचलं सुमानाय्य कर्णदुःखासनावपि ।
 अग्रवीद्वचनं राजा प्रविश्यादुद्धिर्जं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्री वृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्दुर्द्धिं विदुरो नापकर्षति ।
 पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कर्षचन ।
 पुनः क्षोर्षं गमिष्यामि निरासुनिरवग्रहः ॥ ५
 विषममन्त्रचनं वापि शत्रुमभिप्रवेक्षनम् ।
 करिष्ये न हि तान्ब्रह्मान्पुनर्ब्रह्मिहोत्सहे ॥ ६
 शकुनिकवाच ।

किं बालिष्ठां मतिं राजास्वितोऽसि पिशां पते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
 सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।

- 5 ^b) S (except T₂ G₂. 4) transp. प्राप्तम् and ब्रह्म.
 — ^a) K₂ D₁-s कोर्ष (for क्षोर्ष). — ^d) K₂ B Dn D₄. 4
 Cnp निरसुः; D₂ T₁ M₁ निरसुः; D₁-s निरासो (for निरासुः).
 G₂ निरसि (for निरव). S₁ K₂ Cnp वारणो वा नवग्रहः.
 छ Cn : निरसुरिति निरासुरिति च पाठो किञ्चिन् । छ
 6 ^a) S (except G₂) क्षिप्रम् (for विचम्). D₂ उग्रं वनं
 (for उग्र). K₂ D₂ वापि; B₁ D₂ Dn D₄. 4 वैव (for वापि).
 — ^b) T₂ G₂. 4 विचम् (for वचम्). — ^c) S₁ K₂ T₁ G₂. 4
 वृत्तात्; D₂ D₂. 4 G₁ वृत्तात्; D₁. 4 सवौच (for वृत्तात्).
 7 ^a) K₂ B Dn D₄. 4 वाक्कि. — ^b) S वै (for वे).
 8 T₂ G₂. 4 om. (hapl.) 8-9. — ^a) K₂ सत्वाः सत्ये
 (for सत्त्व). — ^b) G₁ M वैभा. — K₂ om. 8^{ad}. — ^c)
 S₁ D₂. 4 जातु; K₂ D₁ राजम् (for ताव).
 9 Dn₂ T₂ G₂. 4 om. 9 (for T₂ G₂. 4 cf. v.l. 8).
 — ^a) K₂ वैव ते समयं कृत्वा. — ^b) K₂ वे (for वा).
 — After 9^{ad}, K₂ (which om. 9^{ad}) ins. :
 8^{ad} अवागमिष्यन्ति पुनः पाण्डवा वारणावृत्तम् ।

वितुस्ते वचनं तातं न प्रहीष्यन्ति कर्हिषित् ॥ ८
 अथ वा ते प्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुनम् ।
 निरस्य समयं भूयः पण्डित्वाकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवानो मभ्यस्ता राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंज्ञताः ॥ १०
 कुःशासन उवाच ।

एषमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदति मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 कामभीक्ष्णामहे सर्वे दुर्योधन तवेष्टितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२
 वैशांपायन उवाच ।

एषमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिदृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराशुखः ॥ १३
 उपलभ्य ततः कर्णो विदुष्य नयने क्षुभे ।
 रोषादुःखासनं चैव सौचलेयं च तावसौ ॥ १४
 उवाच परमहंस उद्यम्यात्मानमात्मना ।

- ^a) N (K₁. 4 missing; K₂ om.) सर्वे (for वृषः).
 10 ^a) S भवान. — ^d) T₁ सुसंज्ञताः.
 11 ^a) S₁ K₂ D₂ D₁-s. 4 वि- (for हि). — After 11,
 M₁ ins. :
 36^a तथा वज्रविवा राजास्त्वया वज्रविष्यति ।
 K₂ D₁-s. 4 (marg.) ins. after 11: S₁ B₂ Dn, after 12:
 36^a नागमिष्यन्ति ते वीरा बहुता काजसंविदम् ।
 नागमिष्यन्ति ते मोहाद्युवर्षं न संतापः ।
 [(L. 1) S₁ नागमिष्यन्ति. K₂ राजम्; B₂ Dn D₂ वीरा (for
 वीरा). — (L. 2) B₂ Dn D₂ नागमिष्यन्ति चेन्मोहाद्युवर्षं तेन
 तावत्.]
 12 K₂ om. 12. — ^a) B₂ कावम् (for कामम्). B₁. 4
 ईषा; D₁-s G₂ ईषा (for ईषा). — ^b) K₂ D₂ D₂-4
 एक (for ऐक). — ^c) N (K₁. 4 missing; K₂ om.)
 कक्षये (for कक्षये). — After 12, S₁ B₂ Dn ins. 36^a.
 14 ^a) K₂. 4 उपकथय. — ^d) N (K₁. 4 missing) सौचलं
 च उवाच च.

अहो मम मर्यं यच्चभिषोवत नराधिपाः ॥ १५
 श्रियं सर्वे चिकीर्षन्तो राक्षः किंकरपाणयः ।
 न चास्य क्षत्रुमः सर्वे श्रिये स्वातुमन्त्रिताः ॥ १६
 वयं तु क्षत्राण्यादाय स्थानास्त्राय दंष्ट्रिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १७
 तेषु सर्वेषु ज्ञान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा अभिष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
 यावदेव परिधुना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मर्यं मम ॥ १९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 बाहमित्येव ते सर्वे प्रत्युचुः क्षतजं तथा ॥ २०
 एषमुक्त्वा तु संकुहा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हुन्तुं संघस्य कृतनिधवाः ॥ २१
 तान्प्रस्थितान्परिह्राय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
 प्रतिविष्याद् तान्तर्धानमगावर्लोकपूजितः ।
 प्रह्लाचक्षुषमासीनमुवाचाम्बेत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।

दुतराष्ट्र महाप्राज्ञ निषेध वचनं मम ।

वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे श्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

G. 2. 312
B. 2. 312
K. 2. 312

15 ^b) T₁ G₂ M आत्मवाद् (for आत्मना). — ^{ad}) N (K₁ 4 missing) अहो (D₁-s अहो) मम मर्यं यत् सभिषोवत भूमिपाः.

16 ^a) K₂ सदा; D₁ श्रियं (for श्रियं). K₂ श्रियं; B₂ D₂ सर्व (for सर्वे). Ś₁ B Do Dn D₂. 4-6 करिष्यामो; D₁ पतिष्यामो. — ^b) K₂ किंकरवह्नयः; Do किं करवाणि ते; D₂ किं करवाम वै; S किं करवामहे (sic). — ^{ad}) D₂ रथैश्च (for न चास्त्र). D₁-s स्वातुं (for सर्वे), and शत्रुवद् (for स्वातुम्). Ś₁ K₂. s B (except B₂) Do Dn D₂-s transp. सर्वे and स्वातुं, and read छ (Ś₁ -व्य) संश्रिताः (for अन्त्रिताः).

17 ^{ab}) S ते वयं क्षत्रमादाय ----- दंष्ट्रिताः. — ^c) T₁ G₁. s M गच्छाम.

18 ^a) K₂ S (except G₁. s) transp. सर्वे and ज्ञान्ते. — ^b) Ś₁ G₂ निर्विवादा; B₂ D₁-s निर्विवादा.

19 ^a) T₁ G₁. s 4 मंत्र (for मित्र). — ^b) Ś₁ Do शक्यं. K₂ तावच्छक्यत्वमागताः; S (except M₂) तावच्छक्यमागताः.

20 ^b) K₂ पूजयित्वा. — ^c) S प्रह्लादमनसः सर्वे. — ^d) D₂ om. from सूतर्जं up to संघस्य (in 21^d). Ś₁ सूतर्जं प्रति; D₂ सूतर्जवत्. — After 20, M ins. :

37^a पलकृत्यमर्यं राक्षः कौरवस्य महात्मनः ।

21 D₂ om. up to संघस्य (of. v.l. 20). — ^a) Ś₁ K₂ B₂ Do D₁. s 5 कु (K₂ तु) संघस्य; K₂ कुसंघस्य; B₁. s 4

Dn D₂. 6 सुसंख्या (for तु संकुहा). — ^b) Ś₁ G₂. 4 M₂ सर्वैः. — ^c) K₂ BD (except D₁. s; D₂ om.) सहिताः; M₂ सर्वैः.

22 ^a) Ś₁ D₁ G₁ प्रति; G₂. 4 प्रवि (for परि). — ^b) K₂ B D (except D₁-s) प्रभुः (for सदा). — ^c) S महाबाहो (for विशुद्ध).

23 ^a) D₁. s च; S तु (for [अ]च). — ^b) G₂ जगावाम्बेत्य. BD (except D₂ D₁-s) सत्वरः. K₂ उवाचावितर्जं वचः.

Colophon om. in B₂ T₂ G₂. 4. K₁. 4 missing. — Major (or Sub-) parvan: Ś₁ G₂ आरण्य; T₁ अरण्य. — Adhy. name: K₂. s B₁. s Do Dn D₁. s 8-9 व्यासागमय; M कर्मसंरंभः. — Adhy. no. (figures, words or both); D₂ Dn₁. n₂ T₁ G₁. s M 7; D₁ 8 (as in text). — Sloka no.: Dn D₁ 24.

9

21 This adhy. is missing in K₁. 4 (of. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) K₂ B D त्वा; T₁ M₂ च (for त्वा). D₁ छसं दिव्यं (for कौरं).

2 ^a) K₂ Dn D₂ निष्कृता (for निर्विता). — ^b) K₂ B₂ D₂ D₂. 6 पुत्रेणैः.

C. 9. 912
D. 9. 9. 2
K. 9. 9. 2

निकृत्वा निर्जिताश्चैव दुर्योधनवञ्जानुगेः ॥ २
ते स्मरन्तः परिक्षेपान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
विमोक्षयन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्धीः ।
पाण्डवाभित्यसंकुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
वार्यतां साध्वर्यं मूढः क्षमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थास्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्षयते ॥ ५
यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा मीष्मो यथा वयम् ।
यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

3 ^{b)} De transp. वर्षे and पूर्णे. — ^{c)} Ś₁ क्रोधात्
(for क्रुद्धाः).

4 ^{b)} K₃ B₁ D_{ns} T₁ स संदधीः; G₂ तु संद^a; M₂ सुयो-
धनः.

5 ^{a)} K₃ D₁₋₃ पापः (for मूढः). — ^{c)} Ś₁ K₃ D₁₋₃
अपि (for तत्). — ^{d)} K₃ B D_n D₄₋₆ प्राणाभिमोक्षयति.

6 ^{a)} K₃ B D यथा हि; T₃ G₃ 4 यथाह. — D₂ om.
(hapl.) 6^b-7^a. — ^{d)} K₃ B D_o D_{ns} D₁. 8. 8 साधुर
(for साधु). N (K₁ 4 missing; D₂ om.) भवानपि
(for विधी).

7 D₂ om. 7^a (cf. v.l. 6). — ^{a)} De [S]पि (for
हि). B₁ महाबाहो (for 'प्राज्ञ'). — ^{c)} De D_{ns} D₄. 6
अधर्मम्. — ^{d)} Ś₁ transp. मा and राजन्. K₂ प्रतिपद्यत;
De D₅ प्रत्यपद्यथा. [N. B. The form प्रतिपद्यतां of some
printed ed. is not found in any MS. collated !]

8 ^{a)} K₃ D₅ समीक्ष्य; D₃ T₃ 'इवा. K₃ G₃ वल्लः; D₅
तल्ल (for वल्लः). G₂ समीक्ष्य यादृशीं बुद्धिं. — ^{c)} B₄ मा;
G₃ स्वं (for सा). — ^{d)} B₄ समर्थं (for अनर्थं). B₁₋₃ T₁
M सजेत्; T₃ G सजेत् (for स्पृष्टेत्).

9 ^{a)} Ś₁ K₃ De D₁₋₃. 8 अथ वा त्व (De D₅ स) उच्यतां
साधु. — ^{d)} T₃ G₃ 4 वनं प्रति (for [अ]लहायवात्).

10 ^{a)} S (except G₁) कृतकृत्यस्त्वं. Ś₁ वा; B₁ [S]
वं (for उच्य). — ^{d)} S भवेथाः पुरुषार्थम्.

11 ^{b)} K₃ D₁ उपजायते; M₂ अनुवर्तते. — ^{c)} De M₁
हि (for तत्). — ^{d)} T₃ G₃ 4 नोद्धृतस्यानुसर्पति; Cnp न

समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृष्टेत् ॥ ८
अथ वार्यं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजभेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
यदि स्वात्कृतकार्योऽद्य भवेत्स्वं मनुजेश्वर ॥ १०
अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते मीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

मृतस्यापि सर्पति.

12 ^{b)} K₃ B D_n D₄. 6 [S]य; De T₃ G₃. 4 [S]
पि (for the first वा). D₅ न द्रोणो विदुरो न वा. — ^{c)} K₃
D₁₋₃ वा यत् (for वात्र). S परे (for क्षमं). — ^{d)} N
(except K₃ D₃; K₁ 4 missing) वार्थो; G₃ [अ]प्यर्थो
(for चार्थो). Ś₁ D_{ns} D₅ G₁. 8 Cnp निवर्तते; K₃ B₁
D_{ns} [S]निवर्तते; D_{n1} D₄₋₆ [S]निवर्तते; Cnp also अति-
वर्तते (as in text).

Colophon om. in K₃. 3. K₁ 4 missing. — Major
(or Sub-) parvan : Ś₁ G₃ 4 आरण्य; B₃ T₁ अरण्य;
D₂ वन. — Adhy. name : B De D_n D₄₋₆ T₃ G₃. 4
M इवासवाक्यं; D₁ इवासवचनं. — Adhy. no. (figures,
words or both) : D_{n1}. ns S 8; D₁ 9 (as in text).
— Śloka no. : D_n D₁ 12.

10

~~10~~ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{b)} K₃ B D (except D₁₋₃) पूतसंभवं. — ^{c)} K₃
S तु (for तत्). K₃ B D_n D₄₋₆ कृत्य (for 'कृत्य').
— ^{d)} D₁₋₃ महा (for [इ]ति वै).

2 ^{a)} T₁ G₁. 8 M₁ न तत् (for नैतत्). — ^{b)} K₃ द्रोणो
वा विदुरोऽपि वा (= 3. 9. 12^b). — ^{c)} S गांधार्यां नेष्यते पूतं.
— ^{d)} B D_{n1} D₅ तत्र (for तत्).

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नाहमप्येतद्गोचये धृतसंस्तवम् ।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै ह्यने ॥ १
नैतद्गोचयते मीप्सो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति धृतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानक्षपि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वैशि परं पुत्रं परं पुत्राक्ष विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्व च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्तिक ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७

3 ^a M शक्नोमि (for शक्नोमि). — ^b) = 1. 1. 98^l.
Ks. s B1. s Dc D1-s. s G1 M3 अचेतनं; Dc अमर्षणं.
— ^d) B Dn D4. s ग्रियं; T3 G3. s महा; T1 व्रतं तव
(for यतं).

4 ^a) G1 'वीर्यं ते सत्यं यथाह भगवान्वाचः'. — ^c) Ks
B Dc Dn D4-s विद्यः (for वैशि). Dc M3 ग्रियं (for परं).
Ś1 Ks D1-s दृढं पुत्रं वयं विद्यः.

5 ^b) B3 G1. s सुरभ्याः. — ^c) Dc1 D3 M1 समर्थैर
(for समृद्धैर). — ^d) N (except B3 D1; K1. s missing)
मन्यते (for विद्यं).

6 ^a) Ś1 Ks. s M3 वर्णयिष्यामि (Ks 'व्येहं'); D1 G2
कथं; D3 कीर्तं. — ^b) Ks इतिहासं पुरातनं; K3 महाख्या-
ममनुसृतं.

7 ^a) B (as usual) त्रिविष्टपं. — ^b) N (except Ś1
Dc1 D3; K1. s missing) सुरभी.

8 ^b) = 1. 91. 10^d. — ^c) B D (except D1-s)
T G3 मनुष्येष्वथ. Ks B D मागेयु (for वा गोषु). Ś1 K3
कार्त्तं सुमहत्प्रभे.

इन्द्र उवाच ।

किमिदं रोदिषि श्रुमे कश्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ *
सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनामिनिघ्नन्तं लाजलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कुशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्रोढुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।

C. 3 336
B. 3. 9. 14
K. 3. 9. 14

9 Ks D1-s सुरभ्युवाच. — ^a) B D (except D1-s)
ते (for चः). — ^b) G4 M1 विद्यं (for दृश्यं). — ^d)
B3. s (?) gloss चावच (for कौशिक).

10 T3 G3 om. 10. — ^a) Ks एतं; Dc D3 G3. s इमं
(for एतं). Ś1 कार्षिकं; D1. s कर्षकं. Ks. s B D (except
D1-s) G4 श्रुद्रं (B3 क्रुद्रं) (for रौद्रं). G1 (corrupt)
पश्येम युरयं ती रौद्रं. — ^d) Ś1 Ks D1-s G2 [अ]भिः; B
Dc Dn D4-s च (for नि).

11 ^a) Ś1 एषं; D1-s एतं; T1 एतत् (for एतं). Ks
T G3. s शान्तं (for श्रान्तं). B Dc Dn D4-s निपीडमानं
लोर्ककं. — ^b) D1-s वधं; G1 तावत् (for वध्यं). — ^c)
Ks Dc3 देवेश. — ^d) S (except G3) उद्वेपते (for उद्विजं).

12 ^a) Ks D3. s त्वत्र (for तत्र). — ^b) Ks भृशं;
Dc D1-s G1 M3 [S]धिकं. — ^c) Ks B Dn D1. s ६
[S]प्यं (for दृश्यं). — ^d) G1. s कृशोऽयमनिघ्नं ततः.
— ^e) B3 कौशिक (cf. 9); Dc पुत्रकं (for चावच).

13 ^b) S तथैव च (for पुनः पुनः). — ^c) T3 G3. s
न वै (for नैव).

[30]

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो ह्यने ।

अहं वैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १

मवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरुणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां ह्यने ॥ २

यदि त्वहमनुप्राज्ञः कौरवेषु दया यदि ।

अनुज्ञाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीय पाण्डवान्भ्रातृनिहृवास्मदिदृक्षया ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुज्ञास्ता यथान्यायं क्षमायास्व कुलस्य ते ॥ ५

श्रूयाद्यदेव राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।

अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते क्षप्स्यते रुषा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यहस्यत । •

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

दत्त्वाध्यायाः क्रियाः सर्वा विभान्तं मुनिपुंगवम् ।

प्रभयेणाग्रवीराज्ञा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८

सुखेनागमनं कश्चिद्भगवन्कुरुजङ्गले ।

कश्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्थातुमिच्छन्ति कश्चिच्च पुरुषर्षभाः ।

कश्चित्कुरुणां सौभ्रात्रमभ्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुकामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजङ्गलम् ।

यदृच्छया धर्मेराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

G. 8. 38
B. 8. 10
K. 8. 10

11

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b K2. 3 G1 मे; T2 G2-4 M मां (for मो). — M2 om. (hapl.) 1^a-2^d. — ^c K2 एवं; G1 एव; G2 चेवं. K2 च (for वि).

2 M2 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a B2 Dn D4. 6 च (for दु). — ^b Ś1 K2 D1-3 गुणो; K2 D2 कुलो; B Dc Dn D4. 6 महो (for सुखो). — ^c G1 तदेव तत्र भीष्मो-पि द्रोणश्च महासुखे.

3 ^b B1 Dn D4. 6 कौरवेषु. — ^c K2 B1 Dn D4. 6 जम्ब (for अनु) ॥

4 K2 om. 4. — ^a K2 D1. 3 ते; T2 G2. 4 मे (for ते). — In D1, the portion from 3. 11. 4^c to 3. 12. 17^b is lost on a missing fol. (8). Ś1 om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^c B Dc Dn D4. 6 अभिष्य; G2 M जम्बीष्य (for जम्बीष). K2 D2. 3 बीराज; G1 सबाज (for आरज). — ^d Dn D4. 6 [एति] (for [एव]).

5 Ś1 om. 5^b. D1 missing (cf. v.l. 4). — ^a K2 है; B2. 4 Dn D4. 6 च (for ते).

6 D1 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 6^a-7^b — ^a

B D (except D2. 3. 5; D1 missing) कौरव्य (for राजेन्द्र). — ^c B2. 4 Dn D4. 6 G2 तु (for हि).

7 D1 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). 8 (except G2) om. the ref. — After 7^{ab}, K2 ins.:

38* तमागतमृषिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

पूजयित्वा यथान्यायं पप्रच्छागमनक्रियाम् ।

— ^a Ś1 D2. 3 "सुत" (for "पुत्र"). K2 तं मुनिं वृषसप्तमा.

8 D1 missing (cf. v.l. 4). — ^a K2 सपाद्याधि; B D (except D2. 3; D1 missing) अर्वाध्यामिः (for वरवा).

— ^b B D (except D2. 3; D1 missing) भुमिसप्तमं; B (except G1. 2) ऋषिपुंगवं.

9 D1 missing (cf. v.l. 4). Before 9, D2. 3 read धृतराष्ट्र उ. — ^b Ś1 Dc2 D6 "जंगकाज्; K2 B2. 3 Dn D2 "जंगकाज्; K2 B1. 4 Dc1 D2-4 "जंगकाज्; M2 "जंगकं.

10 D1 missing (cf. v.l. 4). — ^b B D (except D2. 3; D1 missing) अरत (for पुरुष). — ^c 8 (except M2) अवि (for अयु).

11 D1 missing (cf. v.l. 4). — ^a Ś1 K2 D2 M1 परिष्कामज्; D2 परिष्कम्ब (for अयु). B2 तीर्थयात्राप्रसंगेव. — ^b Ś1 K2 Dc D2 "जंगकं; K2 B1. 3 Dns. ns D6 "जंगकाज्; B2 D6 "जंगकाज्; B4 "जंगकाज्; Dn1 D4 "जंगकाज्.

C. 9. 257
B. 3. 10. 12
K. 3. 10. 12

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
समाजग्मुर्महात्मानं द्रुहं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
नैतदौपयिकं राजस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
मेदीभूतः स्वयं राजभिन्नहं प्रग्रहे भवान् ।
किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तद्रूपेक्षसे ॥ १६
दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
तेन न आज्ञसे राजस्तापसानां समागमे ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

12 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) M₁ जटावल्कल-
संवीतं.

13 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S अहं राजन्
(for महाराज). — ^b) B₃ D₂ ३ विभ्रमाद्; S विग्रहं. — ^c)
K₃ B Dn D₄ ६ महाभयम्; Dc महापापम् (for 'पायम्'). Ś₁
D₃ ३ महापातकमुत्थितं; K₃ D₄ ३ पापं समुत्थितं.

14 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) T G₂-4 M समनु
(for त्वामनु). G₁ तस्माद्दहमनु. — ^b) Ś₁ D₂ T₂ G₃ ३
अपे; G₁ 4 उपे (for अवे). — ^c) B₃ T₁ G₁ ३ M₁ यदा
हृन्म; T₂ G₃ 4 यदस्य (G₄ 'स्य')भ्यधिकः. — ^d) K₃
T₁ G₁ M मे विभो; B₃ आरत्.

15 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) B₃ सन्धे (for
राजन्). — ^c) K₃ यदन्योन्यं हि; Dc 'न्यं न; G₂ 'न्यं च
(for 'न्येन). T₂ G₃ 4 न ते पुत्रा विरुध्येरन्. — ^d) Dc₁
Dn D₄ ६ वितो; T₂ G₃ 4 पांडुयुवैद् (for विहं). B D
(except D₄ ३; D₁ missing) कथंचन (for नरां).

16 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₃ मेधी;
D₃ ३ T₁ ३ (before corr.) G₁ ३ 4 M मेधी (for मेदी).
— ^b) K₃ B₃ Dc Dn₁ D₃ ३ निग्रहं; K₃ B₃ D₃ ३ हः; T₁
हन्. — ^d) K₃ B Dc Dn D₄ ६ उपत्यतम्; D₃ उपयुक्तम्.

17 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) D₃ इह (for इव).
D₃ सं; T₁ G₃ M यो; T₂ G₃ 4 तद्; G₁ यो (for यद्).
— ^b) Ś₁ K₃ D₃ ३ कुरुसंसि. — ^d) K₃ यथा वक्षिः स्थिते रवी.

18 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ व्यावृत्त्य;

उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
वचनं मे महाप्राज्ञं ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
मा द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
हन्तारो देवशत्रूणां रक्षतां कामरूपिणाम् ।
हिडिम्बककुल्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २३
तं भीमः समरश्चाधी बलेन बलिनां वरः ।
जधान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

G₁ [S]पाहृत्य. K₃ ह्युत्पुस्वारत्य राजानं.

19 D₁ missing (cf. v.l. 4). Before 19, Dn₁ D₄
G₁ ins. मैत्रेय उ (G₁ om. उ). — ^a) K₃ महाभाग (for
'बाहो'). — ^b) K₃ 'ध वचनं हितं. — ^c) Dc वै (for मे).
Ś₁ D (except D₃ ३ ६; D₁ missing) महाभाग. — ^d)
T₂ G₃ 4 च (for यद्).

20 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^b) N (K₁ 4 D₁
missing) प्रियम् (for हितम्). — ^c) = 1. 1. 11°. Ś₁
K₃ D₃ transp. पाण्डवानां and कुरूणां. D₃ कौरवाणां पाण्ड-
वानां. — ^d) Dc D₃ भरत (for च नर). — After 20,
S (except M₁) reads 23^a-26^b.

21 D₁ missing (cf. v.l. 4). T₂ G₃ om. 21^{ab} (cf.
v.l. 25). — ^c) Ś₁ K₃ D₃ सर्वे नागशतप्रा (Ś₁ 'प्रा'णाः).

22 D₁ missing (cf. v.l. 4). — ^a) B Dc Dn D₄-6
सत्यव्रतपराः सर्वे (B₃ सर्वे सत्यव्रतधराः); D₃ राजन्प्रीतिपराः
सर्वे. — ^c) Some MSS. हिडंब. — ^d) S (mostly)
किर्मीरस्य.

23 D₁ missing (cf. v.l. 4). S (except M₁) reads
23^a-26^b after 20. — ^a) K₃ B₃ 4 Dc₂ Dn D₃ 4 ६ प्रव-
रतां; Dc₁ D₃ प्रभावतां; D₃ प्रवततां. S (except M₁) पाण्ड-
वान्प्राप्य तान्नाश्री. — ^b) Ś₁ यः खः; K₃ यदा; D₃ यस्याद्
(for यः स). S (except M₁) किर्मी (M₃ 'मी')रो नाम
राक्षसः. — ^c) Ś₁ K₃ D₃ ३ रुद्रात्मा (for रौद्रां).

24 D₁ missing (cf. v.l. 4). For S cf. v.l. 23.

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासंधो महेश्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २५
 संबन्धी बासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
 कस्तान्युधि समासीत जरांमरणवाभरः ॥ २६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
 एवं तु भुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
 ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
 न किंचिदुक्त्वा दुर्मैधास्तस्थौ किंचिदवाश्रुखः ॥ २९
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०

— ^a) ॐ Cn: समरे जेतुमिति पाठे शम इत्यध्याहारः । ॐ

— ^b) S (except M₁) बलिनं (for बलेन).

25 D₁ missing (cf. v. l. 4). T₃ G₃ om. 25^a-26^b (cf. v. l. 21). For S cf. v. l. 23. — ^b) Ś₁ K₃ D₃. s भीमयेनेन (for यथा भीमेन). — ^c) T₁ G₁ 2 4 M₂ महीपालो (for महेश्वासो). — ^d) Ś₁ D₃. s समो (for बलो). Ś₁ बले (for युधि).

26 D₁ missing (cf. v. l. 4). T₃ G₃ om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). For S cf. v. l. 23. — ^a) K₃ देवस्य; D₃ s T₁ G₁. 2 4 M₂ देवस्तु — ^b) S श्यालः. K₃ हि; G₁. 2 तु (for च). K₃ De D₃. s येषां श्यालश्च (D₃. s स्तु) पार्षताः; B Dn D₄. 6 श्यालः सर्वे च पार्षताः. — ^c) K₂ समाजेतुं; M₁ समासीदेज.

27 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^c) S कुरु मे. — ^d) K₂ B Dn D₄. 6 मृत्यु (for मृत्यु). De आगमः (for अन्वगाः).

28 D₁ missing (cf. v. l. 4). Before 28, S ins. वैशं. — ^c) T₁ गजगजाकारं; T₂ G M₁ करिकराकारं (more alliterative!). — ^d) T₂ G₃. 4 ह (for सः).

29 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 [उ]लिखन्; De D₅ T₂ G₃ लिखन्. — ^c) K₃ D₃ अ- (for न). D₅ धर्मो वा (for दुर्मैधाम्). — ^d) K₃ D₃ अधोमुखः (for अवाश्रुखः). Ś₁ किंचिदासीदधोमुखः; T₁ (sup. lin. as in text) तस्थौ गिरिनिवाचलः (= 23^d).

30 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^a) De D₅ तमधोमुखमासीने. — ^b) Ś₁ विलिखन्तं (or खन्तं). — ^d) B₁. s 4

स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिमत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्भुचेतमम् ॥ ३२
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्याभिमानस्य मद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

T₁ G₁ 2 M₁ मैत्रेयः कोपं (T₁ M₁ क्रोधं) माविशत्.

31 D₁ missing (cf. v. l. 4). Ś₁ K₃ D₃. s om. 31^{ab} — ^b) S यो भगवानुपि. — ^c) Ś₁ K₃ मृत्यु (for विधि). Ś₁ [अ]मौ प्रकुपितः; K₂ संप्रमुदितः; K₃ D₃ Dn D₄-s सं(K₃ D₃ 4 स; D₅ [अ]यं) प्रमुदितः; B₁ 2 D₃ संप्रमुदितः; B₄ चोदितः सोथ; D₃ नोदितो विप्र (for संप्रयुक्तश्च). Cnp प्रमुदितः (cf. B₁ 2 D₃ above). B₃ प्रचोदितो वै विधिना.

33 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^b) D₂ मोघां; T₁ न मे (for नेमां). Ś₁ न मे वाचं करिष्यमि; K₃ कार्यमन्यन्वि की. — ^c) K₂ G₁ [अ]वमानस्य; K₃ T₂ G₂-4 [अ]ति; T₁ [अ]प (for [अ]भि). — ^d) G₁ अवाप्स्यमि (for अवाप्सि).

34 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^a) K₃ D₃ स्वदभिप्रायं; De स्वमभिद्रोहं. — ^b) G₂ M₂ उपपत्ते. — ^c) B Dn D₄. 6 M₂ तत्र (for यत्र). K₂ B Dn D₃. 4. 6 T G₂-4 गदाघानैस्; K₃ महाबाहुम्. — ^d) Ś₁ K₃ De₂ D₅ तवोरु. B बलान् (for बली).

35 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^a) S इत्युक्ते वचने तेन (G₁ 2 नैवेव). — ^d) Dn₂ D₄. 6 T₂ G₃. 6 अवप्यमि; Dn₃ अवप्यमि.

36 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^a) D₃ शमयिष्यमि. — ^b) K₂ s B De Dn D₄-6 यदा नदा; D₃ यदा नदा; T G₂. s यथानथं. — ^c) Ś₁ तर्हि; K₂ राजन्; K₃ ह्यस्य; T₂ G₃ 4 तेन (for तान).

37 D₁ missing (cf. v. l. 4). — ^a) Ś₁ K₃ B₁ De

C. 9. 381
B. 9. 10. 36
K. 9. 10. 36

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।

मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७

मैत्रेय उवाच ।

नाहं वक्ष्याम्यद्य ते न ते शुश्रूषते सुतः ।

एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रार्तिष्ठत यथागतम् ।

किर्मीरवधसंविशो बहिर्दुर्योधनोऽग्रामत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्वः ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।

रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।

श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

Dn D2. 3. 8 विलक्षयस्तु; K2 विलक्षणस्तु; B2-4 D4. 8 विलक्षस्तु. * Cn: विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेण अयमस्म-
जस्यो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । वि-
लक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छायाः ।
विलक्षस्तत्रेति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुनः इति कोशात् स एवार्थः । *
K2 B D (except D2; D1 missing) राजेन्द्रः. — °) Ś1
किर्मीरः; S किर्मीरः. — °) K2 D2. 3 घातितः.

38 D1 missing (cf. v.l. 4). — °) K2. 3 B De
Dn D4. 8 ते भूयः (for [अ]सूया ते). Ś1 वै; M2 मे (for
ते). D2. 3 न वक्ष्यामि तयोर्बुद्धं. — °) T1 M2 मे (for
ते).

39 D1 missing (cf. v.l. 4). All MSS. om. वैशं
उ । — °) D2. 3 प्रातिष्ठद् (for प्राति*). T1 G2 यथासुखं.
— °) Ś1 किर्मीरवधसंविशो; D2 संतप्तो; S किर्मीर*. — °)
T G भयं; M1 स हि; M2 भृशं (for बहिर्). K2 B D
(except D2. 3; D1 missing) ययौ; M1 [S]भवत् (for
अग्रामत्).

Colophon. K1. 4 D1 missing. — Major (or Sub-)
parvan: Ś1 T1 G2-4 आरण्य. — Adhy. name: K2 B4 D6
T2 G2. 4 M मैत्रेयशापः; K2 D6 दुर्योधनशापः; D6 मैत्रे-
यशापः; D2 दुर्योधनं प्रति मैत्रेयशापः. — Adhy. no.
(figures, words or both): K2 9; Dn 8 10. — Śloka
no.: Dn 39.

12

* This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3.
1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17th
is lost in D1 on a missing fol. (cf. v.l. 3. 11. 4).
Before 1, G4 ins. श्रीकृष्णाय नमः. — °) Hore and
below Ś1 (uniformly) किर्मीर* (for किर्मीर*). — °)
Ś1 तद्वतः (for कथ्यताम्).

2 D1 missing (cf. v.l. 1). — After 2, D2 ins. :

39* यं जघानेकचक्रायां भीमो भीमपराक्रमः ।

राक्षसं क्रोधताम्राक्षं द्रपोत्सिक्तं बलाधिकम् ।

तस्य आता महावीर्यः कनीयानुरुत्तिक्रमः ।

आतृनावाससुत्थेन छन्नो ह्यसनभक्षना ।

भीमसेनान्तरप्रेक्षुश्चचार पृथिवीमिमाम् । [5]

स निर्जितानुपाश्रौषीत्याण्डवाननुलक्षये ।

3 D1 missing (cf. v.l. 1). — °) De D6 प्रति
(for नाम). Ś1 K2 D2. 3 काननं (for तद्वनम्).

4 D1 missing (cf. v.l. 1). — °) Ś1 स्वाधीले;
K2 Cnp संप्राप्ते; B1 Dn2 Cn स्वाधीले; D2 चातीते; D6
स्वाधीते; G1 स्वाधीले; Cnp स्वाधीले (as in text).
* Cn: संप्राप्ते इत्यपपाठः । * — °) Ś1 गतेलोकमयं नृप.
— °) B De Dn D4. 8 G4 बोर* (B2 भीरु*) (for
भीम*).

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
 जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
 रात्रौ निशीथे स्वामीले गतेऽर्धसंमये नृप ।
 प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
 तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
 दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
 तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
 दीप्ताश्वं भीषणं रक्षः सोल्युकं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
 बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
 स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ७
 दद्योष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
 सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
 सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
 मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

5 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₃ B D (except D₃ s; D₁ missing) M₁ गोपाश्व; T₂ G₃ 4 अतोषा; G₁ शेषा वा (for शेषाश्च). — ^c) S (except G₁ M₂) हरिष्यन्ति (for हरन्ति स्म).

6 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^d) K₃ Dn D₄ T₂ G₃ 4 पद्यत (for दृश्यत).

7 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ G₁ 3 M₂ [अ]थ; Dn D₄ 6 च (for तु). — ^b) Ś₁ M₂ तु (for च). D₅ भयंकरं (for भयां).

8 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ स्पष्टीष्टदंष्ट्रं; K₃ B Dc₃ Dn D₆ 6 स्पष्टा (Dn₃ "ष्टो"ष्ट"; K₃ दष्टीष्ट"; Dc₁ स्पृष्टाष्ट"; D₂ दष्टोष्टदंष्ट्रं; D₃ दष्टीष्टदंष्ट्रं; D₄ स्पृष्टाष्टदंष्ट्रं; M₁ दष्टोष्ट्र. — ^c) Ś₁ D₂ 3 तडिच्चित्रं; K₂ Dn₃ तडिद्वक्त्रं. ☞ Cn: तडिद्वक्त्रमिय्यपाठः । ☞

9 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₃ Dc D₄ 6 रावनिनादितं (Ś₁ "नं"; K₃ Dn "नादनिनादितं"; D₂ वराहविनादितं (hypermetric!); D₃ रावविनादिनी; M₂ अपश्यन्ते महाबलाः. — ^c) Ś₁ विमुक्तं नादं; K₂ D (except D₂ s; D₁ missing) विमुलाद्यान्.

10 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) A few MSS. विषाः (for विषाम्).

11 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ समुद्धतं; K₃ समुद्धतं; D₂ समाहितं. — ^d) T G आबभी

तस्य नादेन संग्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिक्षम् ।
 विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
 संप्रवृत्तमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
 तद्वनं तस्य नादेन संग्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
 तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लवबाहवः ।
 विदूरजाताश्च लताः समाभिक्ष्यन्त पादपान् ॥ १२
 तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
 रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
 पञ्चानामिन्द्रियाणीं तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
 स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
 आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
 तं समासाद्य विव्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
 अदृष्टपूर्वं संग्रासाक्यमीलयत लोचने ॥ १६

(for अभवत्). Ś₁ K₃ D₂ 3 विव्रस्तमिव आभवत् (Ś₁ वारुवत्).

12 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ वेगाभिः; T₂ G₁ घाताभिः (for वाताभिः) — ^c) K₃ D₂ जानापि (for जानाश्च). K₂ विदूरक्षालिता जाताः (sic); D₂ विदूरजा अपि लताः. — ^d) B T₁ G (except G₃) M₂ क्लिष्यन्ति

13 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₂ 3 च प्रववौ; T₂ G₃ 4 एथ ववौ (for एथ प्रववौ) — ^b) M₂ [S]रिव (for शृण-). — ^c) S "सा संप्रवृत्तेन. — ^d) D₂ 3 नष्टर्क्षम् (for नष्टर्क्षम्). K₃ B Dc Dn D₄ 6 नष्ट उयोतिरभून्नभः.

14 D₁ missing (cf. v.l. 1). K₂ om (hapl) 14^{ab}. — ^a) T₁ G₁ 3 M₂ नां पाण्डवेयानाम्. — ^b) S (for T₁ see below) महान्निपुः. T₁ विजानेनोपमानिपुः — ^c) N (K₁ 4 D₁ missing) यार्थातां (for यार्णां तु). — ^d) K₂ B₂ 4 Dn D₄ 6 शोकावेग (for शोकवेग) Dc₃ [आ]कुलः; D₅ S (except M₂) [आ]नुरः (for [अ]नुलः).

15 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S transp. दृष्ट्वा and दूराम्.

16 D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ G₃ 4 सं (for वि). — ^c) Ś₁ K₃ पूर्व- (for पूर्व). S अय्यंते (M₂ पश्यन्ती) (for संग्रामात्). — ^d) S विषादमगमदृशं.

C. 9. 401
B. 3. 11. 17
K. 9. 11. 17

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
मोमुक्षमानां तां तत्र जगद्गुः पञ्च पाण्डवाः ।
इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
रक्षोघ्नेर्विविधैर्मन्त्रैर्धैर्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदभ्यत ॥ २०
तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥ २१
प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निजित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
के गृयमिह मंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निजित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

17 D₁ missing up to "प्रकीः" (cf. v.l. 1). — ^a)
Ś₁ K₂ 3 D₃ 3 "करस्पर्श"; D₆ "करोन्सृष्ट"; T G₁ 3 M₁
"करोन्सृष्ट"; G₂ "करोन्क्षिप्त" (for "करोन्सृष्ट").

18 ^a) S विमुखा (for मोमुखा).
19 ^a) T₁ अतथा (for अथ तां). — ^b) D₆ समुत्थां
(for उत्थितां). T G₁ 4 M₁ "दक्षिणी"; G₁ "रूपिणी". — ^c)
Ś₁ T₂ G₃ 4 शमया'; T₁ नवीया' (for नाशया').

20 ^b) S (except T₂ G₃) "विष्कारिते". — ^c) K₂
क्रमूर्ति'; B₁ क्रामरूप'; T₁ एकमूर्ति' K₂ क्रुद्रः; D (except
D₁₋₃) क्ररः; T₁ G₁ 3 M₁ क्षुद्रः (for क्षुद्रः). — ^d) T₁
G₁ 3 ऋ'; T₂ G₃ 4 [S]भ्य (for इय').

21 ^c) K₂ (by transp.) किं वा; K₃ चित् किं. S वा
(for ने).

22 ^a) S तं (for तद्). — After 22, D₁ ins.:

40* पंथीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

23 ^b) G₂ वसामि विगतज्वरः.

24 ^a) K₂ B D (except D₁₋₃, 6) अभिः; T₂ G₃ अथ
(for इह). — ^b) Some MSS. भक्ष (for भक्ष्य). — ^c)
K₃ T₁ M₁ युदे; G₂ युदान्; M₂ युधा (for युधि).

25 Before 25, Ś₁ B D₁₋₃ S (except M₂) विदुर उ'

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
भीमसेनवधाधै हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छब्ररूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्सौरसं बलम् ॥ ३१
हिदिम्बश्च सखा महां दयितो वनगोचरः ।
हतो दुरात्मनानेन खसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

(resp. विदुरः); K₃ D₆ D_n D₁₋₆ वैशो उ'. — ^d) T₂ G₃
M₂ नामानि.

27 ^b) D_{n2} T₂ G (except G₂) M₂ क्तुं (for वस्तुं).
T₂ G₃ 4 मनाः (for मनिः). T₂ G (except G₁) स्थितः
(for ततः).

28 Before 28, K₂ D_n D₁ 6 S ins. विदुर उ' (resp.
विदुरः); D₆ D₂ 6 वैशो उ'. — K₂ D₂ cont.:

41¹ विस्मयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।
— ^d) Ś₁ K₃ D₆ T₂ G₃ चिरकालं. K₃ मनोहरं; B₂ T G
मनोरथं.

29 ^c) K₂ 3 D₁ सर्वा (for कृत्स्नां). — ^d) G₁ एनम्
(for तेनम्). N (except D₆, K₁ 4 missing) चा (D_{n2}
त्वा; D₃ वा)साद' (for आसाद').

31 ^a) = (var.) 1. 118. 9^a. D_{n2} वैत्रकीयवने; T₁ G₁
M₁ वे (G₁ वै)त्रकीयपुरे. Ś₁ D₃ राक्षि; K₃ पूर्व (for राजन्).
— ^c) = (var.) 1. 38. 39^d. Ś₁ K₂ D₃ समा'; D₆ अपां;
D₃ अथा' (for उपा').

32 D₄ om. 32^a-33^b. — ^a) A few MSS. हिदंबक्ष.
— ^d) T₁ G₂ M₁ चास्याहता. T₁ पुनः (for पुरा).

33 D₄ om. 33^a (cf. v.l. 32). — ^a) D₁₋₃ T

प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
 अमिदुत्याम्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्येनममिदुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोऽप्युतो बली ।
 तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मधवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यद्वयत ।
 चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमग्निं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
 किर्मिरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्व्याधा श्रीकान्तिः पुरा ॥ ४७

3. 432
 3. 11. 49
 3. 11. 47

G₃. 4 अद्यागतो; M₁ आयादितो (for अभ्यागतो). — ^a) Ś₁ समे स्थितः; K₂. 3 B D स्थिते समे (D₁ सति); G₁ समागते.

34 ^a) Ś₁ आयातः; K₂ D₁. 3 (by transp.) अस्यातः; D₂ अस्याहं; G₁ अन्वास्य. Ś₁ K₂. 3 B₁. 3 De₁ Dn D₁. 3-6 G₁ पानं; B₄ D₂ घानं (for यानं). T₂ G₃. 4 अस्याहमान-यिष्यामि; M₁ अद्यैनं खादं. (N. B. It is difficult to distinguish between Nagari प and य!). — ^b) B₄ चिरमेहतं; De D₂ चिरसंचितं; M₂ अनुसंचितं.

35 ^c) T₁ G₂ लप्यामि (for लब्धास्मि).

38 ^a) B De₁ D₄-6 स (for तु). — ^c) B₂ सक्रोधं; Dn₁ D₁. 2 S (except G₁) संक्रुधो; Dn₂ स क्रोधान्.

39 ^b) K₃ आभज्य; D₁ उपाव्य (for आरुज्य). B₂ D₁ S (except M₂) तहं (for द्रुमम्). — ^c) S शनं (for दशं). K₂ B D (for D₂ see below) T₂ G₃ अथ (for इव). K₂. 3 आदिहं; G₂ उद्विष्य; G₃ उद्वुद्धं (for उद्विद्धं). D₂ (corrupt) दशव्याममिवोद्विद्धं. — ^d) T₂ G₃. 4 ततः (for तदा).

40 ^a) Ś₁ transp. चकार and सज्यं. A few MSS. सजं. D₂ गाजीवं. — ^b) K₂ D₁. 2 निषोषं; D₃ T₂ G₃. 4 निस्वनं; T₁ G₂ M₁ भैरवं.

41 ^a) D₃ चाजी (in भीमो as in text). B₂. 4 D (except D₁-3) तं (for तु). S (except M₂) र्धं जिष्णुं

भीमोय. — ^b) B De Dn D₄-6 मेघनिस्वनं; D₃ T₂ (before corr.) G₁ M₁ मोषगजिनं; T₁ (orig.) भीमगविनं; T₂ (by corr.) G₂-4 M₂ मेघगजिनं (for घोरं).

42 ^a) D₁. 2 [ए]व (see below); S (except M₂) तम् (for [ए]नम्). B (except B₂) De G₂ अति; D₁. 2 स सं (for अति). — ^b) Ś₁ K₂. 3 B (except B₁) De D₃-6 कक्षाम्; D₁ कक्षम् (for कक्ष्याम्). D₂ निष्पीड्य. — ^c) B₂ T₁ G₂ M₂ निष्पीड्य (for "त्पिष्य"). — ^d) N (except Dn₂ D₁. K₁. 4 missing) G₂ संदष्टीहं. — K₂ om. (impl.) 42^a 43^a.

44 ^a) T₂ G 'ज्ञानस्तु. — ^b) N (except Dn D₂; K₁. 4 missing) प्रयनिष्ठत. — ^c) T₂ G₃. 4 तस्मै (for भीमम्). — ^d) Ś₁ मधवान् (for उवलिताम्). T G तमग्निं (G₁ तदग्निं; G₂. 4 तमग्निं) उवलितां यथा.

45 ^a) T₁ G₂. 1 तमुदस्तम्. — ^b) G₁ भीमं प्रहरतां वरं. — ^c) T₂ G₃. 4 transp. चिक्षेप and तद्रक्षः. Ś₁ पतनं (for ब्रजन्).

46 ^a) D₂ D₃ किर्मिरकक्ष सहसा. — ^d) B D (except D₁-3) प्रयथावत; S (except G₁ M₁) रद्वयत.

47 47^a - 50^a. — 47^{ab} - J. 151 16^{ab}. — After 47^a, D₁ ins. 50^{bc} (with v.l.), repeating it in its proper place. — ^c) T₁ G₁. 2 M पूर्व; T₂ G₃. 4 युद्धं (for

6. 438
8. 11. 48
8. 11. 48

शीर्षयोः पतिता वृक्षा विमिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
मुञ्जवर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
तद्वक्ष्युद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
प्राहिणोद्राक्षसः कुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भातुरिव भास्करम् ॥ ५२
तावन्योन्यं समाक्षिप्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविह ॥ ५३
तयोरासीत्सुतुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दम्भयोः ॥ ५४

आत्रोर. — ^a S आत्रोः (for यथा). K₂ s B D (except D₁₋₄) क्षी' (for श्री). S इव (for पुरा).

48 ^a K₂ B₁ पातिता. — ^c B Dc D₄₋₆ यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल). K₂ D₁₋₃ S-पद्मानि; Dn-मालानि (for-पद्मानि). — ^d S मत्तयोर्द्विपयोरिव (G₁ द्विपयोरिव मुख्ययोः).

49 ^a S सुभि (T₂ G₂ 'भ्रा') जर्जरभूतास्तु (G₁ 'श्च'). — ^d S विरेजुस्तत्र भारत (T₂ G₂ s 4 पादपाः).

50 50^a = 47^a. — D₁ repeats 50^{bc} here, reading it, for the first time, after 47^a. — ^b Dc सुहूर्तार्थः; G₂ सुहूर्तं तु (for सुमुहूर्तं). B₂ Dn D₄ s 6 सु (B₂ सुमुहूर्तं भर-तर्पणः; T G₁ s. 4 M₁ सुहूर्तैव ('तं तत्र' भारत).

51 ^d N (K₁ 4 missing) भीमश्च (De Dn₁ D₅ 'स्तु') न चचाल ह; G₁ तेन भीमश्चचार ह; M₂ भीमश्च विचचाल ह.

52 ^b N (except Ś₁ D₅; K₁ 4 missing) पर्यधावत्तरा. — ^c G₁ क्षिप्रं; G₂ बभौ (for बाहु). Ś₁ बाहुविक्षेपकरणं; D₁₋₃ T₁ M ब (D₂ T₁ M₂ बा) हुविक्षेपकिरणं; D₅ बाहुविक्षिप्तकरणः; T₂ G₂ s 4 बाहु विक्षिप्य किमो (G₂ 'मी')-रः.

53 ^b K₂ s D₂ s M₁ विकर्षन्तौ. — ^c T G चकाशेतां. — ^d Ś₁ K₂ B₂ s 4 D (except D₁ s) T₂ G₂ प्रवृद्धौ; K₂ प्रयुजे.

54 ^a K₂ s D₁₋₃ तयोर्द्विपयोः. Dc₂ D₂ सुतुलः; T₂ G₂ s 4 सुविपुलः.

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्युवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
अभिपत्याच्च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिभकरतामुखः ॥ ५६
तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनीस्तदा ।
शब्दः समभवद्भोरौ वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव दुमम् ॥ ५९
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्तूयामास बाहुभ्यां पशुं रश्नया यथा ॥ ६१

55 ^c B₁₋₃ 'कटाक्षदृष्ट' (B₂ 'त')श्च; Dc₁ Dn₂ s₂ D₂ 'कटाक्षतुल्यश्च'; T₂ G (except G₁) 'नयनदृष्टश्च'.

56 ^a B Dn D₁ s. 4 s 6 'पद्य'; T₁ 'गत्य'; T₂ G M₁ 'हृत्' (for 'पत्य'). B D (except D₁₋₃) च (for [अ]थ). — ^b T₁ 'वीक्षद्'; T₂ G₂ s 4 'वेक्षद्'; G₁ 'पेषद्' (for 'गृह्णाद्'). T₁ अमर्षत; G₁ (before corr.) अरिदमः. — ^c B D (except D₁₋₃) M₂ मातङ्गमिव मातङ्गः. — ^d (= var.) 4. 30. 26^b. Ś₁ K₂ s B₁ s D (except Dc) G₁ 'मुखं'.

57 ^a Ś₁ K₂ B₂ s Dc D₁ s तच्चाप्येनं; K₂ तथायि-नं; B₁ Dn D₂ s. 4 s चाप्येनं; B₂ संसर्प्येनं; D₂ तं चाप्ये-नं; M₂ तं चाप्येत्य. — ^b B₂ s 4 D₁ वीर्यवत्. — ^c Ś₁ K₂ B₂ Dc D₁ s. 5 तद् (for तत्).

58 ^b Ś₁ K₂ s D₁ s ततः; D₂ T₁ G₂ s 4 तथा (for तदा).

59 ^b S भीमसेनो महाबलः.

60 ^a D₁ S भीमसेनपरां; D₂ भीमेन स परा. — ^b Ś₁ (by transp.) बलिना दुर्बलो; T₁ बलेन बलिना. G₁ बलेन बलिनां वरः (= 57^d). — ^c Ś₁ व्यस्पन्दश्च; D₁ प्रास्पन्दश्च; D₂ प्रसादश्च (sic); D₂ व्यस्पन्दश्च; T₂ G₂ s 4 व्यसर्पत; M₁ प्रास्पन्दत. — ^d B₂ S (except T₂ G₂)

Stanzas 61-67 recur almost verbatim in passage No. 24 of App. I of the Virāṭa.

61 ^a D₁ वैव; D₂ s वैनं; T₂ G₂ s 4 तं स् (for एनं).

विनदन्तं महानादं भिषमेरीसमखनम् ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्म्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 अपीडयत् बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
 अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
 भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६

इत्थेवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-

स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।

प्रसस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-

मुद्धान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७

— ^b) B Dn D4. 6 G (G1 corrupt) 'लक्ष्य (for 'लभ्य)'.
 — T2 G3 om. (hapl.) 61^c-64^d.

62 T2 G3 om. 62 (cf. v.l. 61). — ^a) T1 तं नयं-
 तं; G1 M नयंतं तं. — ^b) B1. 4 Dn D4-6 'स्वनं बली; B3
 Dc 'समं बली; D2 G1 'निभस्वनं; G4 'महास्वनं. — ^d)
 G1. 3 M विस्फुरंतम्. Ś1 (sup. ltn. as in text) K2 B4 Dc
 D5 T1 M1 अचेतनं.

63 T2 G3 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^a) T1 तं हृत्य;
 G1 तं गृह्य; G3 संगृह्य; G4 संगृह्य (for प्रगृह्य). — 63^d
 = 1. 142. 28^d.

64 T2 G3 om. 64 (cf. v.l. 61) — ^a) N (K1. 4
 missing) च (Ś1 D1-3 तु) (for स). — ^b) S (except
 G4; T2 G3 om.) राक्षसाधिपं. — ^c) B D पीडयामास (D1-3
 अपीडयत्). K2 B D पाणिभ्यां. — ^d) B D (except D1-3)
 तस्य कंठं (by transp.); T1 M कंठमस्य; G1 कंठमध्ये; G4
 कण्ठमस्य. G2 कंठं क्लिप्तमिवांबरं.

65 ^a) K2 B D (except D1-3) जर्जरं (for तं जडं).
 — ^b) K2 इयाविद्धं; B Dn D1. 4. 6 इयाविद्धनयनांबरं; D2. 3
 इयावृत्तनयनोऽवलं. — ^c) B1. 3 Dn D4 6 भ्रामं (for
 पातं).

66 ^a) MSS. हिडंबं, हिडिंबि also. — ^c) K2. 3 Dc1
 Dn D4. 6 गतश्चा (K2 'स्या' वि).

67 ^b) Ś1 क्रोधविरक्तनेत्रः; K2 B D (except D1-3)
 क्रोधपरीतचेताः; S घोर (T1 कोप; G1 M2 क्रोध) विवृत्तनेत्रं

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे

कुष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।

भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-

र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८

एवं विनिहतः संख्ये किर्मिरो मनुजाधिप ।

भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९

ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।

द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०

समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।

प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१

भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।

विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२

स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।

वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्गतः ॥ ७३

(T1 'त्रः). — ^a) Ś1 D3 अल्लम्; K2 B Dc Dn D4-6 G2
 विस्वम्; K3 प्रप्रष्टं; D1. 2 आल्लम्. — ^d) T G1. 3 M1
 'नेत्रं (for 'चित्तं).

68 ^a) S परिप्लवज्य (for प्रश). — ^d) G2 स्तुत्वा (for
 हृष्टास). G1 ततोपेयः; M1 ततोऽपेयः (for ततो द्वैत). M2
 द्वैतवनं प्रजग्मुः.

69 Before 69, N (except Ś1 D1; K1. 4 missing)
 G1 ins. विदुर उं (resp. विदुरः). — ^b) Some MSS. वसु-
 धाधिप (or 'पः). — ^c) D6 भीमेन च बलात्तस्य; M2 भीम-
 सेनेन वचनात्. — ^d) T2 G3. 4 भीमतः (for कौरव).

70 ^a) K2 (marg. sec. m.) S धर्मात्मा (M2 'ज्ञा')
 (for 'ज्ञो). — ^d) K2 G2 M वसतीं; D2 वसतीर्. K2 Dc
 तामुवाच ह; K3 अवसद्गते; D2 अवसततः; S तामुपा (M2 तां
 समा) वसत्.

71 ^a) S हि (G2 तु) (for च). D2 तां समाश्वास्य ते सर्वे.
 — ^b) K2 T1 G1. 3 M पुरुषं (for भरतं). — ^c) S सर्वे
 (for प्रीत्या).

72 ^a) S (except M2) 'बलोऽपिष्टे निह (T1 'हि') ते
 राक्षसे तदा. — ^c) K2 B D (except D1-3) ते (for तद्).
 Dc D6 प्रीताः; S (except G2 M2) घोरं (for वीराः).

73 ^b) Ś1 K2 Dc D1-3 'नकः (for 'वहः). — ^c) T2
 G2 वसति (for महति). K2 तस्मिन्परिष्ये महत्या. — ^d) B1. 3
 बलात्ततः; D1 T1 G1. 2. 4 M1 'बलाहनः; D2 'बलोद्गतः; T2
 G2 'बलो हतः.

G. 3. 459
B. 3. 11. 74
K. 3. 11. 74

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म मीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रास्तन्मागताः ॥ ७४
वैशांपायन उवाच ।

एवं विनिहतं संख्ये किर्मिरं राक्षसोचमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निश्वासात्तवचदा ॥ ७५

इति श्रीमहामारते आरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं किर्मिरवधपर्वः ॥

१३

वैशांपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजगृह्महावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या आतरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४

वासुदेव उवाच ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्ध्व एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशांपायन उवाच ।
पार्थानामभिषेज्जेन तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः श्रमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

74 ^a) S (except M₂) राजन् (for चैतत्). — ^b) T
G₁. s. 4 M₁ संयुगे; G₂ दुष्करं (for भारत).

75 ^b) Ś₁ D₁ G₂ राक्षसाधर्मः; K₂ नाम राक्षसं; K₃ Do
D₂. s. 5 T₁ M₂ राक्षसाधिपं; B Dn D₄. 6 रक्षसां वरं.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁
T₁ G₂. 4 आरण्य; D₄ अरण्यक. — Sub-parvan: Ś₁ K₂. s
B₁. s. 4 D M₁ किर्मिरवध (to it B₁. s add समाप्त); T₂ G₂
किर्मिरवध; G₂ किर्मिरवध. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dn S 11; D₁ 12 (as in text). — Sloka.
no.: Dn 75; D₁. 6 76.

13

— This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1.
1); the MSS. are mostly ignored here.

2 ^a) Ś₁ K₂ B₂ Dn De D₄. 6 पंचालस्य. K₂ Do T G
(except G₁) तु (for च). Ś₁ K₂ B Dn D₄-6 T₂ G
(except G₁) दायादोः; T₁ तदा (sic). — After 2^a, T₁
ins.:

42*

धृष्टयुजः प्रतापवान् ।

विशुपालसुतः श्रीमान्.

— ^c) K₂. s B₂. 4 D (except D₁) कैकेयाश्च. S महेष्वासा.
— B₁ om. 2^a-3^a.

3 B₁ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) K₂ B (B₁ om.)
D (except D₁-s) द्रष्टुं (for तेऽभि-). — ^b) Ś₁ ऊचुः
किं करवामहे (cf. 43*). — After 3^a, K₂ ins.:

43* केशवः सत्यकिश्च दृष्टुञ्जयश्च पार्वतः ।

अमात्यैः सह मित्रैश्च बलेन स्वजनेन च ।

वने तेन ययुः पार्थान्पुः किं करवामहे ।

— ^d) Ś₁ D₁-s विष्णुपापात् (for किं कुर्म). K₂ विष् विष्
पापानि चाब्रुवन्.

4 After 4, K₂ B D (except D₁-s) ins.:

44* अभिवाद्य कुरुक्षेत्रं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ।

5 M₁ om. 5 (with ref.) and 6^{ab}. — ^b) T₂ G
(except G₁) transp. कर्णस्य and शकुनेः. — After 5,
B (except B₁) Dn₂ D₁. s ins.:

45* एतास्मिहस्य समरे ये च तेषां पदानुगाः ।

ताश्च सर्वास्मिन्निश्चित्य सहितान्सनराधिपान्

[(L. 1) Dn₂ तस्य (for तेषां). — (L. 2) B₂. 4 सहिताः

] सनराधिपाः.]

[40]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८

पुरुषस्याप्रवेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।

प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९

अर्जुन उवाच ।

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो घृनिः ।

व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्या मधुसूदन ।

अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२

अपकुष्टोत्तरासङ्गः कुशो धमनिसंततः ।

आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३

प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।

तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।

आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।

निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५

निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।

प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेघ्यमश्वमवासृजः ॥ १६

कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।

अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७

ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय क्षत्रीपतेः ।

मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८

स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।

ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १९

वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।

अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०

तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

8 ^b) N (except Ś1; K1. 4 missing) M3 फाल्गुनः; T G M1 भारत (for फल्गुनः).

11 ^a) Ś1 पुष्करे वसः; Dc T (T1 om.) G3 पुष्करे (Dc 'व' -) वसः; D1. 3 'रे' व्यवसत् (D3 'वसः').

12 ^a) T3 G3. 4 दश वर्षसहस्राणि (= 10^a, 11^a). — ^b) Ś1 K3 D1. 3 M1 'सूदनः'. — D3 om. 12^a-13^a. — ^c) Some MSS. आतिष्ठरेक.

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) K3 B D (D3 om.) अवकुष्टोत्तरा; S कृष्णाजिनोत्तरा. — T3 G3 om. 13^a-14^a. — ^c) Some MSS. आसीत् (for आसीः). — ^d) Ś1 K3 D1. 3 सत्रे वर्षसहस्रि (D1. 3 'स' के).

14 T3 G3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K3 B Dn D1. 4. 6 om. च. D3 प्रभासं च समा. — ^b) T1 G4 M पुण्यजनोचितं; G1 'जनाकुलं'; G2 पुण्यं जनार्दन. — ^c) T1 G (G3 om.) M3 सत्र (for तथा). K3 S (T3 G3 om.) 'बाहो' (for 'तेजा'). — ^d) K3 B (except B3) Dc1 D4-6 M 'सहस्रिकं'. — ^e) Ś1 अतिष्ठस्तप एकेन; K3 T1 G (G3 om.) M1 अतिष्ठ ए (T1 'दे'; G1 'मे'; G3 'स्वे')-कपादेन; B Dn D3-6 अ (Dns. ns अ) तिष्ठस्त्वमयैकेन; Dc अतिष्ठस्त्वं वदेकेन. — ^f) K3 वायुभक्षः शतं समा; B Dn D4. 6 पादेन नियमस्थितः; Dc ए (Dcs पा) देन नियमः (Dcs 'म' -) स्थितः; T1 G1. 3. 4 M1 नियमेन च संयुतः.

— After 14, K3 B3 Dc Dn ins. :

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाग्रवीत् ।

15 ^a) D3 निधानं कृष्ण यज्ञस्त्वं; S तपसां च निधिः कृष्ण. — ^d) D3 तपसा (for यज्ञस्त्वं). — After 15, T3 G3. 4 ins. :

47* योगकर्ता हृषीकेश सांख्यकर्ता सनातनः

शीलस्त्वं सर्वयोगानां वीराणां नियमस्य ।

16 ^a) T3 G3. 4 भीमम् (for भीमम्). — ^c) D1-3 T1 G3. 4 प्रथमोत्पत्तिं.

18 ^a) S (except M3) हि (for च). — ^c) T3 G3 मानुषोसि (for 'वेपु').

19 ^b) Some MSS. आनीत् (for आनीः), and 'तपः' (for 'तप'). — ^c) Ś1 K3 B3 Dc1 transp. सोमः and सूर्यः. S विष्णुश्च (for सूर्यं).

20 ^a) T3 G3. 4 वसुर (for वायुर), and वायुः (for कालः). — ^c) Dc अजरश्चामरगुरुः. — ^d) Some MSS. पुरुषोत्तमः.

21 ^a) Ś1 K3 नारायणो देव भूत्वा (K3 'मूर्ति'); K3 B Dc Dn D4-6 नारायणं देवमूर्धा (K3 'मूर्धे'; B3 'मूर्ध्व'; Dc 'गुह्यं'; Dns 'मूर्धन्'; Dns 'मूर्धे'; D4-6 'मूर्धे'); D1-3 नारायणो ह्यभः पूर्व; T3 G3 त्वं तुरायणादिभिर्देव (hypermetric!); G1 'तुरायणा' (hypermetric!); M नारायणादिभिर्देव;

C. 3. 482
B. 3. 12. 23
K. 3. 12. 24

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
एकैकस्मिन्स्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २४
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
सादिता मौरवाः पाशा निमुन्दनंरकौ हतौ ।
कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्योतिषं प्रति ॥ २६
जारूध्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह ।

भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निजित्य रुक्मिणम् ॥ २८
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
हरावत्यां तथा भोजः कार्त्तवीर्यसमो युधि ।
गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥ ३०
तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३२
आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

text as in T₁ G₂. 4 ! — ^b) K₃ कृतं सन् (for क्रतुभिर्).
N (K₁. 4 missing) मधुसूदन (or 'नः') (for भूरि).
— ^c) Ś₁ K₂ D₄ अजयो; K₂ Cnp अध्व्यो; Dn₃ D₁ G₁
अजेयो; D₂ अजयद् (for अयजो). * Cn : अध्व्य इति
पाठे एवं यज इत्यध्याहारः । * K₂. 3 S त्वं (for वै).

22 ^a) Ś₁ अदात् (for शतं). — ^b) Some MSS.
जनार्दनः. — ^c) T₁ यथा; T₂ G (except G₄) M तथा
(for तदा). — ^d) K₂. 3 De S दत्तवान्; D₅ भारत (for
भागशः).

23 ^b) De D₂ दानवमर्दन (for यादव). — ^c)
Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ G₂ M₁ त्वं (K₂ तं) हि विष्णुरिति ख्यातः.
— ^d) K₂ B Dn D₁ 6 G₂ विभुः; De युधि; T₁ दिवि
(und भुवि as in text); M₁ भवः; M₂ भव.

25 K₂ D₂. 3 om. (hapl.) 25. — ^a) T₁ परम्; G₂
M₁ पदम्; M₂ च तथा (for दिवम्). T₂ G₂. 4 संप्राप्येवमथा-
काशः. — ^b) Ś₁ 'भुवने; K₂ 'दर्शानो; B Dn₂ D₂ 'स्यन्दने
(for 'सन्दने). — K₃ om. (? hapl.) 25^c-27^d. — ^c) T₂
G (except G₂) अत्यरोचत. Dn₃ G₁ M₂ भूतात्मा. — ^d)
T G₂. 4 M₁ आदित्यं; G₁ अनादि (for भास्करं). G₂ आदि-
त्यन्व रोचिषा. — After 25, Dn D₆ ins. :

48* प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु ध्याय विभो ।

अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ।

26 K₃ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) G₁ M सूदिता
(for सा). — ^b) De 'पुन्द'; D₁₋₃. 6 'सुभं'; T G 'सुभं'
(for 'सुन्द'). — ^c) Some MSS. कृतः (for कृतः). T
G₂. 4 कृतः (for पुनः).

27 K₃ om. 27 (cf. v.l. 25). — ^a) Dn D₄₋₆ T₁
आहतिः; D₁₋₃ संकृतिः; T₂ G₂. 4 आहरत्; M₁ आहुतिः (for
आहुतिः). T G₂. 4 क्रोधात्; G₁ कोपाः; G₂ कोपात् (for
क्रायः). S नृपैः (M₂ [S] नृजैः) (for जनैः). — ^c) K₂ B
D (except D₁₋₃) जरासंधश्च; S भीमधन्वा च (for 'सेनश्च').
— ^d) Ś₁ K₂ D₁₋₃. 6 वि- (for च).

28 ^c) K₂ Dn₁ अवाप्सीः; B De Dn₂. ns D₄. 6 उवाहः;
D₁ आदय्मीः; D₂ S अहर्षीः (G₁ आभाषीः); D₅ उवाय (for
अवाक्षीः). S (except M₂) रु (G₁ रौ) किमणीं (for महिषीं).
B₁ तेषां; B₂ आयां; T₁ M₁ मैर्मी; T₂ G₁₋₃ मैर्मी; M₂ देवीं
(for भोज्यां). — ^d) Ś₁ K₂ De D₁₋₃. 6 ऋषेः; K₃ युद्धे
(for रणे).

29 ^a) T₁ M₂ क्रोधाद् (for कोपाद्). — ^b) K₃ B₁. 3
Dn D₂. 3 कशेरुमान्; D₁ सकेरुमान्; T₁ कशेरुहः; T₂ G M₁
कशेरुकः. — B₁. 3 De D₄. 6 om. 29^d. — ^c) K₂ S
(except G₁) सार्वः. — ^d) K₂ B₂ S (except M₂) सौभश्च
पातितः. — After 29, B₂₋₄ De Dn D₄₋₆ ins. :

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्यामृष्टयुज्व ह ।

[B₂. 3 मे (for ह).]

30 ^a) B D (except D₁₋₃) G₂ हनो; G₂ ततो (for तथा).

32 T₂ G₂ om. (hapl.) 32^c-34^b. — ^a) Ś₁ K₂ B
(except B₁) De D₂. 6 G₂ Cnp नानृशंस्यं (D₂ G₂ 'सं');
D₁. 3 T₁ G₁. 3 M न नृशंसं (T₁ 'सुः; G₁. 3 M₁ 'सः). B₂
D₁. 3 T₁ G (G₂ om.) M₁ 'नृजुः.

33 T₂ G₂ om. 33 (cf. v.l. 32). — ^a) K₂ Dn चैत्यं;
D₂ चिति (for चित्तं). B De D₄₋₆ Cnp 'नं नित्य (B₂

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्ते परंतप ॥ ३४
 नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
 कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
 ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिनारायणो ह्यहम् ।
 लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
 तस्मिन्वीरसमावाये संरम्धेष्वथ राजसु ।
 धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणेषिणी ॥ ४२
 पूर्वं प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

Cnp चित्त) मध्यस्थं. — °) Ś1 S (T₃ G₃ om.) मुनयः.
 — °) K₃ याचन्ते°; De D₃. 5 S (T₃ G₃ om.) याचन्त्य°;
 D₁. 3 याचन्ते° (for ऽयाचन्ता°). A few MSS. अच्युतं.

34 T₃ G₃ om. 31^{ab} (cf. v.l. 32). — °) K₃. 3 B
 D (except D₁-3) G₃ आत्मनैवा°; G₃ लोकास्तेवा°. — °)
 Ś1 T₃ G₁. 4 आस्ते; K₃. 3 B De₁ Dn D₄. 6 G₃ आसीः; De₃
 D₅ आसीत् (for आस्ते). — After 34, K₃ Dn ins.:

50* युगादौ तव वाष्ण्येय नामिषाद्जायत ।
 ब्रह्मा चराचरगुर्यस्त्वेवं सकलं जगत् ।
 तं हन्तुमुद्यतौ घोरी दानवी मधुकैटभी ।
 तयोर्धन्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
 ललाटाज्जातवाम्भस्मभुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । [5]
 हृत्स्थं तावपि देवेशो स्वच्छरीरममुज्ज्वलौ ।
 स्वस्त्रियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[ॐ Cn : युगादौ तव वाष्ण्येय इत्यादि साधेऽस्त्रियत्रयं कर्त्तव्यं
 दृष्टम् । ॐ]

— K₃ Dn cont. : Ś1 K₃ B De D₁-6 ins. after 34 :

51* तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिर्दक्षिणैः ।
 दृष्ट्वांस्त्रयं महात्मनं कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L. 1) = (var.) 21. D₃ पुरा नारायणो भूत्वा (for
 the prior half). — (L. 2) B₁ ययः; D₁ मत्व (for
 सत्रं).]

35 °) T G (except G₁) एवं (for नेवं). B₁ Dn₁
 परे (for पूर्वे). Ś1 M₃ परे चापि; D₁-3 परे वापि; T G₃. 4
 नापरे ह. — °) De भवि° (for करि°). Ś1 D₁-3 वै; K₃
 De Dn₃ च; B Dn₁. ns D₄-6 वा (for ते). — °) B D
 (except D₁-3) transp. कर्माणि and यानि. — °) B₁
 भवानेव; T₃ G₃. 4 बालभावे (for बाल एव). Ś1 Dn₁

D₂. 3. 5 महाबलः; K₃. 3 De₃ Dn₃. ns D₄. 6 बल°; De₁
 बल° (for युते). D₁ बलिनां बल एव हि.

36 °) N कैलास° (K₃ D₂-4 शा). T₃ G₃. 4 [S]पि
 त्वं (for चापि). — °) Ś1 K₃. 3 B De Dn D₄-6 G₁
 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मणा).

37 °) K₃. 3 De D₅ T G₁-3 M स्वमा°; B Dn D₄. 6
 महा° (for तदा°). — °) B₂ उवाच मधुसूदनः; S
 (except M₃) अवधीत्य जना°.

38 °) Ś1 D₁. 3 मदीयस्त्वं. D₁ स्वदीयोहं.

39 °) Ś1 [S]स्यहं; B₃ स्वहं; D₁ S (except M₁)
 [S]स्यहं (for ह्यहम्). — °) B Dn D₄-6 G₃ काले (for
 लोकाले).

40 °) B₁. 3 Dn D₄. 6 स्वत्तश्चाहं तथैव च; De अहं
 स्वत्तस्त्वथैव च; G₃ स्वतोहं त्वैव भारत.

41 Before 41, all MSS. except T₃ G₃ (K₁. 4
 missing) ins. वंश° (B Dn D₁-3 cont. उ°) — After
 the ref., K₃ B (except B₁) De Dn D₄-6 ins.:

52* एवमुक्ते नु वचने केशवेन महात्मना ।;

while T G₃. 4 ins.:

53* इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं मुप्रियं प्रियम् ।

प्रीयमाणो हृषीकेशस्त्र्यङ्गीमायां च भूव ह ।

— °) De राज°; S (except T₃ G₃) समावाये. — °) S
 संक्रुद्धेष्वथ.

42 °) K₃ पांडवैः; B De₁ Dn D₄. 6 भ्रातृभिः (for
 यादवैः). — °) B De Dn D₄. 6 क्रुद्धा; T G कृष्णं (for
 कृष्णा).

43 Before 43, K₃ B De₃ Dn D₄-6 ins. प्रीपद्युवाच;
 G₁. 3 प्रीपदी; G₃ कृष्णा. — B₃ De₃ D₅ G₂. 4 ins. after

C. 9. 511
B. 9. 12.
K. 9. 12.

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ४४
ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ४५
साध्यानामपि देवानां वक्ष्यामीश्वरेश्वरः ।
लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ४७
विद्यातपोभित्तमानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ४८
राजर्षीणां पुण्यकृतामाह्वेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९

त्वं प्रभुस्त्वं विश्वस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
नमश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
स्त्रीधर्मिणी वेषमाना रुधिरं सद्युक्षिता ।
एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

the ref. : Dc1 T G3 (which all om. the ref.), ins.
after 42 :

54* वासुदेव वसुनां च वासवो बहुधाच्युत ।
देवदेवोऽसि लोकानां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

[(L. 1) G3 हृषीकेश (for वसुनां च). T3 G2. 3 वामबाव-
रजाच्युत. — (L. 2) G3 हि (for स्मि). Dc1 T G2-4 देवा*
(for लोका*). T G2-4 इति (for कृष्ण*).]

— a) K3 B Dc Dn D4-6 *भि- (B2 Dc2 *त्रि-) (for
*नि-). — c) B D (except D1-3) T1 सर्वलोकानाम्.

44 T1 om. (hapl.) 44. D6 transp. 44 and 45.
— a) K3 Dc T3 G दुर्धर्षः. — b) Dc1 D3 T3 G3. 4
*सूदनः.

45 K3 om. 45^a-46^b; D1 om. (hapl.) 45-46; G1
om. (hapl.) 45. D6 transp. 44 and 45; Ś1 transp.
45 and 46. — c) S (G1 om.) स त्वं (for सत्याद्). D3
मायया चापि सं. — d) K2 Dc D4. 5 T1 G2. 4 M
काश्यपस्. Ś1 G2 स्वा.

46 Ś1 transp. 45 and 46. K3 om. 46^a; D1 om.
46 (cf. v.l. 45). — a) S अवि (for अपि) — b) Ś.
विशेषाम्; K3 D2. 3 विश्वानाम्; B Dc Dn D4. 6 शिवाणाम्
(for वसुणाम्). K3 Dn1. n2 D2-4. 6 G1. 3 *श्वर (for
*श्वरः). — c) K3 B2 Dn3 D4 भूतभावन N (K1. 4 miss-
ing) भूतेषा (Ś1 *शो). — d) Ś1 K3 M2 स्वा (for स्वां).
— After 46, K3 Dn ins. :

55* ब्रह्मसंकरसाक्षादेवबुधैः पुनः पुनः ।

क्रीडसे त्वं नरक्यान्म बालः क्रीडनकैरिव ।

47 a) Ś1 K2. 3 Dn D1-3. 5 G1. 3 द्यौश्च (for दिवं).
Ś1 K2. 3 Dn D1-3 G2 व्यासा. — K2 om. 47^b-48^c.
— b) Ś1 B2 Dn D4. 6 प्रभो; D3 तथा (for विभो). — c)
Ś1 D1. 3 च; T1 G2. 4 M1 स्वम्; G1 तु (for ते). Ś1 K3
D1-3 त्रयो (for इमे).

48 K3 om. 48^a (cf. v.l. 47). — a) K3 B Dn
D4. 6 *नृसानां. — d) Ś1 K2. 3 B1. 3 Dn D2. 4-6 असि;
B3 D1. 3 अपि (for ऋषि-). Ś1 K2 B1 Dn D4 सत्तमः.

49 d) K3 B1. 3 Dn1. n2 D2-4. 6 पुरुषर्वभ (B1 *भः).

50 a) G2 गुरुस् (for प्रभुस्). K3 Dn D4 च त्वं (for
त्वं भूर). — b) K3 Dn D4 भूतात्मा त्वं विचेष्टमे. — c)
Dc D6 transp. लोकं and लोकाश्च. — d) S (except
M2) तथा (for दश).

51 D3 om. (hapl.) 51. — a) Ś1 B2 Dc सत्य*
(for मर्त्यं). — d) T G महत् (for लोक).

52 a) Dc D6 (by transp.) साहं ते. — c) Ś1 D1. 3
ईश्वरः (for ईशस्त्वं). T1 G1 M2 सर्वलोकानां. — d) T3
G2-4 मानवाः (for मानुषाः).

53 a) K2. 3 Dn1. n2 D1. 6 तु भार्या; D3 भार्या च.
K3 पाहं (for पार्था). — b) K2. 3 मिया; B2 D2 T1
प्रभो; M1 सखी (for विभो). — d) Ś1 परिक्रियेत; D1-3
परिक्रियेत; D3m. 5. 6 स मां कृष्येत.

54 b) K3 B D (except D1-3) शोणितेन (for
रुधि-).

55 a) K3 B D (except D1-3) राज्ञां मध्ये. Ś1 K3
D1. 3 हि; B2 च (for तु). — b) Dn1. n2 D4 [अ]ति;

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्तुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यौ मां विप्रकृतां धुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सङ्गिराचरितः सदा ।
यद्भायार्थं परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६०
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।

भर्ता च भार्याया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
नन्विमे शरणं प्राप्तास्त्र त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
पञ्चमे पञ्चभिर्जाताः कुमारश्चाभिमौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यासि जनार्दन ॥ ६४
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरास्तुतसोमो बुकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

C. 3. 537
B. 3. 12. 77
K. 3. 12. 80

D₈ तु (for [अ]भि-). K₃ B Dn D₄. 6 M परिभुता (M₁ 'तां); K₃ De D₈. 5 T₂ G₁ स्वमीरिता. — ^d) Ś₁ D₁. 3
व्यहसन्; K₃ D₃ विहसन्. — After 55, D₃ ins.:

56* कृप्यमाणां तथा दीनानामाथामिव माधव ।

आहृष्टैरान्पण्डितिलान्पण्ड चैव तु पाण्डवान् ।

पतिमन्यं वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56 ^a) K₃ D₁-3 दासीभोगेन. Ś₁ D₁-3 संभोक्तुम्; K₂
B₁. 3 Dn D₄. 6 G₃ मां भोक्तुम् (by transp.). — ^b) D₁. 3
मामीषुर्; D₃ अन्वीषुर् (for ईषुस्ते). — ^c) K₃ B (except
B₄) D (except D₂. 3) G₃ च; G₁ स्- (for [अ]थ).

57 ^d) S (except M₂) याहं (for सां). T G (except
G₁) transp. -कृता and बलात्.

58 ^a) Ś₁ B₄ स्वेवं; T₁ स्वेया; T₂ G (except G₁) चैव
(for स्वेव). — ^c) K₃ B (except B₄) Dn D₄ G₂ M₂
यत् (for ये). K₃ मर्षये; De प्रेक्षन्ति; D₁. 3 प्रेक्षन्; S (except
M₂) पश्यन्ति.

59 Cf. 70^{ab} and v.l. — ^b) Ś₁ च धन्विनां; K₃ B
Dn D₄. 6 च गाण्डिवं; S (except M₁) धनुष्मताः.

60 Cf. Manu. 9. 6. — ^a) K₃ G₁ धर्मपथाः. — ^c)
D₈ रक्षज्ञिः; S (except M₁) रक्षन्ते. — ^d) S भर्तारोऽल्पब-
लीयसः.

61 = 4. 20. 27. Many N MSS. रक्ष* (in 61^a
and 61^c).

62 ^c) T₂ G₂. 3 हि; M₂ तु (for च). — ^d) K₃ D₈. 3
S (except T₂ G₂) जयिन्. T₂ G₂ मनोहरः.

63 ^a) De D₈ न हीमे; M₂ ने विमे (for नन्विमे).
K₃ B Dn D₃-6 प्राप्तं; T₁ G₄ M₂ प्राप्ता. — ^b) De D₈ संन्य-
जन्ति; D₂ विजहन्ति. — ^c) K₃ B₄. 4 D₄. 6 शरणागतं मां
राजानो (B₃ कृष्ण); B₁. 3 De D₈ शरणागतं तु मां (B₁
'तहं मं; B₃ om. मां; D₈ 'तां हि मां) राजन् (hyper-
metric!). — ^d) S नान्वपद्यन्त वराः (G₁ पुरः; M₂ चन).
— After 63, S reads 67.

64 ^a) D₁. 3 [न]ने (for [ह]मे). K₃ B De Dn D₄-6
पंचभिः पतिभिर्जाताः. — ^b) K₃ B Dn D₄-6 मे; De ये; S
तु (for च). K₃ B D (except D₁-3) सहीजसः (for
[अ]मितौ).

65 = 1. 57. 102. — ^a) Ś₁ K₃ D₁-3 युधिष्ठिराग्रनि-
धिष्यः. — ^c) Ś₁ K₃ B₁. 4 Dn D₁. 4-6 G₃ च (for तु).
— ^d) K₃ D₁ च; D₃ [अ]थ (for तु).

66 ^a) Ś₁ K₂. 3 B Dn D₁. 6 T₂ G₃ च (for तु).

68 ^a) T₂ G (except G₁) जितं (for हतं). — ^b) K₃
M₂ तथा कृताः (by transp.); T₂ G₂. 3 कृतात्मन्. — ^c)
K₃ D₁ 'क्लिष्टा' (for 'कृष्टा'). Ś₁ transp. परिकृष्टा and
एकवस्त्रा.

69 ^{ab}) D₁. 3 तच्छक्यं (for च*). D₃ T G (except
G₁) transp. शक्यं and कर्तुं. D₃ गांजिवं. — ^c) G₃ 'बाहु'

C. 9. 537
B. 9. 12. 77
K. 9. 12. 80

अन्यत्रार्जुनभीमाम्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्णं मूर्ध्नि जीवति ॥ ७०
य एतानां क्षिपद्राघ्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
अधीयानान्पुरा बालान्ब्रतस्यान्मधुसूदन ॥ ७१
भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
तज्जीर्णमविकारेण सहास्रेन जनार्दन ।
सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
बद्धैर्न कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ७४
यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७५
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६

(for 'भीमा').

70 Cf. 59^{ab}. — ^a) Ś₁ K₃ D (except D₂. 4. 6)
धिरबलं भीमसेनस्य (= 59^a); S (except M₂) बलं धिग्भी-
मसेनस्य. — ^b) K₃ धनुष्मतां; B Dn D₄₋₆ च (B [अ]पि)
पौरुषं; D₂ च गांजिवं; S (except M₁) धनुष्मतः. — ^c)
D₁. 8 पापो (for कृष्ण). — After 70, D₂ ins. :

57* कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

तत्कालेन कृतं मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।

[Line 1 = (var.) l. 1. 188.]

71 M₂ om. 71. — ^a) Dn₃ D₃ G₄ य एतान्. T G
आयन् (for रागात्). — ^b) Ś₁ विहिंसितुं; B₁ D₂ विहिं-
सितान्; D₃ विहां पते; S (M₂ om.) विहिंसकः (for [अ]-
विहिंसकान्). D₂ सहामात्यामसहस्रविकान्.

With stanzas 72-77, cf. l. 119. 35 ff.

72 = (var.) l. 119. 39. — ^a) K₃ D₁₋₃. 8 पुनः (for
पापः). — ^c) D₂. 3 विषं (for नवं). S कालकूटनिर्भं तीक्ष्णं.
— ^d) K₃ D₂ D₃. 6 T₂ G Cn संभृतं (G₄ आतर्); B₂
संभृतं. S रोमं.

73 ^a) Ś₁ संशेषत्वान्; D₂ सशेषं तं; T₁ विशेषत्वान्; T₂
G (except G₁) सावशेषं. — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 8 भीमेन (for
भीमस्य).

74 ^b) K₃ D₂ तदा सुप्तं; S (except M₂) पाशैर्वन्धा.

प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ७७
पुनः सुप्तानुपाधाक्षीं कालकान्वावराणावते ।
शयानानार्यया सार्थं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
महम्मसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
हा हतास्त्रि कुतो न्यध भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
आर्यामाश्वासयामास आतंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीमत्सुमेव च ॥ ८३
सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

— ^a) Ś₁ K₃ D₂ D₁₋₃. 8 अथ (for बद्धैः). S तोये स भीमं
(T₁ G₁ सुभीमे; M₁ तु भीमे; M₂ तु कृष्णं गंगायां (T₁ M
'या:). — ^d) Ś₁ K₃ D₁. 8 M₂ गृहम्; K₃ B D₂ Dn D₄₋₆
पुरम् (for पुनर). — After 74, D₂ reads 77.

75 = (var.) l. 119. 35. — ^a) M₁ प्रबुद्धः. — ^b)
De संछिद्यबन्धनः.

76 = l. 55. 12. Cf. l. 119. 36 also. — ^b) K₃ B
De Dn D₄₋₆ भीमसेनम्; G₁ सुप्तं चेमम्. D₂ सुप्तश्चैव स
दंशितः. — ^d) T₁ G₂ M स; T₂ G₃. 4 इ (for च).

77 = (var.) l. 119. 38. — D₂ reads 77 after
74. — ^a) D₂ यदा विबुद्धः कौन्तेयः (= 75^a). — ^c) D₂
तदा च सारथिं चास्य.

78 ^a) S ततः पुनर (M₂ पुनः क्षितान्) (for पुनः
सुप्तान्).

80 ^b) De स्वस्ति (with hiatus); D₂ स्वस्तिर (for
शान्तिर). T₂ G (except G₁) महा (for इहा).

81 ^d) K₃ D₂. 8 S चैव (for चापि).

82 ^b) K₃ B D₂ Dn D₄₋₆ गरुडान् (for गरुडः).
— ^c) S [अ]ति (for [अ]भि).

83 ^b) S (except M₂) दक्षिणेन युधिष्ठिरं. — ^c) D₂
यमौ चैव च बाहुभ्यां (as in text).

85 ^b) K₃ B D (except D₁₋₃) सह मात्रा (by

आद्यानार्या च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ८४
ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ८५
श्रान्ताः प्रसुप्तास्त्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
तामपुष्पदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८

तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
नैनमैच्छत्तदाख्यातमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
स नादान्विनदन्धोरात्राक्षसः पुरुषादकः ।
अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
तमभिद्रुत्य संकुद्धो वेगेन महता बली ।

C. 3. 585
B. 3. 12. 1c
K. 3. 12. 1c

transp.); cf. v.l. 86. — °) B Dn Ds. 4 महारण्ये. — °) Some MSS., here and below, हिडिम्बः. Ks Ds अंतिके; Dn अंतिकं.

86 °) T₂ G (except G₁) [ए]ने; M₂ [ए]व (for [ह]मे). — °) Ś₁ B₂ Dc₂ D₁. 2. 5 सह मात्रा (by transp.); cf. v.l. 85. — °) T₂ G₂ ह्येतात्; G₂. 4 एतात् (for चैतात्). — After 86, N (K₁. 4 missing) ins.:

58* सा दृष्ट्वा पाण्डवं तत्र शयानं भ्रातृभिः सह ।

हृच्छयेनाभिभूता हि भीमसेनकामयत् ।

[(L. 1) B Dn D₄-6 पाण्डवान्. Dc₁ D₁. 2 भीमं (for तत्र). B Dc Dn D₄. 6 सुप्तान्मात्रा (De D₄ "मात्रा) सह क्षिती (for the posterior half). — (L. 2) B Dc Dn D₄. 6 [अ]भिभूतात्मा; D₂ समाविष्टा (for [अ]भिभूता हि).]

87 °) D₁ transp. पादौ and कृत्वा. — °) D₂ स्वोऽसंगे तु; D₂ उत्संगेन; D₂ स्वोऽसंगेन; T G M₁ स्वपत्तंके (G₁ "ने) (for स्व उत्सङ्गे). Ks Ds सुलोचना; B (except B₂) Dc₁ Dn D₆ T₁ M₂ तनोबला. D₁ सायुऽसंगे महाबला. — °) T G₂. 4 M₁ पर्ये (T₂ G₂. 4 "रि"स्वजन; G₁ परिस्वय च; G₂ (conflated) पर्यस्वमर्द (!).

88 °) De तां तदाम्रनिमेयात्मा. — °) K₂ पर्यपृच्छत् तां; B₁ तु तां; B₂ Dc Dn D₂ त तां; D₂ तदा. — °) D₂ नंदिके (for [अ]निन्दिते). Ś₁ D₁. 3 कस्य स्वमसि शोभने. — After 88, all MSS. except T₁ G₁ M ins.:

59* सेवमुक्त्वा तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।

भीमसेनं महामानमिदमाह शुचिस्मिता ।

पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्राता सुदीर्यवान् ।

आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्रुच्छत माचिरम् ।

अथ भीमोऽभ्युवाचैनौ साभिमानमिदं वचः । [5]

नोहिजेयमहं तस्माद्विहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L. 1) K₂ B₂ Dn D₄. 6 T₂ G₂-4 om. सा. D₁. 2

कामनारिणी. — (L. 2) K₂ B Dc Dn D₄. 6 आह चैवमनि-
दिता (for the posterior half). — (L. 3) K₂ D₂ प्रवा-
यामि वै क्षिप्रं (for the prior half). B Dc Dn D₄. 6 T₂
G₂-4 [ए]व (for सु). — (L. 4) D₁. 2 संहतुं; T₂ G₂ व हंतुं
(for वो हन्तुं). — (L. 5) D₁ तां चां (for भीमो). K₂
Dc Ds. 6 [ऽ]पि (for स्मि). D₂ तां प्रत्युवाच (for भीमोऽभ्यु-
वाच). D₁. 2 [ए]व (for [ए]नां). T₂ G₂-4 इवासुरी (for इदं
वचः). Ś₁ K₂ D₁-3 मात्रा परमवल्गुना (for the posterior
half). — (L. 6) Ś₁ K₂ D₁-3. 6 T₂ G₂-4 नोहिनामि तव
भ्रातृ. Ś₁ D₁-3 न येनात् (D₁. 2 नेनात्; D₂ नेमात्) प्रति-
बोधये; K₂ D₂ अयं नास्ति महाबलात् (D₂ "बलात्"); T₂ G₂-4
निहन्मि च समागतं.

— Ś₁ K₂ D₁-3. 6 cont.:

60* आगतं प्रतियोक्ष्यामि राक्षसं भ्रातरं तव ।

89 °) K₂ B D (except D₁-3) संजल्पम्; G₁ वचनम्
(for कथितम्). — °) Ś₁ K₂ D₁-3 "धिपः (for "धमः).
— °) Ś₁ विदधद्; K₂ निनदन्; D₁-3 G₁ M₂ वि(D₂ G₁
व्य)नदन् (for विसृजन्).

90 Before 90, K₂ B₂ Dc Dn D₄. 6 ins. राक्षस उं;
B₂ हिडिम्ब उं; G₂ पुरुषादकः. On the other hand, K₂
D₂. 2. 3 ins. before 90:

61* अथैनामब्रवीकुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ।

— °) Ś₁ साकं (for सार्धं). — °) To avoid hiatus,
Ś₁ K₂ D₁ आनयैनं; D₂ आनयस्व (for आनयैनं). — °) Ś₁
भक्षयिष्ये वां; K₂ B₁. 2 Dn₁. 2 D₂ "व्यामो; B₂ Dn₂ T₂
G₂ "व्यामि.

91 °) Ś₁ क्षमां; M₂ खेह (for कृपा). — °) B₁ Dc
नैतम्; S नैतद् (for नैनम्). Ś₁ Dc D₂ G₁ हृच्छन्; K₂
Dn₂ ऐच्छन् (for ऐच्छन्). S तदा कर्तुम्.

92 K₂ om. 92^{ab}. — °) B₁. 2 विविधान्; S (except

C. 3. 565
B. 3. 12. 105
R. 3. 12. 108

अगृह्णात्याणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
इन्द्राशनिमस्यर्षे वज्रसंहननं दृढम् ।
संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा क्रमम् ॥ ९४
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
नामृष्यत महाबाहुस्तत्राकुप्यद्भुकोदरः ॥ ९५
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
एकचक्राममिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८

M₂) विपुलात् (for विनयत्). — ^b) T₂ G₂. 4 (inf. lin. as in text) पिशिताशनः (for पुरुषा). — ^{cd}) S कृत्वा-भ्य (T₂ G₂. 4 'इ' गच्छद् (for अभ्यव्रवत्). Ś₁ संकुदो (for वेगेन), and महाबलः (for तदा किल). — After 92, K₂ D₂. 8 (om. line 2) ins.:

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।

उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबलः ।,
which in K₂ is followed by 63* (cf. v.l. 93).

93 K₂ om. 93-96. — ^a) De संरुधो (for 'कुदो'). D₂ अभिद्रुय च संरुधो (for ^a). Ś₁ D₁-s transp. संकुदो and वेगेन. Ś₁ बलिनं; D₁ बलवद्; D₂. 3 बलवान्; T₂ G₂. 4 तरसा (for महता). D₂ भीमसेनं तदा बली (for ^b).

94 K₂ om. 94 (cf. v.l. 93); G₂ om. 94^a-95^b. — ^c) D₂. 8 G₂ संहत्य; T₂ संगत्य. S (except G₁; G₂ om.) 'सेनस्य.

95 K₂ om. 95; G₂ om. 95^{ab} (cf. v.l. 93, 94). — ^a) B₂ D₂ D₂. 6 गृहीत्वा; D₂ T₁ G₂ M₁ गृहीतः; G₁ संहत्य (cf. 94^c) (for गृहीतं). — ^b) De Dn D₂-6 'सेनस्य. B₁. 3 D₂ Dn₂. n₂ D₁ राक्षसः; D₂ राक्षसं. K₂ भीमसेनं तदा किल (= 92^d); G₁ 'सेनेन रक्षस्यं.

96 K₂ om. 96 (cf. v.l. 93). — ^a) Ś₁ D₁-3 अथा; K₂ B (except B₂) De Dn D₂. 8 तदा (for तत्रा). Ś₁ अभृत् (for आसीत्). A few MSS. तुमलं and हिडंबयोः. — Dn D₂-6 ins. after 96: K₂ (which om. 93-96) cont. after 62*:

63* विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्वलं बली ।

प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
ततोऽजच्छ्रेकचक्रा पाण्डवाः संश्लितव्रताः ॥ ९९
तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
पुरुषार्धं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२
एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुवृद्धन ।
स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

[(L. 1) D₂ कीडित्वा; D₂ विक्रीड्य (for विक्रीड्य). D₂ महाबल (for सहा). — After line 1, D₂ ins.:

64* तलेरशानिकल्पैश्च सुष्टिभिश्चाहनत्तदा ।

— (L. 2) K₂ निर्वधानः; D₂ निजग्राह. D₂ दुर्वलं; D₂ [अ]तिवलं; D₂ बलिनं (for निर्वलं).]

On the other hand, B₂ ins. after 96:

65* ततो भीमो महाबाहु रूपमास्थाय वै महत् ।

जघान राक्षसं कुदो वृत्रं देवपतिर्यथा ।

98 ^a) K₂ B D (except D₁-3) सं; S ते (for च). — ^b) K₂ B D (except D₂. 3) परतपाः (for यथा). — ^c) S (except G₁ M₂) 'गताः (for 'मुखाः). — ^d) Ś₁ ब्राह्मणेः सह; K₂ 'गैर्बुधैः; B₂ De T G₂. 4 M 'गवतैः; D₂ 'गानुजैः; G₁ 'गैर्बुधैः.

99 ^a) B₁ D₂ विदुरस्तेषां; D₂ व्यास एषेषां; S विदुरश्रे-षां (for व्यास एषां च). — ^b) K₂ B₂ Dn D₂. 6 'हिते रताः; B₁ 'हितेभवत्. — ^c) T₂ G (except G₁) पार्थिवाः (for पाण्डवाः). A few MSS. संश्लितव्रताः.

102 ^a) De D₂ कृष्ण (for अपि). — ^{cd}) Ś₁ [अ]जिता; T₂ गता; G₂. 4 हता (for जिता). Dn₂ D₁. 3 भीम (for भीष्म).

103 ^a) M₁ तथा सुयुद्धे; M₂ तत्रासुयुद्धे. — ^d) Ś₁ नासुकरं; B₁ यदुष्करं; T G₂ M₁ [अ]प्यसु; G₂ M₂ त्वसु (for नसुकरं).

104 ^b) K₂. 3 B Dn D₁. 2. 4. 6 'माना सुदुःखिता. — ^c) Ś₁ D₁. 2 अवसन्; K₂ B Dn D₂. 6 निवसामि; K₂ D₂ G₁ M₂ निवसन्ति; De न्यवसन्; D₂ निवसन्. K₂ B₁. 2. 4 D₂ Dn D₁. 4. 6 T₁ G₁ आर्यया हीना; B₂ अवसन्नाहं; D₂

निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४
त हमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाम्यधिकाः परैः ।
विहीनैः परिह्रियन्तीं सप्रपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५
एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६
कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
पाण्डवानां प्रिया भार्या स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ ११०
चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥
ये मां विप्रकृतां क्षुद्ररूपेक्षध्वं विशोकवत् ।
न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्ता ॥ ११३
अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
रोदिष्यन्ति स्त्रियो श्रेवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४
बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौषपरिस्तुतान् ।

C. 3. 589
B. 3. 12. 128
K. 3. 12. 132

आर्यया सार्धः; G₁ आश्रयाहीना. — ^d) Dn D₄. ० 'पुरःसराः;
D₁ 'पुरःसरः; D₃ 'पुरस्कृताः.

105 ^b) B₁ वीर्यवन्तो दुरासदाः. — ^c) B (except B₄)
D₁. ० निहीनैः; S (except M₂) अजिताः. K₃ D₂ T₃
G₂₋₄ M₁ कृष्यन्तीं; Dn₃ D₃. ० 'क्षिप्यन्ति; T₁ G₁ M₃ 'तुष्य-
न्ति (M₂ 'तीं). — ^d) Ś₁ सप्रपेक्षन्तः; K₃ B D₂ Dn D₄. ० G₁
'पेक्षं (K₃ Dn D₄. ० 'पेक्ष्यं) ति; K₃ D₃. ० M 'पेक्षन्तः; D₁
'पेक्षन्तः; D₆ 'पेक्षसि.

106 ^b) K₃ B D (except D₁₋₃. ०) सहन्ती. — G₁
om. 106^c-107^d. — ^c) K₃ D₂ D₃. ० M दीर्घकालः; T₁
'काले. Ś₁ D₁. ० प्रसृष्टानि; K₃ B Dn D₄-० प्रदीप्तानि; K₃
'प्रसिद्धानि; D₃ [उ]पसृष्टानि; M₁ 'प्रसृष्टानि. — B₃ om.
(hapl.) 106^d-107^a. — ^d) K₃ B₂ Dn D₄. ० पापकर्मणां;
B₄ क्षुद्रकर्मिणां.

108 ^a) T₃ G (except G₁) केशग्रहणमापन्ना. — ^b)
K₃ परा; Dn₃ स्वना; D₁ च सा (for वरा). S का तु जीवेत
मावसी. — ^c) K₃ B₂ Dn D₁. ० पांडुपुत्राणां (for
हृष्टम्).

109 Before 109, T G ins. वैशं. — ^{bc}) A few
MSS. सं (for प्र'), and 'कोव' (for 'कोश').

110 ^b) B₁ शुभदर्शनौ. — ^c) D₂ अभ्यर्षिचत. — ^d)
Ś₁ शोकः; T₃ G₁ मुख (for दुःखं).

112 K₃ B D (except D₁₋₃) transp. मधुसूदन
(in ^b) and न च बान्धवाः (in ^d).

113 ^b) Ś₁ D₁₋₃ मर्षयन्ति; T₁ G₁ M₃ उपेक्षन्ते; T₃
G₂₋₄ उपेक्षन्ति; M₁ उपैक्षन्त. T₃ G (except G₁) वि-
शेषतः. — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) च (for हि).

— ^d) K₃ यत्कर्णः (by transp.); B₁ यत्कोकः. — After
113, N (K₁. ० missing) ins.:

66* चतुर्भिः कारणैः कृष्ण स्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः ।

संबन्धाद्वीरवासल्याम्भुवेनैव केशव ।

[(L. 1) Ś₁ कृत्वा (for कृष्ण). Ś₁ K₃ D₁₋₃. ० त्रातव्या-
स्मि तवानध (Ś₁ जनार्दन; K₃ D₁ त्वयानध) (for the post-
rior half). — (L. 2) Ś₁ K₃ D₁. ० वशित्वाद् (for संबन्धाद्).
Ś₁ D₂. ० बंधुत्वेन; K₃ D₁ बंधुत्वेन (for प्रभुत्वेन). B
(except B₂) D₂ D₁₋₃. ० च (for [ए]व).]

— Thereafter B₂ ins. a colophon.

114 Before 114, all MSS. except M₃ (K₁. ० miss-
ing) ins. वैशं; K₃ B D₂ Dn D₁₋₃ cont.: उवाच. — ^a)
K₃ B₂ Dn D₄. ० ताम्; B₁. ० G₂ [ए]नाम् (for [ए]नाम्).
— After 114^{ab}, B₂. ० ins.:

67* द्वीपद्यास्त्वहचः शुष्का क्रोधासर्वमम्बितः ।;

while B₂ ins.:

68* सान्त्वयंश्च वरागेहां मुवाचयैर्भरतर्षभ ।

Before 114^{cd}, K₃ B D (except D₁₋₃. ०) ins. वासुदेव
(B₃ श्रीकृष्ण) उ". — ^c) S (except G₄) [S]येवं (for श्रेवं).
— ^d) D₃ येराकृष्टा (for येषां क्रुद्धा). G₂. ० तु (for [अ]सि).
K₃ B₁. ० D₂ Dn₃ D₄-० साविनि (K₃ 'नी).

115 ^a) K₃ 'छिन्नांगान्; D₁ 'संछिन्नांगान्; G₃ 'निहि-
न्नांगान्; G₄ M₁ 'भिन्नांगान्. — ^b) K₃ नष्टोणिनपरि. — K₃
om. 115^{cd}. — ^c) Ś₁ व्रक्ष्यमि च तान्; K₃ B₁. ० Dn D₄. ०
बल्लभान्भीक्ष्य; B₃ बुल्लभान्भीक्ष्य; D₁. ० जीविनं त्यक्त्वा;
D₃ जीवितान्यहन्वा. — ^d) S धरणी (for वसुधा). D₁. ०
ins. after 115: K₃ (which om. 115^{cd}) ins. after 115^{ab}:

C. 8. 589
B. 3. 12. 129
K. 3. 12. 132

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा श्रयानान्वसुधातले ॥ ११५
यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
पतेद् द्यौर्हिमवाञ्जीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ११७
धृष्टद्युम्न उवाच ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।
नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्रसुधाधिप ।

यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
आगच्छेयमहं धृतमनाहृतोऽपि कौरवैः ।

69* त्वं श्रोष्यस्व न वचाहिं दुर्योधनमुखात्प्रयत्नम् ।

116 * T G M₁ यत्समर्थं. M₂ यथा द्रक्ष्यसि पांचाली.
— * A few MSS. शुच (for शुचः). — * T₁ M राज्ञो
राज्ञी.

117 * Ś₁ K₃ D₁₋₃. s मिथ्या (for मोघं). — N
(K₁. 4 missing) ins. after 117 (Ś₁ K₃ D₁₋₃ however
read line 1 after 118):

70* तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाप्युतात् ।

साचीकृतमवैक्षत्या पाण्डाली मध्यमं पतिम् ।

आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।

मा रोदीः शुभनाम्नाक्षि यदाह मधुसूदनः ।

तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L. 1) K₃ अधोच्युतात्; B₁ D₁ अथाच्युतं; D₃ अधोच्यतं.
— B D₂ D₄₋₆ om. line 2. — (L. 3) Ś₁ ततः कृष्णां;
K₃ D₃ तदा कृष्णां; D₁. s तथा कृष्णां (for महाराज). Ś₁ K₃
D₁₋₃ अर्जुनः प्रहसन्निव (for the posterior half). — (L. 4)
D₃ शुचि* (for शुभ*). Ś₁ K₃ D₁₋₃ यथाह वरवर्णिनी (Ś₁
*नि); D₂ यथाह मधुसूदनः. — (L. 5) Ś₁ K₃ D₁₋₃ कृष्णोयं
तत्पथा (D₃ कृष्णो जनार्दनो) देवि (for the prior half). Ś₁
K₃ D₁₋₃ चारुलोचने (for वर*).]

118 After 118, Ś₁ K₃ D₁₋₃ ins. line 1 of 70*;
while D₃ ins.:

71* शकुनिं स्वक्षकितवं माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।

119 * Ś₁ उपा* ; K₃ D₃ G₁ M₂ समा* ; D₁. s न्युपा*
(for न्युपा*). — * Ś₁ K₃ D₁. s अजेयाः स; D₂ विजेयाः

दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ११८
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स शुचिस्मिते ।
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

स; D₃ अजेयोस्मि; T₂ G अजेयोश्च; M₁ अजय्याः स. K₃
B D (except D₁₋₃) रणे स्वसः (for शुचि*). — *
D₃ T₂ G (except G₁) वृत्रहणं. T₂ G (except G₁)
*राष्ट्रजान्.

120 Ś₁ K₃ D₂. s T G₂₋₄ M om. the ref. — *
D₃ S इत्युक्त्वा. — * B Dn₁ उपास्थिताः; D₁ उपाश्रिताः;
T₂ G (except G₁) उपागताः.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁
T G₂. 4 M₂ आरण्य; D₄ अरण्यक. — Adhy. name; B₁.
s. 4 D₂ वासुदेवागमनं (D₂ 'वाभिगमनं'); D₁. s द्रौपदी-
वाक्यं; D₃ वासुदेवागमः; T₂ G₃. 4 M वासुदेव (M₁ केशव)-
प्रतिज्ञा. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn
S 12; D₁ 13 (as in text). — Śloka no.: Dn 135;
D₁ 128; D₂ 132.

14

✂ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 Before the ref., G₄ ins. श्रीकृष्णाय नमः. Ś₁ B₂
D₃ श्री (D₃ om. श्री) कृष्ण उ* (Ś₁ om. उ*); D₁ भगवान्
वाच; T₁ श्रीभगवान्. — * K₃ B D (except D₁₋₃)
नैतत् (B₂ नैव) (for नैव*).

2 * K₃ D₁₋₃ तथा (for राज्ञा).

3 * T₁ G (except G₂) M₁ बहुयोवान्. Ś₁ K₃ D₃

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
शरयेयमहं धृतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
प्रीम्यद्रोणौ समानात्थं कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३
त्रैवित्रवीर्यं राजानमलं धृतेन कौरव ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वभिमितमिति प्रभो ॥ ४
तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्मवानवरोपितः ।
वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभंशितः पुरा ॥ ५
अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।

प्रकीर्तयन्. — °) D₁ s समासाद्य; T₁ G (except G₁)
'नीय; M₂ 'आप्य. — °) Ś₁ D₁-s बाह्लिकम्.

4 °) D₁ T₁ G₁ अहं (for अलं).

5 °) K₂ B₁ s D_n D₄ s [आ]चक्षमहं; D₂ [आ]-
चक्षमहा; D₃ [आ]चक्षमहे. — °) Ś₁ K₂ D₆ व्यवरोपितः;
K₂ B D D_n D₄ व्यति (B₄ अभि); D₁ s व्यप; D₂
उपतापितः; D₆ प्रतिरो (for अवरो). — °) K₂ B₁ s
D_n D₂ s 4 s तु (for च). — °) D₁ s प्रध्वंसितः पुरा.
— After 5, M₂ ins. :

72* पुष्करेण नरेन्द्रेण ताञ्च वक्ष्यामि तस्य वै ।

6 °) Ś₁ अभ्यर्धितः; K₂ s B D_n D₂-s अतर्कित-
(K₂ D₂ 'तो); D₁ अभूक्षितः; D₂ अलक्षितः; T₁ अभक्षयतः;
T₂ G₂-4 अहं क्षितिः; G₁ अहक्षित- (sic); M₁ अभिक्षितः; M₂
अभिक्षित. [Text reading अभक्षित- (cf. 9°) was found
in a Telugu MS. (No. 155) borrowed from Yadugiri
Yatiraj Math and in a Malayalam MS. (No. 927)
borrowed from Paliyam Library, both MSS. being
collated for the entire Āranyaka but not included
in our apparatus. The reading has been adopted
also by Prof. P. P. S. Sastri in his edition of the
Southern Recension (vol. IV, part 1, p. 76), appar-
ently supported by the unanimous evidence of all
his MSS. 1] N विनाशश्च. — °) S स्वातर्क्यं (G₁ अस्वा-
र्य्यं; M₂ सातर्क्यं) द्युतसंगस्य.

7 °) D₆ कामः; D₈ कालं (m त्याज्यं) (for काम-). D₄
'समुपस्थितः; D₅ उपस्थितं (for 'समुत्थितम्). — K₂ om.

विशेषतश्च वक्तव्यं धृते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
एकाह्वा द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
धृते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्रचनं मम ।
अनामयं स्याद्दर्भस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।
पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन तम् ॥ १२
अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हदः ।
सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥ १३
असानिष्यं तु कौरव्य ममानन्तं भूतदा ।

3. 610
3. 13. 14
8. 13. 14

7°-8°; T₂ G₂ om. 7°-9°. — °) Hypermetric ! Ś₁ K₂
B D दुःखं (for व्यसनं). — °) Ś₁ D₁ s M₂ अयं; K₂ B D₆
D_n D₄-s नरो; D₂ इयं; G₁ राज्यद्; M₁ राजा (for राजन्).

9 T₂ G₂ om. 9 (cf. v.l. 7); T₁ G (G₂ om.) M₁
transp. 8° and 9°. — °) K₂ B D_n s n₂ D₄ s G₁
एकाहाद् (for एकाह्वा). — °) G₂ s 'नाशं (for 'नाशश्च).
M₂ आम्बनाशो भवेत्तर्ण.

10 °) S अविनाश्वमनर्थं (G₁ 'थ्यं) च. — °) D₆ S
प्रमेगे. — °) D₁ 'भागः; D₂ 'राज (for 'बाहो).

11 °) D₂ अनामयश्च. Ś₁ B D_n D₂-4. s G₁ धर्मश्च;
D₆ धर्मज्ञ. — °) K₂ B₁ s 4 D (except D₁-3) कुरुवर्धनः;
B₂ मानवर्धन.

12 °) T₁ M₁ तन्; G₁ तं (for स). T G₂-4 न वेष्टमम
महाराज. — °) K₂ D₂ गृहीत (sic); D₂ गृहीते. Ś₁ K₂
D₁-s वचनं हितं (for मधुरं वचः). — °) Ś₁ K₂ D₁ s
तथ्यं च.

13 °) D₆ (before corr.) अपनीतेन, and (by corr.)
अवनीपालान्; T₂ G (except G₂) अविनीयैव; M अनु (M₂
'प)नीयैवं (for अभिनीयैवं). Ś₁ K₂ B D_n D₄ s अथैन-
मपनीतेन; K₂ D₁-s ये चैनमवचनं (K₂ 'प्रनीतेन). — °) Ś₁
K₂ D₂ s 'सदश्च सर्वात्मान्; K₂ B D_n D₄-s 'सरोजु-
वर्तेरन्. — °) Ś₁ K₂ D₁-s अथ सर्वान्; K₂ B D_n D₄ s
तांश्च इम्यां; D₆ तांश्चिह्न्यां (for भेदयेवं). S दुरोदरान्.
— After 13, D₁ ins. :

73* सर्वात्माननुगृहीम बभूव पाशैस्तु बाष्ठीः ।

14 °) Ś₁ K₂ D₁-s T₁ कीर्तये (for कौरव्य). — °)

C. 8. 610
B. 8. 13. 14
K. 3. 13. 14

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो ह्युत्कारितम् ॥ १४
सोऽहमेत्य पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।

तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विश्वां पते ॥ १६
अहो कुच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्वभ ।
ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।
असानिष्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः
कृष्ण उवाच ।
शाल्वस्य नगरं सौमं गतोऽहं भरतर्वभ ।
विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशः ।

दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशंसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषमन्वितः ।
उपायाद्धारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र योषितो राजन्वालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुहैव नृशंसकृत् ॥ ६

D₅ समये मे त्वभूत्तदा.

15 °) K₃ D₆ [S]यम् (for ऽहम्). Ś₁ K₃ D₆ D₁-s. 6
अद्य (for एष्य). — °) Ś₁ K₃ D₃ एष्य भारत; D₆ यदुनन्दनः;
D₅ कुरुनन्दन; D₁ एष्य सत्वरः; D₃ अभि भारत (for पाण्डु).
— °) Ś₁ M₃ एवा (for एवां).

16 °) T₁ G₄ परमुद्विग्न. — °) K₃ D₁. s. 8 (except
G₁) महीपते; D₃ यथातथ.

17 °) T₁ च; G₃ ते (for स्म). — °) T₃ G₃ ते (for
ये). N यो(Ś₁ K₃ D₃ D₁. s. 4. 6 सो)हं एवां व्यसने ममं
पश्यामि etc.

Colophon. K₁. 4 missing. — Major parvan: Ś₁
T G₃-4 आरण्य; D₆ अरण्यक. — Adhy. name: K₃ B₃
D₃. n₃ D₄. 6 वासुदेवसमागमः; B₁. s. 4 De D₁. s. कृष्ण-
(D₃ श्रीकृष्ण)वाचयं; D₅ T₃ G₃. 4 M वासुदेव(M₁ केशव)-
वाचयं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₃
(D₃ sup. lin.) S 13; D₁ 14 (as in text). — Śloka
no.: D₃ 17; D₁ 18.

15

— This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 °) De D₃. n₃ D₃-4 G₄ वा'; T₁ एवा' (for वा').
K₃ B D₃ D₄-6 T₃ G प्रवास(G₃ 'सि')तः; D₅ 'सगः.

2 K₃ D₃. s. M₃ वासुदेवः; D₁ T₁ M₁ भगवान् (for
कृष्णः). — °) Here and below S (generally) shows
the spelling शाल्वः (for शाकवः). — °) D₃ T₁ G₃. 4
पुरुषर्वभ. — °) S (except M₃) नृप' (for नर'). K₃ B D
(except D₁-s) निहंतुं कौरव(B₃. s. भरत)श्रेष्ठ; K₃ अभवं
पुरुषश्रेष्ठ. — °) S (except G₄) transp. तत्र and शृणु.

3 °) K₃ S महाबाहो (M₃ 'कायो). — °) Ś₁ M₃ स
च (for यः स).

4 °) K₃ B₁. s. D₁. s. T₁ G₃. 4 [S]र्हणं. — °) K₃ B₃. s.
De D₃ D₃. 4-6 'वशमापन्नो (B₃m 'वशानां प्राप्तो). D₃ स
तु रोषवशं प्राप्तो; T₁ G₁ M सरोव इव संप्राप्तो; T₃ G₃-4 स
रोषमभिसंप्राप्तो.

5 °) Ś₁ K₃ D₁. s. तु; D₃ [ए]वं (for सं). — °) S
(except M₃) 'कोप' (for 'रोष').

6 °) K₃ D₄. 6 तत्रायोषितो. Ś₁ K₃ D₁. s. वीरैः; D₃
वालैः (for राजन्). G₁ स तत्र युद्धमकरोत्. — °) K₃ B D₆
D₃ D₄-6 कुमारैः (for बालकैः). D₃ वृष्णिभी राजपुंगवैः.
— °) S निवृत्तः (for आगतः). — °) D₃ D₄ बाह्व्य
(for आरुह्य). K₃ B₁. 4 De D₃ D₃. 4. 5 G₁ [ए]वं; K₃ D₆
[ए]वं (for [ए]व). K₃ D₃ D₄. 6 T G नृशंसकृत्. — After

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्दत्त्वा बहूस्तदा ।
 पुरोधानानि सर्वाणि मेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलधमः ।
 वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
 आनर्वाः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
 मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
 अद्य तं पापकमं श्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्रमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
 मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रभृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
 ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीक्षता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 सुमुहूर्तमभ्युद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

C. 3. 634
 B. 3. 14. 21
 K. 3. 14. 21

6, 8 (except M₃) ins.:

74* चिरजीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्प्रजज्मनः ।

8 °) Śi Dn G₁ स (for सु).

9 °) S विन (for नाश). K₃ हि (for [अ]स्ति). K₂ B₂-4 D₄ °) ह (for [अ]हम्).

10 T₂ G₃ M₁ om. (hapl.) 10^{bc}. — °) Śi शिशुपालनिषूदनं; D₃ कुरुं देवकिर्नदनं; some MSS. 'निसूदनं'. — °) Śi K₃ D₁ °) नाहंश्च विनि.

11 °) K₂ B D (except D₂ °) M₃ प्र (for वि). — °) Dn D₄ °) S योद्धुं (for युद्धं).

12 °) Śi K₃ D₁ °) [अ]हं (for तं). — °) Dc D₃ कुद्धं. K₃ D₃ S विश्वस्तवातिनं. — K₃ om. (hapl.) from वधा' up to शिशुपालो (in 13°).

13 K₃ om. up to शिशुपालो (cf. v.l. 12). — °) Dc गोप (for पाप). — °) Śi D₁ °) महावीर्यसु; K₃ महाबाहुसु (for मही). — °) Śi K₃ D₁ °) हनि (for वधि). Śi K₃ D₁ °) महाहवे; K₃ B Dn₃ ns D₄ °) महीपते; D₃ जनार्दनं.

14 D₃ om. (hapl.) 14. — °) D₁ °) मम (for न च). Śi °) पूर्वविद्; S °) कोविद् (for 'मूर्धनि'). — °) T₁ M₁ वधिष्ये.

15 After 15, D₁ °) ins.:

75* गतः कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ।

[= (var.) 16^{cd}.]

16 D₃ transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — °) Śi D₁-3 हतो (for अहं). — °) Śi K₃ B₁ °) Dn₁ D₃ °) T₁ M₁ स (for सु). — °) A few MSS. मार्तिकावतको. Several MSS. नृप.

17 M₁ transp. 17 and 18. — °) T₂ G₂ °) अथ (for अपि). — °) Śi °) चेतनः; K₃ B D (except D₁-3) 'मानमः'. — °) T₂ G₃ °) निश्चितं.

19 °) Śi D₁ °) T₁ M₁ प्रस्थितः (for प्रतस्थे). — °) K₃ तन्; G₂ M₃ तं (for स). K₃ सागराभ्यासे; S सागरोपांते. — °) B₃ Dc T₂ G₃ परीक्षया; D₁ °) 'पुना. K₃ दृष्टमाभीक्षुरं पुरा.

20 °) Śi K₃ M₁ प्रध्मा (Śi °) घा)य. G₂ प्रध्माप्य जलजं शाल्वं. — °) D₃ आहूय (for आहूय). Śi K₃ D₁-3 transp. शाल्वं and समरे. — °) Śi K₃ °) T₁ समुपस्थितः.

21 °) K₃ B Dn D₄ °) T G₂-4 M₁ तन् (for सु). Dc D₁ °) G₁ मुहूर्तमभवयुद्धं. — °) T₂ G₃ शयी°; G₁ M₁ शयी°; G₂ शयी°; G₄ शयी° (for वशी°). D₁ T₁ G₂ °) M₁ ते (for मे). — °) K₃ D₃ वि-; T₂ G (except G₁) तु (for च).

22 °) D₁ कृत्वा; G₁ कृतं (for कार्यं). Dc

C. 8. 685
B. 8. 14. 22
K. 8. 14. 22

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।

| श्रुत्वैव हास्तिनपुरं घृतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।

सौमस्य बधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः

वासुदेव उवाच ।

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।

उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २

अरुन्धक्षां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।

शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्ठितः ॥

तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।

अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४

पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५

सोपतल्पप्रतोलीका साङ्गाङ्गालकगोपुरा ।

सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६

सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ समेरीपणवानका ।

समितृणकुशा राजन्सशतग्रीकलाङ्गला ॥ ७

— ^b) T₁ M नागतः; G₁ ह्यागतः. S पुरा (for तदा). — ^c) D₂. s S इ (D₂. s G₁ इ) स्तिनपुरे. — ^d) D₂ T₂ G (except G₁) चाप्यनयो; D₂ चाविनये स्थितं. — After 22, K₂ B De Dn D₂. 4-6 ins. :

76* इतमागतवान्मुष्मान्द्रुक्कामः सुदुःखितान् ।;
while D₁ ins. :

77* श्रुत्वैव तत्क्षणं वेगादागतोऽहं नराधिप ।

(for वासुदेवः). — ^b) B De Dn₁. n₂ D₂. s G₁ नृप. D₁ दमघोषसुतं नृपं; T₁ शिन्धुपालं मया रणे.

3 ^c) Ś₁ K₂ Dn₂ अरुधन्; G (except G₂) M अ (M₂ न्य) रुगत्. K₂ D₁. s. s. 6 M₁ स; M₂ तु (for सु). — ^d) G₂ वीक्ष्य (for व्यूह्य). Ś₁ वेष्टितः; K₂. s B₁-s Dn D₁-s. s विष्ठितः; B₂ T₁ G₁ तिष्ठति (G₁ 'त').

4 ^a) T G तत्र सोथ (G₁ लीष-). Ś₁ K₂ D₁-s G₁ M₁ महीपालः; M₂ महाराज. — ^b) T₁ रोधयामास.

5 ^a) B₂ सहुला (in सगजा); B₂ D₂ T₂ (after corr.) G₂ सगुहा; D₂ सङ्गणा; D₂ D₂ समुदा; D₂ सध्वजा; D₂ (m as in text) सगंदा; T₁ बहुला; T₂ (before corr.) G₁. s. 4 M सहुला (for सहुडा).

6 ^a) Ś₁ 'तत्स'; K₂ B Dn D₄. 6 'सस्य'; G₁ 'कस्य' (for 'तस्य'). — ^b) T₁ प्रासादाङ्गालगोपुरा; G₂. 4 साङ्गालक-सगोपुरा. — ^c) N (except K₂; K₁. 4 missing) T₁ सचक्र- (for सकच-). Ś₁ ग्राहणी; T₁ G₂ M₂ ग्रहिणी. — In D₂ the portion of the text from 6^a up to 3. 17. 3^a is lost on a missing fol.; the MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^d) S सोल्कापाता (M₂ सोल्का चैव सपोथिका).

7 ^a) Ś₁ D₂ सोष्ट्रीका; B₂ D₂ सोष्टि (D₂ 'ष्ठी') का; Cnp सष्टिका. — ^c) K₂. s m B D₂ Dn D₄-6 सतोमरां-कुशा; D₂ सवेष्टाङ्गकुशा; S सष्टिका सं (G₁ 'सं') कुशा. B₂ चैव (for राजन्). — ^d) D₂ M सशतग्री सकाङ्गला.

Colophon om. in B₁. 4 De. K₁. 4 missing. — *Major parvan*: Ś₁ T G₂-4 आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ Dn D₂. 6 T₂ G₂-4 M₂ (all om. sub-parvan name) mention only सौमस्य; B₂ D₂ likewise only शास्त्रवच; and B₂ only सौमवधोपाख्यान. — *Adhy. name*: D₂ शास्त्रगर्जनं; T₂ G₂. 4 वासुदेवानिधिपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 14; D₁ 15 (as in text). — *Śloka no.*: Dn₂. n₂ D₂ 22; Dn₁ D₁ 23.

16

✽ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) S (except M₂) महाघुते. — ^d) Ś₁ कथ्यति; K₂ D₁ T G M₁ कथ्यतां; D₂ केशव. M₂ न हि मे तृप्यते मनः.

2 Ś₁ B₂ D₂ T₂ G श्रीकृष्णः; D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

सहस्रशुण्डमलगुडा सायुधा सपरम्भवा ।
 लोहचर्मवती चापि साभिः सहस्रशुण्डिका ॥ ८
 शास्त्रदष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
 द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ ९
 पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिबाधने ।
 अभिरुयातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
 मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥ ११
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
 प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२
 प्रमत्तेष्वभिधातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
 इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
 आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकायानाः ।

बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षन्निर्विचसंचयान् ॥ १४
 संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
 परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
 उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
 समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ १६
 प्रकृत्या विषमं दुर्यो प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
 प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
 सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
 तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
 न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेक्ष्यते ।
 वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
 अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
 बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिम् ॥ २०

3. 655
 3. 15. 20
 3. 15. 19

8 °) K₂ B₁. 2. 4 Dn D₄₋₆ सहस्रशुण्डमलगुडा; K₃ D₁. 2 सहस्रशुण्ड (D₁ 'सुषुण्डी'; D₂ 'सुकुण्डी' सलगुडा; D₃ स तु सिंहस्वनभरा; S सहस्रशुण्ड (G₂ 'सं'; M 'सुं') दी मासिधारा. — °) K₃ D₁ D₂ D₃ D₄₋₆ 'स्वधा'; T₁ G (except G₄) 'श्वधा' (for 'श्वधा'). — °) A few MSS. 'वर्म' (for 'वर्म'). D₁ साभिः (for चापि). — °) K₃ सर्गल; B₁ सपट; B₂ सबहु; B₃ D₁ D₂ D₃ D₄₋₆ सगुड; D₅ साकुल; S सहस्रशुण्ड (T₁ ससुल; M₂ स्वगळ) (for सहस्रशुण्ड). D₁ सहस्रशुण्डिका तथा.
 9 °) Ś₁ सयुक्ता; K₂ 3 B Dn₂. n₃ D₂. 4-6 सयुक्ता. — °) K₂ B D₁ D₂ D₃ रथैर; S रथैर (M₂ तृसर) (for द्रव्यैर). — °) K₃ D₅ गदमांभोलुकादिभिः; T₁ गदाप्रासासिधोधिभिः.

10 M₂ om. (hapl.) 10-11. — °) T₁ G (except G₂) M₁ राज (for कुरु). D₁ पुरुषैः शार्दूलवर्षाभिः (hypometric!). — °) S (M₂ om.) समंतात् (for समर्थैः). K₂ प्रतिचारणे; Dn D₄₋₆ चारणे; D₁ बोधितः; D₂ बोधने; D₃ बोधनैः; T₁ M₁ परिवारिता; T₂ G परिवारिता. — °) Ś₁ B₂ D₁ D₂ D₃ G₂ अति; K₃ अति (for अभि). S गुणैर (for कुलैर).

11 M₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K₃ सारसंज्ञिते; S सा पुरी तदा. K₂ B₂. 4 Dn D₄₋₆ रक्षिभिः सा सु (B₂ सायु) रक्षिता. — °) Ś₁ T₁ G₁ तदा; D₁ ततो; T₂ G₂₋₄ हयै (for तथा). D₅ 'गुल्मैश्च' (तो). D₅ प्रदक्ष; T₂ G₂₋₄ रथैश्च (for हयैश्च). N (except D₃) T₁ G₁ M₁ च च (for चैव). K₂ B₂ Dn D₄₋₆ पताक्षिभिः (for पदाक्षिभिः).

12 °) K₂ B D₂ Dn D₄₋₆ वै; D₃ च; T₁ हि (for ह). — K₂ om. 12°-13°.

14 °) D₃ अनरण्यात्; T₁ M₁ आनर्तक; G₁ आगताश्च. D₂ D₃ ततः सर्वे. — °) K₂ B₁. 4 Dn D₄₋₆ G₄ नटा (for नट). D₂ T₁ G₂ नर्तन (for नर्तक). K₃ S (except T₂ G₂) गायकाः. — °) K₂ B D (except D₃) M₂ निवा मिता; (B₂ निःमारिता). K₂ B D₂ Dn D₄₋₆ शिप्र; M₂ श्वेव (for सर्वे). — °) B₂ T₁ G₂. 4 रक्षिभिः. K₃ D₂ Dn D₄₋₆ G₁ M₂ 'संचय'.

15 °) D₃ तु (for सु). K₃ कीलकैः सुचिताः कृताः; S कीलकैः सुनिकीलिताः.

16 °) M₁ च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ). — °) K₂ च (for [च]व). T G₂₋₄ M₁ तथा (G₄ 'वा' वाप्यः करीषकाः; G₁ तदा वाप्यः क्षितास्तदा; M₂ तथा बाह्याश्च शोधिताः. — °) Ś₁ K₂ D₁. 2 [अ]य; D₃ [आ]म- (for च). — After 16, T G₂. 4 M₁ ins.:

78* संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ।

[Prior half = 15°. — After the prior half, G₄ repeats 15° (v.l. नगाः for नावः).]

17 °) S (except M₂; G₄ broken) सर्व (for दुर्यो).

19 °) D₃ न चापुद्रो; S नामुद्रो हि (G₁ [S]भिः; M₁ [S]पि). D₂ T G M₂ वि; D₃ M₁ हि (for [S]भिः). — °) D₃ चापुद्रः (for चापुद्रः). — °) K₂. 3 D₃ T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for तदा).

20 °) T₁ G₂. 4 M₁ [अ]य; G₁ [अ]पि (for च).

C. 8. 856
B. 3. 15. 21
K. 3. 15. 20

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१
न कुप्यवेतनी कश्चिन्नातिक्रान्तवेतनी ।

नानुग्रहभृतः कश्चिन्नाद्याहृपराक्रमः ॥ २२
एवं सुविहिता राजन्द्धारका भूरिदक्षिणैः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।

तां तूपायात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।

बलमीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूत्कुलम् ॥ ३
अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कुताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्जाल्वस्य शिविरे नृप ॥ ४
सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५
तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

21 D₄ om. 21. — °) Ś₁ K₃ B D₆ D_n D₁. ६. ६
कृतोपधा(Ś₁ D₁ 'दा')नं; K₃ कृतोपधारं; D₂ दृष्टावदानं; D₃
कृतावदानं; T₁ 'पधानं'. Ś₁ K₃ D₁-३ तथा. — °) D₃
समाहितं; S विशां पते (for महाभुज).

22 °) B₂ G₁ M₁ न कुप्यवेतनः; D₃ न कूटवेतनः; T₁
न कोपि वेतनः; T₃ G₂-४ नादत्तवेतनः. — °) T G (except
G₁) M₁ 'वेतनः'.

23 °) N 'दक्षिणा (D₃ 'दक्षणा; D₃ 'लक्षणा). — °)
D₁ M₃ सा (for च).

Colophon. K₁. ४ D₆₁ missing. Major parvan :
Ś₁ T G₂-४ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ D₁-३ M₃ (all om.
sub-parvan namo) mention only सौभवध; K₃ like-
wise only सौभोपाख्यान; B D₆ D_n D₄ only सौभवधोपा-
ख्यान; and D₃ only शास्त्रवध. — Adhy. name : D₃ द्वार-
कावेष्टने शास्त्रवधुदं; T₃ G₃. ४ M द्वारकाकरण (M 'दुराकरण')-
कीर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : D_n
(D_{n1} sup. lm.) S 15; D₁ 16 (as in text). — Śloka
no. : D_n D₁ 23; D₃ 21.

17

☞ This adhy. is missing in K₁. ४ (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 D₆₁ missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — K₃ B₂ D_{n1}
D₂. ६ T₃ G कृष्णः (or श्रीकृष्णः); D₁ T₁ M₁ श्रीभगवान्

(for वासुदेवः). — °) Ś₁ B₄ D₃ तात् (for तां). Ś₁ तूपा-
यास्तु (sic); K₃ B D₆ D_n D₄-६ तूपायातो; K₃ उपायाथ;
D₁ उपेयाथ; D₂ उपेयाथ; D₃ तूपाया (for तूपायात्वा). — °)
Here and below S साख्व (for शाख्व).

2 D₆₁ missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — °) Ś₁ K₃
D₁-३ रक्षिता.

3 D₆₁ resumes from 3^b (cf. v.l. 3. 16. 6). — °)
K₃ B D (except D₁. ३) 'काञ्चैल्लक्षणांश्च. — °) D₁. ३ S
(except M₃) संनिविष्टम्.

4 °) T₃ G₂. ३ विगाहेन. — °) K₃ बलेन (for पन्थानः).
K₃ B D₆ D_n D₄. ६ संवृताः; K₃ पतता; D₃ संभृताः; T G
सु (T₁ स) कृताः; M₁ संस्कृताः; M₃ प्रथिताः (for षट् कृताः).
S तदा (for [अ]भवन्). — G₂ om. 4^{ad}. — °) K₃ D_n
D₄. ६ प्रवणाश्च नैवासन्; B D₆ प्रवणानि च नैवा (B₂ न
चैवा; B₃ च मेवा) सन्; D₁ प्रवणा इव नैवा; D₃ पणवानक
वै शब्दः; D₃ प्रबला न च नैवा; T G (G₂ om.) M₁ प्रथि-
(T₁ 'ति'; G₁ 'थ') मा नवमा चैव (T₁ G₁ 'मांशैव; M₁ 'मा-
शैव); M₃ संस्तुता नवमाशैव.

5 °) Ś₁ K₃ B₂ D₁-३ M₃ 'बलोपेतं. — °) Ś₁ K₃ B₂. ४
D_{n1} D₁. २ T G₁. ३ 'शाख'. — °) B₃ पत्तिप्वजसमाकुलं;
S (except M₃) प (T₃ G₃ पा) दातिजनसं.

6 °) Ś₁ B₂ D₁. ३ हृष्ट (for तुष्ट). Ś₁ K₃ B D
(except D₁. २. ३) 'बलोपेतं. — °) T₃ G (except G₁)
'संभृतां. — °) S (except M₃) 'शर'.

7 °) Ś₁ D₁-३ M₃ [एव]; T₁ G (except G₂) M₁ तु

विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्यकुम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरुषभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारः वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
 चारुदेण्यश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
 ते रथैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
 गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदह् ॥ १२
 तद्वर्णवर्षं तुमुलं विप्रेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत् ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्गली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्बहः ।
 वेगं वेगवतो राजस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
 तथा त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
 वातरुण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुभे महासुरे ।

C. 3 679
B. 3 16. 21
K. 3 16. 21

(for च). Ś1 D1. 2 कौन्तेय (for कौरव्य). — ^b) T1 G1. 2 द्वारकां भरतर्षभ. — ^c) Hypermetric! K3 अभिसारयाम्य तदा; D1. 2 अभितः सारयामास; D5 (hy corr.) आसारया-
 मास तदा.

8 ^a) De तदापतन्तः; Dn1. n2 D4 S (except G1 M2) 'पतत्'. Ś1 संवीक्ष्य; K3 D1. s. 5. 6 M2 चम्रेक्ष्य; D2 संलक्ष्य. — ^b) D1. 2. s. 6 यौम (for शाल्व).

9 ^a) K2. 3 [S]भियारं; D2 निपतं (for अभियानं). T2 G (except G1) च (for तत्). — ^c) K2. 3 Dn3 D2. s. 6 शांभश्च. — ^d) A few MSS. महारथाः.

10 ^a) S (except T2 G2) दक्षिताः. — ^b) D1 'भर-
 णाणुधाः; D3 (sup. lin. as in text). ^c) 'भरणलजः.

11 ^a) K2 B De Dn D4-6 T2 G2 कार्यकुं; D1. 2 [अ]-
 थ धनुः (for तु धनुः). K2. 3 B (except B1) Dn3 D2-6 शांभः. — ^d) S क्षेमवृद्धिं (T2 G2-4 'मू')ति; cf. v.l. 13, 14, etc.

13 ^a) K2 विपुलं; Dc2 D2 तुमलं; M2 बहुलं. — ^b)
 D2 निवेश्य (for विप्रेहे). M1 om. 13^c-14^b. — ^c) S (M1
 om.) 'च' (T2 G2-4 'मू')तिरि (for 'वृद्धिर'); cf. v.l. 11, 14,
 etc. — ^d) Ś1 हिमाचल इवाचलः (alliterative !).

14 M1 om. 14^a (cf. v.l. 13). — ^a) K2 B
 'except B1' De Dn1. n3 D2-6 शांभाय. — ^b) T G
 'च' (T1 G1) 'च'तिरि; cf. v.l. 11, 13, etc. K2 B De Dn

D2. 4-6 अपि स्वयं; D3 अपि स्मयन्; T G स्मयन्निव; M2 इव
 स्मयन् (for अपि स्म ह).

15 ^a) T1 राजन् (for जालं). — ^b) Ś1 K2 Dn1
 D1-3. 5 निवार्य; K2 B D4. 6 विदीर्य. — ^c) K2. 3 B
 (except B1) De1 Dn1 D2-6 शांभः. — ^d) T2 G (except
 G1) रथसंवेभ्यः.

16 ^a) K2 B (except B1) Dc2 Dn1. n3 D2-6 शां-
 भेन. — ^b) T1 G1. 4 (inf. lin.) M1 'धृति'; T2 G2-4
 'मृति' (for 'वृद्धि'). — ^d) K2. 3 B (except B1) De1
 Dn1. n3 D2-6 शांभः.

17 ^a) D2 क्षेमे; T1 वीरे; T2 G M1 दूरे (for क्रूरे).
 — ^d) D2 मे प्राद्रवद्; D2 T2 G अभ्यद्रवद् (om. मे); T1 मे
 न्यपतद्.

18 ^a) T G 'कुत'; M1 'भुत' (for 'पन्न'). D1. 3 स
 (for तु). — ^b) K2. 3 De Dn1 D2-6 शांभो.

19 ^a) K2 B (except B1) De Dn1 D2-6 शांभो.
 — ^d) D2 आमयन्; D2 व्याविशान; S व्याविध्यन् (M2
 'द्वृ'). Ś1 K2 D2 [अ]मय्य; K2 [अ]मय्य (for मय्य).

20 ^a) K2 B1. 3 Dn D4. 6 न्यपतद्; G1 निपतद् (for
 अपतद्). B4 De वेपमानोपतद्भुवि. — ^c) K2 D1. 3 'अन्नः
 D2 'भुन्न' (for 'रुन्न'). Ś1 K2 D1-3. 5 भुन्नो; K2 छन्नो; G1
 क्षिन्न (for क्षुण्णो). — ^d) S जीर्ण (for जीर्ण).

G. 8. 679
B. 3. 16. 21
K. 3. 16. 21

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
महारथः समाह्वतो महाराज महाधनुः ॥ २२
ततः सुतुल्लं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
धृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
अन्योन्यस्त्राभिसंकुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
विनदन्तौ महाराज सिंहाविम महाबलौ ॥ २४
रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
अभिमन्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चभूम् ।
कामगेन स सौमेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21 °) K₃ B D (except D₁₋₃) G₂ विनिहते (for निपतिते). — °) S (except M₂) 'रुग्ण' (for 'नुष्णे').

22 °) Here and below Śi uniformly चारुदेष्ण- (cf. v.l. सुदेष्णा : सुदेष्णा in the Virāṭa). K₃ B (except B₄) Dn₂ D₃. ° T₁ M₂ संयुक्तो. — °) Some MSS. 'रथसमा'.

23 °) Śi K₃ D₃ D₁₋₃. ° M₂ आसीद् (for राजन्).

24 °) D₃. ° G₂ अपि (for अभि). Śi K₃ D₁₋₃ संर-
ब्धौ. — °) K₃ B₂. ° D₃ Dn D₄. ° G₁ 'रावान्'; B₄ D₁
'नावान्'; D₂ 'नाद' (for 'राज'). — °) K₃ बलोत्कटी (for
महा').

25 °) Śi K₃ D₁₋₃ T₂ G₂. ° तदा (for ततो). — °) K₃ D₁. ° ° T₁ G₁ M 'कौरवचर्चसं'; D₃ 'कौरवसंनिभं'; T₂
G₂₋₄ 'कौरवचर्चसं'.

26 °) K₃ D₃ M₂ संकुद्धः; D₂ सक्रोधं. Śi विविन्ध्याया-
वतक्रोधः; D₃ विविन्ध्याय च संकुद्धः; T₂ G₂₋₄ स विन्ध्याय स
कुक्रोधः (G₂ च क्रोधः). — °) S अवा' (for अथा').

27 °) G₄ विक्षेपितां. — °) G₂. ° अवापतत् (for
उपा').

28 K₃ D₃ om. (hapl.) 28°-29°. — °) Śi K₃
D₃ D₂ M₂ भूपते तदा; B Dn D₄ नृपते तदा; D₁ भूपति
तदा; D₂ पतितं तदा; T₁ पृथिवीगतः; M₁ पृथिवीपति. D₃
सौमस्तोभगतं तदा.

29 K₃ D₃ om. 29° (cf. v.l. 28). — °) B D

ततो व्याकुलितं सर्वं शारकावा॥
दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौमस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्वलम् ।
आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौमं सराजकम् ॥ ३०
अहं सौमपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडध नश्यति ।
मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
विष्टितं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

(except D₁₋₃; D₃ om.) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव' (for इव)'. — °) K₃ B (except B₂) D₃ Dn D₄₋₆ G₂ अयं (K₃ m Dn₁ [by corr.] इमां); D₁ अयः; D₂ एषः; D₃ एनां; T₁ अंगः (for अहं). — °) K₃ D₁₋₃ सायकैः (for आपसैः). S युजगोपमैः. — °) B₄ D₃ शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैः; T₁ M₁ धनुर्मुक्तैश्च नाराचैः; T₂ G₂₋₄ धनुर्मुक्तैः क्षितैः (G₂ शरैर्भेदैः; G₁ निक्षितैश्च नाराचैः; M₂ धनुर्विमुक्तैर्नाराचैः. — °) B₁ सायकैः (for यादवाः).

31 °) K₃ B (except B₂) D₃ Dn D₄₋₆ G₂ अयं (K₃ m Dn₁ [by corr.] इमां); D₁ अयः; D₂ एषः; D₃ एनां; T₁ अंगः (for अहं). — °) K₃ D₁₋₃ सायकैः (for आपसैः). S युजगोपमैः. — °) B₄ D₃ शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैः; T₁ M₁ धनुर्मुक्तैश्च नाराचैः; T₂ G₂₋₄ धनुर्मुक्तैः क्षितैः (G₂ शरैर्भेदैः; G₁ निक्षितैश्च नाराचैः; M₂ धनुर्विमुक्तैर्नाराचैः. — °) B₁ सायकैः (for यादवाः).

32 °) D₁. ° नश्यति. K₃ सौभराजः प्रणश्यति; G₂ सौभ-
राडध पश्यति; M₂ सौभरावच संयुगे. — °) S (except M₂)
सपदानुगः (for विन').

33 °) D₃ G₂ वदति (for ब्रुवति). — °) Śi वेष्टितं;
K₃. ° Dn D₁₋₃. ° षष्टितं. T₁ G (except G₂) ह्यारि (for
वीर). — °) T₂ G₂ विविधं; G₄ विविधैश्च (for युयुधे).

Colophon. K₁. ° missing. — Major parvan: Śi T
G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: Śi B₁. ° D₁₋₃ M (all
om. sub-parvan name) mention only सौमवधः; K₃
likewise only सौमोपाख्यानः; K₃ D₃ only शास्ववधः;
and B₂. ° D₃ Dn D₄. ° only सौमवधोपाख्यान. — Adhy.
name: D₃ शांभुयुद्धं चारुदेष्णयुद्धं प्रद्युम्नयुद्धं; M विविन्ध्यवेण-
वधः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S;
D₁ 17 (as in text). — Śloka no.: Dn D₁ 3?

१८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
 दक्षितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
 उत्पतद्भिरवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विशिषन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
 तूणस्त्रज्जधरः शूरो बद्धगोधाकुलित्रवान् ॥ ३
 स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्स्वर्वासौमनिवासिनः ॥ ४
 नास्य विशिषतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 अन्तरं ददृशे कश्चिन्नितः शास्त्रवात्रणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य

बेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
 सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमद्भ्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
 विश्रासयन्नाजति बाहुमुख्ये
 शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
 ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
 नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्बह ॥ ९
 स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

C. 3. 701.
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

18

☞ This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a Ś₁ B₃ D₃ G₃ कृष्णः; D₁ T₁ M₁ भगवान् (for वासुदेवः). — ^b K₃ D₃ S (except M₃) यादवर्षभः (for भर). — ^c K₃ D₃. 3 दंसितैर् (D₃ 'तो'); D₃ दंसिभिर्. — ^d D₁. 3 आरुह्य (for आस्थाय).

2 ^a D₃ G₁. 3 उद्युयः; T₁ उच्छ्रित्य. — ^b K₃ B D (except D₁-3) G₃ (sup. lin.) ह्वातकं (for अलंकृतम्). — ^c D₃ T₁ G (except G₁) आकाशे. — ^d D₁. 3 अन्वगात्; M₃ अभ्ययान्. T G M₁ हयैरन्वयपतत्परान्.

3 ^a Ś₁ विनदन्नाम्यः; K₃ हृदमन्नाम्य (sic); D₁-3 विनदन्नाम्यः; S आदवानश्च (M₃ निनदन्नाम्य). — ^b Ś₁ 'रथः'; K₃ 'बलः'; K₃ D₁-3. 6 'रथः' (for 'बलः'). S (except M₃) धनुर्ज्यामाक्षिपन्मुहुः. — ^c Ś₁ स्वहृत्तृणं (by transp.); K₃ D₁. 3 (except T₁ G₁) तृणीवृक्षं.

4 D₄ om. 4^a-5^b. — ^a Ś₁ K₃ B₃ D₃ D₁. 3. 6 'चरितं'; K₃ B₁. 3 D₁ D₃ 'च्यु' (K₃ 'च्यु' सितं. — ^b T₁ G₂. 3 विचरन्वै; G₁ विकिरन्वै. D₃. 6 बलात्तरं (D₃ 'रे'); G₁ कराकरं.

5 D₄ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a K₃ D₃ (before corr.) तत (sic); B D₃ D₁ D₃. 6 (by corr.) G₄ M₃

तस्य; M₁ अस्य (for नास्य). — ^b D₃ पंचधा नवधासकृत्. — ^c Ś₁ K₃ T₁ G₁. 3 अंतरं (as in text); D₃ नोत्तरं; the root नात्तरं.

6 ^a K₃ विचारयते; B₃ D₁ विका (B₃ 'क' ह्यते; D₃ विलुप्यते; S विकल्पते (M₃ विलिप्यते). T₁ च; M₁ स्य (for स्य). — ^b T₂ G₂-4 वेपुश्च. — ^c T₂ G₃ 'गर्जनं च; G₃ 'गर्जितस्य; G₄ 'गर्जितं च. D₃ मिहोन्नतं स्य हि गर्जितस्य; M₃ सिंहोन्नतं गर्जितस्य लोकः. — ^d Ś₁ D₃ G₃ लोकेऽद्भुतः; T G₃. 4 लोका; M₃ बाप्यद्भुतः (for लोकोऽद्भुतः). K₃ B D₁ D₃-6 'वीर्यम्; D₃ 'शत्रुम्' (for 'रूपम्'). K₃ D₁-3 G₃ M₃ उग्रं (for अभ्यम्).

7 ^a D₁ 'संश्रितो; D₃ 'संस्थितो (for 'संस्थो). — ^b D₁. 3. 8 सर्वेरिषु; S शत्रुबलं (for सर्वेतिमि). — ^c S ह्यन्नाम्यः (G₃ विश्रासवद्; M₃ ह्यन्नाम्यः) दानवराजमुक्त्वान्. — ^d K₃ चवजोस्य; T₁ G₃ तथाग्र्यः; G₂. 4 तदाग्र्यः.

8 ^a K₃ B D (except D₁-3) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य. — ^b Ś₁ K₃ B D₁ D₁. 3. 5. 6 कर्षणः; D₃ 'सूरनः. — ^c K₃ B D₃ D₁ D₃. 6 विधिसुः; D₃ विधाय. S निवार्या (M 'हत्या') रिबलं हया.

9 ^a T₁ M 'यातस्य (for 'यानं). Ś₁ D₁. 3 प्र- (for तु). — ^b K₃ B D (except D₁-3) 'रणे; G₁ 'सृष्टे (for 'हवे). — ^c B₃ नामर्षयत सुर्वरुधः; D₁ T₁ G (except G₃) M₁ 'यस्य' D₁ 'यस्य' संक्रुद्धः. — ^d S सावयः सौमपतिसावय (G₁ 'था).

G. 9. 701
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

प्रधुम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
तयोः सुतमुलं युद्धं शाल्वदृष्टिप्रवीरयोः ।
समेता ददृशुर्लोकं बलिवासवयोरेव ॥ ११
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
मुमोच बाणांकौरव्य प्रधुम्नाय महाबलः ॥ १३
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
प्रधुम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयामिव ॥ १४
स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
शरान्दीप्ताभिसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्वो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
तस्य बर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
विभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७

इति श्रीमहामारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

10 °) S (except M₂) 'संमत्तः' (for 'मत्तोवे'). — °) \dot{S}_1 वै; K₂ D₂. s. 5 M₂ इ; B₂ T₂ G (except G₁) सः (for च).

11 °) T₂ G (except G₁) ततः (for तयोः). \dot{S}_1 D₂ S₂ सुतमुलं; D₂ सुतुमलं. — °) D₁ वृष; D₂ T₁ बलं.

12 °) K₂ B₂ D₂ D₂. 6 सपताकः सध्वजश्च. — °) \dot{S}_1 D₂ च तूणं; D₂ प्रतापं; G₁ सतूणि.

14 °) K₂ D₂ विस्ृजन्; D₂ विस्ृजन्. — °) T₂ G (except G₁) 'हर्ष' (for 'मोह').

15 °) D₂ परिष्कृतः (for अभिहतः). S संख्ये (T₂ G₂ 'वे'). — °) D₁ नामर्षयत सौभरं. — °) D₂ शरान्दीप्ताभिसंकाश-पत्स. — After 15, \dot{S}_1 K₂ B D (except D₁-s) ins.:

79° तानापतत (sic!) बाणौघान्स चिच्छेद् महाबलः ।
ततश्चाग्न्यान्धारान्दीप्तान्प्रक्षिप्य सुते मम ।

[(L. 1) K₂ तानापततो. \dot{S}_1 तान्बाणौघानापततः; D₂ तमापतंतं बाणौघं (evident emendations). ☞ C₂ : आपततेति विसर्ग-लोपः आर्षः । ☞ D₂ transp. स and चिच्छेद्. — (L. 2) \dot{S}_1 K₂ B D₂ पुनः (for ततः). \dot{S}_1 om. च. \dot{S}_1 प्राक्षिपत्स (for प्रक्षिप्य). D₂ प्राक्षिपत्तनये मम.]

16 °) K₂ बाणाभ्यवरितो; G₁ बाणाभिहतो.

17 °) \dot{S}_1 (sup. lin.) K₂ B₂ D₂. s. T₁ G₂ M₂ मर्मै. \dot{S}_1 D₂ विभेद्याशु. — °) K₂ B D (except D₁-s) विभ्याध;

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौमपतौ नृप ॥ १९
तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
मुमोच बाणं तरसा प्रधुम्नाय महाबलः ॥ २०
तेन विद्वो महाबाहुः प्रधुम्नः समरे स्थितः ।
जशुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २१
तं स विद्वो महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
ततो मोहं समापद्ये तनये मम भारत ।
मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रधुम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

S विवेक्ष. — °) \dot{S}_1 D₁ मुमोच इ; S (except M₂) मुम्ना- (G₁ 'श') हतः (for मुमोह च). K₂ B D₂ D₂ transp. पपात and मुमोह.

18 °) \dot{S}_1 अस्मिन् (sup. lin. तं as in text). K₂ वीर (for वीरे). — °) T₂ G (except G₁) transp. दानवेन्द्रा and दारयन्तो.

19 °) D₂ हाहाकृतम्. T₂ G₂ महत् (for अभूत्). — °) T₂ G (except G₁) च महीपतेः (G₂ 'ते') (for पृथिवी). — °) K₂ B D (except D₂. s. 5) नृपे.

20 °) S (except M₂) राजेन्द्र (for कौरव्य). — °) N (except D₁. s; K₁. 4 missing) G₁ बाणान्. K₂ B D (except D₁-s) सहं (for तरं).

21 °) K₂ B D (except D₁-s) तैः स (for तेन). S तेन बाणेन महता (M₂ तेनातिविद्वो बलवान्). — °) S (except M₂) विद्वो (for वीरो). — °) D₂ भृशं (for तदा). D₂ अवसादं गतस्तदा; T G (except G₁) इयधितो वपनो तदा.

22 °) \dot{S}_1 (by transp.) स तं विद्वो; K₂ तं विद्वो स; D₁. s तं तु (D₂ तु) विद्वो; T₁ तं विद्वो स; M₂ स च विध्य. S (except M₂) तु राजेन्द्र (for महा). — °) D₂ 'नारदः; S (except M₂) 'नारदं च. — °) D₂ आनादयन् (for आपूरयन्). K₂ विषः (for महीम्).

१९

वासुदेव उवाच ।

शाल्वबाणादिते तस्मिन्प्रभुम्ने बलिनां वरे ।
 वृष्णयो भग्नसंकल्पा विष्यधुः पृतनागताः ॥ १
 हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
 प्रभुम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ २
 तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जनैर्हयैः ।
 रणादपाहरत्पूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥ ३
 नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रभुत् ।
 धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽजवीदिदम् ॥ ४
 सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराभुखः ।
 नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५

कश्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
 विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
 सूत उवाच ।
 जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
 अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७
 सोऽपयामि जनैर्वीरं बलवानेष पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
 आयुष्मन्स्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
 रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९
 एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
 नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ १०

. 3. 726
 . 3. 18. 10
 . 3. 18. 10

23 °) De D1-s. 8 M2 मोहसमा. — °) S दुरासवान्
 (for दुरासदान्).

Colophon om. in K3. K1. 4 missing. — Major
 parvan: Ś1 T G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: Ś1 B D
 (all om. sub-parvan name) mention only सौमवधोपा-
 ख्यान (Ś1 B2. 4 D1-s. 6 सौमवध; D2 शास्त्रवध); K2 like-
 wise only सौम. — Adhy. name: B4 De प्रभुसल-
 मोहः; D2 शास्त्रप्रभुसलमोहः; T2 G2. 8 M1 प्रभुसलमोहः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S 17;
 D1 18 (as in text). — Śloka no.: Dn 25; D1 24.

19

✎ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1);
 the MSS. are mostly ignored here.

1 K3 om. the ref. Ś1 K2 B2 श्रीकृष्णः; D1 T1 M1
 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — °) T G2. 8 M1 'बाणादिते;
 M2 'चिते. — °) T1 M1 रतिवज्रमे (for बलिनां वरे) ।
 — °d) K2 M2 transp. वृष्ण्यः and विष्यधुः. S (except
 M2) 'मुने (for 'गताः).

2 °) Ś1 D1-s पराभुखम् (for हाहाकृतम्). De सैम्यं
 (for सर्वं). — °) De 'मयं (for 'बलं). N (K1. 4 miss-
 ing) सतः (for सदा). — °) B D (except D1-s) मोहिते
 (for प्रतिते). K2 प्रभुम्ने मोहितो राजन्. — °) B2 ते (for

च). K2 B Dn D4. 6 मृदं (for [अ]भवन्). S (except
 M2) सास्त्रः प्रमुदितोभवन्.

3 °) T2 G (except G1) M2 सौमं (for सूर्णं). — °)
 K2. 3 B2 Dn D4. 6 T2 G (except G1) M2 सदा; T1 तथा
 (for ततः).

7 K2 B (except B4) D (except D1-s. 6) सौमिः
 (for सूतः). — °) K2 B De Dn D4. 6 मां; T1 मा; M
 मा (for मे). — °) G2. 4 अहं (for तु ते). D2 अभिभवतं वै
 मय्ये.

8 °) Ś1n K2 Dn3 (by corr.) सोपयाति; D2 'यासि;
 T2 G (except G1) सोमियाति. D2 T2 G (except G1)
 शरैर् (for शरैर्). — °) G2. 4 M2 वीरो (for शूरो).
 — °) T2 G2 रथे (for रथी).

9 °) Ś1 K2 D1-s M2 हि (for त्वं). M1 रथ्यो (for
 नित्यं). — °) K2 D1-s हि (for [अ]पि). — K2 B1. 2
 om. (? hapl.) 9°d. — °) Ś1 D2 S रणे; B4 मया (for
 रथी). — °) D2 ज्ञात्वा; M मत्वा (for कृत्वा); cf. v.l.
 10.

10 °) Ś1 D1. 2 [अ]त्र; D2 [अ]स्य (for [अ]पि). Ś1
 D1-s दानवाः (for दानवाः). — D1 om. 10°d. — °)
 G2. 4 रौक्मिणेयस्य; M2 'येदं. — °) B Dn D1. 4. 6
 रणे; T G इति. Ś1 D2 त्यक्त्वा; K2 हित्वा; T2 G (except
 G2) कृत्वा (for मत्वा); cf. v.l. 9. K2. 3 B (except B2)
 D T1 G1 M1 वै (for [अ]हम्).

C. 3. 727
B. 3. 18. 11
K. 3. 18. 11

बासुदेव उवाच ।

एवं ब्रुवति स्म ते तु तदा मकरकेतुमान्
उवाच स्मृतं कौरव्य निर्वर्त्य रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्पीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवास्तीति च वादिनम् ॥ १३
तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
विरथं विप्रकीर्णं च भयश्चायुधं तथा ॥ १४
त्वं च स्मृतकुले जातो विनीतः स्मृतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्पवि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्पीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भीतिं रणपलायिनम् ।

11 All MSS. except B₁ (K₁ 4 missing) om. the ref. D₄ om. 11^{ab}. — ^a) K₂ स; B₁ [S]पि; B₃ वै (for तु). — ^b) Ś₁ K₂. 3 D₂. 3 सयन् (for तदा). D₁ M₂ "केतनः. — ^c) D₂ सौति (for सूतं). — ^d) S (except T₂ G₂) संनिवर्त्य (for निवर्तय). T₁ (both) प्रति and पुनः (as in text).

13 ^a) Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ नामौ; G₁ कः स (for न स). — ^b) T₁ संकरं; T₂ G₂₋₄ M₁ संयुगं (for संगरम्). — ^c) D₂ S (except M₂) यश्च (for यो वा). K₂ D₁₋₃ S [अ]पि (for नि-).

14 ^a) B₁ Dn T₂ G₂ च; B₂₋₄ Dc D₄₋₆ वा (for वै). Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ M₂ यो वै स्त्रियं (by transp.). — ^b) B D (except D₁₋₃) बालं वृद्धं (by transp.); S (except M₂) वृद्धान्बालान्. — ^c) K₂. 3 S सुककेशं (for विप्रं).

15 ^b) T₁ G (except G₂) M₁ विद्रितः (for विनीतं). — ^c) K₂ D₁₋₃ [अ]पि (for [अ]वि).

16 ^a) K₂ जानंश्च; S (except G₂ M₂) विजानन् (for स जानन्). — D₂ om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{cd}) Dn₂ M₂ रणात् (for पुनः). D₂ transp. सौते and कार्पीः.

17 ^a) Ś₁ K₂ अपयातं. — ^b) K₂ D₂ T₁ G (except G₂) M₁ भीरुं; Dn₁. n₂ अतः; D₂ भीक्षुं (for भीतं). B₁. 3 Dn₁ D₄ पलायितं; B₂ पराङ्मुखं. — ^d) K₂ T₂ G (except G₁) M मा (for मां).

गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नृणां नरसिंहो महाधनुः ।
अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिजयः ॥ १९
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
प्रद्युम्नोऽप्यमुषयायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

19 D₂ om. 19^{ab}. — ^b) K₂ D₁ S रणं (for नरं). Ś₁ D₁. 3 मदोत्कटः (cf. 18^b); K₂. 3 महाबलः; Dc हनुः; S (except M₂) रथः (for धनुः). — ^c) B Dc Dn D₂. 4. 6 सूतः; D₂ तत्र (for सौते). — ^d) K₂. 3 B (except B₁) Dc D₄₋₆ शांभश्च.

20 ^a) K₂ नो; D₂ M₂ वा; T₂ G (except G₁) M₁ मा (for मां); cf. v.l. 21.

21 ^a) T₁ G₁. 3 M शूरः. G₂ M₂ संभावितं. K₂ B₁. 3 Dn D₂. 4. 6 G₁ शांतं; T G₂₋₄ M₂ नित्यं (for सन्तं). — ^b) T₁ संतः; T₂ G (except G₁) M₂ तथा (for नित्यं). — D₄ om. 21^{c-22^d}. — ^d) G₁ M मा; G₂ वा (for मां); cf. v.l. 20. B Dn Dc संहं (B₁ "हि")ताः (for संगताः). T₂ G₂. 4 किं वक्ष्यन्ति समागताः.

22 D₂ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) K₂ B₄ इहा; Dc D₂. 5 T₁ G₂ M अपां (for उपां). — ^b) D₁ S (except T₂ G₂) रणाजिरं (for महां). — ^c) G₂ धिग्धिग्भयावपा-नीतो. — ^d) T₁. 3 (before corr.) G₁. 4 M₁ साधु; G₂ यन्नि (for न तु). K₂ T G (except G₂) M₁ साध्विति मां प्रति (K₂ सधेतः; G₁ वादिनः) (for वक्ष्यन्ति साध्विति). — T₂ G₂. 4 repeat 22^{cd}, with v.l. as in G₂.

23 ^a) S विरवधः (G₁ "रवाधः; G₂ कनधा). B₄ Dc T G वा; D₂ M [S]पि (for S पि). — ^c) D₂ S (except G₂ M₂) मृत्युतो (for "ना"). — ^d) Ś₁ K₂. 3 D₂. 5 मा

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
 कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्येव वारितः ।
 शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
 स च संभावयन्मां वै निष्ठुचो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
 उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
 सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽप्यकवृष्णयः ।
 मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मूढे ।

(Ś1 [before corr.] Ks स) मा स्वं; D1 मेवं स्वं; Ds मा स्वं;
 S तस्यान्मा (for स स्वं मा). Ś1 अपयाः (for इयं).

24 ^a) T G (except G1) वि- (for सं-). — ^a) Ś1 B1. s
 Dn1 Ds भारत. — ^a) Ś1 न तु शक्योऽस्य सीदितुं; Ks. s D1
 न स शक्येऽस्य सीदितुं; B न हि शक्ये (B1 'इये') त्यमर्षितुं; Ds
 Dn Ds-6 न हि (Ds स न) शक्येऽस्य मर्षितुं; Ds न स रक्षेऽस्य
 जीवितं; Ds स न शक्येऽस्य सीदितुं; Ms राजसूयं महाक्रतुं.

25 ^{ab}) T₁ G₂. s महा- (for मया); and निर्यास्यति
 निवारितः.

26 ^a) Ś1 D1-s स च संभाव्य मामेव (D1. s 'वं').

27 ^a) Dn D1 T₁ G₁. s Ms उपयातं; Ds उपागतं.

28 ^b) T₁ G₁ M₁ तत्र; T₁ G₂-4 कुरु (for 'अप्यक-').
 — ^a) Ś1 Ks. s D1-s स्पर्धते ये मया निर्यं.

29 ^a) D1 'मुखं'; Ds 'महं'; T₁ G (except G1) 'मिर्' (for 'मिमं'). — ^b) = 31^d. Dns T₁ G₂ [S] व्याहतः; Ds
 [S] मिहतः; T₁ [S] व्यागतः. B₂. s परैः (for शरैः). — Ds
 G₂ om. (hapl.) 29^c-31^d. — ^a) D1. s न जीवेहं.

30 Ds G₂ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) Ks B (ex-
 cept B₂) Ds Dns D1. s T G₂. s M संनिवर्तं (D₀₁ Ms
 'वृत्तः; T₁ G₂ 'वर्त्य'; Ds निवर्तकः. — ^a) Ś1 D1. s ममा-
 पत्युः; Ks Ds Ds. s Ms अप्यापत्युः; T G₂. s M₁ आपत्यु च
 (for अधापत्यु).

• 31 Ds G₂ om. 31 (cf. v.l. 29); B₁ om. (hapl.)

त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
 अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

प्रद्युम्नमववीक्ष्य कृष्णं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

31^{ab}. — ^a) Ks मंस्ते. B₂ Dn D₂. s G₁ कथंचन. — ^a)
 = 29^b. T₁ G₂ [S] व्याहतः; Ms च हतः. B₂ Ms परैः (for
 शरैः).

32 ^a) B₂. s Dn1 D₂. s च; Dns ns [अ]पि; T₁ G₂ (G₂ रवं) (for वा). — ^b) T G (except G₂) वा; M मा
 (for मां). — ^a) B (except B₂) Ds S कापुरुषस्.

33 ^a) Ś1 न च युक्तं भवेत्यक्तुः; Ks अयुक्तं कृतवान्यस्त्वर्थं;
 D1. s न च युक्तं तत्र त्यक्तुः; Ds अयुक्तं तु भवेत्यर्थः; S अयुक्तं तु
 मया त्वं. — ^a) Ms मति (for मृति). — ^a) Ś1 Ds यतो
 रणः; T₁ M₁ रणाजिरं; G₂. s ततो रणं.

Colophon. K1. 4 missing. — Major parvan : Ś1
 T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan : Ś1 Ks. s B D M
 (all om. sub-parvan name) mention only सौमवध
 (B1. s. s सौमवधोपाख्यान; Ds शास्त्रवध). — Adhy. name :
 B₂ D₂ प्रद्युम्नवाक्यं; T₁ G₂-4 M₁ अपयानमहं. — Adhy.
 no. (figures, words or both) : Dn1. ns S 18; D1
 19 (as in text). — Śloka no. : Dn D1 33; Ds 32.

20

इति This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1.
 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B₂ Ds श्रीकृष्णः; D1 T₁ M₁ श्रीमगवान् (for

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

युद्धशस्त्रास्त्रि वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वाथेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कमलामिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावचैव शिक्षितः ।
वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ६
एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपततदा ॥ ७
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
प्रतोदेनाहता राजत्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।

उत्पतन्त इवाकाशं विबभूस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकम् ।
दक्षमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रबुद्धेन स सौभराद् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ १२
दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ १३
ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
तानप्राप्ताञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रबुद्धेन स सौभराद् ।

वासुदेवः). — ^b) K₂ T G (except G₁) तथा मृधे; B D (except D₁₋₃) ततोऽववीन्. — ^{cd}) B D (except D₁₋₃) प्रयुज्जं बलिनां श्रेष्ठं; and रुक्मिणम् (for वाक्यम्).

3 ^a) T₂ G₂. 3 उपदेशास्तु. — ^b) G₄ शिक्षता; M₂ शिक्षितः (for वर्ततां). — Dc D₃ श्रुतः; D₂ मतः; T₂ G₂. 3 श्रुताः (for स्मृतः).

4 D₄ om. 4^a-5^b. — ^a) T₂ G₂. 4 च (for हि). — ^b) B D (except D₁₋₃; D₄ om.). T₂ G₂ शरेण (for पत्रिणा). T₂ G (except G₁) भृशमाहताः (for [अ]भिहतो भृशम्). — ^d) K₂ D₂ M₂ उपयातवान्.

6 ^a) Ś₁ K₂ Dc₁ D₁. 3 दारुकाबाहम् (K₂ 'बैवम्'; D₂ 'योहम्' उत्पन्नो; T₁ दारुकेण समुत्पन्नो. — ^c) Ś₁ प्रतियास्ये तां; S (except T₂ G₂) प्रविशाम्येतां. — ^d) B D (except D₁₋₃) प्रथितां चमूं.

7 Before 7, K₂ B D (except D₁₋₃) ins. वासुदेव (B₂ श्रीकृष्ण) उ'. — ^a) D₁₋₃ T₂ G (except G₁) M₂ वीरो. — ^b) Ś₁ संयुज्य; K₂ 3 'नोद्य'; D₁ 3 'योज्य'; D₂ 'नद्य'. T₁ G₁ M₂ संयुजे. — ^c) B D (except D₁₋₃. 5) तु (for च).

8 ^b) T₂ G या(G₂ या)वकानी.

9 ^a) Ś₁ K₂. 3 De D₁₋₃ हता (for [अ]हता). — ^c) Cf. 3. 18. 2^a. Ś₁ Dn D₂ G₁ आकाशे. — ^d) B (except B₄) Dc Dn D₄. 5 हयचरंसे; D₁ विविमुले; D₂ प्रवर्षसे.

10 ^a) D₁. 3 हया (for हस्त). — ^c) D₂ T₂ G ऊ(D₂ उ)ह' (for दह). — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂ नास्पृशान्; K₂ [अ]पस्पृशान्; G₄ [अ]पस्पृश्य.

11 ^a) S (except T₂ G₂) सोपसव्यं. Ś₁ K₂ D₂ तत्र; D₁ कृत्वा; T₂ G (except G₁) तां च (for तस्य). — ^b) B पुरुषर्षभ; M₂ समितिजयः. — ^d) = 1. 1. 77^d; 201. 9^d; 4. 52. 15^d; 53. 29^d etc.

12 ^b) D₂ प्रयुज्जस्य. B Dn D₁. 4. 6 च (for स). S सात्वः समितिदारुणः. — ^d) Ś₁ B₄ D₂ समर्द्ध'; K₂ B₁₋₃ De Dn D₁. 3. 4. 6 समार्द्ध'; K₂ अमर्ष'; D₂ अमर्द्ध' (for समर्ष').

13 ^a) B D (except D₁₋₃) तत्र (for तं तु). — ^b) Ś₁ K₂ D₁. 3 'पातम्'; K₂ 'घातम्' (for 'वेगम्'). — ^c) T₂ G (except G₁) महाबाहुः. — ^d) K₂ स (for प्र-). K₂ B₂. 3 Dn D₄. 6 अपसव्यतः; D₂ हयसंयुतः; T₁ हरितसप्तमः; T₂ G₂-4 हयमार्गतः.

14 ^a) K₂. 3 स बहुतरान्; D₂ बहुत्राजन्. — ^b) T₂ G भूय एव (for पुनरेव). — ^c) B₁. 3. 4 Dn D₂-4. 6 T₁ वीर; B₂ Dc₁ M₁ वीरो.

15 ^d) Ś₁ K₁. 3 D₂ अक्ष'; S (except M₁) पाणि' (for हस्त').

16 ^a) D₂ इह्वा छिन्नान् (by transp.); T₁ G₂. 4 भिन्नान्दृष्ट्वा; G₁ अस्मान्दृष्ट्वा. K₂ D₁. 3 ततो; D₂ [अ]द्भुतान् (for

सुसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् । १६
 श्रुज्यमानमाज्ञाय दैतेयासं महाबलः ।
 ह्यस्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
 तदसं विधूयाशु विव्यधू रुधिराश्रनाः ।
 शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 अस्मिभिपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
 तैकिमणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
 राशीभिर्कज्वलनप्रकाशम् ।
 हृष्टा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०
 ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहघनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तौ रौक्मिणेयमागम्य बचोऽभूतां दिवौकसां ।
 नैष बध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्बाणमवधोऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य हि शरस्याजौ नावधोऽस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
 कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
 ततः परमसंहृष्टः प्रधुम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठाचूणे चैव न्यवेक्षयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रधुम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
 सौममास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

३. ७७६
 ३. १९. २७
 ३. १९. २७

सु तान्). T₃ G (except G₁) बाणान्यै (for साम्बाणान्).
 — ^b) Dn D₃. ६ च (for स). — ^c) Ś₁ B₂ D₃ M दाह-
 णां; K₃ दानवी. — ^d) G₂. ६ [अ]वास्तृजं.

17 ^a) Ś₁ ते स्तृत्वा; K₂. ३ B₂ D₁-३ तं (D₃ स)
 ज्ञात्वा (for आज्ञाय). B₄ D₆ तत्प्रयुज्यतमाज्ञाय; S तां
 प्रयुक्तां (G₁ संप्रयुक्तं; M₃ तत्प्रयुक्तं) समाज्ञाय. — ^b) K₂. ३
 ह्वे; B (except B₂) Dn D₄-६ G₂. ६ *बलं (for *बलः).
 18 ^a) D₃ ततो ह्यस्त्राद्विनिःश्रिताः; S तस्य चासं (M₃ ते
 तदसं) विधूयाथ. — ^b) D₃ विधिवद्; T G विध्याथ; M₁
 विध्याथ; M₃ विविधू (for विव्यधू). B₁ रुधिराश्रनैः; T₁
 G₁ M₁ *नान्; T₃ G₂-६ *नं.

19 ^a) D₁ T₃ G₂. ६ परं (for [अ]परं). — ^d) K₂ T₃
 G₃ शत्रुतापनं; T₁ G₁. ६ M₁ *तापनः; G₃ *शातनः.
 20 ^a) K₂. ३ B₂ Dn₁. ३ D₁-३ G (except G₃) M₃
 वशाहं. Ś₁ K₂. ३ D₁-३. ६ *मुक्ष्यैर् (for *पुष्टैर्). — ^b) K₂
 B D आशीविषासि (B₂ D₆ *कं) उवलन (B₄ *उवलित) प्रकाशं;
 T₁ G₁ M आशीभिरसि (M₃ *दिम) उवलित (G₁ *उवलन) प्रं;
 T₃ G₂-६ आशीभिराज्वलनलम् (sic).

21 ^b) B₃ सहमहेश्वराः; D₃ सधुवने; T₃ G₂ सहदि-
 नी; G₂. ६ सपतने. — ^d) B D (except D₁-३) मनोजवं
 (for महां).
 22 ^a) Ś₁ T G₂. ६ आगत्य; G₁ M₁ आसाद्य.
 23 K₃ om. 23. — ^a) D₁. ३ महाबालं. — ^b) D₆

रणे त्वया (by transp.). — ^c) B D (except D₁-३) M₃
 च (for हि).

24 ^d) Dn D₄. ६ तन्मिथ्या न; D₃ M₃ न तन्मिथ्या
 (by transp.). G₁ भविष्यति.

25 ^d) K₂. ३ तूर्णे; S तूर्णी. Ś₁ चैवं; K₃ B₂ D₆ D₃. ६
 चैनं.

27 M₃ om. (hapl.). 27^{abc} (with 26^{bed}). — ^b)
 T G (except G₃) M₁ सास्वो (for क्रूरो). B₁ Dn₃
 T₃ G₃ आर्दितः.

Colophon om. in K₃. K₁. ६ missing. — Major
 parvan: Ś₁ T G₂-६ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₂
 B Dn D₆ D₁. ६. ६ (all om. sub-parvan name) men-
 tion only सौमवध (B₁. ३. ६ De सौमवधोपाख्यान); D₃
 likewise only शास्ववध. — Adhy. name: D₃ प्रधुम्नेन
 शास्वपराजयः; M₁ सास्वापयानं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dn S 19; D₁ 20 (as in text).
 — Śloka no.: Dn D₁. ६ 27.

२१

☞ This adhy. is missing in K₁. ६ (cf. v.l. ३. १. १);
 the MSS. are mostly ignored here.

1 B₂ D₂. ६ T₃ G₂-६ श्रीकृष्णः; D₁ T₁ M₁ श्रीमगवान्

C. 9. 777
B. 3. 20. 1
K. 3. 20. 1

वासुदेव उवाच ।

आनर्तनगरं युक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञैरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपञ्चोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।

राजानमाहुकं चैवं तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नुवत् तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामनुबन्ध्याः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीभिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेवः). — ^a) D₁ रम्यं (for युक्तं). S 'नगरीं युक्तं'
(G₁. 4 युक्त्वा; M₂ युक्त्वा). — ^a) A few MSS. निर्हृत्ते.
S (except M₂) भरतर्षभ (for नृपते तव).

2 ^a) D₂ चैनां; T₁ G₁ M₁ चैव; T₂ G₂-4 चापि (for चाहं). — ^b) K₂. 8 ब्रादेव (for महा). — ^d) Ś₁ निर्भूषणमिव स्त्रियं; M₂ निर्भूषामिव योषितं.

3 ^a) M₂ दृष्ट्वाहं शंकमानो वै. — ^d) G₁. 8 अपश्यं; G₄ पप्रच्छ; M₂ दृष्ट्वाहं.

4 ^b) D_n T₂ G₂ कुलं (for 'पुरं'). Ś₁ वरं; D₁. 8 महत् (for भृशम्). — ^d) = 1. 2. 1^d; 31. 3^d; 86. 8^d; etc. Ś₁ इच्छामि तेनच; K₂ B D₂ D_n D₄-6 'मि तत्त्वतः; K₂ D₁-8 'मि ते वचः (for इच्छामहे वयम्).

5 ^a) K₂ B D (except D₁-8) G₂. 4 transp. तु and स. — ^d) Ś₁ K₂ D₂ D₁-8. 8 M₂ वृष्णिस्तमः (for राज').

6 ^a) K₂ B₂ D_n D₄. 6 T₂ G₂ भरतश्रेष्ठ. — ^b) K₂ S श्रुत्वाप्रियमनुत्तमं; D₂ D₂ श्रुत्वा सुमहदप्रियं. — ^c) M₁ साकुराजविनाशाय.

7 ^a) K₂ B D (except D₁-8) M₂ सर्वाङ्गं (for सर्वैः). Ś₁ K₂. 8 D₁-8 ताङ् (for च). — ^f) D₂ D₂ इवमनुवत्

(for अनुवत् तदा).

8 ^d) K₂ D₁. 8 प्रायातं मां; D₂ [अ]भियातोस्मि.

9 ^a) T₁ G₁ M वि- (for तं). T₂ G₂-4 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये. — ^a) Ś₁ D₁. 8 त्रि(Ś₁ त्रिः)सामा ताव्यताम्; K₂ B D_n D₄. 6 T G₁-8 M Cnp त्रिः समाहम्यताम्; D₂ D₂ त्रिः समा(D₂ 'मे') ताव्यताम्; D_n. n₂ G₄ त्रिः सामाहम्यताम्; D₂ भृशमावाचताम्. Cn cites त्रिःसामा (= त्रिस्वरा नीचमन्त्रतारभावेन). K₂ D₁. 8 S (except G₁ M₂) एव. K₂ प्रशाम्य ताव्यतामेषां. — ^f) K₂ D_n D₂ दुन्दुभी. K₂ B D₂ D_n D₄-6 'भीषणा; D₁. 8 S (except G₁ M₂) 'भीषणः.

11 ^a) K₂ D₂ D₂. 4 प्रहृष्टा. — ^d) Ś₁ स्वहं; K₂ B D₂ D_n D₁. 4-6 M भवं; K₂ D₂ च ताङ्; D₂ तथा (for [आ]हुकं).

12 ^a) = 1. 212. 3^c. K₂ B D (except D₁) सौव्य' (B₂. 4 D₂ सौव्य'). — ^b) D₂ आनन्द'; T G₁. 8. 4 आच्छाद'; M₁ उवाच'. — ^c) K₂ प्रगृह्य; B₁ D_n T₂ G₂ प्रध्माय. — ^d) K₂ च भारत; S भयावहं (for अहं नृप).

13 ^a) Ś₁ K₂ D₁-8 नरश्रेष्ठ; M₂ महाराज (for नर'). — ^c) B₂ G₁ एतेन; M₂ युक्तेन. — ^d) Ś₁ K₂ D₂ D_n

कल्लेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
समतीत्य बहून्देशान्निरीक्ष बहुपादपान् ।
सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १४
तत्राश्रौषं नरव्याघ्रं शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽञ्चयाम् ॥ १५
ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १८
स चापि पापप्रकृतिदैतेयापसदो नृप ।
मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९

D₂. ५ यत्नेन; K₂ B D₁. २. ४. ५ यत्नेन.

15 ^b) K₂ B D (except D₁-s) T₁ G₂. 4 M₂ साग-
रम् (for नगरम्). D₂ अंतिके. — ^c) B Dn₁. ns. ns
(before corr.) D₂ T G₂ प्रयातं. — ^d) K₂ D₂ D₂ G₁
[ऽ]नृपां; T₁ [ऽ]निर्वा. — After 15, S (except M₂)
ins. :

80* दृष्टवानस्मि राजेन्द्र साहवराजमथास्तिके ।

16 ^b) S (except M₂) चलो (for महो). — After
16, T G₂-4 M₁ ins. :

81* स मामालोक्य सहसा सेनां स्थां प्राहिणोन्मुधे ।

महाह्वना च सेनायां शिष्टायां किञ्चिदेव च ।

[(L. 1) T₁ G₂ स समालोक्य. G₂ M₁ युधि (for युधे).]

17 ^a) D₂ समालोक्य च; S (except M₂) स मामा-
लोक्य. S (except M₂) सहसा (for दूरान्मां). — After
17, T₁ reads 19^{cd}-20^{ab}, repeating the lines in their
proper place.

18 T₂ G₂. ३ om. 18^a-19^b. G₁ reads 18 after
20^{ab}. — ^a) D₂ M ततः (for तस्य). — ^c) G₁ बलम्;
M₂ पयो (for पुरं). D₁ G₁ om. न. D₂ आच्छाद्य च (om.
न); D₂ नासाद्य स. M₂ तदा (for शरैः). — ^d) Some
MSS. मा (for मां).

19 T₂ G₂. ३ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). For T₁ cf. v.l.
17. — ^a) T₁ G₂ M₁ परमकुण्डो (for पापं). — ^b) T₁
G₂ M चापशयो. G₂ [ऽ]भवत् (for नृप). — ^c) K₂ T₁
(second time) G₁. ४ मय्यवर्षत; D₁ मय्यवर्षत; D₂

सैनिकान्मम धृतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युष्याम भारत ॥ २०
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ २२
न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छास्तास्थाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्वहन् ।
अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
खे विषक्तं हि तत्सौमं क्रोशमात्र इवामवत् ॥ २५
ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।

मय्यवर्षत्स; T₁ (first time) पर्यवर्षत; T₂ G₂. ३ सम.

20 For T₁ cf. v.l. 17. — ^a) Ś₁ मां च; T₁ (both
times) G (except G₂) M₁ चैव (for मम). — ^b) K₂
B₁ Dn D₂ स समा (for सममा). D₂ स हयांश्च समवाकिरत्.
— After 20^{ab}, G₁ reads 18. — ^c) K₂ D₂ M₂ च;
T₂ G₂-4 [अ]ख्य (for तु). G₁ अचित्तवत्सु स शरात्. — ^d)
T G M₁ योव्याम (for युधा). M₂ प्रतिपुष्यामहे परात्.

22 ^a) K₂ B D (except D₁-s) M₂ च (for मे).
— ^b) K₂ स तं (? read सूरं); D₁ तथा; D₂ तच्च; S ध्वजं
(for तदा). — ^d) B D तैर्बाणैर् (D₁ सुबाणैर्; D₂ शरैर्बाणैर्)
मर्मभेदिभिः (D₂ बाणैर्मर्मभेदिभिः); S (except M₂)
साहवराजेन चोदिता.

23 ^a) Ś₁ D₂ T₂ G₂. ४ वीरा (for 'र'). — ^b) Ś₁
D₂ न वरुणो (D₂ 'यं' न दारुकः; D₁ न च रूपं न दारुकं; S
(except M₂; G₂ broken) न ध्वजो न च दारुकः. — ^d) D₂
ततोहं; T₂ G₂-४ न चाहं.

24 ^a) K₂ B D (except D₁-s) कौरव्य (for कौरव्य).
— ^c) Hypermetric! K₂ B Dc Dn D₂. ६ भामित्रितानां;
K₂ अभिमन्त्रितेन; T₁ अभिमन्त्रितांश्च; T₂ G अनुमन्य तांश्च (G
तां); M₁ अभिमन्त्रिताश्च. ☞ Cn: भामित्रितानां अभिमन्त्रि-
तानां । ☞ S (except M₂) धनुषि.

25 ^a) T₁ विषयं; T₂ G₂. ३ विषयात्. K₂ D₂. ३ चा-
लीत्; T₂ G₂-४ चालत्. — ^c) S सैम्यं (for सौमं). — ^d)
D₂. ३म क्रोशमात्रम्.

26 ^b) D₂ D₂ M₂ [जा]स्थिताः. T G M₁ ते देवा (G₁

3. 803
3. 20. 27
3. 20. 28

2. 3. 603
3. 3. 20, 27
c. 3. 20, 28

हर्षयामासुरुचैर्मा सिंहनादतलस्त्रैः ॥ २६

मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।

अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७

ततो हलहलाशब्दः सौभम्ये व्यवर्धत ।

वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८

ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।

नदन्तो भैरवास्त्रादाभ्रिपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।

जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०

तान्दृष्ट्वा पतितांस्त्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।

मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३१

वेवा वै) विवमास्थिताः.

27 ^a) K₃ B (except B₃) D (except D₁₋₃) M₂ मत्कार्मुक-
रामं; T₂ G₂₋₄ विमुक्तास्ते. — ^b) Ś₁ D₁₋₃ बाणास्ते वाल-
रंहसः (D₂ s 'सार'); K₃ B De Dn D₄₋₆ M₂ दानवानां
शराम्बन्धा (B₃ 'दा'; M₂ 'तः'); K₃ बाणास्तान्दानवांस्ततः.
— ^c) Ś₁ K₃ D₁₋₃ s रुचि (K₃ 'धि') रोगास्ते; K₂ B De Dn
D₄ s रुचिरापांगा; D₂ M₂ रुधिराशाल्वैः; T₁ रुधिरासक्ता.

28 ^b) Ś₁ D₁ s T₂ G₃ इववर्तत; D₂ इववस्थितः; D₃
प्रवर्तत; T₁ ह्यवर्तत; G₁ s. 4. M₁ [5] इववर्तत. — ^c) Ś₁
K₃ D₁ s विद्वानां; D₃ विज्ञानं (for वध्यतां). K₃ D₁ s
निशितै (for विशिखै).

29 ^c) B (except B₃) De रुवतो (for नदन्तो).
— After 29, N (except K₃; K₁ s missing) ins.:

82* पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राभ्योनिवासिभिः ।

[De तेषां मज्जनं; D₁ ते ह्यभक्ष्यन्ते (for तेषां भक्ष्यन्ते).]

31 ^b) K₃ Dn D₄ s ततः; D₂ तथा (for तदा). T₂ G
(except G₁) साल्वराजपुरस्कृतान्. — After 31, K₃
(which om. 32^{ab}) D₁ ins. 83*.

32 K₃ om. 32^{ab}. — ^a) K₂ Dn D₄ s गदा हलाः;
B De हला (De 'ल') गदाः; D₁ s हुडा गुडाः; D₃ भिडी
गदाः; T₂ G₃ हि बहुलाः; M₁ गुडुलः; M₂ गुडुगुण- (for
हुडुहुडाः). Ś₁ चापि (for प्रासाः). D₃ तान्येव लघुप्रसाः.
— ^b) B₃ Dn D₂₋₄ s transp. शक्ति and शूल. Many N
MSS. परस्वधाः. — K₂ Dn D₄ ins. after 32^{ab}; K₃
(which om. 32^{ab}) D₁ ins. after 31:

83* अस्यः शक्तिमुशलपाशाद्विक्रणयाः शराः ।

[K₃ कुशलः; Dn कुलिश- (for मुशल-). K₂ Dn कनयाः;

ततो हुडुहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।

पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्राप्तबनिशं मयि ॥ ३२

तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।

तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गेरयोधयत् ॥ ३३

ततोऽभवच्चम इव प्रभातमिव चाभवत् ।

दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४

एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।

विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।

यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५

ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।

शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

D₂ कनयाः (for कणपाः).]

— ^c) S पट्टयाश्च (T₁ पट्टप्राय-). K₂ s सुशब्धं; D₁ s सुखं-
ख्यं; T₁ G₂ s सुसं (G₃ 'सु') ख्यं; T₂ G₃ सुसुख्यं; G₁ सुसुखां;
M सुसुख्यं (for भुशुण्ड्यं). — D₁ om. 32^d-34^c. — ^d)
K₃ Dn D₂ s s T₁ प्रपन्ति (D₃ 'त'); B पातयन् (for प्रा-
पन्). B₁ s स्वनिशं; De निशिता (for अनिशं).

33 D₁ om. 33 (cf. v.l. 32). — ^a) Ś₁ K₂ B De
Dn D₄ s तामहं; G₂ ततोहं. — ^b) G₁ s प्रतिहस्य. K₂ s
D₂ विनाशयं. — ^c) Ś₁ तु मया; D₂ मायां तु; M₂ दुष्टायां
(for मायायां).

34 D₁ om. 34^{bc} (cf. v.l. 32). — ^b) N (D₁ om.,
K₁ s missing) T₂ (by corr.) G₃ प्रकाशः; T₂ (orig.)
G₂ s प्रभात (for प्रभातम्). D₆ वाभवत्; M₂ चाभिभो.
B₁ om. 34^{cd}. — ^c) B₃ सुदिनं दुर्दिनं चैव. — After
34, Ś₁ K₂ B D (except D₁ s) ins.:

84* अङ्गरापाशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 ^a) Dn₂ ns D₆ प्र (for वि). — ^b) A few MSS.
मा (for मां). — ^d) T₂ G (except G₁) तदा मायां (for
माययैव). K₂ विनाशयं; D₃ M₂ वि (M₂ व्य) नाशयन्; T₁
विनाशनं; M₁ इयशतयं. — K₃ om. 35^{ef}; D₃ om.
35^e-36^f. — ^e) B₃ यथाकालं च व्यधमं तामहं स. — K₃
(which om. 35^{ef} and line 1 of the foll. passage) ins.
after 35^{ed}; D₁, after 35^{ef}:

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानवः ।

ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।

37 ^a) Ś₁ K₃ De D₁₋₃ s मया; M₂ विभो (for तदा).
— ^b) Ś₁ तथा रात्रिर्दिवा निशं. — ^c) T₂ G₂ s तम् (for

ततो नाज्ञायत तदा दिवारान्रं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतुलवत् ॥ ३७

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वासुदेव उवाच ।

एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये विपदभ्यागमत्पुनः ॥ १

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च

दीप्तांश्च शूलान्धुमलानसींश्च ।

चिक्षेप रोपान्मयि मन्दबुद्धिः

शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २

तानाशुगैरापततोऽहमाशु

निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।

द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-

स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।

दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४

ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलश्चिव ।

स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥

इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

C 3 H23
B 3 21 6
K. 3. 21. 6

तद्). K₂ B D (except D₁₋₃ ६) कौतेय (for अस्त्रेण).
— ^f) M₂ विधूय. K₃ D₂ ३ 'तृण' (for 'तुल'). K₂ B De
Dn D₄ ६ धूतं तुल (B₂ धूतं तृण; B₃ धूतं तृण/मिवानिलैः;
T₂ G₂₋₄ वायुना तुलराशिवत्.

38 ^a) Ś₁ D₁₋₃ तदा; S (except M₂) एवं (for तथा).
D₂ M (except M₂) समभवत्. — ^b) A few MSS. तुमलं.
K₂ S (except G₄) रोम. — ^c) D₃ T₂ G M₁ 'लोकं' (for
'लोकश्च'). K₂ B D (except D₁₋₃) T₁ तु (for च).

Colophon. K₁ ४ missing. — Major parvan: Ś₁ Dn₂
T G₁₋₃ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₄ B₂ D₁₋₃ T₂ G₂
M (all om. sub-parvan name) mention only सौमवध;
K₂ likewise only सौमोपाख्यान; B₁ ३. ४ De Dn₁ n₂
D₄ ६ only सौमवधोपाख्यान; and D₅ only शाल्ववध.
— Adhy. name: D₂ श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं; T₂ G₂ शाल्ववधमा-
गमः; M₁ कृष्णशाल्ववधमागमः. — Adhy. no. (figures,
words or both). Dn S 20, D₁ 21 (as in text).
— Śloka no.: Dn₁ 42, Dn₂ n₂ D₆ 41; D₁ 40.

22

⚡ This adhy. is missing in K₁ ४ (cf. v.l. 3. 1. 1);
the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś₁ B₂ D₁ ३ श्रीकृष्णः; T₁ M₁ श्रीमगवान् (for वासु-
देवः). — ^a) Ś₁ K₂ B (except B₃) Dn D₄ ६ T₁ G₁
पुरुषव्याघ्रः. — ^b) Ś₁ K₂ D₁₋₃ सर्वराजां; K₂ B De Dn
D₄₋₆ T₂ G (except G₁) M₂ शाल्वराजो; M₁ शाल्वो राजा.
— ^d) K₂ B D (except D₁ ३) M₂ अभ्यगमन्.

2 ^b) De Dn₂ n₂ D₄ ६ मुशालान्; D₁ च महान्. S
(except M₂) अपि (T₁ G₁ M₁ 'नि' सायकांश्च (for मुस-
लान'). D₃ शूलान्मथा सुदरकानमींश्च. — ^c) K₂ D₁₋₃ राजन्
(for रोपान्).

3 ^a) Ś₁ तानाशुगान्; K₂ तैश्चासु तान्. D₃ तानाशु
बाणैश्च तनो महास्त्रैः. — ^b) K₂ B₂ Dn D₄ ६ हन्तुं (for तूर्णं).
D₃ शतशः (for खगमान्). D₁ खरीश्च; D₂ समेत्य (for ख
एव). — ^c) B De D₁ ३ चाच्छिद्रं; D₃ छिद्यमानाः. D₁
अस्त्रमुक्तैः; D₂ चाशु मुक्तैः; D₃ सुमुक्तैः.

4 ^d) T₂ G (except G₁) रथचक्रमवाकिरत्.

5 ^a) T₁ वीरो; T₂ G (except G₁) M₁ धीरो (for
वीर). — ^b) T₂ G (except G₁) विह्वलश्चिव दारुकः. — ^d)
Cf. 9^d. T₂ G₂ ३ [अ]भि- (for-प्र). G₄ शाल्वराजाभिपी.
— After 5, K₂ B De Dn₁ n₂ D₄₋₆ ins :

86 अवस्थानुं न शक्यामि अहं मे शयवसीदति ।

6 ^d) K₂ ३ अवश्यं; D₁₋₃ अनीव; T G अवशं (for
अपश्यं). S (except M₂) भृशं (for शरं).

C. 3. 824
B. 3. 21. 6
K. 3. 21. 6

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्त्रवत्यसुगुल्बणम् ।
अभिबृष्टो यथा मेधैगिरिगैरिकघातुमान् ॥ ८
अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमध्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
आहुकस्य बचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
धारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेह विजानीष्व यत्त्वा पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३

तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
जगहं मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विम्रियं वचः ॥ १६
अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौमपातने ॥ १७
बलदेवो महाबाहुः कश्चिज्जीवति शत्रुहा ।
सात्यकी रौक्मिणेश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

7 °) G₂ M₂ तस्योरसि ततो (M₂ तथा) मूर्ध्नि. — °) Ś₁ K₂ D₁-s यद् (K₂ "दि") नाह (Ś₁ "ह") तं; K₂ B Dn D₄. 6 [अ] (K₂ om. अ) निश्चितं शरैः; D₆ D₈ निश्चितं (D₈ "तैः") शरैः; G₁, s M₁ निहतं शरैः; M₂ [अ] निहतं शरैः.

8 °) Ś₁ "शरोत्पीडाद्"; K₂ D₁-s "बभोत्पीडाद्"; S "भयो-
त्पीडो. — °) D₂ विस्त्रज्जस्यु"; S व्यसृजद्भुधिरं बहु (M₂
conflated व्यसृजद्भास्युगुल्बणं). — °) K₂ Dn D₄-6 T₂
G₂ अभिबृष्टे; B D₆ अतिबृष्टे; G₁ अतिसृष्टे. K₂ B D
(except D₁-s) मेधे. — °) G₁ "घातुभिः".

9 °) Ś₁ S (except T₂ G₂) अभीषु. — °) S (except
G₂; T₂ before corr.) संस्तम्भयं. — °) Cf. 5^d. T₂ G₂. 4
"बाणाभिपी".

10 °) B₂ Dn D₄. 6 आरोप्य (for अभ्येत्य).

11 °) M₂ विषणैः (for विषणः). K₂ B D (except
D₁-s) "कंठेन; S (except M₂) "कंठश्च".

12 °) Ś₁ वीरम्. — °) D₁. s प्राह (for आह). — °)
K₂ B Dn D₄-6 [ए]हि; D₆ [ए]तद्; T₂ G₂. 4 [ए]हि (for
[इ]ह). Ś₁ K₂ D₁-s. 6 विजानीहि.

13 °) Ś₁ B₂ D₆ उपयाय; K₂. s B₁. s. 4 Dn D₄. 6
उपायाय; D₁ उपगम्य; D₂ उपायातो; D₃ उपागत्य; D₅ उप-
पद्य; T₁ उपायात्वा. D₂ च; D₅ [अ]य; T₂ G₂. s तु (for

[अ]य). D₂ शाल्वो वै. — °) D₂ निवृत्ते; D₅ विमुक्ते; G₁
प्रयाते (for विषक्ते). T₂ G₂. 4 दुर्धर्षं. — °) S (except G₁)
हृतः (for हतः); cf. v.l. 20^d.

14 °) D₆ जनाधिप (for "हैन"). — °) B₂. 4 D₆ D₈
महत्तरं; B₁ महत्तरं.

15 °) S (except G₂ M₂) इत्येवं. T₂ G वचनं तस्य
(by transp.). — °) K₂ Dn D₄-6 च (for वा).

16 °) Ś₁ D₁-s "बलं; K₂ "बली" (for "रथम्"). — °)
S विगहं. B₂ सर्वान्; S (except G₂ M₂) वीरान् (for वीर).
— °) K₂ B D₆ Dn D₄-6 महदप्रियं; D₁ ह्रियं वचः.

18 °) K₂ B₂. s D₄. 6 शत्रुहृत्; M₂ वा न वा (sup. lin.
as in text). — °d) D₂ सात्वतो (for सात्यकी). S transp.
रौक्मिणं and चारु. — °) Some N MSS. शांभ. D₁ सर्वैः;
G₂ चेमे (for चैव). — °) D₁ हि (for [ह]ति). D₅ om.
इति.

19 °) D₁. s S (except M₂) च; D₅ [अ]पि (for हि).
— °) T₁ G₂. 4 M हर्षम्; T₂ G₂ कर्षम् (for हन्तुम्).

20 °) S (except G₁) हृतः; cf. v.l. 13^d. G₁ चैव
(for व्यक्तं). — °) K₂ B D₆ Dn D₄. 6 चैते; T₂ G₂-4 M₁
चैव (for ते च). D₂ तेषु सर्वे पराजिताः; G₁ वर्तते च परासवः.
— 20^d = 1. 77. 9^b; 149. 15^d.

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 सुविह्वलो महाराज पुनः शास्त्रमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाग्यरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्द्दश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्य उपाविशम् ॥ २५
 ततो द्वाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।

मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपङ्क्तिस्त्रयाणयः ।
 अमिघन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यक्रम्यन् ॥ २८
 ततो मुहुर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमदं ।
 न तत्र सौमं न रिपुं न शाल्वं
 पश्यामि हृदं पितरं न चापि ॥ २९
 ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
 प्रबुद्धोऽसि ततो भूयः शतशो विकिरञ्चरान् ॥ ३०

G. 3. 648
 B. 3. 21. 30
 K. 3. 21. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२

21 °) D₁ T₂ G₃ तु; T₁ M₁ च (for सं). — °) K₃
 D₃ सविह्वलो; S अवि. — °) M₂ सौभम् (for शास्त्रम्).

22 °) D₂ रथं; D₃ रथात् (for अहं). T G₂-4 M₁ नृप
 (for तदा). G₁ प्रपतान महावृषः. — °) Ś₁ D₁. 8 T₁ G₂
 M₁ वीरं. — °) Ś₁ M₂ मा (for मां). D₃ ततो मोहश्च
 माविशत्.

24 °) Ś₁ K₃ D₁-8. 6 M₂ विकीर्णः. Ś₁ रणितः; K₃ B
 Dn D₃. 4. 6 मलिनः (for गलितः). K₃ B₁ Dn उष्णीषः.
 — °) M₁ स्रस्तकुण्डलभूषणः. — °) K₃ D₃ अस्म; S (except
 M₂) पार्थ (for इ स्म).

25 T₂ G₃ om. 25. — °) K₃ D₂ Dn D₁. 4 T₁ G₄
 शार्ङ्गं. — °) T₁ G₁. 2. 4 M₁ कराप्रात् प्रा(G₁. 3 प्र)पतन्मम.
 — °) Ś₁ K₃ मोहात्मनश्च; K₃ B D₂ Dn D₄-6 पञ्चशः; D₁
 स्तब्धस्य; D₃ स्तब्धः. T₁ G₁. 2. 4 तु (for च).

26 °) K₃ D₂ D₃ गतचेतसं; D₁ समपद्यतः; G₂ इत-
 चेतनं. — °) M₁ च रथोपस्ये (for रथनी).

27 °) Ś₁ T₁ G₄ M₁ अपश्यंतः; K₃ B D (except
 D₁-8) मे विबभौ; K₃ अपश्यंति; T₂ G₃ अपश्यंतु; G₁ M₂
 अपश्यंतः; G₂ अपश्यंतु.

28 °) S 'पहस'. — °) K₃ B D (except D₁-8. 6)
 M₂ भृशं वीर; T₁ G₁ M₁ भृशं वीरं; G₄ महावीर. — °) K₃
 B₁. 3 Dn D₄. 6 हाकंपयन्; B₂ व्यमोहं; B₄ स्वकंपं;
 D₁ व्यचितं.

29 °) G₂. 4 उप (for प्रति). — °) D₂ विमोहात्;
 T₁ G₂. 4 विमर्दने. — °) Ś₁ न पुरं; K₃ D₁. 3 नगरं; T₂

G₃. 4 न पुनः (for न रिपुं). K₃ B (except B₂) Dn D₄. 6
 T₂ G₃ च (for the third न).

30 °) D₃ ततोसुराणां विज्ञाय. — °) B₂ [प]वम् (for
 [ह]वम्). T₁ G₁ निश्चयः; T₂ G₂-4 निश्चिनः. — In D₁, the
 portion of the text from 30° up to 3. 36. 20° is lost
 on a missing fol. — °) B₂ तदा (for ततो). — °) K₃
 B₂. 4 Dn D₄. 6 M₁ [S]वाकिरन्; B₁ [S]म्यकिरन्; B₂ M₂
 व्यकिरन्; D₃ विसृजन् (for विकिरन्). D₃ विकिरन्शतशः
 शरान्.

Colophon om. in K₃. K₁. 4 D₁ missing. — Major
 parvan: Ś₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ B₂
 D₂. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सौमवधः;
 K₃ B₁. 3. 4 Dn₁. n₂ D₄. 6 likewise only सौमवधोपा-
 ख्यान; and D₃ only शास्त्रवधः. — Adhy. name: D₂
 श्रीकृष्णशास्त्रयुद्धे मायावसुदेववधः; M₁ मायायुद्धं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 8 21.
 — Śloka no.: Dn 30; D₂ 31.

23

This adhy. is missing in K₁. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1),
 and in D₁ (cf. v.l. 3. 22. 30); the MSS. are mostly
 ignored here.

I B₂ D₂. 5 श्रीकृष्णः; T₁ M₁ श्रीभगवान् (for बाहु

C. 3. 849
B. 3. 22. 1
K. 3. 22. 1

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
 शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
 अग्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गधुक्तान्सुवाससः ॥ २
 ततो नादृश्यत तदा सौमं कुलकुलोद्ग्रह ।
 अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
 अथ दानवसंधास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
 उदक्रोशन्महाराज विष्टिते मयि भारत ॥ ४
 ततोऽहं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
 अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत ॥ ५
 हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
 शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६

देवः). — °) T₁ G (except G₁) सर्व- (for सौभात्).

2 °) Ś₁ D₁ M₁ om. च. — °) M₁ सुपितान् (for ऊर्ध्वगान्). — °) Ś₁ B₁. 2. 4 Dn₁. n₂ D₂. 3 M₂ प्रेषयं; K₂. 3 B₂ D₂ Dn₂ D₄. 6 M₁ प्रेषयं; D₆ प्रेषयन् (for अग्रैषं). T₁ G (except G₁) शाल्वराजस्य; M₁ सौभराजाय.

3 °) S रणे (for तदा). — °) T₁ G सौभः; M₁ सार्वः. — °) T₁ G (except G₄) M₁ अन्तर्हितो.

4 °) K₂. 3 B (except B₃) Dn D₂. 3. 5. 6 विष्टिते; Cnp विष्टिते (as in text).

5 T₁ om. 5-6. — °) K₂ B Dn D₄. 6 महारणे (for 'हवे).

6 T₁ om. 6 (cf. v.l. 5). — °) K₂ D₆ T₂ G₃ शब्दः स (by transp.). G₁ हतीरितः. G₂. 4 M₂ यैः शब्दः समुदीरितः. — °) B₃ शब्दे (for शरैः). — °) Ś₁ K₂ D₂ उवलङ्गिः (for उवलितैः). K₂ हव पङ्क्तैः; B₂ शब्दसाधनैः; D₂ शत्रुवेधनैः; G₁ शब्दपातनैः.

7 °) Ś₁ महत् (for ऽभवत्). D₆ विकृताननमूर्धजाः (= 4^b). — K₂ om. 7^c-8^b. — °) T₁ G (except G₂) M₁ यतो (for उपरो). — °) K₂ D₂ तत्राहं. Ś₁ चरात्; B D₂ Dn D₄-6 G₁ M₁ शरैः (for शरान्).

8 K₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — °) S नादैर् (for दश).

तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
 शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ७
 एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्व च भारत ।
 नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
 ततः प्रागज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
 सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
 ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
 शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
 सोऽहं पर्वतवर्षेण वक्ष्यमानः समन्ततः ।
 वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
 ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
 अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
 ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

— After 8, B₃ ins.:

87* शरैर्नानाविधाकारैर्विख्यातप्रतिमन्त्रितैः ।

अस्त्रैः शस्त्रैश्च विविधैः खस्त्रा अन्तर्हिता अपि ।

9 °) Ś₁ D₂ M₁ कृत्वा (for गत्वा). — °) S (except M₂) [अपि (for वि-). — °) T₁ G₄ स सौभं कामगं वीर.

10 °) Ś₁ D₂. 3 देवातं (for लोकान्तं). — °) K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) दारुणां; T G [S] य नरा (G₁ धनुरा) (for वानरा). — °) M शैल (for शिला). K₂. 3 B D (D₁ missing) T₁ G₁ M महता सहसा (by transp.). T G₂. 4 समवा (for मां समा).

11 °) T₁ G₂. 4 चार्यमाणः (for वष्यं). K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) पुनः पुनः (for समन्ततः). — °) Ś₁ K₂ B (except B₂) D₂ D₃. 6 सर्वतो (for पर्वतो). D₂ ततोऽहं पर्वतोऽभवं (cf. 12^a).

12 °) Ś₁ K₂ D₂. 3 रथः (for 'हयः). — °) M₂ गतो (for ह्यां). D₂ वीरः (for राजन्). — °) K₂. 3 B D (except D₂. 3; D₁ missing) सर्वतः (for सध्वजः). D₂ साधुषः; M₂ सर्वतः (for पर्वतैः). D₂ तथा; M₂ तद् (for चितः).

13 °) K₂ B D (except D₂. 3; D₁ missing) सर्वै (for सर्वाः). — °) Ś₁ च वि (for विप्रं).

स भयार्ता विश्वः सर्वाः सहसा विप्रदुदुवुः ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवाद्दृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृजनाः ।
रुरुदुश्चक्रुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशतयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजालमिवाकाशे विदार्याम्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
साधु संपश्य वाष्ण्येयं शाल्वं सौभषतिं स्थितम् ॥ २०

अलं कुष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ।
मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ २१
जहि शाल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ।
सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरभिन्नहन् ॥ २२
न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
जहि वृष्णि कुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽप्यगात्पुनः ॥ २४
नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
वधाय शाल्वराजस्य सौभषस्य च निपातने ।
दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।

C. 3. 874
B. 3. 22. 24
K. 3. 22. 29

14 ^{ab} K₂ B D (except D₂ s; D₁ missing) transp. सर्वम् and अभूत्. K₂ अभूजगत्सर्व (for सर्वमभूत्किल). — ^a S यौरतरिक्षं भूमेव (M₂ दिक्षो भूमेव खं चैवम्). — ^d D₂ M₁ तदा (for तथा). M₂ अदृश्ये मयि भारत. 16 ^a T₁ G (except G₂) M₁ सं; M₂ तु (for च). — ^b T₁ सुहृदाम् (for [अ]द्विषताम्). — ^c S अज्ञात (for विजित). — ^d D₂ अद्भुतं; D₂ G₁ अच्युतः. 17 ^a T₂ G (except G₁) महाशं (for उहमशं). K₂ B₂ Dn D₄ ० ईदृ- (for अशं). — ^d K₂ समताम् (for पर्वतान्). K₂ B₂ सादयं (for शातयम्). 18 For 18^{ab}, cf. v.l. 19. — ^b T₂ G (except G₁) M₁ प्राणा (for प्राण). B₂ विचेतसः; T₂ G (except G₁) विचेतनाः (for विचेष्टिताः). — ^c S हया मे सहसा राजन्. — ^d Ś₁ महाहवे; K₂ D₂ ० इवावहन्. 19 ^a K₂ B₂ Dn D₂ ० ० जाल (for जालम्). T₂ G₂ आकाशं. — ^b M₂ विपाद्या (for विद्यायि). Ś₁ D₂ ० [अ]भ्युत्थितं. D₂ चिरं (for रविम्). — ^c M₂ मामकाः (for बाणधवाः). — After 19, K₂ B D (except D₂ s; D₁ missing) repeat 18^{ab}, with v.l. 'भारतान् and विचेष्टितान् (B₁ विचेतसः). 20 ^{ab} K₂ B D (except D₂ s; D₁ missing) हया-

21 ^a Ś₁ K₂ D₂ अवमन्यैव (D₂ 'व); S (except G₁) अवमन्यैर्न; D₂ अवमानेन. — ^b T₂ G₂ साल्वे; G₂ ० साल्वं (for साधु). — ^c T₂ G (except G₁) सुंच (for चैव). — ^d Ś₁ D₂ 'रम; M₂ 'नुव (for 'हर). T₂ G (except G₁) साल्वादुद्यम्य भारत. 22 T₂ G (except G₁) भीमः साल्वो (for जहि शाल्वं) (in ^a), and स वध्यः परवीरहा (G₂ 'हन्) (for ^d). 23 23^{ab} = (var.) 5. 9. 21^{cd}. — ^a M₂ शत्रुहि नावर्मन्तव्यो. — ^b Ś₁ K₂ D₂ ० प्राकृतो (for दुर्बलो). — ^c T₁ M पीठकः; T₂ G₂ ० क्षुल्लकः; G₁ पीठितः (for पीठगः). 24 ^b T₂ G₂ ० सर्वैर्वैरैर्. — ^d Ś₁ K₂ त्वा; S ख (M₂ नः) (for त्वां). S (except M₂) अयं (for पुनः). — After 24, G₁ ins.: 88* जितवाजामदृश्यं यः कोटिर्वर्षाणाम्बहून् । स एव नान्यैर्वैरैर्ह्येति स्वाश्रुते नैव केशव । 25 ^b S (except M₂) नैष (for नापि). 28 T₂ G₂ om. 28 (with 27). In D₂, the portion of the text from 'हर्तं up to 3. 33. 7^a is lost on a missing fol. The MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^b S (T₂ G₂ om.) अण्डेद्यम्. K₂ ० B₁ Dn₁ n₂ D₂ ० ० वान्; B₂ ० मन् (for वन्). — ^d G₂

C. 9. 877
B. 3. 22. 29
K. 3. 22. 29

आग्नेयमक्षं दयितं सर्वसाहं महाप्रमम् ॥ २८
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निर्वहणम् ॥ ३०
जहि सौमं खवीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राणिष्वं रुषा ॥ ३१
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्येव क्षर्यस्व युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
तत्समासाद्य नगरं सौमं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दाविबोच्छ्रितम् ॥ ३३
द्विधा कृतं ततः सौमं सुदर्शनबलाद्भुतम् ।
महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
तस्मिन्निपतिते सौमे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्भूय वेगेन शाल्वायेत्यहमभुवम् ॥ ३५

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविष्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते वीरं दानवास्तत्चेतसः ।
हाहाभूता दिशो जगमुरदिता मम सायकैः ॥ ३७
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौमसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताङ्गालगोपुरम् ।
दक्षमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुदुवुः ॥ ३९
एवं निहत्य समरे शाल्वं सौमं निपात्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४०
एतस्मात्कारणाद्राजभागं नागसाह्वयम् ।
यद्यगां परवीर्यं न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मुषुद्वदनः ॥ ४२

*भयं (for 'प्रमम्'). — After 28, Ks B D (except Ds; D1. s missing) ins. :

89* योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।

29 ^b) T₁ G संयुगे नासाकृत्वा.

30 ^{cd}) N (K₁. 4 D₁. s missing) अनु (for अभि).
The same MSS. with M₂ वि- (for च).

32 ^a) Ś₁ परिवेशिनः; K₂ B₁. 4 D₂s प्रपतिष्यतः; K₂ D₂ परिवेषिणः; B₂ D₂ D₂ D₂. 6 G₂ प्रतपिष्यतः; B₂ प्रभविष्यतः; T₁ (corrupt) परिलेक्ष्यतः; T₂ (by corr.) परिपिष्यतः; G₁ M₁ परिवेष्यतः; M₂ परिचक्ष्यतः; text as in G₂. 4 only !

33 T₂ G₂ om. 33-34. — ^c) T₁ चक्रं विदारया; G (G₂ om.) मध्येन दारया. — ^d) S (T₂ G₂ om.) महामेरु (G₂. 4 'च')मिवोच्छ्रितं.

34 T₂ G₂ om. 34 (cf. v.l. 33). — ^a) K₂ D₂ तु तत्; M₂ तदा (for ततः). Ś₁ द्विधाकृतेन तत्सौमं. — ^b) G₁. s. 4 M 'बलाद्भुतं. — ^c) G₂ 'शरिष्वंस्त्रं; G₂ M₂ 'शरिष्वंस्त्रं. — ^d) G₁ M₁ अपतत्; G₂. 4 M₂ अपरं (for पपात).

35 ^a) Ś₁ आध्व; K₂ B D₂ D₂ D₂. 6 आदाय; K₂ आदाय; D₂ आधाय (for उद्ध्व). — ^d) D₂ अप्युतं (for अभुवम्).

37 ^a) K₂ B₂ m. s. 4 D (except D₂; D₁. s miss-

ing) विनिहते (for निपतिते). Ś₁ K₂ D₂ पापे; M₂ साहवे (for वीरं).

38 S transp. 38 and 39. — ^c) K₂ प्रध्माय. Ś₁ K₂ D₂ वेगेन (for हर्षेण). — ^d) T₁ M₂ संप्रहर्षयं; T₂ G (except G₁) चाप्यहं.

39 S transp. 38 and 39. — ^c) G₂ महीं प्रेक्ष्य; M₂ ससुदीक्ष्य (for अभि).

40 ^b) Ś₁ K₂ B (except B₂) D₂ D₂. 6 transp. शाल्वं and सौमं. — ^c) K₂ B (except B₂) D (except D₂. 6; D₁. s missing) S (except M₁) आनर्ताद्. B₂ पुनरागत्य. — ^d) T₁ म्रियम् (for प्रीतिम्).

41 ^a) N (K₁. 4 D₁. s missing) तवेतत् (Ś₁ एतद्वै; K₂ स एतत्; D₂ D₂ एतत्; D₂ एतत्) कारणं राजम्. — ^b) Ś₁ M₂ येनाहं; K₂. s B D (D₁. s missing) यदहं (for नागमं). Ś₁ इक्ष्मिनापुरं; T₁ G₁. s गजसाह्वं. — ^c) N (K₁. 4 D₁. s missing) M₂ नागमं; G₁ यथागं; G₂ यथागां. — ^d) G₂ जीयेत्. M₂ शासितुं तं सुयोधनं. — After 41, D₂ ins. :

90* मध्यागतेऽथवा वीरं भूतं न भविता तथा ।
On the other hand, K₂ B D₂ D₂ ins. after 41 (D₂ ins. after 90*):

91* अथाहं किं करिष्यामि भिक्षतेतुविदोदकम् ।

प्रमिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 ताक्षा सूर्चन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४३
 सुमद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४४
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
 ततः प्रयाते दाशाहें धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।

जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
 केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
 ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
 विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४९
 समवायः स राजेन्द्र सुमहाङ्गुतदर्शनः ।
 आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
 युधिष्ठिरस्तु विप्रास्ताननुमान्य महामनाः ।
 शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।

यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
 रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान्
 आस्थाय वीराः सहिता वनाय

C. 3. 904
B. 3. 23. 2
K. 3. 23. 2

42 °) K₂ s B D₁ D₂ D₃ 4-8 T₁ श्री (T₁ सी)-
 मान्; T₂ G (except G₁) वीरान् (for भीमान्).

43 °) Ś₁ B₂ 4 उपघ्रातो. T₁ G (except G₂) M₁
 राजा च सूर्चन्युपाघ्रातो (T₁ 'य'). — °) T₁ ततो भीमो
 (for भीमेन च). D₂ महाबलः. — After 43, Ś₁ K₂ s
 B₂ 4 D (D₁ s missing) ins. :

92* परिष्वक्तस्त्रार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवाहितः ।
 संमानितश्च धीम्येन द्रौपद्या चाग्निनोऽभुजिः ।

44 G₂ om. 44; D₂ om. (hapl.) 44^a-45°. — °)
 T₂ G (except G₁) प्रयातुं द्वारकां प्रति.

45 D₂ om. 45^{abc} (cf. v.l. 44). — °)=1. 212. 3°;
 3. 21. 12°; etc. K₂ s B D (D₁ s missing; D₂ om.)
 शै (B₂ सै)इव (for सैइव).

46 °) M₂ प्रति (for ततः). D₂ दुर्धर्षे (for दाशाहें).
 — °) S (except G₂ M₂) transp. प्रययौ and स्वपुरं.

47 °) D₂ D₂ स समादाय चेदि.

48 K₂ om. 48. — °) Ś₁ K₂ B₂ D₂ D₂ 6
 केकयाश्च; B₁-s D₂ केकयाश्च. Ś₁ D₂ T₂ G (except G₂) M₁
 अभि (for अपि). D₂ ज्ञाताः; D₂ गताः (for 'ज्ञाताः').
 — °) D₂ T₁ M 'तौजसा'. — °) T₂ G (except G₁)

चापि (for तेऽपि).

49 °) S महाभागाल् (T₁ 'बाहो') (for विशाखैव).

50 °) D₂ D₂ M₂ महानङ्गुत' (om. सु).

51 °) M तान्मिप्राण् (by transp.). — °) D₂ D₂
 T₁ महारमनः; T₂ G₂ 4 महावशाः. — °) D₂ रथं संयोजयेति.
 K₂ B D₂ D₂ 6 वै; S सः (M₂ च) (for ह्).

Colophon. K₁ 4 D₁ s missing. — Major parvan :
 Ś₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₂ D₂ T G₂ 4
 M (all om. sub-parvan name) mention only सीभवश्च;
 K₂ likewise only सीभवशोपाख्यान; B D₂ D₂ D₂ 6 only
 सीभवशोपाख्यान; and D₂ only शाखवश्च; to those Ś₁ K₂ s
 B₂ 4 D₂ D₂ D₂ 4 s M₂ add समास. — Adhy. name :
 D₂ श्रीकृष्णशाखयुजं. — Adhy. no. (figures, words or
 both) : D₂ n₂ S 22. — Śloka no. : D₂ 53.

24

✱ This adhy. is missing in K₁ 4 D₁ s (cf. v.l.
 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly
 ignored here.

2 °) B₁ D₁ D₂ n₂ D₂-6 T₂ G₂ प्रादाय.

3. 904
3. 212
3. 23. 2

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्वमनानि गात्र
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्वजः ॥ २
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनंषि वर्माणि शरंश्च पीतान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनमच्चाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रमत्ता
मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५
स चापि तानभ्यवदत्प्रमत्तः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरुणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे
तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
ततः समासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो
ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुक्त्वा बभूवुः ॥ ८
वरः कुरुणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-
न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
ससौबलं पापमर्तिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महदेवपुरप्रकाशम् ।
शतक्रतुप्रस्थममोधकर्मा

3 ^{a)} S परे (for पुरो). — ^{b)} Śī Ks B1. 4 Ds 5
चित्राणि; Ks B2 De Dn D4. 6 शस्त्राणि; B3 दीप्तानि; T1
चर्मणि (for वर्माणि). Ks B De Dn D4-6 T2 G3
दीप्तान् (for पीतान्). — ^{c)} S (except M2) सु- (for
the first च). T1 G1 कलापकांश्च; T2 G2-4 सुसायकांश्च (for
च साय). —

4 ^{b)} S विभूषणं यन् (M2 "पणानि). — ^{c)} Ks. 3 B
(except B3) Dn1. n3 G1 त्वरितः. Ks G1 नि- (for प्र-).
M2 परिगृह्य राजन् (for स्त्वरितं प्र-).

5 ^{b)} T1 M1 "सर्वे"; T2 G (except G1) "चेतसं (for
"सत्त्वाः). — ^{c)} B2 (mas in text) प्रहृष्टा; T1 2 (before
corr.) G1 प्रपन्ना — ^{d)} Śī (sup. lin. as in text) Ks
D2. 6 "पुंगवानां; B (except B3) De1 D4 "जंगलानां.

6 ^{a)} T G3 4 प्रपन्नः — ^{d)} De1 D2 "जंगलानां.

7 ^{a)} B (except B3) T2 G3 सुतेषु (for स तेषु). — ^{b)}
D2 T2 G (except G1) M1 अधिपो (for ऋषभो). — ^{c)}

B2 Ds T2 G (except G1) M2 "वीरे (for "बर्हे). — ^{d)}
T G (except G1) तथा (for तदा).

8 ^{ab)} Ks B De Dn D2 4. 6 T2 G3 तम् (for सम्-).
Śī transp. महाजनौघाः and कुरुप्रवीरं. — ^{c)} B2 (re-
penting) नाथ (mas in text); T1 M1 कष्टं (for धर्म-).
Ks. 3 B D (D1. 3 missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो). — ^{d)}
Ks. 3 B De Dn D4 दीप्ताश्च; D2 दीप्ताश्च; D5. 6 भीताश्च (for
ह्रिया च). Cnp भीताः Ks B (B2 marg.) De Dn D4. 6
च राजन् (B2 orig. च तस्थुः) (for बभूवुः).

9 ^{a)} Ks पतिः; De ऊचुः; Ds T2 G (except G1)
ततः; T1 M1 हतः; M2 कुतः (for वरः). — ^{d)} = 11^d,
12^d.

10 ^{a)} Ks B3. 1 De D4-6 सुनृशंसमस्तु; D2 सुभृशं
कुबुद्धिः; S सुनृशंसवृत्तं. — ^{b)} Ks Dn D2 धिक्सीबलं.
— ^{d)} Ks. 3 B3 Dn T2 (by corr.) G3 तवैवं (Ks "व");
B2. 4 D4 6 तवैवं (D6 "मे"); G3 तवाद्यां (for तवोग्राः).

हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ ११
चकार यामप्रतिमां महात्मा
सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
तां देवगुप्तामिव देवमायां
हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ १२
तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
वीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
आदास्यते वासमिमं निरुण्य
वनेषु राजा द्विपतां यशासि । १३
द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४

२५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
द्वादशेमाः समाम्नाभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
समीक्ष्णं महारण्ये देशं बहुमृगाद्विजम् ॥ २

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
यथार्थसिद्धिः परमा भवेत्तः ॥ १४
इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
मुदाभ्यनन्दन्महिताश्च चक्रुः
प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
अर्जुन उवाच

C 3. 222
B 3. 24 4
K 3. 24 4

11 K₃ T₂ G₃ om. (hapl.) 11^b-12^a. — ^b) B (except B₃) Dn D₄-6 T₁ G₁ महादेव'. — ^c) K₂ B Dn D₄. 6 अमेय' (B₂ अजेय') (for अमोय'). — 11^d=9^d, 12^d.

12 K₃ T₂ G₃ om 12^a (cf. v.l. 11). — ^c) Ś₁ K₃ D₂. 6 तां देवमायामिव देवकल्पो (D₆ 'गुप्ता'). — 12^d=9^d, 11^d.

14 ^a) S (except M₂) पृथक्पृथक् (for पृथक्च).

16 ^d) B₁ यथार्थः; D₆ 'सुखं'; T₂ G (except G₁) 'स्वयं'.

Colophon K₁. 4 D₁. 3 missing. — Major parvan : Ś₁ T G आरण्य. — Sub-parvan : K₂ B Dc Dn D₄-6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — Adhy. name : B₂ D₄ पौरनिर्वर्तनः; T₂ G₃. 4 M₁ पौरजनविवर्तनः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn S 23. — Śloka no. : Dn 16.

25

§ 7. This adhy. is missing in K₁ 4 D₁ 3 (cf. v.l. 3. 1 1; 23 30, 23 28), the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) T₁ G (except G₃) सर्वान्भ्रातृन् (by transp.).

2 ^a) M₂ [ह]ह (for अह) K₃ Dn₂ महा (for समा) T G M₁ द्वाद' 1 वर्षाणि (— 1 1. 5^a); but cf. 11^a. — ^b) T₁ G M₂ विजने वने.

3 ^a) — 10'. De D₆ 'मूल' (for 'पुष्प') — ^b) K₂ B D (except D₂, D₁. 3 missing) पुण्यजनावृत्तं. — ^c) T₁ द्वादशाम्नासु; T₂ G M₁ द्वादश समाः (for शरदः सर्वाः).

4 ^c) T₂ G₃ 4 गुरुं स (for गुरुवन). T₂ G (except G₁) मानववरं. — ^d) Ś₁ Dc₂ D₂ यशस्विनः; T₁ तपस्विनं.

C. 8. 923
B 3. 24. 6
K. 3. 24. 6

भवानेव महर्षीणां ब्रह्मानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ॥ ५
त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
देवलोकान्द्राह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
त्वमेव राजजानासि श्रेयःकारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनियेवितम् ॥ १०
अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
यदि तेऽनुमतं राजर्षिं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

- 5 ^{ca}) T₂ G (except G₁) transp. मानुषे and भवतो.
6 ^a) T G [अ]भि- (for हि). — ^b) S (except M₂) वेदपारगाः (for भर).
8 ^a) K₂ B₁-s D (except D₂; D₁ s missing) अनु-
भावात्; B₄ T₂ G (except G₁) सर्वा गतिः; T₁ सद्भागति.
K₂ B (except B₄) Dn D₄-s च जानासि; K₂ विजानीत.
— ^c) T₂ G (except G₁) आवासांश्चैव.
10 ^b) K₂ B₂ Dn D₄ s "जलो" (for "जनो"); cf. 3^b.
— 10^c = 3^a.
11 ^a) K₂ B₂ Dn D₄ s T₁ यत्र (for अत्र). K₂ Dn₂
D₄ s [ह]मे; B₂ [ए]व (for [ह]मा). — ^b) B₂ T₁ G₁
विहरामे; T₂ G₂-s विचरे (G₂ s "रा"मे). Ś₁ D₂ नराधिप;
K₂ Dc D₂ [ह]ति मे मतिः; B₂ [ह]ति रोचते. — ^c) K₂
[ऽ]नुमतिः; D₂ रोचते. — ^d) Ś₁ K₂ Dc D₂ s कथं वा; K₂
B (except B₄) Dn D₄ s G₁ किमप्यह (for किं वाप्यह).
12 ^a) Ś₁ K₂ Dc D₂ s सर्वं (for पार्थ). — ^b) Ś₁ K₂
Dc D₂ s वरवया (by transp.). — ^c) K₂ B₁ s Dn D₂ s
गच्छामः. K₂ B (except B₂) Dn D₂ s ५ पुण्यवि; K₂
पुण्यं द्वैतवनं (hypermetric!). — ^d) K₂ सुविख्यातं महत्सरः.

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्रयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्र्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
तच्छालतालाग्रमधूकनीप-
कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
र्मनोरमां वाचस्पदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसंघा-
स्तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

- 14 ^a) K₂ s B Dc Dn D₄-s तथैव; G₁ सदैव (for सजपा). K₂ B₂ Dc D₂ वनचारिणः. Ś₁ जपाश्च वनवासिनः (sup. lin. प्रजाश्च वन and जपाश्च वनचारिणः); D₂ जपस्वाध्यायचारिणः.
15 ^a) K₂ B Dn D₄ s तपः (K₂ Dn₁ ततः) सिद्धा महात्मानः. — ^b) Ś₁ K₂ Dc D₂ s G₂ सततं (for क्षततः). MSS. संश्रित, संशित also (as usual).
16 ^a) Ś₁ ते प्राप्य; Dn₂ प्रयाताः; G₂ ते याताः. T G (except G₁) ब्राह्मणैस्त्वत्र. — ^b) K₂ B₂ Dn D₄ s T₁ ब्राह्मणैर्बहुभिः सह; T₂ G (except G₁) पाण्डवा बहुभिः सह. — ^c) T₂ G (except G₁) सर्वे (for रम्यं). — ^d) Some N MSS. 'वंभ'.
17 ^a) Ś₁ B₁ s Dn D₂ s सत्सालः; K₂ corrupt. — ^b) Ś₁ Dc 'वैर'; S 'फले' (for 'वैर'). — ^c) K₂ Dn₂ महावलः; S (except T₂ G₂) महद्वनं. M₂ द्वैतवनं प्रपेयुः (for राष्ट्रपतिर्ददर्श).
18 ^b) T₁ G₂ s M मनोरमा वाच उरी. — ^c) T₁ G₁ M₂ 'नल्यूह' (for 'वाल्म्यूह'). — ^d) K₂ B Dc Dn D₄-s T₂ G₂ वरिणः; D₂ सारसः; G₁ शारिकाः कोः; M₁ कोकिलाः.

करेणुयूथैः सह यूथपानां
मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां
तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
ददर्श सिद्धिर्षिगणाननेकान् ॥ २०
ततः स यानादवरुक्ष राजा
सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु-
र्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
न्प्रत्यक्षितो राजवद्देववच ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजायैः
कृताञ्जलिधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
प्रत्यक्षितः पुष्पधरस्य मूले
महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
मीमंश्च कृष्णा च धनंजयश्च
यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवरुक्ष सर्वे
तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
लतावतानावनतः स पाण्डवै-
र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
र्महागिरिवारिण्यूथपैरिव ॥ २६

C. 3. 944
B. 5. 24. 26
K. 5. 24. 26

शारिका च.

19 D₂ om. 19^a-20^b. — ^a) T₂ G (except G₁)
यूथवर्तिनां (for यूथपानां), and अमलं (for अचलं).
— ^c) Ś₁ हृवानि (for यूथानि).

20 D₂ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) D₂ मनोहरां.
Ś₁ K₂ मोषं (Ś₁ corr. to मेघं; K₂ corr. to भोगं as
in text). — ^b) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ पूतात्मनां; T₂ G₂ 4
जितां; M₂ महां; Ś₁ corrupt.

21 ^a) Ś₁ K₂ D₂ वीरः (for राजा). — ^b) Dc D₂ 2
T₂ G₂₋₄ सज्जनः; T₁ M₁ स्वजनः; G₁ सुजनः (for सजनः).
— ^c) B₂ M₁ धर्मात्मभृतां; B₂ Dc D₂ धर्मायंभ (D₂
'भृ')लं.

22 ^a) T₂ G₂ 4 सहसा (for सहिताः). Ś₁ [अ]भ्यपेतुः;
B₂ Dc D₂ T G₂₋₄ M निपेतुः. — ^d) K₂ युधिष्ठिरं; D₂
T₁ मनस्विनः. K₂ B Dn D₄ 6 T₂ G₂ 2 तं (for सं-).

23 ^a) Ś₁ K₂ Dc₂ दृष्टान् (for सिद्धान्). K₂ दृष्टान्
(for सवर्णं). T₁ G₁ 2 M transp. सिद्धान् and सर्वान्.
— ^b) G₂ 4 'वचोः' (for 'वच').

24 ^a) K₂ 2 सु (for स). S (except T₁) पुण्यशीलैः.

S (except M₂) सहितो (for पितृवन्). — ^b) T₁ G₂ 4
'भृतेर्' (for 'परैर्'). K₂ T₁ G₂ 4 उपेतः.

25 ^a) MSS. नरेंद्र, 'द्रः', 'द्रा' also. — ^c) G₂ 4 M₁
विमोच्य; G₁ विमोक्ष. — K₂ om. from अवरुक्ष up to
'पगतैः' (in 26^a). K₂ B Dn D₄ 6 अवसा (K₂ 'सा')भः;
Dc D₂ अनुगायः; D₂ T₁ G₁ M अच (D₂ 'वि')गाय (for
अवरुक्ष). — ^d) T₂ G (except G₁) तत्रैव (for तत्रोप-).
MSS. 'वर्ह', 'वर्हान्' also.

26 K₂ om. up to 'पगतैः' (cf. v.l. 25). — ^a) T₁
M 'वितानः; G₂ 4 'प्रतानः' (for 'वनानः'). Ś₁ Dn₂ M₂
[अ]वततः (for [अ]वनतः). — ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ एव
(for उग्र).

Colophon. K₁ 4 D₁ 2 missing. — Major parvan :
Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य; Dn₂ वन (1). — Sub-parvan : Ś₁
K₂ 2 B Dn Dc D₂ 4-6 T₂ G₂₋₄ M (all om. sub-parvan
name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — Adhy. name : D₂
प्राक्षणावुग्रजनं. — Adhy. no. (figures, words or both) :
Dn S 24. — Śloka no. : Dn 26.

२६

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः

मुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।

विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु

सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १

यतींश्च सर्वान्सं घृणींश्च राजा

तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।

द्विजातिमुत्थानृषभः कुरूणां

संतर्पयामास महानुभावः ॥ २

इष्टींश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि

महावने वसतां पाण्डवानाम् ।

पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-

श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-

मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।

तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा

मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४

स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां

युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।

संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा

तपस्विमघ्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५

तं धर्मराजो विमना ह्वात्रवी-

त्सर्वे द्विया सन्ति तपस्विनोऽमी ।

भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-

स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

न तात हृष्यामि न च स्मयामि

प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।

तवापदं त्वद् समीक्ष्य रामं

सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

✍ This adhy. is missing in K₁ & D₁. s (cf. v.l. 9. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 °) Cnp तत्कारणं (for तत्काननं)! — °) S (except M₂) कुःखम् (for वासम्). — °) T G प्रतिमप्रकाशाः. — °) S भागीरथीशालं (T₂ G₁. s. 4 'सावध').

2 °) K₂ B₂ Dn D₄. s transp. सर्वान् and राजा. — °) Ś₁ नृपतिः (for ऋषभः).

3 °) M₁ मुख्याश्च (for पित्र्याणि). N (K₁ & D₁. s missing) M तथा क्रियाश्च; T G₂. 4 तथाग्रियाणि; G₁ तथाग्रियाणि; G₂ तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि). — °) S (except T₂ G₂) तस्मिन् (for महा). — °) K₂ B (except B₁) D (except D₂; D₁. s missing) तत्र (for सर्व). Ś₁ पुरोहितः सत्यसमिद्धतेजाः. — °) K₂ B Dn D₄. s नृपाणां; S महात्मा (for कुरूणाम्).

4 °) Ś₁ B (except B₄) च (for तु). — °) B₁ Dn मुनिः (for ऋषिः). T₁ [S] तिष्ठते अगामः; M₂ [S] भिजगाम

राजन् (for उत्तिष्ठत). — °) Ś₁ D₂ तिग्मं; B₁ प्रीतिं; G₁ सर्वं (for तीव्र). — °) Here and below (generally) Ś₁ मार्कण्डेयः! — After 4, N (except K₂; K₁. 4 D₁. s missing) T₂ G₂-4 ins.:

98* तमागतं उदलितहुताशनभ्रमं

महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।

अपूजयत्सुरऋषिमानवाचितं

महासुनिं क्षत्रपुमसरववीर्यवान् ।

[(L. 1) = (var.) 1. 17. 21^a. Ś₁ B (except B₂) 'स्त्रिपं (for 'प्रभं). — (L. 4) Ś₁ 'वीर्यसत्ववान्; G₂. 4 'सत्यवीर्यवान्.]

5 °) Ś₁ K₂ B₂ D (except D₂; D₁. s missing) T G₂ वीक्ष्य; G₁ प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K₂ वीनी (for कृष्णां). — °) T G कथ्यते (for ऽस्मयत). T₂ G₁-3 महौजाः (for [अ]मितीजाः).

6 °) S (except T₂ G₂) वांनि (for सन्ति). K₂ [S] पि; S (except T₁) मां (for ऽमी). — °) Dn D₂ G₂ M₂ कथ्यते प्रः; T₂ G₂ कथ्यते च (for 'तीव्र).

7 °) T₂ G₂. 4 प्रहर्षतो. K₂ M₂ मां (for मां). — °)

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८
सहस्रनेत्रप्रतिभो महात्मा
मयस्य जेता नष्टुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९
स चापि शक्रस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्वनेषु
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०
नृपाश्च नाभागभगीरथादयो
महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
भेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं

सत्यव्रतं काशिकरूपराजम् ।
विहाय राष्ट्राणि बध्नन् चैव
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण-
स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
न्विषाणिनः पश्य गजाभरेन्द्र ।
स्थिताभिदेशे नरवर्य धातु-
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
स्वयोनितस्तत्कुलते प्रभावा-
भेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
सत्येन धर्मेण यथार्हबुद्ध्या
द्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

C. 3. 961
B. 3. 26. 17
K. 3. 26. 17

S (except T₂ G₃) तान (for त्वद्य).

8 ^a) G₂ M रामः (for राजा). — ^{cd}) K₂ B₂ Dn D₄. 6 मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरेः पुरा (with hiatus!) (for दृष्टो गिरेर्).

9 ^b) K₂ B Dn D₄ T G₁. 3 यमस्य जेता; D₂ रणे विजेता; D₆. 6 G₂. 4 M₁ यमस्य जेता. ^Ś K₂ B₁. 2 Dc D₆ निहंता; D₂ यथैव; (for च हन्ता). — ^c) M₂ अनयत् (for अनघः). — ^d) Dn₂ D₄ वासं वने (by transp.); D₂ रामो वने. Some N MSS. चचार (for चकार).

10 ^a) M₂ शक्रप्रतिभप्रभावो. — ^c) G (except G₂) M इयच* (for अच*). — ^d) = 11^d, 12^d, 13^d, etc. D₂. 6 T₂ G (except G₁) नेशो (for नेषो).

11 B₂ om. (hapl.) 11-12. — ^a) B (B₂ om.) Dn₂. n₈ भूपा* (for नृपा*). — G₂ om. 11^{cd}. — ^c) G₁. 4 इय* (for इय*). — ^d) = 10^d, 12^d, 13^d, etc. D₂ T₂ G₂. 4 नेशो (for नेषो).

12 B₂ om. 12 (cf. v.l. 11); T₁ M₂ om. (hapl.) 12. — ^a) G₁ M₁ देव (for वर्य). B₁ नरधर्मसेतुं; G₁ M₂ नरदेववर्य; G₂. 4 नरवर्यमुत्तमं (for नरवर्य सन्तं). ^Ś

K₂ D₂ सिद्धं; T₂ G₂ मुक्तं (for सन्तं). — ^b) S (T₁ M₂ om.) 'करुणा'. — ^c) B (B₂ om.) Dn D₄ G₁ राज्यानि (for राष्ट्राणि). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. K₂ D₂. 6 T₂ G₂-4 नेशो. — After 12, T₂ G₂-4 read 15.

13 B₁ om. (hapl.) 13. — ^a) ^Ś K₂ B₂. 4 Dn D₆ पुराणैस्; M₂ पुरस्तात्. — ^b) T₂ G₂. 4 'वीर; G₂ 'देव (for 'वर्य). — ^c) T₂ G (except G₁) भ्रमंति (for प्रभान्ति). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेषो (for नेषो).

14 ^c) T₁ G (except G₂) बलिनश्च सर्वाङ्. M नरदेव यंतुर (for नरवर्य धातुर). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो.

15 T₁ G₁ om. (hapl.) 15. T₂ G₂-4 read 15 after 12. — ^b) K₂ B Dn D₄. 6 तथा (for the first यथा). M यथास्वं (for यथावत्). — ^c) ^Ś K₂ D₆ M₁ कुर्वन्ते न (M₁ तत्); K₂ B₁. 3 Dn D₄. 6 कर्म सदा (for तत्कुलते). B₂ कर्म समाचरन्ति (for तत्कुलते प्र*). B₁. 3 Dn D₆. 6 [आ]चरन्ति; Dc स्वभावात्; D₂ प्रभावं; M स्वभावं (for प्रभावात्). — ^d) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो.

16 ^a) ^Ś (sup. lin.) D₂ यथार्थ*; K₂ तथार्थ*; S

C. 3. 961
B. 3. 25. 17
K. 3. 25. 17

यश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिष्ठां च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरूप्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशांपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुचरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशांपायन उवाच ।
वसत्स्थ इतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निखनो हृदयंगमः ॥ ३

ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्भक्तो दास्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T₁ G₃) यथासु. — °) S (except T₁ G₃) श्रिया
यथा (for द्रिया तथा). — °) Ś₁ तव प्रदीप्तं; B₃ तथातिदीप्तं.

17 °) G₂ 4 M तु (for च). — °) K₃ B₃ Dn D₄
T₁ G₃ तेन (for स्वेन). — °) D₅ T₁ G (except G₁)
कौरव पार्थिवेभ्यः (by transp.).

18 T₁ om. 18. — °) Ś₁ D₂ G₂ 4 सहितः सु; K₃
D₅ नृप धर्मनंदनं. — °) G₁ 3 संमन्त्र्य (for आ°).

Colophon om. in T₁. K₁ 4 D₁ 3 missing. — Major
parvan: Ś₁ T₁ G₂ 4 M₃ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁
B₃ 3 D₅ Dn₁ n₃ D₃ 4 6 (all om. sub-parvan name)
mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B₄ D₅ only द्वैतवन;
and G₁ only द्वैतवननिवास. — Adhy. name: B₄ T₁ G
M₁ मार्कण्डेयदर्शनं; D₅ D₃ मार्कण्डेयवाक्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn T₁ G M 25. — Śloka
no.: Dn₁ n₃ 18; Dn₃ 19.

27

This adhy. is missing in K₁ 4 D₁ 3 (cf. v.l.

3. 1. 1; 22. 30; 29. 28); the MSS. are mostly
ignored here.

1 °) Ś₁ D₃ [अ]यो; Dn D₄ 6 वै (for [अ]य).

2 °) K₃ D₅ पूर्व° (for ईर्व°). — °) K₃ D₅ ब्राह्मणी-
वेन. K₃ B₃ 4 D₅ Dn D₄ 6 सर्वशः. — K₃ om. (hapl.)
2°-3°.

3 K₃ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — °) Hypermetricol
K₃ B D₅ Dn D₄ 6 om. the first च. — °) Ś₁ भाषाणां
चैव; D₅ D₃ भाष्याणां चैव; T₁ G (except G₁) निगमानां
च. S भारत (for सर्वशः). B₁ भाष्याणां च सहजशः.

4 °) K₃ B₃ Dn D₄ 6 चैव पार्थानां; D₅ D₃ पांडवानां
च (for पाण्डवे°). — 4° = 1. 76. 18°. — °) K₃ व्यरो-
चयत्; B₁ G₁ M व्यवर्धत; T₁ [अ]भिवर्धत; T₂ G₂ 4 M₃
[अ]भ्यवर्धत.

5 °) G (except G₃) तथा° (for अथा°). T₁ G₁ M
[अ]भ्येत्य (for दास्यो).

6 °) Ś₁ K₃ B₁ D₃ महात्मनां (for तप°). — °) Ś₁
K₃ D₅ 3 पावकं.

7 °) K₃ महावने; S (except T₁ G₃) महाव्रताः (for

गवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
 आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
 ब्रह्म क्षेत्रेण संसृष्टं क्षेत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०

नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-

दिच्छभिमं लोकमयुं च जेतुम् ।

विनीतधर्मार्थमपेतमोहं

लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११

चरन्मैश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।

नाप्यगच्छद्वलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२

अनूनमासीदसुरस्य कामै-

वैरीचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।

लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-

सेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३

नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-

वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।

समुद्रनेभिर्नमते तु तस्मै

यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४

कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिशृङ्खलुशग्रहम् ।

ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षेत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५

ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।

तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६

यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।

तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७

ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।

अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विबुद्धये ॥ १८

अलब्धलाभाय च लब्धबुद्धये

C. 3. 982
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

धृतं). — ^d) K₂ D₆ D₈ T₂ G₂ कश्यपैः सह; K₂ कश्यपः सह;
B₁ काश्यपास्तथा.

8 ^b) T₂ G (except G₁) 'प्रभाः (for 'व्रताः).

9 ^b) Ś₁ शृणुवैकमना; K₂ B D₆ D₈ D₉ शृणुष्व
गत्तो. — ^c) Ś₁ K₂ D₂ स भ्रातृभ्यः (Ś₁ D₂ 'भार्यः)
कौतेय. — ^d) K₂ s B D (except D₂; D₁ s missing)
T₁ G₂ त्वां.

10 ^c) K₂ B D (except D₂; D₁ s missing) T₂
G₂ M₂ उदीर्णं; G₁ 'जं.

11 ^b) K₂ ईक्षन् (for इच्छन्). B₁ D₆ G₂ इमं (for
अयुं). T₂ G₂ s transp. इमं and अयुं; T₂ G₂ s transp.
लोकं and जेतुम्. — ^c) S (except G₁) 'दोषं (for 'मोहं).
— ^d) K₂ जयति; K₂ B₁ s D₆ D₈ S हंति; B₂ m D₆
तुरति; B₂ भूति (for नुदति). Ś₁ B₁ D₂ सदा; B₂ भूपः
(for नृपः).

12 ^a) G (except G₂) निश्रेयसं. — ^b) T₁ G₂ s
राज्यं; G₁ राजं (for प्रजा). — ^c) B₁ D₂ T G नाम्य-
गच्छत्.

13 ^a) D₆ D₈ M₂ अयूनम्; T G (except G₁) M₁
सानूनम्. K₂ विक्रमैर्; S राजन् (M₂ कामो) (for कामैर्).
— ^b) K₂ s D₆ D₈ D₉ विरोचने. T₁ s (before corr.)
G (except G₂) M₁ श्रीरभिकाक्षिता या. — ^d) K₂ नद्या-

चारो; T₁ G₁ s M तेषां चरन् (G₁ चिरं). S (except M₂)
बुद्धिम् (for बुद्धम्). K₂ B₂ D₈ D₉ 4-6 M₂ अयो (for
अतो).

14 ^a) K₂ सहन; G₂ सहति. — ^d) K₂ B D₈ D₉ 6
नयैर्विनीतं; T G₂ 4 नयेरितात्मा.

15 ^b) D₂ 'स्वयां'; M₂ 'हाया' (for 'गृष्टा'). — ^c)
T₁ G₁ M म (T₁ M₂ म्) ब्राह्मणा विप्रहीणस्य; T₂ (before
corr.) G₂ 4 ब्राह्मणाभिप्रं. — ^d) Ś₁ क्षीयते (for क्षी').

16 ^a) B₂ s. 4 (m as in text) D₆ T₂ (by corr.)
G₂ ब्राह्मणाणां (B₂ D₆ 'न') परा; D₆ ब्राह्मणानुपरा. — ^b)
K₂ D₆ T₁ M₂ क्षेत्रम्. G₁ M₁ क्षेत्रे. Ś₁ अनुपमं; G₁ M₁
चाप्रतिमं. — ^d) K₂ B D (except D₂; D₁ s missing)
T₂ G₂ सदा (for अथ).

17 ^a) T₁ G₁ 4 M तु; G₂ [अ]ति (for हि). — ^c)
K₂ S (except G₂; T₂ before corr.) चरं (for दहं).
— ^d) K₂ B D (D₁ s missing) समं रिपून्; K₂ M सहा-
रिपु. T G ब्राह्मणैः सहितो रिपून् (T₁ G₁ सहचारिभिः; G₂ 4
सहितोरिपु).

18 ^a) Ś₁ K₂ D₈ ब्राह्मणो ज्ञेयः; K₂ B D₆ D₈ D₉ 4. 6
'ज्ञेयैव; M₂ 'णस्यैव (for 'णस्योऽथ). — ^b) B₂ बुद्धेः; T
G₂ 4 बुद्ध्या (for बुद्धिः). — ^d) K₂ B D₈ D₉ 6 परिबुद्धये;
T₂ G₂ 4 [अ]थ विबुद्धे.

C. 3. 9A2
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९
ब्राह्मणेष्टमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दालभ्यमपूजयन् ।
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
उपविष्टाः कथाश्चकुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।

19 °) G₁ 'भावाय (for 'लाभाय). — °) K₃ यथा-
वदहमः; D₃ यथाहं वदमः; T₁ G₁ 'पादनाय च. — °d) Ś₁
M₁ तपस्विनं (for यशः). B₁ transp. विप' and बहु'. S
वासयेत् (for 'य).

20 °) G₂ ४ भक्तिः (for वृत्तिः). — °) K₃ प्रथमं;
T₁ G₂ ४ [S]प्रतिमं (for प्रथितं).

21 Before 21, K₃ B (except B₁) Dn D₆ ० G₂ M₁
ins. 'वैशं' उ' (K₃ Dn₁ G₂ om. उ'). — °) Ś₁ K₃ B₁
D₃ सर्वे; T₁ G₁ १ M पुनः (for भूयः).

22 °) Ś₁ वालकिश्च; K₃ भालक'; B₃ भालुकि'; T G₃
वालुक'; G₄ वालुकि'. G₁ १ M₁ 'युष्मो (M₁ 'युष्मो) शालु-
किश्च. — Ś₁ om. (hapl.). 22^d-23^a. — °) K₃ D₆ वृत्त-
चेताः; S कृतमेधाः.

23 Ś₁ om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — °b) K₃ B₁ Do
मौज' (for मुज'). S कण्वश्च लवणाश्वश्च (T₂ G₂-4 'गण्वश्च')
काश्यपश्च महानपाः. — °) K₃ Do D₃ लृण'; D₃ G₂ M₁
स्थूल'; T₁ G₄ M₃ स्थल' (for स्थूण'). — °) Ś₁ K₃ B₁
Do D₃ ins. अपि before अग्नि' (to avoid the hiatus!).
Do 'होषो' (for 'वेद्यो'). S कौशिकः (for सौन').

24 °) K₃ Dn D₄ ० कृत' (for कृत'). Do कृतवाक्सु-
बहल्लैव; T₁ कृतवाग्बसुवाचैव. — °) Ś₁ K₃ B Do Dn
D₆-० T₃ (by corr.) G₂ विभा' (for कृता'). — °) S

इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
हारीतः स्थूणकर्णश्च अभिवेद्योऽथ शौनकः ॥ २३
ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्च ऋतावसुः ।
ऊर्ध्वरेता बृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
अजातशत्रुमानर्जुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

बृहन् (for बृषा).

25 °) S (except M₃) मुनयः (for ब्राह्मणाः). MSS.
संशित', संशित' etc. also (as usual). B₁ मुनयो ब्राह्मणास्तथा.
— °) Ś₁ मान्यंत; K₃ Dc D₂ G₁ M₁ अर्चतः; D₆ आर्चत
(for आनर्चुः).

Colophon. K₁ ४ D₁ १ missing. — Major parvan :
Ś₁ Dn₃ T G₂-4 M₃ आरण्य. — Sub-parvan : K₃ B₁ १
Do D₂ M₃ (all om. sub-parvan name) mention only
द्वैतवनप्रवेश; likewise B₃ D₆ only द्वैतवन; and G₁ only
द्वैतवननिवास. — Adhy. name : D₃ ब्राह्मणमाहात्म्यं; T₃
G M₁ दालभ्यवचनं. — Adhy. no. (figures, words or
both); Dn S 26. — Śloka no.; Dn 25.

28

✍ This adhy. is missing in K₁ ४ D₁ १ (cf. v.l.
3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly
ignored here.

1 °) T G₂ ४ कथां चकुर.

2 °) K₃ B Dn D₄ ० M₃ अथ (for ततः). — °) T₃ G (except G₁) वचनं चेदमब्रवीत्.

3 Before 3, most MSS. ins. द्रौपद्युवाच (resp.

अधिते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
आतृमिष्य तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किंचन ।
वनं प्रस्थाप्य दृष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
मुखोचितमदुःखाहं दुरात्मा ससुहृद्वपः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
चतुर्णामेव पापानामशु वै नापतत्तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानहं मुखोचितम् ॥ १०
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशवृत्तीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
यदपश्यं सभायां त्वां राजमिः परिवारितम् ।
तच्च राजभ्रमयन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुष्णामि भारत ॥ १३
या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रज्ञः ।
ह्रियते ते गृहादशं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजभतीव गुणवत्प्रभो ।

. 3. 1004
. 3. 27. 16
. 3. 27. 16

औपदी).

4 °) M₂ स्वा (for स्वां). — °) S परिवारितं (T₁ G₂ वासितं; G₁ वारितः). — K₂ B₂ Dn D₄₋₆ om. 4^{cd}. — °) Ś₁ D₂ सहितः (for च तथा). — Ś₁ K₂ D₂ om. 4^{ef}. B₁. 2. 4 De T₂ G₂ transp. 4^{cd} and 4^{ef}. — °) S (except G₁) दुर्मतिः (for दुरात्मा). — °) De S नातु तप्यति (De °त).

5 °) S तस्यासीत्कर्मणः. — K₂ om. (hapl.) 5^e-6^b. — °) T₁ M₂ स्वा (for स्वां). Ś₁ ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — After 5, B₁ De₂ ins.:

94* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च संसदि ।

7 K₂ om. 7 (with 6). — °) Ś₁ D₂ ३ अस्या इह्य- (D₂ विद्य)ते स्वयि; K₂ B De Dn D₄ अलं न पतितं तत्रा (De भुवि).

8 G₂ transp. 8^b and 8^d. — °) B₂ दुर्दान्तस्य; T₂ G (except G₁) दुर्हृदयं (for दुर्भ्रातुस). M तव (for तस्य). — °) K₂ B (except B₁) De Dn D₄. ६ राजन् (for तथा). B₄ De वै; T₂ G₂. ४ तु (for च).

9 °) Ś₁ T₂ G (except G₂) च (for तु). K₂. ३ B₁ अथेतरेषां स. — °) T₁ G (except G₂) [अ]पि (for [अ]भि).

10 °) Ś₁ K₂ M₂ स्वा (for स्वां). T₂ G₂ बाहो (for रात्र). — °) S दृष्ट्वा भूतलघातिनं.

11 °) Ś₁ K₂ ३ B De₁ Dn₂. na D₄ °वृत्तीं; De₂ D₂. ६ °वृत्तीं. Ś₁ एतां; T₂ G₂. ३ चेमां (for चेमां). — °) Ś₁ K₂ G₂ M₂ मा (for मां). Ś₁ K₂ संथयं; B₁ प्रवहं; D₂. ३ S दारयं (for रुन्धयं).

13 T₁ om. (hapl.) 13-16. — °) T₂ G स्वा लक्षः; M₁ स्वा सच (for स्वाहं). — °) K₂. ३ B D (D₁. ३ missing) G₁. ४ स्वां (for स्वा).

14 T₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — °) K₂ B₂-4 De Dn D₄₋₆ T₂ G₂ या स्वाहं; K₂ या स्वां वै; B₁ D₂ G₂ या वै स्वां; M या वीतं. — °) K₂ De D₂ G (except G₂) M शुभ्रेर (for शुभ्रैः). K₂ B De Dn D₄₋₆ T₂ G₂ आपृच्छादितं (B₁ बहुविधैः); K₂ G₁. 2. ४ बहुधनैः (for बहुधनं). — °) K₂. ३ B De₁ Dn D₄₋₆ G₁ मा स्वां; D₂ M₁ साद्य; M₂ साहं.

15 T₁ om. 15 (cf. v.l. 13). — °) T₂ G M₂ ते (for तद्). — °) D₂ M₂ दीयते (for हिं). B₂ च; T₂ G (except G₁) त्वद्; M₂ वै (for ते). — °) T₂ G (except G₁) सार्वकालिकं.

16 T₁ om. 16 (cf. v.l. 13). — °) Ś₁ K₂ D₂ M₂ च; B₁ De तु (for ते). — After 16^{ab}, M₂ reads line 1 of 95*. — °) S (T₁ om.) यतीनां (for दीयते). — N (K₁. 4 D₁. ३ missing; Ś₁ K₂ D₂. ३ om. line 1) ins. after 16^{cd}; M₂ ins. line 1 after 16^{ab} and line 2 after 16^{cd} (l):

C. ३. १००६
B. ३. २७. १८
K. ३. २७. १७

तच्च राजभ्रमपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
यांस्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टाक्षैः क्षुदाः परमसंस्कृतैः ॥ १७
सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
सत्कृतं विविर्धेयानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
कुरुनपि हि यः सर्वान्दन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।

शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुष्णामि भारत ॥ २६
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकथोऽजयत् ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
यो यानैरुत्ताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

१५* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।

— १६^f = १२^d.

१७ ^a) N (K₁ ४ D₁ ३ missing) M₂ यत्ते (for यांस्ते).
— ^b) B₂ ४ D₂ ४. ५ "कुण्डलान्". — ^c) S (except G₁ ४) अभोजयंश्च. K₂ D₂ D₅ मिष्टाक्षैः; T₁ M निष्ठाक्षैः.
— ^d) B₂ 11. ४ M₂ "सत्कृताः".

१८ ^a) S पश्यन्त्या (for पश्यामि). — ^b) D_n D₄ ६ जीविनः; M₂ जीवितात् (for जीवतः).

१९ ^a) K₂ भुत्वा; D₂ D₅ M₁ दृष्ट्वा (for चापि). — ^c) K₂ B (except B₂) D_n D₄ ६ ध्यायन्तः. S (except T₂ G₂) तु (for न). — ^d) G₂ ४ प्रासकाले. T₁ G₂ ४ M न (for वि).

२० D₂ 11 M₂ om. (hapl.). २०. — ^b) Ś₁ K₂ B₁ ३ D_n D₅ T₂ G₂ ४ "मन्युत्तं". — ^c) S (M₂ om.) असुखं (for दुःखितं). — ^d) = २१^d, २५^d, २७^d, २९^d, ३०^d, ३१^d, ३२^d. Ś₁ कथं (for कस्मान्); cf. v.l. २१. S (M₂ om.) कस्माद्वाजमुपेक्षते.

२१ K₂ B₂ D₅ M₂ om. (hapl.). २१. — ^a) K₂ M₁ शनैर; T₁ ३ (before corr.) G₂ ४ मान्यैर; G₁ मानैर (for यानैर). — ^b) K₂ T₁ ३ (before corr.) G (except G₂) M₁ वाक्यैर (for वक्षैर). — ^d) Ś₁ कथं (for कस्मान्); cf. v.l. २०.

२२ ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₂ D₂ ६ शयं (for हि यः). K₂ B (except B₄) D_n D₄ ६ अयं कुरुजने सर्वान्. — ^b) Ś₁ K₂ D₂ ६ भृशं (for प्रभुः). — ^c) N (K₁ ४ D₁ ३ missing) M₂ स्वल्पनिज्ञां. — ^d) Ś₁ K₂ B₁ D₂ D₂ ६ M₂ क्षमं (for सह).

२३ ^c) Ś₁ K₂ B₂—4 D₂ ४—६ शरावमर्गे; K₂ B₁ D_n शरावमर्गे; M₂ शरान्विमर्गे. K₂ शीघ्रास्त्रो; T₂ G "स्त्रे"; M "स्त्रः".

२५ ^d) = २०^d, २१^d, etc. N (K₁ ४ D₁ ३ missing) M₂ कस्माद्वाजमुत्तमं (M₂ "से").

२६ M₁ om. (hapl.) २६—२७. G₁ reads २६ after २९. — ^b) M₂ दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं). — ^c) Ś₁ K₂ D₂ विषं (for वर्धं). T₂ G (except G₁) न वर्धते च मन्युस्ते.

२७ २७^{ab} = (var.) ४. १८. १७^b. M₁ om. २७ (cf. v.l. २६). — ^b) B D_n D₂ ४. ६ सर्पान् (as in text); D₂ यक्षान्; the rest सर्वान्. T₁ om. च. — २७^d = २०^d, २१^d, etc.

२८ T₁ om. (hapl.) २८—२९. — ^b) G₁ ३ M हयनारी. — ^c) T₂ G₂—४ रत्नं योग्येष्वात्; G₁ M₁ वित्तं गृह्णीयात्. — ^d) T₂ G M₁ पार्थिवानां. K₂ B (except B₂) D_n D₂ परंतप.

३० ^b) B₁ S (except G₁) धर्मिणाम्; B₂ धर्मिणाम्; D₂ ६. ६ धर्मिं (for धर्मिं). — T₁ om. ३०^d; G₁ om (hapl.) ३०^c—३१^d.

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
बुधदस्य कुले जातां स्तुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातृंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ १

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।

C. 3. 1031
B. 3. 28. 3
K. 3. 28. 3

31 G₁ om. 31 (cf. v.l. 30). — After 31^c, N
(K₁. 4 D₁. 3 missing) M₂ ins.:

96* कस्माक्षममि पार्थिव ।

नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखिताबुभौ ।

अदुःखाहौ मनुष्येन्द्र.

[(L. 2) K₃ D₆ दृष्ट्वा ते दुःखवशानुगौ.]

— After 31, M₂ repeats 26 (using the plural instead of the singular in 26^{ab}).

32 T₁ om. (hapl.) 32. — After 32^{ab}, K₃ B Dc
Dn D₄-6 ins.:

97* धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— ^c) K₃ B Dc Dn D₄-6 वै (for ते). — ^d) K₃ B
(except B₁) Dn D₄. 6 कस्माक्षममि पार्थिव (cf. 96*).

33 ^a) Dn D₆ T₃ G₃ वै नास्ति (for नैवास्ति). — After
33^{ab}, T₁ G₁ ins.:

98* व्यक्तवास्त्वं विनाशाय व्यक्तं शृणुपतिर्वया ।

[T₁ त्यक्त्वा (for व्यक्तं).]

— ^d) D₆ व्यथितं (for व्यथते).

34 ^a) M₂ नामन्युः क्षत्रियोऽस्ति. — ^b) Ś₁ K₃ Dc
D₂. 6 महत् (for स्मृतम्).

36 ^a) S (for M₂ see below) न (for तत्), and नु
(for न). M₂ न च क्षमा स्वया कार्या. — ^c) Ś₁ K₃ D₂

क्षम्याले (by transp.). — ^d) Ś₁ K₃ D₂. 6 M₁ नियंतुं
(for निहन्तुं).

37 ^d) D₆ S (except M₁) वि- (for च).

Colophon om. in K₃. K₁. 4 D₁. 3 missing. — *Major parvan*: Ś₁ T G₂-4 आरण्य. — *Sub-parvan*: B₂. 3 Dc Dn₁. n₃ D₄. 6 (all om. sub-parvan name) mention only दैतवनप्रवेशः; likewise B₄ D₆ only दैतवनः; and D₂ only दैतवनवास. — *Adhy. name*: B₄ Dc T₃ G M₁ द्रौपदी-वाक्यं; D₂ द्रौपदीविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 27. — *Śloka no.*: Dn 40.

29

☞ This adhy. is missing in K₁. 4 D₁. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1, 22. 30; 23. 28), the MSS. are mostly ignored here.

1 ^c) B Dc₂ Dn₃ D₆. 6 प्रह्लादस्य (see below).

2 ^a) B₁ S (except M₂) 'मानं' (for 'प्राज्ञं'). — ^b) T₃ G (except G₁) अहता' (for आगता'). — ^c) T₁ G₁. 3 M₁ दैत्येन्द्रः. — ^d) B Dc₃ D₆. 6 प्रह्लादः.

3 Before 3, B Dc Dn D₄-6 M₂ ins. बलिस्त्वाच

C. 9. 1031
S. 3. 28. 3
K. 9. 28. 3

एतन्मे संशयं तात यथावद् ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५
प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहुन्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनस्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्माञ्छित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राण्यलंकाराश्चयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०

— ^a) K₃ [अ]न्ति; S वा (for स्विन्). ¹ S₁ K₃ तेजः (for तात). — ^b) ¹ S₁ K₃ चात्र मे संशयो महान्; S तेजो वासुर-सत्तम. — ^c) S (except M₃) यथा (for एतन्), and संशयस् (for 'यं'). ² S₁ K₃ तन्मेपरिमितप्राज्ञ. — ^d) S (except M₃) तथा त्वं (for यथावद्). ³ S₁ संशयं परिपृच्छते; K₃ सम्यक्प्रमृष्टि पृच्छते.

6 ¹ S₁ om. the ref. B Dc₃ D₅ प्रह्लाद उ'. — ^b) M₃ श्रेयसे मया (for 'सी क्षमा'). G₄ यो नित्यं यः स्वयं क्षमी. — ^d) T₂ G₃ यद् द्वयं तदसंशयं.

7 K₃ om. (hapl.) 7^b-8^c. — ^a) ¹ S₁ भूताः (for भृत्याः). — ^d) B (except B₁) Dc Dn D₄. 6 तथारयः (for तथैव च).

8 K₃ om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — ^b) Dc D₅ S नमन्ति. — ^d) K₃ परिवर्जिता; B₁ G₃ अपि वर्जिता (for अपवादिता).

9 ^a) S च (for हि). — ^b) T₁ 'दोषवाङ्; G₄ M₁ 'दोषतः. — ^d) D₃ G₂. 4 'तेजसः (for 'चेतसः).

10 ^a) B_{2m}. s. M₃ वस्त्रम्. S (except G₁) अलंकारं. — ^b) D₅ आसनं शयनानि च. — ^c) T₂ G (except G₁) मात्वा' (for पाना').

11 ^b) = 14^d. G₂ 'तेजसः (for 'चेतसः); cf. v.l. 9^d.

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दक्षुर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजामिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गहितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात भुवन्ति कदुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीक्षरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वन्ते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्वक्षमावताम् ॥ १६
अस्याने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
कुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

12 ^a) Dc₃ D₅ तत्र (for भर्तृ). — ^b) ¹ S₁ K₃ B₁ Dc D₃. s. M₃ पूजयेयुः. K₂. s. B (except B₁) Dc Dn D₄-s. T₂ G₃ M₃ कथंचन. — ^c) B₄ Dc D₃ G₂. 4 अवज्ञातं. 13 ^a) T₁. s. (before corr.) G₄ क्षमिणं तादृशं, — ^b) D₅ च (for [अ]पि). — ^c) K₃ B (except B₁) Dc D₅ T₂ G₃ M₃ transp. पुत्रा' and भृत्या'. D₅ दासा' (for भृत्या').

14 ^a) K₃ (marg. sec. m.) Dn अथास्य; D₅ अवाप्य (for अप्यस्य). — ^b) K₃ D₅ 'भोक्तृ' (for 'भूय). — ^c) T₁ न निव'; G (except G₃) M₁ [अ]प्यतिव' (for [अ]स्य प्रव'). — ^d) = 11^b. G₂. 4 'तेजसः (for 'चेतसः); cf. v.l. 9^d, 11^b.

15 ^b) K₃ नास्वाम्; B Dn D₄. 6 T₂ G₃ नास्वाम्; T₁ G₁. 4 M₁ स्वल्पाम्. — ^c) S (except T₂ G₃) दानिह्य (for दण्डम्). K₃ अर्हन्ति; D₃ G₄ M 'अर्हन्ति; D₅ T₁ G₁. s. दृष्टन्ति (for अर्हन्ति). T G₃ दृष्टन्ति; M₁ द्विष्यन्ति. — ^d) T₁ G (except G₃) M₁ स्वामिनश्चापि (M₁ 'प') कुर्वन्ते.

17 ^a) S द्व (T₂ G₃ [5]प्यपि च (for यदि वा). — ^b) S चाजुगामिनि (T₁ G₄ 'नी; T₂ G₃ 'नी' (for रज'). — D₅ om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^d) S विविधांस्तेजसावृतः.

18 D₅ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) S (except

सोऽत्रमानादर्शदानिष्पालम्ममनादरम् ।
 संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूँश्च लभते नरः ॥ १९
 क्रोधाद्वृण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
 भ्रश्यते क्षीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २०
 योऽपकर्द्वश्च कर्द्वश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैष्मगतादिव ॥ २१
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
 तस्मात्प्रात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽष्टमुष्मिभिर्हवै च ॥ २३
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि मृगु मे विस्तरेण तान् ।

ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २४
 पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽजीरयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
 अशुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
 अथ चेदुद्विजं कृत्वा ब्रूयस्ते तदुद्विजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजन् ॥ २७
 सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
 अजानता भवेत्क्षधिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
 मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

१. 3. 1059
 2. 3. 28. 31
 3. 28. 32

T₁ G₃) यो नित्यं (for प्राप्तते). D₀ तमसा. — °) K₃
 B₁ Dn D₄ ६ आप्नोति. S (except M₃) लोके (for वैव).
 — °) S (except M₃) भृत्यात् (for लोकात्). Ś₁ K₃ D₀
 D₆ लोकस्यात्मन एव च.

19 °) K₃ S 'मानार्थलोपो' (G₄ M₃ 'मौ') च; B₁
 सावमानाच्च हानि च; B₄ 'मानार्थहानि च; D₀ D₆ 'मानाव-
 लेवौ च; D₃ 'मानार्थलोपो वा. — °) Ś₁ उपलभं; K₃ D₃
 [अ]प्युपलभं; B₃ सोपालभं (for उपा). S वाच्यता(T₁
 'प्युत')मेवयतीति च. — °) K₃ B (except B₃) Dn D₄ ६
 'द्वेषमोहांश्च; S 'लोभमोहांश्च (T₁ 'मोहलोभांश्च).

20 °) Ś₁ उग्रान् (for वण्डान्). — °) Ś₁ अनयानर्थं;
 K₃ B₁—D₃ Dn₃ (by corr.) D₄ ६ पुरुषोदयात्; Dn₁ n₃
 D₂ ६ 'कोनयात्. — °) T₁ G (except G₃) प्रजा' (for प्राणे).

21 °) S सोपकर्द्वश्च (G₃ सोपि क्रांश्च). Ś₁ K₃ स्व-
 (for the first च). K₃ B Dn D₀ T₁ G₁ हर्दं' (B₃
 हर्दं'); T₃ G₃—M सत्रं' (for कर्द्वं). — M₃ om. (hapl.)
 21^a—22^a.

22 M₃ om. 22^a (cf. v.l. 21). — °) Ś₁ K₃ D₃ ६
 ins. च before उद्विजते. — °) K₃ सुखं (for कथं). K₃
 कथं; S रतिर्द्व (for भवो). — °) K₃ B D₀ Dn D₄ ६ T₃
 G₃ तस्य; D₄ स्व' (for ह). — °) G₄ 'क्रम' (for 'कुह').
 — °) K₃ M [अ]भि- (for [अ]ति). — °) Ś₁ K₃ [अ]पि
 (for च). — After 22, N (K₁ ६ D₁ ६ missing) M₃
 ins.:

99* काले काले तु संप्राप्ते मृदुलीक्योऽपि वा भवेत् ।
 [Ś₁ K₃ D₃ ६ [S]पि (for तु). B₃ [S]च (for Sपि).]

23 °) T₁ G₁ ६ M स तु वै सुखमाप्नोति. — °) S
 लोकेऽस्मिन् परत्र च.

24 K₃ om. 24. — °) T₃ G (except G₁) च (for
 तु). — °) S (except M₃) वै (for तान्). — °) B₁ ते
 तु; G₃ M एते (for ये ते). T₁ एते न नित्यं संत्याज्याः.

25 B₃ om. 25^a. — °) K₃ B₁ ६ D₀ Dn D₄—६ ते
 स्यात्; T₃ G (except G₁) स्वल्प (for तु स्यात्). — °) T
 G (except G₁) स्वापराधे. — B₃ om. 25^c—26^a. — °)
 B₃ पूर्वोपकारी (m 'रे') (for उपकारेण). — °) T₁ G₃ ६
 M₃ अपराधितं (cf. v.l. 26); G₁ 'नं.

26 B₃ om. 26 (cf. v.l. 25); G₁ om. 26^a. — °)
 K₃ B₃ ६ D₀ Dn D₄—६ तु; T G (G₁ om.) हि (for च).
 — °) G₃ ६ 'राधितं (cf. v.l. 25). — °) T₃ G (except
 G₁) तु (for हि). — °) S पुल्लैरिह.

27 B₃ om. 27 (cf. v.l. 25). — °) T₁ G₃ पापे
 स्वल्पे; T₃ G₃ ६ पापेऽप्यल्पे; G₁ पापेऽप्यल्पे; M पापे स्वल्पे (for
 पापान्स्वल्पे). T₁ तु (for Sपि). — °) T₁ अपराधे; G₃
 अपारो ये (for अपराधे). T₁ G₃ ६ M₁ ततो' (for तथा').
 G₁ अपराधकृते यदि.

28 B₃ om. 28 (cf. v.l. 25); G₁ om. 28^a—29^b.
 — °) D₃ T₁ G₃ ६ M तु (for ते). — D₃ om. 28^a.
 — °) Ś₁ द्वितीयस्यैव वध्योऽसी.

29 G₁ om. 29^a (cf. v.l. 28). — °) Ś₁ परीक्ष्य वा;
 T₁ M₁ क्षका; T₃ G₃—६ क्षकैः; G₁ क्षितान्. K₃ तेषां वै
 (both words in marg. sec. m.) सुपरीक्षया.

30 °) K₃ B (except B₁) D₀ Dn D₄ ६ दारुणं (for

C. 3. 1059
B. 3. 28. 31
K. 3. 28. 32

नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किञ्चित्स्यादेशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
तथा लोकमयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तन्ते तेजसः काल उच्यते ॥ ३२
द्रौपद्युवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवामवौ ॥ १

मार्त्तवं), and the same MSS. except K₂ [अ]दारुणं (for दारुणम्). — ^a) K₂ B (except B₁) Dn D₄. ^e M तीक्ष्ण (M 'क्ष्ण')तरं मृदुः; Dc D₅ G₁ तीक्ष्णतरं मृदुः.

31 After 31^{ab}, S ins.:

100* अम्बीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ।

[T₂ G₅. ^a क्षमावता (for क्षमापि वा).]

— B₂ D₄. ^e om. 31^{cd}. — ^a) K₂. ^s B₁ D₂ T₁ M₁ देश-
कालः (K₂ T₁ 'लौ') प्रतीक्ष्यते; B₂. ^d Dc D₅ देशकालः (B₂
D₅ 'लं') समीक्षते; Dn देशकालौ प्रतीक्षतां (!); T₂ G₂—^d देशं
(G₂. ^a 'क्ष') कालं समीक्ष्य वै. — ^e) Ś₁ S (except G₂)
चापि (for चैव). — ^f) S अपराधितं (G₁ M₂ 'नं').

32 ^a) Ś₁ एवमेवविधाः; K₂ (by corr.) Dc एवं बहुवि-
धाः; B₂. ^d अत एवविधाः. — ^e) T G₂ M₁ तु (for [अ]नु-).
Ś₁ K₂ [अ]नुवर्तस्व; K₂ 'वर्तस्ये'; Dc प्रवर्तन्ते; Dn D₄ [अ]नुव-
वर्तन्ते (!); D₂ विवृत्तन्ते; G₂ सुवर्तन्ते; M₂ तु वर्तन्ते. — ^d)
Ś₁ आगते; B₁ D₂ हृष्यं (for उच्यं').

33 All MSS. except T₁ (K₁. ^d D₁. ^s missing) om.
the ref. — ^b) Ś₁ K₂ D₂ जनं (for नरं').

34 ^a) Dc तेद्यः; T₁ G₂ M₂ किञ्चित् (for कश्चित्). — ^b)
Dc ताद्; T₁ G₂. ^d [S]त्र; G₁ च (for स्य). — ^e) G₂. ^d
तेजसामागते. — ^d) Dc तदुत्सृष्टमिहार्हसि.

35 ^a) Ś₁ B Dn₁ D₅ अनु'; K₂ T₁ अवि' (for अव').
— ^b) T₂ G (except G₁) नरः (for जनः). — ^c) Ś₁ D₂
काकप्रासं; K₂ काळे प्रासं; D₅ वाने प्रासे; M₂ (by transp.)

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुनृपति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टमर्हसि ॥ ३४
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं श्वेतयो वेद स महीपतिः ॥ ३५

यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते क्षुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

प्राप्ते काले. D₂ क्षमा (for द्वयं). K₂ B Dn D₄. ^e चैतद्;
D₅ चैव (for श्वेतद्). — ^d) T₁ G₁ M₁ वेत्ति (for वेद).

Colophon om. in K₂. K₁. ^d D₁. ^s missing. — *Major parvan*: Ś₁ B₁ T G आरण्य. — *Sub-parvan*: B₂ D₂ (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन; likewise B₂ only द्वैतवनप्रवेश. — *Adhy. name*: B₂ T₂ G₁. ^s. ^d द्रौपदीवाक्यं; Dc D₂ बलिप्रह्ला (Dc₂ 'ह्ला')दसंवादः; M₁ द्रौपदीमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 28. — *Sloka no.*: Dn 36.

30

☞ This adhy. is missing in K₁. ^d D₁. ^s (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, Dc₁ D₂ ins.:

101* वैशंपायन उवाच ।

द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा रुक्मिणाक्षरपर्वं श्रुत्वा ।
उवाच द्रौपदी राजा सयमानो युधिष्ठिरः ।
कारणे भवती कुन्दा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
येन क्रोधं महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यसे ।
क्रोधं मूलहरं शत्रुं कारणैः शत्रुं तं मम ।

— ^a) A few MSS. महाप्राज्ञे.

2 ^a) Ś₁ K₂ B₂. ^d Dc D₂. ^s संसहते. — ^b) K₂. ^s B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधस्तु जेह्लोकनाशनम् ॥ ३
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कश्चित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
तं क्रोधं वजितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चेत् ।
एतद् द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
आत्मानं च परं चैव प्रायते महतो भयात् ।

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमाश्रयः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
स नाशयित्वा क्लृष्टारं परलोके च नन्दति ॥ १२
तस्माद्भलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

C. 3. 1079
B. 3. 29. 15
K. 3. 29. 15

Dn Ds. 4-6 Ms भव' ; T1 भवा' (for भाव'). Ś1 transp.
भावः and तस्य. S शुभानने (but cf. 102*). -- After
2^{ab}, S (except Ms) ins.:

102* यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।

अभावकरणं तस्याक्रोधो भवति शोभने ।

— Ds om. 2^{cd}. — °) T1 कोपं (for क्रोधं). — °)
S विसृजते (Ms संहर') (for न सह'). — °) Do Ms
तस्याभावाय.

3 °) Ś1 Ks B1 Do Ds. 8 विसृ' (for उत्सृ').

4 °) T1 न कुर्यात्कः ; G (except Gs) न कः कुर्यात्.
— Ms transp. 4^{cd} and 5^{ab}.

5 Ks Ds om. 5^{ab}. Ms transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — °)
Bs. 8 'वाच्यो ; Dn Ds Gs 'वाच्यो ; Gs Ms 'वाच्यं (for
'वाच्ये). — °) Ś1 नावाच्यं (for 'वाच्यं).

6 °) Ks Dn Ds तु (for च). — °) Ś1 B1. 8 संपूज-
येत् च ; Ks Bs. 4 Do Dn Ds. 6 'शीत च ; Ds 'येत्ततः. — °)
S (except Gs) वा (for च).

8 °) Bs. 4 G1. 8 M निजितं ; Ds T1 विजि' ; Gs निजि'
(for वजि') ; cf. 15^d. Ś1 Ks Ds. 6 Gs. 4 वीरिः (for धीरिः).
Cnp तं क्रोधं विक्रमं धीरैः. — °) S संस्तु (G1 'हृ')त्य (for
संधाय). — °) Ks. 8 B Do Ds. 4-6 G1 Ms प्रवर्धते.

9 °) Ks B1. 4 Do Dn Ds. 6 च पराद् ; Bs अपराद्
(for च परं). — 9^b = Gita (Vulg.) 2. 40^d. — Ms om.
9^c-20^d. — °) Ś1 Ks B1 Ds ज्वेलोकांश्च शाश्वतात्.

10 Ms om. 10 (cf. v.l. 9). — °) Ś1 कुप्यते ; Ks

B1 Ds कुप्य' ; Bs. 4 Dn Ds. 6 T Gs क्लिश्य' (for क्रुध्य').
— °) Ks Bs. 4 Do Dn Ds. 6 आत्मना (for अमृततः). Ś1
Ks B1 Ds आत्मनैव विपद्यते.

11 Ms om. 11 (cf. v.l. 9). — °) S (Ms om.)
परित्यज्य (for संत्य'). — °) Ś1 Ks Ds अचेतसः (for
अनासनः).

12 Ms om. 12 (cf. v.l. 9). — °) Ts G (except
G1) तु चैव (for तथैव). — °) Ś1 Ks क्लिश्यमानो. 8
(Ms om.) प्र- (for न). — °) Ks B Do Dn Ds. 4-6 अ-
(Bs वि') (for स). Ś1 नाशयति. Bs G1 द्वेष्टारं ; Gs क्षेप्तारं.
— °) Ks परलोकं स ; B1 परलोकेषु. Bs स ; T1 G1 न ; Ms
तु (for च). Ks Bs विदति ; T1 विदने ; Ts G (except G1)
M1 तिद्यते (for नन्दति).

13 Ms om. 13 (cf. v.l. 9). — °) Ts Gs नित्यदा ;
Gs 'तः. — °) Ś1 Ks Ds. 8 विपक्षिणा (for विजानता).

14 Ms om. 14 (cf. v.l. 9). — °) T1 [हृ]व ; Gs
हि (for [हृ]ह). — °) Ś1 हृति (for हृह). Bs Do Ds
मतः (for मतम्).

15 Ms om. 15 (cf. v.l. 9). — °) Ś1 Ds चैवानु-
तात् (for चानृततः). Gs. 4 सत्याचानृतमश्रेयो. — °) Ś1
Dcs Ds नृशंसायां ; Ks नृशंसायानृशंसमा ; Gs. 4 योनृशंसो
नृशंसतः. — °) T1 Gs. 4 तदेवं. — °) T1 G (except
Gs) M1 सन्निर (for साधु). — °) Bs S (Ms om.) वि'
(for प्र'). Ś1 को वै (for कस्मात्). — °) Ks 'भयाद् (for
'बधाद्). S (Ms om.) सर्वलोकविनाशनं.

2. 3. 1080
3. 3. 29. 16
C. 3. 29. 18

माहशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १५
तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदक्षिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदक्षिनः ॥ १७
क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
हन्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुव्रथैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
दाक्ष्यं क्षमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१

16 M₂ om. 16 (cf. v.l. 9). — °) Ś₁ D₂ S (M₂ om.) तेजस्विनं (for 'स्वीति'). Ś₁ D₂ यमाहुर्; K₂ तदाहुर्; K₂ B (except B₁) D₂ D₂ T₁ G (except G₂) M₁ हि (for वै). K₂ om. (hapl.) 16^a-17^d. — °) G₂ 4 छतरं; M₁ [S]भ्यन्तरं. Ś₁ B₁ 4m तत्र (for तस्य).

17 K₂ M₂ om. 17 (cf. v.l. 9, 16). — °) S (M₂ om.) पति (for प्रति). — °) T₁ G₁ 4 विदुषो (for विद्वांसो).

18 M₂ om. 18 (cf. v.l. 9). — °) Ś₁ D₂ क्रोधो; T₁ G₂ 4 क्रोधी (for क्रुद्धो). K₂ om. (hapl.) 18^a. — °) B D₂ 5 M₁ नाकार्यं.

19 M₂ om. 19 (cf. v.l. 9). — °) Ś₁ K₂ 3 B D (D₁ 3 missing) क्रुद्धस्य (De क्रुद्धं) (for क्रुद्धैः). — °) T G₂ 4 श्रेयसि (for तेजः). K₂ B Dn D₂ 5 कर्तव्यः (for 'भवे'). Ś₁ K₂ B₄m D₂ 5 तस्मात्तेजस्विभिर्मित्यं. — °) K₂ B₂ 3 Dn D₂ 5 दूरे; B₁ 4 D₂ 5 दूर- (for दूरात्). Ś₁ K₂ D₂ 5 विवर्जितः (for प्रति').

20 M₂ om. 20 (cf. v.l. 9). — °) T₁ दाक्षिण्यमर्षः; G₁ दाक्ष्यं मर्षं च; M₁ दाक्ष्यमक्षयं (for दाक्ष्यं क्षमर्षः). T₂ G₂-4 क्षमर्षं शौरीयं (for 'वं: शौर्यं च). — °) Ś₁ शीघ्रत्वाद्. Ś₁ G₁ अस्ति; T₁ अस्ति; T₂ G₂-4 अपि (for इति). T₂ G (except G₁) चेतसि (for तेजसः).

21 °) D₂ 5 'प्राज्ञे; T₁ G₂ 4 'प्राज्ञे; G₁ 'प्राज्ञः (for 'प्राज्ञे). — °) B₂ सम्यक् (for क्रुद्धैः). B₂ D₂ D₂ तु (for

क्रोधस्त्वपण्डितैः क्षम्यतेज इत्यभिधीयते ।
रजस्तल्लोकनाम्नाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
तस्माच्छ्रद्धास्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमभेधसाम् ।
अतिक्रमो मद्विषय कथं स्वित्सादनिन्दिते ॥ २४
यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५
अभिषक्तो क्षमिणजेदाहत्याद्रुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
आकृष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहत्याद्वतश्चैव तथा हिंसाच्च हिंसितः ॥ २७
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पिदन् ।

सु). S 'दुर्लभं (for 'दुःसहम्).

22 °) B₂-4 Dn D₂ 5 T₂ G₂ M₂ पंडितैः; T₁ पुरुषैः; Cnp [अ]पण्डितैः (as in text). Ś₁ पुमांसः पंडिताः क्रोधः; K₂ 3 B₁ D₂ D₂ 5 पुमांसो (B₁ 'सं') पंडिताः क्रोधः. — °) K₂ B₂-4 Dn D₂ 5 M₂ 'निश्चितं; K₂ B₁ D₂ D₂ 5 'जानते (for 'धीयते). Ś₁ क्रोध इत्यवजायते (sic). — °) Ś₁ राज्ञि; K₂ राज्ञः; D₂ तेजः; T₁ राजन् (for रजः). B₂ 4 D₂ D₂ 5 T₂ G तु (G₁ ते) (for तस्य). — °) K₂ B D₂ Dn D₂-5 मानुषं प्रति.

23 °) K₂ नित्यं सज्जेत्; B₁ शक्तस्यजेत्; D₂ D₂ समुत्सृजेत् (for शक्तस्यजेत्). — °) Ś₁ D₂ D₂ M₂ स्वधर्मावपगो; K₂ 'मर्षसि यो; B₁ 'मर्षे रतो; T₁ G₁ 'मानुषयो; T₂ G₂-4 'मानुषरो.

24 °) B₁ यतः; D₂ D₂ G₂ इति (for यदि). S (except T₂ G₂) अष्टादानाम्. — °) K₂ 3 B₂ Dn D₂ 5 T₂ G अचेतसां (for अमेधसाम्). — °) Ś₁ K₂ B₁ हि स्वाद्; B₂ (by transp.) स्वास्तिद्; D₂ D₂ 5 D₂ 'स्वित्साद्.

25 °) K₂ Dn D₂ 5 T₂ G₂ मानुषेषु. — °) K₂ T₂ G सिद्धिर् (for संधिर्).

26 Ś₁ om. 26^{ab}. — °) Ś₁ B₁ अधर्मं (B₁ 'मैः') प्रसिमो; K₂ अधर्मप्रभवो.

27 °) T₂ G (except G₁) कुक्षितः (for पुरुषः). B₁ Dn T₂ G₂ सर्वं.

28 °) B (except B₂) S (except T₂ G₂) च (for हि).

हन्तुश्च पतयो भार्याः पतीन्मार्यास्तथैव च ॥ २८
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
ताः क्षीयेन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३०
यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
क्षन्तव्यं सर्वास्त्रापस्तु शोभने ।
क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
आकुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
यस्माभेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३८
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

— ^b) S (except T₂ G₂) चैव (for चापि).

29 ^a) B₄ संकुपिते; T₁ संकुपिते; G₂ संकुपिते; M₁ प्रकुपिते. — ^b) K₂ समाः; K₃ धर्मः; B₄in De D₅ शर्म (for जन्म). — ^c) T₁ बुद्धिः; T₂ G₂—4 M₁ बुद्धिः; G₁ विद्धि (for संधि). — ^d) K₂ समः; B₄in De शर्म (for जन्म). S (except M₂) बुद्धिस्मिते (for शुभा). — ^e) Cn: शम इति पाठे क्षमा । ^f)

30 ^a) Dn₁ D₄ तां (for ताः). ^b) ¹ क्षयेरन्; K₂ B₂ क्षिये; B₁ Do Dn₁ ns D₄—6 T₂ G₂ क्षिये. — ^b) T₁ s (before corr.) G₂ 4 M तादृशाः; G₁ 'शाः.

31 Cf. 25^{ab}. — ^a) ¹ ¹ D₁ T₁ M₁ तस्मात्. ² ¹ Do D₂ s लोकेषु; K₂ तु लोके; K₃ लोके इ (for तु लोके). — ^d) K₂ Do D₂ s भवाय; B₁ भूयश्च; S (except G₁ M₂) भावश्च (cf. v.l. 32°). ¹ ¹ धर्मश्च प्रथितो भवेत् (cf. 26^d).

32 ^b) K₂ B (B₁ corrupt) Dn D₄ s सर्वाणस्तु सुशोभने. — ^c) ¹ ¹ K₂ Do Dn D₂ s. 6 T₂ G₂ चतो; T₁ G₂ M₁ भावो; G₂ भावे (for भवो).

33 ^a) ¹ ¹ K₂ B₁ s De D₂ s G₂ क्षिप्तः; M₂ चैव (for क्रुद्धः). — ^b) ¹ ¹ K₂ D₂ सद्यते यो. ² ¹ D₂ बलीयसां; K₂ B (except B₁) Dn₁ ns D₄—6 सः. — ^c) T G₁—3 वस्तु (T₂ before corr. यः क्ष); G₄ यस्मिन्; M₁ सत्यं; M₂ स तु (for यश्च).

34 ^b) ¹ ¹ K₂ G₁ लोकः 'तनः. — ^c) ¹ ¹ K₂ B₂ T G₂ 4 स्वल्प' (for स्वल्प').

35 ^{ab}) T G₂ s M₂ इमां. D₂ 6 T₂ G₂ s M₂ गाथां. ¹ ¹ क्षमावता. — 35^b = 44^b. — ^c) T G₂ s गीता. K₂

B₂ 4 Dn D₂ 4. 6 T G₁ s. 4 क्षमावतां. — ^d) ¹ ¹ K₂ s D₂ काश्यपेन.

36 ^a) ¹ ¹ S₁ transp. धर्मः and यज्ञः. K₂ क्षमा यज्ञाः क्षमा धर्माः. — ^b) G₂ 4 M₂ दानं (for वेदाः). — ^c) ¹ ¹ D₂ एव (for एवं). ² ¹ K₂ Do D₂ s विजानीते. K₂ B (except B₁) Dn D₄ 6 य एतदेवं जानाति.

37 ^a) ¹ ¹ K₂ Do D₂ s विद्या (for सत्यं). — ^d) ¹ ¹ S₁ [इ]व धृतं; K₂ B D (D₁ s missing) [इ]व धृतं; K₂ वै धृतं (for चोद्धृतं). — After 37, ¹ ¹ D₂ read 40 (followed by 103*), while K₂ reads 40^{abc} only.

38 ¹ ¹ S₁ reads 38-39 in this sequence: 39, 38^{ab}, 38^{ab}. K₂ om. 38^{ab}. K₂ B₂ 4 Do Dn D₄—6 G₂ transp. (like ¹ ¹ S₁) 38^{ab} and 38^{cd}. — ^a) D₂ धर्म' (for ब्रह्म'). — After 38^{ab}, K₂ B₂—4 De Dn D₄—6 read 40^{ef}, followed by 103*. — B₂ D₂ om. 38^{cd}. — ^c) K₂ क्रियावतां; K₂ T₂ G (except G₁) यज्ञवतां; T₁ यंत्रवतां (for यज्ञविदां). K₂ Dn₁ चापि; B₁ s. 4m Dn D₄ 6 G₁ लोकान् (for चैव). — ^d) ¹ ¹ K₂ चै; K₂ D₁ हि; B (B₂ om.) Do Dn D₄—6 G₁ च (for तान्). — After 38, B₂ D₂ read 40^{ef}, followed by 103*.

39 For ¹ ¹ S₁ cf. v.l. 38. D₂ om. 39^{ab}. M₁ om. from ब्रह्म up to कथं (in 40^b). — After 39^{ab}, K₂ (which om. 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B₁ reads 40^{ef} (followed by 103*). — ^c) D₂ (by transp.) सत्यवतां सत्यं. — ^d) ¹ ¹ K₂ B D (D₁ s missing) यज्ञः (for दानं). ² ¹ Do चतां; K₂ B Dn D₄—6 शमः (Dn₁ ns शनः) (for यथा). — After 39, D₂ reads 41^{cd}.

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमाभीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्टिताः ।
युज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।

श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा कुघः ॥ ४४
पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षमा शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेच्छोभाञ्जिष्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नाहंतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

40 Ś1 Ks Ds read 40^{abcd} after 37. M1 om. up to कथं (of. v.l. 39). — °) B (except Bs) Dn Ds. ६ तादृशीं (for इदृशीं). — °) S (except G1) यत्र (for यस्यां). Ś1 Ks Ds Ds. ६ वेदाश्च (for सत्यं). — °) T1 G1 यत्र (for यज्ञा). Ks Bs. ६ Dn Ds. ६ च विष्टिताः; B1. ६ प्रविष्टिताः (for च विष्टिताः). Ś1 Ks Ds Ds. ६ सर्वमेव (Ks सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठितं. — Ks Bs. ६ Dn Ds. ६ read 40^{ef} after 38^{ab}; B1. after 39^{ab}. Ks om. 40^e-41^b. — °) Ś1 Ks B D (D1. ६ missing) अन्ये वै; T1 इज्येते; G1 इज्यंते; Ms अन्ये च (for युज्यन्ते). Ks Dn Ds. ६ यज्वनां; B Ds Ds. ६ Gs Ms यज्विनां (for यज्वनां). — °) Ś1 Ks B Dn Ds. ६ कर्मि; Ds. ६ धर्मि (for क्षमि). — After 40, Ś1 Ks B D (D1. ६ missing) ins.:

103* क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ।

[Dns ब्रह्मविदां; Ds. ६ लोकः. Ds लोकः परमपूजितः.]

41 Ś1 om. 41; Ks Ds om. 41^{ab} (for Ks of. v.l. 40). — °) Ks Ds Ds. ६ च (for हि).

42 42^{ab} = l. 38. 9^{cd}. — For 42^{ab}, Ś1 repeats 39^{cd} (with v.l. यज्ञः for दानं and -वतां for यज्ञः). — °) Ks Ds Ds. ६ लोकः; Bs चापि (for चैव). — °) Ks. ६ B1 Ds Dn Ds. ६ T1 Gs सम्मानम्. Ś1 Ks. ६ Dn1 Ds अहंति; B Ds Ds. ६ अहं (Bs 'अ' ति; Dns Ds G1 इच्छंति (for कच्छन्ति). — °) S परां (for शुभां).

43 °) Ks [अ]निहतः; B (except B1) Dn Ds. ६ [अ]निहतः (for निहतः). — °) Ś1 Bs Ds 'तरा; Ks T1 G1. ६ M 'तरो; Gs 'मलो (for 'तरे). T1 G1. ६ M लोकः.

44 °) Ds Ds. ६ Gs. ६ गीता. Ś1 Ks Ds काश्यपेन,

— °) = 35^b. Ms नित्यमेव (for गाथा नित्यं). — °) S (except Ms) तु (for त्वं). — °) T1 G (except Gs) M1 मा द्रौपदि (by transp.).

45 Ks B D (D1. ६ missing) Ms ins. after 45^{ab}; Ks, after 45^{cd}; Gs, after 45^{ef}; M1, after 46:

104* कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ।

[Cf. 45^b. Ks समयं पूजयिष्यति; Ms शममेव वदि.]

— Ts Gs om. 45^{cd}. — °) Ks. ६ Ds S (Ts Gs om.) चैव (for क्षमा). — °) Ks सममेव; Ds परमेव. Ś1 Bs. ६ Dns. ns Ds वदिष्यति. B1 शमं संपूजयिष्यति (= 45^b); S (Ts Gs om.) पौरवृद्धास्तथैव च. — Ds om. 45^{ef}. — °) T1 G1. ६ M1 वदिष्यति.

47 G1 om. 47. — °) Ks नोद्यमानः. — °) S (G1 om.) आदास्यतेति (for राज्यं दातेति). — After 47, Ds ins.:

105* यत्र पार्थो बलुप्याणिर्भामः कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 °) Ds विपत्तये (for अभूतये). — After 48^{ab}, Ds ins.:

106* क्षयः सर्वस्य लोकस्य पृथिव्यामिति मे मतिः ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेषं तत्र पश्यसि ।

— °) Ks Ds सदा चैतत्. — °) Ks एव (for अपि). Ks. ६ B D (D1. ६ missing) G1 आविनि.

49 °) Bs विनिदति; Bs न निदति. S क्षमा मामेव विदति. — °) Bs Ds Dn Ds. ६ Ts Gs तत्र (for तस्य). Ks एवेह; Bs. ६ D (D1. ६ missing) G1 इत्येवं. B1 Ms अहंस्तस्या अहमिति. — °) Ks Gs. ६ Ms मा (for मां). Ś1 Ks. ६ B1 विदति.

अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः ।

क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानृशंस्त्राभ्यां न श्रान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चैव्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽप्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।

धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ५
मीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजे ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

50 ^a) Ś. धर्मवतां; Ks B1 Ds आत्मवतां; M1 आत्म-
विदां. Ks धर्मम् (for वृत्तम्). — ^c) T Gs. s क्षमा. Ś.
‘नृशंस्य; Ks ‘नृशंसा च.

Colophon. K1. 4 D1. s missing. — Major parvan :
Ś. Dns T Gs-4 आरण्य. — Sub-parvan : Bs Ds (both
om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; like-
wise Bs Ds only द्वैतवन. — Adhy. name : Ks B4 G1
युधिष्ठिरवाक्यं; Ds युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रशंसा; Ds क्षमा-
प्रशंसा; T3 Gs. s M1 क्षमास्तुतिः. — Adhy. no. (figures,
words or both) : Dn S 29. — Śloka no. : Dn 53.

31

 This adhy. is missing in K1. 4 D1. s (cf. v.l.
3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored
here.

1 1^a = 3. 38. 25^a. — ^c) S (except T1 Ms) राज्ये
(for वृत्ते). — After 1, Ks B (except B1) Ds Dn Ds-6
ins. :

107* कर्मभिश्चित्तो लोको गत्यागत्या पृथग्विभः ।

तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभाभ्योक्षं विद्यासति ।

[(L. 1) Ks Bs (m as in text) Dn Ds. 6 गत्यां गत्यां.

Ds पृथग्विभः.]

2 ^a) Ds ते न (for तेह). Ks B Ds Ds T1 G
(except Gs) Ms ‘स्त्राभ्यां (for ‘स्त्राभ्यां). — ^d) Ś. Ks. s
Ds न यज्ञैर्भूतिदक्षिणैः.

3 ^b) T Gs M वृत्तहं; G1 वृत्तभं. Ks इत्तं च भरतर्षभ.
— ^c) Ks Ds न त्वं; B (except Bs) Ds यत्त्वे; T G स
त्वं; M1 राजन् (for यत्त्वं). — ^d) Ś. Ks. s Ds Ds. s
[S]मिलीजसः; B1 महायज्ञाः; B4 बलीयसः (for मही).

4 ^a) T1 G1 M1 तु (for हि). Ś. Ks Ds ते व्यगमजः;
Ks Bs. s Ms तेभ्यगमजः; Ds ते व्याभवजः; T1
corrupt; T2 Gs-4 तेभ्यगमजः. — ^b) Ds Ds om. न.
T3 G (except G1) वाद्य (for नाद्य). — Ds om.
(hapl.) 4^d. — ^c) Ds Ds परं (for प्रियं). — ^d)
Ds ते (for चेज्). Ds जीवितं. Ks. s S अपि; Ds च ते
(for इह).

6 ^a) Ks B Dns. ns Ds. 6 T3 Gs चोमी; Dn1 D4 T1
G1. 2. 4 M1 चोमी (for चैव). — ^b) Ms वमी चैव (for
माद्रेयी च). — ^c) T3 G (except G1) त्यजेयमिति ते बुद्धिः.
— ^d) Bs कदाचन (for परि).

8 Ds repeats 8^{ab} (with v.l.). — ^a) Ds अग्नं हि
(second time); T1 Gs त्यक्त्वाभ्या (T1 ‘भ्या’ हि); T3 G1-s
त्यक्त्वाभ्यानि (G1 ‘नि’); M1 त्यक्त्वाभ्यान्; Ms अभ्येभ्यो हि
(for अनभ्या हि). G1. s ‘व्याघ्राः; Gs ‘वैह. Ks Ds (first

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
 नावमंस्या हि सदृशाभावरान्ध्रेयसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पिदंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
 आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ॥ १२
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
 तद्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्छेषेण जीवसि ॥ १३
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४

time) इ (D₂ अ) तिशाक्तिर्व्यथाशक्तिः. — ^b) T₂ G (except G₁) नित्यता. K₂ D₂ धर्मं सेवते (D₂ 'ने); T₁ सा ममैव ते; T₂ G (except G₁) धर्म एव ते. — ^c) B₁ संततम्. — After 8, B₂ ins.:

108* छायेवाग्नेति पुरुषं धर्मः साधु मयाजितः।

9 °) Ś₁ K₂ D₂ D₂ [अपि महीं; D₂ हि महीं (for पृथिवीं). S सर्वा (for कृत्स्नां). — ^d) D₂ प्रवर्धते (for अवर्धत).

10 °) T G₂₋₄ देवाश्चैव; G₁ M देवता (G₁ 'तां)श्च (for दैवतानि).

11 °) Ś₁ K₂ D₂ D₂ s कामभोगास्ते; T₁ सर्वकामार्थैः. T₂ G₂₋₄ च; M₁ तु (for ते). — M₂ om. (hapl.) 11^b-12°. — ^b) B₂ पूजिताः (for तर्पिताः). Ś₁ K₂ D₂ s सततं भुञ्जते गृहे. — °) M₁ व्रतिनो (for यतयो). — After 11, K₂ B D₂ D₂ D₂ T₂ G₂₋₄ ins.:

109* भुञ्जते स्वमपात्रीभिर्वन्त्राहं परिचारिका।

12 M₂ om. 12^{abc} (of. v.l. 11). — ^a) D₂ आरण्य-केय; T₁ आरण्येभ्योय. Ś₁ K₂ D₂ लोहानि; S (M₂ om.) धम्यानि. — ^b) B (except B₂) T₂ G (except G₁) M₁ भोजनानि.

13 °) Ś₁ K₂ s B D₂ D₂ n₂ D₂ s T₂ G₂ s वैश्व-देवं ते. — ^b) T₁ M विधी (for प्रदी). N (K₁ s D₁ s missing) शांत्वे (Ś₁ D₂ s सायं च; K₂ सायं च) क्रियते गृहे. — °) K₂ B₁ s D₂ n₂ D₂ s T₂ G₁ s s 'भूते' (for 'भूते'). Ś₁ K₂ D₂ श्वभ्यश्च श्वपचैभ्यश्च (= 3. 2. 57^a);

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
 अश्वमेधो राजध्वजः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूतिदक्षिणैः ॥ १६
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वसून्त्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥ १७
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ग्रीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिहृत्यते ।
 निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

see below. — ^a) Ś₁ K₂ दत्त्वा (for राजञ्). Ś₁ K₂ s B D₂ D₂ D₂ M₂ शिष्टेन (for शेषेण). D₂ यज्ञकर्म च सर्वदा (of. 14^d). — After 13, D₂ D₂ D₂ ins.:

110* श्वभ्यश्च श्वपचैभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि।

[See above v.l. of Ś₁ K₂ D₂.]

14 ^b) B₂ G₁ s M₂ काम्या (for काम्य). — ^d) Ś₁ भारत (for नित्यदा). S सर्वा (T₂ G₂ 'द') यज्ञा (T₂ G₂ 'ज्ञ')श्च तेनच.

15 ^b) Ś₁ B₂ s निर्जने (for वि').

16 ^b) T₁ G₁ s M पौंडरीको. — ^{cd}) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहुबोन्वे सदक्षिणाः.

17 °) B₂ वसून्मा; D₂ पशूनां (for वसून्मा). Ś₁ राज्यं च वसून्मादाय; K₂ s S पार्थ (K₂ राज्यं) मित्राणि चास्मांश्च. — ^d) B₁ अपि (for अति). Ś₁ भ्रातृन् चापि विनिर्जितः; K₂ s S वसूनि च पराजितः.

18 °) D₂ D₂ अनसुखोर्व. — ^b) S (except M₂) धीमतः. — ^{cd}) Ś₁ K₂ D₂ D₂ s transp. कथं and बुद्धिः. T G₂ s आपादिता (for आपतिता).

19 °) K₂ मा मोहयति; S मोह आयाति. — ^b) K₂ B D₂ D₂ G₁ 'भूयते; D₂ 'दीयते. — °) Ś₁ K₂ न शाम्य-ति (K₂ 'ते'); K₂ B D₂ D₂ s निशाम्य ते. S निशाम्य व्यसनं पार्थ. — ^d) Ś₁ इद्वानापदमीदृशी; S तत्वेवमसिदुःखं (M 'दुष्पद').

20 20^{ab} = 1. 29. 1^{ab}; etc. — ^{cd}) Ś₁ K₂ s D₂ D₂ D₂ लोकास्तिष्ठते.

हृत्ताति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुचरन् ॥ २१
यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
रैरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजभिमाः प्रजाः ॥ २२
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
शङ्कुनिस्तनुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्मान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्बुध इव च्युतः ॥ २६
अङ्गो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
यथा वायोऽस्तृणाप्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।

धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कुतः ।
यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
अन्यथा परिदृष्टानि भुविभिवेददक्षिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
अयसा चाप्ययस्त्रिंशद्विधैश्चेष्टमचेतनम् ॥ ३४
एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

C. 3. 1182
B. 3. 30. 36
K. 3. 30. 36

21 °) Śī चात्रैव; B₂ T₂ G (except G₁) तथैव. Śī K₂ Do D₂ s किल (for सख्यु). — °) Śī D₂ T G₂ s ददाति. — °) = 5. 31. 2^d.

22 °b) S (except M₂) यथा दारुमयी योषां नरो धीरः समाहितः. — °) Śī K₂ s D₂ चेष्टय (K₂ s 'चं'ति; B₂ (m as in text) Do हुंग; T₁ G (except G₂) M₂ ईह; M₂ नंग (for ईह). Śī 'मर्माणि; K₂ s 'कर्मणि (for 'मङ्गानि). Cnp चेष्टयत्यङ्गमङ्गानि. — °) Do D₆ भूता (for राजन्). M₁ तथा धातुः प्रजा इमाः.

23 °) Śī K₂ s Do D₂ s आकाशमिव. — °) K₂ B पातकं (for पापकम्).

24 °) T₁ G₁ s 'बद्धेव; M₁ 'बद्धो हि. — °) T₁ G₁ s M नीयते (for नियतो). — °) K₂ Dn₁ n₂ D₄ T₁ G₁ s तिष्ठेत् (for तिष्ठन्). — °) K₂ T₁ G₁ s M₁ om. the second n.

25 °) Śī क्षमं (for सूत्र). — After 25^{ab}, B (B₂ om.) reads 26^{cd}.

26 °) B₂ नार्याधीनो. — °) K₂ B₂ s Dn₁ n₂ D₄ s T₂ G (except G₁) भजति (for भवति). B₁ D₂ s T₁ G₁ s किं (for कं). — B₂ om. 26^{cd}. — B (B₂ om.) reads 26^{cd} after 25^{ab}. — °) K₂ T₁ G (except G₂) M₁ कूळ (for कूलाद्).

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarśanasaingraha (ed. Abhyankar), p. 176 (with v.l. वा शब्दमेव

वा for नरकमेव च); also in the Nyāyavārttika of Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4. 1. 21. — °) Do T₂ G (except G₄) M वा (for च).

29 °) Dn D₂ s. °) T₁ M आर्ये (for आर्य). — °) T₂ G₂ s पापे (for पापे). — °) Śī K₂ D₂ M₂ चरति.

30 °) B₁ प्राप्तः (for धातुः). — °) Śī K₂ B (except B₂) D₂ s क्षेत्रसंज्ञकं.

31 °) Śī यद्वन्ति; K₂ युद्वन्ति (for यो हन्ति). — °) Śī B₂ [अ]य; K₂ Do D₂ स्व; B₂ [अ]य; D₂ स; G₂ तु (for [आ]स्म).

32 K₂ om. 32^{ab}. — °) D₂ अथ वा (for अन्यथा). Do परिदृष्टास्मि. — °) M₂ कविभिर्. K₂ B₂ तत्त्वदक्षिभिः; Dc₂ क्षेत्रवादिभिः; T₂ G (except G₁) क्षेत्रपारोः. — B₁ M₁ om. (hapl.) 32^d-33^a.

33 B₁ M₁ om. 33^a (cf. v.l. 32). — °) Śī एवं च (for एव हि). T G₂ s वर्तते (for सम्यग्ने). G₁ अम्यथा वा इयवर्तते; M₂ 'था परिवर्तते. — °) T₁ G₁ M ह; T₂ G₂ s हि (for च). Śī K₂ Do D₂ s भविष्यतीति मानवाः.

34 °) Śī काष्ठय (for वा काष्ठं). — °) K₂ Dc₂ D₂ M₂ वा (for वा). B₂ om. च. Śī चाश्मानमश्मना; T₁ अश्मनीवाश्मना; G₁ छाश्मानं चाश्मना; G₂ s M₁ अ (G₂ छा) इमना छाश्म वा. — °) Śī K₂ B₂ s G₁ s M₁ वा (for वा). — °) Śī Do अचेतनः; K₂ D₂ अचेतनं.

35 °) T₂ G (except G₁) अंते (for देवः). °)

C. 3. 1152
B. 3. 30. 36
K. 3. 30. 36

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छत्रं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा शीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।

बल्यु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १
नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K₃ T G₃. s M₁ निहति (for हिनस्ति). — ^d T₁ M₁ जग्म
(for छत्र).

37 °) Ś₁ K₃ B₃ D₃ D₃ T₃ G₃. 4 एव (for हव). K₃
प्रकृष्या; S (except M₃) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो). K₃. s D₃
D₃ [5] लौ (for उयं).

38 °) Ś₁ K₃ B D₃. n₃ D₄. s G₄ 'कषितान्. — ^d
Ś₁ विह्वलयामीव चितया (hypermetric!); K₃ G₃. 4
'लानि विचितये (K₃ 'या); K₃ D₃ 'लानीव चितया; B₁. s. 4
D₃ D₃ D₄-o 'लानिव चितया; B₃ T₁ M₁ 'लामि वि (B₃
न)चितये; T₃ G₃ 'लेव विचितये; G₁ चितयाम्यतिविह्वला;
M₃ 'लामि विचेतना. The reading विह्वलामीव was
found in two of the MSS. collated for the ed., but
not included in our apparatus. The conjecture was
made already by Aufrecht; see PW s. v. वि+ह्वल.

39 °) Ś₁ K₃. s D₃ समं यो नातुपश्यति.

40 °) Ś₁ K₃ D₃ Cnp धर्माभि (D₃ 'ति)शक्तिनि; K₃
चौर्यातिशंसिनि; D₃ धर्मविशंसिते.

41 °) Ś₁ नातुपच्छति; K₃ D₃ नान्यमर्हति; B₃. 4 'मर्च-
ति. — K₃ D₃ om. (hapl.) 41°-42°. — °) Ś₁ K₃ D₃
D₃ कर्मणा बहु (K₃ marg. sec. m. तेन)दोषेण.

42 K₃ D₃ om. 42° (cf. v.l. 41). — °) Ś₁ K₃ B
(except B₁) D₄. s अर्हति; D₃ अर्हति.

Colophon. K₁. 4 D₁. s missing. — Major parvan :
Ś₁ K₃ D₃. T₃ G₃ आरण्य. — Sub-parvan : B₄ D₅ (both
om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — Adhy.
name: K₃ B₄ D₅ द्वौपदीवाक्यं; D₃ ईश्वरमाहारम्यं; T₃
G₃-4 विधातु (G₄ धातु) गार्हणं; G₁ द्वौपदिमते विधातुकरणं
(sic). — Adhy. no. (figures, words or both) : D₃ S
30. — Śloka no. : D₃ 43.

32

✱ This adhy. is missing in K₄ D₁. s (cf. v.l. 3.
1. 1; 22. 30; 23. 28). 1°-4° is missing in K₁ (cf. v.l.
3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 °) B₃ बहु (for बल्यु). — °) K₃ D₃ S (except
G₃) यव; B₃ D₃ D₃ तु (for तत्). — ^d D₃ च; S सं-
(for तु).

2 °) K₃ B₃. sm D₃ कर्म; S 'फलाकांक्षी. T₁ om.
(hapl.) 2°d. — °) Ś₁ D₃ D₃ D₄-o G₁ M₃ द्वादति;
T₃ G₃ द्वादति. T₃ G₃. 4 एवं (for एव). — ^d Ś₁ K₃. s
D₃ अपि (for उत).

3 °) Ś₁ नात्र; D₃ G₁ चात्र; M₃ मेत्र (for चात्र). — °)
K₃ गृहवासता निर्वलं च; B D₃ D₄. s गृहे वा वसता कृं; S
गृहे निवसता कृं.

अगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
धर्म एव मनः कृष्ये स्वभावाच्चैव मे वृत्तम् ॥ ४
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ५
अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किताः ।
धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्थं वा दुर्बलात्मनः ।
वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यश्चिन्ति ।
स्वविरेषु स योक्तव्यो राजमिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यर्थं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
मार्कण्डेयोऽग्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
प्रत्यर्थं पश्यसि श्रोतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
ज्ञापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १४
धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उभयः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

C. 3. 1176
B. 3. 31. 17
K. 3. 31. 17

4 K₃ om. 4^{ab}. K₁ resumes from 4^b! — ^a) B D_{os} वृत्तम्; G₄ धर्मम् (for वृत्तम्). — ¹) K₁ K₁ D₃ om. 4^{af}; B D_o D₄—s read it after 5^{ab} (B₄ after 111*). — K₂, s B D_o D₁ D₄—s ins. after 4^{af} (B₄ after 4^{cd}): ¹) K₁ K₁ D₃ (which om. 4^{af}), after 4^{cd}:

111* धर्मवाणिज्यको हीनो अधम्यो धर्मवादिनाम् ।
[¹) K₁ K₂ B₂—s D₂ s 'वाणिज्यको'. ¹) K₁ K₂ D₂ s 'हीनो' (for हीनो).]

Thereafter D_o D₁ D₂ repeat 5^{ab}.

6 ^a) D₂ s T₂ G₂ अतिवादान्. ¹) K₁ K₁—s वदाम्येतत्; B D_o D₁ D₄ s T₂ G₂ वदाम्येव (B₂ वदाम्येव); D₂ s वदाम्येतत् (D₂ 'तत्' (for मदाच्चैव). — ^b) K₂ D₂ नाधर्मम्; D₂ n धर्मम्. ¹) K₁ K₁ s B D_o D₁ D₄—s अभि- (D₂ अभि; D₂ अपि); D₂ इति (for अति). ¹) T₁ G (except G₂) M₁ शंकथाः. — D₂ transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^c) ¹) K₁ K₁ s B D₂ n₂ D₄ s धर्माभिर्वाङ्की. — ^d) K₂ D₂ तिर्वैभ्योभिः; D₁ D₂ 'नेति' (1).

7 D₂ transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^a) ¹) K₁ K₁ s B D_o D₁ D₄—s अभि- (for अति). — ^b) K₂ D₂ Cnp अर्थे; K₂ अर्थो; D₂ दोषे; D₂ आर्थो (for आर्थ). G₁ M₁ अदोषो; M₂ दृश्यते (for आर्थ वा). T G₂ s दोषो दुर्वलम् (T₁ 'बोच') आत्मनः; G₄ broken. — ^d) K₂ D₂ Cnp स्वलोकाद् (for स लो').

8 ^a) ¹) K₁ K₁ D₂ धर्मरतिः; G₂ कर्मपरः. — ^b) B D₁ D₄ s G₂ मन' (for यत्). — ^c) K₂ न; D₂ [अ]भिः; D₂ D₂ नि; D₂ s प्र' (for स). D₂ om. (hapl.)

8^d—9^c. — ^d) K₁ B₁ s D₁ D₄ s राजर्षिर्. K₁ धर्मवादिभिः; B₂ धर्मयोग्यभिः (in as in text). D₂ न धर्ममतिशङ्कते (cf. 9^d).

9 D₂ om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ s B₂ s D_o D₁ D₄—s transp. हि and स. — ^b) ¹) K₁ K₁—s [5]पि वा पुनः; B (except B₁) D_o D₁ D₄—s विशिष्यते; G₄ broken. — ^c) ¹) M₁ [5]धर्म' (for मन्त्र'). — ^d) = 17^b. K₁ s B D_o D₁ D₄—s अभि' (for अति').

10 ^a) ¹) K₁ K₁ मार्काण्डेयो'. — ^d) ¹) K₂ s 'जीविनः; K₁ D₂ D₂ 'तः; B₁ 'तं; B₂ s D₁ D₄ s M₁ 'ता; M₂ 'का'.

11 ^a) Some MSS. वसिष्ठो. — ^b) Some 8 MSS. रोमशः शुकः; G₁ रोमहर्षणः. — ^c) ¹) K₁ K₁ s D_o D₄ B (avoiding hiatus!) चाप्यवयः; K₂ वा ऋषयः. B (except B₂) D₁ D₄ s नर्वे (for सिद्धाः). — ^d) B₂ T₁ G (except G₂) M₁ सुतेजसः; B₂ सुतेजसः.

12 ^a) ¹) K₁ K₁ D₂ G₁ M₁ छेदनात्. — ^b) M₁ विभ्यान् शोभासम्. — ^d) K₁ s B D₁ D₄—s देवेभ्योपि.

13 ^b) B D₁ D₄ s [अ]नये (for मम). — ^c) D₂ कर्तारो ह्यस'.

14 ^a) T₂ G (except G₁) ततो (for अतो). — ^b) K₂ कर्म (for धर्मम्). — D₂ om. (hapl.) 14^{cd}. — ^c) B D_o D₁ D₄ s राज्ञि (for रजो). — ^d) ¹) K₁ K₁ T₁ वा (for च). — ¹) K₁ K₁ s B D (D₁ s missing) ins. after 14 (D₂ s, which om. 14^{cd}, ins. after 14^{ab}):

112* उभयसाम्यव्यते वाकः सर्वानागतमिदमवात् ।

C. 3. 1176
B. 3. 31. 17
K. 3. 31. 17

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभाजुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १९
आर्यं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०

[K₁ उन्मत्तो. K₁ मूढः (for बालः). Dc₃ D₃ आगमं (for आगतं).]

15 ^a) K₁ s. B₁ s. Dc₃ सर्वाभिर्शङ्की; K₃ साध्याति³; B₃ s. 4. Dc₁ Dn D₄ s. धर्माभि³; D₃ s. सर्वाति³; T₁ सर्वाव³.
Ś₁ K₁ नान्यस्य; K₃ B Dc Dn D₄ s. नान्यस्यात्. — ^o)
K₃ 'प्रभाव' (for 'प्रमाण'). Ś₁ K₁ Dc₃ 'सहृदः'; B₃ s. 'तत्त्वज्ञः';
B (except M₃) चोक्षदः. — ^d) Ś₁ K₁-3 Dc D₃ s.
T₁ M₁ [S]वि; G₁ s. [S]भि- (for हि). Dc D₃ अवमानकः;
B अवमन्यते.

16 ^a) B₃ D₃ T₂ G₁-3 M 'प्रति'; T₁ G₄ 'संबंध'.
— ^b) K₃ लोकविश्रुतं; G₄ कालसाक्षिकं. — D₃ om. 16^a-17^b.
— ^c) Ś₁ K₁ s. B D (D₁ s. missing; D₃ om.) T₁
G₁ s. 4 M एतावन्. B₁ s. 4 लोको (for बालो).

17 D₃ om. 17^{ab} (of. v.l. 16). — ^b) = 9^d. Ś₁
K₁ s. B D (D₁ s. missing; D₃ om.) अभि- (for अति).
— ^c) K₃ s. पुण्यान् (for पापो). D₃ धर्मं प्रमाणमध्यायन्.

18 K₃ om. (hapl.) 18^a-19^b. — ^a) K₁ प्रमाणान्य-
तिवृत्तो; K₃ D₃ प्रमाणेत्यति³; B₁ Dc₃ Dn₁ n₃ D₄ s. प्रमा-
णाद्वि नि³; B₃ s. 4. Dc₁ Dn₃ D₃ प्रमाणाद्विनि³; B₃ TG (except
G₁) प्रमाणाद्विति. — ^c) Ś₁ K₁ B Dc Dn D₄-6 'तिगो';
K₃ D₃ 'निवृत्तो' (for 'जुगो'). — ^d) M₃ न लोकान् (for
नरकं).

19 K₃ om. 19^{ab} (of. v.l. 18); T₁ om. (hapl.)
19^{ab}. — ^a) G₁ धर्मं (for कृतं). — ^b) M अजु³ (for
अभि³). — ^c) K₃ पुण्यानि (for कल्याणि).

20 K₁ om. 20. — ^a) K₃ कर्म; T₁ आर्य; M₁ यो
हि (for आर्य). K₃ D₃ T₂ G₃ उत्सृज्य (for उत्क्रम्य).
— ^b) B Dn D₄-6 T₂ G₃ धर्मं न प्रति (T₂ G₃ परि)पा³;
D₃ धर्मं प्रति न पा³. — ^c) Dc S (except G₁ M₃) धर्मं

..... चरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
पुराणमृषिमिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदक्षिमिः ॥ २१
धर्म एव ध्रुवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिमिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जिवियुः पशुजीविकाम् ।
विचातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किंचिदामुयुः ॥ २४
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानभार्जवमेतानि यदि स्थिरफलानि वै ॥ २५

(for सर्व³). — ^d) K₃ अशुभं जन्म विन्दति; K₃ आजन्मं तु
न वि³; B₃ शृङ्गं जन्मसु वि³; Dc D₃ पुजन्म न स (D₃ स न)
वि³; D₃ corrupt; T₁ आजन्म स निरुक्तति; T₂ G₁ s. 4
आजन्म स (M₃ सु) न नन्दति; G₃ आत्मानं संविनश्यति; M₁
आ जन्मसु न वि³. — Ś₁ K₃ B D (D₁ s. missing) T₂
G₂-4 ins. after 20: K₁, which om. 20, ins. after 19:

113^a यस्य नार्यं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च आभिनि ।

नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ।

[(L. 1) K₃ यस्यानार्यः; B₃ यस्य नार्यं. Ś₁ शिष्टाचारस्तः; K₁
'चाराश्च'; D₃ 'चारस्तः'. B Dc Dn D₄ भाविनि. — (L. 2)
Ś₁ Dn D₃ s. 6 G₂ 4 न वै (for नैव).]

21 ^b) K₃ B₁ मा सा; T₁ मास्तु; M₃ नास्मान् (for मा
स्त). Ś₁ K₁ s. B Dc Dn D₄-6 अभिशङ्कि (Dn₃ 'क by
corr.) था; K₃ B (except G₁) [अ]ति (M₃ वि) शङ्कथाः.
— ^c) K₃ दष्टं (for प्रोक्तं).

22 ^a) T₁ G₁ नान्यत् (for नान्यः). — ^c) B स वै
(G₁ सेव; M₃ स च) नौः. K₃ D₃ पारमस्येव. — ^d) N
(K₄ D₁ s. missing) पारमिच्छतः.

23 ^b) Ś₁ K₁-3 B₁ Dc₃ D₃ s. 6 धर्मदक्षिमिः. — ^c)
Ś₁ K₁ [आ]रात्; K₃ स्यात् (for [ए]तत्). — ^d) K₃ चेदश्च
(for मजेव).

24 ^c) D₃ युज्येयुर्न; T₁ युंजीयुर्न; T₂ (before corr.)
G₂ s. 4 युंजेयुर्न; M₁ युंजीयुर्न (for युज्येयुर्न). Ś₁ K₁-3 B₁
Dn D₃ s. 6 T₂ (by corr.) G₂ विद्यां (Ś₁ K₃ 'या' ते नैव
युज्येयुर्न (Ś₁ K₁-3 D₃ 'ज्येयुर्न'); B₃ s. Dc विद्यया नैव युंजे-
युर्न (Dc युज्येयुर्न). — ^d) K₁ T₁ M₁ केषिद्; K₃ B D
(D₁ s. missing) केषिद् (for किंचिद्). Ś₁ आयुषः (for
आमयुः).

25 ^b) Ś₁ K₁-3 Dc D₃ s. स्वाध्यायशीलता.

नाचरिष्यन्परे धर्म परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २७
 फलदं त्विह विज्ञाय घातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
 धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २८
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो बृष्टशुद्धः प्रतापवान् ॥ ३०
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।

कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽप्येनापि तुष्यति ॥ ३१
 बहुनापि श्विष्टांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेक्ष्य क्षमास्ति कर्म वा ॥ ३२
 कर्मणामृत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुसन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३६

G. 3. 1199
B. 3. 31. 38
K. 3. 31. 38

26 °) K₂ T₁ परे धर्म; G₁ पतेद्धर्म. — °) Ś₁ K₁. s परैः S [S]पि च (for च ये). K₂ वरैः परचरे च वरैः (sic). — °) K₁ विफलाः (for अ').

27 °) K₂. s D₂ हि (for [व]). — °) K₁ 'वोरग' (for 'वोरपुर'). — °) Ś₁ K₁. s D₂ D₂. s M₂ ईदं (for आदताः).

28 °) K₂ B₂ D₂ D₂-s ध्रुवं; S (except M₂) स्थितं (for ध्रुवे). — °) B D₂ D₂. s G₁ इय (G₁ व्या) चरन्; T₂ प्राच'; G₂-s [S]प्याच'; M₁ ह्यच'. — °) Ś₁ K₁-s D₂ D₂. s श्रेयः; D₂ धर्म्य; D₂ धर्मः; D₂ T₁ धर्म; B (except B₂) D₂. s G₁ M₁ धर्म; M₂ वर्यं (for धर्म). T₂ G₂-s स हि धर्मः सनातनः.

29 °) M₁ न (for स). Ś₁ M₁ अफलो (for स'). K₁ न नायमपरो धर्मो; K₂ सदायमफलो धर्मो; K₂ B D (D₁. s missing) स नायमफलो धर्मो. — °) T G₂ नाधर्मो (for न धर्मो). Ś₁ 'फलवानपि (for 'फल उच्यते). K₁-s B D (D₁. s missing) नाधर्मो (K₂ D₂ D₂ 'मैः' फलवानपि; M₂ नाधर्मः फलमुच्छति. — °) Ś₁ K₁-s D₂ D₂. s ह्यपि; M₁ [S]पि च (for Sपि हि). D₂नम यज्ञानां (for विद्यानां).

30 °) Ś₁ K₁ स्व (K₁ स्व) मेव तद्; K₂. s B D (D₁. s missing) T₂ G₂ स्वमात्मनो; M₂ स्वयमेवैतद्. K₂ विजा-नासि; K₂ D₂ D₂. s 'नीवे. — °) Ś₁ श्रुता; K₂ [अ]श्रुवं; M₂ [अ]श्रितः (for श्रुतम्). — °) K₂ वेष्ठां (for वेष्ट). K₂ B₂ T₂ G (except G₁) चापि (for चापि).

31 °) Ś₁ K₁-s D₂ D₂ अनुमानं; D₂ उपायानां (for उपमानं). — °) D₂ आश्लोति (for अश्लोति)।

32 °) K₂ B₂ D₂ D₂. s ह्यपि (D₂ n₂ 'व्य' विद्वांसो

(for [अ]पि ह्यपि'). — °) B (except B₁) D₂ S (except G₂) तेषां (for तेषां). S (except M₂) धर्मतः — °) T₂ G M₁ transp. धर्म and कर्म. Ś₁ K₁ नर्म वा; K₂. s B₂ D₂ D₂. s वा पुनः; T₁ [अ]धर्म वा; M₂ धर्म च (for कर्म वा).

33 °) Ś₁ शतः; K₁ वतः; K₂ गुप्तः; B D₂ D₂ D₂. s श्रुतः; T₁ युक्तः; T₂ G (except G₁) अपि (for उत). — °) Ś₁ K₁ B₂ D₂ D₂. s T₂ [अ]प्यय'; B₁. s D₂ D₂ G₁ M₂ [अ]प्यय'; M₁ द्विजा' (for [अ]प्यय'). — °) K₁ वेद' (for देव'). B D₂ D₂ D₂-s भाविनि.

34 °) Ś₁ K₁. s D₂ D₂ D₂. s एतानि वेद (om. न); T₂ G (except G₁) तानि वेद न. — °) B D₂ D₂. s सुहृतेषु. Ś₁ K₁-s D₂ D₂. s M₂ मानवः शुभदर्शने.

— After 34^{ab}, Ś₁ K₁-s B₂ D (D₁. s missing) ins.:

114* अपि कल्पसहस्रेण नरः श्रेयोऽधिगच्छति ।

[B₂ D₂ D₂-s न स (for नरः).]

35 G₁ om. 35. — °) D₂. s कृशाशाः (for कृशाङ्गाः). Ś₁ सुकृशाशाः सुकृशाशाः; K₁ सुव्रताः सुकृशाशाश्च; K₂. s कृशाशाः सुव्रताशाश्च; B D₂ D₂ D₂. s कृ (De ह) शाशाश्च व्रताशाश्च. — °) K₁ तयैव. M₁ G₂. s दग्धकल्पयाः. — °) N (K₂ D₁. s missing) प्रसादिर (for प्रसन्नैर). — °) Ś₁ K₂ D₂. s पश्यन्ते तानि (for 'ल्लेवानि). D₂ पश्यन्तीह फलोदयं.

36 °) T₂ G₂. s शंकितव्या. — T₁ om. (hapl.) from चाप्रमत्तेन up to ईदं (in 39^a). — °) B D₂ D₂ D₂-s T₂ G च प्रयत्नेन. — °) Ś₁ K₂ T₂ G (except G₁) चान-सूयता.

37 T₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — °) K₂ B D₂ D₂ D₂-s [ह] (for [ह]ति). — °) Ś₁ D₂. s ययैतद्; K₂ D₂

C. 3. 1198
B. 3. 31. 39
K. 3. 31. 39

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्मं शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यद्विषेद कश्यपः ॥ ३७
तस्माच्चे संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।

नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १
आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २

कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनाभिन्नकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्वावरा नेतरे जनाः ॥ ३
आ मातुस्तनपानाश्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमामुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव. K₁ कर्म (for धर्म). T₂ G M₁ शासनं (for शाश्वतम्).
— °) Ś₁ K₁ देवानां; M₂ पुत्रेभ्यः (for पुत्राणां). — °) D₆
S (T₁ om.) कश्यपः.

38 T₁ om. 38 (cf. v.l. 36). — °) S (except M₂;
T₁ om.) विमृश्य (for व्यवस्य). — °) D₄. ° नास्तिकं. G₁
M₂ उत्सृजे. D₂ नास्तिभावं समुत्सृज.

39 T₁ om. ईश्वरं (cf. v.l. 36). — °) Ś₁ K₁. s D₂
सर्वं (for चापि). — °) Ś₁ K₁ माविधिषिपः; K₂ B D₆ Dn
D₄. ° मा च वै (B₂. 4 D₆ वि-) क्षिप; K₂ T₂ G₂ मा विधि-
क्षिप. — °) K₂ योक्षस्त्वेन; D₂ युष्य; D₂ रक्ष (by corr.
स्तु); G₂ ईद (for शिक्ष).

40 °) Ś₁ K₁. s D₂ संश्रुतो; D₆ D₂ तत्त्वज्ञा; M₂ तज्ज्ञ-
त्वा (for तज्ज्ञो). — °) K₂ D₆ D₂ M₂ मर्या गच्छन्त्यं.
— °) K₁-s B D (D₁. s missing) T₁ G₁ M उत्तमां (G₁
'रां) देवतां. — °) K₁. s B₁. s Dn D₄. ° T₂ G₂ नावमंस्था;
B₂ मा च निदीः; B₂ मा राधेधा.

Colophon. K₄ D₁. s missing. — Major parvan:
Ś₁ K₁ T₁ G₂-s आरण्य. — Sub-parvan: B₄ D₆ (both
om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — Adhy.
name: K₁ द्रौपदीवाक्यं; B₄ D₆ युधिष्ठिरवाक्यं; D₂ धर्मप्र-
शंसा; T₂ G₂. s नास्तिक्यनिराकरणं; G₁ द्रौपदीमते नास्तिक्य-
निष्प्राकरणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K₁ Dn B 31. — Śloka no.: Dn 41.

33

~~33~~ This adhy. is missing in K₄ D₁ (cf. v.l. 3. 1.
1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 1-7^a missing in D₂ (cf. v.l. 3. 23. 8). — °)
M₂ 'मंस्ते (for 'मन्ये). D₂ G₁ च (for the second न).
— °) K₂ D₂ कदाचन. — °) T₁ M₁ 'मन्ये (for 'मंस्ते).

2 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) K₂ B Dn त्वं;
G₁ सन् (for तन्).

3 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁ कर्तव्यं
किल; K₂ D₆ D₂. ° कर्म वै (D₂ कर्मैव) किल; B₁ धर्म
खल्विह. — °) K₂ B (except B₂) Dn D₄. s T₂ G₂
जानता; D₆ न ज्ञाता (for जातेन). Ś₁ B D₂ 'कर्षण. — °)
Ś₁ D₂ अकर्मणेह (D₂ 'णे हि); K₂ स्वकर्मणा हि; D₂ सुकर्म-
णो हि; D₆ T₂ G₂ अकर्मणो हि; T₁ G₁. s M अकर्मिणो हि
(T₁-पि). — °) K₂ स्वावराणि न चेतनी; D₂ T₁ स्वावरा-
णीतरे जनाः.

4 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) N (K₄ D₁. s
missing) यावद्भोस्तन (Ś₁ 'दुस्थान'; B₂ D₆ D₂ 'द्भोः
स्तन'). — °) Ś₁ K₁ छापोपमं (K₁ 'मे' नृणां; K₂. s B D₆
Dn D₄-s छापोपसेवनात् (K₂ D₆ 'सर्पणात्'; Dn₁ 'सर्पणां');
D₂ इच्छोपसर्पणात्. — °) Ś₁ जंतुश्च; K₁. s B Dna. na
D₄-s T₂ G₂ जंतवः (for जङ्गमाः). — Ś₁ D₂ om. (hapl.)
4^a-5^a. — °) T₁ प्रासुर्वति. K₁ प्रयांति त्रेव्य चेह च (cf. 5^a).

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणा लोकसाक्षिकम् ॥ ६
पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्रः ॥ ७
स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥
तस्य चापि भवेत्कार्यं विबुद्धौ रक्षणे तथा ।
भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
उत्सीदेरन्त्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।

अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १३
अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १४

3. 1217
3. 32. 16
3. 32. 16

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). Ś₁ D₁ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) K₃ जंगमानां. — ^d) D₃ चेह वा; T₃ G (except G₁) चैव हि (for चेह च).

6 D₃ missing (cf. v.l. 1). B₃ om. 6^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. s D₃ 'नंदति' (for 'जानन्ति'). — ^d) T₃ G₃ कर्मिणां.

7 D₃ resumes from 7^b (cf. v.l. 1)! — ^a) Ś₁ K₁-s Dn D₃ सर्वे हि; B₃ S (except T₃ G₃) पश्यंतः (for पश्यामि). G₁ s स्वयम् (for स्वं समु). — ^d) T₃ G₃-4 [अ]वजः (for वक्रः). — After 7, N (K₄ D₁ missing) T₃ G₁. s ins.:

115* अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ।

तदेवाभिप्रपद्येत न विद्वन्माकथंचन ।

[(L. 1) K₃ Des D₃. s. s T₃ G₃ अकर्मणा. K₃ वृत्तिः (for वृत्तिः). D₄. s T₃ G₃ नैव (for न हि). — (L. 2) Ś₁ K₁. s D₃ 'नैरन्'; B₁ 'यन्' (for 'नैव'). Ś₁ K₁ D₃ विद्वन्मुः; B₁ Des हि हन्यात्. K₁. s De₁ Dn D₄. s कदा (for कथं).]

8 ^a) N (K₄ D₁ missing) G₁ स (for स्व). G₃ 'धर्म' (for कर्म). D₃ ग्लासीः; G₂. s T₃ G₃ ग्लासीः (for ग्लासीः). — ^b) D₃ M₁ कर्मणो; M₂ कर्मणे. K₃ वंदितः; S (except T₁) दंशितः. — ^c) N (K₄ D₁ missing) कृतं (for कृत्यं). Ś₁ K₁. s D₃. s यो वि; B₃ व्यति (for योऽस्ति). — ^d) Ś₁ K₁ वासि वा न; K₃ B De Dn D₄. s T₃ G₃ M₃ सोस्ति नास्ति (by transp.); K₃ D₃ सोस्ति वा न. B₁. s De Dn D₄. s T₃ G₃ च (for वा). D₃ सहस्रेष्वस्ति वा न वा. D₃ broken.

9 T₁ om. 9-10. — ^b) K₁ [5]पि वा (for तथा). — ^c) Ś₁ K₁ De D₃. s. s निरादा (De₁ D₃ 'दी' नः; K₃ B Dn D₄. s ह्यनादानात्; K₃ निराहारः (for ह्यनावापः).

— ^d) K₃ B Dn D₄. s T₃ G₃-4 क्षीयेत.

10 T₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) Ś₁ K₁ M₁ उरवी-
देयुः. — ^b) Ś₁ K₁. s B₄ D₃ इह; K₃ B₃. s Dn D₄. s
भुवि; D₃ broken; T₃ G₃ अपि (for यदि). — After
10^{ab}, Ś₁ K₁. s B₄ De Dn D₃. s. s ins.:

116* तथा योगा न वर्धेरन्कर्म चेद्यफलं भवेत् ।

[Ś₁ न ह्येयन्; De न नैरन्.]

— B₃ om. 10^{cd}. — ^c) K₁ De अपि चाप्य फलं; T₃ G (except G₁) ह्यपि च फलं. — ^e) B De D₄ M₃ om.
न. K₁ ह्यपि; K₃ B₁ Dn D₃ ह्यपि; B₃ वै वि; De ह्यपि;
D₄ न्वभि- (for ह्यभि-). Ś₁ K₁-s De Dn D₃. s 'गच्छति'
(for 'जानन्ति'). — ^f) Dn वृत्ति लोकाः; G₁ लोके वृत्ति
(by transp.). B De D₃. s-4 M₃ संगो (B₃ शांता; M₃
संति) लोके हि दांभिकाः (D₃ 'कात्').

11 ^b) Ś₁ K₁ चैव; K₃ De G₁ चाहं; B₃ Dn D₃. s
T₃ G₃-4 चापि; D₃ चार्थ- (for चार्थ). Ś₁ K₁ B Dn
D₃-s 'वारिकः; De 'वेदिनः; M₁ 'वाचकः. — ^c) K₃ Dn
D₄. s अपि शठौ; Cnp अपमदी (as in text).

12 ^a) Ś₁ उदासीनो; B De D₃ S उपासीत. — ^b)
B₃ निर्विकारः. K₃. s B Dn D₄. s M₃ सुखं स्वपन् (K₃ Dn
शयेत्; K₃ स्वचेत्); T G M₁ स्वपन्मुखां. — ^c) K₁. s B
Dn D₄. s G₃ M₁ स (for सु). — ^d) K₃ Dn T₁ इवो-
दके (for इवाम्भसि).

13 ^a) Ś₁ K₁ तथेति (for तथैव). Dn 'बुद्धिः' (for
'बुद्धिर्यः'). — ^b) D₃ अपुण्य (for अकर्म). — ^c) K₃
D₃ आसीनो; B₃ आसीदेत्. T₃ G₃. s कृपणं (for न
चिरं).

14 ^a) K₃ B De Dn D₄-s M₃ इह (for अपि). Ś₁
K₁ D₃. s अकस्मात्कस्यचिदर्थः; K₃ अकस्मादिवधः कश्चित् (sic).

C. 3. 1218
B. 3. 32. 17
K. 3. 32. 17

यश्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितम् ॥ १५
यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पुरुषः ।
प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुमिरीश्वरः ।
विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
यद्वयं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
तद्भातुविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१

— ^b) K₃ D₆ D₈ मानवः (for पुरुषः). ^c) S₁ K₁ D₃. ^d) प्राप्नो-
त्यनयपुरुषः; T₁ फलमाप्नोति पू. — ^e) K₃ हठादिति (for
हृदे). K₃ D₃ मन्येत (for मन्यन्ते). — ^f) T₁ G₃. ^g) M₁
तु (for हि).

15 G₁ om. 15. — ^a) S (G₁ om.) यश्चापि कश्चि-
त्पुरुषो. — ^b) S₁ K₁. ^c) B₃. ^d) D₃ न भजं; D₃. ^e) वदं (for
लभं). B₁ दिष्टं नालभते क्षित (sic); T₃ G₃—4 दि (G₃ ह-
टादुपलभत्युत; M₃ दिष्टं नाम लभेत वै.

16 ^a) B₃ M₃ यस्वयं; T₁ G (except G₁) M₁ यस्ववान्
(for यत्स्वयं). K₃ D₃ कर्मणा; T₃ G₃ कर्मणः. — ^c) S₁ K₁—3
Do Dn D₃. ^d) s (in as in text) प्रत्यक्षमेतच्छोकेषु. — ^e)
K₃. ^f) D₃ नृणः; T₁ स्मृतं (for स्मृतम्).

17 K₃ om. 17^a—18^b. — ^a) B Dc Dn D₄. ^b) यः
(for अन्यः). — ^c) B (except B₄) Dn D₄. ^d) T₃ G
(except G₁) M₃ अर्थं (for अर्थान्). K₃ B Dn D₃. ^e)
T G (except G₁) न कारणात्; M₁ अकारणं.

18 K₃ om. 18^a (cf. v. 1. 17). — ^a) T₃ G यद्यत्
(G₁ यत्ति); M₃ यच्च (for यानि). — ^b) S₁ K₁—3 Do Dn
D₃. ^c) s पूर्व (D₃ सर्व) कर्मणां.

20 ^a) S₁ B Dn₃ यद्ययं; K₁. ^b) D₃. ^c) M₃ यद्ययं; Do
D₃ यत्स्वयं; T₁ यत्ति यत्; G (except G₃) M₁ यत्ति यः (for
यद्ययं). D₃ S (except G₁ M₃) कश्चित्. — ^e) S
(except T₁ M₃) धाता (for धातुः).

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥ २४
तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वप्यस्य सिद्धये ।
तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
इष्टापूर्तफलं न स्याच्च शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

21 ^b) B Dc Dn D₄. ^c) T₃ G₃ कर्मणि वर्तते; D₃ कर्म
प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि). — ^d) K₁ स (for [अ]यं).

22 ^b) S₁ K₃ Dc D₃. ^c) योज्यः; G₃. ^d) युक्ते; M₃ युज्य
(for 'योक्ता').

23 ^a) S₁ स न पार्थ; D₃ मनसात्मा. — ^b) S₁ K₁. ^c)
B Dn D₃—4. ^d) धीरः; K₃ Dc D₃ धीरः (for धीरः).

24 ^a) S₁ आगारं न; K₁. ^b) D₃. ^c) आगारनं. M 'वीनां
(for 'गां हि). — ^d) S₁ K₁ हेतुका; K₃ दैविकी; D₃ T₁
G₁ हेतुकी.

25 ^b) K₃ संततिः; D₃ मेव च (for 'मन्ततः'). T₁
G (except G₃) M₁ काष्ठे वा पावकं ततः. — ^c) T G
एवं (for धिया). — ^d) S₁ K₃ उपायाच्च; D₃. ^e) उपा-
यांश्च. S₁ K₁—3 Dc D₃. ^f) s चार्थः; B₃ चापि; M₁ तस्य
(for चास्य).

26 B₃. ^a) om. (hapl.) 26^a. — ^b) S₁ K₁—3
D₃. ^c) s सिद्धिरूपेण कारणैः; B₁. ^d) Dc Dn D₄. ^e) M₃ कारणैस्तस्य
सिद्धये; G₁ कारणेष्वर्थेति. — ^f) S₁ K₁. ^g) B₁ Dn D₃—6
कर्मजात्; Cnp कर्मणाम् (as in text).

27 ^b) K₃. ^c) Dc D₃. ^d) T₁ G₃ कर्ता (for कर्त्री).
K₁ स्वनिश्चितं; K₃ स्वनिश्चितं; K₃ Dn D₄. ^e) स्वनिश्चितं; D₃ M₃
बुद्धिनिश्चितं (for विनि). S₁ कर्त्री साधुष्वनुष्ठितं; D₃ कर्त्री साधु-
ष्वनुष्ठितं. — ^f) S₁ स्वाकुशलेनेति; K₃ तु कुं; T₃ G
M₁ बाहुं. T₁ इदं बाहुल्यं नेति.

ईत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 सिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
 र्वमेव हटेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
 लुप्यप्रयत्नं केचित्तैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
 वैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमद्वयं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाचार्यस्य संततिः ॥ ३१
 किंचिदैवाद्दृष्टात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मतः ।
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।

यदि न स्यात् भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
 यं यमर्थमभिप्रेतुः कुरुते कर्म पुरुषः ।
 तत्तत्फलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुनराकृतम् ॥ ३४
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
 कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पुरुषः ॥ ३६
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
 एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः कश्चित् ॥ ३७
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

C. 3. 1242
 B. 3. 32. 41
 K. 3. 32. 41

29 D₂ om. 29^{ab} (along with 28). — °) Śī
 छेव; K₂ S (except M₂) चैव (for एव). — °) G₂ ४
 अस्तिद्वयां. — °) Śī K₁ कर्मसिद्धौ; B₁ २. ४ Dn T₂ G₂
 कर्मनाशात्; B₂ Dc D₄ ६ कर्ता नासीत्; D₂ कर्तुनाशः.

30 °) S एतद् (for एव). — °) K₂ B Dn D₂ ६
 देव (for दिष्ट). G₂ ४ भवति (for वदन्ति). K₂ पुनः
 (for इत). — °) Hypermetric! K₂ पौरुषः; B₂ Dn D₂
 G₂ पुंसः (for पुरुष). B₁ प्रभूतं (for प्रयत्नं). K₂ B Dc
 Dn₂ D₄ ६ किंचित् (for के). Śī K₁ पौ(Śī पु)र्यं यत्नं
 विद्धि (Śī किंचित्). — °) K₂ corrupt. K₂ न चैवेतद्;
 D₂ S देवमेतद् (T G₂ मेव) (for त्रैधमेतद्). Śī निरुच्य-
 (sup. in. एव); K₂ D₂ विकृत्यते; Dc D₂ हि दृश्यते; S
 विशिष्यते (M₂ प्रतीयते). D₂ त्रेधा छेतद्विभज्यते.

31 °) D₂ किंचित् (for कार्य). Śī K₁ ३ न चैवं (Śī
 चैनं; K₂ च वै) तावता कार्यं; B D₄ ६ न चैवैतानि कार्याणि
 (D₄ ६ कर्माणि). — °) Dc संसृतं (for सम्पन्न). D₂
 किंचिदेव स्वभावतः. — °) K₂ D₂ तद् (for तु). Śī K₁
 अस्ति पूर्वमरष्टं (K₁ 'हे' तद्. — °) K₂ [अ]रष्टं; K₂ रष्टं;
 T₁ G₁ M वैवात्; T₂ G₂ ४ वैवं (for दिष्टं). K₂ B₁ D₂ ६
 देवं; K₂ चैतत्; S दिष्टं (for चैव). T₁ G₂ हटे; T₂ G₂ २
 हटं (for हठः). — °) Śī [S]पि; S वै (for हि). — °) Śī
 D₄ ६ दृष्टात् (for दिष्टात्). B₁ २. ४ Dc₂ D₂ वै(Bam
 वै)वाथै; B₂ D₄ ६ वैवात्; Dc₁ सवाथै; G₁ अण्यत् (for
 चार्थत्). T₁ M₁ संनिधिः; M₂ संनतिः.

32 32^{ab} = (var.) 3. 181. 32^{ab}. — °) Śī K₁ चैव
 (for एव). Śī K₁-s Dc Dn D₂ २. ४ स्वभावतः; B D₄ ६
 M₂ 'कर्मणि'; T₁ 'कर्मणा'; text as in T₂ G M₁. — °)
 K₁ T₂ G₂ ४ चैव; D₂ नाथै (for नात्र). — °) Śī K₁

तत्त्वनिपुणा. K₂ Dn D₂ २. ४ M₁ ये वै (M₁ च) तत्त्वविदो
 जनाः; B Dc D₄ ६ एतद्वि (B₂ D₄ ६ 'है') विदुषो जनाः.

34 °) T₁ G₁ २ M₁ हवं (for यदि). S (except G₂;
 T₂ before corr.) किलासुखं (for पुराकृतम्).

35 °) K₂ त्रिधाम्; K₂ त्रिधानाम्; D₂ त्रिधाराम्; T₁
 अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्). — °) D₂ तां न (for नानु).
 — °) Śī M₂ तु; D₂ २ वै (for च). — °) Śī K₁-s B₄
 D₂ २ बालात् (B₄ लस); B₁-s Dc D₄ ६ M₂ लोकस (Bam
 अंधस); Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकात्). Cnp यथा लोकाः
 (as in text).

36 °) K₂ D₂ G₁ चैव; Dn एव (!) (for एव). D₂
 कर्तव्यं कर्म चैवेति. — °) K₁ एवं (for एव). D₂ कर्मणा-
 मेव निश्चयः. — After 36^{ab}, M₁ ins.:

117* आ सृजोः श्रियमन्विच्छेत्तैनां मन्वेत पुर्लभाम् ।
 — °) K₂ ह्यनीशो; T₂ G₁ M₁ ह्यनीहे; G₂ ४ M₂ ह्यनीधो.
 — °) S वर्ततेस्यासु संप्रति. — After 36, S (except G₂)
 ins.:

118* तत्पु निःसंशयं न स्वास्वव्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G₂ om. 37^a-41^b. — °) T₁ [S]भिः; G₁ [S]पि
 (for हि). K₂ [ए]ने; Dc D₂ [ए]वं (for [ए]व). Śī अर्ध-
 तोपि अर्धत्वेव; K₁ कुर्वतोपि अर्धतोपि; D₂ कुर्वते कर्मेति सिद्धिः.
 — °) K₂ Dc D₄ ६ M₁ हि; T G₂ २ [ए]व (for [ह]इ).
 — °) Śī K₁ च (for तु). — °) Śī K₁ २ D₂ विदित्यलसाः.

38 G₂ om. 38 (cf. v.l. 37). — °) K₂ D₂ असंभवत्.
 Śī यस्य हेतुः; K₂ T₁ G₁ M तत्र हेतुः; K₂ D₂ तत्र हेतुः; B
 Dc त्व (B₁ वा; Dc तु)हेतुः स्यात्; T₂ G₂ २ तस्य हेतुः. — °)
 K₁ च (for तु). K₂ कक्षति; K₂ B Dc Dn D₄ ६ लक्षयेत्.
 — °) Śī कृतकर्माणि; K₁ कृत्वा कर्माणि; K₂ कृते कर्माणि.

C. 3 1243
B. 3. 32 42
K. 3 32. 42

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥ ३९
अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
न तु निःसंशयं न स्वात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
वृकोदरस्य बीमत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३

— ^a) B Dn D₄. ० अवामुने.

39 G₄ om. 39 (cf. v.l. 37). — ^a) Ś₁ K₁ नाश-
यति; B (except B₁) D₄. ० लंघयति (for आविशति). Ś₁
एव; K₁. ३ एवं (for एनं). — ^a) Ś₁ K₁ एवं (for दक्षो).
Ś₁ बुद्धिम्; K₁ एतिम्; D₆ भूमिम् (for भूतिम्).

40 G₄ om. 40 (cf. v.l. 37). — ^a) K₈ D₂ अनर्थं
संशयावस्था; Dn अनर्थोः संशयावस्थाः (!). — ^b) Ś₁ K₁. ३
De₁ D₆ शृण्वं (K₁ ३ 'एव')ते; B De₃ D₄ शृणुते; Dn सि-
ध्यते (!); D₂ G₁ M₂ वृणुते; D₆ शृणु मे; T₁ शृण्वतो (for
वृण्वते). K₁. ३ De D₂. ४. ३ मुक्तसंशयः. T₂ G₂ गृणं'यामुक्त';
G₂ गृहं'यामुक्त'. — ^c) K₂ ३ T₁ वीरा (for धीरा). M₁
'कराः (for 'रताः). — ^d) K₂ B (except B₃) Dn D₂. ४. ०
ननु; G₁ न च (for न तु). Ś₁ K₁-३ Dn D₂. ३ निःसंशयाः.

41 G₄ om. 41^{ab} (cf. v.l. 37). — ^a) Ś₁ K₁ एका-
र्येन; D₄ एकत्वेन. — ^b) K₁ संप्रतं; B (except B₁) D₆
D₄-० T₂ G₂ M₂ संप्रति. — ^c) K₂. ३ B (except B₄) D
(except D₂; D₁ missing) T₂ G₂ स (for the first न).
Ś₁ K₁ D₂. ३ निःसंशयो. De यः (for the second न). Ś₁
om. (hapl.) 41^d-42^d. — ^d) K₁ माहिमा ह्ययमेव ते
(cf. 42^b).

42 Ś₁ om. 42^a (cf. v.l. 41). — ^a) K₂ सिद्धयेव.
— ^b) Ś₁ K₂. ३ De D₂. ३ महिमानं; K₁ साभिमानं; B Dn
D₄. ० T₂ G₁. ३ अभिमानं; D₆ अभिमानात् (for महिमा तु).
Ś₁ K₂ D₆ तमेव; K₁ B Dn D₂. ४. ० T₂ G₂ तदेव; K₂ मयेव
(for तथैव). De च (for ते).

43 ^a) K₂ D₂ युज्येत; T₂ G युज्येत (G₁ युज्येते) (for
युज्येत). — ^d) T₁ G₁. ४ M₁ कथं कर्म; G₂ कृतं कर्म. G₂. ४
M यथाफलं.

44 ^a) K₂ B Dn D₂-४. ० M₂ [ह]ह; K₂ D₆ D₂ [ह]व

पृथिवीं लाङ्गलेनैव मित्रा बीजं वपत्युत ।
आस्तेऽथ कर्षकस्तूर्ण्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ४५
तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

(for [ए]व). — ^b) S कृद्वा (for मित्रा). T₁ बीजानि
(for बीजं). K₁. ३ वपत्युत; K₂ च वपत्युत; T₁ उपत्युत.

— ^c) K₁ [ऽ]त्र; K₂ D₂ प्र-; T₁ G₁ M₁ स; T₂ G₂-४ स
(for ऽथ). Ś₁ कार्षिकं; K₁ कर्षिकं. — ^d) Ś₁ K₂ D₆
D₂. ३ भावकः (Ś₁ sup. lin. कारणं as in text); K₂ पावकः;
B (except B₂) साधकः; D₆ भावुकः; M₂ भावनः.

45 B₁ om. 45^{ab}. — ^a) Ś₁ 'गृहीत'. — ^b) Ś₁ K₁
निरर्थो; K₂ D₂. ३ निर्दोषस; M₂ अनृणस (for अनेनास).
Ś₁ K₁ ननु (for तत्र). Ś₁ K₂ कार्यकः; K₁ कार्षिकः. — ^d)
B₁ Dn₂ तत्कृतं (by transp.). B De Dn D₂. ० T₂ G₂
सफलं. T₂ G (except G₁) स्वया (for मया).

46 ^a) Ś₁ B De D₆ G₂ M₁ तच्चेदं फलम्. — ^b) B
Dn D₄. ० अप' (for नाप'). K₁ नरः; K₂ B D₄-० [ऽ]स्ति
न; Dn न मे (!) (for ऽस्ति नः). — ^c) K₂ G₂ 'वेक्ष्यैव';
B De D₆ 'वेक्षेन.

47 ^a) Ś₁ नागम्; Dn₂ नास्ति; D₂ G₁. ३ M₁ नात्र (for
नार्थे). — ^b) Ś₁ G₂ [ह]ह; K₁ B De D₄. ० T₂ G (except
G₄) M₁ हि; D₂ च (for ह). — ^c) K₂ नातु; De नाव-
(for नात्र). Ś₁ K₁ B Dn D₄. ० T₂ G₂. ४ कर्तव्यो; K₂. ३ D₆
संतव्यो (for गन्तव्यो). — ^d) Ś₁ K₂. ३ D₂. ३ G₁ M₂
अंतो; Ś₁ M₁ K₁ B₄ D₄. ० अन्यो; B₁. ३ (as in text). ३
De अर्थो (for एतौ). Ś₁ M₁ K₁ B₁. ३. ४ Dn D₄. ० ह्यत्र; B₂
तत्र; G₁ यस्य; M₂ अस्य (for ह्यस्य). Ś₁ M₁ K₁ B Dn D₄. ०
कारणं (for कर्मणः). — ^f) T₂ G (except G₁) न प्रवृत्तिर
(for अप').

48 ^a) B₁. ३ D₆ समवायो हि; D₂ हि समावाये. — ^b)
B (Bam as in text) Dn D₄. ० कर्मसिद्धयः (B₄ 'ये'); D₆
'मिर्दिति'. — ^d) T₁ G₂ M₁ फलं (for भव'). K₂ Dn
D₄-० च (for वा). — ^e) Ś₁ K₁-३ Dn D₂. ३ हि न; B₂

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
देशकालावुपायाश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ४९
अग्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्वे एव पराक्रमः ॥ ५०
यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुमिगुणैः ।
साम्प्रैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५१
व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
सोऽस्मा अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
तेषां सांख्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ५८

C 3 126 J
H 1 32 62
K 3 32 62

T₂ G₃ न तु (by transp.). — ¹) Ś₁ K₁₋₃ B₃ De
Dn D₃ s ३ कचित्; T₂ G₁ s M धुनः; G₂ [S]च्युत (for
ऽच्युत)

49 ^a) K₁ D₄ G₁ उपायं च; K₃ T₁ G₂ उपायाश्च.
— ^b) K₁ S (except M₂) निवृद्धये (for वृद्धे). — ^c) K₃
D₄ G₁ वीरो; G₂ ४ वीनो (for धीरो). — ^d) K₁ B₂ s
D₄ यथोपाह; B₁ ४ S यथायोगं (for 'शक्ति').

50 ^a) K₂ कर्तुमानेन (sic). T₁ G₁ M अभ्युपायेन; T₂
G₂₋₄ अभ्युपायेन (for अग्रमत्तेन). — D₂ om. (hapl.) 50^{cd}.
— ^c) B₁ 'योगेन; M₂ 'योगे तु. — ^d) Ś₁ दृष्टम्; K₁ दृष्ट;
K₂ s D₃ दृष्टम्; B (except B₁) De D₆ ६ T₂ G₃ सिद्धिर;
Dn D₄ दृष्टम् (for सर्वे). Ś₁ पराक्रमं; B₂₋₄ De D₆ ६
'क्रमे; B₁ 'क्रमाः. M₂ विध्यंलं पराक्रमाः.

51 ^a) B (except B₃) De D₂ G₁ यन्तु; Dn यत्र;
D₄ T₁ यत्तु; M₁ येन (for यं तु). K₂ D₂ T₁ G₁ वीरो;
Dn धीमान् (!) (for धीरो). K₂ ह्यवे; Dn अवे (!) (for
ऽअवे). — ^b) B₁ श्रेयान्म (for श्रेयांसं). — ^c) M₂
स्वल्पेप्यर्थे (for साम्प्रैवार्थं). K₂ तथा (for ततो). — ^d)
Ś₁ K₁ ३ कर्मणास्मै; K₃ कर्म चास्मिन्; D₃ कर्म नास्मै; T₂ G
कर्म वास्मै (G₄ वा सं.).

52 ^a) Ś₁ K₁ D₂ नाप्यवेक्षेत; K₂ वाथ व्यक्तं (sic);
K₃ कस्य लिप्सेत; B (except B₃) De D₄ चास्य काङ्क्षेत; D₃
चास्य वेक्षेत; D₅ नास्य वीक्षेत; T₁ G₂ ४ नाभिकाङ्क्षेत; G₁ M
नाभिकां. — ^b) Ś₁ D₂ ३ निधनं वा; K₁ न निपातं; K₂
निवासं वा; Dn विवासं वा (!).

53 ^b) K₃ अंतरक्षणे; De D₃ अंतरेषणे; D₅ अंतरेषणः; D₆

मंत्ररक्षणे; S अंतरक्षणे. — ^c) K₁ ततः (for नरः). — ^d)
De₁ D₂ परमात्मन Ś₁ वा (for च). K₁ परेषामात्मनस्तथा.

54 ^a) K₂ Dn₂ नः स्वे (for 'स्वे'). K₁ D₆ न (for
[अ]न). — ^d) K₂ B Dn D₄ ६ T₂ (by corr.) G₃ शोभना
(for भारत)

55 Ś₁ om. (hapl.) 55^{ab}. — ^a) K₁ तत्र (for एवं)
K₁ सिद्धिगतिः; K₃ सांसारिका; B₂ संस्थितिज्ञा; B₃ De D₃
सांस्थितिका; D₅ हि संस्थिका; S (except M₂) सुसंस्थिता;
Cnp सांस्थितिकी (for 'संस्थितिका'). — ^b) S पांडित्य (M₂
सत्तम) (for भारत) — ^c) Ś₁ K₂ s Dn D₃ तत्र (for
चित्रा). K₁ B D₄ ६ चित्रावस्था; M₂ विचित्रा हि (for चित्रा
निद्धि). Ś₁ K₂ Dn G₁ सिद्धिर्गतिः. — ^d) K₃ De₃ S
'भागवाः.

56 In D₃, the portion of the text from 56^b up to
3. 31 23^{ab} is lost on a missing fol. — ^b) Ś₁ K₁ धारया-
मास; De चाल्; T₂ G (except G₁) वर'. B D₄ ६ वे गृहे
(for पण्डितम्). — ^c) Ś₁ सोस्मायाहमिदं; K₁ सोस्मायार्थ-
मिमं; K₂ B De Dn D₄ ६ सोपि सर्वमिमं; K₃ विस्मायार्थ-
मिमं; D₂ सोस्मायार्थमिति; T G सर्वं चार्थमिदं (T₁ G₁ 'मं';
M₁ स स्म चार्थमिमं; M₂ सोस्माचार्थमिमं).

57 D₃ missing (cf. v.l. 56). — ^c) K₂ Dn सका-
शाद्; K₃ संकथाम्; B₁ २ संकथम्; S (except T₂ G₃)
संकथम् (for सांख्यम्). — ^d) K₂ B₁ Dn एतां (for एतन्)
B₂ पुग (for तदा).

58 D₃ missing (cf. v.l. 56). — ^a) T₁ G (except
G₃) मा (for मां). — ^d) T₁ एव (for अङ्गे).

३४

वैशांपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 निःश्वसन्पुनसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
 राज्यस्य पदवीं धर्म्यां ब्रज सत्पुरुषोषिताम् ।
 धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जयेन न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
 आमिषं विषसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हतम् ॥ ४
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमृत्सुज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ५

Colophon om. in K₁. K₄ D₁. s missing. — *Major parvan*: Ś₁ K₁ D₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: B₄ D₆ (both om. sub-parvan name) mention only हेलवन. — *Adhy. name*: K₂ B₄ D₆ D₁ D₄. ६ द्रौपदी-वाक्यं; D₂ कर्मप्रशंसा; T₂ G₁. s M₁ द्रौपदीमतोपस्थासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₁ S 32. — *Sloka no.*: D₁ 62.

34

✠ This adhy. is missing in K₄ D₁ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here. 1-23^{ab} is missing in D₂ (cf. v.l. 3. 33. 56); the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

1 ^b) Ś₁ K₁. s Do D₂. s महाभारतः; B₁. s D₁ D₄. ६ स्वमर्षणः (for स्वमर्षणः). — ^d) D₂ वचनम् (for राजानम्). M₂ राजानमिदमब्रवीत्.

2 ^a) T₂ G₂₋₄ राजस्य (G₂. ४ 'रसत्') पदवीं. — ^b) T₂ G₄ भज (for ब्रज). — ^c) Do D₂ धर्मार्थकामहीनानां.

3 ^b) A few MSS. नार्जयेन. Do न तेजसा; G₄ तथौ-जसा (for न चौजसा). — ^c) K₁ (? gloss) 'मायाम् (for 'कूटम्'). — ^d) Ś₁ D₂ कृतं (for हतं). K₂ B D₁ D₄. s M₂ वै; Do D₂ मे; D₂ च; T₂ G (except G₁) तत् (for नः).

4 ^d) D₂ तत्र; G (except G₂) M₁ महद् (for तद्वद्).

5 ^a) K₂ धर्मेण स प्रति. — ^b) T₂ G₂. s प्रभावाद्;

भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हतम् ।
 अहार्यमपि श्लेष्णं गुप्तं गाण्डीवधन्वन ॥ ६
 कुणीनामिव बिल्वानि पङ्कनामिव धेनवः ।
 हतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः प्रियमित्येवं महद्द्वयसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
 कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शत्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शस्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान् चार्तराष्ट्राभिहन्महि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तपस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अर्थेनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

M₁ प्रभावं. — ^a) S (except M₂) अर्थात् (for अर्थम्). — ^d) K₂ B D₁ D₄. ६ दुःश्लेष्णुः T G दुःश्लेन (for दुर्गेषु).

6 ^a) N (K₄ D₁. s missing) [5] नवधानेन. — ^d) K₂. s D₂ G₄ 'धन्विना.

8 ^a) K₁ B₁ D₂. s T G₂. s M₁ एव (for एवं). — ^b) K₂ (marg. sec. m.) प्राक्षे (for महद्). — ^c) K₁ B₁ D₂ S (except G₁ M₂) धर्मकामः; K₂ कर्मकाम्यः; B₂ धर्मकाम्ये; B₃ धर्मकार्ये. K₂ om. from तस्य up to यद्वयं न (in 10^a). D₂ प्रदीपस्य; G₄ प्रपन्नस्य; M₂ परीतस्य (for 'प्रती-तस्य). ✠ Cn: धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मैच्छायां विष-

9 K₂ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ B D₁ D₄. ६ कर्षं; K₁ हर्षयंतः (for कर्षं). Ś₁ Do₁ D₂ स्म; K₂ Do₂ स्म; B₁. s T₂ G M च; D₂ सु (for स्म). T₁ कथयामास मि'. — ^b) G₂. ४ न जयामः (for नन्दयामः). Do D₂ G₂ स्म; D₂ स्म (for च). K₁ वाचं (for वात्र). — ^c) B₂. ६ D₁ D₄ भवतां; T₁ अभवः (for भवतः). K₂ B D₂ D₁ D₄. ६ T₂ G₂ शास्त्रे.

10 ^a) K₂ om. यद्वयं न (cf. v.l. 8). K₁ न यद्वयं (by transp.). Ś₁ दुः; K₂ Do D₂ S (except T₂ G₂) हि (for न). Do तदैव (for तदैव). K₁. s D₂ S (except T₂ G₂) एनाम् (for एताम्). — ^b) D₂ G₁ न (for ति). D₄ G₁ इमि हि. — ^c) K₂ D₂ S (except T₁) आस्वाच (for ').

अवीराचरितां राजञ्च बलस्यैनिषेविताम् ॥ ११
यां न कुण्डो न वीमत्सुर्नामिमन्युर्न सुञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुताबुभौ ॥ १२
भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकक्षितः ।
कश्चिद्राजञ्च निर्वेदादापञ्चः क्लीवजीविकाम् ॥ १३
दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वधातिनम् ।
अशक्ताः भियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्मात्मनि पौरुषम् ।
आनृञ्स्वपरो राजञ्चानर्थमवबुध्यसे ॥ १५
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानेव मन्यन्ते तदुःखं नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेषुष्यमानानामजिज्ञासमनिवर्तिनाम् ।

सर्वज्ञो हि वधः भेयान्मेत्य लोकाँल्लभेमाहि ॥ १७
अथ वा वयमेवैताभिहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि भेय एव नः ॥ १८
सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षिताम् ॥ १९
आत्मार्यं युष्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजञ्च स धर्मः कुधर्मं तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःस्वसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं ह्येशमाङ्ग स पण्डितः ।

C. 3. 1286
B. 3. 33. 28
K. 3. 33. 23

11 °) K₂ Dc D₂ M₂ अथेमाय्; M₁ अंगेमाय् (for अयेनाय्). — °) K₂ B Dc Dn D₄ ६ दुर्वला; G₁ M₂ अधीरा (for अधीरा).
12 °) Ś₁ K₁ Dc₂ D₂ संजयः; K₂ २ B Dc₁ Dn D₄ ६ T₁ G₁ २ M₂ संजयाः. — °) T₂ G (except G₁) अपि (for भमि).
13 °) Ś₁ K₁ भजन् (for भवान्). — °) T₂ G (except G₁) हृत्ति (for हत). Ś₁ K₁ २ B D₂ ६ ६ कश्चितः (B₂ कालतः) (for कश्चितः). — °) T₂ G₂ राजा (for राजन्). — °) T₁ पापजीविका; G₂ ६ क्लीवजीविका.
— After 13, D₂ ins.:

119* अशक्यमिति वा कश्चित्क्षान्नं नैव स्मरिष्यसि !;
while T₁ M₂ ins.:

120* दुर्मनुष्या हि निर्वेदादापञ्चः क्लीवजीविकाम् ।
[Prior half = (var.) 14°; posterior half = (var.) 18°. T₁ दुर्मनुष्यो, and आपञ्चः.]

14 Ś₁ om. 14. — °) K₂ Dc₂ D₂ ६ दुर्मनुष्यो.
— °) K₁ B (except B₁) D₂ सर्वचातकं; K₂ Dn D₄ स्वार्थ-
चातकं; K₂ D₂ G₁ सर्वचातिनां. — After 14°, B₂ ६ ins. :
121* प्रतिपन्ना विषीदन्ति पञ्चे गौरिव दुर्वला । १
B₂ cont.:

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समयां धृतराष्ट्राः ।
— °) K₁ २ Dc D₂ ६ T₁ G₁ असाकः. Dc स्वयम्; D₂ मियम्
(for श्रियम्). — °) K₂ Dc D₂ ६ कुस्ते.

15 °) Dc D₂ दुष्टि (for इष्टि). — °) K₂ B
(B₂ as in text) Dn D₂ ६ ६ T₂ G (except G₁) M₂
अज्जालु (for जालमि). — °) S (except G₁) आत्मार्यम्.

T₂ G (except G₁) नाव (for अव).

16 °) S (except M₁) हामी (for अमी), and S
(except M₂) अहिस्तः (for अलं सतः). — °) Ś₁ K₁ हृद्;
K₂ २ D₂ इति; B Dc Dn D₄ ६ M₁ हव (for एव). — °)
K₂ नो महङ्गप (for नाहवे वधः).

17 °) K₁ S सर्वथा (K₁ T₁ M₁ 'था; M₂ 'तो) (for
सर्वज्ञो). K₂ D₂ S [5]पि (for हि).

18 °) T G एतामिह (for एवैताम्).

19 °) K₁ सर्वतः; G₂ सर्वथा. B₂ T₂ G₂ ६ एवं (for
एतन्). — K₂ om. 19°-20°; K₂ om. (hapl.) 19°.
— °) Ś₁ 'जिहीवतां; D₂ 'जिगीवतां.

20 K₂ om. 20° (cf. v.l. 19). — °) Ś₁ K₁ विचिरे;
S (except M₂) जीयते (for विदिते). K₂ T₁ कृत; B
Dc D₄ T₂ G₂ नृप (B₂ कार्य) (for कृत्य). — °) Ś₁
K₁ २ B Dc Dn D₄ ६ G अपि (for अप).

21 °) Ś₁ K₁ कर्मणोर्थो; K₂ B Dc Dn D₄ ६ कर्षणार्थो;
D₂ G₁ कर्शनार्थ. — °) G₁ M₁ मित्राणाम् (for मित्राणाम्).
— °) Dc न स धर्मः स्मृतो नूनं. — °) Dn₂ (by transp.)
धर्मः स; D₂ च धर्मः. B₁ ६ कुधर्मतः; D₂ S (except G₁)
कुधर्मं तत्. K₂ स धर्मः कुधर्मं तत्; Dc एतद्राजचधर्मवत्.

22 Dn₂ om. 22. — °) B₂ M₂ सर्वथा. — °) T G
(except G₂) M₁ धन; M₂ कर्म (for धर्म). — °) Ś₁
K₂ B₂ जहीतत्; K₁ जहीमत्; K₂ B₂ Dn₁ D₄ ६ स्वजलत्;
M₁ जुहलत् (for जहतत्). K₁ तं हि; B₁ तन्न; T₁ तौ तु
(for तात). Ś₁ K₁ B₂ D₂ कामार्थो. — °) Ś₁ K₁ सुख-
दुःखे (by transp.).

C. 3. 1286
B. 3. 33. 23
K. 3. 33. 23

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
रक्षते भृतकोऽप्ययं यथा स्वात्ताहगेव सः ॥ २४
अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थार्थ्यां च हीयते ॥ २६
तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
तस्माद्भर्मार्थयोनित्वं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८

23 °) Ś1 [अ]नर्थज्ञः; Ds T Gs. s M धर्मार्थः. — °) Ś1 दुःखं (for धर्मं). — Ds resumes from धर्मस्य !
— °) Ś1 K1 अन्तः (for अन्धः).

24 Ś1 om. 24. — °) Ks B Dc Dn Ds. 6 Tz Gs
चामार्थम्; T1 सर्वार्थः; G1 चार्थस्य (with hiatus !); Gs. 4
Ms चार्थार्थः; M1 चामार्थ (for चार्थार्थम्). — °) K1 रक्षि-
तो; Ks. s Dn Ds. 4. 6 Ms रक्षेत. K1-s Dn Ds. s [S]रण्ये;
S पुण्यं (for ऽरण्यं). — °) Ks. s Dn Ds. 4 गाय (for स्वात्).

25 K1 reads 25^{ab} after 26^{ab}. — °) T1 G (except
Gs) M1 तु (for हि). — °) Ś1 Ds नेतरान्. Ds उपं
(for अनु). — Ś1 Dc1 Ds om. (hapl.) 25^a-26^b; T1
om. 25^a-27^b.

26 Ś1 Dc1 Ds om. 26^{ab}; T1 om. 26 (cf. v.l. 25).
— °) B (except B3) कामार्थः; Tz Gs कामार्थो. K1 Ds. 6
यस्य धर्मस्य कामार्थः; Dn3 यस्य धर्मस्य कामार्थी. — After
26^{ab}, K1 reads 25^{ab}. — °) K1 मित्रार्थार्थ्यां स हीयते.

27 T1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). — °) Ds कामार्थै.
— °) S क्रीडतो (for कामं). — After 27, Gs reads 29.

28 Ds om. 28^a-30^b. Tz Gs. 4 read 28 after 30.
— °) Ds T1 न प्रमाद्यन्ति पण्डितः. — °) Ds G1. s M तौ
हि; T1 'स्यो हि; Tz Gs स्मार्थः; Gs तर्हि (for सा हि).
— °) S (except Ms) यथारणिः (by transp.).

29 Ds om. 29 (cf. v.l. 28). Gs reads 29 after
27. — °) K1 स यथा; Gs सर्वथा. — °) Ms धर्मश्चार्थस्य
इत्यते. — °) Ks Dc Ds Gs 'योनी तौ (as in text); Ms
अप्योन्मयोनी तौ राजन्; the rest 'योनीतौ. — °) Bz Gs. 4
इव (for यथा).

सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
स कामश्चित्संकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
अर्थार्थी पुरुषो राजन्मृदन्तं धर्ममृच्छति ।
अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३२
इमांश्शकुनिकान्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्वपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
कामाहोमाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

30 Ds om. 30^{ab} (cf. v.l. 28). — °) Gs चोपं
(for उपं). — °) Ms नास्यदस्य वै (for नास्य विद्यते).
Ks. s B Dc Dn Ds. 4 G1 इव (for विद्यं). — After 30,
Tz Gs. 4 read 28.

31 °) Ś1 Ks. s B Dn Ds. 4-6 इच्छति. Dc न धर्मं
इतुमिच्छति. — °) N (Ks D1 missing) Tz Gs इच्छति
(for ऋ). T1 M1 धर्मार्थः; Gs कामार्थ. — °) K1 Ds
अन्यद्; Tz G (except G1) अर्थम् (for अन्यम्). N (Ks
D1 missing) Tz Gs इच्छति. — After 31, Tz G (except
G1) ins.:

123* कामार्थी चैव यः कामं न कामादन्यमृच्छति ।

[Tz Gs इच्छति (for ऋच्छति).]

32 °) Ś1 K1 न कामेन च (Ś1 न) (for न हि कामेन).
— °) B (except B1) T1 Gs. 4 M1 सिध्यते. Dc सिध्य-
त्यफलं. — °) B Dc Ds. 4 उपभोगात्; G1 उपभोग. Dc
भवति (for फलस्य). Ś1 Ks. s Ds. 3 इह; Ks अथ; B Dc
Dn Ds Gs M1 एव; Ms आहुः (for इव). — °) Ds काष्ठः;
Gs कस्माद् (for काष्ठाद्). K1 भस्मीति (for भस्मेव). Ks
इह; Ds M1 एव (for इव). Ś1 Dc पिहितं; K1 पण्डितैः;
Ks पण्डितान्; B1 विदति; Bz पिहितैः; Bz. 4 पिहितः; Ds
जायते; Ds पण्डितं; Ms पण्डिताः.

33 °) Ś1 Ks Dc Dn Ds. 4. 6 T1 M1 शकुनकान्.
— °) Tz G (except G1) एव (for एतद्). — °) Ks Dn
Ds. 4 हि; Ds [एव] (for च). Ś1 Ks. s Ds वि(Ś1 K1
वि)हिंसतः; Ks Dn Ds 'ता; Ds M 'नं; T G 'कः. B1
भूतेषु विहितं सतां.

34 °) Ś1 K1 कामलोभाच्च. — °) Ks B Dc Dn Ds. 4

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य वेह च दुर्मतिः ॥ ३४
व्यक्तं ते विदितो राजर्षयो ब्रह्मपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्थास्व विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्माद्यैः काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्न धर्मपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्तेवेत सर्वदा ॥ ३८
धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेव शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।

वयस्यनुचरेदेवमेव शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
विमज्ज्य काले कालज्ञः सर्वान्तेवेत पण्डितः ॥ ४१
मोक्षो वा परमं भेय एष राजन्मुत्सार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्वाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
तद्वाञ्छु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य वेह च ॥ ४५
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजभिषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपि ते ॥ ४६
धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्दर्माद्विशिष्यते ।

. ३. १३१
. ३. ३३. ४७
. ३. ३३. ४७

प्रकृति (for प्रवृत्ति). — ^a) Ś₁ स ज्ञानुः; K₂ D₂. s स शोधयः; M₁ न शोधयः; M₂ (sup. lin.) न वध्यः. — ^d) G₂ वेह हि (for वेह च).

35 ^a) K₁ D₁ T₁ विदितं; D₂ विहितं (for विदितो). — ^b) Ś₁ K₁. s D₂ अर्थः; D₂ नार्थो; T₁ कामो; T₂ G कामाद् (G₁ अर्थे) (for अर्थो). — ^c) Ś₁ K₂ D₂. s प्रतिपत्तिं च (for प्रकृतिं चापि). T₁ त्वं (for [अ]स्व). — ^d) Ś₁ K₂ D₂. s s विवृद्धि (for विकृति). Ś₁ K₁ चैव; K₂ B₂ De D₂. s चास्व (for चापि).

36 ^a) K₂ B De Dn D₂-s नाशो विनाशो. De च (for वा). — After ३६^{ab}, D₂ ins. :

124^a ब्रह्मपरिग्रहाचार्यो गरीयान्पुंलाल्मनः ।

— ^c) K₂ B De Dn D₂-s अनर्थ इति. B₂ संश्लेते.

39 ^a) K₂ B₂ D₂. s S (except T₂ G₂) पूर्वं. — ^b) S (except M₂) एव च (for आचरेत्). — ^c) K₂ वयसि (for अहनि); cf. 40^c. S (except G₁ M₂) अहन्यहम्यनुचरेत्. — ३९^d = 40^d.

40 Ś₁ K₁. s D₂. s G₁ om. (hapl.) 40. — ^a) K₂ B₁ T₂ G₂ पूर्वं (for 'वं'). — 40^d = ३९^d.

41 ^a) K₁ T₂ G (except G₁) om. the first च. — ^b) M₂ जयतां (for वद'). — ^c) Ś₁ धर्मज्ञाद्; K₁. s G₁ कालज्ञ.

42 ^a) T G M₁ मोक्षं (G₁ 'क्षे'). De G₁ परमभेयः.

— ^b) B (except B₁) D₂. s एषां (for एष). M₂ निस्व (for राजन्). Ś₁ K₁. s D₂. s T₁ सुत्सार्थिनः; D₂ सुभाषिणो. — ^c) K₁. s B₁ Dn D₂. s प्राप्तिः; S (except M₂) प्राप्त. S (except M₂) च (for वा). — ^d) K₁-s B (except B₁) De Dn D₂. s-^e सोपायां.

43 ^a) De तन्नायुः; Dn₁ तन्नायुः; D₂ T G (except G₄) M₁ तन्नायुः; M₂ तन्नायुः. K₁ क्रियते. — ^b) Dn₂ D₂ M₂ प्राप्तिं वा. Ś₁ K₁ उपदिश्यतां (for अभि'). — ^c) S (except M₂) जीविका.

44 ^a) B₂ Dn D₂. s मे (for ते). — ^b) B₁ G₁. s चरितं च. Dn₂. n₂ D₂ मे (for ते). De सततं चरिते भुजे. — M₂ om. 44^c-46^b. — ^c) K₂ Dn D₂. s T₂ G₂ जानतस्; B₂ T₁ M₁ जानतस्. S (M₂ om.) तु प्रशं' (for स्वयि शं').

45 M₂ om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) Ś₁ K₂ Dn D₂. s यज्ञाः. — ^b) Ś₁ वेदपरंगमात्परं. — ^c) K₂ राजः (for राजन्). — ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₂. s G₂ M₁ वल' (for फल'). T₂ G₂ वेह वै; G₁ वेह वा; G₂ चैव वै; G₂ चैव च.

46 K₁ om. (hapl.) 46-47; M₂ om. 46^{ab} (cf. v.l. 44). — ^a) T₂ G₂. s स च (for एष). G₄ स चार्थानर्थ-हीनेन. — D₂ om. (hapl.) 46^c-47^d. — ^c) B₁. s सुखिनः; De आत्मनः (for अखिलाः). — ^d) D₂ गुणाः धरेषु संस्थिताः; S (except M₂) गुणाः सीदन्ति निषेधे.

C. 3. 1311
B. 3. 33. 48
K. 3. 33. 48

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजभिषेवितुम् ॥ ४७
न चार्थो मैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
मैक्षचर्या न विहिता न च विद्वद्भ्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्रादुर्भूनीषिणः ।
उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्यातुमर्हसि ॥ ५१
अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनीन् ।
क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५२

47 K₁ D₈ om. 47 (cf. v.l. 46). — °) Ś₁ D₈ T₂ G (except G₁) नान्यः; D₈ नान्यं (for नान्यद्). Ś₁ D₈ तस्माद् (for धर्माद्).

48 °) Some N MSS. मैक्षचर्यं. — °) Ś₁ K₁ s D₈ D₈ s. s M₁ केनचित्. — °) Ś₁ K₁ जेतुं (for वेत्तुं). T₁ तथा; T₂ G (except G₁) ततो; M₁ तथा; M₂ त्वया (for सदा).

49 °) T₁ हितो राज्ञे (for हि ते याच्ञा). — °) Ś₁ यथा (for यया). D₈ s S (except M₂) सिध्यति वै द्विजाः. — K₈ om. 49^{ed}. — °) D₈ s ओजसैवार्थं. — °) Ś₁ K₁ D₈ भरतर्षभ.

50 °) Some MSS. मैक्षचर्या. — °) T₂ G₂ M₂ क्षत्रियस्तु. — °) T₁ M₁ धर्मः स्यात्; T₂ G₂ धर्मस्य. Ś₁ K₁ परम् (for बलम्). D₈ औजसं. — After 50, Ś₁ K₁ s B (except B₈) D₈ D_n D₈-s T₂ (om. line 2) G₂ s (om. line 2). 4 ins.:

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रुन्समागतान् ।

धार्तराष्ट्रवनं पार्थं मया पार्थेन नाशय ।

[(L. 1) T₂ G₂ सनातनान् (for समागतान्). — (L. 2) K₈ राष्ट्रे; D₈ राष्ट्रं (for राष्ट्रं). D₈ D_n 1 बलं (for चनं). K₁ राजन् (for पार्थं). G₂ 4 धार्तराष्ट्रान् प्राप्य पार्थं सर्वान्निनाशय.]

51 T₂ G₂ om. (hapl.) 51^a-52^b. In D₈, the portion of the text from 'मेव up to 3. 37. 32^b is lost on a missing fol. D₈ om. 51^a. — °) K₈ एवं; G₁ एतद्; M₂ परं (for एव). B₈ उदारा धर्मविद्वांसो. — °) K₁ D₈ D₈ आहुर (for प्राहुर). K₈ T₁ G₁ s M₂ द्विजाः

प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्गह धुर्यवत् ॥ ५५
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यज्रयद्राजस्य भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्वा लभते राज्यमाहारमिव श्लथकः ॥ ५७
भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

तयः (for मनीषिणः). — °) D₈ स्वधर्मं (for उदारं).

52 D₈ missing (cf. v.l. 51). T₂ G₂ om. 52^{ab} (cf. v.l. 51). — °) B₁ 4 अनुगच्छस्व; T₁ G₁ s. 4 M₁ प्रतिपद्यस्व; M₂ अवबुध्यस्व. — °) T₁ G₁ s. 4 स्वाधे- (for वेत्थ). Ś₁ K₁ धर्मं सनातनं. — °) G₁ कर्मा हि (for 'कर्माभिः').

53 D₈ missing (cf. v.l. 51). — °) S (except M₂) राज्ञो (for तव). — °) B₁ 4 S (except G₁) transp. धात्रा and धर्मः.

54 D₈ missing (cf. v.l. 51). — °) Ś₁ K₁ D₈ अस्माद् (for तस्माद्). N (K₄ D₁ s missing) अपचितः (for विचलितः). — °) Ś₁ K₁ D₈ हास्यो भविष्यसि. — °) B₈ मनुष्येन्द्र (for 'मनुष्याणां'). — °) B₄ च्यवनं (for चलनं).

55 D₈ missing (cf. v.l. 51). — °) D₈ त्यजेदं. — °) G₂ श्रियम्; M₂ धैर्यम् (for वीर्यम्). K₁ s B₈ D_n D₄ s कौरव्य (for कौन्तेय).

56 D₈ missing (cf. v.l. 51). — °) D₈ T G₂ s. 4 [S]प्यं; G₂ [S]प्यं; M₂ ह्यं (for ह्यं).

57 D₈ missing (cf. v.l. 51). — °) D₈ बाचं; S जिह्वां (M₂ ह्यः). B₈ लब्ध्वा; D₈ कदां; M₁ कृत्वा; M₂ छित्वा (for दत्त्वा). — °) D₈ क्षुद्रानां. Ś₁ K₁ s D₈ D₈ s पापचेतसां; K₈ कृच्छं; D₈ (m as in text) क्षुच्छं. ❀ Cn: वाक्पथः स्वापित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति सहजिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहि इति प्राञ्जः । ❀ Similar explanations have been given by Arjunamīśra and Caturbhūja.

58 D₈ missing (cf. v.l. 51). — °) K₈ सर्वतः.

निकृत्त्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षम् ॥ ५८
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्धा महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
 न हर्षुर्जनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 मथिता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६०
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्यो भव पाण्डव ॥ ६१
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृश्चच्छायेव हैमनी ॥ ६२
 अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६३
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।

न तत्र विपणः कार्यः स्वरक्षणवितं हि तत् ॥ ६४
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममामोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्मिन्दन्ति पण्डिताः ।
 मित्रैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः क्षयः पाति गभस्तिभिः ।
 अग्निं चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
 एतद्वयपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

C. 5. 1395
B. 3. 33. 72
K. 3. 33. 72

— ^a) Ś1 K1. s Do D4. s पांडुर्नवन; K2 Dn D4. s पाण्डव-
 र्षम्.

59 D2 missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś1 K1 Do D2
 बलवतां; K2 विलपतां. — ^b) M2 विहां (for मही). Ś1
 K1 इति बुद्धानुवासानं. — ^c) Ś1 K2 निर्दृष्टिः; K1 निर्दृष्टिः
 (for निकृतिः). S (except M2) आस्थितान्.

60 D2 missing (cf. v.l. 51). — Ś1 K1 om.
 (hapl.) 60^a. — ^b) B (except B2) Dn D4. s योयो
 (for योद्धा). De धनेजयः (for धनुः). — ^c) K2 D2 न;
 De [अ]न्यः (for वा). M2 नरः (for पुमान्). — ^d) K2
 यो; D2 S (except M2) [S]म्यो (for वा).

61 D2 missing (cf. v.l. 51). — 61^{ab} = 67^{ab}.
 — ^b) Ś1 K1. s D2 न (for सु). — ^c) B1 चोत्साहात्.
 K2 B1m Do D2. s Cnp अप्रमादी महो (Do सयो; D2
 महो)स्ताही. — ^d) K2 सात्रप्रभव (for सत्त्वस्यो भव).
 S (except M2) पाण्डव (for पाण्डव).

62 D2 missing (cf. v.l. 51). — ^a) K2 धर्मस्य
 (for अर्थस्य). — ^b) D2 धिगम्यं; G2 विततं (for वितथं).
 Do यत्ततो; T2 G2 तु ततो; G2. 4 हि ततो (for यत्ततो).
 — ^d) B2m D2 तालं (for वृक्षं).

63 D2 missing (cf. v.l. 51). — ^a) K1. s B Do
 Dn D4-s [S]पि (for हि). — ^b) M2 भूयांसम् (for श्रेयां-
 सम्). — Ś1 om. 63^a-64^d. — ^c) K1. s D2 बीजोपपत्त्या

64 D2 missing (cf. v.l. 51). Ś1 K1 om. 64 (for
 Ś1 cf. v.l. 63). — ^a) T2 G2 सत्त्वेन (for अर्थेन). B2. s

D2 T2 G2 समो नाथो; T1 समानाथो. — ^b) T1 G1 M वत्र
 लभ्यो धनोदयः; T2 G2-s वत्र लभ्यो महोदयः. — ^c) D2 [अ]-
 श्वेषणा कार्या (for विपणः कार्यः). — ^d) K2 Do D2 T2
 G2. 4 M2 कंठयनं.

65 D2 missing (cf. v.l. 51). — ^a) K2 B2 Do
 Dn1 D4-s T2 G (except G1) एतन् (for एव). — ^c)
 D2 T2 G (except G1) बृहन्तं धर्ममामोति. — ^d) Dn2
 D2. s संबुद्ध. K2. s B Do Dn D4-s G1 निश्चितः; D2
 निश्चितः.

66 D2 missing (cf. v.l. 51). — ^a) K2 अमित्रेण
 च संयुक्तं. — ^b) Ś1 B1. s विदंति; K2 भेदंति. — ^c) M1
 'त्यक्तात्' (for 'त्यक्तं'). — ^d) K2 Dn D4 युवानं; M1 दुर्ब-
 लात्; Cnp दुर्बलं (as in text). B2 D2. s कुर्वते. K2 B
 Dn D4. s G4 वशं.

67 D2 missing (cf. v.l. 51). K2 om. 67. — 67^{ab}
 = 61^{ab}. — ^b) Ś1 K1 D2 अवलं (for सुबलं). Ś1 अस्ति
 (for अपि). — Ś1 K2 D2 om. (hapl.) 67^a-68^b; K1
 om. 67^{cd}. — ^c) S मात्राभिः (for हो).

68 D2 missing (cf. v.l. 51). Ś1 K2 D2 om. 68^{ab}
 (cf. v.l. 67). — ^a) K2 D2 T G2-s M संहितैर् (for संहतैर्).
 G1 सर्वा स हि मत्तैरेव (sic). — ^c) M1 जेतुं (for हन्तुं).
 — ^d) Do D2 अपि (for इव).

69 D2 missing (cf. v.l. 51). — ^a) S (except
 M2) हंति (for अग्नि). G2 तथैकम् (for तथैव). — ^d)
 K1. s B Dn D4. s सत्त्वाः सवितुर् (by transp.); T2 G
 (except G1) सूर्यस्य सदृशो.

C. 3. 1335
B 3 33 72
K 3 33 72

विधिना पालनं भूयेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
भवतश्च प्रशंसामिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथायुक्ताः परिपदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७२
इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामाभ्यर्थकारणात् ॥ ७४
यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवामुवन् ।

70 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) K₃ यथा (for एतत्). K₂ Dn₁. n₃ D₃ चापि; T₁ चापि (for द्रपि). K₁ B De Dn₃ D₄-० त्वं (B₄m D₅ तु) वितथे; T₂ G₃ द्रवितथं (for द्रपि तपो). Cnp एतच्चावितथं. — ^b) Ś₁ K₁ निश्चितं (for नः श्रुतम्). — After 70, K₃ B De₃ Dn D₆. ० ins.:

126* न तथा तपसा राजल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।

यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

71 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) Ś₁ K₃ D₃ लक्ष्म (for लक्ष्मीश्च).

72 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) De ते (for च). — ^c) S कथयत्यः (for कथा). — ^d) T₁ 'हिताः; M₂ 'सते (for 'गताः). T₃ G राजन्प्रथममागताः.

73 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) S (except M₂) इमाम् (for इदम्). D₃. ० अभ्यधिकं; T₂ G₁. ० M₁ अभ्यधिकं. — ^b) Ś₁ K₁. ३ B De Dn D₄-० कुरवश्च (for गु). — ^d) G₃. ० स्युतां. M₁ सत्यसंधतः; M₂ 'संधताम्.

74 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś₁ K₁. ३ D₃ D₃ लोभा (for मोहा). — ^b) Ś₁ K₁. ३ De D₂. ० क्रोधा (for लोभा).

75 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^b) T₁ किंचिद्; T₂ G₃ राज्यं; G₁. ३. ४ M₁ राजन् (for राजा). D₃ T₁ M₁ भूमिम् (for भूमिम्). T₂ G₃ अवाभ्यात्. — ^c) Ś₁ K₁ तन्मर्व (by transp.). T G M₁ नुदति तत् (for तन्मुदते). M₂ पश्चाद्भुदति तन्मर्व.

76 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) Ś₁ K₁ D₃ विषं; T₁ राजन् (for ग्रामात्). — ^b) T₁ ग्रामात् गावश्च सह. — ^c) T₁ G₁. ३ M वीर (for सर्व). — ^d) D₃ मेघेभ्यः; T₂ G तमोभिर् (for तमोभ्य).

77 D₃ missing (cf. v.l. 51). — ^a) T₂ G (except

सर्वं तन्मुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान्नाश्च राजन्सहस्रशः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
सबृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
श्वेतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
अपि चैतत्स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
स भवान्नयमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।

G₁ राजन् (for सर्व). — ^c) Ś₁ सर्वाश्च; K₃ Dn₃. n₃ D₃ समृद्धा; B₃ Dn₁ D₃ सबृद्धा (for समृद्ध). K₃. ३ B₃. ३ Dn D₄-० G₄ M₂ बाल- (for बालाः). B₄ G₃ सबालबृद्ध- (G₃ 'द्वाः) महिताः; D₃ महिताः सबालबृद्धाः. — ^d) Ś₁ K₁ T₁ M त्वा. — After 77, T₂ G₂-४ ins.:

127* धार्तराष्ट्री महाराज न शंसन्ति ममि जनाः ।

followed by stanzas 83-85.

78 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂-४ cf. v.l. 77. — ^a) Ś₁ K₁ क्षीरमासक्तं; B₁. ३ De₃ D₃ क्षीरमासिक्तं; T₂ G₂-४ वा पयः मि (G₂. ३ स) क्तं; G₁ क्षीरमादक्तं.

79 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂-४ cf. v.l. 77. — ^a) N (K₄ D₁. ३ missing) transp. निर्वचनं and लोके. — ^b) Ś₁ पुरं; K₃ B₁. ३ Dn₁. n₃ D₃ पुरश्च; K₃ D₃ चिराच्; B₃. ४ De Dn₃ D₄. ० पुनश्च (for चिरं). Ś₁ K₁ भवति (for चरति). — ^c) Ś₁ चैतः; K₁ G₄ चेतः; K₃ B De Dn D₄. ० T₂ G₃ चैताः; D₃ चैव; D₆ चैताः (for चैतत्). — ^d) Ś₁ K₁ अपि; K₃ B (except B₃) Dn D₄. ० अपि (for इव). — After 79, K₁. ३ B De Dn D₄-० ins.:

128* इमामवस्थां च गते सहास्राभिरिदम ।

हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।,

which is followed by 130* in K₁.

80 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₂ G₂-४ cf. v.l. 77. — ^b) Ś₁ K₁ B₂ D₂ 'नि च (for 'निश्च तम्). S प्रति (T₁ अनु) ज्ञाय तथेति नः. — ^c) D₃ वि; T G₃ हि (for उभिः). — ^d) Ś₁ K₃ D₃ घातकं; T₁ M₁ पादकः (for पादकम्). K₁ सर्वानर्थविघातकं; K₃ B Dn D₄-० विघ्रेभ्योर्थविघातकः (B₃ 'भाजकः; B₃m 'तारकः); D₆

त्वरमाणोऽभिनिर्वातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाङ्ख्यम् ।
अस्त्रविद्धिः परिवृतो आतुर्मिदं धन्विभिः ।
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ८१
अमित्रांस्तेजसा मृद्वभसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२

न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृपभेण च ।
कथं स्विद्युधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं भारत सत्यमेत-

धन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोपि ।

न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

C 3 1355
B 3 34 2
K 3 34 2

किल स्वार्थोपपत्तये.

81 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₃ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^a) De D₆ द्विजान्भवन्ति (for द्विज-श्रेष्ठान्). — ^b) D₆ अद्यैव च गजाङ्ख्यं. — ^c) Ś₁ K₁ सह (for इह-). — ^e) K₁ De D₁ वीर (for वीरैर्).

82 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₃ G₂₋₄ cf. v.l. 77. B₃ om. (hapl.) 82^{ab}. — ^a) G₃ तरसा (for तेजसा). — ^b) K₁₋₃ B₂ De Dn D₂. 4 6 T₃ G₃ असुरानिव (K₃ सुरेभ्य इव) वृत्रहा. — ^c) K₃ Dn₁. ns श्रेय (for श्रियम्). Ś₁ K₃ M "राष्ट्री" (for "राष्ट्रान्"). — For 82^{cd}, T₃ G₃ subst. धार्तराष्ट्रं महाराजज्ञं शंसन्ति तथा जनाः; and read 82^{cd} (as in text) after 85.

83 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₃ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^a) De₂ D₃ गांजीव". — ^b) S (except G₁ M₂) गृध्र" (for गार्ध"). — ^c) Ś₁ K₁ वेगम् (for स्पर्शम्). — ^d) K₁ न च (for मर्त्यः). — After 83, De ins.:

129* कः परैर्हि यमाणा नामात्मभावेन संसहेत् ।

84 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₃ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^b) Ś₁ K₁. 2 B De Dn D₄. 6 T₃ G₃ च सोश्वो (for सदश्वो). Ś₁ K₃ De D₂. 8 कश्चन (for भारत).

85 D₃ missing (cf. v.l. 51). For sequence of T₃ G₂₋₄ cf. v.l. 77. — ^a) De चैव (for सह). — ^b) Ś₁ K₁. 8 De D₂. 8 प्रवरेण; B₁. 3 Dn D₄ T₃ G₃ वृषभेण; D₆ भरतस्य (for ऋषभेण). — ^c) Ś₁ K₁ D₆ कथंचिद्. T G

विद्धि (for युधि) — ^d) K₂. 3 B Dn D₄. 6 M₂ न राज्यं (by transp.). — K₁ ms after 129*: K₂ B De Dn D₄-6, after 85.

130* शत्रुहस्तगतां राजन्कथं स्विच्छादरेर्महीम् ।

इह यक्षमुपाह्वय बलेन महतान्वितः ।

Coleophon K₄ D₁ 3 missing — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य (G₂ अरण्य). — Sub-parvan: B₄ D₆ (both om. sub-parvan name) mention only दैतवनः; likewise T₃ G₃ only दैतवननिवास. — Adhy. name: B₄ Dn₃ भीमवाक्यं; De भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशंसा; D₃ त्रिगुणप्रशंसा; T₃ G₂. 8 M₁ भीमम्बा (M₁ "स्था") मिप्रायकथनं; G₁ भीमयेनमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 8 33. — Śloka no.: Dn₁. ns 89, Dn₂ 90.

35

* ३५ This adhy. is missing in K₄ D₁ 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30, 34. 51), the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, K₁ 2 B De Dn D₄-6 ms

131* वैशंपायन उवाच ।

य एवमुक्तस्तु महाबुधवः

सत्यप्रतो भीमयेनेन राजा ।

अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै

धैर्योन्वितो वाक्यमिदं बभाषे ।

— ^b) K₂. 3 B D (D₁. 3 missing) T₃ G₁. 8 मां (for

C. 8. 1365
B. 3. 34. 2
K. 8. 34. 2

न्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ १

अहं ब्रह्मानन्वपद्यं जिहीर्ष-

ब्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।

तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-

त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ २

महामायः शकुनिः पार्वतीयः

सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूरान् ।

अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-

सतोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३

अक्षान्दि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-

त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।

शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा

॥ ४

यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण

मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।

न ते वार्चं भीमसेनाभ्यसूये

मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५

स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो

न्यपातयन्नसने राज्यमिच्छन् ।

दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन

यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६

त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च

पुनर्घृतायागतानां सभां नः ।

यन्मात्रवीर्यधृतराष्ट्रस्य पुत्र

एकगल्हार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७

वने समा द्वादश राजपुत्र

यथाकामं विदितमजातशत्रो ।

अथापरं चाविदितं चरेथाः

सर्वैः सह ब्राह्मिण्यगृहः ॥ ८

त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-

मवभौत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।

अन्यांश्चरेथास्तावतोऽन्दास्ततस्त्वं

मा). T G 'शरैः (for 'शर्यैः). — °) K₂ s B D (D₁ s missing) T₂ G स्वां (for स्वा). K₂ s B₂ s Dn D₄ s एष (for एतत्). — °) Ś₁ om. हि. K₁ वै; D₂ ते (for हि). B₁ D₂ समागात्; S (except M₂) समागाः (for व आगात्). D₂ ममानयाव्यसनं यत्तदागात्.

2 °) S अन्वपद्ये. D₂ जिहीर्षुः. — °) Ś₁ D₂ T₂ G₂ s M₂ 'राष्ट्र' (for 'राष्ट्रस्य'). M₂ पुत्रैः. — °) K₁ s B Dn D₂ s G₂ T₂ G तन्मां; T₁ M तं मां.

3 °) Ś₁ सदा सद्यः; K₁ सभासद्यः; K₂ s B D (D₁ s missing) सभाभ्ये (K₂ orig. सत्यं सदा); M₂ स वै सर्वांन् (for सदा सभायां). K₂ प्रक्षिपन्. — °) N (K₂ D₁ s missing) 'जैवीन्' (for 'देवीन्').

4 °) K₂ B Dn D₄ s G₁ च; T G₂ s M तु (for हि). — °) Ś₁ K₁ D₂ कामानु (Ś₁ 'ब' लोभाद्; K₂ Dn D₂ कामानुकूलान्; K₂ जवानुकूलान्. Ś₁ K₁ D₂ नयुजो (for अयुजो). K₂ जये च; Dn₂ च तत्र (for युजश्च). — °) D₂ S (except M₂) शक्यो (for शक्यं). B₂ S (except M₂) न भविष्यद्. M₂ एनान् (for आत्मा). — °) K₂ B Dn D₄ s इम्याद्; T₂ G इते (for इमिन्). K₂ D₂ D₂ मय्यस्तु (D₂ 'अ' धैर्यं पुरुषस्य इति.

5 °) Ś₁ K₁ D₂ s मानुषेण; T₁ पूरुषेण. — °) Ś₁ K₁ s B Dn D₄ s वाचो (for वाचं). — °) Ś₁ D₂ भवि-
तेति सत्यं (for भवितव्यमासीत्).

6 °) K₂ D₂ 'राष्ट्रः सपुत्रो.

7 °) G₂ सूतं च (for सूताय). K₂ Dn T₁ आगतांस्तं (T₁ 'स्तान्'). D₂ सभायां; M₁ सभायां (for सभां नः). — °) K₂ D (D₁ s missing) G₂ यन्मां ब्रवीद्. Ś₁ K₁ 'राष्ट्रः सपुत्र. — °) Ś₁ M₂ एकगल्हाद्; K₁ s D₂ 'गल्हार्थं; T₂ G₂ s एतद्गल्हार्थं. Ś₁ K₁ T₁ G₂ M₂ भारतानां; D₂ भवतां (for भरतानां).

8 °) B M₂ विदितम्; D₂ विदितम् (for विदितम्). — °) K₂ B (except B₂) D₂ तथा (for अथा). Ś₁ विदितैः; K₁ अविदितः (om. च); K₂ s Dn D₂ s T₁ M चाविदितः. Ś₁ च तैरथ; M₂ चरेत्वं (for चरेथाः). — °) T₂ G₂ s सहैतथा (for सर्वैः सह). Ś₁ छत्ररूपः; T₁ G₁ s छत्ररूपः; T₂ G₂ s M₁ छत्ररूपः.

9 °) T₁ तं चेत्सुखा; G₁ तं चेत्सुखा; G₂ s M₂ तं वै स्वां (M₂ स्वा); M₁ तं चेत् स्वां (for स्वां चेत्सुखा). — °) Ś₁ K₁ एवं भोत्स्यन्ते; K₂ अवज्ञास्यन्ति; D₂ अवगच्छन्ते; T₁ विबोधयन्ते; T₂ G₂ s पुत्रैः; G₁ M₂ अवबोधयन्ते; M₁ अनु-

निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९
चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मंदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०
वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
वसेम इत्याह पुरा स राजा
मघ्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ११
तत्र धृतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
इत्थं च देशाननुसंचरामो
वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२
सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-

न्भूयः स मन्योर्विशमन्वगच्छत् ।
उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वा-
न्ये चास्य केचिद्भ्रमन्वगच्छन् ॥ १३
तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
को नाम जज्ञादिह राज्यहेतोः ।
आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो
यद्वर्मशुक्लस्य महीं प्रशिष्यात् ॥ १४
तदैव चेद्वीरकर्मकरिष्यो
यदा धृते परिधं पर्यमृक्षः ।
बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५
प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
किं नाम्रवीः पौरुषमाविदानः ।
प्राप्तं तु कालं त्वमिपद्य पश्चा-

3. 1370
3. 34. 17
3. 34. 17

वेत्स्यते (for अवभोत्स्यन्ते). Ks Ds M1 भरतानां. Ks. s B1 Dn Ds च; S वै (for स्म). — °) K1 चरे (for चरे-
था). Ś1 समास्ता; K1. s B1 Dn Ds तथा त्वं; Ks यथा
त्वं; Ds तदा मे (for ततस्त्वं). — °) T1 om. तत्. Bs
Ds Ms [ए]तत्; T2 Gs-4 त्वं (for तत्). Ds प्रव्रवीहि (for
प्रतिजानीहि).

10 °) Ś1 चरेन्नो; K1. s चरेन्नो; Ks चरेन्नो; B2 चरे-
न्नो; Ds नरेत्स्य नो; T G1-3 चा (T2 Gs च) चरेन्नो; Gs चरे-
न्नो; M1 चरेन्नो; Ms चरेन्नो नो (for चरेन्नो). Ks T1
G1 M1 अविदितं. — °) Ks Ds युक्तो; T1 व्यक्तो (for युक्तो).
— °) T2 Gs-4 ब्रवीहि. — °) Ks तदैव; Ds तदैव (for
तदैव). Ds G1 M [ए]ता (for ता).

11 T1 om. 11^a-12^b. — °) Ś1 K1. s Dc Ds Ms
चैव; Ks B Dn Ds. ° चैतद्; Ds वै ते (for चैवं). Ks B
Dn Ds Ms भारत; T2 G M1 कौरवाः (for भ्रातरः). — °)
S (except Ms; T1 om.) चरेम (for वसेम). Ś1 K1
पुनश्च; Ds पुरा स्म; T2 G पुनः स्म (for पुरा स्म).

12 T1 om. 12^a (cf. v.l. 11). — °) T2 G M1
वसिन् (for तस्मिन्). M1 om. from प्रव्रजिताः (in 12^b)
up to चापि न (in 13^a). Ś1 K1. s Dc Ds. s स्म (for
च). — °) Ks Dn Ds. ° T1 G1 तु (for च). — °) S
(M1 om.) दुर्गाणि (for कृच्छ्रा). T G चरे (for कृच्छ्र).

13 M1 om. सुयोधनश्चापि न (cf. v.l. 12). — °) Ś1

K1. s वेत्स्यत् (for इच्छत्). — °) T1 G1. s. 4 M1 च (for
स्म). Ś1 Ks Ds अभ्यगच्छन्; T1 अद्य गं. — B1 om. 13^a.
— °) K1 Ds. s अभ्यं (for अभ्यं).

14 °) Ś1 तांस्तान्; K1 तं सत्यम्; T G तां (G1 स्-
दिम् (for तं संधिम्). Ś1 अवस्थाप्य (for आस्थाप्य). — °)
S कस्य (for राज्य). — °) T2 Gs-4 Ms उत्सृज्य (for
उत्क्रम्य). K1 प्रशासे; Ks B Dn Ds. ° Ms प्रशासेत् (for
प्रशिष्यात्).

15 °) Ś1 B1 Dc कर्मकरिष्ये; T1 G1. s. 4 तथा (T1
G1 दा) करिष्ये; M1 तथाकरिष्यो. — °) Ś1 K1 फल्गुनेन;
Ks B D (D1. s missing) T2 Gs फल्गुनेन. Ks बाहून्
विधक्षन् वारितमर्जुनेन. — °) S (except Gs Ms) को (for
किं). Gs दुष्करं (for दुष्कृतं). Ś1 T Gs-4 भीम तथा; Ks
Ds भीमसेन (for भीम तथा). T G [अ]करिष्यत्; M [अ]कि-
ष्यः (for [अ]भविष्यत्).

16 °) Ks B Dn Ds (by corr.). ° क्रियायां. — °)
Ś1 नाम्रवीन्; T2 Gs. s नोब्रवीन्; Gs नोब्रवीः; Ms माम्रवीः.
S (except Gs Ms) पुरुषम् (for पौरुषम्). Ks Bs आव-
दानः; Ds (after corr.) आवदानः; S मा विजानम् (Ms
मा तदानीं) (for आविज्ञानः). — °) K1 प्रतिपद्य; Dc अभि-
पद्य; Ds अभिपद्य; S (except T2 Gs) अतिपाद्य (for अभि-
पद्य). — °) T1 G1. s. 4 M1 वा त्विदानीम् (for मामिदा-
नीम्). Dc मात्रं त्वम् (for वेत्स्यम्).

C. 3. 1370
B. 3. 34. 17
K. 3. 34. 17

त्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १६
भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
यद्याह्मसेनीं परिकृष्यमाणां
संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १८
यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

महागुणं हरति हि पौरुषेण
तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
श्रियं च लोके लभते समग्रां
मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
वृणे धर्मममृताजीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २१

३६

भीमसेन उवाच ।
संधिं कृत्वैव कालेन अन्तर्केन पतत्रिणा ।

अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।

17 °) K₃ भूयो हि; D₂₃ दूये हि (for भूयोऽपि).
B₂ ६ वीर्यं (for भीमं). — °) K₃ D₂₃ M₁ भूयो; K₃
जातं; D₅ (before corr.) भूये (for दूये). K₃ ३ B D
(D₁ ३ missing) T₂ G₃ हि पीत्वा (for विदित्वा); cf.
19^b. — °) K₃ B Dn D₄ ६ G₁ परिकृष्यमानां. — °)
Ś₁ अमृष्य; K₁ अवीक्ष्य (for संदृश्य). K₃ ते; T₁ G
(except G₃) M₁ तां; M₃ नः (for सत्). T₃ G (except
G₁) अपीह (for इति स्म).

18 °) D₂ D₅ कर्तुं (for कृत्वा). T₂ G₃ यद्य (for
यदुक्तं). D₂ D₅ मिथ्या (for मध्ये). — °) T₂ G (except
G₁) सुखोदयाय.

19 °) Ś₁ K₁ निकृतो निकर्ते; K₃ B D₂ Dn D₄ ६ नि-
कृतो निकृते; K₃ निकृती हि कर्णे; D₂ corrupt; D₅ नि-
कृतानि कर्तुं. — °) K₃ वैरं च निर्यातयितुं समर्थः. — °) B
(except B₃) om. हि.

20 °) K₁ D₂ D₅ ३ संनमंति. — °) K₃ B D (except
D₂; D₁ ३ missing) अतिराद् (for अतिरागाद्). — °)
B₁ विधीय चंद्रम्; D₄ ६ देवा विधीयेंद्रम्. K₃ B Dn D₄ ६
अपं (for अनुं).

21 °) Ś₁ K₁ हृणोमि (for वृणे). K₁ सत्याद्; D₅ न
धर्मम्; G₃ ६ सत्यम् (for धर्मम्). Ś₁ K₁ ३ D₂ D₅ हि
(for च).

Colophon. K₄ D₁ ३ missing. — Major parvan:
Ś₁ K₁ T G₂ ४ आरण्य. — Sub-parvan: B₄ D₅ M₁ (all
om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — Adhy.
name: B₄ D₂ D₃ G₁ युधिष्ठिरवाक्यं; T₂ G₃ ३ M₁ युधि-
ष्ठिरत्वा (M₁ 'त्वा') मिप्रायकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn₁ ns ३ 34. — Śloka no:
Dn 22.

36

✎ This adhy. is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 34. 51);
the MS. is mostly ignored here. — 1°-20° is
missing in D₁ (cf. v.l. 3. 22. 30); D₁ is ignored up
to 20°.

1 K₄ begins from 1 (cf. v.l. 3. 1. 1). — °) T₁ मत्वा
(for कृत्वा). Ś₁ [ए]क; K₃ D₂ T₂ G₃ ३ M [ह]व (for [ए]व).

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनवर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्योदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।

हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाहुजितं वसु ॥ ९
हत्वा चेत्युरुषो राजभिकर्तारमरिदम् ।
अह्वाय नरकं गच्छेत्सर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमचरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो भीमत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाल्लोके धनुर्भुतः ।
सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च बृद्धा माता च वीरहः ।
तथैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सुञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्विभीष्युत किञ्चन ।

3. 1391
3. 35. 16
3. 35. 16

G₁ विशालेन (for [ए]व कालेन). M₂ वदसि (for कालेन).
— ^b) Ś₁ K₁. s B D (D₁. s missing) कृतकेन (to avoid
hiatus!). — ^c) D₂ हरति ना (for अनन्तेना^a).

3 ^a) Cnp सूच्येव (for सूच्येव). Ś₁ 'मूलस्य; K₂. s
'पूर्णया; D₂ 'पूर्णया; D₃ Cnp 'पूर्णस्य; S (except T₂ G₂)
'पूर्णानि. ❀ Cn: पूर्णस्येवपाठः । ❀

4 B₁ om. 4^{ab}. — ^b) K₂ B (B₁ om.) T₂ G₂ M₂
वा स्वात्; T₁ G₁. s. s M₁ वायुः (for वापि). — ^c) D₂ स
च कालं (for स कालं वै).

5 ^a) Ś₁ K₁. s B D (except D₂; D₁. s missing)
T₂ G₂ प्रतीक्षमाणः. Ś₁ K₁ D₂ कालेन (for कालो नः).

6 ^a) Ś₁ K₂. s Dc D₂. s आस्थितं (for आश्रितम्).
— K₂ om. (hapl.) from 6^c up to सोऽव- (in 7^d).
— ^d) Dc यता (for घटा). — After 6, Ś₁ K₁ ins.:

132* कालो नूनं मनुष्यस्य नित्यं संनिहितोऽश्नुतः ।

7 K₂ om. up to सोऽव- (cf. v.l. 6). — ^a) K₂ यो
मायाति; T₁ यो न यातो. T₁ न (for प्र-). — ^b) K₁
अस्फुटो; B Dc D₂ संस्पृष्टो; D₂ संस्पृष्टो; D₂ संस्पृष्टे. Ś₁
G₂. s M₂ श्रुतिं; K₂ श्रुतं (for श्रुतिं).

8 ^b) T₂ G₂-s अपं (for अस्पं). — ^c) K₂ B₂. s
Dn D₂. s transp. तस्य and जन्म. — ^d) K₂. s D₂. s दुर्जा-
(K₂ sup. lin. 'जो')तः; T₂ G₂. s दुर्जीव- (for दुर्जात-).
K₁. s B₂ D₂. s. s -यायिनः; T₂ G₂-s -जीविनः (for -जायिनः).

9 ^b) Ś₁ K₂ भवतु. K₂-s B D (except D₂; D₁. s
missing) पार्थिवी. — ^d) K₂. s B (except B₂) D (D₁. s
missing) T₂ G₂ मुंश्च (for मुक्त्वा). K₁. s B₂ बाहुजितं;
T₁ बहुमतं; T₂ G (except G₂) M बाहुजितं.

10 ^a) K₂ Dn D₂ वै (for चेत्). — ^b) S (except
M₂) अरिं (G₂ 'रीन्) नृप (for अरिन्म). — ^d) Ś₁ D₂
स्वर्गेणापि. Ś₁ [अ]समस्मितः; K₂ समस्मितः; K₂ समंततः;
T₁ सुसंमतिः; G₁ सुनिमित्तं; G₂. s M₁ सुसंमितं; M₂ समं स्पृष्टं.

11 ^a) M₂ अमर्षिणो हि. — ^c) T G अपि; M₁ अस्मि
(for अभि-). — ^d) B₂ (? gloss) राजौ (for नक्तं).

12 ^b) Dc D₂ विरिष्ठो; M₂ वरिष्ठो (for वरिष्ठो).
— ^d) Ś₁ K₁. s नुक्तः; K₂ क्षितः; K₂ D₂ सक्तः (for नूनं).
Dc D₂ इवावटे.

13 ^a) B₁-s Dc D₂. s न; B₂ M₂ [S]नु- (for ऽभि-).
Ś₁ [S]भिमन्येत; T G₁-s M₁ नुदेस्ववान्; G₂ जयेद्वाजन् (for
ऽभिमनुते). — ^b) Ś₁ D₂ राजम्लोके; T₁ G₁-s M₁ लोके
राजन्; M₂ सर्वाम्लोके.

14 ^a) K₂ B (except B₁) D₂. s M₂ तथैते (for
तथैव). K₂ बलम् (for प्रियम्). K₂ B₂ D₂ (with
hiatus!) इच्छति (for इच्छन्त).

15 ^b) D₂. s. s संजयैः सह (by transp.). — ^c) K₂
B₂. s Dc Dn च; K₂ [S]तिः; B₂ D₂ [S]पि (for ऽभि-). S
(except M₂) इयमेका च संतसा.

C. 8. 1391
B. 8. 35. 16
K. 8. 35. 16

सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धामिनन्दिनः ॥ १६
नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्मविष्यति ।
यन्मो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
शीलदोषाद्वृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
क्लेशास्तितिक्षसे राज्ञान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे 'अजायथाः ।
अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
अश्रौषीस्त्वं राजघर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
क्रूराभिकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
तृणानां मृष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्सर्वतुमिच्छसि ॥ २२

17 °) Ks Bs Dc Dn Ds Ts Gs Ms मातः; Ds सतः
(for नेतः). K1. 4 Ds राजन् (for काचिद्). — °) K1 Ds
काचिदापद्रुः; Ks आपत्काचित्; Ds. 6 अवस्था सं- (for आप-
द्राजन्). — °) De 'प्राणै (for 'बलै). — °) Ks युद्धे
नाच्छिद्य भुः.

18 °) Ds 'दोष' (for 'दोषाद्'. — °) Ms नाथ (for
नाम्यः). Ś1 प्रशंसति; Ts Gs-4 प्रशंसि हि (for प्रशंसति).
— After 18, Ks. 4 B Dc Dn Ds-4 ins.:

133* ओभ्रियत्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।

अनुवाकहता बुद्धिनैषा तत्पर्यवर्तिनी ।

[= (var.) 5. 130. 6. — (L. 1) Ks B Dc Ds [अ]-
स्पृशेभतः (for [अ]विपश्चितः). — (L. 2) Ks Ds सङ्गमार्थ-
दर्शिनी.]

19 °) Ś1 K1. 2. 4 Dc Ds. 5 क्षत्रेभ्यजायथाः; Ks B Dn
क्षत्रेषु जा' (Bs क्षत्रे त्वजा'); Ds क्षत्रे तु जा'; Ds क्षत्रे तु जा';
T Gs क्षत्रे ह्यजा'; G1. 2. 4 Ms क्षत्रे वयजा'; M1 क्षत्रेभ्यजा'
(for क्षत्रे 'अजा'). Some MSS. 'जायिथाः. — °) Bs
G1 यस्यां. Gs. 4 योनौ हि (by transp.).

20 °) Ks नान् (for त्वं). — °) Ś1 K1 Ds [ए]व
(for वै). — °) G1. 2 विकृति (for निवृत्ति). Ks Bs. 4
Dn 'संप्रजान् (for 'संयुक्तान्). — D1 resumes from
20°. — °) Ś1 न समात्मकान्; Ms निश्चयारमकान् (for
अशमात्मकान्). — After 20, K1. 2. 4 B D (except D1;
Ds missing) ins.:

134* भारतराष्ट्रमहाराज क्षमसे किं दुरात्मनः !

अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
दिवीव पार्थ क्षर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
पुण्यकीर्तिं राजपुत्री द्रौपदी वीरस्त्रियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
मां चापि राजज्ञानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
तथैव बहवोऽस्मामी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
न हि तेऽप्युपशम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

while Ks ins.:

135* ज्ञाने तपसि वीर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामथ लाभे वा मातुल्यार एव सः ।

21 °) Ś1 मन्वाह; K1 नत्वं (for कर्तव्ये). Ś1 K1. 2
De D1. 2. 5 पुरुषश्रेष्ठ; Ks सति राजेंद्र. — °) T1 G1. 4
समास्ते (T1 'से); Gs समानः (for किमास्ते).

22 °) Ś1 M1 तु; K1. 3 B D (except Ds. 2; Ds
missing) Ts Gs च; Ms हि (for तु). — °) Ms जेषुम्
(for छत्रम्). — °) T1 संवर्तुम्; Ts Gs-4 संवर्तुम्; G1
संयानुम् (for संवर्तुम्).

24 °) K1-3 De Ds. 8 (except Ts Gs) साल (for
शाल). 8 [अ]नुपः (Ms 'पुपः). — °) Ś1 K1 D1. 2
शास्त्री पुष्प'; Ks शास्त्री पुष्प'; Ks बहुपुष्पकलेभितः; Ds शास्त्रा-
पुष्प इवासवान्; G1 'फलान्वितवा.

25 °) T1 G (except Gs) M1 हि (for च). De
सिंहविक्रान्ती. — °) Ś1 K1. 2 Dcs D1. 2 सदशौ (for
सहितौ).

27 °) Ś1 आकुमारा; K1. 2 B Dc Dn Ds Ts Gs M1
आकुमारम्; Ks. 4 D1. 6 आकुमारा; Ds. 2 'र; G1 'राज्.
T1 G1 इव (for इमाः). — °) N (Ds missing) Ms ना-
(K1 न)ज्ञात' (for 'अज्ञात'). De शक्यामि; T G पश्यन्ति
(for पश्यामि). — °) G1 विनिग्रहं (for निगूहनम्).

28 °) Ks राज्यद्वै; De राक्षसा (for राष्ट्रेभ्यो). — °)
8 ज्ञाते' (for 'सुत').

29 °) Ks Ds क्षुपः; De D1 क्षुपः (for ऽक्षुपः). Ś1

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ २९
 तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहुजनान् ।
 आचक्षीरंशं नो ज्ञात्वा तच्चः स्वात्सुमहङ्गयम् ॥ ३०
 अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
 परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३१
 अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मिनीशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
 भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदधौ परंतपः ॥ १
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।

C. 3. 1414
B. 3. 36. 4
K. 3. 36. 4

K₁ De D₁ 'शाम्येरन्'; D₂ (m as in text) 'शाम्येव (for 'शाम्यन्ति). — ¹) K₁-s B De Dn D₂-s T₂ G₂ निकृता वा; K₂ अस्माभिस्तु; M₁ निराकरिः (for निकृतानां). — ²) K₂ निवर्तयं; K₃ तु कं; Do न कं; D₁ २. ६ विकं (for निकं). K₄ ततस्तैः प्रतिकर्तव्यं. — ³) K₂ विप्रिधैषिभिः.

30 ¹) D₂ ये (for ते). Ś₁ पाप्मासु; K₁ चास्मासु; T₁ [5]भ्यस्मासु; K₁ M₁ ह्यस्मासु (for ऽप्यस्मासु). — ²) K₂ युगपज् (for सुबहुज्). K₂ B₁ २ Dn D₁ ६. ६ M₂ चरान् (for जनान्). — ³) Ś₁ तत्र स्वात्; D₂ De Dn D₂ G₂ ततः स्वात्. K₂ सुमहाश्वयं.

31 ¹) Ś₁ समा¹; T₁ G₁ २ वामा¹ (for मामा¹). K₁ त्रयोदश समा वने. — ²) Ś₁ K₂ D₁ T₂ G (except G₁) परिणामे. K₂ परिमाणीकृतान्पश्य. — ³) D₂ M₂ तावतः (for तावतः). K₂ त्रयोदश समा हव.

32 ¹) Ś₁ K₁ २ Do₁ Dn₂ D₁ २. ६ T G (except G₁) M₁ मास- (for मासः). — ²) Ś₁ Kam D₂ प्रतीकानीव; K₁ पृतिक हव; K₂ पुस्तिका हव; K₂ Do पृतिकानीव; B₂ २ पृतिकामिव; D₂ पृतिकानिव; M₂ पृतिकमिव. — ³) T₁ तदेतं; T₂ G (except G₁) तथैव (for तथेयं). T₂ G (except G₁) इयं (for इति).

33 ¹) K₁ वानरहो (sic); K₂ D₂ ६ G₂ M₂ वानकुहो; B₂ वानम्बहो. — ²) Ś₁ B₁ साधवो; K₁ मधवो; D₂ माधवे. Ś₁ K (except K₂) B₂ D₂ साधुवाहिनः; B₁ 'वाहितः; D₁ 'वाहितं. — ³) K (except K₂) B De Dn D₂ ६ T₁ G₁ M एतस्मात् (for एक्). — ⁴) K₂ Do D₂ एतसा. Ś₁ D₂ मविः; K₂ Do विप्रः; D₁ २ T₁ M₁ पति (for मतिः).

34 ¹) K₂ भूत¹; S (except G₂) रिपु¹ (for शत्रु¹). — ²) K₂ B₂ Dn D₂ हि (for तु). — ³) T₁ M₁ धर्मो नाशोस्ति (by transp.).

Colophon. D₂ missing. — Major parvan : Ś₁ K₁ Dn₂ D₂ T G₂ ६ आरण्य; D₁ वन; G₂ अरण्य. — Sub-parvan : D₂ (om. sub-parvan name) mentions only द्वैतवन; likewise G₁ only द्वैतवननिवास. — Adhy. name : K₂ B₂ D₁ T₂ G₂ भीमवाचयं; De D₂ भीमसेनवाचयं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn S 35; D₁ 36 (as in text). — Śloka no. : Dn 35; D₁ 33.

37

1¹-32¹ is missing in D₂ (cf. v.l. 3. 34. ६१); the MS. is ignored up to 32¹.

1 After 1, K₂ BD (except D₁ २; D₂ missing) S ins. :

136* श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।

आयत्नां च तदाश्वे च यः पश्यति स पश्यति ।

धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमद्वयं सुदुविराम् ।

कथं बलाकतिप्याभि मेरोरिव विमर्दनम् ।

[(L. 1) De वणं¹ (for राज¹). Do D₂ राजा वैव (for वर्णानां च). K₂ B De Dn D₂-६ वि (D₂ सु)निश्चयाः (for पृथक्पृथक्). — (L. 3) T₂ G₂ शायमानेन; G₂ ६ शायमानोऽहं (for जानमानोऽहं). M₂ 'मिदं (for 'विराम्). — (L. 4) T₁ वाक्यात्; G₁ बंधात् (for बलात्). S विमर्दनं (for विमर्दनम्).]

2 ¹) K₂ ६ D₂ ६ (before corr.). T₁ M₂ सु (for स).

C. 3 1414
B. 3. 16. 4
K. 3 36. 4

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५
त्वं तु केवलचापल्याद्वलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६
भूरिश्रवाः शलशैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रा दुराधर्पा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्वे एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्मामिरुपतापिताः ।
संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९
दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०

3 Before 3, K (except K₂) B D (except D₂; D₂ missing) ins. युधिष्ठिर उ'. — M₂ om. (hapl.) 3^a-4^a. — °) D₂ एतम् (for अन्यत्). K₂ स्वम् (for सम्). K₂ B De Dn D₁ G₁ M₁ दस्व (for 'धस्व').

4 M₂ om. 1 (cf. v.l. 3). — °) K₂ महोपायानि; K₂म महासात्राणि; T₁ पयानि; G₂, 4 M₂ पायानि. Ś₁ K (except K₂) De D₁, 8 कार्याणि.

6 °) K₂ B Dn D₄-6 M₂ यत्; De यत्र; T₂ G (except G₁) तत् (for त्वं तु). — M₂ 'कार्यण्यात्' (for 'चापल्यात्'). — °) K₂ B₁ Dn 'दपो'धितः. — °) Ś₁ K D (except D₂; D₂ missing) M₂ कार्य (for कर्म).

7 D₂ om. (hapl.) 7^a. — °) B D₂ transp. द्रोणः and कर्णः. — °) D₁ तथैव च; T G (except G₁) प्रतापवान् (for च वीर्यं).

9 D₂ om. 9^a-10^b. — °) K₂ राजानो राजपुत्राश्च. — °) K₂ ये चास्माद्- (for येऽस्माभिर). — °) K₂ संश्रिताः; D₂ साश्रिताः; G (except G₂) M₂ ते श्रिताः. — °) Ś₁ K₁, 8 D₂ D₁ संप्रति; K₂ Dn तं प्रति; M₂ तास्यप्रति (for सांप्रतम्).

10 D₂ om. 10^a (cf. v.l. 9). — °) K₂ Dn संगरे

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणास्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेद्य इति मे मतिः ।
तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १५
अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
सर्वास्त्रविदनाष्टुष्य अमेघकवचावृतः ॥ १६
अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७
न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्धतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८
एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

(for रक्षणे).

11 K₂ om. 11. — °) De D₂, 8 M₁ सर्व- (for सर्वं). — °) Ś₁ K₁, 8 संविभक्ताः; D₁, 9 'नि; T₁ G₁ 'भि. K₂ मात्रा हि; D₂ महता (for मात्राभिर). — °) D₁, 9 भोगैर् (for भोगैर्). K₁ नित्यशः (for सर्वं).

14 Ś₁ D₂ om. (hapl.) 14^a (along with 13). — °) K₂ (mag. sec. m.) D₁, 9 भर्तुं (for राज). K₂ अवश्यं राज्यकामैस्ते. — °) K₁, 8 Dn₂ D₁ T₁ G₁, 9 निवेद्य इति; M₁ निर्वेद्यामीति. — °) S (except T₁ M₁) च (for सु). K₂ ब्राह्मणा अपि जीविनः.

15 Ś₁ om. 15. — °) K₂ सर्वास्त्रः; T G 'विदुषः. M₁ दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे. — °) K₂ इति सर्वैः; B₁, 2, 4 D₂ M₂ अपि सर्वैः; B₂ सर्वैरपि. K₂ B De D₄-6 M₂ सुरासुरैः (for सवासवैः).

16 °) K₁ प्रति; K₂ नत्र (for नित्य). Ś₁ K (except K₂) B₂ D (except D₄, 6; D₂ missing) संरब्धः; M₂ संरंभी. — °) To avoid hiatus, N (except B₂ D₄; D₂ missing) T₂ G₂ M₂ ह्यभेद्यः; G₁ स्वभेद्यः (for अभेद्यं).

19 Before 19, all MSS. except T₂ G₂ (D₂ miss-

बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
 युधिष्ठिर महाबाहो वैशि ते हृदि मानसम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
 भीष्माद् द्रोणात्कुपात्कर्णाद् द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ २३
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
 तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अज्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
 श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभविता शत्रून्त्रणे पार्थो धनंजयः ॥ २६

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
 अस्त्रहेतोर्महेंद्रं च रुद्रं चैवामिगच्छतु ।
 वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
 ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः ॥ २९
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
 वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्भः पृथिवीपते ॥ ३१
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसानां च ज्ञान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
 मृगाणाम्युपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

. 3. 1447
 . 3. 36. 37
 . 3. 36. 37

ing) ins. वैशं उ' (resp. वैशं). — ^a) K₂ तस्यो; K₃ स्वस्थो (for प्रसतो). S (except M₂) बभूव वातिसंयुक्तो. — ^a) D₂ न वै प्रो' (for न चैवो'). S (except M₂) गुरोर्वचनवारितः. — After 19, B₂ ins. an addl. colophon.

20 ^a) G₂ ॥ ततः (for तयोः). D₂ T₁ G₂ ॥ M₁ एव (for एवं). — ^b) T₂ G (except G₂) M₁ तथा (for तदा). S (except M₂) राजम्ययोद् (for पाण्डवयोद्).

21 ^b) K₁ S (except T₂ G₂) अभि' (for प्रति').

22 Before 22, all MSS. except G₁ (D₂ missing) ins. व्यास उ' (resp. व्यासः). — ^b) Ś₁ K₁ ॥ (by marg. corr.) D₁ ॥ हृदि संस्थितं; K₂ Dn हृदयस्थितं (for हृदि मानसं). — ^c) K₂ D₁ भरतर्षभ (for अस्मि नर').

23 ^a) D₁ तथा (for कृपात्). — ^b) D₁ तथैव च (for च भारत). — After 23^{ab}, K₂ B De Dn D₂-6 ins.:

137* दुर्योधनाच्चपसुतास्तथा दुःशासनानादयि ।

— ^a) M₂ संप्रति' (for संपरि). De यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न भवं सं'.

24 ^a) S (except M₂) प्रसप्त' (for अहं नाश'). — ^b) K₂ ॥ B Dn D₂ ॥ कर्मणा (for हेतुना). — After 24, K₂ B D (except D₂; D₂ missing) ins.:

138* प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं उवरं जहि ।

[B₂D₂ प्रतिपद्य; De अभिपद्य. De रिपुं (for उवरं).]

25 ^a) K₁ ॥ B₁ De D₂ ॥ आनीय; K₂ उत्तीय; K₃ S आनाय (for उत्तीय).

26 Before 26, B₂ D₁ ins. व्यास उ'. — ^a) K₂ Dn अनुधरं; K₃ युधिष्ठिरः (for धनं').

27 ^b) T₂ G (except G₁) 'मयीम् (for 'मनीम्').

28 ^a) Ś₁ K₁ कुवीरं; K₂ ॥ Dn D₁ ॥ कुवेरं (for धनेशं). D₂ इन्द्रं चैव वरुणं च. — ^a) B₂ D₂ ॥ T₂ G₂ ॥ पांडवः (for पाण्डव).

29 ^a) Ś₁ K₂ Dn स्व(Ś₁ अ)जेयो विष्णुरच्युतः; K₁ D₁ ॥ अजेयो (K₁ हि जयो) वि(D₂ जि)ष्णुरच्युतः; G₁ विष्णुरीशः सना'.

30 ^a) T₁ देवा' (for रुद्रा'). B (except B₁) D₂ M₂ अस्त्राणि रुद्रादिनाच. — ^a) K₂ आदाय स (for समादाय).

31 ^a) K₂ B₂ D₂ ॥ S नि(T₁ वि)वाप्तार्थं तु (G₂ प्रवा-साधार्थं). — ^a) K₂ (marg. sec. m. as in text) वेत्थ स्वं; De D₂ भवेयुः; G₁ भवेद्यः (for भवेद्भः).

32 32^a=1. 156. 8^a. — D₂ resumes from 'मो भवेत् (in ^b). — ^a) K₂ हि; K₃ D₂ तु (for च). Ś₁ K B₁ D (except D₂ ॥) सर्वेषां (for शापानां).

33 ^a) Ś₁ K₁ उपसंभोगः; K₂ B₂ D₂ 'भोगश्च; S 'रोषश्च. — ^b) MSS. वीरुदौ, वीरुदौ' etc. — ^a) K₂ B Dn D₁-6 विभवि च; T₂ G (except G₁) एवं विभवि.

C. 3. 1447
B. 3. 36 37
K. 8. 36. 37

विभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
एवमुक्त्वा प्रपन्नाय श्रुचये भगवान्प्रभुः ।
श्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
धर्मराज्ञे तदा धीमान्वयासः सत्यवतीसुतः ।
अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्वद्वा मनसा यतः ।
धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् दैतवनात्ततः ।
ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

तमन्वयुर्महाराज शिक्षाश्वरविदस्तथा ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृपयो यथा ॥ ३८
ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ३९
तत्र ते न्यवसन्नाजन्कचित्कालं मनस्विनः ।
धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ४०
चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।
पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४१

— १) K. वेदाध्ययनतत्त्वान्.

34 Before 31, N (K. D. marg.) ins. वैशं 'उ' (resp. वैशं). — १) B (except B₂) De D₄ M₂ विभुः; T G M₁ श्रुचिः (for प्रभुः). — २) Ś₁ योगतः कृष्णो; K₂ Dn D₄ लोकतत्त्वज्ञो; K₃ योगसाक्षज्ञो. — ३) K₂ B₁ Dn योगी (for योग).

35 १) B₂ D₂ T G 'राजं'; De D₄ ० 'राजे (for 'राज्ञे). T₁ M तथा; T₂ G (except G₁) ततो (for तदा). Ś₁ K₁ १ Dn D₁₋₃ धर्मराजाय धीमत्स. — 35^b = 1. 157. 1^d. — २) T₁ G (except G₂) M₁ अनुज्ञाय. K₂ M₂ स (for च).

36 १) K₂ तद्वद्वा धर्मात्मा (by transp.). — ३) Ś₁ K B₂ ० Dn D₁₋₃ G₁ सदाभ्यं; B₁ १ De M₂ तदाभ्यं.

37 १) K₂ व्यासवाक्यमुदितो. — ३) Ś₁ K₁ वनं (for वनाद्). — २) K₂ B Dn D₂₋₄ ० M₂ 'कृके; De D₂ 'कूलं (for 'तीरे). — ३) K₂ (m as in text) S (except M₂) काननं महत् (for नाम काननम्).

38 १) Ś₁ K₁ B₂ 'राजं (for 'राज्ञे). — ३) K₂ Dn 'विधारदाः.

39 १) T₂ G (except G₁) ततः काम्यं समासाद्य.

— After 39^a, K₂ ins.:

139^a

चंचो देवपति यथा ।

संप्राप्य तद्वनं रम्यं.

— १) T₁ G₁ यत्तास्ते; T₂ G₂₋₄ M₁ वनं ते (for पुनस्ते). K₂ १ B₁ १ Dn T₁ G₁ M₁ भरतर्षभ. — २) K₂ अवसंत; K₂ B₂ D₁ न्यवसंत; D₂ निवसंतो; M₂ प्रविशंत (for न्यविशन्त). — ३) Ś₁ K₁₋₃ Dn सपरिच्छदाः; D₁ सपुरोहिताः.

40 १) K₁ १ १ Dn D₁₋₃ १ १ T₂ G₂ किञ्चित् (for कं). — २) Ś₁ K₁ M₂ 'धीनाः; K₂ १ D₂ १ धीराः; T₁ क्षूराः (for वीराः). — ३) K₂ १ Dn T₁ M₂ शृण्वन्तो. B D₂ १ M₂ वेदनिः(B₂ D₂ M₂ 'नि'स्वनं.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य; D₁ वन (!). — Adhy. name: K₂ Dn₁ काम्यकगमनं; B₂ काम्यकं; De व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्तिः; Dn₂ काम्यकवनागमनं; D₁ व्यासवाक्यं; D₂ व्यासगमने विद्याप्रदानः (sic); D₃ प्रवेशाः; D₄ काम्यकवनं; T₂ G₂ १ काम्यकवनप्रवेशाः; G₁ व्यासागमननिवर्तनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ Dn S 36; D₁ 37 (as in text). — Śloka no.: Dn 45; D₁ 43.

38

2 १) K₂ विधिना; D₂ विधिकं. K₂ B₂ D₂ विदितप्राज्ञम्; T₂ G₂ विदितप्राज्ञम्; G₂ विततं; G₂ वितथं. — ३)

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥
स झुहृतमिव ध्यात्वा वनवासमर्दिदम् ।
धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच हं ॥ ३
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वथ प्रतिष्ठितः ॥ ४
ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥
ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवचेषु वर्तते ॥ ६
सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृचिरनुत्तमा ।
शक्तिं न ह्यापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः
तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमर्दिदम् ॥ ८

कृष्णद्वैपायनाज्ञात गृहीतोपनिषन्मया ।
तथा प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
तपसा योजयात्मानमुप्रेण भरतर्षभ ।
धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोच्चरं दिशम् ॥ ११
इन्द्रे ब्रह्माणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
बृत्राङ्गीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
तान्येकस्यानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १३
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिना तेन यतवाकायमानसम् ।

C. 3. 1472
B. 3. 37. 17
K. 3. 37. 18

K₂ B Dn Dn D₁₋₃ T₂ G₁ s M पुरुषर्षभ (B₂ s D₂ M₂ 'भः'; Dn₂ D₁ s T₂ G₁ s M₁ 'भं'); B₂ s D₂ भरतर्षभ.

4 Before 4, most N MSS. ins. युधिष्ठिर उ'. — *) Ś₁ पक्षे कर्णे; K₂ च कर्णे च (for कृपे कर्णे). — *) K₂ विजो-
वतः (for च भारत).

5 *) Ś₁ K B₂ D (except D₂ s) दैवं ब्राह्मं (by
transp.). N मानुषं (Ś₁ 'व्य'); G₂ s चासुरं (for आसुरं).
T₂ G₂ ब्राह्मं देवासुरं चैव. — *) Ś₁ K Dn D₁ s सयज्ञं सचि-
कित्सितं; B D₂ s वायस्यं सचि'; D₂ स[र]हस्यं चि'; D₂
संश्रंसक[?] read संमंत्रक[चि']; T G (except G₁) स(T₂
G₂ सं)प्रयोगं चि'. — *) K₂ Dn तम् (Dn₂ ते) (for
च). — *) K₂ Dn अभिजा'; K₂ ते वै जा'; T G₁₋₃ ते
विजा'; G₂ विजानंति हि (for तेऽभि').

6 *) B₂ भृत्य' (for गुरु'). K₂ T₁ G₂₋₄ M₂ चैषु (for
तेषु). G₁ गुरुष्वेषु प्रवर्तते. — After 6, K₂ D₂ ins.:

140* ऐकारभ्यं च गताः सर्वे धार्तराष्ट्रेण भारत ।

7 *) K₂ D₂ समा (for सदा). K₂ Dn प्रीतिद्; K₂
चुतिद् (for वृत्तिद्). — After 7^{ab}, K₁ s B D (except
D₁₋₃) ins.:

141* आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

8 After 8^{ab}, K₂ D₂ Dn ins.:

142* सप्रामनगरा पार्थ सतागरवनाकरा ।

— *) M₂ त्वं हि (for त्वयि). K₁ s s D₂ स्वपा'; D₁ s
स्पा' (for स्वपा'). Ś₁ अयि स्वमाश्रयोऽस्माकं; K₂ Dn अवा-

नेव प्रियोऽस्माकं. — *) Ś₁ समाश्रितः; K₂ समर्पितः (for
समाहितः). — Ś₁ om. (hapl.) 8^c-10^a. — *) K₂ B₂
Dn अत्र; K₂ D₂ तत्ते (for तत्र). K₂ B D₂ s प्रपश्यामि.

9 Ś₁ om. 9 (cf. v. l. 8). — *) K₂ M₂ तथा गृहीतया
स'; T G M₁ गृहीतया तथा स'.

10 Ś₁ om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — *) G₂ s आनः
(for तात). — *) K₁ s s D₂ s M₂ संयुक्तः; D₂ D₂
सुसंयुक्तः (for संयुक्तः सु). — K₁ om. (hapl.) 10^c-11^a.
— *) K₂ s D₂ s प्रतिपालयन्; D₁ परिपालयन्; D₂ S
(except M₁) परिपालय.

11 K₁ om. 11^{abc} (cf. v. l. 10). — *) Ś₁ K₂ s
B D T₂ M₂ सायुः (D₁₋₃ मौनः) (for सारः). K₂ Dn
वने स्थितः; B₁₋₃ D₂ D₁ s T₂ (after corr.) समाहितः
(for समन्वितः). — *) B₂ D₂ s transp. गच्छ and तात.

12 *) T₁ transp. भीमैः and देवैः. Ś₁ K₁ B₁ s तथा;
S (except M₂) पुरा (for तदा). K₂ Dn transp. तदा
and वकं. K₂ Dn वाकं (for वृद्धे). — *) T₂ G (except
G₁) एवास्त्राणि (for एकस्थानि). K₂ B₁ T₂ G (except
G₁) दिव्यानि (for सर्वाणि). — After 12, S ins.:

143* अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ।

[M₂ स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half).]

13 *) K₂ शक्रमेवाभिधीक्षन्. — After 13^{ab}, K₂
D₂ s ins. a passage given in App. I (No. 3).

14 *) K₂ तु भर्माज्ञस्य (for धर्मराजस्य). — *) G₂ s तद्

G. ३. १४७२
B. ३. ३७. १७
K. ३. ३७. १८

अनुज्ज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
धनुर्गण्डीवमादाय तथाक्षयौ महेषुधी ॥ १५
कवची सतलप्राणो बद्धगोघाजुलिव्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणाभिष्केः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ १६
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वसोर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अमुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
क्षिप्रं प्रामुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।

(for तम्). D₁ उपाध्याययत्; T₁ अध्याययति. T₂ G₂ प्रभुम्. — °) Ś₁ K₂ s D (except D₁, s. १) [अग्निं (for तेन). — °) Ś₁ K Dn D₁-s. s. T₁ G₁ M₁ छनं (for यत्). — °) K₂ s B Dn D₄. s. T₂ G₂ s. तदा (for ततो). T₂ G₂ धीरं (for वीरं).

15 °) Ś₁ K₁-s Dn D₁-s द्रष्टुकामः; D₄. s. देवं द्रष्टुं (by transp.). — °) K₂ D₂ s. गोजीवम्. — °) K₂ B Dn D₂-s T₁ अक्षय्ये.

16 °) K₂ B₂ s. De D₁. s. "तनु" (for "तल"). — °) = 1. 212. 5^b; 216. 16^b. T G₁-s खत्री; G₂ M सङ्ग- (for बद्ध-). — °) B₂ s. T₂ G (except G₁) हुरवामीन्; M हुताग्निर्.

17 K₂ M₁ om. (hapl.) 17^a-18^b. — °) Ś₁ [ए]वम् (for [ऊ]र्ध्वम्). Ś₁ K₁ अवेक्ष्य च; T₂ G (except G₁) उदैक्षत; M₂ निरीक्ष्य च (for उरीक्ष्य च).

18 K₂ M₁ om. 18^a (cf. v.l. 17). — After 18^a, K₂ D₂ s. S ins. a passage given in App. I (No. 4). — S om. 18^a. — °) K₂ s Dn D₂-s क्षिप्रमामुहि. — °) Do ध्रुवोस्तु विजयस्तव (cf. 145^a); Dn₁ यद्यदिच्छसि भारत. — After 18, N (except Do) ins.:

144^a अमुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाक्षिपः ।

[K₂ B D₂ s. इति कृत्वा जयाक्षिपे ब्राह्मणा वाक्यममृवन्.]

K₁ s. B Dn D₄-s cont.:

145^a संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ।

19 S transp. 19^a and 19^b. — °) K₂ B Dn D₄ s. तं तथा (B₁ s. s. D₄ s. तदा) प्रस्थितं वीरं. — °) S सिंहस्कन्धोरसं तदा. — °) S प्रयातः पुरुषर्षभ.

For stanzas 20-25, S subst. a passage given

मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनंजय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथामिः प्रजागरे ।
रंखन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

below as 153^a (cf. v.l. 25).

20 °) Do यद्यत्; D₂ यत्तत् (for यत्ते).

21 °) K₂ मा स्माहं; K₂ मा चाहं. — °) K₂ s. D₂ पुनर्जन्ममवा (D₂ समाप्नुयात्. — °) Ś₁ K₁ [S]पि वा नित्यं. — °) K₂ B Dn D₄-s ऐक्ष्येण (for युद्धे न). — After 21, N (K₁ om. lines 2-4) ins.:

146^a इदं च मे परं दुःखं यस्मां पार्थ सुयोधनः ।

दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्नाजसंसहि ।

तस्मादुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।

यदस्मान्प्रति सम्प्रेषु बह्व्युक्तमभाषत ।

[(L. 1) K₂ B Dn D₄ s. मे परमं; D₂ s. च प मं (for च मे परं). K₁ यदा पार्थ; K₂ B D (except D₁-s) यः स पापः; K₂ यत्तदा वै (for यत्तदा पार्थ). — (L. 2) B₂ s. जनं; D₂ कुहं (for राजं). — (L. 4) K₂ B Dn D₄-s यत्स्वरिपदो मध्ये; K₂ यस्मादस्मान्प्रहस्यैव; D₁ यस्मादन्यत्प्रहस्यैव (for the prior half).]

22 °) K₂ B Dn D₄ s. कथं (for कीर्तं).

23 °) K₂ नोत्र; Do D₂ s. s. नोप- (for नोत). — °) K₂ भूतिर्; D₂ पुष्टिर् (for बुद्धिर्).

24 °) K₂ [S]ति हि (for मेऽसि). — °) Ś₁ K₂ D₁-s. s. कीरव; K₁ s. s. B Dn D₄ s. भारत (for पाण्डव). — After 24, N (Ś₁ K₁ s. s. D₁-s om. line 2) ins.:

147^a बलवन्निर्विन्देन कार्यमेतदवधानम् ।

प्रयाद्यविज्ञेनैवापु विजयाय महाबल ।

[(L. 1) K₁ विरोधोत्थं; K₂ Dn₁ ns. विरुद्धं न; K₂ (m as above) विरुद्धो न; D₂ विरोधेन (for विरुद्धेन). B₂ D₂ s. बलवन्निर्विरोधो वै न कार्यस्ते कदाचन. — (L. 2) K₂ B D₂ s.

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छुः क्षनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादिपाकामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ २७

C. 3. 1494
B. 3. 37. 38
K. 3. 37. 71

चाशुः De [ए]वास्तु (for [ए]वाशुः).

25 Ś. 1 K. 1. 3 D. 1. 3 om 25^{ab}. — ^a) K. 1. D. 1. वनाहनं:

B. क्षनामयः. — After 25^{ab}, K. 1. D. 1. ins.:

148* धर्मस्थां द्विषतः पातु भास्करश्च विभावसुः ।

— K. 1. D. 1. cont.: K. 1. B. (B. 1. om. line 2) De Dn D. 1. 3
ins. after 25^{ab}:

149* ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।

इमा वै तव पार्थस्य पालयन्तु धनंजय ।

[(L. 1) K. 1. B. Dn D. 1. 3 धृतिः (for धृतिः).]

— K. 1. 3 B. (B. 1. om. line 1) D. (except D. 1. 3) cont.
after 149¹:

150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ।

प्रपद्येऽहं वसुन्नुद्धानादित्यान्ममरुद्राणाम् ।

विश्वेदेवास्तथा साध्याऽन्त्याश्चैव भरतर्षभ ।

[(L. 1) D. 1. 3 Cup ज्येष्ठोपचायी. K. 1. B. D. 1. 3 'मा-
स्थितः (for 'मास्थितः).]

— ^a) K. 1. स्वाम् (for तेऽस्तु). K. 1. B. 1. 3 तु (for स्तु).

Ś. 1 K. 1. 3 B. 1. 3 De D. 1. 3. 3 अन्ते (for आन्ते). — ^a) Ś. 1

K. 1. 3 D. 1. 3 सर्वशः; B. 1. पार्थिव (for भारत). — ^a) Ś. 1

देवेष्वभ्यैव; K. 1. पार्थिवेभ्यश्च. — After 25, K. 1. B. D. Dn

D. 1. 3 ins.:

151* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

while G. 1. ins. after 25^{af} (transposed):

152* अवरोधादने वामाग्नर्वस्वहरणादपि ।

इदं दुःस्वतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विभावसम् ।

For stanzas 20-25, S subst. the foll. passage
of 33 lines (with some v. l. which have been ignored):

153* प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।

वाग्भिः परमशक्तिर्मङ्गलाभिरभाषत ।

(25^{ab}) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छुः क्षनामयम् ।

धर्मस्थां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।

ब्रह्मा त्वां ब्रह्मणाश्चैव पालयन्तु धनंजय । [5]

ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।

प्रपद्येथा वसुन्नुद्धानादित्यान्ममरुद्राणाम् ।

विश्वेदेवास्तथा साध्याऽन्त्याश्चैव भरतर्षभ ।

(25^{ad}) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।

(25^{af}) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः । [10]

अवरोधादने वामाग्नर्वस्वहरणादपि ।

इदं दुःस्वतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विभावसम् ।

(21^{ab}) सा स्माहं क्षत्रियकुले जातुचिपुनराभवम् ।

(21^{ad}) ब्राह्मणेभ्यो नमस्त्यामि येषां नापुत्रजीविका ।

धर्मस्थितः स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राश्च भरतर्षभ । [15]

वने प्रतिष्ठितो भूया सौहार्दादवनिष्ठमे ।

जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमनर्पयन् ।

जनस्त्वां पश्यन्तीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ।

अस्मिन्महाराज्ये भ्रातरः सुहृदश्च ते ।

स्वकथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा । [20]

(20^{ab}) यत्तत्कुम्भी महाबाहो ज्ञातस्यैच्छद्भनंजय ।

(20^{ad}) तत्तत्तव तथैवास्तु यथा च मनमेच्छसि ।

वसुदेवस्त्वया देवी श्वामायां पुनरागतम् ।

सा पश्यतु पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादिता ।

(23^{ab}) नूनं ते भ्रातरः सर्वे स्वकथाभिः प्रजागरे । [25]

(23^{ad}) रंज्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ।

(23^{ab}) नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।

(23^{ad}) तुष्टा बुद्धिर्भविषी वा श्वयि दीर्घप्राप्तिनि ।

आशा संज्ञायत वीर स्वयययययं प्रप्रापि ।

(21^{ab}) श्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखं प्रतिष्ठितम् । [30]

(21^{ad}) जीवितं मरणं चैव स्वर्गोऽथ नरकस्तथा ।

(21^{af}) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ।

कृताञ्च स्वस्तिमन्तं त्वां व्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— After 25, K. 1. B. Dn D. 1. 3 ins.:

151* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 ^a) T. G. 1. 3 M. 1. प्रवृत्तिर्न ततः (by transp.);

G. 1. प्रवृत्तिर्न पुनः. — After 25^{ab}, K. 1. B. D. D. 1. 3

ins.:

155¹ कृष्णाकटाक्षपाथेयं हृदि कृत्वा ततोऽङ्गुतः ।

— ^a) S. सुमनाः प्रीतिमास्तथा. — After 26, T. G. 1. 3. 3

M. 1. ins.:

156¹ शनैरिव दिशं वीर उरीचीं भरतर्षभः ।

संहरन्मरुता वृक्षाकैलावलीश्च भारत ।

अमजमानो वृक्षेषु जगाम सुमहात्मकः ।

27 ^a) A few MSS. अव* (for अप*). — T. 3. G. 1.

om. 27^{ad}. — After 27, K. 1. B. D. (except D. 1. 3) ins.:

157* सोऽगच्छपर्वतात्मानं तपोधननिवेदिताम् ।

C. 3. 1494
B. 3. 37. 39
K. 3. 37. 72

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ।
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ २९
इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्वनंजयः ।
अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
ततोऽपश्यत्सव्यसाचीं बुधमूले तपस्विनम् ।
ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कुशम् ॥ ३१
सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
निबद्धासितलात्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२

द्विष्यं हेमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ।

[Cf. 28, 29.]

28 T₂ G₃ om. 28^a-29^b. — ^a) Ś₁ स गच्छत्; K₁ Dn₁ आगच्छत्; K₂ B₂ s Dn₂ ns D₄-s अगच्छत्. K₄ D₁ रभ्यम् (for पुण्यम्). — ^b) S (T₂ G₃ om.) सु (for [एव]). K₄ बलः (for मनाः) — ^c) K₄ स तत्र जवगो भूत्वा. — ^d) Ś₁ K₁ महाबलाः; D₂ महा (m यथा as in text) निलः.

29 T₂ G₃ om. 29^a (cf. v.l. 28). — ^a) Ś₁ अतु; K₂ अत्यक्रामत् (om. स); K₄ अभ्य (for अत्य). K₁ D₂ Dn₁ D₂ T₁ G₁ M सु (for स). T₂ G₂-s दिवारात्रं (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नजाणि (for दिवारात्रम्). T₁ अरिंदमः (for अतम्व्रितः).

30 ^a) B (except B₁) इन्द्रकीलकमासाद्य. — ^b) K₁ Dn₂ M₂ तत्रा (for ततो). — ^c) K₂ s Dn D₄-s 'रिक्षेति; B 'रि (B₂ s 'री)क्षे च (for 'रिक्षे हि). D₂ इ; T₁ सु-; T₂ G₂ s [S]थ; G₁ s M स (for हि). — ^d) D₁ तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स). D₂ स्म; S च (for स). — After 30, K₂ s B D (except D₁ s) ins.:

158* तपस्व्या सर्वतो रक्षि चारयामास पाण्डवः ।

— K₄ D₂ (both om. lines 3-4) cont.: S (except G₂ M₂) ins. after 30:

159* गवा स वडहोरात्रात्समेऽहनि पाण्डवः ।

प्रस्थेन्द्रकीलस्य सुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।

ऊर्ध्वबाहुनं चाङ्गानि प्रास्पन्दयत् किंचन ।

समाहितारामा नियतः सहस्राक्षसुतोऽभ्युतः ।

[(L. 4) T₂ G₂ सहस्राक्षं सरन्वितः (for the posterior

नेह श्लेष्णेन कर्तव्यं श्रान्तानामयमालयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्वनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
तथा वाचमथामीक्ष्यं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिद्धदन ॥ ३६
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्बहः ॥ ३७

half.]

31 ^a) K₁ इति; K₂ B Dn D₄-s अथ (for ततो). G₂ सव्यसाची तपोपश्यत्.

32 ^a) Ś₁ K₁ B₂ s निबद्धासितनुः; M₂ बद्धासिः सतलं.

33 ^b) K₂ B₂ Dn D₄ s एष (for अभ्यम्).

34 ^a) G₂ s नेहात्र. — ^b) K₂ s B D₂ Dn D₄-s न संग्रामोत्र (B₂ 'स्ति); D₁-s न च युजेन.

35 M₂ om. 35^a. — ^a) Ś₁ K₁ s s D₂ अनन्या- (K₁ D₂ 'नंता)मोजसा; K₂ Dn ओजसा तेजसा; B D₂ D₂ अनंतमोजसा (B₂ अनिष्टेनौजसा); D₁ s अनन्य (D₂ 'न्या)मोजसा; D₂ अनन्याओजसा; D₂ अलभ्यमोजसा; T₂ G₂ इत्यलं तेजसा (for इत्यनन्तौजसं). N T₁ वीर (D₂ वीरो). — ^b) N नान्यः; T₁ चान्यः (for चान्यं). Ś₁ K₁-s D₂ Dn D₁-s पुमान्कचित्; K₂ B D₂ T₁ पृथग्जनः. — ^c) K₁ s D₂ D₂ s यथा. Ś₁ K₁ s s D₁-s तत्वम्; K₂ B D₂ Dn D₄-s इत्सु (for वाचम्). N इवामीक्ष्यं (Ś₁ 'ह्मो); T G₂ s अभीक्ष्यं स; M₂ तथाभीक्ष्यं (for अथाभीक्ष्यं). G₂ न चोवाच ततोभीक्ष्यं ब्राह्मणोत्तममर्जुनः. — ^d) D₂ वीर्यात् (for धैर्यात्). Ś₁ सुकृतिः; K₁ s s B Dn D₁ s s सुकृतः; K₂ सुकृतिः; D₂ s सुकृतः; G₁ सुदृढनिश्चयः; M₁ निश्चितं.

36 ^a) Ś₁ K₁ s D₂ D₁-s उवाच सं (by transp.). — Ś₁ om. 36^a-37^a. — After 36^a, K₂ B D₂ s read 39^a, repeating it in its proper place. — ^c) B₂ कामा नृणीष्व लोकस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिं (cf. 39^a).

37 Ś₁ om. 37^a (cf. v.l. 36). — ^a) K₂ B (except B₂) Dn D₂ s transp. प्रत्युवाच and सहस्राक्षं. K₁ महा

ईप्सितो शेष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वचोऽद्य भगवन्मलं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमल्लैस्तव धनंजय ।
 कामान्बृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 न लोकाश्च पुनः कामाश्च देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
 न च सर्वामैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
 ब्राह्मस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।

अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं ज्ञाश्वतीः समाः ॥ ४१
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयः श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं व्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेप्स्यसि ॥ ४४
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
 अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।
 भगवन्भ्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राप्युपलब्धवान् ॥ १

कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
 किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मविचम ।

C. 3. 1518
B. 3. 38. 3
K. 3. 38. 3

भुजः (for धनं). — °) Ś1 K4 B3 Dc D1-3 T1 प्रयतो
 (for "ण").

38 °) K4 B Dn D1. 4. ० वै (for मे). — °) K4 B4
 S वैव (M3 स्वेन); B3 चेमं; D3 श्रेष्ठं (for चैनं). Ś1 K1. ३
 D1-3 वरशेषं प्रदीयतां; Dc वरश्रेष्ठं प्रयच्छति.

39 K4 D1 om. (hapl.) 39^a-40^b. — 39^f = 34^d.
 — °) B3 Dn D4. ० त्वं (for च). For 39^{ef}, K3 subst.
 a v.l. of 36^{ed}.

40 K4 D1 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39); T1 om. 40-41.
 — 40^a = 42^a. — °) Ś1 K3 B4 Dn D3-6 लोभाश्च (for
 लोकाश्च). — °) B1 Dn पुनः (for कुतः).

41 T1 om. 41 (cf. v.l. 40). — °) G (except G3)
 M विजने (for विपिने).

43 °) Ś1 K1 रुद्रं; K3 (? gloss) श्र्यंबकं (for व्यक्षं).
 B3 हरं (for शिवम्). B4 श्र्यंबकं शूलपाणिनं. — °) K3
 कौन्तेय (for ते तात).

44 °) Ś1 K1. ३ Dc Dn3 D1-3. ३ M1 देवस्य (for
 कौन्तेय).

45 °) N G1 काक्युनं (Ś1 K1 भगवाद्; K3 अर्जुनं
 [? gloss]) (for कक्युनं). — °) K3 B Dc Dn D4-6 T3 G3

पुनः; D1 गतः (for ततः). — °) Dc एकस् (for एव).
 — °) Ś1 K1 D1-3 योगबलान्वितः.

Colophon om. in B1 D4. ६. G6 partly broken.
 — Major parvan: Ś1 K1 Dn3 T G3. ३ आरण्य; M3 अर-
 ण्यक. — Sub-parvan: K1 कैरात; T3 G1. ३ M3 किरातार्जु-
 नीय. — Adhy. name: K3 अर्जुनयोगाश्रयः; Dc इन्द्रकीला-
 नुगमने इन्द्रदर्शनं; D1. ३. ३ इन्द्रकीलगमनं (D3 'गमः'); D3
 इन्द्रकीलगमने इन्द्रागमनः (sio); T1 G1 M चाक्र(T1 इन्द्र)-
 दर्शनं; G3 इन्द्रार्जुनसमागमः. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dn ३ 37; D1 38 (as in text).
 — Śloka no.: Dn 59; D1 53.

39

2 D3 om. 2. — °) K3 B Dn D4-6 T3 G3 यथा च
 (for कथं च).

3 °) ३ [अजिन (for तेन), K3 तात; D3. ३ कर्म (for
 तत्र). — Ś1 om. (hapl.) 3^a-4^b. — °) ३ रुद्रो (for
 स्वायुर्).

C. 2. 151B
B. 5. 38. 3
K. 5. 36. 3

कथं च भगवान्स्वाधुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मातुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुहृत्सममपि लक्ष्ये ।
चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।

4 Ś1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — °) Ś1 K1 हि (for च). K2 Dn1. n2 स्वं हि सर्वं भविष्यति. — °) Ś1 K1 मातुष्यं. Ś1 K1 कि न; T2 G2-4 चापि (for चैव). T2 G2-4 हि (for ह).

5 °) Ś1 K1. 3. 4 महाप्राज्ञः; B4 De D1-3. 5. 6 हर्षं (B4 अहं; D1. 3. 6 हृहं) ब्रह्मन् (for महाप्राज्ञ). K2 B1-3 Dn D4 अत्यद्भुततमं ब्रह्मन्. — °) K2. 4 (by corr.) B De D1. 4-6 लोमं (for रोमं).

6 °) B2 De D2 S (except T2 G2 M2) तच्छ्रुत्वा. — °) K4 D1 शूराणां पार्थिवानां च.

7 °) Ś1 K1. 3. 4 De D1-3. 5 यद्यपि कृ. — °) Ś1 K1. 3 De D1-3. 5 अपि मे (for असिल). — °) M1 कमं (for जिष्णोः). — °) K4 सौर्यं च (for शूरस्य). — °) T1 transp. तन्मे and सर्वं. Ś1 K1. 3. 4 De D1-3. 5 तस्या-रवमपि कीर्तय.

8 °) Ś1 K1. 3 De D1-3. 5 राजन् (for तात). K2 अहं ते कथयिष्यामि. — °) K2 Dn D4. 6 T2 G2 वीरवं (for कीं).

9 °) N (K4 marg.) G1 M1 'संस्पर्शसंबन्धं' (Ś1 B2 D2 'बन्धं; De M1 'बंधां'); K4 M2 'स्पर्शानसंबन्धं' (M2 'बंधां'). — °) K2 B Dn S (except T1 G1 M1) त्र्यम्बकेण (as in text); the rest 'न'. K2 Dc1 D2 महानघ; S (except

पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ ९
युधिष्ठिरनियोमात्स जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
दिव्यं तद्भुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
दिशं बुदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ११
ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मातुषवर्जितम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्विधि ॥ १४
पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

G4) महाहवे. — °) De D2 राजन् (for सम्यक्).

10 Ś1 K1 om. 10^{ab}. — °) K2 D1 T2 G (except G1) च; M2 तु (for स).

11 °) G2. 4 च (for तद्). — °) K2 B Dn D4. 6 कनकरसर्पः; K2. 4 Dc2 D1. 3 T2 G1. 3 पुरुषर्षभ. — °) Ś1 K2 De D2 प्रागुदीचीमरिदमः; K1 D1-3 प्रागुदीचीं धनंजयः. — °) Ś1 K1. 3 De D1-3. 5 प्रतस्थे (for बुदीचीं).

12 T2 G (except G1) ऐन्द्रिः स्थिरो महाराज (for °), श्रिया परमया युक्तः (for °), and कृतं (for हतं in °). — °) Ś1 K2. 3 B (except B2) D2 कंटकिनं. Ś1 K (except K2) De D2. 3. 5 दुर्यं (for घोरं). — °) G2 M2 एकमेकोन्मं.

13 °) S 'नि (G1 M1. 2 'वि) नावितं. — After 13, M1 ins.:

160* गन्धर्वैरुत्तरोभिश्च क्रीडन्निरुपशोभितम् ।

मरुतैः किंपुल्लैश्च पानभूमिगतैस्तथा ।

तस्मिन्नाभिः समस्ताश्च व्याधुव्य परिबीक्षितः ।

जगाम नरशार्दूलो देवं द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13° = 1. 173. 6°.

14 Ś1 K1 om. (hapl.) 14^{ab}. — °) S वीभत्सो (for कौन्तेये).

15 °) K2. 4 B2 Dn D1. 6 [अ]तु- (for तु). — °)

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
 तत्रापश्यद् द्रुमान्कुलान्विहगैर्वल्गु नादितान् ।
 नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ १७
 हंसकारण्डबोद्धीताः सारसामिरुतास्तथा ।
 पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणनादितः ॥ १८
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्यग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
 दर्भचीरं निवस्थाथ दण्डाजिनविभूषितः ।
 पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१

तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
 शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २२
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
 वायुभक्षो महाबाहुर्भवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ २३
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरभितौजसः ।
 विसुदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्युनस्य ह ॥ २५
 एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
 तस्य देवेश न वयं विद्यः सर्वे चिकीर्षितम् ।

C. 3. 1545
B. 3. 36. 30
K. 3. 38. 31

S सतनं (for सि). — ^a) Śī K₁ B₄ D₁₋₃ सर्वशः.
 16 ^a) K₂ 4 B Dn D₄ 6 T₁ G₁ 4 M सोतीत्य.
 17 ^a) T₁ G₁ पुण्यः; T₂ G₂₋₄ M₂ तत्र; M₁ पुण्यात्
 (for [अ]पश्यद्). — ^b) De₁ D₁ 3 विहगैर्. K₄ corrupt.
 — ^c) K₂ Dn D₄ 8 विपुलावर्ता. — ^d) Śī K₁ 3 Do
 D₁₋₃ 5 'संप्रभाः; K₂ 4 B Dn D₄ 6 वैव् (or 'हू') रैविम (K₄
 'सलि') लप्रभाः.
 18 ^a) Śī K₁ हंस'.
 20 Śī om. 20^{ab} (along with 19^{cd}). — ^b) T₂ G
 (except G₁) 'रथस्तनः'.
 21 After 21^{ab}, K₂ B Dn D₄ 6 read 22^{cd}. — ^a)
 Śī K₁ 3. 4 Do D₁ 3. 5 तु; K₂ B₂ Dn D₂ 4. 6 हि; B₁ 3. 4
 T₁ च (for [ए]व). — ^f) Śī K₁ 3. 4 B₁ 4 Do Dns
 D₁₋₃ 5 अभ्यगात्; B₂ Dn₁ अत्ययात्; Dn₂ D₄ 6 अभ्ययात्.
 K₂ द्वितीयं च समभ्ययात्.
 22 ^b) T₂ G (except G₁) क्रमेण (for पक्षेण). Śī
 B D₂ T₁ G₁ आचरत्. — K₂ B Dn D₄ 6 read 22^{cd}
 after 21^{ab}. — ^c) S जीर्ण (for क्षी). — ^d) Śī K₁ T₂
 G (except G₁) 'भुक्त्वान्'.
 23 ^a) Śī K₂ De₁ D₁₋₃ 6 [S]पि; M₂ हि (for तु).
 Śī अवः; T₁ अति- (for अथ). K₁ चतुर्थे प्रथमं प्राप्नो. — ^b)
 K₂ 4 B Dn D₄ 6 मासे भरतमत्तमः (K₂ B₂ 3 'म'). — ^{cd})
 K₄ निराहारः (for महा'), and स तत्रा (for अभवत्). — ^f)
 B₂ D₂ D₃ G₂ पद्माङ्गुष्ठाग्र. Śī-निष्ठितः; K B Dn₁ ns

D₂ 5. 6 'विष्ठितः; T₂ G₂ 'पीष्ठिताः'.
 24 ^a) Śī K₁ Des D₂ 3 चैव; K₂ तस्य; K₄ D₁₋₃ तत्र; M₂
 चापि (for चास्य). — ^c) Śī Do 'दर'; K₁ 3 D₁₋₃ 5 'अर'
 (for 'रुह').
 25 ^b) Śī K₁ transp. जग्मुः and देवं. — After 25^{ab},
 K (except K₂) B Dn D₄ 6 M₁ (most of which om.
 25^{cd}) ins.:
 161* निवेदयिष्यवः पार्थ तपस्यग्रे समास्थितम् ।
 [K₄ व्यवस्थितं; B₂ समाहितं.]
 — K₂ 4 B Dn D₄ 6 om. 25^{cd}. — ^c) T₂ G नीलकण्ठः.
 S महादेवं. — ^d) Do D₂ S अ (Do D₂ ते) निवाद्य प्रणम्य
 च. — ^e) Do D₁₋₃ 5 फाल्गुनस्य. K₂ 4 B Dn D₄ 6 तं
 (K₂ B₂ 4 ते) प्रणम्य महादेवं शब्दासुः पार्थकर्म तत्.
 26 ^a) S (except M₁) एकः (for एष). — ^b) B₂
 'G₄' पार्थम् (for 'पृष्ठम्'). K₁ 3 B₂ Dn D₄ G₄ आस्थितः;
 K₄ आगतः (for आश्रितः). — ^d) K₄ De₁ Dn₂ D₁ 3 S
 धूमाययन्. Kam धूमसुपादयन्निशः.
 27 ^b) Do D₂ कर्म (for सर्वे). S (except T₁ M) विजा-
 नीमो मनीषितं. — After 27, K₁ 3 B D (except D₁₋₃)
 ins.:

162* तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।

उमापतिर्भूतपतिर्वाचयमेतदुवाच ह ।

28 Śī देवदेव आह; K₁ 3 Dn महादेव उ'; K₂ 4 D₁
 ईश्वर उ'; D₂ G₂ श्रीमदेश्वर उ' (G₂ on. उ'). — After

C. 3. 1546
B. 3. 38. 31
K. 3. 38. 31

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।

अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८

नास्य स्वर्गस्पृष्टा काचिन्मैश्वर्यस्य न चायुषः ।

इति श्रीमहाभारते आरा

र्यणि एकोनचत्वारिंशोऽ

॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।

पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १

कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।

विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मैरुनिवापरः ॥ २

श्रीमद्भुतरूपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।

यस्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।

प्रहृष्टमनसो जगद्गुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

निष्पपात महाविष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३

देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।

नानावेषधैरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४

किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीमिश्रानु सहस्रशः ।

अशोभत तदा राजन्स देवोऽस्तीव भारत ॥ ५

क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

the ref., K1. 2 B D (except D1-3) T2 G (except G1) ins. :

163* न वो विषादः कर्तव्यः फल्युनं प्रति सर्वथा ।

[Some MSS. फाल्युनं. T2 G (except G1) सर्वथा.]

29 °) Ś1 D2 T1 स्वर्गे (for स्वर्गः). — °) K2 B Dn D4. 6 तथा; D1-3 च ना (for न चा). — °) K2 B1. 3. 4 Dn D4. 6 T2 G M2 तस्य; B2 M1 अस्य (for तस्य). T1. 2 (before corr.) G2. 4 M1 प्राप्तुं; G1 M2 प्राप्तं (for सर्व). — °) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 तदद्य (Dc तदस्य; D2 तत्सर्वं) करवापयहं.

30 Ś1 om. 30. Most MSS. om. वैशं उ. — °) K2. 4 B Dn D1. 4-6 तच्छ्रुत्वा. K1. 4 Dc D1-3. 5 भगवद्वाच्यं; K2 तस्य वचनं; K3 कृषयो वाच्यं; M1 सत्यवचनं. — °) N (except K1 Dc; Ś1 om.) यथास्वान्. K1 Dc T G पुनराश्रमं (T1 G1 मात्); K2 B Dn D4. 6 लवान्.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1 Dn2 T2 G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: K1. 3 B4 Dc कैरात; K2 B2 Dn1. n3 D4. 6 T G1. 3 किराताजुनीय; D2 कैराताजुन. — Adhy. name: B2 D2 शंभु (D2 महादेव) वाच्यं; D1 G2 M1 अर्जुनतपश्चरणं (D1 अर्जुन); D2 ईश्वरील अर्जुनतपश्चरणं; D3 तपश्चरणं; T2 G2 तपश्चरणं. — Adhy. no. (figures,

words or both): K1 Dn T2 G M 38; D1 39 (as in text); T1 36. — Śloka no.: Dn 35; D1 33.

40

2 Ś1 om. 2. — °) D2 T1 G2. 4 रूपम् (for वेषम्). — °) Dc T G2. 5 M2 संनिभः. — °) K2 B1. 4 Dn D4. 6 विपुलो (for वपुषा).

3 °) Ś1 K1 D1-3 चित्रं; K2 D2 श्रीमान् (for श्रीमत्). — 3° = 3°. — °) Ś1 K2 Dn D1-3 महावेगो (for महाविष्मान्). — °) Ś1 K1. 3 D1. 3 दहनः कक्षवानिव; K2 B Dc Dn D2-3 दहनो देहवानिव.

4 °) Ś1 K2 D2 (before corr.) दिव्या (for देव्या). — °) T1 नानाचराचरैर्हृष्टैः. — °) B1. 4 D1. 6 अनुगतैश्च. K1. 3 B1. 4 D4. 6 तथा; Dc D2 प्रभुः; D1 सदा (for तदा).

5 °) K1. 3 B Dn D4. 6 T2 G2 संछन्नः. — °) K2. 4 B D (except D2) T1 अपि (for अनु). — °) Ś1 M1 महाराज (for तदा राजन्). — °) N (except Ś1 K1) M2 देवो (for देवो).

6 °) K2 D1 वनं (for वनं). — °) D1 om. च. K1 D1. 3. 5 च व्युपारम्भः; K2 चाथ सारस्वान् (for चाप्युषा) — After 6, K2 D2 ins. :

C. 3. 1571
B. 3. 39. 21
K. 3. 39. 21

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सन्यसाचिनम् ॥ २१
ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
ममैव च प्रहारेण जीविताद्यवरोपितः ॥ २२
दोषान्स्वाभार्हसेऽन्यस्यै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अभिपक्षतोऽस्मि मन्दात्मन् मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३
स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ २४
ततस्तौ तत्र संरन्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।

शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ २५
ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिनिवाचलः ॥ २७
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
गाण्डीवमुक्ताभाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्बुद्धो यक्षः सुरेश्वरः ।

* श्रयः, * श्रयः, * श्रयात् also.

21 T₁ om. 21-22. — After 21, K₁ (om. lines 5-8). s B D (except D₁₋₃) ins.:

166* न मङ्कते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकान् ।
इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु पुष्करः कस्मादिह वामः प्ररोचितः ।
वयं तु बहुसखेऽस्मिन्नसिवासामस्तपोधन ।
भवांस्तु कृष्णवर्त्मनः सुकुमारः सुखोचितः । [5]
कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ।
अर्जुन उवाच ।

गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निर्वसिन्मान् ।
निवसामि महारण्ये द्वितीये इव पावकः ।
एष चापि मया जन्तुर्गुरुपुं समाश्रितः ।
राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । [10]
किरात उवाच ।

मयैष धनुनिर्मुक्तस्तद्धितः पूर्वमेव हि ।
बाणैरभिहतः क्षेते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L. 3) B₂ s प्रचोदिनः; De D₈ प्रयोजिनः (for प्ररो). — (L. 4) De D₈ D₈ "स्तपोधने. — (L. 7) B₂ शरांश्चाग्नि-मप्रमान्. — (L. 8) B (except B₂) De D₄ s पावकः. — (L. 9) B₂ s De D₈ "स्मिन्: (for "श्रनः). — (L. 11) D₂ s धन्व" (for धनु). B₄ De D₈ मयैव धनुर्मुक्ते.]

22 T₁ om. 22 (cf v.l. 21) — ^a \dot{S} K₂ s De D₁₋₃ s ममैष लक्ष्य (or "क्ष)भूतो वै; K₁ ममैष लक्ष्यते भूतो; B Dn D₄ s ममैष लक्ष्य (or "क्ष)भूतो हि. — ^b B Dn D₄ s मम पूर्वपरिग्रहः. — ^c \dot{S} K₁ मम चैक; K₂ s D₁₋₃ मम चैव; De D₈ मम चैष (for ममेव च). — ^d K₂ s D₂ भव; B (except B₄) Dn D₁ s. 4. 6 G₁ वयम् (for वयव).]

23 ^a \dot{S} K₁ [S]न्यस्य (for Sन्यस्ये). — ^c K₁ B De Dn D₄ s अवल्लिप्तोसि; K₂ अभिपक्षोसि; D₁₋₃ G₁ s. s (before corr.) M₁ अभिपक्षोसि (D₁₋₃ "पि); T₂ G₂ (after corr.) अपिक्षोसि. — 23^d = 20^b.

24 ^a \dot{S} स्थितो (for स्थिरो). \dot{S} भव त्वं; K₂ s D₂ T₂ G₂ s M₁ भव वि- (for भवस्व). — ^b K₂ s D₁₋₃ s M₂ अशनीरिव; K₄ अशनिप्रमान्. — After 24, K₁ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂ (both latter om. lines 3-6) ins.:

167* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।

रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ।

ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।

भूयो भूय इति प्राह मन्दं मन्दैर्युवाच ह ।

प्रहरस्व शरैस्ताभाराचान्ममभेदिनः । [5]

इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ।

[(L. 5) K₁ Dn₁ n₂ शरान् (for शरैः).]

25 ^b B₁ Dn D₄ s राजं (for गर्जं). — ^c K₂ विषप्रख्यैः (for "विषाकरैः). — ^d K₂ D₈ युयुधाते (for ततश्चाते).

26 ^a K₁ D₈ बाणवर्षं; De₁ T₂ (before corr.) शरं वर्षं; T₂ (by corr.) G₂ शरान्वोरान्. — ^c B (except B₂) तं (for तत्).

27 ^a \dot{S} K (except K₄) De D₁₋₃ s बाणं (for शरं). K₂ S (except G₂) तु; K₁ तं; B₁ च (for तत्). — ^b K₂ प्रगृह्य च (for प्रति). \dot{S} "भृन्; K₁ "धत् (for "धृत्). — 27^d = 1. 179. 14^d; 181. 4^d; 4. 54. 13^d.

28 ^a K₂ B₁ s T₂ G M₂ तं; B₂ s Dn D₄ s T₁ M₁ तु (for तत्).

29 ^b \dot{S} K₁₋₃ De D₁₋₃ s वयवैताश्रयः; K₂ B (except B₂) Dn D₄ s वच्छिखराश्रयः. — ^d \dot{S} K₂ B₂

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
न हि भद्राणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
अहमेनं श्रैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
तान्प्रसभेन मनसा भगवाँश्छोक्रभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संबृत्तः फल्गुनस्तदा ।
वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।

अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ३७
अहमेनं धनुष्कोट्या शूलोपग्रेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३८
संप्रायुध्यद्भनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जप्रास गिरिगोचरः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तममीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४०
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ४१
ततो बृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
यथा बृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ४२
किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

C. 3. 1608
B. 3. 39. 56
K. 3. 39. 56

D₂ विषयः; D₁ ५ निर्विकः; D₂ चाप्यथः (for [अ]विह्वलः).

30 °) G₂ ५ भवः (for भवेत्). — °) D₂ देवः; M₂ इंद्रः (for यक्षः). Ś₁ K₁ [अ]थ वासुरः; K₂ ५ D₂ D₁-५. ५ [अ]थ वा पुनः; K₁ [अ]सुरोपि वा; D₁ 1. n₂ D₂ सुरोसुरः. B₁ रुद्रो यक्षेश्वरवरः. — °) D₂ D₂ [S]त्र; G₁ च (for हि).

32 °) D₂ कुबेरो (for देवो वा). K₁ transp. वा and यक्षः. K₂ शोटकाक्तो (sic) तिदेवो वा; K₄ देवो वा दानवो वापि. — °) S रुद्रो वान्यो (T₁ रक्षो) (for रुद्रा-
न्यो). Ś₁ K₁-५ D₂ ५. ५ यदि (for इयव-). K₄ रुद्रो
वापि स्वयं स्थितः.

33 °) Ś₁ K₁ प्रीत* (for हृष्ट*). — °) K₂ व्यसृज्य;
T₂ G₂ असृजत्. K₄ M₂ शतधाः (for 'धा). Ś₁ K D₂
D₁-५. ५ तत्र (for राजन्). G₂ असृजत् महाराजः; G₂ अवा-
सृजत्तथा राजन्.

35 °) N (except Ś₁ K₁) फल्गुनः. T₁ ५ (before
corr.) G₂ ५ तथा (for तदा). — °) K₂ विषादं (for
वित्रासं). K₁ ५ D₁-५ तु; K₄ वि- (for च). Ś₁ स वित्रासं
जगामाथ; B Dn D₂ ५ भीक्षेनमाविशालीम्रा. — °) K₄ (m
as in text) यन्मे बाणाः क्षयं गताः (= 37°).

36 °) Ś₁ K D₂ D₁-५. ५ पुरा तावक्षयौ. — °) S मे
वेन (for येनास्य).

37 °) K₄ गृह्णाति (for ग्रसति).

38 °) Ś₁ K (except K₂) D₂ M₂ अहमेनं; B Dn
D₄ ५ हत्वा चैनं; K₄m D₁ अहमेव. — K₁ om. (hapl.)
38°-39°. — °) Ś₁ तोत्रा* (for शूला*). — After 38,
B D (except D₁-५) ins.:

168* प्रगुह्याय धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।

मुष्टिभिर्वापि हतवान्मग्नकल्पैर्महायुतिः ।

39 K₁ om. 39° (cf. v.l. 38). — °) Ś₁ B₂ स
प्रयुद्धो; K₂ ५ B₂m स (K₄ B₂ सं) प्रयुद्धो; K₄m B₁ ५ D
संप्रयुद्धो (D₂ D₁ ५ 'को); G₁ M₁ सं (M₁ स) प्राविष्यत्.
— °) K₄ D₂ D₁ ५. ५ M जप्रास (as in text); the rest
जप्राह (cf. 40°). K₄ वनगोचरः.

40 °) Ś₁ K₁ जल* (for ग्रस्त*). — °) K₁ व्यरक्ष्यत;
K₄ (m as in text) D₁ अरक्ष्यत (for अनिष्ठत). — D₁
om. 40°. — °) K (except K₁) D₂ ५ G₁ M स
(for चै).

41 °) K₂ G₁ तस्य मूर्ध्नि (G₁ 'र्धा') समासाद्य. — °)
M₁ विलीनोसिवरो; M₂ विफलोसिवरो. K₂ D₂ T G
(except G₂) M₂ [S]थ; M₁ [S]पि (for हि).

42 °) N (except Ś₁) फल्गुनः. — °) N (except
Ś₁) T₂ (by corr.) G₁ ५ M य (D₂ त) दा (for यथा).
K₂ D₁ T₁ G₂ ५ M महाकायान्. — °) Ś₁ K D₂ D₁-५. ५
प्रतिगृह्णात्यथो.

43 °) Ś₁ K₁ ५ B Dn D₁ ५. ५ 'संकाशैर्' (for 'संस्पर्-

C. 3. 1605
B. 3. 39. 55
K. 3. 39. 55

प्रजहार दुराधर्षं किरातसमरूपिणि ॥ ४३

ततः शक्राशनिमैर्मुष्टिभिर्मृशदारुणैः ।

किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४

ततश्चट्टाशब्दः सुघोरः समजायत ।

पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५

तेचल्लोमहर्षणम् ।

भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६

जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।

पाण्डवं च विषेष्टन्तं किरातोऽप्यहनम्रलात् ॥ ४७

तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोत्तथा ।

समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८

तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।

तेजसा व्याक्रमद्रोषाचेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९

ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।

फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०

निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

सौरः).

44 °) K₃ 'स्वसौर'; De D₅ 'प्रक्यैर' (for 'समैर'). — °) Ś₁ K₁ धर्षं; K₄ G₁ मर्षं; De₃ D₁ दर्षं; G₄ ताडं (for अर्दं). N (except Ś₁ K₁) फाल्गुनं.

45 °) K₄ B Dn D₄ ० समपद्यत. — °d) K₄ transp. पाण्ड' and किरा'. Ś₁ K₁ युध्यतोः.

46 °) K₄ B₁ ३. ४ Dn D₄ ० तु (K₄ हि) तथुदं; De D₅ अभयुदं; S तयोर्युदं (for मधयुदं). K₃ D₁ ३ मुहूर्तं सुमहयुदं; B₃ मुहूर्तमिव तथुदं; D₅ मुहूर्तं समभवयुदं (hypermetric). — °) D₅ आसीत्सु; K₄ B Dn D₄ ० अभवल (for आसीत्तल). S आसील्लोक (G₁ 'त्रोम'; M₃ 'लोम')-प्रहर्षणं. — De₃ om. 46°d. — °) K₃ De₁ D₅ भुजाभ्यामेव संसक्तं; K₄ भुजप्रहाराम्बरुचं; T₃ G M₃ भुजप्रहारसंसक्तं (M₃ 'भूतं').

47 °) K₁ ३ B D (except D₅ ३. ४) M₁ जघानाथ; T G₁ ३ महाराज; G₄ अताडयत्; M₃ प्रजहार (for जहाराथ). — °) K₃ स; K₄ De₃ G₁ तं; De₁ तु (for च). K₁ पांडवं चापि निहतं; D₅ ३ पांडवं चैव निहतं. — °) Ś₁ K₁ [S]व्यहरत्; De₃ S (except M₁) [S]व्य (G₄ ३) हनयत्; D₅ व्यहरत्; D₃ [S]व्य हरत्; K₃ B Dn D₁ ४-५ M₁ बली.

48 °) T₃ G (except G₁) युद्धं (for भुज). — °) Ś₁ K₁ De D₁ ३ [उ]त्सस् (D₁ 'सान्'); T₁ [उ]त्सा. K₄ T₃ G₂ ४ तदा; T₁ तयोः (for तया).

49 °) K₁ ततस् च; T₁ तत एतं; G₄ ततोर्जुनं. — °) K₃ B₁ ४ De D₅ गात्रैः प्रपी (B₄ सुता) बितं; K₃ T₃ G (except G₁) गात्रेषु पीडितं. — °) K₄ D₅ T₁ [अ]ल्यक्रमत्; B Dn D₄ ० व्यक्रमत्; T₃ G M [अ]ल्यक्रमत्. — °) T₃ G₃ तेजस्तस्य. Ś₁ K₁ ४ व्यमोहयत्.

50 °) B₁ ३ Dn [S]भिः; B₂ ४ D₅ T₃ G₃ [S]ति (for नि). — After 50°b, K₃ ins.:

169* सुमुहूर्तं तथा ध्यात्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।

ततः प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशनः ।

[Line 1 = (var.) line 1 of 171*.]

— °) N (except K₁) फाल्गुनो. — °) Ś₁ K D₅ D₁ ३. ४ महा' (for देव').

51 °) D₁ पार्थः; G₁ M₁ चैव (for चैव). G₄ निरुच्छ्वासः कृत इव. — °) T₁ om. from महात्मना up to भगवन्तं in line 3 of 171*. K₃ D₅ ३ G₁ ३ महात्मनाः (for 'त्मना'). — After 51°b, K₁ reads line 1 of 173* (repeating it after 54); while D₁ ins.:

170* आत्मानं दर्शयामास फाल्गुनः परवीरहा ।

धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शंकरम् ।

तावदास्थाय रूपं स्वमुवाच भगवान्भवः ।

— K₁ reads 51°d first as in text and then as in B D (except D₅ ३). — °d) B D (except D₅ ३) पपात भूय्यां निक्षेष्टो गतस्तत्र इवाभवत्. — After 51, K₁ B D (except D₅ ३) S ins.:

171* स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।

रुधिरिणाभ्रताङ्गस्तु पाण्डवो भृशवुःखितः ।

शरपथं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।

मुग्धमयं स्थण्डिलं कृत्वा माक्ष्येनापूजयन्नयम् ।

तच्च माक्ष्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । [5]

अपश्यत्पाण्डवश्चेद्वो हर्षेण प्रकृतिं गतः ।

पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवन्नयः ।

[T₁ om. up to भगवन्तं in line 3. — (L. 4) D₅ G₂ ४ मुग्धमयं. S (except T₃ G₂ ४) खंडिले. T₁ हरं (for भवन्). — (L. 5) T₃ G (except G₁) तथा (for तदा). — (L. 7) The posterior half = 51°d.]

— K₁ (om. line 2) B D (except D₅ ३; D₁ om. line 2) cont.: K₃ ins. after 51:

172* उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरीग्रीहः ।

जातविक्षयमाश्लोक्य ततः क्षीणाङ्गसंघटितम् ।

ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१

भगवानुवाच ।

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।

शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२

समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।

प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३

ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वश्रुतिर्भवान् ।

विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥ ५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।

ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५

स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।

प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ५६

अर्जुन उवाच ।

कपदिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।

व्यतिक्रमं मे भगवन्श्रन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७

भगवद्दर्शनाकङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।

दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

3. 1831
3. 39. 81
3. 39. 81

[(L. 1) K₁ प्रणतं; K₂ मनसि; Dc₂ भगवान् (for वचसा).
— (L. 2) K₂ B (except B₂) Dc आलक्ष्य (for आलोक्य).
K₂ B₂ s. Do D₁ s. १ तपः (for ततः).]

52 K₁ 4 D₂ M₂ (!) श्रीभगवानुवाच; K₂ १ रुद्र उ^३;
B (except B₁) Dn D₂ १ भव उ^३; D₁ ईश्वर उ^३; T₁ G₁ 4
महेश्वरः. — ^a) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुन.

53 ^b) D₁-s. १ मम चाद्य तवानघ. — ^c) S प्रीतस्तेन
(for 'स्तेऽहं'). — ^d) K₄ B D (except D₁-s. १) S (except
T₁ G₁ M₁) भरतर्षभ.

54 T₂ G₂ 4 om. 54^{ab}. — ^a) N (except Ś₁ K₁
Dc₁) T₁ G₂ वदामि. — ^b) K₂ दिव्यान्धकाणि यैर्भवान्; K₄
चक्षुः पूर्वविभावनं; S (T₂ G₂ 4 om.) चक्षुः पूर्व सुनिर्भवान्.
— ^c) T₁ G₁ 'व्यसे; G₂ 4 'व्यते. — ^d) T₁ G₂ देवा; T₂
G₁ s. 4 M₂ देवान् (for सर्वां). — After 54, K₂ reads
57^{ab}, followed by line 2 of 174*. — B D (except
D₁-s) ins. after 54: K₁ ins. after 51^{ab} (repeating
line 1 only after 54):

173* प्रीत्या च तेऽहं श्वास्मि यदक्षमनिवारितम् ।

त्वं हि शक्नो मदीयं तच्छब्दं धारयितुं क्षणात् ।

[(L. 1) K₁ B₂ Dc D₂ अवभा^a (for अनिवा^a). — (L. 2)
K₁ Dn अक्षं (for शब्दं). K₁ D₂ क्षमः (for क्षणात्).]

55 ^b) Many MSS. गिरिशं. — ^c) N (except Ś₁
K₁) फाल्गुनस. — ^d) D₁ T G₂ s. M₂ महाद्युतिः.

56 ^a) D₁ जानुभ्यां धरणीं गत्वा. — ^b) Ś₁ च प्रणम्य;
K (except K₄) Dc D₁-s. १ [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य).
Ś₁ K₁ s. D₂ १ वै (for च).

57 K₂ reads 57^{ab} (with line 2 of 174*) after
54. — ^a) K₂ B (except B₂) Dn D₂ १ सर्वदेवेश.
— N T₂ G₂ 4 ins. after 57^{ab} (Ś₁ K₂-4 D₂ s. om. line 1;
K₂ transp. line 2; see above):

174* देवदेव महादेव नीलघ्रीव जटाधर ।

कारणानां च परमं जाने त्वां व्यवर्कं विशुम् ।

देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिव जगत् ।

अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः त्वेवासुभानुभूयैः ।

निवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]

दक्षयज्ञविनायाय हरिरूपाय वै नमः ।

ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।

पिताकगोत्रे सूर्याय मार्जालीयाय वैषसे ।

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।

गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणम् । [10]

प्रधानपुरुषातीतं परं सुखमतरं हरम् ।

[(L. 1) K₁ D₂ 'वंड (for 'प्रीव). — (L. 2) K₂-4
Do D₁-s. १ अपि परं (for च परमं). Ś₁ K₁ कारणं च परं
जाने. Ś₁ K₁ हरं (for जाने). D₂ भुवि; T₂ G₂ १ प्रभुं
(for विशुम्). — (L. 3) Ś₁ K₁ १ त्वं (for च). Ś₁
K₁ s. 4 Do D₁-s. T₂ G₂ गतिर्देव; K₂ B₁ s. 4 Dn₁ n₂
D₂ १ गतिं देव. — (L. 4) Ś₁ K₂ s. D₁ 'मानवे (for 'मानुषैः).
— (L. 5) K (except K₁) Dc D₁-s. १ T₂ G₂ १ शिव-
रूपाय विष्णवे. — (L. 6) K₄ (marg. sec. m.) B₁ हरिभद्राय
वै; B₂ Dc T₂ G₂ १ हरिरूपाय वै (T₂ G₂ १ ते). — D₂ om.
lines 7-8. — (L. 7) K₂ D₁ १ शूलपाणिने. — (L. 8)
K₂ B (except B₂) D₁ मार्जालीयाय; T₂ G₂ १ मंगलयाय च.
— (L. 9) Om. in K₂ D₂. Ś₁ K₂ त्वा (for त्वां). — K₂
om. (hapl.) from the posterior half of line 9 up to 57*.
Ś₁ K₁ s. Dc D₁-s. सर्वभूत (Ś₁ 'देव) नमस्कृतं ('न or 'त:);
T₂ G₂ १ सर्वलोकमहेश्वर. — (L. 10) Dc महेश्वरमुमापति (for
the posterior half). — (L. 11) Ś₁ K₂ 'पुरुषादित्यः
(K₂ 'त्वं); K₁ 4 D₁-s. 'पादिभ्यः.]

— ^d) Ś₁ प्रसीद क्षन्तुमर्हसि.

58 ^a) N (except K₄ D₁ s. १) भगवन्. — ^b) G₄

C. 3. 1632
B. 3. 39. 61
K. 3. 39. 61

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भगवानुवाच ।

नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्वहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णो वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २

शक्रामिषेके सुमहदनुर्जलदनिखनम् ।

प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३
एतच्चदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्गस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूणौ चाप्यश्वयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

संप्राप्तोऽं महा. — °) Śī Kī देव (for तव).

59 °) Śī S (except G₁) त्वा (for त्वां). — °) Śī K₁ D₁ सर्वभूतगुरुं विभुं; K₂ D₂ °) विभुं गुरुं; K₃ नमस्कृतं; K₄ D₄ T₁ देवनमस्कृतं (T₁ त); B Dn D₄ °) G₂ क्लो-
नमस्कृतं (B₂ G₂ त); D₅ भूतमहेश्वरं.

60 °b) B Dn D₄-6 [अयम् (for यद्), and यस (for
यं). — °) B Dn D₄ °) प्रतिपद्याय; G₁ मे प्रपं; G₄ M₁
त्वां (M₁ सं-) प्रपद्योमि. — °) Śī K₁ °) D₁-3 प्रसीदस्वाद्य.

61 Dn₂ om. 61. — °) T G (except G₁) प्रहसन्
(for त्व). — °) K₂ D₁-3 कौरव; K₃ भारत; K₄ B Dn
(Dn₂ om.) D₄-6 फाल्गुनं. — After 61, all MSS.
except Śī K₁ °) D₁ °) ins.:

175* परिध्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्भरः ।

पुनः पार्थ सातत्यपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ।

[(L. 1) D₂ युज्य सात्वमिदं वचः (for the posterior half).

— (L. 2) Om. in D₂. K₄ उवाचेदं (for सान्त्वपूर्वम्). K₄
सात्वपूर्वमिदं वचः; D₂ उवाचेदं वृषध्वजः.]

— S (except M₂) cont.:

176* गङ्गाक्षितजटः शशैः पार्थस्यामिततेजसः ।

प्रगृह्य रुचिरं बाहुं हस्तं तावत्तावद्विम् ।

[(L. 2) Prior half = 61°.]

Colophon. K₄ reads it in marg. — Major parvan:

Śī K₁ T G आरण्य. — Sub-parvan: K₁ °) B₂ °) D₂

D₂ °) कैरात; B₂ Dn D₄ °) T₁ G₂ किरातार्जुनीय; T₂ G₂ °) कि-
रातार्जुन. — Adhy. name: D₁ शिवार्जुनयुद्धं; D₂ M₁ किरा-
तार्जुनीययुद्धं (D₂ युद्धे सूक्तवचः). — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn S 39; D₁ 40 (as in text).
— Śloka no.: Dn 84; D₁ 74.

41

1 Śī K₁ M₂ श्रीभगवान्; K₂ D₁ महादेव उं; K₃ D₂ Dn
D₂-4. °) देवदेव उं; K₄ ईश्वर उं; B देव (B₂ शिव) उं; T₁
रुद्रः; T₂ G शंकरः; M₁ देवः. — 1° = 3. 37. 29°.

2 °) Śī D₂ G₁ पुरुषोत्तम. — °) Śī K₂ °) 4m D₂
D₁-3. °) transp. तेजसा and धार्यते. K₄ जगज्जाप्यासितेजसा.

3 °) Some MSS. निःस्वनं. — °) Śī K₁ (before corr.)
शशास्; K₂ B₁ °) D₂ शास्त्रास्; K₃ म्यस्तास्; M₁ शांतास् (for
शास्त्रास्).

4 °) B₁ °) Dn D₄ °) transp. एतत् and तत्. B₂
तदेव देवगांढीवं; B₃ T₂ G₂ °) एतत्ते देवगांढीवं. — °) K₂
च; T₂ G (except G₄) तद् (for यद्). Śī K₁ गृहं (for
प्रस्तं). K₄ तद्विदं प्रसितं तत. — °) Cnp रव्या (for मया).
— Śī om. 4°. — °) G (except G₂) तूणी (for तूणौ).
K₄ चैव (for चापि). K₂ तूणिरावक्ष्यौ भूयः. — °) K₃ तयो-
चितौ; D₂ T₂ G M₁ करो; T₁ वयो. — After 4, B
D (except D₁-3) S ins.:

177* भविष्यति शरीरं च मीरुं कुलमन्वय ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्सत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमर्दिम ॥ ६
अर्जुन उवाच ।
भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्धोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्वृक्षशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहर्तते जगत् ॥ ८
दहेयं येन संग्रामे दानवात्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानश्च पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।

शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कडुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तः समर्थः स्वामहं यथा ॥ १२
भगवानुवाच ।
ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वायुः वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे कश्चित् ।
जगत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

. 3. 1852
. 3. 40. 17
. 3. 40. 17

5 °) Śī K₁ s D₁-s. s राजर्षेः; K₂ De देवर्षेः; B Dn D₄. s ते पार्थ. K₄ प्रीतोहं शीर्षभावेन. — °) B Dn D₄. s भवान् (for तव). N (except Śī D₂ D₃ s) M₁ पराक्रमः. — °) Śī K₁ कचनं मत्तः; K₂ D₁-s च वरं मत्तः; K₃ वरमस्त्रं तं (for वरमस्सत्तः). K₄ वरं गृहाण मत्तस्त्रं; G₄ वरं गृहाण चास्त्रतः. — °) Śī K De D₁-s. s पुरुषर्षभ (K₄ मुनिसत्तम); B Dn D₄. s पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ).

6 °) B Dn D₄ पुरुषः (for सदृशः). — °) S भारत (for मानद). — °) B (except B₂) Dn T₂ G₂ वर्तते (for विद्यते).

7 °) Hypermetric ! Śī K₁ प्रभो; D₂. s S (except T₁ G₁ M₂) चरं (for भगवान्). — °) T₂ G transp. दिव्यं and चोरं. Śī K₁ विभो (for प्रभो).

8 °) Śī K₁ यत्ते; K₂ यत्र; B (except B₂) यत्तु (for यत्तत्). — After 8, K₁. s B D (except D₁-s) ins.:

178* कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्मैत्रिणा तु महाहवः ।

स्वप्नसादाम्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ।

[(L. 1) B₂ तु; B₂ D₂ D₃ मे (for तु). K₄ तथान्दैर्यो-यमत्तमे. — After line 1, K₄ ins.:

179* ब्रह्माक्षज्ञानसंपदैर्मैत्रिणा मे महाहवः ।]

9 °) S जयेयं (for दहे*). K₄ संग्रामे दानवांश्चैव. — °) G₁ transp. दानवान् and राक्षसान्. Śī K₁ तदा (for तथा). K₄ राक्षसांश्च महाप्रभो. — °) K₄ कक्षांश्चापि; B राज्ञश्चैव (for भूतानि च).

10 °) B Dn D₄. s M₂ यस्मिन्; T G M₁ यत्र (for यतः).

— °) K₁ [उ]त्त मन्त्रिते; K₂ D₂ [अ]नुमन्त्रितान्; K₄ B Dn D₄. s M₂ [अ]नु (M₂ 'भि')मन्त्रिते; De D₂ [अ]भिर्सन्निभा.

11 °) Śī K₁ ययि (for येन). G₄ दुर्घोचनेन भी.

12 °) K₂ परमः (for प्रथमः). — °) Śī K₁ s Do D₂ विमर्दे वै; K₂ om B₂ D₁-s विमर्देषु; B₁ विनिर्मुक्तं; B₂ om रिपुहंतुं; G₄ विनिर्मुक्तः; M₂ हि निर्मुक्ते.

13 Śī T G₁-s M₂ श्रीभगवान्; K₁. s G₁ श्रीभगवानुवाच; K₂ रुद्र उ*; K₃ D₂. s देवदेव उ*; B D₂ Dn D₄. s भव उ*; D₁ महादेव उ*. — °) N (except Śī K₁) T₁ M₂ ददामि. — °) Śī K₂ D₁ परं; K₁ D₂ चरं; K₄ प्रभो; B De Dn D₄-s विभो (for महत्). — °) Śī K₁ B (except B₂) D (except D₁-s. s) M₁ चासि; G₄ [ऽ]पि च (for चापि).

14 °) K₂ S (except G₄) तद् (for [ऽ]तद्). Śī K₁ सहस्राक्षः (for महेन्द्रोऽपि). — °) Śī K₁ नापि (for न च). — °) K₂. s D₂ च; B (except B₂) Dn D₄. s [अ]पि (for the first वा). Śī K (except K₄) D₁-s चापि देवानां; T₁ चासवो वायुः (for वायु वा वायुः). — °) T₁ न तद् (for कुतो). Śī K (except K₄) D₁-s. s ज्ञास्यति; De ज्ञास्यति (for वेत्स्यति). K₂ D₂. s T₂ G मातुषा (for मानवाः).

15 °) T G₁-s M स्वया (for स्वतत्). Śī K (except K₄) De D₂. s. s धीरः; D₁ तात (for पार्थ). G₄ मात्स्यते-जसि वै पार्थ. — K₂ om. 15°-16°. — °) M₂ एतद् (for जगद्). B Dn D₄. s M₂ हि (M₂ हि)नाशयेत्; T G हि निर्दहेत्. Śī K₁. s De D₁-s. s एतद् (for सर्वम्).

C. 3. 1653
B. 3. 40. 18
K. 3. 40. 18

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ १८
उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुपापतिम् ।
प्रतिजग्राह तत्रापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ससागरवनोद्देशा सग्रासनगराकरा ॥ २०
शङ्खदुन्दुमिषोषाश्च मेरीणां च सहस्रशः ।
तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
अथास्त्रं जाज्वलद्भोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

16 K₃ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); D₄ om. 16^a-17^b.
— ^a) D (except D₁-s. 6; D₄ om.) G₄ अत्र (for अस्त्र).
— ^c) Ś₁ K₁ चैव (for वाचा). — ^d) K₃ B₄ D₄ निपातिते;
some printed ed. (erroneously) निपात्यते.

17 D₄ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) Ś₁ K₁ s B
D (except D₁-s) T₃ G₂ M₃ उपसंगम्य. Ś₁ देवेशम् (for
विश्वेशम्). — ^d) Ś₁ K₁ s De T₃ G₂ वचो; K₃ s B Dn
D₁-4. s [अ]थ सो (for च सो).

19 ^a) K₄ (m as in text) B Dn D₄ s च तत्पा (K₄
तं पार्थ (for महा)). — ^b) K₄ (m as in text) तदस्त्रं त्र्य-
क्षे पुरा. — ^d) Ś₁ K (K₄ marg.) Do D₁-s. s पार्थः
(for चापि), and अरिमर्दनः (for अर्जुनस्तदा).

21 ^a) Ś₁ B₃ Dn₃ D₁ s 'निर्घोषा; K₁ s G₂ 'निर्घोषो;
Do T G₁ s M₁ 'घोषम्; D₃ s. 6 'घोषां. — ^c) M₃ नि-
घोषः (for संप्राप्ते). — ^d) K₄ भुवि (for अभूत्). B Dn
D₄ s निघोषाभापतम्भुः; M₃ तदा समभवद् भूतं.

22 ^a) D₁ s प्राज्वलद्. — ^b) Ś₁ K₁ महात्मनः; K₃ s
Do D₁-s. s महौजसः (for [अ]मितौजसः). — Ś₁ K₁ om.
(hapl.) 22^a-24^b; K₃ om. (hapl.) 22^a-23^b. — ^c) B
Dn D₄ s वै स्थितं; D₁-s. s चिह्नितं (for विह्नितं). K₄
Do₁ D₁ s T₃ G₂ पार्थे (for पार्थे). K₃ मूर्तिमन्तस्थितं
पार्थे.

तं पार्थं ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
यत्किंचिदश्रुतं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ २३
स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्य त्र्यम्बकेन तदार्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४
ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
धनुर्महद्विजिजिषाश्चक्षुदं
ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५
ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
जगाम स्त्रं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

23 Ś₁ K₁ om. 23; K₃ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22).
— ^a) B Dn D₄ s स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ. — ^b) N (Ś₁ K₁
om.) फल्गुनं. — ^c) K₃ s Do₃ Dn₃ T G₂ s नाशमेयि-
वान्; B (except B₃) Dn₁ D₄ 'मीयिवत् (Dn₁ 'वान्);
Do 'मागतं. G₄ तत्सर्वं द्वात्रिंशोऽनुज्ञातः.

24 Ś₁ K₁ om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) S (except
M₃) स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातः. — ^b) K₃ s Do D₁-s. s T₁ महा-
त्मना; B₃ T₃ G M₃ त (G₂ s य) धार्जुनः. — ^c) K₄ Dn
D₄ s T G M₃ राजन्; B D₄ M₁ देवं (for पार्थः). — ^d)
S भवम् (for देवम्).

25 K₁ D₃ om. 25. — ^a) K₄ B (except B₃) Do
D₁ s G₁ त्रिदश (for त्रिदिव). — ^b) K₄ B₃ M 'भुवि
(for 'मतिर्). — ^c) T₃ G₂ s वीरः; G₁ मत्तं; G₂ वैत्यं
(for दितिज). — ^d) K₄ B₃ हरः; T₃ G₂-4 वरं; G₁ M₁
पुनः (for भवः).

26 ^a) Ś₁ K (except K₄) D₃ s अश्वयसः; D₁ अगात्
(for ईश्वरः). — ^c) Ś₁ K₁ प्रवरं; K₃ उवलनं; K₂ s D₂ s
पवन् (for पतगं).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₃ T G₂-4
आरण्य. — Sub-parvan: K₁ B₁ s. 6 Do D₃ कैरात; B₃
Dn₁ na D₃ s T G₁-s M₁ किरातार्जुनीय. — Adhy. name:

४२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुलोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वाभिर्भुषं च प्रयोजनम् ॥ ४
ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणभृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नैर्देर्नदीमिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महर्षिषा ।

कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकुच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मूर्त्युर्मूर्तिधरैः सार्धं पितृमिलोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरभिनित्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
श्रील्लोकान्पुष्पकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपत्न्यान् ।
द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

C. 3. 1677
B. 3. 41. 14
K. 3. 41. 14

K₃ B₁ D₁ पाण्डुपताक्षप्राप्तिः ; K₃ कैरातवरप्रदानं ; D₃ हुंङ्कीले
देवदेवात्पाण्डुपताक्षप्राप्तिः ; D₃ अर्जुनस्य पाण्डुपताक्षप्राप्तिः ; T₃
G₁₋₃ M दिव्यास्त्राणामः (M₁ दिव्यास्त्राणान्). — *Adhy. no.*
figures, words or both) : Dn B 40 ; D₁ 41 (as in
text). — *Sloka no.* : Dn₁ n₃ 29 ; Dn₃ D₁ 28.

42

1 °) T₁ G₂ तं (for सं). Ś₁ K₁ D₃ ३ स्वेवं ; K₃
तत्र (for स्वेवं). — °) T₁ ३ (before corr.) G₂ ३ M
गोवृष (for वृषभ). — °) K B Dn D₄ ६ ईयिवान्
(for पयि).

2 °) S इत्यस्यकृत्प्रभुः (G₃ 'कृत् प्रभुव').

4 °) K₃ ३ (*sup. lin.* as in text) कृताच्छं. — °)
B Dn D₄ ६ आहवे (for आःमना). D₃ यस्प्रुष्टः परमात्मना.
— °) T₁ विनिवृत्त्य तु ताप्सवार्ज. — °) K₁ मिलिङ्गि
(sio) ; K₃ ३ D₁ ३ ३ ३ T₁ G₂ M निवृत्तं. — After 4,
K₁ B D (except D₁₋₃) T₃ (marg. sec. m.) ins. :

180° इत्येवं विभक्त्यानस्य पार्यस्यामितलजसः ।

5 °) Some MSS. वैदूर्य. — °) Ś₁ क्षमः ; S द्योत

(for आसं). T₁ G₂ ३ M₁ दिशं.

6 °) S मरुद्गणैः (for च दैवतैः). — °) Ś₁ K₁ आगतं ;
B₃ D₁ आगतः (for आगमत्).

7 °) K₃ यक्षरक्षोगणैर्वृतः.

8 °) T₃ G (except G₁) अधिपः (for ईश्वरः). K₃
साक्षात् (for श्रीमान्). — °) T₁ भुतम् (for द्रष्टुम्). Ś₁
K₃ ३ D₁₋₃ आगमत् ; K₁ आययी (for आगतः).

9 °) K₁ ३ D₃ M₂ ततो (for तथा). K₃ ३ D₁ ३
T₃ G (except G₁) लोकान्तकः (for 'कृत्'). — °) Ś₁ K₁ ३ ३
B₃ Dn D₃ ३ मूर्त्युर्मूर्ति ; K₃ मूर्तामूर्त ; B₁₋₃ ३ मूर्त्युर्मूर्ति ; D₁
मूर्त्युर्मूर्त ; D₃ मूर्त्युर्मूर्त्यं.

10 °) D₃ T₃ G₁ ३ ३ [ए]व (for [अ]व).

11 °) K₃ ३ D₃ अथ ; T₃ G चैव ; M₁ अपि (for च
सं). — °) Ś₁ K₁ S (except G₁) मार्ताण्डो.

12 °) Ś₁ च (for वि). K₃ ३ B D (except D₁₋₃)
M ते भानुमन्ति विचित्राणि.

13 °) Ś₁ K₁ ३ D₃ ३ देरावणं. — °) Ś₁ D₁ मर्ह-
द्राण्या.

14 °) = 3. 44. 17°. S पाण्डुरेणा. — °) K₃ नारका-
राक्षः ; K₃ हुंङ्गु ; K₃ (marg. sec. m.) 'चंद्रः (orig. gloss)

C. 8. 1678
B. 3. 41. 14
K. 3. 41. 14

शुश्रुमे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ १४
संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ ह्यर्थं श्वोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्माल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽथ भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
पूर्वैर्षिमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया बध्यो धनंजय ॥ २०

अंशश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वैरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २१
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवंस्तोषितो हि महामृषे ।
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपचारं च समोर्क्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मं व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽसि जलेश्वर ॥ २६
मया समुद्यतान्याशान्वारुणाननिवारणान् ।

S तारकाराजः (M₂ तारकाजायः). — ^a) Ś₁ K₁. s D₀₁
D₁₋₃. s [अ]स्थितः; B₁. 4 D₄. 6 T₂ G₂ M₂ स्थितः (for
[अ]स्थितः). K₂ सितमभ्रमिवास्थितः; K₄ सितमभ्रमि
वास्थितः.

17 ^b) K (except K₄) D₀ D₁₋₃. s दृष्टा (for समा).
— ^d) K₄ अर्होय; B D (except D₁₋₃) T₂ G₂ अर्हति
(for अर्हो हि). K (except K₂) D₁ T₂ (by corr.) G₂
वर्धने.

18 ^a) K₁. s B D₀ D₄. 6 G₁. 2. 4 त्वया च (G₁. 2. 4
स) वसुमन्भूतो; T₁ त्वं वा वसुषु संभूतो; T₂ G₂ त्वया वसुषु
संभूतो. — ^f) K₂ B D₀ D₄. 6 T₁ G₁ M₁ महावीर्यः (T₁
M₁ 'वे' पितामहः; K₂ महाबलपराक्रमः. — After 18, K₁. s
B D₀ D₄—6 T₂ G (except G₁) ins. :

181* भीष्मः परमधर्मिमा संसाध्य रणेऽनघ ।

[G₂. 4 जेतव्य (for संसाध्य). D₀ T₂ (before corr.)
G₄ त्वया (for रणे).]

On the other hand, K₄ D₁₋₃ ins. after 18:

182* त्वया सह समुद्भूतो महावीर्यः पितामहः ।

19 ^a) K₂ B₂ मनुष्यत्वमुपागताः; D₂ ये मनुष्यमुपा-
गताः. — ^f) Ś₁ K₁ संसंख्या; K₂ B D₀ D₄. 6 दानवाः;
D₂ त्वत्साध्याः (for संसाध्याः).

20 ^a) D₁. s पितुर्मम सुतश्चैव. — ^e) K₂. s B D₀
D₄. 6 च; T₁ तु (for स). K₄ D₀₁ D₁₋₃ तु (for सु).
D₀₂ D₅ सु (D₅ तु) महातेजास्.

21 ^a) Ś₁ K₁. s D₀ D₁₋₃. s T₁ क्षितिसंभूताः. — ^b)
K₂ B₂ D₀ D₄. 6 'दानव'. — ^d) D₅ T G₁. 4 'निजिताः;
G₂ M₂ 'निजितान्. — ^e) Ś₁ K₁. s D₀ D₁₋₃. s धर्मज्ञः;
K₄ युधेर्व (for कौन्तेय). — ^f) K₂. s D (except D₅)
यथास्थाम्. K₄ अरिमर्दनः; a few MSS. 'कर्षण.

22 ^a) T₁ G M₁ अक्षया तावकी (T₁ G₄ 'ती'; G₂ 'का')
कीर्तिः. — ^b) Ś₁ K₁ यास्यति (for स्थ). Ś₁ K₂. s B D
फाल्गुन; K₄ पांडव. — ^d) T₂ G₂. 4 महादेव.

24 Before 24, most N MSS. ins. वैशं उ'. — ^a)
T₂ G (except G₄) पार्थोयि (for तत्पार्थो). — ^b) Some
MSS. 'नंदन. — ^c) T₂ (before corr.) G (except G₂)
सोपरोक्षं (for 'चारं). — ^d) K₁ D₀₁ विनिवर्तनं; T₂ G
M₂ सं (G₁ च) निवर्तनं. K₂—4 B D₀₂ D₂. 4. 6 समोर्क्षवि-
(K₂. 4 D₂ 'स' निवर्तनं.

25 ^a) Ś₁ उद्गारयत्; K₂ चोदीरयत्; B₂ M₂ उच्चारयत्
(for उद्गारयत्).

27 ^b) Ś₁ K₁ दारुणान्; K₂. s वरुणान्. K₂. s B D₀
D₄. 6 T₂ G₂ अ (B₂ वि) निवारितान्; K₄ अतिमंभितान्; D₀

प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
 एमिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मृच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ २९
 अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःशत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
 स्वयसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्यभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
 मचोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
 ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुलनन्दनः ।
 कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
 ततोऽप्रवीदेवराजः पार्थमस्त्रिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्छृण्वया वाचा मेघदुन्दुमिनिस्वनः ॥ ३५
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुग्राहः साक्षादेवगतिं गतः ॥ ३६
 देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिदम् ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥ ३७
 रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ॥ ३८
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्निरिभूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।

G. 3. 1711
 B. 3. 41. 47
 K. 3. 41. 48

D₈ अतिदारुणान्; D₁₋₃ अरिवारणा (D₈ 'रिता' न्. — ⁴)
 Ś₁ K₁ G₂ M₂ 'निवर्तनं.

28 ⁴) K₄ S महीजवां (for महात्मनाम्).

29 ⁵) K₁ समुद्धतं; K₄ समुद्यतान् (for समुत्थितं). K₂
 B Dn D₁₋₄. ६ मयसादसमुत्थि (K₂ Dn 'हि !') तान्; K₃
 मत्प्रसादमुत्थितान्. — ⁶) T₁ [हृ]ह न; T₂ G₂ [ए]भिर्न;
 G₃. ७ [ए]हि न; M₂ (by transp.) हि न. — ⁴) Ś₁ K₁. ४
 D₁₋₃ जरातिगः; K₂ प्रजालकः (for [आ]ततायिनः).

30 After 30, T G ins.:

183* ततस्मान्दारुणां दिव्यान्वस्त्रान्स्त्रविदां वरः ।

प्रतिजग्राह विधिवद्गृह्णाद्वासविस्तदा ।

31 ⁴) Ś₁ K₁. ३ Do D₁₋₃ transp. वरुणेन and यमेन.
 — After 31, K₂ B D (except D₁₋₃) ins.:

184* प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।

त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।

32 D₁ om. 32^{ab}-33^b. — After 32, K₁. ३ B D
 (except D₁₋₃) ins.:

185* दर्शनात्ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरपंथ ।

अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।

33 D₁ om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). — ⁶) K₂ B Dn
 D₄. ६ मत्सत्त्वैव भवानाद्यु. — K₂ B Dn D₄. ६ ins. after
 33^a: D₂ (om. line 1 and repeating 33^b after line 3)
 ins. after 33^{ab}:

186*

गृह्णावस्त्रमनुत्तमम् ।

अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य ध्वष्यसि ।

तद्विदं प्रतिगृहीष्व.

— ⁶) K₂ B D (except D₁₋₃. ६) 'करं. — ⁴) Ś₁ पुरा
 तनं; K₁ अरातिनं; K₂ B Do Dn D₄. ६ अरातिनुत्; D₈
 अमिग्रहन्. — After 33, K₁. ३ B D (except D₁₋₃)
 ins.:

187* महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।

तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन वरुणा महासुराः ।

त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।

त्वमहो धारणे त्वस्य मेरुप्रतिमगौरव ।

34 ⁵) Some MSS. 'नन्दन. — ⁶) K₂ B₂. ३ Dns. ns
 D₄. ६ अभिः; K₂ B₁. ४ Dn₁ अभि (for क्षपि).

35 ⁴) T₂ G दिव्य'; some MSS. 'निःस्वन.

36 Before 36, a few MSS. ins. इन्द्र उ' (resp.
 इन्द्रः). — ⁵) Ś₁ K₁. ४ B₁. ४ D₂ ईशो नः (for ईशानः).
 B₂ प्रतापवान् (for पुरातनः). — ⁶) K₂ त्वं हि (for परा).
 — ⁴) K₂ Do D₂ तस्मात् (for साक्षात्).

37 ⁶) Ś₁ K₁ च; K₂ B D (except D₁₋₃) तु (for
 हि). K₂ महता (for सुमहत्).

38 ⁵) K₂ G (except G₂) आगतत्. S (except M₂)
 मम (for महीम्). — ⁴) S सर्वाणि (for दिव्यानि). K₂
 Do D₂ सर्वशः (for कौरव).

40 K₂ om. 40^{ab}. — ⁶) K₂ Do D₂ ततः प्रणम्य
 ताम्सर्वां.

C. 3. 1711
B. 3. 41. 47
K. 3. 41. 48

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरङ्घ्रिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतियूज्य घनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४१

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभ ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति धीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्वं ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।
गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।
श्रित्तयामास राजेन्द्र देवराजराधागमम् ॥ १
ततः श्रित्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरघोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो मीमा गदाश्रोत्रप्रदर्शनाः ।

दिव्यप्रभावा प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुङ्गागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बहिर्मेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रश्रुपं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

41 ^a) Ś1 K1 प्रतियुज्य; K2 'मानं; K3 B3 D4. 6
'गुणः; D5 Dn D1-3. 5 'मान्य. — ^d) D1. 3 G1. 3 M3 कामं
(for काम-).

42 ^a) T3 G (except G1) महाराज (for मुदं लेभे).
— ^b) K3 लब्धास्त्रः. A few MSS. 'वैभ. — ^c) K1. 3 कृत-
रथम्. Ś1 K1. 3 D5 D3. 3. 5 एव; K2. 4 B Dn D4. 6 अथ;
T1 G1 M3 इति (for इव). K1 om. च. — ^d) Ś1 K1. 3. 4
D5 D1-3. 3 मेने सं (for स मेने). K2 B1. 3 Dn D4. 6
'मानसं.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1 T G आरण्य.
— Sub-parvan: Ś1 K B1. 3. 4 D5 Dn D3-6 कैरात (to
it all MSS. except B1. 3. 4 add समाप्त); B3 किरातार्जुनीय.

Adhy. name: D1 वरप्रदानः; D3 इन्द्र-चक्र-वर्णन-समा-
गमे अस्त्राणां लब्धिः; T3 G1-3 M1 लोकपालास्त्रदर्शनं (G1 M1
'प्रदानं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn S
41; D1 42 (as in text). — Śloka no.: Dn 49; D1 43.

43

1 ^a) K3 B (except B3) Dn D4. 6 'रथं प्रति; K4
'समागमे.

2 ^a) T3 G (except G1) तस्य (for ततश्च).

3 ^a) B1 T G ततो (for नभो). — ^c) K1 च (for
सं).

4 ^a) K (except K2) D3. 3 प्रासाश्च. D1 विद्युतश्च
वारुणाः प्रासाः; G3 दिव्यः प्रसादात्प्रासाश्च. — ^d) T3 G3 क्र-
यश्च; G2. 4 शक्तयश्च.

5 ^a) K1. 3 B3 Dn D4. 6 T3 G (except G1) वैभ (for
तत्र). — ^b) T3 G3 शक्तियुक्ता. K1 D5 हुङ्गागुडाः; K2
गुङ्गागुडाः; B Dn D4. 6 T3 (after corr.) G3 तुङ्गागुडाः;
D5 D1. 3. 3 हुङ्गागुडाः; T3 (before corr.) G1. 3. 4 M
हुङ्गागुडाः. — ^d) Cf. 3. 45. 4^d. K2 B Dn D4. 6 महामेघ-
स्वनास्त्राः; K3 वह्निज्वालाविभीषणाः; K4 D3. 3 वह्निर्मेघनिभा-
(K3 'स्वना')स्त्राः; D5 D3 प्रावृण्मेघनिभस्वनाः; S शंखमेघ-
निभास्त्रा (G1. 3 'वा'; text as in Ś1 K1 D1. — Cf.
Hopkins, JAOS. 14 (1890). elxi.

6 ^a) Ś1 K1 D3 संहिताश्च. Ś1 K1. 4 B1. 3 D1-3 महा-
बलाः; K2. 3 B3 D5 Dn D4-6 तथोपलाः; M3 महोपलाः.

7 ^a) N (except K1 D5) ये (for वं). — ^d) D5
दिव्यं च परमे सुखं.

8 ^a) K4 तदा पार्थः; S महीपालः (for महानीलं).
— ^d) S (except M3) कनकभूषितं.

कञ्जमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्नेव स्थितं क्षतं तप्तहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 संनतः प्रथितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव श्वतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिबृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्माल्लोकादेवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्वमेधानां शूतरेपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।

देवतैर्वा समारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाप्यथ वा स्पृष्टुमारोहं कुत एव तु ॥ १७
 त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्ये स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्यर्थं यथा ॥ १८
 वैशांपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरूरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्नुतः शुचिः ।
 जज्ञाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्पुत्रान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गामिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशाः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

G. 3. 1737
 B. 3. 12. 24
 K. 3. 42. 24

9 ^b) Ś1 K1 मातलि हेमभूषितं; K2. 4 De D2 मातलि हेम (K4 स्वर्ण)भूषणं; D1 तप्तहेमविभूषणं; S हेममाला (T1 M 'जाळ')विभूषितं. — ^d) S देवराजमतर्क.

10 ^b) N (except Ś1 K1. 8) फाल्गुनस्य. S (except M2) स (for [अ]थ). — ^c) K2 Dn2. n2 प्रस्थितो; K2. 4 B1. 4 D1-3 G1 'सुतो; D2 'यतो (for 'अतः').

11 Before 11, all MSS. except D2 T1 G4 ins. मातलिह' (resp. मातलिः). — ^a) Ś1 K1. 8. 4 B2. 4 De Dn D1-3 T G2. 4 श्रीमान् (as in text); the rest श्रीमन्.

12 ^a) Ś1 K1 De Dn2 त्वाम् (for माम्). — ^d) Ś1 K2 M1 त्रिदिवालयाः.

13 ^b) D1 S (except T2 G2) सधिं (for 'अधि').

14 ^c) K2 B2. 3 D2 S आरोहस्व; D2 'हय (for 'ह रथ').

15 ^a) K2 B (except B2) Dc1 D1. 3 शीघ्रं त्वम् (for शीघ्रं त्वम्). — ^b) Ś1 K1. 8 De D1-3. 8 आरोह रथशुचमं; K2 त्वमारोह रथोत्तमं.

16 ^c) Ś1 K1 दानवैश्च; K2 D2 T1 G2 देवतैर्वा. T2 G दुरारोहं (for समारोहं). — ^d) Ś1 K1 देवतैर्वा. S महारथं (M 'क्षै').

17 M2 om. 17^{ab}. — ^a) Ś1 K2 D2 शक्यम्. — ^b) S (except T2 G2; M2 om.) श्रेष्ठ (for एव). Ś1 K1. 8 De D1-3. 8 रथोत्तमः (for महा'). — ^d) K2 Dn D2 M1 च; B (except B2) वा; T G हि (for तु).

18 ^b) D2. 6 T G2. 8 स्थितवाजिनि; M2 रथवाहिनि. G1 रथस्ये श्वतवाहिनिः. — ^d) G (except G2) सत्यर्थं (for सत्यर्थं). Ś1 K1 विमानं सुकृती यथा.

19 ^a) K2 D2 संश्रयः; K2 योज्यैव; S (except M2) जग्राह (for येमे च).

21 ^a) K2 पितृन्पुत्रान् (for ततः पितृन्). — ^b) Ś1 K1. 8 Dc2 D2 च देवताः (for यथा'). — ^c) K2 M2 शैलराजानं (for 'राजं तं').

22 ^a) K2. 4 Dn D2. 8 T G पुण्यं (for धर्म').

23 ^a) K2 D1-3 S (except M2) महा' (for सदा). — ^d) S (except M2) अपि (for सह). K2 प्राप्तावन्ति गतिं पुण्यामिह तत्त्वा परं तपः.

24 ^b) T1 G1 मुनिसंश्रित. Ś1 K (except K1) B1 D2. 8. 8 तीर्थवन्; D1 G2. 4 M2 'वान्. — ^c) Ś1 K1. 8 B1 Dn D2. 8. 8 [आ]मंत्रयित्वा. Ś1 T1 M2 रथा (for रथा'). — ^d)

C. 9. 1737
B. 3. 42. 24
K. 3. 42. 24

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥
तव सान्नि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
आरूढो ह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
सोऽद्दर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
ददर्शद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
न तत्र द्यौः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
दीपवद्विप्रकृष्टत्वादग्नौ सुमहान्त्यपि ॥ ३०

G₁. ३. ४ अस्म्युषितस् (for अस्म्यु^३).

25 After 25, K₁. ३ B D (except D₁-३) S ins.:

188* कलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।

सुसुगन्धाश्च वायोवास्तृच्छरीरविनिःसृताः ।

अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः ।

सिन्धुर्वा पितुरङ्गे सुसुखं वर्तते नग ।

तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज मया प्रभो । [5]

अप्सरोगगनकीर्णं ब्रह्मघोषावुनादिते ।

सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यशः ।

[(L. 2) G₂. ४ तृच्छरीराद् (for तृच्छरीर^३). — (L. 3)

K₂ D₀ D₁ अमृतस्वादनीया मे; D₅ अमृतं स्वादनीयं मे; T G

(except G₁) अमृतास्वादसदृशाः. D₅ पीतः प्रस्रवणोदकं; T G₂-४

M₁ पीताः (G₂. ४ शैल) प्रस्रवणोदकाः. — (L. 4) D₅ मातुर

(for पितुर^३). T₁ वागे; T₂ G₂-४ वाङ्के; G₁ त्वङ्के (for अङ्के).

B₁ D₀ [5] नद्य (for नद्य). S सुखं शेते तदे तथा. — (L. 5)

S मया (for तथा). T₂ G₂ ललितं; M₁ शक्तिं. S

(except G₂ M₂) महा- (for मया). — (L. 6) D₀ S

'घोषनिनादिते. — (L. 7) T₂ G (except G₁) अद्भु

(for अस्म्यु^३). M सान्नि (for सानुषु). T₂ G दृष्टुषे

तव सानुभिः.]

26 ^b) S आसन्प्रयत्नं सानुषु (G₂ 'हम्').

27 ^a) Ś₁ K₂ D₀ D₁-३ बहू^३; K₄ दिव्यं^३; D₅ नर^३ (for [आ]दिव्यं).

28 ^a) Ś₁ K₁. ३. ४ D₀ D₁-३. ५ G₂ गत्वा; K₂ B (B₂ in as in text) D₀ D₄. ६ यातो; T₁ यत्वा (for यात्वा). — ^b)

तानि तत्र प्रभासन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।

ददर्श स्त्रेषु चिण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयांश्चिवा ॥ ३१

तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।

तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२

गन्धर्वाणां सहस्राणि द्यौर्ज्वलनतेजसाम् ।

गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३

लोकानात्मप्रभान्यद्वयफलगुणो विस्मयान्वितः ।

पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४

एते सुकृतिनः पार्थ स्त्रेषु चिण्येष्ववस्थिताः ।

यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५

ततोऽप्यद्वयत्विशतं द्वारि सिंतं वैजयिन् गजम् ।

ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६

स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

D₀ धर्म^३ (for भूमि^३)!!

29 ^a) K₁ D₁ G₁ (by transp.) सोमः (K₁ 'म') सूर्यो;
T₂ G₂-४ सोमसूर्यौ. — ^b) T₂ G₂. ४ द्योतेते. S नोत (for
न च). — ^c) S युक्ता (for तत्र), and 'लक्षणाः (for
'लक्षया).

30 ^a) T G आकाशे; M₁ अत्यंत; M₂ द्वीपवद्. — ^d)
K₂ B D (except D₁-३) तन्नि; G₂. ४ उद्भूति (for अणूनि).

31 ^a) Ś₁ K₁ D₁-३ विमानानि; K₂. ४ सुभास्वति; S च
भास्वति. — ^b) Ś₁ K₁ D₁-३ स (for च). — ^c) Ś₁ K₁. ३

D₀ D₁. ३ द्युतिमन्ति; K₂ D₁ दीप्तिमन्तः.

32 ^a) K₄ D₁-३ तापसाश्च. Ś₁ K₁ B₂ स्वर्जितस्वर्गाः;
K₂ D₀ च जितं स्वर्गं; K₄ चाजितं स्वर्गं. — ^d) T₂ G (except
G₁) समुपेताश्च सं.

33 ^b) K (except K₁) B D (except D₀ D₁) T₁
G₁ M 'उवक्षित'. — ^d) K₂. ४ B₂ D₀ D₁. ३. ४ T₂ G₂
गणान्.

34 ^b) N (except Ś₁ K₁. ३) फालगुनो. — ^c) Ś₁ K₁. ३ D₁-३
संपूज्य; K₁ अष्टपञ्च (for पप्रच्छ). — ^d) Ś₁ K₁. ३ D₁-३
चात्येदम् (for चाप्येनम्).

35 ^b) S विक्षिताः (for [अ]वस्थिताः). — ^c) K₂ D₀
ताम् (for याम्). K₂ D₀ D₅ दृष्टवानसि यानि (K₂ 'मि') त्वं.

36 ^b) K₂ B D₀ D₄. ६ क्षुभं; K₂ स्थिरं; S (except
M₂) मत्तं (for सितं). K₂ am D₁. ३ S विजयिन्; D₀ D₅
वैजयिकं. — ^c) Ś₁ K₁. ३ D₂. ३ ऐरावतं. K₄ D₀ चतुर्दं.
— ^d) Ś₁ K₁. ३ D₁-३ स्त्वमानं महर्षिभिः

प्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७ ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ३८
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वतुङ्गसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोमिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयम्विरिब द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्दणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ४

नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानापुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञह्नैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तदिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यमियातानि ददर्शयुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

C. ३. 1764
B. ३. 43. 9
K. ३. 43. 9

38 °) K₂ B₁ s Dn D₆ T₂ G₂ अभि°; K₄ अनु°
(for अभि°). — After 38°^b, K₂ B D (except D₁-s)
ins.:

189* एवं स संक्रमेत्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ।

— °) Ś₁ K₁ D₁-s नाज्ञा° (for ताम°).

Colophon lost in B₁. G₁ partly broken. — Major
parvan: Ś₁ K₁ Dn₁. ns T G₂-4 आरण्य. — Sub-par-
van: K₂ B₂. 6 Do D₁. s. 5 हृन्मूलोकगमन; K₄ अर्जुनखैर्द्र-
लोकगमन; D₂ अर्जुनखैर्द्रलोकगमन; T₂ G₁-s M₂ हृन्मूलोका-
भिगमन. — Adhy. name: D₂ अमरावतीदर्शनः. — Adhy.
no. (figures, words or both): K₁ Dn S 42; D₁ 43
(as in text). — Śloka no.: Dn 42; D₁ 38; D₆ 40.

44

1 °) K₂ B₁ Dn D₄. 6 G₁ transp. स and ददर्श.

2 °) K₂ B Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₂ च (for स).

— °) K₂ B D (except D₁-s) T₂ G₂ पुण्याणां (for द्रुमाणां).

— D₂ om. (hapl.) 2°^d. — °) Hypermetrie! K₂ B Dn
D₄. 6 T₂ G₂ उद्गीष्यमानो; K₂ उद्गीष्यमानो; K₄ उपलेष्यमा-
नो; D₆ उद्गीष्य°; D₂ ताम्बीष्य°.

3 °) K₂ Do S पुण्यम् (for त्रिपुण्यम्). — °) Ś₁ K₁. s
D₁-s दिव्यविहगैर्.

4 °) = 3. 43. 17°. Ś₁ K₁. 4 D₁-s T₁ M शक्यं; G₁ शक्तं.
— °) S नापि चानाहिता°. — °) K₂. 4 T G M₂ पुण्यकृति-
(M₂ 'कीर्ति')नां. M₁ स हि लोकः पुण्यकृतां. — °) K₂ B
D (except D₁. s) युद्धे (for युद्ध°).

5 °) Ś₁ नादृतिकैर्; K₁ B Dn D₄. 6 नादृतिकैर्; K₂
नादृतिकैर्. — °) K₂ D₁ T₂ G₂. s वेदश्रुतिविषर्जितैः (K₂
'जर्जैः'); T₁ न वै श्रुतिविषर्जितैः. — °) G₂ नानापुताङ्गैश्च (for
'पुताङ्गैश्च'). K₁ सर्वैः (for तीर्थैः). T₁ नाहुताङ्गैः सुतीर्थेषु.

6 °) Ś₁ D₂ यज्ञहविः; K₂ B₂ Do D₄. 6 Cnp हरैः; K₂
जिह्वारिपि; K₄ D₁ यज्ञहभिः; D₂ 'हलिः (for 'ह्नैः'). Cn:
यज्ञहरेरित्यपपाठः। °) Ś₁ K₁ D₁-s कुदैः; D₆ द्रष्टुं (for
क्षुद्रैः). — °) Ś₁ K₁. s D₁-s. 5 शक्यं (K₂ D₆ 'क्यो') द्रष्टुं;
K₂ G₁. s M द्रष्टुं शक्यं; D₆ क्षुद्रैः शक्यः; T₁ द्रष्टुं यज्ञः. — °)
K₂ न पादैर्; D₂ मानसैर्; G₂ सुरादैर् (for पानपैर्). — °)
Ś₁ K (except K₂) B₂. s Do D₁. s. 6 च; D₂ न (for वा).

7 °) K₁ 'समन्वितं'; K₂ B₂ D₂. s T₁ G₂. 4 M 'विना-
दिनं; K₄ 'विभावितं'.

8 °) K₂ Do D₁-s. 6 'ताम्यभिजातानि; S स्विताम्यपि
(T₁ G₁ 'भि') प्रयातानि. — °) K₂ B₂ Do T₁ M₁ तथा
(for सदा). K₁ ददर्शापुताङ्गैर्.

C. 3. 1764
B. 3. 43. 9
K. 3. 43. 9

पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमह्विष्टकारिणम् ॥ १
आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिखनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनावपि ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुनारिदश्चैव गन्धर्वो च हहाहुह ॥ १४
तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
ततोऽपश्यदेवराजं शतक्रतुमरिदमम् ॥ १५
ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षादेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६

9 After 9, De₃ ins. :

190* पुण्योक्तेः शुभेः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभः ।

13 ^b) K₂. 4 B (except B₂) Dn D₄. 6 T₁ G₁ M तथा (for अपि). — 13^d = 5. 17 8^d.14 ^a) Śi K₁ D₁. 3 बहुशोः; G₁ तत्रायन् (for बहवो). — ^b) K₃ B₁ De D₅ G₄ तथा (for नृपाः). — Śi K₁ D₁-3 दिलीपनहुषादयः. — ^c) A few MSS. तुम्बुरु. — ^d) K₃ M₁ गंधर्वाश्च. — Śi K₂ B₂ 3 Dn₃ D₄ हाहाहुहः; K₁ 4 हाहाहुहः; K₃ D₂. 8 T₂ G₂. 4 हाहाहुहः; B₁. 4 Dn₁. n₂ हाहाहुहः (unmetrical !). Cf. I. 59. 49^d; and PW s.v. हहा.15 ^a) K₁. 2. 4 B₁. 4 Dn₁. n₂ D₂ 3. 6 T₂ G₂ transp. सर्वान् and स. K₃ तांश्च सर्वान्समा^a; D₁ तान्म चान्यान्समागम्य. — ^c) Śi K₁ D₁ 3 तत्रा^a (for ततो^a). — ^d) K₃ Dn S (except G₄) अरिदमः.16 ^c) K₂ Dn देवेशं (for देवेन्द्रं).17 ^a) = 3. 42. 14^a. S (mostly) पांडुरेणा^a. — ^c) Śi K₁ B₂ दिव्यगंधादिवासेन; B₁. 2. 4 दिव्यं गंधाभि^a; T₁ दिव्यगंधसु^a; M₂ दिव्यगंधांशु^a. — ^d) K₃ De D₅ च भूयता; S च (G₄ [अ]पि) वीजितं (for विष्^a).18 ^b) K₂ B₂-4 Dn D₄. 6 स्तुतिवन्निभिः; B₁ De D₅ वादिभिः; D₁ वन्निः. — ^d) K₂. 4 B₁. 3 D (except

पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विभूयता ॥ १७
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्बली ।
स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
मूर्ध्नि चैनमुपाग्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।

D₁-3) T₂ G₂ संभवैः.19 ^b) K₂ 3 De Dn D₂. 4. 6 [अ]भ्यगमद्; K₄ D₂ न्यपतद्; S प्राणमद्. K₄ D₂ वशी (for बली). — ^{cd}) K₂ 4 B Dn D₄. 6 M₁ वृत्तपीनाभ्यां (for अनुवृत्ता^a), and बाहु^a (for भुजा^a). — Śi K₁. 3 De D₁-3. 6 भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रत्यगृह्णात्य चापि तं.20 ^a) K₂. 3 De₁ D₁. 5 तत्र (for ततः). — ^b) K₃ B Dn D₄. 6 T₁ देवर्षिगणसेविते (B₄ T₁ पूजिते); T₂ G देवराजर्षिसेविते.21 ^b) G₁ परिरभ्य हवं हरिः.22 ^a) Śi K₁ T₁ च (for स). — ^b) K₃ B Dn D₄. 6 गतः; D₁ तथा (for तदा). — ^c) Śi D₂ अध्याक्रामद्; K₁ यथाक्रामद्; K₃ अभ्या^a; K₄ D₁ अध्याक्रामद्; B₁ प्राध्यक्रामद्; T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 आरुक्षुर; M₁ समारुक्षद्. T₂ G₃ आरुहोहाप्रमेयात्मा.23 ^a) T₁ M₁ प्रेम्णाग्रतः शक्रः. — ^b) K₁. 3 B₂ D₁-3 M₂ transp. शुभं and मुखं. — After 23^{ab}, K₁ ins. :

191* दिव्यकान्माकराहूतवालभ्यजनमास्तेः ।

— Śi om. (hapl.) 23^d-25^a.24 Śi om. 24 (cf. v. I. 23); K₁ om. 24^a-25^b.

C. 3. 1789
B. 3. 44. 2
K. 3. 43. 34

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
अश्वनीश्च महानादा मेघबाहिणलक्षणाः ॥ ४
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो आरुन्सस्मार पाण्डवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
नृचं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवामुहि ॥ ६
वादित्रं देवविहितं नृलोके यच्च विद्यते ।
तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७

45

2 ^b) K (except K₂) D₁. s T G₂. s M₁ 'गुह्य'. T₂ G₂. s 'स्मजः'.

3 ^a) Ś₁ K₁ B₂ D₁. s उपशिक्ष'.

4 T₂ G₂ om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^a) G₂. s स शक्र-
हस्ताद्. — ^b) Ś₁ K₁ D₁-s सुरारुणः; K₂ D₁. ns M₁ च
(M₁ सु) दुःसहं; K₂ D₂ सुदुर्जयं; D₂ दुरासवं (for दुहं).
— ^c) D₂ S (T₂ G₂ om.) अश्वनि च 'नादां. — ^d) Cf.
3. 43. 5. S (T₂ G₂ om.) 'बाहिण (G₂ 'बुद्धिः; G₂ 'बुद्धिः)-
लक्षणां.

5 T₂ G₂ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{ad}) K₁. s B D
(except D₁-s. s) M पंचाब्दान्. B₂. s सुधीः; T₂ G₂-4
सुखं (for सुखी). G₁ पञ्चाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्.

6 ^a) Ś₁ K₁ D₂ वाच्यं (for पार्थ). — ^c) Ś₁ K₁. s
D₂ (by transp.) गीतं नृचं; K₂. s B D₂ D₁ D₂. s G₁. s
T₁ नृचं गीतं; D₁. s. s गीतं नृचं.

7 ^a) Ś₁ K₁. s D₂ वादित्रं. — ^c) T₁ G₁ M तवाज्ञाय
च; T₂ G₂-4 भवाज्ञाय च (for तदर्जं).

8 ^a) D₁. s G₁ धनंजयः (for निरा'). — After 8,
K₂ B D (except D₂. s) ins.:

192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश इ ।

तथापि नालभ्यष्टमं तरस्वी भूतकारितम् ।

दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबल्यं च ।

ततस्तेनातुकां प्रीतिमुपगम्य कश्चित्कचित् ।

गान्धर्वमनुजं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् ।

स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका

[5]

सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
कदाचिदतमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षुया ॥ ९
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
निपसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।

न शर्म लेभे परवीरहन्ता

आरुन्क्षरम्भारं चैव कुम्भीम् ।

Colophon.

[(L. 4) B₂ उपलभ्य; D₂ D₁ D₂ उपगम्य. — (L. 5)
D₂ D₁ D₂ नित्यं (for नृत्यं). — (L. 7) B₂. s D₂ D₁
'गीतानु' (for 'गीतार्थ'). — After line 9, D₂ ins.:

192a* तदिन्द्रस्य विज्ञाय विकीर्षितमनुत्तमम्.]

A passage (comprising two adhy. and des-
cribing the temptation of Arjuna by Urvasī) given in
App. I (No. 6) is ins. in K₂ B D₂ D₁ D₂. 4-8 after
192*, and in K₂ D₂. s, after st. 8 of this adhy., but
in S, after adhy. 44 ! There is no reference to this
episode in Kṣemendra's Bhāratamanjarī. Note the
phalashruti at the end of this interpolation.

9 Before 9, K₁. s B D (except D₂) ins. वैशं उ'.
— ^a) K₂ कदाचिजगवांस्तत्र. — ^b) T G (except G₁)
अथ (for उत).

10 ^a) G₁ नमस्कृत्वा. — ^d) K₂ B (except B₂)
D₁ D₂. s G₂ M₁ हि; D₂ तु; G₁ च (for इ).

11 ^b) K₁. s B₂ D₁ विष्टरोत्तमेः S चास्तुतोत्तरे.

13 ^a) B₂ M स्वस्य; T G चास्य (for त्व'). K₂ D₂
D₂ किं वानेन कृतं कर्म. — ^b) B D₂. s वै के (B₁ के वै)
(for वा के). Ś₁ K₁ D₂ M₁ लोका वा के न निर्जिताः; K₂
D₁ के लोका वै विनि'; T₂ G (except G₁) लोकपाक-
विनिर्जितं. — ^c) K₂ B₂ D₁ स; K₂ D₂ D₂. s यद् (for
च). T₂ G (except G₁) एनं (for एवं). K₂. s B D₁

य एवमुपसंभासः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
ओमसं ग्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विद्वक्षितम् ।
नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
अश्वहेतोरीह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
अहो नैनं भवान्वेचि पुराणमृषिसत्तमम् ।
मृशु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यथास्य कारणम् ॥ १७
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
शविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
यश्च शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।

यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
तौ मभियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाश्रुतौ ।
भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
उद्धृता क्षत्रुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
तर्कयन्ते सुरान्दन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
देवाश्च गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥ २४
योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
येन पूर्वं महात्मानः स्वनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

C. 3. 1999
B. 3. 47. 20
K. 3. 45. 28

D₁. 6 M अनु (for उप).

14 ^b) Ś₁ K₁ B (except B₁) D₆ M₁ 'निसूदनः; T₂ G₂. 6 'विमर्दनः; G₂ 'विनाशनः. — ^d) D₁-s ग्राह (for ग्राह).

15 ^a) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे). T₂ G (except G₁) यत्तद् (for यत्ते). — ^b) K₂ D₂ T₂ G (except G₁) मन-स्वेतद्. Ś₁ K₁ D₁-s विचित्तं; K₂ विचेष्टितं; D₂ व्यव-स्थितं. — ^c) S [5] भूत् (for वै). — ^d) K₂ B (except B₂) D₁ D₂. 6 मातुष* (for क्षत्रिय*).

18 Ś₁ om. (? hapl.) 18^{ab} (along with 17^{cd}). G₂ reads 18 after 16^{ab} (with v.l.), repeating it here. — ^a) = 5. 94. 42^a. K₂ तौ हि; D₂. 3 यी तु; T₂ G (except G₁) पत्नी (for यी तौ). — ^c) K₂ D₁ D₂ अनु- (for अनि-). — ^d) G₂ (first time) यतो जातो महा-भुजः. — After 18, K₁ (om. line 1). 2 B D (except D₁-s) ins.:

193* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।

कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।

Thereafter K₁ repeats 18^{cd}!

19 ^a) T₂ G न स शक्यः (G₂ न शक्यः स) छु*.

20 ^a) D₁-s प्रवर्तते. T₂ G (except G₁) यतः प्रवृत्ता गंगा सा.

22 ^a) D₁ उद्धृता; D₂ T₂ G₂-4 M उद्धृता; D₂ D₁. 2

उद्धृता. — ^c) S विप्रियेष्वस्थिता*. — ^d) Ś₁ K₁. 6 Do D₁-s. 6 द्रपिताः (for मोहि*).

23 D₁ om. (hapl.) 23^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 6 तर्कयन्ति; D₂ T₂ G₁. 3 'यतः. — ^b) Ś₁ K₁. 6 Do D₂. 2. 6 'वीर्यं' (for 'दपं'). — ^c) K₂ B D₁ D₂. 6 T₂ G₂ गणयन्ते (for 'यन्ते च'). — ^d) Ś₁ K₁ इति (for हि ते).

24 ^a) K₁. 2 B D (except D₂ D₁. 2) सर्व- (for सर्वे). — ^d) K₂ B D (except D₁-s) हि (for क्ष). — After 24, Ś₁ K₁. 3 D₁-s read 28, K₁ repeating it in its proper place.

25 ^a) Ś₁ K₂ D₁-s. 6 यस्तु (for योऽसौ). — ^b) Ś₁ K₁ B M सधुनिसूदनः; K₂ D₁ 'निहा हरिः. — ^c) K₂ M₁ देवेष्टाः (for देवोऽसौ). — ^d) Ś₁ K₁ भगवानमितो हरिः; K₂ D₁ D₂ 'नजितोऽय्यः.

26 ^b) Ś₁ K₁. 6 Do D₁-s. 6 मही* (for रमा*). — ^c) Ś₁ K₁. 6 Do D₂ निदग्धाः (for निहताः).

27 ^a) T₂ G (except G₁) कर्म (for कार्यं). — ^b) S 'कं हि द्विजोत्तम. — ^d) K₂ B D₁ D₂. 6 न संशयः (for असंशयम्). — After 27, K₁. 2 B D (except D₁-s. 2) ins.:

194* सोऽसुरास्वर्शनादेव सत्पते इन्द्रं सहाबुगान् ।

निवातकवचास्तर्वाङ्गानि च महाहवे ।

किं तु मास्तेन कार्येण प्रयोष्यो मधुसूदनः ।

C. 3. 1898
B. 3. 47. 20
K. 3. 46. 28

पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंश्रयम् ॥ २७
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
ताभिहृत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ २८
भवांश्चास्त्रभियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
स वाच्यो मम संदेशाद्भर्मात्मा सत्यसंगरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
नाशुद्रबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्तवादिन्नगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चजत्वारिहोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजसः सुमहाप्राप्तिः प्रबुद्धः प्रदहेजगत् ।

[(L. 4) K₃ Dn D₄ सुमहाराशिः.]

28 D₃ om. 28. Ś₁ K₁ (with v.l.). s D₁₋₃ read 28 after 24; K₁ repeats it here. B₃ repeats 28 (with v.l.) in marg. — °) Ś₁ च शक्तानां (for समस्तानां). K₁ (first time) अयं च तेषां शक्तानां; B₃न अयं तेषां तु शक्तानां. — °) K₁ (first time). 4 D₁₋₃. °) समापने; S 'निवारणे; cf. v.l. 31. K₁ (second time) शक्नोतिमतेजसा. — °) K₄ S मानुषं.

29 °) K₂. 4 B D (except D₁₋₃) om. च.

30 °) K (except K₁) B D फल्गुने (K₂. s त्वर्जुने). — °) Ś₁ K₂ D₁₋₃. s क्षिप्रम्; K₁ पुनर् (for क्षिप्रम्).

31 °d) K₁ वीराः शक्याः; S (by transp.) शक्या युद्धे. K₁ 'समापितुं; T₂ G 'समापितुं; cf. v.l. 28.

32 °b) Ś₁ K (except K₁) D₁₋₃. s transp. गुडाकेशो and महाबाहुर्. Ś₁ K₁. s D₁₋₃. s परंतपः (for महामनाः). — °) N (except Ś₁ K₁ D₃) नृत्तं. — °) K₁. s B D₁ D₂ D₃ नृत्तं इविवान् (for एविव). K₄ परं पारं समेयिवान्.

33 D₁ om. 33°d. — °) Ś₁ K (except K₂) D₃ M₃ अहंसि (for अहंसि).

34 °) D₁₋₃ रथ्ये (for पुण्ये). — °) S धर्मेण (for राक्षस्य). K₁ राजेन्द्र भोक्ष्यसे राज्यं.

35 °) K₂ T₂ G₃ [ए]त्तं; G₁ M₁ [ए]त्तं (for [ए]त्तं).

आतुमिः सहितः सर्वैर्द्रुमहर्त्यरिदम ॥ ३३

तीर्थेष्वपुत्र्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।

राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४

भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।

आतुमर्हति विप्राभ्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५

गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।

वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६

स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।

काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७

ददर्श तत्र कौन्तेय धर्मराजमरिदमम् ।

तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

Ś₁ K₁ पर्यटंतं (for द्विजं). — °) Ś₁ K₁ तीर्थेषु च (for पर्यं). K₂ B Dn D₄. s 'तलं. — °) Ś₁ K (except K₂) B₃ D₁ D₂. s अहंसि. — °) Ś₁ K₁. s D₁ D₂ 'समन्वयात्.

36 °) N (except Ś₁ K₂) च सदा; M₃ देशेषु (for हि सदा). — °) T₂ G₂. s वने; G₄ M₃ समे (for देशे). — °) K₄ D₁₋₃ घोरात् (for रौद्रात्). — °) G₂. s transp. सदा and भवान्. K₂ B Dn D₄. s तेभ्यो रक्षां विधास्यति. — K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂-4 ins. after 36 (T₂ G₂-4 om. lines 3-4):

195° एवमुक्ते मेहेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।

उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेयाः पाण्डुनन्दनम् ।

यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्यम् ।

दानं दद्याच्च याचैव तथा क्रुतं महायुगे ।

37 Before 37, most MSS. ins. वैशं उं (resp. वैशं). — °) K₂ B Dn D₄. s तथेति स (B₁ Dn सं) प्रं; T₁ G₁ M तथेत्यथ प्रं. — °) T₂ G (except G₁) 'वशाः (for 'तपाः).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂. 4 आरण्य; B₃ वन (!); G₂ अरण्य. — Sub-parvan: K₂. 4 D₁₋₃. s T₂ G₂ M₁ इन्द्रलोकाभि (K₂ D₃ om. अभि) गमन; to it K₂ D₁₋₃ add समाप्त. — Adhy. name: B₄ लोमशागमनं; D₁ लोमशागमनं; D₂ लोमशागमनं; D₃ लोमशागमनं.

४६

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।

धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।

द्वैपायनाद्विशिष्टेष्टात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

श्रुतं मे स्मृतं कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।

कश्चित्तवापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।

मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४

यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।

त्रैलोक्यमपि तस्य स्वाधोद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५

अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।

कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।

येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।

अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।

महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ।

अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०

भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।

सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११

अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तोषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

C. 3. 1925
B. 3. 48. 12
K. 3. 46. 12

लोकगमने इन्द्रवाक्यं; T₂ G₂ M₁ लोमशविसर्जनं; G₁ M₂ लोमशविसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₂ S 45 (as in text); D₁ n₂ 47; D₁ 48. — *Sloka no.*: D₁ 34, D₁ 29.

46

1 °) K₂ B Dn D₄. 6 M₁ महाप्राज्ञः; D₂ D₆ M महा-
राजः. — °) S (except M₂) तत्र (for विप्र).

2 °b) S पार्थ श्रुत्वा महाबाहो (T₁ M₂ तदा राजा; G₁ M₁ महाराज) धृतराष्ट्रो विसासुतः.

3 Before 3, a few MSS. ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — °) K₂. 4 B D (except D₂ D₁. 4) T₂ G₂ M₁ याथा° (for यथा°).

4 °) K₂ D₂ प्रमत्तो. Śī K₁ D₁-3 ग्राम्यभोगेषु; D₂ 'धर्मेण. — D₂ om. 4°-6°.

§ 7 Stanzas 5-17 = (var.) 5. 51. 1-16.

5 = (var.) 5. 51. 1. — Śī has lacuna for 5°b; D₂ om. 5 (cf. v.l. 4); K₂ om. 5°-6°. — °) K₂ transp. बोद्धा and यस्य.

6 6°b = (var.) 5. 51. 3. — D₂ om. 6; K₂ om. 6°b (cf. v.l. 4, 5). — °) Śī K₁. 4 D₂ D₁. 8 कर्णि (K₁ D₂ 'नी' नास्तीकान्. — °) Śī K₁ शिलीमुखाद्. — °)

8 न° (for को°). — °) Śī K₁. 3 B₂ D₄. 6 M₁ मृत्यु-
(for मृत्युर).

7 7° = (var.) 1. 1. 183°. — °) K₂ B Dn D₄. 6 मृत्युवशानुगाः. — °) D₄. 6 M₂ तेषां (for येषां). — °) S ससु° (for प्रस्यु°).

8 = (var.) 5. 51. 2. — °) K₂ B (except B₄) Dn D₄. 6 तथैव (for तस्यैव). T₂ G₂ हि न; G₄ न हि (for च न). — °) Śī K (except K₁) D₂ G₂. 4 °'अम्बिनः. — °) D₁-3 वै (for ऽपि). — °) K₁ T₁ उदयाद्; K₂ D₁ उपयाद्. K₁ रणे; B₂ वशी; S (except M₁) युधि (for रथी).

9 = (var.) 5. 51. 40. — °) K₂ सुमहान् (for महान्स्यात्). — °) Śī K₁ न च; K₂ B Dn D₄. 6 नम्र; M₁ न हि (for न तु). K₂ तं; D₁-3 वै (for नो).

10 = (var.) 5. 51. 5°bcd. — °) M₂ दृढधन्वा
जितह्रमः.

11 = (var.) 5. 51. 5°f-6°b. — °) Śī K₁. 3. 4 भवेत्सु; K₂ B Dn D₄. 6 संभवेत् (for भवेत्सु). — °) K₁ M₂ सर्वतः; K₂ T G M₁ सर्वस्य (for सर्वतः). M₂ ह्यपराजयं (for ऽप्य°).

12 = (var.) 5. 51. 6°def. — °) Śī K₁ अप (for अपि). — °) Śī K₁. 4 B₁ Dn D₁-3. 6 ते वाञ्छन्पराजिताः;

C. 3. 1926
B. 3. 48. 13
K. 3. 46. 13

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शम्भ्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमर्तयत् ।
जिगाय पार्थिवान्सर्वात्राजस्रये महाक्रतौ ॥ १४
शेषं कुर्याद्विरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥ १५
यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
तथा पार्थस्रजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
प्रतिभाति विदीर्णेषु सर्वतो भारती चमूः ॥ १७
यदुद्रपन्प्रवपंश्चैव बाणा-
न्याताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा

K₂ ते वांछति परा^a; K₃ वांछत्यप्यपरा^a; B₂ s वांछेरक्षपरा^a.
— ^a) Śī K₁ नैषां वा; K₂ Dn D₅ एतेषां; K₄ D₁-s एषां वा
(for तेषां वा). N (except Śī K₁ s) फाल्गुनस्य.

13 = (var.) 5. 51. 7. — ^b) Śī K₁ B₂ s. 4 Dc₁
D₁ s. 6 चास्य (for वास्य). — ^a) Śī K₁ s. 4 B₂ D₁-s. 6
मां (Śī मा) वै प्रति. Dc समुद्रितः; T₂ G₃ षतः. K₂
B₁-s Dn D₄ s. 6 मां चैव प्रतिसंहितः.

14 = (var.) 5. 51. 9. — ^a) K₁ s. 6 Dc D₅ M₂
त्रिदशेशं विनिर्जित्य.

15 = (var.) 5. 51. 13. — ^a) K₂ B Dn D₄ s
वज्रो. — ^c) K₂ D₁-s च (for तु). — ^d) Śī K₁ s. 4m
Dc D₁-s. 6 सुकासः; K₂ B Dn D₄ s. 6 क्षिप्तः (for
अस्तासः).

16 ^a) S "को" (for "मुजो"). — ^d) Śī K₂ G₄
तप्यति. K₂ B (except B₂) D (except D₁-s. 6) मत्
(for मे). T₁ शरास्तप्यन्ति मेविनीं.

17 = (var.) 5. 51. 16. — ^a) K₂ B₄ Dc Dn
D₄-s तद्; K₂ मे; K₄ [हृ]यं; B₁-s सा (for वा). Śī K₁
D₁-s मे शर" (for वा रथ). — ^b) Śī B₁ s. 4 Dc₁ D₁ s. 6
S भयार्ताः. D₅ भारती चमूः (for सद्यः); see below. — ^c)
K₂ s. 4 Dc₁ Dn D₄ s. 4 च; Dc₂ D₅ [ए]व (for [हृ]व).
— ^d) Śī K₁ सर्वथा. D₅ सर्वतः सव्यसाचिना.

18 Śī has lacuna for 18. — ^a) K₂ Dn D₂-s
यदुद्रमन्; B₁ "हृहन्; D₁ "हहन्; T G समुद्रमन्; M₁ यदो-
हहन्; M₂ यथोहहन् (for यदुहहन्). K₂ (corrupt)

भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथाथ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २०
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
जिह्वासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्खयम् ॥ २३
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

सन्मममरुधगवाश्चैव बाणान्; K₄ अस्यसमर्षेण शराननेकान्.
— ^b) K₂ स स्वा^a; B₁ s D₅ ताना^a; S (except M₁) तथा^a
(for स्थाना^a). — ^c) T₂ G (except G₁) हि (for वि-).
— ^d) K₂ तत्कथं रक्षणीयं; S तद्वदपारणीयः. — After 18,
N (except K₂) M₁ ins. an addl. colophon (adhy.
no.: Dn 48; D₁ 49; M₁ 46).

19 ^a) T₂ G (except G₁) यथा; M₁ तद् (for यद्).
— ^c) Śī K₁ s. 4m D₂ s. 4 यथार्थैवं; S यथातथ्यं (G₁ "वृत्त").
— ^d) K₂ B₁ T₁ M₂ तन्; T₂ G (except G₁) तु (for
[ए]तन्). K₂ s. 4 D₁-s भविष्यति (for मही^a).

20 ^b) S (except G₁ M₂) तु (for ते). K₂ Dn
D₄ s. 6 मही^a (for ऽमितौ^a). — ^c) S transp. कृष्णां and
नीतां.

21 ^a) Dc D₅ तां वाचं. Śī K₁ S (except G₁) वै
(for ते). K₂ S (except G₁) कटुकोदयाः; Dc D₅ दारुणो-
दयां. K₄ (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकधक्षां रज-
स्वक्षां. — ^d) Śī K₁ s. 4 न क्षंस्यतीति; K₂ B₄ Dn D₄ s.
जुगुप्सती^a.

22 ^a) K₁ s. 2 B Dn D₁ s. 4-m मे (for ते). K₂
श्रूयते च महा^a. — ^b) Śī K₁ s. 4 Dc D₁-s. 6 धीमता (for
संयुगे). — ^d) K₁ तपसा (for धनुषा).

23 ^a) B₁ D₁ s. 6 कैरातः. K₄ वपुर् (for वेषम्). — ^b)
N (except Śī K₁ s. 4 D₂) फाल्गुनः. — After 23, S ins.:
196* लेभे पाशुपतं चापि परमाक्षं महाधुतिः ।

24 ^b) K₂ B Dn D₄ s. 6 G₁ M₂ अच्युतं (for अर्जुनम्).

अस्महेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
महेश्वरेण यो राजञ्ज जीर्णो अस्तमूर्तिमान् ।
कस्तद्युत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
आसादितमिदं घोरे तुमुलं लोमहर्षणम् ।
द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
यत्र विस्फुरमाणोऽष्टो भीमः प्राह वचो महत् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनेनोक्तं द्रौपद्या दक्षिताबुधौ ॥ २८
ऊरु मेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
अयोदशानां वर्षाणामन्ते दूर्ध्वतदेविनः ॥ २९
सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ३१

— ४) A few MSS. 'वर्षभ'.

25 ०) T₃ G₃ उत्सहते; G₃ उत्पद्यते (for उत्सहते).
K₃ B Dn D₄ ६ चान्वयः; K₃ [S]म्यो वै; M₃ [S]म्योपि.
— १) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुनात्.

26 १) Ś₁ विदीर्णो; K₁ D₃ न दीर्णो. K₁ ३. ४ B Dn D₄ ६ छष्ट (D₃ 'छ' मूर्तिना; K₄ D₃ ३ प्रलमूर्तिना.
K₃ जीर्णो प्रलम्भ मूर्ति. — ०) K₃ B Dn D₄ ६ S वीरः
(for वीरं).

27 १) Dc D₃ तुमुलं. K₁ S रोमं (for लोमं). — ०)
M₃ अप (for परि).

28 ०) K₃ B Dn D₄ ६ ६ यत्तु; K₃ एवं. Ś₁ K₁ ३. ४
Dc D₃ विस्फुरमाणोऽष्टो; K₃ B Dn D₄ ६ ६ प्रस्फुरमाणो-
(D₁-३ 'जो')ष्टो. — १) T₃ G₃ प्रति (for प्राह). K₃ B₃
Dn D₄ ६ [S]यैवत्; T₃ G₃ [S]वदत्; G₃ ववत् (for महत्).
— ४) K₄ (as in text) दक्षितं बलात् (for दक्षिताबुधौ).

29 ०) Ś₁ पार्थः; B₃ पार्थः; D₁-३ राजन्; M₃ मन्द (for
पाप). — १) K₃ ४ B D (except D₁-३) भीमवेत (K₄
'रूप'या (for वज्र)).

30 ०) K₄ S सर्वास्त्रविदुषः सर्वे.

31 D₃ om. ३१. — ०) Ś₁ K₁ सर्वे (for मध्ये). N
(except K₃ Dn₁; D₃ om.) G₁ 'समुद्भूताः. — १) S
(except G₁) संगरे (for संयुगे). — ४) K₁ ३ B (except
B₁) D (except D₁ ३; D₃ om.) भार्या.

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं ह्यतः कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सर्वा गता ॥ ३२
अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
ममापि वचनं ह्यतः न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णतौबलकादयः ।
तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
युर्मम सुतान्किं पुनर्मेन्युनेरिताः ॥ ३६
पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृदैव जनार्दनः ।
हरिश्चैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

C. ३ 1961
B. 3 49. 20
K. 3 46. ३८

32 ०) Ś₁ Dc Dn₃ ३३ D₃ ६ ६ पर्याप्तं (for पर्याप्तं).
— ४) K₃ कृष्णा सा हि; K₄ D₃ यस्मात्कृष्णा; B₁ S यस्मा
कृष्णा; D₁ ३ कृष्णा यस्मा (for यत्कृष्णा सा). T G₃ ४ M₁
सभा गता; G₁ [अ]थ भारत.

33 १) Ś₁ K (except K₃) Dc D₁-३ ६ तिष्ठेयुः; K₄
(marg. sec. m.) त्रिषेयुः (for तिष्ठेयुः). — ०) K₁ D₃
T G (except G₁) गुरुः श्रेष्ठो; K₄ कुरुश्रेष्ठो. — ४) Ś₁ K₃ ४
B₃ 'तिष्ठति.

34 १) K₁ (by transp.) शुश्रूषति न; K₄ न शृणोति हि.
— ४) Dc D₁-३ T₃ G₁-३ अचेतसः; G₄ अरिदमः.

35 ०) Ś₁ K₁ ४ B₁ D₁-३ [S]प्यस्य; G₁ स्वस्य (for
चास्य). — ०) Ś₁ ये (for ते). K₃ ३ Dn D₄ ६ G₁ तस्य
(for ऽप्यस्य).

36 ०) Ś₁ B₃ D₃ स्वरं (for स्वरः). Ś₁ च हि; K₃ ३
B Dc Dn D₄ ६ G₁ M₁ छापि; K₄ D₃ [अ]पि हि (for अपि).
— ४) B₄ D₃ ६ मन्थुनाति (B₄ 'मि)मसीरिताः.

37 ०) K₄ (marg. sec. m.) 'नुदिताः; D₃ G₃ ६
'विदिताः; M 'नुदिताः. — ४) Ś₁ K₁ ३ Dc D₃ ३ ६ चान्';
B₁ D₁ पान्'; B₃ G₃ ६ साध' (for साद').

38 ०) Dn D₃ तस्य (for यस्य). — १) Ś₁ K
(except K₃) Dc D₁-३ ६ सारथिश्च (for सुहृदैव). — ०)
K₁ T₁ ३ (before corr.) G₁ ३ M मन्त्रः; T₃ G₃ स्यात्
(for स). — ४) Ś₁ K (except K₃) D₃ ३ नेन (for नस्य).

C. 3. 1952
B. 3. 49. 21
K. 3. 46. 39

इदं च सुमहश्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।

फल्गुनेन सहायार्थे बह्वेर्दामोदरेण च ॥ ४०
सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
कृद्धे पार्थे च मीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै ह्यने ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेतात्पचेतसम् ।
दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।

वानेयं च मृगाश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमशुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ४
तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साम्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५
ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
दश मोक्षविदां तद्व्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
रुरुन्कृष्णमृगाश्चैव मेघ्यान्धान्यान्वनेचरान् ।
बाणरुन्मथ्य चिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

39 °) Ś1 K1. 4 D4 तु; K2 B1 Dn हि (for च).
— °) K2 न संशयः; B2 [ह] संयुगे (for [ह] संजय).
— °) Ś1 K2. 4 B1 Dc D1-3 यः (for यत्). B2 Dc
स्मृतिः; G1 श्रुतं; M2 श्रुतः.

40 °) Ś1 K2. 3 B D फल्गुनेन; K4 पाण्डवेन. K2. 4
(by corr.) D1-3 G4 सहायेन; T2 G2 [अ]सहायेन (for
सहायार्थे). — °) T2 G2. 4 विना (for बह्वेर्).

41 Dc1 repeats 41^{ab} as in Dn! — °) B2. 3
समर्था; D4 शमार्था (for सर्वथा). K2 B (except B1)
Dn D4. 6 T2 G (except G1) न हि (for नास्ति), and
पुत्राः (for पुत्रः). K2 सर्वे न संति मे पुत्राः. — °) G2 बंधुभिः
(for बान्धवः). K2 B (except B1) Dn D4. 6 सहा-
मात्याः ससौबलाः; K4 T2 G2. 3 सामात्याः सहबांधवाः. — °)
Ś1 K (except K2) Dc D1-3. 5 transp. पार्थे and भीमे.

Colophon om. in K2. — Major par van : Ś1 K1 Dn2
T G2-4 आरण्य. — Adhy. name : K4 D2 धृतराष्ट्रवाक्यं;
B4 Dc धृतराष्ट्रपरिवचनं; D1 धृतराष्ट्रविलापः; D2 धृतराष्ट्रसंजय-
संवादः; T2 G2 M1 धृतराष्ट्रोक्तावक्यं; G1 धृतराष्ट्रसंतापः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn 49;
D1 50; S (as in text) 46 (M1 47). — Śloka no.:
Dn D1 23.

47

2 °) K2 B2 Dn D4. 6 च; M1 तु (for हि). Ś1
K1. 3 B1. 3 Dn2 D1. 4-6 T G2. 4 राजपुत्रं (for राजा पुत्रं). K2
B2. 3 Dn D4. 6 तम् (for स्वम्). — °) Ś1 B2 Dc1 चेतनं.

3 °) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M वन्यं वाप्यं
(for वानेयम्). — °) B1 Dn1. n2 D2. 3. 5 नो (for मे).
K2. 4 T1 पतदाख्यातुमर्हति.

4 D2 om. 1^a-5^b. — °) Dc S वा (T1 G2 M2 व) ने-
यांश्च (for वानेयं च). T1 G1 M ने तु (for चैव). — °)
K1 अमुंजन् (for अमुंजन्). D1 भरतं (for पुरुषं). K2
क्षुपभुंजन्चर्षभाः; S अमुंजन्त (T1 मुंजन्ते ने; G2 M2 अमुंजन्त)
महारथाः.

5 D2 om. 1^a-5^b (cf. v.l. 4). — °) T1 G1 M1 स्म
शूरान्; T2 G2-4 श्रुत्वाथ (for तु शूरान्). — °) T2 G2. 4
M तदानीं वसं.

6 °) K2 B (except B1) D (except D1-4) G1 तत्र;
K2 राजन् (for तद्वत्).

7 °) T G मनोरमान्; M1 महारथाः (for वनेचरान्).
— °) Ś1 विशिखैर्; K B D (except D2) विशिखैर्
(for विशिखैर्). — °) Ś1 K2 D2. 6 निवेदयन्; K2 D2. 6
न्यवेदयन्.

न तत्र कश्चिद्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
 कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
 पुत्रानिव प्रियाञ्जातीन्भ्रातृनिव सहोदरान् ।
 पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पतींश्च द्रौपदी सर्वान्हिजांश्चैव यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्भृगाणां
 त्र्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीपु-
 रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
 सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽभिकासुतः ।

अब्रवीत्संजयं स्रुतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ १
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमुद्युती ।

C. 3. 1971
B 3. 51. 5
K. 3. 48. 5

८ ^a) Śi K₁ transp. तत्र and कश्चित्. B₁ ४ दुर्बुद्धो;
 D₁-s. ५ मलिनो (for दुर्बुद्धो). — ^b) T G (except G₁)
 दृश्यितो. K₂ ४ B D (except D₂) वापि दृश्यते. — ^c)
 K₁ ३ B ४ D (except D₂ D₃) पुनः; B₂ भवेत् (for नरः).
 — After 8, S ins.:

197* न तत्राविनयः कश्चिद्वद्व्यत तदा द्विजः ।

९ ^a) K₂ B (except B₁) Dn D₁ ४ ५ transp. ज्ञातीन्
 and भ्रातृन्.

१० ^a) T G (except G₁) यतींश्च (for प^a). K₂ ४
 B₁ De D₂ तु (for च). — ^b) K₂ ४ B (except B₁)
 Dn D₄-6 G₁ द्विजातींश्च (for द्विजांश्चैव). — ^c) K₂ B₂ ३
 Dn D₁ ४ ५ मानृवद् (for मातेव). K₄ भोजयेत्पुत्रान्.

११ ^a) D₂ ५ धनुर्धराणां सहितो भृगाणां. — ^b) De
 क्षेमं; D₂ क्षेपं (for क्षयं). De D₃ कुरुंद् (for चकुरुद्). B₂
 अभि^a (for उप^a).

१२ ^a) K₁ तेषां तथा (by transp.); K₂ एवं तथा; B₁
 तथैव तेषां; B₂ तदा तेषां; De D₂ तदा (De₁ तथा) तेषां;
 T₂ G₂ ३ यथाजोषं. — K₁ transp. 12^a and 12^b. — ^c)
 K₂ De D₂ [अ]थ (for [ए]व). K₂ ३ B Dn D₁ ४-6 S
 (except G₁) तथा; K₄ ततो (for तदा). K₂ व्यतीता; B₂
 [अ]भ्यतीतुर्. — Śi om. 12^d. — ^d) K₂ व्यधीयतां; T₂
 G₂ ४ अधीयिनां. K₄ अधीयतां जुह्वतां चैव राजन्.

Colophon. — Major parran: Śi K₁ T G₂-४ आरण्य-
 — *Adhy. name: K₂ M₁ धृतराष्ट्रपरितापः; D₂ धृतराष्ट्र-

संजयसंवादे पांडवभक्षकथनः; D₂ पांडवव्यवहारः; T₂ G₁ ३
 पांडवाभ्यवहारकथनं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn 50, D₁ 51; T₁ 46; T₂ G M₂ 47 (as
 in text); M₁ 48. — Śloka no.: Dn D₁ 12.

48

१ K₁ ३ B D (except D₂ ३) ins. after वैशं उ^a: T₂
 G (except G₁), after 199*:

198* तेषां तत्परितं भुक्त्वा मन्युप्यानीतमनुत्तम् ।

चिन्ताशोकपरीतायामन्युनाभिपरिभुतः ।

[(L. 1) T₂ G (except G₁) तु (for तत्). K₁ B
 (except B₂) De T₂ G (except G₁) ईदृशं (for अनुत्तम्).
 — (L. 2) T₂ G (except G₁) च (for [म]म-).]
 D₁ om. 1. — ^a) T G M₂ स (for सु-). K₁ ३ B (except
 B₁) D (except De₁ D₂, D₁ om.) M₁ दीर्घमुष्णं च निः.
 — ^b) K₂ Dn D₂ पुरुषैर्भ. — K₁ ३ B De Dn D₄-6 T₂
 G (except G₁) ins. after 1; D₁ (which om. 1) ins.
 after 198*:

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।

संविश्य दुर्नयं घोरमतीतं घृतजं हि नम् ।

तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं ह्नि पराम् ।

अम्योन्ममनुरागं च भ्रातृणामनिमानुषम् ।

[(L. 1) K₁ ३ Dns. n₂ D₂ रात्रिं (for रात्रौ). T₂ G₂ ४
 आभ्रांति; G₂ आभ्राति. — (L. 2) T₂ G₂ निर्णयं (for दुर्नयं).
 — (L. 3) T₂ G₂-४ तेषामशक्यं (G₂ 'पां शक्यं तु) वीराणां

C. 9. 1971
B. 3. 51 5
K. 3. 48. 5

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ २
दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
मीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंत्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
वृष्णयो वा महेष्वासो पाञ्चाला वा महौजसः ।
युधि सत्यामिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां स्रतनन्दन ।
न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८

तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाश्वनेः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १०
संजय उवाच ।
व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजञ्जुपेक्षितः ।
समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ११
श्रुत्वा हि निर्जितान्धूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १२
द्रुपदस्य तथा पुत्रा वृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
विराटो वृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
समागम्य ब्रूतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यैर्वैर्यनु (T₂ G₂ "धृति"भ्रमतां.)

— Thoreafter T₂ G (except G₁) ins. 198*.

3 °) Śi De D₂ M₂ दूरपातौ; K₁. 5. 4 D₂. 3 "पाते;
B₄m T G (except G₁) दुराधर्षौ. — °) B₁ उभौ च; T₂
G₂. 3 तौ युद्धे (for युद्धे च). — °) D₁ तपस्विनौ; S रथे
स्थितौ.

4 °) D₁ रणः; S युधि (for सिंह). — °) Dn₁ हि प्रः;
S अनु (for इह). — °) K (except K₄) B (except B₁)
De Dn D₄. 6 मम (for तदा). K₄ (m as in text) पुत्र
(for सैन्य).

5 °) S (except M₁) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ. — °) Śi K₁
सं- (for तं). — °) K₂. 4 D₁. 3 क्षंत्येते; T₂ G (except
G₁) क्षमेते. Śi सुमर्षिणौ; K₁ D₂ D₁. 6 ह्यमर्षं (K₁ "षि")णौ;
K₂ हि मोक्षणे; K₄ D₂. 3 S [S]त्य (G₁ रथ)मर्षणौ; B₁ तर-
स्विनौ.

6 °) K₂ B₄ Dn D₂. 4. 6 [S]य (for च). — °) B₁. 4
पञ्चाला. K₁ महारथाः; S (except T₁ G₂) [अ]मितौजसः
(for महौ). — °) Śi K₁. 5 D₁-3 पाक्षिताः (for रक्षि).
— °) B₁ D₁-3 धीराः (for पार्थाः).

7 °) Dn₂ T₂ G (except G₁) प्रतीतानां. — °) K₂
B (except B₁) Dn D₂-6 सर्वैरैरपि. S (except M₂)

दुःसहः (for संयुगे).

8 8^b = 1. 2. 181^b; 114. 9^d; 141. 18^b; 4. 21. 47^b;
etc. — °) K (except K₂) D₂ T₁ G₂ M सैन्यया; G₁
सैन्यया; G₄ महत्या.

10 °) B₂ तद्वाहं; De अतो; M तदा. — °) K₁ De
transp. मया and या; K₄ transp. मया and पुरा.

12 °) Śi तान्; K₁ M₁ वि; K₂ B₂ [अ]पि; G₂. 4 यन्;
M₂ च (for हि). K₂ सर्वान् (for दूते). — °) T₂ G धर्म-
चारिणः (for मधु).

13 °) Śi कैकेया; K₂ De Dn D₁-3. 6 कैकेया; K₄ B₂
D₄. 3 कैकेया.

14 °) K₂ De D₁ तन् (for यन्). K₂ B (except
B₁) Dn D₄. 6 राजन् (for तत्र). — Śi om. (hapl.)
14^b-15^a. — °) K₁ समागतैः; S तथागतान् (for परा).
— T₂ G₂ om. (hapl.) 14^c-16^b. — °) K₁. 4 S (T₂
G₂ om.) कथितं (for विदितं). — °) T₁ G₂. 4 M यन्मया.
K₁ तव; D₂ च ये (for च ते).

15 T₂ G₂ om. 15; Śi om. 15^a (cf. v.l. 14). — °)
G₂. 4 ततं (for ब्रूतं). — °) N (except K₁) M₁ फाल्गु-
नस्य. — °) D₂ ततोऽम्बाह. Śi स (for च).

16 T₂ G₂ om. 16^a (cf. v.l. 14). — °) T₁ G (G₂

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तथागतान् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ १६
या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
राजद्वये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
यत्र सर्वान्महीपालाञ्छस्त्रतेजोभयादितान् ।
सर्वङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोद्गान्सचोलद्रविडान्ध्रकान् ॥ १८
सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
सिंहलान्चर्वरान्मलेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
पश्चिमामि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
पह्णवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनान्ध्रकान् ॥ २०
हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारानसैन्यधांस्तथा ।
जागुडान्नमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् ॥ २१

एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
सा ते समृद्धिर्यैरासा चपला प्रतिसारिणी ।
आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
दुःशासनं सौबलेयं यक्षान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रधाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

3. 1997
3. 51. 31
3. 48. 31

om.) M₁ अमर्षी स (for 'षितो). B₁ T₁ G₁. 4 ह; B₂ De₂ [S]पि; D₁ M₂ च (for हि). B₂ D₁ हि (for [S]पि).

18 ^a) T G सर्वे (for सर्वान्). — ^a) Ś₁ अंगवंगपुंड्रो-
स्थान्; K₁ अंगवंगान्कलिगांश्च; K₂ सर्वगांसाजलान्; K₃
De₁ D₂ सर्वगांगुलिदोऽङ्ग; De₂ D₃ 'गमपुंड्रोद्गान्; D₁ 'गम-
हंडांश्चान्; T₁ सर्वकांगामरूपौद्गान्; T₂ G₂ 'गान्सपौद्गान्;
G₁ सवकानगारूपुद्गान्; G₂ सर्वकांकमरूपुद्गान्; G₃ अंगवंग-
कलशांश्च; M अंगवंगमरूपौद्गान्. — ^a) S₁ K₁ सचोलान्द्र-
(K₁ 'न्द्रा)मिडांश्चकान्; K₂ Dn D₂ सचोलद्रविडांश्चकान्;
K₃ सचोडहविगांश्चकान्; K₄ सचोडद्रविडांश्चकान् (in 'द्रमिडां-
श्चकान्); B₂ 4 सचोलद्रविडांश्चकान्; De₁ D₁-3 सचोडद्रवि-
डांश्च(De₁ D₁ 'ध)कान्; De₂ सचोलद्रविडांश्चकान्; T₁
सचोलद्रमिडांश्चकान्; T₂ G₂ 3 सचोलद्रमिडांश्चकान्; G₁ 4 M₁
सचोलद्रमिडांश्चकान्; M₂ सचोलद्रमिडांश्चकान्. S (mostly)
-चोल- (for 'चोल-).

19 ^a) K₂ 3 B D सागरानूपकां (K₂ 3 D₂ 5 'रूपकां;
B₁ 'नूपकां)श्चैव; G₁ सागरानांनूपगांश्चैव. — Ś₁ K₁ om.
(? hapl.) 19^b. — ^b) K₂ प्रांतनिवासिनः; K₃ De₁ प्रत्यंत';
B₁ 3 De₂ D₂ पर्वत'; Dn D₁-3 प्रांतानि. — B₁ om.
(hapl.) 19^d. — ^d) Ś₁ K₁ 3 D₁-3 तथा; K₂ यथा (for
ये च). N लंकानिवासिनः; T₂ G (except G₁) युद्धलं.

20 ^a) K₂ B₂ 4 Dn राज्याणि (for राज्यानि). K₄
पश्चिमावतैराज्यानि. — ^b) M सागरांतिके. — ^c) K₂ दुर्वाण्;
B₂ M₁ दावान्; M₂ चैव (for सर्वान्).

21 T₂ G₂ 4 om. 21^{ab}. — ^a) Ś₁ दीनांश्च; K₂ Dn
(Dn m as in text) गुह्यांश्च. — ^b) K₂-4 D (except

De) T₁ G₁ M तुषारान् (for तुखा'). Ś₁ K₁ चीनांश्च (K₁
दीनांश्चैव) तुखरांस्तथा; K₂ तुषारान्सिंधवानपि; G₂ तुषारांश्चैव
सिंधवान्. — ^c) Ś₁ K₁ जाहुडान्द्रमिडांश्चान्; K₂ जाहुडा-
न्मगाधान्द्रकान्; K₃ जांगलान्द्रमिडांश्चैव; B₁ जागुडान्द्रमिडांश्चैव
इन्; B₂ जागुडान्द्रमिडांश्चैव; De₁ जागुडान्द्रमिडांश्चैव;
De₂ 'म्यामडान्द्रकान्; Dn₂ 'म्यामडान्द्रकान्; D₁-3 4 जाहुडान्
(D₁ जाहुडान्; D₂ जांगलान्) रा(or र)मडान्द्रकान्; T₁ G₁
M जागरान्द्रमया (M₂ 'न्द्रमिडां)न्द्रकान्; T₂ G₂ सिंधकांश्चैव
कांस्तत्र; G₃ सागरानूपकान्द्रकान्; G₄ सिंधकांश्चैवकांस्तत्र. — ^d)
K₂ 3 B₂ Dn D₁-3 क्षीराज्यमथ; T₂ G₂ 3 क्षीराज्यान्यथ.
T₁ G₁ M₂ कंकणान्; T₂ G₂ 4 कंकणान्; G₁ कंकणान्. Ś₁
क्षीराज्यान्यसिंधवांस्तथा; K₁ तथा क्षीराज्यान्यगान्.

22 K₂ om. 22^{ab}. — ^a) N (K₂ om.) केक(केके or
केक)यान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि. — After 22^{ab},
M₂ ins.:

200* तांश्चाम्यांश्च सुबहुनाहूतान्भरतर्षभ ।

— ^c) N अद्राक्षमष्टमाहूतान्. — ^d) B₂ तथा देशविदेश-
कान्.

23 ^a) T₂ G (except G₁) येषां (for सा ते). K₁ 3
B₂ m De S (except M₁) आसा (for आसा). — ^d) Ś₁
K₁ ते महीं (for तामहम्).

25 ^a) Ś₁ K₂ D₁-3 यो वाग्यः. S (except M₁) प्रणि-
योत्यसि.

26 ^a) S (except M₁) हस्तिन'. — ^d) T₂ G
(except G₂) धार्तराष्ट्राण्. T₂ G (except G₁) सं- (for
प्र'). M₂ जितारिः पृथिवीपाल सुहृदो नंदविर्यवि.

C. 3 1997
B. 3. 51. 32
K. 3 48. 31

शृण्वन्तु तेषु सर्वेषु घृष्टयुग्नयुग्लेषु च ॥ २७
प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
वर्षात्त्रयोदशार्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
घृष्टयुग्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ३०
पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
दुर्योधनस्तव क्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ३२

27 ^c) B (except B₂) शृणुष्व. K₂ B (except B₂) D₁₁. n₂ D₅ [ए]नेषु (for ते). K₂ B₂ D (except D₁₋₃. s) वीरेषु (for सर्वे). — ^d) Ś₁ K (except K₂) B (except B₂) De D₁₋₃. s M₂ वै (for च).

28 Before 28, n. fow N MSS. read युधिष्ठिर उ^c. — ^a) K₂ प्रतिवाचमिमां सत्यां. — ^b) K₂ नसत्यां च; B₂ D₁ D₄. e T₂ G₂ इमां सत्यां (for सत्यामेतां). T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M₂ सत्यामभिगतो (T₁ G₁. 4 "हितो" ह्यसि; M₁ सत्यां मम हितो ह्यसि).

29 ^d) K₂ S (except M₂) राज्ञां (for राज). Ś₁ तथा; D₁₋₃ यथा (for मया). S च य (G₁ त)त् (for ह्ययम्).

30 ^a) S धर्मराजस्य व^c. — ^b) Ś₁ K₁ श्रुत्वा सर्वे (for प्रति). — ^c) Ś₁ K₁ De च (for ते). — ^d) K₂ B D₁₂ M Cn सम^c (for शम^c). ☞ Cn: समयामासुः समं युक्तमित्याचक्षुः । समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् छिटि आम् । ☞ — ^f) T₂ G₂ कालयुक्तम्.

31 ^a) Ś₁ K₂ B D (except D₁₋₃) M₁ प्राहुर (for चाहुर). G₁ पांचालीं चायुवं क्लिष्टां. — ^c) B₁ G₁ M₁ प्रतिजानीमि. (G₂. 4 ते नित्यं. Ś₁ K₁. 2 De D₁₋₃. 5 सत्यं ते (Ś₁ च) प्रतिजानीमः; K₂ B₂₋₄ D₁ D₄. 6 प्रतिजानीमहे सत्यं.

32 ^{ab}) K₂ येषां स्वं; K₂ यत्किंचित्; D₁ ते स्म ते; D₂ ये तत्र; D₂ यस्मात्ते; G₂ ये च ते. K₂ B₂. 3 D (except D₁₋₃) [5]अजिनां; S कुरवः (for कुपितां). Ś₁ transp. कृष्णे und दृष्ट्वा; De D₂ transp. दृष्ट्वा and स्वां. — ^d) B₂. 4

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
तेषामुत्कृच्छिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
एवं बहुविधा वाचस्तदोक्षुः पुरुषर्षभाः ।
सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशत् ।
पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७

रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च

प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।

माद्रीसुतौ केकयरजपुत्राः

D₁₂. n₂ G₁ M हरिष्यन्ति; T₂ G₂₋₄ भविष्यन्ति. Ś₁ K₁ De वृका द्विजाः; K₂. 4 D₁ D₂ वृक^c; T₂ G₂ मृगा द्विजाः.

33 ^b) K₂ De D₂ T₂ G₁₋₃ M₂ गृध्रगोमा^c. G₄ गृध्रगोमायुवायसाः. — ^c) K₂ (m as in text) अंगैरगानि कर्षन्तो. — ^d) K₂ B (except B₁) D₁ D₄. 6 कृष्टासि; K₂ (m as in text) आकृष्टा (for स्वं कृष्टा). B₂ मही^c (for सभा^c). B₁ यैस्त्वं कृष्टासि भाविनि; S यैस्त्वं नीता सभां पुरा (M₂ गता).

34 De₂ om. (hapl.) 34^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2 De₁ D₁₋₃. 5 कक्ष्याणि (for पाञ्चालि). — ^b) De₁ D₂ शिरांसि (for गात्राणि). — ^{cd}) Ś₁ transp. कृष्ट्य^c and भक्ष्य^c.

35 ^b) K₁. 2 B₁. 3 D₁ D₂. 4. 6 T₂ G₂. 3 M₁ [अ]सि (for [अ]पि). — ^c) K₁. 4 (m as in text) उत्कृत्य; K₂ उत्कृत्य (for उत्कृत^c). — 35^d = 3. 13. 5^d.

36 ^b) Ś₁ K₁ D₁. 2. 5 तामुक्षुः; K₂ B De D₁ D₄. 5 त ऊक्षुः; K₂ ऊक्षुः; K₂ D₂ तामुक्षुः; T₂ G₂ ते चोक्षुः. Ś₁ K₁. 3 B₂. 3 De D₁₋₃. 5 भरतर्षभाः; K₂. 4 B₂ D₁ D₄. 6 भरतर्षभाः. — ^d) K₂. 4 B₂₋₄ D₁. n₂ D₁. 4-6 T₂ G₂ Cnp चाहवलक्षणाः; T₁ G₁. 2. 4 M₁ चाहित^c; Ś₁ K₁. 3 B₁ De D₁₂ D₂. 5 M₂ Cn as in text. [Nil. and Arj., misunderstanding the word, have the gloss अहतलक्षणाः = अलखितलक्षणाः.]

37 ^c) Ś₁ K₁. 3 De D₁. 3. 5 पुरस्कृत्य समेप्यन्ति.

38 ^a) S रामं च कृष्णं च धनंजयं च. — ^c) Some MSS. कैक्यः. S राजपुत्रा. — ^d) S पुत्रा. K₂. 3 D₁

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
एतान्सर्वाल्लोकवीरानर्जया-
न्महात्मनः सानुबन्धान्सैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९
धृतराष्ट्र उवाच ।
यन्माब्रवीद्विदुरो धृतकाले

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।
अस्महेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
अस्महेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥
ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।

त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि वेषरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो
महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
मन्ये तथा तद्भवितेति स्मृत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत-
द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ।
धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ३
तद्वियोगाद्दि तान्सर्वोऽशोकः सममिषुषुवे ।
धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
अथ भीमो महाबाहुर्गुधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

C. 3 2018
H. 3. 52 5
K. 3. 49. 6

D₆ सत्य'; K₄ D₂ S मद्र' (for धर्म').

39 ^a) K₄ D₂ ६ एताग्नि (K₄ एवं हि) सर्वात्ममरेण्व-
जेयान्. — ^c) K₁ प्रत्युपेयान्; K₂ B Dn D₄ ६ [5] प्र्युदी-
यान्. — ^d) Ś₁ K₁ ६ D₁ ३ क्रोष्टा (for कुद्धान्).

40 ^a) K₂ B₁ ३ Dn D₁ ३-६ यन्मां ब्रवीद्; B₄ यन्मा-
मद्र'; T₁ यो माममद्र'. — ^b) T₂ G (except G₁) पांडवं.
— ^d) K₂ Dc T₁ M₁ महाहवो; D₆ महाभयं. K₄ घोररूपः
(for शोणि').

Colophon. — Major part: Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य.
— Adhy. name: K₄ G₁ M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः (G₁ 'संला-
पः'); D₁ संजयधृतराष्ट्रोवैषयः; D₄ ६ धृतराष्ट्रविलापः; D₆
धृतराष्ट्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dc₂ M₁ 49; Dn (Dn₁ sup. ltn.) 51; D₁ 52; T G
M₂ 48 (as in text). — Śloka no.: Dn D₁ 46.

49

1. 1^{ab} = 2^{ab}. — ^b) B₁ इन्द्र' (for शक्र'). — K₂

B₁ om. (hapl.) 1^a-2^b — ^d) K₁ ३ B Dn D₄-६ T₂ G
अकुर्वन्त.

2 K₂ B₁ Dc₂ om. 2^{ab} (for K₂ B₁ cf. v l 1)
— 2^{ab} = 1^{ab}. — ^c) K₂ B₁ Dn आवसन्; K₄ निषवन्.
— ^d) K (except K₂) B₂ ६ D (except D₁-३ ६) M
भरतर्षभः; B₂ पांडवं.

3 B₂ om. (hapl.) 3^a-5^d — ^b) D₁-३ S मद्र' (for
इव). K₄ Dc D₆ S शाद्वले. — ^c) T₂ G₂ पुरुषश्रेष्ठा.
— ^d) Ś₁ D₁-३ transp. सह and कृष्णया — ^f) K₄ S
साक्ष (K₄ 'श्रु) नेत्राः (for साश्रुकण्ठाः).

4 K₂ D₂ (both hapl.) and B₂ om. 4 (for B₂ cf.
v l 3). — ^a) K₁ ६ D₄-६ तद्वियोगान्निवृत्तान्; B Dn
'दितान्' (for 'दि तान्'). S सर्वेषां (for तान्सर्वान्). — ^d)
B₁ ३ Dn D₄ ६ राज्यभंशाच्च.

5 B₂ om. 5^{abcd} (cf. v l 3). — ^c) T₂ G (except
G₁) नियोगात्ते. K₄ D₂ महाबाहुर्; M₁ महाभाग. — ^d)
K₂ ६ B₂ ६ Dn D₂ ६ ६ T₂ G₂ ६ M₁ भरतर्षभः (or 'भ');
K₂ पुरुषर्षभ.

C. 3. 2019
B. 3. 52. 7
K. 3. 49. 7

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
भवन्नियोगाद्भीमस्तुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
यस्य प्रभावाच्च मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुविजितां कृत्वा प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।

6 °) D₁. 3 तस्मिन्वि. — °) D₀₁ D₁. 5 पुत्रैस्तथा.
— °) K₂ B₃. 4 D₁ D₁₋₃ 6 न संशयः; K₃ 4 B₂ D₄
नसंशयं.

7 °) K₂ B₃ D₁ D₄. 6 धर्मोऽसौ (for तेजस्वी). — °) B
N विचिन्तयन् (for अ). — °) K₄ गार्ह्यं याति बीभत्सुः.
— 7^a = (var.) 1. 138. 22^a.

8 °) Ś₁ K₁ जितानाजौ. Ś₁ K₄ D₁ परं प्राप्तां; K₁
सर्वान्प्राप्तां; K₃ D₃ परान्प्राप्तान्. — S ms. after 8 (G₁
om line 1, ins. after 9^ab):

201^a यस्य प्रभावाच्च वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।

जितान्मन्यामहे सर्वान्धारतराष्ट्रान्ससौबलान् ।

[Line 1 = (var.) 9^ab.]

9 °) G₁ यस्य प्रभावाच्च वयं (cf. 201^a). — °) Ś₁
K₁. 4 वपुष्मतः; K₃ D₁ D₃ S (except G₁) महाबलाः (for
धनु). — After 9^ab, G₁ ms. line 2 of 201^a. — °) K₃
नीताः सर्वे मृदुल्लोकं. — °) Ś₁ धार्तराष्ट्रस्य सौबलः; M₃
द्वा महाबलाः.

11 °) T₃ G (except G₁) M₁ मया (for वयं). — °) D
K₃ T₃ G₃ प्रशासेमां; G₂. 4 M₁ प्रशाधीमां.

12 °) K₂ D₁ D₄. 6 बाला (for राजन्). Ś₁ K₁. 3. 4
D₃. 5 अहीनाः (K₃ 'न') पौरुषाद्वाजन् (K₄m अहीनपौरुषाः
सर्वे). — °) D₃ रिपुभ्योः; G₂ बाहुभिर् (for बलिभिर्).
N 'तराः' (for 'तमाः')

13 °) Ś₁ K (except K₄) D₁ D₃ G₄ क्षत्रधर्मं.
— °) Ś₁ K₁ स्वमु (K₁ 'म') वक्षितुम्; K₃ D₁ D₃ D₁₋₃. 5

अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमाः ॥ १२
क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ १३
स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्याभीनशः पथः ।
प्राग्द्वादश समा राजन्धारतराष्ट्राभिहन्महि ॥ १४
निवर्त्य च वनात्पार्थमानाव्य च जनार्दनम् ।
व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
धारतराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
मया प्रशमिते पश्चाच्चमेष्यसि वनात्पुनः ।
एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

स्वमेवं; K₃ 4 स्वमेवं; D₄. 6 नन्वेवं.

14 °) Ś₁ K₄ न; K₁ D₃ स्व (for स) K₂ B D₁
D₄. 6 T₁ G₁ राजा (for राजन्). — °) K₂. 4 D (except
D₁₋₃. 5) G₁. 4 धर्मात् (for धर्म्यात्) T G (except G₂)
विनशः (for नीनशः). — °) S (except G₁. 3) समाद्
(for समा). Ś₁ K₁ यच्च (for राजन्). K₃ 4 प्राग्द्वादशो-
भ्यः सामान्यान् (K₄ 'शभ्यः समभ्यः') — After 14^a, D₁
D₁ ms.:

202^a

हृदयेन विचिन्तयाम् ।

तदुत्तिष्ठ महाबाहो.

— °) D₁₋₃ निहन्महे.

15 °) Ś₁ K₁. 3 D₂ T G वचनात् (for च वनात्).
D₁ निवर्त्य वनात्पार्थ. — °) Ś₁ व्यूढानीकैः; K₁ 3. 4 D₁
D₁ T₁ G₁. 3 M₂ 'नीका. K₃ सर्वे वै मिलितान्सर्वान्. — °)
N (except Ś₁ K₁) M₂ महामते (for 'हवे). — °) Ś₁
नाशयामि; K₁ B₁ T G M₁ गमयाम; K₃ D₁ D₃. 6 M₂
गमयामो.

16 °) K₄ T₁ वधि (for हनि). — °) G₄ महाहवे
(for ससौब). — Cf. 5. 48 25^{ed}. — °) K₃ D₁ D₃
S यश्चाव्यः; K₄ यथान्यः. B₂ D₁. 3 T G (except G₁)
'योत्स्यति.

17 °) S (except M₂) प्रशासिते (for प्रशमिते).
— °) K₃ B D₁ D₄. 6 वनं (for वनात्). D₁ D₃ S ततः
(for पुनः). — °) K₃ D₁. ns दोषा भविष्यति.

18 D₁ om. 18^a-19^b. — °) Ś₁ K (except K₂)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
 अवध्य महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घघ्नः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
 एकाग्रं पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्वयव्राजा मूर्धन्युपाग्राय पाण्डवम् ॥ २५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्त्रयोदशार्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६
 यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ २८
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ २९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संग्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ३१
 अक्षद्युतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

3 2055
3 52. 43
3 49. 42

De Ds. s. s पार्थः; Ts G (except G1) दानैः (for तान).
 — ^a Ś1 K1 Ds गच्छेयुः; Ks गच्छेथाः.

19 D1 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18) — ^a De Gs एव
 (for एतद्). Ś1 राष्ट्रः; K (except Ks) Ds s राज्यं (for
 राजन्). — ^c D1. s "सुत्रवाद् (for "सुत्रः स्याद्).

20 ^b S इति निश्चितं. — After 20, K1 (which
 om. 21-24) ins. a passage given in App. I (No. 7)

21 K1 om. 21-24; Dcs om. 21^a-22^b; Ś1 om.
 21^{ab}. — ^a Ts Gs. 4 Ms भरतधर्मेषु. — Ds om. (hapl)
 21^a-22^c. — ^d Ks s B D (Dcs Ds om.) हः; Ks तु
 (for हि).

22 K1 om. 22, Ds om. 22^{abc}, Dcs om. 22^{ab} (cf
 v.l. 21). — ^b S (except G1) दृश्यते (for ध्रुव). —

23 K1 om 23 (cf v.l. 21) — ^a Ks B (except
 Bs) Dns. ns Ds s प्रमाणाले. — ^b Ks s Dns D1 s
 उच्यते (for अच्युत). — ^c Ds s त्रयोदशसमः कालो;
 S त्रयोदशादितः (G1 "शदिनः; M1 "शोदितः) कालो.

24 K1 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^c S (except
 G1. 4) कृष्णं (for सर्वां). — A passage given in App.
 I (No. 7) is ins. in Ks B (except B1) D (except
 D1-s) after 24, in K1 (which om. 21-24) after 20.

25 Before 25, N (except Bs) T1 G1. s M ins.

वेसं उ° (resp. वैसं) — ^c Ś1 K1 s T1 राजन्; Ks
 वाक्यं (for राजा). — ^d Some MSS पांडवः.

27 ^a Ks-4 Bs-4 Dn Ds. s यस्वम्; S (except T1
 G1 M2) यदि (for यच्च). K1 B1 4 De Dm D1-s s मां
 भाषसे; Ks-4 Bs s Dns. ns Ds. s आभाषसे; S ग्वं मन्थसे
 (for मा भाषसे). — ^b Ś1 K1 s Ds प्राप्तकालम्; Bs De
 D1. s. 4 s T1 Gs प्राप्तकाल. — ^c Ś1 Ks. 4 Bs De
 D1-s s कर्तुं; K1 हंतुं (for वक्तुं). — ^d Ś1 Ks B D
 (except Dm D1-s) मम (for मयि).

28 ^c Ks B2 Dm. ns Ds s दुर्धर्ष G1 निहनिष्यसि
 दुर्धर्ष.

29 ^c Ks 4 (before corr.) Dns T2 Gs-4 Ms महा-
 बाहो; D1 "राजः; Ds s G1 "योगी; T1 M1 "तेजा (for
 "भागो). — ^d Ś1 महामतिः; Ks Bs D1. s महामुनिः (for
 "नृषिः).

31 ^a Ks आपने (for आश्वस्तं) Ks B4 Ds वैवम्
 (for चैनम्). D1 आपने यमुपासीनम् — ^b Ś1 उपाग्व-
 स्थो; D1 आश्वस्य च (for उपासीनो). — ^d D1 तमृषि
 (for कृपणं). Ks योग्यभाषत; D1 प्रत्यः; Ts G (except
 G1) यमं.

32 ^a K1 s Dm. ns Ds-8 दृते च (for "दृतेन)

33 ^a K1 G1 च (for हि). Ks अनञ्जनयाहं वै.

C. 3. 2056
B. 3. 52. 44
K. 3. 49. 43

अनक्षत्रस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
भार्या च मे समा नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४
बृहदश्व उवाच ।
यद्वीथि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५

अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
यस्त्वचो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७
बृहदश्व उवाच ।
शृणु राजभवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वचो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— °) T₂ G (except G₁) [अ]पि (for च). — After 33, K₁, 2 B D (except D₁-3) S (T G M₂ om. line 10) ins.:

203* पुनर्भूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
प्राप्ताञ्जयमहात्पयमजितेः परिवारितम् ।
अहं वने दुर्वैसतीर्वैसम्परमदुःखितः ।
अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ।
आर्तानां सुहृदां वाचो भूतप्रभृति शंसताम् । [5]
अहं हृदि क्षिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधम्बनि ।
विना महात्मना तेन गतसत्य इवाभवम् ।
कदा ब्रूयामि बीभल्यं कृताकं पुनरागतम् ।
मित्रवादिनमक्षुभं दयायुक्तमतिमित्रम् । [10]

[(L. 3) S (except G₄) सोहं (for अहं). S (except G₄ M₂) दुर्वैसति. T₁ G₁ M₁ शये; T₂ G₂-4 M₂ वसे (for वसन्). — (L. 4) S अक्षयूताभिः (M₂ 'तु')पणेण. T₁ गिरः शृण्वन्सुदारुणाः. — (L. 5) K₁ मर्मणः; B₁, 3, 4 सङ्गाः; B₂ D₂ मर्मणाः; D₂ D₄ सङ्गाः; D₂ सङ्गाः (for शंसताम्). S संप्राप्तानां च सुहृदां शृण्वन्सत्याभिसंभिताः (T₁ 'लं' हि संभिताः; G₂, 3 'भिताः'; G₄ 'भितां'). — (L. 6) B₁, 3 कृताः; D₂ क्षिताः (for भिताः). T₁ G₁ यूताग्रभृति धर्मणी; T₂ G₂-4 M यूताग्र (G₂ M₁ 'तम')भृति धर्मणी (M₂ 'जा' (for the prior half). K₂ D₂ D₂ सर्वा राज्ञी; S राज्ञीः सर्वा (for सर्वराज्ञी). — (L. 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ताः (for the prior half). T₂ G M₂ सदा; M₁ सर्वे (for प्राणा). — (L. 8) S महात्मना तेन विना (G₁ by transp. विना तेन) गतसत्या इवा- (G₄ 'हा')सरे. — (L. 10) K₂ B₁ D₂ 'दितः' (for 'दितम्').] — S cont.:

204* इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहाजुजः ।
वनवासादिभुक्तं मां पुनर्ये पापदुःखः ।
जघन्तः प्रीयमाना वै देवने भ्रातृभिः सह ।

यूतेनैवाहयिष्यन्ति बलादशेषु तद्विदुः । [5]
आहूतश्च पुनर्भूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
पणे च मम नास्त्यर्थं विद्यते वसु किंचन ।
एतत्सर्वमनुष्यामंश्चिन्तयानो दिवानिश्चम् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L. 1) T₁ M₂ महेष्वासाः; T₂ G₂, 4 महात्मानं (G₄ 'नः'). — (L. 7) T₁ चाप्यर्थः; T₂ G₂ नास्त्यर्थः; M₁ नास्त्यर्थो. T₂ G₂-4 वसु किंचिन् (G₂, 4 'वन') विद्यते.]

34 °) T G नास्ति; M₁ अपि (for अस्ति). — °) K₂ B (except B₁) D (except D₂ D₁, 3) कश्चित् (for भवेत्). — After 34, K₂ D₂ ins.:

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने !;
while D₁, 3 ins.:

206* इति युवाणं राजानं बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनिः !;
and finally, S ins.:

207* एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
शोकं व्यपनुदन्नाहो धर्मराजस्य धीमतः ।

35 After the ref., S ins.:

208* न विधादे मनः कार्यं स्वया बुद्धिमतां वर ।
आगतमिष्यति बीभल्युर्मिर्मात्रं विजेष्यते ।

[(L. 2) T₁ G₁ M विजेष्यति.]

— D₂ om. 35°-41°.

36 D₂ om. 36 (cf. v.l. 35). — °) K₂ D₂ वर्तैः;
D₂ D₄ वर्णैः (for कथं). — °) T G नृप (for ऽनघ).
— 36° = 38°. — °) K₂ D₂ 'पतिः'; K₂ D₂ D₁ G₁
'तले' (for 'पते').

37 D₂ om. 37 (cf. v.l. 35); G₂ om. (hapl.)
37-38. — °) B [ए]वम् (for [ए]नम्). — °) M तं युवं
(for पार्थिवम्).

38 D₂ G₂ om. 38 (cf. v.l. 35, 37). — °) D₁, 3
भ्रातृभिः सह यत्नतः. — 38° = 36°. — °) K₂ G₁
यस्त्वचो (for यस्त्वचो). — °) K₂ 'तले'; D₁, 3 'पतिः' (for 'पते').

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
 तस्य पुत्रोऽभवत्तान्ना नलो धर्मार्थदक्षिवान् ॥ ३९
 स निष्कृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ४०
 न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
 वने निवसतो राजञ्छिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१

भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्विजाभ्यैश्च तस्मात्तार्हसि शोचितुम् ॥ ४२
 र उवाच ।
 विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

बृहदश्व उवाच ।
 आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
 अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
 अश्वप्रियः सत्यवादी महानश्वौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
 तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

C. 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

39 D₂ om. 39 (cf. v.l. 35); K₁ om. 39-42. — °)
 K₂ ४ महीपाल. — °) K₂ B Dn D₄ ४ G₂ ४ श्रुतः (for
 स्म ह). — °) T G₂ M₁ नलो (for नलो). K₂ B Dn
 D₄ ४ M 'कोविदः'; D₁ 'तत्त्वविदः'; G₂ 'दर्शनः'.

40 K₁ D₂ om. 40 (cf. v.l. 39, 35). — °) Ś₁
 K₂ ४ D₁ २ M₂ राज्यं; B₂ ४ T₁ G₁ राजन् (for राजा).
 — °) K₂ B (except B₁) Dn D₄ ४ 'वासं सुदुःखार्तः'.
 — °) D₂ तवा; G₁ सुधीः (for सह). Ś₁ न्यवसत्सह
 भार्यया.

41 K₁ om. 41; D₂ om. 41^{ab} (cf. v.l. 39, 35).
 — °) Ś₁ K (K₁ om.) B₁ Dc Dn D₁ ४ ४ न तस्य दासा
 (Ś₁ D₂ दासो; K₂ corr. to देशो) न रथो; B₂-४ D₂ M न
 तस्याश्वा न च रथो (M 'था'); D₂ न तस्याश्वो नानुचरो; G₁
 न चाप्यश्वा न च रथा. — °) B₂ D₁ T G बांधवः. — °)
 Ś₁ K₂ ४ B₁ D₁-२ दृश्यते स्म; T₁ G₁ M अक्षयंत; T₂ G₂-४
 नाक्षयत (for शिष्यन्ते स्म).

42 K₁ om. 42 (cf. v.l. 39). — °) Dc स भवान्
 (for भवान्हि). Ś₁ D₁ M सहितो (for संवृतो). B₂
 भवानसि वृतो वीरैः; D₂ २ कृष्ण्या सहितो वीर. — °) Ś₁
 T₁ 'संमते'; K₂ 'संमते'; T₂ G₂ 'निमित्तैः'. — °) D₂ T₂
 G₂ २ M नार्हसि.

43 °) B₁ S तदाख्यातुमिहा (T₁ 'तु स्वम')र्हसि.

Colophon om. in K₂ B₁. — Major parvan: Ś₁ K₁
 Dn₂ T G आरण्य. — Sub-parvan: N (except Ś₁
 Dn₂; K₂ B₁ om.) T₂ G₂ २ (all om. sub-parvan name)
 mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ भावी
 बृहदश्वगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dc₂ M₁ 50; Dn (Dn₁ sup. lin.; Dn₂ in words) 52;
 Dn₂ (in figures) D₁ 53; T G M₂ 49 (as in text).
 — Śloka no.: Dn 59; D₁ 45.

50

Here begins the celebrated Nala-Damayanti episode.

1 °) Here and below some S MSS. नक्त for नक्त.
 — °) Ś₁ युक्तो; K (except K₂) Dc D₁-२ २ सर्वै (for
 इष्टै); cf. 9°. — °) K₂ D₁ २ अक्ष'; B₁ अर्थ'; D₂ अक्ष'
 (for अर्थ'). — After 1, S ins.:

209* यश्वा दानपतिर्वक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।

2 °) Ś₁ K₁ ४ D₁ २ तेजसां.

3 °) Ś₁ शांतो; K₂ फांतो (for शूरो). — K₂ om. 3^{cd}.
 — °) K₂ D₂ G (except G₂) अक्षो' (for अक्षी').

4 °) K₂ D₂ M नर' (for वर'). — °) K₂ ४ D₁ २
 संशितं द्विजः.

C. 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारान्ध त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११

5 For 5^a, cf. 1. 2. 184^b, 114. 9^d, 141. 18^b; 3. 50. 9^d, 71. 19^d; 4. 21. 47^b; etc. — ^a) K₁ शूरः सर्वगुणैर्युक्तः; K₄ B₁ G₁ शूरः सर्वगुणोपेतः; T₁ शूरश्च सद्गुणैर्युक्तः. — ^a) T₂ G transp. सः and च.

6 ^a) Ś₁ K₁. s प्रजार्थं. — ^b) Ś₁ D₂ स; K₄ च (for सु). — ^c) D₁ देवर्षिर् (for ब्रह्म). — ^d) D₂. s पार्थिवः; M₂ भार्गवः (!) (for भारत).

7 ^a) K₂ transp. नं and स. — ^c) D₂ G₂ राजेन्द्रः. — ^d) Ś₁ K₁ B₂. s D₁. s सुवर्चसा; K₂. s (before corr.) समाहितः (cf. 6^b). — After 7, K₁ reads 9^{cd}.

8 G₁ om. 8^b-10^a. — ^c) K₄ D₁. s श्रीन् (for च). — ^d) K₂ चतुरोभूमहा; K₄ D₁. s उदाराम्मुमहा.

9 G₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ शमं (for दमं). — ^b) K₂ सुवर्णं सुवर्चसं. — K₁ reads 9^{cd} after 7. — ^c) K₁ (in addition to text reading) D₂. s सवान् (for सर्वैर्). — ^d) Cf. 5^b. K₄ B₂. s M₂ भीमान् (for भीमान्).

10 G₁ om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^a) T₂ G₂ दमयन्त्यि (for 'यन्ती तु). — ^b) S (except M₂) वपुषा (for यशसा). — ^c) K₂ D₂ लोकेभिन् (for 'तु). — ^d) D₂ तादृग्रूपवती क्वचित् (= 13^b).

11 ^a) D₂ अथैतां व. D₁-s प्रासां (for 'ते). — ^b) D₂. s दासीभिः. Ś₁ K₄ D₁-s 'कृतां. K₂ दासीदासमलंकृतां. — ^c) T₁ समं (for शतं). Ś₁ K₁ B₁ च शतं; D₁-s सततं; S (except G₁ M₂) च तदा (for च तथा). K₂ B₂-s D₂ D₂-s शतं शतं सखीनां च; K₂ सतीं सखि

तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
चित्प्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भूवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
तस्याः समीपे तु नलं प्रशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
अशक्तुवञ्चलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

गणां चैतां. — ^a) Ś₁ K₂. s B D (except D₁) पर्युपासत्; K₁. s G₁ 'पाल.

12 ^a) Ś₁ ततः स; T₁ G₁ ततः सा; T₂ G₂-s सा तदा (G₂ तथा) (for तत्र स्म). K₂ B D (except D₂ D₁-s) राजते (for भा). — ^d) B₂. s D₂ D₁ सौदामिनी.

13 ^c) D₂. s मनुष्येष्वपि. Ś₁ वाक्येषु; K₂ राजेन्द्र; K₄ वा नाम्या; B₁ S वा चान्या (G₁ नैवाभ्या; M₂ वाधान्या) (for चान्येषु). K₁ मानुषीष्वपि चान्यासु; D₁ मानुषीषु तथा न्यासु. — ^d) K₂ B (except B₂) D₂ D₂-s T₂ G₂-s [अ]थ वा; K₄ [अ]पि वा; D₂ न वा; G₁ तथा (for न च). T₁ 'पूर्वा श्रुतायवा. — ^e) Cf. 1. 61. 97^d. Ś₁ K₁-s B₁. s. s. D₂ D₂. s. s. M₂ 'प्रसादनी; K₄ D₁. s. s. M₁ 'प्रसादिनी; B₂ G₂. s. s. 'प्रमथनी; T₁ G₁ 'प्रमथिनी. Cf. Hopkins, *Great Epic* (1920), p. 411, No. 66. — ^f) D₂ इव (for अपि).

14 ^a) D₂. s नलस्तु. B₂ T G (except G₁) 'शार्दूल. — ^b) Ś₁ K₁. s. s. D₂ D₂. s. s. गुणैर्; K₂ B D₂. s. s. G₁ लोकेषु (for रूपेण).

15 ^c) Ś₁ K₁ B₂ D₂ D₂. s च (for तु). — ^d) D₁. s जनाः पुनः; B₂ पुनर्जनाः.

16 ^a) K₁. s D₁-s G₂ 'दृष्टकामो (as in text); D₂ 'दृष्टव्यो; the rest 'दृष्टः कामो. — ^b) K₁ तस्य. शृण्वतोः and सततं. — ^c) K₁. s D₁ संव्यवर्धत; T G सोऽव्यवर्धत (T₂ G₂ 'तै)त; M₁ सोऽव्यवर्धत.

17 ^{ab}) D₂ अगच्छत् (for अशक्तुवन्). K₁ transp. नलः and तदा. K₄ D₂ इदि (for इदा). — ^c) Ś₁ K₂

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
 स ददर्श तदा हंसाज्ञातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
 न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥ १९
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २०
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २१
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ २२
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।

दृष्ट्वा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
 अथ हंसा विसमृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एककशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २५
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्मामिदृष्टपूर्वस्थाविधः ॥ २८
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

3. 2101
 3. 53. 30
 3. 50. 31

(before corr.) Ds. s T₃ G₃ 'समीपस्थः; K₃ अंतःपुरं प्रवि-
 श्वाथ. — ^d) K₃ ततोतिष्ठन् दुर्मेनाः; G₁ corrupt. — After
 17, M₂ ins.:

210^b कथयिष्यथ कालस्य नलः पार्थिवसत्तमः ।

18 ^a) N (except S₁ K₁ 4 D₁ s) G₂ M₂ ततो (for
 तदा). — ^b) N (except K₁ s D₁ s) 'परिष्कृतान् (cf.
 3. 58. 11^d).

19 ^b) B Dn D₄₋₆ (by transp.) नलं तदा; T₃ G₃ s
 ततो नलं. — ^c) B₄ 4 Dn D₄₋₆ हंतव्योऽस्मि न ते राजन्.
 — ^d) K₃ 'व्यामीति ते; B Dn D₄₋₆ 'व्यामि तव; M₁
 'व्यामि च ते.

20 ^a) G₂ तेनच (for नैषध). — B₁ om. 20^{cd}. — ^d)
 S₁ K (except K₃) सा न (by transp.); Ds. s नानु; T₁
 न स्य. K₃ कांक्षयति; T₁ इत्यति (for मं). Do न च सा
 कामयिष्यति. — After 20, De₁ D₈ S (except M₂) ins.:

211^a तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथानघ ।

विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानानु मा भवान् ।

[(L. 1) De₁ D₈ तथा वयं; T₁ G₁ s तदानघ (for तथा).
 — (L. 2) De₁ D₈ विधास्यामि. T₁ नो; T₂ G₃ मां (for
 मा). De₁ म मामुत्सृष्टमर्हति; D₈ सोऽत्र जानातनो भवान्.]

21 ^a) G₁ स तु हंसः स. — ^d) K (except K₁)
 B₄ 4 D (except Dn) विदर्भा. S₁ K₁ पुनः; T₁ तदा
 (for ततः).

22 ^a) K₁ B₄ De 'नगरं. — ^b) S₁ De D₂ दमयंत्या-
 स्तदन्तिके; K₃ 'स्यासनांतिके; B D₄ 6 M 'सीसमंतिके. — ^d)
 S₁ K₃ 4 De D₁₋₃ ददर्शाथ च; K₁ s B Dn D₄ 6 G₁ M

सा ददर्श च. Dn₁ n₂ तान्खगान्. D₈ ददर्शाथ वनामखगान्.

23 ^b) Dn₃ D₄ सखी (for सखि, shortening *metu*
causa). — ^c) B₁ स्वयं (for दृष्ट्वा). K₃ स्वमुगान्; D₈
 च खगान् (for खगमान्). D₁ खगाम्ग्रहीतुं दृष्ट्वा सा

24 ^a) M₁ ते तु (for अथ). — ^b) S₁ सर्वथा; M₂
 सततं (for सर्वतः). — ^c) K₂ B (except B₃) De₁ Dn
 D₈ तदा (for ततः). S₁ एकैकशस्ततः सगयः; K₁ D₈ T₁
 G₁ s. a. 'शक्ष कन्यास्ताः; K₃ 4 D₁₋₃ T₂ G₃ 'शक्ष कन्यास्तान्.
 — ^d) K₁ खगमान्; K₃ हंसास्ताः; D₁ हंसाश्च; D₂ s हंसास्तु;
 T₂ G₃ हंसांश्चै (for तान्हंसात्).

25 ^a) B₃ De G₁ s तं (for यं). — ^b) T G₂₋₄
 अंतिकं; M अंतिकान् (for 'के). G₁ उपाधावत्तदंतिके.

26 Before 26, T₃ G (except G₄) M₂ ins. हंसः.
 — ^d) D₁ मानवाः (for मानुषाः). T₁ G₁ न समस्त (G₁
 'मोस्त्य)स्य मानुषः. — After 26, K₁ s B (except B₁)
 D (except D₁₋₃) repeat 14^{cd}.

27 ^a) K₁ transp. तस्य and यदि. B₂ D₈ तस्यैव;
 D₂ s (G₂ तस्य त्वं (for तस्य वै). D₂ s भार्या स्याः; G₂ वै
 भार्या (for भार्या त्वं). — ^b) D₂ सभाग्वा; D₈ सभायां
 (for भवेथा). Some MSS. 'वर्णिनी.

28 ^{ab}) M₁ तु (for हि). K₃ G₄ 'गंधर्वस्यमनुष्योरगं;
 D₂ s 'गंधर्वस्यक्षोरगं. — ^c) G₁ दृष्ट्वां ने (for दृष्ट्वां).

29 ^b) K₁ नराणां (for नरेषु). D₁ नलः पुमान्; T₂ G
 (except G₁) वरो नलः (by transp.). — ^c) K₃ 4 B
 (except B₂) Dn D₁₋₃ s T₂ G₁ s विशिष्टया; De 'दृष्टु
 (for 'द्वाया). — ^d) K₂ Dn₂ n₃ (before corr.) Cn

C. 3. 2101
B. 3. 53. 31
K. 3. 50. 31

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्मवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अत्रवीचत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०

तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधाञ्जले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नखस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।

न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कश्चित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामखस्थां तदाकारां सख्यस्ता जङ्गुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नखस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

संग्रामः; Cnp संगमः (as in text). Ds पुण्यवान्.

30 ^a) Ks सुविस्मिता (for विशां पते). — ^c) Ś1 K (except Ks) Ds. s अववीक्षाषु तत्र त्वं; Dcs 'वीक्षे' वृत्तं हंसं. — ^d) N (except Ś1 K1. s) M1 त्वम् (for तम्). Ks B1 Dn Ds. s. s नले (for 'लं').

31 ^b) Ks. 4 B1. s Dn D4. s विदर्भस्य; Dc वैदर्भस्य. — ^c) Ś1 D1 निषधं (for 'धान्'). — After 31, D1 ins.:

212* वयं हि देवगन्धर्वाः क्षात्राभ्येन कारणात् ।
अस्मान्संस्पृश्य पाणिभ्यां यथा मोक्षे ब्रजामहे ।
एवमुक्तस्ततो हंसान्मममजाय नैषधः ।
नैषधेन तु संस्पृष्टा इन्द्रलोकं पुनर्गताः ।

Colophon. B1 reads it in marg. — Major parvan : Ś1 K1 Dn1. ns T1 G1. s. 4 आरण्य. — Sub-parvan : N (except Ś1; B1 marg.) T1 G1 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name : B1 दमयन्तीहंससंवादः; Ds नलेन हंसप्रेषणे दमयन्ती प्रति हंसेन नल-संवादकथनः; T1 G1. s हंसद्वी(स)त्वं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K1 TG M1 50 (as in text); Dcs M1 51; Dns. ns 53; D1 54. — Śloka no. : Dn1 33; Dns. ns 32; D1 34.

51

1 ^a) G4 ततः (for तु तत्). M1 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^c) Ks B (except B1) D (except D1-s) ततः (for

तदा). G1 चाखस्था (for नखस्था); cf. 5^c. — ^d) D1 सुमध्यमा (for बभूव सा).

2 ^a) Ś1 K1. s Dc Ds 'पराधीना (for 'परा दीना). — ^b) Dc Ds 'वदनाकृतिः. — ^d) Dc तथा; G1 सदा (for तदा). Ks सा निःश्वासपरायणा.

3 ^b) Ds. s 'चेतना (for 'दर्शना). — After 3^{ab}, N ins.:

213* पाण्डुवर्णा अणेनाथ इच्छयाविष्टचेतना ।

[Ks D1. s 'चेतना (for 'चेतना).]

— ^d) Ś1 K (except Ks) D1-s बभ्राति (for विन्दति). — K1 reads 3-13 in the following sequence: 3, 9^{cd}-10^{ab}, 4^{cd}-9^{ab}, 11^{cd}-12^{cd}, 10^{cd}-11^{ab}, 4^{ab}, 13!

4 For sequence in K1, cf. v.l. 3. — ^a) M1 बाधि (for शेते). — ^b) Ks B1. s. 4 D (except D1-s. s) क्वली (for व'). Ks B1-s Dn D4. s पुनः (for मुहुः). — ^c) Ks D1-s G1 अवस्थां (for अखस्थां). Ś1 महाकारां; K1 G1 तथा; Ks तदा दृष्ट्वा; M अनाहारां (for तत्राकारां). — ^d) G1. s सख्यस्तां; M तत्सख्यः (for सख्यस्ताः). Ks वयुर् (for जङ्गुर). D1 सख्यस्ता जङ्गुरिङ्गितैः; Ds सख्यो ज्ञात्वा तद्विगितैः.

5 ^b) K1. s B1. 4 Dn D4. s सखीजनः. — ^c) Ś1 K1 Dc Ds नखस्था (Ś1 'स्ता'); Ks. 4 TG1-s M1 चाख (Ks 'व')-स्थां; Ds G1 चाखस्था (for नखस्थां); cf. 1^c. Ks B1-s Dn D1. s. 4. s न्यवेदयतामख (D1 'व')स्थां. — ^d) Ś1 K1. s Dc D1-s G1 दमयन्ती. Ks B1-s Dn D1-s. s नरेश्वर.

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ॥ ६
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
 स संनिपातयामास महीपालान्विशां पते ।
 अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
 श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशसनात् ॥ ९
 हस्त्यश्वरथधोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः खलंकृतैः ॥ १०
 एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
 अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितौ गतौ ॥ ११
 नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।

देवराजस्य भवनं विविज्ञाते सुपूजितौ ॥ १२
 तावर्चित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विशुः ॥ १३
 नारद उवाच ।
 आवयोः कुशलं देव सर्वगतमीश्वर ।
 लोके च मधवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४
 बृहदश्व उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
 शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराश्रुताः ।
 अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १६
 क नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

. 3. 2122
 . 3. 54. 19
 . 3. 51. 19

6 ^a) T₂ G₂ भूपतिर् (for नृपतिर्). — ^b) K₁. s D₂. s
 T₁ G₁ दमयन्त्याः; K₂ B₂. 4 Dn D₂. 6 T₂ G₂. 4 दमयन्ती.
 — 6^{ad} = (var.) 3. 57. 2^{ad}. — K₂ om. (hapl.) 6^{ad}-7^c.
 — ^d) D₂. s सुहृद्भक्ष्या; D₄ S (except G₁ M₁) सुमहत्स्व.
 — After 6, K₂ B D (except D₂. s) T G ins.:

214* किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वत्येव लक्ष्यते ।

[T₁ किमस्मद्; T₂ G₂-4 किमत्र. T₂ G₂-4 स्वयंपालक्ष्यते.]

7 K₂ om. 7^{ad} (cf. v.l. 6); D₂ om. (hapl.) from
 7^b up to महीपालान् (in 8^b). — ^c) K₂ B D (except
 D₁. s; D₂ om.) आत्मना.

8 D₂ om. up to पालान् (cf. v.l. 7); Ś₁ om.
 8^a-10^b; D₂ om. (hapl.) 8^a-9^b. — ^a) K₂. s B D
 (D₂ om.) 'मंत्र' (for 'पात'); cf. 3. 53. 3^d. — ^b) K₂
 B Dn D₄. 6 पतिः (for पते). — ^c) Hypermetric! K₂ S
 एषोऽनुभूयतां वीराः; Dc अन्वीयतामयं वीराः; D₂ आहूयतां
 महावीराः. — ^d) K₂ D₁ स ह; D₂ प्रभुः (for प्रभो).

9 Ś₁ om. 9; D₂ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). For sequence
 in K₁, cf. v.l. 3. — ^a) K₂ T₂ G₂. s [अ]थ (for तु).
 — ^c) K (except K₂) Dc D₁-s. 8 अभिषेत्तुः. K₂ B
 Dn D₄. 6 M ततो; Dc तथा; D₂ तथा (for तदा). T G
 वीरा (for भीम). — ^d) K₁ corrupt.

10 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. Ś₁ om. 10^{ab}
 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ 'वेगेन'. — ^b) K₂ B (except B₁)
 Dn D₄. 6 पूर (for नाद). K₂ दमयन्त्याः स्वयंवरं (= 9^b).
 — ^c) M 'भरणा'. — ^d) K₂ शोभमानाः स्वमन्त्रतः; D₂ M
 वल्लोके (D₂ 'रक्षै') रलंकृताः; T G च्वजैश्चित्ते (T₁ 'ईदृ' रलंकृतैः).

— After 10, K₂ B D (except D₁-s) ins.:

215^a तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महाभनाम् ।

यथाहमकरोत्पूजां नेऽवसंस्तत्र पूजिताः ।

11 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. D₂ om. 11.

— ^b) K₁. s B (except B₁) Dc₁ Dn D₂ सुराणावृषि^a.

— ^{cd}) K₂ transp. महात्मानौ and इन्द्रलोकं. Ś₁ K (except
 K₂) D₁-s समा; T₂ G (except G₁) उपा- (for इतो).

12 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. — ^b) K₂ B
 Dn D₄. 6 T₂ G (except G₁) महाप्राज्ञौ. Dc M₂ महा-
 प्रभौ; T G M₁ महायुनी.

13 For sequence in K₁, cf. v.l. 3. — ^a) D₂ T₁
 अर्चयित्वा (for तावर्चित्वा). K₂. 4 Dn G₁ तावर्चयित्वा
 मधवा (K₂ देवैर्दस; G₁ भगवान्). — ^b) Ś₁ K (except
 K₂) D₁-s तनो वचनमभवीन्. — ^c) Ś₁ K₂. 4 Dc D₁-s. 8
 चैव; K₁ देवस् (for चापि). — ^d) D₁. s भुवि; T G₂-4
 प्रभुः (for विशुः). G₁ तथा सर्वगतः प्रभुः.

14 ^a) Ś₁ K (except K₂) B₁ Dc D₁-s. 8 वीर (for
 देव). — ^c) Ś₁ K₁ लोकेषु; G₂ लोकेषा (for लोके च). K₂
 B₁. s D₂ T G (except G₂) भगवन् (for मधव). K₁ सर्वैः;
 D₂ T G कृत्स्ना (for कृत्स्ने). — ^d) K₂ लोकाः; K₂ भूपाः
 (for नृपाः).

15 S om. the ref. — ^b) T₁ M बल (for बल).
 Ś₁ K (except K₂) D₁ शक्रः प्रोवाच शत्रुहा. — ^d) D₁
 संप्रामे त्यक्तजीविताः.

17 ^b) Dc D₄ नाहं; G₁. s नेह (for न हि). — ^d) K₂
 B Dn D₄. 6 M transp. अभिधीन् and दयितान्. B₂ इव;

G. 3. 2122
B. 3. 54. 19
K. 3. 51. 19

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे भगवन्त्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ १९
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च सायिकाः ।
आजगमुर्देवराजस्य समीपमरोत्तमाः ॥ २२
ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वा चैवानुबन्धुष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

D₅ विभो (for मम).

18 Before 18^d, K₂ B D (except D₁-s) ins. नारद उ^३. — ^a) K₂ B D (except D₁, 2) M₁ मघं (for भगं)

19 ^a) K₂ B (except B₁) Dn D₅. 6 राजो दुहिता; K₂ राजपिसुता; K₄ D₁ T₁ G₁ राजतनया.

20 ^a) Ś₁ K₁ महत्तशः; De D₅ च वासव (for च सर्वशः).

21 ^a) G₁ रत्नभूमि. — ^b) D₅ मनीषिणः (for मही^३). — ^d) A few S MSS. वलं; some MSS. सूदन.

22 ^a) T₁ एतेषु; M₂ एतच्च (for एतस्मिन्). Ś₁ K₁. s. 4 B₁ D₁-3 एवं कं (K₂ B₁ एतक)थयतस्तस्य (Ś₁ K₁ त्र); T₂ G₂. s. 8 एतेषु कथ्यमानेषु.

23 ^a) K₂. s. B₂-4 Dn D₄. 6 ते; B₁ T₁ तु; D₁ च (for तत्). — ^c) K₂ B₂ 4 Dn D₄ 6 श्रुत्वैव चाशुबन्. K₄ T G सर्वे; B₁ वृष्टे (for वृष्ट). — ^d) T₁ G₂. 4 M गच्छाम. Ś₁ T₁ अच्युत; B₂ इत्युत (for अप्युत).

24 ^a) K₂. 4 B₁. s. De D₁-5 विदर्भाम् (for भर्मा^३). K₂ B (except B₁) Dn D₅. 4. 6 अभिजगमुले (for अभितो जगमु^३). — ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₅. 4. 6 यतः; T G यथा (T₁ तथा; G₁ यदा) (for यत्र).

25 ^a) T₁ (by transp.) राजा नलोपि. — ^c) K₁ S (except G₁ M₂) अनेयात्मा (for अदीना^३). — ^d) B₁ यतव्रतः; T₂ G अनुस्मरन् (for अनुव्रतः).

ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भानभितो जगमुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
अथ देवाः पथि नलं ददशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
अब्रुवन्सैषं राजश्रवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

28 ^a) B अंतरीक्षे. K₄ D₂ s. [S]वष्टभ्य (for वि^३). — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₂. s. त्रिविष्टपात्; T₁ नभस्थलान्.

29 ^a) K₂ B₂ Dn D₄-6 G₁ निषध (for नैषध). — ^b) D₁ नल सत्यपराक्रम. — ^d) K₄ B₂ Dn₂ नरेश्वर (for नरो^३).

Colophon — Major parvan: Ś₁ T G₂-5 आरण्य. — Sub-parvan: N (except Ś₁ Dn₂) T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपालयान. — Adhy. name: D₂ दमयन्तीस्वयंवरे नलागमे इन्द्रवरुणधनदयमाग्नि-समागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dc₂ M₁ 52; Dn₂. ns 54; D₁ 55, T G M₂ 51 (as in text). — Śloka no.: Dn 31; D₁ 30.

52

1 D₂ om. 1. — ^a) Ś₁ K (except K₂) B₁ De D₁ नृपः (for नलः). — ^c) N (except Ś₁ K₁ B₁; D₂ om.) अथैतान् (for नान्). — ^d) K₂ B (except B₁) Dn D₄. 6 M₁ उप- (for अव-).

2 ^a) G₁ भवंतश्च (for वै भवन्तः). — ^c) G₁ वा (for च). K₂ B (except B₁) Dn D₄-6 तद्वो (for तत्र). D₂ तत्त्वेन परिपृच्छामि.

५२

बृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
 अथैनान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १
 के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
 किं च तत्र मया कार्यं कथयञ्चं यथातथम् ॥ २
 एवमुक्ते नैषधेन मधवान्प्रत्यभाषत ।
 अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
 अहमिन्द्रोऽयमभिश्च तथैवायमपांपतिः ।
 शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
 स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
 प्राप्तमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
 देवा ऊचुः ।
 करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
 न करिष्यसि कस्माच्चं ब्रज नैषध माचिरम् ॥ ८
 बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
 सुरक्षितानि वेदमानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
 प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
 ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।

3 2146
3. 52. 12
3. 52. 13

3 °) Ks Bs. 4 Dc S (except Ms) उक्ते (for उक्ते).
 — °) G1 भगवान् (for मघ). Ks Bs. 5 Dn Ds. 6 अश्व
 (for प्रश्व).

4 °) B1. 4 Dc Ds तु (for च). — T1 om. 4^{bc}.
 — °) Ds. 3 यः सर्वांतकरो नृणां.

5 °) Ks Dn त्वं (for स). Ks Ds त्वं (for वै).
 Ks. 3 B (except B1) Dn Ds. 6 G1 समा (for स्वमा).
 Ks Ds सर्वात् (for अस्मात्). — °) G1 निबोधय (for
 निवेद). — °) Ś1 Ks G1 सहेन्द्रास्त्वा; Ks. 4 B1-4 Dn
 Ds. 6 म (Ks B4 स)हेन्द्राणाः. — °) Ds समायान्ति; T G
 दमयन्ति.

6 6 = (var.) 22. — °) Ś1 K (except Ks) Do
 D1. 2. 5 एषाम् (for तेषाम्). K1 एकतरं (for अन्यतमं).
 — °) Ks B1 S वरयेति (for यस्व). Ks Dc M च (for
 ह). Ds. 3 वरय स्वयं (for यस्व ह).

7 °) K1. 4 B1 D1. 3 तु (for स). — °) K1 B1. 4 Dn
 Ds एकार्थं समुपेतं; Ks Bs Dn1. n3 Ds १समुपेतं; B1 Ds. 5
 G1 १यं (Ds १यं; Ds १यं) समवेतं. — °) B1 D1 अर्हसि
 (for अर्हथ). — After 7, all MSS. except Ś1 Ks D1-3
 ins. :

216* कथं तु जातसंकल्पः क्षियमुत्सहते पुमान् ।

परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु महेश्वराः ।

[(L. 1) Ks Bs. 4 Dc नु; 8 हि (for तु). S (except

M1) संकल्पा. Ks S (except Gs Ms) नरः (for पुमान्).
 — (L. 2) B1 क्षमश्च. B1 Ds महेश्वराः; Dc [अ]मरेश्वराः
 (for महे). Ks Ts G तद्दे (Ks [द्वि; G1 व] पश्यामरेश्वर;
 T1 पश्य माममरेश्वर; M तद्दे पश्य सुरेश्वर.)

— S cont. :

217* एवमुक्तो नैषधेन मधवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om. the ref. — After 8, T G ins :

218* स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।

श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्मरणापनम् ।

[(L. 1) T1 Gs न्यवेदय; G1 निबोधय.]

9 K1 om. 9^a-11^b. Ts Gs 4 om the ref. — °) Ks
 एवमुक्तोय; D1. 3 कस्तु. B1 वै देवैर्; G1 Ms देवेन
 (for देवैस्तेर्). Ś1 Ks B1 Dc Ds. 3. 5 तु; Ks च; D1 स
 (for तेर्). — °) Ś1 Ks 4 D1-3 ब्रजश्रेयस उक्तवान्; Dc
 Ds १यः प्रत्युवाच ह. — After 9, Ts Gs ins. :

219* अस्माकं मायया छलस्त्वं प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।

इति शक्रो नैषधं तं पुनरेवाभ्यभाषत ।

[With line 2, cf. 10^{ab}.]

10 K1 om. 10 (cf. v.l. 9). — °) Ks M transp.
 जगाम and s.

11 K1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — °) Ks राजा
 (for तत्र). — °) Ś1 Ts G (except Gs) जन (for
 गज). — B1 om. 11^{ab}. — °) Ś1 K1. 4 D1-3 दीप्य-

C. 3. 2146
B. 3. 55. 12
K. 3. 52. 13

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः स्नेन तेजसा ॥ १२
तस्य दृष्ट्वैव वपुधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
प्रशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विसयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
अथैनं स्मयमानेव सितपूर्वाभिभाषिणी ।

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२

माना स्ववपुषा.

12 °) Ś1 K1. 4 B9. 4 D4. 6 च भाः (as in text); K5 B1 Dn प्रभाः; K5 च या; D5 विभाः; M2 विभाः; the rest च ता. D1 आक्षिपन्तीमिवाभिरुपाः; D2. 3 'पंतीं प्रभां आनोः. — °) S शशिनः.

13 °) K5 Do T5 G (except G4) वार' (for धार').

15 °) K4 तु सुप्रीता; B1-3 च संप्रीत्या (B5 'ता); T5 G (except G1) तदा प्रीता. — °) K5 T G सं (for ता). — °) K5 B Dn D5. 4. 6 'भ्यपूजयन्.

16 G4 om. 16-17. — °b) T G (G4 om.) transp. कान्तिर and धैर्यं. — °) T G (G4 om.) नु (for स्वं). Do D5. 4 [5]थ (for the first नु). K5 B5-4 Dn D4. 6 [5]थ वा यक्षः (for नु यक्षो नु). Ś1 K4 B1 D5. 5 G1 वा; K5 [5]थ; Do D5 [5]थ (for the second नु). — °) K5 B Dn D4. 6 वा; Do D5 [5]थ (for नु).

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 16). — °) K1. 3 B (except B1) Dn1. n3 D4. 6 तास्तं; K5 चैनं; D2 M2 त्वेवं; T G (G4 om.) त्वेव (for त्वेनं). — °) Ś1 शुल्का; K (except K5) B (except B1) Dn D4. 6 तस्य (for सर्वा). — After 17, T5 G2. 3 repeat 15°d.

18 °) K5 B (except B1) Dn D4. 6 स्मयमानं नु (for 'मानेव). — °) D5 वीक्ष्य (for वीर्यं). — °) B5

दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विसिता ॥ १८
कस्त्वं सर्वानवधाङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्मरवद्भीरं ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेदम राजा चैवोग्रशासनः ॥ २०
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
देवास्त्वां प्राप्तमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२
तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

(as in text) विसया[त्?]; D5 लज्जया; M आमिनी.

19 °) Ś1 K1 कथं (for कस्त्वं). K5 D5. 3 'वधाङ्गः. — °) K5 D5 G5. 3 'वर्धनः. — °) G1 'च्छाम हेनघ.

20 °) Ś1 चागमनं (for आग'). T5 G2 चैव (for चेह). — °) Ś1 वासि न; Do आसीनं; M2 आसीन्न (for चासि न). D5 कथं वा नासि लक्षितः; T5 G (except G1) कथमासीदलक्षितः. — °) S (except G1 M1) च (for हि). Ś1 K1 मद् (for मे). — °) D5. 3 राज्ञोवोग्रशासनात्.

21 °) K1 D5. 3 T G प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह). — Before 21°d, K5 B D (except D1. 3) in. नल उ'.

22 = (var.) 6. — °) K5 द्रष्टुम् (for प्राप्तुम्). — °) K1 एकतरं; K5 एकतमं (for अभ्य'). G1 वीरं (for वेवं).

23 °) B D5. 6 प्रभावेण. — °) D5 न लक्षितः (for अल'). — °) K5 B (except B1) Dn D4. 6 न (for हि). K5 नैवं (for कश्चिन्). — °) K5 B Dn D4. 6 अपश्यत् (for नाप'). K5 D1. 3 नाप (D5 'पि) वारयत्; S (except G1) नाभ्य'.

24 °) D5 'दर्थं छाहं (for 'दर्थमहं). — °) S (except M2) तु मे वाक्यं (for शुभे बुद्धि). — °) Do प्रकुरु त्वं. K5 D5 यथेच्छितं.

५३

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
 प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
 अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
 सर्वं तत्तव विश्वं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
 हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
 यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
 विषममिं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५

Colophon. — Major parvan : Śī Deī T G आरण्य.
 — Sub-parvan : N (except Śī Dn₂) T₁ (om. sub-
 parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
 name : B₄ दमयन्तीदर्शनं ; D₂ दमयन्तीस्वयंवरे नलदमयन्ती-
 समागमे नलवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
 both) : De₂ M₁ 53 ; Dn (Dn₁ sup. lin.) 55 ; D₁
 56 ; T G M₂ 52 (as in text). — Śloka no. : Dn
 25 ; D₁ 24.

53

1 ^b T G प्रहसंतीदमब्रवीत्. — ^c Śī वरं (for प्रणं).
 D₁ महाराज (for यथा). D₂ प्रणयं आवयस्यसिन्.

2 ^a De D₁ s transp. चैव and हि. K₁ किंचित् (for
 चान्यत्). — ^b T₁ यच्छासि (for समासि). K₁ पार्थिव
 (for किंचन). — ^c K₂ B (except B₁) Dn D₄ s तत्सर्वं
 (by transp.); K₂ सर्वतत् ; D₁ सर्वं तु ; D₂ सर्वं नत्. K₁
 T₁ G₂ s M विश्वं ; G₁ विश्वं.

3 ^a Śī K₄ B D₂ s यत् ; K₂ D₁ s M₂ श्रुत्वा ; Dn₂
 यत् (for यत्तत्). — ^b Śī D₄ G₁ s M मां (for मां).
 — ^c K₂ महाराज (for मया वीर). — ^d K₂ s D₁-s s
 संनिमंत्रिताः.

4 ^a Śī K₂ s De D₁-s s चै ; K₁ मां ; K₂ B Dn
 D₄ s त्वं (for चेत्). K₁ De चै (for मां). — ^d T₁ G₁
 सत्यं (for तव).

येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
 न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
 विप्रियं क्षाचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमुच्छति ।
 आहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोचमान् ॥ ७
 ततो बाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ८
 अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ ९
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाक्षाभिपुरोगमाः ।
 आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
 ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।

5 In G₁ the portion of the text from st. 5 up to
 समाह्वानं in 8^b of adhy. 56 is lost on a missing fol.
 (190). — ^a Śī K (except K₂) De D₁-s M उक्ते तु
 (for उक्तस्तु). — ^b K₁ T₂ G (G₁ missing) प्रत्यभाषत्
 (for प्रत्युवाच ह). — ^d T G अहंमि (for इच्छं).

6 (G₁ missing (cf. v.l. 5). Śī om. (hapl.) 6^a-7^b.
 — ^a S (except M₁ ; G₁ missing) भूताम् (for कृताम्).
 — ^d D₁ T₁ M मनस्तेषु प्रवर्ततां.

7 G₁ missing (cf. v.l. 5). Śī om. 7^{ab} (cf. v.l. 6).
 — ^b B₂ s मन्त्युम् (for मृत्युम्). K₁ s De D₁ s इच्छ-
 ति ; B Dn₁ na D₂ अहं ; D₂ अहं (for कच्छं). — ^c
 Śī K (except K₂) De D₁-s s पाहि (for प्रा). — After
 7, K₁ s B D (except D₁-s) ins. a passage given in
 App. I (No. 8).

8 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a K₂ s B₂ Dn
 D₁ s s G₂ बाष्पाकुलां ; B₁ वायोकुलां ; T₁ बाष्पाकुला ; T₂
 G₂ बाष्पाकुलं. — ^c Śī K Dn D₁ s s-^a प्रत्या ; D₂ अपा
 (for प्रव्या).

9 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a K₂ B₂ s Dn
 D₄ s उपायोयं (for अस्त्युपायो). Śī नलो (for मया).
 — ^c B₁ यथा (for येन).

10 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a B₂ De स्वयंवर
 (for त्वं चैव). — ^b K (except K₁) B D देवाक्षं (B₁
 देवाः साभि ; D₂ देवा इन्द्र)पुरो ; M₂ लोकपालाश्च साभिकाः
 (= ३. ५१. २३^b).

C. 3. 2180
B. 3. 56 21
K. 3. 53. 21

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैव दोषो भविष्यति ॥ ११
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्नुत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३
देवा ऊचुः ।
कश्चिदुष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
किमब्रवीष नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ १४
नल उवाच ।
भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्वविरैर्षुतम् ॥ १५
प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिदुष्टवाचरः ।

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

11 G₁ missing (cf. v.l. 5). D₈ om. 11^{ab}. — ^a) K₁ M₁ तत्राहं. — ^b) Ś₁ स्वा (for स्वां). D₁. 3. 6 नरेश्वरं. — ^c) T G (G₁ missing) नैव (for नैवं).

12 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^b) Ś₁ K (except K₂) D₁-3 महायथाः; B₈ G₄ विशां पतिः. — ^c) Ś₁ नलस्य; K₁ जवात्; K₂. 4 D₁-3 ततस् (for पुनस्). — D₄ om. 12^d-13^a. — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₁-3 सवासवाः; M इवस्थिताः (for समां).

13 G₁ missing (cf. v.l. 5). D₄ om. 13^a (cf. v.l. 12). — ^a) T₂ G₂ तत्रा (for तमं). M अथा (for तथा). — ^b) = 3. 54. 20^b. Ś₁ K₂ B D₂ D₃ D₁. 4. 6 महेश्वराः; K₁ M नरेश्वरं (for सहे). — ^c) B₂. 4 M₁ अथा; T G (G₁ missing) तथा (for ततो). — ^d) K₂. 4 D₃ D₄. 6 M₂ तं (for तत्).

14 G₁ missing (cf. v.l. 5). K₂ B (except B₂) D₃ D₄. 6 om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁ वीर (for दृष्ट्वा). Ś₁ K₁ दृष्ट्वा; K₂. 4 D₂ D₁-3 वीर (for राजन्). — ^d) K₁ नल (for उत्तम).

15 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) T₂ G₂. 3 स्वहम् (for अहम्). — ^c) D₂. 3 M₁ सुमहत् (for सुमहा). N (except Ś₁ K₁ D₁) spells कक्षं.

16 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ D₁ transp. तत्र and कश्चित्. — ^c) Ś₁ K (except K₂) D₂ D₁-3. 5 M विना (for ऋते).

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चामवन्देष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ १७
वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

17 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ K (except K₂) D₂ D₁-3. 5 तस्या (for चास्या). — ^b) D₂. 3 om. च. Ś₁ K₁. 3 B₁ अस्मि (for अपि). — ^c) K₂ B (except B₁) D₃ D₄. 6 M transp. दृष्ट्वा and सर्वौ.

18 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^c) T₁ G₂. 4 M₁ मामेवागतं. — ^d) D₁-3 M₂ वृणीति. K₂ B (except B₁) D₃ D₄-6 सा सुरोत्तमाः.

19 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) K₂ D₂ मा (for मां). — ^b) K₂ S (except M₂; G₁ missing) सुरसत्तमाः (for सहिताः सुराः); cf. 18^d. — ^c) K₂ B D₃ D₄. 6 M₁ नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ).

20 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ G₄ M₂ स्वा (for स्वां). — ^b) K₁ नरेश्वर; D₂ नृपोत्तम; D₃ न संशयः (for नरो). K₂ B D₃ D₄. 6 वरयिष्यामि नैवध (B₁ सत्तम). — ^c) K₂ एव (for तव). D₂ आग (for बाहो). — ^d) K₂. 4 (by transp.) न दोषो. K (except K₁) D₂ भवितेति हि; B₂ D₁ तेति च; D₂ ता त्विह; T₂ G₂. 4 ता तव.

21 G₁ missing (cf. v.l. 5). — ^a) T₂ G (G₁ missing) एव; M₁ एतत् (for एव). — ^b) K₂ B₁ D₃ D₄. 6 उपा (for उदा). — ^c) K₁. 3 B D₃ D₄-6 मया शेषे; M अतः परं. — ^d) D₂ भवन्तु. M सुरसत्तमाः (for त्रिविधे).

Colophon. G₁ missing. B₁ reads it in marg.

५४

बृहदश्व उवाच ।

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
 कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
 तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षिताः ।
 सुरमिस्रग्धराः सर्वे समुष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५

तत्र स पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
 आकारवन्तः सुलक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविशेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सक्ताभूञ्च चाल च पश्यताम् ॥ ९
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिविशेषाकृतीन्स्थितान् ।

3. 2201
 3. 57. 11
 3. 54. 11

— Major parvan: Ś1 K1 B1 Dn2 T G2-4 आरण्य.
 — Sub-parvan: N (except Ś1) T G3 M1 (all om
 sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
 name: B4 नलदौत्यं; D2 दमयन्तीस्वयंवरे नलदमयन्तीवाक्ये
 विधुधान्प्रति नलप्रत्यागमनः. — Adhy. no. (figures, words
 or both): D2s M1 51; Dn (Dn1 sup. lin.) 56; D1
 57; T G2-4 M2 53 (as in text). — Śloka no.: Dn
 31; D1 21.

54

— This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 53. 5),
 the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) D2 तु सं (for शुभे). — ^b) Ś1 K4 D2 पुण्य-
 क्षणे; T1 M पुण्यक्षणे (T1 'के). — ^d) K1. 4 राजन् (for
 राजा).

2 ^a) K2 ते शुभे. K4 तु मही (for पृथिवी). D2
 एतच्छ्रुत्वा मही.

3 ^a) K4 D2 D1-3 'रचितं' — ^b) D2 मणिरत्नविभू-
 वितं. — ^c) T2 G (G1 missing) तं (for ते). K2 तदा
 (for महा). K4 Dn transp. महा and नृपाः.

4 ^a) = 4. 17. 19^d; 65. 13^b; 67. 29^d. Cf. 1. 73.
 17^b. K2 B1 Dn D2 प्र; T1 सं; T2 G2 स (for सु).

5 M1 om. 5. — ^a) K1. 3 B D2 Dn D4. 6 पुण्यां;

D1 3 यूना (for पूर्णा). — ^b) K4 (by coll.) D1-3 यथा
 (for इव). — After 5^{ab}, T2 G (G1 missing) ins. .

220* प्रविशेश नलो देवैः पुण्यक्षोको नराधिपः ।

— ^c) K2 सुपूर्णा; K2 Dn2 G2 संपूर्ण. B1 D2 D2 S (G1
 missing, M1 om) अ (B1 हृ) पञ्चस्कंधेर — ^d) B2
 मिहैर (for व्याघ्रैर) — After 5, D1 ms. .

221* देवगन्धर्वपतयो वरसुविष्मयान्विताः ।

पौरजानपदाश्च ये तत्रात्मन्ममाहिताः ।

6 ^a) B1 नृपाः सु (for तत्र स). S (except M2,
 G1 missing) तेषां (for पीना). — ^b) B2 परिघोपमाबाहवः
 — ^c) K2 Dn2 ns D4 6 आकारवर्णसुलक्षणा; B1 D1. 3

'वंतः सुलक्षिताः; Dn1 'वंतः सुलक्षणाः

7 ^b) Ś1 K1. 4 D2 D2 (before corr) सुनयानि; M1
 सुहा. K2 B Dn D4 6 (after corr) 6 सुनामाक्षिभु-
 वाणि च. — ^c) B1 D2 दृश्यन्ते (for शोभन्ते).

10 ^d) K2 B (except B1) D4-6 T2 (before corr)
 इह; K4 अथ (for इव).

11 T1 G2 om. 11^{ab}. — ^a) Ś1 K1. 4 D1. 3 [अ]थ
 सा; D2 [अ]थ दे (for ततः) — ^b) B1 असी; D2 D2
 T2 G2. 3 M1 इव (for स्थितान्). K2. 4 B2 'कृती (B2
 'कृती)स्थितान्. — ^d) Ś1 K (except K4) B1 Dn
 D1. 3. 6 M2 नाम्यजानन्; D21 नाजासीच T2 G2 3
 तथा; G2 तदा (for नृपम्). — After 11^{cd}, S (G1
 missing) ins. :

C. 3. 2201
B. 3. 57. 11
K. 3. 54. 11

संदेहादथ वैदर्भी नाम्यजानाक्षलं नृपम् ।
यं यं हि दृष्टे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्या तर्कयामास भामिनी ।
कथं नु देवाज्ञानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ १२
एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी शृशदुःखिता ।
श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
देवानां यानि लिङ्गानि स्वविरिभ्यः श्रुतानि मे ।
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्ष्ये ॥ १४
सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालमन्यत ॥ १५
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ १६
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।

222* निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा क्षुभा ।
— Ś1 om. (hapl.) 11^a-12^d; K₃ om. 11^a-12^b. — °)
D₁ पश्यते; D₃ (corrupt) दर्शयन् (for दृष्टे).
12 Ś1 om. 12; K₃ om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — °)
K₁ तु; T₃ G₃ तं; G₄ सा (for [अ]थ). K₄ D₁-s सा तु
(D₁ सा तं; D₃ सा च; D₃ सैव) चितयती बुद्ध्या (cf. v.l.
13^a). — D₁ om. (hapl.) 12^b-13^a. — °) K₂ B D
(except D₃; D₁ om.) भाविनी (B₁ कामिनी); T₃
G₃; s M₁ मानिनी. — °) K₂ B Dn D₄; s M₁ हि (B₁
न) (for तु).

13 D₁ om. 13^a (cf. v.l. 12). — °) Ś1 K (except
K₃) D₂; s सैवं (Ś1 'व' चितयती बुद्ध्या (cf. v.l. 12^a).
— D₃ om. 13^{cd}. — °) K₂ B Dn D₄; s M₃ तर्कयामास;
T₃ G₃; s गण'. Ś1 K (except K₃) B₁ D₁-s भामिनी;
D₃ भाविनी (cf. 13^b).

14 °) D₂; s स्वविरिषु. M₃ वै (for मे).

15 °) S (except M₃; G₁ missing) एवं विष्टिल्य
(for सा विनि'). Ś1 K (except K₃) D₁-s मनसा; T₃
G₃ विबुधा (for बहुधा). — °) 1. 57. 41^b. Dn₃ सा
विचार्य (for विचार्य च).

17 °) K₁; s D₃ सत्येन (for सत्येन). — °) Ś1 K₁
D₃ देवाः संप्रति संतु मे.

18 Ś1 om. (hapl.) 18-19. — °) = 16^a. B D₄; s
वचसा (for वाचा च). K₂ Dn मनसा वचसा चैव. — °)
K₄ B₁; s Dn₁ S (except T₁; G₁ missing) नातिचरामि;

पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषाधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
सं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुष्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २१
मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्तलब्धलोचनान् ।
हृषितस्रप्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

D₁ नाभ्यं हृणोमि. K₁; 4 De D₂; s. 5 तं (for [अ]हं).
— 18^{cd} = (var.) 19^{cd}.

19 Ś1 K₃; 4 D₁ om. (hapl.) 19 (for Ś1, cf. v.l.
18). — 19^{cd} = (var.) 18^{cd}. — °) T G₂; s वै (for
मे). B₃ De M₃ विबुधास् (for मे देवास्). D₃ पतित्वे तेन
सत्येन (= 17^e). — °) D₃ विबुधाः (for तमेव). — After
19, K₁; 3 B Dn D₄-s ins.:

223* यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।

[(L. 1) B₁; 4 D₃ आदिष्टं (for आरब्धं). D₃ वरणे (for
[आ]राधने).]

— 223* is followed by a repetition of 19^{cd}!

20 °) Ś1 K₁ B₁ पश्यन्तु; K₃ B₂-4 De Dn D₂-4. s
कुर्वन्तु; K₂ D₁; s पुष्यन्तु (for पुष्यन्तु). — °) = 3. 53.
13^b. K₁; 3 B D (except D₁-s) M₃ सहे' (for सहे').
— °) Ś1 K₄ D₂; s G₂; 4 अपि (for अभि).

21 °) K₄ D₂; s तु (for तत्). — °) K₂ B₁ Dn D₄
प्रति (for परि). — °) M₃ च परं (for परमं). Ś1 K₂; 4
D₁-s तस्या (for तथ्यम्). G₂; 4 निश्चयं परमस्यर्थ.

22 De D₄; s om. 22^{ab}. — °) T₁ मनोविशुद्धाः. T₂
G (G₁ missing) भक्तिं च. D₁ महाबुद्धिं च भक्तिं च.
— °) T₂ G (G₁ missing) बुद्धिं (for भक्तिं). K₂ B Dn
नैषधे (for भारत). — °) Ś1 K (except K₃) De D₁-s. s
समस्तं. The same MSS. (except D₄) लिङ्गधारणं.

23 °) M₃ विविधान् (for विबुधान्). M₁ देवान् (for
सर्वांन्). — °) K₄ निःस्वेदान्. K₃ लब्धचक्षुषः. — °)

छायाम्द्वितीयो म्लानस्रजःस्वेदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च ह्यचितः ॥ २४
 सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
 विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशेऽसृजन्नास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
 वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
 ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
 देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
 विस्मितैरिरितः शब्दः प्रशंसस्त्रिर्नलं नृपम् ॥ २७

Dei ह्यितस्त्रजोनुल्लिङ्गाङ्गः; D1 ह्यितस्त्रजोनुल्लिङ्गाङ्गः; Ds ह्यितस्त्रजोनुल्लिङ्गाङ्गः; T1 corrupt; T2 (by corr.) G1-4 अम्लानस्रजोनुल्लिङ्गाङ्गः (T2 G1 'पेतान्').

24 ^{ab} Ks छायाद्वितीयो हि (for 'द्वितीयो'). T1 (corrupt) छाया सा तृतीयमाम्लानस्रजः; Gs. 4 M1 छायाद्वितीय- (M1 'यं')म्लानस्रजः. Ds रजःस्वेदसमाहतेः; T1 Gs 'समन्वितः'. T2 Gs छायाद्वितीयमाम्लानस्रजःस्वेदसंयुतः. — °) Ks. 4 B4 D1-3 M2 भूमिस्थो; T1 भूमिष्ठं; T2 G (G1 missing) भूमिस्थं. S (except M2; G1 missing) नैषधं चैव. — °) B1 सृष्टिः; S (G1 missing) 'तं'.

25 T1 om. 25^a-26^d. — °) Ks B Dn D4. 6 तु ताङ्; Ks. 4 De D1-3. 5 T2 G तदा (for ततो). — °) De Ds भाविनी; Ds. 5 भाविनी; M1 नैषधं (for भारत). — Ś1 om. (hapl.) 25^{cd}. — °) M1 वरयामास तं तत्र. — °) Ks B (except B3) Dn D4. 6 पांडव; K4 D1 M2 पाण्डव (for भारत).

26 T1 om. 26^{abc}. — °) K1 B4 वस्त्रांतं (1). — °) T2 G (G1 missing) कंठं (for स्कन्धं). Ś1 K (except Ks D1-3) स्रजं (for [S]सृजन्). Ks B D (except D1-3) तस्य (for नास्य). — °) Ś1 K (except Ks) D1 3 [अ]सृजन् (for स्रजं). Ś1 D4 परमशोभना; Ds प्राक्षिपद्वरवर्णिनी. — °) Ś1 K (except Ks) De D1-3 धर्मवत्सला; Ds धर्मतः स्थिता; M2 धर्ममस्थिता (for वरं).

27 °) B1 वचसा; S (except M2; G1 missing) संजज्ञे (for सहसा). — °) K1. 3 B Dn D4-6 मुक्तः शब्दो (by transp.). Ś1 K (except Ks) D1-3 जनाधिपैः; T1 M1 नरोत्तमैः; T2 G (G1 missing) नरोत्तमैः. — °) Ks Bs. 4 Dn D4. 6 तत्र (for चैव). — °) Ś1 K1 हेरितैः शब्दैः. — °) Ds transp. नलं and नृपं. — After 27,

ब्रूते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
 प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
 अशिरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
 यमस्त्वभरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३१
 स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वं च मिथुनं ददुः ।
 वरानेवं प्रादायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

K1. 2 B D (except D1-3) ins. :

221* दमयन्ती तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।

आश्वासयद्दुरोहां प्रहृष्टान्तरात्मना ।

यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवमंजिषी ।

तस्याम्नां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रत्नम् ।

यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे क्षुधित्यने । 5]

तावच्चयि भविष्यामि मयमेतद्व्रीमि मे ।

दमयन्ती तथा वागिभरभिनम्य कृताञ्जलिः ।

तौ परस्परतः प्रीतौ ददुः त्वमिपुरोगमाङ् ।

तानेव शरणं देवाङ्गमतुर्मेनसा तदा ।

[(L. 4) K1 पनं; Ks B1. 3 De Ds पनं; Bs. 4 Ds पनं (for पनत्). — (L. 7) Ks दमयन्ति; Dns D4 'यन्ति.]

29 °) K1 दृष्टानं प्रति यज्ञस्य. — °) K4 मतिं (for गतिं). Ks स्थितिं (for शुभाम्).

30 After 30^{ab}, Ks reads 31^{cd}. — 30^b = 31^d. — °) K1 (corrupt) तां लोकानात्मप्रभांश्च; Ks D1. 3 S (G1 missing) लोकानात्मप्रभांश्चैव.

31 °) S (G1 missing) मनसः (for परमां). Ś1 K1 D1 गतिं (for स्थितिम्). — After 31^{ab}, Dei D1 ins :

225* वरद्वयं ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽकैनमनः ।

— Ks reads 31^{cd} after 30^{ab}. — 31^d = 30^b.

32 °) M1 om. च. Ks B D (except D1. 4. 6) स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः. — °) Ds एतान् (for एवं). D1. 3 [अ]स्मै (for [अ]स्य). — °) K1 सर्वं ते (for देवास्ते). Ś1 K1. 4 De D1-3. 5 ययुः (for गताः). — After 32, S (except M2; G1 missing) ins. :

226* एतस्मै नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।

यथा स्वर्गं महाराज तथैव ददुर्जनाः ।

ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजानिमानुषम् ।

C. ३. 2230
B. ३. ५७. ३९
K. ३. ५४. ४३

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
दमयन्त्याः प्रद्वदिताः प्रतिजगुर्मर्यादागतम् ॥ ३३
अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
रेमे सह तथा राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
अतीव हृदितो राजा आजमानोऽशुमानिव ।
अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५

ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च क्रतुमिर्षीमान्बहुमिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ३६
पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
ररश्च वसुसंपूर्णा वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

बृहदश्व उवाच ।
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विवाहं पते ।
दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [५]
अम्बीक्ष्य नैषधं वज्रे भैमी धर्मेण भारत ।
[(L. 6) = var. 25^{ed}.]

33 ^a) K₂. 4 B Dc₂ Dn D₄. 6 [अ]त्य (for [अ]त्या).
S (except M₂; G₁ missing) वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते
च स्वयंवरे. — ^a) K₂ B Dn D₄. 6 च मुदिताः; K₂ ततः
सर्वे (for प्रसु). S (except M₂; G₁ missing) सर्व एव
महीपालाः. — ^a) Ś₁ K (except K₂) Do D₁-a. 6 M₂
विप्र* (for प्रति*). — After 33, K₁. 2 B D (except
D₁-a) S (except M₂; G₁ missing) ins.:

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L. 2) Do भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half);
of. 25^d.]

K₁. 2 B D (except D₁-a) cont.:

228* उच्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।
भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।

[(L. 1) K₁ B₁ D₁ Do तत् (for उच्य). Do यथाकामं.]

34 ^a) K₂ B Dn D₄-6 T G (G₁ missing) तु; Do
च (for तत्). — ^a) B₂ नराधिपः; M₂ [S]पि भारत. — ^a)
K₂ B D (except D₂. 2. 2) राजन् (for राजा). — ^a) A
few B MSS. बल* (for बल*). G₂ यथा शप्त्वा पुरंदरः.

35 ^a) T₂ G₂ आजते (for मुदितो). — ^a) Ś₁ K
(except K₂) Do D₁-a. 6 रंजयन्वसुधां वीरो. — ^a) K₂
Do प्रति* (for पति*).

36 ^a) D₂ इयाजा* (for ईजे चा*). Ś₁ K₁ (by
transp.) [S]पि च; Do D₂ चैव. — ^a) K₂. 4 नाहुषः.
— ^a) K₂. 4 B Dn D₄-6 T₂ G₂ (by transp.) बहुभि-
(B₁. 2 विविधैः)भीमान्क्रतुभिश्च. Ś₁ K₁ प्राप्त*; G₂. 4 स्वास*;
M स्वास* (for चास*).

37 ^a) B₂ पुरेषु; D₂ पुण्येषु (for पुनक्ष). — ^a) T
G₂. 2 M₁ जले* (for वने*). — After 37, Do₁ Dn D₁-a
ins.:

229* जनयामास च नलो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कम्पकाम् ।

38 ^a) Do₁ D₁ G₂. 4 से* (for स). D₁-a तु (for च).
— ^a) D₂ तु (for च).

Colophon. G₁ missing. — *Major parvan*: Ś₁ Dn₂
T G₂-4 आरण्य. — *Sub-parvan*: N (except Ś₁ D₂)
T₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only
नलोपाख्याय. — *Adhy. name*: Dn₁. ns M₁ दमयन्ती-
स्वयंवरे; D₂ दमयन्त्या नलवरणो नाम स्वयंवरे. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dc₂ M₁ 55; Dn₂. ns
57; D₁ 58; T G₂-4 M₂ 54 (as in text). — *Sloka*
no.: Dn 49 (Dn₁ 50); D₁ 40.

55

This udhy. is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 53.
5); the MS. is mostly ignored here.

1 1^{ab} = 3. 54. 28^{ab}. — After 1, M₂ ins. a passage

द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्बृक्षः स स्वयंवरः ।
 ब्रूतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रयुञ्जते दिवौकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो ब्रूतः ॥ ७
 कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

इति श्रीमहामारुते आरण्यकपर्वणि

द्वाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
 आत्मानं स शपेन्मृदो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
 संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
 भ्रंशयिष्यामि तं राज्याश्रमं भैम्या सह रंस्ते ।
 त्वमप्यश्नान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

. 3. 2253
 . 3. 58. 14
 . 3. 55. 15

of 8 lines given in App. I (No. 9).

2 ^{ab} T₁ G (G₁ missing) प्रेक्ष्य (for शाक्रः), and
 शाक्रः स (for संग्रेक्ष्य). D₁ परवीरहा; S (mostly) बलबुद्ध-
 हा. — ^c Ś₁ सहासीनः; K₁. s B₁ T G (G₁ missing)
 सहासेन. — ^d M₁ क यास्यसि कले वद्.

3 ^a K₁ B Dn D₄. s 8 (except M₂; G₁ missing)
 हि (for [अ]र्हि). — ^d K₁ B Dn D₄. s तां; T₁ इद्- (for
 तद्). K₁ (corrupt) ममापि मनस्वतः.

4 ^a K₄ D₁-s ततो (for तम). — ^b Ś₁ K (except
 K₁) D₁-4. s T₁ G₁. s M निवृत्तः. — ^{cd} T G (G₁
 missing) नलो राजा पतिस्तस्या बभूव स महाद्युतिः (T₁ G₁
 ते).

6 ^a K₁ B Dc Dn D₄-s तत्र; D₁. s ततस् (for ननु).
 T₁ G₁ तस्य (for तस्या).

7 ^b K (except K₁) D₁. s तं (for ते). — ^c K
 (except K₁) B Dn D₄. s-6 M₂ ज्ञाते (for ज्ञातो).
 — Dc₁ (which om. 8) ins. 230* after 7.

8 Dc₁ om. 8. T G (G₁ missing) transp. 8^{ab} and
 8^{cd}. — ^a K₁ Dn D₄ M₂ का च; K₁ D₁. s कलिः; T₁
 G₁. s कि च; M₁ का खिः. Dc₁ धर्मगुणो. — K₁. s B
 Dc Dn D₄-6 T G (G₁ missing) ins. after 8 (Dc₁,
 which om. 8, ins. after 7); M ins. line 1 only after 8^{ab};

230* सोऽधीते चतुरो वेदास्सर्वानाख्यानपञ्चमाम् ।

नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।

अहिंसाश्रितो यश्च सत्यवादी वदव्रतः ।

[(L. 1) M₁ मांगान् (for सर्वान्). — (L. 2) T G (G₁
 missing) नित्य- (for नित्यं). — (L. 3) B₁ D₁ T G (G₁
 missing) अहिंसायां र्नो. De नित्यं (for यश्च). T G (G₁
 missing) धर्म- (for सत्य).]

— Thereafter K₁ ins. 231*.

9 ^a B Cn दाक्ष्यं (B₁ दानं); M₂ सम्पदः; Cnp सत्यं
 (as in text). B₁ Dn ज्ञानं; B₁ दाक्ष्यं (for दानं). — ^b
 Ś₁ K (except K₁) B₁. s Do D₁-s. s शौचं (for शौचं).
 Ś₁ K₁. s क्षमा दमः; T₁ सदा क्षमा; T₁ G (G₁ missing)
 दया क्षमा (for दमः शमः). — K₁ B Dc Dn D₄. s ins.
 after 9; K₁, after 230*.

231* एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।,
 which is a v.l. of 10^{cd}.

10 ^a K₁ B₁ G₁. s M₂ संक्षपेत्; B₁ क्षपते; De शम-
 येत्. — ^b K₁ B Dn D₄-4. s G₄ om. च. — D₄ om.
 10^{cd}. — ^c K₁ एवंभूतं. T G (G₁ missing) हि (for
 हे). — ^d T₁ क्षासितुं; G₄ क्षामितुं; M₁ पीडितुं (for
 क्षपितुं).

11 ^a T G (G₁ missing) अपमृन् (for कृच्छ्रे स).
 — ^b K₁ B D (except D₁-s. s) विपुले द्वे; K₁. s D₁
 विपुलद्वये.

12 ^a T G (G₁ missing) गतेषु तेषु द्वे. — ^c S
 (G₁ missing) संयुतं (for संहर्तुं).

C. 9. 2254
B. 3. 59. 1
K. 3. 56. 1

बृहद्वश्व उवाच ।

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १
स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संच्यामास्ते स्म नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।

13 °) K₁ D₁ 'वंस' (for 'अंश'). — °) D₁ १ रंयति.
— °) K₁, १ B₂ Dn D₄ १ (by transp.) साहाय्यं कर्तुम्;
T G (G₁ missing) कर्तुं मे साहाय्यं; M साहायं मे कर्तुम्.
— After 13, T G (G₁ missing) ins.:
232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि ।

Colophon om. in D₁ १. G₁ missing. — Major par-
van: Ś₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except
Ś₁ B₄; D₁ १ om.) T G₃ (all om. sub-parvan name)
mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ कलि-
द्वापरमन्त्रणं; T₁ G₃ इन्द्रकलिसंवादः. — Adhy. no. (figures,
words or both): D₂ १ M₁ 56; Dn (Dn₁ sup. lin.) 58;
D₁ 59; T G₂₋₄ M₃ 55 (as in text). — Śloka no.:
Dn 14; D₁ 13.

56

1 The portion of the text from 1^a up to समाह्वानं
(in 8^b) is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 53. 5). — °) T
G (G₁ missing) तदा (for सह). — °) Ś₁ K₁ कलिस्य
(for ततस्य).

2 G₁ missing (cf. v.l. 1). — °) K₂ B Dn D₄ १
T₁ G₃ 'प्रेक्षुर्' (for 'प्रेक्षी').

3 G₁ missing (cf. v.l. 1). — °) K_{4m} D₄ १ शय्याम्
(for संच्याम्). K₂ अय्यासः; K₄ D₄ १ S आस्ते स; K_{4m}
D₄ १ भेजे स; B (except B₁) Dn₁ १ Cn अय्यास (Cnp
लोऽस्ते स); Dn₂ D₄ १ अय्यास्य (for आस्ते स).

4 G₁ missing (cf. v.l. 1). — °) K₂ B Dn D₄ १
च (for तु). — °) K (except K₄) B D (except D₁₋₂ १)

गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
अक्षयूते नलं जेता भवान्नि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजभलं नृपम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्चैव द्वयो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्धाता द्वेषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

T₁ G₃ ४ च; G₂ M₃ तु (for ह). — °) D₁ अक्षैर् (for
एहि).

5 G₁ missing (cf. v.l. 1). — °) B₂ D₂ जित्वा (for
जेता). — °) K₄ च; D₂ स (for हि). — °) K₂ १. ४m
B Dn D₄ १ T₁ G₃ राज्यं (for राजन्). — After 5, K₄
ins.:

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभाषत ।

K₄ (om. lines 2-3) cont.: K₂ D₁ ins. after 5:

234* पुष्कर उवाच ।

पणेन दीव्यते वीर नास्ति विसं पणाय मे ।

विचहीनेन च नलः कीदृते न मया सह ।

पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत् ।

भविष्येऽहं द्वेषश्रेष्ठेन दीव्यं पणेन वै ।

[(L. 2) D₁ कथं कीदृते (for कीदृते न). — (L. 4) K₄
भविष्येऽहं नरश्रेष्ठ सखा दीव्यं नलेन वै.]

6 G₁ missing (cf. v.l. 1). — °) D₁ T₁ G (G₁
missing) अभ्यगात्. — Ś₁ D₂ om. (hapl.) 6^{ad}. — °) T
G (G₁ missing) M₁ तं वै; M₃ बहून् (for गवां). D₁ १
M₃ अभ्यगात्; T G (G₁ missing) अभ्ययात्; M₁ अभ्यगात्.

7 G₁ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K (except
K₂) D₁₋₂ च (for तु). — °) T G (G₁ missing) श्रीत्या;
M₃ आत्मा (for आता). K₂ D₂ Dn₂ D₄ एहि दीव्याम् (K₂
Dn₂ 'च'हे राजन्. — °) K₁ T G₃ ४ पुनः पुनः (for
मुहुर्मुहुः).

8 G₁ missing up to समाह्वानं in 8^b (cf. v.l. 1).
— °) D₁ समाहूय. T G (except G₁) महाययाः. — °)
B₂ १ वैदव्यां 'माणायां. — °) S (except M₂) मास' (for
पण'). — After 8, K₄ ins.:

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालमन्यत ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना धृत्ये जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ १०
 ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छभिवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः स्रत उपागम्य दमयन्त्यै न्यदेदयत् ।
 एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अभूष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १५
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ १६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जम्बुरालयान् ॥ १७
 तथा तदभवद् धृतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

C. 3. 2271
B. 3. 59. 18
K. 3. 56. 20

235* आहूतो न निवर्तेत धृतावपि पणावपि ।;
 while S (M om. line 2) ins. :
 236* ततः स राजा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ।
 आत्रा देवाभिभूतेन देवाविष्टो जनाधिपः ।
 9 ^b) Ś₁ K₁ रत्नानां चैव; T₂ G₂ यानयुग्यसु. G₂ 4
 वाससः. — ^c) B₂ हीयते; D₂ G₁ दीव्यते (for जीयते).
 De D₁. 5 पुनः पुनः (for नलस्तदा).
 10 ^a) K₄ (marg. sec. m. as in text) दीव्यते तम् (for
 दीव्यमानम्). N अरिदमं (K₁. 3 B Do D₂ D₃ D₄ 'म' (for
 अचेतसम्).
 11 ^a) K₂. 4 Dn D₂. 6 T G 'जनाः सर्वे. — ^b) Ś₁
 K₁. 3. 4 De D₁-3. 5 दुःखयोक्तसमन्वितः (K₄ D₂. 3. 5 'ताः).
 — ^c) K₁ transp. राजानं and व्रष्टुं. D₂ इच्छति (for आग-
 च्छत्). — ^d) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁-3 आतुराः (K₁. 3 D₁ 'रः').
 12 G₁ om. 12. — ^a) D₂ तत्र (for सूर). — ^c) K₂
 B D (except D₁-3) देवि (for सर्वो). T G (G₁ om.)
 पौरजानपदः सर्वो (T₁ 'दाः सर्वे). — ^d) D₂. 3 द्वारे.
 14 ^a) Ś₁ K₂ D₁. 3 तनः स; K₄ ततस्त्रा; T₁ स दह्वा.
 — ^b) T₁ चार्ता (for वाचा). Ś₁ K (except K₂) D₁-3.
 मूर्छिता; some MSS. कर्षिता.
 15 ^a) K₁. 3 एष (for राजन्). K₁. 3 De M₁ उप-
 स्थितः. Ś₁ K₄ D₁-3 मन्त्रिणस्त्वां (Ś₁ 'स्त्वा; D₂ 'स्ते) महा-
 राज दिदृक्षव उपस्थिताः. — Ś₁ K₂. 4 D₁-3 om. 15^{cd}.
 — ^c) K₁ T₁ G₁ M₁ सर्वो (for सर्वे). — ^d) T₂ G (ex-
 cept G₁) राजन् (for राज). K₁ 'पुरःसरः; B₂ 'पुरस्कृतैः'.
 — After 15^{cd}, K₁ ins. the reading of 15^{ab} given by

Ś₁ K₄ etc. (see above); while S ins. :
 237* दृष्ट्वैर्माक्ष्यमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ।
 आगतं महितं राजसंवाग्प्रमादाबलम्भिनम् ।
 — ^a) Ś₁ K (except K₂) D₁-3 नात् (for तं).
 16 ^a) Ś₁ G₁ रुचिरापाङ्गां. — ^b) K₂ B Dn D₂-4 तथा-
 विधां (B₂ सुहृदुं); S (except M₁) शुचिस्मितां (for
 सुमं).
 17 ^b) D₂. 3 तथैव (for ते चैव). — ^d) D₂. 6 T
 G आलभ्यं.
 18 ^a) K₄ T₂ G₂ तदा (for तथा). T₂ G (except
 G₁) समं (for तद्').

Colophon. — Major parvan: Ś₁ Dn₂ T G आरण्य.
 — Sub-parvan: N (except Ś₁ D₂) T G₂ (all om.
 sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
 name: B₄ धृतं; D₂ नलशरीरे कलिप्रवेशे अक्षकीर्णार्थां नलपरा-
 जयः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn (Dn₁
 sup. luv.) 59; D₁ 60; T G M₂ 56 (as in text); M₁
 57. — Śloka no.: Dn 18; D₁ 20.

57

1 ^a) T₂ G तथा (G₁ तु तं) (for ततो). — ^d) T₁ G₁
 देवेन (for देवने). D₂ गतचेतनं; T₂ G₂-4 कृतचेतनं (G₄
 'नं').
 2 ^b) Ś₁ K₁ वैश्वमीं ससुता; K₂ राज्ञी भीमसुता. — 2^{cd}

५७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्मीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ४
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराब्रजन् ॥ ५
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६

= (var.) 3. 51. 6^{cd}. — ^a) K₁ नैषधं (for पार्थिवं).

3 ^a) K₁ शंकमाना च; K₃. 4 D₃ आशंकमाना. K₃ Do तत्कार्यं (cf. 2^a). — ^b) Ś₁ K₁ चिकीर्षतः. K₃ तत्कथं; Do तत्परं. — ^c) M₁ "लक्ष्ये" (for "लभ्ये"). — After 3, K₁. 3 B D (except D₃ D₁₋₃) ins. :

238^a बृहत्सेनामतिथशां तां धार्त्री परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ।

4 ^b) K₄ आसाद्य; D₁. 3 आनीय. B₃ नृपशासनात्.
 — ^c) Ś₁ B₄ D₆ G₁ दिव्यं; D₁. 3 वित्तं (for द्रव्यं). — ^d) D₁₋₃ तु (for च). — After 4, S ins. :

239^a इत्येवं सा समाविष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।

उवाच देव्या वचनं सन्निधौ सा समीपतः ।

[(L. 2) G₂ M transp. देव्या and वचनं.]

5 K₁ om. 5^{ab}. — ^c) M₁ अपीदानीं विधेयं स्याद्. — ^d) K₃ B D (except D₁₋₃) नलम् (for पुनर्). D₁ अभुवन् (for आब्रजन्).

6 K₄ om. 6^{ab}. — ^a) T G M₃ प्रकृतीत्यास्तथा (G₄ M₃ 'तो' दृष्ट्वा. — ^d) D₃ स (for च). K₁ स (for च). Ś₁ K₃. 4 De D₁ M स; D₂ तं; D₃ ताः (for तत्). K₁ प्रत्य-

7 ^a) D₁ प्रतिवाक्यमदातारं. ^b) Ś₁ K₁. 3 प्रसमीक्ष्य;
 G₂ अपि वीक्ष्य (for अभि).

वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।

दमयन्ती पुनर्वैश्व व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७

निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराश्रुखान् ।

नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८

बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्ण्यं नलशासनात् ।

सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९

बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।

वाष्ण्यमानयामास पुरुषैराप्तकारिमिः ॥ १०

वाष्ण्यं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्छृङ्गया गिरा ।

उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११

जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।

तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२

यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।

8 ^a) M निशम्य. S (except M₁) हि (for च). D₁. 3 निशम्य चाक्षान्वै सर्वान्. — ^b) Ś₁ K₁ "पराक्रमान् (K₁ 'क्रमं).

9 ^a) S (except M₁) गत्वा (for गच्छ). — ^b) M₁ मम (for नल-). — ^c) Ś₁ आनाय. — ^d) Ś₁ K₁ D₁ बृहत् (for महत्).

10 ^a) K₃ B₄ Dn₁. n₂ D₆ तु सा; D₃ ततः (for तु तत्). — ^b) D₁. 3-4 T₃ G₃ M₃ दमयन्त्या. — ^c) K₃ सूतं तम् (for वाष्ण्यम्). Ś₁ K₁. 4 D₁₋₃ सूतमानाययामास. — ^d) K₁ आद्यु (for आस).

11 ^a) K₄ वासुदेवं (for वाष्ण्यं तु). D₂. 3 च (for तु). T₃ G₄. 4 तथा (for ततो). — ^b) = 1. 92. 30^b; 166. 5^d. Ś₁ B D₃ Dn₃ D₄. 4 सांख्यत् (B₁ सारधि); K₁ सांख्यया; D₁. 3 सांखित (for सान्त्वयन्). T G M₁ शृङ्गया परया (T₁ M₁ मधुरं; G₁ क्षिग्वया) गिरा; M₃ शृङ्गं मधुरया गिरा. — ^d) D₃ देत (for प्राप्त). T₃ G₃ अरियम (for अनिन्दिता).

12 ^a) K₄ D₄. 6 सदा; G₂ यदा (for यथा).

13 ^b) K₃ B Dn D₄₋₆ M₁ [ए]व; T₁ G₁ M₃ हि (for [ह]ह). — ^c) K₁ D₁ भूयो वै; K₃ Dn D₄. 6 (by transp.) वै भूते; G₂ भूयोपि. — ^d) K₁ G₄ भूते रागो; K₃ D₃ (by transp.) भूयो रागो; D₁ रागो भूते. Ś₁ T₃ G₁. 3

तथा तथास्य धृते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
 यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
 सुहृत्सज्जनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
 नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १५
 यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपञ्चास्मि सारथे कुरु मद्बचः ।
 न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्दिनशेदिति ॥ १६
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा महाजवान् ।
 इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोः ॥ ५७ ॥

अश्वाश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
 तैः समेत्य विनिक्षिप्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन बाहिना ॥ २०
 हयास्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २१
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 अटमानस्ततोऽप्योर्ध्वा जगाम नगरीं तदा ॥ २२
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

C. 3 2296
B 3 60 25
K 3 57 26

[5]पि; K₁ B₁. s D₂ G₂ M₂ वि; K₂ हि; K₃ [5]स्य;
 G₄ [5]य (for 5भि-). D₂ (corrupt) वैराग्येण ह भूयते.

14 ^a) K₂ Dn D₂. s G₁ तथा (for यथा). K₂. s
 D₁-s M₁ हि (for च). — ^b) K₂ B Dn D₂-s पतन्ति; T₂
 G₂. s पतन्ते (for वर्तन्ते). — ^d) D₁ वर्तते (for दृश्यते).

15 ^a) G₁ सुहृत्सुजन*. — ^b) T₁ यथायं न; T₂ (orig.)
 G (except G₂) M यथायं न. D₂. s स; G₁ यः (for च).
 — After 15^{ab}, K₁. s B D (except D₁-s) S ins.:

240* समापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ।

[Cf. 16^{ab}. — S (except T₁ M₁) transp. अपि and
 च. Dc D₂ G₄ यथा (for तथा). M₁ जानाति (for नन्द-
 ति). T₂ G (except G₁) नैषधः (for मोहितः).]

— S cont.:

241* यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भावयानामथ सारथे ।

[T₁ G₁ तथा (for यथा). M तथास्य राज्ञो दीप्तानां (for the
 prior half). T₁ अथ; G₁ अत्र (for अथ).]

— ^c) K₁. s B D (except D₁-s) दोषो (for दोषो). T₁
 नूनमन्ये विरोधोस्ति.

16 M₁ om. 16^{ab}. — ^a) K₂ B (except B₂) Dn
 D₂-s यत्तु मे; D₁ ममेव; M₂ तत्र मे (for यत्र मे). — ^c)
 K₁ D₂. s त्वा (for त्वां). — ^d) K₁ B₂ D₁-s मे (for मद्-).
 — ^f) K₂ D₂ विनमेद् (for विनशेद्). K₂ B D (except
 D₁-s) अपि (for इति). S विनाशं प्रति सारथे.

17 ^b) K₂. s B D (except D₁-s) G₂ मनो* (for
 महा*). — ^c) Cf. 20^c. S रथम् (for इदम्). K₂ (marg.
 sec. m. as in text) नगरं (for मिथुनं). — ^d) K₂ विदर्भ

(for कुण्डिनं).

18 ^b) Ś₁ K (except K₂) B₁ Dc D₁-s स्वदनं बालकौ
 (Ś₁ कं) तथा. — ^c) K₂ B Dn D₂-s चेमान्; S (except
 M₁) चैव (for चैतान्). T₂ G (except G₁) विनिक्षिप्य
 (for यथाकामं). — ^d) K₂ D₁ s वमेहान्यत्र M₁ वार्ष्णव;
 M₂ वान्येन (for वान्यत्र). Ś₁ K₁ s मम वाक्येन गच्छथाः
 (K₂ त).

19 ^a) M₂ तनो (for तु तद्). — D₂ om. 19^c-20^d.
 — ^d) Ś₁ M₂ नित्यशः; K₁ सर्वशः; K₂ s D₁. s मुख्यतः

20 D₂ om. 20 (cf v l 19). — ^c) Cf. 17^c. B₂
 आराय (for आरोप्य). — ^d) Ś₁ K₂ s B D₁. s s विद-
 भां तेन Ś₁ K₁. s D₁. s यायिना.

21 ^a) D₂. s तनो (for तत्र). Ś₁ K₁ s Dc D₁ स
 विन्यस्य (for विनिक्षिप्य). M₁ हयास्तु तत्र निक्षिप्य.

22 ^b) Dc प्रति (for नृपम्). — After 22^{ab}, T₂ G
 (except G₁) ins.:

242* क नु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।

— ^c) K₂ ततः सूतो (S) [अ]योध्यायां. — ^d) D₂ तथा;
 G₂ ततः (for तदा).

23 Dc om. 23. — ^a) K₁. s D₁ च; K₂ तु (for स).
 — ^b) K₂ स्वराजितः (for सुदुः). — ^c) Ś₁ K₁ D₂. s तत्र
 (for तस्य). D₁ लेभे तत्र भृतिं योपि; S भृतिं च स ददौ चास्य.
 — ^d) Ś₁ सात्मजेन. K₂ s B₁ Dc₂ Dm D₁-s s महीपते;
 S नि (T₁ तु; G₁ M च) योजितः.

Colophon om. in K₁ Dc₁ — *Major parvan*: N

५८

बृहदश्व उवाच ।

ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यश्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
 हतराज्यं नलं राजनप्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्वृतं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवद्युक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमात् ।

C. 3. 2297
B. 3. 61. 1
K. 3. 58. 1

(except Dn₃; K₁ De₁ om.) T G₃ (all om. sub-parvan
 name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name*: D₃
 पुष्करेण सहाक्षक्रीडायां दमयन्तीविलासे दमयन्तीवाक्यं. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dn₃ 60; D₁ 61; T G
 M₃ 57 (as in text); M₁ 58. — *Śloka no.*: Dn 25.

58

1 ^a) K₃ प्र- (for तु). — ^b) T₁ धीमतः (for दीव्य*).
 — ^d) = 4. 63. 32^b; 66. 26^b. B₁ यद्वाभ्यवृत्तः; T G
 यथापि.

2 ^b) K₃ पुष्करो वाक्यमब्रवीत्. — ^d) Ś₁ K₁ तु (for
 [अ]स्ति).

3 ^b) Ś₁ B₁ एतद् (for अभ्यवृत्त). K₃ s. B₃ 4 De Dn
 D₃ s. 5. 6 जितं (for हृतं). D₃ पूर्व सा विजिता मया.
 — ^c) K₁ s. B₃ s. D₃ s. 6 M₁ दमयन्त्या.

4 ^a) De उक्तस्तु; D₃ उक्तश्च (for 'स्य'). — ^b) D₃
 मन्युमत्. D₃ नलः परममन्युना (cf. 5^b). — K₃ om.
 (? hapl.) 4^c-5^b. — ^c) Ś₁ K₄ D₃ s. G₃ विदीर्यतेव; De
 व्यदीर्यतास्य.

5 K₃ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^b) De D₃ G₁ 'मन्युना.
 — After 5^{ab}, T G ins.:

243* उवाच विद्यतेऽप्यथ धनं मम नराधम ।
 पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मनाः ।
 उत्तरीयं तदा वक्ष्ये तस्यास्त्राभरणानि च ।

[(L. 2) T₁ पणश्चिच च निक्षिप्य; G₁ पणोस्त्विति विनिक्षिप्य.

उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
 एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६
 दमयन्त्यैकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्विधात् ।
 स तथा बाह्वतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्विजयतां मम ॥ ८
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
 स तथा नगराभ्यांशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

— (L. 3) T₁ G₁ तथा (for तदा).]

— ^c) T G उद्धृत्य. — ^d) Ś₁ K (except K₃) De D₁-₃
 महामनाः (for 'यथा:').

6 ^a) K₃ B De Dn D₃-₆ T₃ (orig.) ह्यसंवीतः; D₁
 सुसंवीतः; D₃ s. परीधानः (for अमं). S (T₃ by corr.)
 एकवासोभि (G₄ 'सो हि; M₁ 'सः सु) संवीतः. — ^b) K₃
 सुहृच्छोकसमन्वितः; S सुहृदां शोकवर्धनः. — ^c) K₃ B Dn
 D₃ s. 6 T₁ ततो; K₃ महा; S (except G₁) नलो (for
 तदा). T₁ राजन् (for राजा). — ^d) Ś₁ स (for सु). S
 त्यक्त्वा तु विपुलं धनं.

7 ^a) Ś₁ De₁ T₁ एकवस्त्रां; K₃ s. G (except G₃) M₃
 'वक्ष्यं. B (except B₃) Dn D₃ s. [अ]थ; D₁-₃ तु; D₃
 च (for तं). — ^b) Ś₁ [S]भ्यगात्; K B₁ s. 4 De Dn
 D₁ s. 4-6 M [S]भ्यगात्; B₃ D₃ T₁ [S]भ्यगात्. — ^c)
 G₃ s. 4 तथा (for तथा). T G M₃ नगरा (T₃ G₃ नैषधा-
 भ्यांशे (for बाह्वतः सार्धं). — ^d) T₁ तां रात्रीं (for त्रिरात्रं).
 K₁ नैषधः सहितोवसत्.

8 ^a) De 'स्तु महाभागः. — ^c) G₁ अनुव्रजेन्नलं वस्तु.
 — ^d) K₃ (by transp.) मम वष्यतां; T G₃-₄ M वष्यता-
 मिति. G₁ गच्छेद्वै वष्यतामिति.

9 ^a) T₃ G (except G₁) च (for तु). — ^b) Ś₁ D₁
 प्रजा; K₃ s. D₃ s. द्यूत- (for तस्य). — ^c) K₃ B Dn
 D₃-₆ न तस्य (B₁ तस्य न) (for न तस्मिन्). — ^d) T₁
 नराधिप (for युधिष्ठिर).

10 ^a) T₁ M₃ तथा; G₁ नलो (for तथा). K (except
 K₁) B De D₁-₃ नगराभ्यांशे. — ^c) K₁ भूयो (sic); D₃

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
 क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्काश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
 अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
 ततस्तान्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
 तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
 उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १६
 येषां प्रकोपादैर्क्षर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयादितः ॥ १७
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
 एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

G. 3. 2911
B. 3. 61.
K. 3. 58.

राजन् (for राजा). — After 10, K₁ s B D (except D₁-s) ins.:

244^b पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L. 1) K₁ क्षुधः संपीड्यमानश्च फलं. B₂ वर्तं (for कर्षं).
 — (L. 2) K₁ ततोन्वगात्; B₂ ततोन्वियात् (for तमन्व).]

11^a) K₁ s B Dn D₄-s T G क्षुधया; M₁ तथा सं-
 (for क्षुधासं-). Ś₁ मानश्च; K₄ मानोपि. — ^b) Ś₁ तिथं;
 K₄ D₂ तिथो (for तिथे). Ś₁ पथि; K (except K₂)
 D₁-s [S]ध्वनि (for [S]हनि).

12^c) Ś₁ B Dn₁. na D₁. 4. s G₁ भक्षयो; K₁ भक्ष्यं.
 K₁ समादेशः; K₂ ममाद्याहं; K₂ D₁ ममाधोयं; Dc ममापीडः;
 T G M₂ ममाद्यापि; M₁ मम क्षय. — ^d) Ś₁ K₂ बहु (for
 वसु).

13^a) Ś₁ K₁ s. 4 D₁-s T₂ G₁ s M₂ उत्तरीयेण; K₂
 B Dc Dn D₄-s परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T₁ G₁ 4
 M₁). — ^b) Ś₁ समवाहृणोत्; K₂ 4 B D (except D₂ s)
 T₁ स स(K₄ स)माहृणोत्; T₂ M₂ स समाहृत्; T₂ (by
 corr.) G₂ स समाहृणोत् (for समवास्तृणोत्). M₁ वक्ष्येव
 समाहृणोत्. — ^c) Ś₁ K₁ s. 4 D₁-s T₂ (by corr.) G
 (except G₂) M₂ तस्योत्तरीयम्; K₂ B Dc Dn D₄-s तस्य
 तद्वक्ष्यम्. K₄ D₂ आवाय. — ^d) K₂ B Dn D₄-s transp.
 जग्मुः and सर्वे. K₂ D₁ विहायसः; D₂ s विहंगमाः; T G₁ s
 M₁ विहायसं.

14^a) Ś₁ तत्तु; K₁ तं तु; K₂ B Dn D₄-s वाक्यं (for
 ते तु). — ^b) Ś₁ K₂ B Dn D₄-s एतद् (for वाक्यम्).
 K₂ B (except B₂) Dc Dn D₄ s (except G₁) ततो

(for तदा). — ^a) B₂ दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). Ś₁ K₁ रीनं
 (for भूमौ). — ^d) Ś₁ K₁ स्थितमेतन्म; K₂ 4 Dc D₁-s
 (by transp.) रीनं स्थितम्.

15^b) K₁ तव वासोपहारिणः. — ^a) K₄ अस्माकं हि
 कथं प्रीतिः; D₂ नागच्छन्ति ततः प्रीतिः. — ^d) M₁ सु-
 (for स).

16^a) Ś₁ K₂ Dn D₄-s समीप- (for समीक्ष्य). — ^b)
 D₂ गन्- (for च वि-). — ^c) K₁ s B Dn D₁. 4-s G₂ M₂
 तदा; G₁ [S]पि वै (for ततो). K₂ B Dn D₄-s M₂ राजन्
 (for राजा). — ^d) Ś₁ D₂ तथा; T₁ तदा (for अथा).

17^a) G₂ 4 M₂ एषां (for येषां). — ^c) K₂ s Dn
 D₁-s s विदेयं; Dc विदेत (for विदे च). — ^d) K₂ 4 B
 Dn D₄-s T₂ G₂ क्षुधयान्वितः; D₁ क्षुत्पृषादितः; M₁ च क्षुधा-
 न्वितः. K₁ क्षुधिनो दुःखितस्तथा.

18^a) G₂ एषां. B₂ प्रकोपात् (for कृते न); cf. 17^a.
 — ^b) D₂-s S (except T₂ G₂) मम (for मयि). — ^c)
 K₂ B (except B₂) Dn D₄-s transp. ते and इमे. — ^d)
 K₂ B Dn D₄-s वानो भीरुः; K₂ वानो व्यपः; T G वाम-
 क्षापि.

19^a) T₁ G (except G₂) ते सं; M ते सा (for
 तेऽहं).

20^a) D₂ s बहुशः (for बहवः). — ^b) K₁ M₂ मुखं;
 M₁ दिशं (for पथम्). — ^c) B₂ T₁ G (except G₂)
 अवन्तीमृक्षं.

21^a) S (except T₁ G₂ M₂) महात् (for महा).
 — ^d) K₂ B Dn D₄-s बहुमूलकत्वा; Dc D₁ दुमाः पुष्प-
 फला; M₂ अमी पुष्पफलद्रुमाः.

C. 3. 2318
B. 3. 61. 22
K. 3. 58. 23

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१
एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कश्चिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २३
उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४
हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुब्धमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५
भ्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६
न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्विमीमे ते ॥ २७

22 ^b) K₂ B Dn D₄₋₆ असी; K₄ T G M₂ एष (for अयं). T G M₂ यास्यति (for गच्छति). K₂ B₂ s Dn₂ D₄₋₆ कोशलां; K₂ कोशलान्; K₄ B₄ Dn₁ na D₂ s कोशलान्; Dc कोशलं; D₁ कोशलं. M₁ रमणीयः शिवः समः. — ^c) G₁ M₂ ततः (for अतः). — ^d) T G M₂ दक्षिणे for 'ते'. M₁ विदर्भाणां महाद्युते. — After 22, K₁ s B D (except D₁₋₃) ins.:

245* एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।

उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुपदिश्य भारत ।

[(L. 2) K₁ s B₂ D₄₋₆ उवाच चासकृदार्तः.]

23 23^{ab} = 3. 56. 14^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ s पीछिता; B Dn D₄ s कश्चिता; D₁ मृछिता. — ^c) K₄ D₄ D₁ s [ह]दं (for नं). — ^d) D₆ परमं; G₁ कृपणं (for करुणं).

24 ^a) B₄ संवेपते; Dn D₁ s उद्वेजते. — ^b) K₂ D₁ s T₁ सर्वतः; B₂ भारत (for सर्वथा).

25 ^a) G₁ हृतराज्यं. K₂ B (except B₂) Dn D₄₋₆ S (except T₁ M₁) हृतद्रव्यं. — ^b) K₄ क्षुब्धपीडितं; B₂ क्षुब्धयान्वितं; Dc₁ D₂ क्षुब्धमन्वितं; G₂ s नृदसम (G₄ 'असत')-नितं. — ^d) B₂ M (by transp.) स्वामहं; G₄ विसृज्य. Ś₁ T₁ स्वा; G₂ हि (for स्वां). K₁ s B (except B₁) Dn D₂ s 4-6 निजने (for विं).

26 ^a) K₁ Dc₂ च (for ते). — ^d) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ G₁ M [अ]हं; B₂ नं (for ते).

27 ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ हि (for च). — ^b) K₄ D₁₋₃ भेषजाद्युतं; T₁ G₂ s M₂ भेषजं मतं; T₂ G₂

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २८
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं मीरु शङ्कसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९
दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०
अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ३२
यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्त्रजेदिति ।

भेषजं मतं; G₁ शेष सम्मतं. — ^c) S (except M₁) निर्यं हि (for औषधं). — After 27, D₁ ins. an add. colophon (*adh.* no.: 62).

28 ^a) = 1. 143. 16^a. T₁ G₂ s सत्यम् (for एवम्). D₂ एष (for एतत्). — ^c) Ś₁ रम्यं; K₁ s M₁ किञ्चित्; T₁ विषं (for मित्रं). — ^d) K₁ s विद्यते भेषजं मतं (K₄ 'वजा' मृतं).

29 ^a) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁₋₃ त्यक्तुमिच्छामि. — ^b) K₂ B₁ s Dn D₄₋₆ किमलं (for किमर्थं). Ś₁ K₁ s भाषते (for शङ्क). — ^c) Dc₁ प्रजङ्गाम्; Dc₂ प्रसङ्गम् (for स्वजेयम्). — ^d) K₂ B D (except D₁) चैव (for स्वेव).

30 ^a) Dn₂ M₂ मा (for मां). — ^c) K₄ एष पन्था विदर्भाणां किमर्थमुपदिश्यते.

31 ^a) K₂ s Dn D₄₋₆ तु; B₂ च (for त्वं). Ś₁ K₁ s D₁ s हृच्छसि (for अर्हसि). — ^c) G₁ तेजसा. T G (except G₁) त्वपकृष्टस्त्वं. — ^d) Ś₁ K₂ Dn₂ D₆ मा (for मां).

32 ^a) K₄ D₁ s पंथानो. — ^b) Ś₁ K₁ Dc विप्रयोजनम्; K₂ B Dn D₄₋₆ च (D₂ त्वं) नरोत्तम; K₂ s D₂ s M₁ विप्रयोजनम्; D₁ वसुरोपम (for नरं). — ^c) D₂ s शोको; M₁ शंका. — ^d) K₂ B Dn D₄₋₆ अमरोपम; G₁ अनलप्रभ. Ś₁ K₂ s Dc D₁ वर्धयिष्यति (K₄ D₁ 'सि' शंकया; K₁ वर्धयिष्यसि मानव; D₂ s वर्धते चानिश्चं प्रभो; M₁ वर्तते त्वयि भेषज.

सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः । ५८ ॥

५९

नल उवाच ।

यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिध्नौ गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
बृहदश्व उवाच ।

इति भुवश्चलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३

33 ^a) B₁ D₁ G₄ वा^a (for चा^a). — ^b) M₁ इति; M₂ इयं (for तव). K₁ s B D (except D₁-s) M ज्ञातीन् (for राजन्). K₂ भवेदिति; D₂ s कथंचन; T G भविष्यति (for भवेदिति). — ^c) D₂ s गच्छामो; T₁ G (except G₂) गच्छाव. — ^d) Ś₁ K₂ 4 B De₁ D₁ s. 6 विदर्भा यदि.

34 ^a) Ś₁ K₁ स्वा (for स्वां). T G ततः स राजा स्वां दृष्ट्वा. — ^b) Ś₁ पूजयिस्वा च मानद. — ^c) D₂ s ततस् (for तेन). — ^d) K₂ D₁ मे (for नो).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T G M₂ आरण्य. — Sub-parvan: N T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ नल-परित्यागे अक्षरूपाणि ह्यक्षरेण नलवस्त्रावहारेण दमयन्तीवाक्यं (sic). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.) 36 (!), Dn₂ n₂ 61; D₁ 63, T G M₂ 58 (as in text); M₁ 59 — Śloka no.: Dn 36; D₁ 7.

59

1 For नल उ^a, s subst :

246*

बृहदश्वः ।

इत्युक्तः स तदा देव्या नलो यचनममयीत् ।

[T₁ M₁ तया (for तदा).]

• — ^a) K₂ B De Dn D₂-s T₂ G₂ तव पितुम् (for पितुस्ते

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सर्भां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभासुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

तन्). K₁ D₁ T₁ G₁ ते तु; K₂ (mas in text) स्वेतत्; D₂ s स्वेवं; G₂ 4 M ते वै (for ते तन्). — ^b) Ś₁ (corrupt) मे (for मम). — ^c) D₂ M₁ च (for तु). — ^d) K₁ तव शोकविवर्धनः (= 2^d).

2 ^a) Ś₁ K₁ भूस्वा^a (for गम्वा^a). — Ś₁ T₂ G₂ om. (hapl.) 2^{ed}. — ^c) K₁ कथं दीनो; K₂ B (except B₂) De₂ Dn D₂-s परिच्युतो; D₁ परिभृतो; M₁ कृपणोद्य.

3 All MSS. except B₂ om. the ref. — ^a) D₂ s एवं (for इति). M₂ तनो (for नलो). — ^d) D₁ वाम-सार्धेन; D₂ s वस्त्रार्धेन तु. S संवृतः.

4 ^b) K₁ समन्तः (for इतस्ततः). — ^d) D₂ प्रपां (for सर्भां). K₂ D₂ उपस्थितौ; Cnp उपोपतुः (for उपेयतुः). M₂ सभासायेदतुः कचित्.

5 ^a) D₁ s मां प्रपाम्. K₂ तु तु^a; D₁ अनु^a (for उप^a). — ^b) G₁ वनमध्ये विहलीकृतां. — ^c) Ś₁ K₁ 4 B₂ D₁ M₁ राजन् (for राजा). — ^d) D₂ महीपतिः (for 'तले').

6 De₂ om. (hapl.) 6. — ^{ab}) K₂ D₂ 4. 6 चैकवस्त्रो (for वै विवस्त्रो). K₂ Dn D₂ विकटो; T₁ G₁ M₂ विकचो (for मलिनो). K₂ Dn D₂ T₁ G₁ M₂ मलिनः; B (except B₂) D₂ 6 विकटः (for विकचः). K₂ 4 B D₁-s. 8 पांसु-गुण्ठितः; S पांसुकुण्ठितः.

7 ^b) T G M₂ पतिना (for [अ]पहृता). Ś₁ K (except K₂) B₂ D₁-s तदा (for ततः). M₁ निद्रयोपहृता तदा. — ^d) Ś₁ D₂ s सुकुमारा. Ś₁ K (except K₂) D₁-s मन्स्विनी.

C 3. 2339
B. 3. 62. 7
K. 3. 59. 6

C. 3. 2340
B. 3. 62. 8
K. 3. 59. 9

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्पात्रां च सर्वशः ।
वने क तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गं संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।

उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
सोऽवस्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्रताम् ।
चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १४
कथं वासो विकर्तयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्तयैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
तेनार्धं वाससश्चित्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ १८

8 °) De शोकोन्मथितचित्तोत्तरी; G₁ M₁ शोकोन्मथन-
(M₁ शोकोपहत) चित्तः सन्. — °) T₁ पुनः; G (except
G₃) M -पुरं (for पुरा).

9 °) D₁ निवामं च अपर्ययस्य; D₂ ३ वनेन च परि-
हृष्टं.

10 10^{ab} = 5. 34. 19^{ab}. — °) Ś₁ K₃ ४ स्यात्; K₁
T G (except G₁) स्यात्; D₁ स्यात् (for किं नु). — °)
De वै; Dn₃ De G₁ च (for वा).

11 °) K₁ मयेयं; De यामियं. Ś₁ K₁ om. हि. T₁
G₁ M₃ तु (for हि). K₂ ३ B₂-४ Dn D₄-६ T₃ (by corr.)
G₃ [एवं; B₁ T₃ G₃ ४ [हं] (for [हृदं]). D₁-३ माभेवा-
त्यनुरक्तेयं. — °) K₃ ४ De प्राप्नोति (for आप्नो). T₃ G
M दारुणं (G₁ सुस्मिते) (for मत्कृते). — °) D₃ कथं; T₁
G₁ स्वयं (for स्वयं). K₁ मद्वियोगाद्वि यं गच्छेत्; K₃ मद्वि-
हीना न्वयं गच्छेत्. — °) K₃ स्वगृहं (for स्वजनं).

12 K₂ om. 12^{ab}. — °) N (K₃ om.) T₁ G₁ मयि
(for मया). — °) K₃ M₁ हृदं (for ह्यं). K₁ ४ प्राप्नोति;
G₁ (corrupt) लब्धति (for प्राप्स्यति). K₁ ३ [अनिदिता;
B Dn D₄-६ T₃ G (except G₁) अनुव्रता; D₃ M₁ [अ-
नुत्तमं. — °) De च (for तु). Ś₁ उत्सर्गं दमयंस्यास्तु. — °)
K₃ विन्देतेपि; K₃ D₁ विन्देतापि; De यापि; D₃ द्वापि. D₃
transp. सुखं and क्वचित्.

13 K₂ om. 13^{ab}. — °) Ś₁ विबुधो; K₁ मनसा (for
बहुधा). — 13^b = 1. 57. 41^b. — °) K₁ ३ B D (except
De₁ D₁-३) G₁ उत्सर्गं. Ś₁ K₁ ३ B D (except D₁-३)
G₁ मम्यते (for ऽमन्यत). — °) K₃ ४ Dn D₁ ४-६ G₃ M₁
नराधिप. — After 13, K₁ ३ B D (except D₁-३) ins.:

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।

यथास्त्रिणी महाभागा मन्त्रकेयं पतिव्रता ।

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तन ।

कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ।

14 °) De वि- (for सोऽ). — °) D₃ तथा चाप्ये.
— °) Ś₁ K₁ [अभ्यगाद्; B₃ G (except G₃) [अत्यं;
D₁-३ तदा (for [अभ्यगाद्]. — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁-३
वस्त्रार्धार्थव (Ś₁ 'धं' कर्तनं; G₁ वस्त्रार्धस्यावकर्तनं.

15 °) Ś₁ [S]धकृतेयं; K₁ De [S]वकृतेयं; K₃ विक-
र्तेयं; K₄ T₁ M₁ [S]वकर्तेयं; D₃ निवृत्तेयं; T₃ G₂-४ [S]व-
कृतेयं; G₁ M₃ [S]वकर्तेयं (for विकर्तेयं). — °) T₃ G
(except G₁) M₁ ध्यात्वैवं (for चिन्तयैवं). N विचिन्तयैवं
नलो राजा. — °) K₁ De स तां; D₃ प्रयां (for सभां). D₃ ३
तां पर्यटत् (for पर्यचरत्). T₁ M₃ नृपः (for तदा). D₁
तां प्रयां पर्यटत्सदा.

16 °) T₁ M₃ (inf. lin.) सखरः; G₁ सखरं; M₃
सर्वशः (for भारत). — °) D₁ प्रयादेशे; D₃ ३ सभामध्ये
(for सभो). — °) B (except B₁) विकोशं.

17 °) De G₃ वासनि (for 'सख'). K₃ तेनार्धं वास
आच्छिद्य. — °) K₃ व्यवस्य; D₁ T₁ G₁ निवस्य; G₃ ४ नि-
रस्य. K₃ D₃ [एव; De [अथ (for च). Ś₁ K₃ परंतपः;
K₁ नरर्षभः; K₃ D₄ ३ परं ततः. — D₃ om. 17^c-24^b.
— °) Ś₁ छिवा चोत्सृज्य; K₁ स तामुत्सृज्य. — °) Ś₁ K₃ B
(except B₁) De Dn D₄-६ गतचेतनां; D₁ हृतचेतनः.

18 D₃ om. 18 (cf. v.l. 17). — °) K₃ B De Dn
D₄-६ निबद्धहृदयः; K₃ निबद्धचेदेन; D₁ निबद्धहृदयः; T₃
G₂-४ M [S]वच (G₃ M₃ 'वडु'द. — °) De D₃ आगस्य.

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
 सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
 इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
 उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २०
 कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २१
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।

आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
 द्विषेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ २३
 सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २४
 नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
 जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

3. 2361
3. 62. 29
3. 59. 30

K₂ शुभां; K₃ सतीं; D₁. ३ प्रपां (for सभाम्). — ^a) K₁. ३ सतो; K₄ B₁ Dn D₁. ३ तदा (for तथा). — ^d) T₁ G₁ M₂ 'व स नराधिपः.

19 In G₁, the portion of the text from st. 19 up to 3. 61. 35^c is lost on missing fol. D₂ om. 19 (cf. v.l. 17). — ^a) T₁ G₁ यावच्च वायुरा (G₁ वायुरा) दित्यः. — ^b) Ś₁ K₁. ३ D₁. ३ मे पश्यतां (D₁ 'न; D₂ 'नः; K₄ [अ]प-इयत तां; D₂ मे पश्यति (by transp.). — ^c) D₁. ३ प्रपां (for सभां).

20 D₂ om. 20 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ K₁. ३ D₂ वस्त्रार्थं. — ^c) B₁. ३ D₂ S (G₁ missing) मया हीना (for वरारोहा). — ^d) Ś₁ K (except K₂) D₂ Dn₂ D₁. ३. ४. ६ T₂ G₂ M₂ बुद्धा; T₁ G₂. ४. M₁ 'ध्या (for 'द्वृ).

21 D₂ om. 21 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ K (except K₂) D₂ D₁. ३ एकाकिनी (for एका सती). — ^d) = 1. 109. 5^b; 4. 5. 13^d. T₁ M 'समाकुले. — After 21, K₂ B D (except D₁-s) T₂ (marg. sec. m.; om. line 4) G₂ ins.:

218^a आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनी समरुद्रणौ ।
 रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ।
 एवमुक्त्वा प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 कक्षिनापहृतज्ञानो नलः प्राणिष्ठदुयतः ।
 [(L. 4) B₄ नलः प्राणिष्ठान्यतः.]

22 D₂ om. 22 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — ^b) D₁. ३ प्रपां; M मुहुर (for सभां). — ^c) Ś₁ K₁ सोऽपकृष्टस्तु क' (= 24^a). — ^d) K₄ सौहार्देना. K₂ B₂. ४ Dn D₄-० M₂ [अ]वकृष्यते.

23 D₂ om. 23 (cf. v.l. 17). G₁ missing (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ द्विषेव; K₂ D₂. D₁ T₁ G₂ द्विषेव; B₁. ३ द्विषेव. — ^c) K₄ M₁ पुनर; D₂ बहिर (for मुहुर). — ^d)

K₁ सभां पुनः; K₂ B Dn D₄-० M₂ सभां प्रति; D₁. ३ प्रपां पुनः; T G (G₁ missing) मुहुर्मुहुः.

24 G₁ missing (cf. v.l. 19). D₂ om. 24^{ab} (cf. v.l. 17). — ^a) K₂ B₂ Dn D₄-० अव' (for सोऽप'). D₂ च (for तु) — ^c) K₁ बालां (for भार्या). — ^d) K₁ B₂ D₂ D₂ मुहुः (for बहु).

25 G₁ missing (cf. v.l. 19). — ^a) S (except M₂, G₁ missing) [अ]विष्टस् (for स्पृष्टस्) — ^b) T₁ M बहु; T₂ G (G₁ missing) मुहुः (for नृपः). — ^c) K₂ B Dn D₄-० जगामैकां; K₄ D₁ T₁ M₁ 'मैव; D₂ 'मैको; T₂ G₂ 'म वै (for 'मैव). K₁ कानने (for [ए]व वने) Ś₁ घोरे; B₁ नान्यां (for शून्ये). — ^d) T₂ G (G₁ missing) मोहितः (for दुःखितः)

Colophon. G₁ missing. — Major parvan: Ś₁ T G₂-४ आरण्य. — Sub-parvan: N T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ नलेन वस्त्रार्थेच्छेदने दमयंतीपरित्यागे नलविलापः. — Adhy. no. (figures, words or both) Dn (Dn₁ sup. m.) 62, D₁ 64, T G₂-४ M₂ 59 (as in text), M₁ 60 — Śloka no. Dn 29, D₁ 25.

60

६४ This adhy. is missing in G₁ (cf. v.l. 3. 59. 19); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) D₂ अवबुध्य (for अबु). K₂ महाराज (for वरा).

2 ^a) K₂ B (except B₂) Dn D₄-० अपश्यमाना (for सा). T₂ G (G₁ missing) M₁ अनारं अया स्वपश्यन्ती. — ^b) K₂ B Dn D₄-० T₁ M₂ शोकदुःखं (by transp.).

६०

बृहदश्व उवाच ।

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ॥ १
 सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
 प्राक्रोशदुर्बैः संव्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिनिं जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
 कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५

— °) K₃ साक्रोशं; D₁ आक्रोशं. — °) T₁ M₃ हा राजञ्जि-
 ति भारत.

3 M₁ om. (hapl.) 3^b-4^a. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁
 स्वामिनिं वि(D₁ स्वं)जहासि मां. — °) D₂. 3 भीताहं; T₃
 G (G₁ missing) हीनास्मि (for भीतास्मि).

4 Ś₁ om. (hapl.) 4; M₁ om. 4^a (cf. v.l. 3). — °)
 K₄ D₁ D₂ G₃. 4 सत्यवानसि; T₁ M₃ इति विश्रुतः. — °)
 K₃ D₃ मां स्वं; D₂ M₁. 3 मांस्वं (for [अ]सत्यं). K₄ कथं सुक्त्वा
 तथा स्वाध्वी; D₁ कथमुत्सृज्य मां सुतां; T₃ G (G₁ missing)
 कथं तथाविधस्त्वं हि. — °) K₄ D_n D_{am}. 3 कानने (D₃
 orig. नैषध) (for मां गतः). D₁ गतवान्काननादतः.

5 °) Ś₁ K₁. 4 क स्वम्; D₃ वनम् (for कथम्). Ś₁
 K₁ यातोमि (for गन्तां). D₁ क पतित्यज्य गन्तासि; M₁
 पुनः कथं नु भविता. — °) K₃ B D_n D₄-6 दश्यां; M₁
 त्यक्त्वा (for वश्यां). D₂. 3 च सुवतां (for अनुवतां).
 — 5^{cd} = 1. 141. 3^{cd}. — °) K₁ B₂ T₁ M₁ नापकृते; D₂
 T₃ G (G₁ missing) नापकृतः; D_n D₁. 3 [5]नपकृतां; D₃
 मम कृते (for अनपकृते). — °) Ś₁ K₁ [अ]पि कृते; D₁. 3
 T₃ G (G₁ missing) [अ]पकृतो; D₂ [उ]पेक्षितो (for [अ]-
 पकृते). D₁. 3 भवान्; D₂ T₃ G (G₁ missing) ह्यसि (for
 सति).

6 °) Ś₁ K₁ वश्यमे; K₂ B D_c D_n D₁. 3. 6 शक्यसे;
 D₃ वश्यस्व. D₄ T₃ (hy corr.) G₃ शक्यमेता (for शक्य-
 मे ता). K₂ सा; D₁. 3 T₁ G₃. 4 M₃ न (for ता). K₂ B
 (except B₁) D_n D₄-6 सम्यक् (for सत्याः). — °) D₂

शक्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
 पर्याप्तः परिहातोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
 भीताहमस्मि दुर्धर्षं दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
 दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
 आचार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभापसे ॥ ८
 नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
 विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
 कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकश्चितः ।

transp. कर्तुं and मयि. B₁ कर्तुं मे निषधेश्वर; D₂ मांमत्तं च
 मया सह. — °) K₃ B D_n D₄-6 तेषां; K₂ स्वयं (for स्वया).

— After 6, K₂ B D (except D₁-8) ins.:

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।

यत्र कान्ता स्वयोस्तृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

7 °) K₃. 4 B₁ D_n. 2. 3 D₁. 3 M₃ एतावत्; T₁ ते भवान्
 (for एतावान्). — °) K₂. 3 B (except B₄) D_n D₂. 4-6
 अस्मि (for अस्मि). T₃ G (G₁ missing) नृशंसं भीतास्मि दुः.

8 °) K₁. 3. 4 D_c D₁-3 T₁ M₃ तिष्ठसि; K₂ B D_n
 D₄-6 G₄ दृष्टोसि. K₃. 4 D_c D₁. 3 T₁ M₃ नैषधः. G₂ न
 तिष्ठसि नरेश्वर. — After 8^{ab}, D₂. 3 ins.:

250* आचार्यमाणेषु मया शोकमूलेषु दुःखितः ।

— °) K₂ (uarg. sec. m.) D₁ आच्छाद्य (for आचार्य).

9 °) K₃. 4 D₁-3 तव (for वत). — °) K₁ M₃ किं
 (for यन्). — D₃ om. 9^c-10^d. — °) Ś₁ K₁. 3 समा-
 लोच्य; K₂ B D_n D₄-6 गम्य; T₁ माद्य ("लिङ्ग्य").

10 D₃ om. 10 (cf. v.l. 9). — °) D₁ T₃ G (G₁
 missing) तथा (for न चां). — After 10^{ab}, B₄ ins.:

251* स्ववागसि मां त्यक्त्वा गतमत्यः कथं भवान् ।

— °) D_c भविता सम्यक् (for "त्यक्"). — °) G₂ M₃ स्वा
 (for स्वां). K₂ T₁ G₃. 4 M₃ शोचये; B (except B₂) D_c
 रोदिमि (for शोचिमि). Ś₁ इति त्वां शोचयाम्यहं; K₁ इति
 स्वामनुशोचिमि; K₂ इति मत्वा तु शोचिमि; K₄ इति शोवा-
 म्यहं नृप; D₁ इति शोचाम्यनुव्रत; D₂ इति मत्वा तु रोदिमि;
 M₁ इति मत्वा नुशोचये.

सायाहे बृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्थुना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
यस्याभिशापादुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तद्दुःखादुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवाचलम् ।
तस्मादुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६

11 ^{b)} Ś1 K B₂₋₄ Dn D₂₋₆ अमकथितः; B1 'दीक्षितः'.
— ^{c)} K₄ 'मूले स्वं'; De 'मूले तु'. — ^{d)} S (G₁ missing)
निवस्यसि (for भवि'). D₂ मामपश्यसि दुःखितः.

12 ^{a)} T₁ M₂ एवं (for ततः). Ś1 K₁ तीव्रदुःखार्ता;
K₂ & D₁₋₃ [अ]तीव दुःखार्ता; Dn₂ ns M₁ [अ]तीव शोका-
र्ता. — ^{b)} T₁ प्रदीप्तेन. Ś1 K₁ & De D₁₋₃ संप्रदीप्तेव
(K₂ De 'न' मन्थुना. — ^{c)} K₄ D₁₋₃ 'धावन्मुदुःखिता'.
— After 12, D₂ & ins.:

252* मां स्वं संभाष्य विभो अनायां निज्जे वने ।

इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।

सहसा मुह्यते बाला मुहु रोदिति शोचती ।

[(L. 1) D₂ संभाष्य विभो मां स्वं (for prior half), and
विज्जे (for निज्जे). — (L. 2) D₂ 'लेंचना (for 'चंतसा).
— (L. 3) Cf. 13^{ab}. D₂ वामा (for बाला).]

13 D₂ om. 13. — ^{b)} K₁ T₁ दुःखिता (for विह्वला).
— ^{c)} K₁ & D₁ & चापि; K₂ बाला; De तेन (for भीता).
— ^{d)} G₂ शोचति (for रोदिति).

14 ^{a)} Ś1 K₁ & D₂ G₂ स्यातीव; Dn अतीव (for सा
तीव). — ^{b)} D₂ & निहति (for निःश्वस्य). B D₄ &
दुःखिता (for विह्वला); cf. v.l. 13. — After 14^{ab}, D₂ &
ins.:

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।

[D₂ भर्तृशोकपरायणा.]

— ^{c)} Ś1 K₁ तथा च (for उवाच)! K₂ & Dn D₁₋₃ &
निःश्वस्य; B D₄ & निष्क्रान्ता (for निष्क्रम्य). — ^{d)} Ś1 K₁
रुदती अ; K₂ D₂ रुदत्यथ; K₃ रुदित्वा अ; K₄ D₁ रुदती
सा; De रुदतीति; Dn रुदत्यथ (Dn₂ 'नीर्थ'); D₂ & रुदती सा
(for रोदमाना).

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेपति स्म भतरं वने श्वापदसेविते ॥ १७
उन्मत्तवह्नीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हा हा राजभिति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
तां श्रुप्यमाणा मत्स्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१
हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

15 ^{a)} B₁ 'शापदुःखार्तो'; D₁ & 'तापदुःखार्तो'. — ^{b)}
Ś1 K₁ & निहति (for निःश्वस्य). S (except M₁, G₁
missing) नैष नदति नैषधः. — B₁ om. 15^c-16^d. — ^{c)}
B (B₁ om.) D (except D₁₋₃, &) नो (for तत्). Ś1 K
D₁₋₃ & transp. दुःखाद् and दुःखं. K (except K₁) B
(B₁ om.) Dn₁ ns D₄ & अपि (for अभि-).

16 B₁ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b)} K₂ D₁ G₂ एवं
(for एवं). — ^{c)} K₁ अभ्यधिकं (for दुःखतरं).

17 ^{a)} De सं; D₂ & हि (for तु). — ^{b)} Ś1 K₁ & &
De Dn D₁₋₃ & अन्वेपमाणा (Ś1 K₁ & D₂ 'ना'; K₂ B
D₄ & अन्वेपयति (for 'पति स्म). — ^{d)} D₂ 'जीविते; T₁
(sup. lin. as in text) 'सेविते (for 'सेविते).

18 ^{b)} D₁ दमयंती (for विल'). K₂ Dn D₂ इतस्;
D₂ & यतस् (for ततस्). — ^{c)} D₂ & महाराज (for राजभि-
ति). — ^{d)} Ś1 K (except K₄) D₂ भारत (for धावति).

19 ^{a)} B D₂-6 T₁ सं; De सा (for नां). K₂ Dn D₂
क्रंदमाना (for श्रुप्यमाणा). De अत्यंत (for अत्यर्थ). K₂
संश्रुप्यमाणा अनारं; K₄ D₁ संप्य (D₁ 'रु'प्यमाणा पत्यर्थ).
— ^{b)} A few MSS. वायतीं; D₁ नां सतीं. — ^{c)} K₂ & D₂
Dn₂ शोचंती. — ^{d)} K₂ & De D₂ & विलपंती. B₁ & T₁
M पुनः पुनः; T₂ G (G₁ missing) सुमध्यमां.

20 ^{a)} B (except B₄) De D₄ & T₂ G (G₁ miss-
ing) भीरुम् (for भैमीम्). D₂ सहसाजगरो भैमीं; T₁ M
सहसैवानवधार्ती. — ^{b)} Ś1 सध्वं संपरि'; K (except K₁)
B De D₁ & अभ्यासपरि'; D₂ अभ्यासवत्. — ^{c)} D₂ [अ]
भिमुखो (for [अ]जगरो). — ^{d)} De दमयंती (for महा').

21 ^{a)} G₂ संश्रुप्यमाणा (for सा ग्रस्य'). — ^{b)} B Dn
D₄ & T₂ (by corr.) G₂ परिहृता (for परा').

3. 2384
3. 63. 23
3. 60. 23

C. 3. 2384
B. 3. 63. 23
K. 3. 60. 23

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नामिधावसि ॥ २२
कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य नैषध ।
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्नाहने वने ।
आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुग्रेणायतेक्षणाम् ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
मुखतः पाटयामास श्लेष्णेन निशितेन ह ।
निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७

22 ^b) B₁. s. 4 D₄. s. T₂ (by corr.) अनागमः; S अनागमी (for अनाधवन्). — ^c) Ś₁ K₂ B₂. 4 Dn D₂ T₂ (G₁ विजने (for विपिने). — ^d) K₁ नैष; K₂ Dn D₄. s नानु- (for नाभिः).

23 ^a) K₂ कथं भवसि च पुनः. — ^b) K₂ D₂ इहो- न्युज्य; T₁ M₂ अभिससृत्य. — After 23^{ab}, Dn ins. :

254* कथं भवाभगामाद्य मासुत्थुज्य वने प्रभो !!
— Ś₁ D₂ om. (hapl.) 23^a-24^b. — ^c) K (except K₄) D₂ Dn₁ D₁. s. s. G₂ M₁ शापात् (for पापान्).

24 Ś₁ D₂ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^a) B₁ D₂ च (for ते). — ^b) K₁ परिश्रान्तस्य; D₂ D₂. s. M₁ *ग्लानस्य. — ^c) S (except T₁; G₁ missing) का (for कः). Ś₁ नृप* (for राज*). — ^d) K₂ D₂ मां विना; B Dn D₄. s T₁ M ते (B₂ चा) नच (for मानद).

25 Before 25, S (G₁ missing) ins. बृहद्वधः. — ^a) K₂ Dn D₂ ततः कश्चिन्; T₂ G (G₁ missing) तां तु कश्चिन् (for तामकस्मात्). — ^b) D₂ विजने (for गहने). — T₁ om. 25^c-26^d. — ^c) B₂ D₂ D₄. s आकृष्टितम्; D₂ आरुंथतीम्. T₂ G (G₁ missing) अभि* (for उप*). K₂ B₁. s. 4 Dn D₂ आकृष्टमानां संश्रुत्य. — ^d) Ś₁ K₁ वेगेनाभि*.

26 T₁ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) K₂ B₁ Dn D₂. s तु दृष्ट्वा; D₂ (by transp.) दृष्ट्वा स. — ^d) Ś₁ K₂. 4 D₂ Dn₂ D₁. s. 4. s. M₁ समतिक्रम्य; T₂ G (G₁ missing) समभिद्रुत्य. K (except K₂) B₂ Dn D₁-s. s. वेगतः. M₂ संचरन्माहने वने. — After 26, M₂ ins. :

255* समतिक्रम्य वेगेन सखदः स वनेचरः ।

27 B₂ om. 27^{ab}. — ^a) T₂ G₂. s मुखे तं (for

मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २८
कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सुकुमारानवघाङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
अरालपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ३२
तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

मुखतः). — ^b) Ś₁ K₂. s. B₁ Dn D₁. s. T₁ M₂ च (for ह). — ^d) Ś₁ B₂ निशाम्य; K₁ विशाम्य; K₂. s. निशाम्य; D₁ विहस्य (for विशस्य). K₂ T₂ G₂. s. *जीवकः; G₂ *जीविकं; some MSS. *जीविनः (cf. 37^d).

28 ^a) D₂ मोचयित्वा. K₂ [अ]ध; B Dn D₁. 4. s. स; D₂ तु (for च). K₂ D₂ T₂ G (G₁ missing) मृगः; D₂ शुभां (for च तां). — ^b) Ś₁ K₁. s. B Dn D₄-s. 4. s. K₂ D₂. s. हि; D₂ वै (for च). — ^c) M₁ च तां भीरुम् (for कृताहाराम्).

29 ^a) M₁ (inf. lin.) कासि (for कस्य). D₂. s. हि विशालाक्षि (for मृग*). — ^b) K₁ D₁ चाभ्यागतं; K₄ चैवा- गता; B₂ D₄. s. T₁ G₂. 4 चास्या*. — ^c) D₂. s. कष्टं (for कृच्छ्रं). — ^d) K₂ B D (except D₁-s) भाविनि.

30 ^b) K₁ मनस्विनी (for विशां पते). — ^c) K (except K₂) D₁. s. सर्वमेव. T₂ G₂ यथातथ्यम्. — ^d) D₂ Dn₂ [S]ध (for स्य). D₂. s. भामिनी (for भारत).

31 31^b = (var.) 1. 96. 54^d; 4. 8. 11^b. — ^c) K₂ D₂ D₂ सुविभक्तानव*. — 31^d = (var.) 1. 213. 69^d; 4. 8. 12^d. — After 31, K₁ ins. :

256* प्रकुलपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।

32 ^a) Ś₁ ***पद्मनयनां; K₂ D₂ पद्मपत्राभः; K₄ मराल- पद्मः; D₁-s. मृगालपत्रः; T₁. s. (by corr.) G₂. 4. M स्वराल- पद्मः. — ^b) K (except K₄) D₂ विबोधीं तनुमध्यमां. — ^d) Ś₁ K₁. s. B₁. s. Dn D₂ ईयिवान्.

33 ^a) Ś₁ K₁ तां तथा; K₂ Dn D₂ तामेवं; B₁ अथ तां (by transp.); G₂ तामधि. — ^b) Ś₁ K₁ सांत्वपूर्वया; B₂ मृगः; D₁ G₂ मृदुपूर्वया. — ^d) K₄ B₁ D₂ D₁-s. तमः; D₂

सान्वयामास कामार्तस्तदुच्यत भामिनी ॥ ३३
 दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्थुना ॥ ३४
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकुता ।

अतीतवाक्पथे काले शशपैनं रुषा किल ॥ ३६
 यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामभिदग्ध इव हुमः ॥ ३८

इति श्रीमहामारत आरण्यकपर्वणि षष्ठिमोऽध्यायः ॥ ६०

६१

बृहदश्व उवाच ।
 सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं क्षिप्रिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुद्रीपिनिषेवितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 शालवेषुधवाश्वत्थतिन्दुकैर्जुदकिंशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंलभं चन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३
 जम्बवाभ्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

C. 3. 2404
B. 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

तदा^a; T G (G₁ missing) तद^a (for तद^a). K₂ B Dn
 D₄. ५ भामिनी; D₆ G₂ M₁ कामिनी.

34 ^a) K₂ B Dn D₄. ६ T₂ G₂ दमयन्त्यपि; D₅ 'यन्तीति
 (for 'यन्ती तु). K₂ दसम्; D₂ दसुः; D₆ दुःखम् (for दुष्टम्).
 — ^b) D₂ उपलभ्य. — ^c) T₁ M₂ 'शोक'; T₂ G₂. 4 M₁
 'कोष' (for 'रोष').

35 ^a) Ś₁ K₁. ३ हि (for तु). Dc₁ Dn₁ D₂ कः
 (for क्षुद्रः). — ^b) B₂ D₁ उद्यतः (for आतुरः). — ^c) Ś₁
 K₂ दुर्धर्ष; D₄. ६ उरुपाव (for दुर्धर्षा).

36 ^a) K₂ दमयन्तीति; B (except B₂) D₄ 'यन्त्यपि;
 D₂ 'यन्ती च (cf. 34^a). — ^b) B₂ पतिना च विना^a; B₄
 पतिराज्यनिरा^a. — ^c) Dn₂ D₅ अतीव; D₁ अतीते. — ^d)
 K₂ B₁. 4 Dn D₂ रुषान्विता (for रुषा किल).

37 ^a) K₂ B₄ Dn D₂ यथाहं. T₁ राजो (for अन्यं).
 — ^b) K₂ न कामये; M₂ विचिन्तये. — ^c) K₂ Dn D₁-s. ६
 गतासुर; B₄ दग्धः सन्. D₁-s मृगजीवकः; T₁ मृतजीवनः; T₂
 G (G₁ missing) गत^a (cf. 27^d, 38^b).

38 K₁. 4 D₅ om. 38^{ab}. — ^b) K₂ D (except D₆)
 तथा (for तथा). T₂ G' (G₁ missing) मृगजीवकः (cf.
 27^d, 37^d). — ^c) D₅ स पपातामु मे^a.

Colophon om. in D₅. Dn₂ has a lacuna in place
 of it. G₁ missing. — Major parvan : Ś₁ K₁ T G₂-4

आरण्य. — Sub-parvan : N (except Dn₂; D₅ om.) T₁
 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान.
 — Adhy. name : K₂ मृगव्याधशायः; D₂ दमयन्तीविलापे
 नलावलोकने प्राहेण दमयन्तीग्रहेण व्याधेन प्राहवधे दमयन्त्या
 व्याधशायः. — Adhy. no (figures, words or both) :
 Dn₁ (sup. lin.). ns 63, D₁ 65, T G₂-4 60 (as in
 text), M₁ 61, M₂ 62. — Śloka no. : Dn 39; D₁ 38.

61

इ. ३ G₁ is missing up to 35^a (cf. v.l. 3. 59. 19) ;
 the MS. is mostly ignored up to the end of the
 lacuna.

1 ^a) K₂ B₂ (m as in text) चोरं (for शून्यं). — ^d)
 Ś₁ जिल्लीक^a; K₁ मिल्लीक^a; K₂ D₂ मिल्लीका^a; K₄ मृगाल^a; D₂
 जिल्लीका^a; G₂ मल्लिका^a.

2 D₅ om. 2^{ab}. — ^{ab}) Ś₁ K₂. 4 D₁-s मृगः; K₁ मरु
 (for मरु). K₂ B D₆ Dn D₄. ६ सिंहद्वीपिरुद्व्याघ्र (B₂
 सिंहव्याघ्ररुद्वीपि) महिषक्षगणैः (B₂ D₆ 'सूते') युनं. — T₂ G₂
 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^c) D₆ D₄. ६ 'गणैः कीर्णं.

3 Some MSS. show the spelling सालः and [ह]गुहि.
 — ^d) K₂ B D सन्दनैश्च. Ś₁ K₁ ३ (except T₂ G₂; G₁
 missing) सशालमलैः; K₂ Dn₁. ns सशालमलैः.

C. 3. 2404
B. 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

काश्मर्यामलकपुष्पक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
वदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोवैश्व समाकुलम् ।
प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः ॥ ५
नानाधातुशतैर्नद्वान्विविधानपि चाचलान् ।
निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्वान्द्रुतदर्शनाः ।
नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ६
सा बह्वन्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
सरितः सागराश्चैव ददर्शद्भुतदर्शनान् ॥ ७
यूथशो दृष्टो चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।

4 ^{ab}) Ś₁ K₁ 'रोधवदि' (K₁ 'द'रैः साल'; K₂ D₁ 6 T₁ 3 (by corr.) 'लोध्रवदिरसाल'; K₃ 'रोध्रवदिरैः शाल'; K₄ D₂ 3 'रोध्रवदिरशा' (K₄ 'सा'ल'; B De Dn D₄ 'लोध्रवदिरसाल'; D₅ जंघलोध्राक्षवदिरसाल'. — K₁ 3 D₁ om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^d) S (mostly) काश्मर्याः. Ś₁ D₂ काश्मर्यामलकी (D₂ 'मलक'पुष्प'; K₂ Dn D₃ पञ्चकामलक'पुष्प'. B 'कदंबोदुम्बरावृत'; T₂ G₂ 4 'कदंबोदुम्बरान्वितं.

5 K₁ 3 D₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^b) S (except T₁; G₁ missing) परिप्लुतं (for समा'). — ^d) Ś₁ पिङ्गलसालखर्जूर'; K₁-3 D₂ Dn D₃ 6 T₁ प्रियालतालखर्जूरहरीतकि'; K₄ D₁ प्रियालसेलु (D₁ 'साल'खर्जूर'; B प्रियाल (sic) तालखर्जूरहरीतकि (B₁ 3 'क'वि'; D₂ 3 प्रियालशाल (D₂ 'हुम' खर्जूर'. S (mostly) 'विभीतकैः.

6 ^a) Ś₁ K₁ 'शतानीकान्'; K₂ D₂ G₂ 4 'शतानद्वान्'; D₃ 'समानद्वान्'; M₁ 'शरानद्वान्'; M₂ 'शतोद्वान्'. — D₄ om. (hapl.) 6^b-6^c. — ^c) K₂ B₂ 4 Dn D₁ परि' (for पक्षि'). B₂ M₁ विकृजल्पक्षिसंघुष्टाः (M₁ 'घान्'; D₂ D₃ निकुञ्जपक्षिसंघुष्टाः; T₁ M₂ सिंहर्षण्याप्रसंघुष्टान्. — ^e) K₂ D₂ नद्यः (for नदीः). K₂ Dn D₃ वाप्य' (for वापी'). — ^f) T₁ वन्यानपि (for विवि'). B₁ D₁ मृगद्विजान्. T₂ G (G₁ missing) विविधांश्चरतो द्विजान्.

7 ^a) K₂ B D₂ D₄ 6 S (G₁ missing) सु- (for सा). — ^c) Ś₁ K₁ T₂ G₂ तडाकाश्च; K₃ तडागांश्च; T₁ M तडाकानि; G₂ 4 तडाकाश्च. — ^d) K₁ 'कुंजांश्च; K₂ 'कूटांश्च. G₂ सर्वतः. — ^e) K₂ D₂ Dn D₄ 6 निहर्षांश्च; K₃ 4 D₁ 3 संगमां'; B₂ 3 जंगमां'; D₂ विविधा'. S (G₁ missing) सरित्सरांसि च तथा (T₂ G₂ 'दा'. — ^f) D₂ S (G₁ missing) 'वर्शनाः (or 'ना).

8 ^a) K₁ चाप; B De D₂ T₂ G (G₁ missing) तत्र

महिषान्वराहान्गोमायूनुक्षवानरपञ्चगान् ॥ ८
तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेपती तदा ॥ ९
नाबिभ्यस्ता नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकशिता ॥ १०
विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११

दमयन्त्युवाच ।

सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।

क्व नु राजन्मतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ १२

(for चात्र). — ^b) G₂ विदर्भाणां च नं. — ^c) Hypermet-
ric! Ś₁ महिषान्वराहान्गोमायूनुक्षवानरपञ्चगान् ॥ ८ महिषांश्च
वराहांश्च. — ^d) Ś₁ K₁ 3 B₂ 4 D₂ 3 अक्षपञ्चगवानरान्
(B₂ 'राक्षसान्'; K₂ Dn D₃ अक्षंश्च वनपञ्चगान्; K₄ B₁ D₁
गोमायूनुक्षपञ्चगान् (B₁ 'वानरान्'; D₂ 4 G₂ अक्षवानरपुं-
गान्; T₁ अक्षपुंगववानरान्. — After 8, K₄ reads 11.

9 ^{ab}) Ś₁ K B₂ Dn D₁-3. लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या
श्रिया). K₁ B (except B₂) De D₄ 6 परमया (for च
परया). B₂ (sup. lin.) शुभा (for युता). — ^c) S (G₁
missing) विचचारैका. — ^d) K₄ पतिम् (for नलम्). D₂
सती; M₂ सदा (for तदा). — After 9, B₄ ins.:

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभद्रा मृगी यथा ।

10 ^a) Ś₁ नाभ्यस्या; K₁ निवृत्त्याप्ता; D₂ नाभिभस्ता;
D₃ नाभ्यसुया (for नाभिभ्यस्ता). — ^b) Ś₁ K₁ 3 D₂ 3
तत्रापि. Ś₁ K₁ B₂ 4 D₄ 6 कर्हिषिन्; K₄ वा क'; D₁ कुत्र'
(for कस्य'). — K₂ om. 10^{cd}. — ^d) Ś₁ कुःखिता; Sim
K₂ 3 Dn D₁ 5 'पीडिता; K₁ B 'कथिता.

11 K₂ reads 11 after 8. — ^d) K₂ Dn D₂ 'मथा-
श्रिता; K₃ T₁ 'समाश्रया; T₂ G (G₁ missing) M 'मुपा-
श्रिता.

12 B₂ De Dn₂ D₄ S om. the ref. — After the
rof., B₄ ins.:

258* यथोक्तं च त्वया कान्त मत्समक्षं च मप्रियम् ।

अर्तुमर्हसि कव्याण वचः पाथिवनन्दन ।,
repeating it after 14! — ^a) K₂ Dn D₂ व्यूहोरस्क; B₂
सिंहस्कंध. — ^b) K₂ B (except B₄) Dn D₄ 5 नैषधानां.
Ś₁ G₂ नराधिप; D₂ पतेः प्रभो. D₃ निषधाधिपते प्रभो.
— ^c) Ś₁ गतः सोमि; K₂ 3 Dn D₂ गतोत्थय; K₄ T₂
(before corr.) G₂ 4 M₂ गतो मेसि; D₁ 3 T₁ गतोसि त्वं;

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुमिः स्वासदक्षिणैः ।
 कथमिष्टा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
 यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाधुते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिववर्षम् ॥ १४
 यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
 हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।

अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १८
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्याचास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न श्रातुमर्हसि ॥ १९
 न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीत्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २०
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २१
 कुशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्थप्रादुतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
 यूथभ्रष्टाभिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मानार्हं रुदतीमरिर्कशन ॥ २३

. 3. 2424
 . 3. 64. 24
 . 3. 61. 24

D₃ गतो यासि; M₁ गतोसीति. — ^a) K₃ Dn D₃ विसृज्य
 (for त्यक्त्वा मां). K (except K₁) B₁ & D (except
 D₁. 4. 6) T₁ विजने (for निर्जने)

13 ^b) Ś₁ वीरदक्षिणैः; K₁. 2. 4 Dn D₁-s. 6 G₄
 भूरि; K₃ B₁. 3 D₄. 6 चास; T G₃. 5 M₃ स्वास. — ^c)
 G₃ किमिष्टा त्वं नर. — D₃ om. (hapl.) 13^a-14^a.

14 D₃ om. 14^a (cf. v.l. 13). — ^a) K₃ B (B₁
 marg.) Dc Dn D₄. 6 नरश्रेष्ठ; D₃ 3 महाराज. — ^b) K₁
 मत्समीपे; T₃ G (G₁ missing) वने स्वस्मिन्. T₁ महावने.
 — ^c) Ś₁ K₃. 4 B₁ Dn D₃. 3. 5 स्मर्तुम् (for कर्तुम्). — ^d)
 K₃ B₃ Dn D₃ वचनं; T₁ तत्सर्वं; M₃ तत्सत्त्वं. T₁ पार्थिवो-
 त्तम; T₃ G (G₁ missing) पुरुषवैभ. — After 14, B₄
 repeats 258^a.

15 ^a) K₃ B Dc Dn D₄. 6 यथोक्तं; D₃ यथोक्तैर्. K₄
 भूप (for इंसैः). D₃ यथोक्तं च विहगैश्च. — ^b) D₃ ममापि
 (for समीपे). K₁. 3 B₃ पार्थिव; D₃ नैषध (for भूमिप).
 — ^c) K₃ मत्समीपे. K₃ Dn D₃ मत्समक्षं यदुक्तं च. — ^d)
 K₁ तत्समीक्षितुं.

16 ^a) D₁ द्योक्तो (for ए)! B Dc D₄. 6 T₁ एकतश्चतु-
 (B₃ रथा)रो वेदाः (cf. 1. 1. 208^a and v.l.). — ^c) Ś₁
 K₁ B₁. 4 D₃ अधीताः; T₁ स्वाधीतास्; G₃ स्वधीतं. Ś₁ K
 Dn D₁. 5 मनुजव्याघ्र; D₃. 3 पुरुषव्याघ्र; T₁ ते नरश्रेष्ठ.
 — After 16, B₄ ins.:

259^a अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धनम् ।

अश्वमेधसहस्राणु सत्यमेवातिरिच्यते ।

[= (var.) 1. 69. 22; C. 12. 6002, C. 13. 3651^{cd}-
 3652^{ab}; etc.]

17 K₃ om. 17^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 4 D₁-3 राजेंद्र (for

शत्रुघ्न).

18 ^a) M₁ नाथ (for वीर). K₃ 4 B₃ Dn D₃. 6 M₃
 नल; B₁. 4 Dc D₄. 6 तन्न (for ननु) D₁ हा वीर नरना-
 थाहं; D₃ हा वीर जीवितात्कामं. — ^b) Dn. n₃ D₃ नष्टा
 (for इष्टा). K₁ T₃ G₃. 4 transp. किल and तव. — ^c)
 B (except B₁) Dc D₄. 6 कस्माच्च (for किं मां न). K₃ T₁
 G₃ M₁ मा (for मां)

19 ^a) K₃ Dn D₃. 6 अक्षयति (!); B Dc D₄. 6 कर्षं (for
 अर्षं). Dc [ए]व; D₃ [अ]ष्ट (for [ए]ष्ट). Ś₁ K₁. 4 D₁-3
 हुष्टो; K₃ व्याघ्रो (for रौद्रो). G₃ अर्षयत्यतिरौद्रोयं. — ^d)
 D₃ प्रतिभाषसे (for श्रातुमर्हसि); cf. 18^d.

20 ^a) N काचिद्धि; G₃ सुभगा; M₁ काचिद्धि. — ^b) Ś₁
 K₁. 2. 4 B Dc D₁. 4. 6 प्रियेत्यमकृदब्रवीः (K₃. 4 Dc D₁
 'ब्रवीत्'); K₃ Dn D₃. 3. 6 प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा (D₃ 'त्यस-
 कृदब्रू'; D₃ 'त्यसकृदुब्रू'; T₃ G₃ प्रिया इत्यब्रवीत्सदा. — ^d)
 D₃ दारुणां नृप; G₃ (hy transp.) नृप भारती. K₃ D₃ मम;
 K₃ इव; T₁ नल (for नृप).

21 ^a) T₁ उन्मत्तवद्विलपन्ती. — Ś₁ K₁ om. 21^c-22^b.
 — ^c) K₃ Dn D₃ [S]मि त्वं (for नाथ). — ^d) = 18^d,
 24^d. D₃ G₃ M₁ मा (for मां). T₁ M प्रतिनन्दसे.

22 Ś₁ K₁ om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) T G₃ M₃
 मां (for च). — ^c) Dc 'संभूतामेकां.

23 ^b) Ś₁ K₁. 3 हरिणक्षणा; K₄ D₁. 6 हरिणक्षणां; D₃ 3
 हरिणक्षणा; T₁ G₃ पृथुलोचनां. — ^c) K₃ Dn D₃ मामार्य;
 T₁ मे नाथ; G₃ मानार्ह. Ś₁ K₁ नाथामयसि कस्मारवं; K₄
 D₁-3 न मां नयसि कस्मारवं. — ^d) K (except K₁) Dn
 D₃. 3. 6 T₃ G₃ रुदन्तीम्. Some N MSS. 'कर्षण.

24 ^b) D₃ अहमे (for मामिहं). Dc₁ एकाकिनी. B₁

C. 3. 2425
B. 3. 64. 25
K. 3. 61. 25

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २४
कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २५
शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ।
कच्चिदुष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्टितं नलम् ।
अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ २८

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिमेषणम् ।
अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दशो महाहनुः ।
शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
निषधाधिपतेर्भायां नलस्यामित्रघातिनः ।
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षिताम् ।
आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती. Ś1 K B1 Dn D1-8 ह्य (Ks. 3 B1 Dn Ds अ) हमेका-
किनी सती. — °) Ś1 K B3 Dn D1-8. 5 दमयन्त्यभिभाषे
स्वां (Ś1 स्वा); B1. 3 4 Dc Ds. 6 T1 स्व (B1 स्वा; B3 स;
T1 स्वत्) पत्नीमभिभाषती. — °) = 18^d, 21^d. Dc1 Gs
M मा (for मां).

25 M1 om. 25^{ab}. — °) Ks B Dc Dn Ds. 4-6
'पसंपन्न (Dn1 'जा); Ks Ds 'पसंपन्न; T2 G (G1 missing)
M3 'पसंपन्ना. — °) B Ds 'दर्शन; Dc Dns Ds. 3. 5. 6
'शोभन; Dn1 'शोभना; T2 G (G1 missing) M3 'शोभनां.
— After 25^{ab}, T2 Gs-4 M3 ins.:

260* अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे ।

[Posterior half = 18^d, 21^d, 24^d.]

— °) D1 कदा (for नाद्य). Ks स्वा (for स्वां). Ks Dn
Ds प्रति (for अनु). — °) T2 Gs. 4 अद्य (for अस्मिन्).
— °) Ś1 K1 वनेऽप्यस्मिन्.

26 °) Ś1 Ds च (for वा). — °) Ds. 3 मनुजाधिप;
T1 Gs. 4 वसुधा. — °) B Dc Ds. 6 उपस्थितं; Ds प्रस्थि-
तो वा. B3. 3 Dc Ds. 6 नरव्याघ्र; T2 (by corr.) G (G1
missing) M नृपश्रेष्ठ. — °) Ks Dns Ds 'विवर्धनं; D1
'विवर्धन; S (G1 missing) 'निबर्हण (T1 'विनाशन).

27 °) Ś1 Ks. 4 Dc Ds. 1. 8 S (G1 missing) किं (for
कं). Ś1 K1 पश्यामि (for पृच्छामि). Ś1 B1 Dc Ds शो-
कार्ता. — °) Ś1 B Ds त्वदर्थः; Ks त्वकृते. Some MSS.
'कर्षिता; K1 'पीडिता. — °) T2 Gs. 4 M [ह]ति (for [ह]ह).

28 °) Bs मां (for मे). K1 को नु मे कथये**; Ks
Dn1. us Ds को नु मे वाथ प्रष्टव्यः; Dns को नु मे वा* कथयेत्.
— °) Ks Dn Ds प्रस्थितं; Ks. 4 B D1-8 विष्टितं (for

विष्टितं). Ś1 बलं; B1. 4 Dc Ds. 6 S (except M1) नृपं
(for नलम्). — °) T1 महाकुलं; T2 G (G1 missing)
अनुरूपं (for अभि). — °) Dc Ds. 6 Cnp परव्यसन-
नाशनं.

29 °) Ś1 K1 यमन्वेषि च. — °) Ś1 Ks. 4 D1-8
बालः; Ks Ds महा; T1 Ms बाले (for नलं). — °) T1
इति च (for स इति). — °) Gs मधुरा गिरः.

30 °) Ks पत्रश्रेष्ठो; D1 चतुर्दशो. — °) Ks Ds ह्येति;
B Dc Dn Ds. 6 [अ]भ्येति; Ds. 3 याति (for प्रैति). Ks
शार्दूलो मामभिरुखं. — °) Ś1 Bs प्रेक्षाम्येनम्; K1 प्रक्षां;
Ks Dn Ds T2 (before corr.) व्रजां; Ks Bs. 3 Dc Ds. 6
प्रक्षयां; Ks प्रक्षयां; D1. 3. 4 Ms प्रेक्षया. — After 30, Bs
ins.:

261* इति भ्रमन्ती वदसौ शार्दूलं च महाहनुम् ।

तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिपः ।

31 °) T1 Gs Ms 'तनया. — °) K1 दमयन्ती तु (for
'यन्तीति).

32 °) Dc Ds भार्या. — °) Ś1 'कर्षितः; K1. 3 B3
'कर्षिणः; Ks D1. 5 'कर्षण; Ks 'कशनं; Ds. 3 'कर्षिनः.
— °) T1 दुःख; some MSS. 'कर्षिता. — °) Dc मृगेन्द्र-
स्त्वं (for मृगेन्द्रेह). — Ds om. (hapl.) 32^f-33^c.
— After 32, S (except Ms; G1 missing) ins.:

262* सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिमेषणः ।

33 Ds om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). — °) Ś1 K1 अथा-
रण्यस्य नृपते; Ks Dn Ds अथ वा त्वं वनपते. — °) K1
शंससे; Ds दृष्टवान्; S (G1 missing) पश्यसि. — °) Ś1
स्वादस्व; K Dn D1. 3. 5 स्वादय; B3 वदस्व; Gs अदस्व; Gs

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराद स्वयम् ।
यायेतां मृष्टसलिलामापगां सागरंगमाम् ॥ ३४
इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
किंशुकाशोकबकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्धिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
क्षरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
राज्ञः स्तुपां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
राजा विदभीधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनस्यकः ।

3. 244B
3. 64. 48
3. 61. 47

आदस्वः; M₁ अदस्व. Ś₁ K (except K₂) D₁. ३ मृगेंद्राद्यः
B₂ नृपश्रेष्ठ. T₁ M₂ मां भक्षयित्वा शार्दूल. — ^a) K₂ Dn
D₂ दुःखादस्माद्विमोचय.

34 ^a) K₂ [S]पि तं स्वाद्य; T₁ विलपनीं (for विलपितं).
— ^b) De ममेव; T₁ समेकां; M₂ ममेवा K₂ Dn D₂ न
मामाश्वासयत्यर्थ. — ^c) K₂ Dn D₂ यामी (Dn₂ 'मि') मां;
B₂ (m as in text) D₁ याम्येतां; De स्येतां; T₂ G (G₁
missing) यालेप. Ś₁ K Dn D₁-३. ३ स्वातुं (for मृष्ट).
— ^d) K₂ अपेतां; D₂ अपारां (for आपगां). B₁ सागरां-
गनां; T₂ G (G₁ missing) सागरोपमां.

35 G₁ resumes from 35^{cd}! — ^a) T₂ G (G₁ miss-
ing) पृच्छे (for पुण्यं). — ^b) K₁ T₁ M₁ उच्छ्रितं. — ^c)
Ś₁ K₁. ३ विजयद्भिर्; T₂ G (G₁ missing) विराजितं (for
'जद्भिर्'). K₁ D₂. ४ S (G₁ missing) त्रिविस्पृग्भिर्; K₂
Dn D₂ इवानेकैर्; K₂ नैकवर्णैः; B₂ सुनियुतैर् (for दिव').
— ^d) Ś₁ एकवर्णैर्; K₂ शोभनैश्च; B₂ दिवस्पृग्भिर् (for 'नैक').
B De D₂. ६ T₁ G₁ M₂ मनोहरैः. D₂ नैकवर्णमनोपमं.

36 ^b) Ś₁ K₁. ३ विविधद्रुमभूषितं; B₁ विविधोपलले-
वितं; B₂ De D₁. ४ T₁ G₂ 'शोभितं. — T₁ om. (hapl.)
36^c-38^d. — ^d) Ś₁ K₁-३ Dn D₂ इवोपस्थितं; B De D₁. ३
T₁ M₂ इव स्थितं; D₂ ६ अवस्थितं (for इवोपस्थितम्).

37 T₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^{ab}) Cf. 2^{ab}. K₂
'मृगान्वितं; D₁-३ 'मृगैर्युतं; G₁ 'समाकुलं (for 'मृगायुतम्').
Ś₁ K₁. ३ सिंहमातङ्गशार्दूलवराहर्क्षमृगायुतं (K₂ 'मृगायुतं');
K₂ सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतं. — ^c) K₂ एभिर्मृगैर्बहुं.

38 T₁ om. 38^{ab} (cf. v.l. 36). — ^{ab}) Ś₁ K₁ विशो-
काशोक; B De D₂ किंशुकाशोकपरलैः (B₂ 'वनैः') पुंना-
गैर्; D₁-३ 'बकुलैः पुंनागैर्. K₂ अभि (for उच'). — After
38^{ab}, K₂ B (except B₁) De Dn D₂. ६ ins.:

263^a कर्णिकारधवद्भ्यैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ।
— K₁. ४ om. 38^{cd}. — ^d) B₁. ३ M₁ शिखिभिः (for शिखरैः).
Ś₁ B₂ De D₂ om. च. Ś₁ उपशोभितैः; K₂ Dn D₂ ६ च
समाकुलं; T₂ G₂. ४ M₁ च विराजितं; G₁ चापि शोभितं; G₂
च विनादितं; M₂ चाभिषोभितं. — After 38^{cd}, T₂ G₂-४
M₁ ins.:

264^b पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।
— ^a) Ś₁ अहं; B₂ असुं; D₂ इदं (for इमं). — ^f) Ś₁ प्रेक्षा-
मि; K₁. ४ B De D₂ T₁ G₂ प्र (B₁ प्रे)क्ष्यामि; K₂ वक्ष्यामि.
K₂ नलं; B₂ D₁-३ T₁ G₁. ३ M पतिं; G₂ प्रियं (for प्रति).
K₂ (by corr.) प्रवक्ष्यामि पति नलं.

39 ^b) K₂ (marg. ser. m. as in text) दिग्निदिश
(for दिव्यदर्शन). Some MSS. विश्रुतः. — ^c) T₂ G
(except G₁) नमस्ते (for क्षरण्य). — After 39, K₂ reads
41^{cd}.

40 ^a) K₂. ४ D₂ 'त्वाभिगम्याहं; B₂-४ De D₂ त्वाभि-
गम्येह (D₂ 'हं'); D₁-३ 'त्वामुपागम्य; T₂ G₂-४ 'त्वामहं' भेमी.
B₁ प्रणमेद्वाभिगम्याहं; G₁ प्रणमाम्यभिगम्याहं. — M₁ om.
40^{cd}. — ^c) Ś₁ K (except K₂) D₁-३ T₁ M₂ राजसूपां.
B₂ राजभार्या राजवर्ष. — ^d) K₁. ४ विश्रुता.

41 ^a) K₂ Dn D₂ विदभीरजाधिपतिः. — ^b) K₂ मही-
धर (for महा'). — D₁-३ read 43^{cd} after 41^{ab}; K₂
reads 41^{cd} after 39. — ^d) K₁. ३ D₂. ३ T₁ G₂. ४ चातु-
र्वर्णस्य.

42 ^a) B (except B₂) M वाजपेया. — ^b) Ś₁ K₁
यज्ञानां (for क्रतू). — ^c) Some MSS. 'श्रेष्ठ. — ^d)
= 1. 58. 50^d. D₁-३ पृथुवभाः शुभेक्षणः.

43 ^a) K₁ ब्राह्मण्यः; K₂ मुरुपः. — D₁-३ read 43^{cd}
after 41^{ab}. — ^c) Ś₁ K Dn D₁-३. ६ ६ चौर्यवृत्तः; De

C. 3 2446
B. 3. 64 46
K. 3. 61. 47

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४३
सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निजितारिणः प्रभुः ।
तस्य मां विद्धि तनया भगवंत्स्वाम्युपस्थिताम् ॥ ४४
निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽभिचित् ॥ ४७
यथा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।

तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४८
त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
स्वमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
कश्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशः ।
निषधानामधिपतिः कश्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५२

D. सुसमाचारः; T G सत्यवाग्युद्धरः.

44 ^b) T G₂₋₄ निहतारिणः (T₁ G₄ 'जं'). — ^a) B₁. 4 M भगवंत्सुपस्थितां; B₂. 3 Dc D₄ भवंत् समुपस्थितां (B₂ 'पागतं'); T G भगवन्समुप'.

45 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ महाराजः; B₁ महासेनः; Dn D₅. 6 महाराजः; T₁ G₁ M₂ महीपालः. — ^b) K₂ B₂ Dn D₅. 6 मे नरोत्तमः; D₄ नृपसत्तमः. — ^c) Hypermetrie! Ś₁ K₁. 3. 4 B (except B₂) Dn D₅ T G (all om. सु) गृहीतनामा (K₂ T₁ 'म'); K₂ D₅ गृहीतमानो; D₁ (? gloss) सुप्रसिद्धनामा. D₂ विप्रैः; T₂ G (except G₁) विद्धिन्द्र. D₃ (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता. — ^d) B₂. 4 T₂ G₂. 4 श्रुतः; M₁ स्मृतः (for स्म ह).

46 ^a) D₅ महा- (for सुतो). — ^c) B Dc D₄ इह (B₁ इदं); S (except M₁) तु यो (for पितुः). K₁ स्वस्य; K₂ चार्यं; B M₁ स्वं तु; D₅ स्वं वै; T G M₂ राज्यं (for स्वं यो). — ^d) Ś₁ K₂ राज्यं स्व(K₂ स)मनुशास्ति; K₁ B₁. 3 Dc D₄ M₁ यो राज्यमनुशास्ति ह (K₁ M₁ वै); D₁₋₃ राज्यं स्वमनुशास्ति च; T G M₂ पितुः स्वमुप(T₁ M₂ समुप; G₁ समनु)शास्ति.

47 ^a) K₂ Dn D₅. 6 नलो नामारिहा इयामः (Dn₃ श्रीमान्). — ^b) D₁. 3 प्रकाशितः (for इति श्रुतः). Ś₁ K₁. 4 स्म ह; K₂ Dc D₂. 4 T₂ G₂ M₁ स्मृतः (for श्रुतः). — ^c) M₁ पुण्यश्लोक इति ख्यातः (see below). — ^d) G₄ ब्रह्मण्यः (for पुण्यकृत्). B Dc Dn D₄₋₆ [S]मिन्ना; D₁[S]मिन्ना. M₁ ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः (cf. 265*).

48 ^b) (G₂ खेवं; M₂ एव (for चैव). — After 48^{ab}, T₂ G₂. 4 ins. :

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः ।

[Cf. v.l. 47.]

— ^c) K₂ Dn D₅. 6 अबलां श्रेष्ठां (for अबल'). — M₂ om. (hapl.) 48^a-50^c. — ^d) K₁ उपागतः (for इहागताम्).

49 M₂ om. 49 (cf. v.l. 48). — ^a) B₂ D₅ त्यक्तश्रियां; T G₂ M₁ त्यक्तां श्रिया. G₂. 4 इह प्राप्ताम् (for भर्तु'). — ^b) B₁ 'दित्तां; G₂. 4 'हुतां (for 'निवृत्ताम्). — ^c) T₂ G₂ वने; G₂. 4 नलं (for तं वै). Ś₁ K B₄ D (except Dc D₄) स्वं मां पर्वतसत्तम.

50 M₂ om. 50^{abc} (cf. v.l. 48). — ^a) Ś₁ K₁. 3 स्वमुत्पन्निरः; K₂ B₁. 3 Dc₂ Dn D₅. 6 समुत्पन्निरः; K₄ D₁₋₃ समुत्पन्निरः. — ^b) T₂ G₂ गिरिः (for नृपः). — ^c) Ś₁ K₁ नगश्रेष्ठः; K₂ D₁ नरश्रेष्ठः; G₁ नृपश्रेष्ठः. — ^d) K₂ Dn D₅. 6 वनेस्मिन्वा नलो नृपः.

51 ^a) B₁ G₂ महेंद्र'; B₂ D₄ स चेंद्र'; Dc corrupt; T₂ G₂. 3 सुगेंद्र'. — ^b) T₁ G₁ M₂ अरिंदमः (for अमर्षणः). — ^c) D₁. 3 विद्वांस (for विक्रान्तः). K₂ Dn D₁. 3 सत्यवान्; B₂ T₂ G₂ सत्यवाग्; T₁ M₂ सत्यवान्. K (except K₁) B₁ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₁. 3 वीरो; D₁₋₃ सौम्यो. — ^d) K₁ T₂ G (except G₁) transp. भर्ता and मम. — G₁ om. 51^a-53^b. — ^e) B₄ स्वयाचलः; Dc₂ T₂ G₂ 'नचः; G₂. 4 'नच. — D₁. 3 ins. after 51: D₂ subst. for 51^a :

266* यदि दृष्टः कचित्ते स नलो राजा मम श्रियः ।

T G₂₋₄ M ins. after 51 :

267^b महीधरसमो धैर्यं महीधर महीपतिः ।,

— a line curiously ignored altogether in P. P. S. Sastri's ed. of the Southern Recension !

52 G₁ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) S (except M₂; G₁ om.) विलपतीं किमेकां मां. — ^b) N (except Dc D₄) विद्वांसां (for दुःखिताम्). — ^c) T₂ G₂ भीतामाश्लस्यस्वा.

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
 कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम्
 श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५४
 वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आस्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिबर्हिणीम् ॥ ५५
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
 सा गत्वा ग्रीनहोरात्रानन्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
 वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।

नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ५८
 अन्नमक्षवा श्व पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ५९
 बल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
 सा दृष्ट्वाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
 शास्त्रामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
 सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ६२
 सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
 योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

3. 2467
 3. 64. 67
 3. 61. 67

— ^a) K₄ S (G₁ om.) स्व (for स्वां). T₃ G₃ M₃ मानव (for दुःखिताम्). D₁ सुतामिव सुदुः.

53 G₁ om 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^b) K₃ T₁ 'धर्म (for 'संध). — ^c) K₁ B₃ D₃ Dn₃ D₁₋₄ अस्मिन्धोरे; B₃ यद्यप्यस्मिन्; T₃ G₃ यद्यस्मिन्. T₃ G₃ ४ गिरौ (for वने). Ś₁ अस्मिन्धोरवटे राजन्; K₄ वने धोरे महाराजन्; T₁ G₃ यद्यस्मिन्निषिने राजन्; M₃ यद्यप्यस्मिन्वनेधोरे.

54 ^a) K₃ ४ B₁ ४ Dn D₃ ४ कदा सु; B₃ D₁ ४ कदा-विन्. — ^b) K₃ 'स्वनसंभवां; B 'स्वननिस्वनां; D₃ D₃ 'घन-निःस्वनां.

55 ^a) T₃ G (except G₁) M₁ वैदर्भ्येहीति (for 'भी-त्येव). K₃ Dn D₃ ४ विस्पष्टां (for कथितां). — ^b) D₁ ४ शुतां; T₁ अत्य; G₁ तस्य (for शुभां). T₃ G (except G₁) M₁ राज्ञा महात्मना. — D₁ om. 55^{cd}. — ^c) S आगमाभि-धायिनी (G₁ 'याहिनी; M₃ 'सारिणी)मृद्धां. — ^d) Ś₁ K Dn D₃ ४ ४ ४ 'विनाशि (K₄ D₃ 'वा)नीं; B₃ D₃ D₃ 'निब-र्हिणी. — After 55, N (except D₁) ins.:

268* भीनामाश्वसय च मां नृपते धर्मवत्सल ।

[K₃ B₁ Dn D₃ ४ 'आसयत मां. K₃ B₁ 'वत्सलां.]

56 ^a) Ś₁ K (except K₃) B₃ नृप (for गिरि).

57 ^a) Ś₁ K Dn D₁₋₃ ४ ४ 'शोभितं; D₃ D₃ T₃ (before corr.) G₁ 'दशितं; T₃ (after corr.) G₃ 'संनिभं.

58 Ś₁ K₃ om. (hapl.) 58^{ab}. — ^a) Some MSS. वशिष्ठ. K₃ 'सधैस्; G₃ 'सरधैस् (hypermetric); M₃ 'मुक्यैस्.

59 ^a) D₃ अंबुजक्षेत्राद्युभयोः. — ^b) K₁ D₄ पर्णाहारैः.

— ^a) K₃ महाबोधैः; T₁ 'राज (for 'भागे). — ^d) T₃ G₃ 'मार्ग.

60 ^b) D₃ D₁ ४ संजितैर्द्रियैः. — ^c) D₃ पुण्यं (for रम्यं). — ^d) D₃ D₃ ददर्शो मुनिमण्डलं.

61 ^a) G₁ सा च दृष्ट्वाश्रमं. — ^b) B₃ मृगचारं; D₃ चारुमृगं. — G₁ reads 61^{cd} after 62; M₃ after 63. — ^d) T₃ G (except G₁) [उपशोभितं; M समाश्रमम् (for समन्वितं). — Ś₁ K Dn D₁₋₃ ४ ४ ४ subst. for G₁; T₁ (om. line 1) ins. after 63:

269* नानामृगगणैर्मुष्टं शास्त्रामृगगणैर्युतम् ।

तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वा समाश्रमम् ।

[(L. 1) K₁ ३ Dn D₃ ४ 'मृगगणायुत. — (L. 2) D₃ ४ 'मैः संयुतं तथ.]

— After 61, T₃ G (except G₁) ins.:

270* सा दृष्ट्वाश्रमपदं दमयन्ती समाश्रमम् ।

[Cf 61^a and 269 (line 2).]

62 ^a) K₃ सुकेशी चैव; K₄ सधूमकेशी (for सुभ्रूः सुकेशी). — ^b) K₄ D₃ शुचिः शुद्ध द्विजां; K₃ सुकुमारा शुभा-नना; T₃ G₃ ४ सुकुचा सुभुजां; G₁ सुकुमारी द्विजां. — ^c) K₄ मनस्विनी; B D₃ D₃ स्व (B₁ ४ अ)धिपमनी (for वर्चं). — ^d) Ś₁ D₁ ४ सु (Ś₁ श्री)मितायतलोचना; K Dn D₃ ४ ४ स्व (K₃ अ)मितायतलोचना; T₃ G₃ ४ स्वचिरोद्यत-गामिनी. — After 62, G₁ reads 61^{cd}.

63 G₁ om. 63. — ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ Dn D₁₋₃ ४ T₁ तपः; K₃ यथा (for मन). — After 63, M₃ reads 61^{cd}; while T₁ ins. line 2 of 269*. On the other hand, T₃ G₃ ४ ins. after 63:

C. 3. 2467
B. 3. 64. 68
K. 3. 61. 68

साभिवाद्य तपोद्भृद्भान्विनयावनता स्थिता ।
स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
तानुवाच वरारोहा कश्चिद्भगवतामिह ।
तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
ब्रूहि सर्वानवघाति का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
दृष्ट्वैव ते परं रूपं श्रुतिं च परमामिह ।
विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ६८

271* आश्वसिता तदा भैमी तापसैः सह संगता ।,
— a line again ignored in P. P. S. Sastri's ed. of the
Southern Recension (cf. 267*).

64 °) T₂ G (except G₁) M₁ अभिवाद्य (om. सा).
K₁ s T₂ G (except G₁) ततो ब्रूवाम्. — °) K₂ धितया
वनसंस्थिता. — K₂ om. 64°-71°. — °) K₂ D₂ T₁
G₁ s तथा; D₁ तदा; D₂ स्थिता (for च सा). B De D₄ s
तैः सर्वैस्तापसोक्तैः. — After 65, T₁ M₂ ins. :

272* पूजां चक्रे यथाभ्यासमृषीणां सा मनस्विनी ।

[Cf. 65°^b and v.l.]

65 K₂ om. 65 (cf. v.l. 64). — °) T₁ G₁ M₂ ततस्ते
पूजिता विप्राः प्रयत्नेत्रियमानसाः. — °) D₂ अवोचंस्ते; G₂ s
अवोचुस्ते (for अथो). — °) Ś₁ K₁ B₂ D₁ करवाम (Ś₁
°) नि ते; B₁ s. 4 De D₄ s T G ° म च (for °महे).

66 K₂ om. 66 (cf. v.l. 64). — °) B De D₂ महा-
भागा (for वरा°). — °) B₂ s. 4 Dn₂ n₂ D₄ s G₁
तपःस्वप्निषु. T₁ M धर्मेषु (for धर्मेषु). — °) T₁ G₁ M₂
सर्वेषु मृगपक्षिषु; T₂ G₂-4 नित्ययज्ञेषु चानघाः. — After
66°^d, S ins. :

273* अपि स्वाभ्यासयोगेषु धर्मदेहेषु वा पुनः ।

[T₁ °योगेषु (for °देहेषु). T₂ G₂ s. 4 M₁ चाप्युत (for वा
पुनः).]

— °) S म्रियतपाः (for महा°). — °) Ś₁ K₁ B₂ s. 4 Do
Dn₂ n₂ (by corr.) D₁ s स्वधर्मा°.

67 K₂ om. 67 (cf. v.l. 64). Before 67, T₂ G
(except G₁) M₁ ins. बृहदश्वः. — °) T₁ G₁ M₂ तैश्चोक्तं.
Ś₁ K₁ सर्वे (for भद्रे). — °) S तपस्विभिः; a few MSS.

अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
साग्रीवोत्तानुषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
न चाप्यस्य गिरेर्विषा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
विस्तरेणामिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वज्ञः ॥ ७१
विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
निषधाधिपतिर्धीमाश्रितो नाम महायशः ।
वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

यशस्विनि.

68 K₂ om. 68 (cf. v.l. 64). — °) B₂ D₄ s सा
विशसिहि (for समा°). Some MSS. शुच.

69 K₂ om. 69 (cf. v.l. 64). — °) Ś₁ K₂ s B D
देवी त्वं (for महती). K₁ देवी त्वमुत (sic) वास्य (for महती
देवता वा). Ś₁ B De Dn D₂-s उताहो (Ś₁ D₂ °त वा)-
स्व; K₂ s D₂ सुता वास्य (for देवता वा). M₁ गिरेः श्रुमे
(for महीभृतः). — °) Ś₁ नोः; B De Dn D₄ s च; D₂ s
हि (for नु). — °) Ś₁ स्वाभ्यम्; K₁ B₂ De Dn₂ D₄ s
का त्वं; D₂ स्वार्थम् (for सत्यम्). B₂ De Dn₂ D₄ s शुचि-
स्मिते (for अनिन्दिते).

70 K₂ om. 70 (cf. v.l. 64). — °) K₁ T₂ G₂ s
transp. अरण्यस्य and अश्व. — Ś₁ K₂ om. (hapl.) 70°^d.
— °) K₂ D₂ चास्यापि; D₁ चास्यात्य; D₂ चैवात्य (for चाप्य-
स्य). — °) B₂ s. 4 [अ]स्मि; T₂ G₂ s. 4 M₁ हि (for [अ]पि).
K₁ s Dn D₂ s. 6 नैव नद्याश्च (K₂ D₂ °स्तु) देवता; D₁ नद्या
नैवास्मि देवता.

71 K₂ om. 71°^b (cf. v.l. 64). — °) D₂ s विजा-
नीष्वं. — °) G₁ तपस्विनः (for तपो°). — °) Ś₁ K₁
तत्सतः; K₂ सर्वतः.

72 °) B₂ नाम्ना भीमो (for भीमो नाम). K₂ Dn D₂
महीपतिः (for महा°). K₂ भीमो भीमपराक्रमः (epic tag).
— K₂ om. 72°-77°.

73 K₂ om. 73 (cf. v.l. 72). — °) T₂ G (except
G₁) M₁ नैक- (for वीरः). K₂ नित्यं (for विद्वान्). — °)
K₂ transp. मम and भर्ता.

74 K₂ om. 74 (cf. v.l. 72). — °) D₁ देवानामर्चन-

गोप्ता निषचवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
 सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिर्मर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुंजयः ॥ ७५
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ७७
 स कैश्चिभिकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वद्वनि च ॥ ७८
 तस्य मामवगच्छच्चं भार्या राजर्षमस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालाम् ॥ ७९
 सा वनानि गिरिंश्चैव सरांसि सरितस्तथा

पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
 कश्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ८२
 यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
 यदि कैश्चिद्दहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ८४
 को नु मे जीवितेनार्थस्तपृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
 एवं विलपतीमेकामरण्ये श्रीमनन्दिनीम्
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

3. 2491
 3. 64. 91
 3. 61. 90

परः; M₂ गुरुपादाचैवतरतः. — ^b) K₄ (before corr.) B₃
 D₃ 'वल्लभः'. — K₅ om. (hapl.) 74^{ed}. — ^d) Ś₁ K₁. 4
 Dn D₁₋₃. 5 महातेजा महाबलः.

75 K₅ om. 75 (cf. v.l. 72). — ^a) K₁ B₂. 4 Dn
 D₆ T₁ G₁ सत्यवान्. B (except B₄) D₆ D₄. 6 अस्त्रं
 (for धर्मं)

76 K₅ om. 76 (cf. v.l. 72). T₂ G₂₋₄ om. 76^{ab}.
 — ^a) D₂ D₆ M₁ नरं (for नृपं). — ^c) K₄ B (except
 B₄) D₁. 4. 6 स मे (for मम).

77 K₅ om. 77^{ab} (cf. v.l. 72). — ^a) B₁ (? gloss)
 रणे (for मृधे). — ^d) B₁. 3 D₆ D₁ 'सोमसमद्युतिः; B₂
 D₄. 6 'सोमानलद्युतिः.

78 ^a) T₁ G₁ M₂ धूर्तरं (for कैश्चिन्). B₄ D₃ निकु-
 प्रज्ञैः. — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁ नृपोत्तमः; B₁. 4 T₁ नराधिपः;
 B₃ M नराधिपैः. K₂ Dn D₆ अनार्यैरकृत्यात्मभिः; D₂. 3
 वंचयित्वा महायशः (D₆ 'मनाः'). — ^f) K₂ Dn D₃ G₄
 हनं; T₂ G₃ हनो (for जिनो). K₁ (? gloss) धनानि (for
 वस्त्रि). — After 78, S ins. :

274* विवासितश्च नगराद्वनवासमुपेयिवान् ।

79 ^b) Ś₁ G₁ च; K₁ ह (for चै). — ^d) K₂ Dn D₆
 M₂ भर्तृदर्शनलालयां; B D₆. 6 भर्तृव्यसनकर्षितां. Cf.
 Hopkins, *Great Epic*, Parallel Phrases, No. 165
 (p. 424).

80 K₁ om. 80^{bo}. — ^c) T₁ पर्वनानां च; G₁ नपोवनानि
 (for पल्वलानि च). Ś₁ K₂. 4 Dn D₁₋₃. 6 च सर्वाणि; K₃

गिरिंश्चैव; B₂ विचित्राणि; M₁ च पुण्यानि (for च रम्याणि).

81 ^a) Cf. 49^c. T₁ G₁ M₂ अन्वेषणी तु (T₁ स);
 T₂ G₃ M₁ अन्वेषणी तु; G₂. 4 अन्वेषयन्ती (for 'माणा').
 B₁. 3 तं धीरं (for भर्तारं). — ^b) G₁ वीरं (for रण-).
 — ^c) D₂ चै (for च). B₂ D₆ D₄. 6 धर्मात्मानं कृतञ्च च (D₆
 कृतप्रज्ञं). — ^d) D₂. 3 सु (for [ह]ह). T₁ चरामीह मुदुःखिता.

82 ^a) K₂ Dn D₆ रम्यं (for पुण्यं). — ^b) T₁ G₁. 3
 M₂ महत् (for नृपः). — G₄ om. (hapl.) 82^c-84^b.
 — ^c) G₄ transp भवेत् and प्रासः. — ^d) S (except
 M₂; G₄ om.) नरां (for जनां).

83 G₄ om. 83 (cf. v.l. 82). — ^a) T₂ G₂. 3 M₁
 तत्कृते. K₂ अहो (for हृदं). K₂. 3 B D (except D₁₋₃)
 M₂ मल्लान्; T₁ दुर्गं; G₁ दुःखं (for विप्राः). — ^b) K₁ स-
 प्रासा भृशं; G₁ प्रासं नाभृशं. — ^c) B₁ रौद्रं (for घोरं).
 — ^d) D₆ मिहशार्दूलं; G₁ शार्दूलवृक्षं.

84 G₄ om. 84^{ab} (cf. v.l. 83). — ^b) B (except
 B₂) D₄. 6 पक्ष्यामि (for द्रक्ष्यामि). — ^d) Ś₁ K (except K₂)
 समापनात्; D₂. 3 S विमोक्षणात्. — After 84, K₄ D₁. 3
 ins. .

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुः प्राणसंक्षये ।

पञ्चाजीवनि निस्तेजाः कलेव शशिनी विवा ।

85 ^a) B₂ न (for को). B Dn D₃ D₆ ६ डि (for नु).
 — ^b) K₃ G₂ पुरुषोत्तमं.

86 ^a) Ś₁ K D (except D₆) G₁ तथा (for एवं).
 — ^d) Ś₁ K D (except D₂₋₄. 6) सत्यदर्शिनः.

C. ३. २४९१
B. ३. ६४. ९२
K. ३. ६१. ९१

उदकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा श्वित्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ८७
निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
तदेव नगरश्रेष्ठं प्रज्ञासन्तमरिदमम् ॥ ८९
द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
अन्तर्हितास्तापसास्ते सामिहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता 'अभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवघात्री वीरसेननृपस्तुषा ॥ ९२

८७ ^४) D₁-s पश्य' (for द्रक्ष्य').

८८ ^०) T₂ G₂-s M₁ भवतिरे तु (M₁ ते) महाभागे. — ^१) Ś₁ D₁ 'विघातिनं'; K₁ D₂ s 'विनाशनं'; K₂ Dn D₂ 'निपातिनं'. — ^२) Ś₁ नृपं धर्मवतां; K₁ सर्वधर्मभृतां. — ^३) Do S (except G₁) ब्रह्मणि (for द्रक्ष्यसे).

८९ ^१) B₁ Do 'समावृतं'; B₂ D₁ T₁ G₁ M₂ 'विभूषितं'. — ^२) Ś₁ तवेको; G₁ स्वमेव; G₂ M₁ तमेव. K₁ s Dn D₂ s. s. G₁ नगरं श्रेष्ठं; B Do D₂ s. 'रं भूयः'; D₁ च नरश्रेष्ठं. — ^३) D₂ द्रक्ष्यसे विगतज्वरं (= ८८^४); G₁ प्रविशतमरिदमं.

९० ^०) T G एष्यसि (for द्रक्ष्यसि). — ^१) M₂ कल्याणजननं नृपं.

९१ ^०) D₂ s नरश्रेष्ठ; T₂ G नलस्येनां (G₁ 'स्येमां'). — ^१) Ś₁****स्तापसास्ते; K D (except D₂ s) तापसांतर्हिताः सवें. — ^२) K₁ ततः; K₂ s Dn D₁ s तथा (for तदा). D₂ s सामिहोत्रसमाश्रमाः.

९२ ^०) B₁ s. s. प्रहृष्टा (for सा दृष्ट्वा). — ^१) Ś₁ K B₁ s. s. Do Dn D₁-s. s. अभवत्; S स्व (G₁ चा) भवत् (for 'अभवत्'). Do T₂ G₂ s. M ततः (for तदा). B₂ D₂ s. प्रहृष्टा विस्मयाभिज्ञता. — ^२) Ś₁ K₁ s 'सुतप्रिया'; T₁ G₁ M₂ 'स्तुषा नृप'. — After ९२, T₁ G₁ M ins.:

२७६^० चिन्त्यमास वैदर्भी किमेतद्वृत्तवत् ॥

९३ ^१) Do अथाभवत्; T₁ G₁ इजागतः.

९४ ^१) K₁ नानापक्षिं; K₂ Do Dn D₁ s. नदीहिजं; B₂ नानाजनं. — ^२) K₂ Do Dn D₂ s. क नु (for नदी). K₂ B₂ Dn D₂ ते ह; K₂ D₂ च ते (by transp.); Do ते च. B₂-s पुण्याः; D₂ s विद्याः (for हृष्टाः). K₁ नदी सुमहती

किं नु स्वमो मया दृष्टः कोऽयं विधिरीहामवत् ।
क नु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
क सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
नदी ते च नगा हृष्टाः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
मर्तुशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥ ९७
अहो वतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

हृष्टा. — ^१) Ś₁ K₁ s. ४ D₁-s सा (D₁-s शा) लघुशोपशोभिताः (K₁ 'ता'). — After ९४, S (except M₁) ins.:

२७७^० इत्येवं नरशादूले विस्मिता कमलेश्वरा ।

९५ Do transp. ९५^० and ९५^१. — ^१) K₂ s B₂ सुविस्मिता (for शुचि). — ^२) Ś₁ K₁ 'पराधीना'; T G₂-s 'वशा दीना'; G₁ M 'कृशा दीना'. — ^३) S विवर्णां परुषाभवत् (G₁ 'र्णाभरणा तथा').

९६ ^०) K₂ T₁ G₁ M₂ च (for [अ]थ). Ś₁ K (except K₂) D₁ s T₁ परां (for [अ]परां). — ^१) K₂ B₂ तदा (for ततः).

९७ ^०) Ś₁ K₂ D₁ तहं सा च; K₁ तहं तं च; D₂ s तहं साथ (for तहं श्रेष्ठम्). — ^१) Ś₁ K₁ [अ]प्यशोकं (for अशोकं). Ś₁ K Dn D₁-s. s. M₂ वने; B₂ ततः; Do वनं; G (except G₂) तथा (for तदा). — ^२) K₂ B₂ T₂ G (except G₁) M₁ 'वीहनं'. T₁ रम्यं (for हृद्यं). — ^३) Ś₁ K₂ s. ४ Do T₁ G (except G₂) M₁ विहंगैर् (for विहंगैर्). K₂ उप'; B₁ s. D₂ s T₁ M अभि' (for अनु').

९८ D₁ om. ९८^०. — ^१) Ś₁ प्रमिडराड; K₁ द्रमिडराड; K₂ B₂ Dn D₂ पर्वतराड; K₂ Do D₂ s. T₂ G₂ द्रविडराड; K₂ B₁-s D₂ D₁ s स हुमराड. G₁ श्रीमन्निर्णीतवैद्वत्. — After ९८, K₂ D₂ ins.:

२७८^० तमुवाच ततोऽशोकं विदभंशिपनम्बिनी ।

कृताञ्जलिपुटा दीना भर्तृदर्शनलाकसा ।

[[L. १] D₂ समीपमुपसंगम्य विदर्भा.]

On the other hand, D₁ ins. after ९८:

२७९^० तमुवाच महाहृषं दमयन्ती तथागत ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कश्चित् दृष्ट्वाभूत् ॥ ९९
 नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्ट्वानसि मे प्रियम् ॥ १००
 एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनादितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
 यथा विशोका गच्छेममशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
 एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
 सा ददर्श नगाभैकाभैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकाश्च पर्वतान्नम्याभैकाश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४

कन्दराश्च नितम्बाश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
 ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०५
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्निता ।
 ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्द्युताम् ॥ १०७
 प्रोद्धुषां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मग्राहक्षपाकीर्णां पुलिनद्वीपशोमिताम् ॥ १०८
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १०९
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुच्वस्तशिरोरुहा ॥ ११०

C. 3. 2514
 B. 3. 64. 110
 K. 3. 61. 110

Finally, T₁ G₁ M₂ ins. after 98:

280⁺ अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।

त्वज्जमानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि साम् ।

[= Lines 5-6 of passage No. 791* of Ādi (p. 348) !

— (L. 2) M₂ कुरुष्वत्वं (for कुरु क्षिप्रं). T₁ "संदर्शनेन मां.]

99 ^a) K₁ S (except T₃ G₂) अशोकां (for वि"). K₄ T₁ मे; De: मा (for मां). — ^c) K₁ "भयाबाध"; K₄ Dns (by corr.) "भयाबाध"; B₂ "भयक्रोधं"; D₁ "भया चापि"; T₁ "भयाबाध"; M₂ "भयां चैव". — ^d) D₁-s कश्चित्; D₄ 6 कश्चित्; G₄ कश्चित्. De T₁ G₁ नलं; D₂ अवि (for नृपम्).

100 ^b) B (except B₂) D₄ 6 T₁ G₁ M₂ प्रभुं (for पतिम्). — ^d) B₂ D₄ 6 मत्प्रियं; T₃ G (except G₁) मे पतिम्.

101 ^c) B D₄ 6 दीनम्; M₁ भीमम् (for वीरम्). — ^d) D₂ 3 "पयं सहसागतं".

102 ^b) K₄ D₁ अशोक मम; D₂ 3 T₁ M अशोकवर. De अशोक क्रमतः कुरु; G₁ अशोक कुरु मां तथा. — ^d) K₂ Dn D₅ अशोकः शोकनाशनः; K₄ 4 B D₁-6 मम शोकविनाशन (B₄ D₁-3 "नः"); M₁ मम शोकं विनाशन.

103 ^b) K₂ Dn D₂ वै (for त्रिः). T₁ G₁ उपगम्य; T₃ G₂-4 परिगृह्य (for परिगम्य). Ś₁ K₁ T₃ G (except G₁) M₁ च (for ह). De परिगम्य जगाम ह; D₂ आर्ताभ्य-
 च्यै गताम्यतः. — ^c) B D₄ 6 दारुणतमं; T₁ G₁ M₂ दारुणं देशं. — ^d) D₂ 3 transp. देशं and भैमी. T₁ G₁ M₂ वैदेही (G₁ वैदेही) कमलेक्षणा.

104 ^a) D₂ वनानि (for नगान्). Ś₁ D₂ 4 एकाङ्; G₄ एकं (for नैकाङ्). — ^b) Ś₁ एकाक्ष; D₁ अनेकाः; D₂ पर्वतान्; D₃ सरांसि (for नैकाक्ष). — ^c) D₂ 3 "अ वन-
 खंडाक्ष". — ^d) D₁ अनेकाङ्; D₂ 3 रम्यांश्च (for नैकांश्च).

105 ^c) D₂ 3 गुहान्म्यान् (for नितम्बांश्च). — ^b) K₂ corrupt, De नदीं; D₂ हृदिं; G₁ नगां (for नदीं). D₁ om च. K₂ B₂ Dn D₅ 6 T₂ (before corr.) G₂ 4 M₁ नदीश्चाद्भुतदर्शनान्. — ^c) K₂ ना; B₁-3 D (except D₁-3 5) G₁ तान्; T₂ G₂-4 M₁ [ए]का (for सा). — ^d) B D₄ 6 सती; T₁ M₂ शुभा; G₁ सत्रा (for तदा).

106 ^a) S (except G₁ M₁) सा गत्वा दूरमध्वानं. — ^b) K₂ D₂ सुविस्मिता (for शुचि").

107 ^b) T₃ G₂-4 शिवां (for शुभाम्). — ^d) Ś₁ क्रंति-
 नी; K₁ क्रंती (sic); De Dns T₁ M ह्यदिनीं; T₃ (by
 corr.) G₂ 4 ह्यदिनीं; G₁ ह्यद्वैः (for हृदिनीं). Ś₁ K₁ 3
 तापसेवृतां; T₁ G₁ M₂ पार्थं; T₃ G₂ वैतवै; M₁ पक्षिसंकुलां.

108 ^a) D₂ 3 कौचमिथुनैश्च; G₁ कार्वेश. — ^b) K₄
 B₂ De D₁-3 5 B चक्रवाकोप (B "कंक्ष")शोमिता. — ^c) B
 De D₂-4 6 "समा" (for "मया"). — ^d) K₂ Dn D₅ विपुल-
 द्वीपं; T₂ G (except G₁) M₂ पुलिनद्वीपराजिनं.

109 ^a) G₁ सु- (for [ए]व). — ^b) G₁ M₂ दमयंती
 (for नलं). T₂ G तपस्विनी (G₁ शुचिस्मिता) (for यशं).
 — ^c) K₁ T₁ G₁ M₂ उपपद्य; K₂ De Dn D₁ 4-6 उपमयं
 (sic); K₄ D₂ उपालसर्पद्. ☞ Cn: उपमयं उपमयं। अभ्या-
 सकोप आर्यः। ☞

110 ^a) Ś₁ K₁ 3 4 D₁-5 उन्मत्तवस्त्रीमसुता. — ^c)

C. 3. 2615
B. 3. 64. 116
K. 3. 61. 116

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुदुबुः ।
केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुक्रुधुः ॥ १११
प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यक्षयन्त चापरे ।
चक्रुस्तस्यां दयां केचित्प्रच्युत्क्ष्वापि भारत ॥ ११२
कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कश्चिच्चमसि मानुषी ॥ ११३
वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५

Ks कृशां विवर्णां मलिनां; Dc1 D1-4 कृशा विवर्णमलिना (D2. 5 'वदना').

111 °) G1 विरूपां केपि दुदुबुः — °) T1 तापपरा°; M2 भीताः परा (for चिन्तापरा°). Ks Dn Ds जग्मुः (for तस्थुः).

112 °b) D2. 5 केचित्तत्राभ्यस्यन्ति केचिच्चिदंति चापरे. — °) Ś1 Ks B1. 5 Do D1 चक्रुस्तस्या; Ks Dn Ds अक्रु-
वंत; D2. 5 चक्रुः केचिद्; S कुर्वन्त्यां (G1 'सन्त्ये; G2 'स्य-
स्या; M1 'नोत्यां). D2 तस्यां; Ds तत्र (for केचित्). — °) K1 तां च; Ds चैव (for चापि).

113 °) T1 कैने; G1 सर्वे; M2 चैव (for स्मेह). — °) T1 M2 नराः सार्थनि (T1 स्वार्थवि)वासिनः; T2 G2-4 वयं भीताश्च शोभने.

114 °) T2 G2 देवता त्वं (for वद सत्यं). G2 देवता-
सीह सुभगे. — °) G2 त्वं वनस्य (for पर्वतस्य). Ks [अ]पि;
B2 Ds T G2-4 [अ]स्य; G1 च (for [अ]थ). — °) K4
transp. त्वां and वयं. Ks D1 किं वा मृगयसे वने
(= 113°).

115 T1 om. 115-116. — °) Do पञ्चमी (for राक्ष-
सी) B D4. 6 वासि; M2 वापि (for वा त्वम्). — °) K4
उताहो रिवद्; M2 त्वमुताहो (for उताहोऽसि). Do सुरांगना.
B2 D4. 6 T2 G M1 उताहो (G2. 4 'त वा' स्थित्सुरांगना.
— °) Ks Dn2 D2. 5 6 G1 रक्ष वा; K4 De Dn1. 13 T2
G2-4 M2 रक्ष चा; D1 रक्षया (for रक्षस्वा). B2 वरांगने
(for अनिन्दिते). M1 त्वां वयं शरणं गताः (= 114°, 116°).

116 T1 om. 116 (cf. v.l. 115). — °) T2 G2. 5
M1 सर्वथा; G1 सर्वतः; G4 सद्यः. G1 स्वार्थं (for सार्थः).
D2. 5 यथायं सर्वसार्थश्च. — °) Ks D1 क्षेमः; Ds 'मं (for
'मी). B D4. 6 सर्वे; M2 क्षिप्रम् (for क्षीघ्रम्). T2 G

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी क्षीघ्रमितो ब्रजेत् ।
तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६
तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७
यूनः स्वविरवालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
नृपस्तुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
विदर्भराष्टम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

क्षेमं गच्छेदशक्तिः. — °) T2 G (except G1) त्रायस्व (for
विधत्स्व). — °) = 114°. K D (except D4. 6) यथा
श्रेयो हि नो भवेद् (Ks यथा श्रेयो भवेच्च नः).

117 °) Ś1 D2 यथोक्ता. — °) K1 सुभानना; G1
सुचिस्मिता (for नृपा). — °) Ś1 K (except K2) D1-3
सार्थं (for साध्वी). — °) K2 De Dn D2 'व्यसनपीडिता;
B D2. 4. 6 G1 'व्यसनकक्षि (or 'वि)ता; T1 M2 'शोकनि-
पीडिता; T2 G2-4 'दर्शनलालसा (cf. 118°). — °) D1. 5
S (except G1) 'वाहश्च सार्थश्च. — °) De जना वा; Ds ये
चान्ये (for जना ये). B D4. 6 तत्र; De येन; Ds वात्र;
T2 Gs चास्य (for चात्र).

118 °) Ś1 युवानः स्वविरवालाः; K1-3 Do Dn D1. 5
T2 G2-4 युवस्वविरवाला (De 'लां)श्च; K4 B2 D2. 4. 6
M यूनः स्वविरवालाश्च; Ds युवा स्वविरवालाश्च. — °) K4
[ए]व; S (except G1) [अ]स्य (for च). Ks. 4 B De
D2. 4. 6 M पुरोगमान्. — °) D2. 5 G1 विजानीष्वं. — °)
D1 राजसुषां. G1 राजपत्नी. — 118° = (var.) 3. 62. 1°.

119 °) Ś1 K1 च मम (for राजा च). — After
119°b, K4 ins. :

281* क नु मां कितवद्विहत्वा वस्वार्थं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।

वैषम्यमपि संग्रासा गोपायन्ति कुलक्षयि ।

आत्मानमात्मना सख्योत्थितसर्गा न संशयः ।

क नु मा क्षुत्पिपासातो भ्रान्तराने तपस्विनी । [5]

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क वासायोपतिष्ठति ।

[L. 1-2 = (var.) 3. 67. 9. — L. 3-4 = (var.)

3. 68. 8^{abc}. — L. 5-6 = (var.) 3. 64. 10.]

— °) T1 G1 महाराज (for 'भागस्व). — °) Ś1 'सृग्या'; D2
'सृगा' (for मार्गा). Ks corrupt.

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पार्थिवशार्दूलमभिन्नगणध्वनम् ॥ १२०
 ताम्रवाचानवघाङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२१
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलक्ष्मणानपि ।

पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ।
 तथा नो यक्षराडघ मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
 साब्रवीद्वणिजः सर्वान्तार्थवाहं च तं ततः ।
 क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्टिमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

बृहवश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वा नवघाङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 अगच्छत्तेन वै सार्धं भर्तृदर्शनलालसा ॥ १

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
 तडागं सर्वतोभद्रं पञ्चसौगन्धिकं महत् ॥ २
 ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

C. 3. 2634
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

120 ^a) B₂ D₄. 6 M₁ जानीथ (for 'न'). — ^b) D₆ शंसथ. D₆₁ मत्; D₆₂ मां (for मे). D₆ पनि (for प्रियम्). — ^c) D₂. 3 नृपं (for नलं). Ś₁ K D (except D₄. 6) पुरुष. — ^d) T₂ G₂ 'मर्देन'.

121 ^a) T₁ G₁ M₂ दमयन्ती नराधिप.

123 M₂ om. 123 (along with 122^{bed} and 124^a). — ^{ab}) Ś₁ K₁. 4 D₁ G₄ कुञ्जरद्वीप; B₁. 2 De D₂-4. 6 'द्वीपिमहिषाब्जा' (De 'वं शा') शूल; T₁ G₁ गोमातुकुञ्जरद्वीपिमहिषक्ष्मणान्. S (M₂ om.) अहं (for अपि). — ^{cd}) K₂ Dn D₆ कृष्णे; K₄ D₂ घोरे; T₂ G (except G₁) शून्ये (for कष्टे). To avoid the hiatus, all MSS except T₂ G₂. 4 M₁ ins. हि between the two halves of the line! — After 123^{cd}, K₁ B D (except D₁-3. 6) ins. :

282* ऋते त्वां मानुषीं मर्यं न पश्यामि महावने !;
 while T₂ G₂-4 M₁ ins. :

283* यतो वयं न पश्यामो नलं पार्थिवमव वै ।
 — ^a) Ś₁ K₁ यथा नो; T G ततोऽस्य (T₁ 'यं; G₁ 'नो').
 — ^f) K₂ D₆₁ D₂ T₁ G₂. 6 M₁ माणिभद्रः.

124 M₂ om. 124^a (cf. v.l. 123). — ^a) G₁ ब्रजनः (for वणिजः). K₂ सार्थ (for सर्वान्). — ^b) K₁ तद्वचः; T₁ G₁. 2. 4 तत्त्वतः (for तं ततः). — ^d) K₂. 4 Dn D₆ अहंसि (for अर्हथ).

125 ^b) Ś₁ K Dn D₂. 3. 6 सत्यवसिनः; D₁ प्रियदर्शनः. — ^a) B De D₄. 6 नुवरा; G₁ अनपा (for मनुजा).

Colophon om. in Ś₁ K₁. — Major parvan : Dn₂ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan : N (Ś₁ K₁ om.) T₁ G₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name : D₂ नलावलोकने दमयन्ती-विलापः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 61, D₁ 66, T G M₂ (after corr.) 61 (as in text), M₁ 62, M₂ (before corr.) 63. — Śloka no. : Dn 134.

62

For stanzas 1-17, K₄ D₁-3 subst. a passage of 96 lines (forming by itself a separate adhy.) given in App. I (No. 10), a passage which is totally different in wording from the constituted text, but has on the other hand many lines in common with the K₂ Dn passage (in other words, with the Vulgate version); cf. passages No. 11-12 of the same App.

1 M₂ om. 1^c-17^d. — ^a) Ś₁ K₁-3 De Dn D₆ जगाम सह तेनैव; B D₄. 6 जगाम तेन (B₄ 'मानेन') सार्थेन; T₁ अगच्छद्वाजशार्दूल; G₁ अगच्छत्तेन राजेंद्र. — ^d) Ś₁ K₁-3 De Dn D₆ सार्थेन पतिलालसा; T₁ M₁ दुःखशोकममग्निना (M₁ 'पगयणा').

2 M₂ om. 2 (cf. v.l. 1); M₁ om. 2-17 — ^a) Ś₁ K₁ तडाकं; T G तडाकं. — ^d) T G 'सौगन्धिकायुगं'.

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्द्वैतम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनयुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तिपूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रसन्नवणाविलाम् ॥ ६

3 M om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — °) Śī K1-s B Dc Dn Ds "पुष्प" (for "मूल"). — °) Śī K1-s Dc Dn Ds "पक्षिनिषेधितं"; G1 "सृगणैर्द्वैतं".

4 M om. 4 (cf. v.l. 1, 2). — °) Śī K1-s Dc Dn Ds निर्मलस्वादु"; B4 तं दृष्ट्वावहम्. — °) Śī Ks. s Dc Dn Ds मनोहारि सुशीतलं; K1 सुमनोहारि शीतलं; B1. s. 4 Ds. 6 मनोरमसुखावहं; B2 (m as in text) मनोहरसुखावहं.

5 M om. 5 (cf. v.l. 1, 2). — °) B2 G1 दृष्ट्वा (for विविशुर्). — °) B Ds. 6 उवास स महासार्थः. — °) K1 गिरिम् (for वेलाम्). Śī शैलमासाद्य पश्चिमं; T G निशामासाद्य पश्चिनीं.

For 6-10th, Ds subst. a passage given in App. I (No. 11), which is a variant version of lines 13-96 of passage No. 10 of the same App.

6 M om. 6 (cf. v.l. 1, 2). — °) Śī तथा; B Ds [5]नव (for तदा). T G निःशब्दे (T1 "ब्द" तिमिरे तदा. — °) Śī K1 हस्तिपूथ उपा. — °) T G "तदात्" (for "नदी"). Śī K1. s अथ सार्थं गिरिनिभा (Śī "भं"). — °) Śī K1 मद्रप्रसन्नवणा (K1 "विणे") गजाः; Ks "प्रभाविणाविलाः"; B1. s Ds T1 G1 "प्रसन्नव" (G1 "वि")णाविलं; T2 Gs-4 "प्रसन्नवणोद्वणं" (Gs. 4 "द्वलं"). — Dn1. ns ins. after 6: Ds, after 10:

281* अथापश्यत सार्थं तं सार्थजान्मुबहुन्मजान् ।
ते तान्म्राभ्यगजान्मुबहुन् सर्वे वनराजसूदा ।
समाव्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदीकटाः ।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगामादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्वप्नतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवैः ।

which in Ds is followed by passage No. 12 of App. I.

7 M om. 7 (cf. v.l. 1, 2). — °) Śī K1 सार्थं (for मार्गं). T2 G1. s. 4 निरुध्य (for सं). G2 सुप्तं तं (for

मार्गं संरुध्य संसुप्तं पश्चिन्याः सार्थयुत्तमम् ।
सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
हाहारवं प्रभुश्चन्तः सार्थिकाः शरणाथिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्मां हता नराः ॥ ८
गोखरोद्गाश्च बहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
घोराभादान्विभुश्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

संसुप्तं). — °) Śī K1. s तीरयुत्तमं (Ks "रे"); Ks Dc तीर उत्तरे (for सार्थयुत्तमम्). — °) Ks B2. s Dn1 Ds. 6 सप्तं; G1 सुप्तम्. Śī Ks Dn ममर्दः; K1 मम*. T2 Gs. 6 तरसा. — °) Śī K1 T G (except G1) चेष्टं (for चेष्ट").

8 M om. 8 (cf. v.l. 1, 2). — °) Śī Ks Ds हाहा-
रावं; Ks B2. 4 Dn G1 हाहाकारं; Dc1 हाहाहाराः; T G2-6 महारवं. Ks Dc1 विमुञ्चतः; Ds. 6 विमुञ्जतः. — T1 om. (hapl.) 8th-10th. — °) T2 Gs. 4 युध्यंतः; G1 वणिजः; G2 वध्यंते (for सार्थिकाः). K1 साक्षिकाः शरणैणिजः. — °) T2 G निद्रया (for निद्रान्धा). Śī K1-s Dc Dn बहवो (for महतो). Dn [5]भवन् (for भयात्)! — °) G1 नलैः (for करैः). — °) Dc गजेर (for हता). Śī K1-s B2 Dn1. ns गजैः; Dc हताः (for नराः). T2 G केचित्पद्मिनैरा हताः.

9 T1 M om. 9 (cf. v.l. 1, 2, 8). — °) Śī K1. s Dn निहतोद्गाश्च बहुलाः; Ks गोखरोद्गाश्च बहुलाः; Dc गोख-
रोद्गाश्च बहुलाः. — °) Śī "जनवत्सलाः"; K1-s Dc Dn "जन" (Dc "ध्वज")संकुलाः; B1. s. 4 Ds. 6 "नरसंकुलं". — °) Śī Ks भयात्तं धावमानाः; K1. s B2 Dc Dn भयादाधावमानाः (B4 "ले"); B1. s Ds भयात्तमाद्रवत्सार्थः (D4 "सर्वे"); B2 Ds "तैमद्रवत्सर्वे". — °) Śī K1-s B4 Dc Dn "हतात्". T2 G तथा (for तदा).

10 M om. 10 (cf. v.l. 1, 2); T1 om. 10th (cf. v.l. 8). — °) B1. 4 Ds. 6 कष्टां वाचं; B2. s कष्टा वाचो; T2 G (except G1) घोरं नादं. Gs प्र- (for वि-). — °) Ks (corrupt) वृक्षेयास्य संतुष्टाः; B Dn Ds. 6 वृक्षमा (Dn वृक्षेया)स्य संरुद्धाः; Dc वृक्षेयास्य संविष्टाः. — Ks Dn ins. after 10th: Ds, before 10th:

285* एवं प्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

— °) Ks Dn Ds राजन् (for तथा). Ks Dn T G विनि-
हतं (for तत्ति). — °) Ks समस्तं (for सख्यं). G1 सार्थ-

बुधेष्वसज्य संभवाः पतिता विषमेषु च ।
 तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्धमण्डलम् ॥ १०
 अथापरेषुः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्रिनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ११
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
 हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं बुद्धानुशासनम् ॥ १३
 यन्माहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ॥ १४

न च मे बालभावेऽपि किञ्चिद्व्यपकृतं कृतम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ १६
 एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
 हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारणैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ १७
 गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 वस्त्रार्थकर्तृसंवीता प्रविवेश पुरोचमम् ॥ १८
 तां विवर्णां कुशां दीनां मुक्तकेशीमभार्जनाम् ।

3 2877
3. 65. 46
3 62. 47

वाहं समंढलं. — After 10, D₈ ins. 281⁴. — A passage of 37 lines given in App. I (No. 12) is ins. in K₂ Dn after 10; in D₈, after 284⁴. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

11 M om. 11 (cf. v.l. 1, 2). — ^a) De Dn₈ तथा (for अथा). — ^b) K₂ B D₄. 6 T₁ G₂ हतशिष्टो जनः (K₂ 'हजनः'; T₁ 'हा जनः'; G₂ 'हजना')स्तदा. — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₈ तस्यादेशाद्; K₂ D₈ देशात्स्माद्; B D₄. 6 वनगुर्गाद् (for वनगुल्माद्). D₈. 6 विनिःसृत्य. — ^d) Ś₁ K₂ शोचन्ते; K₁ ह्यशोचन्; K₂ B₁. 6 De₁ Dn₁ D₄ G₂ शोचन्ते; B₂. 3 D₄. 6 शुशोच; D₈ प्रोचुले (for शोचन्तो). — ^e) G₁ वयिनं (for पितरं), and पितरं (for सखायं). Ś₁ K₁-3 Dn D₈ T G₂ नरा (for जना). — After 11, T G ins.:

286⁴ इन्धमाने तथा सार्धं दमयन्ती भुविस्मिता ।

ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om. 12 (cf. v.l. 1, 2). — ^b) T₁ एतद् (for तु मे). K₁ वैशसं (for दुष्कृतं). — G₁ om. (hapl.) 12^a-15^b. — ^d) Ś₁ [3]स्मि (for 3यं). — ^e) Ś₁ K₁-3 De Dn D₈ स हतो (for हतोऽयं). — ^f) B D₄. 6 T₂ G₂ मन्दभाग्यं. K₂ B Dn D₄. 6 तद्; K₂ च (for तु).

13 G₁ M om. 13 (cf. v.l. 12, 1, 2). — ^b) Ś₁ K₁-3 De Dn D₈ नूनमद्यापि वै मया. — ^c) De₁ T₂ G (G₁ om.) काले; Dn₁ ns (by corr.) D₄. 6 T₁ कालं.

14 G₁ M om. 14 (cf. v.l. 12, 1, 2). — ^a) Dn D₈ या (for यद्). — ^e) T G (G₁ om.) नाम्नाम् (for न हि). Ś₁ K₂ [अ]देवकृतं; T G (G₁ om.) वै (T₁ ने) वकृतात्.

— ^d) K₂ B D₄. 6 इदम् (for विचं).

15 M om. 15 (cf. v.l. 1, 2); G₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) K₂ हि (for च). — ^b) Ś₁ अपं; K₂ Dn D₈ पापं (for इयं).

16 M om. 16 (cf. v.l. 1, 2). — ^e) De तेषां नूनं (by transp.).

17 M₁ om. 17; M₂ om. 17^{ab} (cf. v.l. 1, 2). — ^a) Ś₁ K₁-3 De Dn D₄. 6 दुःखानां; T₁ दुःखेन (for दुःखानि). — ^b) De विलप्य च (for सा विलप्य). K₁ वरानना. — After 17^{ab}, K₂ Dn D₈ ins.:

287⁴ प्रलापानि तदा नानि दमयन्ती पतिव्रता ।

— ^e) Ś₁ K₁-3 De Dn D₈ हतलोभैः. — ^f) B₁ अगमद्; M₂ आगच्छद्. — ^g) Ś₁ K₁-3 B Dc Dn D₄-6 चंद्रले (B₁. 3. 4 D₄. 6 विधुले) खेव शाररीः; M₂ दुःखशोकसमन्विता.

18 Before 18, D₁-3 ins.:

288⁴ वृहदश उवाच ।

एवं सा दुःखसंतप्ता भर्तृव्यसनकशिता ।

— ^a) K₂ Dn₈ M₁ गच्छन्ती. K₄ D₁-3 न (for सा). K₂. 4 Dn D₁-3. 5 काला (for कालम्). — ^b) D₂ वृहत् (for महत्). — ^c) De चेदिराह्वय. — ^d) Ś₁ K (except K₂) Dn D₁-3. 5 सत्यवर्तिनः. — For 18^{ab}, cf. 3. 61. 125^{ab}. — After 18^{ab}, 8 ins.:

289⁴ सा तु तच्छासुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गोपुरम् ।

— ^e) K₁ M वस्त्रावर्तनं; K₂ Dn D₈ अथ वस्त्रार्थः; K₂ Dc एकवस्त्रार्थः; K₄ D₁-3 कृतवस्त्रार्थः; B D₄. 6 वस्त्रार्थकार्यः; T G वस्त्रार्थेन च (T₁ सु) संवीणा.

C. 3. 2578
B. 3. 65. 47
K. 3. 62. 47

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ १९
प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतहलात् ॥ २०
सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्बृताम् ॥ २१
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत् ॥ २२
एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।

19 °) K₂ Dn D₈ विह्वलां (for विवर्णां). — °) K₂ M₁ मुक्केशाम्. Śī K De Dn D₁₋₃. s. s अमार्जितां; B₁. s. 4 वरांगनां; B₂ D₄. s वराननां (for अमार्जनाम्). T₁ G₂ M₂ मल्लिनां मुक्केशार्जनां.

20 °) M₁ निविशन्ती. K₂ तदा (for तु तां). T₂ G (except G₁) तां तु प्रविशन्तीं दृष्ट्वा. — °) Śī K (except K₂) D₁₋₃ 'पुरं. — °) Śī K D (except D₈) तत्र (for ततो). — °) Śī राजपुत्र्यः; K₁₋₃ राजपुत्राः; K₂ D₁₋₃ राजपुरीं; D₄ T₁ M₁ ग्रामपुत्राः; T₂ (by corr.) G₂ पौरपुत्राः; G₁ राजपुत्राः; G₂. 4 M₂ ग्राम्यपुत्राः.

21 °) B D₄. s transp. जनैः and वृतां. — After 21, K₁₋₃ B D (except D₁. s) ins.:

290* आश्रीमुवाच गच्छेनामानवेह ममान्तिकम् ।
जनेन क्षिप्रयते बाला दुःखिता शरणाधिनी ।
यादृश्यां च पदयामि विद्योतयति मे गृहम् ।
उन्मत्तवेषप्रच्छन्ना श्रीरिवायतलोचना ।

[(L. 1) K₂ D₈ चैवेनाम्; D₈ च इमाम्; D₈ गच्छेनाम् (for गच्छेनाम्). K₂ [ए]नां; B D₄. s [र]ति (for [र]ह). — (L. 2) K₁. s क्षिप्रयते; B₂ क्षिप्रयते; B₂ कृपयते (for क्षिप्रयते). B₁₋₃ D₂ D₄. s [स]नाया (for बाला). B₂ D₂ जनैरा (D₂ 'नेना') क्षिप्रयतेनाया. — (L. 3) K₂ B₂ D₂ Dn D₈ तादृश्यां (B₂ D₂ 'यां). — (L. 4) K₁ B उन्मत्तवेषः; K₂ Dn D₈ उन्मत्तवेषा कल्याणी. D₈ श्रीरिवोत्पललोचना.]

22 °) Śī K₂ D₁₋₃ तं; K₁ तां (for सा). Śī K₁ D₁. s [अ]य; K₂ तु; K₂ च; D₂ तत्; S तां (for तं). — °) K₂ D₄. s आरोहः; B₂. 4 आरुहः (for आरोप्य).

23 °) K₂ D₈ एवमप्युद्यमे काले. — °) D₈ नभो- (for भासि). — °) D₁ कस्य कस्य; T₂ G₁. s. 4 (by transp.) कस्य कासि. K₂ D₈ भासिनि; D₁ कस्यके (for

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रमे ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुरीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासीनीम् ।
फलभूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स्म देवने ।
धृते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
तमेकवसनं वीरमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।

कस्य वा).

24 °) B D₈ S (except G₁) च (for हि). — °) D₂. s असंख्यं यं नरेभ्यस्त्वं. — °) D₁₋₃ 'वन्धे (for 'प्रमे).

25 °) K₂ transp. भुत्वा and तस्याः. — °) Śī मानु-
ष्यहं विजां.

26 °) K (except K₂) D₂. s. s T₂ (before corr.) G₂. 4 M₁ सैरन्ध्री; B D₂ D₄ सैरन्ध्री (spelling seen in the Virāṭa also). Śī K (except K₂) D₁₋₃. s व्रतसंपन्नां. — °) Śī यथाहं; K₂ D₁ यथाहं; D₂. s यथाहं (for भुजिष्यां). B₂ कामचारिणी. K₂ भुजिष्यां वासीनी. — °) B₁. 4 D₄. s 'शिनीम् (for 'शानाम्). — °) Śī 'प्रतिश्रयात्; G₁ 'तनाश्रयां.

27 °) Śī भर्ताहम्; K₁ तथाहम्; K₂ B Dn D₄. s M₁ (inf. tm.) भक्ताहम् (for भर्ताहम्). K₁ अनु (for अपि). T₂ G₂-4 अहं चानुगता वीरं. — °) G₁ सीतेव (for छायेव). K₂. 4 B Dn D₁. s. s G₁ M₁ [अ]नुगता (for [अ]नपगा). K₂ Dn D₈ पयि (for सदा). K₂ छायेव अनुगता सदा; B₁. s. 4 D₄. s छायेवानपगामिनी. — M₂ (which om. 28^a-29^b) ins. 291* after 27.

28 M₂ om. 28^a-29^b. — °) K₂ B₁ Dn D₈ सुः; D₁₋₃ S (M₂ om.) हि (for स्म). — °) D₂ वि- (for स). — °) K₂ Dn D₈ 'मेक उपेयिवान्.

29 M₂ om. 29^a (cf. v.l. 28). — °) T₂ G₂-4 छत्रम् (for वीरम्). G₁ तमेकमवनीवीरं. — °) T₂ G (except G₁) अति- (for इव). — T₁ G₁ ins. after 29^a: M₂ (which om. 28^a-29^b) ins. after 27:

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराङ्गने ।

दुःखितः सर्वमुत्सृज्य प्रविशेय महावनम् ।

तत्तसं दुःखितं दृष्ट्वा प्रविशन्तं च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ २९
स कदाचिद्दने वीरः कश्चिद्विचारणान्तरे ।
क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
तमेकवसनं न प्रमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ३१
ततो बहुतिथे काले सुसामुत्सृज्य मां कश्चित् ।
वाससोऽर्थं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
तं मार्गमाणा भर्तारं दृष्टमाना दिनक्षपाः ।
न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ३३
तामधुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
राजमाताब्रवीदार्तां भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४

वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावभितस्ततः ।
इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्ससे ॥ ३६
राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
उच्छिष्टं नैव श्रुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥ ३८
प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्विच्छस्ते स पुमान्भवेत् ।
भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

३. २६०।
३. ६५. ७०
३. ६२. ७१

— ४) K₂ B₂ D₂ D₃ G₁ अप्यगमं; T₂ G₂-4 M₁ अप्यागता (for अन्व). B D₄ पति; D₅ प्रति; T₁ M₂ तदा (for वनम्).

30 ०) B₂-4 D₄. ६ T₁ G₁ M पुनर् (for वने). T₂ G₂-4 महारण्ये (for वने वीरः). — ०) Ś₁ K₂ D₂ D₃. ३. ५ T₁ G₁. ३ M₂ तु; K₁. ३ B₄ स (for सु). — ४) K₁ D₄ तदाप्येकं; K₂ वक्ष्येकं; D₁ तदा मां स; D₅ मामप्येकं; S (except M₁) वासश्चैकं. K₁ विसर्जयेत्; K₂. 4 G₁ विसर्जयत्; D₃ व्यसर्जयेत्. D₅ तदाप्येनो विनिर्गतः.

31 ०) K₁ D₂ S (except G₁ M₂) तमेकवसना. D₁ वीरम् (for नमस्). — ०) Ś₁ lacuna; K De Dn D₁-३. ५ उन्मत्तवत्चेतसं (K₁ D₂ 'नं'; B₂. 4 G₁ M₁ उन्मत्तं ग(M₁ 'ना ह)तचेतनं — ४) D₂ अनुयामि; D₃ न स्वपामि; D₅ क्षानुयामि (for न स्वपामि). K₂. 4 निशाः. K₂. ३ Des Dn D₅ तदा (for सदा).

32 ०) K₁ मा; K₂ D₂. ३ स (for मां). — ४) S (except G₁) अनागती.

33 ०) K₁ गणयन्ती (for दृष्ट). K₂ D₂ दिनक्षयं; K₄ 'क्षिपां; B₂ Dn D₄. ६ T₂ G₁ M₁ दिवानिर्गः; B₂ T₁ दिनक्षयं; D₁. ३ 'क्षिपं; M₂ 'क्षपां. — After 33^{ab}, K₁ B D (except D₁-३. ३) ins. :

292* साहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

— ४) Ś₁ K D (except D₄. ६) प्रियं प्राणेश्वरं प्रजुं. — After 33, S (except M₁) ins. :

293* ह्यनुक्त्वा सानवधाक्षीं राजमातरमप्युत ।

स्विताधुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ।

34 ०) Ś₁ K₁-३ B₂-६ Dn D₁. ३. ६. ६ आर्ता (for आर्ता).

— ४) K₂ D (except D₄. ६) अर्तस्वरां; K₂. 4 T₁ M₂ 'स्वरा; B₂. 4 'तरां. D₁ भृशं (for स्वयम्). Ś₁ K₁ भैमीमातेतस्वरां; T₂ G (except G₁) आर्ता भैमी स्वयं तदा.

35 ०) K₂ D₁-३ वस त्वं मयि; T₂ G (except G₁) वस त्वमिह. — ०) Ś₁ K D (except D₄. ६) परमा मयि; B₂ त्वयि वर्धते. — D₃ om. (hapl.) 35^d-36^f.

36 D₃ om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ४) K₂ B D (except D₁. ३, D₃ om.) M₁ अपि (for अथ). B₂ D₄. ६ च (for वा). G₁ सोयम् (for स्वयम्). — ०) B (except B₂) D₄. ६ M₁ अथेतनः; G₁ तनस्तनः (for इत्). — ०) G इह वै वसिन् भद्रे. — ४) D₁-३ भर्तारमनु (D₂ 'मुप)लप्यसि; G₁ लब्ध्वा भर्तारमाप्यसि.

38 Cf. 4. ८. 29, 32. — ०) K₂ D₂. 4 उत्सृष्टं (for उत्छिष्टं). T₂ G₂. ३ न च; G₂ न तु (for नैव). — ४) Ś₁ आभाषयेयं; K₁. ३. 4 De D₁. 4 आभाषेयं; K₂ Dn D₂. ३. ३ प्रभाषेयं. K₁ S कथाचन.

39 ०) K₂ (m as in text) प्रमथीत् (for प्रार्थयेत्). — ०) K₂ वृष्यं; D₁ M₁ वष्यं (for वृष्यं). D₂. ३ पुनर् (for पुमान्). Ś₁ कश्चित् (for अथेत्). — After 39^{ab}, K₁. ३ B D (except D₁-३) ins. :

294* वष्यश्च तेऽमकृन्मन्द इति मे व्रनमाहितम् ।

— ०) Ś₁ K₁ D₁ 'यं च; K₂ 'यं च; K₄ 'यं हि; G₂ 'र्थाय. — ४) K₁ पृच्छेयं; B₁. ३ Des पश्येहं; B₂ यजेयं; D₂. ३ प्रेषये.

40 ०) Ś₁ अद्यैव (for यद्येव). K₂ Dn D₂ वन्यामि; S वस्तव्यं (for कर्तव्यं). — ०) B D₄. ६ वन्या (for वन्या). K₂ Dn D₂ त्वत्सकाशे न संशयः. — ०) B₂ ततोऽन्यथा; D₂

C. 3. 2602
B. 3. 65. 71
K. 3. 62. 71

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां ग्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्टया ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि द्विषष्टिनमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।
उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दक्षन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।

अभिधाव नलेत्युचैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
मा भैरिति नलश्रोक्त्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।

M₃ अधोन्यथा. B₃ D₄. ० वासे. — ^a) G₂ रोचं (for वर्तं).
B₁. 3 Dc D₄. ० हृदयं.

41 ^a) T G (except G₁) इत्युक्ता दमयन्त्या तु.

43 ^a) B (as usual) सैरन्ध्रीम्. K₄ B₁-3 D₁-4. ०
अभि (K₄ D₁ 'तु) जानीहि; Dc₃ अब्रवीत्. — After 43^{ab},
K₁ ins. 296*. — K₂ B D (except D₁-3) ins. after
43^{ab}; K₁, after 43^{cd};

295* वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।

[K₁ भविष्यति (for भवत्वियम्).]

— K₁ reads 43^{cd} after 296*. — ^a) K₂. 3 Dc Dn D₃
सदा (for स्वयम्). Ś₁ K₄ D₁-3 निरुद्धिप्रमनामयं; K₁ 'द्वेग-
मनाः सदा; B₄ D₄. ० 'द्विधा यथासुखं. — K₂ B Dn D₄. ०
ins. after 43; K₁, after 43^{ab};

296* ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।

दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती ध्यनन्वत ।

सर्वकामैः सुविहितैर्मिष्टद्वेगावससदा ।

On the other hand, Dc (Dc₃ om. lines 3-4) D₃ ins.
after 43:

297* ततः सुनन्दा राजेन्द्र संप्रहृष्टमनाकृती ।

सैरन्ध्रीसहितागच्छस्वमेवावसथं तदा ।

ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यवसत्सुखम् ।

सर्वकामैः समुदिता पतिदर्शनमालसा ।

And finally, S ins. after 43:

298* सह सा न्यवसन्नाजन्म्राजपुण्या सुनन्दया ।

चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ।

Colophon om. in D₂. s. Dn₃ has a lacuna in place
of it. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-
parvan: N (except Dn₃; D₂. s om.) T G₁. s (all om.
sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₁ (inf. lin.). n₃ 65;
D₁ 68; T G M₂ (after corr.) 62 (as in text); M₁
63; M₃ (before corr.) 64. — Śloka no.: Dn 74.

63

1 After the ref., D₁ ins.:

299* नलस्य चरितं राजन्मुपु मे वदतोऽब्रुतम् ।

— ^{ab}) T₁ विसृज्य (for उत्सृज्य). T₂ G₂-4 उत्सृज्य तु नलो

राजा दमयन्तीं विशां पते. — ^a) T₂ G₂-4 विजने (for गहने).

2 ^a) K₂ T₁ ततः; B D₄. ० अथ (for तत्र). K₂ Dn

D₃ शब्दं वै; D₁. s T₁. s (by corr.) G₁. s. ४ M मध्येऽग्रेः

(for मध्येऽग्नौ). — ^b) K₂ Dn D₃ मध्ये; T₁ हृदं (for

शब्दं). S (except G₁ M₁) सत्वं (for भूतं). — ^c)

Ś₁ K₂. ० अभिधावन्; K₁ D₃ अभ्यधावन्; G₁. ० अभिधाव

(for अभिधाव).

3 K₁ om. 3. — ^a) G₁ नलोक्तः (for नलश्रोक्त्वा).

— ^b) Ś₁ प्रविश्य तत्; K₂ G₄ प्रविश्य तां; K₂ प्रजाधिप; Dc

T₁ G₁ M प्रविश्य सः; D₄. ० प्रतिश्रुतं. D₂. s मध्येऽग्रेः प्रवि-

वेश ह. — ^c) T₁ M₁ नागराजं तु; G₁ M₂ 'राजं तं. — ^d)

T₁ G₁ M₂ पवैतोपमं; M₁ मंडलीकृतं.

4 ^a) M₁ पञ्चगः (for स नागः). — ^c) K₂ Dn D₃

उवाच विद्धि मां राजन्नामं कर्कोटकं नृप ॥ ४
मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
तेन मन्युपरीतेन शसोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
तस्य शपास्य शक्रोमि पदाद्विचलितं पदम् ।
उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्मना ।
उत्सङ्गुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।

तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्वृषं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विधुर्जना इति ॥ १३
यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
विषेण संबृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्षयति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
अनागा येन निकृतस्तुवमनर्हो जनाधिप ।

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
H. 3. 63. 17

transp. विद्धि and मां. B₃. 4 S नागा (for राजन्). — ^a)
Here and below, S (as usual) कार्को (for कर्को).

5 ^a) K₂ प्रदष्टो; K₃ (marg. sec. m. as in text)
'दष्टो; D₅ 'दष्टो. K₃m B Dn D₅. 6 मर्हति; K₄ विप्रर्षिर्;
G₁ राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्). — ^b) K₃ D₅ नीरागाः; K₃m
B D (except D₁. 3) नारदः (for अनागाः). G₁ वीरनागा
महातपाः. * Cn: मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरम्. *
— ^c) K₄ तेनेमां प्रापिनोवत्थां. — After 5, K₁. 3 B D
(except D₁-3. 6) ins.:

300* तिष्ठ स्वं स्थावर ह्य वायदेव नलः कश्चित् ।

इतो नेता हि तत्र स्वं शपामोक्षयसि मङ्कतात् ।

[(L. 1) B₁m De एति (for एव). K₁ B₃. 4 D₄ नरः
(for नलः).]

6 ^a) Ś₁ वि- (for न). K₁. 3 Dn D₅ शक्तोस्मि (for
शक्तोमि). — ^b) Ś₁ मंदाद् (for पदाद्). — ^c) K₄ D₁. 3
उपदेक्ष्यामि. G₁ भूयस् (for श्रेयस्). — ^d) K₃ D₁ T₃
G₂-4 अहंसि. B₁. 3. 4 D₄. 6 नो; T₁ तत्; M₁ मा (for मां).
T G₂-4 प्रभो (for भवान्).

8 ^a) K₃ B₁ Dn D₅ देशं दावविवर्जितं.

9 ^a) D₁ आक्रोशादेशम्; D₅ (sup. ln.) आक्रोशदेशम्;
T G₂. 3 M आकाशं देशम्. T₃ (marg. sec. m.) अम्भं
देशं समासाद्य. — ^c) D₅ G₁ तं नागं; T₁ M₃ नृपति. — ^d)
T₁ M₃ नागो वचनमब्रवीत्.

10 ^a) De नागं (for गच्छ). — ^c) Ś₁ K B₃. 4 Dn
D₁-3. 6 महाबाहो. — ^d) G₁ भूयो (cf. v. 1. 6). Ś₁ K₁. 3
T G (except G₄) दास्यामि. T₁ G₁. 3 M₁ तत्परं.

12 ^a) G₁ तस्माद् (for तस्यौ). — ^d) Ś₁ K₁-3 Dn
D₄ G₁ ददर्शं स; D₅ स ददर्श (for ददर्शं च).

13 ^a) K₁ 8 कार्को. — ^b) T₁ G₁. 4 इदम् (for नलम्).
— ^c) Ś₁ K₁ D₄ G₃. 4 M₁ र्वा (for र्त्वां). — After 13,
D₁ ins.:

301* कर्कोटकस्य नागस्य दृश्यमस्या नलस्य च ।

अनुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।

repeating the phalaśruti after 3. 78. 9 (q.v.).

14 ^a) Ś₁ K₄ D₁. 6 चापि (for चासि). Ś₁ संसृक्तो;
K₁-3 D₅. 6 संयुक्तो; K₃m. 4 B De Dn D₄. 6 निकृतो; D₁
संतप्तो. D₅ यत्कृते वृषसंयुक्तो. — ^c) Ś₁ K₁ D₅ G₁ च; D₅
तत् (for स). — ^d) B₁. 3 8 (by transp.) दुःखं त्वयि.
Ś₁ K₁ De निवत्स्यति.

15 Ś₁ K₁. 4 D₅ om. (hapl.) 15. — ^a) K₃ संयुक्तं
गात्रं. — ^b) B₁ T₃ G₁. 3 स्वं (for र्त्वां). K₃ विमोक्षयि;
K₃ B₁ T₃ G₃ 'क्षयमे; B₃ D₄ विमुञ्चति; De D₁ T₁ G₁. 3. 4
M विमोक्षयते; Dn₃ 'क्षयसि. — ^c) T G₁. 3. 4 तु र्त्वां; G₃
स्वं न; M₁ तु र्त्वा; M₃ कृत्वा (for त्वयि). — ^d) 8 क्लेशो-
स्मिन् (for दुःखं वै). B₃ त्वयि (for वै स). K₃ समव-
त्स्यति; B₄ संनिवत्स्यति; De स निवत्स्यते; T G₂. 3 स नियो-
क्षयति; G₁ संनियोक्षयते; G₄ M₁ संनियोक्षयति; M₃ स
नियोक्षयते.

16 ^a) D₅ निष्क्रान्तस्; D₅ M₃ विकृतस् (for निकृतस्).
— ^b) T₁ M अनेन; G₁ मया हि (for अनर्हो). B D₄. 6 8
नराधिप. — ^c) K₃ D₅ र्त्वां; B₃ T₁ र्त्वां; G₃ [अ]थ (for र्त्वां).
D₁ क्रोधादव्यग्रचित्ता र्त्वां; G₁ क्रोधादव्यग्रता राजन्. — ^d)

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
K. 3. 63. 17

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादाभराधिप ॥ १७
राजन्विषनिमिषा च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शशज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजभितः सुतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्भस्मेऽहनि ॥ १

स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D₁ वै; G₁ तु; M₂ ते (for मे).

17 °) K₂ मा (for न). B Dc D₄. ६ महावीर (for नर). — °) D₁ सर्पतो (for शत्रुतो). B Dc D₄. ६ शत्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा. — °) K₁ B (except B₄) Dc D₄. ६ ब्रह्मविद्भ्यश्च; K₂ विद्भिः; D₁ M विद्भ्यः; D₂. 3m T G (except G₁) विद्भ्यः च.

19 °) D₂ स्थानाद् (for सुतो). — °) B₁-3 समीपे ऋतुं (sic). — °) K₂ B₄ Dm. n₂ n₃ (before corr.). D₂ चैवाक्षं (for वेदाक्षं). — °) B₂. 4 Dn₁ अथ वै (for अद्यैव). Ś₁ निषधेश्वर; D₂. ६ T₁ M₁ निषधाधिप; M₂ वसुधाधिप.

20 °) G₁ स ते मित्रं भवि.

21 °) K₂ B₂. 4 Dm. n₂ D₂ समेप्यसि (for समेप्यसि च). K₄ स; D₁ हि (for च). G₁ संयोध्यसे सवारैश्च. — °) D₂ T₂ G च (for स्म).

22 °) Ś₁ K₂-4 B₂ Dn₂ D₂-5 T₁ G₁ स्वं रूपं च; G₄ स्वस्वरूपं. — °) B Dc D₄. ६ स्तैर्यशश्च; D₂ स्तैर्यशस्तु (for संस्तैर्यशस्तु). T₁ G₁ M₂ स्वया चाहं (for तदा तेऽहं). — °) M₁ इदं वासो (for वासभेदं). K₄ विवासय; D₁. 4 T G

निवासय; M₂ निवासकृत्.

23 °) Ś₁ K₂. 4 B₂. 4 D (except Dn₁ D₁. 2. 5) T₁ M₂ स्वं रूपं. D₂ प्रतिलप्यसि. — °) K₂. 3 Dn D₂ T₂ G₂. 4 तस्मै; D₁. 2 चाक्षे (for अक्षे).

24 °) K₂ Dn D₂ च संविश्य; T₁ समुद्दिश्य (for समा). — °) G₁ कर्कोटकस्तदा राजन्. — 24^d = 1. 92. 16^b; 93. 43^b; 94. 27^d; etc., etc.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: N T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ कर्कोटकसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 66; D₁ 69; T G M₂ (after corr.) 63 (as in text); M₁ 64; M₂ (before corr.) 65. — Śloka no.: Dn D₂ 26; D₁ 27.

64

2 °) Ś₁ K₁ B₂ G₁ मे (for मन्).

अभसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यथाप्यन्यत्सु दुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरक्ष माम् ॥ ४

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्से सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन् राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क तु सा क्षुत्पिपासातां श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साधोपतिष्ठति ॥ १०
एवं भुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽश्ववीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दक्षमानः स श्लोकेन दिवा रात्रमतन्द्रितः ।

3 2647
3. 67. 14
3. 64. 16

4 ^{b)} Ś1 K1 यथाप्यन्यस्य दुष्करं; K2 Dn D6 यद्येवान्य-
त्सु दुः; Ks. 4 Ds यथाप्यन्यस्य (Ds 'य' दुः; D1. 3 यथाप्यन्य-
स्य (Ds 'न्य' सर्व' दुः; T1 M1 यथाप्यन्यस्यः सुदुः. — ^{c)} B1
सर्वं यति यतिष्ये तत्. — ^{d)} Ś1 K D1-s. 6 Gs M1 (inf.
lin. as in text) भज (for भर). — After 4, 8 (except
M1) ins. :

302* इत्युक्तः स नलोनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

उवाच सुप्रीतमनात् प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L. 2) T1 G1 M1 नलं प्रेक्ष्य (for तं प्रेक्ष्य च).]

5 Ks T1 G1. 4 Ms om. the ref. B2-6 ऋत (for
ऋतु). — ^{b)} Ś1 K1 G1 अविष्यति (for करिष्यसि). — ^{d)}
Ś1 B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 G1. 2. 6 धियते; De धार्यते (De1
'ति); D1 दीयतां; M1 नीयतां (for धीयते).

6 ^{a)} Ś1 B4 योगत्वं; Ks. 4 Ds संयोगं; Gs योगं त्वं; M1
शीघ्रं त्वं (for योगं तं). — ^{b)} Ś1 Ks. 4 Dn1 D1. 2 T2 Gs
शीघ्रहया. — After 6^{ab}, B1 (which om. 6^{cd}) reads
3. 65. 21^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{d)} Ks
D1. 2. 6 S शतं (for शताः).

7 ^{a)} Ks Dn1. n2 Ds चैव (for चेमौ). — ^{b)} K1
'जीविनः; Ks 'जीवनैः; Dn1 (before corr.). n2 Ds. 4. 6
'जीवनी. — K1 om. (hapl.) 7^{c-8}. — ^{c)} G1 ताभ्यां च
(for एताभ्यां). — ^{d)} Ś1 D2 G1 त्वं (for वै).

8 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). Ś1 Ks. 4 D1. 2. 4. 6 Gs
om. the ref. — ^{a)} G1 तत्र (for तेन). — ^{b)} B De
D4. 6 नित्य (for तत्र). Ks वसंस्तेन सुपूजितः; G1 न्यवसत्तेन
वै सदा. — ^{d)} Ks 'जीवनी; Bs Dn2. n2 Ds. 4. 6 'जीवनः.

9 ^{a)} Ks. 4 T2 G न्यवसद् (for निवसन्). Ś1 मा स
नराभवद्वाजा; K1. 3 Dn D1-s. 6 स स (Dn स वै; D1 स
तु; D2 शशत्; Ds समं) तत्रावसद्वाजा. — ^{b)} B1 अश्वचित-
यत्. — ^{c)} T1. 2 (before corr.) G (except Gs) M
साये साये. Ś1 Ks Gs तदा; De यदा; Ds तथा (for सदा).
D1 महाराज (for सदा चेमं). Ks Ds राजा; B (except B1)
D4. 6 चैतं; S कौवं (T1 G1 Ms 'नं') (for चेमं). — ^{d)} T2
Gs. 3 च (for ह).

10 ^{d)} B (except Bs) De T1 G1 'तिष्ठते.

11 ^{b)} Ks D1 निशाम्य; De निजेने (for निशायां).
Ks Bs Dn2 Ds. 4. 6 जीवतो. — ^{c)} Ks B1. 2. 4 Ds. 6
एतां; De हमां; D1 एकां; T2 G2-4 M1 एवं (for एनां).
— After 11, Ks. 4 B De Dn D4-s ins. :

303* आयुषमन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचति ।

[Ks Bs De सा (for वा). De वै त्वम् (for एवम्).]

12 ^{a)} T1 अवोचत् (for उवाच). S (except G1)
ततो (for नलो). — ^{d)} D1 S (except T2 Gs Ms) तस्यां.
S दृढतरश्च. Ks Dn D2. 4 वचः (for च सः); then reading
probably तस्यादृढतरं (= तस्य+अदृढ). ☞ Cu: अदृढतरं
द्रमयन्त्यां मिथ्याप्रतिज्ञां स्वस्थानुसंधाययमुक्तिः । ☞

13 ^{a)} Ks स वै केनापि शोपेण. — ^{c)} Ś1 Ks De1 Dn
D2. 6 G1 विप्रयुक्तः स; Ks De2 D1 'म्नु; Ks 'स्य. — ^{d)}
Ks यत् (for भ्रमं).

14 Ds om. 14^{ab}. — ^{c)} Ks Ds अस्याः (for तस्याः).
— ^{d)} B2 D4 एनं; Gs एवं (for एकं). B1-s D1. 4. 6 T2
Gs. 3 स (for सः).

C. 3. 2648
B. 3. 67. 15
K. 3. 64. 15

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स गायति ॥ १४
स वै भ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किंचन ।
वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
एका बालानभिज्ञा च मार्गणामतथोचिता ।

इति श्रीमहामारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
दिज्ञान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगायध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निष्पाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

15 ^a) K₂ s Dn D₈ वि- (for वै). M₁ कृष्णां (for सर्वा). — ^b) S नासाद्य (for आसाद्य). K₂ वेतनं (for किंचन). — ^c) D₂ दुःखं तु (for तदुःखं). — ^d) T₁ M₂ अभि- (for अनु). Dc भूय एवेत्यनुस्मरन्.

16 K₄ om. (hapl.) 16^a-19^b. — ^a) M₁ च (for तु). — ^b) D₂ कृच्छ्रेष्वनु. — ^c) = 18^e. B₂ D₄ s S (except T₁ M₂) 'आग्नेन. — ^d) = 17^d. D₂ सुतुःखं (for दुष्करं).

17 Ś₁ K₂ s D₄ om. 17 (Ś₁ K D₄ hapl.; for K₄ cf. v.l. 16). — ^a) G₁ एकाम्ना न लभेतां च. — ^b) D₂ दुःखाणाम् (for मार्गणाम्). B₂ s अयथोचिता; D₁ एव शोचते. G₁ s मार्गमाणां तथोचितां. — ^c) B Dc Dn D₈ 'परीतांगी; G₁ 'परीतां च. — ^d) = 16^d. G₁ स तु (for यवि).

18 K₄ M₁ om. 18 (for K₄ cf. v.l. 16); D₈ om. 18^{ab}. — ^a) = 16^e. Ś₁ K (K₄ om.) B D (except D₁) 'आग्नेन. — ^d) Ś₁ संवभाग्नेन; K₁ संवपुण्येन; D₂ तां तु योचामि.

19 K₄ om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) B₂ D₄ s एष (for एवं). — ^c) K₂ Dn D₈ व्यवसत् (for अवसत्). — ^d) D₂ transp. राक्षः and तस्य.

Colophon. Dn₂ has a lacuna in place of it. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-par-

van: N (except Dn₂) T₁ G₁ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ ऋतुपर्जनगरे नलनिवासः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.). n₂ 67; D₁ 70; T G M₂ (after corr.) 64 (as in text); M₁ 65; M₂ (before corr.) 66. — Śloka no.: K₂ 20; Dn D₁ 19.

65

1 ^b) K₁ च वनं; S [S]शरौनं (M₁ [S]प्रत्यतां) (for प्रेष्यतां). — ^c) D₂ (marg. sec. m.) संप्रेष' (for प्रस्थाप'). — ^d) Ś₁ K₁ Dc 'लालसः.

2 ^a) T₂ G₂ s स (for च). — ^b) K₁ B₂-4 D₄ M₂ सु; K₄ D₈ तु; D₂ [अ]ति- (for च). M₁ दत्त्वा च वसु पु'. — ^c) B D₄ s चूयं (for चैव).

3 ^a) B₁ T₂ G₂ तस्मिन्. K₂ B₂ D (except D₁-2) संपन्ने (for निष्पन्ने). — ^b) Dc वसुधाधिपे. — ^c) T₂ G₂ सहसा वसु दास्यामि. — K₁ om. (hapl.) 3^d-4^e; Ś₁ D₂ om. (hapl.) 3^d. — ^d) K₂ D₂ transp. यः and वः. S (except G₁ M₁) वा (for वसु). D₁ यो वसतां चानयिष्यति. — ^e) K₂ B₂ Dn D₄ s अग्रहारांश्च. — ^f) K₂ ग्रामं नगरसंनिभं; B₂ s ग्रामाक्षगरसंमितान्. — After 3, 8 ins.:

304^a द्विर्ययं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव च ।

न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ४
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ॥ ५
 ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
 मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८
 सुदेव उवाच ।

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव भियम् ॥ ९
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
 चारुपद्मपलाशार्थीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
 विदर्भसरसस्तस्माद्देवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलपङ्कानुलिप्तार्थीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ १२
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
 विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिकृष्टां व्याकुलामिव पथिनीम् ॥ १४

3. 2669
3. 68. 15
3. 65. 20

4 K1 om. 4^{abc} (cf. v.l. 3). — ^a) Ś1 B D4. 6 T G शक्यमिह (for शक्याविह). Ś1 [आ]गंतुं (for [आ]नेतुं). — ^b) Ś1 K4 B4. 8 D1 G2. 4 दमयन्ती. Ś1 च मे सुतां; D1 नलं च वा; G2. 4 नलं तथा (for नलोऽपि वा). — ^c) T1 M2 प्र- (for 5पि). Ś1 गवां सहस्रं दास्यामि; K4 ज्ञानेपि च प्रदास्यामि. — ^d) K4 चैव शतं; K4 शतशतं; G1 शतदशं (for दशशतं). B4 गवां दशगुणं शतं.

5 ^a) T4 G (except G1) M1 'राष्ट्रेषु. — ^d) K4 transp. सह and भार्यया. — After 5, Dn D1 ms. :

305* देव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ।

6 After 6^{cd}, 8 ins. :

306* कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।

Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in part almost verbatim, with parts of adhy. 18, 19, 21, 29 of the Sundarākāṇḍa of the Rāmāyaṇa (ed. Gorresio).

7 = (var.) Rām. 5. 18. 4. — ^a) K4 B Dn D4-6 मंदं (for मन्द-). — ^c) K4. 8 B1. 8 D (except D1. 8) निवद्धां; B4 विवद्धां (for पिनद्धां).

8 = (var.) Rām. 5. 18. 22. — ^c) T1 वैदर्भी (for भैमीति). — ^d) D4 G1 कारणैरुपपादिभिः. — After 8, K4 reads an addl. colophon.

9 = (var.) Rām. 5. 18. 23^{cd}, 27^{ab}. — M2 om. the ref. — G4 द्विजः (for सुदेव उ). — ^a) 8 (except T1 M2) वै (for मे). — ^b) G1 दिव्य (for तथा). — ^c) K4 [ए]व; D4 [ए]तां (for [ह]मां). — ^d) K4 नल* (for

लोक*).

10 = (var.) Rām. 5. 18. 21. — ^a) K4 Dm. m2 पूर्ण-चन्द्रनिभां. — ^c) Ś1 K1 D4. 8 कुर्वन्ती; K4. 4 B2-4 D1. 4. 6 M2 कुर्वन्ती; D4 कुर्वन्ती. D4 D1 देवी; M2 तत्र.

11 = (var.) Rām. 5. 18. 26. — ^a) B1. 8. 4 Dn 'विशालाक्षी. — ^b) K1 G1 रति यथा; T1 M2 [ह]व तां रति (for रतीमिव). — D4 G4 om. 11^{cd}. — ^c) K4 Dn D4 इष्टां मन्मथलोकस्य.

12 = (var.) Rām. 5. 19. 15^{cd}, 18. 16^{cd}. — ^b) B2 D1 T4 G2. 8 M1 देवयोगाद्; G4 देवदोषाद्; M2 देवयोगाद् (for देवदोषाद्). K4 मृणालीमिव चोद्धृतां. — 12^{cd} = (var.) Rām. 5. 15. 37^{ab}. — ^c) D4. 6 मलपङ्कभिः. — ^d) K4 श्याकुलां; B1. 8 तारुणीं; Dn D4 चोद्धृतां (for तां भृशम्). Ś1 K1. 4 D1. 8 श्याकुलामिव पथिनीं; K4 (corrupt) मृणाली च वचोद्धृतां; D4 मृणालीमचिरोद्धृतां; 8 (except T1 G1 M2) प्रम्लानां नलिनीमिव.

13 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{ab}, 15^{cd}. — ^a) K4. 4 Dm D4 पूर्ण (for पौर्ण). Ś1 कलां (for निशां). — ^b) K1 'दिवाकरं. — ^c) B D4. 6 बालां (for दीनां). G1 शोकेन पङ्किलां दीनां. — ^d) K1 M2 शुष्कनोयां; B (except B2) शुष्कस्रोतो; T4 G4 कृशाभोतां; G4. 4 कृतस्रोतां.

14 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{cd}-15^{ab}. — ^a) D1 विध्वस्तपत्रं; G4 'पर्णविहगां. — ^b) D1 विग्रलविहगाकुलां. — ^c) Ś1 K B2 D T2 G4 'परामृष्टां (B2 D4 'परिक्षिप्तां). — ^d) Ś1 K4 आकुलाम्. G4 आकुलां पथिनीमिव.

15 = (var.) Rām. 5. 21. 16^{cd}-17^{ab}. — ^a) D4 T

C. 3. 2669
B. 3. 68. 16
K. 3. 65. 21

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दक्षमानाभिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनाहाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।

भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २१
अस्या नूनं पुनर्लभाक्षैषधः प्रीतिमेभ्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २२
तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वैदर्भी तं चैयमसितेक्षणा ॥ २३
युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्ता ध्यानतत्पराम् ॥ २५
बृहदश्व उवाच ।
एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्ष्यैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमी सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

G₃. ४ सुकुमारीं. G₁ विशालाङ्गीं (for सुजा). — ^b) Ś₁ K₃ B (except B₃) De D₃. ४. ६ 'गृहोचितां; M 'गृहोपमां. — ^c) Ś₁ K₁-3 Dn D₃. ५ [अ]र्केण (for [उ]ष्णेन). — ^d) M₁ नलिनीम् (for मृणालीम्). K₃. ५ B₁ De Dn D₃ इव चोद्धृतां (for अचिरो').

16 16^b = Rām. 5. 18. 16^d.

17 = (var.) Rām. 5. 19. 23^{cd}-24^{ab}. — Ś₁ K₁. ५ read 16^{cd} after 17. — ^c) Ś₁ K₁ भीमं; K₃ Dn D₃ दीनं (for दीनां). D₃ देहं संधारयती हि. — ^d) G₁ 'काक्षिणी.

18 = (var.) Rām. 5. 19. 25^{cd}-26^{ab}. — ^a) K₁ हि भूषणं; T₁ G₁ हि परमं (for नाम परं). K₃ De₁ भार्या (for नार्या). Ś₁ भर्तारं परमं नार्या. — ^b) K₁ परमं (for भूषणं). — ^c) K₃. ४ B₃ D (except D₃-६) हि (for वि-). K₃ एषा हि तेन रहिता. — ^d) Ś₁ K B₁ D (except D₃. ६) शोभमाना; T₃ G₃. ५ शोभनार्हा; G₄ भूषणार्हा (for शोभनार्हा). M₁ वि- (for न).

19 = (var.) Rām. 5. 19. 26^{cd}-27^{ab} (repeated in Rām. with v l.). — ^a) K₃ Dn D₃ [S]खतं (for ऽत्यर्थं). T₃ G₃. ४ दुष्करं कर्म कुरुते. — ^b) K₃ T₁ हीनो अधानया. K₃ [अ]निलः; G₁ M₁ प्रसुः (for नलः). — ^d) K₃ Dn D₃ अपि (for अव-).

20 = (var.) Rām. 5. 19. 27^{cd}-28^{ab}. — ^a) T₁. ५ (before corr.) G (except G₁) हसितं (for असितं).

— ^b) T₁ G₃ शतपत्रनिभेक्षणां. — ^d) K₃ B (except B₃) D₃. ४. ६ G₁. ५ व्यथितं (for व्यथते).

21 21^{ab} = (var.) Rām. 5. 19. 28^{cd}. — ^b) T₁ G₁ गच्छति (for यास्य). K₄ D₁. ५ भामिनी (for वै शुभा). — ^d) Ś₁ K₄ D₁-३. ६ G₁ शशिना (for शशिनो).

22 = (var.) Rām. 5. 19. 22^{cd}-23^{ab}. — ^a) Ś₁ भैम्या (for लाम्बा). — ^b) D₃ सुखम्; G₁ प्रियम् (for प्रीतिम्). — ^c) G₁ राज्यात् (for राज्य-). — ^d) K₃ B₁ Dn D₃ लब्ध्वा च; T₃ G (except G₁) प्राप्तेव (for लब्ध्वेव).

23 = (var.) Rām. 5. 19. 32. — ^a) T₃ G 'वृत्तां. — ^b) Ś₁ K₃ B₁. ५ De Dn D₃ G₁ 'संवृतां; T G₃-४ 'लक्षणां.

24 = (var.) Rām. 5. 29. 6. — ^a) T₁ युक्तं चास्या'; G₁ युक्तमस्या'; G₃ वियुक्तस्या'. — ^b) T₁ M₃ तस्य सख'; T₃ G₃ वीर्यसख'. — ^d) K₁ भर्तु'.

25 25^{ab} = (var.) Rām. 5. 30. 7^{ab} (ed. N. S. P.); 25^{cd} = (var.) 5. 29. 7^{ab} (ed. Gorresio). — ^a) K Dn D₁-३. ५ S अहम्; B₃ स्वयम् (for अवम्). B₃ D₃. ६ [ए]तां (for [ए]नां). — ^{cd}) T₃ G (except G₁) M₁ अदृष्टवृत्तां दुःखार्ता ध्यानरोदनतत्परं.

26 ^b) B₁ पत्तां; De शुभां (for च ताम्). — ^c) Ś₁ K₃ B₃ Dn D₁. ५ T₃ G₃ उपगम्य. T₃ G वैर्भी (for भैमी). — ^d) D₃ T₁ G₁. ५ M₃ वाक्पयम् (for ब्राह्मणे).

27 Before 27, B₁ (marg.) De D₁-३ M ins. सुदेव

भीमस्य वचनाद्वाङ्मन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
 कुशली ते पिता राक्षि जनित्री आतरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
 अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २९
 रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककक्षिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककक्षिताम् ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
 जनित्र्यै प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

डं (resp. सुदेवः). — ^b) T₁ मातुले (for आ). G₂. ५
 विदितः (for दमितः).

28 ^a) 8 राजा (for राक्षि). — ^b) K₂. ५ B₂ D (except
 De₁) T₂ G जनित्री (for जनित्री). T₁ जनित्रुभ्रातृभिश्च ते.
 — K₂ om. 28^{cd}. — ^d) K₂ B₁. २. ५ Dn D₂. ५. ५ G₁ तौ
 (for ते). — After 28^{cd}, M ins.:

307* किं तु राजा हर्षं भीमो जनित्री आतरश्च ते ।

[Posterior half = 28^b.]

— ^a) K₂. ५ De₁ M₂ बंधुवर्गः. B₁-3 De D₂. ५. ५ ते (for च).
 — ⁱ) K₂ सत्त्वहीना (for गत*). — After 28, K₂ B
 (except B₁) De Dn D₂ ins.:

308* अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतस्रो महीम् ।

29 Before 29, Ś₁ K₁-3 BD (except D₁. २) T₁ G₁
 M₂ read कुशल्य डं. — ^a) K₂. ५ De₂ Dn D₂ तं (for तु).
 — ^b) K₂ विशां पते (for युधि). — ^c) K₂ D₂ M₂ तदा
 (for ततः). K₂ Dn D₂ पर्यपृच्छत ताम्सर्वान्.

30 ^a) K₂ D₁. २ बाला (for राजन्). — ^b) Ś₁ K₁
 B₁. २ D₂. २ कक्षिता. — K₂ om. (hapl.) 30^c-31^b. — ^d)
 Ś₁ K₁ मित्रं (for इष्टं).

31 K₂ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^a) T G₂. ५ M₂
 रुदं (M₂ 'द'तीं तामथो दृष्ट्वा; G₁. ५ M₁ रुदंतीं तां (M₁ by
 transp. तां रुदंतीं) तथा दृष्ट्वा. — ^b) Ś₁ K₁. २ B₁. २. ५
 D₂. ५. ५ कक्षिता (or 'तां'); K₂ De Dn D₁. २ T₁ G₁ M
 'कक्षिता. — ^c) M₁ तथै* (for सहै*).

32 ^a) K₂ Dn D₂ जनित्र्याः; B₁. २. ५ जनन्यैः; B₂
 D₁. ५. ५ जनन्यै. K₂ B₂ Dn D₁. २ कथयामास. — ^b) B

ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
 अथ वेदिपतेर्माता राक्षशान्तःपुराचदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
 कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
 तप्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
 एवमुक्तस्तथा राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

C. 3. 2693
 B. 3. 68. 39
 K. 3. 68. 44

Do सैरित्री (also in the Virāṭa, *passim*); G₁ सैरित्री. Ś₁
 K₁ B₂ T₁ G₁ रुदती (G₁ 'ती') भृशं; K₂ D₂ रोदितोति वै;
 K₂ De रुदतीति वै; D₁ T₂ G₂ रुदि (D₁ 'द')तीति च; G₂
 रोदतेति च; G₂ रोदितोति च; M₁ रोदते भृशं. — ^a) K₂ Dn
 D₂ T₂ G₂ सहा* (for समा*). — ^d) B₂-4 De D₁. २. ५. ५
 वेद्य; G₁. २. ५ विदि (for वेद).

33 ^b) Ś₁ चेदियुगत्; K₂ M₂ चांतःपुरे; M₁ चांतःपुरं.
 K₁ तुतः (sic); K₂ नतः; G₁ M₂ तथा (for तदा). — ^d)
 K₂ समं गता (for सहाभवत्).

34 ^a) K₂ B D (except D₁-3) भाविनी (for भा
 मिनी).

35 ^b) K₁ भर्तुश्चासितलोचना.

36 ^{ab}) Ś₁ K₁-3 De D₂ तत्वं; K₂ B Dn D₁. ५. ५
 श्रोतुं; D₂. २ ज्ञातुं (for एवलो). K₂ D₁-3 तत्वं; B Dn
 D₂. ५ एवलो (for ज्ञातुं). — ^c) D₂ मखेन (for तखे*). Ś₁
 K₁ D₁ S (except G₁ M₁) च (for हि). K₂. ५ De समा*
 (for ममा*). — ^d) T₂ (by corr.) पृच्छे त्वां (for पृच्छ
 न्या). T₁ G₁ त्वं द्विजोत्तमः; G₂ दिव्यरूपिणीं; M₂ देव
 यणिनीं.

37 ^a) T₁ G₁ M₂ ततो (for तथा). — ^b) D₁ सुदेवो
 हि द्विजोत्तमः. — ^c) K₂ Dn₂ D₂ T₁ G₂ आचष्ट; De आचष्ट.
 — ^d) T₁ G₁ M₂ दमयन्ती.

Colophon om. in D₂. D₂ has a lacuna in place of
 it. — Major parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-
 parvan: N (except Dn₂; D₂ om.) T₁ G₁ (all om.)

६६

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
 राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
 स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हतराज्यो महीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३
 ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
 सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४
 अस्या रूपेण सदृशी मालुषी नेह विद्यते ।
 अस्याश्चैव भुवोर्मध्ये सहजः पिपुरुत्तमः ।

sub-purvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy.*
 no. (figures, words or both) : Dm (*sup. lin.*). ५३ ६८;
 D₁ ७१; T G M₂ (after corr.) ६५ (as in text); M₁
 ६६; M₂ (before corr.) ६७. — *Sloku no.*: Dn D₁ ३९.

66

1 ^a) G₁ धृतिमान् (for धर्मात्मा). — ^b) K₂ Dc Dn
 D₅ भीमो नाम महायुतिः; G₁ श्रीमान्सत्यपराक्रमः.

2 D₅ om. 2^{ab} — ^a) B D₄ ६ वीरो; T₁ G₁ धीमान्
 (for नाम). — ^c) D₂ नलस्य राज्ञो दयिता — ^d) T₁
 विश्रुता; G₁ संमता (for धीमतः).

3 ^a) K₂ ४ Dn D₂ २. २ धूतेन; B₂ वै द्यूत- (for वै द्यूते).
 S राजा (for भ्रात्रा). Dc D₁ स द्यूते निजितो भ्रात्रा. — ^b)
 S महामनाः (for मही). — ^c) T₁ दमयंत्यास्तु यो भर्ता;
 G₁ दमयंत्या च महितः. — ^d) K₂ B D (except Dc₂ D₁ २)
 प्राज्ञायत; K₄ प्रज्ञायत. K₁ D₅ कुत्रचित्; K₂ Dn कस्यचित्;
 B₂ कंचन; D₂ (m as in text) G₄ किंचन. T₁ G₁ नलो
 न ज्ञायते नृपः.

4 ^a) Some MSS. दमयंत्यर्थ. — ^c) D₂ [अ]स्माभिस्व
 (for बाला). — ^d) Dn₂ D₃ पुत्रि; S देवि (for पुत्र). D₂
 स्वपुरेण निवे.

5 ^b) Dc D₅ मालुषे. K₂ B (except B₁) Dn D₅ न
 हि; D₂ नात्र; T₁ G₁ M₂ नैव (for नेह). Ś₁ K₁ २. ४ D₂
 मालुषी नोपपद्यते. — ^c) Ś₁ K D (except D₄ ६) श्लेष
 (K₂ एष) (for चैव). — ^d) T₁ G₁ २. ४ विद्मद् (T₁ 'रु')त्तमः.

श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५
 मलेन संबुतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणेव चन्द्रमाः ।
 चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिमित्तः ॥ ६
 प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
 न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
 असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काश्चनसंनिभम् ॥ ७
 अनेन वपुषा बाला पिपुनानेन चैव ह ।
 लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८

बृहदश्व उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
 सुनन्दा शोधयामास पिपुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

— After 5^{cd}, T₁ ins.:309^b स दष्टो बहुशो नाथ लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।— ^a) G₁ स दष्टो बहुशो नाथ (cf. 309^a).

6 ^a) Dc तस्याः; D₁ [S]प्यस्याः (for ह्यस्याः). — ^b)
 K₂ ४ B₂ ४ Dn D₅ छत्रोभ्रेण; D₁ २ महाभ्रेण; D₂ लोका-
 भ्रेण. — ^c) D₅ चिह्नभूतो; T₁ ऋदिभूतो. T₂ G M₁
 स चा(G₁ सदा)त्यर्थ (for विभू). —

7 ^a) T₁ G₁ २ च (for [ह]व). K₂ B₁ २. ४ D
 (except D₁ २. ६) 'कलुषस्येदोर्'; T₂ G₂ (corrupt) 'कलु-
 वेनेदोर्'; G₄ (corrupt) 'कलुषो वेदो'. — ^b) T G₁-२ लेखेव
 न विरा'; G₄ लेखा नातीव राजते. — ^c) K₂ D₅ क चास्या; B₄
 नैतस्या; D₂ न तस्या; T₂ G₂-४ अस्यास्तु (for न चास्या). K₂ ४
 Dc D₂ २ (marg. sec. m.). २ T G M₂ ह्यस्यते; K₂ गम्य';
 D₁ M₁ विद्य' (for नश्य'). Ś₁ K₁ २. ४ D₁ २. २ (marg.
 sec. m.) दिश्यं (for रूपं). — ^d) K₁ रूपं. T₂ G₂-४ मल-
 समन्वितं. — ^e) K₂ B (except B₁) Dn D₂ २ अभि-
 (for अपि). — ^f) T₁ भवत्यस्य स्वभावतः.

8 ^b) T₁ विद्मद्; G₁ ४ विप्रुषा'. K₂ D₁ २ तेन (for
 [अ]नेन). K₂ D₁-२ T G चैव हि; K₂ B Dc Dn D₂ ६
 सुविता (for चैव ह). K₂ (corrupt) पिपुनानेस्तरंतिता;
 D₂ तिलकेन च चैव ह. — ^c) G₁ चैव (for देवी). — ^d)
 Ś₁ निम्बुतो'; K₁ निहुतो'; K₂ B₂ ४ Dn D₅ G₁ निभूतो';
 K₂ ४ D₂ निहितो'; D₂ निहतो'.

9 N (except B₂ ४) G om. the ref. — ^a) K₂
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — ^d) G₁ ४ विप्रुद; G₂ विद्मद् (for पिपु).

स मलेनापकृष्टेन पिबुस्तस्या व्यरोचत ।
 दमयन्त्यास्तदा व्यञ्जे नभसीव निशाकरः ॥ १०
 पिबुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
 रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
 उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
 भगिन्या दुहिता मेऽसि पिबुनानेन सूचिता ।
 अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
 दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १२
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
 यथैव ते पितुर्गृहे तथेदमपि भामिनि ।
 यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
 तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।

अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
 अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युपितेह वै ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
 सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
 चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
 दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
 पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
 बाढमित्येव तामुक्त्वा दृष्ट्वा मातृष्वसा नृप ।
 गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
 प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वस्वपानपरिच्छिदाम् ॥ २१

C. 3. 2716
B. 3. 69. 23
K. 3. 66. 23

10 °) T₁ 'गृष्टेन' (for 'कृष्टेन'). — °) T₁ G₂ विदुस्; G₁ विप्रद; G₂ विप्रद (for पिबुस्). D₅ तस्यां; T₂ G₃. 4 अस्या (for तस्या). K₁. 4 तस्यावरोचत; T₁ मयो विरोचत; G₁ तस्या अरो; G₂ अस्यावरो. — °) Ś₁ K₃ B₄ D₅. 8 तथा; K₁. 2 B₂ Dn D₅ यथा (for तदा). — °) Ś₁ नभस्येव. K₄ B₁. 3 (m as in text) De D₁ S दिवाकरः. 11 °) K₂ T₁ G₂. 4 विदुः; G₁ विप्रद (for विदुः). — °) B₄ T₂ G (except G₁) विशां पते; D₄. 6 [अ]थ भारत (for च भारत)

12 °) T₁ विदुस्तानेन; G₁ विप्रवां; G₂. 4 विदुनां. — °) K₂. 4 B D (except D₂. 3. 8) राजस्तस्य मं. — °) T₁ G₁ M₂ चारुलोचने.

13 °) Ś₁ K₁ च (for तु). — °) K₄ D₅. 3. 8 दशार्णस्य; T₁ 'र्णे तु. T₁ M₂ (by transp.) गृष्टे पितुः.

14 K₂ om. 14^{ab}. — °) B₁ तथे' (for तथे'). K₂ B₄ Dn D₄. 6 [ए]व (for [ह]दम्). K₂ B Dn D₄. 4. 6 G₁ मम; D₁ इति (for अपि). B D (except D₁. 2. 6) G₁ भामिनि. — D₂ om. 14^{cd}. — °) B₁ यथेयं. Ś₁ K B₁. 2 D (except D₄. 6, D₅ om.) च; B₄ [ह]दं (for हि) — °) D₄ [ए]व ते (for तव). K₁ तथैव तव भामिनि.

15 °) B₂-4 G₁ सा प्रं; De D₁ T₁ यंत्रं; M₂ नतो हृष्टेन. — °) Hypermetrie! K₂ B Dn D₄-6 S प्रणम्य (for अभिवाद्य).

16 °) T₂ G₂-4 सुखमप्युषिता. Ś₁ K₁. 2 Dn D₅ T₂ G₂ त्वयि; B₂ [ह]ति वै (for [ह]द वै). — °) K₄ B₁ transp.

सदा and त्वया.

17 °) Ś₁ K₃ B D₄. 6 सुखतरं. G₁ काभो (for वासो). — °) K₂ De D₁. 4. 6 चिरविप्रोषिता; K₄ D₅ चिरं विप्रोषितां; B₁ चिरं पर्युषितां.

18 G₁ transp. 18 and 19. — °) K₁ B₄ अपि; T₁ G₁ M₂ चैव (for च हि). K₂ T₁ G₁ नीनौ (for नीतौ). — °) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव).

19 G₁ transp. 18 and 19, B D₄. 6 G₁ transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — °) K₂. 4 De D₂ S (except M₂) चापि; B D₄ चैव; D₂ वा मे (for चापि). K₄ D₅ कर्तुं (for किञ्चिन्). S मम (for मयि). K₄ D₅ किञ्चिद् (for कर्तुम्). — °) Ś₁ K₄ B De Dn. n₂ D₂. 6. 6 विदर्भौ (for 'भर्ज'). B D₄. 6 गंतुम् (for यातुम्). — °) T₁ M₂ transp. शीघ्रं and यानं.

20 °) T₂ G₂-4 प्राह (for उक्त्वा). T₁ G₁ M₂ बाढमित्येवमुक्त्वा तां — °) K₄ T₁ तदा (for नृप). — °) Ś₁ स्थिता; G₁ तथा (for ततः) D₂. 3 पुत्रस्यानुमते तां. — After 20, M₂ ms

310¹ प्राहिणोदमयमर्त्ता तां तदा विप्रपुरस्कृतम् ।

21 °) K₁. 2 B Dn D₂. 4-6 T₂ G₁. 2 M₁ प्रा' (for प्र'). — °) Dn D₄. 6 श्रीमर्त्ता. B₂ D₄ शीघ्रवाहिना. — °) Ś₁ K₁ T₁ स्वास्वपानपरिच्छदां (T₁ 'दं'); K₂ D₄-6 T₂ G₂ स्वास्वपानपरिच्छदां (D₄ 'दं'); K₂ G₂. 4 स्वास्वपानपरिच्छदं; D₂. 3 G₁ शुभाचनेन (D₂ स्वर्णजालः; G₁ स्वर्णमानः) परिच्छदा. 22 °) K₁ transp. ततः and सा — °) Ś₁ K₂-4 B₂

C. ३. २७१७
B. ३. ६९. २४
K. ३. ६६. २४

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।

विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विश्वां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वै तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेदमनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत् ॥ १
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेण पिहिता राजभोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ २

तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्ट्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

D₁ D₂ s. (before corr.). 4. ६ विदर्भान्. K₂ D₁ D₂ पुनः;
B₂ D₂ 4. ६ शुभां. — ^a) T₁ G₁ M₂ वैदर्भी (for प्रहृष्टः).
K₂ D₁ D₂ G₂ समं (for प्रत्यं).

२३ ^a) Ś₁ K D (except D₄) चोभौ (for चैव).

२४ ^b) D₂ T₂ G₂-4 M₁ तपं (for यशं). — T₂ G₂
om. (hapl.) 24^a-26^b. — ^c) Hypermetric! K₂ 4 B
D₁ D₂-६ परेण विधिना देवी (K₂ दृष्ट्वा; B D₂ ६ तान); K₂
D₂ D₂ S (T₂ G₂ om.) विधिना तेन (K₂ नापरः; D₂ ना-
पारः; T₁ M₂ नानेन) कल्याणी; text as in Ś₁ K₁ D₁ D₂ s!

२५ T₂ G₂ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) Ś₁ D₂ स-
तनयां; K₁ सुतनयां; K₂ [ए]व कल्याणी; K₂ [अ]थ तनयां
(for [ए]व तनयां). — ^d) D₂ ग्रामाणि नगराणि च.

२६ T₂ G₂ om. 26^{ab} (cf. v.l. 24). — ^a) Ś₁ व्युषिता;
K₁ ३ व्युषिता; D₁ सा व्युष्टा; D₂ साव्युष्य; G₂ M₂ साव्यु-
ष्य; G₂ M₁ सा व्युष्य (for सा व्युष्टा). D₂ ६ T₁ रजनी.
D₂ D₁ तां तु (for तत्र). — ^b) K₂ B D (except D₁ s.)
भाविनी. — ^d) D₂ D₁ मैत्री (for द्वं).

Colophon om. in K₂ D₁ D₂ s. — Major parvan :
Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁ ३ B D₂
D₁ s. 4. ६ T₁ G₁ (all om sub-parvan name) mention
only नलोपाख्यान. — Adhy. name: D₂ दमयन्तीविदग्धे-

गमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ 72;
T G M₂ 66 (as in text); M₁ 67. — Śloka no.: D₁ 28.

६७

१ ^b) D₂ (? gloss) वज्रामि (for ब्रवीमि). — ^{cd})
K₁ s. 4 B D₁ D₂-s. ३ चैतस्य (for वै तस्य). T₁ (G₁ M₂
नलस्यान्वेष्टेण यत्नः कियतामि (G₁ कर्तव्य इति साम्प्रतं; T₂ G₂-4
M₁ नलस्य नरवीरस्य यत्नस्यानयने पुनः (M₁ तनः)).

२ All MSS om. the ref. ! — ^a) T₂ G (except
G₁) M₁ सा (for तु). B₂ दमयन्तीं तथेत्युक्त्वा. — ^b) T₂
G (except G₁) M₁ देवी सुवृत्ता. — ^c) Ś₁ K₁ बाष्पेन
विहिता; K₂ 4 B D₁ D₂ 4. ६ T₂ G₂ नापिहिता. K₂ ६
B₂ D (except D₄ ६) राज्ञी; K₂ देवी.

३ ^a) K₂ ततो (for तु तां). Ś₁ प्राप्तां (for दृष्ट्वा). — ^b)
T₂ G₂-4 सहसांतः. — ^c) G₁ अभूतत्र (for अतीवासीद्).
— ^d) B D₂ ६ चैव (for च प्र).

४ ^a) Ś₁ K₁ 4 D₂ महाभागा; K₂ D₁ D₂ T₂ G₁ ३
राजं; D₂ D₁ बाहुं (for राज). — ^c) S नृप शृशं (T₁
M₂ सुता) (for तव सुता).

५ ^a) Ś₁ D₁ मा; K₂ 4 D₁ D₂ ३ सा (for मां). — ^b)
T₂ G₂-4 विभो (for नृप). — ^c) B₂-4 D₂ ६ T₁ M₂ प्र-
ततां; D₁ प्रयातु च; D₂ प्रगच्छतु; T₂ G₂ प्रेष्ट्यां च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्राप्सापयद्दिशः सर्वा यतश्च नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणवर्षमाः ।
 दमयन्तीमथो हृष्टा प्रस्थिताः स्नेत्याहुवन् ॥ ७
 अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 भुवर्षं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
 क नु त्वं कितव छित्त्वा वत्सार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दक्षमाना भृशं बाला वत्सार्धेनामिसंभृता ॥ १०

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
 एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्मष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
 संभृचो निरनुक्रोशः शङ्के मङ्गाग्यसंक्षयात् ॥ १४
 स कुरुष्व महेश्वास दयां मयि नरर्षभ ।
 आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वच्च एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

C. 3. 2736
 B 3. 69. 43
 K. 3. 67. 15

प्रयतन्तु). G₁ ब्राह्मणाः सर्वतः प्रेष्याः. — ^a) Ś₁ K D (except D₄ s) मार्गणे (for दर्शने); cf. v. l. 6.

6 K₄ om (hapl.) 6 Before 6, T₁ G₁ s. 4 M₂ ins. बृहदन्तः. — ^a) G₂ s. 4 M₂ तथा (for तया). K₂ Dn D₅ प्रवेशितो; K₃ D₂ s. 'नोदितो; B₂ 'बोधितो. — ^c) Ś₁ D₂ T₁ G₁ s. प्रस्थाप'. D₂ प्रस्थापयन्नुवाचेदं. — ^d) K₁ s. D (except D₄ s) 'मार्गणे; cf. v. l. 5.

7 ^b) Ś₁ K D (except D₄ s) ब्राह्मणास्तदा; T₁ G₁ 'णास्तु ते; G₁ द्विजसुंराव (for ब्राह्मणवर्षमाः). — ^c) K₁ अथो पृष्ट्वा; K₂ D₅ अथोत्पृष्ट्वा; Dn₁ n₂ n₃ (before corr.) अथो सूत्रा; D₂ ततो हृष्टा; T₁ तथासाद्य; T₂ G₂-4 M₂ अथापृच्छय; G₁ तदापृच्छय; M₁ समापृच्छय (for अथो पृष्ट्वा). — ^d) K₂ Dn D₅ ते तथा; D₂ स तया (for स्नेत्या). — ^e) K₂ D₂ ते तथा; D₂ स तया (for स्नेत्या).

8 ^b) T₂ G₂-4 सर्वदेशोचित्वं (G₄ 'द्वयं' पृथक्. — ^c) Ś₁ K₁ ब्रूयात्; K₂ s. 4 Dn D₄ s. Cn ब्रूयात् (D₄ 'स्तं'; K₂ ब्रूयुः स्तं; B₁-s D₂ ब्रूयात्स्वं; D₂ ब्रूयात्; S (except M₁) ब्रूत वै; text (भुवर्षं) as in B₄ M₁ Cnp. ☞ Cn: भुवर्षमिति पाठे स्वायत्सु. ☞ B D₄ s. राजसंसत्सु; D₂ s. जनसंचं तु (D₂ 'चेतु). De D₁ ब्रूयात्स्वं (D₁ 'स्व' राजसंसत्सु; D₂ कथयध्वं स संसत्सु.

9 = 3. 72. 18. — ^a) De D₁ कुत्र (for क नु). Ś₁ K₁ किं (for त्वं). T₂ (by corr.) G₂ छिद्य (for छिश्वा). — ^b) T₂ G₂-4 वासोर्धं. K₂ D₅ तदा (for मम). — ^c) D₂ विजने (for विपिने).

10 = (var.) 3. 72. 19. — ^a) D₂ सा वै स्वया; G₁ सा तथैव. K₂ Dn D₅ स्वया दद्या; K₄ स्वयादिष्टा; D₂ यथादिष्टा; G₁ समादिष्टय. — ^b) K₂-4 B D₂-6 तथास्ते; De Dn D₁ तथा ते (Dn₂ वै). Ś₁ K₁ De Dn₂ D₁ तत्; G₁ त्वं (for त्वत्). K₄ (by corr.) G₁ प्रतीक्षणे; De 'क्षते; a

few MSS. प्रतीक्षणी. — ^c) T₂ G₂-4 M₁ [अ]निशं (for भृशं). — ^d) K₂ s. 4 Dn D₅ 'नापि; D₂ 'न च; D₄ 'नासि; T G (except G₁) 'नैव (for 'नाभि).

11 = (var.) 3. 72. 20 — ^a) B₂ D₂ मे (for वै). T₂ G₂-4 देव (for वीर). — ^d) K₁ s. 4 D (except D₂) वदस्व; T₁ G₁ M₂ प्रयच्छ (for वदस्व). K₂ M₂ मे (for च).

12 ^a) K₂ Dn D₅ एवम् (for एतत्). T₂ G₂-4 M₁ चान्यच्च (for अन्यच्च). B₁ s. De D₁ s. 4 s. वक्तव्यः. — ^b) K₂ B₂ मम (for मयि). — ^c) Ś₁ K₁ s. 4 D₂ 'ध्याय' (for 'भूय'). K₂ B₁ De D₁ [S]पि (for हि). — ^d) K₁ s. दक्षानि (for दहति). — After 12, M₁ ms.

311^b तथा दहति शोकाभिर्द्वयं मम नित्यशः ।

13 ^a) K₄ स्मर्तव्या; M₂ कर्तव्या. K₂ रक्षितव्या च. — ^b) K₄ S (except T₁) पत्नी पत्या (G₂ s. 4 पत्न्या) हि (G₁ च) नित्यदा (K₄ सर्वदा; T₂ G₂ नित्यतः).

14 ^a) Ś₁ K₁ ज्ञातव्यः (for ख्यातः प्राज्ञः) K₁ 'नृत्वं (for 'नक्ष). — ^b) K₁ T₁ G₁ s. M च वै; K₂ s. Dn D₂ s. अबान्; T₂ G₂ s. 4 च सन् (for च स्वं). K₄ D₂ सर्वदा (for त्वं सदा). De D₁ सानुक्रोशमितिः सदा. त्वं apparently does not make position here! — ^c) T₂ G₂-4 सभृचो (for संभृचो).

15 ^a) K₂ De Dn D₁ s. तत् (for स). T₁ s. (by corr.) G₂ s. 4 M₂ कुरु त्वं (for कुरुष्व). Ś₁ महीष्वास; K₂ Dn D₅ नरव्याघ्र. — ^b) G₂ s. 4 कृपां मयि. K₁ s. 4 B D₄ s. नरेश्वर; G₄ नराधिप. — ^d) K₄ श्रुतं; B De D₁ s. 4 G₁ मया; T₁ M₂ श्रुतो (for हि मे). K₂ s. B₁ D (except D₄ s) T₂ G₂ श्रुतः; K₄ T₁ M₂ मया (for श्रुतम्).

16 ^a) D₂ सततं (for यदि वः). — ^b) Ś₁ K₂-4 D

C 3 2797
B, 3 69 41
K 3 67 16

एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चामौ क्व च वर्तते ॥ १६
यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशामनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वामौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते अरण्यकपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।

अथ कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः

(except D₃ 4 a) कथंचन (for द्विकश्चन). — ^c) K₂ Dn D₈ नलः (for नरः). — ^d) Ś₁ K₁ क्व (for कश्च).
K₂ 9 Dn D₈ नु; K₅ स (for the second च).

17 ^a) Ś₁ K₂ T₂ G₂ M₁ यश्च वो; K₂ De Dn D₁ 5 a यश्चवं; K₄ यश्चदं; B D₁ यदि वो; D₂ यथेदं; D₃ यथेव (for यश्च वो). B₂ ब्रूयात् (for श्रुत्वा) — ^b) B₂ श्रुत्वा प्रति; G₂ 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp.). D₃ स्वया प्रतिवचो मम — ^c) K₂ 4 D (except D₃ 6) तस्य (for क्षिप्रं)

18 ^a) De D₁ अथ (for यथा) K₁ 2 4 B Dn (Dn_{3m} as in text) D₄ 6 T₂ G₁ 9 M₂ Cnp वचः (B₂ च नः); K₃ यूयं; De D₁ वाचः (for च वः) K₃ B₂ D₂ T₁ वि (for न) Ś₁ यथा वो न नु जानीयाः — ^b) Ś₁ स्वरिते; K₁ चरिते; K₂ Dn D₆ ब्रुवतो; T₂ G₂ चरद्भिर्. B₂ Dn D₆ मम श्रामनात्; M₂ भीमचोद — ^c) De D₁ सद्भिर्; G₂ 4 चेह (for चैव). — ^d) Ś₁ यथा; De D₁ बृह (for तथा).

19 ^a) K₃ B (except B₂) D₁ M₁ वामौ (for वरं) — K₃ om. (hapl.) 19^bc — ^b) T₁ वापिधनो; M₁ वाप्यधनो De D₁ T₂ G₂-1 [S]पि वा (for भवेत्) — ^c) M₂ अथ (for यदि) Ś₁ K₁ वामौ विरूपः; K₂ 4 Dn D₃ 3 6 वाप्यसमर्थः (for वाप्यथैकामः). — ^d) Ś₁ K₁ 3 B De D₁ 4 6 तस्य (for अस्य) T₂ G₂ विवक्षितं (for चिकीर्षं)

20 Before 20, T₂ G₂ 3 M₁ ins. बृहदश्वः — ^a) K₄ स्वगच्छंतं; De D₁ नु गच्छंतं; D₂ स्वगच्छन्तै — ^b) B T₁ 3 (by corr.) G₁ दिशः — ^d) B₁ 4 Dn D₄-6 G₁ transp. तथा and तदा. K₁ B₂ D₃ G₂ तदा (for तथा) K₂ T₁

यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनं तदा ॥ २०
ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१
तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
श्रावयांचकिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

तथा; B₂ नृपं; De D₁ भवेत् (for तदा)

21 ^a) K₂ T₁ च; G₁ सु- (for सः) — ^b) D₈ T₂ G₂ 4 तदा (for तथा). — ^c) T₁ अन्वेषन्ते; T₂ G₂-4 M₁ अन्विच्छन्तो. — ^d) D₂ विजग्मुस्ते (for नाधिजग्मुर्). B₂ द्विजोत्तमाः

22 ^a) T₂ G₂-4 तस्या (for तच्च) K₄ D₂ ततः; M₁ तदा (for तथा) D₆ सर्वं (for सर्वे). — ^c) Ś₁ K₁ 3 4 D₂ 3 5 वीर; G₁ सर्वे (for विप्रा). — ^d) K₂ D₂ 6 तथेरितं; De D₁ यथेप्सितं; D₈ T₂ G₂-4 यथोदितं.

Colophon om. in D₂ — Major partan: Ś₁ K₁ T G आरण्य. — Sub-partan: N (D₂ om.) (om. subpartan name) mentions only नलोपाख्यान. — Adhy no (figures, words or both) K₁ T G M₂ 67 (as in text), Dn (Dn₁ sup. fin.) M₂ (before cor.) 69, D₁ 73, M₁ 68. — Śloka no: Dn 50, D₁ 22.

68

1 ^c) De D₁ अभ्येत्य; D₂ प्राविशन् (for प्रत्येत्य) D₄ 6 नगरी D₂ मध्यम् (for भैमीम्)

2 ^b) Ś₁ K₂ D₂ 3 मयानिशं; K₁ मयाचितं; K₂ Dn D₄ मया नलं; K₄ ब्रह्मनिशं (for दिवा) — ^c) D₄ 6 T₁ अयोध्या- (for अयोध्या) Ś₁ अयोध्यानगरीमस्य; K₁ अयोध्यां नगरीशश्च — ^d) Ś₁ lacuna. K₁ भंगस्वरिर्; K₂ (? gloss)

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिपस्थितः ॥ २
 श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
 ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किञ्चित्तुपर्णो नराधिपः ।
 न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयामकृतः ॥ ४
 अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
 स्रुतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्यम्बाहुकः ।
 शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
 वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

ऋतुपर्णम्; Ks. 4 M1 भागस्वरिर् (Ks "रिम्"), B आगस्वरिम्;
 Dn Ds 6 भांगामुरिम्; Ds भांगामुरिर्; Ds (C gloss) ऋतु-
 पर्णः; T1 भागस्वरिर्; G1 भागस्करिर्; G2 भागस्वरिम्; G4
 भागस्वरिर्; M2 as in text¹ De D1 भारं चाभिमुखः स्थितः;
 D2 भारं वस्वितः स्थितः; T2 G3 भास्वरीं समुपयुया (Cf
 v.1. 3. 69-10, 70-2, 6, 71-30, 72-11, 74-23,
 76-18).

3 ^a) De Dn1 D1 6 M2 श्रावितं च; D2 श्रावितस्य K1
 त्वदीयं मे (for मया वाक्यं) — ^b) K1 महावाक्यं (for
 त्वदीयं स) S1 मे; K3 D6 च; B1-3 सु (for स) K3
 त्वदीयं च सभासन्; T2 G (except G1) त्वदीयं जनसंसदि
 — ^c) Here and below B (mostly) ऋतुपर्णो K Ds 6
 T2 G (except G1) M1 महाभागो — ^d) K4 यथावद् (for
 यथोक्तं)

4 ^b) K1 महामानाः; B2 महीपतिः; D2 महानृपः (for
 नरा) — ^c) T1 G1 M1 न चास्य (G1 तन्नामी) पार्षदः
 कश्चिद् — ^d) G2 भाष्यमाणो T2 G2-4 M1 (by transp.)
 [S] सकृन्मया

6 ^a) K2 Dn2 u3 D6 ततस् (for सूतस्) D2 न च
 तत्र नृपद्रस्य — ^c) T1 G1 दीर्घयाने; M2 शीघ्रयानः Ks 4
 De D1 8 6 T' G2-4 च (for सू); K2 B Dn D2 4 6
 शीघ्रयानेषु कुशलो — ^d) K2 3 B4 Dn3 Ds-6 मष्ट (for
 मृष्ट)

7 ^b) K2 B3 Dn D6 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः) — ^c)
 D1 व्याकुलं (for कुशलं) D2 स च (for चैव)

8 S II = (var.) 3 72-25 ff. — ^b) B3 T2 (by

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
 रहिता भर्तृमिश्रैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुवेन च ।
 यत्मा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनेर्हृतवामसः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
 सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वग्निोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राजश्चैव निवेदय ॥ १२
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३

con 1 G2-4 गोपयति — G1 con S^{cd} — ^c) Ds 6 सद्यो
 (for सद्यो) — ^d) Ks 4 Dn D1 2 2 a before con) 6
 जितः (Ks "तं" स्वर्गो — ^c) B De Ds 6 T1 G2 M2 स्यास्यो
 (B4 स्या); T2 G1 2 4 M1 चापि (for चैव) — ^f) K2
 Dn D6 G1 कुप्यन्ति M1 कथंचन. — After 8, K1 B D
 (except Ds 3 8) S ms.

312^a प्राणांश्चाग्निश्च चान्द्रायण्यन्ति वरस्त्रियः ।

[K1 S (except M2) "कनना De D1 प्राण वा (D1 'प्राणा')
 विश्वं येन De D1 कुप्यन्ति (for वर) — B4 S प्रायःनृप (G4
 'त' (for) योऽभ्येत्य.)

9 ^c) B2 पत्या (for यस्या) K2 [अ]निनः; K3 T2 G
 (except G1) वने; K1 [अ]न्येन (for तेन) — ^d) S1 K1
 ततो (for तत्र)

11 K4 D2 transp. H^{ab} and H^{cd} — ^d) 10^d,
 S1 K Dn D1-3 6 क्षुधितं व्यसनानुते (K1 'नान्वितं'; K4
 D2 3 "ननुते")

12 ^a) T2 G2-4 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं — ^d) T2 G2-4
 M राज्ञे (for राज्ञा) K1 4 B2 चैव (for चैव)

13 Before B3, T' G1 8 M ms. मूढदशः — ^a) T1
 G1 M2 पूर्व (for एतत्) K2 विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी).
 — ^c) K2 De T2 G2-4 ततोऽभ्येत्य, De D1 चतोऽभ्येत्य; D2
 महाराज (for रहो) — ^d) D2 सर्वं मातरं न्यवेदयत
 — After 13, G1 ms.

313^a अयमर्थो मृषा न स्याद्वाक्पणस्य कथंचन ।

14 ^b) G4 M2 भीमो (for भीमे) K2 3 B3 Dn D6
 G1 कदा (for कथं) — ^c) S1 K De Dn D1 8 2 नियो-

C. 3. 275B
B. 3. 70. 15
K. 3. 68. 15

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
त्वत्सन्निधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्नव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
समानेतुं नलं मातरयोष्यां नगरीमितः ॥ १६
विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भागिनी ॥ १७
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

इयेहं (Ś1 'इयेते'); B D4. 6 समा (D4 मया) योक्ष्ये. — 4) Ś1 K Dc D1-3. 5 सुदेवं ब्राह्मणं यथा (Ś1 K1. 4 D4 तथा).

15 4) Ś1 K1-3 D4. 5 च; D3 (by corr.) T2 G3 स; G1 M तु (for न). — 6) K3 नैव तत्; K4 D3 मे मति; G1 धमेतः (for मे मतम्). — 7) Ś1 K3 B3 Dn D1-3 T1 G1. 2. 4 प्रकर्तव्यं; K1 Dc3 D4 'पक्षव्यं'; K3 'मंतव्यं'; K4 B4 T2 G3 M 'वक्तव्यं'. — 8) B3 यदि मत् (for मम चेत्). B1 D3 S transp. प्रियं and इच्छसि.

16 4) B D4 यथैवाहं समा; Dc3 यथा स्वाहं समा; D4. 6 यथाहं सुसमा (Dc समुपा) नीता. — 5) S [ह]ह (for [आ]शु). K3 D3 वंजुवत् (for बान्धव). — 6) S श्वः (for [आ]शु). — 7) Ś1 समायातु; K3 समानीते; G3. 4 M1 तमा-नेतु. — 7) Dc T1 G1 अयोध्यानगरीमितः (T1 G1 'रीं प्रति'). — After 16, S ins.:

314* ऋतुपूर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 4) K3 B Dn D4. 6 तु (for च). — 5) Ś1 K1. 3 अतर्पयत (K3 'च'); K3 Dc D1. 3. 6 तर्पयामास. — 6) K1 भारत; K3 B D (except Dn1 D1-3) भागिनी. — After 17, S ins.:

315* उवाच चैनं महता संपूज्य ब्रविणेन वै ।

18 4) G3 M3 चैवा (for चेहा). B3 ब्राह्मन्; Dn3 तत्र (for विप्र). — 4) K3 Dn D3 यद्व्यो न (for यथा नाव्यः). — 5) K1 (corrupt) यच्छह इ समे.

19 4) Ś1 G3 उक्त्वा (for उक्तो). Ś1 साक्षीर्वादैः

गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
गत्वा सुदेव नगरीमयोष्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपूर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
आस्थास्यति पुनर्मैत्री दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः शोभूते स भविष्यति ॥ २२
यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
एवं तथा यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपूर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

(sio) (for तामाशी). K3 Dn D2. 5 स एवमुक्तोधा (D2 'क्त्वा चा') श्वास्य (for 4). K1. 3 B3 Dc D1. 3. 4. 6 T1 M3 समं-गलैः; D3 तथाविधं (for सुम). — 7) K2. 4 Dn1. n3 D3 उपाययौ; B4 Dc D1 S अनु (G1 अध) ययौ. — 8) Ś1 अ महामनाः; K1-3 Dn D4-6 सुमहा; K4 G1 M1 सु (G1 तु)-महातपाः; Dc D1 स (D1 सु) महायथा.

20 4) T G2-4 M भूवत् (for ततत्). D4 आनाय्य; T1 चानीय (for चानाय्य). K4. 4 Dc Dn D1-3. 6 G1 ततः सुदेवमाभाष्य (K4 'नामानं; Dc D1. 3 G1 'मानाय्य').

21 5) S (except T1 M3) अयोध्यां तत्र ते नृप. — 4) S चिकीर्षति (G1 वरिष्यति) (for चिकीर्षती). Ś1 K1 सा मासं सपुतोहितं; K3 D3 संपन्नमिव कामगः; K3 B Dc Dn D1-4. 6 संपतन्निव कामगः (K3 D3 'तः'); K4 इदं द्विजवरोत्तम. — 5) D3. 3 (marg. sec. m.) करिष्यति (for आस्था).

22 4) K3 D1 तत्रागच्छति. — 5) K3 Dn G1 तथा च; M3 याथावद् (for यथा च). K1 यथा च गणिते काले; D3. 3 यथावगणितः कालः. — 6) B1 सं; T2 G2-4 M3 च (for स).

23 Ś1 K3 D3 om. (hapl.) 23^{abed}. — 4) K1. 4 B3. 4 Dc D1. 3. 5 T G2. 3 M यदि संभाव (or 'वि') नीयस्ते (T1 M3 'या ते'). — 5) B3 वरं वै (for भर्तारं). K1 वर-मेष्यति (for वरयि). — 6) M transp. न and स. K1. 3 B3 D3 T1 सं; K4 D1 वि (for स). — 7) B Dn D3. 4. 6

६९

बृहद्वच उवाच ।

क्षुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयन्स्पर्शयन् वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
 विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 एकाह्वा हयतस्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
 दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
 अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४

नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
 मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
 स्त्रीस्वभावधलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
 स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवश्ना गतसौहृदा ।
 मम शोकेन संविप्ना नैराश्याचनुमध्यमा ॥ ६
 न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
 ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ७
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।

C. 3. 277a
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

T₂ (by corr.) G₂ नलो जीवति वा न वा; D₂ नलो जीवेन्मृ-
 येत वा.

24 ^a) K₁ ५ D₁ तथोक्तं; K₂ Dn D₂ यथोक्तो; D₂
 नियुक्तो.

Colophon om. in D₂ — *Major parvan* : Ś₁ K₁ T
 G₂-५ आरण्य. — *Sub-parvan* : N (D₂ om.) T₁ (om.
 sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy.*
name : B₂ सुदेववाच्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both) : Dn (Dn₁ sup. ltn.) M₂ (before corr.) 70,
 D₁ 74; T G M₂ (after corr.) 68 (as in text), M₁
 69. — *Sloka no.* : Dn D₁ 27.

69

1 ^a) T₂ G₂ वाचः. — ^b) B (as usual) ऋतुपर्णो.
 T₁ G₁ M₂ जनाधिपः. — After 1^{ab}, T₂ G₂-५ ins. :

316* सारथीभ्यः समानीय वार्ष्णेयप्रभृतीन् वृषः ।
 कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।
 बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

2 ^a) K (except K₁) B De Dn D₂-७ विदर्भा (B₂
 वैदर्भी). K₂ B De Dn₂ ns D₄ ७ M₂ गंतुमिच्छामि.
 — ^c) K₂ एकाह्वा; D₁ ५ एकाह्वात्. — ^d) K₂ वक्ष्य (for
 मय्य).

3 ^a) Ś₁ K₁ एवमुक्ते तु; B₁ D₂ ७ कस्तु. — ^b) B₂ ५
 D₂ ns D₂ S च (for ह). — ^c) B₂ ५ व्यदीर्यतेव ह्रवयं.
 — ^d) K₂ D₂ महद्वचः; T₂ G₂ ५ सं(G₂ स)प्रवक्ष्यौ (for
 प्रवक्ष्यौ च). Ś₁ महामतिः; K₁ महीपतिः; K₂ महायुतिः; T₁

G₁ M₂ महायज्ञाः.

4 ^a) K₁ ५ Dn D₂ ७ वदेदेव; K₂ न चैवेवं; D₁-२
 कथं चैतत्; T₂ G भवेदेव (G₁ वचो नैतत्) (for भवेदेतत्).
 — ^b) T₂ G (except G₁) किं तु (for कुर्यात्). — ^c) G
 (except G₂) M अस्मदर्थ. — ^d) B D₂ ७ उपायः परिचितः.

5 ^a) Ś₁ तव; D₂ कर्म; T₁ G₁ M सा तु (for बत).
 — ^b) Ś₁ K₁ ५ B₁ ५ ५ Dn D₂ ७ T₂ G भर्तुकामा. K₁
 मनस्विनी; K₂ De T₁ G₁ M यज्ञ. — ^c) Ś₁ निहिता; K₁
 निहता (for निकृता). — ^d) Ś₁ K D (except D₂ ७)
 कृपणा पापबुद्धिना.

6 ^a) Ś₁ K₁ ५ B₂ T₂ G₂ स्त्रीस्वभावश्च चपलः; K₂ स्त्री
 स्वभावाच्च [च]पला; T₁ G₁ ५ ५ M₂ स्त्रीभावश्चपलो लोके.
 — ^b) D₂ एतद् (for एवम्). D₂ स्यादेवं नैव सा कुर्यात्.
 — ^c) K₂ Dn₁ ns विवासाद्; D₂ समापि; D₂ विवास-
 (for विवशा). K₁ काममोहिता (for गत). — ^d) T₁ G₁
 M₂ दोषेण (for शोकेन). K₂ संनसा; K₂ विवशा (for
 संविप्ना). — ^e) Ś₁ एकाह्वात् (for नैराश्यात्).

7 ^a) Ś₁ न चैवं; K₂ ५ Dn D₁-५ ५ नैवं सा; K₂ B न
 नैवं (G₁ नस्त्यैवं) (for न चैवं). — ^b) G₁ transp. तथ्यं
 and पथ्यं. Ś₁ K Dn D₁ ५ ५ य(Ś₁ K₁ ५ त)देव सत्यं
 वासत्यं; B D₂ ७ यदत्रातथ्यं (B₂ यथा) तथ्यं (B₂ पथ्यं)
 च; De सत्यं यदत्रासत्यं वा; D₂ सत्यं वा यदि वासत्यं. — ^c)
 K₂ निश्चितं. — ^d) T₂ G₂-५ कार्यं यद् (for वै कामम्). — ^e)
 K₂ आत्मनश्च; De₁ D₂ ७ आत्मार्थं च; T₂ G₂ ममार्थं च; G₂
 मर्थं च.

8 ^a) D₂ स वि- (for इति). — ^b) K₂ Dn D₂ जना-
 धिपः; De नरेखरं (for नरा).

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

कृताञ्जलिर्वाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
एकाह्वा पुरुषव्याघ्रं विदर्भनगरीं नृप ॥ ९
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनृपाज्ञया ॥ १०
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अध्यगच्छत्कुशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताल्लक्षणैर्हर्नैः पृथुप्रोथान्महाहन्तृन् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः ।

9 K₁ om. (hapl.) 9^{ab}. — ^a De अभि' (for प्रति').
Ś1 K (K₁ om.) D (except D₄. 6) वाच्यं (for सत्यं).
— ^b N (K₁ om.) गमिष्यामि, — ^c K₃. 4 D₁. 3 एका-
ह्वात्; B D₄. 6 एकाहात्. — ^d K₃. 4 D₁ विदर्भानगरीमितः
(K₃ 'रीं नृप'; B₁. 3. 4 D₄. 6 विदर्भनगरं नृप; D₃ विदर्भो
नगराधिप; D₅ विदर्भानगरीं स्वतः; T₃ G₂-4 M₁ विदर्भनगरं
ध्रुवं. — After 9, D₃ (marg. sec. m.) ins.:

317* एवमुक्त्वाऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसन्तदा ।
यद्येवं भविता शो वै किं ते कामं करोम्यहम् ।

10 ^b D₃ (by transp.) राजन्श्चक्रे; S चक्रे राजः. — D₁
om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^c G₁ उपागम्य. — ^d Ś1
भर्गश्चरि'; K₁ भर्गस्वरि'; K₃ Dn D₃. 4. 6 T₃ (before corr.)
G₃ भांगसुरि'; K₃. 4 D₃. 3 M भागस्वरि'; B₁. 3. 4 भांग-
सुरि'; D₂ भागासुरि'; D₅ भुंगासुरि'; T₁ G₁. 2. 4 भागस्व-
(G₁ 'स्करि'); text as in B₁!

11 D₁ om. 11^{ab} (of. v.l. 10). — ^a Ś1 K₁. 3
D₃. 3. 3 स चार्यमाणो; B₄ M स त्वार्य'; G₁ संस्वर्य'. K₄
बहुया; D₅ च श्रुशम् (for बहुश). — After 11^{ab}, K₁ B
D (except D₁-3. 3) ins.:

318* अश्वाजिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ।
— ^a D₃ T₁ M₃ अभ्य'; D₅ अथा' (for अभ्य'). — ^b
K₄ D₁. 3 सुवेगात् (for समर्थान्).

12 K₃ om. 12^{bc}. — ^b = 17^b. D₃ 'समायुतान्';
M₁ 'जवान्वितान्. — ^c K₄ पृथुशान्; D₃ 'वोणान्; D₅
'श्रेष्ठान्. D₃ महाशून्; D₅ महाबलान्. — ^d D₅ देशान्;
S शुभान् (for शुद्धान्). — After 11, S ins.:

319* इक्ष्यमानान्कुशानन्नेजैवेनाप्रतिमान्पथि ।
[M कशेर (for कुशान्). T₁ भुवि (for पथि).]

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४
बाहुक उवाच ।
एते हया गमिष्यन्ति विदर्भाभात्र संशयः ।
अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५
ऋतुपर्णे उवाच ।
त्वमेव ह्यतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६
बृहदश्व उवाच ।
ततः सदश्वश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

13 ^{ab} T₃ G₂-4 तान्ब्रूया दुर्बलान्गजा (G₄ 'लानश्चान्')
प्राह कोप'. — ^c K₄ D₁. 3 कर्म (for कर्तुं). — ^d K₃ B
Dn D₄. 6 T₃ G₂-4 न (for हि). De corrupt.

14 ^b Ś1 K₁. 3 वहिष्यन्ति; K₃ D₁. 3 T₃ G₂-4 वहंतीमे;
D₅ वास्यंतीमे. S (except T₁) रथं (for मम). Cf. 22^b.
— ^c K₃ B D₅ Dn D₄. 6 महदध्वानमपि च; D₃. 3 महा-
नध्वायमपि च; T₁ G₁ M₁ महान्तमपि चाध्वानं; T₃ G₂-4 M₃
महानध्वा स चैकाह्वा. — ^d K₃ B Dn D₃-4. 6 T₁ M
गंतव्यं; G₁ गंतव्यं.

15 After the ref., K₃ B₄ Dn D₃ ins.:

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पाशोपपार्श्वयोः ।

द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयो प्रयागे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been
divulged here! ☞ Cn : एको ललाटे ... इति श्लोकः कश्चित्
वृत्तये । ☞]

— ^a B₃ वै तान् (for हया). — ^b Ś1 K₃. 3 B₁ D₅ D₁. 3
विदर्भान्नात्र. — ^c K₃ B Dn D₄. 6 यान् (for अथ). T₃
G (except G₁) अथान्यान्ब्रूहि राजेंद्र. — ^d K₃ कान्; T₃
G (except G₁) हयान् (for ब्रूहि). K₃ B Dn D₃. 4-6
G₁ M₃ तान्; K₃ अन्यान् (for कान्). Ś1 K₁ D₁ योजया-
म्यहं; D₃ योजये हयान्. — After 15, D₃ (erroneously)
ins. an addl. colophon.

16 T₁ G₄ राजा (for ऋतु' उ'). — ^b K₃ B Dn
D₄. 6 कुशलो ह्यसि. — ^c G₁ समर्थान् (for समर्थस्त्वं).
— ^d D₃ तान्विनि- (for तानेव)

17 All MSS. om. the 10f. ! — ^b = 12^b. M₁
'जवान्वितान्. — ^c K₄ स नलो (for कुशलो). — ^d K₄
रथे ततः; D₃ नलो रथे (by transp.); D₅ तथा नलः; T₃

योजयामास कुशलो जवयुक्ताग्रये नलः ॥ १७
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहस्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १८
 ततो नरवरः श्रीमाञ्जलो राजा विशां पते ।
 सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ १९
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
 ह्यतमारोप्य वाष्पेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २०
 ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेतुर्निवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोप्याधिपतिर्धोमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा ह्यसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्पेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य ह्यज्ञताम् ॥ २३

किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा हि लक्षणे वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
 शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्वयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
 उताहो स्विद्वेदराजा नलः परपुरंजयः ।
 सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
 अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
 अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
 भवेतु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

C. 3. 2803
B. 3. 71. 32
K. 3. 69. 35

G₂₋₄ रथोत्तमे; M₁ रथेन तु.

18 °) T₃ G₂₋₄ सञ्चलस्तु; M₁ तथा युक्तं (for ततो युक्तं).

19 °) T₃ G₂₋₄ प्रीतो (for श्रीमान्).

20 °) D₁ तस्मिन्स्थे; D₂ रश्मिभिस्तु. — °) D₂ गंतुम् (for यातुम्). D₂ नलो याति सुवेगतः; T₃ G₂₋₄ नलो गंतुं प्रचक्रमे. — °) Ś₁ नैषधं; K₁ नैषधः (for वै परम्).

21 °) K₂ 4 D₁ D₁ 3 ते नोद्यमाना. K₂ 4 D (except D₂ 4. 6) विधिबद्; T₁ G₁ M₁ बहुधा. — °) N अथा' (for इवा'). — °) D₂ (?) erroneous gloss बाहुकं (for रथिनं). D₂ S (except M₁) मोहयंति च.

22 °) K₁ B₁ 2. 4 De D₂ T₁ (by transp.) दृष्ट्वा तु; K₄ D₁ 3 च दृष्ट्वा. B₂ दृष्ट्वा तथा तु ता'. — °) B₁ 2. 4 De चहयो; D₂ D₂ 4 चहंतो; T₁ ब्रजतो (for चहतो). Ś₁ K₂ 4 D₁ 3 मनोमाल्लरंहमः. — °) Ś₁ K D₂ D₂ T₃ G₁ 2. 4 श्रीमान् (for धीमान्). — °) G₁ गतः (for ययौ).

23 °) K₂ 4 De D₁ 3 T₃ G₂₋₄ च (for तु). T₃ G₂₋₄ तद् (for तं). K₂ 3 D₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — °) T₁ G₁ M₁ हयानां प्रहणं. K₁ च तं; De D₂ च यद्.

24 °) K₁ छेष (for अयं). — °) K₂ B D₂ D₂ D₂ 6 नल (for हि).

25 °) K₂ नु; K₄ T G₁₋₃ [S]पि; D₁₋₃ M₁ हि (for स्य). — °) B D₂ D₁ 3 मातुष्यं. B₁ अनुसंप्राप्तो; T₁ G₁ परमं प्राप्तो (for समनु'). — °) D₂ परमगर्हितं; D₂

*दुःखिनः (for परमशोभनम् = परम् + अशोभनम्. Commonly, though erroneously, taken as a compound परम + शोभनम्!).

26 °) D₁ रथे; G₁ नलो (for भवेद्). G₁ भवेत् (for नलः). — °) K₁ अयं (for सोऽयं). — °) K₂ D₂ D₂ अनु' (for सम').

27 °) Ś₁ K₂ D₁ अथ वायं; K₂ D₂ (D₂ as in text) D₂ अथ चेह (for अथ वा यां). Ś₁ K D₂ (D₂ as in text) D₁₋₃ 3 विद्यां (for वेद). De अथ वा नलतुल्योयं; T G अथ वायं नलाख्यातः (T₁ G₁ 'हेद्'). — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ (D₂ as in text) D₂ वेत्ति; D₂ विद्यात्; D₂ विद्यात् (for विद्यां). K₂ तामेव; De वेत्ति च (for तामेव). G₁ विद्यामेव स वा'.

28 Ś₁ K₁ D₁ 3 G₂ om (hapl.) 28^{ab}. — °) K₂ चेयं; B De D₂ 6 चापि; T₃ G₂ 4 M₁ चाप (for चेयं). — °) K₂ 4 D₂ D₂ 3 बाहुकस्य; T₃ G₁ 3 अथ (G₁ 'ति') मन्ये (for अस्य मन्यं). — °) K₄ यथा (for नायं). Ś₁ K₁ 3 स्वतोमेन नलं (Ś₁ 'लो') मन्ये. — °) K₂ B₂ D₂ D₂ 6 च (for तु).

29 °) Ś₁ K₁ 3 वसुधागले; T₃ G₂ 4 वसुधामिमां (for पृथिवी'). — K₁ om. 29^c-30^d. — °) T₃ G₂₋₄ संयुक्ताश्च. Ś₁ D₂ 3 विरूपणैः; K₂ D₂ D₁ 3 निरूपणैः; T₁ M₁ विरूपिताः; G₁ निरूपितः; M₂ विरूपकैः. B D₂ D₂ 6 प्रच्छन्नाश्चापि रूपतः.

C. 3. 2803
B. 3. 71. 32
K. 3. 69. 35

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।
स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।

उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृह्णीष्व महाबुद्धे ह्यानेतान्महाजवान् ।

30 K1 om. 30 (cf. v.l. 29). — °) Ds तं वेत्तुं (for भवेत्तु). Ks B4 Dn Ds न; B1 स्त (for तु). — °) De D1 गान्धर्वम्यतां; T1 G1 चि(G गा)त्रवैरूप्यकं. — °) Ds प्रमाणतस्तत्प्रमाणः; T2 G2-4 M1 प्रमाणपरिहीन(M1 'ण)स्तु. — °) Ds न भवेत्तु (for भवेदिति). N (except S1 Ks; K1 om.) मतिर्मम (for हि मे मतिः).

32 °) De D4. 6 बहुधा (for 'शो). T2 G2-4 हृदयेन बहुशो धीमान्. — °) S1 T1 परिचितयत्; Ks Dn1. n2 Ds. 6 T2 Gs M1 पर्य(Dn3 'रि; Ds 'धि)चितयन्; B1. s. 4 De प्रलचितयत्; D1 सम; Ds स्वभ्य. — °) K1 धीमतः (for सारथिः).

33 S1 Ks M1 om. (hapl.) 33. — °) K1 Ds T2 G2-4 ऋतुपर्णस्य; Ks Dn Ds. 5 'अ. K1. s Dn D1-2. 6 T2 G2-4 राजद्रोः; B2 राजपिद; T1 G1 Ms इष्टैव. — °) S (M1 om.) वीरः (for राजा).

34 °) Ks Dn Ds ऐकाग्र्यं च; T1 G1 Ms बलं शौर्यं. Ks Dn3 Ds यथोत्साहं; Ks M1 अथो. — °) Ks Ds T2 G2-4 'संग्रहणे. De Dn3. n2 Ds च यत्; T2 G2-4 तथा. — °) De परं प्रयत्नं सं; T2 G2-4 कौशलं चापि सं. — °) S1 G4 च; T1 G1. 2 Ms सः (for इ).

Colophon om. in Ds. — Major parvan: S1 K1 T G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: N (except B4; Ds om.) T1 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B4 ऋतुपर्णप्रयाण. — Adhy.

no. (figures, words or both); Dn (Dn1 sup. lin.) Ms (before corr.) 71; D1 75; T G Ms 69 (as in text); M1 70. — Śloka no.: Dn 36; D1 34.

70

°) M1 वनान्युपवनानि च. — °) Ks (before corr.) De1 T2 (before corr.) G2. 4 अग्नि- (for अति). — °) K1 D1-2 M खचरः; Ks विचरन्; T2 G1. 3 स्वद्वनः.

2 °) S1 नृपे (for रथे). — °) = 6°. Ks Ds. 6 S तथा (for तदा). Ks. 4 Ds भाङ्गस्वरि; B De1 Dn Ds. 4. 6 T2 (after corr.) Gs आंगा(B1 'गं; B2. 4 'ग; Ds 'गि)सुरि; Ds2 गंगासुरि; D1. 6 M1 भार्गस्वरि; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 भागस्व(G1 'स्क'रि); M2 भाङ्गस्वरि. S1 भार्गस्वरितो नृपः; K1 भंगस्वरितो नृपः; Ks सुरथेन महाजनाः. — Ks om. 2°-3°. — °) B1. 2 अथो; B4 Dn1. n2 D4. 6 T2 (after corr.) Gs अथो; T1 तथा; T2 (before corr.) G2. 4 तदा (for अथा).

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 2). — °) Ks D1 नृपः; Ds तथा (for तदा). — °) S1 Ks च (for [इ]ति). — °) Ds प्राह (for आह).

4 °) Ds महाबाहो (for 'बुद्धे). — °) T2 G2-4 M1 मनो (for महा). — °) S1 K1-3 Dn1 D1. s. 6 G1 एतं; B2. 4 De T G2-4 M1 एतन् (for एतं). Ds वै (for मे). Ds वार्ष्णेयं स्वर्णवीराजा. — °) Ds. 2 T1 G1 आ(Ds चा).

वार्षेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥
एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
आससाद् वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।

पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुष्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
ततो रथादवमुत्प राजानं बाहुकोऽञ्जवीत् ।
परोक्षमिव मे राजन्कथ्यसे शत्रुकर्षण ॥ ११
अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ॥ १२
अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

3. 2821
3. 72. 14
3. 70. 14

नीयताम् (for आनयताम्). K1. s B De Dn D4. s T4 G3 M3 इह (for इति). D5 पटमानयतीति मे; T4 (before corr.) G4. s M1 'यतेति ह.

5 °) B2 D5 तु (for तं). Ś1 K1 नलस्तं च प्रत्युवाच. — °) K2 T दूर- (for दूरे). — °) D2 G1 च (for स) K4 D1. s. s transp. त्वया and पुनः. K4 B1-s De Dn D4. s. s नाहर्तुं (D5 'नेतुं) शक्यते पुनः; K5 न शक्यः स पुनस्त्वया.

6 °) K1 De Dn1. n2 T1 G1. s. s M2 उक्तो (for उक्ते). G4. s [आ]सीत् (for [अ]थ). — °) = 2°. B2 T1 M तथा (for तदा). Ś1 भार्गवरिः; K1 अंगस्वरिः; K2 De1 Dn D3. s. s अंगसुरिः; K3. s D2 भार्गवरिः; B1 अंगसुरिः; D2s भोगसुरिः; D1. s M भार्गवरिः; T1 आगस्वरिः; G1 आगस्वरिः. T2 G2-4 नातिप्रीतमना नृपः. — °) K4 D1 राजा (for राजन्). — °) K4 कलिनं तु (for फलं). M1 विभी' (for विभी').

7 °) D1. s [S]प्र्युवाच तं (for ऽभ्यभाषत).

8 °) K2 सर्वं सर्वं; B2 Dn2 (by corr.) D5 सर्वं सर्वो; D4 सर्वं सर्वे. B D4. s न जानीते. — °) G1 (corrupt) न ज्ञानः पुरुषः क्वचित्.

9 °) Ś1 B1. s D4. s T2 G2 पत्राणि (for पर्णानि). — After 9^{ab}, B4 ins.:

321* संख्यानानि मयेनानि सर्वाण्यस्य वनस्पतेः ।

On the other hand, after 9^{ab}, D1 reads 10^{ab}, which in turn is followed by a variant of 10^{cd}:

322* प्रचिनुष्यस्य शाखे द्वे पञ्चान्या या प्रशाखिका ।

— K1 om. 9^{cd}. — °) Ś1 K2 Dn D4 [अ]पि (for च). — °) T1 G1. s. s कृतं; M स्थितं (for शतम्). K2 तत्रैक्षे नपि कं शतं. — °) K1. s B एकमपत्राधिकं; K3 D2 एक-

विशा'; K2 एवं पत्रा'; Dn2 एकमात्रा'; G4 एकं पत्रा'. Ś1 K1-s De Dn D2 चात्र (for पत्र). — After 9, D1 ins.:

323* अयुनं चैव पत्राणामनयोरपि शाखयोः ।;

while D2 ins.:

324* लक्ष्यं क्षीतिमाहसं पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D1 reads 10^{ab} after 9^{ab}. — °) T2 (by corr.) G2 [S]पि (for ऽथ). Ś1 K1. s. s D2. s अयुनं चापि (K1 चाम्पि; K2 D2. s चैव) पत्राणां; K3 D2 अयुनं चैव पर्णानां; T1 फलकोट्यथ पत्राणि; T2 (before corr.) G2. s M फलकोट्यपि (M 'थ) पत्राणां; G1 फलकोटिसहस्राणि. — °) K2. s D2. s. s अनयोरपि शा'. — °) K2 परिमुष्यस्य; K4 प्रथिते शाख्य; D1. s प्रचिनुष्यस्य; D2 (by corr.) प्रचिनुष्येनं; G1 प्रचिनुष्यस्य. — °) T G याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः; M1 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके. — °) Ś1 K D1-s. s (before corr.) आसां (for आभ्यां). — °) K2 एकोनं; G1 M1 पंचानां (for पञ्चोनं).

11 °) Ś1 K Dn D1-s. s रथमवस्थाप्य. — °) B Dn2m D2. s. s शंसये. Ś1 K1. s B1. s. s D1-s शत्रुकर्षण. — After 11, K2. s Dn D2 ins.:

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयिष्या विभीतकम् ।

[Cf. 12^{cd}.]

12 °) Ś1 K1 अथास्य; K2. s B1. s De Dn1. n2 D1. s अथात्र; D2 अथानु; D3 यथात्र; M1 (corrupt) अथ के. — °) S (except M1) विजानाम्यपरोक्षतां. — Dn2 om. 12^{cd}. — °) K2. s B D (except D1. s, Dn2 om.) M1 शातयिष्ये. T1 M1 विभीतकं.

13 °) B2 D4. s इह; D1 T1 M2 एतन् (for एवं). B2 चेदिह; G2 चेति च (for वेति च). K2 B1 G4 इ; B2 D1. s. s M2 वा; D2 वै (for च). — °) K2 पश्य त्वं च

C. 3. 2822
B. 3. 72. 15
K. 3. 70. 15

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमिव वाष्ण्यो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १३
 तमब्रवीन्नृपः स्रतं नायं कालो विलम्बितम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १४
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वाष्ण्येसारथिः ॥ १५
 अब्रवीदुत्तुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १६
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १७
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

विदर्भान्यदि यात्वाद्य स्रयं दर्शयितासि मे ॥ १८
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं बिभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥ १९
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 सोऽवतीर्य रथात्पूर्णं श्रातयामास तं हुमम् ॥ २०
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २१
 अत्यद्भुतमिदं राजन्दष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २२
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
 विद्वद्यश्च हृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २३

(for पश्यतस्ते). Ś1 K1 नराधिप. — °) K1, 4 D1 एव;
 K2 B2 Dn D4. ६ अपि; D2 एकं; D2 T2 (by corr.) G2
 इह (for इव).

14 °) B1 ततोऽब्र. T2 G2-4 ततोऽब्रवीन्नृपसुतः. — °) K2 B उप; D4. ६ उपा (for समा). T2 G2-4 M1 परमं
 यत्नमास्थितः.

15 °) K2 प्रातीक्ष वै (for प्रतीक्षस्व). K2 B1-3 D4. ६
 तु (for त्वं). — °) Ś1 K2. ३ D2. ६ त्वरितो; D1 त्वरते.
 D2 भव (for भवान्). — °) K2 एवं (for एष).

16 °) K2 Dn D5 तु (for तं). K2 B D4. ६ अथाब्र-
 वीरुत्तुपर्णः. — G4 om. (hapl.) 16^b-19^a. — °) K2 Dn
 (Dnam as in text) D5 शास्त्रा (for यन्तः). — °) D2
 शैव (for अपि).

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 16); Ś1 K2 D2 om. (hapl.)
 17^a-18^b. — °) K2 त्वत्कृतां (for त्वत्कृते). — °) K2. ६
 B Dc Dn D1. ६ T1 विदर्भा (B2 वैदर्भा); M2 वैदर्भा.
 T1 जयकोविद; G1 नय; M1 अय. K1 राज्यं सर्वं विनिश्चितं.
 — K1 om. 17^a-18^b. — °) D2 त्वा (sup. lin. च) (for
 त्वां). — °) G1 निविघ्नं (for न विघ्नं).

18 G4 om. 18; Ś1 K1. ३ D2 om. 18^a (cf. v.l. 16,
 17). — °) B1 transp. च and ते. — °) M मा (for
 मां). K2 विदर्भा हयकोविद (cf. 17^b). — °) Ś1 K2-4
 B2 Dc Dn D1. ६ विदर्भा; D2. ६ विदर्भ. Ś1 K1 वा
 यात्वा; K2 गत्वा; D2 चात्वा (for वात्वा). D2 विव-
 र्भायां ततो गत्वा. — °) K2 D2 मैत्री (for स्रयं). T2 G2
 च (for [अ]सि).

19 G4 om. 19^a (cf. v.l. 16). — °) K2 B Dc D4

ततः (for अथ). — °) K2 Dn D5 संख्याय च; K2 T2 G2. ३
 'वेदं; D2 'यैनं; G1 'योयं; G2 संख्या एतं. Ś1 K1 विभो तव;
 T1 M1 विभी (for बिभी). — °) Ś1 K2-4 B2 Dc Dn D1. ३. ६
 विदर्भा; D2 विदर्भ. — °) Dn D4 G2 कुरु-
 ष्वेदं. Ś1 K1. ६ D1. ३ न ते विज्ञो (Ś1 'ज्ञं) भविष्यति.

20 °) T2 G2-4 एव (for इव). — °) K2 गणयंत्ये
 तु बाहुक (marg. sec. m. बिभीतक); D1 गणस्व प्रत्युवाच ह.
 — K2 Dn ins. after 20^b; K4, after 20:

326^a एकदेशं च शास्त्रायाः समादिष्टं मयानघ ।
 गणयस्वास्तत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।

K4 cont. :

327^a ततस्त्वं बाहुको राजम्भासौकोदेशमप्युत ।
 फलानि परिसंख्यातुं त्वरमाणोपचक्रमे ।

— °) Dc G1 तं (G1 वै) हुतं (for तं हुमम्). D1 श्रातयित्वा
 स वै हुमं; T2 G2-4 M गणयामास शास्त्रिके (T1 M वै हुमं).

21 B2 transp. 21^a and 21^b. — °) K2 D1 तु (for
 स). — °) M1 बाहुको (for राजानम्). T2 G2-4 M1 वाक्यम्
 (for इवम्). T1 M2 राजा वचनमब्रवीत्. — °) T2 G2-4
 यथोक्तं वै (for यथोक्तानि). — °) K2 तान्येव च; G2 यार्-
 स्वेव. Ś1 K1. ३ Dn D1-3. ६ T1 G1 M तु; G2 वै (for च).

22 °) B2. ३ D4. ६ अथाद्भुतं. — °) B2 M ते विद्यां;
 T2 G2-4 का विद्या. — °) K B1. ३. ६ Dc Dn D1. ३. ६
 M2 ययै; G2 M1 येनै (for यथै). D1 ह्यते (for ज्ञा).

23 °) D2 गमनोत्सुकः. K2 Dn D5 नृप; G1 तथा
 (for तदा).

24 °) G2 बाहुकस्य चः श्रुत्वा. — °) D1. ६ नृप (for
 मम). T2 G2-4 वैदि विद्याह्वयं च मे. — °) T2 G2-4 त्वं

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
 मतोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥ २५
 यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २६
 तस्याश्वहृदयज्ञस्य शरीराभिःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्गमन् ॥ २७
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाभिः स विनिःसृतः ।
 स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ २८

नराधिप (for पुरुष*)

25 ^d) K₂ B₂ Dn D₂. २ तं तथेत्यब्रवीद्वचः; G₂ तथैवेत्य-
 ब्रवीच्च तं.

26 ^a) K₂ तथोक्तं त्वं; K₂ D (except D₀) यथोक्तं त्वं;
 B₂ अथेष्टं त्वं; G₁ यथास्वेष्टं B₂ D₂ ४. ६ तद्; T₂ G₂-4 M
 वै (for त्वं). S गृहाण त्वम्. — ^b) D₂ परमं (for हृदयं).
 K₂ D₂ मम (for परम्). — ^c) Ś₁ K₁ चाश्व*; K₂ ४ De
 D₁. २ २ अश्व* (for मेऽश्व*). — ^d) Ś₁ K₁. २ B₂ ४ Dn
 (Dn₂ before corr.) D₂. २ T₁. २ (before corr.) G₁. २
 तिष्ठति. — ^e) Ś₁ नलस्य (for नलाय). — After 26, D₁. २
 ins. :

328* ददाविकमना भूत्वा शुचिः पुरुषसत्तमः।

27 ^a) K₁ S कर्कोटक (T₂ G₂-4 कं)विषं. G₁ M₂
 तीक्ष्णं. — ^d) K₂ Dn₂. n₂ (m as in text) D₁. २ उद्गहन्;
 K₂ D₂ उद्गिरन् (for उद्गमन्). T₁ G₁ M₂ मुखात्पु तु
 समुद्गमन्.

28 ^a) D₂. ६ T₁ M तत्तत् (for तस्य). De तथा*; G₂
 सदा* (for तदा*). K₂ कलिस्तु पुरुषव्याघ्र. — ^b) K₂ D₂. २
 हव; D₁ च वि- (for स वि-). — ^c) T₁ यष्टितो (for कर्षि-
 तो). K₁ D₂ M₂ राजन् (for राजा). — ^d) Ś₁ K₁ अवाप्त-
 वान् (for अनात्म*). — After 28, G₂ ins. :

329* तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संल्लिप्तमकरोत्कलिः।

29 ^a) S (except M₁) विषाद् (for विष-). K₂ वि-
 मुक्तोभूत्. — ^b) Ś₁ K₁ B₂. ४ De₂ Dn₁. n₂ D₁. २ त्वं (for
 स्व-). — ^c) D₂ हृष्टन् (for देष्टन्). De शमुमैच्छत्कु-
 पितो. — ^d) Ś₁ बली; B Dn₂ D₂. ६ कलि (for नलः).

30 ^a) T₁ G₁ M₂ नतो (for कलिर्). — ^c) D₁ नियच्छ.

ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शमुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ २९
 तमुवाच कलिर्भौतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ३०
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ३१
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३२
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३३
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।

१३. २६६६
 १३. ७२. ३७
 १३. ७०. ३६

— ^d) T₁ G₁ प्रीति (for कीर्ति). K₂ D₁. २ M₁ आत्माभिः;
 D₂ यास्यामि (for दास्यामि). D₂ वै (for ते).

31 ^b) K₂ B₁ De₂ Dn D₂-६ G₁ मां शपन्; K₂ D₁. २
 साशपन्; D₂ (marg. sec. m.) सामवन्. K₂ T₁ कुपिताम-
 शप (T₁ 'वद्')पुरा. — ^d) Ś₁ K₁. २ ४ De D₁-२ तेनाहं
 (for ततो*).

32 D₂ om (impl.) 32^{ab}. — ^a) K₂ B₁. २ ४ Do₁
 D₁ अवसंस्त्वयि. — ^b) Ś₁ B₁ G₂ अपराजिता; K De Dn₂
 D₂. ६ T G₁. २ अपराजितः. Dn (Dn₂ as in text) D₁
 सुखदुःखमपराजितः. — After 32, K₁ ins. 332*. — K₂. २
 B D (except D₁. २ ६) ins. after 32; K₁ after 33 :

330* शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ।

33 ^a) Ś₁ Dn₂ D₂ M₂ त्वा (for त्वां). — ^b) G₂
 कथं (for कीर्तं). T₁ [अ]निदिताः (for [अ]नमित्र*).
 — ^c) K₂ B₂ मत्प्रभृतं; B₁ मत्प्रसूतं. — ^d) T₁ मत्प्रसादाद्
 (for न कदाचिद्). — After 33, S (except M₁) ins. :

331¹ न तेषां मानसं किञ्चिच्छरीरं वाचिकं तथा ।

अविष्यति नृणां राजन्कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।

[(L. 1) M₂ मानसं नदा (for बानिकं तथा) — (L. 2)
 T₂ G₂. ६ महाराज (for नृणां राजन्).]

— S (except M₁) cont. K₂ B D (except B₁. २ ६)
 ins after 33 K₁ ins after 32

332* भयार्तं शरणं यानं यदि मां त्वं न शक्यसे ।

[D₂ जान; D₂ T₂ G₂. २ यानं; T₁ G₁ राजन् (for यानं).
 K₁ De शक्यमि.]

— After 33, K₁ ins 330*.

34 ^a) G₁ राजन् (for राजा). B₂ एवमुक्तो राजा स.

C. ३. २८६
B. ३. ७२. ३४
K. ३. ७०. ३४

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्वैषधेन वै ॥ ३४
ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७०

७१

बृहदश्व उवाच ।

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।

ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— ^b) K₂ प्रायच्छत्; T₁ G₁ संयच्छत्. — ^d) K₂ प्रविशत्; T₁ M₂ विवेश च; G₂ M₁ आविवेश. T₁ G₁ M विभीतकं.
— After ३४^{ad}, D₁. ३ ins.:

३३३* कलिसंलग्नोदोषेण अपवित्रो विभीतकः ।

— ^a) K₂ T₂ G₂. ३ M₁ नो दृष्टः (for नादृश्यत्). Ś₁ K₁ कलि त्वन्ये तु (K₁ च) नापश्यत्; K₂ Dn D₂ कलिस्त्वन्यैस्त-
दादृश्यः; K₂ 'स्यैर्न चादृश्यत्; D₁. ३ 'स्यैरनादृश्यः; T₁ G₁ M₂ ततस्तेनैव नादृश्यत्. — ^f) K₂ B D₄. ६ T₂ G₂. ३ M₁ ह
(for वै).

३५ D₁ om. ३५^c-३६^b. — ३५^a=३९^a. — ^a) Ś₁ K₁ B₁-३ D₁ G₂. ४ संप्रणष्टे; K₄ D₄ T₁ संप्रविष्टे. K₂ B₂ D
(except D₄. ६; D₁ om.) T₂ G₂-४ राजा (for राजन्).
— ^d) K₂ B₂ Dn₁. ns D₂ G₁ संख्यायास्त; K₂ 'नार्थः;
B₁. ३. ४ D₁ M₁ 'य च; D₄. ६ 'यत्; T₁ M₂ 'य तु. B D₁
D₄. ६ फलान्यथ; T₂ G विभीतकं (G₁ फलानि च)

३६ D₁ om. ३६^{ab} (cf. v.l. ३५); D₂ om. ३६^a-३७^b.
— ^b) K₂ B₂ Dn D₄. ६ [अ]थ (for च). T₂ G₂-४ M₁
बलेन (for परेण). K₂ B D (except D₂. ३; D₁. ३ om.)
वै; T₂ G₂-४ M₁ च (for ह). K₄ तेजसा परमेण ह. — ^c)
K₂ वेगेन (for तेजस्वी). — M₂ om. (hapl.) ३६^a-३८^a.
— ^f) T₂ G₂ विभीतकोप्रशस्तः संवृत्तः स कलिः. — After
३६, K₂ D₁-३ ins.:

३३४* ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।

३७ D₂ om. ३७^{ab}; M₂ om. ३७ (cf. v.l. ३६). — ^a)
K₂ Dn₁. ns D₂ संगोदयामास; D₁ संबोधः.

३८ M₂ om. ३८^a (cf. v.l. ३६). — ^b) K₂-४ B D
'यशाः (for 'मनाः). — ^d) K₂ (sup. lin.) D₂ Dn₂ T₂
G₂ M₂ अप्यागमद्; D₂ अभ्यगमद्; G₁ अप्यपत्. K₂. ३
(sup. lin. as in text). ४ B D गुह्यं; G₁ हुमात्; M₁ स्वयं.

३९ ३९^a=३५^a. — ^b) Ś₁ K₁. ३ B₁. ३. ४ Dn D₂. ४-६
'पतिः (for 'पते). — ^c) G₁ वियुक्तः. B D₄. ६ राजा; T₂
G₂-४ M₁ तत्र (for राजन्). — ^d) T₂ G₂-४ 'विपर्ययः.

Colophon om. in D₂. — *Major parvan*: Ś₁ K₁ T
G₂-४ आरण्य. — *Sub-parvan*: N (except K₂; D₂ om.)
T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only
नलोपाख्यान. — *Adhy. name*: B₄ कलिनिर्गमः. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dn (Dn₁ sup. lin.)
M₂ (before corr.) ७२; D₁ ७६; T G M₂ (after corr.)
७० (as in text); M₁ ७१. — *Śloka no.*: Dn D₁ ४३;
D₂ ४२.

७१

१ ^a) Ś₁ K₂-४ B₂. ४ D₁ Dn₁ D₁. ४-६ विदर्भा. D₂
विदर्भायां तु संप्राप्तं. — ^c) G₁ तत्रा (for जना). B₁ महा-
राजं (for जना राज्ञे). K₄ D₁ D₂. ३. ४ राजन् (for राज्ञे).
— ^d) K₂ Dn D₂ प्रत्यपादयन्; D₂ च निवेदयन्.

२ ^a) K₂ ऋतः; D₂ D₂ राजन् (for राजा). — ^d) K₂
D₁ Dn D₂. ३ स विदिशो; K₂ सार्थः; K₄ स प्रां; B₂. ४ D₄. ६

नादयन्नथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः
हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ६
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७

दमयन्त्युवाच ।

चोप^१; D1. १ स(D2 च)प्र^२; T1 G2 चाथ दिशो; T2 G2 ताः
प्र^३; G1 अपि दिशो; G2 स्म वि^४ (for सोप^१). K4 B D
(except D4. १) दिशः (for दश). Ś1 K1 सर्वतः सविशो
दश. [सोपदिशो, syllabic haplology for सोपदिशो
दिशो?]

3 ^१ Ś1 चुकुशुः (for शुश्रुवुः). K2 नलाश्वास्ते विमुश्रुवुः;
D2 नलास्तत्र प्रमुश्रुवुः. — ^२ K2 B2 Dn D4. १ श्रुत्वा तु; K4
B1. १ De D2. १ श्रुत्वाथ. D2 तत्राहृष्यन्त; M2 संग्रह^३.

4 ^१ K4 B2 D (except D1. ४. १) G1 M2 तु (for च).
— ^२ Ś1 D2. १ तत्; D2 तु; T1 G1 M2 वै (for तम्).
— ^३ T2 G2. ४ निनदं; G1 निनदो (for नदतो). — ^४ Ś1
G1 गंभीरो. — After 4, K2. १ B D (except D1. १. १)
ins.:

335* परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।

6 ^१ Ś1 शैल^२ (for शाला^३). T2 G1. १. ४ चापि (for
चैव). K2 कुंजराः (for वारणाः). D2 प्रासादशिखिनः शाला
स्थाश्च वारणाः. — ^२ Ś1 K1. १. ४ D (except D4. १)
तत् (for तत्र). — ^३ T2 G2-४ मनोहरं; some MSS.
महीपते.

7 ^१ K2 Dn D2 तच्छ्रुत्वा; K4 श्रुत्वा तु; D2 श्रुत्वाथ
(for ते श्रुत्वा). — ^२ B1 D1 मेघनादम्; B2 मेघनाद (for
मेघोदयम्). D1 हवोन्मुखाः; D2 T1 M2 अवेक्ष्य वा (D2 ह);
G1 हवेच्छया. Ś1 K1 मेघोदयवशाद्यथा; K2-4 De Dn D2. १. १
मेघनाद इ(K2 'दमि)वोत्सुकाः; T2 G2-4 M1 रक्षे(G2. ४
'रक्षे'व जलदोदयं; text as in B2. १ D4. 1)

8 ^१ K4 श्रुत्वा तु; D4-१ यथार्थं; T1 G1 यथैव (for

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
अद्य चन्द्राभवकत्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

यथासी). — ^१ M2 रोदसी (for मेदिनीम्). B D4. १
transp. पूरयन्निव and मेदिनी. — ^२ K2-4 B D G4 M2
मसाह्लाद^३. — ^४ M2 नाम्य (for नल). K2 D2 T G एष
(for एष). D2 M2 महीपतेः; M1 तथा नृपः.

9 ^१ K2 Dn D1-3 अद्य. K4 चन्द्राकैवकत्रं. — ^२
= 10^१, 11^१, 12^१. Ś1 K1. १. ४ B D विनक्षया(K1 D1. १
'नक्षया'; K4 D2 'नक्षया')मि न संशयः.

10 ^१ Ś1 K1 D1 प्रवेक्ष्यामि. — ^२ N (except K2)
न अविष्यामि (for विनक्षि^३). Ś1 अयंशयः.

11 Ś1 G1 om. (hapl.) 11. — ^२ B1 मेघगंभीरो;
D2 M1 हंसनिर्घोषो. — ^३ K2 D (except D1. १. ४. १)
'प्रख्यं. — K1 om. (hapl.) 11^१-12^१. — ^४ K2. १ De
Dn D2 प्रवेक्ष्यामि हुताशनं; K4 B D1-4. १ विनक्षया(D1-3
'नक्षया')मि न संशयः.

12 K1 om. 12^१ (cf v.l. 11). — ^२ K2. १ B Dn
D2. ४. १ 8 (except T1 G1 M2) 'विक्रमः. — ^३ Ś1 K D
(except D2. ४. १) विनक्षया(K1. १ D1 'नक्षया'; D2 'नक्षया')मि
न संशयः.

13 ^१ M1 वाक्यं (for किञ्चिन्). — ^२ Ś1 K1 D4. १
[अ]नुपाकृतं; K2 Dn D2 [अ]पकारणं; K3 च पापकृतं; T G
[अ]नुपातकं (G1 [अ]नृतं कृतं). B न च (B2. ४ om. च) स्मरा-
म्यपाकृतं. — ^३ Ś1 K1 वचः (for न च). Ś1 वापि; K1
चापि (for वाक्यं). — ^४ Ś1 सुरेवपि; K2 D2 स्वेच्छयापि.
K2. ४ D (except D2. ४. १) कदाचन.

14 ^१ K4 वारमी च; T2 G2-४ वीरोपि. — ^२ Ś1
K2. ४ D2 दाना चाप्यधिको नृपैः; K1 धाना चाप्यधिकं नृपैः;

3 2865
3 79 13
3 79 13

G. 9. 2888
B. 5. 73. 14
K. 8. 71. 14

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽजीवानुवर्ती च ह्रीवचनम नैवधः ॥ १४
गुणास्तस्य स्मरन्त्या ये तत्पराया दिवानिश्चम् ।
हृदयं दीर्यत इदं श्लोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
बृहद्वच उवाच ।

एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्रेक्ष्य पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ण्येयबाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वार्ण्येयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
ह्यांस्तानवष्टुप्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।

K₃ Dc Dn D₁. s वाता चाम्यधिको नृपः (Dc गुणैः; Dn₁ नृपैः). — °) T G अहो (for रहो). G₄ [S]तीवानु (for डनीवानु). — °) K₃ & Dc D₁-s. s बलवान् (for ह्रीव वन्). K₃ क्षियन्मममथनैवधः.

15 °) K₄ चेदं; T₃ G₂ & M₁ इव (for इदं).

16 All MSS. om. the ref. l. — °) Ś₁ विलप्य; D₂ प्रलप्य. — °) G₁ भामिनी (for भारत). — °) G₁ महावेक्ष्म.

17 °) G₁ नृपम् (for रथम्). T₃ G₂-s M₁ आलोक (T₃ G₂ 'रोह')यंती वरुणे भेमी राजम्भनस्विनी. — °) T₃ G महाराजं (G₁ सवार्ण्येयं) (for मही). — G₄ om. (hapl.) 17^d-19^a. — °) T₁ M₃ सवार्ण्येयं सबाहुकं; G₁ महीपालं सबाहुकं.

18 K₃ G₄ om. 18 (for G₄ cf. v.l. 17). — °) T₃ G₂ s महाराथा (for रथो). — °) Dc [अ]द्यु (for [अ]य). — °) K₃ B₁ Dn 'मास वै रथं; K₄ D₁ s 'मास त रथं; D₂ (sup. lin. as in text) 'मास भूरथं; T₁ (inf. lin. as in text) 'मास कूरं.

19 G₄ om. 19^{ab} (of. v.l. 17). — °) T₁ रथात्क्याद् (for रथोप). — °) K₄ D₂ महाराथः; B Dc D₄ & T₁ महीपतिः (for नरा). — K₁ om. 19^c-20^b. — °) K₃ & B₂ & Dc₁ Dn D₄ & T G (G₄ om.) महाराजं. — °) = (var.) 3. 50. 5^b, 9^d (q.v.). B₂ & Dc D₄ & 'परा-कमः.

20 K₁ om. 20^{ab} (of. v.l. 19). — °) B₁ & G₁ युतः; T₃ G₂-s मुधा; M₁ तथा (for ततः). D₁ पूजयामास

उपतस्थे महाराज मीमं मीमपराक्रमम् ॥ १९
तं मीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं क्षीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नामिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयन्नाजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्मीमो मनसामिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

भारत. — After 20^{ab}, Ś₁ K₃ & Dn D₁ s (marg.). s ins.:

336* स तेन पूजितो राजा ऋतुपर्णो नराधिपः ।

स तत्र कुण्डने रम्ये वसमानो महीपतिः ।

न च किंचित्ततोऽपश्यत्येक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ।

स तु राजा समागम्य विदमंपतिना तदा ।

— °) B Dc Dn₂ n₃ D₄ & T₁ G₁ श्रीमंतं (for क्षीमन्त्रं). Ś₁ K₁-s D₂ T₁ न स विदति; K₄ D₂ स न विदति; T₃ G M₁ न द्यविदत (G₁ नाभ्यविदत); M₃ न स्म विदते.

21 °) Ś₁ K Dn D₁-s. s स (for च). — °) B Dc D₄ & S (T₁ corrupt) दुहित्रर्थे. K₁ s & S तमा (G₁ 'या'गतं).

22 °) Ś₁ वै राजन्; K₁ वै राजा; B D₄ & [अ]ती राजा; Dc राजन्स; Dn₂ T₃ G₂ s राजासी (for राजा स). — °) Ś₁ K₁ स धीमात्सत्यपराक्रमः (K₁ 'संगरः'. — °) D₂ स (for स्म). K₃ & Dn₂ (before corr.) D₂ किंचन; G₂ कश्चन. D₂ न पश्यति कदाचन. — °) T₁ G₂ 'कथा (for 'कथां). — After 22, T₃ G₂ & M ins.:

337* न चाम्यं किंचित्पराक्रमं स्वयंवरविधिं प्रति ।

23 °) K₃ & B Dc₂ Dn D₄ s विगणयद्; T₁ वगणयद्; G₁ [S]वगणयद्. — °) N (except Ś₁ K₁ Dn₂) कोसला'.

24 °) D₂ स (for च). Ś₁ K Dc D₁-s. s T₁ G₂ & M स्वयं (for स्वयद्). — °) Ś₁ K₁ Dc मनसामि (Dc 'सा स)विचिन्तयद्; K₃ B₁ s & D₁ s & 'सा समचित्तयद्; K₃ G₁ M₁ 'सापि (M₁ 'मि) द्यचित्तयद्; K₄ B₂ Dn D₂-s 'सा समचित्तयद् (sic); T G₂ 'सापि (T₁ 'सा हि) व्यचित्तयद्.

ग्रामान्बहूनातिक्रम्य नाध्यगच्छथातथम् ।
अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
विश्राम्यतामिति वदन्क्षान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेद्यम समाविशत् ॥ २७
ऋतुपर्णे गते राजन्वाष्पण्यसहिते नृपे ।
बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
स मोचयित्वा तानश्चान्तरिचार्यं च शास्त्रतः ।
स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

दमयन्ती तु श्लोकार्ता इष्टा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
सूतपुत्रं च वाष्पण्यं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनिखनः ।
नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३१
वाष्पण्येन भवेन्ननं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
आहो खिद्यतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥ ३४

३. २८९
३. ७३. ३६
३. ७१. ३६

— 24^d = 25^d. — After 24, B₂ D₄. s ius. :

338* राज्ञश्चान्तरिक्रम्य प्रातोऽयमभिवारकः ।

25 ^a) Śī (by transp.) ग्रामानतिक्रम्य बहून्; K₁ पुर-
ग्रामानति. — ^b) Śī अध्यगच्छद्; K₁ D₁ नाधिगच्छद्.
Śī K₁ यथागतं; D₂ यथायुत्वं. — ^c) B₂ T₁ अपि कार्यं;
B₄ स्वल्पकार्यं; T₂ G₂. s अल्पं कार्यं. Śī K₁. s D₁. s अवि-
दिष्टं; D₂ इदं चैतत् (for विनिर्दिष्टं). D₂ अल्पकार्यं निर्दिष्टं;
G₁ अल्पकार्यनिर्दिष्टं तं. — 25^d = 24^d. — After 25, K₂. s
B₂—4 Dn D₂. s. s ins. :

339* पश्चादुर्वर्के ज्ञास्यामि कारणं यन्नविष्यति ।

26 ^b) Śī K₁. s विसर्जयत्; D₂ (by corr.) समर्चयत्.
— ^c) Śī K₁ B₁. s D₁. s—6 G₁ विश्रम्यताम्. K₂ Dn D₂
इत्युवाच; K₂ S इति तदा; K₂ D₂ D₁—s इत्यववत्. — ^d)
Śī K₁ D₂ D₁ T₁ शान्तोसीति. K₂ वदन्मुहुः (for पुनः पुनः).

27 ^a) D₂ transp. स and सत्कृतः. — ^d) K₁ समा-
सवत्; B D₂. s तदाविशत्; D₂ समाविशत्; D₂ G₁ गमत्.

28 T₁ om. (hapl.) 28—29. — ^c) K₁. s B Dn D₂
रथमावाय. — ^d) G₂ अश्वशालाम्. B₂ D₁. s उपाविशत्.

29 D₁ T₁ om. 29 (for T₁ of. v.l. 28). — ^a) B
D₂. s 8 (T₁ om.) मोक्षं (for मोचं). — ^b) Śī K₁. s. s
B₁. s. s D₂ D₂. s. s पतिचर्यं; K₂ B₂ Dn D₂ उपचर्यं; D₂
पतिचार्यं. — D₂ om. from 29^{cd} up to 12^a of the next
adhy. — ^c) Śī K₁ अथ; K₂ समं (for स्वयं). Śī K₁
B₂—4 D₂ M₁ चैनात्. — ^d) D₂ रथोपस्थमुपा.

30 D₂ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) K₂ B Dn₂ n₂
D₂. s [अ]पि; K₂ D₁ च (for तु). — ^b) Śī भार्गवरिं; K₁
भंगस्वरिं; K₂ D₂ Dn D₂. s T₂ (after corr.) G₂ भाङ्गा-

सुरिं; K₂ भार्गवरिं; K₂ भार्गं; D₁. s. s M₂ भार्गं; T₁. s
(before corr.) G₂. s भाङ्गं; G₁ भाङ्गस्वरिं; M₁ भार्गसुरिं.

— ^d) G₁ बाहुकं रथमागतं.

31 D₂ om. 31 (cf. v.l. 29). — ^b) Śī K₁. s B₁. s
D₂ Dn₁. n₂ D₂ T₂ G₂ निःस्वनः. — ^c) K₂ नलस्य च; D₂
स्येह; Dn₁ T₁ G₂ स्येव. — ^d) B₁ D₂ transp. च and
पश्यामि.

32 D₂ om. 32 (cf. v.l. 29). — ^b) B₂ D₂ लक्षिता
(for शिक्षिता). — ^c) Śī K D₂ Dn D₁. s G₂ तेनाश्व.
— K₂ om. (hapl.) 32^d—33^a. — ^d) B D₂ T₂ G₂ महा-
रमनः (for महानभूत्). D₁ नैषधस्येव दृश्यते.

33 D₂ om. 33 (cf. v.l. 29); K₂ D₂ om. 33^{ab} (for
K₂ cf. v.l. 32). — ^a) K₁ Dn₁. n₂ D₁. s अहो; B₂ संघो
(for आहो). D₂ [5]ली (for ऽपि). — ^b) K₁ transp.
नलः and तथा. — ^c) Śī Dn D₂ G₁ M₁ नथार्यं; T₁ यथावं
(for ततोऽयं). — ^d) B D₂. s नलस्येव लक्ष्यते (B₂ क्षये).

34 D₂ om. 34 (cf. v.l. 29). — ^a) K₂—4 D₂ Dn
D₂ सा; D₁. s प्र; T₁ G₁ M₂ च (for वि). — B₂ D₂. s एवं
वितर्कयन्ती सा. — ^d) Śī K₁. s D₂ Dn D₂ शुभा (for
नृप). K₂ नैषधान्वेषणेन तु; K₂ D₁. s केशिनी नाम सुमियां
(D₂ नामतः).

Colophon om. in D₂. s. G₂ broken. — Major par-
van : Śī T G₂. s आरण्य. — Sub-parvan : N (except
Dn₂; D₂. s om.) T₁ G₁ (all om. sub-parvan name)
mention only नलोपाख्यान. — Adhy. no. (figures,
words or both) : Dn M₂ (before corr.) 73; D₁ 77;

C. 3. 2890
B. 3. 74. 1
K. 3. 72. 1

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
पृच्छेथाः पुरुषं धेनं यथातत्स्वमनिन्दिते ॥ २
अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्द्वितीः ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादिवचनं यथा ।
प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४
बृहदश्व उवाच ।
एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्यान्ववैक्षत ॥ ५

केशिन्युवाच ।

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
बाहुक उवाच ।
श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै शोभूत इति भामिनि ॥ ८
श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
केशिन्युवाच ।
अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G₁-s M₈ (after corr.) 71 (as in text); M₁ 72.
— Śloka no.: Dn 37; D₁ 36.

72

1 D₈ om. 1-12^a (cf. v.l. 3. 71. 29). — ^b) Ś₁ रथवाहनः; T₁ G₁ M₈ 'सारथिः'. — ^c) B₈ स निविष्टो (for उप). — ^d) T₁ G₁ M₈ ह्रस्वो विकृतबाहुकः.
2 D₈ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^e) Ś₁ श्लेनं; K₁ स्वेनं.
— ^f) T₁ G₁ यथा बहयस्मिन्दिते; M₈ याथातथ्यमनिन्दिते.
3 D₈ om. 3 (cf. v.l. 1); D₈ s om. (hapl.) 3-4.
— ^g) K₈ आवेदय (for भवेदेष). — ^h) N (except D₈; D₈ s s om.) G₁ यथा (for तथा). Ś₁ K₈ s Do D₁ G₁ हि (for च). K₈ s B Dn D₁ s s मनसस् (for मे मनस्).
4 D₈ s s om. 4 (cf. v.l. 1, 3). — ⁱ) K₈ चैनं; T₁ G₁ स्वेनं (for चैनं). — ^j) K₈ तथा (for यथा). — ^k) G₁ पृच्छे (for बुध्ये).
5 D₈ om. 5 (cf. v.l. 1). All MSS. om. the ref. l.
— ^l) K₈ Dn D₈ ततः (for एवं). T₈ G₈ भ्रूत्वा (for गत्वा). — ^m) D₈ G₈ दूती वाक्यमथाब्रवीत्. — ⁿ) Ś₁ K₈ Do₁ Dn ह्रस्वैक्षत; K₁ [अ]भ्युपैक्षत; K₈ [अ]भ्युदीक्षते; K₈ ह्रस्वैक्षते; D₈ [अ]भ्युदीक्षत; D₁ s ह्रस्वैक्षत; D₈ [अ]भ्युदीक्षत;

T G₈ s ह्यवै (T₁ 'वे')क्षत; G₁ M ह्रस्वै; G₈ [अ]भ्यवै.
6 D₈ om. 6 (cf. v.l. 1). Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic) !
— ^o) T₁ G₁ सौम्य (for साधु). — ^p) K₁ मनुजर्षभ
7 D₈ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^q) T₁ कदा हि; G₁ कदापि. — ^r) K₈ s B₁ s s Do 'मिहमागताः (sic) !
— ^s) K₈ सस्यं (for तत्त्वं).
8 D₈ om. 8 (cf. v.l. 1). — ^t) K₈ Dn D₁ कोश-
(Dn₈ 'स')लेन; K₈ s B₈-4 Do D₈ s कौशलेन; B₁ T₈ G₁ कौसलेन; D₈ s T₁ कौशलेन. K₈ s D (except D₈ s; D₈ om.) महात्मना. — ^u) K₁ T₁ G₈ हव (for इति). B
D₈ s भामिनि; T₁ G₈ M₁ भामिनी. K₈-4 Do Dn D₁ s s
भविता च इति द्विजात्.
9 D₈ om. 9 (cf. v.l. 1). — ^v) K₈ श्रुतस्. K₈ s
Do Dn D₈ s [ए]तत्; K₈ G₁ तत्; D₁ [ए]व (for तं). T₁
तत्र स्थितो; T₈ G₈ चाभ्यागतो; G₈ s स्वभ्यागतो; M₁ तं
ह्यागतो (for तं प्रस्थितो). — ^w) T₈ G₈ s M₁ वातसमैर्.
— ^x) B D₈ अप्यस्य; G₁ अस्य (for अस्य च).
10 D₈ om. 10 (cf. v.l. 1). Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic) !
— ^y) B₈ T₁ द्वितीयो (for तृतीयो). Dn₈ D₁ T₁ वा; T₈
G₈ s वै (for वः). G₁ अथ कोसौ नृपसुतः. — ^z) Do
संगतः; G₁ सकृतः (for स कुतः). K₈ वागतः (for वा पुनः).
— ^{aa}) M₁ स्वयि (for स्वं च). K₁ चेह; K₈ वास्य
(for चेहं).

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०

बाहुक उवाच ।

पुण्यश्लोकस्य वै स्मृतो वाष्ण्ये इति विश्रुतः ।

स नले विद्वते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११

अहमप्यश्वकुशलः ददत्वे च सुनिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन सारध्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्पुत्राच ।

अथ जानाति वाष्ण्येः क नु राजा नलो गतः ।

कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३

बाहुक उवाच ।

इहैव पुत्रो निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।

गूढधरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५

आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कश्चित् ॥ १६

केशिन्पुत्राच ।

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।

इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७

क नु त्वं कितव छिन्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

दक्षमाना दिवारात्रं वस्त्रार्धेनाभिसंभृता ॥ १९

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पाथिव ।

प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०

तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रब्रवीहि महामते ।

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

11 D₂ om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ T₂ G₂-4 M₁ transp. वै and स्मृतो. — ^b) B₁ s. 4 D₄ ६ प्र' (for वि'). — ^c) K₂ B₂ 4 De Dn D₄ ६ T₂ (after corr.) G₂ भांगसुरिम्; K₂ D₂ भाग्स्वरिम्; K₂ D₁ ६ भार्ग'; T₁ s (before corr.) G₂ ६ भाग'; G₁ भागस्वरिम्; M₁ भार्गस्वरिम्; M₂ भाङ्ग'. D₁ उपाश्रितः.

12 D₂ om. 12^a (cf. v.l. 1). D₁ om. 12^b. — ^a) T₁ G₁ M₂ अश्च' (for अश्च'). — ^b) N T₂ (by corr.) G₂ ६ M₂ सूतस्व; G₁ सूदने (for सूतस्व). Cf. 3. 73. 22^a and v.l., where also there is confusion between सूत and सूद. K₂-4 D (except D₄ ६; D₁ om.) G₁ प्रतिष्ठितः; B₁ सुनिष्ठितः; B₂ विनिष्ठितः; T₂ G₂ विनिष्ठितः. T₁ सितस्वेषि च निष्ठितः; G₂ सूदकर्मसु निष्ठितः. — ^c) B₂ ऋतुपर्णस्य. — ^d) K₂ वै; T₂ G₂ [S]पि (for च). Ś₁ K₁ वृतः (for वृतः). D₂ corrupt.

13 Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^b) D₁ कुलो (for क नु). G₁ (by transp.) गतो नलः; M₂ नलो नृपः. — ^c) K₂ s B D (except D₁ s) T G कथं च (for कथंचित्). K₂ 4 Dn D₂ S (except M₂) वैतेन; B Dc D₂ ६ ६ वा तेन; D₁ एतेन (for वैतेन). — ^d) K₂ D₂ M₂ नु; D₂ च (for नु).

14 ^a) Ś₁ K B₂ Dn D₁ ६ T₁ G₁ M शुभकर्मणः; Dc शुभकर्मणः; T₂ G₂-4 प्रियदर्शनौ (for [अ]शुभ'). D₂ तस्वैव शुभ'. — ^c) K₂ ६ D₂ स्मृतो (for ततो).

15 ^a) D₂ D₂ चास्य (for चास्यः). — ^b) T₁ न नु;

G₁ न च (for नलं). B₂ नलं जानाति वै नृपः. — ^c) G₂ लोकेयु (for लोकेऽस्मिन्).

16 ^a) D₂ आत्मानं (for आत्मैव). Ś₁ K₂-4 Dn D₁ s ६ T₁ G₁ तु (for हि). K₂-4 Dn D₁ ६ ६ वेद (for वेत्ति). — ^b) D₂ यो वास्य; T₂ G₂ या वास्य; G₁ यश्चास्य (for या चास्य). Ś₁ K₁ G₂ तदनन्तरं. Dn₂ न वैवाक्योपि कञ्चन; D₁ दमयंती स्यादन्तरा; D₂ दमयंती पतिं प्रभुं. — ^c) K₂ Dn D₂ वै स्वानि; K₂ Dc D₁ s ६ T₂ G₂-4 चैतानि (for वै तानि). — ^d) Ś₁ नरः; K₂-4 B₁ s ६ D (except D₂) नलः. N (except B₂ Dc₁) T₁ शंसन्ति. K₂ ६ कस्यचित्.

17 Ś₁ K₁ केश्युवाच (sic)! — ^b) K₂ Dn D₂ गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा; S (except T G₁) ब्राह्मणो गतवांस्तदा. — ^c) T₁ G₁ तानि (for नरि). — ^d) M₁ पठम्युक्तः (for कथ').

18 = 3. 67. 9.

19 = (var.) 3. 67. 10. — ^a) Ś₁ K₁ तथा (for यथा). — ^b) K₂-4 B D (except D₁) T₂ G तथास्ते. Ś₁ K₁ Dc D₂ तन्' (for त्वन्'). Some MSS. प्रतीक्षणी. — ^c) K₂ Dn D₁ ६ दिवा रात्रौ.

20 = (var.) 3. 67. 11. — K₂ om. 20^b-21^a. — ^c) K₂ s B₂ Dn D₂ ६ ६ मे वीर; Dc वीर त्वं (for वै वीर). — ^d) K₁ Dc D₂ ददस्व च; K₂ Dn D₁ s ६ ददस्व च; B₁ s T₂ G₂ प्रयच्छत; D₂ ६ प्रयच्छ हि.

21 K₂ om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^a) B₂ नतस्व (for तस्यास्य). T₁ M₂ आख्यातुं; T₂ G₂-4 M₁ आख्यात्ये (for आख्यातानं). — ^b) Ś₁ K D (except D₄ ६) प्रवदस्व; B₂

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१

एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।

यत्पुरा तत्पुनस्त्वचो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।

हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णं च लोचने ॥ २३

स निगृह्णात्मानो दुःखं दहमानो महीपतिः ।

बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४

वैषम्यमपि संग्रामा गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

तद्वहीहि; B₂. 4 T₁ G₁ प्रब्रवीमि; G₂ 'वीधि. M₁ यथामति.
— D₂ om. (impl.) 21^d-22^e.

23 ^a) K₄ Dn₂ G₁ एवमुक्ते तु; D₂ D₂ T₁ 'क्तस्तु.
— ^o) T₁ G₁. 4 transp. हृदयं and व्यथितं. — ^d) D₂ M₂
वि (for च).

24 ^a) Ś₁ स न गृह्णा'; K₂ B₂. 4 Dn D₂ T₂ G₂ स
निग्राह'; K₂ B₁. 3 संनिग्राह'; D₂ संगृह्ण चात्मनो; T₁
G₁. 2. 4 संनिगृह्ण मनो. D₁ वेगं (for दुःखं). — ^d) Ś₁ K₁. 4
D₁. 3 बाहुकक्षे' (for पुनरेवे').

25 = 3. 68. 8^{abd}. — Before 25, K₂ B D (except
D₂. 2) T G₁-3 ins. बाहुक उ' (resp. बाहुकः). — Ś₁ K₁
om. 25^{cd}. In D₂, the portion from मात्मना (in 25^e)
up to स्वरि in 21^e of the next adhy. is lost on a miss-
ing fol. (105). G₁ जित्वा (for सत्यो). — ^d) K₂. 4 B₂
Dn D₁. 2. 5 M₂ जितः स्वर्गो; T₁ जितस्वर्गो. G₁ स्वर्गं
गच्छत्यसंशयं.

26 26^{ab} = (var.) 3. 68. 8^{ef}. — D₂ missing (cf.
v.l. 25). — ^a) K₂. 4 D₂ Dn D₂. 2 T₂ G₂-4 M चापि;
B₂ सर्वा; T₁ G₁ साध्यो (for चैव). — ^b) K₄ D₂ न कुप्यंति.
T₂ G₂-4 M₁ कथंचन. — ^o) Ś₁ K₂ B D (D₂ missing)
'कवचान्' (D₂ 'कं चैव'); K₂ 'कवचं. — ^d) K₁ [ह]ति
सप्रियः; K₂ Dn D₂. 2 वरस्त्रियः; K₄ D₂ D₁ कुलस्त्रियः (for
[ह]ह सस्त्रियः). — After 26, K₄ B₂ Dn D₂. 6 S repeat
3. 68. 9 (some MSS. with slight v.l.).

27 = 3. 68. 10. — D₂ missing (cf. v.l. 25). K₄
D₂ om. 27.

28 = (var.) 3. 68. 11. — D₂ missing (cf. v.l.

रहिता भर्तृमित्रैश्च न कृष्यन्ति कदाचन ।

प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शङ्कुनैर्हृतवाससः ।

ब्रह्मानस्य श्यामा न क्रोदुर्महति ॥ २७

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम्

अष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनानुतम् ॥ २८

एवं भुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।

न बाष्पमशक्तोऽहुं प्ररुद च भारत ॥ २९

ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।

तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

25). — ^b) K₁ जाल्वा (for दृष्ट्वा). K₁. 2 Dn D₂ T₂ G₂-4
M₁ तथाविधं; D₂ यथागतं. — ^o) K₂ Dn D₂ राज्यभ्रष्ट
(for अष्टराज्यं). — ^d) Ś₁ K₁. 3 दुःखितं. K₂. 4 D₂ D₁. 2. 5
व्यसनानुतं.

29 D₂ missing (cf. v.l. 25). — ^b) K₂ D (except
D₂. 4. 2) परमदुर्महति. — ^o) K₁ D₁ रोदुं (for सोदुं).
— ^d) B D₂. 6 [अ]थ (for च).

30 D₂ missing (cf. v.l. 25). — ^a) D₂ G₁ तत्र
(for ततः). — ^o) T₂ G₂. 3 यत्नेन (for तत्सर्वं). — ^d)
K₂ B₁. 3 Dn D₂ M₂ transp. चैव and तस्य. Ś₁ K₁. 2
B₂ D₂ M₁ तत्; K₂ ह; T₂ G₂. 4 वै (for तत्). T₁ G₁
विकारश्चैव भामिनी.

Colophon om. in D₂. D₂ missing. — Major
parvan: Ś₁ Dn₂ D₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan:
N (D₂ om.; D₂ missing) T₁ G₁ (all om. sub-parvan
name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn M₂ (before corr.) 74;
D₁ 78; T G M₂ (after corr.) 72 (as in text); M₁ 73.
— Śloka no.: Dn 30; D₁ 29.

73

1 1-21^e missing in D₂ (cf. v.l. 3. 72. 25).
— ^{ab}) Ś₁ [ह]ति (for तु). S (except T₁ G₁ M₂)
केशिन्यास्तद्वाचः श्रुत्वा दमयन्ती विशां पते. — ^o) D₂ चैव
(for तं चैव).

७३

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
 गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
 अश्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
 यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
 तत्र संवेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
 न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
 याचते न जलं देयं सम्यगन्तरमाणया ॥ ४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।

2 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₂ transp. गच्छ and भूयः. De गच्छ (for भूयस्). — ^b) T₁ G₂-4 बाहु-कस्य समीपतः. — ^d) T₁ उप- (for अस्य). D₂ M₂ चरितं तस्य लक्ष्य.

3 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₂ 4 transp. किञ्चित् and कुर्यात्. D₂ वै कुर्यात् (for कुर्यात्स). D₁ G₂ 4 च (for स). T₂ G₂ यदा च कुर्यात्किञ्चित्; (G₁ कुर्यात्किञ्चित् च चरितं. — ^b) B D₄ 6 कौशलं (for कारणं). K₂ B De₁ Dn₂ D₄ 6 आविनि (or 'नी'); De₂ आविनं; T₂ G₂-4 चाधिकं. G₁ स तस्यास्ति परीक्षणं. — D₂ om. (hapl.) 3^a-4^b. — ^d) Ś₁ K₁ 2 De Dn D₁ 2 लक्षयन्ती; K₂ 4 संलक्षन्ती; B₁ संलक्षते; B₂ संलक्षयन्ते; T G₂-4 M₂ संलक्ष्ये (or 'क्षे')याः; G₁ लक्षयेयाः; Cnp संलक्ष्यं ते (as in text).

4 D₂ missing (cf. v.l. 1). D₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) T₁ G₁ 2 न चास्याप्रति; M₁ न चास्ये प्रति. — ^b) K₂ B₁ 2. 4 Dn D₄ 6 केशिनि; B₂ De D₂ आविनि. — ^d) Ś₁ स्वरया स्वरमाणया; K₁ 2 स्वया सस्वर; K₂ Dn D₁ सर्वथा स्वर; K₂ सकृदस्वर; De M सक्रमस्वर; D₂ 6 सर्व-मस्वर; T₁ सकृत्संस्वर; T₂ G₂ 4 सकृच्च स्वर; G₁ किञ्चित्स्व; G₂ असकृच्चर.

5 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₁ समाचक्ष्व (for समीक्ष्य त्वं). — ^b) K₂ De T₂ G₂ स्वरितं (for चरितं). D₁ चरितानि च वेद्य. — After 5^{ab}, K₂ B₂ Dn D₂ ins. (a v.l. of 7^{cd}):

340* निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।

यथान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
 निशाम्य च हयङ्गस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७
 केशिन्युवाच ।

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
 ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते कश्चित् ।
 तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

— ^a) K₂ अथा (for यथा). G₁ यथाप्यन्यदपश्येथाः. — ^d) K₂ 4 B₂ तदाख्येयं; G₁ तन्ना. K₁ स्वयानवे.

6 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ Dn D₂ च; K₂ 4 D₁ 2 G₁ सु- (for [आ]शु). — ^c) Ś₁ K₁ 2. 4 B₁ 2. 4 Dn D₂ T₂ G₂ निशाम्य. K₂ Dn D₂ [अ]ध; G₁ तु (for च). B D₄ 6 यथाभ्यायं; D₂ तथा तस्य (for हय). K₂ (by corr.) निशाम्य बाहू राक्षस्य; De निशाम्य तानि चाम्यानि. — ^d) D₂ आगता (for आगमत्).

7 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₂ यथादृष्टं; D₄ 6 न्यायं; G₁ तद्वत्. — ^b) D₂ निवेद्यम्. — With 7^{cd} cf. 340* above. — ^c) K₂ B₁-2 De Dn D₄ 6 T₂ G₂ M₂ तया; K₂ B₂ D₁ स्वया; K₂ यथा; D₂ मया (for तदा). D₂ निमित्तं च यथावृत्तं. — ^d) Ś₁ K₂ देव; K₁ 2. 4 B₂ Dn D₁ 2 दैव (for दिव्य). D₂ बाहुकेनैव मानुषं.

8 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₂ तस्योप-चारो; K₂ शुद्धोप; De शुद्धोप; T₂ G₂ 4 शुच्यपदानो; G₁ शुभापदानो; G₂ दिव्यापदानो; M₁ दिव्योपचारो. T₁ दृढं शुच्यपचारेण. — ^c) K₁ दृष्टपूर्वः; K₂ G₂ दृष्टपूर्वः; Dn₂ D₂ दृष्टः पूर्व. — ^d) K₂ M₂ यथाविधः.

9 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G₁ स्वयम् (for ह्रस्वम्). T₂ G₂-4 तु द्वारं (for संचारं). — ^c) K₂ D₁ तत्र; De तं च (for तं तु). K₂ transp. तु and दृष्ट्वा. K₂ T₂ G₂ 2 तथासंगम्. — ^d) K₂ न सर्पति; K₂ D₂ स सर्पति; G₁ अर्पयति (for उत्सर्पं). — ^e) Ś₁ K₁ 2 [5]व्यत्र; 8 (except T₁) तस्य (for ऽव्यस्य). Ś₁ K₂-4 D (except D₂ 4. 6) सुमहान् (for सुमहद्). — ^f) T₁ G₁ कुरुते; T₂

C. 3. 2930
B. 3. 75. 9
K. 3. 73. 9

C. 3. 2930
B. 3. 75. 10
K. 3. 73. 9

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवच्चदा ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिष्ठित्य बाहुकः ।
तृणमृष्टिं समादाय आविध्व्यैनं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ १४

G₂-4 M भवते (for जायते). K₂ B₁ Dc Dn D₈ विवरो जायतेधिकः (B₁ 'कं'); K₂ 4 D₁ 3 विचारो जायतेधिकः.

10 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₈ स्वनैकशः (for अने). — ^c) Ś₁ K₁ 3 D (except D₄ 6; D₃ missing) तु (for च). — ^d) Ś₁ K₁ 3 B₂ 4 De Dn D₈ बहु च; K₂ 4 B₃ D₄ 6 च बहु; B₁ बाहुक (for सुबहु). K₂ D₈ पायनं; T₁ G₁ पेशलं; T₂ G₂ 3 पाशुकं; G₄ पाचकं (for पाशवम्). D₁ 3 मांसं चैव (D₁ बहु) प्रभूतवत्.

11 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ प्रक्षालनार्थं च; T₂ G (except G₁) चैव जलार्थाय. — ^b) D₄ 6 [अ]थ; T₁ G₁ 3 [अ]पि; T₂ G₂ 4 M [अ]भि- (for [उ]प-). K₂ Dn D₈ कुम्भस्तत्रोपकल्पिता. — ^c) Ś₁ K₁ वीक्षितः; T₁ G₁ वेक्षितः (for [अ]वेक्षितः). K₂ Dn D₈ ते (K₂ स) तेनावेक्षिताः कुम्भाः. — ^d) Ś₁ K₁ 3 4 नतः (for तदा). K₂ Dn D₈ पूर्वमाणाभवंस्ततः.

12 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ D₈ संविष्यस्य च; K₂ समधिस्य; D₂ T₁ G₄ 3 श्रुत्य. — ^c) K₁ B D₄ 6 दपादाय (B₂ अवेक्षाय); De समास्थाय; M₂ समाधाय. — ^d) Ś₁ समुद्देशी; K₁ समिद्धेशी; K₂ D₈ समिध्व्यं; K₂ समिधे तं; K₄ सोपभृता; B₁ 3 4 Dn D₄ 6 सवितुलं; B₃ De समिधे तं; D₁ 3 समुद्देश्यर्थः; G₁ द्वाविध्व्येन. Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 समासृजत्; K₄ समादधे; D₈ अवासृजत्.

13 D₃ missing (cf. v.l. 1). — After 13^{ab}, T₁ G₁ read 17^{cd} followed by 341*. — ^c) Ś₁ T₁ तम् (for तद्). K₂ D₁ तदद्भुतमिव दृष्ट्वा; T₂ G₂-4 तस्यैतच्चरितं दृष्ट्वा.

14 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ transp. तस्मिन् and सुमहद्. — K₁ om. (hapl.) 14^b-15^a. — ^c) B₂ D₄ 6 उप- (for अपि). — ^d) B₂ De D₄ 6 T₂ G₂-4

छन्देन चोदकं तस्य बहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६
भूय एव सुगन्धीनि हवितानि भवन्ति च ।
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टामिद्वचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

न च (for नैव). K (K₁ om.) D (except D₄ 6; D₃ missing) [अ]सौ दहते; G₁ दहोदसौ (for दह्यत्यसौ).

15 D₃ missing (cf. v.l. 1). K₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) G₁ शयेन (for छन्देन). K₄ T₁ G₁ [ए]व (for च). — ^b) Ś₁ T₁ G₁ भवत्या* (for बहत्या*). D₄ 6 बहु; G₁ ध्रुवं; M₁ घटं (for द्रुतम्). T₂ G₂-4 भवत्यावर्जितादृष्टात्. — ^c) Ś₁ (corrupt) अवतीर्ये (for अतीव). K₂ तस्य (for चान्यत्). — ^d) D₂ 3 यं पश्यती दृष्टं.

16 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) De यानि; D₂ यतः; M₂ यस्तु- (for यस्त). — ^b) K₄ पाणिभ्यां (for हस्तां). T₂ G₂ 4 ममृशे; G₂ अमृशत् (for ममृदे). — ^c) T₂ G₂-4 मृद्यमानानि. K₂ पुष्पाणि; G₄ बाहुभ्यां. — ^d) Ś₁ चान्यथा; K₂ Dc₂ Dn D₂ T₂ G₂-4 नान्यथा; T₁ G₁ तान्यपि (for तान्यथ).

17 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₂ भूयश्चापि; K₁ भूयस्तानि; G₁ भूया भूयः. Ś₁ K₁ 3 सुगंधानि. — ^b) K₁ [अ]पि; K₂ 3 B₄ D (except D₄ 4 6; D₃ missing) T₂ G₂ हि; B₁ वै; M₂ [उ]त (for च). T₁ हवितानि तथैव च. — T₁ G₁ read 17^{cd} after 13^{ab}. — ^c) Ś₁ K Dc Dn D₁ 3 4 'क्षिणानि; B D₄ 6 T₁ G₁ 'रूपाणि (for 'कल्पानि). — ^d) K₁ पुनरागता; S मृशविस्मिता (M₂ 'मागता). — After 17, S ins.:

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ।

18 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 18^{cd}. — ^d) Dc कर्मचेष्टितं.

19 D₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ आशंकं (for सा शङ्क*). — ^b) Ś₁ K Dn D₁-3 4 बाहुकं पुनरि-

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
 महानसाच्छृतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ २०
 सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
 प्राश्य मत्वा नलं हृदं प्राक्रोशमृशदुःखिता ॥ २२
 वैकुण्ठं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
 इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।

अभिदुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतो सुरसुतोपमौ ।
 शृङ्गं दुःखपरीतात्मा सखरं प्ररुदो ह ॥ २५
 नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्पदा ।
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
 इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
 ततो हृष्टैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

C. ३. २९५०
 B. ३. ७३. २८
 K. ३. ७३. २८

इति श्रीमहामारत आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

मिते. — °) Ś1 D1 केशिनी. — °) Ś1 K2-4 D (except D4. 6) T1 G1 M2 रुदती; G2 शंसती.

20 D2 missing (cf. v.l. 1). D2 om. from 20° up to 1^a of the next adhy. — °) T1 [ए]व संबृतं; T2 G M सुसंस्कृतं (G1 [ए]व सांप्रतं) (for [उ]पसंस्कृतम्). — °) Ś1 K2 B1 D2 M2 अतः; B2 च तं; T2 G2 हुतं; G2. 4 धृतं (for शृतं). K2 G1 महानसाभि (G1 'शृ'तं मांसं. — °) Ś1 समादायेह; K1 B2 'च हि; K2 Dn D2 आनयस्वोह; D2 समादायैव; T2 G2-4 M1 आदायेहे (G2 'वैहे; G2 'वैहे). — °) K2 भाविनी; B D2 Dn. n2 D4-6 भाविनि (B2 केशिनी).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). D2 resumes from tat in 21° (cf. v.l. 3. 72. 25). — °) K2. 2 (by corr. sec. m.) Dn D2 बाहुकस्याग्रे (for 'के व्यग्रे. — °) K2 'M2 उप' (for अप). Ś1 K2. 4 D1 M2 ह (for च). — °) K2. 4 D (except D4. 6; D2 om.) तत्क्षणात्. — °) T2 G2-4 तदा (for ततः). — °) K2 कुरुनन्दन; G1 'पुंताव.

22 D2 om. 22 (cf. v.l. 20). — °) K2 (by corr.) सूचिता; T2 G2-4 M2 साक्षिना (for सोचिता). G1 प्राक्षिता नलसिध्यर्थ. — °) K2. 4 B D (except D1. 2; D2 om.) T1 M2 सूतं (for सूदं).

23 D2 om. 23 (cf. v.l. 20). — °) K2 D2 वैकथ्यं; B D2 कैथ्यं च; D2 कैथ्यं च. K2-4 B D (D2 om.) T2 G1. 2 परमं; T1 च पुनर; M2 नु परं. — °) T1 G1 वदन् (for च मुखं). — °) T2 G2. 4 भाविनी; G2 भाविनी (for भारत).

24 D2 om. 24 (cf. v.l. 20). — °) G1 M2 लक्ष-

(M2 'दा)भिज्ञाय. T2 G2-4 तां विज्ञाय च नैषधः; M1 तदा विज्ञाय नैषधः. — °) D1 सोभिदुत्य (for अभि). D2 नलोः S (except T1 G1) तदा (for ततो). — °) Ś1 K1 परिष्वज्याङ्गं.

25 D2 om. 25 (cf. v.l. 20). — °) Ś1 M2 शृणु (for शृङ्ग). — °) Ś1 स खरं; K1 B2 D2 सखरं; K2. 4 B2 Dn D1. 2-6 G2 सुखरं.

26 D2 om. 26 (cf. v.l. 20). — °) T1 G1 M2 [अ]य; G2 तौ (for तु). — °) D2 असृजत् (for असकृत्). T1 G1 तथा.

27 D2 om. 27 (cf. v.l. 20). — °) Ś1 K2 Dn D2 च; K2 D2 (by corr.) तु; B1 D4. 6 ख (for सु). — °) Ś1 K D (except D4. 6) T1 G1 M2 अतो (for ततो). D1-निमित्तं (for दृष्टैव).

28 D2 om. 28 (cf. v.l. 20). — °) K2 D2 संबन्धी (for संप). — °) S (except T1 G1 M2) दोषवत् (for 'तः). — °) D2 transp. गच्छ and भद्रे. B D (except D1. 2. 6, D2 om.) S (except T1 G1 M2) यथासुखं (for नमोऽस्तु ते).

Colophon om. in D2. — Major parvan : Ś1 Dn2 D2 T G2-4 आरण्य. — Sub-parvan : N (D2 om.) T1 G1 (all om. sub-parvan nuno) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn M2 (before corr.) 75, D1 79; T G M2 (after corr.) 73 (as in text), M1 74. — Śloka no. : Dn 29.

C. 3. 2961
B. 3. 76. 1
K. 3. 74. 1

बृहदश्व उवाच ।

सर्वे विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मां बाहुनातुमर्हसि ।
विदितं वाथ बाह्वातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्त्वा तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।

74

1 D₃ om. 1^a (cf. v.l. 3. 73. 20). — °) D₃ एवं (for सर्व). S (except T₁ G₁ M₂) तत् (for तु). — °) S (except T₁ G₁) आगत्य. Ś₁ K₁—S₂ De Dn D₃ सर्व; K₄ D₁—S₂ क्षिप्रं (for क्षिप्र).

2 °) Ś₁ K₁. 4 D₁. 3 नलशङ्कासमन्विता; K₂. 3 De Dn D₃. 5 दर्शनकाक्षया (De 'क्षिणी').

3 °) K₄ M₁ [S]यि; B De D₄. 6 [S]य (for मे). — °) K₂ D₂. 6 रूपं मे; B₂. 4 De S (except M₁) रूपेण.

4 °) D₁ स च; D₂ तं च (for स वा). — °) D₃ M₁ मा (for मां). De om. वा. K₂ चैवाज्ञातुम्; K₃ वा बाह्वातुम्; D₁. 3. 5. 6 बाहुनातुम्; M₂ बाहुनातुम्. — °) K₂ De D₁ वाथ (for वाथ). Ś₁ K₁. 3 D₂ M₂ वा ज्ञातुं; De विज्ञातं (for बाह्वातं). D₂ T₂ G₂—4 विदितं वा यथाज्ञातं; T₁ G₁ विदितं मे यथाज्ञातं (G₁ 'था ज्ञात्वा').

5 °) K₄ जननी (for सा देवी). — °) D₂ स्वम् (for तम्). — °) Ś₁ अभिजानात्; De D₂ अनुजानात्; G₁ अभ्यजानात्. K₂ B₂ Dn D₂ T₂ G₂ स (for च). K₄ अनुजानीष्व पार्थिव.

6 °) D₁ [ए]व पुनः पुनः; T₁ G₁ M₂ कुरुमंश्च (for भरतं). — After G, N ins.:

342* तां का दृष्ट्व सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्वर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुतामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपते ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवाभिद्रया हताम् ॥ ११
साक्षाद्देवानपाहाय ब्रूतो यः स मया पुरा ।

आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाभ्युपसिद्धतः ।

[(L. 1) D₂ तां स; D₃ तस्मिन्; D₄. 6 तां तु (for तां स). Ś₁ om. (hapl.) from the posterior half of line 1 up to 7^a. D₄. 6 तदा (for नलो). K₁ तदा (for नृपः). — (L. 2) K₄ D₂ दुःखशोकाभ्यां (for शोक*). D₄. 6 मनुना-भिपरिभूतः.]

7 Ś₁ om. 7^a (cf. v.l. 6); K₄ D₁. 3 om. 7. — °) K₂ De D₃ च (for तु). — °) De T₂ G₂ तथा (for तदा). — °) T₁ G₁ M₂ 'समायुक्ता'.

9 °) K₂ Dn D₂ पूर्व दृष्ट्वा (for दृष्टपूर्वस्). — °) De G₁ गहने; D₂ विजने (for विपिने). — T₁ om. (hapl.) 9^a—11^a. — °) B₂ De transp. गतः and यः.

10 T₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — °) Ś₁ K₂ (by corr.) D₂ D₁ अनागसं; S (except G₁; T₁ om.) 'सी'. — °) M₁ विपिने. B₁ T₂ G₂—4 M₁ श्रमकक्षितां; G₁ M₂ शोकमोहितां. — °) D₂ S (T₁ om.) 'श्लोकादृते नलात्'.

11 T₁ om. 11^a (cf. v.l. 9). — °) K₂ B₁ Dn D₁. 5 किमु (for किं नु). N (except Ś₁ K₁) बाह्यात्; T₂ G₂. 6 चीर्णं (for कार्यं). — °) G₁ अपकारं. — °) K₂ गतवाद्; D₂ विजने (for विपिने). — °) K₄ विपिने (for गतवाद्). K₂ Dn D₂ [अ]रिंतां (Dn₂ 'निवृत्तां') (for हताम्).

12 °) Ś₁ अपाह्याय; D₂ विहायेह (for अपाहाय). — °) K₂. 4 D (except D₁. 4. 6) transp. मया and पुरा.

अनुव्रतां सामिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
अग्नौ पाणिगृहीता च हंसानां वचने स्थिताम्
भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क तद्रतम् ॥ १३
दमयन्त्या भुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिदम् ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्वद्बहु ॥ १४
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तं इदमब्रवीत् ॥ १५
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं मीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनामिहतः पुरा ।
वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ १७
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्ब्रह्मानोऽवसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोऽस्माविव समाहितः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४

— °) D₂ अनुजायां. T₁ G₁ M₂ अभिमतां; T₂ G₂-4 M₁ अभीकामां.

13 °) Ś₁ K₁. 3 D₂. 3 अग्निं पाणौ गृहीत्वा तु; K₂. 4 B De Dn D₁. 4-6 अग्नौ पाणि गृहीत्वा तु (B₁. 3 च).

— °) K₁ B₁ Dn D₂. 4. 6 देवानां (for हंसां). Ś₁ K₁. 4 B₁. 3. 4 Dn D₂. 4. 6 T₁ G₁ अग्रतः; K₂ D₂ वचनं; K₃ B₂ De D₂ "नात्" (for "ने"). Ś₁ K₁ पुरा; K₂ D₂ यथा; K₃. 4 B De Dn D₂. 4. 6 T₁ G₁ तथा; D₁. 3 तदा (for स्थिताम्). — °) N (except D₂ D₁. 3) अविष्या. G₁ संश्रुत्य (for सत्यं च). Ś₁ K₁ तत्; K₂ Dn D₁. 3. 5 तु; K₃. 4 D₂ यत् (for च). — °) D₁ कृतव्रतां; D₂ तु सोगमत् (for क तद्रतम्).

14 °) B₂ S (except T₁ G₁ M₂) दमयन्त्यां भुवन्त्यां तु; De दमयन्त्यभुवन्त्यांस्ते. — °) G₁ भुत्वा तु शोकजं वारि. — °) K₂ D₂ आपतद्; K₃ D₁ प्रापतद्; M₂ प्राव्रवद्. K₄ जलं (for बहु). Ś₁ उदकं प्राभुवन्बहु; G₁ नेत्राभ्यामसृजद्बहु.

15 °) N (except Ś₁) कृष्णसाराम्यां. — °) K₂ हि तत्; K₃ तु यत् (for तु तत्). D₂ नेत्राभ्यां च जलं तदा; S रक्तान्तां सलिलं तु तत्. — °) D₂ T₂ G₂-4 राजा (for दृष्ट्वा). D₂ पतितं सहसा दृष्ट्वा. — °) B D (except D₂ D₁) शोकार्ताम्. T₁ G₁ शोकार्ता (for शोकार्ते). G₁ शोकार्तां तासुवाच ह.

16 °) Ś₁ K₁. 3 B De D₂ T₁ G₁. 4 प्रणष्टं. — °) Ś₁ K₁ transp. नाहं and तत्. — °) T₁ G₁ च; M₂ तु

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नो शुभे ॥ १९
विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २०
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं मीरु कर्हिचित् ॥ २१
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशसनात् ।
भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
खैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भ्राजस्वरिरुपस्थितः ॥ २३
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्वेषमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

C. 3. 2975
B. 3. 76. 25
K. 3. 74. 30

(for तत्).

17 °) K₂ Dn यथया धर्मकृच्छ्रे तु; K₃ De त्वया तु पाप-
कृच्छ्रेण; K₄ D₁. 3 त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D₁ "च्छ्रे तु"); B
D₂. 4. 6 त्वया धर्मेभूतां श्रेष्ठे; D₂ यस्त्वया पापकृच्छ्रेण; G₁
त्वया च धर्मेविच्छ्रेष्ठे; G₂ त्वया तु धर्मेरतया. — °) D₂. 6
हि (for [अ]भि). — °) K₄ D₂ त्वया दुःखान् (for दुःखिं).
— °) Ś₁ K₁. 3. 4 Dn D₁. 3. 5 (by corr.) दिवानिर्वा
G₂ स्वासत्.

18 °) De मच्छरीरेति त्वं; D₂. 3 मच्छरीरे तथा (D₂
त्वया) शापान्. — After 18^{ab}, K₄ D₂. 3 ins.:

343* कर्कोटकविषादग्धो मम सत्येन शोभने ।
— °) T₂ G₂-4 स (for त्वत्). K₂ संवग्धः; D₂ संतसः
(for सततं). — °) B₂ De D₂. 6 योष्मा; T₁ G₁ M₂
अप्ता (for सोऽप्ता). K₁. 3. 4 Dn D₁. 3. 5 सोऽप्तावभि-
रिवाहितः.

19 °) T₁ G₁ च वि- (for चैव). — D₂ om. 19^{cd}.
— °) K₄ वा नेन; D₁ T₁ चान्येन; T₂ G₂-4 चैतेन (for
चानेन). — °) K₄ नः सुखं; Dn D₁. 3 नः शुभे; S शोभने
(for नो शुभे).

20 °) De उपा (for दृष्ट्वा). K₂ Dn D₁. 3. 5 ततो
इमिह चागतः. — After 20^{ab}, K₃ ins.:

344* आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बाष्पधारापरिभ्रतः ।
23 °) T₁ G₁ खैरवृत्ता. — °) B De D₁. 4 G₂
चैतत्; T₂ G₂-3 चैव. — °) Ś₁ भार्गवर्षि; K₁ भगवर्षि;

७५

C. 3. 2976
B. 3. 76. 26
K. 3. 74. 31

दमयन्त्युवाच ।

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य ब्रुतस्त्वं निषधाधिप ॥ १
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ४

Ks. Dc Dn Ds. 6 Ts (by corr.) Gs भांगासुरि; Ks. 4
D1-9. 5 M1 भार्गवरि; T1. 3 (before corr.) Gs. 4 भागस्वरि;
G1 भागस्वरि; M2 भार्गवरि. — After 23, Ś1 Ks ins.:
345* कथमुत्सृज्य भर्तारं निभृतैव वधुश्चेत् ।

24 °) B4 D1. 4 T2 Gs च; Dns. ns [ह]ति (for तु).
— °) Ds M1 परिवचनं. — °) Ś1 जेमी; K1 नछं (for भीता.)

Colophon om. in Ks. 4 Dn1. ns Ds. 3. 6. — Major
parvan: Ś1 K1 T Gs-4 आरप्य. — Sub-parvan: Ś1
K1. 3 B1-9 Dc D1. 4. 6 T1 G1 (all om. sub-parvan
name) mention only नलोपाख्याय. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dns M2 (before corr.)
76; D1 80; T G M2 (after corr.) 74 (as in text);
M1 75. — Śloka no.: Dns 25; D1 24.

75

1 °) Ks B Dn Ds. 6 दोषेण (for पापेन). — °) Ks
D1. 3 T1 तु (for हि). Ś1 K1. 3 Dc मया देवान् सृज्य (K1
परित्यज्य).

2 °) Ks. 4 Ds. 6 Gs. 4 M तवाधि; T1 विवाहा (for
तवाभि). — °) T2 Gs-4 transp. सर्वतः and ब्राह्मणाः.

3 °) Ś1 K1 स्वा; D2 तु (for स्वा). — °) Ks वै द्विजः
(for पार्थिव). — °) Ś1 K1. 3. 4 B Dc M अभ्यगच्छत्;
Ds G1 अभ्या; D2 अभ्या. N (mostly) कोशलायां. T2
Gs-4 सं (Gs. 4 स्वा) दृष्टवान्कोसलेषु.

4 °) Ks Dn Ds वाक्ये कृते; K4 (after corr.) Ds
वाक्येरिते; B4 Dc Ds G1 M 'न ते; T2 Gs-4 'न वै (for

त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्वा पृथिवीपते ।

समर्थो योजनशतं गन्तुमर्ध्वैर्नराधिप ॥ ५

तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।

यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६

अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।

एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७

तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।

स विशुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८

चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

वाक्ये हृते). Ś1 D1. 3 तस्मिन् (for सम्यक्). K1 B1-9
Ds. 6 तेन वाक्येन सम्यक्ते. — °) Ds अभिज्ञाने (for प्रति').
Ś1 K1 तथागते; Ks B4 Dc Ds तथा कृते; K4 हृते स्वया; D1
स्वया कृते; D2 कृते स्वया; T2 Gs-4 समाहृते. — °) Ks Ds
नैषभागमेन.

5 °) 8 त्वद् (M1 यद्) (for त्वाम्). — °) Ś1 एकाहः;
Ks D1. 3 एकाह्वा; G1 एकाह्वी. D1 पृथिवीतले.

6 °) T1 G1 M2 च मां (Ms मा); T2 (before corr.)
Gs. 4 [अ]पि मां; T2 (after corr.) Gs [अ]पीमौ; M1 चाह
(for चेमौ). B1 T1. 3 (before corr.) G1. 3. 4 Ms
भजेतां; B2 शपेहं; B3 M1 भजेयं (for भजेऽहं). Ś1 K D
(except Ds. 6) स्पृष्टेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते. — °)
B4 नापकृतं; T G ना (T1 नौ; G1 न) संमलं; M न विकृतं
(for नासत्कृतं). — °) Ś1 K1. 3 मनसाभिचरा; K1 Ds. 3
(sup. lin.) 'सापि अरा'; D1 'सा विचरा'; T1 M 'सा
विचरा'. — After 6, G1 M read 9.

7 Ds T1 om. (hapl.) 7-8. G1 M transp. 7 and 8.
— °) Ms अंतर्ह (for अयं). — 7^{cd} = (var.) 8^{cd}, 9^{cd}.
— °) G1 M2 स वि (for एष). Ks Dn Ds transp.
मुञ्चतु and मे.

8 Ś1 om. (hapl.) 8-10; Ds T1 om. 8 (cf. v.l. 7).
G1 M transp. 7 and 8. In Ks. 8^{ab} is cancelled. — °)
Dn यथा (for तथा)! — °) D1 प्रायेण; 8 (except T1)
परितो (G1 करेण) (for परेण). K1 तथा; Ds स्विषा (for
सदा). — Ks om. 8^{cd}. — 8^{cd} = 9^{cd}; cf. 7^{cd}. — °)
N (Ś1 Ks Ds om.) स मुञ्चतु मम प्राणान्.

9 Ś1 Ds om. 9 (for Ś1 cf. v.l. 8). G1 M read 9

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विमुञ्चन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
उपायो विहितश्चायं त्वदर्धमतुलोऽनया ।
न ह्येकाह्वा शतं गन्ता त्वद्वत्तेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ १५

तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाध्व भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिदमः ॥ १६
ततस्तद्वत्समरजः प्रावृणोदसुधाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सखजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततः खोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशङ्कासायतेक्षणा ॥ २०
तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्यौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
ततः सर्वं यथावत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

C. 3. 3002
B. 3. 78. 47
K. 3. 74. 82

after 6. — 9^{ed} = 8^{ed}; cf. 7^{ed}. — °) N (Ś1 Ds om.)
स मुञ्चतु मम प्राणान् (cf. v.l. 8).

10 Ś1 om. 10 (cf. v.l. 8). — °) Ks जगत् (for
त्रयः). — °) K1 तैर्ब्रुवतु; B Ds. 6 ते ब्रुवतु; Dns विवर्तु.
B Ds. 6 यथातथ्यम्. — °) Dn एतद् (for एते). Ks Dn
Ds G1 देवास; Ks चाम्पत्; B1. 3 D1. 3 चाद्य; Bs स्वद्य; Ds
सद्यस्; T1 वाक्यं (for वाद्य).

11 °) Ks De Dn Ds उक्तस् (for उक्ते). Ks Dn1
Ds तथा; Ks. 4 De D1-3 तदा; Dns. ns तथा (for ततो).
— °) Ds विक्षेभ्यभाषत.

13 °) Bs Ds तु नल (for अनुलो). Ś1 [S]नद्य; Ks
De मया; G1 महान् (for जनया). — °) Ś1 न ह्यस्या हृदयं
गता; Ks Bs Ds. 6 न ह्येकाह्वच्छतं गता; B1. 6 न ह्येकाह्वच्छ
तं गता; Ts Gs-4 नैकाह्वा ब्रूते गता. — °) Ks Dn1. ns
Ds स्वासृते. T1 Ms इति (for इह). Ks त्वदन्यः कः पुमा-
निह; G1 ऋतेभ्यः पुण्यवानिति.

14 °) Ks Ds त्वं चास्या हि; D1 उभाभ्यां च (for त्वं
च भैम्या). De विशां पते (for मही). — °) Ts Gs-4
न तु (for नात्र). — °) Ks transp. सह and भार्यया (un-
metrical!).

15 °) Ks Ds एवं; B Ds. 6 ततो (for तथा). — °) Bs
ब्रुविः; T1 ब्रुवं; G1 सुखं; Ms ब्रुमः (for शिवः). D1
ब्रुक्ष मरुतः शिवाः.

16 °) Ks Dn D1. 3 तदद्भुतमयं; Ks T1 Gs Ms तमद्भु-

ततमं. — °) Ts Gs. 3 M1 विशां पते (for [अ]ध्व भारत).
— °) K1. 4 Ds Gs M1 दमयन्त्या; Dn1 T1 G1 वंती. D1
विशंकायां; T1 विशंकीयां; G1 मयःकांतां. — °) Ś1 K1 Gs
व्यपकर्षद्; Ks Dn Ds उपां; D1 अपां; Ds स्वपां. A few
MSS. अरिदम.

17 °) Ks. 4 (m as in text) Bs. 4 Dns. ns Ds. 6
अजरं; G (except Gs) अजरं. — °) K1-3 Dn D1. 3 G1
M1 नागराजं तं; Ks De Ds. 3 T1 Ms राजं तु (for राजानं).
— °) De Dns Ds नलो (for ततो). Ks Dn Ds transp.
वपुः and स्वकं.

18 °) T1 G1 Ms स्वरूपेण.

19 °) B Ds. 6 भ्राजमानां; De Dns भ्राजमानां. Ds
यथामरः; T1. 3 (before corr.) Gs. 4 M पुरं.

20 °) Ś1 K1. 3. 4 Bs. 3 Ds. 6 म खोरसि; B1 शिरसि;
G1 खोरसि. Ks विन्यसा. — °) Ks महात्मनः (for शुभां).
— °) T1 G1 M परिश्रान्तेव दुःखेन; Ts Gs-4 परिश्रान्ता सुदुः-
खेन. — °) Ś1 Ds विशाश्वस; K1 निःशं; Ks निःशसश्च.

21 °) B D (except D1-3. 3) विरधांगि. — °) Ks
B1. 3. 4 D (except D1-3. 3) शुचिस्मितां; Bs [आ]यतेक्षणां;
S (except T1 G1 Ms) शुभानना. — °) Ks B D (except
D1-3) T1 G1 Ms व्याघ्रस्. — °) Ks B D (except
D1-3) श्लोकपरिप्लुतः; S (except T1 G1 Ms) साश्रुपरिप्लुता.

23 °) Ks Bs De D1. 3. 4. 6 Gs M1 महाराज. — °) Ks Ds मलं; D1 नलं; G1 मुरा (for अर्धं). D1 वृषं (for

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

मीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ २३
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमृषतुर्मुदितौ नृप ॥ २४
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चस्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युषितौ रात्रिं नलो राजा खलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १

ततोऽभिवादायामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं मीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्). T₃ G₂₋₄ कृतार्थं तमहं नलं. — °) D₁ सुखो (for सहो). — °) Ś₁ कले; K₁. ३ काले; K₂. ४ (before corr.) B D कल्यं (K₄ marg. sec. m. तस्ये); G₁ नलं (for काल्यं). Ś₁ K₁. ३ D₃ ब्रह्मे; K₄ Dn₁ D₁₋₃ G₁. ३. ४ दृष्टा; B₃ प्रष्टा (for द्रष्टा). Ś₁ K₁. ३. ४ D₁. ४ सुखोचितं; D₃ सहोचितं; G₁ सहोषितं.

24 °) Ś₁ K₃ Dc T₁ रात्रौ (for रात्रि). — °) B₃ परस्परं (for पुरा). — °) K₃ सन्निद्र (for वने). — °) Ś₁ K₁ ऊचतुर. — After 24, N ins.:

346¹ गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखेविणौ ।
वसेतां बृहदश्वसकलौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 °) D₁ चतुर्थे तु (for स चतुर्थे). Dc नलो (for ततो). — °) K₃ स नलः सह; K₄ (by corr.) D₃ संगल्य सह; M₁ सह संगम्य (by transp.). — °) K₄ Dc D₁. ३. ४. ६ T₃ G₂₋₄ M ससुद्धार्थो (for सुसि). T₁ G₁ सर्वकामससुद्धायाम्.

26 °) K₃. ३ Dc Dn D₃. ६ आसाया (for अवाप्या). T₁ वाचाप्यायिता शुभं (शृणुं also). — °) Ś₁ अवशीजात. — °) K₄ D₃ जलं (for तोयं).

27 Ś₁ om. 27. — °) B₄ सोयं; Dc D₃ सा वै; S (except T₁ G₁ M₃) सा तं (for सैवं). K₁ वयपीत; D₁ समेता (for समेत्). K₃ Dn D₃ व्यपनीय तंदां (K₂ द्वा; D₃ द्नी; Dc D₄. ६ नीततंदा. K₃ (marg. sec. m.) सैवं

दमयन्त्यपि भंतरिमवाप्याप्यायिता शृणुम् ।
अर्धसंज्ञातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
सैवं समेत्यं व्यपनीततन्त्री
शान्तज्वरा हर्षविशुद्धसत्त्वा ।
राज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ २७

समेत्याथ नलेन राजन्. — °) K₁ D₁ S (except T₃ G₃ M₁) विशुद्ध; B₃ D₄. ६ विशुद्ध (for विशुद्ध).

Colophon. — Major parvan: Dn₃ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: N (except B₃) T₁ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ दमयन्तीसमागमः; D₃ विदर्भानगरे दमयन्तीनलसंयोगः; T₁ दमयन्तीनलसमागमः. — Adhy. no. (figuros, words or both): Dn (Dn₁ sup. lin.) M₁ 76; D₁ 81; T G M₃ (after corr.) 75 (as in text); M₃ (before corr.) 77. — Śloka no.: Dn 53; D₁ 28.

76

1 °) Ś₁ K₁ Dn₁. n₃ D₃ व्युषितां; B D₃. ४. ६ उषिणो. — °) T₁ G₁ विशां पते (for स्वलं). — K₃ om. 1^a-2^b. — °) K (K₃ om.) Dn D₃ काले; B Dc D₄. ६ कल्यं; D₁. ३ कल्ये; D₃ कल्यो (for काल्यं). G₁ वैदर्भीसहितः कार्य. — °) D₁ T₁ G₁ शिपः.

2 K₃ om. 2^a (cf. v.l. 1). — °) T₃ G₂₋₄ ततो भीमं महाराजं. — °) G₁ transp. प्रयतः and श्वशुरं. B₃. ३ Dc D₃. ६ T G₂₋₄ M प्रगतः; D₃ प्रयतं. — °) K₁. ३. ४ Dn D₃. ३. ६ ततोनु; G₁ तथा च (for तस्यानु). — °) B₁ तथा (for शुभा). B₃ ववन्दे चरणी पितुः.

यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत् प्रभुः ।
 नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
 तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
 परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
 ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्पनिस्वनः ।
 जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
 सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
 द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
 अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
 ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छिनिं नलम् ।

दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
 तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ९
 स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
 दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत् ॥ १०
 कश्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
 अज्ञातवासं वसतो मद्रुहे निषधाधिप ॥ ११
 यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
 नल उवाच ।
 न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

3. 3022
 3. 77. 14
 3. 76. 14

3 °) T₁ परि' (for प्रति'). — D₂ om. (hapl.)
 3^b-3^c. — °) D₂ सुभृशं; T₁ तदा सं; G₁ तथा सं (for
 यथार्हं). D₂ वर्षे' (for पूज'). Ś₁ [अ]थ; K B D₂ Dn
 D₄-६ च; D₂ स (for तु). — °) D₂ स समासाद्य तं प्रभुः.
 — °) G₂ ४ दृष्ट्वा (for तत्र). — °) D₁ बुधिमत्तां; T₂
 G₂-४ मुद्राश्रितः (for पति'). — After 3, 8 ins.:

347* अनुजग्राह महता स्वकारेण क्षितिश्वरः ।

4 °) D₂ वैदम्यां सहितो राजा.

5 °) K₁ २. ४ Dn D₁-३. ४ हर्षजः स्वनः. — °) D₂
 तथाविधं (for 'गतम्'). T₂ G₂-४ जनाश्च सर्वे संदृष्ट्वा राजा
 चोत्सवमाचरन्.

6 °) K₂ Dn₂ D₁ २. ४. ६ अशोभयंत; K₆ B₄ 'यत्तं'.
 T₁ G₁ M₂ नगरीं. — °) T₁ G₁ २. ४ M₂ पताकध्वजमालिनीं
 (G₂ ४ 'ने'). — °) Ś₁ K₁ सिक्तसं (K₁ 'मा') मृष्टपुष्पाढ्यां;
 K₂ ४ Dn D₂ सिक्ताः तु (K₂ स) मृष्टपुष्पाढ्याः; B₂ सिक्तसंमृष्ट-
 पुष्पाढ्याः; D₂ सिक्तं संमृष्टपुष्पाढ्यां. — °) Ś₁ D₂ G₁ तदा
 कृताः; K₁ २. ४ D₁ D₄ ६ कृतास्तथा; K₂ D₂ Dn D₂ स्वलं-
 कृताः; K₄ D₂ ततस्तथा; T₁ M₂ तथागताः.

7 °) K₂ D₂ S (except T₁ G₁ M₂) द्वारे द्वारे. Ś₁ K₁
 स (for च). D₁ सर्वेषां; M₂ सूत्राणां (for पौराणां). — °) K₂
 Dn₂ पुष्पभागेपि (Dn₂ 'भंगोप' कल्पिताः; Dn₁ D₂
 'भारोपकल्पिताः (D₂ 'तः'); D₂ 'भंग्याः प्रकल्पिताः; G₁ 'भगाः
 प्रकल्पितः. — °) K₁ D₁ [अ]पि; B₂ D₄ ६ G₄ तु (for च).
 K₂ ४ D₁ २. ३ (marg. sec. m.) वेष्मनि; B₄ D₄ ६ पुष्पैश्च
 (for सर्वाणि). — °) Ś₁ K₂ D₂ [अ]पि (for च). D₂
 देवतायतनमपि; T₁ G₁ M₂ देवतानि च अरत्.

8 °) Ś₁ K₁ G₁ 'उद्यना; T₁ 'उद्यिक; G₂ 'उद्यक. — °)

K₂ समायुक्तं; D₂ T₂ G₂-४ सहोपेतं. — °) D₂ T₂ G₂ २
 जहृषे. B₂ D₁ स (for च). D₂ परंतपः; D₄ ६ T₂ G₂ २
 नराधिपः; T₁ G₁ परंतपः; M₂ जनाधिपः. K₁ जहृषे वसुधाधिपः.

9 °) G₁ २ ताम् (for तम्). K₂ Dn D₂ T G नलं.
 — °) K₂ ४ D₁ क्षामया'. D₂ ४ ६ पाथिच; T G पाथिचः.
 — °) K₂ ४ D₁ क्षामया'. — °) Ś₁ 'संमतैः; K₁ D₂
 'संमितैः; K₂ Dn 'समितः; B₂ T₁ 'सत्तमः; G₁ 'वित्तमः;
 M₁ 'संमतं.

10 °) G₂ ४ M₁ सक्त्य (for 'तो). — °) K₂ B Dn
 D₄-३ विस्मिताननः (Dn₂ D₄ 'नं'); D₂ विस्मितो नलं.
 — After 10^{ab}, Dn D₁ २ (marg. sec. m.) ins.:

348* उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः ।

— °) T₁ G₁ M₂ एवं (for स्वैर्). — T₁ om. (hapl.)
 10^d-13^a. — °) K₄ D₂ भवानित्यभिर्नदितः; G₁ M₂
 ह्युक्त्वा च नलं नृपं.

11 T₁ om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K₂ Dn₁ n₂
 D₂ किंचित्तु; B₁ २ D₁ कश्चित्तु; D₂ कश्चिच्च. Ś₁ K₁ किंचि-
 (K₁ कश्चि) नृनापराधं ते. — °) B₄ Dn₂ 'वाये. D₂ दक्षितो
 (for वसतो). — °) K₄ मे मुष्टे. K₁ २ Dn D₁ २ T₂
 G₂-४ वसुधाधिप.

12 T₁ om. 12 (cf. v.l. 10); Ś₁ K₁ om. 12^{ab}.
 — °) G₁ ते (for वा). — °) K₂ Dn D₂ यद्यबुद्धयापि;
 B₁ यद्यनुकानि. D₁ G₁ कश्चित्. — °) D₂ कार्या (for
 कृता'). Ś₁ K B₂ Dn₁ D₂ G₁ कार्याणि (for [अ]का').
 — °) K₂ २ Dn D₂ G₁ एवं (for मे).

13 T₁ om. 13^a (cf. v.l. 10); K₂ om. (hapl.)
 13^b-14^a. — °) B₂ D₁ २ T₂ G₂ २ अल्पम् (for स्वल्पम्).

C. 3. 3022
B. 3. 77. 14
C. 3. 75. 14

कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्मृषितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
स्रतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— D₅ om. 13^c-14^b.

14 K₂ om. 14^{abc}; D₆ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13).
— °) K₁ अपि; K₂ B Dn D₂. 4. 6 T₂ G₂ M₁ ह्यपि
(for ह्यसि). B₂ यथा (for सखा). D₁ मेपि; D₂
मेति; T₁ चासि; G₁ M₂ चापि (for मेऽसि). — °) B₁
जनार्दन (!); B₂-4 D (except D₁-3; D₅ om.) T₂ G₂
जनाधिप (for नरा*). — °) B Dc Dn₂ ns D₄. 6 अत-
श्चोर्ध्वं. D₁ S (except G₄) च (for तु). B Dc महाभाग;
Dn₂ ns D₄. 6 महाराज; D₅in अपि विभो (for तु भूयस्त्वं).
— °) K₂ D₅ प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि (cf. 319*). — After
14, Dn₂ ns ins. :

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि ।

[Prior half = 14°. Cf. v.l. 14^d.]

15 °) K (except K₄) B D (except D₁-3. 5)
सुविहितैः; G₂ च सहितः. — °) = 3. 43. 24^d. B₁. 4 T₂
G अभ्यु* (for अस्म्यु*). — °) T₁ G₁ M₂ स्वे (for स्व*).

16 °) D₂ G₁ हि यज (for हय*). — °) B₂ उपा-
हर्तुम्; D₂ T₂ (before corr.) G₂. 4 M₁ अपाकर्तुम्. — °) D₄. 6 यदि मन्यसि पां.

17 All MSS. except B₂ D₅ om. the ref. The
portion from 17^c up to 22^d of adhy. 77 is lost in D₂
on a missing fol. (109). — °) = 1. 13. 37^b; 53. 13^d;
96. 52^d, etc. S (except T₁ G₁ M₂) शास्त्र* (for विधि*).

18 D₂ missing (cf. v.l. 17). — °) K₂ न कर्मणा
गृहीत्वा च; Dn D₅ गृहीत्वा चाश्वहृदयं. — °) Ś₁ तथा; K₁
नृपो; K₂. 4 Dn D₁. 2. 5 राजन्; T₁ ततो; T₂ G₂. 4 प्रीनो;
G₁ ददौ (for दत्ता). Ś₁ आश्वरि*; K₁ अंगिस्वरि*; K₂
आर्गसुरि*; K₂ आर्गस्वरि*; K₂ D₁. 2. 5 M₁ भार्ग*; B₂
भांगपुरि*; Dc Dn D₄. 6 T₂ (after corr.) G₂ भांगसुरि*;
T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 भांगस्वरि*; G₁ भांगस्वरि*;

M₂ आर्गस्वरि*. — After 18^{ab}, K₁. 2. 4 B₁. 2. 4 D
(except D₁. 2. 5; D₂ missing) ins. :

350* निषधाधिपतेऽपि दत्त्वाश्वहृदयं नृपः ।

— °) K₁. 2 Dn D₅ M₁ ह; B Dc D₄. 6 तत्; T₂ G₂-4
तु (for हि). T₁ G₁ M₂ प्रययौ स्वपुरीं (G₁ स्वां पुरीं; M₂
स्वपुरं) प्रति.

19 D₂ missing (cf. v.l. 17). — °) K₂ Dn D₅
गते राजन् (for प्रति*). — °) B₁ दीर्घे (for दीर्घम्).
D₁ उवाच सः (for इवावसत्).

Colophon om. in D₂. D₂ missing. — Major
parvan: Ś₁ K₁ T G₂-4 आरण्य; Dn₂ अरण्य. — Sub-
parvan: N (D₂ om.; D₂ missing) T₁ G₁ (all om.
sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn (Dn₁
sup. ln.) M₁ 77; D₁ 82; T G M₂ (by corr.) 76
(as in text); M₂ (before corr.) 78. — Śloka no.;
Dn₁ ns 21; Dn₂ 22; D₁ 20.

77

1 In D₂, stanzas 1-22 are lost on a missing fol.
(cf. v.l. 3. 76. 17). — °) D₁ जगामाख्य; D₂ पुरास्त्वख्य*.
— °) K₂ D₂ ययौ स; D₁ कुण्डिनाम् (for जगाम).

2 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) D₁ चापि (for
परि*). — °) T₁ G₁ M₂ चापि (for चैव).

3 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₂-4 महापुरीं
(for मही*). — Dn₁ om. 33^d. — °) K₂ B₂ Dn₂ ns
D₂ G₁ [अ]य; B₁-3 D₄. 6 सु; T₂ G₂-4 M₁ [अ]भि- (for
[अ]ति). — °) Ś₁ K₁ D₂ महामति; K₂. 2 Dn₂ ns D₁. 6

७७

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
स्थेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरुद्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां धृतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

महीपतिः (for महा^१). K₂ तत्रैव च महामतिः; De सह
सैन्येन भूपतिः.

4 D₂ missing (cf. v.l. 1). D₂ om. 4^{ab}. — ^b)
Śī बलः; K₁ B D₄. ६ बली (for नलः); cf. 3. 50. 1^b.

5 D₂ missing (cf. v.l. 1). B₂ M₁ om. 5^{ab}. — ^a)
S (M₁ om.) दमयन्त्या. De च किं; D₂ तथा (for च यच्च).
D₁ दमयन्त्या रहितं चान्यत् (hypermetric). — ^b) B (B₂
om.) D₂ D₄. ६ T₁ G₁ M समाजितं. K₂. २ De D₂ n₂
D₆ मम (De न मे) किञ्चन विद्यते; D₁. २ मया वित्तं (D₂ धन-
मुपार्जितं; T₂ G₂-४ जय त्वं सुसमाजितं. — ^c) D₂ एष मे
वे. पणः सर्व.

6 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) De ततः (for
पुनः). — ^c) = 18^c. K₁. २ Dn D₆ पणैर्नैकेन (for एक-
पाणेन). — ^d) K₂ De D₄. ६ पणयोश्च. D₂ पणावहे.

7 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₂ आसाद्य; De
आकृष्य (for आहृत्य). — ^c) T₁ G₁ प्रतिपाणं. Śī K₁. २
तु दातव्यः; T₁ G₁ प्रदातव्यं. — ^d) T₂ G₂-४ प्राणो (for
परं). B₂ G₂ पणम् (for धनम्). Śī K₂ परं धर्ममिति स्मृतं;
K₁ परो धर्म इति स्मृतिः; K₂ Dn D₆ परमो धर्म उच्यते; D₁
परो धि धर्ममुच्यते (metrically defective).

8 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Śī K De D₁. २
व्यवसितं; M₁ ह्यकसि पुनर् (for वाचकमि तद्). B D₄. ६
धृतं त्वं; Dn त्वं धृतं (for तद् धृतं). — ^b) B D₄. ६ प्राणधृतं;

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद् धृतं युद्धधृतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन बृहानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाश्वत्थां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

De युद्धपूर्वः; G₁ भवान्युद्धं. — ^c) Śī De द्वैरथो नास्ति;
K₁ B₂. ४ Dn₂ द्वैरथेनास्ति; T₁ 'नापि; G₁ 'नाप. K₂ यथा
(for [अस्तु वै]). Śī K₁ D₁. २ वा; G₂ सा (for वै). K₂
द्वैरथेनान्तु वातिर्वा. — ^d) T₂ G₂-४ पुष्कर (for वा नृप).

9 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ वंश्यं भोज्यम्;
G₁ वीरभोज्यम्. T₂ G₂-४ परहस्तगतं राज्यं. — ^b) K₂ B₂
Dn D₆ अथितव्यं; D₁ आद्रितव्यं; T₂ G₂-४ आजितव्यं. K₂
T₁ G₁. २ M₂ यथातथं. — ^c) Śī तेनाप्युपायेन; K₁. २. ४
D₁. ६ केनाभ्यु^१; K₂ B De D₄. ६ तेनाभ्यु^१; Dn D₂ २ केना-
भ्यु^१. — ^d) K₂ G₁ अनु^१ (for हति).

10 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) De तयोर् (for
द्वयोर्). K₂. ४ D₂ तरा; D₁ तमे (for तरे). — ^b) D₁. २
हति (for अथ). — B₂ om. 10^{cd}. — ^c) K₂ Dn D₆ तु
(for वा). — ^d) Śī K₁ बध्यतां; K₂-४ B (B₂ om.) De
Dn D₄. ६ M₂ नाभ्यतां; G₂. ४ नद्धतां. K₁ मनः (for धनुः).
D₁ नाभ्यतां धनुरुत्तमं; D₂ युद्धे चानम्य तदनुः; G₁ युद्धेनान-
म्यतां धनुः.

11 D₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₁ प्रहसन्निव
पुष्करः; T₂ G₂-४ पुष्करो राज्यगणितः. — ^d) T₂ G₂-४ M₁
निषधाधिपं; G₁ M₂ पृथिवीपतिः.

12 D₂ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 12^{ab}. — ^a)
D₂ T₁ G₁ M₂ द्रव्यं (for वित्तं). — K₂ om. (hapl.)
12^c-14^b. — ^c) S (except T₁ G₁) वै (for च). B₂. ४

3. 3041
3. 74. 12
3. 76. 12

C. 3. 3042
B. 5. 78. 13
K. 8. 78. 13

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिर्वाण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
माम्नुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वचद्ब्रमलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खन्नेन कुपितो नलः ॥ १६
रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।

Do₁ G₁ पुष्करं; G₂ सुहृत्. — °) D₁ [अ]ति; T₂ G (except G₁) वै (for च). K₁ Dn₂ G₁ जितेन; Do T₁ 2 (after corr.) G₂ 4 प्रीयसे; D₁ हृदयसे; D₂ [आ]प्यायसे; T₂ G₂ प्रीयसे. — °) K₁ Dn D₂ सवारोच (K₁ 'रि) महायुज; K₂ 4 D₁ T₁ 'रोरिनिर्वाणः; B₂ (corrupt) सदा वा विनि-
वर्तनं; T₂ G (except G₁) लाभाय मम नैषधः. — After 12, 8 ins.:

351* पुनर्भूते च ते दुस्तिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D₂ missing (cf. v.l. 1). K₂ om. 13 (cf. v.l. 12). — °) K₄ D₂ पाणेनानेन; T₁ G₁ जितेना. Ś₁ K₁ D (except D₂ 4. 6; D₂ missing) M₁ वै भौमी (for वैदर्भी). — °) D₁ जितेन; T₁ G₁ धनेन (for जितेन). — °) G₁ क्षिप्रं (for व्यक्तं). — °) K₂ 4 Do इवामराः; T₁ G₁ M माची यथा.

14 D₂ missing (cf. v.l. 1). K₂ om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — °) Ś₁ K₁ Do [S]ति (for हि). Ś₁ M त्वा (for त्वां). G₁ corrupt. — °) K₁ सम्प्रक्ष्यामि; B₁ 2 Do Dn D₂ प्रतीक्षेयि; G₂ 4 M₁ प्रतीक्षे च. M₁ [ए]व (for च). G₂ 4 परंतप (for च नैषध). — °) Ś₁ K D (except D₂ 6) G₂ वैष्येन (or 'ने न) (for 'ने च). — °) T₂ G₂ 4 भवलोच (for न भवति). T₂ (after corr.) G₂ सुहृद्गणैः (for [अ]सुहृद्गणैः). B₂ Do D₂ 6 अभवत् सुहृद्गणैः.

15 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) T₁ G₁ [अ]धैव; M₂ [अ]थाहं (for त्वद्य). — °) Ś₁ K₁ वा (for सा).

16 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) B₂ 4 D₂ 6 T₂ G₂ 2 M transp. तु and तस्य. K₂ B₂ 4 Do D₁ 2. 4. 6 T₁ G₁ M₂ तां वाचं; K₂ तद्वाचो (for सा वाचो). B₁ श्रुत्वा तस्याश्रुतां वाचं. — °) K₂ 2 T₁ G₁ बह्वचद्ब्रमलापिनः (K₂ G₁ 'हं) प्रकापिनः; B₂ 6 बह्वचद्ब्रमलापि (B₂ 'सि)नः; D₂ पुष्पावत् प्रकापिनीं; T₂ G₂ 4 ह्यसंबद्धप्रकापिनः; M₂ बह्वचद्ब्रमलापिनः.

पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत धृतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्तकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निजितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

— °) T₂ G₂ 2 M₁ तत् (for स).

17 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) K₂ D₂ सु; K₂ स; B₂ 2 Do D₁ 4. 6 च (for तु). — °) Ś₁ K D (except D₂ 6; D₂ missing) T₁ M₂ नलो (for ततो). T₂ G नलः (for नृपः). — °) K₁ Do₁ D₂ G₁ पणाव; T₁ M पणाव; T₂ (before corr.) वैष्येयः; G₂ वधाय; G₂ वैष्येयं (for पणावः). K₂ G₂ व्याहरसि. — °) Ś₁ K₁ 2. 4 B₂ Dn D₁ 2. 2 जितो न; K₂ ततो न; T₁ M₂ जितो वै; G₁ कैतव्ये; M₁ जिते वै.

18 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) Do पुनः (for ततः). Ś₁ K₁ प्रवर्तितं; K₂ M₂ प्रवर्ततां. — °) 6°. B D₂ 6 वीरेण (for भद्रं ते). — °) K₂ Dn D₂ 'निचयैः. — °) K₁ 2 B₁ 2 D₂ 6 T G₂ पाणेन; B₂ G₁ पणेन (for प्राणेन). K₂ पणतो; K₂ पाणितो; D₂ 6 गणितो. M₂ यत् (for च).

19 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ G₁ जित्वा तु; T₂ G₂ 2 M₁ स जित्वा. Do प्रहसत् (for पुष्करं). — °) Do पुष्करं वेदमब्रवीत्. — °) Ś₁ न च; M₂ जितं (for मम). Do transp. सर्वं and राज्यं. — °) T₂ G₂ 4 प्राप्तं निहतकण्टकं.

20 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) K₁ S राजापसद. — °) B₁ 2 D₂ 6 यस्यास्त्वं.

21 D₂ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K Do Dn D₁ 2. 2 (by transp.) त्वया तत्; B D₂ 6 T₂ G₂ च त्वया. — °) K₂ B₁ 2. 4 Do Dn D₂ 8 (except T₂ G₂) विजितः (for निजितः). B₁ 2. 4 Do D₂ 6 तदा; B₂ T₁ G₁ M त्वया (for पुरा). — °) T₁ M₂ तु; G₁ च (for तत्). Do D₂ 6 S (except T₁ G₁ M₂) सर्वं (for कर्म). — °) K₂ Dn D₁ 6 च (for तु). K₁ रूपः; T₁ G₁ M₂ नीच (for मूढ). D₂ त्वं मूढ न च बुध्यसे. — °) K₂ D₁ 2 पापं (for दोषं).

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचनं ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सुजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वचो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे आता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैषधेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजभूमिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५

कीर्तिरस्तु तवाश्वय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं दृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ २९

. 3. 3061
. 3. 78. 32
. 3. 78. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

22 D₃ missing (of. v.l. 1). — ^a) K₃-4 D₂ Dn D₁. s. s T₁ G₁ M वै; B₂-4 D₄. s T₂ G₂-4 च (for एवं). K₃. s Do Dn D₂ T₂ G₂-4 M₁ जीव त्वं; B₁ संजीव; T₁ G₁ M₂ त्वं जीव (for जीवस्व). — ^b) K₃ Dn D₂ अवसूजामि; T₂ G₂-4 अभ्युत्सुजामि. Ś₁ वै (for ते). — After 22^{ab}, K₁. s B D (except D₁. s. s; D₂ missing) ins.:

352* तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।

— ^c) Ś₁ K₁ यथैव. B₂-4 D₄. s च त्वयि; M₁ (by transp.) मम च. — ^d) B₂ D₄. s मम चैव; B₃. 4 मम वीर; T₂ G₂-4 M₁ त्वयि चैव (for त्वयि वीर).

23 D₂ resumes! — ^a) K₃ B₁ Dn D₂ सौहार्दं (for सौभ्रात्रं). Ś₁ K D (except D₄. s) चापि; T₂ G₂ हि च (for चैव). K₄ ते (for मे). Do नित्यं (for त्वत्तो). — ^b) T₂ (before corr.) G₂. 4 प्रयास्यति. — ^c) T₁ G₁ M₂ च (for हि). — ^d) K₃ D₄ M स जीवस्व; T G स (T₁ G₁ सं-) जीव त्वं (for संजीवस्व). Ś₁ K₄ Do D₁. s सं(Ś₁ स)जीव शरदां शतं; K₁. s Dn D₂. s सं(D₂ त्वं)जीव शरदः शतं.

24 ^a) K₃ B₁. s D₂ ज्ञातयित्वा. — ^c) T₁ G₁ M₂ पुष्करं क्षमयामास; T₂ G₂-4 वचनैस्तोव. — ^d) T₁ G₁ M₂ सांत्वयित्वा (for परि').

25 ^a) D₁ अथ; D₂ M₂ एव (for एवं). T₁ G₁ नलेन सांत्वितो तेन (sic). — ^b) K₄ B₂. s Dc₁ D₂. s. s ह (for तस्य). K₃ प्रत्युवाच स तं नलं. — ^c) Do यदा राजन्; D₂ महाराजं.

26 ^b) K₁ वर्षशतं. D₂. s T₂ G₂-4 M₁ सुखं; T₁ समी (for सुखी). — ^c) Ś₁ K₁ वितरति; K₃ 'से.

27 ^a) Do सक्तया (for स तथा). T₁ G₁ M₂ स तथा सांत्वितो राज्ञा (G₁ 'ज्ञा'). — T₂ G₂ om. (hapl.) 27^b-29^a. — ^b) Ś₁ समाश्रय; B₁ समाश्रित्य (for मास').

K₃ B₂-4 D₄. s ततो नृपः; K₄ D₂. s G₄ M तथा नृप; G₁ नराधिप. — ^{cd}) K₃ Dn D₂ transp. स्वपुरं and पुष्करः. K₃ B₂-4 स्वजनाम्वृतः; Do स्वजनैर्भूतः.

28 T₂ G₂ om. 28 (of. v.l. 27). — ^a) Ś₁ K D (except D₄. s) G₁. 4 सार्धं (for राजन्). — ^b) T₁ नादितैः; G₁. 4 विजितैः (for विनीतैः). — ^c) G₁ वपुष्मान्. Ś₁ K₁. s. 4 D₂. s पुरुषर्षभः; K₃ B D₄. s भरतर्षभ; T₁ G₁ M₂ कुरुनन्दन. G₂. 4 ययौ वीरश्रिया उवलन्.

29 T₂ G₂ om. 29^a (of. v.l. 27). — ^a) Ś₁ K₃. 4 D (except D₁. s) G₁ M₁ पुरीः; B₁ स्वकं (for पुरं). K₁. s T₂ G₂-4 M₁ श्रीमद्; B₁ धीमान्; B₂ राजा; D₂ G₁ रम्भां; T₁ M₂ रम्यं (for श्रीमान्). — ^d) B₂ चात्यर्थम्; G₁ अत्यतम् (for अत्यर्थम्). Ś₁ K₄ B₁ D (except D₁. s) M₁ उपशोभितां; T₂ G₂ उपभोगितं. — ^f) B₁. s D₄. s T₁ G₁ M₂ पौरान्स; B₂ स पौरान् (for पौरांश्च). — K₃ B D (except D₂) ins. after 29; K₁, after 1^{ab} of the next adhy.:

353* पीरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूल्हाः ।

उन्नुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।

अथ स निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।

उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K₄ ins. after 29:

354* आश्वासयत्तदामात्यामस्तर्वां जानपदांस्तदा ।

Finally, B (except T₂ G₂) ins. after 29:

355* हितेषु चैवां सततं पितृवावहितोऽभवत् ।

Colophon. Dn₁ reads it in marg. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ D₂ T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: N T G₁. s (all om. sub-parvan name)

C. 3. 3063
B. 8. 79. 1
K. 3. 77. 1

बृहदश्व उवाच ।

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदम्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशः ॥ ४

mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B₂ नल-
राज्यप्राप्तिः; D₂ अयोध्यागमने अक्षकीर्त्यायां नलेन पुष्करपराजये
नलराज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
Dn M₁ 78; D₁ 83; T G M₂ (by corr.) 77 (as in
text); M₃ (before corr.) 79. — *Śloka no.*: Dn
D₁ 33.

78

1 °) B₁ प्रविष्टे; T₁ प्रशान्ते. S (except T₁ M₂) नगरे
(for तु पुरे). Ś₁ K₁ 1. 3. 4 B₂ D₁ 2 प्रयाते पुष्करे हृष्टे; B₂
संप्रसाते प्रहृष्टे च. — °) D₂ om. from वृत्ते up to तीर्थे
(in 19°). K₂ संप्रहृष्टे; B₄ संप्रवृत्तः; T₁ सुप्रवृत्ते; G₂-4 M
सुप्रवृत्त. — °) B₁-3 D₄ 6 G₁ राजन् (for राजा). — °) B₁ M₂
अथा; T₂ G₂ 8 समा (for उपा). — After 1,
T G ins.:

356* पुण्यश्लोकं तु राज्यस्यं भुक्त्वा भीमो महीपतिः ।

मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।

अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।

सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ।

2 D₂ om. 2 (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₂-4 M₁ तथा
(for पिता). — K₂ om. 2°-3°. — °) K₁ 3 B Dn₁
D₂ 4. 6 M प्रास्थापयद्. B₁ अदीनात्मा (for अमेया).
— 2°=1. 2. 184^b; 114. 9^d; 144. 18^b; 4. 21. 47^b; oto.

3 K₂ D₂ om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — °) T₂ G₂-4
अतीव मुदितो वीरो .

4 D₂ om. 4 (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁ B₂-4 D₄ 6
ततः (for तथा). — °) Ś₁ K₁ 1. 3. 4 D₂ D₂ M च; B Dn
D₁ 6 स (for सथ). K₂ D₂ जम्बूद्वीपे रराज सः; D₁ °दे

ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्सामदक्षिणैः ।

तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्भ्यसेऽचिरात् ॥ ५

दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।

देवनेन नरश्रेष्ठ सभायौ भरतर्षभ ॥ ६

एकाकिनैव सुमहभलेन पृथिवीपते ।

दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७

त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८

ब्राह्मणैश्च महामार्गैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

चराचरे; G₁ °द्वीपादिराजसु. — After 4^{ab}, K₁ ins. 353*.

— °) K₁ D₁ चैवा; D₂ स चा; G₁ चैवा (for स्वे चा).
K₂ D₂ राज्यं; G₁ राजा (for राज्ये). K₂ B₁-3 Dn D₂ 4. 6
पुनः शपास तद्वा (B₁ 3 D₂ 4. 6 वै रा) ज्यं; T₁ M पुनः स्वे न्य-
वसद्राज्ये. — °) Ś₁ K₁ प्रत्याहृत्य; B₁ °गत्वा. K₁ महामनाः.

5 D₂ om. 5 (cf. v.l. 1). — °) D₁ G₁ विविधैः
(repeated!); T₂ G₂-4 विधिना (for विधिवत्). Ś₁ भूरि-
दक्षिणैः; K₁ 2. 4 Dn D₁ 5 G₂ चात्; B₂ 3 D₂ प्राप्तं;
T₂ G₂ 4 वात्; G₁ आत्. K₂ समासवरदक्षिणैः. — °) K₂
D₂ सुहृदो; K₂ स्वपुरं; B₁ 3. 4 स्वराज्यं; D₂ 6 स्वं राज्यं
(for ससुहृद्). K₂ D₂ द्रव्यसे; K₂ B₁ 3. 4 D₂ 6 प्राप्यसे;
K₂ प्रक्षसे; D₂ प्रवसन्; T₁ G₂ यक्षसे; T₂ G₂ 4 M रक्षसे;
G₁ रक्षसे. M₁ [5]चिरं.

6 D₂ om. 6 (cf. v.l. 1). — °) B₂ तत्तादृशं (for
एतादृशं). T₂ G₂-4 एवं च व्यसनं प्राप्तो. — °) K₂ D₁ 3
नरश्रेष्ठः; B₁ 3 D₂ D₂ 6 G₁ M नृपश्रेष्ठ.

7 D₂ om. 7 (cf. v.l. 1). — °) B D₂ 6 वै; D₁
[अ]पि (for [ए]व). G₁ एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्म यत्कृतं.
— °) M₂ एतादृशं (for आसादितं). — °) K₂ T₂ G₂-4
प्राप्तं. K₂ B₂ D₂ D₂ D₂ T₂ G₂-4 चाभ्युदयं. G₁ तथा
(for पुनः).

8 D₂ om. 8 (cf. v.l. 1). — °) G₁ सह (for चैव).
B₁ (m as in text) D₁ भारत; B₂ 3 D₂ 6 पाथिव; T₂ G₂-4
भार्यया (for पाण्डव). — °) Ś₁ रमया; K₁ 3 रमसा;
D₂ वससे; G₁ समये (for रमसे). T₂ G₂-4 कथाश्चापि
समाकर्ष्य.

9 D₂ om. 9 (cf. v.l. 1). — °) = Gītā (Vulg.)
2. 28. Ś₁ K (except K₁) B₂ D₁ 3 परिवेदना. — After

नित्यमन्वास्थ्यसे राजंस्तत्र का परिदेवंता ॥ ९
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
 शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
 अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
 तस्याये च व्यये चैव समाश्वासिहि मा शुचः ॥ ११
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

श्रोष्यन्ति चाप्यमीक्ष्यं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
 अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
 पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ।
 अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
 भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

C. 3. 3080
B. 3. 79. 1
K. 3. 77. 2

9, Dns ins. :

357* अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।

नलेन याचितं राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

Dns cont. : K₂ D₁ Dn₁. ns D₁ ins. after 9 : K₆, after 360* :

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।

[In D₁, this *phalāśruti* occurs twice; cf. 301*.]

10 D₂ om. 10 (cf. v.l. 1). — °) K₆ B₂ राजन् ;
 B₂. 4 D₄. 6 तात ; D₁ चैव ; M₂ चेह (for चापि). K₁ इति-
 हासं पुरं चासि. — °) Ś₁ K₁ कलेर् (for कलि). K₁ उत्तमं ;
 K₂ B D₁ Dn₁ D₂ M अच्युत ; D₄. 6 अच्युत (for उच्यते).
 — After 10^{ab}, Dns ins. (another *phalāśruti*) :

359* य इदं पठते नित्यं य इदं श्रुणुयाच्चरः ।

न तस्य विद्यते राजम्भयं वै कलिकारकम् ।

धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदाजैवरतस्य च ।

दान्तस्य च वदान्तस्य कलिः पुमः करोति किम् ।

— °) B Dns. ns D₂. 4. 6 G₂ M₂ आश्रितुं ; G₁ अष्वासितुं.
 — After 10, K₄ ins. :

360* हृदयेवान्यद्वैव व्यासेन परिकीर्तितम् ।

कलिना च नृपे दत्तं राजन्वरमनुत्तमम् ।

अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।

नलेन पठितः श्लोकः कलिनाशाय भारत ।,

followed by 358*.

11 D₂ om. 11 (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁ सुस्थिर-
 त्वं (1). Ś₁ K₁. 4 D₁ च संप्रेक्ष्य. — °) K₁ D₂ M₁ पुरुषो-
 (M₁ 'दे')थेस्य. K₆ मिद्वये ; D₂ निद्वयं ; G₆ सर्वदा (for
 नित्यदा). — D₂ om. 11^{cd}. — °) K₂-4 B Dn D₁. 4. 6
 [ड]द्वये (B₁ [अ]पि च) ; T₁. 2 (after corr.) G₁. 2 M₂
 [अ]प्याये (for [अ]पि च). K₂ B₂-4 Dn D₄. 6 चापि (for
 चैव). D₂ D₃ व्यवसेन चोदये चैव ; T₂ (before corr.) G₂. 4
 तस्याप्यायस्य चैव चैव. — After 11^c, K₂ B₂ D₂ Dn D₂
 ins. :

361*

न चिन्तयितुमर्हसि ।

श्रुतेतिहासं नृपते.

[(L. 1) De नावसीदितुम् (for न चिन्त).]

— °) D₂ D₁ शुच. D₂ न विधीदितुमर्हसि ; S तदाश्वासितु-
 मर्हसि (M₁ सुस्थिरो भव मा शुचः). — K₂. 2 Dn ins.
 after 11 : D₂ (which om. 11^{cd}) ins. after 11^{ab} ;

362* व्यवसेन त्वं महाराज न विधीदितुमर्हसि ।

K₂. 2 Dn D₂ cont. : Ś₁ K₁. 4 B D₂ D₂. 4. 6 ins.
 after 11 :

363* विषमावस्थिते वैवे पौरुषेऽफलतां गते ।

विषादयन्ति नामानं सखापाभ्रणिणो बुधाः ।

[(L. 1) Ś₁ देवे (for देवे). B₁-2 D₄. 6 विलयं ; B₄ D₂
 विफलं (for ऽफलतां). K₂ पौरुषेऽफलं वि ते. — (L. 2) K₁
 D₂ सत्त्वापा ; B₁ सिद्धापा. K₂ Dn₂ D₂ नराः ; Dn₁. ns
 नराः (for दुपाः).]

12 D₂ om. 12 (cf. v.l. 1). — °) K₆ D₁ य इदं ;
 S (except G₁ M₁) ये चैतत् (for ये चेदं). K₆ कीर्ते (for
 कथं). — °) Ś₁ K₁ B₂ ये ; D₁ हि (for वै). T₁ संश्रो-
 व्यति चाभीक्ष्णं वै ; T₂ G₂-4 संश्रोप्यंतीव चा (G₄ 'ति च मे')-
 भीक्ष्णं. — °) Ś₁ नाभीक्ष्णं ; K₆ D₁ लक्ष्मीक्ष्णं. Ś₁ K₆
 B₁. 6 Dns. ns D₁ भविष्यति. — K₆ M₁ om. (hapl.)
 12^{cf}. — °) Ś₁ तेभ्यो ; S (M₁ om.) वास्य (for तस्य).
 Ś₁ व्यवस्यति ; K₁ [ड]पस्यंति (corrupt) ; D₂ D₁ S (except
 G₂ ; M₁ om.) [ड]पपद्यते. — °) Ś₁ K₁ धन्यता च भवि-
 द्यति ; B₂ 'तां चागमिष्यति.

13 D₂ om. 13 (cf. v.l. 1). — °) G₁ पुण्यं (for
 शुभा). — °) B₁ पुत्रपौत्रान्. T₂ G₂. 2 भ्रियः ; G₁ मखीन् ;
 G₂ भ्रियं (for पशून्). K₂. 4 D (except D₄. 6) चापि
 (for चैव). — °) K₂ Dn D₂ लभते ; B₁ T₁ G₂. 4 M₂
 वेत्स्यते ; B₂ लप्स्यते ; B₃ वात्स्यते ; T₂ G₂ लप्स्यते ; G₁ लप्स्यसे.
 — °) K₂ आरोग्याः ; B₂-4 D₄. 6 नीरोगाः ; Dn₁ D₂ आरोग्यः.
 Dns. ns आरोग्यप्रीतिमांश्चैव ; T₂ G₂-4 अरोगाः प्रीतिमंगत्र.
 — °) T₂ G₂-4 भविष्यति. — After 13, B₂ ins. an
 addl. colophon.

14 D₂ om. 14 (cf. v.l. 1). — °) D₂ रूपं (for भयं)

C. 3. 3080
B. 3. 79. 18
K. 3. 77. 20

अक्षज्ञ इति तत्सेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४

वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।

उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५

वैशांपायन उवाच ।

ततो हृष्टमना राजा बृहदक्षमुवाच ह ।

भगवन्नाक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६

ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।

दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्रष्टुं महातपाः ॥ १७

बृहदक्षे गते पार्थमश्वौपीत्सव्यसाचिनम् ।

वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

K₂ Dn D₂ भयात्त्रयसि (for भयं पश्यसि). G₁ यत्र (for यच्च). — ¹) Ś₁ T₂ G₂ 4 M आक्षयिष्यसि; K₂ आकर्षयसि; G₁ आश्रयिष्यसि. Ś₁ मा (for मां). — ²) K₁ T₁ G₂ M अक्षज्ञा. — ³) K₁ भारत (for पार्थिव).

15 D₂ om. 15 (cf. v.l. 1). — ⁴) K₁ (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्). — After 15^{ab}, T₂ ins.:

364* उपपद्यति मत्स्रक्ष भविष्यति न संशयः ।

— ¹) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ प्रपञ्चाय; K₂ सत्यमेतद्; B₁ प्रसन्नोऽसि.

16 D₂ om. 16 (cf. v.l. 1). — ²) T₂ G₂—4 राजन् (for राजा). — ³) G₁ श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K₂ [अ]धीष्व भो; D₁ वै प्रभो (for तत्त्वतः). — After 16, T₂ G₂—4 ins.:

365* कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदक्षो महासुनिः ।

17 D₂ om. 17 (cf. v.l. 1). — ¹) Ś₁ K₁ पार्थिवाय (for पाण्डव). D₁ विशां पते (for महा*). — After 17^{ab}, S (except M₁) ins.:

366* लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत ।

कथामेवं तथा कृत्वा नलस्य चरिताभयम् ।

आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदक्षो जगाम ह ।

— ¹) T₁ G₁ om. 17^{cd}. D₂ गतश्चाशु सरो राजन्; T₂ G (G₁ om.) उक्त्वा चाशु शिरोऽगच्छद्. D₂ तपस्तप्तुं (for उपस्रष्टुं). M₁ दत्त्वा चास्य महातेजा तत्रैवांतरधीयत.

18 D₂ om. 18 (cf. v.l. 1). — ¹) Ś₁ K₁ D₂ पार्थस्वभीषीत्. — G₁ om. (hapl.) 18^{cd}. — ²) Ś₁ K₁ तपस्विनं; D₁ युधिष्ठिरः; T₂ G (G₁ om.) जितेंद्रियं (for मनी').

19 D₂ om. up to तीर्थ in 19^c (cf. v.l. 1). — ³) K₁ इतस्ततः; K₂ समंततः. — ⁴) Ś₁ K₁ 'शैलचरेभ्यश्च;

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतञ्जस्ततस्ततः ।

तीर्थशैलचरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९

इति पार्थो महाबाहुर्दुराणं तप आस्थितः ।

न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०

यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।

मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।

अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२

दक्षमानेन तु हृदा श्ररणार्थी महावने ।

ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यट्च्छुषिष्ठिरः ॥ २३

K₂ Do D₂ 'शैलच (K₂ 'व; D₂ 'प)रेभ्यश्च; B₂. 8 Dn D₂. 4. 6 T G (except G₂) 'शैलचनेभ्यश्च. — ¹) B D₂ T₂ G₂ दृढव्रतं; D₁ तथैव च.

20 ¹) Ś₁ दुष्कृतं; K₁ दुष्करं; S (except G₁ M₁) उदारं (for दुराणं). — ²) T G M₂ transp. न and तथा. M₁ स (for न). D₂ G₂ दृष्टपूर्वः. K₂ D₁ वा; D₂ वै; D₂ T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 M₁ नः (for अन्यः). — ³) D₁ कश्चिद्; D₂ श्रुत. D₂. 6 इव (for इति).

21 ¹) K₂ D₂ Dn D₂. 8 G₁ तथा; M₁ स वै (for यथा). — ²) B₁ G₁ नियतेंद्रियः. — ³) K₁ 'नरः; K₂. 4 D₂. 8 'वरः (for 'वरः). Do मुनिवेषधरः श्रीमान्; G₂ मुनिरेकचरन्धीमान्.

22 ¹) Do D₂ पाण्डवा; D₂ पाण्डवं. Ś₁ K₁. 2. 4 G₁ राजा; Do भीरं (for राजन्). — ²) Ś₁ तपमानं. — ³) K₂ Dn T₁ कौतेयं; T₂ (before corr.) G₂. 4 वैकांते. K₂ Do D₂. 8 अन्वशोचंत कौतेयाः. — ⁴) D₂. 6 transp. प्रियं and जयं. T₂ G₂—4 तं प्रियं (for प्रियं वै). G₁ भ्रातरं च धनंजयं.

23 ¹) Do च; D₂. 8 तु- (for तु). — ²) Ś₁ K₂. 8 Dn T₂. 2. 8 प्रवृत्त्यर्थः; K₁ तप्यमानो (for शरं). — After 23, S ins.:

367* प्रतिगुह्याक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

आसीद्बृहमना राजन्भीमसेनादिभिर्वृतः ।

स्वभ्रातृन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपश्यच्चर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिभृतः ।

संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [6]

कदा ब्रूयामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ।

मत्कृते हि कुरुक्षेत्रस्थिते दुष्करं तपः ।

तस्माद्बृहदयज्ञाममाख्यास्यामि कदा न्वहम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।

भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

स हि शुक्लाक्षद्वयं ससुपात्तं मया विभो ।

प्रहृष्टः पुलस्त्यमात्रो भविष्यति न संशयः । [10]

[(L. 2) T₁ G₁ ; M₁ राजा (for राजन्). — (L. 3) G₁ M₁ स (for स्व-). — (L. 6) T₁ G₁ M कुनीपुत्रं अनंजयं (for the posterior half). — (L. 7) T₁ G₁ M वक्तुते. T₂ G परमं (for दुश्चरं). — (L. 8) M [अ]प्यहं (for न्वहं). — (L. 9) T₁ G₁ M उपादत्तं (for ससु). T₁ G₁ M₂ विभुः.]

Colophon. Major parvan : Ś₁ K₁ D₈ T G₂₋₄ आरण्य.

— Sub-parvan : All MSS. (om. sub-parvan namo) mention only नलोपाख्यान (B₄ prefixing काम्यके to it) followed by समाप्त (B₁ ; M₂ om. समाप्त). — Adhy. name : M₂ बृहदश्वगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₁ T G M₂ (after corr.) 78 (as in text) ; Dn₁ (sup. lin.) 76 ; Dn₂ M₁ 79 ; Dn₃ M₂ (before corr.) 80 ; D₁ 84. — Śloka no. : Dn₁ ns 27 ; D₁ 25. — Aggregate Śloka no. : K₄ 1251.

79

1 K₂ (which om. the portion of the text from st. 1 of this adhy. up to line 127^{ab} of adhy. 81) ins. a line which, along with the continuations added in the margins (sec. m.), reads as follows :

368* वैशंपायन उवाच ।

तीर्थानां चैव महात्म्यं पुलस्त्येनाभिभाषितात् ।

कदाचित्तीर्थयात्रायां नारदो भगवानुचिः ।

तीर्थानि पर्यटन्त्यत्र युधिष्ठिरमुपागमत् ।

विनयावतनो भूत्वा पर्यटन्त्युचिष्ठिरः ।

वैशंपायन उवाच ।

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमल्लिकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

C. 3. 3095
B. 3. 80. 6
K. 3. 78. 6

तीर्थानिधानं पुण्यं च नारदाय महात्मने ।

नारद उवाच ।

तत्सेऽहं कथयिष्यामि शृणु धर्मभूतां वर ।

पुलस्त्युवाच ।

— °) Dn D₈ अकुर्वन्ते (for अकुर्वन्त). T G₁ ; M₂किमकुर्वन् (M₂ 'र्व'त पार्थास्ते. — °) M₁ विना (for कृते).2 °) D₈ ; सपञ्चजित् (for गतिरासीद्). Ś₁ K₁ B₁ Dc D₁ ; अमित्रजित् ; K₄ D₈ ; M₂ अनन्त ; B₂ G₁ अनेकं.— After 2°, K₄ ins. :

369*

रत्नाणां चैव शंकरः ।

त्रिदशानां महेन्द्रश्च.

— °) S (except G₁ M₂) मा (for मे).3 °) Ś₁ K₁ देवंद्रसमं. — °) Ś₁ K₁ B D₄ ; समरे (for संग्रामे). — °) Ś₁ विना तेन ; D₈ विना तात ; T₂ G₂₋₄ विनाकृता. K₄ महा ; B₁ D₁ ; च ते (for वने). K₁ तेन ; T₁ G₂ M₂ पार्थाः ; G₁ पार्थ (for वीराः).4 °) Ś₁ D (except D₄ ; °) T₁ transp. काम्यकात् and पाण्डवे. Ś₁ K₁ राजन् ; K₄ B₁ पार्थे (for तात). N (K₂ om.) सत्यविक्रमे (for सव्य). — °) Ś₁ K₁ ; D (except D₄) M₁ पाण्डवेयास्ते. K₄ जाता विमनसः सर्वे. — °) K₄ आत्.5 °) Ś₁ D₂ ; सूत्रमणयः ; D₈ विच्छिन्नसूत्रा मणयः. — °) T₂ G₂ मित्रं (for छिन्न). Dc (by transp.) द्विजा इव ; G₂ इवाङ्गजाः. — °) K₄ इव ; B तत्र (for अथ).6 °) K₂ D (except D₁ ; s. 4. s) तु (for च).7 °) M₁ तं विना (for तमृते) ; cf. v.l. 12°, 13°, 14°, 19°, 22°, 25°, 29°. Ś₁ पुलस्त्यमात्राः ; K₂ ; B₁ D (except D₄) T₁ G₁ M ते नरव्याघ्राः. T₂ G₂₋₄ कृते तेन नरव्याघ्राः. — °) D₈ सुखम् (for मुदम्). Dn₂ D₈ अग्रासवन्तः ; D₁ अवाप्तवन्तः. Dn₃ D₁ ; ते (for वै). K₄

C. 3. 3096
B. 8. 80. 7
K. 3. 78. 7

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
 द्रुमप्रामुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
 ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः ।
 निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेघ्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८
 नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिदमाः ।
 विप्रस्तुत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्क्रण्टाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
 अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।

शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
न तथा रमणीयं मे तस्मृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
तस्मृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिमाति मे ॥ १४
यस्य स धनुषो घोषः श्रूयतेऽग्निनिखनः ।
न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
तथा लालप्यमानां तां निश्म्य परवीरहा ।
मीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ववीषि सुमध्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिषसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसंतीह दुःखिताः.

8 K₁ om. 8. — ^a) K₄ D₁. ३ परिक्रान्ताः. — ^b) K₄ तीक्ष्णवाणैः; G₄. ४ शुद्धा वाणैः. Ś₁ महासृगान्. — ^c) D₁ भरतव्याघ्राः; D₄. ६ TG₄-४ M₂ श्रेष्ठाः. M₁ न्यग्रन्भरत-
शार्ङ्गल. — D₁. ३ om. 8^d-9^a. — ^d) Ś₁ तथा (for सृगान्).

9 D1. s om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^a) K₂. 4. ब्याघ. — ^b) K₂ D₂ पांढवा जनमेजय; K₂ M₁ बन्धाहारा अरिदमाः; D₂ T G M₂ बन्धाहारा (T₁ राण्य)रिदमाः. — ^c) K₁. 4 विप्रहृत्य; K₂ B₂ Dn D₁. 6 उपाकृत्य; B₂ विनिःसृत्य; D₂ उपाकृत्य; D₂ विप्रकृत्य; D₂ उपकृत्य; T G₂. 4 M प्रविःसृत्य; G₂ परिसृत्य; G₂ प्रविहृत्य (for 'विप्र').

10 ^a) K₂ D₁₁ D₅ सर्वे सं. (for एवं ते). — ^b) B₂, 4 D₄, 6 शोकार्ताः (for सोकण्डाः). — ^c) Ś₁ प्रष्टुष्टमनसः (!); T G M₂ विषण्ववदनाः (T₁ M₂ *मनसः).

11 °) Śī Dī अयैनं; Kī अथ तं (for अथ वि-). 8 (except M₁) राजन् (for वीरं). K₂ D_o D_n D_s विशेष-तस्तु (D_o °अ) पांचाली. — °) K₂ D_o D_n D_s सरन्ती (for पाञ्चाली). D_s पांचाली आयुधं प्रति. — °) K₂ D_n D_s उद्दिप्तं; D_o उद्दिप्ता; D_s आत्मानं (for सरन्ती). Śī M₁ पांडवं ज्येष्ठम्; K₂ D₁ पांडवज्येष्ठम्. — After 11, D₁, 9 read 11^c-15^d.

12 °) M₁ तं विना (for तस्यते); cf. v.l. 7^a, etc.
K₃. 4 B₄ D (except D₄. 6) T₁ भेष्ट; M₁ ज्येष्ठ. — °)
K₄ काम्यं न विराजते; S (except T₂ G₂) वनं नाभाति
मामिषं. — °) T₂ G₂-4 एव (for इव). K₂ D₂ S
(except M₁) प्र- (for च). — After 12, M₁ ins.:

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 °) Ś1 K1. ; B1. 4 Dn D5 वै; K4 ते (for मे).
— °) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^a, etc.

14 ^a) Ś. D₁ नीलाञ्जनसमप्रत्ययं; K₄ D₄. ^b) नीलाञ्जु-
न्यप्रत्ययं. — ^b) K₅. ^c) B₄ D (except D₄. ^e) M₁ गामिनि.
— For sequence in D₁, cf. v.l. 11. — ^c) M₁ तं
विना (for तच्छते); cf. v.l. 7^a, etc. — ^d) D₁, वनं न
(for काश्यकं). D₁, ^e) प्रतिभाति; D₅ नाद्य भाति; M₁
नाद्यभाति. G₃, ^e) मा (for मे).

15 For sequence in Dī. s. cf. v.l. 11. — ^a) Ks. 4 Dn Ds वा (for स्म). — ^b) Dns श्रुते चासन्निभः; Ds श्रुतेत्यासन्निभः. — ^c) K1. 6 ते; Ks B Dn Ds. 6 हे (for तं). M1 तस्याहं (for तं राजन्). M2 लभे शर्म न ते राजन्. — ^d) M1 सम्बलाचिनः. B Ds. 6 तं स्मरन्ती कीरिदिनं.

16 ^b) B: S (except T₁ G₁) निशाम्य; D: निवात्य
(for निशाम्य). — ^c) Ś: K₁ महाबाहु (for महाराज).
— ^d) K: वाक्यम् (for ह्वम्).

17 Before 17, K₂ Bs. 4 Dc₁ Dn₂ D₄. 6 ins.
भीम उ^१; Dc₂ Dn₁. n₂ D₂ भीमसेन उ^१; G₁ M भीमः.
— ^a) Dc D₁. 2 T₁. 2 (before corr.) G₁. 2 मम
(for मनः).

18 ^{ab}) K₁ & transp. समौ and मुजौ. — ^c) K₁ T₁ G; मौर्वीकिणकृतौ वृत्तौ. — ^d) Ś; सङ्गायुधधरी समौ; K₁ सङ्गायुधधरी उभौ; K₂ & D_o D_n D_s. s. सङ्गायुध (D_n s. सङ्गायुध) धनुर्धरी; B चाक्षुर्यौ (B; उग्रायुध-) गदाधरी; D₁ s.

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खन्नायुधगदाधरौ ॥ १८
निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षविधोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्नाम्नां च मेदिनीम् ॥ २१
तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२
नकुल उवाच ।
य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।

गन्धर्वमुख्याञ्चतशो ह्याल्लेभे स वासविः ॥ २३
राजंस्तिचिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाञ्जात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
काम्ये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५
सहदेव उवाच ।
यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितधुतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
तस्य जिष्णोर्वृत्तीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

खन्नायुधविनाशरौ; G. M. खन्नायुधगदायुधौ.

19 K. (which om. 19^a-20^d) roads सुवर्णं गवेव
कृतावापीजहाययौ (corrupt) as *pāthāntara* probably
for 19^{ab}. — °) = 7^a. M. तं विना (for तमृते); cf. v.l.
7^a etc. — °) K. नष्टसूर्यसमं; S. निभं. D. जगम् (for
वनम्). K. Dn Ds नष्टसूर्यमिवांवरं.

20 K. om. 20 (cf. v.l. 19). — °) B. Dc Da
पञ्चालाः. — °) S विभ्यधुः (for बिभ्यति).

21 °) Dn. ns Ds. 4. 6 T. G. 3. बाहुं. — °) Ś. 1
निहत्याजौ; K. इतानाजौ (for जितौ).

22 D. 1. om. 22. — °) M. तं विना (for तमृते); cf.
v.l. 7^a etc. N (except Ś) T. G. फाल्गुनं. — °) B.
Dn. रति (for धृतिम्). Ś. धृति न लभते वने. — K. 4
Dn Ds om. 22^{cd}. — °d) = 12^{cd}. Ś. Ds अपि (for
इव). Ds शून्यमेव जगत्सर्वमखिलं प्रतिभाति मे. — N (Ś
K. D. 1. om. line 1) ins. after 22 (K. Dn Ds, which
om. 22^{cd}, ins. after 22^{ab}):

371* पश्यामि च दिशाः सर्वास्त्रिमिरेणावृता इव ।
ततोऽब्रवीत्साधुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
[(L. 2) Ś. अश्रु (for साश्रु).]

23 K. 4 Dn. ns D. 1. om. the ref. — N ins. after
नकुल उ (K. 4 Dn. ns D. 1. which om. the ref., ins.
after 371*):

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।

देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ।

[(L. 1) K. B. 1-3 Dc Da. 6 यस्य; K. यदि (for यस्मिन्).]

Ś. K. 4. Dc Ds transp. दिव्यानि and कर्माणि. Ds विषाश्च;

Ds कर्माणि (for दिव्यानि). Ds दृष्टानि (for कर्माणि).
— (L. 2) K. D. 1-3 युधां श्रेष्ठं; B. सुराः श्रेष्ठम् (for युधां
श्रेष्ठं). Ś. K. 1. गतिर् (for रतिर्).]

— °) Ś. K. 1. Dn Ds transp. वः and उदीचीं. — °)
B. 1. S (except T. G. M. 1) transp. जिष्वा and युधि.
— Ds om. from शतशो up to 21. — °) K. Dc Dn
Ds महायु (Do 'म) तिः (for स वासविः).

24 Ds om. 24 (cf. v.l. 23). — °) K. तवा; B.
D. 1. 3. राज्ञे; M. ह्यान् (for राजन्). Some MSS. तित्तिर*.
— °) B. 4 Dn Ds. 6 श्रीमतोनिह. — 24^d = 26^d.

25 °) M. तं विना (for तमृते); cf. 7^a etc. Ś. K.
D. 1. भीमकर्माणं. — °) B. अनवरं (for अवरजं). K. सर्व-
शास्त्रभूतां वरं. — °) K. चरये काम्यके; T. G. 4 (by transp.)
काम्यके काम्ये. — °) Ś. K. 1. 3 B. 4 D. G. 1. 3 M. 1 अम-
रोपम.

26 °) D. 1. 3 कन्यां च. — °) Ś. K. B. Dn Ds महा-
रथः; K. बलः; T. G. 4 बलान्. — °d) K. महः; Dc
परान्; Ds पुनर (for पुरा). B. Dc Ds राज्ञः; Ds जज्ञे
(for राज्ञे). S शतशो घानयिवारीनृतनामभ्यगस्तदा. — 26^d
= 24^d.

27 °) K. युधि; D. 1-3 पुरा (for मृधे). — °) T. G
एकः सुभद्रामारोप्य; M. एकः सुभद्रामहरत्. — °d) B. 4 नयानि
(for संमते). — After 27, B. Dc Ds (except M. 1) ins. :

373* येनार्धराज्यमाप्तिष्ठ ध्रुपदस्य महात्मनः ।

आचार्यवक्षिणा वक्ता गुरोर्द्वोगोऽस्य भारत ।

[(L. 1) B. Dc De येन राज्यं समाप्तिष्ठ.]

28 °) D. 1. शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप). Ś.

C. ३. ४०१९
B. ३. ८०. २९
K. ३. ७९. ३०

हृदयं मे महाराज न शम्पति कदाचन ॥ २८
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिदम् ।

न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्वः ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिहृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विषभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्तावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K₁ B₃ D₆ Dn₁ D₈ इव; K₂ B₁. २. ४ Dn₂. n₈ D₆ मम;
K₄ T G₂₋₄ अपि (for उप).

29 ^b) B₂ D₁. ३. ० [S]यम् (for ऽहम्). K₄ D₆ अनि-
दिते (for अरिदम्). — °) M तं विना (for तमृते); cf. v.l.
7^a etc.

Colophon om. in Ś₁ K₂. — *Major parvan* : K₁ T
G₂₋₄ M₁ आरण्य. — *Adhy. name* : K₄ D₁. ३ धनंज-
योत्सुकाः; B₄ काम्यके पाण्डवपरिवेनम्; T₂ G₃ पाण्डवोत्सुकाः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn₁. n₈ M₁
80; Dn₂ M₂ (before corr.) 81; D₁ 85; T G M₂
(after corr.) 79 (as in text). — *Sloka no.* : Dn 31;
D₁ 30.

३०

इति This adhy. is missing in K₂ (cf. v.l. ३. ७९. १);
the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) ८ कृष्ण्या (for पाण्डवाः). — After 1, N
(except D₄. ०; Ś₁ K₁ om. line 1; K₂ missing) ins. :

374* धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्ण्या सह ।

श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।

[(L. 1) D₁. ३ एवं शोकयुतास्तास्तु (for the prior half).

K₄ D₁. ३ सह भार्यया (for कृष्ण्या सह). — (L. 2) Ś₁ K₁
महायशः (for ऽप्यजायत).]

2 ^a) Ś₁ K₁ D₁. ३ M स्यामि; K₂. ४ Dn D₂ कृतापि

मिवानलं. — K₂. ४ D ins. after 2 (D₆ ins. line 2
after 4; D₁. ३ om. line 1, but ins. line 2 after 4);
Ś₁ K₁ ins. after 4:

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराजः ।

प्रत्युत्थाय यथाभ्यायं पूजां चक्रे महात्मने ।

3 K₄ D₆ om. 3-4; D₆ om. 3^{ab}. — ^b) K₁ B₄
कुरुनंदन. — °) Ś₁ विभाति स सुमितीजा; K₁ विषमौ हि
सु; T₁ G₁ M₂ प्रबभा. — °) Ś₁ पितामहः (for शत°).

4 K₄ D₆ om. 4 (cf. v.l. ३). — °) D₁. ३ यथेव
(for यथा च). Ś₁ वेदानि; K₁ वेदान्धि; T₁ च वेदैः; G₄
M₂ च वेदान् (for च वेदान्). — ^b) K₁ transp. तथा and
सती. K₂ B₁. ३ Dn D₂. ४. ० T₂ G₃ पत्नीन्; T₁ पत्नी (for
सती). — After 4, Ś₁ K₁ ins. 375*, while D₆ D₁. ३
ins. line 2. only of that insertion. On the other
hand, 8 ins. after 4:

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय स्वभ्यवादयदप्युतम् ।

नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्विह स्वभ्यभाषत ।

T₂ G₂₋₄ cont.:

377* ततो युधिष्ठिरो राजा इष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।

यथाई पूजयामास विधिर्विकुरुनन्दनः ।

5 °) K₂ Dn D₂. ० च तां; K₄ B₁-३ D₆ D₂. ४ ततः;
B₂ M₁ शुभां; T G M₂ स तां (for तु तां). — °) K₄ B₂. ४
T₁ आश्वासयन्. — °) B₄ D₁. ४. ० इहा (for इवा°). K₄
D₆ D₂ उवाच वदतां वरः.

6 B₁ om. 6^a-9^a; K₄ D₆ D₂ om. 6^{ab}. — °) G₁

जं. — ^b) Ś₁ K₁ M₁. ३ पुत्रं (for राजं). — °) T₂

अहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य आतुमिः सह ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
यदि त्वहमनुग्राहो आतुमिः सहितोऽनघ ।
संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेतुमर्हसि ॥ ९
प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्तुर्येन तद्ब्रह्मन्तुमर्हसि ॥ १
नारद उवाच ।
शृणु राजस्रवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।

गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
कस्यचित्त्वथ कालस्य जपक्षेव महातपाः ।
ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १५
स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ १६
उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २०

C. 3. 4041
B. 3. 81. 21
K. 3. 79. 24

M केनार्थः. Ś1 B3 Dn1 M ददामि.

7 B1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) D3 प्रत्यभाषत सत्तम.
— D3 om. 7^a-8^d. — ^c) N (except B D3. 4; K3
missing) भूत्वा (for वाक्यं). — ^d) K3 Dn D3 G3. 4 M1
देवसंमितः; T3 G3 'सत्तमं.

8 B1 D3 om. 8 (cf. v.l. 6, 7). — ^a) K4 (by
transp.) तुष्टे त्वयि; T1 त्वयि दृष्टे. B3 S (except M1)
महाभागे. — ^c) K1 संदेहं; B3 D4. 6 मन्त्र्यामि; D1 मन्त्र्यामः
(for मन्येऽहं).

9 B1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) T3 G3-4 तेहम्
(for त्वहम्). — ^d) Ś1 K3. 4 D (except D3. 4. 6) तत्त्व-
तश्च; K1 तत्त्वविच् (for हृदिस्थं). Ś1 अर्हति. B4 G1 M3
हृदि संछे(B4 'वे')त्तुमर्हसि.

10 D3 om. 10. — ^{ab}) Ś1 K3 B3-4 Dn D3 G3. 4
प्रदक्षिणं; T1 प्रतीक्षणं. K4 D1. 3 G1 M3 transp. कुरुते
and पृथिवी. M1 पृथिवी (for कुरुते), and कुप्यद्भि (for
पृथिवी). — ^d) D3 (by transp.) ब्रह्मन् तद्; S (except
M1) एवं ब्रह्मन्. K3 B1 Dn भवान्; B3 फलं (for ब्रह्मन्).

11 ^b) N (except B3-4 D4. 6; K3 missing) M1
धीमता (for भारत). — ^c) B3. 4 D1. 3 हि (for वै).

12 ^c) Ś1 वैश्वं. B1 पित्र्यर्थं व्रतमास्थाय. — ^d) Ś1 K
(K3 missing) Dn D1-3. 5 मुनिभिः सह (for 'वत्तदा').

13 ^a) Ś1 K1 B3 Dn D3. 5. 6 तथा (Ś1 'वा') राजन्
(for महा'). — ^b) B3 देवर्षिवर्जिते; B3. 4 Dn D4. 6 M1
'पूजिते. — D1 om. 13^{cd}. — ^c) Ś1 K (K3 missing)
De D3. 5 'भाग; T3 G3-4 'रेते (for 'तेजा').

14 B4 om. (hapl.) 14^{bc}. — ^b) T3 G3 (both
marg.) परमर्षिभिः. — ^c) K1. 3 B1. 3 Dn D3. 5 तर्पे
(for तोप'). — 14^d=17^d.

15 ^b) K3. 4 Dn Dn D3 'यसाः; B3-4 D4. 6 'मनाः;
D3 'रथः (for 'तपाः). — ^c) K1 ददर्शादित्यसंकाशं; B1 D3
T3 G3-4 'भुतकर्मणं.

16 ^d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 3. 4-6 G1 M3
परमं (for च परं).

17 ^a) Ś1 'भाग; K (K3 missing) D (except
D3. 4. 6) 'भाग (for 'राज). — 17^d=14^d.

18 ^a) K3 B1-3 Dn1. n3 D1. 4-6 चार्घ्यम् (for चार्घ्यम्).
D3 शिरसा चार्घ्यामास. — ^d) B4 ब्राह्मणसत्तमे; T3 G3. 4
ब्रह्मर्षिसेविते.

19 ^a) B3-4 D4. 6 हति (for अस्मि). D1 धर्मात्मन्;
D3 धर्मेज (for भद्रं ते). — ^b) K1 D1. 3 तव नामोस्मि सु.
— ^d) D1 'वंशयैः; T3 G3-4 'किल्बिषान्.

20 ^a) Ś1 K1 'बाहुर (for 'राज). — ^c) K1 S (except
M1) प्रयतो; B4 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्).

C. 3. 4042
B. 3. 81. 22
K. 3. 79. 25

तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायान्नायकशितम् ।
मीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २१

पुलस्त्य उवाच ।

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।

सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सर्वशः ॥ २२

यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ ।

तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्चापि मम त्वयि ॥ २३

अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।

यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ २४

भीष्म उवाच ।

प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।

कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ २५

21 ^{b)} Śi. स्वाध्यायाज्ञायकपितं; K₁ 'मुत्तमं; B₄ D₄.
स्वाध्यायेन च कपितं; D₂ स्वाध्यायाष्ट विकपितं; D₃ स्वाध्याये-
नाथ कपितं. — After 21^{ab}, G₂ ins.:

378* ततः स मधुरेणाथ स्वरेण सुमहातपाः ।

उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ।

— °) Ś1 K1 कुवरप्रीमान्; B1. s. 4 D4. 6 M3 कुवरप्रेषं.
— °) K1 प्रीतामनो (sic) अभूत्; B1 D3 प्रीतोभवत्तदा; T1
G1. 4 प्रीतमनावीत्; M1 प्रीतमना अभूत्. — After 21,
Dn Ds. 4. 6 S (except M1) ins. an addl. colophon
(*adhv. no.*: Dn1 T G M3 80; Dn3 82).

22 ^{b)} D₁. ३ प्रणयेन (for प्रभ्र^{c)}). — ^{d)} K₁ [S]ं
(for Sस्मि). K₁ नित्यशः; K₂. ४ D_n D_c D₁-३. ३ सुवत
(for सर्वशः). B₃ तुष्टोसि भरतर्षभ; S परितुष्टोसि सर्वशः.

23 K₁ om. 23-25. — ^b) K₂. 4 Dc D₁. 3. 5 'अत्स्या
 शु (K₄ श्रि)तेन च; D₈ 'अत्स्या ततो नघ; S 'वाक्याश्रितो नघ.
 — ^d) T G₂-4 अस्ति; G₁ M₂ हस्ति; M₁ वास्ति (for वापि).
 K₂. 4 D (except D₈. 4. 6) प्रीतिश्च परमा त्वयि.

24 K₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) D₁₋₃ T G₃
भीष्मोहं.

25 K₁ om. 25 (cf. v.l. 23). — After tho ref. K₆ (marg.) repeats 10^{ab}. — 25^{ab} = (var.) 8^{ab}. — °) T₁ G₂. १ स्वयि तुष्टे (for प्रीते स्वयि). B (except B₁) D₄. १ महाबलान्न; T₂ G₁-१ भागे. — °) = 8°. B D₄. १ मम्यामि; D₈ पश्यामि (for मम्येऽहं). K₈ Dn D₈ कृतमेतावता मम्ये; T₁ M₁ मम्येहं कृतमित्येव. — °) S₁ यविहं विद्यामयम; D₁. १ यय त्वां विद्यामयम; T₁ M₁ हयतामि

यदि धर्मभृता वर
वक्ष्यामि हृत्स्यं संदेहं तन्मे त्वं व. कुर्महसि ॥ २६
अस्ति मे भगवन्कश्चित्पौर्येभ्यो धर्मसङ्गः ।

तमहं श्रोतुमिच्छामि पृथक्संकीर्तितं त्वया ॥ २७

प्रदक्षिणं यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रमः ।

किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २८

पुलस्त्य उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।

तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ २९

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३०

प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः ।

(M₁ 'सि) यत्प्रभुं.

26 Cf. 9. — ^c Śī K (K; missing) Dn D₁₋₃
 संदेहं ते (Śī 'हास्ये; D₁. s. 'हं तु) प्रवक्ष्यामि; B₂₋₄ D₄. s
 प्रवक्ष्यामि कृत्वा संदेहं. — ^d Śī K (K; missing) B₂. s
 Dn D₁. s छेत्तुम्; D₂ वेत्तुम् (for वक्ष्म).

27 °) Śī K₁, s D_n D₈ हृदये (for भगवन्). — °) Śī धर्मसंघं; D₄ °संग्रहः. 8 तीर्थानि प्रति (T₁ सुमहान्दधि) संसायः. — °) Śī G₁ ४ यदहं (for तमहं). — °) Śī K (K₃ missing) B; D (except D₀) तद्व्यावृत्तफल्गुहति (K₁ ४ D₃ D₁-s 'सि); T₁ G₁ ४ एवतो ये मुनिसत्तम. — After 27, K₄ ins. an addl. colophon.

28 = (var.) 10. — ^a) Ś1 K1. ; B Dn Ds-4. 6
प्रदक्षिणां. D1. ; कुलेते (for पृथिवीं). — ^b) Ś1 K1 B1-3
D4 T1 G1. 4 M करोत्यभितविक्रमः; K5 Dc Dn Ds करोत्य-
सरसंनिभ (Do Ds 'अं'); K6 D1. ; पृथिवीं (K4 कुलेते) तीर्थ-
तत्परः. — ^c) T1 G2. 4 यत् (for किं). K5 Do ब्रह्मर्षे;
D1. ; देवं (for विभुं). — ^d) K1 यथातथं; K5 Dn Ds
सुनिश्चितं; K4 Do विनिश्चितं (for तपो).

29 °) Śi K₁. 4 Do हुंत (Do अहं) ते संप्रवक्ष्यामि; K₂ Dn D₂ हुंत ते कथयिष्यामि; B₂-4 D₂ T₂ G₂ M₁ कथयिष्यामि तवहं (M₁ तत्सर्वं); D₁. 5 अहं तत्ते प्रवक्ष्यामि. — °) B₁-8 D₂ T₂ G₂ M₁ transp. यत् and कक्षीणं. B₁ पुरातनं (for परा°). T₁ तीर्थयात्रां परायणां. °) Śi K (K₂ om.) B₂ D (except D₂ 5. 5) पुत्र (for ताल). M₁ तदेकाम्रेण मनसा. — °) B₁ D₁ या गतिः (for यत्कल्यु).

31 K₁ om. 31^a-32^b; D₁ om. 31. — ^a) K₁.

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३१
 अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहरो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३२
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३३
 ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ ३४
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ ३५
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३६
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥ ३७
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।

तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ ३८
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदम्बा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ ३९
 अग्निष्टोमादिभिर्मयैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ४०
 नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ ४१
 दश कोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महीपते ।
 सानिध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥ ४२
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥ ४३
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥ ४४
 मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।

C. 5. 4066
 B. 3. 82. 24
 K. 3. 80. 24

Dn1. n3 G1. 4 अपावृत्तः (for उपा). — ^b) Ś1 K1. 4 D (except Ds. 4. 8; D1 om.). 'द्यो येन केनचित्'. — 31^d = 30^d, 32^d, 33^d.

32 K1 om. 32; K2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). Ś1 transp. 32 and 33. — ^a) B1. 4 Ds G1. 3 'कंभो; Ds T2 G3 'लंभो (for 'रम्भो). — ^c) Ś1 सर्वदोषेभ्यः; K2 Dn 'पापेभ्यः; K4 D1. 3 'दोषैस्तु; B1 Ds 'दोषेभ्यः. K3 विद्या तपश्च किरिष्य. — 32^d = 30^d, 31^d, 33^d.

34 ^a) Ś1 K1 क्रतुभिः (for क्रतवः). — ^b) B1. 3 Dn D1. 3 देवेषु; B2 देवेभ्यः (m वेदेभ्यः) (for देवेषु). K1 T1 च; B1. 3m. 4 De Ds. 4. 6 [अ]पि; D1. 3 [ए]व; G1 M2 [र]व (for [र]ह). — ^c) K2 Dn Ds यथातत्त्वं; B1 'वृत्तं.

36 ^a) Ś1 K1. 3 B2 De Dn Ds. 4-6 G4 M2 एतैः; B1 चैव; B2 वेति; Ds एव (for एते). — ^b) B2 सह (for क्वचित्). — ^c) Ś1 नार्थन्यूनैरवगणैः. K1. 3 B2-4 Do Dn1. n3 Ds (marg. sec. m.). 4. 6 'न्यूनैर्वावगणैः; K4 Dn3 M1 'न्यूनैरव (M 'व)गणैः; B1 'वृणैरपि गणैः; D1. 3 'न्यूनैरवगणैः; Ds (orig.) तीर्थान्यूनैरवगणैः; G4 कार्यन्यूनोपकरणैः. — ^d) Ś1 Dn3 परात्मभिर; G1 तुल्यः. Ś1 असंहितं; K1 B2-4 Do Dn Ds. 4. 6 M अमाद्यनैः (Dn3 असंहितं); K4 D1. 3 असंयतैः; T2 G1. 3 अहिसकैः.

37 ^b) Some MSS. जने (for नरे). — Ś1 om. 37^{ad}. — ^d) K (K2 missing) Dn3 Ds. 4. 8 तन् (for तं). B2-4

Ds. 6 T2 G3 महीपते (for युधां वर).

39 ^a) Ś1 K त्रिरात्रं तु (for 'त्राणि). — ^b) T2 G2-4 [अ]नुपोष्य; G1 [अ]नवगात्र (for [अ]नभिगम्य). — ^c) T1 G2. 4 गां (for गाः).

40 ^a) T1 M समभ्राति; G1 समांशेन (for अवामोपि).

41 ^a) K2 D1. 2. 3 त्रिलोके; T1 M त्रिलोक; G1 त्रिलो-
 क्यां (for नृलोके). T2 G2-4 सर्वतीर्थेषु राज्ञे. — ^c) B
 De Ds. 4. 6 पुष्करं तीर्थमासाद्य. — ^d) B (except M1)
 'राज (for 'भागः). B De Ds. 6 देवदेवस्यो भवेत्; Ds
 नरो देवस्यो भवेत्.

42 ^a) T1 शतः (for दश). — ^b) Ś1 K2. 4 Dn Ds. 6
 महामते; K1 महापुते (for मही). — ^c) Ś1 यांति; K1
 तेषां; Ds तीर्थैः; T1 द्येषां (for येषां). — ^d) De भरतर्षभ;
 M1 पुरुषर्षभ (for कुट).

43 ^a) B1 Ds चैव (for रुद्राः). — ^b) B1 I
 साध्या मरुद्गणैः. — ^d) B1. 3 Ds. 4. 6 M1 तत्र (for . . .).
 Some MSS. प्रभो (for विभो).

44 ^b) Ś1 K1 साध्याश्च मरुतमथा. — After 44^{ab},
 T2 G2-4 M1 ins. :

379* तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुमंहीनमः ।

— M1 om. 44^{ad}. — ^c) G1. 2. 4 दिव्ययोगान्.

45 ^a) Ś1 K1 हि (for [अ]पि). — ^b) B1 M1 महा-
 रमनः (for मन). — ^c) B2-4 De Ds. 6 पुनैति; M1 नश्यंति

C. 3. 4066
B. 3. 82. 24
K. 3. 80. 24

पूयन्ते सर्वपापानि नाकष्टे च पूज्यते ॥ ४५
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
तत्रामिपेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्वाक्षणाया श्रद्धावाननसूयकः ।
तेनैव प्रामुयात्प्राज्ञो ह्यभेधफलं नरः ॥ ५०

(for पूयन्ते). — ^a) D₃ मोद' (for पूज्य').

46 ^a) Ś₁ B₁ D₄. ० अस्मिंस्तीर्थे. Ś₁ K (K₃ missing) B₃ D (except D₄. ०) महाराजः; S महाभागः. — ^a) Ś₁ K₁ 'संमितः; K₂ Dn D₅ भगवाण्कमलासनः; D₃ T₂ G₂-4 देवदानवसत्तमः; M₁ 'सेवितः.

47 ^a) D₃ पुष्करेण. K₁ महाराजः; D₃ D₂ T₂ G₂. ० 'भागः; M तपस्तप्त्वा. — ^b) Ś₁ K₁ सर्षिगणस्तथा; K₂. 4 Dn D₃. ० सर्षिगणाः पुरा; D₁. २ ऋषिपुरोगमाः. — ^c) K₄ च समभिप्राप्ताः; B D₄. ० परमिकां प्रां; D₃ M₁ हि समनुप्रां; G₂ समनुसंप्रां.

48 ^a) D₃ transp. यः and कुर्यात्. — ^b) T₂ G₂ पितृदेवांश्च तर्पयेत्. — ^c) = 3. 80. 87^{cd}; 88. 4^{cd}. K₁. २ B₁. २. 4 D₃ Dn D₅ अश्वमेधात् (for 'मेधं). Dn D₅ फलं प्राहुर्मनीषिणः (for ^a). S लोश्वमेधमवाप्नोति (T₂ G₂ सर्वपापविनिर्मुक्तः) ब्रह्मलोके च पूज्यते.

49 ^b) G₂ पुष्करं तीर्थमाश्रितः. — ^c) B₂-4 D₄. ० तेनाश्रित्यजिताल्लोकान्. — ^d) M₁ नन्दति (for मोदते). B₂-4 D₄. ० ब्राह्मणः सद्ने स्थितान्.

50 ^a) D₃ G₂ शाकैर् (for शाक). K₂ Dn D₅ शाकैर्मूलैः फलैर्वापि. — ^b) D₃ D₄. ० वा वर्तते (for वर्तयते). — T₁ G₁ M om. 50^{cd}. — ^c) K₂ श्रद्धायानुसूयवे; D₃ श्रद्धावाननुसूयवे; D₅ श्रद्धावाननुसूयवे. — ^d) K₄ B₃ D₄. ० M₁ 'चाम्' (for प्राम्). Ś₁ K₁ सर्व (for प्राज्ञो). — After 50, T₂ G₂-4 ins.;

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्थिति वाचयेत् ।

तेनापि पूजनेनाहुः मेत्यानम्याय कल्पते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तमः ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
सायं प्रातः सरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
प्रामुयाच्च नरो लोकान्ब्राह्मणः सद्नेऽक्षयान् ॥ ५३
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

51 ^{ab}) Ś₁ K₁. २ B₁ D (except D₁. २. 4) M₁ ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्यः शूद्रा वा राज'. — ^c) B₂. २ वै (for वि). K₂ Dn D₅ न वै योनीं प्रजायते. — ^d) K₂ D₃. २ स्नात्वा (for स्नातास). G₁ स्नात्वा तीर्थेषु भारत.

52 ^a) K₂. 4 B D₃ Dn D₁. २. 4-5 T₁ G₁ M कार्तिकीं (D₁ M₁ 'की); D₃ 'के (for 'क्यां). D₁. २ च (for तु). — ^b) Ś₁ K₂ Dn D₃. २ G₁ M₁ योभिगच्छति. — After 52^{ab}, K₁. २ B₂-4 D (except D₃) read 53^{ef}. K₂ B₂-4 D (except D₁-२) om. 52^{cd}. — ^c) B₁ तु चा' (for तत्रा). K₄ D₁. २ राजन्; S (except T₁ M₁) तेन (for तस्य). — ^d) T₁ भविता; T₂ G₁ M₁ लभते; M₁ भवते (for वर्धते). K₄ B₁ D₁-२ भवतीत्य (D₃ 'हा)नुशुश्रुमः.

53 Ś₁ K₄ D₃ om. 53^{ef}. K₁. २ B₂-4 D (except D₃) read 53^{ef} after 52^{ab}. — ^a) D₄. ० आमुयान् (for प्राम्). K₁ D (D₃ om.) स (for च).

54 ^b) Ś₁ B D₃ Dn D₄. ० T₂ G₂ क्षिया वा; K₂ क्षियं वा. K₂ पुरुषोपि वा; D₃ Dn 'येण वा; D₅ 'येपि वा. — ^c) Ś₁ सर्वमेतत्; S तद्विशेष (for सर्वमेव). D₁. २ विनश्यति. B₁ D₃ तत्सर्वं संप्रणश्यति.

55 ^a) Ś₁ K₁ S (except T₂ G₂ M₁) पुष्करे (for 'रं).

56 ^a) Ś₁ K₄ D₁. २ प्रोष्य; K₁ प्रोक्ष्य; B Dn D₄. ० उष्ण (B₁ शुष्ण) (for उष्य); cf. v.l. 59. Ś₁ M₁ रात्राणि (for वर्षाणि). K₂ D₃ D₅ उपिस्वा दश वर्षाणि; D₃ वसते दश रात्राणि. — ^c) Cn कर्तृ; Cnp कर्तृ (as in text). — ^d) Ś₁ K₂ Dn D₃ S (except M₁) स (for च).

57 ^b) K₄ उपाचरतः; D₄. ० उपाश्रुते (for उपासते).

बृहि धर्मभृतां श्रेष्ठ
अथ धर्मसुतो राजः

आरण्यकपर्व

[8. 80. 69

वाच प्राञ्जलिमिति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
वस्तु वर्षशतं पूर्णमभिष्टोत्रमुपासते ।
कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेवं तत् ॥ ५७
दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
उप्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
तत्रोप्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं च चोत्तमाम् ॥ ६१
जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत् लकाश्रमम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलं पूज्यते ॥ ६२

अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
त्रिरात्रोपोषितो राजपक्षिष्टोमफलं लभेत् ॥ ६३
शाकशुचिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमार्घ्यं च भरतर्षभ ।
यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
अर्चयित्वा पितृदेवार्चयितो नियताशनः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं ब्रजेत् ।
हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
ततो गच्छेत धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुपापतेः ।

C. 3. 4091
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

— After 57, Dn ins. :

981* श्रीणि श्रृङ्गाणि शुभ्राणि श्रीणि प्रखवणानि च ।
पुष्करायादिसिद्धानि न विप्रसन्नं कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v.l.) as 3. 125. 15^{ab}. § Cn :

अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्यायां श्रीणि श्रृङ्गाणि.. इति श्लोकः
पठितो. व्याख्यातश्च । इदानीं मन्दबुद्धिभिर्दुर्व्याख्येयतया परित्यक्त-
इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या । अयनेः शृणातेर्वा
श्रृङ्गाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयाणि पाषाणिसकानि वा... । §]

58 °) Śi Dn Ds D1. 3 Ts G1-3 पुष्करं (for दुष्करं).
Śi Ks B1. 4 Dn D1-3. 5 G1 M2 पुष्करे (for दुष्करं). — °) B4 transp. दुष्करं and पुष्करे. Śi D1 Ts Gs पुष्करं (for दुष्करं). Śi K1 पुष्करं (for पुष्करे).

59 °) Śi तत्रः K1 यद्वा; B Ds उद्वा (B1 व्युत्थ); De तस्माद् (for उप्य); cf. v.l. 56. Śi K1 B1 वर्षाणि; Ks नराणि तु; B4 Do रात्राणि (for रात्रं तु). — °) Śi नियताशनः; K1 'लसक. — °) Śi Ds. 6 उपावृत्तः; Ks. 4 Do Dn D1. 3. 6 उपावृत्त्य. — °) K1. 3 T1 G1 M जंबूमार्गः; Ds (sup. lin. as in text) जंबूमार्गात्. B1. 3 उपाविशेत्; Ds (in as in text) उपाश्रुते.

60 °) K1 G1. 3 M जंबूमार्गः; Dn जांबू. Śi समाश्रित्य; B1 उपाविश्य; S समासाद्य. — °) B2-4 Do Ds. 6 पितृदेवर्षिपूजितं. — °) Gs Ms स (for च). K (Ks missing) Dn D1. 2. 4. 5 सर्वकामसमन्वितः (Śi D1. 3 'तं).

61 °) Śi K1 पृतलमा भवते नरः; Ks Dn Ds पृ (Ks भू). ताल्मा आयते नरः; Ks D1-3 पृतलमा मा (D1. 3 न) नवो भवेत्.

— G4 om. (hapl.) 61^a-62^a. — °) Śi आप्नोति; B Ds. 6 आप्नोति (B1 गच्छति) (for प्राप्नोति). B2-4 Do Ds. 6 [अ]नुत्तमां (for चोत्तमाम्).

62 K1 om. 62; G4 om. 62^{ab} (cf. v.l. 61). — °) T1 G1. 3 Ms जंबुमार्गात्. Ks B2. 4 Dn Ds उपावृत्त्य. — °) Ks. 4 D (except Do) तंदुलिका; B1 मुंडलिका; T2 Gs. 3 स्वंडलिका. Ds यो गच्छेत्तंदुकाश्रमं. — °) M1 तत्रास्य क्षीयते पापं. — °) Śi Ks मल्ल (Ks स्वर्ग) लोकेषु पूज्यते; Ks Do Dn Ds Gs ब्रह्मलोकं च गच्छति; T ब्रह्मलोकं च पूज्यते; G1 (by corr.) विष्णुलोकं च गच्छति.

63 °) Ks Dn1. n3 Ds Ts Gs. 4 आगस्त्यं सरः; B1. 4 आगस्त्यसरः; Do Dn2 अ (Dn3 आ) गस्त्यनीधेम्. — 63^b = 48^b.

64 °) Śi K1. 4 Dn3 G1 फलं; Ds यदि (for पदम्). — °) Ks Dn Ds ततो गच्छेत्; D1. 3 यमाश्रित्य (for 'साद्य). — °) S लोकविश्रुतं.

65 °) T1 हि (for च). Ks D1. 3 आद्यं भारतमत्तमः; Do Ds आमाद्य पुरुष (Ds भरत) वैभ. — °) D1 B3 [5]तीः; Ds T1 [5]पि (for वै). — °) Ks Dn Ds सर्वपापैः प्रमुच्यते.

66 °) Ks पितृ (for पितृन्). — Śi om. (hapl.) 66^a-68^b. — °) Gs 'समृद्धः स्वात्.

69 °) N (except Do Ds. 6; Ks om.) धर्मज्ञः (for 'ज्ञ). — °) Śi K1. 4 Do D1. 3 स्वाणुतीर्थम्; Ks Dn Ds स्वाणोस्तीर्थम्; B1-3 क्वातं तीर्थम्; Ds क्वातस्तीर्थम्; Ds. 6 स्वानं तीर्थम्; G2-4 M पुण्यं स्वानम्. B4 (corrupt) स्वाणोस्पृश्यक्षपापतेः. — °) Śi K1 D1. 3 रुद्र (for अद्रं).

G. 3. 4092
S. 3. 12. 50
K. 3. 80. 61

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ७०
नर्मदाय च आसाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

70 °) B₂-4 D₄. ० तु (for च). — °) K₁ 'प्रसादेन.
— °) Ś₁ K (K₃ missing) D₀ D_n D₁. १. ० स (K₁. १
D_n D₁. ० च) विदति (for अवाप्नुयात्). — After 70, K₂
B D (except D₁. १. ०) S ins. :

382* सद्युद्धमसपन्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तम ।

[D₃ सद्युद्धः सर्वेश्वरी च. D₃ श्रिया युक्तो. K₂ D₄ नरोत्तमं;
D_n नरोत्तमः; M₁ नराधिप.]

— S cont. :

383* राज्ञैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 °) M₁ संप्राप्य (for आसाद्य). K₂ B₁ D₃. १ नर्म-
दायमयमासाद्य (sic); B₂-4 D_n D₄. ० T₂ G₃ नर्मदां तु (D_n
स) समा; D₁. १ नर्मदापयमा'.

73 B₁ om. 73; T₁ om. 73, with 72^{ed}. — °) G₁
M चमिला (G₁ चर्मस्था) मय संप्राप्य. — °) D₃ नदीं त्रैलो-
क्यविश्रुतां (= 71^b). — °) Ś₁ K₁. 4 B₂ D_n D₃ M 'ज्ञातं;
D₀ D₁ T₂ G₁. १. 4 'ज्ञाता; G₂ 'ज्ञानात्. — °) B₄ स्वप्ति;
D₃ छप्ति (for अग्नि').

74 B₁ T₂ G₃ om. (hapl.) 74-75. — °) K₄ D₁. १
धर्मज्ञो; D₃ 'ज्ञ; S (T₂ G₃ om.) राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — °)
D₄ M पृथिव्याः (for 'व्या').

75 B₁ T₂ G₃ om. 75 (cf. v.l. 74). — °) Ś₁ K₁
आश्रमं; M₁ आश्रमे. Ś₁ D_n D₄. ० वसिष्ठस्य. — °) Ś₁
K₁ विश्रुतं.

76 °) Ś₁ गंगातीर्थम्; K₁ B₂ गंगातीर्थम्; K₄ B₄ D_n. १
D₁. १ T₁ G₁ पिगं; D₃. १ M₁ पिगतीर्थं; D₃ पिण्डीतीर्थम्;
T₂ G₃ कपि. — °) B (except B₁) D₀ D₄. १ M₁ नरा-

तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
दीप्यमानोऽग्निवभित्त्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
त्रिरात्रमुपितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

धिप (D₀ 'पः); T₂ G₃ समाहितः (for जितेन्द्रियः). — °)
K₂. 4 D₀ D_n D₃ S (except M₁) 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र).
— After 76, D₃ ins. :

384* ततो गच्छेत् तद्वृत्तं तीर्थं देवनिषेवितम् ।

स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।
(Cf. 98^{ed}). Thereafter D₃ reads 99-115, followed
by 77-98 (om. 77^d-79^e).

77 °) Ś₁ D_n D₃ S राजेन्द्र; K₄ D₃ धर्मज्ञः (for 'ज्ञ).
— °) Ś₁ K₁ D_n D₃ तीर्थमुत्तमं (for लोक'). — After
77^{ed}, S ins. :

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमुपिभिश्च निषेवितम् ।

— °) K₂ D_n D₃ तत्र; D₀ अत्र (for यत्र). — D₃ om.
(hapl.) 77^d-79^e. — °) Ś₁ K₁ चैव; G₁ M₁ राजन् (for
वीर). — °) Ś₁ K₁. 4 D₀ D_n D₁ उवलनो; D₃ उवलने
(for अनलो).

78 D₃ om. 78 (cf. v.l. 77). — °) K₂. 4 D (D₃
om.) तीर्थे नरः (for तीर्थवरे).

79 D₃ om. 79^{abed} (cf. v.l. 77). — °) Ś₁ संगमः;
B₂. १ D₀ D₄. ० G₁ M₁ 'मं (for 'मे). — °) Ś₁ K₂. 4
D₀ D_n तस्य; K₁ छप्त्वा; D₁. १ चैव (for प्राप्य). — °)
Ś₁ K₁. १ D (except D₄. ०; D₃ om.) स्वर्गलोके. Ś₁ स
गच्छति; K₁ D₀ D₃ च गच्छति; K₂ D_n D₁. १ च विदति
(for मही'). — °) Ś₁ K (K₃ missing) D (except
D₃. १. ०) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवज्रतरर्षभ. — After 79,
K₂ B D (except D₃. १. ०) read 85^{ed}; while S ins. :

386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमपुतिः ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दन्ति ॥ ८०
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
 तस्मिन्तीर्थे महाभाग पथलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिदम् ॥ ८३
 त्रिशूलानि पथानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
 तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
 तर्पयित्वा पिदन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।

प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
 शङ्खकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
 यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्भुतम् ।
 जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
 दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवामुयात् ॥ ९०
 जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ९१

C. 3. 5017
 B. 3. 82. 75
 K. 3. 80. 76

[M विराजित (for च राजेन्द्र).]

80 B₂ s om. 80-85. — ^a) K₂ B₁ 4 De Dn D₂ स्नातस्य; K₄ स्नात्वा (for तत्र). — ^b) De D₁ s S तर्पयन्. — ^c) Ś₁ प्रभासति; B₄ D₄ s विराजति. — ^d) Ś₁ K₂ 4 B₄ De Dn D₂ सोश्वमेधं; K₁ हयमेधं; B₁ D₂ (sup. lin. as in text). 4 s वाजि. D₁ s सोश्वमेधफलं लभेत्.

83 B₂ s om. 83 (cf. v.l. 80). — T₁ अस्मिन्तीर्थे. D₁ s. 4. s T₁ G₁ M₂ महाराज. — ^b) G₂ 4 पुण्यलक्षणलक्षितः. — ^d) Ś₁ K₁ ह्योत्तमं (for अरिदम्).

84 B₂ s om. 84 (cf. v.l. 80). — ^a) Ś₁ K₂ B₁ 4 Dn D₂ तत्र वै (for तत्रैव). Ś₁ K₁ कुरुसत्तम; K₂ Dn D₂ पुरुषर्षभ.

85 B₂ s om. 85 (cf. v.l. 80). — ^b) K₄ D₁ s संगमे. K₁ प्रेक्ष्य भारत; K₄ D₁-s भरतर्षभ; T₂ G₂-4 प्राप्य बुल्लं.

86 ^b) K₄ लोकानामोनि वारुणान्; D₁ s ऋषीन्प्रयतमानसः. — K₄ om. 86^{cd}. — ^d) K₂ B₁ Dn D₂ G₂ दीप्यमानं.

87 ^b) T₁ विशां पते (for युधि). — 87^{cd}=3. 80. 48^{cd}; 83. 4^{cd}. — ^c) K₁ s B₁ Dn D₂ S (except M₁) अश्वमेधात्.

88 ^a) K₄ D₁ s उपावृत्तो. — ^c) K₄ D₁ s S "कुल" (for "वर"). — ^d) T₂ G सर्वदेवैरभिष्टुतं. — ^e) K₁ 4 B₁ Dns D₁ G₂ दमी; B₂-4 De D₂ 4 s द्विमी; D₂ M₂ द्विमी;

D₂ दमी; T₁ M₁ द्विमी; T₂ G₂ s दमी; G₁ रमी (for दमी); cf. v.l. 90. M₁ चात्र (for नाम्ना). Ś₁ K₁ प्रथितं; D₂ विशा (for विख्या). — ^f) Ś₁ K₁ s Dn D₂ "प्रणासनं; K₄ D₁ s "विनाशनं.

89 ^a) K₂ Dn D₂ तत्र (for यत्र). — ^b) K₄ B D₁-s M₁ महेश्वरमुपासते. — ^c) K₂ Dn D₂ च पीत्वा च; B₁ चार्चयित्वा (for [अ]र्चयित्वा च). B₂ तु (for च). — ^e) Ś₁ K₁ s Dn D₁ s. 4 सत्पापं (for पापानि). — ^f) Ś₁ K₁ s. 4 Dn D₁ s तस्मात्स्य प्रणश्यति; B₁ कृतानि प्र[णु]-दक्षर; B₂ कृत्वा निर्देहते नरः; De कृत्वा प्रणुदते नरः; D₂ कृतानि प्रणुदक्षरः.

90 ^a) K₁ 4 B₁ Dns D₁ दमी; B De D₂ 4. s द्विमी (B₁ त्रिमी); D₂ दमी; T₁ M₂ द्विमी; T₂ G दमी (G₁ रमी); M₁ द्विमी (for दमी); cf. v.l. 88. — ^b) Ś₁ K₁ s. 4 Dn D₂ s. 6 M₂ अभिष्टुतः; B₁ अभिष्टिता; De₁ अभिष्टुतः; De₂ "भुता. — ^c) B₂-4 De₁ D₄ 6 M₁ "श्रेष्ठ (for "व्याघ्र).

91 ^a) Ś₁ K₁ चित्ता; K₂ Dn D₂ T₂ G₂-4 गत्वा; K₄ (m as in text) दृष्ट्वा; D₁ s दृष्ट्वा; De (m as in text) स्नात्वा (for जित्वा). K₄ (m as in text) B₂-4 De D₄ 6 तत्र (for यत्र). Ś₁ K₁ "यज्ञा; K₄ D₁ s "यज्ञैर् (Kam "यज्ञे) (for "प्राज्ञ). — ^c) Ś₁ K₁ 4 D₁-s तत्र (for पुरा). — ^d) K₂ 4 Dn D₁ s. 4 हत्वा दैतेयदानवान्.

92 ^b) B₂-4 D₄ 6 वसुधारात्. — ^c) Ś₁ तस्यैव; K₁ तस्य वै; B₁ D₂ राजेंद्र; D₂ तस्यां तु; D₄ M₂ तस्या हि (for

C. 3. 5018
B. 3. A2. 76
K. 3. 80. 77

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोधराममिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवामुयात् ॥ ९२
स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ९५
ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवामुयात् ॥ ९७
रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।

तस्यां हि). — ^d) Śī K₂ 4 Dn D₁ 2. 5 'मेधफलं लभेत्.

93 D₄ om. (hapl.) from कुरु up to स्नात्वा (in 94^c). — ^a) K₄ D₁ 2 T₁ G₁ कुरुकुलश्रेष्ठ. T₃ G₂-4 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ. — ^b) K₁ तु भारत; K₂ Dn D₅ समाहितः; D₆ च मानवः; D₈ [अ]नुशोचते. — ^c) S चापि (for चैव). K₁ 4 B Dc Dn₃ D₁ 2. 6 तर्पयित्वा पितृन्देवान्; D₃ संतर्प्य पितृदेवांश्च.

94 D₄ om. up to स्नात्वा (cf. v.l. 93). — ^a) B Dc D₆ T G चापि (for चात्र). K₂ Dn₁ n₃ D₅ 5 सरः; Dn₃ G₁ वरं; D₁ 2 पुनः (for परं). B Dc D₆ T G तत्र (B₁ रूपं) (for पुण्यं). — Śī om. (hapl.) 94^c-95^b; K₄ om. 94^{cd}.

95 Śī om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — ^b) K₄ B₁ D₁-3 'विनाशनं.

96 ^a) K₂ Dn D₅ भद्रतुङ्गं; D₈ ब्रह्मतुङ्गं; T₃ G₂-4 ब्रह्मतीर्थं. — ^b) Śī K (K₃ missing) Dn D₁ 2. 5 शुचिः (Śī शुचिः) शीलसमन्वितः. — ^d) Śī K (K₃ missing) B₂ 3 Dn D₁ 2. 5 गतिं च परमां ब्रजेत्.

97 ^a) S (except M₁) कुमारिकाणां. — ^b) T₁ विशि^०; G₄ शक्र^० (for सिद्ध^०). — ^c) B₂-4 Dc D₅ 4. 6 नरश्रेष्ठ; M₁ नरः शीघ्रं (for नरः क्षिप्रं). — ^d) Śī ब्रह्मलोकम्; K₁ 2. 4 Dn D₁ 2. 5 M₁ स्वर्गलोकम्. T G M₂ वासवं लोकमवामुयात्.

98 ^b) Śī K₁ 2 Dn D₅ सिद्ध^० (for देव^०). S तीर्थं देवर्षिसेवितं. — Śī om. (hapl.) 98^c-100^b. — ^c)

तत्र स्नात्वा भवेद्दिप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
देव्याः पुत्रो भवेद्राजस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
गवां शतसहस्रस्य फलं चैवामुयान्महत् ॥ १०१
गिरिमुज्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवामुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

B₁ 2. 4 Dc D₄ 6 transp. तत्र and स्नात्वा. K₁ 4 D₁ 2 मर्त्यो (for विप्रो). B₁ D₅ स्नात्वा तत्र नरो भाति. — ^d) K₂ Dn D₅ निर्मल^० (for विमल^०). D₄ 6 इव (for यथा).

99 D₃ reads 99-115 after 384^a. Śī om. 99 (cf. v.l. 98). — ^d) G₁ 2. 4 क्रमतो (for क्रमशो). B₂ येन; Dc D₅ ये प्रः; T₁ ये तु.

100 Śī om. 100^{ab} (cf. v.l. 98). — ^a) K₂ 4 Dn D₅ G₁ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — B₂ om. (hapl.) 100^b-103^a. — ^c) T G न (for तु). — ^d) D₃ ततो; T G भवेत् (for नरो). B₁ D₅ नृपतिलत्तमः; D₃ भारत^०.

101 B₂ om. 101 (cf. v.l. 100). — ^a) D₄ 6 राजा (for राजन्). — ^b) K₄ D₁ 2 तप्तकुण्डलभूषणः (G₄ कांचनभूषणं; M₁ कांचनकुण्डलः). — ^d) M₁ नरः (for महत्). Śī K (K₃ missing) B₁ Dn D₁-2. 6 फलं प्रा (K₁ Dn₃ D₂ फलमाप्नोति मानवः).

102 B₂ om. 102 (cf. v.l. 100). — ^a) Śī K₁ 2 Dn D₂ 3 श्रीकुंजं तु (D₂ च); K₄ श्रीकुंजं तु; B₁ 2. 4 Dc D₃ 4. 6 M₁ गिरिकुंजं; Dn D₁ श्रीकुंजं तु (D₁ च). — Śī T₁ om. (hapl.) 102^c-105^b. — ^c) M₂ नमस्कृत्वा.

104 Śī T₁ om. 104 (cf. v.l. 102). — ^a) K₁ नरो नृनं; K₂ B₁ 2. 4 Dc Dn D₅-6 नरः क्षिप्रं; K₄ D₁ 2 नरो राजन्; B₂ M नरव्याघ्र. — ^b) K₂ 4 B₁ 2. 4 D (except D₄ 6) वासवं लोकमवामुयात्; T₃ G₂ 4 सौवर्णकमवां; G₃ वाजपेयफलं लभेत्. — K₁ B₁ 4 om. 104^{cd}. — ^c)

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संख्यायाम्पस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
 चरं नरेन्द्र सप्ताचर्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पिदणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
 गवां शतसहस्रेण राजस्यशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्ताचरिष्वरुः ॥ १०७
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
 अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

एकरात्रोपितो राजभूमिदोमफलं लभेत् ॥ १०९
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
 प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
 यथाशक्ति चरं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

3. 80. 107
 3. 82. 105
 3. 80. 106

B₁ 'विमुक्तात्मा. — ^a) K₂ & B Dc Dn Ds. s G₁ गच्छेत;
 D₁ लभेत्; D₂ लभेत; G₄ भजेत्. D₄ s परमिकां (for च
 परमां). — After 104, K₁ s B Dc Dn D₄ s ins.:

387* वितस्तां च समासाद्य संतत्यं पितृदेवताः ।

नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।

काशमीरेणैव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।

वितस्ताख्यमिति स्थानं सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS. repeat (with v.l.) 1041

105 Ś₁ T₁ om. 105^{ab} (cf. v.l. 102). — ^a) D₂
 गच्छेत् (for गच्छेत). K₁ सडवां; K₂ D₂ मलवां; K₄ Dn
 वडवां; B₁ मनलां; B₂ वरवां; B₃ D₂ मनवां; D₁ s मांडव्यं;
 D₂ मचलं (m वटपं); D₄ मवलं; D₅ वडवं (for मलदां).
 — ^b) D₁-s विश्रुतं. — ^c) B₂ D₄ s T G M च (for तु).

106 ^a) Ś₁ K₁ सप्ताचरं (K₁ 'चरं') चरं राजन्; K₂ &
 B D चरं सप्ताचरिषे (K₄ D₁ s 'सहृवे' राजन्. — ^b) K₁
 G₄ 'विधि (for 'शक्ति). — After 106, K₁ & Dn D₁ s s
 (marg. sec. m.). s ins.:

388* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

गुह्यकाः किंनरा यक्षाः मित्रा विद्याधरा नराः ।

राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।

नियतः परमां दीक्षामास्यायाब्दसहस्रविकीम् ।

विष्णोः प्रसादनं कुर्वन्श्चरं च श्रपयंस्तथा । [5]

सप्तभिः सप्तभिर्भैव ऋग्भिस्तष्टाव केशवम् ।

ददावष्टगुणैश्चर्यं तेषां नुष्टु केशवः ।

यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ।

तत्रैवान्तर्दधे देवो विष्टुदभ्रेषु वै यथा ।

नाम्ना सप्तचरं तेन स्थानं लोकेषु भारत । [10]

(L. 2) K₂ नृपाः; K₄ D₁ s नथा (for नराः). — (L. 3)
 D₂ नागा (for रुद्रा). — (L. 4) K₁ D₄ निवताः. K₂ &
 Dn 'सहस्रकीः; D₁ 'लकां. — (L. 5) D₁ s विष्णोः प्रसादं

कुर्वतः (for the prior half). Dn तथा (for तथा). D₁ s
 चरुमश्रपयंस्ततः; D₂ चरं संश्रपयंस्तथा. — (L. 6) D₁ s
 ऋग्भिस्तुष्टुवृत्तुनं (for the posterior half). — (L. 7)
 Om. in K₁. D₁ s तनम् (for तेषां). — (L. 10) K₂
 Dn₂ n₂ D₆ विश्रुतं (for भारत.]

107 B₂ om. (hapl.) 107^{ab}. — ^a) M समः (for
 श्रेयान्). Ś₁ K₄ D₁ s सप्ताचरे चरः; K₁ s सप्ताचरश्चरुः; Dn
 D₂ सप्ताचरिषे चरः (D₂ वचः); D₃ (marg. sec. m.) सप्त-
 ऋचस्तथा.

108 B₁ om. 108-109; T₁ om. (hapl.) 108^b-110^a.
 — ^b) K₁ B₂ रुद्रापदम्; K₂ B₂ Dc Dn₂ n₂ D₄ s रु (B₄
 Dc रौ)द्रं पदम्; K₄ श्रेयापथम्; B₂ रुद्रापदम्; D₂ s वस्त्रा-
 पथम्; T₂ G₂-s भद्रापदम्; G₁ भद्रापथम्; M भद्रापदम्.
 D₁ तत्रापि नियतो वयेत्. — ^c) Ś₁ अभिगम्य; K₂ & Dn
 D₁ s s अर्चयित्वा (for अभिगम्य).

109 Ś₁ B₁ T₁ om. 109 (for B₁ T₁ cf. v.l. 108).
 — ^a) B₄ Dc त्रिरात्रोपितो. — ^b) K₁ गोसहस्रफलः; G₄
 अश्वमेधं.

110 T₁ om. 110^a (cf. v.l. 108). — ^a) B₁ T₂
 G₂-s ततो (for अथ). B₁ निवृत्तो (for गच्छेत). — Ś₁
 om. (hapl.) 110^a-111^b. — ^c) D₁म अभयं तत्र; D₂
 अभयं यत्र (for प्रसूतिर्यत्र).

111 Ś₁ om. 111^{ab} (cf. v.l. 110). — ^a) K₄
 D₁म. s s तस्थानं; B₁ नु स्थानं (for स्थानं च). — ^b)
 B₂ & Dc D₄ s यत्र (for त्रिषु). — ^c) B₂-s Dc D₄ s
 अभ्यर्च्य च; D₂ T G M₂ न (M₂ अ)थाभ्यर्च्य (for सम).

113 ^a) K₁ B₁ s D₄ s तस्य (for तत्र). — ^b) Ś₁ K
 (K₂ missing) Dn D₁ s M₁ देवनिर्षेवितं; B Dc D₄ s
 देवर्षिसेवितं; D₂ (marg. sec. m.) सिद्धनिर्षेवितं. — ^c)
 K₂ & Dn D₁ s s प्राप्नोति (for आ).

C. ३. ५०४८
B. ३. ८२. १०६
K. ३. ८०. १०७

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाय् ।
पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचन्मरणं ततः ॥ ११४
अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावदेविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६
गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुष्टे सरस्वती ।
चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८

स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ११९
अश्वयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
अश्वरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतवर्ष ॥ १२२
कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्रामिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्भरेत् ॥ १२३

114 ^a) K₂ Dn D₈ चैव (for गत्वा). — ^b) K₄ B₁. s D₁. s तत्रैव (for तथैव). Ś₁ K₁. 4 B₂ D (except D₆ D₁) 'वालुकं; K₂ 'वालुकं. — ^c) K₂ पुष्पमिक्षा; K₄ B₁ D₁. s T₂ G₂ पुष्पन्यासम्; Dn D₈ पुष्पांभ्यः; D₈ पुष्पांजनः; T₁ G₁ M पुष्पंजय (M₂ 'यम्); G₂. 4 पुष्पजायाम् (for 'न्यास). — ^d) T₂ G (except G₁) मरणे (for 'मं'). K₂ Dn D₈ गमः; K₄ D₈ नरः (for ततः).

115 G₄ om. 115^a-116^d. — ^a) K₁ D₈ M 'विस्तारं; K₄ Dn D₁. s. s (before oorr.). s 'विस्तारा. — ^b) K₄ Dn D₁. s. s आयता; M आयतं. — ^c) T G (G₄ om.) एतां हि (for एतावद्). Ś₁ K₁ एतावती देविकां तु (K₁ च); K₂ Dn D₂. s. s M एतावती (D₂ 'ता) देविका तु; K₄ D₁ एतावती देविका तु. — ^d) K₄ D (except D₆ D₈) पुण्या 'सेविता; B₂. s पुण्यां 'संमितां; G₂ पुण्यां राजर्षिसेवितां; M₁ पुण्या राजनिषेविता.

116 G₄ om. 116^{abc} (cf. v.l. 115); D₈ om. 116^b-118^b. — ^b) T G (G₄ om.) यथाश्रुतं. — ^c) K₂ Dn D₈ तत्र (for यत्र). — ^d) T₂ G₂. s उपासतः; G₄ उपागम्य (for उपासन्ते). K₄ उपासते दीर्घसत्रं. — ^e) Ś₁ K₁. 4 D₁. s. s दक्षिणा (K₁ 'क्षणे; K₄ D₁. s 'क्षिण नियतव्रताः; K₂ B Do Dn D₄. 4 दीक्षिता नियतं.

117 D₈ om. 117 (cf. v.l. 116). — ^d) G₁. s आप्नोति (for प्रा). Ś₁ G₁. 4 भारत (for मानवः).

118 D₈ om. 118^{ab} (cf. v.l. 116). — ^d) Ś₁ K₁. s B Do Dn D₈-s T₂ G₂ M मेहं (for महं). — ^e) K₂ D₈ कमसाः (for चमसे). K (K₂ missing) Dn D₈ [अ]थ;

Do स (for च). S चमसो* (for च शिवो*). — After 118, S (except M₂) reads 122.

119 ^a) B D (except D₁. s) तु (for च). — ^b) D₈ चाग्निष्टोमफलं (marg. sec. m. बाजिषेय*); S गोसहस्र*. — ^c) T₂ G शिवोद्भेदे. — M₁ om. (hapl.) 119^d. — ^d) B₁ G₁ M₂ गोसहस्रमवाप्नुयात्. — G₁ om. 119^e.

120 ^a) S शतहृदं (for शत*). — ^b) Ś₁ D₈. 4 'प्रतिच्छन्नाः S शतरूप*.

121 ^a) Ś₁ K₁ B D₂. 4. 4 M₁ 'भाग (for 'राज). — ^b) Ś₁ K₁ G₂ स्वतु; T₁ G₁ शत; T₂ G₂ शतं (for अनु). Ś₁ K₁ Do G₁ संवत्सरा. K₂ Dn D₈ च ते; Do हृत्ति; G₂ हि मे (for हि ते). — ^c) Ś₁ K₁. 4 B₂ Do Dn D₁-s. s दृश्यते; K₂ दृश्यते; T₁ जायते (for स्नायन्ते). — ^d) Do T₁ G₄ तथा; G₁ M तथा (for सदा).

122 S (except M₂) reads 122 after 118. — ^b) B' Do D₂. 4 M₂ शिववत् (for शशि*). Ś₁ K₁. 4 D₂ D₁. s. s नरः (for सदा).

123 ^a) N (except D₂; K₂ missing) T₂ G₂. 4 कुमारकोटीम्. — D₈ om. 123^{cd}. — ^c) Ś₁ गवामेयम्; K₁ अनामयम्; K₄ D₈ S गवां मेयम् (for गवामयम्). K₂ Do Dn D₁. s. 4-4 गवामयुत (D₂ 'यत्) आप्नोति.

124 ^a) B₁ D₈ S राजैत्रं (for धर्मज्ञ). — ^b) Ś₁ K₄ B D₂. s रुद्रकोटी. G₁. s समास्थितः. — ^c) Ś₁ मुनिकोटी; K₁. s. 4 B₁ D₂ मुनिकोटी* (or 'दि'); B₂. 4 ऋषिकोटी; Do Dn D₈ मुनिकोदि; D₂ मुनिकोद्यः. K₂. 4 B₁ D₂ D₈ D₁. s G₂ समागता; D₂ M₂ 'हिता; D₂ 'हितः; D₈ (sup. lin.)

ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
 पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
 प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
 अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजभूषयः किल भारत ॥ १२५
 ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूषते ।
 तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
 सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
 तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वर्षि अशीनितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

अथ प्रभृति युष्माकं धर्मबुद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
 तत्र स्नात्वा नरक्याघ्न रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२९
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
 सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
 तत्र स्नात्वा नरक्याघ्न विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३

3. 8070
3. 82. 128
3. 80. 128

T₂ G₁. १ 'गताः; G₂ 'गतः. T₁ (corrupt) ऋषिकोत्समा-
 गताः. — °) Ś₁ K (K₂ missing) B₁ Dn D₂ इर्वेण महता-
 तिष्टा; B₂-4 D₂ D₄. १ इर्वेण च समाविष्टा; D₁. १ इर्वेण महता
 तिष्टे (D₂ 'ष्ठ' D₁ 'ष्ठ' M₁ इर्वेण महता युक्त. — °) K₂ D₂ Dn
 रुद्र' (for 'देव').

125 °) T₁ अहं पूर्वं समासाद्य. — °) Ś₁ K₁ प्रेक्षामि
 (for द्रक्ष्यामि). S (except T₁ G₁ M₂) द्रक्ष्यामीति
 वृषभध्वजं.

126 K₁ om. 126. — °) K₂ Dn D₂ G₂ योगी' (for
 योगे').

127 °) Ś₁ सृष्टा; T₂ G₁. १ इष्टा (for सृष्टा). K₂ Dn
 D₂ कोटीति; K₄ D₂ D₁. १ कोटी तु; D₄. १ तु कोटी (for
 कोटिस्तु). B सृष्टा तु कोटिरुद्राणां (B₂ रुद्रकोटीणां). — °)
 Ś₁ K₁. १ T₂ G₂ स्थिताः (for स्थिता). — °) K₂ पूर्वं नरं;
 °) G₂ पूर्वमयं. Ś₁ K₁ B₂ रष्टं; D₂. १ रष्टा (for रष्टः).

128 °) K₄ D₁. १ एवं (for तेषां). T₁ G₁ M₂ दृष्टो
 (for तुष्टो). Ś₁ K₂ Dn D₂ महादेवः. — °) Ś₁ Dn D₂
 मुनीनां (for ऋषीणाम्). Ś₁ K₁. १ Dn D₁. १ भाविता-
 त्मनां (cf. 126^d). — °) Ś₁ धर्मबुद्धिः; B₂ D₄. १ धर्मे
 बुद्धिः.

129 K₄ om. (hapl.) 129^b-132^a; K₁ om.
 129^c-131^b.

130 K₁. १ om. 130 (cf. v.l. 129). — °) Ś₁ सर-
 स्वती; B₁ D₂ D₂ S 'स्वां. Ś₁ महापुण्याम्; G₁ 'राज. — °)
 B₁. १ उपासते; D₂ उपासीत. K₂ Dn D₁. १ कैशवं समु-
 पासते; M₁ जनार्दनमुपासते.

131 K₄ om. 131; K₁ om. 131^{ab} (cf. v.l. 129).
 — °) K₂ Dn ऋषयश्च तपोधनाः. — °) B₂ D₂ चैत्रे (for
 चैत्र). Ś₁ K₁ G₂ चैत्रं (Ś₁ चैत्र- शुक्लत्रयोदशीं.

132 K₄ om. 132^a (cf. v.l. 129). — °) Ś₁ कभेद्
 (for विन्देद्). — °) D₄. १ शकलोकं (for ब्रह्म). D₁. १
 T₁ G₁ M₂ स गच्छति; T₂ G₂-4 गमिष्यति. Ś₁ K₁ ब्रह्मलोके
 महीयते (K₁ 'ति).

133 °) K₁ समस्तानि (for समा'). T G समवाप्नोति
 मानवः. — °) Ś₁ K₁. १ Dn D₂ T₁ M₂ तत्रावसानम्; T₂
 G तत्र च स्नानम्.

Colophon. K₂ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁
 Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Dn₂ T₁ तीर्थ-
 यात्रा. Ś₁ K₁. १ B D₂ Dn₁. n₂ D₁. १. 4-6 T₂ G₁-8 (all
 om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा;
 K₂ D₂, likewise, only पुलस्त्ययात्रा. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Dn₁. n₂ 83; Dn₂ M₂ (before corr.)
 83; D₁ 86; S (M₂ after corr.) 81. — Śloka no.:
 Dn₁. n₂ 28; Dn₂ 29; D₁ 145.

81

1-127^{ab} is missing in K₂ (cf. v.l. 3. 79. 1);
 the MS. is mostly ignored here up to the end of
 the lacuna.

1 °) M₁ पापानि (for पापेभ्यो). K₁. १ Dn यत्र मुष्यंते;

८१

C. 3. 5071
B. 3. 83. 1
K. 3. 81. 1

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिदुतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पद्मगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्रह ।

राजद्वयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६
ततो मचकुक्कं राजन्द्रारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ११

M₁ यत्र नश्यन्ति (for विप्रमु). — ^a) K₃ Dn दर्शनात्; T₁ तद्गताः (for तद्गताः); K₁ ज्ञानमात्रेण सर्वेशः; M₂ प्रविष्ट-
स्यैव भारत.

2 ^a) D₁. 2 G₁ 'क्षेत्रे. — ^a) Ś₁ D₁ K₁. 2 सोपि
पापात्; K₃ B₂. 4 Dn सर्वपापैः; K₄ सर्वपापात्. B₂ विमुच्यते.
— After 2, K₄ Dn D₁. 2 ins.:

389* पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुद्रीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्मणां नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या इषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

[Lines 3-4 = (var.) 175.]

3 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) D₂ वै सं; D₁ वासं (for
मासं). B₂ D₄. 8 S (except T₁ G₁ M₂) धीरः (for वीर).
— ^b) B₂ जनेश्वर; D₂ M₁ नराधिप; T G M₂ युधां वर (for
युधि). — D₂ om. 3^a-4^b. — ^c) K₁. 3 D₂ तत्र (for यत्र).
— ^d) K₁ सिद्धा (sic) चारणतापसाः; B D₄. 8 यत्र सिद्धि-

पुण्यम्.
4 D₂ om. 4^a (cf. v.l. 3). — ^a) M₂ चैव (for
यथा). — ^c) T₁ ब्रह्मक्षेत्रे. Ś₁ K₁ महत्पुण्यम्.

5 ^a) = 3. 80. 45^a. T₁ मनसाप्यभिकामस्य; T₂ G₂
मनसा गंतुं; G₁. 2. 4 मनसा युक्ति. — ^b) S (except M₁)
युधां वर (for युधि). — Ś₁ om. 5^a-6^b. — ^c) D₂ S स्वगै-
लोकं; D₁. 2 स्वर्गलोक. D₁ महीपते; S स गच्छति.

6 Ś₁ om. 6^a (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ K (K₃ miss-
ing) D (except D₂. 4. 8) फलं प्राप्नोति च तदा (K₁ नरः; K₄
D₁. 2 तथा) राजसूयाश्वमेधयोः.

7 ^a) Ś₁ मदाकुक्कं; K₁ मदकुक्कं; K₂ अकुक्कं; K₄ मचकुक्कं;
B₂ मरुतं; B₄ मचकुक्कं (m अरणकं); D₂ D₄ मचकुक्कं; Dn
मंङ्कु (Dn₁ 'क'णकं; D₁ मकुक्कं; D₂ मकुक्कं; D₃ वः
बहुकं (sic); T₂ G₂ स्वमेतकं; G₂ चमन्तुकं; G₄ तुमन्तुकं;
M₁ मचन्तुकं; M₂ चमन्तुकं (for मचकुक्कं). — Ś₁ K (K₃
missing) Dn D₂ नाम (for राजन्). D₂ ततोऽर्ध्वचक्रकं
राजन्.

8 ^a) Ś₁ K₁ T G₂. 4 विष्णुस्थानम्. Ś₁ K₁ अविदम्.

9 ^a) Ś₁ D₁ च गत्वा; K₁. 2 च नत्वा; K₄ D₂. 2 [अ]भि-
गम्य; B D₂ D₄. 8 च इष्टा (for [अ]र्चयित्वा). K₄ D₂.
[अ]थ; D₂ [अ]पि (for च). — ^b) K₁. 4 D₁. 2 त्रैलोक्यं
(for त्रिलोकं). — ^c) D₂ D₁ T G स (for च).

10 ^a) K₄ D₁. 2 S (except T₁ M₁) परिप्लवं. — ^a)
D₁ S (except T₁ M₁) आप्नोति; D₂ चा (for प्रा). K₃
Dn D₂ भारत (for मानवः).

11 ^a) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁. 2. 8 G₂ पृथिवी-
T₁ M₁ 'व्यां (for 'व्यास). B₁. 4 आगम्य (for आसाद्य).
— ^b) G₁. 2. 4 M₂ गोसहस्रमवाप्त्यात्. — ^c) T₂ G₂
शस्मिकं; G₂ शालूकिं; M₂ शालूकिनी. — ^c) K₂. 4 Dn
D₁. 2. 8 दशाश्वमेधे स्नात्वा च; G₁. 4 'मेधके स्नात्वा. — ^f)

सर्पदर्वी समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
 अभिष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुङ्गम् ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।
 अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अभिष्टोमफलं लभेत् ॥ १५
 ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजस्यस्य मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।

पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
 ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
 तत्रोप्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
 तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
 तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याल्लोकानवाप्नुयात् ॥ १९
 कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाचर्य पितृदेवताः ।
 जामदग्न्येन रामेण आहूते वै महात्मना ।
 कृतकृत्यो भवेद्वाजस्रमेधं च विन्दति ॥ २१
 ततो रामद्धान्नाच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।

C. ३. ६०९८
 B. ३. ८३. २३
 K. ३. ८१. २३

Dn Ds तदेव फलमाप्नुयात्.

12 Ds om. 12^a-14^d. — °) Ś1 सर्पिर्दर्वी; Ks Dn Ds. १ सर्पदेवी; B1 सर्पिर्दर्वी; B2 सर्पिर्दर्वी; B3 सर्पिर्दर्वी; B4 सर्पिर्देवी; Dc सर्पिर्दर्वी; Ds. १ सर्पिर्दर्वी. — °) T2 Gs. १ स (for च). B Dc T2 Gs गच्छति (for विन्दति).

13 Ds om. 13 (cf. v.l. 12). G1 damaged. — °) K1 तरन्तुङ्गं; K4 Ds तरन्तुङ्गं; B1. १ अन्तर्तकं; B2 अन्तर्तकं; Dc वसन्तकं; Ds तरन्तकं; T Gs. १ अन्तुङ्गं; G1 M2 अन्तुङ्गं; G4 अन्तुङ्गं; M1 अन्तुङ्गं (for तरन्तुङ्गम्).

14 Ds om. 14^{abcd} (cf. v.l. 12). — °) T1 G1 पंचवटी; M^a वटं. — °) Dc Ds. am आगम्य (for आसाद्य).

° 15 Ms om. 15-16. — °) Ś1 B4 Dc D1-3 वाराहं (for वाराह). — °) M1 transp. पूर्व and यत्र. B (except B1) Ds. १ पुरा (for पूर्व). S विमुः (G4 भुवि) (for ऽभवत्). — °) Ds (sup. ln. as in text) यत्र (for यत्र). Ks. १ Dc Dn Ds नरभेष्ट.

16 T1 G1. १ Ms om. 16 (for Ms cf. v.l. 15). — °) T2 Gs अनुव्रजेत्; G3 समाव्रजेत् (for विवेत्). — °) K4 स्नात्वा च फलमाप्नोति. — °) D1 भारत (for मानवः). — °) Ds एकहंसे; T2 Gs एकहंसे (for एकहंसे).

17 °) K1. १ Dn Ds नराधिप (for कुरु). — °) S पौंडरीकम्. — °) Ś1 Dc तु सः; K (Ks missing) Dn D1-3 G1 च सः; B1 सदा; B2. १ Ds. १ स च (for नरः).

18 °) B2. १ D4. १ T2 Gs मुं (B2 से) जावटं. — °)

Ks. १ Dc Dn Ds स्थानोः स्थानं (Ks Dc by transp. स्थानं स्थानोर्) महारमनः. — °) Ks Dn Ds उपोष्य (for तत्रोप्य).

19 Ms om. 19. — °) K1 Ds यक्षिणी लोकविश्रुता; Ks D1. १ यक्षिणी विश्रुता; B2. १ D4. १ यक्षी परिश्रुता. — °) Ś1 K1. १ B Dn Ds-१ स्नात्वा (for सां चां). D1. १ तत्र स्नात्वाभिगत्वा च. — °) Ś1 D1-4. १ सर्वकामान्; K (Ks missing) B Dn Ds सर्वकामान्; Dc सर्वकामान्; T1 पुण्यलोकम्; M1 सर्वलोकान्.

20 °) Ś1 K1 D1. १ M1 नराधिप (for समा).

21 °) B2 संमितां; Dn तं (1) (for ते). B Ds. १. १ तु (for च). — °) Ś1 K1 आहूतानि; Ks Dn हतं तस्यु (1); K4 आहूतानि; B2 Ds M1 आहूतो वै; Dc प्राकृते वै; D1. १ आहूतं तन्; Ds हतं तस्यु; T Gs. १ Ms आहूते सु; G1 (corrupt) हृदाते सु (for आहूते वै). — °) Ś1 T2 Gs-१ अश्वमेधफलं लभेत्; K1 मवाप्नुयात्.

22 °) B Dc Dn Ds. १. १ M रामहृदं; Gs. १ रक्तहृदम्. T1 पश्येत्; Gs. १ पश्यन्. — °) Ks Dn Ds समाहितः (for नरा); cf. 20^d. — °) Ks Dn Ds तत्र; Ds अत्र (for यत्र). — °) Ks Ds उत्सायं; B2 उत्सृज्य; T2 G (except G1) आसाद्य (for उत्साद्य). Ś1 K1. १ B Dn Ds वीरेण. — °) Ś1 K1 प्रकल्पिताः (for निवे).

23 °) T G रुधिरस्थेति. Ks B2 Dn Ds विश्रुतं; T1

C. 3. 5098
B. 3. 83. 28
K. 3. 81. 28

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्चुर्महीपते ॥ २३
राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ २५
भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुब्राह्मता मयि ।
पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ब्रह्म ।
हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्धुवि विश्रुताः ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ २८
तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९

ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
हृदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितृन्सर्तर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति धुवि दुर्लभम् ।
ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
एवं दत्त्वा वरात्राजत्रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ३३
वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M₃ नः श्रुतिः. — ^d) N (K₃ missing) प्र- (for च). — ^f)
K₃ B₄ Dn D₁. ३. ६ नराधिप (for मही*).

24 For 24-32, cf. passage 71* of the Ādi (vol. I, p. 33); and Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI*. 18. 6. — Before 24, B₁. ३. ४ Do Dn ins. पितर ऊचुः. — ^d) B D₄. ६ [S]नघ (for विभो). — ^f)
T₂ G (except G₁) M₃ यदिच्छसि. B D₄. ६ महामते.

25 ^a) S तु (for स). — ^d) K₄ D₁. ३ तान्; Dc स्नान् (for स).

26 ^a) K₄ D₁. ३ भवंत्येष यदि प्रीता. — ^c) K₃ B₁. ३ Dn D₅ पितृप्रसादम्. — ^d) K₃. ४ Dn D₅ तपसाप्यायनं; D₁ तपसोप्या* ; T₁ G₂. ४ तपःस्नाप्यायनं.

27 27^{ab} = (var.) 29^{cd}. — ^c) S (except G₁ M₁) तु (for च). Ś₁ K₁ D₃ ततः पापाप्रमुच्येयं. — ^d) K₁ भवतां (for युष्माकं). Ś₁ ध्यायं; Dn D₅ [अ]प्यहं (for ब्रह्म).

28 ^d) B D₃. ४. ६ तेष* (for हर्ष*).

30 K₁ om. 30^{ab} (with 29). — ^a) K₃ तु (for एवं). — ^b) Ś₁ न (for च). K₃. ४ Dn D₁. ३. ६ पतितास्ते स्व-
कर्मभिः; B Dc D₃. ४. ६ M₁ निहतास्ते स्व(D₃ sup. *lm*.

*स्तेन)कर्मभिः (D₃ 'णा).

31 ^a) K₃. ४ Dc Dn D₅ S (except M₁) हृदेषु तेषु.
T G₂-4 M₁ (by transp.) स्नात्वा यः. — G₁ om. 31^{cd}.
— ^e) K₃ B₄ Dn D₅ च मनः; D₁. ३ मनसा (for मनसः).
T₁ समीप्सितं मनःकामं; M₃ स इप्सितं मनःकामं. — ^f) K₄
Dc D₁-3 S (G₁ om.) स्वर्गवासं.

32 ^a) K₄ B D₄ T₁ G₂. ४ वरं (for वरान्). — ^c)
K₃ Dn D₅ प्रीत्या (for प्रीतास्). — ^d) K₁. ३ Dc Dn D₅
अंतर्हिताः (for 'वैशुः). K₁ ययुः; K₃ B Dn D₅ S (except
G₁ M) ततः; K₄ स्वयं (for तदा).

33 K₄ om. 33^a-34^b. — ^d) D₃ S धुचि* (for शुभ*).
— T₁ om. 33^a-35^b.

34 T₁ om. 34; K₄ om. 34^{ab} (cf. v.l. 33). — ^a)
K₁ Dc₁ Dn D₅-६ वंशमूलक भा*. — ^c) D₃ G₁ स (for
स्व). T₂ G₃ श्रीमान् (for राजन्). K₃ Dn स्वयं सगुद्धरे-
द्राजन्.

35 T₁ om. 35^{ab} (cf. v.l. 33). — ^{cd}) K₄ B Dc
D₁-4. ६ M₁ शरीरशुद्धिमा (M₁ 'दिश्र)मेति. The same
MSS. except Dc स्नातस्मिन् (for तस्मिंस्तीर्थे). — ^f)
D₁. ३ G₃ शुद्धा* (for शुभा*).

लोका यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजल्लोकानुद्घरते स्वकान् ।
 भीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमृतमाम् ॥ ३७
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च दैवतानि पिदंस्तथा ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पिदन्देवानुपवासपरायणः ।
 अभिष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
 गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्रामिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्रह ।

देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
 तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजभूमिष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
 यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
 तत्रामिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचर्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
 ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

. 9. 8027
 . 3. 83. 57
 . 3. 81. 67

36 M₂ om. 36^a-37^d. — °) Ś₁ K (K₂ missing) D (except D₄. s) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — 36^b = 37^b. — Ś₁ D₂ om. (hapl.) 36^a-37^b. — °) B₂. s T₁ M₁ लोकयात्रोद्भूताः; G₂ लोको यत्रोद्भूतः. — 36^d = 5. 13. 9^b.
 37 Ś₁ D₂ om. 37^{ab}; M₂ om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — °) = 36^b. K₁ तीर्थं ते लोकविश्रुतं; K₂ Dn D₂ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं; T₁ G (except G₂) तीर्थसेवी कुरूद्रह (= 41^b). — After 37^a, K₂ Dn D₂. s ins.:

390* स्नात्वा नियतमानसः ।

अर्चयित्वा पिदम्बेवान्.

38 D₂ om. 38^a-39^a. — °) D₁ कपिलं; S कापिलं (for कपिला). — G₂ om. 38^a-39^a. — °) Ś₁ K₁ पिदन्देवास्तथैव च; K₂. s Do Dn D₂ पिदन्स्त्वास्तथैव तान्यपि (Do 'नि च'); B₂ देवानि स्वपिदंस्तथा; D₁ पिदंश्च देवतास्तथा; D₄. s देवानिह पिदंस्तथा; G₁ देवताश्च पिदंस्तथा. — °) K₂ D₁. s S (G₂ om.) भारत (for मानवः).

41 °) D₁. s M तत (for तत्र). T₂ G₂ चासाद्य. Ś₁ शङ्खिनीं त्वं समासाद्य; K₁ B Do D₂. s. °) T₁ शङ्खिनीतीर्थमासाद्य. — °) B D₂. s नराधिप; D₁ यथाक्रमं (for क्रमं). — °) Ś₁ K₁ तीर्थम्; B D₂. s. °) धीर्यम् (for रूपम्).

42 K₂ D₂. s. om. 42; G₂ om. 42^b-44^a. — 42^{ab} = (var.) 13^{ab}. — °) Ś₁ B₂ D₂ अर्हः (Ś₁ अरं) तर्कः; K₂ Dn₁. n₂ D₂ तरङ्गः; B₁ D₂ अनन्तः; B₂. s अवर्णकः; Dn₂ D₂ मन्त्रकः; T₁ अर्हः; T₂ G₂ अर्हः; M अनुत्तमं (for

अरन्तुकम्). K₁ ब्रह्मावर्तं नरोत्तमं. — °) K₁. s Dn D₁. s G₂ तच्च; B₂ D₂ (sup. lin. as in text) यस्य; M₁ तत्र (for तस्य). T₁ G₁ M₂ समासाद्य; T₂ G₂ महापुण्यं (for सरस्वत्यां). — D₂. s G₂ om. 42^{af}; G₁ om. 42^f-44^a.

43 G₁. s om. 43 (cf. v.l. 42). — °) Ś₁ ब्रह्मज्ञः; K₂ B₂ Dn D₂ S राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — K₂ om. (hapl.) 43^b-44^a. — °) Ś₁ D₂ नरोत्तमः; Dn नरोत्तमः (for नरा). K₂ द्वारपालमरन्तुकं (= 42^b). — °) T₁ G₂. s लभते रूपमुत्तमं.

44 G₁ om. 44^{ab}; K₂ G₂ om. 44^a (cf. v.l. 42, 43). — °) Ś₁ K₂ धर्मात्मन्; Dn D₂ T₁ M राजेन्द्र; T₂ G₂. s धर्मात्मा (for धर्मज्ञ). — °) Cf. v.l. 46^b. K₂ वसु-तीर्थम् (for सुतीर्थकम्). — °) K₂ Do Dn D₂ T G₂-s तत्र (for यत्र). D₁. s S राजन् (for नित्यं). — °) A few MSS. देवतैः. K₁ देवताः पितृभिः सह.

45 °) D₂ T₂ G (except G₁) स (for च).

46 °) K₁ G₂. s तनोऽम्बुवश्यं; K₂ Dn D₂ 'बुम (K₂ 'मा' त्वां; B₂ 'श्वत्वां; B₂ 'भ्युपयां; D₂ 'बुवत्वां; D₂. s. °) तनो बुवत्वां; T₁ M₁ 'वपश्यन्; M₂ 'वपश्यं. K₂ D₁. s ततो भवत्य धर्मात्मन्. — °) K₂ Dn D₂ सुतीर्थकमनुत्तमं (= 44^b). — °) K₁. s B₁-s. s कामेश्वरस्य; K₂ B₂. s Do Dn D₂. s काशी; G₂ M केले. Ś₁ K (K₂ missing) Dn D₁. s तीर्थं च (for तीर्थेषु).

47 °) K₁ M₂ तत्र (for यत्र). K₂ निश्चितं; B D₂. s. s पाथिव; T₂ G₂-s धीमतः (for भारत). Ś₁ ज्ञात्वा यस्तत्र

C. 3. 6028
B. 3. 83. 58
K. 3. 81. 58

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
प्रजा विवर्धते राजभनन्तां चाश्रुते श्रियम् ॥ ४७
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
श्वानलोमापनयने तीर्थं भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिन्स्तीर्थे महीपते ।

भारत. — °) T₂ G₂₋₄ प्रजा (for प्रजा). K₁ [अ]विवर्धते;
D₂ सं (for वि). Ś₁ प्रजाभिर्विधिना राजन्. — °) K₁
D₁. १ प्राप्नोते; K₄ चाप्नोते; B₂ चाप्नुयात्; D₂ लभते. Dn D₂
अतन्वी (D₂ महती) श्रियमश्रुते.

48 G₄ om. 48°-50°. — °) K₂ D₂ शीत°; Dn D₂
शीता° (for शीत°). — °) K₄ (by transp.) तत्र तीर्थं; S
(except G₁ M₁; G₄ om.) तीर्थं तत्र. — °) T₁ लभेद् (for
महद्). M₂ मनुष्याणां सुदुर्लभं.

49 G₄ om. 49 (cf. v.l. 48). — °) K₄ गमनाद् (for
दर्शनाद्). K₂ Dn D₂. १ G₁ M एकं; D₁. १ चैकं; T₁ पुनं
(for एव). K₂ Dn D₂ पुराभिगमनादेकं (Dn^a व). — °) B₂
Arj.: दण्डेनैकं नराधिपेति । एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया । ❀
Ś₁ K (K₂ missing) Dn D₂ दण्डमेकं; D₁. १ स्नात्वा चैकं; D₂
दण्डेनैव; G₂ कुलमेकं (for दण्डेनैकं). — °) G₁. १ M केशानां
(for केशानां). D₂ चैतस्मिन्; Dn (Dn₁ by corr.) D₁. १
चैकस्मिन् (for चै त°).

50 G₄ om. 50°b (cf. v.l. 48). — °) K₄ transp.
तीर्थं and तत्र. B D₂ D₂. १ १ तत्र तीर्थेवरं चाम्यत् (D₂
स्नात्वा; D₂ राजन्). — K₂ om. 50°b-51°. — °) Cf. 51°
and v.l. K₁ B₂ D₂. १ स्नान (D₂ स्नानु)लो°; B₂ स्नानलो°;
D₂ नखलो°; Dn₁ n₂ श्वाविहो°; D₁ स्नानलो°. Dn₂ महद-
न्यत्र दुर्लभं (= 48°). — °) K₄ B Dn₂ D₂ तत्र. — After
50, B D (except D₂. १) T₂ G (except G₁) ins. :

391° गति गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।

[B₂ Dn₂ D₁. १ १ गति (for गति). T₂ G₂₋₄ स्नाता (for
स्नात्वा).]

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन्याधेन परिपीडिताः ।
अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
तस्मिन्स्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ५५
इयामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
देवान्पितृन् उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
तत्र स्नात्वाचरित्वा च दैवतानि पिदस्तथा ।

51 K₂ om. 51° (cf. v.l. 50); D₂ D₂ om. 51°b.
— °) Cf. 50°b and v.l. K₁ B₁. १ D₂ D₂. १ स्नान (D₂
स्नानु)लो°; K₄ Dn श्वाविहो°; B₂ स्नात्वा लो°; D₁. १ स्थाने
लो°. — °) Ś₁ विहिंसन्ति; K₁ विहंसन्ति; D₁. १ न्यस्तलोमा;
T₁ निर्हरत; T₂ G₂. १ हरंतीह (for निर्हरन्ति). D₂ M₁ ब्रह्म-
यामेन निग्नति. — °) Ś₁ K₂ B D₂ Dn D₂-१ स्नानोमानि;
K₁ स्नानोमानि; D₁. १ निरजस्का; T₁ M₂ श्वानलोमा; T₂
G₁. १ १ श्वानलोमाद्; G₂ corrupt.

52 °) T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव). — °) K₁ D₂ महा-
मते; M₂ महायथाः (for मही°). D₁. १ तीर्थं भुवि सुदुर्लभं.
— °) D₁. १ गत्वा तत्र नर°. — °) K₁ लभते; B₂. १ D₂
गच्छति; D₁. १ गच्छते; D₂ गच्छेच्च.

53 °) B तत्र (for यत्र). D₂ D₂. १ कृष्णा मृगा. — °)
N (K₂ missing) शरपीडिताः. — Ś₁ K₁ G₁ om. 53°f.
— °) Hypermetric! K₂ B D (except D₁-१) S (except
M₁; G₁ om.) वि° (for अव°). K₄ D₂ अवगाह्य सरस्वति;
D₁. १ अवगाह्य जलं तद्धि.

54 °) K₂ B Dn D₂-१ समाहितः (for जित°).

56 °) Ś₁ इयामकं; K (K₂ missing) D₂ D₁. १ १-१
इयामकं (for इयामक°). Dn इयामकं भोजने तत्र (1).
— °) N (K₂ missing) T₂ G₂ समुद्दिश्य; G₁. १ १ च वो-
द्दिश्य; M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य). — D₂ G₄ om.
56°-57°.

57 D₂ G₄ om. 57 (cf. v.l. 56). — °) Cf. v.l. 54°b.
Ś₁ स्नान्पितृन् दैवतानि च; K₁ D₂ T₁ G₂ M₂ पितृन् दैव-
(K₁ T₁ M₂ दे) दैवतानि च; K₂. १ Dn पितृन् दैवतानि च;

उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
केदारं चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
ततो गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
लभते सर्वकामान् हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
तिस्रः कोऽव्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।

रुद्रकोटिस्तथा रूपे हृदेषु च महीपते ।
श्लास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
तत्र स्नात्वा र्चायित्वा च पिन्दुन्देवांश्च भारत ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
अग्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

3. 6063
3. 83. 83
3. 81. 83

D₁. १ पिदुंश्च देवतानपि (D₂ 'नि च'); T₂ G₂ पिदुंस्तान्देव-
तानि च.

58 °) K₁ B D₂ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — °) Ś₁ K₁ D₂ ब्रह्मस्थानमनुत्तमं. — °) Ś₁ K₁ एतत्; B₂-4 D₂ Do. १ एवं (for एव). G₂ ब्रह्मणोदरमित्येव. — °) D₂ (? gloss) प्रकाशं (for प्रकाशं). S (except M₁) भरतर्षभ (for भुवि भां').

59 °) Ś₁ K₁. 4 D₂ ब्रह्मर्षिः; K₂ समेषु (for सप्तर्षि). — °) Ś₁ K₂ D₂ नरपुंगव; K₁ B₂-4 D₂. 4. १ T₁ भर-
तर्षभ; K₂ De M₁ कुरुनन्दन; G₂ कुरुसत्तम. — °) K (K₂
missing) कपिल(D₂ 'ष्ठ')स्य महा'; T G M₂ कपिष्ठ(T₂
G₂. 4 कपिज)लमहाभुजे:

60 °) Ś₁ K₁ D₂ G₂ अभिगत्वा; K₁. 4 B₁ D₁. १ अभि-
गत्वा; D₂ M₂ अभिगम्य (for अभिगम्य). Ś₁ K₁. १ B₁
D₁. १. १ G₂ च; K₂ [आ]भु (for [अ]थ).

61 °) K₁ D₂ D₁. १ (sup. lin.). 4. १ कपिलस्य च;
K₂ D₂ कपिष्ठलस्य; D₂ कपिपापिष्ठ; T₂ G₂ कपिजलस्य.

62 °) Ś₁ शनकं; K₁ T₁ M₂ शरकं; K₂ D₂. १. १ D₂
T₂ G₂-4 शंकरं; M₁ शरभं (cf. v.l. 63°, 67°). — °) B₂
D₁ S कृष्णपक्ष- (T₁ ततः कृष्ण-). — °) B₁. १. 4 D₂. १. १ D₂
लभेत्. K₁ सर्वकामांश्च; B₂ 'कामान्'; T₁ 'कामानि.

63 °) K₁ शनके; B₁ D₂ T₁ M₂ शरके; B₂ सर्वके;
D₂ सरके; T₂ G शंकरे; M₂ शरभे (cf. v.l. 62°, 67°).
— °) Ś₁ K₁ D₂ भद्रकोट्यां; K₂ B₁. १. 4 D₂ D₁. १. 4
रुद्रकोटी; K₂ D₂ D₂ (sup. lin.) 'कोट्यां'; D₂ (orig.) M₂

'कोटि' (for 'कोटिस्'). T₂ G₂-4 रुद्रकोट्यां तु (G₂
'कोट्यस्तु) पुण्यायां. — °) B D₂. 4. १ समंततः (for मही').
— D₂ om. (hapl.) 63°-65°. — °) Ś₁ K₁. 4 D₁. १
इडास्पदं; T G शुद्धा (G₁ इडा)स्पदं.

64 D₂ om. 64 (cf. v.l. 63). — °) Cf. v.l. 57°. Ś₁ K₁ D₂ पिन्दुस्तान्देवतानि च; K₂ स्वपिन्दुंश्चैव तानि च; B
D₂ D₂. १ देवतानि पिन्दुनपि (B₂ 'पुंस्तथा'; D₂ D₂. १ 'पुनथ');
D₁-१ स्वपिन्दुन्दे (D₂ 'न्दे')वतानि च; M₁ पिन्दुन्देवांस्तथैव च.
— T₁ M₂ om. (hapl.) 64°-65°.

65 D₂ om. 65°. T₁ M₂ om. 65 (cf. v.l. 63, 64).
— °) Ś₁ D₂ D₁. १ T₂ G₂. 4 किंजप्ये च (D₂ 'प्येन').
— °) B D₂. १ तथैव च (for च भारत). D₂ तद्दानं तथैव
च.

66 °) Ś₁ कोलश्यां; K₂ B₂. 4 D₁ कलश्यां. B₁. १. 4
D₂ D₂ D₂. 4. १ T₂ (by corr.) G₂ वायुपस्पृश्य. — °) Ś₁ K₁
ब्रह्मचारी (for ब्रह्म').

67 °) K₁ T₁ M₂ शरकस्य; D₂ T₂ G₂-4 शंकरस्य; M₁
शरभस्य (cf. v.l. 62°, 63°). — °) K₂ D₂ D₁. १. 4 G₂
M₁ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; B D₂. 4. १ कुरुश्रेष्ठ शुभं तीर्थ- — °)
D₂ अंशजन्मेति(1); D₁. १ अभ्यजं; D₂ मम जं.

68 K₁ om. (hapl.) 68°-70°. — °) D₂ transp.
तत्र and स्नात्वा. K₂ D₁. १ तस्मिन् (for तत्र). — °) Ś₁
K₂. 4 D (except D₂. १) om. च. — °) D₂ D₁-4 आप्नोति
(for प्रा'). K₂ D₂ D₂ [अ]नुत्तमान् (for दुर्लभ').

69 K₁ om. 69 (cf. v.l. 68). — °) B₁ S शुक्लपक्ष-

C. 3. 6053
D. 3. 43. 83
K. 3. 81. 83

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
तत्स्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ७१
ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५

ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वाचर्येदेवान्पितृंश्च प्रयतः शुचिः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K₂ Dn D₈ च (for तु). — ^a) S पौंडरीकं (G₄ सर्वयज्ञं).

70 K₁ om. 70^{ab} (cf. v.l. 68). — ^a) T G तत्र (for तत्स). B D₄ त्रिविष्टपं. — ^d) K₁ s Dn D₈ T₃ G₂-4 पापप्रणाशिनी.

72 ^b) T₁ G₁ s. 4 M₂ फलजी (G₂ M₂ 'लं जी'वनम् (cf. ^d). — ^e) K₂ B D (except D₈) T₁ तत्र; K₄ अत्र (for यत्र). — ^d) G M₂ फलजी (G₂ M₂ 'लं जी'वनम् (cf. ^b). — ^f) K₁ 4 B D₈ 4. 6 M₂ 'सहस्रिकं. — After 72, T₂ G ins.:

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G₁ om. 73^{ab}. — ^a) B₂-4 दृषद्वत्यां. — K₁ om. 73^c-74^d. — ^d) K₂ T₃ G₂ 4 मानवः (for भारत).

74 K₁ D₂ om. 74 (for K₁ cf. v.l. 73); D₈ om. 74^c-75^b. — ^c) B₁ (m as in text) गोसहस्रं च रा. — ^d) Ś₁ K₂ Dn D₁ s T₁ M विन्दति; B₂ s D₄ 6 आप्नोति (for प्राप्नोति).

75 K₁ transp. 75^{ab} and 75^{cd}. D₈ om. 75^{ab} (cf. v.l. 74). — ^a) B₂ D₄ पाणिख्याते; B₂ T₁ G₄ M 'पाते; G₁ 'पादे; M₂ 'पाने. K₂ तर्प्य (for स्नात्वा). — M₂ om. (hapl.) 75^b-78^c. — After 75^{ab}, K₂ Dn D₈ repeat 73^{cd}. — ^c) B D₄ 6 T₃ G₂ 4 अवाप्नोते (B₄ अवाप्नोति) राजसूयं; D₈ अवाप्नोत्याज्ञाजसत्रं. — ^d) T₂ G₂ 4 स (for च). K₂ Dn D₈ विन्दति (for गच्छति).

76 M₂ om. 76 (cf. v.l. 75). — ^a) B D₈ 4. 6 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — ^b) B D₂ s D₈ 4. 6 लोकविश्रुतं (for तीर्थसु). — ^c) T G₁-8 यत्र (for तत्र). D₁ s T G₁-8 सर्वाणि (for राजेन्द्र). M₁ तत्र सर्वाणि तीर्थानि.

77 M₂ om. 77 (cf. v.l. 75). — ^a) K₄ D₁ s T₃ G₁-8 नरशार्दूल; M₁ वेदविद्युषा. — ^b) G₁ s. 4 द्विजार्थ (for द्विजार्थम्). — After 77, K₁ ins.:

393* स वै स्नात्वाचर्यित्वा च मिश्रके पितृदेवताः ।

78 M₂ om. 78^{abc} (cf. v.l. 75). — ^a) T G रात्रा (for गच्छेत्).

79 T G om. 79. — ^a) Ś₁ मधुवटी; K₂ B₂ D₈ 'मनीं; M₁ 'पदीं; M₂ 'द्वीतीं. K₂ B₁ s Dn M चैव (for चापि). — ^b) K₂ D₈ Dn M तीर्थे; B D₈ स्थानं; D₄ स्नानं (for तीर्थ). D₈ अनुत्तमं (for नरः शुचिः). — ^c) K (K₂ missing) D₂ Dn D₁-s. 8 स्नात्वाचर्यित्वा च. — ^d) Ś₁ K₂ 4 D₈ Dn D₁-s. 8 M₂ पितृ (Dn₈ D₈ पितृ) देवांश्च पूरुषः; K₁ देवान्पितृंश्च पूरुषः; M₁ पितृंश्च प्रयतस्तु यः.

80 ^b) B दृषद्वत्यां. — ^c) Ś₁ K₁ स्नायात् (for स्नाति). Ś₁ सु; K₁ नु; K₄ D₈ D₁-s यो (for वै).

81 ^d) K₂ 4 D₈ Dn D₈ देहत्यागे कृता मतिः; B D₄ 6 G₁ M देहत्यागाय (M₂ 'गश्च) निश्चयः.

82 ^a) K₂ 4 D₈ Dn D₈ s ततो (for कृतो). Ś₁ K₂ Dn D₈ तु (for च). S (except M₁) कृतो वै देवराजेन.

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
 किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्वह ॥ ८३
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८४
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र गङ्गाहृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
 शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
 देवतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७

कुलपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
 पवनस्य हृदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
 अमराणां हृदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
 शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजभक्षिष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरुद्वह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

3. 80. 80
 3. 83. 110
 3. 81. 110

— °) K₂ B₁ Dn D₈ M₁ अभिगत्वा. K₂ T₂ G₂ M₁ तत्र;
 T₁ चैव (for तस्य).

83 G₄ om. 83-84. — K₄ om. (hapl.) 83^b-84^a.
 — °) S (except M₁; G₄ om.) गच्छेत्परमिकां सिद्धिं.
 — °) B₁. 4 D₈ M₁ युधिष्ठिर; B₂. 3 D₄. 6 नरेश्वर (for
 कुरु). — After 83, K₂ B Dc Dn D₄. 6 M₁ ins.:

394^a वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

84 G₄ om. 84, K₄ om. 84^{abc} (cf. v.l. 83). — °)
 Śī K₁ बहु च; K₂ D₈ आहं च; D₁ 3 अहं च; D₂ अहं च; T₂
 G₂ हयश्च; M₂ अहं च. D₄ T₂ G₁. 3 सुदिनश्च; M₁ [अ]नुदिनं
 (for सुदिनं). — °) B D₄. 6 M तु (for च). K₂ Dc Dn
 D₁. 2. 6 द्वे तीर्थे लोकविश्रुते; D₂ तीर्थं चैव सुदुर्लभे; T₁ द्वे
 तीर्थेषु सुदुर्लभे. — °) T G₂. 3 तत्र (for तयोः).

85 T₁ om. 85-90. — °) D₄. 6 नृगधूमं; S (T₁
 om.) व्यंगं. — °) B D₄. 6 रुद्रपदं (for गङ्गा). Śī K
 (K₂ missing) Dc Dn D₁-3. 6 तत्राभिषेकं कुर्वीत. — After
 85^a, G₁ reads 89^b-90^b, om. 85^a-86^b. — °) Śī K (K₂
 missing) D (except D₄. 6) गंगायां नृप (Śī K₁ कुरु) सत्तम;
 T G (T₁ G₁ om.) छात्रेयित्वा च भरत. — °) Śī K (K₂
 missing) D (except D₄. 6) अर्चयित्वा. (for शूल). B
 D₄. 6 M₁ महात्मानम् (for महा^a).

86 T₁ om. 86; B₂ G₁ om. 86^{ab} (for T₁ G₁ cf. v.l.
 85). — °) Śī K (K₂ missing) Dn D₁. 2. 6 देव्या-
 स्तीर्थं; B Dc D₄. 6 कोटिं (for देव^a). — °) Śī K (K₂
 missing) D (except D₄. 6) ततो (for अथ). B D₄. 6
 M₁ गत्वा (for गच्छेत्).

87 K₂ T₁ om. 87 (for T₁ cf. v.l. 85). — °) T₂
 G₂. 3 विष्णुहृदे. — °) B D₄. 6 S (T₁ om.) समभ्यर्च्य;
 D₂ पूजयित्वा (for अर्च^a). — °) Śī K₁ Dc च गच्छति;
 K₂ Dn D₁. 2. 6 स गच्छति (for अर्च^a).

88 D₁ T₁ om. 88 (for T₁ cf. v.l. 85). — °) Śī
 K₁ च कुलं; D₂ स्वजनं (for स्वकुलं). Śī K₁ महत्; K₂ Dn
 D₈ ततः; D₂ नृप (for नरः). — °) K₂ Dn D₈ हृदे
 स्नात्वा. — °) K₂ B₂ Dn D₈ विष्णुं (for वायुं).

89 D₂ T₁ om. 89 (for T₁ cf. v.l. 85), T₂ G₂ om.
 89-90; G₁ om. 89^a. — °) Śī छामरेषु; G₂ अमरे च (for
 अमरेषु). K₁. 3 B₂-4 Dn D₂-8 समभ्यर्च्यमानं (D₂ 'र्च्य न')-
 राधिप. — °) G₂. 3 M₂ प्रवादेन (for प्रभा^a). — After
 89, Śī K₁ B₁. 3 Dc D₂ ins.:

395^a अमरैः सह संयाति विमानवरमास्थितः ।

90 T G₂ om. 90 (cf. v.l. 85, 89). — °) K₂ B₂
 Dn D₈ तीर्थं (B₂ Dn₂ तीर्थं) च (for राजेन्द्र). — °) Śī
 शालिहोत्र्यं; K₁ 'हीर्यं; K₂ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 'सूर्यं; K₂
 D₂. 5 'होत्रे.

91 D₂ om. 91. — °) T₂ G₂-4 श्रीकुञ्जे च. K₂
 Dn₂. ns D₂ T₁ G₁ M₁ सरस्वत्या; B₁ समासाद्य. Śī श्री-
 कुञ्जरं सरस्वत्याः. — Dc om. (hapl.) 91^b-93^a. — °) T₂
 G₂. 3 तीर्थं. — Śī M₁ om. (hapl.) 91^c-93^b. — °) K₂
 Dn D₈ नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्). — °) S (M₁ om.)
 'द्योममवाप्नुयात्.

92 Śī Dc M₁ om. 92 (cf. v.l. 91). — °) T₁
 G₁ M₂ नैमिशकुञ्जं; T₂ G₂-4 नैमिशकुञ्जं. — °) B D₄. 6

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कुतो भरतसत्तम ।
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा अधिष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
ततो गच्छेन्नरव्याघ्रं ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विद्युद्वात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ९५
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवामुयात् ॥ ९६
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्गलकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ॥ ९७
पुरा मङ्गलको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजन्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ९८

सुदुर्लभः; S (M₁ om.) यथाक्रमं (for कुञ्जः). — ^a) Some MSS. नैमिषोयाश्च. K₃ Dn D₃ तपस्विनः (for तपो).
— After 92, T₃ G₂-4 ins.:

396* तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा वाजिमेघफलं लभेत् ।

93 Ś₁ M₁ om. 93^{ab}; D₃ om. 93^a (cf. v.l. 91).
— ^a) K₁. 4 B₂-4 D₃. 4. 6 T₁ M₂ तत्र (for ततः). B₃
D₁ T₁ कुञ्जः; D₃ कुञ्जः; D₃ कुञ्जाः; T₃ G₃. 4 कुञ्जः (for
कुञ्जः); cf. 94. K₁ T₁ G₁ M₃ सरस्वत्या; Dn₁ n₃ D₃
G₄ M₁ त्याः. — ^c) Ś₁ ऋषीणां सावकाशः स्याद्; D₃ णाम-
वकाशस्य; T₃ G₂-4 णासुपकारः स्याद्. — ^d) D₁. 3 पुष्टि-
करो. Ś₁ K₁ T₁ G₁ M₃ भवेत् (for महान्).

94 K₃ om. (hapl.) 94^b-95^a. — ^b) Ś₁ K₁. 3 D
(except D₄. 6) T₁ G₁ M₃ अधिष्टोमफलं लं (= 94^d).
— After 94^{ab}, K₁. 3 B D (except D₁. 3. 6) T₃ G₁. 2. 4 ins.:

397* ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।

— ^a) Ś₁ K₁. 3 D (except D₄. 6) T₁ G₁ M₃ गोसहस्र-
फलं; T₃ G₂-4 अधिष्टोम (cf. 94^b).

95 K₃ om. 95^{ab} (cf. v.l. 94); D₃ om. 95^{ab}.
— ^a) K₃ Dn D₃ ततो गच्छेत राज्ञः. — ^b) Ś₁ K₁. 3 D₃
Dn₁ n₃ D₁. 3. 6 T₁ G₁ M₃ तीर्थम् (for स्थानम्). Dn₃ ब्रह्म-
तीर्थमनुत्तमं. — ^c) K₁ S (except G₁) यत्र (for तत्र).
S (except G₁ M₁) वर्णावरः. D₃ तत्र स्नात्वा नरो राजन्.
— ^d) Ś₁ K₁ D₃ T₁ G₁ तु (for च). — ^e) T₃ G₂-4
गच्छेत्परमिकां गतिं.

96 ^a) B D₄. 6 T₁ G₁ नरव्याघ्रं (for श्रेष्ठ).

स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
प्रनृचः किल विप्रर्षिर्विसयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
ततस्तस्मिन्प्रनृचे वै स्यावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृचमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
ब्रह्मादिभिः सुरै राजर्षिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
ततः प्रनृचमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३
ऋषिरुवाच ।
किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं सुतम् ।

This story of Maṅkayaka (st. 98-115)
recurs almost *verbatim* in B. 9. 38. 39 ff., which is
a part of the Baladovatrithayātrā.

98 ^a) T₃ G₁-3 M तत्र (for तस्य).

99 ^b) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁-3. 6 प्रनृचवान्
(for महा). — Ś₁ K Dn₁ n₃ D₁. 3. 6 om. 99^{ad}.
— 99^d = (var.) 1. 122. 18^b; 126. 1^b; etc.

100 D₃ om. 100^a-101^a. — ^a) K₃ B₃ Dn D₃ M₁
तु (for वै).

101 D₃ om. 101^a (cf. v.l. 100). — ^a) B D₃. 4. 6
ततो देवैर् (for सुरै राजन्). M₁ ततो ब्रह्मादिभिर्देवैः. — ^d)
Ś₁ K₁. 4 D₃ D₃. 4 मुनेर् (for ऋषेर्). — ^e) S (except
M₁) यथा न नृत्यते दे.

102 ^a) Ś₁ K (K₃ om.) D₃ Dn D₁. 3. 6 तं प्रनृचं
समासाद्य; B D₃. 4. 6 M₃ ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा. — ^d) B₁-3
D₃. 4. 6 M₁ नृत्यंतममवीचैनं सुराणां हितकाम्यया.

103 ^a) K₃. 4 Dn D₁. 3. 6 (sup. lin.). 3 भो भो;
B₁-3 D₃ D₃ (orig.). 4. 6 इहो; T G₂. 3 M₃ विभो; G₃
विप्रो (for अहो). — ^c) D₃ किमिव (for किमर्थ). K₃
D₃ D₁. 3 च; D₃ ते (for वा).

104 After the ref., Ś₁ K₁ B D (except D₁. 3. 6)
ins.:

398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

[= B. 9. 38. 45^{ab}. — K₁ मुनिपुंगव; D₃ सुरसत्तम
(for द्विज).]

यं दृष्ट्वाहं प्रनुत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४
 पुलस्त्य उवाच ।
 तं प्रहस्याब्रवीदेवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
 अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५
 एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।
 अकुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६
 ततो भस्म क्षताद्राजभिर्गतं हिमसंनिभम् ।
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७
 नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिह्रातुं कुतो मया ।

त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०
 सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
 एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११
 ऋषिरुवाच ।
 त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२
 पुलस्त्य उवाच ।
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिर्मिदमब्रवीत् ।
 तपस्ते वर्षतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३
 आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महाशुने ।
 सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।
 सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

C. 3. 7004
 B. 3. 83. 134
 K. 3. 81. 134

— ^a) Ś1 K1 D1. १ मे विप्रः; K2 B Dc Dn D4. ६ मे ब्रह्मन्;
 T1 देवेश (for मे देव). — ^b) B2-4 D4. ६ अस्तात् (for
 करात्). — ^c) D1. १ हि; D2. १ M1 सं- (for [अ]हं).
 K2 B Dn D1. १. १. १ M [S]हं; D2. १ यं; D2 [S]स्मि (for वै).
 105 All MSS. except T2 G2 M om. the ref.
 — ^b) K4 Dc D1. १ S मुनिं (as in text); the rest
 ऋषिः. — ^c) Ś1 च; K (K2 om.) Dn D1. १. १ तु; Dc न
 (for वै). — ^d) D1. १ T2 G2. १ M2 पश्यतां (for गच्छा).
 B1. १. १ D4. १ M1 [ह]ह (for [ह]ति). Ś1 K1 वै (for माम्).
 Dc गच्छामीति प्रपश्य मां.

106 ^b) B Dc D2. १. १ T1 G1 M1 वै तदा (for
 धीमता). — ^c) S (except M1) अङ्गुष्ठाग्रेण. — ^d) Ś1 D1. १
 स्वाङ्गुष्ठः; T2 G2-4 स्वाङ्गुलिः. Dc T G [S]भवत्; D1. १
 पुनः; D2 यथा (for सनघ). M2 स्वाङ्गुष्ठात्स्वावितोभवत्.

107 ^b) B D4. १ निःसृतं (for निर्गतं). — ^c) Ś1
 K1. १ यद्; K2 B1 Dc Dn1 D2. १. १ S (except T1) तं
 (for तद्).

108 Before 108, T G2. १ ins. ऋषिः. — ^a) K4
 B1. १ Dc D1. १. १. १ M1 अन्ध (Dc न्या)द्. K2. १ B2-4
 D देवात् (for देवम्). K2 B2 Dn D2 परं मेने (for अहं
 मन्थे). — Ś1 om. 108^a. — ^c) K1 D1. १ G1 चराचरस्य.
 M1 त्रयाणामपि लोकानां.

109 ^a) K2. १ Dn D1. १ सर्वम् (for सृष्टम्). K2. १
 Dn D1-2 सृष्टं; Dc S (except M1) सर्वं (for विश्वं). — ^c)

Ś1 K1. १ Dc D1. १ त्वामेव सर्वं विशति; K2 Dn D2 त्वामेव
 सर्वान्ममसि. — ^d) Ś1 K (K2 missing) Dn D1. १. १
 पुनरेव; Dc पुनश्चैव (for प्रविशन्ति).

110 ^a) S (except G4) शक्यं ते (for शक्यस्त्वं).
 — ^b) S परं (for परि). — ^c) K2 Dn D2 सर्वे प्रः; K4
 B2-4 D2. १. १ T1 G1 M2 सर्वेशः; B1 D1. १ सर्वे स्म; Dc
 सर्वेण (for सर्वे च).

111 ^a) K1 G4 M1 सर्वः; K4 D2 सर्वस्वः; Dc कार्यसः;
 G1 गतिस (for सर्वस्व). — ^d) K4 D1. १ मोदन्ते अकुतो;
 S (except M1) निवसन्स्व. — ^c) Dc1 S (except M1)
 उक्त्वा (for स्तुत्वा). — ^f) K4 ऋषिभिः; Dc S (except
 M1) ऋषिः स (by transp.). K2 B Dc [S]ब्रवीत् (for
 ऽभवत्). K2 Dn D1. १ ऋषिर्वचनमब्रवीत्.

113 All MSS. om. the ref. (here as in the pre-
 vious stanza). — K2 om. 113^a (with 112). — ^d)
 T2 G2-4 सहस्रधाः (for "धा").

114 ^a) T G2. १ चैव (for चेह). — ^b) K2 Dn D2
 त्वया सह. T2 G2-4 मुने वने (for महा). — ^d) S यो
 मामर्चयिता द्विज (T1 यते नरः; G2 M यते द्विज).

115 ^a) S तस्य (for तेषां). — ^c) Dc तं; T G2. १ वै
 (for ते). B D2. १ गच्छेन्त्यारस्वतं चापि; M1 गच्छेन्त्यारस्व-
 तांश्चैव. — ^d) B D2. १ M1 लोकाणां (B2 D4. १ कं ना).
 स्यत्र संशयः. — After 115, N (K2 missing) T2 ins.:

399* एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवाभ्यर्चयत् ।

C. 3. 7005
B. 3. 83. 135
K. 3. 81. 135

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
कार्तिकेयश्च भगवान्त्रिसंध्यं किल भारत ।
सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्नि लोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९
विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

116 Before 116, T G₂₋₄ ins. पुलस्त्यः. — °) B₁ De च (for तु). Do T₃ G₁. 2. 4 [उ]शनसं (for [औ]शं).

117 °) K₁ D₁. 2 तस्मै; K₂. 4 Do Dn D₈ T₁ G₁ निखं (for तत्र).

118 °) Ś₁ K₁ D₂ नाम (for तीर्थ). — °) D₂ तीर्थ पापप्र; T G₂₋₄ सर्वपापप्रगाशनं.

119 °) De₁ नरोत्तम; D₂ नराधिप (for नर). B₁. 2. 4 ज्ञात्वा भरतसत्तम; B₂ D₄ ज्ञात्वा च भरतर्षभ. — °) Ś₁ K₄ D₁. 2 अभिष्टोमम्.

120 Ś₁ D₁. 2 om. 120^a-121^b. — °) K₁ De नरो राजन्; K₂ Dn D₈ नरश्रेष्ठ; K₄ B₂ T₁ M₁ नरव्याघ्र (for महा). — °) K₁. 2 Dn D₈ अधिगच्छति (for अभि).

121 Ś₁ D₁. 2 om. 121^{ab} (cf. v.l. 120). — °) Ś₁ K₁ स्वकुलं; D₂ (sup. lin. as in text) च कुलं (for [आ] सप्तमं). D₂ वीर (for चैव). — °) Ś₁ K₁ D₈ (sup. lin. as in text) सप्तमं नात्र संशयः.

122 °) T₃ G₂₋₄ समासाद्य; M₂ इति कथातः. — °) S (except M₁) धीमतः (for वै नृप). — After 122^{cd}, D₂ ins. (the superfluous gloss):

400* पापं प्रणश्यते तत्र ज्ञातमात्रस्य भारत ।

[Cf. 124^{ab}.]

124 °) Ś₁ तेन; K (K₂ missing) B D (except D₂) M₁ तत्र; M₂ तात् (for तस्य). — °) K₂. 4 Dn D₁. 2. 3

पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
तत्रामिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः ॥ १२२
अज्ञानाज्ज्ञानतो वीरिणि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं शोभरणं तपेत् ॥ १२६
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजन्मभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

चास्य (for चापि). — °) T₁ स (for च). K₁ विदति (for गच्छति). B D₄. 6 लभते स्वर्गमेव च; M₁ लभते नात्र संशयः.

125 °) Ś₁ K (K₂ missing) Dn D₁₋₂ T₃ G₁₋₂ M₂ सरस्वती.

126 K₄ om. (hapl.) 126-127; D₁ om. 126^{ab}. — °) K₁ Dn D₂ उत्तम. — °) Dn₂. 128 D₂ जाप्य; T₁ जप (for जप्य). — °) Ś₁ नूनं; K₁ B₂. 4 De D₄. 6 नैवं (for नैनं). Ś₁ भवेत् (for तपेत्). K₂ Dn D₈ नैतस्य मरणं भवेत्; D₂ नैवात्मा मरणं व्रजेत्.

127 K₄ B₂ om. 127 (for K₄ cf. v.l. 126). K₂ resumes from 127^{cd}. — °) T G₂₋₄ भुतं; M₂ पीतं (for गीतं). — °) B₂ व्यासेन च महर्षिणा; T₃ G₂. 4 नापि च धीमता. — °) K₂ Dn D₈ एवं स (Dn₂ सु.) (for वेदे च). K₂ पूर्व सारस्वतं राजन्.

128 °) Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 T₁ G₁ पुण्यतरं; K₂ Dn तीर्थ-तमं; T₃ G₂₋₄ तीर्थतरं. — °) K₁ नास्तीवाग्यत्; K₂ M₁ नान्यतीर्थं; G₁ नास्ति तीर्थं. Ś₁ K₁. 2 Dn D₈ कुरुक्षेत्रं; K₂ Do D₁. 2 नराधिप; B₁. 4 M₁ युधिष्ठिर. — T₁ M₂ om. (hapl.) 128^a-130^b. — °) K₂ Dn D₈ तन्मेध्यं तत् (for एतन्मेध्यं).

129 D₄ om. 129^a-130^b; T₁ M₂ om. 129 (cf. v.l. 128). — °) To remove the hiatus between the pādas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकुतो जनाः ।
 पृथूदके नरभेष्ट प्रादुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
 मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
 ततो गच्छेन्नरभेष्ट तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्भव ।
 विप्राणामनुकम्पार्थं दक्षिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३
 व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्वाद्य संशयः ॥ १३४

क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
 समुद्राश्वापि चत्वारः समानीताश्च दक्षिणा ।
 येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

C. 3. 7032
 B. 3. 83. 161
 K. 3. 81. 161

Ś. स्वपि; K₁ क्षपि; K₂ Dn Dc G₂ वेपि; K₃ ये च (for अपि).
 K₁. 3. Dn D₂ G₁. 4. नराः; D₂ (sup. lin.) दिवं (for जनाः).
 D₁. 3. स्वशरीरेण मानवाः. — °) K₂ नरः स्नात्वा (for नर).
 — °) Ś₁ K₁. 3. Dn D₂. 5. एवमादुर (for प्रादुरेवं).

131 M₁ om. 131^{ab}. — °) Ś₁ K₁. 3. Dn D₂ गच्छेत्
 राजेन्द्र. — °) K₂ Dn D₂ तीर्थं मेधयं; D₁. 3. तीर्थसेवी (for
 तीर्थं देव्या). — T₂ G₂ om. 131^c–132^a. — °) Ś₁ K₂
 D₁. 3. सरस्वत्य (K₂ 'स्तो'रुणा'. — °) G₂. 4. M₁ संगमे.

132 T₂ G₂ om. 132 (cf. v.l. 131). — °) Ś₁ K₁
 D₂ भारत (for मानवः). B D₂. 5. M₁ फलं चैव समभते.
 — °) Ś₁ सप्तमं च (for आसप्तमं). B D₂. 5. M₁ पुनात्यासप्तमं
 चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः (= 121^{af}).

133 °) K₂ Dn D₂ अर्चकोलं; K₂ B Dc D₁–4. 5.
 अर्चकीर्णं; T₁ G₁ 'चीर्ण'. — G₂. 4. हि (for च). — °) Ś₁
 (sup. lin.) दक्षिणा; K₂ Dn ब्रह्मणा; S चाग्निना (M₁
 दक्षिणा).

134 °) K₁. 3. 4. B Dc Dn₂. n₂ D₂–4. G₂ च (for
 वा). — °) To remove the hiatus between the pādas, Ś₁
 K₁. 3. B Dc Dn D₁. 3. 5. [अ]प्युपवासेन; D₂ [अ]प्युप; T₂
 G₁. 3. 4. M₂ अपु; K₂ Dn D₂ [अ]प्युत वासेन. — After
 134^{ab}, Ś₁ D₁. 3. read 135. — °) K₂ तत्र स्नात्वा महाभुज.

135 Ś₁ D₁. 3. read 135 after 134^{ab}. — °) Ś₁ K₁. 3. 4.
 D₂ वा (for 5पि). D₂ क्रियामन्त्रैश्चैतत्तत्त्व. — °) D₂ ब्राह्मणः
 स्वाद्य संशयः; T₂ G₂–4. स्नात्वा च भरतर्षभ. — °) K₂ चीर्णव्रती;
 D₂ चीर्णं व्रती. K₂ Dn D₂ विद्वान् (for विप्रो). Ś₁ K₁. 3. 4.

D₁–3. चीर्णव्रतोपनयनः (K₁ 'ने; D₂ 'नं. — °) G₂ दृष्टमे-
 तत्. B₁ Dn T₁ G₁. 4. पुरातनैः; B₂–4. Dc D₂. 5. 'नं. Ś₁
 K₁. 3. 4. D₁–3. उपवाससमन्वितः.

136 °) K₂ [अ]त्र (for [अ]पि). — °) T G चाग्निनात्र;
 M₁ दक्षिणात्र; M₂ दक्षिणा च (for समानीताश्च). K₂ सुव-
 भिणा; S समाहि (G₁ 'हृ)ताः (for च दक्षिणा). D₂ आनीता
 सुमहात्मना. — °) K₂ Dn D₂. 5. तेषु; B₂ D₂ S (except
 M₁) यत्र; D₂. 5. तत्र (for येषु). B₂–4. Dc D₂. 5. T₁ G₂
 M₁ स्नात्वा (for स्नातो). Ś₁ K₁–3. B₂ Dn D₁. 3. 5. नरभेष्ट.
 — °) K₁ फलं; K₂ तु चै; D₂ पुनः; T₂ G₂ [5]पि सः; G₂
 हि सः (for च सः). Ś₁ K₁ D₁–3. चत्वार्यामोति मानवः; M₁
 चतुर्णां स च विन्दति.

137 °) K Dn D₁–3. 5. चर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — °) K₂
 K₁. 3. Dc D₁–3. M शतसहस्रिकं; D₂ 'जषा'; G₂ बहुसहस्रकं.
 — °) K₁. 4. D₁–3. G₁. 4. साहस्रिकं; K₂ Dn₁ T G₂. 5. सह-
 स्रिकं; M₂ सहस्रिकं.

138 °) Ś₁ K₁ एतयोर्हि. K₂ om. (hapl.) 138^a–
 139^f; G₂ om. 138^{ad}. — °) Dc D₂. 4. M₁ च (for the
 first वा). — °) B₁. 3. 4. Dc 'गुणितो; B₂ D₂. 5. 'संमितो.

139 K₂ om. 139 (cf. v.l. 138). — °) K₂ Dn
 तीर्थोभियेकं. — After 139, S reads 147–148.

140 °) Dc D₂. 4. 5. G₁ M विमोचन उप. — Ś₁ K₁
 T₁ G₁ M₂ om. (hapl.) 140^a–141^b. — °) B₁–3. Dc
 D₂. 5. पापैः (for दोषैः). T₂ G (G₁ om.) प्रतिग्रह (G₂ 'हृ';
 G₂ 'हृ)गतेः पापैः. — °) T₂ G (G₁ om.) च (for स).

C. 8. 7032
B. 3. 83. 161
K. 3. 81. 161

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषपञ्चजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्रह ।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा कुरूलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
ततो गच्छेदनरकं तीर्थंसेवी नराधिप ।

तत्र स्नात्वा नरो राज्ञः दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
अन्वास्यते नरश्रेष्ठं नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्रह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८
तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुपासितम् ।
अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
नारायणं चाभिगम्य पञ्चनाभमर्दिदम् ।
शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अधिष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

141 Ś1 K1 T1 G1 M3 om. 141^{ab} (cf. v.l. 140).
— ^a) K2 Dn Ds. १ G4 पंचवटीः; K3 Ts G3. १ नदीः; K4
D1. १. sm 'नद'. — ^b) K4 D1. १ चारी समाहितः.

142 ^a) Ś1 K1. १. १ Dc D1-३ तत्र; T G1 M3 ततो
(for यत्र). — ^c) Ś1 अश्वित्वा तं महादेवं; K1 तमश्वित्वा
महादेवं. — ^d) G3. १ गिरमिष्टामवाप्नुयात्.

143 ^a) Ś1 K3. १ D3 G4 M3 ओजसं; K1 तेजसं; K2
B Dc Dn Ds. १. १ तेजसं. — ^b) K3 Dn D3 दीप्यमानं
स्वतेजसा; Dc दीप्यते तेजसा स्वयं; T1 G1. १ M3 स्ना (T1 न)
त्वा दीपयति तेजसा; T3 G3. १ स्नात्वा दिव्यं (G4 तीर्थं) जिते-
न्द्रियः. — T G3 om. 143^c-144^d. — ^c) K1 सेनाधिपत्ये;
B सेनापत्येन; G2. १ सेनापत्ये च. — ^d) K3. १ D1-३ पुरा
(for तदा).

144 T G3 om. 144^{abcd} (cf. v.l. 143). — ^a) Ś1
K3. १ D3 G4 M3 ओजसस्य; K1 तेजः; K2 B D3. १. १ तेजः.
D1 ओजसस्य च पूर्वे तु; D3 corrupt. — ^d) Ś1 K1. १ Dn
D3 Ts G3 ब्रह्म; B D4. १ रुद्र; Dc देव (for रुद्र).

145 Ś1 om. 145. — ^a) B Dc D4. १ अधिष्टोममवां.
— ^d) Some MSS. स (for च).

146 ^a) Ś1 अनवकः; D1 चानवकः; M1 अगदक (for
अनरक). T3 G4 M3 ततो गच्छेत राज्ञं (G1 M3 नरक).
— ^b) B (except M1) कुरुद्रह (for नरा).

147 S reads 147-148 after 139. — K1 om. 147-

148. — ^a) K4 B1. १. १ D3 तस्मिन्; B2 Dn3 D4. १ यत्र
(for तत्र). — ^c) D3 T1 G1 M1 कुरुश्रेष्ठ. K (K1 om.)
B D (except D3) अन्वासे पुरुषव्याघ्र (K4 D1. १ श्रेष्ठ).

148 For sequences in S cf. v.l. 147. K1 om.
148 (cf. v.l. 147). — ^a) K3 Dn D3 तत्र (for चैव).
Ś1 यत्र नित्यं च सांनिध्यं. — In D3, the portion of the
text from 148^a up to 60^d of the next adhy. is missing.
— ^c) T G M3 अश्वित्वा; M1 अभिगत्वा. Ś1 ततो; D4. १
तु तां; T1 M3 नदीः; G1 विनं (for च तां).

149 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) Dc तथैव
च; S (except M1) तत्र चैव (by transp.).

150 D3 missing (cf. v.l. 148). K1 om. 150.
— ^b) Ś1 K3 Dn D1. १. १ T1 G1. १ M1 अरिद्वज. — ^c) Ś1
K3. १ Dn1. १ D3 रोच; Dn3 राज (for सोम). — ^d)
K3 Dn D3 च गच्छति (for प्रप).

151 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) K3 B D
(except D3. १) G1. १ तीर्थेषु (for तीर्थं तु). — ^b) T1 M1
सन् (for स). Ś1 K1. १ स्नात्वा भरतसप्तमः; B Dc D4. १
स्नातमात्रो (Dc 'त्रे' नराधिप. — ^c) K4 B Dc D4. १
सर्वदुःखः; D1 अपि (for परि). — ^d) D1. १ M3 शिववत्
(for शक्ति). K1 तदा; K3-१ Dn D1. १. १ M3 नरः (for सदा).

152 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^a) K3 स्वस्ति
पुनर; K3 B Dc D4. १ स्वस्ति (D3 'स्ति')पुरे (for स्वस्ति).

गङ्गाहृदश्च तत्रैव रूपश्च भरतर्वभ ।
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्रूपे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४
ततः स्नायुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवामुयात् ॥ १५५
बदरीपाचनं गच्छेद्दक्षिणस्याश्रमं ततः ।
बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।

अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८
एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ।
नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६०
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरुद्वह ।
सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
तीर्थं पुण्यतमं राजन्यावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
यत्र सारस्वतो राजन्सोऽग्निरास्तपसो निधिः ।

G. 8. 708a
B. 3. 83. 167
K. 3. 81. 167

Ś1 K₂ गत्वा; K₁ प्राप्य (for गच्छेत्). — ¹) Ś1 K₁. s
तीर्थान्वेषी (for तीर्थ). — After 152^{ab}, Ś1 K Dn D₂. s ins.:
401* प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं कर्मेत् ।
— ²) T G वामनं (for पावनं). — ³) K₂. s B₁. 4 D
(except Dn₂ D₁) T₁ M भारत (for मानवः).

153 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ¹) T₂ G₂. s
M 'हृदं च. — ²) T G च (for तु). — ³) K₁ B Do
D₂. s ब्रह्म' (for स्वर्ग'). K₂ D₁. s स्वर्गलोके महीयते.

154 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ¹) Ś1 K₁ om.
च. T₁ नृप (for स्वकम्). K₂-4 B D (D₂ missing) कुलं
चैव समुद्धरेत् (D₁ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं).

155 D₂ missing (cf. v.l. 148). D₂ om. 155^{ab}.
— ¹) T₂ G₂-4 M₁ तत्र (for ततः). Ś1 K₁ M₁ स्नायुपर्वः
T G M₂ 'वनं.

156 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ¹) Ś1 K₂ D₁
M बदरीपाचनं; K₁ 'पंचकं; K₂ Do Dn₂ D₂. s G₁ 'पावनं;
D₂. s 'पवनं; T₂ G₂-4 'काननं. Ś1 K₁ गत्वा. — ²) Dn
गतः (1); D₁ तदा (for ततः). T₂ G₂-4 वसिष्ठाश्रममततः.
D₁. s om. 156^{cd}. — ³) Ś1 K₁. 4 B₂. 4 Do D₂ बदरान्;
K₂. s B₁. s Dn D₂. s बदरी. B₂ D₂. s भक्षते. B₂ यत्र;
T₂ G₂. s राजन् (for तत्र).

157 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ¹) K₂ बदरां;
B₂ Dn D₁. s बदरीं; D₂. s बदरं. B₁. s. 4 भक्षयित वा.
T₁ G₁ M बदरादस्य व (M₂ त) फलं; T₂ G₂-4 बदरीं तस्य
वत्फलं. — ²) Ś1 K₂ B₁. s Dn D₂ तेन; K₁ B₂ तत्र (for
वैद्य). T G 'पोषितस्तेन (T₁ G₁ 'लैव). — ³) S तुल्यं.

158 D₂ missing (cf. v.l. 148). Do om. 158^{ab}.
— ¹) Dn D₁. s इन्द्रमार्गं; S इन्द्रतीर्थं. — ²) Ś1 K₁
त्रिरात्रोपोषितो नरः (= 156^d). — ³) Ś1 B₂-4 D₂. s स्वर्ग'
(for शक्र').

159 D₂ missing (cf. v.l. 148). Ś1 K₁ om. 159.
— ¹) To avoid hiatus, K₂ Do स्वेक' (for एक').

160 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ¹) Ś1 K₁. s
Dn D₂ राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — ²) Ś1 आदित्यस्याश्रमं सोमस्य;
S 'भ्रमं गत्वा (M₁ गच्छेत्). — After 160, Do ins.:

402* तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा स्वानं महदवामुयात् ।
[Cf. v.l. 161.]

161 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂. s om. (hapl.)
161^b-162^a. — ¹) S स्वानं महदवामुयात् (cf. 402*).

162 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂. s om. 162^a
(cf. v.l. 161). — ¹) S 'तीर्थं नरो गत्वा. — ²) Ś1 K₁. s
B₂ Dn D₂ नराधिप (for कुरु'). G₁ वाजपेयफलं कर्मेत्
(= 161^d). — G₁ om. 162^a-161^d. — ³) S (except
M₂; G₁ om.) स वै (for नरो).

163 D₂ missing (cf. v.l. 148). G₁ om. 163
(cf. v.l. 162). — ¹) Ś1 [आ]भ्रमं ततः; B Do D₂. s
नराधिप (for महा').

164 D₂ missing (cf. v.l. 148). G₁ om. 164^{abcd}
(cf. v.l. 162). — ¹) K₂ B₁. s Dn D₂ वातः; K₂ T₁
राजा; K₂ B₂. 4 Do D₁. s. 4. s M जातः (for राजन्). — ²)
K₂ T₁ om. सः. K₁. 4 D₁. s. 4 T₁ M₁ तपसां (for 'सो).
— ³) K₁-s B₁. 4 D (except D₂. s; D₂ missing) वाजि-

C. 3. 7058
B. 3. 83. 188
K. 3. 81. 188

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रीपोषितो राजभूषणसपरायणः ।
लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मा समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
संनिहित्यामृपस्पृश्य राहुप्रस्ते दिवाकरे

अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति श्वाश्रयम् ॥ १६७
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडांगाश्च सर्वप्रसवणानि च ॥ १६८
उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
यत्किञ्चिद्भुङ्क्तं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
अभिवाद्य ततो यश्च द्वारपालमर्न्तुकम् ।

मेघफलं. — °) K₂ B Dc D₄ मति (for गति).

165 D₂ missing (cf. v.l. 148). G₁ om. 165.
— °) Ś₁ K₁ B Dc D₄. ° गत्वा (for गच्छेत्). — °)
B₁. 3. D₄. ° T G ब्रह्मचर्यया; B₂ नियताशनः; M₂ ब्रह्मचर्यय.
— °) K₄ D₄. ° T₁ M₂ त्रिरात्र्युपितो. — °) Ś₁ K₁ सत्य-
वाजि (K₁ 'ङ्गि') यत्तद्विषयः; K₂ Dn D₁. 2. 2. नियतो नियताशनः.
— °) Ś₁ पुत्रः; K₄ D₂ पुण्यं; D₁ राजन् (for दिव्यं). — °)
K₂. 3. Dn D₂ स्वर्गलोकं; Dc स्वर्गं लोकं; T₁ पुण्यलोकं. Ś₁
K₁ ब्रह्मलोके ब्रजेत्तथा.

166 D₂ missing (cf. v.l. 148). — °) Ś₁ K₄ B
Dc Dn₂ D₁. 2. T₁ M₂ संनिहिताम्; K₁ 'हितम्; K₂ Dn₂
G₁ 'इतीम्; K₂ D₂. ° 'इताम्. K₁ सया (for अपि). — °)
K₂. 4. Dn₁. n₂ तत्र (for यत्र). — °) = 169°. Ś₁ K₂ B
Dc D₄. ° M₂ समेष्पन्ति; K₁ अमावास्यां (for समा). — °)
K₁ ब्रह्मलोके ब्रजेत्ततः.

167 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₁ om. 167.
— °) Ś₁ K₂—4 B₁. 3. Dn D₁. 2. 5. ° संनिहत्याम्. — °)
K₂ तस्य; K₄ Dc D₁. 3. तत्र (for तेन). Ś₁ अश्वमेधसहस्रं तु;
B 'शतस्यम्. — °) Ś₁ K₂—4 Dc Dn D₁. 2. 5. तेने (K₂. 4
Dn तत्रे) षं शाश्वतं भवेत्; B फलं प्राप्नोति मानवः.

168 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂ om. 168.
— °) B अंतरीक्षं. — °) K₂ Dn D₂ इवास् (for नदास्).
Ś₁ K₁ तथा कृपाः; K₄ B₂. 4. D₁. 4. ° तडागानि; D₂ S तडा-
कानि (for तडा). — °) Ś₁ K₁ इदाः (for सर्वे).

169 D₂ missing (cf. v.l. 148). D₂ om. (hapl.)
169^{ab}. — °) Ś₁ K₁ तडागानि च; K₂. 3. Dn M₂ उदपा-
नानि. K B₄ Dn D₁ वाय्वक्ष; B₁ कृपाश्च. — °) Dn
तीर्था (for पुण्या). Ś₁ K₁ पुण्यापुण्यमलांभसः (K₁ 'सा');
K₂ सर्वप्रसवणानि च (= 168^d). — After 169^{ab}, Ś₁ K₁. 3.
B Dn D₄. ° ins.:

403^a निःसंशयममावास्यां समेष्पन्ति नराधिप ।

— Dc om. 169^{cd}. — °) = 166°. Ś₁ K₁. 3. B Dn
D₄—8 नरस्यात्र; K₂. 4. D₁ समेष्पन्ति (for समा). — °)
K₁ B₁. 3. Dn D₁. 5. G₁ संनिहत्यां; D₄. ° संनीतायां. Ś₁
B₁. 4. बुचिष्ठिरः; B₂. 3. D₄. ° नरेश्वर (for न संशयः).
— After 169, N (except Do D₁. 3; D₂ missing) ins.:

404^a तीर्थसंनयनादेव संनीता भुवि विश्रुता ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
अमावास्यां तु तत्रैव राहुप्रस्ते दिवाकरे ।
यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । [6]
स्नात एव तदामोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।

[(L. 1) K₂ D₂ तीर्थसंनिहतादेव; K₄ तीर्थे संनयं; B₂ Dn₂
तीर्थसंनहं; Dn₂ तीर्थसंनिहं. K₂ Dn D₂ संनिहत्येति विश्रुता;
K₄ संनातिरिति वि. — (L. 2) Ś₁ K₁ ब्रह्म (for स्वर्ग).
— (L. 3) Ś₁ K₁ B₂ अमावास्यां तु; B₁. 2. 4. 'वास्यायां (for
'वास्यां तु). Posterior half = 167^b. — (L. 4) Ś₁ K₁
B₂ तत्र (for मर्त्यसं). — (L. 5) Ś₁ K₁ अविष्टोमस्य (for
सम्यगि). — (L. 6) K₂ Dn D₂ समाप्नोति (for तदा).]

170 D₂ missing (cf. v.l. 148). D₂ om. 170^{ab}
(cf. v.l. 169). — °) Ś₁ K₁. 3. 4. D₁ T₁ G₁ M₁ क्षियो
वा. K₂ B₂ Dn D₂ पुरुषेण वा. — °) T₂ G वक्ष (for
नश्य). — °) K₂. 4. Dn D₁. 2. 5. प्रपद्यते (for स गच्छति).

171 D₂ missing (cf. v.l. 148). — °) Ś₁ K₁
अभियास्य. — °) K₂ Dn D₂ प्रचु (Dn₂ 'च) क्षुक्तं; K₂ B
D₄. ° अवचक्रं; K₄ अवचक्रं; Dc अवचक्रं; D₁. 3. चमचक्रं;
T₁ चमचक्रं; T₂ G अचक्रं (G₄ 'तु) कं; M₁ अचक्रं; M₂ सचक्रं
(for अचक्रम्). — °) Ś₁ कोटिकोपम्; K₁ कोटीतीर्थम्; K₂. 4.
B D (D₂ missing) T₂ G₂ कोटितीर्थम्; K₂ कोटीरूपम्;
G₁ M₂ कोटिरूपम्.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ १७१
 गङ्गाद्दक्ष तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी संसाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
 पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
 ब्रह्म
 तदावसन्ति ये राज्ञश्च ते श्रोच्याः कथंचन ॥ १७७
 तन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
 रामहृदानां च मचकुक्ष्य ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

C. 3. 7078
 B. 3. 83. 208
 K. 3. 81. 207

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

172 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ^a) S (except T₁ G₁ M₂) गंगाद्दक्षं च. M₂ कूपज (for तत्रैव). — ^b) T₂ G₂₋₄ तीर्थं परमावर्णनं; M₂ तत्रैव भरतवेभ. — ^c) Ś₁ K₁ स्नात्वा तु; K₂₋₄ B D (D₂ missing) स्नात्वा (for स्नातस्तु). Ś₁ K₁ राज्ञं (for धर्मज्ञ). — ^d) Ś₁ K₁ जितेन्द्रियः (for समा). — ^e) N (except Ś₁ K₁ D₁. 2) मानवः (for '').

173 D₂ missing (cf. v.l. 148). — ^a) T G₂₋₄ M नैमिषां. K₂ Dn D₂ तीर्थम् (for पुण्यम्). G₁ पृथिव्यां नैमिषारण्यं. — ^d) D₂. 6 विशां पते (for विशि').

174 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂ om. from 174^a up to 10^d of the next adhy. — ^a) Ś₁ K (K₂ om.) Dn D₁. 2. 6 कुरुक्षेत्राद्. — ^b) B₁. 2. 4 Dc D₂. 6 वायुनापि समीरिताः.

175 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂ om. 175 (cf. v.l. 174). — ^{ab}) K₂. 4 Dc Dn D₁. 2 उत्तरेण दृषद्द्वयां दक्षिणेन सरस्वती. — Cf. 389* (lines 3-4).

176 = (var.) 3. 81. 2. D₂ missing (cf. v.l. 148). — K₂ om. 176 (cf. v.l. 174). — ^a) K₂ D₁. 2. 4. 6 कुरुक्षेत्रे. — ^c) K₂ ह्येतां; Dc G₁ M₁ अप्येतां; D₁. 2 अयेतां (for अप्येकां). — ^d) T₂ G₂. 2 M₁ वि' (for प्र'). B Dc D₂. 6 स्वर्गलोके महीयते.

177 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂ om. 177 (cf. v.l. 174). — T₂ G₂₋₄ transp. 177^{ab} and 177^{cd}. — ^a) Ś₁ K₁ ब्रह्मवेद्यां; B₂ वेदिः; T₁ G₁. 2 ब्राह्मी वेदिः (G₂ 'दि'); T₂ G₂. 6 ब्राह्मविभिः; M₁ ब्राह्मी वेदी. Ś₁ K₁ कुरुक्षेत्रे. — ^b) Ś₁ K₁ पुण्ये. Ś₁ K₁ ब्रह्मविलेखिते; D₁. 2 महविलेखितं; T₂ G₂₋₄ देववि'. — ^c) B Dc Dn D₂. 6

तस्मिन्वसन्ति; T₁ M₁ सदा'; G₂ मंदा' (for तदा'). K₂ Dn D₂ मर्त्या' (for राजन्). Ś₁ K₁ ये वसन्ति महात्मानः. — ^d) Ś₁ K₁ B₂ D₂. 6 कदा' (for कथं').

178 D₂ missing (cf. v.l. 148). K₂ om. 178 (cf. v.l. 174). — ^a) K₁ तरंदुकारंदुकयोः; T₁ G₂ अरंदुकारंदुकयोः; T₂ G₂. 6 अरंदुकारंदुकयोः; G₁ अरंदुकारंदुकयोः; M₁ अरक्षिकारक्षिकयोः; M₂ अरक्षकारिदुकयोः. — ^b) G₁ रामं (for राम-). Ś₁ K₁ मरदुकस्य; K₂ मवंतुकस्य; Dc सचकुक्ष्य; D₁. 2 मचकुक्ष्य; T₁ G₁. 2. 4 चमंदुकस्य; T₂ G₂ तु पंचकस्य; M मवंतुकस्य. — ^c) Dc एवं (for एतत्). — ^d) D₁. 2 प्रजापतेरुत्तर'.

Colophon om. in K₂. D₂ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. N (K₂ om.; D₂ missing) G₁ (all om. sub-parvan name) mention only पुरुस्वतीर्थयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ 83; Dn₂ M₂ (before corr.) 84; D₁ 87; B (M₂ after corr.) 82. — Śloka no.: Dn 210; D₁ 199.

82

82 In D₂, stanzas 1-60 are missing (cf. v.l. 3. 81. 148); the MB. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 K₂ om. 1-10^d (cf. v.l. 3. 81. 174). — ^a) K₂. 6 Dc Dn D₂. 2 ततो गच्छेन्महाराज (D₂ 'मात्र'). — ^b) K₂ Dn D₁. 2 अनुत्तमं (for पुरा'). — After 1^{ab}, N (K₂ om.;

८२

C. 3. 7079
B. 3. 84. 1
K. 3. 82. 1

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत् धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत् मानवः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
प्लक्षादेवी स्नाता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५

तत्रामिषेकं कुर्वीत बल्मीकाभिःसृते जले ।
अर्चयित्वा पिदन्देवानश्चमेधफलं लभेत् ॥ ६
ईशानाच्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
षट्सु शम्पानिपातेषु बल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
तत्रामिषेकं कुर्वीत पिदृदेवार्चने रतः ।
गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D₃ missing) ins. :

405* यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ।

तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन ताप्त्वा च चिह्नितम् ।

[(L. 1) Ś₁ Do महाभाग; K₁. 4 *राज (for 'भागस्').
— (L. 2) D₄. 6 सहस्र (for कृतं). D₁. 3 तेन (for स्वेन).
K₃ Dn D₃ विश्रुतं (for चिह्नितं).]

— T₁ om. (hapl.) 1st. — * K₃. 4 B D (oxocept
Do; D₃ missing) चैव (for राजन्).

2 K₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — * Ś₁ K₁. 3 Do Dn
D₃ T₃ G₃—4 राजेन्द्र (for धर्मज्ञ). — * Ś₁ कारपावनम्; K₁
Do T₃ G₃ कारुषं वनम्; K₃ Dn ज्ञानपावनम्; K₄ D₃. 5 कर-
पावनम्; B₁. 6 कारापवनम्; B₃ कारापवनम्; B₃ कालापव-
नम्; Do कालजवनम्; D₄ कारापठनम्; G₃. 4 मारापतनम्;
M₃ कारपतनम्. D₁ करपानमनुत्तमं; G₁ कायापतनम्.
— After 2nd, B₃—4 ins. :

406* कृच्छ्रेण सहसा गत्वा तत्र खात्वा समाहितः ।

— * Ś₁ K₁ सूर्यं; B Do D₄. 6 विष्णु (for मुनि).

3 K₃ om. 3 (cf. v.l. 1). — * Ś₁ K₁ गच्छेत् (for
राजन्). — * Ś₁ K₁ ततः प्रयतमानसः. — * K₃. 4 Dn
D₁. 3 स तत्र (for यत्र).

4 K₃ om. 4 (cf. v.l. 1). — * K₃ Dn D₃ च
(for स).

5 K₃ om. 5 (cf. v.l. 1). — * K₃. 4 Dn D₁. 3. 5

चापि (for हि सा). K₃ नदी (for सति). — * K₃ B₁. 3. 4
Dn D₃ प्लक्षा देवी स्मृ (B₁ सु) ता राजन्; B₃ प्लक्षा देवी क्षता
राजन्; Do D₁. 3. 4. 6 प्लक्षा देवी धु (D₁ स्मृ) ता राजन्; T₁
प्लक्षादेवस्य ता राजन्; T₃ G₃—4 प्लक्षादेवसुता (G₃ 'तो') राजन्;
G₁ M प्लक्षा देव (M₁ 'वी') स्मृता. — * Dn पुण्या देवी
(for महा).

7 K₃ om. 7 (cf. v.l. 1). — * G₃ कवेराच्युषितं;
G₄ कवेराभ्यु. Ś₁ K₁ चापि (for नाम). — After 7, M₁
reads 10th.

8 K₃ om. 8 (cf. v.l. 1). — * K₁ Do सहस्रस्य
(for 'सं च). — * G₃. 4 वाजिमेधं (for वाजि). K₄ Do
फलं विन्दति मानवः. — * K₁. 4 T₃ G₃. 3 पुरातनं; K₃ Do
D₁. 3. 5 'नैः.

9 K₃ om. 9 (cf. v.l. 1). — * Do D₁. 3 शतगंधां;
T₃ G₃ शतकुम्भां; G₄ चितकुम्भा. — * K₁ B₃. 3 D₄. 6
(by corr.) T₃ G₃ पंचयज्ञं; K₃ पञ्चां; K₃ गंधां; Dn
'यज्ञां; T₁ G₁. 3. 4 'यज्ञाच; M₁ 'यज्ञा. — After 9th,
Ś₁ K₁ repeat 6th. — * D₁. 3 अभिगत्वा. Do नरव्याघ्र.

10 K₃ om. 10th (cf. v.l. 1). — * T G₃. 4
त्रिशूलखातं. Ś₁ K₁ आसाद्य (for तत्रैव). — After 10th,
D₁. 3 read 21st—22nd. — * B D₃ दुर्लभं (for भारत).
Ś₁ K₁ तीर्थं भरलसत्तन. — M₁ reads 10th after 7. — *
K₃. 3 D (D₃ missing) च (for स).

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु
दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल विभुता ॥ ११
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ।
श्रवणोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या नराधिप ॥ १२
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल तपोचनाः ।
ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रति भारत ।
शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १३
त्रिरात्रमुपितः शाकं भक्षयेभियतः शुचिः ॥ १४
शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विभु-
यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
वरांश्च सुबहूल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभाम् ।

उक्तञ्च त्रिपुरमेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यति ।
त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
मनसा प्रार्थितान्कामाल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावतीं नराधिप ।
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
महादेवप्रसादाद्दि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २१
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

. 3. 8004
. 3. 84. 26
. 3. 82. 24

11 °) B₄ चर्मज्ञ (for राजेन्द्र). B₁₋₃ गृहं गच्छेत् (B₁ गत्वा). — °) S (except तीर्थ (for स्थानं). — °) D₈ S (except — °) Ś₁ K₁ D₁ D₂ G₂ M भारत; T₁ G₁ G₂ दुर्लभं (for विभुता).

12 T₁ om. 12^a-16^b. — °) Ś₁ K₁ S₁ तु; B₂ D₄ ८ च (for हि). G₁ सहस्राणि (for "सं हि"). K₂ Dn D₂ ५ M₁ सुवता; B D₄ ८ भारत (for सुवत). T G °न भरतर्षभ (cf. v.l. 13). 12^a-13^d. — K₂ om.

13 T₁ om. 13; K₂ om. 13^{abcd} (cf. v.l. 12). — °) Ś₁ K₁ B₂ D₂ T₂ G₂ ४ भक्त्या (for भक्त्या). — °) T₂ G₂ ४ °न भरतर्षभ (cf. v.l. 12). — °) T₂ G₂ ४ तत्र; M₁ अतः (for ततः).

14 T₁ om. 14 (cf. v.l. 12). — °) K₁ तपस्विनः (sio) (for ब्रह्म). Ś₁ K₁ M₁ नराधिप; K₂ D₁ जितेन्द्रियः (for समा). — °) K₂ D₂ भक्षयन्. Ś₁ K₁ र Dn D₂ भक्षयित्वा नरः शुचिः.

15 T₁ om. 15 (cf. v.l. 12). — °) K₂ किञ्चिद् (for सम्यग्), and कृतं (for फलम्).

16 T₁ om. 16^{ab} (cf. v.l. 12); M₂ om. 16-17. — °) Ś₁ K₁ B₁ ५ ४ Dn D₂ सुवर्णाक्षः; B₂ I₂ ४ ६ क्षीं; D₁ ५ M₂ सुवर्णाक्षं (M₂ क्षं). — °) Ś₁ K₁ Dr₁ D₁ ५ ५ तत्र (for यत्र).

Do सतो राज-
T₂ G₂ M₂)
G₂ विख्यातं.
विभुतं; T₂

17 M₂ om. 17 (cf. v.l. 16). — °) B D₄ ६ M₁ देवैरपि (for दैवतेषु). K₂ D₁ ५ दे (K₂ दे)वैरपि दुर्लभाम्. — °) S उक्तं च. — °) Ś₁ सोनच; K₁ मेनच; D₂ चानच (for भारत).

18 °) D₁ न; D₂ तु (for च). Ś₁ K₁ ५ ४ B D₂ [अ]स्मात्; K₂ Dn D₂ त्वं; D₂ [अ]र्थात्; D₁ [अ]न्यत्; T₁ G₁ M₁ [अ]न्यैः (for [अ]स्मात्). K₂ G₁ प्रियतमो. M₂ न मे स्वतः प्रियतरः. — °) D₁ ५ लोके विष्णोर्; M₂ (by transp.) कृष्ण लोके. B₂ ४ D₂ D₁ ५ T₁ M₂ भविष्यति. — °) K₂ ४ Dn D₁ ५ ५ T G₁ ५ सर्वं (for कृष्णं).

19 K₂ T₁ om. (hapl.) 19-20. — °) G₂ अत्रा (for तत्रा). Ś₁ K₁ [अ]भिधेयः; D₁ ५ [अ]भिगम्यः; M₂ [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य). — °) D₁ ५ M₂ अर्थं (for पूजं).

20 K₂ T₁ om. 20 (cf. v.l. 19). — °) G₁ गत्वा (for गच्छेत्). — °) B D₂ D₄ ६ त्रिरात्रमुपितो. — °) T₂ G₂ लोका (for कामा).

21 °) K₂ Dn₂ G₁ दक्षिणार्धे च (G₁ तु). — K₂ om. 21^a. — For sequence in D₁ ५ cf. v.l. 10. — °) B₂ ५ D₄ ६ प्रसादाद्दि; T₂ G₂ देन (G₁ वाच).

22 For D₁ ५ cf. v.l. 10. — °) K₂ D₁ ५ गच्छेत्तरत-
सप्तमः S (except M₂) सतो गच्छेत भारत. — °) K₂ Dn
G₁ महाप्राज्ञः. — °) K₂ D₂ Dn D₂ प्रमोचनीं; B₁ ५ ४
प्रणाशिनी. — °) D₁ महाप्राज्ञ; T₂ G₂ ५ महाराज (for नर).

C. 3. A004
B. 3. A4. 26
K. 3. 82. 24

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
तत्रामिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितॄन् च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विद्युतम् ॥ २८

— 1) D1. १ न संशयः; T G नरो भुवि (for नरा').

23 After 23^{ab}, S (except M1) ins.:

407* अशीति योजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
अशीति धर्मपृष्ठात् प्रवदन्ति मनीषिणः ।
पट्टि प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात् द्वादश ।
संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ।

— 4) Ś1 K1 नराधिप (for न संशयः).

24 1) G2. 4 ततो' (for तत्रा'). — 2) K4 न संशयः;
D1 नराधिप; D1. १ नरः भुवि: (for समा'). M2 पितृदेवावैभे
रतः. — After 24^{ab}, M2 ins.:

408* कोटितीर्थं महाराज भुवि: प्रयतमानसः ।

— 1) T G पौंड' (for पुण्ड'). Ś1 लभते पौंडरीकं च; K1
लभेत पौंडरीकाक्षं; B D4. 6 लभते पुंडरीकं तु; M1 लभेद्वि
पौंडरीकं च. — 4) M2 स्वर्गलोकं च गच्छति. — After 24,
K2. 4 B Dc Dn D4. 6 ins.:

409* उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

25 M2 om. 25-26. — 1) T2 G2. 4 चक्रावर्ते. K1. 2. 4
T2 G तर्पयेत्. — 4) Dn D1. 6 पुण्ये लोके. G2 विधीयते.

26 M2 om. 26 (cf. v.l. 25); Ś1 om. 26-30. — 1)
D1. १ transp. कनखले and स्नात्वा.

27 Ś1 om. 27 (cf. v.l. 26). — 1) D1. १ कपिला-
वटश्च. K1-3 Dc Dn D2 ततो गच्छेत्; K4 D1. १ च तत्रैव;
M2 तु गच्छेत (for च गच्छेत). — 1) K2 Dn D2 उपोष्य
(for उष्यैकां). K1 उपोष्य रात्रि तत्रैकां; K4 उपोष्यैकां च
रजनीं; S (except M2) तत्रोष्य रजनीमेकां.

28 Ś1 om. 28 (cf. v.l. 26). — 1) D1. १ तत्रैव

तत्रामिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रं स्व फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा राज्ञः दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३०
गङ्गासंगमयोधेयं व स्नाति यः संगमे नरः ।
दशाश्वमेधानां गोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धां त्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गङ्गायाश्च न सरस्वत्याश्च संगमे ।
प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— 1) K2 D1. १ तक्षकस्य (for कपि'). — 1)
(for राजेन्द्र). तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; S (except M2) तीर्थं तु

K4 D1. १. 6 श्रेष्ठ. — 4) K1 सर्वतीर्थेषु; K2. 4 D1. १ T1
(M1 तद्) भर-
तु; G1 स्वर्ग'.

M1 त्रिषु लोके-
pm. 29 (cf. v.l. 26). — 4) K2 Dn D2
29 Ś1 प्राप्नोति).

विदति (for
pm. 30 (cf. v.l. 26). — 1) K2 Dn1. n2 D2
30 Ś1

ललितिकां; K4 G1 कलित'; B2 कलितिकं; Dc1
कलितिकं; K2 G1 कलितिकं; T1 कुलितिकां; T2 G2. 4 तु
कलितिकां; L कलितिकां; M1 किलपि'; M2 विदित'. — D4
कलितिकां; G2 30^b-33^a. — 1) B Dc शान्तनोश्च. — 1)
om. (hapl. 1) नरस्यात्र (for नरो राजन्).

S (except M2) om. 31 (cf. v.l. 30). — 1) K1. 2. 4 B D
31 D2

g; D4 om.) M1 गंगायमुनयोः; K2 'सुगन्गयोः;
(D2 missin-
); G4 'सागरयोः; M2 'संगमयाः (for 'संगमयोः).
G1 'समुद्रयो
सन्धे; B D2 चापि (for चैव). — 1) Ś1 पुदः;
K2 Dn D2 or नरः). — 4) Ś1 अग्निहोममवाप्नोति नागलोकं
K4 नृप (for

च गच्छति. 1) om. 32 (cf. v.l. 30). — 1) K4 Dn सुगन्धं
32 I- 4) Ś1 स्वर्गलोके. T2 G2-4 स्वर्गलोके च गच्छति.

'विश्रुतं. D4 om. 33^a (cf. v.l. 30); Ś1 D2 M2 om. 33.
33

G2. १ सद्रावर्तं; G4 संद्रा'. — After 33^{ab}, K2 ins.:

— 1) T2 गोसहस्रमवाप्नोति कलेन *तोत्तम ।
410* 1) M2 om.) देवलोके. Dn च गच्छति (for मही') ।

— 4) S K2 om. 34. — 1) Ś1 K1 [ए]व राजेन्द्र (for नर'),
34 1) K1. १ B2. १ Dn D2 स्नात्वा' (for स्नातो'). K2. १
— 1) 1)

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
 ततः कुञ्जाग्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुदरेत् ॥ ३७
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।

अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोप्य रजनीः पञ्च विन्धाद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४१
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
 ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

3. 8027
 3. 84. 49
 3. 82. 49

B1. ३. ४ D (except Dc2 Ds) प्राप्नोति (for आप्नोति).

35 T2 G2. ४ om. 35-36. — ^a) B D4. ६ भद्र (B1 तत्र) कर्णेश्वरं गत्वा (B2 भद्रकर्णं नरः गत्वा). — ^b) B Dc D4. ६ देवमर्च्य शंकरं; D1. ३ तीर्थसेवी नराधिप; M2 अर्चयित्वा यथा. — ^c) Ś1 K D (except D4. ६; Ds missing) M2 नाकपृष्ठे च पूज्यते (M2 मोक्षते).

36 T2 G2. ४ om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) K1 कुंज-
 लकं; K2 Dn D4. ६ कुञ्जाग्रकं; B2 कुञ्जाग्रमं; Dc कुंजाग्रकं;
 T1 कुंजावर्तं; G1 कुंजावनं; G2 कुञ्जवर्ती; M1 कुंजवरं; M2
 कुंजावकं. — ^b) K2 Dc Dn D1. ३ M2 नराधिप (for यथा);
 cf. v.l. 37. — ^c) Ś1 K1 नागं (for स्वर्गं).

37 ^a) G2. ४ 'पदं (for 'वटं'). K4 D1. ३ T1 M गत्वा
 (for गच्छेत्). T2 G2 मद्रावर्तं ततो गच्छेत् (cf. v.l. 33^a).
 — ^b) S (except G1 M1) यथाक्रमं (for नरा); cf. v.l. 36.
 — After 37^{ab}, D1 ins.:

411^a तत्र गत्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— ^c) Ś1 K1 सामुद्रकः; Dn2 G2 'त्रिकम्. — After 37^c,
 *K2 Dn Ds ins.:

. 412^a ब्रह्मचारी समाहितः ।

अश्वमेधमवाप्नोति.

— ^a) K2 Dc1 Dn1 Ds. ६ विद्यात्; K2 B Dc2 Dn2. n2
 D1. ३. ६ विद्यात्; T2 G2. ६ गच्छेत् (for विन्देत्).

38 G2 om. 38. K4 reads 38-40 after 45. — ^b)
 Ś1 K1. ६ जितेंद्रियः (for समं). — ^c) Ś1 K Dc1 Dn
 D1. ३ सोमं (for स्वर्गं). G2 स्वर्गलोके महीयते; M पुना-
 त्यासप्तमं कुलं.

39 K2 om. 39-42; M2 om. (hapl.) 39^b-41^a.
 — ^b) Ś1 K1. ३ B D (except D2; Ds missing) समुप-
 स्पृश्य (for उपस्पृश्य च). T1 G1 M2 सु (for च). Ś1

K2 Dn Ds यामुनं; K1 यामुनां. T2 G2 सिद्धगन्धर्वसेवितं.
 — T2 G2 om. 39^a-41^b. — ^c) G2. ४ 'मेधमवाप्नोति.
 — ^d) B1. ३. ४ Ds ब्रह्मलोके. K4 D4 स्वर्गलोके च गच्छति.

40 K2 T2 G2 M2 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^a) K2
 दर्वीसंक्रमणं; K4 दीर्घं; Dn2. n2 देवीं; D2 दर्वीसंक्रमणं; T1
 दर्वीवंगमनं; M1 दर्वीसंक्रमणं. — ^b) K2 Dn Ds 'पूजितं.
 — ^c) Ś1 K1 Dc ब्रह्म (for स्वर्गं). K4 D1. ३ कुलं चैव
 समुदरेत् (= 37^f).

41 K2 om. 41; T2 G2 om. 41^{ab}; M2 om. 41^a
 (cf. v.l. 39); G4 om. 41-42. — ^b) K4 D1. ३ 'चारण'.
 — ^c) Dc उपोष्य (for तत्रोप्य). D4. ६ उपोष्य रजनीमिकां;
 T G1-2 M2 तत्रोप्यिवा निशाः (T2 G2 नरः) पंच. — ^d) K2
 Dn Ds S (T2 G2. ४ om.) विन्देत् (for विन्धात्).

42 K2 G2 om. 42 (cf. v.l. 39, 41). — ^a) D1. ३
 अन्तरं (for अथ). K2 B1 Ds M1 देवीं; D1. ३ नदीं; T G2
 M2 वेदि (for वेदी). — Ś1 K1 om. (hapl.) 42^b-43^a;
 K2 om. 42^b-45^a; M1 om. 42^b-44^a. — ^c) T G2. ३ om.
 च. Dc Dn Ds स्वर्गलोके च गच्छति.

43 Ś1 K1 om. 43^a; K2 Ds M1 om. 43 (for Ś1
 K1. ३ M1 cf. v.l. 42). — ^b) Ś1 K (K2 om.) D1. ३
 वासिहीं; Dn2 T1 वसिष्ठं. — ^c) Ś1 K2 Dn D1. ६ वासिहीं.
 — ^d) Dc2 Dn2 S (except G2; M1 om.) सर्वं (for सर्वै).

44 K2 om. 44; M1 om. 44^a (cf. v.l. 42). — ^a)
 Dn D1. ३ ऋषिकुल्यां समासाद्य (= 43^a); S (M1 om.) नरः
 गत्वा ऋषिकुल्यायां. [ऋषिकुल्यां = ऋषिकुल्यायां (haplo-
 logy)?] — After 44^a, Dn D1. ३ ins.:

413^a

नरः गत्वा विक्रमयः ।

देवान्पितृणां चैव यिवा.

— ^c) K2 ततः संघातं समासाद्य. — ^d) K4 D1. ३ जितेंद्रियः

C. 3. 802A
B. 3. 84. 50
K. 3. 82. 50

यदि तत्र वसेन्मासं श्राकाहारो नराधिप ॥ ४४
भृगुतुल्यं समासाद्य वाजिमेषफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राम्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्धाद्भु सुवर्णकम् ॥ ४९
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।

अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवेति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्थं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
तत्र मासं वसेद्दीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा'). — After 44, T G₂₋₄ ins.:

414* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ।

45 K₂ om. 45^a (cf. v.l. 42). — ^a) T₁ G₁ M भृगु-
तुल्यं. — ¹) Ś₁ वीरप्रमोक्षं; B₄ वीर'. — After 45, K₄
reads 38-40.

46 ^a) B₁. 3. 4 D₂ कृत्तिकायासुपोष्यैव; T G₂. 4 'माघ-
योश्चैव; G₂ 'मनसां चैव. — ^b) Ś₁ K₁ B₂. 4 D₄. 6 M₁
कुलभं (for भारत). — K₂ om. 46^c-47^d. — ^c) Ś₁ K₁
T₂ G₂. 4 'ष्टोममवाप्नोति. — ^d) K₄ B D₂ D₃ om. प्र.
D₃ मानवः (for पुण्य). Ś₁ K₁ G₄ स्वर्गलोकं च गच्छति.

47 K₂ om. 47 (cf. v.l. 46). — ^a) K₂ D₃ D₄ तत्र
(for ततः). — ^b) B₁. 3. 4 D₂ D₄. 6 M₁ उपस्पृशेत्. B₂
T₁ G₄ M₂ स (for च). Ś₁ K₁ तां विद्यां; K₂ D₃ D₁. 3. 6
वै विद्यां; K₄ विद्यां वै (for विद्यानां). — ^d) Ś₁ K (K₂
om.) D₃ D₁. 3. 6 यत्र त(Ś₁ च) श्रोपपद्यते.

48 ^a) S (except M₁) लोकान्प्राप्नोति पुण्य(M₂ संत)-
लान्.

49 ^a) T G₂₋₄ एक (for षष्ठ). — ^b) K₄ D₂
(by transp.) उष्य मासं; D₁ उष्य कालं; M₂ समामुष्य.
K₄ उमालये. T G₂₋₄ तीर्थसेवी नराधिप. — After 49, B
D₂ ins.:

415* तीर्णस्तारयते जम्बुद्वीपं पूर्वाण्यक्षरापरात् ।

दृष्ट्वा माघेश्वरं दिव्यं पदं सुरममस्कृतम् ।

कृतार्थः सर्वैक्येषु न शोचैवमरणं नरः ।

— ^a) Ś₁ D₂ D₃ M₁ विद्यात्; K₂ B₁ D₃ D₂ T G M₂
विदेद्; K₄ लभेद् (for विन्धाद्). — After 49, K₁ ins.

416*.

50 Ś₁ K₂. 3 D₃ D₂ ins. after 50^{ab}; K₁, after 49:

416* द्वापरापरांश्च पूर्वाक्षरानुद्धरते कुलम् ।

[Ś₁ कुलानुद्धरते नरः (for the posterior half).]

— ^a) Ś₁ K₁ वेतसिकं; K₂ वेतसिकां; B₂ कुल्येसिकां; B₃ T₁
G₄ वेतसिकां; D₂ वेतसकं; M₂ वेतसिकं. — ^b) Ś₁ K₁. 3 D₂
M₂ 'वितं; G₁ 'वितः. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 50^c-51^b.
— ^d) M₁ लभेत् (for गच्छेत्). K₂ D₃ D₂ T₂ G₂₋₄
om. च. B D₄. 6 गतिं च परमां ब्रजेत्.

51 Ś₁ K₁ om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — ^b) K₂ सिद्धिं;
D₄. 6 तीर्थं. — D₂ om. (hapl.) 51^c-53^b. — ^d) K₂
D₃ D₁. 6 G₂ पुरातनैः.

52 D₂ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) K₂ अथ वै. T₁
G₁. 3 M₂ ब्राह्मणं. T₂ G₂ गच्छेत् (for गत्वा). B D₂
D₄. 6 ततो ब्राह्मणिकां गत्वा; T₂ G₂. 6 तथैव गत्वा ब्राह्मणं.
— ^b) Ś₁ K₁ B D₄. 6 G₁ समाहितः (for जिते').

53 D₂ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^a) K₂. 3 D₂
D₃ D₂ G₂ ततस्तु. S नैमिषं. — ^b) B D₄. 6 द्विज (for
सिद्ध). — ^c) B₂ D₁. 3. 4. 6 निवसते. — ^d) K₂ D₂ D₃
D₁. 3 T₂ G₂₋₄ सह (for वृत्तः).

54 ^a) Ś₁ K₁ नैमिषे; S नैमिषं. Ś₁ K₁. 3 D₃. 3 D₂
सुगयानस्य; B₁ पार्थमासाद्य. — ^d) B₁. 3. 4 D₄. 6 T₂ G₂
सर्वपापात्.

55 S नैमिषे (in ^b and ^d).

56 ^a) To remedy the "bad" compound (docu-
mented by S): Ś₁ K₁. 3 D₃ D₂ कृताभिषेकस्तत्रैव; K₂ अभिषेका-

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्स्वर्गलोकस्य एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
 ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्जुताम् ।
 पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६१

विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ ६३
 देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
 शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

C. 3. 8059
B. 3. 84. 75
K. 3. 82. 74

अरस्तत्र; K₄ D₁. १ अभिवेके कृत्स्ने तत्र; B₁ अभिवेकं कृतस्तत्र;
 B₂. १ Do D₄. ६ अभिवेकं तत्र कु(Do ग)त्वा; B₄ अभिवेकं
 ततः कृत्वा. — °) K₃ Do Dn G₂. ४ M₁ गवांमेधस्य (for
 गवाम'). K₃ गवामयुतदानस्य. — °) Do₁ T₁ G₂-४ om.
 प्र. K₁. ४ Do D₁. १ S मानवः (for भारत).

57 °) S नैमिषे. — °) Ś₁ B₂ स्वर्गलोकस्तु; B₁ Dn₁
 'लोकेषु; Dn₂ n₃ सर्वलोकेषु; G₁ M₂ सर्वलोकस्य. — °)
 K₃. ४ Dn D₁. १ transp. पुण्यं and मेध्यं. K₃ सेव्यं (for
 पुण्यं). — °) S नैमिषं.

58 D₃ om. 58^{ab}. — °) G₁ ब्रह्मलोकं च. Ś₁ K₁ M₁
 भवेच्च स; K₃ B Dn D₄. ६ भवेत्सदा (for च जायते).

59 Dn₃ om. 59^{ab}. — °) K₃ B₂-४ D₁. १ M₁ तर्पयन्
 (for 'येत्).

60 °) Ś₁ बाहुलां; K₃ बाहुकां; G₂ बाहुदां. — °) B
 D₄. ६ तीर्थसेवी नराधिप. — After 60^{ab}, Ś₁ K₁. १ B₂. ४
 (marg.) Dn D₄-६ ins. :

417* तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

— °) K₄ D₁. १ अग्निष्टोमस्य च. — °) T₁ G₂-४ om. प्र.
 Ś₁ K₁. १ M₂ भारत; K₃ Dn D₄ चीरव (for मानवः).

61 D₃ resumes (cf. v. 1. 3. 81. 148). — °) K₃
 Dn D₅ चीरवतीं; K₄ D₁. १ चीरवतीं; B Dc D₄. ६ ची(D₄. ६
 चि)रवतीं; T₂ G₂ चारवतीं; G₂ चारवतीं; G₄ शतवतीं; M₂
 शिन्नवतीं. — °) K₃ Dc Dn D₄ G₁ पुण्यतरेद; K₄ B₂. १
 Dc₃ D₂. ४. ६ M₂ 'जनैर्; T₂ G₂. ४ 'जलैर्. — °) K₃ Dn

D₅ T₁ M 'चनपरः. — °) K₁. १. ४ D₁. १ वाजिमेधमवा'.
 62 °) B₂ विमलालोकमा'; D₁. १ विमलातीर्थमा'; T
 G₂-४ विशालोकं समासाद्य. — °) Ś₁ K₁ विरोचति. K₃. १
 Do Dn D₅ ब्रह्मचारी समाहितः; D₁. १ ब्रह्मचारी जिनेन्द्रियः.
 — °) T G तत्रोषिरवा निशामेकां. — °) Ś₁ K₁ गोसहस्र
 फलं लभेत्.

63 Ś₁ K₁ om. 63^{ab}. — °) K₃ गोप्रचारे; B₁ (sup.
 lin.). १ 'चारे; D₃ 'भारं; G₄ 'कारं (cf. 65). — °) D₁. १
 सरयूतीर्थं.

64 °) T₂ G₂-४ स च वीरः (for देहं त्यक्त्वा). Ś₁ K₁
 B₂-४ D₄-६ M₁ पुरा राजन्; K₃ B₁ Dn D₅ महाराज; K₃
 दिवं याति; Do दिवं गत्वा (for दिवं यातस्). — °) Ś₁ K₁
 M प्रभावेन (Ś₁ 'ण). — °) T G व्यवसायेन चानच.

65 °) K₃ B₁. १ गोप्रचारे; G₄ 'कारं (cf. 63). — D₃
 om. 65^{ab}. — °) T₂ G₂-४ विष्णुलोके स'.

66 K₃ om. 66^{ab}. — °) K₄ Dc₁ D₁ स्व (for च).
 B₂ स्वकं (for नरः). Ś₁ K₁ कुलं चैव समुद्धरेत्.

67 °) K₃ B D₅. ४. ६ G₁ शतसाहस्रकं. Ś₁ K Dc Dn
 D₃. १ तीर्थं; D₁. १ चैव. — °) Ś₁ K Dc Dn D₃. १ त(Ś₁
 K₁. ४ Do अ)श्रेष्ठ भरतर्षभ. — °) Ś₁ K₁ गोसहस्रमवाप्नोति.
 — °) Do D₃. ४. ६ M₂ om. प्र. M₂ पुरुषर्षभ. Ś₁ K₁
 नरो नास्त्यत्र संशयः.

68 °) K₃ B Dc D₃. ४. ६ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र).
 — After 68^{ab}, Dn D₅ ins. :

C. 3. 8054
B. 3. 84. 76
K. 3. 82. 76

ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
गोसहस्रफलं विन्देत्तेजसी च भवेन्नरः ॥ ६८
ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाह्वे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गायोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७०
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ७१
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

— 4) B₂ G₂ ह्यर्चं (for अर्चं). Śī K₁ शुचिस्तत्र नराधिपः;
K₂ Dc M₁ गुहमर्च्यं नराधिप (M₁ यथाविधि). — 5) K₂. 4
B Dn D₂ विद्यात्; K₂ Dc D₁-4 विद्यात् (for विन्देत्).
— 6) D₂. 6 स्त्री चापि जायते.

69 T₁ G₁ transp. 69 and 70. — 7) Śī K₁ Dc₂
D₂ देवमर्च्यं; K₂ D₁. 3 पूजयित्वा; G₂ ह्यर्चयित्वा. — 8)
Hypometric! K₂ कपिलाह्वे संस्पृश्य; K₂ D₁. 3 ह्वमु (K₂
ह्वे ड) पस्पृश्य; B₁-3 Dc D₂. 6 S कपिलानां ह्वे स्नात्वा;
D₂ कपिलस्य ह्वे स्नात्वा. — 9) D₂ वाजपेयफलं; T₁ G₁
गोसहस्रफलं. Śī K₁. 3 Dn राजसूयमवाप्नुयात्. — After
69, Śī K₁. 3 Dn D₂ ins. :

419* अविमुक्तं समासाद्य तीर्थेसेवी कुरुद्रुह ।

दर्शनादेवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्या ।

प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।

while M₂ ins. 421*.

70. K₂ om. 70. T₁ G₁ transp. 69 and 70. — 10) Śī
K₁ मार्कण्डेयस्य. — After 70^{ab}, T G₂. 4 ins. :

420* अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।

— D₂ om. (hapl.) 70^a-72^b. — 11) Śī K₁ M₁ स्नात्वा-
विष्णोममाप्नोति. — T G₂-4 ins. after 70: M₂, after 69:

421* वाराणस्यां विशेषेण यत्र विश्वेश्वरः शिवः ।

देव्या सह महाबाहो गङ्गां समवगाहते ।

तत्र मासं वसेद्दीरो ब्रह्मचारी समाहितः ।

यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन क्षुध्यति ।

71 D₂ om. 71 (cf. v.l. 70). — 12) K₂. 4 B Dn
D₁. 2. 4. 6 G₁ समाहितः (for जिते). — 13) K₂ ब्रह्मलोकं
च गच्छति; Dn₁. n₂ कुलं चैव समुद्धरेत्; T₁ गायानेन भारत.

पितृणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयान्प्राप्नुयाद्धोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७३

ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्दुर्मारण्यापशोभितम् ।

पौण्डरीकमवाप्नोति प्रमातामेव शर्वरीम् ॥ ७४

तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।

यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५

ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।

एकरात्रोपितो राजन्यगच्छेत्तिलधेनुकाम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६

तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

72 D₂ om. 72^{ab} (cf. v.l. 70). — 14) K₂ B₁. 2. 4
Dc G₁ M₁ यत्रा. K₂ D₁. 3 S [अ]क्षयवटो. — 15) M₁
पितृभ्यस्. Śī K₁ पितृणां दत्तमक्षं हि; K₂-4 Dc Dn D₁. 2. 6
तत्र (K₂. 4 यत्र) दत्तं पितृभ्यस्तु (D₁. 3 अ); T G M₂ तत्र
(G₁. 3 अत्र) दत्तं पितृणां तु (M₂ च). — 16) Śī K₁ [हृ]ति
वै (for प्रभो). K₂-4 Dn D₂ भवत्यक्षयमुच्यते (K₂ मर्च्यं);
D₂ क्षयं भवति भारत (); T G अक्षयमुपपद्यते.

74 Śī K₁ read 74^{ab} after 105. — 17) T G₂-4 ब्राह्मं
(for ब्रह्म). K₂ B₂ Dn D₂ गत्वा (for गच्छेत्). — 18)
T G₁-3 M₂ ब्रह्मारण्या. Śī K₁ D₂. 6 सेवितं (for शोभि-
तम्). — K₁ om. 74^{cd}. — 19) K₂. 4 Dc Dn D₁-3. 6
ब्रह्मलोकम्; B₂. 3 D₂. 6 पुण्डरीकम्. — 20) Śī चैव; Dn₂
D₁. 3 T₂ G₂ ह्व; M₂ एक (for एव). K₂ Dn₂ D₂. 4. 6
G₂. 4 शर्वरी. — After 74, D₂ repeats 74^{ab}, followed
by a variant of 72^{cd}.

75 10) K₂-4 D (except D₂. 6) M₂ ब्रह्मणा तत्र सरसि.
— 11) K₂. 4 B Dc Dn D₁. 2. 6 यूप (K₂. 4 पः) श्रेष्ठः समु-
च्छ्रितः; K₂ प्रायः पुण्योपकल्पितः; D₂ यूपश्रेष्ठः समन्वितः;
D₂. 6 यूपः श्रेष्ठः समुत्थितः. — 12) K₂ Dn D₂ प्रदक्षिणी.
— 13) K₂ D₂ वाजिमेषफलं; D₂ राजसूय.

76 14) Śī K B Dc Dn D₂-6 M₁ धेनुकं (Śī वैनवं;
K₂ धेनवं; D₁. 3 वैनवं; D₂ वेणवं) विश्रुतं; D₂ धेनुलोकं च
विश्रुतं. — 15) Dn₂. n₂ D₂. 6 तिलधेनुकं. — 16) B₁ G₂
वसेद्; T₁ अवेद्; T₂ G₂. 4 विशेद् (for व्रजेद्). M₁ सोम-
लोकं स गच्छति.

77 17) K₂ Dn D₂ T₁ G₁. 3 M₂ महाराजम् (for महा-
राज). — 18) D₁. 3 च (for हि). Śī K₁. 4 Dn D₂ अद्यापि
सुमहानुतः; K₂. 3 अत्रा (K₂ धा) पि सुमहानुतः; Dc अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
 सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ८०
 गच्छेत् तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य श्रुयेत् पुरुषो योनिस्कंरात् ॥ ८३
 कृष्णशुक्लाबुधौ पक्षौ गयायां यो वसेभरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
 ततः फल्गुं व्रजेद्वाजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
 यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

3. 8077
 3. 84. 99
 3. 82. 98

महवहुतं. — °) B Ds. 4. 6 वत्सा वै (for वत्सेन). Śī Kī. 3 Dn Ds कपिलायाः सवत्सायाः; Ks सवत्सा कपिला तत्र; Ks Dī. 3 कपिला सा सवत्सा तु; De (corrupt) कपिला सहसा वत्सा वै. — °) Śī Kī. 3 Dn Ds च (Ks स्व) रंस्याः पर्वते कृतं; Ks पर्वते विचरेत्पुनः; Dc पर्वते हि चरेत्पुनः; Ds पर्वते विचरन्पुनः. — °) Ks पदानस्य; B Ds. 6 पदान्यस्याः; Dc पदान्यासा; Ms पदान्यथ (for पदानि स्म). T₁ सवत्सां गां प्रदाति स्म. — °) Ks चापि; M₁ [5] त्रापि (for ऽद्यापि). Ks T G M₁ तत्र वै (for भारत). Ms दृश्यते भरतर्षभ.

78 Dī om. 78. — °) G₁ पादेषु (for राजेन्द्र). — °) G₁ स्वर्गच्छेत् (for पदेषु). S कुरुनंदन (Gs 'सत्तम'). — °) Śī Kī T₁ M₁ पुंस्यः; Ks किंचित् (repeated!); B Ds. 6 पापं (Bs तस्य) (for कर्म).

79 °) Dc Ds शूलिनः (for धीमतः). — °) T₂ Gs स्नायिता. — °) Dns Dī. 3 नमस्कृत्य (for अभि°). Dc Ds. 6 संगम्य वृषध्वजं.

80 °) Dc व्रतं (for भवेत्). S transp. भवेत् and व्रतं. — °) Śī Kī च (for तु). — °) Ks Bs-4 Dns Ds. 4. 6 सर्वं (for सर्वे).

81 °) Ds T₁ transp. गच्छेत् and ततः. Ks-4 Dc Dn Dī. 3. 5 उद्यंतं च ततो गच्छेत्; T₂ Gs Ms उद्यंतं तु (Ms तं) ततो गच्छेत् (G₁ ततोऽधिगच्छेदुद्यंतं); M₁ उद्यंतमथ गच्छेत्. — °) Śī Kī गीतनादितं; Ks Dī गीतवादिनं; Ds T₁ G₁. 3. 4 Ms वादितं. — °) Śī Kī. 3 Dn Ds सावित्र्यास्तु. Dī. 3 तस्मिन् (for तत्र). Ks सावित्र्याः पर्वतं तत्र; M₁ सावित्र्यास्तत्र तु पदं.

82 °) Some MSS. (as usual) संसित°. — °) D₁

T G₁ उपासिता (for उपास्ता च). Śī Kī. 3 Dn Ds तेन श्रुपास्ता भवति. — °) Śī Kī. 3. 4 Dn Ds संध्या (for तेन).

83 °) Dc दृश्यते (for विश्रुतं). — °) Ks Dī. 3 [अ]भिगत्वा. — °) Śī K D (except Ds) योनिस्कंरात्.

84 °) Śī K₁ B शुक्लकृष्णाबुधौ; Ds इत्यकृष्णा; Ms कृष्णपक्षा. G₁ कृष्णपक्षचतुर्थ्यां. — °) Śī D₁ G₁ गंगायां. Śī Ks D₁ नृप (for नरः). — °) Śī K₁ लोके; Ks Dī. 3 चैव (for राजन्).

85 °) Ds M यत्र कश्चिद् (for यद्येकोऽपि). — After 85^{ab}, T₂ Gs ins.:

422* यावज्जीवकृतं पापं मासेनेकेन श्रुष्यति ।

ततो गयां समासाद्य ब्राह्मणरी समाहितः ।

of which the second line is a v.l. of 71^{ab}. — °) T G₁-3 Ms गौरीं वा वरयेत्कस्यां; M₁. 3 (inf. lin.) यजेद्वा वाजिमेधेन.

86 °) Ks Ms नराधिपः; B Ds. 6 श्रुचिर्नरः. — °) Ks Dc₁ परमां (for महतीं). Ks. 4 Dc₁ लभेत् (for व्रजेत्). — After 86, T₂ Gs-4 read 88.

87 Ks om. 87. — °) Śī धर्मस्वयं; K₁-3 Dn Ds धर्मस्वयं. Ks Dc₁ Dī. 3 नराधिप. — °) Ks Bs. 4 D (except Ds) तत्र (for यत्र). — K₁ (om. line 5). 3 Bs. 4 Dc Dn Ds. 6 ins. after 87^{ab}; Ds, after 87^{ef}:

423* तत्र कृपोदकं पीत्वा तेन स्नातः श्रुचिस्तथा ।

पितृभ्येवांस्तु संतप्य मुक्तपापं त्रिवं व्रजेत् ।

मत्तङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भौवितात्मनः ।

तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।

गवामथत्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

C. ३. ८०८०
B. ३. ८४. १०२
K. ३. ८२. १०२

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
राजसूयाश्वमेधभार्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ८९
यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मृच्यते भ्रूणहृत्पया ॥ ९०
मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

[(L. 1) B₃ & D_n कृत्वा (D_n गत्वा) (for पीत्वा).
— (L. 2) D₃ & ४ च (for तु). — (L. 4) D₃ श्रेष्ठ (for श्रीमत्). — (L. 5) D₃ गवांमेधस्य; D_n गवामयनः; D₃ गोमेधस्य च (for गवामयस्य).]

— K₁ cont. (with a gloss):

424* अष्टौ यस्य तु शुक्लानि लाङ्गलककुदः शिरः ।

उरः शिरश्च चत्वारः स वृषो नीड उच्यते ।,

which is followed by a repetition of 81^{cd} (with v.l.).
— On the other hand, S (except T₁) ins. after 87^{cd}:

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मनश्चमेधफलं लभेत् ।

[M₁ अभिगत्वा तत्र धर्ममश्न' etc.]

— K₁ om. 87^a-88^d; K₃ S (except T₂ G₃) om. 87^{ef}.
— °) K₃ B Do Dn D₃ ६ धर्मं तत्रापि संस्पृश्य (B₁ & ६ 'गम्य); T₂ G₃ गत्वा च तत्र धर्मात्मन्. — ') K₃ ३ Do Dn D₃ 'मेधमवाप्नुयात्.

88 K₁ om. 88^{abed} (cf. v.l. 87). T₂ G₃-4 read 88 after 86. — °) Śī K₃ Dn D₃ ब्रह्मज्ञानमनुत्तमं; D₃ ब्रह्मणं च यत्तत्र. — °) Śī K (K₁ om.) B Do Dn D₁ २ & ६ M₃ तत्राभिगम्य राजेन्द्र (B D₃ ६ ब्रह्माणम्); D₃ सावित्र्यास्तु पदं तत्र (cf. 81°). — °) Śī K₃ Dn D₃ पुरुषर्षभ; K₃ & D₁ ३ भरतर्षभ; Do नियतव्रतः (for अभितौ). B₁ २ & D₃ ६ अर्चयेन्नियतव्रतः; B₃ अर्चयित्वा यत्तत्रतः; D₃ इष्ट्वा भरतसत्तम. — °) D₁ ३ 'सूयमवाप्नोति. — ') Śī K₁ ३ Dn द्विदति (for प्राप्नोति). B₁ २ & D₃ ६ भारत (for मानवः). D₁ ३ तत्र गत्वा नरोत्तम (D₁ 'नच).

89 B₃ om. 89^{bc}. — °) Śī K B (B₃ om.) Do Dn D₁ & ६ तत्तत्र; D₃ ततो देवं; D₃ नरत्तत्र; T₁ च देवेभ्यु; T₂ G₃-४ च तोयेभ्यु; G₁ ततोदेयु (for तपोदेयु). — °) S कक्षी' (for काक्षी'). T₂ G₃ ६ रोचते (for मोद').

नैत्यकं भुङ्कते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेणौतमस्य वनं नृप ।
अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रामिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
जनकस्य तु राजर्षेः कूपसिद्धशृङ्गितः ।

90 °) K₃ उदकं; B₃ D₃ नैत्यकं (for नैत्यकं). — °) Śī K₁ 4 Do D₁-३ प्राप्नीयात्. — °) Śī K B D (except D₁ २) ब्रह्म' (K₃ भ्रातृ') (for भ्रूण').

91 °) K₃ B D₃ ६ M₃ गच्छेत् (for गत्वा). — °) K₃ & Do Dn D₃ T₁ M₁ तैथिकं; K₃ तैत्थिकं; D₁ तथैकं; D₃ तेथिकं (for नैत्यकं). K₃ D₁ ३ भजते (for भुङ्कते). D₃ तैथिकं भुक्त्वास्तत्र. — °) K₃ Dn D₃ M₃ भारत (for मानवः). D₃ फले व्रजेत तैथिकं. — After 91, D₃ ins.:

426* भुक्त्वास्तत्र मणिना तीर्थोभिगम्य मानवः ।

92 °) B₁-३ D₃ ६ [अ]त्य (for [अ]पि). — °) K₃ & B Do D₁ २ & ६ विषं न क्रमते भुवि (B Do D₃ ६ नृप); G₃ न तस्याक्रमते विषं; M₃ विषं नाक्रमते नृप. — °) K₃ Dn D₃ गोसहस्रफलं लभेत् (=91^b).

93 °) K₃ राजेन्द्र; D₃ ६ विप्रर्षेः; T₂ G₃ धर्मज्ञ (for ब्रह्मर्षेः). — °) Śī K₁ ३ Dn D₃ प्रियं; K₃ महत्; M₃ नरः (for नृप). T G M₁ गौतमस्याश्रमं ततः. — °) Some MSS. अहिष्याया. T₂ G₃ ६ हवं (for हवे). G₃ गत्वा (for स्नात्वा). — °) K₃ Do S (except M₃) गच्छेत्; B₁ २ & D₃ व्रजते (for व्रजेत). — °) Śī K₁ ३ B₁ २ & Dn D₁ २ & ६ अभिगम्य; G₃ अभिगम्य. K₃ Dn D₃ ३ [आ]श्रमं; G₁ भुतं (for श्रियं). — ') Śī K₁ ३ Dn D₃ आत्मनः (for उत्तमाम्). T₂ G₃-४ शोभते नात्र संशयः.

94 94^a=108^a. — °) Śī K D (except D₃ ६) तत्रोदपानं, and विश्रुतं. — D₃ om. 94^a-95^d. — °)=95°. Śī कुर्वीत; K₁ २ & कुर्वीत (for कृत्वा तु). — Śī om. (hapl.) 94^d-95°. — °) K₁ M₃ विष्णुलोकम्. K₃ D₃ 'मेधफलं लभेत्.

95 D₁ ६ om. 95 (for D₃ cf. v.l. 94); Śī om. 95^{ab} (cf. v.l. 94); D₃ om. 95^{cd}. — °)=94^a. D₃ M₃ कुर्वीत (for कृत्वा तु).

तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ९५
ततो विनश्यन् गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
ततोऽधिवश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
गुणकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००

अथ माहेश्वरी धारां समासाद्य नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ १०१
दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
ह्रियमाणाहता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

. 3. 8100
. 3. 84. 122
. 3. 82. 122

96 ^b G₂ 'प्रणाशनं. — Śī K₄ om. (hapl.) 96^d-97^e.
— ^d K₂ s D₂ M₂ सूर्यलोकं (cf. 97^d). — After 96, S
(except T₁ G₁ M₁) ins.:

427* ततो विपाशं धर्मज्ञ समाविश्य ततोऽनघ ।
गुणलोकं महाराज मोदते नात्र संशयः ।

[(L. 1) T₂ G₂ विपाशां. T₂ G₂ समाविश्येत; G₂ समा-
साद्य. G₂ M₂ तपोवन (for ततोऽनघ). — (L. 2)=(var.)
98^{ed}. G₂ M₂ गुणकेषु; G₂ गुणलोकं.]

97 Śī K₄ om. 97^{ab} (cf. v.l. 96); K₂ s D₂ s M₂
om. 97; B₂ om. 97-100. — ^a K₁ गंधकीं यः; D₁ कीं
यां; T₁ कीलः; T₂ G₂-4 कीयं (for कीं तु). G₁ गंधकीयं
सर्वतीर्थ. — ^b G₁ शुद्धं ब्रह्मजलो. — 97^d = 99^d.
— After 97, Śī K₁ road 100^a followed by 99^{bed} (om.
hapl. 98, 99^a and 100^{bed}), and K₂ D₂ D₂ D₂ M₁
road 100.

98 Śī K₁ B₂ T₂ G₂ om. 98 (for Śī K₁ B₂ cf. v.l.
. 97); M₁ om. (hapl.) 98-99. — ^a K₂ D₂ G₂ s M₂
'वरां; K₄ D₂ D₁ s वरां; B₂ रव्यं (for वर्यं). D₂ शर्वज्ञं
(for धर्मज्ञ). G₁ ततो विहंगाधर्मज्ञ. — ^b D₁ s समासाद्य.
K₄ D₁ s T₁ तपोवनः; D₂ तपोवनं; D₂ G₂ ततो वनं. For
98^{ed}, cf. line 2 of 427*. — ^c D₂ D₂ s भाग (for राज).]

99 Śī K₁ om. 99^a; B₂ om. 99 (cf. v.l. 97); M₁
om. 99 (cf. v.l. 98). — ^a K₂ किपुण्यां; K₄ किपुमां;
B₂ कंवदां (B₂म किपुनां and कसुमां); D₂ s कवुदां; D₁ s
कथकं (for कम्पनां). S (M₁ om.) अथ कंपुनमासाद्य.
— ^b D₁ s S (M₁ om.) नदं निषेवितं; D₂ तीर्थं निषेवितं.
— ^c T G चौदरीकम्. — ^d = 97^d. K₂ s B₂-4 D₂

D₂ D₂ स्वर्गलोकं; B₁ D₂ s. 6 G₂ सोमं.

100 B₂ om. 100 (cf. v.l. 97). — ^a Śī K₁ B₂
D₂ D₁ s T₁ M विशाखाम् (for विशाकाम्). — Śī K₁
om. 100^{bed} (cf. v.l. 97). — ^d D₁ सूर्यलोकं. K₂ s D₂
वाजिमेधं च विदति.

101 G₂ om. 101-102. — ^b K₂ D₂ D₂ नराधिप;
G₂ युधिष्ठिर (for नरा). — K₂ om. (? hapl.) 101^e-102^b.
— ^d Śī K₁ सूर्यलोकं च गच्छति (= 97^d, 99^d).

102 G₂ om. 102; K₂ om. 102^{ab} (cf. v.l. 101).
— ^b K₂ D₂ D₂ D₂ M₂ नराधिप; K₄ D₁ s युधिष्ठिर
(for नरः शुचिः). — ^d Śī K₁-8 D (except D₁ s. 4. 8)
T₁ M वाजिमेधं; T₂ G₂ s स्वर्गलोकं. D₂ च विदति; G₂
च गच्छति. G₁ वाजिपेयफलं लभेत्.

103 ^a Śī K₂ s D₂ s M₂ अथ मासपदं (M₂ 'वणं);
K₁ D₂ D₂ D₂ D₂ 4-8 अथ सोमपदं; B अथ मासपदं (for
महेश्वर). — ^c K₂ s B₁ s D₂ D₂ 4-8 माहेश्वर. — ^d
Śī K₁ D₁ वाजपेयफलं लं.

104 ^a Śī K₁ s B₂ s D₂ D₂-6 M₂ कोटी; B₁ s
D₂ कोटि (for कोटिस्तु). B₂ [इ]ति; D₂ च (for तु). — ^c
S (except M₂) रुपेणासुरेण. — ^d K₂ D₂ D₂ ह्यसुरेण;
T₁ G₁ राजस्यो वै; T₂ G₂-4 M₁ राजस्यो वै. D₂ D₂ s
महात्मना. — ^e Śī K₁ s D₂ ह्रियमाणा हता; K₂ D₂
'जोहता; T₁ जो हतः. K₄ T G₁-8 पूर्व (for राजन्).

105 ^a N (except Śī K₁) M₂ कुर्वात (for कुर्वाणस्).
— D₁ s om. 105^{be}. — ^b D₂ s नराधिप; T₁ युषां वर;
G₂ कुरुह (for युधि). — ^c Śī K₁ S चौदरीकम्. — ^d
K₂ T₂ G₂ s स (for च). Śī K₁ विदति (for गच्छति).

C. 8. 8100
S. 8. 84. 122
K. 3. 82. 122

ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
समृद्धास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९

K₄ D₁. १ विष्णुलोकं महीयते. — After 105, Ś₁ K₁ read 74^{ab}.

106 G₁ om. (hapl.) 106-107. T₂ G₂ read 106-107 after 120. — °) K₄ B D₁ D₁₋₄. ६ M₂ ततो गच्छेत् (K₄ 'वृष' भेद. — °) K₂ D_n D₂. ५ च; K₂ ६; S (except M₂; G₁ om.) वै (for तु). — Ś₁ K₁ om. 106^{ad}. — °) K₂ D_n D₂ विष्णुर्; K₂ रविर् (for हरिर्). — After 106^{ad}, K₂. १ B₁. २. ४ D₁ D_n D₂. ४. ६ ins. :

428* यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।

आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।

[(L. 2) B₁. १ उपागताः (for उपासते).]

— °) Ś₁ K₁. १ D₁ शालिग्राम; S (G₁ om.) साल. D₂ M₂ ख्यातं. — °) K D_n D₂. ६ विष्णुर् (for विष्णोर्). K₄ अद्भुतदर्शनः; D_n अद्भुतकर्मणः.

107 G₁ om. 107 (cf. v.l. 106). For T₂ G₂ cf. v.l. 106. — °) K₁ D₁. १ अभिगत्वा. T₂ G₂. १ द्वीपिकेशं (for त्रिलो). — °) = 109^b. D₁. १ तं देवं (for वरदं). B D₄. ६ अद्भुतं (for अव्ययम्). — D₂ M om. (hapl.) 107^a-109^b. — °) G₂ स (for च). D₁. १ विष्णुलोकं महीयते.

108 D₂ M om. 108 (cf. v.l. 107). — °) = 94^a. Ś₁ K D_n. १ D₁₋₂ T₂ G₁. १ तत्रोदपानं (D₂ 'णं'); D_n D₂ 'पदानं'; G₂. ४ 'द्वपाने. — °) Ś₁ K D_n D₁. १. १. १ 'प्रमोचनं'; T₂ G₂ 'प्रणाशनं'; G₂. ४ 'प्रणाशनः. — K₂ D_n. १. १. १ om. 108^{ad}. — °) T G चापि (for तत्र). — °) K₁ D₂ G₁ तवा; B₂ शुभा; B₂ शुचिः (for सदा). — After 108, Ś₁ K₁ D₁. १. १ read 113^{ab}, repeating it in its proper place.

109 D₂ M om. 109^{ab} (cf. v.l. 107). — °) D₁. १

जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
वटेश्वरपुरं गत्वा 'अर्चयित्वा तु केशवम् ।
ईप्सिताल्लभते कामानुपवासाच्च संशयः ॥ १११
ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
राजस्यस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

अभिगत्वा. D₁ T G त्रिलोकेशं (for महा). — °) = 107^b. K₂₋₄ D_n D₁. १. १ रुद्रम् (for विष्णुम्). — °) B₁₋₂ D₁. १. ४. ६ विराजते. Ś₁ K₁ मेरुस् (for सोम). — °) K₂ D_n D₂ मेवैर्; D₂ ऋक्षैर् (for ऋणैर्). Ś₁ K₁ तस्मिन् स्तीर्थे युधिष्ठिर.

110 °) K₁ जाति स्मरेद्; K₂. १ B₂₋₄ D_n D₂ जाति स्मरम्. M₁ तु स्पृष्ट्वापः (for उपस्पृश्य). — °) Ś₁ K B₂ D_n D₂₋₃ M₂ om. प्र. T₂ G₂₋₄ जातिस्मरो भवेद्वाजन्. — °) Ś₁ K₁ स्नातस्; M₂ स्नात्वा (for स्नात्वा). Ś₁ K₁ तस्मिन् (for तत्र). D₂ विष्णुलोकं च गच्छति; T₂ G₂₋₄ पुरुषो नाम संशयः.

111 °) K₂ D_n D₂. १ माहेश्वरपुरं गत्वा; K₂. ४ D₁. १ वटेश्वरपुरेण च; T₁ 'पुरे स्नात्वा; T₂ G₁. १. ४ 'पुरे योगी. — °) G₂ कृषयित्वा; M₂ समभ्यर्च्य. Ś₁ K₁ हरं विभुं; K₂ D_n D₂ वृषभ्वजं; K₂. ४ D₂ D₁. १ G₂ च केशवं; T₂ G₂. ४ M₁ [अ]थ केशवं; M₂ हरिं प्रभुः. — °) Ś₁ K₁ ईप्सितार्थाल्लभेकामानुपवासपरायणः. — After 111, D₂ ins. :

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।

112 °) = 113^b. K₁ T₂ G₂₋₄ 'प्रणाशनं. — °) Ś₁ K D_n D₂. १ T₁ G₁ 'गम्य (for 'वाद्य). K₁ महा; D₁. १ नरं (for हरिं).

113 Ś₁ K₁ D₁. १. १ read 113^{ab} after 108, repeating it here. — °) Ś₁ K₁. १ D_n D₂ कुशिकं (for भरत). K₂ D_n D₂ गच्छेत् (for गत्वा). — °) = 112^b. Ś₁ K₁ सर्वपापप्रणाशनं; T₂ G₂₋₄ महापातकनाशनं. — K₂ T₂ G₂₋₄ om. 113^{ad}. — °) T₁ G₁ M अभि (for तत्र). Ś₁ K₁ सेवीत. — °) K₂ D_n D₂ महापापप्रणाशिनी. — °) Ś₁ K₁ 'वाशि' (sio) (for राज) ।

114 °) K₂. १ D_n D₂ G₁ राजेन्द्र (for चर्मण्ड).

तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
उपोप्य रजनीमेकामिष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
मित्रावरुणयोर्लोकानामोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
मनोः प्रजापतेर्लोकानामोति भरतर्षभ ॥ ११७
कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमद्यं च भारत ।
तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ११८
निशीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९

ये तु दानं प्रयच्छन्ति निशीरासंगमे नराः ।
ते यान्ति नरशार्दूलं ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१
देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२२
ततो गच्छेत् राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत् महाहृदे ।

3. 8122
3. 84. 144
3. 82. 144

115 °) T₁ ततः (for अथ). Ś₁ K₂ Dn D₂ जेष्ठिल^१;
K₂ ज्येष्ठिल^२; B D₄ १ गोष्ठिल^३; D₂ गोष्ठिन^४; T₂ G₂ १ M₂
ज्येष्ठिल^५; G₁ जातिल^६; M₁ ज्योतिल^७. D₁ १ अथ ज्ये (D₂
च) णि समासाद्य. — T₂ G₂ om. (hapl.) 115^b-117^a.
— °) Ś₁ K₁ १ Dn D₂ परमसंमतं; D₂ परमसंगलं; T₁
परमसंमितं; G₁ M₂ भरतस्यचम. K₂ १ D₁-१ तीर्थसेवी
कुरुद्वह. — D₁ १ om. 115^c-116^b. — °) K₂ १ Dn D₂
G₂ १ तत्रोप्य (for उपोप्य). — °) Ś₁ K₁ Dn D₂ १ गोसह-
स्रफलं लं.

116 T₂ G₂ om. 116; D₁ १ om. 116^{ab} (cf. v.l. 115).
— °) Ś₁ K₁ १ १ D₂ प्राप्नोति; B D₄ १ आम्न्यान्.
K₁ B D₂ D₄ १ S (T₂ G₂ om.) भरतर्षभ. — After 116,
N ins.:

430* त्रिरात्रोपोषितस्त्रय अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

[K₂ D₂ वधि- (for अग्नि-). K₂ D₁-१ षोडशमवाप्नुयात् (for
ष्टोमफलं लभेत्).]

117 T₂ G₂ om. 117^a (cf. v.l. 115). — °) K₂
कन्यासंवेद्यं; D₂ कन्यासंवेद्यं; D₁ १ सवमथासाद्य; G₂
संवेद्यमानस्य; M₂ वेद्यां समासाद्य. — T₂ G₂-१ om. 117^{cd}.
— °) K₂ १ D₂ M₂ प्राप्नोति (for आप्नोति). Ś₁ K₁ १ Dn
D₂ T₁ पुरुषर्षभ.

118 °) Ś₁ K₁ १ D₁ कन्यायां; T₂ G₂ १ कन्यका; G₂
कन्यकां (for कन्यायां). D₂ D₂ यद् (for ये). — °) N
M₁ दानम् (for पानम्). Ś₁ K₁ B Dn D₁ १ १ M₁ अपवपि;
B₂ अर्थं च; D₂ अन्नोद्य; D₂ एकपि (for अन्नं च). — °)
D₂ D₁ १ अक्षयम्. K₂ १ D₂ G₁ १ १ M₁ इह (for
इति). T₂ G₂ इतीहाहुः. — °) S (except M₂) मुनयः

(for ऋषयः).

119 °) Ś₁ निशीरां च; K₁ निवीरा च; B₁ १ निशीनां
तु (B₂ च); T₂ G₂ M₁ निशीरां तु. K₂ १ Dn D₁ १ १ ततो
निशीरमासाद्य; K₂ ततो निशीरामासाद्य; M₂ ततोभिगम्य
निशीरां (cf. v.l. 120^b). — °) K₂ Dn D₁-१ १ M₁ विश्रुतं.
— °) Ś₁ K₁ कुलं चैव समुद्धरेत्; K₂ D₂ पुनात्याससमं
कुलं.

120 °) G₁ १ १ [हं]चनं (for दानं). — °) Cf. 119^a.
K₂ निवीरा^१; K₂ Dn D₂ निशीरा^२; D₁ १ निशीराः संगमे;
D₂ निशीरा^३; T₁ G₁ निशीरा^४; M₂ निशीराः संगमे. T₂ G₂-१
निशीरायां नरर्षभ. — °) Ś₁ K₂ B Dn D₄-१ शक्र (D₄ १
ब्रह्म) लोकमनामयं. — After 120, T₂ G₂ read 106-107.

121 °) K₁ वाजपेयम्; K₂ T₂ G₂ १ वाजिमेधम्. Dn
वाजपेयफलं लभेत्; G₂ वाजिमेधफलं लभेत्.

122 °) K₂ देवरूपं. T₂ G₂ देवयिकृतमासाद्य. — °)
B₂ D₄ १ देवर्षि^१.

123 °) Ś₁ तत्र (for ततो). Ś₁ K₁ १ D₂ D₁-१ M₁
धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — °) K₂ तत्र (for यत्र). K₁ १
पुरा (for परां). B₂ १ D₂ D₄ १ प्राप (D₂ प्राप्य) (for
प्राप्नोति).

124 °) K₂ १ वसद् (for वसेद्). B₂ D₄ १ वीरः;
T₂ G₂ धीमाद् (G₁ धीर); M₁ धीरः (for वीर). — °) B
(except M₂) अश्वमेधेन. — °) K₂ तपुष्यमधि^१; T₁ तम-
नेनाधि^२.

125 °) Ś₁ लभेद्; K₂ B Dn₁ n₂ D₁-१ १ १ विधाद्;
D₂ D₂ विधाद् (for विन्देद्). Dn₂ नरो नास्त्यत्र संशयः
(= 126^d).

C. 3. R123
B. 3. R4. 145
K. 3. R2. 145

न दुर्गतिमवाप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५
कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गाच्चिवर्तते ॥ १२७
पितामहमरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
पितामहस्य मरुतः प्रसूता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
पृथकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १३०

126 ^a N (except D1. 2) अभिगम्याय (for अभि-
गत्वा च). D1. 2 T2 G2-4 तु (for च). M2 अभिगम्य
कुमारं च. — ^b T2 G2 पुरा; G4 सरा. — K3 om. (hapl.)
126^d-127^c.

127 K3 om. 127^{abc} (cf. v.l. 126). — ^a Ś1 अग्नि-
धामं; D1. 2 वामं; T2 G2 धारं. — ^b Ś1 D1. 2 G4
विश्रुतं; K2 D4 विश्रुता. D5 विष्णुलोकेति विश्रुतं. — K3
om. (hapl.) 127^c-129^d. — ^c Dn तत्राभिषेकं कुर्वाणः ।
— ^d K4 नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126^d); B न दुर्गतिम-
वाप्नुयात्; Dn D6 ह्य (Dn2. n3 अ) षिष्टोममवाप्नुयात्; D8 M1
न च दुर्गाणि पश्यति (M1 सेवते); D4 ० न च दुर्गतिमवाप्नुयात्.
— After 127, K1 B De Dn D4. 6 repeat 109^{ab}.

128 K2 D5 om. 128 (for K2 cf. v.l. 127). — ^b
Dn D1. 2. 4. 5 समीपतः. — ^d Ś1 K4 B1. 4 De Dn
D1-3 T1 G1 अ (B1. 4 ह्य; D5 त्व) षिष्टोममवाप्नुयात्; T2
G2-4 न दुर्गतिमवाप्नुयात्.

129 K3 om. 129 (cf. v.l. 127). — ^b K1. 2 T2
G2-4 प्रसूता; T1 प्रसूता (for प्रसूता). Ś1 K2 D3 भाविनी;
K8. 4 भावनी.

130 ^a Ś1 D1. 2 M2 तत्र. — ^b Ś1 De T2 G2 अधि-
गच्छति; B D4. 6 उपलभ्यते. — After 130, Ś1 K B1 D
(except D2. 4. 6) M1 ins.:

431* ततो गच्छेत् धर्मेश्च तीर्थसेवनतत्परः ।

[D1. 2 M1 रामेक्ष (for धर्मेश). Ś1 D1. 2 M1 तीर्थं त्रीलोक्य-
विश्रुतं; K1 तीर्थसेवी नराधिप.]

131 K4 om. 131-132. — ^{ab} B2-3 D4. 6 M2
ततो गौर्यास्तु शिखरं देव्याल्लोक्य. — ^c Ś1 तत्रा; K1. 5

शिखरं वै महादेव्या गौर्याल्लोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्राप्नोति कुरुद्वह ॥ १३४
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

M1 तमा (for समा). K1 ततः (for नरः). Ś1 K1 श्रद्धी;
B1. 4 श्रद्धः; D2 स्वर्गी; D2 T1 G2 M1 श्राद्धी; T2 G2 श्रद्धा;
M2 श्रीमान् (for श्राद्धः). — ^d K3 पुनः कुण्डेषु; B D4. 6
ततः कुण्डेषु; G2 देव (for स्तन). K1 संवसेत्. De ततः
कुण्डं समाविशेत्; G4 स्तनकुण्डे समा. — After 131, N
(except K4 D4-6) ins.:

432* स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।

[K3 पुनः (for स्तन). K1. 5 De D2 वाजिमेध (for
वाजपेय).]

132 K1. 5. 6 om. 132 (for K4 cf. v.l. 131). — ^b
D3 वाजिमेधफलं लभेत्. — D8 om. 132^{cd}.

133 M1 om. 133^{ab}. — ^a K2 B1-3 D5 ताम्रारुणं.
— K3 om. (hapl.) 133^b-134^a. — ^d K2 B2 Dn D1. 6
ब्रह्मलोकं; B4 (sup. lin.) स्वर्ग.

134 K3 om. 134^a (cf. v.l. 133). — ^a T2 G2
नन्दिन्याश्च; G2 M1 नन्दिन्याश्च (for नन्दिन्या). — ^b K1 De
M2 त्रिदशपूजितं; K2 Dn D5 देवनिषेवितं. — ^d Ś1 K2 Dn
D4. 6 om. प्र. K2 Dn D5 नराधिप; G2 न संशयः (for
कुरु). — After 134, D4. 6 ins.:

433* वाजिमेधफलं प्राप्य शक्रलोकं च गच्छति ।

135 ^a F3 कालेकं; D2. 4 कलिगां; T G2 कालिका;
G1 कालिन्यां; M1 कालिन्यां; M2 कालिकां (for कालिका).
— ^b K1 B Dn2. n3 D5 कौशिक्यारुणयोः; K2 Dn1 D2
कौशिकां; K4 कौशिक्यामुभयोः; D1. 2 कौशिकारुणयोः. K4
तथा; B4 Dn D4. 6 T2 G2 गतः; T1 पुरा; G1. 2. 4 पुनः
(for यतः). — ^c Ś1 K2 Dn D5 राजन् (for विद्वान्).

136 ^b Ś1 तदा; D1. 5. 6 तथा; G2 यत्र (for ततः).

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
 स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनं ॥ १३७
 सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।

तन्नामिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
 लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

C 3. 8142
 II J. 84. 162
 K 3. 82. 163

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपूर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

S वजेत् (for बुधः). K₂ कूपं देवनिषेवितं (cf. 131^b).
 — ^c) B₂ गवा (for छात्रः). K₂ 4 Dn D₁ 2. 8 T₂ G₂-4
 'श्रमं गवा. — ^d) K₂ T₁ M₂ दिवि (for भुवि).

137 ^a) Ś₁ काकमुखे; B₁ कोकं; T₂ G₂-4 कोकायुते.
 K₁ 2. 6 Dn D₁ 6 कोकायुत् (K₁ 'क') सुपस्पृश्य; K₂ कोका-
 तीर्थं ततो गत्वा; De D₂ M₂ कौ (M₂ को) कायुत् उ (D₂ 'लसु')-
 पस्पृश्य. — ^b) K₂ De जितेंद्रियः; B D₂ 4. 6 समाहितः
 (for यतं). M₂ उपवामपरायणः. — ^c) Ś₁ K B₂ Dn D₁ 6
 om. प्र. — ^d) K₂ 8 B₂ De Dn D₂ T G₂-4 पुरातनैः;
 D₁ 2. 9 'ने. — After 137, T₁ G₁ 2. 4 ms.:

134^a मृगनुक्तं समासाद्य विपात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।

[Cf. 138 and v.l.]

138 ^a) K₂ शक्रनदी; K₄ D₁ शक्रनद्यां; De D₂ 8
 सकृन्नदी (D₂ 'दी'); Dn₁ (before corr.). n₂ प्राक्नदी च;
 D₂ शक्रनिदां; T₂ G₂ मृगनुक्तं (cf. 134^a), G₁ सकृन्नलां.
 — ^b) B₁ पूतारमा; T₂ विपात्मा (for कृतात्मा). — ^d) B
 स्वर्गलोकं; T₂ G₂ ब्रह्मलोकं. Ś₁ पूज्यते भुवि मानवः
 (= 136^d). D₂ शक्रलोके च पूज्यते; D₂ स्वर्गलोके
 महीयते.

139 ^a) Ś₁ स्वर्णद्वीपं समासाद्य. — ^b) K₂ B₁ Dn D₂
 मेध्यं; S (except G₂) देवं. Ś₁ काञ्चनिसूदनं; K₁ 4. D₄ 6
 काञ्चनिसूदनं; Dn₂ D₂ 'निषूदकं; G₂ मुनिनिषेवितं (cf.
 110^b). Somo MSS. निषूदनं. De देवकुञ्जनिषेवितं; D₂
 मेध्यकुञ्जनिषूदनं.

140 ^a) Ś₁ K₂ D₁ 2 उदालकं; K₁ D₂ उदालके; K₂
 M₂ औदालके. De तदा राजन्; G₁ समासाद्य; M₂ महातेजाः
 (for महाराज). — Ś₁ om. (hapl.) 140^a-141^b. — ^c)
 K₁ 2. 6 Dn D₁ 2. 8 कृत्वा वै; De D₂ कृत्वा वै; M₁ कृत्वा तु
 (for कुर्वीत).

141 Ś₁ om. 111^{ab} (cf. v.l. 110). — ^a) K₁ B
 D₂ 6 ब्रह्मतीर्थं. — K₂ om. (hapl.) 111^b-112^a. — ^b)
 B₂ 4 M₂ ब्रह्मनिषेवितं; T₁ धर्मनिषेवितं; T₂ G₁-3 देवर्षि-
 सेवितं. — 111^c=113^c. — ^d) Ś₁ K (K₂ om.) Dn
 D₁ 2. 6 T₁ विमानस्थश्च पूज्यते (= 113^d)

142 Cf. 136^a. — K₂ D₂ om. 112^a (for K₂ cf.
 v.l. 141). D₂ T₁ om. 112-113. — Ś₁ reads 112-113
 after पुलस्त्य उ' of the next alhy. (83). — ^a) Ś₁
 K₁ 2 D (except D₂ 6, D₂ om.) अथ (for तथा). Ś₁
 चंडं; T₂ G₂-4 M₂ पंपां (for चम्पां). — ^c) Ś₁ दंडार्पम्; K₂
 Dn D₂ M₂ दंडार्पम्; K₂ दंडार्पम्; K₄ D₂ दंडार्पम्; D₂
 दंडार्पम्. Ś₁ K₂ Dn D₁ 2 अभिगम्या. K₂ Dn D₁ 2 तु
 (for [ए]व) K₁ B De D₂ 6 दंडार्पणं समासाद्य (B₁ 2
 चाभिवाद्य).

143 Cf. 137^a. — K₂ D₂ 'T₁ om. 113 (for D₂
 T₁ cf. v.l. 142). — ^a) B De₁ D₂ नवेडिकां; D₁ 2
 लल्लिकां; D₂ लवेडिकां; De₁ D₂ लवेडिकां. S (T₁ om.)
 ततो लल्लिकां (G₁ M₁ लवल्लिं; G₂ 4 लवल्लिं; M₂ लवेडिं)
 गच्छन्. — ^b) Ś₁ B De G₂ पुण्यनिषेवितानां; K₁ 2. 6 De
 D₁-4 M₁ पुण्योपशोभितानां. — ^c) = 111^c. K₂ De₂ वाजि-
 मेधं; D₁ 2 राजसूयं

Colophon om. in D₂. — Major parvan: Ś₁ Dn₂
 T G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: D₂ M₂ तीर्थयात्रा. N
 (except D₂, D₂ om.) T₂ G₂ (all om. sub parvan name)
 mention only पुलस्त्य (B₂ अगस्त्य) तीर्थयात्रा. — Adhy.
 name: T₁ तीर्थप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn₁ n₂ 81, Dn₂ M₂ (before corr.) 85, D₁
 88; S (M₂ after corr.) 83 — Śloka no.: Dn₁ 163,
 Dn₂ 161, Dn₂ 165, D₁ 155.

८३

C. 3. 8143
B. 3. 85. 1
K. 3. 83. 1

पुलस्त्य उवाच ।

अथ सैध्यां समासाद्य संवेधं तीर्थश्रुतमम् ।
उपस्पृश्य नरो विद्वान्मवेभास्त्यत्र संशयः ॥ १
रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्भु सुवर्णकम् ॥ २
कर्तोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।

83

1 After the ref., Śī reads 3. 82. 142-143. — ^a) K₃ T G संवेधे (G₁ संवेधे); B₁ D₅ संवेधा; B₂ संविहे; M संवेधे (for संवेधं). K₁. 3 B₃. 4 D₅ 8 तीर्थं उ (K₁. 3 B₄ T₃ G₃ 'थैयु' चमे. — ^c) K₁ ज्ञात्वा; K₃ Dn D₅ विष्ठां; D₅ राजन् (for विद्वान्). — ^d) K₃ Dn D₅ लभते नात्र सं; G₃ भवत्येव न सं.

2 ^a) K₃ रामचन्द्र; T₃ G₂₋₄ रामस्य तु. Śī K₁. 3 Dn D₅ प्रभावेण; T₁ प्रदानेन. — ^b) K₂. 3 D₅ D₄. 6 तीर्थराजं कृतं; D₅ तीर्थराजा कृतः; T₁ G₃ तीर्थराजीकृतं. T₃ G₃ इरे (for कृतं). — ^c) Śī K₁. 4 B D₅ Dn₃ D₁. 2. 4. 6 तं (for तत्). Śī K₃ D₅ Dn D₄. 6. 6 T₁ लौहित्यं; D₅ T₃ G₃ लोहितं; G₄ लौहितं. — ^d) K₁ T G M₃ विन्द्याद्भु; K₃ D₅ M₁ विष्ठां.

3 ^c) Śī K₁ सौत्रामणिमवा. — ^d) K₃ Dn D₅ प्रजापतिकृतो विधिः; K₃ पितामहविधौ कृते; K₄ D₁₋₃ T₁ G₁ M पितामहकृतो विधिः; B D₅ D₄. 6 शक्र (B₄ D₄. 6 स्वर्ग)लोकं च गच्छति (B₂ स्वर्गलोके महीयते); T₃ G₂₋₄ पितामहस्तल्लोकां.

4 ^a) K₃ Dn D₅ तत्र (for स्वथ). — ^c) T₃ G₂₋₄ M₃ अश्वमेधाद्.

5 D₅ om. 5-7. — ^a) K₃. 4 D₅ D₁. 3 8 (except M₁) च (for तु). K₃. 4 B₃ D₅ Dn₃ D₁. 2. 4. 6 8 परं (for [अ]परं). K₃. 3 Dn D₅ पारं (for द्वीपं). — ^b) K₃ Dn D₁. 6 मानवः; K₄ माधवः (for भारत). — ^c) K₃-4

त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवामुयात् ॥ ५
ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
शोणस्य ज्योतिरध्याश्व संगमे निवसञ्शुचिः ।
तर्पयित्वा पिन्दुदेवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।

Dn D₂. 3 T₁ G₁ M त्रिरात्रमुषितो. — ^a) Śī K₁ स्वर्गलोकमवा; K₃ Dn D₅ सर्वपापैः प्रमुच्यते.

6 D₅ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) G₄ नदीं (for ततो). Śī K D (except D₄. 6) M₃ गच्छेत् (for गत्वा). — ^b) K₃ Dn D₅ G₃ सर्वं (for नदीं). B₃ G₃ M₃ 'प्रमोचिनी'; D₁. 2 'प्रणाशि (D₃ 'श)नी'. — ^c) Śī K₁. 3. 4 D₅. 6 वैराजं; D₅ G₁ M विरजस; T₁ G₃ 'जा'; T₃ G₃ 'जास; G₄ 'जां. — After 6^a, D₁. 3 ins. :

435*

त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति.

7 D₅ om. 7 (cf. v.l. 5); M₃ om. 7^a-8^b. — ^a) Śī K₁ B₁ प्रभवं च; K₃ Dn D₅ प्रतेरेच; T₃ G₂₋₄ प्रजायेच. N (except D₁. 2; D₅ om.) कुलं. Śī K₁. 3 B₃ D₅ Dn D₅ पुण्यं; K₃ पुंसां; K₄ पुण्या; B₁. 2. 4 D₄. 6 पूत्वा. — ^b) Śī प्रणश्यति; D₁. 3 अपोहति (for व्यपो). — ^c) K₃. 4 B D₅ Dn D₄. 6 M₁ स्वः; D₅ स (for च). Śī K₁ नृप (for नरः).

8 M₃ om. 8^a (cf. v.l. 7); K₃ om. (hapl.) 8-10. — ^a) Śī K (K₃ om.) Dn D₅. 6 'रध्यायाः (for 'रध्याश्व). — ^b) K₃. 4 Dn D₁. 2. 3 नियतः क्षुचिः; T G ज्ञाति यो नरः.

9 K₃ om. 9 (cf. v.l. 8); G₄ om. 9-10; M₁ om. 9^a. — ^b) K₃ Dn D₅ प्रभेदे; D₁. 3 प्रभवेत्. B D₄. 6 कुलपुंगव. — ^c) K₄ D₁. 3 T₁ 'गुल्मम्.

10 K₃ G₄ om. 10 (cf. v.l. 8, 9). — ^b) K₁ कोशलायां; D₁ कोशलायां; T G₃ कोशलायां; G₁ कोशलायां;

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
 कोशलायां समासाद्य कालतीर्थं उपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्धात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
 ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेषफलं लभेत् ॥ १४

मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरं उपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्भुतः ॥ १७
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।

C. 3. 8168
B. 3. 86. 21
K. 3. 83. 21

G₂.M कोसलायां. — °) K₂ B D₂. ° ताजिमेष'. — After 10, K₂. 4 Dn D₂ (marg.) T₂ G₂ road 12^{ed}; all these MSS. except K₂ T₂ G₂ repeat it in its proper place.

11 K₂ T₂ G₂ om. 11-12. — °) Ś₁ K₂. 3 Dn D₂ कोशलां तु (K₂ च); K₁ G₂ M₂ कोसलायां; D₁. 2 कोशिलां तु; D₂ कोशलं तु; T₁ कोसलायां तु; G₁ कोसलां तु; G₂ कोसलायां; M₁ कोसलां तु. — °) K₂. 3 B₂-4 Dn D₁-3. 6 G₂. 4 M₁ कालतीर्थम्; D₂ वल्किाकालम्. — D₂ om. 11^{ed}. — °) Ś₁ K₁ D₁-3 G₁. 3 M ऋषभै' (for वृषभै'). G₂ सर्वपापविनिर्मुक्तो. — °) D₂ G₂ भवेन्नास्त्वत्र संशयः.

12 K₂ T₂ G₂ om. 12 (cf. v.l. 11). — °) Ś₁ K₁. 3 पुष्पवत्यास (K₂ 'सम्' (for 'वत्याम्'). — K₂. 4 Dn D₂ (marg.) T₂ G₂ road 12^{ed} after 10; all these MSS. except K₂ T₂ G₂ repeat it here. — °) Ś₁ K₁. 3 Dn D₂ (K₂ Dn D₂ all second time) लब्धत्वा; S विदेव' (for विन्धात्). — °) Ś₁ K₁ पुनाति च कुलं नरः; K₂ Dn D₂ (all second time) पुनाति स्वकुलं नृप.

13 G₂ om. (hapl.) 13. — °) Ś₁ K₁ 'तीर्थं. — °) Ś₁ K₁. 3 Dn D₂ ज्ञात्वा भरतसत्तम. — °) B D₂ D₂. 4. 6 दीर्घायुद्ध (D₂ sup. lin. 4)म्; T₁ दिव्यमायुरः; M दीर्घायुव्यम्. — After 13, Dn D₂ ins. a variant of 3. 82. 142:

436* तथा चर्यां समासाद्य भारीरच्यां कृतोदकः ।

वृषभस्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।

— Dn D₂ cont. with a variant of 3. 82. 143:

437* लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 °) K₂. 4 Dn D₂ अश्वमेध'; D₁-3 वाजपेय'.

15 K₂ G₂ om. (hapl.) 15. — °) B₁-3 D₂ D₁. 3. 4. 6 केदारं. — °) Ś₁ K₁ B D₂. 6 भरतर्वभः; D₂ नरपुंगव (for कुह'). — °) Ś₁ K₁ नरव्याघ्रः; K₂ नरश्रेष्ठो; D₂ D₁ M₂ नरश्रेष्ठः; Dn D₂. 3 कुक्षश्रेष्ठ (for नरो राजन्).

16 °) K₂ Dn₁. n₂ D₂ T₂ (orig.) G₂ नदीतीरम्; K₂. 4 D₁-3 'तीर्थम्'; Dn₂ T₂ (after corr.) G₂ 'नौरम्'; T₁ 'तीर्थ'; G₂ तत्र तीर्थम्. — T₂ G₂ om. 16^{ed}-18^{ed}. — °) Ś₁ K₁. 3 सूर्य' (for स्वर्ग'). B D₂. 6 परां सिद्धिं च गच्छति (=18^{ed}); Dn D₂ पूजयित्वा वृषभवजं.

17 T₂ G₂ om. 17 (cf. v.l. 16). K₂ om. from महादेवो up to तत्र (in 18^{ed}). — °) S (T₂ G₂ om.) वसते (for न्यवसत्). — °) G₂. 4 ब्रह्माविधि'. Ś₁ K₁. 3 अपि; Dn D₂ G₂. 4 सह (for वृत्तः).

18 T₂ G₂ om. 18 (cf. v.l. 16); K₂ om. तत्र (cf. v.l. 17). — °) D₂ स्वर्गलोकं (for परां सिद्धिं). B₂ विदति (for गच्छति). K₂. 4 पूजयित्वा वृषभवजं; D₂ D₁. 3 G₂ सिद्धिं च (D₁. 3 संसिद्धिं) परमां व्रजेत्; G₂ कुलं चैव समुद्धरेत्.

19 G₂. 4 transp. 19 and 20. — °) K₂. 4 D₁-3 पाण्ड्येषु; T₂ G₂. 6 वृषभं (for ऋषभं). — °) M पौंड्रेषु. T₂ G₂-6 नृपपूजितं. K₂. 4 Dn₁. n₂ D₁-3. 6 ऋषभं देवपूजितं. — °) K₂ D₂ वाजिमेषम्; M₁ पौंडरीकम्. — °) Ś₁ K₁-3 स्वर्गलोकं च. Ś₁ पूज्यते; K₁. 3 पूजिते; K₂ गच्छति.

Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and repetitions of the MSS. of S re-

C. 3. 8164
B. 3. 85. 21
K. 3. 83. 21

वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थं उपस्पृशेत् ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
सिद्धचारुगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।

consion are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS. were not all available here for checking. They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text.

20 G₂ 4 transp. 19 and 20. T₂ G₂ om. 20. — ^a) Ś₁ K₁ कौवेरी; K₁ कौवीरी (for कावेरी). — ^b) T₁ विस्तारामप्सरोगणैः; G₂ 4 आवृतमप्सरैः; M₂ वृतमप्सरसैः. — After 20, M₂ ins.:

438* कावेरीः संगमे चैव स्नात्वा दशगुणो भवेत् ।

सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महत्यामपोहति ।

21 K₄ om. 21. — ^b) K₂ B₁ 2. 4 D (except D₄ 6) T₂ G₂ 4 कन्यातीर्थम्. — G₄ om. 21^c-22^d.

22 G₄ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) Ś₁ K₁ 2 तीर्थं समा (for गोकर्णमा). — ^d) Ś₁ K₁ 2 सर्वलोकेषु विश्रुतं; D₁ 2 सर्वभूतनमः; D₂ सर्वपापैः प्रमुच्यते.

23 ^a) G₂ 4 M तत्र (for यत्र). — ^b) K₂ 4 B₂ 4 Do D₂ मुनयश्च (for ऋषयः). — G₄ om. 23^c-24^d. — ^e) T₁ भूताक्षैः; M₂ भूतयक्षाः (for भूतयक्षः). T₂ G₂ सिद्धचारुगन्धर्वाः सविंशचाः सहोरगाः.

24 G₄ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) K₄ Dn D₂ गन्धर्वैः. — ^b) K₁ D₁ 2. 3 G₁ M पत्न्याः (for पन्नगाः). T₁ G₁ सविंशचाः सहोरगाः; M₂ ऋषिसंवाप्सरोगणाः. — T₁ om. 24^d. — ^c) K₂ 4 D₁ 2 S (T₁ G₄ om.) चैव (for शैला). — ^d) Ś₁ K₁ 2 उपासंति; D₂ उपासते. K₂ य उपासंस्तुमापति; T₁ G₁ 2 M₁ महादेवमुपासते.

25 ^a) K₄ समासाद्य; Do समुद्रिष्य (for समभ्यर्च्य). S (except G₁) ईशानं तत्र आभ्यर्च्य. — ^b) Ś₁ K B Do

सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
दशाश्वमेधमामोति गाणपत्यं च विन्दति ।
उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
गायत्रीं पठते यस्तु योनिस्करजस्तथा ।
गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
संवर्तस्य तु विप्रर्वेर्वापीमासाद्य दुर्लभम् ।

D₁ 2. 4. 6 G₁ M दशाश्वमेधानामोति; Dn D₂ अश्वमेधमवाप्नोति. — ^d) S (except G₁ M₁) कुलं चैव समुदरेषु. — ^e) Ś₁ K₁ 2 तस्य; B₂ तच्च (for उपय). To avoid the solecism (उष्य), B₁ 2. 4 D₂ 4 उपोष्य द्वादशं रात्रं; Do उपोष्य द्वादशीं राजन्; T₂ G₂ 4 उपित्वा दशरात्रं तु. — ^f) B₂ 4 Do कृतार्थो (for कृतात्मा). K₂ 4 B₁ 2. 4 Do D₂ 4 जायते; D₂ तु भवेत्; M₂ भवति (for भवते). D₁ 2 नृप; M₂ प्रभो (for नरः). Dn D₂ पूतात्मा च भवेन्नरः; G₂ कृती भवति मानवः.

26 ^a) B D₄ 6 तस्मिन् (for तत). K₂ प्रवरः; K₄ B₂ Do Dn D₂ एव च; T₂ (corrupt) सस्येति (for एव तु). — ^b) Dn D₂ पूजितं; G 'सुत्तम्.

27 ^a) D₂ S योत्र (for यस्तु). — ^d) B Do D₄ 6 'जो द्विजः (B₂ 'जो नरः); T₁ G₁ 2. 4 M 'संभवः. T₂ G₂ योनिस्कारसंभवः. — ^e) Ś₁ K₁ 2 B₂ D₂ T₂ G₂ 4 गाथां (for गाथा). K₂ Dn D₂ च (for the first वा). Ś₁ गीथिकां; K₁ 2 D₂ T₂ G₂ 4 गीतिकां; Do गीथिका; Dn₂ D₄ Cn गायिका; Cnp गीतिका (as in text). K₁ 4 B₂ Dn D₂ G₁ चापि; K₂ (marg. sec. m.) तत्र (for चापि). — ^f) D₁ 2 सर्वैः; T₂ G₂ 2 तत्र (for तस्य). D₂ तदा; T₂ G₂ 4 नरः (for नृप). — After 27, Ś₁ K₁ 2 B D (except D₁ 2) ins.:

439* अमाह्वयस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणयति ।

[B Do D₄ 6 पठतः सावित्रीं तु (for सावित्रीं पठतस्तु).]

28 ^a) Ś₁ K₁ ब्रह्म (for विप्र). — G₄ om. 28^d. — ^b) Ś₁ K₁ 2 रूपभागी च भवति. — ^d) Dn D₂ प्र (for एव).

29 ^a) Ś₁ वीणां; K D (except D₁ 2) वेणां (for वेणां). — ^b) Ś₁ K₁ 2 तपयन् (for वेत्). K₂ 4 Do

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
 ततो वेष्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 ग्रहसंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
 मयुः शोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 ततो भवामोति वासुकेर्लोकमाम्नायात् ॥ ३०
 गवामर्याः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 वेष्णां दासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्सर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
 कुशधुवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
 ततो देवहृदे रम्ये कृष्णवेष्णाजलोद्भवे ।

जातिमात्रहृदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ।
 अग्निदोमशतं विन्देद्भगनादेव भारत ॥ ३५
 सर्वदेवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 जातिमात्रहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्सरो नरः ॥ ३६
 ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
 दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुक्रस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।

C. 3. 8185
B. 3. 83. 43
K. 3. 83. 43

Dn Ds त्रिरात्रोपेवितो नरः. — ^a) Ks Do नृप (for नरः).
 S विमानमधिगच्छति.

30 ^b) Ks पुण्याः; S नदीं (for नित्यं). — ^c) Ks Do
 गवां मेधम् (for गवामयम्). Śi K1. s D1. s अवाप्यैव
 (for अवाप्नोति). Ds गोमेधस्य फलं प्राप्य; S अवाप्य गोमेध-
 फलं. — ^d) Dn Ds उत्तमं (for आम्यायात्). B Do Ds. s
 वायुलोकं च गच्छति; Ds Gs वायु (Gs वसोर) लोकमवाप्नायात्.

31 ^a) Śi K1. s सिधुगाः; Ks. s D (except Ds)
 वेणायाः; T₂ Gs Ms वेष्णायाः. — ^b) Ks. s Dn Ds. s S
 (except Ms) वाजिमेधफलं; B₂ Do गोसहस्रं. Śi K1. s
 वाजपेयमवाप्नायात्. — After 31^{ab}, D1. s ins.:

440* बाहुदासंगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— B₂. s G1. s om. (hapl.) 31^{cd}; B1. s read it in marg.

32 D1. s M1 om. (hapl.) 32-33. — ^a) K1 Ds
 'स्थानं'; Ks B1. s. s Do Ds 'स्थानं' (for 'स्थानं'). — ^b) Śi
 K1. s B₂ Dn Ds. s Gs Ms त्रिरात्रोपेवितो. — ^c) Śi
 K1. s लब्ध्वा; Ks. s B D (D1. s om.) विद्यात् (for
 विन्देत्). — ^d) B₂. s विदति (for गच्छति). Śi K1. s
 'लोके महीयते.

33 D1. s Gs M1 om. 33 (for D1. s M1 of. v.l. 32).
 — ^a) K1 शशः; B1 शक्रः (for कुशः). Do Gs कुशं (Gs
 कुशः) ह्रवं समासाद्य. — ^b) Do पुण्यं राजपुण्येति. — Do
 om. 33^{cd}. — ^c) Ks. s B Ds. s त्रिरात्रोपेवितः. — ^d)
 Śi त्वश्वमेधः; Ks G1 वाजिमेधः; B Ds गोसहस्रं; Ds T₂
 Gs. s इयमेधः. T1 विदेहदु सुवर्णकं.

34 ^a) Ks T1 Gs. s Ms पुण्ये; Do चैव (for रम्ये).

— ^b) Śi K1. s Do Dn Ds. s 'वेणा'; Ks. s D1. s 'वेष्णा'
 (for 'वेष्णा'). — After 34^{ab}, T₂ Gs. s repeat 31^{ab}
 (v.l. गोसहस्रं for वाजपेय'). — ^c) Ks D1. s पितामहः;
 B1. s Do Ds. s ज्योतिमात्रः; B₂. s ज्योतिर्मात्रः; Dn Ds
 जातिस्सरः. Śi K1. s Dn Ds Gs स्नात्वा (for चैव). — ^d)
 Ks [अ]पि च (for नृप). Śi K1. s Dn Ds Gs भवेज्जातिस्सरो
 नरः (Gs नृप) (= 36^d).

35 T₂ Gs. s om. 35-36. — ^a) Ks. s Dn Ds. s. s
 Gs Ms 'फलं' (for 'शरं'). Śi K B Ds Dn Ds. s Ms
 विद्यात्; Do Ds. s M1 विद्यात् (for विन्देत्). — ^d) B₂
 तत्र तु (for भारत).

36 T₂ Gs. s om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) Dn Ds
 ततः सर्वं (for सर्वदेव'). — ^b) Ks भवेज्जातिस्सरो नरः
 (= 36^d). — Śi K1. s. s Dn Ds. s om. 36^{cd}.

37 Śi K1 om. 37. T G read 37-39 after 42.
 — ^a) Ks D1. s तत्र (for ततो). Ks वाप्याः; Ks D1. s
 प्राप्य; B Do Dn Ds. s वापीं (Dn वापीं); Ms व्यास (for
 स्वाप्य). Ks B₂ Ds समासाद्य; T₂ Gs महपुण्यं (for
 महा). — ^c) Ds. s T1 G1 M 'परो.

38 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — ^b) Śi K
 D (except Ds. s) पुण्यं राजन् (for महा). — ^c) Śi
 K1. s Dn Ds. s T1 Gs तस्य (for तत्र).

39 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — ^a) D1. s
 प्राप्य (for स्नात्वा). — ^b) Śi K1. s शुक्रं (for शुक्रः). T
 G विदेहदु सुवर्णकं (cf. 40^d). — T G om. 39^{cd}.

40 ^a) T₂ Gs. s Ms तत्र (for ततः). K1 S (except

C. 3. 8186
B. 3. 85. 43
K. 3. 88. 43

रामतीर्थं नरः स्नात्वा विन्ध्याद्रु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टास्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिनारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६

पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिचक्षदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८ ॥
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्दीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G₂ शृणुकरं; K₂-4 B₁. 2. 4 D (except Dn) सूरारकं.
— ^a) D₂ M₁ विद्याद्; T G M₂ विदेद् (for विन्धाद्).

42 D₁ om. (hapl.) 42^a (together with 41^{bcd});
D₂ M₁ om. (hapl.) 42^{ab} (together with 41^{cd}); G₂
om. 42. — ^a) K₂ सुर; T G₂. 3 देवपदं; M₂ गति. Dn
D₂ गत्वा (for गच्छेत्). — ^a) Ś₁ K B₂ Dn D₁. 2. 3 T G₂
तदेवाप्नोति. D₁-3 भारत (for मानवः). — D₂. 6 repeat
89^{cd} for 42^{cd}. — After 42, T G read 37-39.

43 ^b) K₂ D₁-3 समाहितः (for जिते). — ^a) D₂ T₁
G₁ M पयधत्र; T₂ G₂ पयामास (for पयसत्र). — ^a) Ś₁
K₁. 3 B D₂. 6 M₁ मुनीन्; D₂ D₁-3 ऋषीन् (for ऋषिः).
Ś₁ K₂ सारस्वतात् (for स्वतः). Ś₁ K₁. 2 तथा (for पुरा).

44 ^a) K₂. 4 D₁-3 ततो (for तत्र). Ś₁ K₁. 3 Dn D₂
वेदेषु नष्टेषु; M₂ वेदान्पुनर्नष्टात्. D₁. 3 च (for तु). — ^b)
Ś₁ K₂ G₁ मुनिद्; K₂. 4 D₂ D₂ M₂ ऋषिद्; D₁. 2. 3 ऋषेद्
(for मुनेद्). — ^{cd}) K₂. 4 D (except D₁. 4. 6) M₂ ऋषी-
णामुत्तरीयेषु (M₂ संतरीये तु). The same MSS. except
M₂ उप (Dn D₂ सूप) विष्टेषु भारत.

45 ^a) Ś₁ न्यायं (for न्यायं). — ^b) T₂ G₂-4 सकृद्
(for सम्यग्). K₂ D₂ D₁-3 G₁ उचारि (for उचारि). K₂
B₁. 4 Dn D₂-4. 6 ह; D₁ हि (for च). — ^a) K₂. 4 D₂
Dn D₁-3 तत्सर्वं; B D₂ T₁ M (by transp.) तस्य तत्.
Ś₁ K₁. 3 तच्च तस्योपतिष्ठते.

46 ^a) T₁ G₁ M₁ तथा; T₂ G₂-4 यथा (for हरिद्).

K₂-4 D (except D₂) तत्र (for देवो).

47 Ś₁ K₁. 2 om. (hapl.) 47^b-48^a. — ^b) D₂ सह
शतक्रतुः. — ^a) D₂. 2. 3 D₂ T₂ G₁-3 मासुः. — ^a) K₂
D₁-3 G₂ याजनार्थं (or 'यै'); Dn₁ T G₁-3 M₂ याजनार्थं.
Some MSS. 'द्युतिः'.

48 Ś₁ K₁. 2 om. 48^a (cf. v.l. 47). — ^a) K₂. 4 B₂
देवदृष्टेन; B₁. 2. 4 D₂ D₁-4. 6 M₂ वेद्.

49 ^a) Ś₁ तत्रैव; K₂. 4 D₂ D₁-3 M₂ वै देवान्; Dn D₂
तत्राग्नि (for वै तत्र). T₁ आज्येन रूप्यभागेन. — ^b) K₂. 4
D (except D₂. 6) तर्पेत्स्वित्वा (for तर्पितास्तु). K₁ तं; T₂
G₂-4 च (for तु). — ^c) K₁. 3 त्रिविष्टपं; Dn D₂. 6 स्वभ-
(D₂ 'भु')वनं (for त्रिभु). — ^a) Dn D₂ कर्म (for सुखम्).

50 ^a) Ś₁ K D₂ Dn D₁-3. 6 प्रणश्यत्यस्त्रिलं; B D₂. 6
विनश्यते सप्तः. — ^a) K₁. 2 D (except D₁-3) T₂ G₂-4
स्त्रिया वा.

51 ^a) Ś₁ K 'लोके बसेद्राजन्. — ^a) Ś₁ K₁. 2 M₁
पुनीयाच्च. D₂. 6 पुनः (for नरः). K₂. 4 D₂ Dn D₁-3. 3
T G M₂ कुलं वैव तस्यद्वारे.

52 G₂ om. 52. — After 52^a, D₁. 3 ins. :

441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।

तत्राभिषेकं कुर्वीत.

[Cf. 55^a-56^a.]

On the other hand, T₁ ins. after 52^a :

442*

ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
आत्मानं साधयेच्च गिरौ कालंजरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
तत्रामिवेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुचमम् ।
यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
पुर्मास्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८

ब्राह्मणभोजयित्वा तु.

— ^a) T₂ G₁₋₃ पितृ (for पितृन्).

53 ^a) B₂ T₂ G₂₋₄ तत्र; Dn₁. n₂ D₂ अत्र (for ततः).
K₂ पुण्यजलं; T₁ काळाजने; T₂ G₂ कारंजरे. Dn₁. n₂ D₂
नाम (for गत्वा).

54 ^a) K₁. ३ यस्मै नं; Dn₁. n₂ D₂ योऽस्मात्; (D₂ 'तं');
G₁ योऽस्माकं; M योऽस्मानं (for आत्मानं). Dn D₂ चापं;
T₂ G₂₋₄ तारं (for साधं). — ^b) T₁ काळाजने; T₂ G₂
कारंजरे. — ^c) Ś₁ K₁. ३ महीयेत; Ś स एष्येत (for महीयेत).
K₂ D₁₋₃ महीयते स्वर्गलोके.

55 ^b) K₁. ३ नरोत्तमः (for विशां पते). — ^d) Ś₁ K₁. ३
B₂ Dn D₁. ३ सन्ने (for नदीं). K₁. ३ G₂ 'प्रमोचिनीं; Dn
D₂ 'प्रणाशिनीं.

56 ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ कुर्वीत (for कुर्वाणः). — ^d) T₁
लभेत् (for व्रजेत्). Ś₁ K₁. ३ परां सिद्धिं च गच्छति; T₂
G₂₋₄ तथा खानाद (G₂ खानम)नुत्तमम्.

57 ^a) K₂. ४ D (except D₂. २) G₂ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र).
— ^c) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र). K₂. ४ Do Dn D₁. ३. ३
M₂ नित्यं; M₁ सेनो (for देवो). Ś₁ K₁. ३ B₂ G₁ 'देवो
(for 'सेनो). D₂ (sec. m. on pasted slip) यत्र वै पागना
राजन्. — ^d) K₂. ४ Do Dn D₁. ३. ३ G₂ गुहः (for नित्यं).
Ś₁ K₁. ३ विशुः; K₂ Do [3] नवः; B₂ स्थितः; T₁ गुहः (for
नृप).

58 ^a) K₂. ४ Do Dn D₁. ३ M₂ तत्र गत्वा; D₂ तत्र
जात्वा; D₂ तत्र तीर्थे (for पुर्मास्तत्र). Dn D₂ M₂ नृपश्रेष्ठ.
— ^c) Ś₁ K₁. ३ 'तीर्थं समासाद्य. — D₁. ३ om. from 58^d
up to अभिगम्य (in 59^c). — ^d) G₁ ब्रह्मचारी समाहितः
(= 63^b). — After 58, T₁ ins.:

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६१
ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

. 3. 6210
. 3. 85. 66
. 3. 83. 68

443* ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।

whilo G₁ ins.:

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D₁. ३ om. up to अभिगम्य (cf. v.l. 58). — ^a)
K₂ D₂ M₂ 'वृत्तो (for 'वृत्त्य). D₂ (sec. m. on a pasted
slip) तत्र चैव वसित्वा तु. — ^b) K₂ D₂. ३ 'श्रेष्ठ' (for 'ज्येष्ठ').
— B₂ om. 59^d.

60 ^a) T₂ G₂₋₄ यत्र (for तत्र). Do हरो; Dn D₂
कूपे (for कूपो). — ^b) B₂ Dn₁. n₂ D₂ विश्रुता. — ^c) B
Do D₂. ३ M यत्र; T₁ तस्य (for तत्र).

61 G₂ om. 61. — ^b) K₂ D₂ G₁ M₂ चाभिः; D₁. ३
M₁ चैव; D₂ चापि (for चापि). Ś₁ K₁. ३ Dn D₂ पितृ-
देवार्चने रतः; K₂ Do ब्रह्मचारी समाहितः (= 63^b). — ^c)
Ś₁ K₁. ३ प्रीतो; D₂ कृत्वा (for पूतो). — ^d) Ś₁ K₁. ३
गच्छेत् (for 'त').

62 ^a) Ś₁ K₁. ३ गच्छेत् धर्मज्ञ; K₂ B₂ D₁₋₃ 'शरश्रेष्ठ;
Dn D₂ T₂ G₂₋₄ 'त राजेन्द्र. — ^b) Ś₁ K₁ शृङ्गवीरपुरं; T G
शृङ्गिबेरं; M शृङ्गिबेरं. Ś₁ K₁₋₃ Do D₂. ३ प्रति (for
महत्). — ^c) Ś₁ K₁. ३ तीर्थे (for तीर्णो). B₁ M₁ 'प्राज्ञ;
B₂ 'प्राज्ञो (for 'राज). — After 62, Dn D₂ ins.:

445* तस्मिन्तीर्थे महाबाहो ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 ^b) K₁ B Do D₂. ३ जितेंद्रियः (for समा). — After
63, B Do Dn D₂. ३ ins.:

446* ततो मुजवन्तं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।

[Cf. 3. 82. 79^{ab}.]

64 ^b) K₂. ४ D₁₋₄. ३ समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च).
K₂ T₂ G₂₋₄ यथाविधि (for नर). Ś₁ K₁. ३ Dn D₂ अभि-
वाद्य च भारत. — ^c) K₂ D₁₋₃ B (except T₁) 'वृत्तो (for

C. ३. ८२११
B. ३. ८५. ६८
K. ३. ८३. ६८

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्विगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैऋताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यमिकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९

* वृत्त्य). — After 64, Ś1 K B2. 4 Do Dn Ds. 5 ins.:
447* तस्मिन्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

[Ś1 K1. 3 च (for तु). B2 नरः कुप्यां; Do नर कूर्च्य
(Do 'ज्य') (for तु जाह्नव्यां).]

65 ^b) K2 ऋषिसंस्तुतं; D1. 3 'मिष्टुतं; S (except M1)
'भिः स्तुतं.

66 ^a) K2 B Do D4. 6 M2 सिद्धाश्च. — ^b) B D4. 6
नियताः; M1 निरताः (for नैऋताः). K2. 4 Do Dn D1-3. 5
T G M2 पितरो लोकसंमताः (T2 G 'सत्तमाः). — ^d) K1-3
S तथैव. B D4. 6 च महर्षयः; T2 भरतर्षभ and परमर्षयः
also (as in text).

67 G4 om. 67. — ^b) Ś1 K1-3 Dn Ds [S]मलाः;
Do गणाः (for ऽपरे). — ^c) T2 G2. 3 सुपर्णनागा (for
नागाः सुपर्णा). B1 सरितः सागराश्चैव (=68^a). — ^d) K
B2-4 Do D4. 6 चक्रचरा (K4 'च'रा); D1. 3 च प्रवरा; M1
च खचरा (for चक्रचरा). B1 तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे (=67^b);
T G1-3 M2 सिद्धाश्च परमर्षयः.

68 ^a) Ś1 K2. 4 Do D1-3 M1 शैला (for चैव).
— ^b) Dn Ds [अ]पि च (for तथा). — Ds om. 68^a-69^d.

69 Ds om. 69 (cf. v.l. 68). — ^a) K4 D1. 3 S
(except M1) त्रीणि चाप्यमि (K4 D1. 3 'त्र'कुण्डानि. — ^b)
Dn2 T2 G2-4 तेषां (for तेषां). K4 B1. 2. 4m Dn1. n2
D1. 3. 5 T1 G1 M मध्येन; Do मध्ये तु (for मध्ये च).
— ^c) K1 T G2-4 अपि (for अङ्गिरः). K4 B1. 3. 4 Do Dn
D1. 3. 5 वेगेन (Do प्रयागं) समतिक्रान्ता. — D1. 3 om.
69^d-70^a.

70 D1. 3 om. 70^a (cf. v.l. 69); K2 om. 70. — ^a)

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च सृतिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

Ś1 K1. 3 यत्र; K4 Dn Ds. 6 S देवी (for तत्र). — ^b) D1. 3
सर्वे (for त्रिषु). — D1. 3 om. 70^a. — ^c) M2 समागता
महाभागा. — Ds om. 70^d-71^a. — ^d) Ś1 संमिता; K1. 3
संमिता; S सततं (M2 यमुना). B2. 4 Do लोकपावनी;
D2 'भावनी.

71 Ds om. 71^a (cf. v.l. 70). — ^a) Ś1 K1. 3. 4
Ds Ds. 6 मध्ये; T1 सार्धं (for मध्ये). — ^b) Do पृथिवी-
(for पृथिव्या). — ^c) K1 B2 Dn1. n2 D4-6 'स्थानम् (for
'स्थानम्). — ^d) K2. 4 Do D1-3 मुनयो (for ऋषयो).

72 ^a) K4 D1. 3 प्रयागे; D2 प्रयोगे. K2 अप्रति; K2
D1-3 T1 M2 संप्रति; G4 सुप्रति. — ^b) B Do1 Ds M1
उभौ (for तथा). — ^c) Ś1 K1. 3 चैवा (for चैव). K2. 4
Do D1-3 भोग (K2 तोय; D2 भग/वत्यपि या चैवा. — ^d)
K2 वेदिका; K4 D (except D4. 6) वेदिरेषा; S नदी प्रोक्ता
(for वेदी प्रोक्ता). B1. 3. 4 M2 'पते (for 'पते).

73 ^a) Ś1 K1. 3 ततो; T2 G2-4 यत्र (for तत्र). D1. 3
T2 G2-4 M2 देवा (for वेदा). K2 transp. वेदा and
यज्ञा. — ^b) K2 'संति; B Do D4. 6 T G2 M2 'संत (for
'सन्ते). — ^c) Ś1 K1. 3 M1 मुनयश्च. Dn Ds तपोधनाः.
— ^d) K1-3 B D (except Ds. 6) 'धरा; M 'परा (for
'चरा). Dn Ds G1 नृपाः (for नृप). T1 तथा चक्रचराधिपः.

74 ^a) B2 Dn Ds T1 नाम (for नास्ति). — ^c) N
(except D1-3) प्रयागं; M2 'ने. — ^d) K2 B D (except
D1-3. 6) प्रवत्यधिकं. Ś1 वभी; K1. 3 T2 G2-4 प्रभो;
K2 भवेत्; D1. 3 युधि (for विभो).

75 ^a) Dn Ds G2 गमनात्तस्य. K2 भवणाच्च प्रयागस्य.
— ^c) Ś1 K1 B2-4 Do Dn1 दृष्टिकालभनात्; B1 Dn2. n2

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकात्मन्नाद्यापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
 तत्रामिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितं व्रतः ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 तत्र दत्तं ह्यश्वमपि महद्भवति भारत ॥ ७७
 न वेदवचनाच्चात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागभरणं प्रति ॥ ७८
 दश तीर्थसहस्राणि पृथिकोऽव्यस्तथापराः ।
 येषां सानिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
 चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रामिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमाप्नुयात् ॥ ८१
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

3. 8242
 3. 85. 89
 3. 83. 99

D1. 2. 4. 6 सुत्युकालभयात्. B1 Dn Ds चापि (for वापि).
 — 4) B D4. 6 सर्वपापैः; Ds सर्वपापात्; M1 नरः पापैः.

76 Dn1 om. 76. — 5) Ś1 K1. 2 Dn (Dn1 om.)
 Ds लोकविश्रुते; D1-3 संशितव्रतः; Gs सागरस्य च; M1 स
 श्रितव्रतः. — 6) Ś1 K Ds D1-3 तुष्यं (for पुण्यं). Ks. 4
 Ds D1. 2 T G1. 2. 4 M फलमाप्नोति; B D4. 6 सु (B2 स)-
 महदा; Ds रूपमवा (for स फलमा).

77 5) Ś1 K1. 2 Dn Ds. 6 Ms अभि- (K1 अपि also
 as in text); M2 इति. Ś1 Ks Dn Ds संस्कृता; Ds संमता
 (for संस्कृता). — 6) Ks. 4 D1-3 यत्र दत्तं; B1-3 Dns
 D4. 6 दत्तं तत्र (by transp.); B4 Ds S (except G4)
 अत्र दत्तं. B Dns D4. 6 स्वरूपमपि; S (except M1) हि
 (T1 G1 Ms सु) सूक्ष्मं च.

78 Stanza recurs (sometimes with v.l.) in
 many of the Purāṇas e.g. Agni, Padma, Matsya,
 Kūrma, etc. — 1) B1. 2 T2 G2 वेदं (for वेद). — 4)
 B D1-3 प्रयागे (for प्रयाग). Ks -शरणं; B4 (as in
 text) S -गमनं (for -भरणं). Ds प्रयागेऽप्येव वेदं प्रति. Cf.
 Kāthotresāchandra Chāṭṭopādhyāya, *Jour. of the U.P.
 Hist. Society*, vol. 10, pp. 65 ff.

79 5) Ś1 Ks. 2 B Dn Ds पटिः (B2 शतः); M1 दवा
 (for पटिः). — 6) Ś1 K1. 2 येषां तत्रैव सानिध्यं.

80 Ds om. (hapl.) 80-82. — 1) Ś1 T चातुर्वेदे च;
 Ks D1. 2 चातुर्वेदेषु; Ks B2-4 Ds Dn D4-6 चा (Ds. 6 च)-
 तुर्वेदे च (Ks -वेदेषु); B1 सर्ववेदेषु; G1. 2 M1 चातुर्वेदे च;
 G2 चातुर्वेद्या च; G4 Ms चातुर्वेद्य च. — 6) T2 G2-4 तत्र
 (for एव).

81 Ds om. 81 (cf. v.l. 80). — 1) B D4. 6 ततो
 (for तत्र). — 4) Ś1 K1. 2 om. सः. Ks D (except
 D4. 6; Ds om.) S (except M1) 'फलं लभेत् (for
 'मवाप्नुयात्).

82 Ds om. 82 (cf. v.l. 80). — 1) Ś1 K1. 2 ततो;
 G1 यत्र (for तत्र). T2 G2-4 गंगा; G1 'प्रभवने. — 4)
 Ks. 2 B2 T1 गंगायाः. — After 82, K1. 2 B Ds Dn
 D4. 6 ins. a passage given in App. I (No. 13).

83 1) Ks Dn1 D1. 2. 6 S सिद्धि- (Gs 'द्वि') (for
 सिद्धि-). Ks. 4 B D T1 G1 M च (for तु). B1. 2. 4
 D4. 6 विज्ञेयं; T2 G2-4 तत्रैव (for तज्ज्ञेयं). — 4) Ś1 K1. 2
 'तीर्थ-; Ks G4 'तीरं (for 'तीर-). — After 83, T2 G2-4
 Ms read 86^{ed}, all MSS. except Ms repeating it in
 its proper place.

84 1) T2 G2 सर्वं (for सर्वं). — 5) T2 G2-4 आत्म-
 नोपि (for आत्मजस्य). Ś1 K Ds वा; T2 G2-4 यत् (for
 च). — 6) B Ds D4. 6 सूक्तं चैव (for सुहृदां च). D1. 2
 M1 वा (for च). T G सप्तेतानां (for जपेत्कर्णे). Ds
 सुहृदां सत्यशीलानां. — 4) D1-3 वा (for च). Ś1 K1. 2
 शिष्यायानुगताय च.

85 1) Ks. 4 B D धन्यम्; T2 Gs. 4 धर्मम्; M सत्यम्
 (for धर्म्यम्). Ś1 K B2-4 D Ms मेध्यम् (K1 वापि); B1
 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्). — 5) Ś1 K B4 Ds Dn Ds-6
 Ms स्वर्ग्यम्; B2. 2 स्वर्ग्यम्; T1 सत्यम् (for मेध्यम्). Dn
 Ds अनुचमं (for इदं सुखम्). D1. 2 इदं स्वर्ग्यं वे सुखं.
 — Gs om. 85^{ed}. — 6) N इदं पुण्यमिदं (B1. 2. 4 तमं;
 D4. 6 तरे). B2 Ms धर्म्यम्; T2 G1-3 राजन् (for रम्यम्).

C. 3. 8242
B. 3. 85. 100
K. 3. 83. 100

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयादभित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैर्विभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सन्निः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१

नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्बुद्धिर्न नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्विगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवामितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं मीप्स्य प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५
नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
मीप्स्यश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— ^a) N M₂ पावनं धर्मं (K₁ s. 4 D₆ D₈ धर्मः; B₂ रम्य)-
सुप्तम्.

86 ^a) B₁ s. 4 (*sup. lin.* as in text) प्राज्ञः; S (except
T₁ M₁) पुण्यं (for गुह्यं). — ^b) T₂ G₂-4 'प्रणशानं'. — M₂
roads 86^{cd} after 83; T₂ G₂-4 read it (for the first
time) after 83, repeating it here. — ^c) Ś₁ D₁ s. 2 तु
(for च). — ^d) K₃ s. 4 D (except D₄) निर्मलः स्वर्ग (D₆
सुख)मामुयात्. — After 86, B D₆ (om. lino 4) Dn
D₄ s. ins.:

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपञ्चशतमं शिवम् ।

मेधाजननमयं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमामुयात् ।

महीं विजयते राजा वैद्यो धनमवामुयात् ।

शूद्रो यथेप्सिताम्कामाप्नोषाणः पारगः पठन् ।

87 87^a=(var.) 1. 56. 14^b. — ^b) Ś₁ K₁ s. 4
D₂ s. 3 तीर्थवंशः; S तीर्थं पुण्यं. Ś₁ K₁ s. 4 B₂ Dn D₁-3. 5
नरः (for सदा). — ^c) B₂ s. 4 D₆ Dn D₂ s. 6 M₁ स्वं; B₂
D₂ T G M₂ च (for स). Dn₂ स्मरते नित्यं; S (except
M₁) बह्वीः स्मरते (M₂ 'ति) (by transp.). — ^d) Ś₁
K₁ s. 4 D₁-3 पूज्यं (for मोदते).

88 ^a) S अग्न्या (for गम्या). — ^b) K₃ उत्तमानि;
T₁ G₂-4 M₂ आगमानि (for अगं). — ^c) Dn₂ सात (for
तानि). K₃ D₆ गम्यानि (for गच्छेत).

89 G₄ om. 89^{cd}. — ^a) K₃ भूतानि; Dn D₆ M₂
स्नातानि; D₁ s. G₁ कृतानि; G₂ s. भुतानि. D₂ तथा चैव
कृतैर्विभिः.

90 ^a) Ś₁ K₄ D₁ s. कौतेय (for कौरव्य). — ^b) Ś₁
K₁ s. Dn D₆ वर्षयन्; K₄ 'ति; D₂ 'येत्.

91 ^a) T G₁-3 भाषितः. K₄ D (except D₁-3) M₁
करणैः. K₃ पूर्वैः. G₄ कारणैः पूर्वमासीत्. — ^b) K₃ s. 4 D₆
Dn D₂ s. शास्त्रानु; D₄ s. सिष्टार्थैः; D₁ s. शास्त्रानुवर्तिभिः;
S शास्त्रार्थदर्शिभिः. — After 91, T₂ G₂-4 ins.:

449* सन्निः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ।

92 ^a) K₃ s. 4 D (except D₄ s.) T₁ नाव्रती. T₂ G₂-4
नाकृताचारो. — K₄ D₁-3 transp. 92^b and 92^c. — Ś₁
om. 92^{cd}. — ^d) T₂ G₂ कर (for वक्र).

93 ^a) G₁ त्वया यत्स्वयं; M₁ त्वया सम्यक्त्र. — ^b)
K₄ B₁ D₆ D₁-3 धर्मानुदर्शिना; B₂ D₄ s. 'नुवर्तिना. — ^c)
B D₆ D₄ s. तर्पितास (for तारितास). Ś₁ तेन; K₃ सर्वैः; G₁
ते च (for सात). Dn D₂ पिता पितामहश्चैव (D₂ 'महा ये
च); T₂ G₂-4 पितरस्तात सर्वे च. — ^d) T₂ G₂-4 तारिताः
(for सर्वे च).

94 ^a) D₄ s. transp. धर्मेण and धर्मज्ञ. — ^b) T₂
G₂ s. 'रक्षिताः.

95 ^a) Dn₁ ns D₂ s. स्वं (for च). S स्वं (for वै).
— ^b) Ś₁ K₁-3 D₆ वासवो यथा; B D₄ s. शा (B₁ श)श्वा-
नय. — ^c) T₂ G₂ कीर्तिञ्च महती. — ^d) D₄ s. भुवि प्राप्स्यसि
सा; T₂ G₁ s. 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती.

96 K₃ om. 96. — ^a) Ś₁ K₁ s. [अ]पि; T₁ M₂ हि
(for [अ]भि). Ś₁ K₁ s. D₆ Dn D₂ s. [अ]नुज्ञाप्य; S (except
M₂) [अ]नुज्ञातः (for [अ]नुज्ञाप्य). — ^b) T₂ G₂-4 पश्यता-
मेव सर्वेषां.

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्यार्घ्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्तस्यैव धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिविद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कल्पमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुहालकस्तथा ॥ १०३
 शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितधुतिः ।

C. 3. 8266
 B. 3. 85. 123
 K. 3. 83. 123

97 ^b) K₂ 'दर्शनः'; K₄ B₁ (in as in text). s. 4
 D₁₋₄. s. T₁ M₁ 'दर्शनात्'. — ^c) Ś₁ K₁. s. 'दर्शनादेव.
 — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ उपचक्रमे (K₂ संचरिष्यति); Dn D₆ परि-
 चक्रमे. — After 97, B Dc Dn D₄. s. ins. :

450* एवमेधा महाभाग प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।

तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L. 1) B₁. s. Dc 'राज'; B₂. s. Dn D₆ 'भाग (for
 'भाग').]

98 K₂ om. (hapl.) 98^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁. s. पृथिव्यां.
 K₁ B Dc D₆ पर्यटिष्यति. — ^c) Ś₁ K₁. s. 'सहस्राष्ट्र्यं'; K₂
 B₂ Dn D₂ T₁ G₁ 'शतं साम्रं'; K₄ B₁ 'शतसाम्रं'; Dc 'शतं
 चान्यत्'; T₂ G₂₋₄ 'फलं प्राप्तं (G₂ साम्रं; G₄ साम्रं)'; M₂ 'फल-
 स्याष्ट्र्यं'. — ^d) Ś₁ K₁ पुण्यं (for फलं). K₂ G₄ प्रेत्य च;
 D₆ (by transp.) स प्रेत्य; T₁ च प्रेत्य; T₂ G₂ प्रेत्येह; G₁
 M₁ संप्रेत्य; G₂ प्राप्य च. B₂ Dn D₂ M₂ भोक्ष्यति.

99 ^a) K₂. s. अथ; B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ ततश्च
 (for अतश्च). — After 99^{ab}, K₁. s. B₂₋₄ Dc Dn D₄. s.
 ins. :

451* श्रीमः कुरुणां प्रवरो यथा पूर्वमवासावान् ।

— ^c) Ś₁ K₁. s. नेता तु; D₁. s. तेन चेत्; M₂ नेतासि (for
 नेता च). D₂ एतान् (for यस्मान्). T G ऋषीन् (T₂ G₂
 ऋषिर्ने) तासि यस्मात्. — ^d) Ś₁ K₁. s. 'वह'. K₁ लभेत्;
 D₁. s. s. स्मृतं (for फलम्).

100 ^a) N (except D₁₋₃) M₁ 'गणविकी'. — ^c)
 K₂. s. Dn D₁₋₄ न गतानि मनुष्यैर्द्वैः; S (except M₁) अग-
 म्यानि मनुष्यैस्तु.

101 ^b) Ś₁ K₁ 'यैसंभृतं'; K₂ 'भिसंभृतं'; K₂ Dc D₂. s.
 'भिसंभृतं'; K₄ 'भिसंभृतं'; B₂. s. 'नुसंभृतं'; Dn D₁. s. 'भि-
 संभृतं'; T₁ 'नुभितनं'; T₂ G 'नुसंभितं'; M₁ 'यैसंभृतं'; M₂
 सर्वतीर्थैरसम्भितं. — ^c) Ś₁ B₁ D₁ T₁ प्रातरु; K₁ Dn

कस्य; K₂. s. D₂. s. G₁ M कास्यम् (for कस्यम्). T₂ G₂₋₄
 शृणुयाद्वा (G₄ 'चा' पि (for कस्यमुत्थाय). — ^d) T₂ G₂. s.
 सोपि (for सर्वे).

102 ^a) T₂ G₂. s. ऋषिर्गोसः (for ऋषिमुख्याः). Ś₁
 K₁. s. M कोहं (M₁ कहोको; M₂ कोहको) देवशानो च. — ^b)
 G₄ om. तु. Ś₁ K₁. s. कपणस्तथा; K₂ Dn D₁₋₃. s. s. त्वथ
 काश्यपः; B₁ त्वथ कौशिकः; M₁ काश्यपस्तथा. — K₂ om.
 103^c-103^d. — ^c) Ś₁ K (K₂ om.) Dc Dn D₂. s. s. M₁
 आत्रेयः कुंड (M₁ कण्व) जडरो (= 1. 48. 8°); D₁ आत्रेय-
 कुंडजडरी. — ^d) M च (for [अ]य). Ś₁ K (K₂ om.)
 D₁₋₃ रुहः काश्यप एव च (Ś₁ K₁. s. उपयते).

103 K₂ om. 103 (cf. v.l. 102). — ^b) Ś₁ K₁ मार्का-
 ण्डेयोय. Ś₁ K₁. s. D₁. s. गौतमः. — D₂ om. 103^c-104^b.
 K₂ D₁. s. transp. 103^{cd} and 104^{ab}. — ^c) K₄ D₁. s.
 भार' (for भर'). Ś₁ K₁. s. च चमोत्सा (for वसि'). S
 (except M₁) वसिष्ठश्च महातेजाः. — ^d) S औहालकिस् (T₂
 G₂ 'लिकस्; G₄ 'लकस्' (for उहालकस्).

104 D₂ T₂ G₂₋₄ om. 104^{ab} (for D₂ cf. v.l. 103).
 K₄ D₁. s. transp. 103^{cd} and 104^{ab}; K₂ transp. 104^{ab}
 and 104^{cd}. — ^b) B Dn D₄-s. तप' Dc वह' (for जप').
 — ^c) K₂ T₁ G₁ M₂ स (M₂ भा) रद्वाजो; T₂ G₂₋₄ शौनकोय
 (G₄ 'कथ' (for दुर्वा). — ^d) K₂ B Dc Dn D₄-s. जावा-
 लिश्च; K₄ D₂ गौतमः; T₁ G₁. s. s. M₂ दुर्वासा; T₂ G₂
 संवतं. — After 104, K₂ ins. :

452* वसिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपाः ।

105 ^a) M₁ [5]प्युषि' (for ऋषि'). — ^c) Ś₁ K₁. s.
 एतैः सह. B Dc D₄. s. महाभाग.

106 ^a) Ś₁ चो; K₂ B D (except D₁₋₃) ने (for वै).
 T₂ G₂ लोकदेवानां; G₄. s. देवलोकानां (for लोमशो नाम).
 — ^b) Ś₁ K₁. s. B Dn D₂ महर्षिर्. — ^c) K₂. s. B₂ Dc

C. 3. 8267
B. 3. 85. 123
K. 3. 83. 123

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुर्वाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
यथा मगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
यथा मनुयथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुमहायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नाभिर्दहत्पुरा ।
तथा अनुव्रज्य कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

D1-3 M3 त्वया राजन्; Dn D4. 6 T G महाराज; M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव). — 4) M1 चैवम् (for सार्धम्). T3 G2-3 लोमशः सुमहातपाः.

107 B3 om. 107^{ab}. — 1) Dn D5 मयापि; T3 G2-4 एतेन (for मया च). — 2) Ś1 K3 'क्रमः; K3. 4 D3 'क्रमः; Dn D5 'क्रमात् (for 'व्रज). — T3 G3 om. 107^{cd}. — 3) Ś1 K1. 3 परमां (for महतीं). T1 G1 सिद्धि (for कीर्तिं). — 4) S (T3 G3 om.) महाभिषक्.

108 1) T3 G3 तीर्थज्ञो; G2. 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). — K3 om. (hapl.) 108^b-109^a. — 2) Ś1 K1. 3 अरतः; B1. 3 Dn D5 त्वं राजः (for त्वं कुरु).

109 K3 om. 109^a (cf. v.l. 102); T3 G2-4 om. 109^{cd}. — 1) K3 सर्वराजभ्यो; K3 सर्वं राजभ्यो; D5 च स राजभ्यो; T1 G1 M3 अपि राज्ञः (for सर्वराजभ्यो). — 2) K1. 3 B D3 D1. 2. 4. 6 राजसे. T1 M3 रश्मिवानिव.

110 K1. 3 om. 110. — 1) B Dn D4 'रथः (for 'यथाः). — 2) K3. 4 B D3 Dn D3. 6 यथा वैष्यो. Ś1 Dn D1. 2. 5 महाराज.

111 1) K3 स; B D4. 6 चै (for च). — 2) Ś1 K1. 3 स्वदहत्; K3 D1-3 S अदहत्; B D3 Dn D3. 6 निर्दहत् (for निर्वहत्). — After 111^{ab}, N (except D1. 2) ins.:

453^a त्रैलोक्यं पालयामास देवराष्ट्रगतजवरः ।
— 1) K3. 4 B D M त्वं प्रजाः (by transp.); T3 G2-4 प्रजाः सं.

112 1) Ś1 K1. 3 स्वधर्मेण विजित्वोर्वीं; B1 'मांविजितामुर्वीं; B4 'मेणाजितामुर्वीं; T3 G3 'मेविजितं सर्वं. — 2) D3 कीर्ति. Ś1 यास्यसि; G1 प्राप्स्यसि. B D4. 6 वीर्येण; Dn D1. 2 G3 धर्मज्ञ. M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं. — 3) K1. 2. 4

B1. 3 D2. 3 M 'वीर्योर्जुनो.

113 Ś1 K1. 3 T3 G2-4 om. the ref. — 1) Ś1 K1. 3 मुनिसत्तमः (for भग'). — 2) K3. 4 B Dn D2-6 M1 'राजः; D3 D1. 3 G4 M3 'राजः; G1 'ज्ञानं (for 'त्मानं).

114 Ś1 om. 114^{cd}. — 1) K1. 2. 4 'मयः; K3 'श्रियं; Dn D3 T G M3 'श्रितं (G4 'श्रुतं) (for 'श्रयं).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 3 Dn1. n3 T G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : T1 तीर्थयात्रा. All MSS. except T1 (om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B3 D4 G1 om. समाप्ता). — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn1 85; Dn3 M3 (before corr.) 86; D1 89; S (M3 after corr.) 84. — Śloka no. : Dn1 131; Dn3 130; Dn3 133; D1 112.

84

1 1) B D3 M1 हृदमाह (for प्राह राजा).
2 Before 2, B1. 2. 4 D3 D4. 6 ins. युधिष्ठिर उ'. — 1) B D4. 6 तु स नरः (for स पुरुष). — 2) S (except M1) प्रः (for किं).

3 1) K1. 2. 4 B1. 3 Dn3 D3. 4 T3 G1. 2. 4 तपोधनः. — 2) K3 मृगशास्त्रेयुः; D1. 3 'मथेयुः; D3 'मथेयु. — 3) K3 D3. 3 हव प्रभो; B D4. 6 'समः प्रभुः (B3 'समप्रभः); M1 हवाजितः.

4 1) D4 'खेता' (for 'क्षेता'). — 2) Ś1 K1 Dn1. n3 D3 'विचातिनौ; G4 M1 'निष्' (M1 'निष्') वनौ. — 3) K3

८४

वैशंपायन उवाच ।

आवृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
 पितामहसर्म धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
 मया स पुरुषक्याग्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
 अन्नहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
 कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
 अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
 अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
 त्रियुगौ, पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
 नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
 तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।

इन्द्रादनवरः शक्तः सुरस्रजुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमन्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
 मीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण बृता युधि महाबलः ।
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
 योदुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः स्रुतपुत्रो महारथः ॥ ८
 सोऽश्ववेगानिलबलः शराचित्तलनिखनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
 निस्पृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कथं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १०
 तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभृद्गण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

C. 3. 8268
B. 3. 86. 12
K. 3. 84. 12

४ यथा (for तथा). Ks. ४ Ds T G परंतपौ (Ts Gs 'प:').
 — °) T1 Gs. ४ M त्रियुगं.

५ °) D1 Ts Gs. ४ यथा (for तथा). Ś1 वेदात् (for वेद्). — °) Ks Dn1. ns Ds यो (for सो). Ts Gs-४ तथा (for सदा). — °) T1 G1 Ms यथा (for तथा). Ś1 K1. ४ तात् (for [अ]हम्). Ks D1. ४ T1 अभि- (for अपि).

६ °) B Dc Ds. ६ श (B स) वैमाराधयस्वेति. — °) K1. ४. ४ Bs. ४ Dc Dn1. ns D1. ४. ६ Gs स; T1 तु (for स्त्). — °) Ś1 इन्द्रारुणवरः; Ks Ds S 'दनवमः'. Ś1 Ks Dc स्रक्तः; Ks Dn1. ns D1-४ स्रक्त. — °) B1-४ Ds. ६ 'पुत्रः (for 'सुतः).

७ °) B सु- (Bs स); M1 तु (for च). Ś1 K1. ४ G1 दुर्जयौ; Ms 'याः'. — °) Bs G1 धृता युधि; Ts (before corr.) सुवृताः सु; Ts (after corr.) Gs सुकृताः सु; Gs सुधृताः सु; Gs सुवृताः सु. Ś1 K D (except Ds. ६) महारथाः. — °) Ks D1-४. ४ M1 सर्वास्त्रकुशलाः; B Ds सर्वेऽस्त्रविबुधः; Dn Ds सर्वास्त्रविबुधः; Ts Gs सर्वे सुकुशलाः. Ks. ४ Dc D1-४ रणे; Gs तदा (for तथा). — After 7, 8 (except G1. ४) ins.:

454° सर्वे महारथाः कथाताः सर्वे जितपरिभ्रमाः ।

[Ts मुख्याः (for स्याताः). Gs सर्वे रथिमहामुख्याः (for the

prior half). Gs सर्वमितपराक्रमाः (for the posterior half).]

८ °) Ś1 K1-४ B Dc Dn Ds. ६ T G1. ४. ४ 'कामाक्षः; Ks D1. ४ 'कामस्तु; Ds 'कामः स. — °) Ks B Dc Dn Ds-६ Ts G1. ४ ये (B Dc Ds-६ Ts [hy corr.] ते; G1 ये) महाबलाः. — Dc om. 8°-10°; Ds om. (hapl.) 8°-9°. — °) Ds M1 सर्वे (for स च). — °) Ś1 K1. ४ 'मनाः; Ks Bs 'बलः (for 'रथः).

९ Dc om. 9; Ds om. 9° (cf. v.l. 8). — °) K B Dn1 D1. ४-६ Ts Gs सोक्ष; Dn1. ns योक्ष. — °) Ś1 B Ds. ६ G1 'धूमाक्षः; Ks 'धूमोक्ष. B Dn Ds-६ Ms 'संपातोः; Ks 'संत्रासो.

१० Dc om. 10 (cf. v.l. 8). — °) Ks B D (Dc om.) ४ (except Gs. ४) युगान्ते उव. Ś1 K B1. ४ D (Dc om.) Ms महान् (for यथा). — D1. ४ om. (hapl.) 10°-11°. — °) ४ (except M1) महाबलः (for न संशयः).

११ D1. ४ om. 11° (cf. v.l. 10). — °) Ś1 K1. ४ स च (for तं स). — °) Dn 'ज्वलनो (for 'जलदो)! — °) Ś1 K1 बलाकामिदः; Ks 'भ्यो; Ks 'भो; Dc 'वान्; D1. ४ M1 'धृगः; Ds 'सृगः; Ds 'श्र. — °) Ś1 'ज्वलं; B1. ४ Dn1 Ds 'स्वणः; Bs 'जैनः; Ds 'उवरः.

१२ °) Ś1 Ks-४ Dn D1-४ M1 संक्षयः; K1 B Dc Ds. ६

C. 3. 8288
B. 3. 86. 13
K. 3. 84. 13

सततं शरधारामिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं क्षमयिष्यति संयुगे ॥ १२
स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्तत्पुत्रः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽस्मीनां प्रतिक्रिया ॥ १४
तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्निद्रपदां वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।

तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।

आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १

ब्राह्मणानुभतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।

सं (D₈ स) वर्षम्; D₈ संनद्धः; M₂ सततः. — ^b) Dn D₈
सुदीप्तं. — ^c) N अर्जुनोदीरितो मेघः. — ^d) Śī K₁. s
[अ]संशयं (for संयुगे).

13 ^a) Śī K₁. s T₁ M₂ इव (for एव). D₈ कार्याणि
(for सर्वाणि). K₄ साक्षादेव स स; D₈ साक्षादेवस्य स.
— Śī om. (hapl.) from शक्रात् up to अस्त्राणि. — ^d)
Dn D₈ ततश्च; S यथावत् (M₁ संयतः) (for तत्पुत्रः).

14 ^a) D₁. s नास्मिन् (for नास्ति). Śī स्वतिक्रिये; K₁
तत्त्वकृता; K₂. 4 B D स्वति (D₁. s अति; D₈ स्वति)कृता;
K₂ स्वतिकृतौ; T₁ स्वयि क्रिया; M₁ स्वत्र क्रिया (for स्वति-
क्रिया). Śī K B₁. s D₂. s नाम (K₁ तात); B₂. 4 Dn
D₁. 4. 6 [अ]र्षानां; D₈ [अ]स्त्राणां (for तस्य).

15 ^a) B₂ Dn₁. n₂ D₁-s ते वयं (B₂म तत्त्वयं) (for
तं वयं). T₁ द्रष्टुमिच्छामः (for पाण्डवं सर्वे). — ^b) K₂. 4
D (except D₈. 6) अरिर्वनं (for धनं).

16 ^b) MSS. वरः, वरं also (for वर). — ^c) T G₂. s
अवसानं (for 'धानं'). T₁ पद्मासः (for गच्छा).

17 ^a) G₂. 4 यद्यद् (for अन्यद्). M₁ तस्माद् (for
साधु). — ^b) S ब्रह्माख्यं (T₁ ब्रह्मण्यं) (for बह्वर्षं). S
(except M₁) जलं (G₁ बलं) (for फलं). K₂ B₂. 4
D₁ T₁ G₂ M₂ क्षुधिः. — ^c) Śī K₁. s सु; K₄ ते; D₈ मे;
D₈ वा; M₁ नः (for च).

18 ^a) Śī कचिद्; K₂ कं च; B₂. s Dn₂ D₂ G₁. s किं
चिद् (for कंचिद्). — ^c) K₄ M₁ 'क्षेमा'; G₂. 4 'क्षामा'
(for 'क्षामो'). — ^d) Śī K₄ वस्तुकामाः; K₁ वनि; K₂
वसु; D₈ वर्षाकाले; Dn D₁ वृष्टिकामाः; D₂. s M वसु;
D₈ वसु.

19 ^b) Śī B₁ Dn D₈. s M₂ प्रति (for परि). T₁
द्विजातिजनविभ्रुतान्; M₁ सर्वैरिभ्यः परि.

20 ^a) K₄ B₁. 4 D (except D₄-6) मे (for नो).

Colophon. — Major parvan : Śī K₁. s Dn₂ T G M₁
आरण्य. — Sub-parvan : K₄ B₁. s D₈ Dn₂ D₄ G₁ M₂
तीर्थयात्रा; Śī K₁-s B₂. 4 Dn₁. n₂ D₁-s. s (marg. sec. m.)
(all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थ-
यात्रा. — Adhy. name : D₈ युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Dn₁ (sup. lin.). n₂ 86;
Dn₂ M₂ (bofo. e corr.) 87; D₁ 90; S (M₂ after
corr.) 85. — Śloka no. : Dn 21.

85

1 ^a) Dn तथा (1); T₁ M ततो (for तदा).

2 ^a) Śī K₁. s 'भिमतान्'; B D₈ D₄. 6 'जुगषान्' (for

तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
 प्राचीं दिक्षं राजन्नाजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥
 रम्यां देवर्षिब्रह्मणा नैमिषं नाम भारत ।
 अत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 अश्वभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
 वस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयश्चिरोऽनघ ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरश्वय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमध्यं भवति प्रभो ॥ ८
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
 पाश्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शकेण सह कौशिकः ।
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदप्यस्तथा जगौ ॥ ११

C. 3. 8312
 B. 3. 87. 18
 K. 3. 85. 16

* नुमतान्. M₁ ब्राह्मणाश्च ये पुण्याः. — ^१) M₁ तत्रासन्
 (for आश्रमान्). — ^२) M₁ अथ (for दिक्षः). T₃ G₂ ३
 तीर्थांश्च (for तीर्थानि). — ^३) Dn D₂ ३ S (except M₁)
 गदतो. Do सम; Dn D₂ ३ S (except T₁) [S]नघ (for नृप).
 — After 2, B Do Dn D₂ ३ T₃ (marg.) G₂ ins. :

455* याच्यन्त्या गदतो राजन्विशोको भवितस्ति इ ।

द्रौपद्या चानया सार्षं आश्विभिरनरेभ्यः ।
 अश्वानां च तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
 गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 ^१) Ś₁ पूर्वा प्राचीं; T₃ G₂-4 शृणु पूर्वा. — ^२) K₁ B
 D₁ ३ ३ M₁ मर्षि; T₃ G₂ ३ देवर्षि. — ^३) K₄ B₂ Dn
 D₂ कथं (for कीर्तं). — ^४) Ś₁ K₁ ३ यथाविधि; K₄
 D₂ ३ ३ यथाश्रुति; B₂ महामते.

4 ^१) S (except T₃ G₂) नैमिषं. Ś₁ K₁ ३ भरतर्षभ
 (for नाम भारत). — ^२) B Do D₂ ३ तत्र (Do₁ अत्र)
 (for यत्र). — ^३) B Dn D₂-३ पुण्यानि च (for सुपुं).

5 ^१) D₂ transp. पुण्या and रम्या. S (except T₃
 G₂) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या). Ś₁ K₁ ३ ३
 D₁ ३ पूजिता (for सेविता). B D₂ देवर्षिपितृसेविता
 (for ^२). — ^३) Ś₁ K₂ सावित्री; K₁ सावित्री; K₂ सांमिष्यं.

6 ^१) K B₂ D₁-३ ३ T₁ G₁ ३ M₁ यत्थं. — ^२) K₂ ३
 D₁ ३ ३ सेवितः; Do सत्तम. — ^३) K₂ ३ D₂ G₁ ब्रह्म-
 शिरो; K₄ D₁ गय (K₄म धर्म) शिरो; D₂ गयसरो. — ^४) K₂
 शिवयाच्यैः.

7 ^१) D₂ ३ ३ यदर्थं. — ^२) T₁ G₁ पुरा नराः (for
 'तनाः'). — 7^३=3. 82. 85^३. — ^४) B₂ यद्येको (by
 transp.). T₁ G₁ M यदि कश्चिद्. — After 7, K₁ ३ ३

(om. line 2) Do (om. line 2) Dn D₂ ३ T₃ G₂-4 (G₂ ३
 both om. line 2) ins. :

456* यजेत वाचमेधेन नीलं वा बृधमुत्सृजेत् ।

उत्तारयति संतत्या दक्ष पूर्वोद्भावात् ।

[(L. 1) = 3. 82. 85^३. T₃ G₂-4 गौरी वा वरयेत्कन्यां
 (for the prior half).]

8 ^१) Ś₁ D₁-३ यथा (for तथा). Ś₁ K Dn D₁-३ ३
 M₂ नृप (for जनप). — ^२) D₄ ३ देवैर् (for विप्रैर्). — ^३)
 K₂ B D₂ Dn₁ ३ ३ D₂ ३ ३ G₂ अक्षयं. T₃ G₂-4 भुवं
 (for प्रभो).

9 ^१) Dn D₂ तत्र (for यत्र). Ś₁ K₁ पुण्याश्रमजला यत्र.
 — ^२) Ś₁ K₂ Dn₁ ३ ३ D₂ G₂ M₂ फल्गु नाम; Do Dn₂ D₁ ३ ३
 फल्गुनाम. — ^३) D₁ ३ ३ ३ वापि; S (except M₁) चैव
 (for चापि). — ^४) Ś₁ K₂ [S]भ्यगाद्यत्र; K₁ B Do Dn
 D₁ ३ ३ ३ 'भ्यगा'; K₂ D₂ 'प्यगा'. — M₂ om. (hapl.)
 9^१-11^१.

10 M₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^१) Dn तत्र (for
 तात) D₂ बहुभी राजा (for तात बहुभिः). K₂ पुण्याभिः;
 B D₂ ३ T₁ G₁ M₁ बहुतः (for 'भिः').

11 M₂ om. 11^३ (cf. v.l. 9); K₂ om. 11^३.
 — ^१) K₄ B₁ ३ Do D₁-३ ३ पंचालेषु. — ^२) K₁ ३ Dn₁ ३ ३
 D₁-३ M₁ 'वनं'; B₂ 'वृत्तं'; Do 'क्षितं' (for 'वतम्'). — ^३)
 T₁ 'पितृलोमं' (for 'यजद्यत्र'). — ^४) Dn D₂ ३ पुत्रेण
 (for शकेण). K₂ ३ B Do D₁ ३ ३ ३ यज्ञं परमशोभनं.
 — ^५) K₂ T₃ G₂ तत्र (for यत्र). D₁ ३ ३ [अ]मः (for [अ]नु).
 — ^६) Ś₁ K B Do D₁ ३ ३ ३ जमदग्निः (for जामदग्निः).
 D₁ ३ ३ G₂ M₁ तदा (for तथा). B₂ [ए]व च (for जगौ).

C. 3. 8912
B. 3. 87. 16
K. 3. 85. 16

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
ततः क्षत्रादपाक्रामद्वाङ्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १२
पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३
यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
प्रयागमिति विख्यातं तस्मान्नरतसत्तम ॥ १४
अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥ १५
अत्यन्यान्पर्वतात्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ १७

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

12 °) K₃ D₁. १ 'मित्रस्तु' (for 'मित्रस्य'). — °) T₁ G₁ 'त्वति'; T₂ G₂₋₄ 'वाति' (for 'अति'). — °) K₃ D₃. १ S (except G₄) 'कन्या'; K₄ B₁. १. ४ D₂ D₃ 'कान्य' (for 'कन्य'). — °) Ś₁ K₁ मित्रेण (for 'इन्द्रेण'). — °) Ś₁ K₁. १ D₂ D₃ T₂ G₃ अपक्रामत्. — °) Ś₁ K₁ चाब्रुवत् (for 'चाब्रवीत्').

14 °) K₃ सर्वलोकः; B₁ सर्वमेव (for 'पूर्वमेव'). — Ś₁ om. (hapl.) 14^c-17^b. — °) K₃. ४ D₁. १ प्रयाग इति.

15 Ś₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — °) K₃. ४ D (except D₂. ४. ६) G₃ तु (for 'च'). — °) B₄ S (except M₃) 'पदं' (for 'वरो'). K D (except D₄. ६) M₃ नृप; B₄ T G M₁ महत् (for 'महान्'); see below. — After 15^{ab}, B₂₋₄ D₂ D₃ D₄. ६ ins. :

457* तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ।
— °) K₃₋₄ D₁ D₂. १ कालिजरे; T₂ G कालंजरे. K D (except D₄. ६) M₃ महान् (for 'नृप'); see above.

16 Ś₁ om. 16 (cf. v.l. 14). — °) K₃ इति (for 'अति'). K₃ B D₂ D₄. ६ T₂ G₃ अस्त्यम्यः (K₃ अनम्यः; D₂ अधाम्यः; D₄ T₂ G₃ अगस्त्यः; D₃ आगस्त्यः) पर्वतो राजन्; D₂ अ (D₃ आ) गस्त्यपर्वतो रम्यः (1); D₁. १ अस्ततः पर्वतो यत्र; D₃ अस्त्यपर्वताग्रम्यः.

17 Ś₁ om. 17^{ab} (cf. v.l. 14). — °) K₁. १ D₂ D₃ T₂ G₂₋₄ तत्र (for 'यत्र'). — °) B₁₋₃ D₂ तत्र (for 'यत्र'). T₁ G₁. १. ४ M₃ गंगा (for 'पुण्या'). — °) K₁ B D₂ D₃ ६

यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ १८
पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ १९
कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
नैषधस्तृपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २०
यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ २१
तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ २२
तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २३

G₁ सरस्यासी'.

18 °) D₂ D₁. १. ६ T₁ G₁ M सा; T₂ G₂₋₄ च (for [अ]सौ). B₄ पुण्यशालेति; D₂ ब्रह्मशालेति. — °) K₃ D₂. 1. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

19 °) Ś₁ K₃. ४ संगङो यत्र; D₁. १ सुगङ्गीयश्च; D₃ जाङ्गली. — °) Ś₁ K₁. १. ४ D₂ D₁₋₃. ६ महात्मनः (for 'सना'). — °) K₃. १ D₁₋₃ T₁ G₁ केदारस्य; B₂. १ D₄. ६ 'स्तु'.

20 °) Ś₁ K₁. १ 'फलगतः'.

21 °) Ś₁ K₁. १ D₂ D₃. १ पुण्यं; M₃ दिव्यं (for 'रम्यं'). — °) D₁. १ 'सेवितं' (for 'शोभितम्'). — °) T₁ G₁. १. ४ M₁ बहुला (for 'बाहुदा').

22 K₄ M₃ om. (hapl.) 22^c-23^d. — °) T₂ G₃. ४ पूर्वस्यां दिशि राजेंद्र.

23 K₄ M₃ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) Ś₁ D₂ D₃. १ G₁ M₁ तिसृष्वन्यानि; K₁ 'स्तु'; G₂. ४ त्रिष्वन्यानि च. T₁ G₁. १. ४ राजेंद्र (for 'पुण्यानि'). — °) D₃ शृणु; T₂ G₂₋₄ सर्वे (for 'दिक्षु'). Ś₁ K₁. १ सर्वासु (for 'तीर्थानि'). D₂ सर्वेशः; D₃ पांडव (for 'मे शृणु'). — After 23^{ab}, D₃ ins. :

458* विसारेण यथाहुवि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।

— Ś₁ K₁. १ om. 23^d.

Colophon om. in B₁. — Major parvan: Ś₁ K₁. १ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य; B₂ वन. — Sub-parvan: B₂. ४ D₂

८६

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि मृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्यमानानि भारत ॥ १
यस्यामाख्यायते पुण्या दिक्षि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ २
वेण्णा मीमरथी चोमे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥ ३
राजर्षेस्तत्र च सरिशृङ्गस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४

अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणामिद्विजातयः ॥ ६
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ७
प्रवेष्टुमर्चयामासे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ८
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।

G. 3. 8337
B. 3. 86. 12
K. 3. 86. 12

T₁ G₁ तीर्थयात्रा. Ś₁ K₁. १. ४ B₂ Dn D₁-१ (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — Adhy. name : T₂ G₂ धौम्यप्राचीतीर्थगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ (sup. lin.). ns 87; Dn₂ Ms 88; D₁ 91; T G M₁ 86. — Śloka no. : Dn 29; D₁ 25.

86

1 ^{ab}) T₁ G₁. १. ४ Ms दक्षिणेन. Ś₁ K₁. १. १ transp. पुण्यानि and तीर्थानि. K₂. ४ D₁-१ पाण्डव (for भारत). T₁ तीर्थानि भरतर्षभ (for ^b). — G₁ om. 1^{cd}. — ^c) B D₄. ६ यथाप्यायं (for 'बुद्धि'). — ^d) Ś₁ K₁. १ Dn D₂. १ तानि वै; K₂. ४ B D₂ D₁. १. ४. ६ भूमिप; G₂ M पार्थिव (for भारत).

2^c K₁ om. 2^a-3^b. — ^c) T₂ G₂. ४ बहुभारा व. — K₂ om. (hapl.). 2^d-4^e. — ^d) K₂ Dn D₁-१. ६ M₁ शिवा (for शुभा).

3 K₁ om. 3^{ab}; K₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) Ś₁ K₂ वेण्णा; K₄ D (except D₁) वेण्णा; B वेण्वा. Ś₁ K₂ M मैमरथी; T₂ G₂ है (G₁ मै)मवरी. K₄ D (except D₄. ६) G₁ चैव (for चोमे). — G₄ om. 3^{cd}. — ^d) Ś₁ K₁ 'पक्षि'; K₂ 'पक्ष' (for 'द्विज'). — ^e) K₂ D₂ D₁. १. १ T₂ G₂. १ 'शोभिते'.

4 K₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 2). — ^a) Dn D₂ T₂ G₂. ४ M तस्य (for तत्र). K₁-४ Do तु (for च). — ^d) Do द्विज-सोभिता. — After 4, D₁ ins. lines 1-5 of 459*.

5 ^b) Ś₁ K₁. १ महात्मनाः; K₂. ४ D (except D₄. ६)

*यशाः. — ^c) Ś₁ अनुवेगं; K₁-१ D₁. १ T₂ G₂-४ 'वंश'. — ^d) Ś₁ K₁. १ धरणीपते; K₂ B₁. १ D₂ धरणीतले; S वसुधाधिप (M₁ 'तले').

6 ^b) Ś₁ K₁. १ T₁ वि- (for नः). — K₁. १ (both om. lines 4-5) B₂. ४ Do Dn D₁. ४. ६ ins. after 6 (D₁ however ins. lines 1-5 after 4):

459* पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।
उद्युतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ।
पयोष्ण्या इरते तोयं पापमामरणात्मिकम् ।
स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र क्षालितम् ।
स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मलैः शिवपुरं ब्रजेत् । [5]
एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।
पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ।

[(L. 4) B₂ Do D₄. ६ स्वर्गम् (for स्वर्गाद्). B₂. १ विश्रामं (for विषाणं). — (L. 5) D₁ सप्तः (for मलैः). — (L. 6) Do सलिलोच्चयाः (for सलिले).]

— On the other hand, B₂ T₂ G₂. ४ Ms ins. after 6:

460* महतः परिवेष्टारः सद्यस्याथ विषीकृतः ।

[B₂ तस्यासन्धिवीपते (for the posterior half).]

7 ^c) K₂ मागधस्य; K₄ मातस्य च (in मावरस्य); D₂ माधुरस्य; G₁ अमारस्य. Ś₁ K₁ रम्यं (for पुण्यं).

8 ^c) B D₄-गात्रेयु; D₂-गात्रे तु; D₂-गा तत्र; Dn D₂-मार्गे तु (for 'पार्श्वे तु'). Ś₁ K₁. १ प्रवेणी (Ś₁ पूर्वेण) तुल्ले पार्श्वे; K₂ पूर्वणोत्तरपार्श्वे च.

9 ^c) G₁. ४ वेदिः. Ś₁ शीर्षार्श्वे (sic); K₂. ४ B₁. १ D₂. ६ शूर्पारके; T₂ G₂ M क्षार्पारके; G₄ क्षर्पकरा. K₁. १ G₄ तत्र; K₂ तावज् (for तात). — ^d) K₂. ४ Do D₂. ६ पुरी

C. ३. ८३३८
B. ३. ८८. १२
K. ३. ८६. १२

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥
अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ
ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
तत्रैव तृणसोमाग्रेः संपन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमे गिरौ ॥ १४

वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चन्द्रा; B Dn Ds. ६ T₂ G₂ पुनश्चन्द्रा; D₁. ३ सरिचन्द्रा. K₄
[अ]थ (for च). Ś₁ K₁. ३ पुरी चंद्रनिभा नृप.

10 °) B De Dn Ds. ६ M₁ तत्रैव; T G₂-४ मल्लेषु
(for मल्लेषु). Ś₁ K₁. ३. ४ D₁. ३ 'तीर्थो मल्ले च' (K₄ D₁. ३
'पु'); D₂. ३ 'तीर्थोवर्तेषु'; G₁ 'तीर्थमल्लेषु'. — °) G₁ पुण्यं च
(for कौन्तेय). Ś₁ K₂-४ D₁-३. ६ बहुलाश्रमाः (Ś₁ K₄ 'मा;
K₂ 'मां'; D₁. ३ 'मे'); B D₆ विपुलाश्रमं; T₂ G₂-४ प्रबलाश्रमः
(G₂ 'मं').

11 °) K₄ च भारत; D₄. ६ नराधिप (for नर). K₄
४ पाण्ड्येषु (K₄ पाण्ड्ये च) भरतर्षभ. — °) Ś₁ K₂ ताम्रवर्ण;
K₁ 'वर्ण'; K₂ 'पर्णा'; De Dn₂ D₁. ३. ६ T₁ M₁ 'पर्णी'; D₂
'पर्णा'. — °) Ś₁ K₁. ३ B De D₄. ६ तत् (for तां). M₁
देवाश्रमपदं तथा.

12 °) Ś₁ K D (except D₄. ६) गोकर्णं हृदि. Ś₁ K
B₁. ३. ६ Dn D₂. ३. ६ विख्यातस्. — °) B₂ विश्रुतं; Dn D₂
विश्रुतः (for भारत).

13 °) K₂ श्रोतः; B De Dn₂ D₄. ६ तत्र; T₂ G₂ चात्र
(for तात). K₂ श्रवश्च सः; De शिलोच्चयः (for शिवश्च सः).
Ś₁ K₁. ३ शुचिः; Dn शुभः (!); D₂ श्रवः (for च सः).
— M₂ om. 13^d-15^e. — °) K₁ श्रीमान्मणिमयो गिरिः
(cf 15^b).

14 K₁ M₂ om. 14 (for M₂ cf. v.l. 13). — °) Ś₁
K₂ B₂. ३ तृणसोमांग; B₁ 'सोमाङ्गः'; B₂ 'सोमाङ्कैः'; De D₄. ६
'सोमाङ्कैः'; D₂ 'सोमाङ्गैः'; T G₂-४ 'धूम्राग्रेः'. Dn D₁. ३ तत्र
बृक्षतृणाद्यैश्च. — °) Ś₁ K₂ B Dn D₁. ३. ६ T₁ संपन्नः; M₁
अश्रमः (for संपन्न). — °) De₂ G₂. ४ पुण्ये (for पुण्ये).
Ś₁ K₂ D₁. ३ M₁ देवसभो; K₂ 'सहो'; K₄ B₂ (m as in

text) Dn D₂. ४-६ 'सभो'; De G₄ 'समे'; T₁ 'सखे'; T₂ G₂
'सभा'; G₂ 'सहे'. Ś₁ K (K₁ om.) B₂ (m as in text)
D (except De) M₁ गिरिः.

15 M₂ om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — °) B Dn₁. ३
D₂ वैदूर्य. — °) Ś₁ K₁. ३ गिरिः; B D₁. ३. ४ शुभः (for
शिवः). — B₂ om. (hapl.) 15^c-18^b. — °) G₂ आश्रमं.
Ś₁ K₁. ३ B₂ D₂ तत्र (for चैव). K₂ अगस्त्यस्याश्रमस्यैव.

16 B₂ om. 16 (cf. v.l. 15). — G₄ om. 16^{cd}.
— °) B₁ Dn D₂. ३ चैव (for शैलान्).

17 B₂ om. 17 (cf. v.l. 15). — °) K₁ चमसो
मज्जनं; K₂ तमसो मज्जनं (m as in text); B (B₂ om.)
De Dn D₄. ६ T₂ (after corr.) G₂ चमसोन्मज्जनं; T₁ G₁
तमसो मज्जनं; T₂ (before corr.) तपसोन्मज्जनं; G₂. ४ तपसा
(G₄ 'सो') मज्जनं. — °) B₁. ३ D₄. ६ तथैव; B₂ तत्रैव.
T₂ (before corr.) G₂. ४ रचयन्त्युत. — °) B (B₂ om.)
D₄. ६ M चोदधेः. M₁ यत्र; M₂ तत्र (for तीर्थं). — °)
T G₂-४ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं.

18 B₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 15); D₂ om. 18. — °)
Ś₁ K₁. ३ Dn D₁. ३ G₁ M₂ शिवं (for शुभम्). — °) Ś₁
K₂. ३ D₂ ऊर्जैः; G₂ मज्जं (for उज्जं); cf. v.l. 20 also.
— °) Ś₁ K₂ D₂. ३ G₂ M₂ क्षिप्रं (for क्षिप्रं).

19 °) Ś₁ K₂. ४ B₁ De Dn D₁-३. ६ देवर्षिवर्येण; B₂-४
D₄. ६ 'धीरेण'. — G₄ om. 19^{cd}. — °) K₂. ४ De D₁. ३
जनाधिप (for युधि). —

20 B₂ om. 20^{cd}. — °) Ś₁ K₁-३ D₂ ऊर्जयंतः (Ś₁
'त'; K₂ D₂ 'ते'); G₂ मज्जयंते; cf. v.l. 18 also. T G₂. ४
हि; G₁ [S]पि; G₂ [S]भि- (for च). — After 20, T₁

उज्जयन्ते स्म तस्माङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २०
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २१
 ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म सनातनम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

धौम्य उवाच ।

अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 प्रियङ्गुवाग्भवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २

पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २३
 त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २४

C. 3. 8360
B. 3. 89. 7
K. 3. 87. 7

ins :

461* एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।

नागपर्वङ्गमुत्सृज्य द्वागतो मधुरां पुरीम् ।

21 ^a) K₁. s B₁ T₁ G₁. s M₁ यत्र (for तत्र). — ^b)
 K₂. s B₄ D (except D₄. s) G₄ यत्रासौ. — G₄ om.
 21^{cd}; G₁ om. (hapl.) 21^d-23^c. — ^d) Ś₁ K₁. s पुरातनः.

22 G₁ om. 22 (cf. v.l. 21) ; K₄ om. 22^{ab}. — ^c)
 K₄ जगद्धात्रं (for ते वदन्ति). D₁. s M महाबाहो.

23 G₁ om. 23^{abc} (cf. v.l. 21) ; G₄ om. 23^{ab}.
 — After 23^{ab}, T₁ ins.:

462* मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं मधुसूदनः ।

मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलं गरुडध्वजः ।

24 ^a) D₁ D₂ T₁ G₁ त्रैलोक्ये. — After 24^{ab}, N
 (except K₂) ins.:

463* अध्ययात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।

[D₁. n₃ D₁. 4-6 व्ययात्मा (for महात्मा).]

— ^d) K₂ De पुराणः (De तत्रैव) पुरुषोऽव्ययः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. s D₁ T G₁-4
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. N G₁ (om.
 sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थे (D₁ om.
 तीर्थ) यात्रा. — Adhy. name: T₁ G₁ धौम्यदक्षिणतीर्थकथनं.
 — Adhy. no. (figuros, words or both): D₁ (sup.

ins.), n₃ 88; D₁ M₁ 89; D₁ 92, T G M₁ 87.

— Śloka no.: D₁. n₃ D₁ 27, D₁ 28.

87

1 ^a) C_n आनर्तेषु; C_{np} अवन्तिषु (as in text)! T₁
 प्रतीच्यां राजशार्दूल. — B₁ om. 1^{cd}. — ^d) = 3. 88. 1^d.
 S (except M₁) तीर्थोन्यायः.

2 G₄ om. 2^{ab}. — ^a) T₁ G₁. s प्रियङ्गुवाग्भवनोपेता.
 — ^b) Ś₁ K₂. s D₁ D₁-s. s. 6 'फल'; B₂ 'धन'; B₄ M₁ D₄. s
 'शालिनी. — ^c) K₄ तत्र; B₁ रम्या (for पुण्या). K₂ पुण्य-
 श्रोतां नदीं पुण्यां. — After 2, K₁ B De D₁ D₄. s ins.:

461* त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

सर्विद्वानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ।

नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धविचारणैः ।

स्नानमायान्ति पुण्यीर्धेः सत्रा यापिषु भारत ।

[(L. 1) Posterior half = 3. 87. 1^d; 88. 1^d. — (L. 3)
 De सहसिद्धनारणाः (for the posterior half).]

3 ^a) Ś₁ K₁. s. 4 D₁ D₁-s. s M₁ ज्ञेयं (for क्या).
 — ^b) K₁. s तत्र. Ś₁ विश्रवतो; K₂ D₂. s विश्वावसोर्; B₂
 विश्रवतो. Ś₁ K₁-s D₁ मुनिः.

4 ^a) K₄ B D₁ D₂ वैदूर्यं. — ^b) Ś₁ K₁ s शुभिः;
 K₂. s D₁ D₂. s M शिवः (for शुभः). — ^c) B₂ D₁
 D₁. s. s नित्यं. — ^d) T₁ G₁-4 हरिचंदनाः (for 'तच्छत्राः').

C. 3. 8360
B. 3. 89.7
K. 3. 87.7

प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
बह्वाश्वर्यं महाराज इत्यते तत्र पर्वते ।
पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ६
इदिनीं पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥ ७
यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ८
तत्र पुण्यहृदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ९
आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
तत्रालपेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

5 ^१) Ś1 K1-3 D1. 3 तस्य (for तत्र). Dn Ds. 3 पुण्यं
महीपते; T G तरुलता (T1 'कुला'; G1 'बना') कुलं (for तत्र च
धीमतः). — ^२) Ks मोरफुल्लनलिनं रां; Dn Ds फुल्लपत्रं
महाराज.

6 ^०) Ks रम्ये; Dn Ds-3 चैव; Ds तत्र (for दिव्ये).
— ^१) Ks मुनि; T G Ms देव- (G1 पुण्य-) (for नित्यं).
Dn Ds. 3 देवर्षिगणसेविते.

7 ^०) K1. 3 इदिनी; G1 इष्टानि; Ms इदनी. — ^१) Ś1
K1. 3 राजर्षे. — ^२) Ś1 K D (except Ds Ds) राजन्; B1
रम्या (for पारा). T1 विश्वामित्रा नदिवरा; T2 Gs. 4 विश्व-
मित्रेण तपसा; Gs विश्वामित्रस्य नीवारा. — ^३) T2 Gs. 4
निर्मिता सर्वपावनी.

8 ^०) Ś1 गतो; K1-3 Ds. 6 सभा- (for सतां). — ^१)
Ś1 Ks लेभे धर्मान्; Ks D1. 3 लेभे लोकान्; T2 Gs. 3 Ms
लेभे पुण्यान्; Gs पुण्यान् लेभे. B Ds. 6 च शाश्वतान् (for
सनां).

9 ^०) Ś1 K1. 3. 4 D1. 3 यत्र (for तत्र). Ks. 4 Dn
D1-3. 3 Gs Ms पुण्यो हृदः; B Ds Ds. 6 Ms पुण्या हृदाः;
T1 पुण्यतमः (for पुण्यहृदः). Ś1 K1. 3 चैव; B1. 3 तत्र;
Dn D1. 3 कयातो (for तात). — ^१) Ś1 K1. 3. 4 Bs. 4 तत्र
पर्वतः; B1 पर्वतोत्तमः (for चैव पर्वतः). — ^२) N T1 'फलो-
पेतस्य. N त्वसितो (Ks प्रसितो; Ds Ds. 6 तुषितो) (for
असितो).

10 ^०) M1 कक्षदेवस्य. — ^१) Ś1 Ks पुत्रः; K1. 3 पूतः
(for पुण्यः). Ks यत्र (for तत्र). — ^२) Bs Ds. 6 T2

जम्बूमागो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठं मृगद्विजगणायुतः ॥ ११
ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
केतुमाला च मेघ्या च गङ्गावरण्यं च भूमिप ।
ख्यातं च सैन्यवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १२
पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १३
अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
पुष्करेऽपि कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १४
मनसाप्यमिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १५

Gs-4 तत्र (for चैव). — ^१) Ś1 K1. 3 भारत (for पाण्डव).
Dn Ds विख्यातस्तत्र पाण्डव. — ^२) T1 अस्तेनैव च कालेन;
T2 Gs-4 अस्वास्तेनैव सिध्यन्ति (T2 Gs [by corr.] सिद्धाः स्युः).

11 ^०) K1. 3. 4 D1. 3 'मागो' (for 'मागो'). — Ś1 K1. 3
Ds Gs om. (hapl.) 11^b-12^a. — ^१) Ks. 4 Ds D1-3 S
(Gs om.) सुनीनां (for ऋषीणां). — ^२) Ks श्रम्यतां; Ks
Ds श्रीमं; Ds सरिं; D1. 3 तपं; T2 Gs Ms शाम्यं; G1
शाम्यं (for शाम्यं). — ^३) Ks 'गणः पुनः; Bs 'गणावृतः;
Ds G1 'गणायुतं; Ds 'समायुतः; Dn Ds. 6 'निषेवितः;
T2 Gs. 6 मृगपक्षिगणायुतः.

12 Ds om. 12^{ab}; Ś1 K1. 3 Ds Gs om. 12^a (of. v.l.
11). — ^०) Ks. 4 D1. 3 T G1-3 Ms जम्बूमागो महाराज
(= 11^a). — ^१) Ś1 K1. 3. 4 Dn Ds T G तापसायुतः (Dn
'युता; T2 Gs-4 'हृतः); Ks D1. 3 तपसायुतः. — ^२) Ś1 K1
गंगाद्वारे; Ks. 4 Dn D1-3. 3 Ms 'द्वारं. — ^३) Ś1 K1. 3
तीर्थः; T2 Gs-4 रम्यं (for पुण्यं). Bs द्विजगणायुतं; S मुनि-
निषेवितं. — After 12, Bs repeats 12^{ab} (v.l. निषेवितं
for तापसायुता).

13 ^१) Ś1 K Dn Ds. 3 Ms नामतः; Bs विभुतं (for
भारत).

14 ^०) Ks संश्रवाधार्वा; Bs-4 संभवां; Dn Ds. 3
संश्रवां; T2 Gs. 3 संस्तवं पार्थः; Gs संस्तवप्राप्तः. — ^१) K1
इमं जगौ; B Ds Ds. 6 इमां जगौ; S उदाजगौ (T2 [after
corr.] Gs उपाजगौ). — ^२) T Gs-4 Ms ऋषु; G1 जगौ
(for वर).

८८

धौम्य उवाच ।

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
सरस्वती पुण्यवहा इदिनी वनमालिनी ।
समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ २
तत्र पुण्यतमं तीर्थं पुष्पावतरणं शिवम् ।
यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ३
पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजघ्नश्च शम्भ्याक्षेपेण भारत ॥ ४

15 °) T₃ G₃ हि (for [अ]पि). — °) B D₄. ६ M₁ तप (for मन). — °) Dn₁. n₃ D₃. ६ विप्रण (or 'न') इयति पापानि (by transp.). — °) K₁. ३ शोभते; B₃. ४ D₄-६ T₁ G₁ M पूज्य (for मोद).

Colophon. — Major parvan: Śī K₁. ३ Dn₃ T G₂-४ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ तीर्थयात्रा. N (except Dn₃) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — Adhy. name: G₁ धौम्यतीर्थानुक्रमण. — Adhy. no. (figuros, words or both): Dn₁ 89; Dn₃ (wrongly) 99; Dn₃ M₃ 90; D₁ 93; T G M₁ 88. — Śloka no.: Dn 18; D₁ 16.

88

1 °) K₄ D₁-३ तीर्थां (for पुण्यां). — B₃ om. 1st. — °) = ३. ८७. 1st. K₃ B₃. ४ De D₄. ६ T₁ G₁ M₁ तीर्थो (for पुण्यां). — After 1, B (B₃ om. line 2) De Dn D₄. ६ ins.:

465* शृणुष्वावहितो भूत्वा मम सम्प्रवतः प्रभो ।

कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयत्येष्टुभाम् ।

[(L. 1) B₁. ३. ४ De राजन् (for भूत्वा).]

2 °) B D₄. ६ पुण्यजला; Dn D₃. ६ महापुण्या; ३ पुण्यतमा (for 'वहा'). — °) Śī K₁. ३ T₁ G₄ हादिनी. Śī K₁. ३. ४ Dn D₁-३. ६ तीर्थमालिनी; B D₃ वप्र; D₄ विप्र; M₁ मेघ; M₃ च प्रमाथिनी. — °) B₁-३ D₄. ६ महापुण्या; M₁ वेगवहा (for महावेगा). — °) D₁. ३. ४. ६ तत्र.

एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।

गाथा चरति लोकेऽस्मिन्नीयमाना द्विजातिभिः ॥ ५

अग्नयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।

शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ६

तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।

विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ७

कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।

अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ८

सरस्वती नदी सङ्गिः सततं पार्थ पूजिता ।

D₁. ३ T₁ M₃ भारत (for पाण्डव).

3 G₄ om. 3. — °) Śī K₄ Dn D₁. ३ M₁ यत्र (for तत्र). Dn D₁. ३. ६ पुण्यतमं. — °) Dn D₃. ६. ६ S (except M₁) शुभं (for शिवम्). — °) T₃ G₃. ६ M₃ सारस्वतीर. — °) K₄ अवभृतेर; Dn D₃. ६ 'शृथैर; M₃ 'शृथा.

4 °) Śī K₁. ३ क्यायते; K₃ तमभयं; K₄ S (except G₄ M₃) च क्यायते. — °) B₁-३ 'सरो (for 'शिरो). B₃ D₄. ६ महत् (for ५८).

5 °) K₃ चार्थेयु; B D (except D₃) चार्थेसौ (B₃ चार्थेयं) (for चार्थेयम्). — D₃ om. ५th-6th; Śī om. ५th. — °) M श्लोकश्च (for गाथा), and गीयमानो.

6 D₃ om. 6th (cf. v.l. 5). — °) B₃ Dn D₄. ६ सेविता (for ये चिता). — °) Śī K₂-४ D₁-३. ६ शतं सहस्रदक्षिणाः; K₁ B D₄ Dn D₃. ६ ते तस्य कुरुशार्दूल. — °) K₃. ६ D₃. ६ सहस्रं शतं.

7 °) D₄ T₃ G₂-४ अत्रैव; D₁. ३ तथै (for तत्रै). — °) Śī K₃. ३ D (except D₃. ४) T₁ M Cn विधातिः; Cnp as in text. — °) T₃ G उदाहरत्.

8 G₄ om. 8. — °) B D₄ D₃. ६ 'कृत्स् (for 'कृद्यो). — °) Śī Dn D₃. ६ यथा (for मया). — °) K₃ अत्रैव; D₃ अत्यर्थम्; M₁ अद्यापि (for अत्यन्तम्). K₃ M₁ आश्रमः; G₃ आश्रयः. — °) Śī M₁ शारकस्; K₁ B₃. ३ D₄. ६ सरसस्; K₃ वरकस्; T G (G₄ om.) M₃ शंकरस् (for मरकस्). D₄. ६ T G (G₄ om.) M₃ तत्र (for तस्य). B D₄. ६ आरत (for विश्रुतः). K₃. ४ De Dn D₁-३. ६ शरभंगस्य वि.

9 °) Śī K D₁. ३ तात (for पार्थ). B₃ D₄. ६ T₃ G₃ सेविता (for पूजिता). — °) K₄ B D₄ D₃ बालिषिष्टैर.

3. 88. 1
3. 90. 10
3. 88. 10

G. 3. 88. 1
B. 3. 90. 10
K. 3. 88. 10

वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ ९
दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
तत्र वैवर्ण्यवर्णौ च सुपुण्यौ मनुजाधिप ॥ १०
वेदज्ञौ वेदविदितौ विधावेदविदाबुभौ ।
यजन्तौ क्रतुमिर्न्तं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ ११
समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
विशाखयूपेऽतप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥ १२
ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ।
पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजतामिभूः ॥ १३
यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षाच्चमृषिसत्तमम् ।
स्वं स्वं तोयद्गुपादाय परिवार्योपतस्थिर ॥ १४

10 *) Dn Ds. १ महापुण्या (for पुण्यं). — *) B Dn D1. १-२ यत्र (for तत्र). Ks T Gs. १ [आख्याता (for ख्याता). — After 10^{ab}, B Dc Dn Da. १ Ms (om. lines 2-4) ins. :

466* म्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाक्षाख्यो द्विपदां वर ।
दाह्म्यधोषश्च दाह्म्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ।
कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितीजसः ।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्थि लोकेषु विद्युतः ।

[(L. 1) B1. १. १ पुण्याक्षः; Dc Dns वै पुण्यः; Dn1. ns पांचाल्यः (for पुण्याख्यः). Dc पांचालो; Ds पांचाल्यो. — (L. 2) B1. १. १ दाह्म्यधोषश्च दाह्म्यश्च; Dc दाह्म्यं दाह्म्यश्च (for the prior half). B1. १ धरणीस्थो; Dc 'णीस्थो (for 'णीस्थो). Dc Ds. १ 'मनाः (for 'स्मनः).]

— Ks. १ om. 10^a-11^d; D1 Gs om. 10^{cd}. — *) Ś1 Ks त्रैवं ववर्णवर्णौ च; K1 तेनैव वर्णसुवर्णौ च (hypermetric !); B1 नैताववर्णौ वर्णौ च; B2-4 Dc Dn Da. १ नैता(Dc नैकः; Dn Da. १ पला)वर्णौ(Bs 'वि)वर्णौ च; Ds नारदः पर्वतश्रेष्ठः; Ds नैवर्णवर्णवर्णौ च; Ds तौ चार्कवर्णवर्णौ च. — *) Dn Ds विद्युतौ (for सुपुण्यौ).

11 Ks. १ om. 11 (cf. v.l. 10). — *) B2 Ds. १ वेदज्ञे. K1. १ Dn D1-३. १ वेदविद्वांसौ. — *) Dc 'विशारदौ; Dn D1-३. १ वेदविद्या' (by transp.). — *) Ś1 K1. १ Dn D1. १. १ ईजाते; B Dc Ds. १. १ यजतः (for यजन्तौ). B1-३ Ds. १ तत्र; Dn Ds. १ सुखैः (for निखं). — *) Ś1 K1. १ पुण्ये; D1. १ पुण्यौ (for पुण्यैः).

12 *) Ś1 K1. १ सहिता; T1 बहवो (for बहुशो). — *) Ś1 K1. १ Ds सविगणः पुरा; Ks सवरुणायुताः. — *) Ś1 K1. १ विशाखा; Dns ns विभ्रामः; Ds विभ्राम्य (for विशाखः).

अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥ १५
यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्निर्महात्मनः ।
आगम्य सरितः सर्वा मधुना समतर्पयन् ॥ १६
गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
किरातकिनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ १७
बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
पुण्यं तत्ख्यायते राजन्महर्षिगणसेवितम् ॥ १८
सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुखाः ॥ १९
भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।

— *) Dn Ds G1 तेन (for तस्मात्). Ś1 K1. १ सदा; Ks. १ Dc D1. १ S स च; Dn Ds. १ च सः (for स वै).

13 *) Ś1 K1. १ राजन् (for महान्). — *) K Dc D1. १ Ms 'तपाः (for 'यज्ञाः). — *) B2-4 Ds. १. १ Ts G2-३ transp. पुण्येषु and रम्येषु. Ś1 [अयजते; K1. १ छवज्; B Dc Dn Ds. १ Ms यजत (B1. १ Ds 'तः) (for [अ]यजत). Ś1 K1. १ विद्युः; Ks. १ Ds [अ]भिभूः; B Dc Dn Ds. १ Ms प्रभूः; D1. १ [अ]भिभो (for [अ]भिभूः).

15 *) B Ds. १ चात्रैव (Bs चाप्यत्र) राजेन्द्र (for चात्र महाराज). — *) Ś1 K1. १ महावीर; T2 Gs महावीर्यं; Gs. १ महाराज; M1 महाबाहो; Ms तथा वीर (for तदा वीर). — *) S वीर्य (G1 यज्ञं) (for प्रेक्ष्य). Ś1 वीरं; Dn (Dnsm as in text) Ds. १ वीर्यां; G1 वीर्य (for वीर्यं).

16 Ds om. (hapl.) 16^{ab}. — *) B1-३ Dc Ds वै राजन्; Ds. १ T G2-4 M1 वै देवा; Ms देवानां (for वै देवान्). — *) Ś1 K1. १ आगताः; Ks. १ D1 'गम्य (for 'गम्य). Ś1 K1. १ विप्राः; Ks विप्रं; Ks D (except Ds. १) विप्रान् (for सर्वा). — *) B Dc Ds. १ M [अ]तर्पयन्मिहजान् (for समतर्पयन्).

17 *) Ks. १ B4 Dn D1-३. १ Ms सेवितं (for शोभिं).

18 *) Ś1 K1. १ B2-4 D (except Dc) गंगाद्वारं.

19 Ds. १ om. (hapl.) 19^a-20^b; Gs om. 19^{ab}. — *) Ś1 K D1. १ आकुमारं च; Ds सुकुमारं च (for सनत्कुमारः). Ś1 K1. १. १ Dc कौतेव; T1 कुरवः. — *) S (Gs om.) पुण्यः कनखलस्तथा. — *) Ś1 पुनर्वन्नः; K1. १ पुनर्वन्नः; Dc1 Dns D1 पुनर्नाम. — *) B Dns ns वातः; G [अ]खल (for जातः).

20 Ds. १ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — *) Ś1 K

स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महांगिरिः ॥ २०
 यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २१
 तस्यातिथ्यशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
 सुवर्णसिक्ता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २३
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥ २४
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कुत्सं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

B Dc Ds. ४ तत्र (for यत्र). — ^b) Śī K₁-s 'संबृतः; B Dn Ds. ५ 'सेविते; Dc 'संबृते; Gs 'पूजितः. — ^c) Dn Ds राजन्स (by transp.). Śī K₁-s नामतः (for आश्रमः). — ^d) B Dc Ds. ६ 'तुंगे 'गिरौ; T₁ G₁ M 'तुंगे 'गिरिः.

21 ^a) Ks B Dn D₁. ३-६ M यः स; Dc Ds T₁ यः सं (for यच्च). Ks B Dc Ds. ४. ६ भविष्यं च. — ^b) Ks भविष्यत् (for भवच्च). B Dn Ds-६ T₁ G₁ M भरतं (for पुरुषं). — K₁ om. 21^{cd}. — ^c) B Ds. ६ विश्रुतः; Dc भृगुतुङ्गः; T₁ परं (for प्रभुर). T₁ Gs. ३ जिष्णुः (for विष्णुः).

22 Ks Ds G₁ om. (hapl.) 22^c-23^d. — ^d) S (G₁ om.) भारत (for विश्रुतः).

23 Ks Ds G₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{ab}) D₁ transp. उष्ण- and शीत-. T₁ Gs-4 M₂ कृष्णं (for उष्णं). T₁ (before corr.) Gs. ४ श्वेतं (for शीतं). Śī K₁. ३ B Dn D₁. ४. ६ T₁ Gs. ३ पुरा; Gs वरा; M₂ च या (for [अ]परा).

24 Ds reads 24-27^{ab} after 3. 89. 11^c. — ^a) Śī K₁. ३ [S]त्र हि (for यत्र). — ^b) Śī K₁. ३ [अ]मितौ (for महौ). — ^c) Gs. ४ प्राप्ता (for प्राप्य). D₁. ३ तं च (for नित्यं). B₂ Ds. ६ नमंति स्म; T₁ G₁ नमस्यंते; T₂ Gs-4 उपासंते. — ^d) B Ds. ६ M₁ नारायणमजं (for देवं नारा). Śī K₁. ३. ४ B₁-s Dc Dn Ds प्रभुः; D₁ विभो; T₁ Gs भुवि (for विश्रुम्).

25 ^a) B₂ Dn D₁ सर्वं (for पार्थ). — 25^d = 28^d.

26 ^a) Ds तीर्थं (for पुण्यं). Śī K B₂. ४ D परमं (Ds. ६ तत्पुनर) (for तत्परं). — ^b) Ks तीर्थं च; T₁ Gs-4

तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ २६
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संज्ञयोऽस्तु मा ॥ २७
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ २९
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३०

. 3. 8408
 . 3. 90. 34
 . 3. 88. 33

पवित्रं (for तत्तीर्थं). — After 26^{ab}, B Dc Dn Ds. ६ ins.:

467* तत्परं परमं देवं भूतानामीश्वरेश्वरम् ।

शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।

यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।

— ^d) Śī K₁. ३ देव (for चैव).

27 ^a) Ks M₂ यत् (for तत्). — ^d) Śī K Dn D₁-s. ६. ६ अत्र (for तत्र). Śī K₁. ३ मे; B₂ वा (for मा). S मा भूते संशयोऽत्र वै.

28 ^a) Śī K₁. ३ कुरु* (for नर*). — Ks om. 28^d-29^c. — ^d) = 25^d. B₁ D₁. ३. ४. ६ पुण्या* (for तीर्थ*). Dc सेवितानि महर्षिभिः (cf. 29^d and v.l.).

29 Ks om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^a) Śī K₁. ३ देवताकल्पैः; Dn D₁-s. ३ G₁ M₁ देवकल्पैश्च. — ^d) Ks Dc महर्षिभिः (for महा*); cf. v.l. 28.

30 ^b) B₁. ३. ४ Dc Ds. ६ सहितैः (Dc सेवितैः). B Ds. ६ ब्रह्मवादिभिः; Dc ब्राह्मणपिभिः. — ^c) Śī K₁. ३ 'बगैर (for 'भगैर). — ^d) Śī K₁-s सोऽकण्ठो (for उत्कण्ठां). Śī K Dn Ds. ३ M विहरिष्यसि (K₁. ३. ४ 'सि); T G विजयिष्यसे (Gs 'सि).

Colophon. — *Major parvan*: Śī Ks Dn₂ T Gs-4 M₁ आरण्य. — *Sub-parvan*: T G₁. ३ तीर्थयात्रा. N (om. sub-parvan name) mentions only धौम्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (B₂ Dn₂ Ds. ६ om. समाप्ता). — *Adhy. name*: T₂ G₂ धौम्यतीर्थोत्क्रमणं; G₂ धौम्यतीर्थेकथनं.

८९

C. 3. 8407
B. 3. 91. 1
K 3. 89. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्मस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च आतरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत्पुरुषशार्दूल इष्टा पार्थ तथागतम् ॥ ६

— *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn₁. n₃ M₃ 90; Dn₃ 91; D₁ 94; T G M₁ 89. — *Śloka no.* : Dn₁. n₃ 34; Dn₃ 35; D₁ 29.

89

1 ^b) K₄ D₁ D₃. ० कौरवनन्दनं; T₁ कौरव्यनन्दन. — ^c) Ś₁ Dn T₃ G₃. ० स; K₃ तु (for सु).

2 ^b) K₄ D₁. ३ M₃ ये (for ते). — D₃ om. 2^c-4^b. — ^c) Dn D₃ उपातिष्ठन्. B₁. ३. ४ D₄. ० M₃ महाभागाः; B₃ T₃ G₃-४ 'राज'; D₁ D₁ T₁ 'आग'; G₁ M₁ 'स्नान'.

3 D₃ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^c) Ś₁ Dn D₁. ४ सम (for तम). — ^b) Dn D₃. ० धर्मपुत्रो. — ^d) T₁ गमने (for अटने). M₃ महर्षि लोकविभुतं.

4 D₃ om. 4^b (cf. v.l. 2). — ^b) B₃ 'मतिः; B₃ D₁ S (except G₁. ३) 'स्नाना; D₄. ० 'मते; D₃ 'तपाः (for 'मनाः).

5 ^c) Ś₁ K₁. ३ इव (for अस्मि). — ^b) Ś₁ K Dn D₁-३. ० T₃ G₃ सर्वाद् (for सर्व). — ^c) Ś₁ K Dn D₃. ० T₃ G₃-४ भवनं (for सवनं).

7 ^c) Ś₁ K D₁ D₃. ३ transp. आह and तत्र. B₃ D₄. ० माह (for आह). Ś₁ K B₃ D₁ D₃ देवेन्द्रो (for देवेशो).

आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ७
वचनात्पुरुषदूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
भ्रातृभिः सहितो राजन्कुण्याया चैव तच्छृणु ।
यस्वयोक्तो महाबाहुरस्त्वार्य पाण्डवर्षभ ॥ ९
तदस्मात्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमज्जलम् ॥ ११
वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यभितविक्रमः ॥ १२
विश्ववसोश्च तनयाद्रीतं नृचं च साम च ।

— ^b) K₄ D₁ Dn D₃. ३ प्रति (for इति). — ^d) K₄ D₁ महाभुजं; D₁ सभागतं; M₃ महाभुज (for सहा).

8 ^c) Ś₁ K₁. ३ राजन्; B₃ तावद् (for तात). — ^d) B₃ अहं (for महत्). K₃ महान्तं कुरुनन्दन; K₄ B₁-३ D₁. ३. ४. ० सुमहत्पाण्डुनन्दन.

9 ^c) Dn₃. n₃ D₃ ऋषि (for भ्रातृ). — ^b) T₃ G₃-४ सह (for चैव). — ^c) K₃ B₁. ३ D₄. ० S (except M₃) यत्; B₃ तद् (for यत्). Ś₁ K₁. ३ T₁ स्वयोक्तं; B₃ च प्रोक्तं (for स्वयोक्तो). Ś₁ K₁. ३ स्वयं भ्रातृ (for महा). — ^d) Ś₁ K₁. ३ Dn D₃ भरतर्षभ; B₃ पाण्डवो गतः; D₁ D₃ G₃ पाण्डुनन्दन; T₃ G₃. ४ M₁ पाण्डवर्षभः.

10 ^c) Ś₁ तद्वत् प्राप्तं; K₁. ३ D₁. ३ प्राप्तं तद्वत्; T₃ G₁. ३ तदस्मात्तं. — ^b) Ś₁ K₁-३ D (except D₃. ४. ०) विभो (for महत्). — ^d) Dn D₃. ३ आगतम् (for आगतम्).

11 ^c) Ś₁ K₁. ३ तं (for तत्). Cf. v.l. 3. 88. 24.

12 ^c) T₃ G₃. ३ चास्त्राणि (for चास्त्राणि). Ś₁ K₁-३ D₁. ३ वज्रं चास्त्राणि च तथा; B₃ Dn D₃ वज्रम (B₃ वज्रं चास्त्राणि चाम्पानि. — ^b) Ś₁ K₁. ३ दंष्ट्रीतिह; K₃ इन्द्रादीनि; T₁ दंष्ट्रादीनि; G₃ दंष्ट्रादीनि. — ^c) B₃. ३ Dn₁ D₄. ० [अ]वात (for [अ]धीत). — ^d) B D₄. ० कुरुनन्दन (for

प्रदिशं च यथान्यायं प्रत्यविन्दयथाविधि ॥ १३
 एवं कृतास्तः कौन्तेयो गान्धर्व वेदमाप्तवान् ।
 मुखं वसति श्रीमत्सुरजस्यनुजस्तव ॥ १४
 पदर्थ मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १५
 भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
 श्रूयानुधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्तः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १७
 तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातुमिः सह योजय ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्यणि कोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[अ]मितविक्रमः.

13 °) Dn Ds. ६ तु (for च). — °) T₁ G₁ गीतः;
 M₂ दिव्यं (for गोतं). N (except Ś₁ K₂) नृत्वं (for नृत्तं).
 — °) Ś₁ K₁. २ गृह्णात् (for 'विन्दद्').

14 °) G₂ [अ]वरस् (for [अ]नुजस्). T₁ अनुजस्तव
 सुवत्.

15 °) K₂ B₁-२ Do Ds. ६ यच्च (Do यच्च) मां स (for
 यदर्थं मां). K₂ नरं (for सुरं). — °) K₂ तत्त्वतः; Do
 यच्च ते. K₁ B₁ M₁ कीर्तयिष्यामि. — °) T G तत् (for मे).

16 °) Ś₁ K₁. २ 'लोकं हि'; Dn₁. n₂ D₆ 'लोकेपि'; Dn₂
 T₂ G 'लोकेषु (G₁ 'लोकार्थं'). K₂ भगवान्मानुषे लोके
 (m as in text).

17 °) T₂ G₂-४ कृतार्थः (for 'कः'). — °) Ś₁ K D₂
 दिवालयैः; D₁ सुरालयैः; S दिवौकसां.

18 °) B Do Ds. ६ तत् (B₄ च); Dn D₂ [अ]पि (for
 तु). T₂ G₂-४ तप्तम् (for तु त्वम्). G₁ तपसा त्वं च तीर्थेन.
 — °) Ś₁ K D (except Ds. ६) M₁ योजय भ्रातुमिः सह.

19 T₁ om. 19-20. — After 19^{ab}, K₁. २ B Do Dn
 Ds. ६ ins.:

468^a सत्यतपं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ।

महाहवेष्वाप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।

महाहनुर्धरं वीरं महाशक्तं वरवर्णिनम् ।

महेष्वास्तुप्रकृत्यमादित्यतनयं प्रभुम् ।

तथा ज्ञानगतिं स्कन्धं सहजोद्धरणपौरुषम् ।

[(L. 1) B₁. २ Do महात्मानं (for महो). — (L. 3)
 Do कृतास्तं (for महाशक्तं), and 'वर्णिनं' (for 'वर्णिनम्').
 — (L. 5) Do श्रेष्ठं (for स्कन्धं). K₁. २ Dn तथार्जुनगति-
 स्कन्धं (K₁. २ 'दं'; Cnp तथा ज्ञान' etc. (as above). B₁. २

तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
 अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
 यच्चापि ते मयं तस्मान्मनसि त्वमरिदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सन्ध्यासाचाविहागते ॥ २०
 यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
 तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
 यच्च किञ्चित्प्राप्युक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 महर्षिरेव यद्भ्यासच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ २२

३. ४९. १
 ३. ९१. २६
 ३. ४९. २६

Do सहसो (Do 'जो') ज्वलकुडल; B₄ सहस्रनयनोपमं (for the
 posterior half).]

— °) Ś₁ K₁. २. ४ D₁. २ च (for स).

20 T₁ om. 20 (cf. v.l. 19). — °) Ś₁ K Dn
 D₁-२. ६ कर्णान् (for तस्मान्). — °) K₂ अनिरित (for
 अरिदम). M₁ मनसि स्थितमप्युत. — °) B D₄. ६ M₂
 'ष्येहं (for 'ष्यामि). — °) N G₁ 'साधिति (for 'साचात्').
 Ś₁ K₂ B Do D₂-४. ६ [अ]तो गते; K₁-२ Dn D₁. ६ [उ]पागते;
 T₂ G₂ [ह]तो गते (for [ह]हागते).

21 Ś₁ K₁. २ om. 21. — °) T₂ G₂-४ वृत्तः (for
 वीर). — °) K₂. ४ B Do Dn₂ D₁. २-६ महर्षिलोमशस्ते वै
 (K₂. ४ D₁. २. ६ 'शस्ते'); Dn₁. n₂ D₂ स महर्षिलोमशस्ते.

22 °) Ś₁ K D (except Ds. ६. ६) G₁. ६ महाविर् (for
 महर्षिर्). Ś₁ K₂ Do Dn₂ एव (for एष). B (B₄ marg.)
 Dn₂ D₄. ६ लोमशो भूयात् (for एष यद्भूयात्). B₄ वै; G₂. ६
 तद् (for यद्). K₂. ४ Do Dn₁. n₂ D₂. २. ६ भूयात्वां
 (Dn₁. n₂ D₂. ६ 'ते') (for यद्भूयात्). — °) B₂ तच्छ्रद्धेयम्;
 B₄ तज्ज्ञेयम्; T₁ तच्छ्रेयोयं; G₂ तच्छ्रद्धेयं (for तच्छ्रद्धेयम्).
 K₂ T G न चान्यथा (for अनन्यथा). Dn₁. n₂ D₂. ६ न
 तच्छ्रद्धेयमन्यथा.

Colophon om. in K₂. — Major parvan: Ś₁ K₁. २
 Dn₁. n₂ T G₂-४ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: D₂ T₂
 G₁. २ तीर्थयात्रा. K₂ B₂. ४ Dn₁. n₂ D₁. २. ६ (all om.
 sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा.
 — Adhy. name: Ś₁ K₁. २ लोमशवाक्यं; B₄ इन्द्रवाक्यं;
 T₁ लोमशगमनं; T₂ G₂ लोमशाभिगमनं; G₁ लोमशागमनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₂ 91;

९०

C. 3. 8432
B. 3. 92. 1
K. 3. 90. 1

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत् गात्रं दद्यात्स पार्थिव ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६

यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयामिगुप्तान्कौन्तेयाञ्चातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनाभियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्यता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dn 3 Ms 92; D1 95; T G M1 90. — Śloka no.:
Dn 25; D1 23.

90

1 °) K1 D1. १ [अ]स्मि; K2 [अ]स्मि (for [अ]पि). Ś1
K D1. १. १ [उ]क्तः (for [उ]क्तं). — °) Ś1 K1. १ B3 D1. १
M3 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). T1 M1 नराधिप (for
युधि'). D3 फलं तीर्थेषु भारत. — °) T3 G भ्रातरं मेनुजैः
सार्धं. — °) Ś1 K1. १. १ D3 G2 M3 योजयेत् (for 'येत्').
Ś1 K2 वंधया (for धर्म्यया). K1 B3 De Dn3 D4. १ T G3
M गिरा; B1. १. १ G1. १. १ धिया (for श्रिया). D1. १ योज-
येथास्तपश्रिया.

2 °) K1 S (except M1) धर्मं परं. B De D4. १ वेत्सि
(for वेत्थ). — °) T3 G2-4 चाभिः; M1 च वि- (for चापि).
— °) Dn D3 M1 धर्मं राज्ञां (by transp.); D3 धर्मं राज्ञं.

3 °) B D (except D1-3) परमं (for यत्परं). — °) B
K3 Dn D3. १ T3 G2-4 पु वं (for 'वात्'). — °) K3. १ B
D (except D1. १) पाण्डवान्; M1 पार्थिवं.

4 °) Ś1 तीर्थेन (for तीर्थानि). — °) T3 G2-4 गत्वा
(for गात्रं). — °) T3 G2-4 सर्वं त्वया (for सर्वं). — °)

Ś1 K Dn D1-3. १ अर्जुनो (K3 विजने) (for विजयो).

6 °) K3. १ B Dn D4-5 G1 M कौन्तेयान् (for 'यं').
D1 तथा रक्षस्व कौन्तेयो.

7 °) T1 G2. १ च (for हि). — °) Ś1 [अ]भियुक्तं;
K3 Dn D3. १ [अ]भिगुप्तं; De1 हि गुप्तान्; De3 गुप्ताग्नि (for
[अ]भिगुप्तान्). Ś1 K3 Dn D2. १ कौन्तेयं. — °) K3 B3
Dn3 T1 M1 नाभिवर्तेयुर; De नाभिवर्तेयुर; Dn1. n3 D3 न
विवर्तेयुर. Ś1 Dn D3. १ अंतिकं.

8 After 8th, D1. १ ins.:

469* आगतस्त्वं महाबाहो कुरु पुण्यं युधिष्ठिर ।

9 °) Ś1 K3 द्विस्तीर्थानि; K1 द्विवांशं (?) ; M3 विस्ती-
र्णानि. K1 महाबाहो; K3 (corrupt) मयाबाहो. — °) M3 तीर्थानि (for दृष्टानि). — °) Ś1 K1. १. १ D3 इमं (for
इदं). K3. १ म यास्यामि; K3 B3 De वक्ष्यामि (for
द्रक्ष्यामि).

10 °) T G M1 शुभावहा (G3 युधिष्ठिर) (for मया').

11 °) T3 G2-4 नानृती (for नानृजुर्). M3 नानृतात्मा
— °) K1 तृतीयं; B Dn D1. १. १ नाविद्यो.

12 T1 om. (hapl.) 12th. — °) S (T1 om.) 'रतिर्
(for 'मतिर्'). — °) B1. १. १ Dn D4. १ M3 सर्वसंगेभ्यो.

13 °) T3 G2-4 पार्थिव (for पाण्डव).

यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।

स्मरेद्दि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४

भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।

वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५

यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।

धौम्यस्य वचनादेवा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६

तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।

तदैव गन्तासि दृढमेव मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।

लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।

ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९

धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।

स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०

स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।

अस्मत्प्रियद्वितीयायां पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।

विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाभिकासुतः ।

प्रतिजग्राह विधिवद्भूतैश्च समतर्पयत् ॥ २३

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।

लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

C. 3. 6457
B. 3. 92. 27
H. 3. 90. 26

14 D₃ om. 14^a-15^b. — ^a) T G मुने (for क्वचित्).
— ^c) Ś₁ K D₁. ३ मां; D₃ G₃ M₁ यत् (for यं). — ^d)
B D₂ D_n D₄. ६ T₃ (after corr.) को नामाभ्यधिकस्ततः
(= 15^d).

15 D₂ D₃ om. 15^{ab} (for D₃ ef. v. l. 14); Ś₁ om.
(hapl.) 15. — ^b) K₃. ३ B₁. ४ D_n D₄-६ T₁ M चैव (for
यस्य). — ^d) K₃. ४ T₁ G₁. ४ M₃ किं (K₃ G₁ M₃ को)
नामाभ्यधिकं ततः (= 14^d).

16 ^a) T₃ G₃-४ तद्; G₁ M₃ मा (for मां). — ^b) T
G₃-४ गमनं (for दर्शनं). — ^d) D₁. ३ तथैव (for कृतैव).
— After 16, B₃ ins. 470*.

17 B₃ om. 17^a-19^b. — ^a) Ś₁ D₂ यद्; K₃ स (for
तद्). Ś₁ T₁. ३ (before corr.) G₁. ३ यथा (for यथा).
T G दृष्ट्वा (G₁ दृष्ट्वा) (for ब्रह्मन्). — ^{cd}) T₁. ३ (before
corr.) G₃. ४ तथैव (for तदैव). B₃-६ D_n D₄. ६ तीर्थो-
न्त्येय; T₃ G₃-४ परमेव (for दृढं).

18 B₃ om. 18 with the ref. (cf. v. l. 17); T₃
G₃. ४ om. the ref. — ^a) B (B₃ om.) D_n D₄. ६
तु (for तं).

19 B₃ om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^b) K₃ तपसाश्च ये;
K₃ ये तपस्विनः (for यतयश्च ये). D₁. ३ तथा (for च ये).
— K₁ B D₂ D_n D₄. ६ ins. after 19^{ab} (B₃, which om.

17^a-19^b, ins. after 16):

470^a क्षुत्पूण्याध्वश्रमायासशीतानिर्ममसङ्गिण्यः ।

ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः ।

पञ्चालैः पाण्डवानां मांसानां च विकल्पकाः ।

तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुयायिनः ।

मया यथोचिता जीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।

[(L. 2) D₂ 'वर्तन्तु' (for 'वर्तन्तां'). — (L. 3) K₁ D₄. ६
'लेह्यमानानां; B 'पानलेह्यानां; D₂ 'पानभोज्यानां. K₁ विकल्पनं;
D₂ विकल्पनाः. — (L. 4) B₁. ३ यदाभिरनुयायिनः; D₂
मुदाभिरनुयायिनः (for the posterior half). — (L. 5)
B₃ D₂ सदा (for मया). B₃ D₃ यथोचितैः. B₃ D₂ बीजैः;
D₂ द्व्यैः (for जीव्यैः).]

— ^c) Ś₁ K₁. ३ D₃. ६ [अ]भ्ये (for [अ]पि). — ^d) K₄ D_n
D₄. ६ G₃ 'पुरःसरा; T₁ G₁. ४ ये च भक्तिपुरः.

20 ^b) Ś₁ K₁. ३. ४ D₁. ३ नेभिः (for अभिः). Ś₁ K₃. ४
चैव द्वि; K₁. ३ D₁. ३ चैव द्वि; B D₂ D_n D₄. ६ ने च (D₂-त्र)
दे (for चैव ते). — ^c) T₁ G₁ ददाति (for दास्यति).

21 ^b) M₁ युधिषीपतिः (for मनुजे). — ^d) S पांचालो.

22 B₃ D₁. ३ G₄ om. the ref. — ^b) K₁ B D (except
D₁-३. ३) 'प्रपीडिताः; T G गुरौ (G₄ 'ह') अरे समाहिने (T₃
G₃ 'ताः). — ^c) B₃ मुनयो (for यतयो). N (except
Ś₁) M₁ सुक्या; G₄ विप्रा (for युक्ता).

C. 3. 8458
B. 3. 93. 1
K. 3. 91. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजंभिर्दं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वद्वते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नैरैरूपैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।

24 ^b) Śī K₁. १ भ्रातृभिः (for ब्राह्मणैः). B₃ वृत्तः
(for सह).

Colophon. — *Major parvan* : Śī K₁. १ Dn₃ T G₂₋₄
M₁ आरण्य. — *Sub-parvan* : B₁ Dn₁ D₄. ६ T G₁. १
तीर्थयात्रा K₃. ४ B₂₋₄ Dc Dn₃ D₁₋₃. ६ (all om. sub-
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy.*
name : T₁ G₃ अर्जुनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words
or both) : Dn₁. 12 92; Dn₃ M₂ 93; D₁ 96; T G M₁
91. — *Śloka no.* : Dn 27; D₁ 24

91

1 ^a) K₃₋₄ B₁ Dc Dn₁ D₂. १. ६ T₁ प्रयान्तं. — ^c)
K₄ Dc T₁ महाराजं (for तदा राजन्).

2 ^c) B Dn D₄. ६ ऋषिणा चैव स'.

3 ^b) Śī D₁. १ हृच्छसि (for अर्हसि). — ^c) G₁ M
transp. हि and न. — Dc om. (hapl.) 3^d-4^a. — ^d)
S (except M₁) कुरुनेद्वन (for नानि कौरव).

4 Dn₃ om. 4; Dc om. 4^a (cf. v.l. 3). — ^a) D₁. १
T₁ G₂₋₄ 'जुष्टानि; T₁ G₁ 'सृष्टानि; M₂ 'विष्टानि. — ^c)
K₃. ४ B₂. १. ६ D₁. १. ६ अन्यैस् (for अरूपैस्). — ^d) B₃
भरतर्षभ (for मनुजे').

तीर्थानां पृथिवीपालं व्रतानां च विशां पते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनाक्षृप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव पुष्पादींश्च वनस्पतीन् ।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनार्थिषु ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ११

5 ^a) K₄ Dn₂. 12 D₃ T₂ G₂. १ भवतो (for 'न्तो).
G₄ भ्रातरो भवतः शूरा. — ^b) M₂ पराः (for सदा). — ^d)
Dn D₃ गच्छामः; D₃₋₅ गच्छामो (for गच्छेम).

6 ^b) K₄ B₁₋₃ D प्राप्तुयामः. Śī K₁. १ D₃. ४ फलं सुखं;
K₄ B Dc Dn D₁. १. ४. ६ M₂ सुखं (B₂ M₂ शुभं) फलं.
— D₃ om. 6^d-7^c.

7 D₃ om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^b) D₁ शुभः; T₁ G₁
शुभास (for शुद्धास). — ^d) T₂ G₂₋₄ 'संस्पर्श' (for 'संदर्श').
D₁. १ पावनं तीर्थदर्शनं.

8 ^b) Śī K B₃ D₁₋₃. ६ धीमतः (for भारत). — ^c)
Śī K₁. १. ६ D₁. १ तु (for च). — ^d) B₂ D₁. १. ६ T₁ G₁
चैव हि; T₂ G₂₋₄ चानघ.

9 ^a) Dc विलीप्य (for च वीर्य). — ^b) K₄ भारत;
B₃ धीमतः; S (except M₂) पाण्डव (for पार्थिव). — ^c)
B₁₋₃ Dc₁ Dn₁. 12 D₃. ४. ६ T₂ G₃ M₂ प्राप्स्यसि; D₃
यास्यसि.

10 ^a) Dc पुण्यानि (for तीर्थानि). — ^a) M महाराज
(for मही'). — After 10, S ins.:

471* भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायनानि च ।

[Prior half=5^c.]

11 ^b) T₁ प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्) Śī K₁. १
B₂ Dc D₃. ६ T G₃ नरा' (for जना'). — ^d) T G तत्र;
M वचः (for ततः).

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविमलैः संदा ।
 अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
 तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
 यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १३
 विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
 धृतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥ १४
 स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिभुतः ।
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 बाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ १५
 लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
 ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 द्रौपद्या चानवद्याङ्गया गमनाय मनो दधे ॥ १६
 अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
 काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १७
 तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।

सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १८
 युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
 शरीरनियमं ब्राह्मर्षिणा मानुषं व्रतम् ।
 मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
 मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
 ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
 दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवैः पर्वतस्य च ॥ २४
 धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

3 8444
3 93. 26
3. 91. 27

12 ^a) M तु (for हि). — ^b) Ś₁ K₁ G₁ सह (for सदा). — ^c) Ś₁ K₁ ३ अब (for अतु).

13 ^a) Ś₁ K₁ ३ तानि युक्तानि; K₄ तथाश्रु; D₁ तथाश्रु; D₃ तथेयु (for तीर्थान्यु). — After 13^{ab}, B₃ ins.:

472^b नारदस्य च राजेन्द्र देवैः पर्वतस्य च ।

[Cf. 17^{ab}.]

— ^c) K₃ यान्युवाचाथ; D₁₋₃ ३ यानि वक्ता च. T₁ यान्या-
 न्युवाच देवर्षिर्.

14^a B₃ transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३
 महीपते (for नरा). — After 14^{ab}, K₁ ३ D₁₋₃ ins.:

473^a ऋषिकुल्याश्च कात्स्न्येन लोडयस्य युधिष्ठिर ।

— ^d) K₃ B D (except D₁₋₃ ३) T₁ G₁ M [अ]भि-
 (for च).

15 ^a) K₃ तदा; B D (except D₁₋₃ ३) राजा (for
 तथा). — D₃ om. (hapl.) 15^d-16^c. — ^c) Ś₁ K₁ ३ ३
 D₁ ३ ३ ३ भरतर्षभ (D₃ ३ 'भः') (for पाण्ड).

16 D₃ om. 16^{abc} (cf. v.l. 15). — ^a) K₃ T G₃ ३
 प्राप्य (for 'ज्ञाप्य').

17 ^b) B₃₋₄ Dn D₃ पर्वतनारदौ (by transp.). — ^c)
 Ś₁ K D₃ D₁₋₃ ३ M₁ पाण्डवान्. K₃ प्रष्टुं; T₁ दृष्टुं (for द्रष्टुं).

19 Before 19, B₃ D₃ Dn D₃ ३ ins. ऋषय ऊचुः.

— K₁ om. 19^{ab}. — ^b) Ś₁ स्वन सू; K₄ D₁ ३ T₁ M₁
 मनःसु; D₃ मनस्य; D₃ मानसं; T₃ G₃₋₄ M₃ मनसः (for
 मनसा). — ^d) = 21^d N M₁ यास्यथ (Ś₁ D₃ Dn 'त');
 M₃ गच्छथ (for गच्छत).

20 G₁ om. (hapl.) 20-21 — ^a) K₁ ३ शरीरं
 नियमं. Ś₁ K₁ ३ B₃ Dn प्राहुर; D₃ स्वाहुर (for ब्राहुर).
 — K₃ om. 20^b-21^d, and (erroneously) repeats
 instead 3. 90. 9^d-19^b. — ^b) Ś₁ B₁ ३ ३ T₃ (after
 corr.) G₃ मानसं (for मानुषं). B₃ महन् (for व्रतम्).
 B₃ D₃ ३ ब्राह्मणानां च सांप्रतः; D₃ 'गानां महद्व्रतं. — ^c) K
 (K₃ om.) B₃ D₁₋₃ M₃ मनोविशुद्धिं; D₃ 'शुद्धया; T₁ 'शुद्धं.
 — ^d) D₃ ३ बुधाः (for द्विजाः).

21 K₃ G₁ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) B₁ ३ ३ Dn
 D₁ ३ शौचाय (Dn₃ 'थै') (for शूराणां). — Ś₁ K₁ ३
 om. 21^{cd}. — ^d) = 19^d. K₃ M₃ गच्छथ; B Dn D₃ ३
 द्रक्षथ (B₃ यास्यथ) (for गच्छत).

22 ^a) Ś₁ मनस्य; K₁ ३ मनुषैः; K₃ D₃ ३ M₁ मानुषैः
 (for मानसैः). K₃ ये चाप्यनुगताः पौराः.

23 ^d) T₃ G₃₋₄ देव (for दिव्य).

25 ^b) B Dn D₃ ३ तथा नैर्.

26 ^a) B₃ कांचनानि; G₁ काशुकानि (for कटि). — ^c)
 T₃ G₃₋₄ M₃ अभेष (for 'धैः'). — ^d) Ś₁ B₃ D₃ D₃ ३

C. 3. 8484
B. 3. 91. 27
K. 3. 91. 28

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।

अमेघैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरन्तदा ॥ २६

इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

महानसन्ध्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २७

सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूष्णवन्तः समार्गणाः ।

प्राञ्चुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २८

९२

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।

तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १

परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।

ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृष्यन्ते केन हेतुना ॥ २

लोमश उवाच ।

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।

यद्धर्मेण वर्धेरक्षधर्मरुचयो जनाः ॥ ३

वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति संमूलस्तु विनश्यति ॥ ४

मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।

वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५

पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।

अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्पजिरेऽसुराः ॥ ६

तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।

तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७

दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।

क्रोधादह्रीस्ततोऽलजा बृचं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्; Ks उपच'; Ts G2-4 अन्यच'. Śi K1. 2. 4 De
तथा; B2 Dn D4. 6 ततः (for तदा)28 ^b) T G2. 5 तूणावन्तः. T2 G2 समार्गणैः.

Colophon. — Major parvan: Śi K1. 2 Dn2 T G2-4
M1 आरण्य. — Sub-parvan: B1-3 Dn1 Dn2. n2 D4. 6
T1 तीर्थयात्रा (B2 cont. लोमशतीर्थयात्रा); Ks. 4 B4 Dcs
Dn2 D1-3. 5 T2 G1. 2 (all om. sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: T2 G2
पाण्डवप्रस्थानं; G1 पाण्डवप्रस्थानं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn1 (sup. lin.). n2 93; Dn2 Ms
94; D1 97, T G M1 92. — Śloka no.: Dn 29;
D1 30.

92

2 ^b) T1 G1 M तानधर्म- (M2 'मै'); T2 G2-4 तथाधर्म-
(for न च धर्म-). Śi K2 B2 Dn D2-4. 6 गताम्; K4
परात् (for रतात्). — ^a) Śi K2 तप्यन्ते; K1 स्पृश्यं; K2
नवं; K4 दृश्यं; B1. 4 Do D2 तृप्यं; D1. 2 वर्धं; D2
दीप्यं; T1 बुध्यं (for ऋष्यन्ते).

3 ^{ab}) Ks G2. 4 transp. राजन् and कार्य. Do कर्तव्यं
तत् (for कार्यं पार्थ). Ks. 4 D1-3 कदा (for कथं). — ^a)
Dn D4. 6 वर्धयुर्; T2 G2-4 सिध्येन्. — ^a) Śi K D1-3. 5
तेधर्मैर्; B1 अधर्मेरतयो; B2 मतयो. Do D2. 5 T2 G2. 4
नराः.

4 ^a) K4 अधर्मेणैव ते तावत्; Do D2. 5 अधर्मेणैवते
राजन्. — ^a) Śi K1-3 D2 समूलं. Śi K D1. 2. 5 च (for
तु). — After 4, 8 (except M2) ins.:

474 ^a) यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।

सर्वोत्पन्नान्वाधन्ते राज्यं चैव विवर्धते ।

6 ^a) Śi K D1. 2 Ms चैतत्; G4 सर्व (for चैव). — ^b)
Śi K B1. 3 D1. 2 सर्वं दृष्टं (by transp.). Do चैव; G4
चैव (for सर्व). K4 Dn2 D1. 2 प्रभो (for विभो). — ^a)
T2 G2 धर्मान् (for धर्म). — ^a) Śi K1. 2 अधर्मं भेजिरे;
G1 धर्मं तं भेजिरे (for धर्मं तत्पजिरे).

7 Śi om. (hapl.) 7^{ab}. — ^a) D2 देवास्तीर्थानि (by
transp.). — ^b) G2 पाथिवा (for भारता). — ^a) K2
सर्वोत् (for पूर्वैव).

8 Ks om. 8. — ^a) K4 transp. मानः and समभवत्.
— ^b) B2 [S]व जायते; Dn1. n2 G4 [S]व्यजायत; D2 [S]
व्यजायते; T1 ह्यजायत; T2 G2. 3 [S]भिजायते; G1 [S]व्य-

तानलज्जागतह्रीकान्हीनवृत्तान्धुधाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुराभृष्टः ॥ ९
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
दर्पाभिभूतान्कान्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११
मानाभिभूतानचिराद्दिनाशः प्रत्यपद्यत ।
निर्यस्तस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२
देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरासि च ।
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३
तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिवृत्तमाप्तुम् ॥ १५
तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु स्नानुजः ।
पुनर्वैत्स्यसि तां लक्ष्मीमेव पन्थाः सनातनः ॥ १६
यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ १७
चरमाणास्तपो नित्यं स्पृशनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८
अलभन्त यक्षः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ १९
यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।

C. ३. ४६०७
B. ३. १२. २१
K. ३. १२. २३

जायत. — °) D₁. १ मोहसः; D₂ नश्यत्; T₁ G₂ अभीसः; G₁ अभीस (for अभीस). Ś₁ राजा; K₁. १ राजन् (for उल्लाज). K₄ D₂ क्षोभोजवात्तथा तेषां. — °) Ś₁ K (K₂ om.) लज्जा वृत्तं; D₂ प्रज्ञा वृत्तं; M₂ वृत्तमेवां (for वृत्तं तेषां).

9 °) K₄ D₁ G₁ विलज्जान्; T G₂-4 M₂ निकृज्जान् (for अलज्जान्). K₄ D₂ नष्टवृत्तान्; B Dn₁. n₂ अनदीकान्; D₁ T G₂-4 गतश्रीं; M₂ इतश्रीं (for गतश्रीं). D₂ तावच्छ-लज्जाविबुत्तान्. — °) K₄ D₂ बुधाचारान्; D₂ पापाचारान्; D₂ बुधादानान् (for हीनवृत्तान्). Ś₁ K₁. १ D₁. १ बुधा-मतीन्; K₂ तथामतीन्; B₂ गतवतीन्; G₁ तयागतान्; G₄ बुधा स्थितान् (for बुधा). — °) K₂. 4 D₂ समं (for क्षमा). D₂ सख्यं (for लक्ष्मीश्च). K₁. १ च वर्षेभ्यः; D₂ स्वधर्मैभ्यः. — °) K₂. 4 D₁-१. १ च (for तु).

11 °) Ś₁ K₁. १. 4 om. (hapl.) 11^a (with 10^{bcd}); G₄ om. 11^{ab}. — 11^a = 10^a. — °) Ś₁ K D₂. १. १ भृष्टां; B D₂ Dn D₁. १. 4. १ इतान् (B₂ सह); T₁ तदा (for तथा). — K₂ om. 11^{cd}; Dn₂ D₂. १ om. (hapl.) from कौन्तेय (in 11^a) up to भृष्टान् (in 12^a).

12 K₂ reads 12^{ab} after 10^{ab}. Dn₂ D₂. १ om. सामाभिभूतान् (cf. v.l. 11). — °) Dn D₂. 4. १ S (except M₂) समं (for प्रख्यं). — K₂ om. 12^{cd}. — °) Dn₁ S निर्वन्धस्काश्च. B₁ Dn D₂ तथा; D₂. १ सदा (for सते). — After 12, S ins.:

475^a अधर्मकचो राजलक्ष्मी समविद्धिताः ।

13 °) Dn₁. n₂ D₂. १. १ M₂ देवास्तु (for देवा). K₂ D₁. १ च (for तु). T G M₁ ततो देवाः सागरांश्च. — °) T₂ G₂-4 पुण्यं (for धर्मं).

14 °) K₂. 4 D₁. १ M₂ प्राजहुः. Ś₁ K D₂ D₁ M₁ सर्वदुःखानि (K₂ बुद्धानि).

15 °) N M₂ आदानं (K₂ ते दानं) (for हि दानं), and निरादानां (for क्रियावन्तं). — °) T₁ धत्तम्; G₄ धर्मम् (for भूतिम्). G₄ उत्तमम् (for उत्तमांश्च).

17 °) G₂. 4 यथा (for गयः). Ś₁ K₁. १ गयः पूरुश्च यथा.

18 °) K₄ D₁-१ नित्याः; T G युक्ताः (for निर्व्यं).

19 °) T₂ G₂-4 तेलभन्त (for अलभन्त). — °) Ś₁ K₁-१ B Dn D₂. १. १ लब्धास्तु (Ś₁ K₁. १ च); D₂ लब्धवाप्तुः; D₂ कल्पसे (for लब्धासि).

20 °) K₄ B D₂ Dn D₂. १ अभवन्; D₂ कुरवः (for अचरत्).

21 °) K₄ T G लप्स्यसे; B Dn D₂-१ M₂ वेत्स्यसि (for 'से).

22 °) K₁ G₁ चार्तराष्ट्रः. Ś₁ K₁. १ च (for तु). B Dn D₂. १ G₄ [च]धर्मेण (for वर्षेण). D₂. १ transp. वर्षेण and मोहेन. K₁ G₁ वशीकृतः. — °) N नचिराद्दि (B D₂ Dn D₂. १ 'द्वि') विनश्यंसि (D₂. १ नशियंसि).

Colophon. — Major parvān: Ś₁ K₁. १ Dn₂ T G₂-4

C. 3. 8508
B. 3. 94. 22
K. 3. 92. 23

देवर्षयश्च कार्त्तुर्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।

नचिराद्रिनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनावतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च विचं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पिदन्विप्रास्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
बालकोढ्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।

ऊषुराप्नुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विषाम्भानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जम्बुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जम्बुधर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमयुते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M₁ आरण्य. — Sub-parvan : B₁-9 T₁ तीर्थयात्रा; K₂. 4
B₄ D G₁ (all om. sub-parvan name) mention only
लोमनादीर्थयात्रा. — Adhy. name : Ś₁ K₁. 1 B₄ लोमनावाक्यं.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ (sup. lm.)
94; Dn₂ M₂ 95; D₁ 98; T G M₁ 93. — Śloka no. :
Dn 22.

93

1 °) T₂ G₂-4 तदा (for तथा). — °) B₂ T₁ हि (for
इ). — °) K₁. 1 G₁. 1 'पालाः. — °) S (except T₁ G₁)
नैमिषा'.

3 °) D₂. 6 चैव (for विप्राः). — °) B₂ D₂ (with
hiatus) 'तीर्थे अश्वतीर्थे; D₂ 'तीर्थे च श्वतीर्थे; G₁ 'तीर्थे ये च
सक्या; G₂ M₁ 'तीर्थे च तीर्थे च. — °) D₂ ज्ञातास्तीर्थे; D₂
महातीर्थे (for गवां तीर्थे). K₂ च कौरव; Dn D₂. 5. 6
M₂ च भारत. D₁ ज्ञाताः सर्वे तु पाण्डवाः.

4 °) Ś₁ K₁-9 कालकूढ्यां; D कालकोढ्यां; G₂. 4 पाल'.
N G₁. 1 M₂ विषप्रस्थे (D₂ रवि'; D₂ विषप्रस्थेः). — °)
Dn कौरवाः (for पाण्डवाः)।

5 °) K B₂ Dc D₁. 2. 5 T₁ G₁ M₂ आह्लास्य; T₂ G₂-4
आह्लास्य (for आह्लास्य).

6 G₁ om. (hapl.) 6^a-8^b. — °) T G (G₁ om.)
चापि (for चैव). — T₁ om. 6^a-8^b.

7 T₁ G₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) D₁ 'संजुष्टाः; D₂
'संजुष्टाः; M₁ 'संजुष्टां (for 'जुष्टां च). Ś₁ चा (for च).
— °) K₂ (m as in text) देशान्; T₂ G₂ वेदि (for वेदीं).
Ś₁ K₂. 4 Dc D₁-3. 5 विज्ञां पते (for प्रजा').

8 T₁ G₁ om. 8^a (cf. v.l. 6); G₂ om. 8. — °)
Ś₁ K Dc D₁. 3 राजन् (for वीराः). — °) D₂. 5 om. च.

9 °) D₂. 5 [अ]नु; T G₂ [अ]पि (for [अ]भि). B
Dn D₁. 2. 4. 6 'संस्कृतं; D₂. 6 'पालितं; T₂ G 'सत्कृताः (G₁
'रक्षितं) (for 'सत्कृतम्). — °) D₁ G₂ 'युता (for 'युते).
— After 9, K: ins. 476* (om. line 2).

10 °) B Dn D₄. 6 नगो (for सरो). B₂ नाम (for
यत्र). — °) Ś₁ K₁. 3 यत्र पुण्या; B₂ D₂ पुण्या यत्र (for
पुण्या चैव). — B D (except D₁-3. 5) ins. after 10^a:
K₁ (om. line 2) ins. after 9:

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनप्रोभिता ।
विश्वं पवित्रकूर्तं च पवित्रधरणीधरम् ।

अभिजुष्टं सुपुण्यं तर्षीयं ब्रह्मसरोचमम् ॥ १०
 अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 अप्रियङ्गेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
 ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजगमुस्तपोधनाः ।
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
 तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५

तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
 श्रमटोऽकथयद्वाज्रामूर्तरयसं गायम् ॥ १६
 अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
 यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वभो बहुदक्षिणः ।
 यत्राभ्यर्च्यता राजश्च्यतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
 घृतकुल्याश्च दध्मश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ १९
 अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
 अन्यस्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽभं सुसंस्कृतम् ॥ २०
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

C. ३. १४. २१
 B. ३. १४. २१
 K. ३. १४. २१

[(L. २) B₁ पवित्रं चित्रकूटं च (for the prior half).
 B₁. २ D₁ पवित्रे परणीषरे (for the posterior half).]

— °) K₁. १ स्वर्गपुण्यं; B₁ D₁ D₂ सुपुण्यं च; B₂ सुपुण्यं
 तु; G₂ सुपूर्णं तत्. — °) Ś₁ K₁ ब्रह्मसरो नृप; K₂ D₁ 'सरो-
 तुलः; K₃ 'सरोमलः; D₂ 'सरो अलः; D₃. १ 'सरोभवत्; S पुण्य-
 (M ब्रह्म)सरोतुलं (T₁ 'जलं).

11 °) S (except M₂) यत्र भगवान् (by transp.).
 — °) Ś₁ K₁. १. ४ B₁. १. ४ D₁ D₂. १ G₂ तत्र (for यत्र).
 — °) K₁ B D (except D₁-१. १) धर्मराजः; T₁ राजधर्मः;
 T₂ G₂. १ M राजधर्मः (by transp.); G₁ राजा धर्मः; G₂
 राजधर्म.

12 °) K₂ D₂. १ यत्र (for चैव). — °) T₂ G₁. १. ४
 समुज्जये. D₂ [S] पि हव्यने (for विशां पते). — °) Ś₁ 'धृत्
 (for 'धृक्).

13 °) S (except M₂) राजन् (for वीराः). — °) Ś₁
 K₁. १ तथेजिरे; K₂ च भेजिरे (for तदेजिरे). D₁. १. १
 चातुर्मास्येन ईजिरे. — °) Ś₁ K₁. १ G₂ तत्र (for यत्र). K
 B₁. १ D₁. १ T₁ M अक्षयः; T₂ G₂-४ अक्षय्यो (for अक्षय-).
 T₂ G₂-४ महावटः (for 'वटो महान्). — After 13, B D
 D₁ D₂. १ ins.:

477^a अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ।

ते तु तत्रोपवासास्तु चकुनिश्चितमानसाः ।

[(L. 1) D₂ तत्र (for यत्र). — (L. २) D₂ नियतं
 (for निश्चित).]

14 °) B वर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत.

15 Ś₁ om. (hapl.) 15. — °) D₂ यत्र (for तत्र).
 K₁ (corrupt) 'वर्णा; K₂ B D₁ D₂. १ 'वृद्धा; K₃. १ D₂

D₁-१. १ T₁ 'युक्ता. — °) K₁. १ B D₁ D₂. १ T G₂-४ कथां
 (for कथाः). K₁ पुत्राः; K₂ पुण्यं; B D₁ D₂. १ पुण्यां;
 T₂ G₂-४ सर्वे (for पुण्याः). — °) D₂. १ सर्वे एव; M सद्-
 स्यास्या (for 'सिस्था).

16 °) Ś₁ B₂ (in as in text) 'तपः; K₁. १ 'उप'
 (sic) (for 'व्रत'). — °) Ś₁ K₁. १ M₁ कौमारः. — B₂
 om. from 16^{cd} up to 3. ११. ६. — °) T G आपूर्तरजसं;
 M आसूर्तरजः (M₂ 'ज)सं.

17 B₂ om. 17 (cf. v.l. 16). Before 17, K₂. ४ B
 (B₂ om.) D G₂ M ins. शमट उ' (G₂ M om. उ'). — °)
 S आपृ (T₂ G₂ अपृ; G₁ नापृ; M आसृ)तरजसः पुत्रो.
 — °) Ś₁ K₂ D₁ G₁ 'सत्तम. — °) D₂ S (except M₂)
 तस्य (for यस्य). — °) D₂. १ पांडव (for भारत).

18 B₂ om. 18 (cf. v.l. 16). — °) K₂. ४ D₂ G₂
 M तस्य (for यस्य). — °) T₂ G₂. ४ वसनो. D₁ T₂ G₂. ४
 मूरिदक्षिणः. — °) S (except T₁) आयम्शतसह'.

19 B₂ T₁ (hapl.) om. 19 (for B₂ cf. v.l. 16).
 — °) K₂ D₁. १ प्रकाराद्; G₂. १ प्रवाहद्. — °) Ś₁ K₁. १
 च सर्वशः (for सह').

20 B₂ om. 20 (cf. v.l. 16). — °) B (B₂ om.)
 D₁ D₂. १ T₂ G₂ एवं (for एतत्). — °) Ś₁ K D₁ च
 (for सं). — °) Ś₁ K₁. १ ततः स्म; K₂ तत्र स्म; K₃ अभ्यत्र;
 B (B₂ om.) D₁ D₂. १ अभ्ये च; D₂ अभ्ये तत्; D₁. १ तत्र
 स्म; D₂. १ अभ्यं तु; G₁ अक्षतु (for अभ्यस्तु).

21 B₂ om. 21 (cf. v.l. 16). — °) K₁. १ T₂ G₂. १
 तत्रैव (for तत्र वै). — G₂ om. 21^{cd}. — °) B₂ D (except
 D₁. १) च; T₂ G₂ सं (for स्म). — °) K₂ D₂ ब्रह्मघोषेन.

C. 3. 8532
B. 3. 95 22
K. 3. 93. 24

न स्म प्रज्ञायते किंचिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
पुण्येन चरता राजन्भूदिन्द्रः खं नभस्तथा ।
आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा क्रौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

22 B₃ om. 22 (cf. v.l. 16). — ^a) Ś₁ K₁. ३ पुण्ये-
नाचरता; T₃ G₃ 'नोच्चरिता; G₂. ४ 'नोच्चरिता. — ^b) K₂
नभस्तथा; K₃ दिवस्तथा; D₂. ३ वियस्तथा; T G₂-4 M तथा
(T₃ G₂. ३ 'दा) नृप. — ^c) K₂ D₁. ३ T G₂ M₁ अस्यासीन्;
D₂. ३ अस्य च (for अप्यासीन्). Ś₁ K₁-३ तदासीन्महाद्भुतं;
G₁ तत्तदासीन्महाद्भुतं.

23 B₃ om. 23 (cf. v.l. 16). — ^a) Ś₁ K₁. ३ ततः;
Dn₃ G₁ यत्र (for तत्र). — ^b) Ś₁ K₁. ३ गयस्य (for
मनुष्या). — ^c) S (except T₃ G₃) गुणैस् (for शुभैस्).

24 B₃ om. 24 (cf. v.l. 16). — ^a) K₂ B (B₃ om.)
नृप; D₂ स्वर्ण; D₃ स्वर्ण; M₁ स्वस्य (for स्वर्ण). — ^b) K₁. ३
Do इच्छवः (for ईप्सवः). — ^c) B₁ Dn D₂-३ तत्र. Ś₁
K₁. ३ 'शिष्टाश्च; S 'शेषस्य.

25 B₃ om. 25 (cf. v.l. 16). — ^a) K₂ पुरा स्म; B
(B₃ om.) Dn D₂. ३ तत्पूर्व; Do स्म पृष्ठे (for स्म पूर्व). T₃
G₂. ४ नरा (for जना). — ^c) Ś₁ K₁. ३ यथा (for यद्).

26 B₃ om. 26 (cf. v.l. 16). — ^a) K₂ D (except
D₂. ३) तु (for तु). — After 26, N (except D₂. ३)
ins.:

478* सिकता वा यथा लोक यथा वा दिवि तारकाः ।

यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ।

तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ।

[(L. 1) Ś₁ K₁. ३ च (for the first वा). — (L. 2)

Ś₁ K₁. ३ वर्षामसि (for वा वर्षतो). B₄ च काश्चन (for स्म

केनचित्).]

27 B₃ om. 27 (cf. v.l. 16). — ^a) T₃ G M₂ स्थुर
(G₁ तु; M₂ तु) बहुताः (for सुबहवः). Ś₁ K D₂ D₁-३. ३
एवं बहुविधा वाचः. — ^b) B (B₃ om.) Dn D₂. ३ T₁ G₁
यज्ञा (for यज्ञे). Ś₁ K B₂ Dn D₂. ३. ३ महीपतेः; B₁. ३
Do D₁. ३. ३ महीपते. — ^c) K₂. ३ D₂ तस्य (for अस्य). G₁
गाथाश्च (for सरसः).

Colophon om. in B₃. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३
Dn₃ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₃ Dn₁. n₃
D₂. ३ T₁ तीर्थयात्रा (B₃ cont. लोमशतीर्थयात्रा); K₂. ३ B₄
Do Dn₃ D₁-३. ३ G₁ (all om. sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K₂
गययज्ञात्ततः; Do₃ गययज्ञात्ततः; T₃ G₃ गययज्ञस्तुतिः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ 95;
Dn₃ M₂ 96; D₁ 99; T G M₁ 94. — Sloku no.:
Dn 29.

94

2 B₃ om. 2-6 (cf. v.l. 3. 93. 16). — ^a) K₂. ३
B (B₃ om.) Dn D₁. ३-३ तत्रैव (for तत्र वै). — ^b) T₃
G₂-३ द्विपदा; G₁ M₂ गवतां (for वज्रां). K₂ D₂. ३ वर;
K₂ M₁ 'रं (for 'रः).

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशमितिः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्गतो मन्थुरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रपञ्चतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स प्रतिदृश्यते ॥ ७

3 B₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — °) K₄ D₁. १ T G₃. ४ M₂ चोद्गतो; B₁. १ D₂ D₄. १ चोद्गतो; B₄ D_n D₄ चोद्गतो; G₁. १ चोद्गते; M₁ चोद्गते.

5 B₂ om. 5 (cf. v.l. 2). — °) Ś₁ K₁. १. ४ D₁. १ उक्तवान् (for उवाच). — K₁ om. 5^{ad}.

6 B₂ om. 6 (cf. v.l. 2). — °) Ś₁ K₂. १ D_n D₄. १ तस्मिन्म; M₂ स तस्मै (by transp.). Ś₁ K B₁ (m as in text) D₂ D₁-१. १ नैच्छत् (for नावात्). — °) Ś₁ K B₁ (m as in text) D₂ D₁-३ पुत्रं दातुं तथाविधं. — °) Ś₁ K₁. १ दितिजस्य (for सोऽसुरस्य). T G₂-४ M तस्मै (for तस्य). G₁ चुक्रोध वक्षी तस्मै तु. — °) K₄ S ब्राह्मणाय (for 'णस्य). — After 6, Ś₁ (om. lines 1-2) K (K₂-४ om. lines 1-2) B (B₁. १ om. lines 3-4) D (D₂ om. lines 3-4; D₁-१. १ om. lines 1-2) S (T₁ G₁. १. ४ om. lines 3-4; T₂ reading lines 3-4 in marg.) ins.:

४७९* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्महासुरस्ततः ।

मन्थुमान्भ्रान्तरं छागं मायावी प्रचकार ह ।

मेघरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवाक्षणात् ।

संस्कृत्य भोजयति तं विप्रांस्य च जिघांसति ।

[(L. 1) K₁ B D₂ D_n D₄. १ इल्वलो ब्रह्महासुरः (for the posterior half). — (L. 2) K₁ B D₂ D_n D₄. १ द्यकरोत्ततः (for प्रचकार ह). — (L. 3) Ś₁ K₁. १ D₂ रूपश्च (for 'रूपी). B₂. ४ D_n D₄. १ T₂ G₂ रूपी (for 'रूपो). — (L. 4) K₂ भोजयामास; B₂. ४ D_n D₄. १ T₂ G₂ च (T₂ G₂ तं) भोजयति (for भोजयति तं). K₂ ब्राह्मणस्य जिघांसया; B₂. ४ D_n D₄. १ T₂ G₂ ततो विभं जिघांसति.]

ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्नाजभिश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणाग्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पिदन्ददर्श गतं वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गतेमेतमनुग्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

7 °) K₂ B D (except D₂. १) M स चा° (for समा°). Ś₁ K B₁. १ D₂ D₁. १. १ तं (for यं). — °) B₄ स; D₂ D_n D₁. १ G₁ सं; T₂ G₂-४ च (for च्छ). Ś₁ K₁-१ B₁. १. ४ D प्रत्यदृश्यते; G₁ परिदृश्यते.

8 °) D₁. १ T G ब्राह्मणं भोजयित्वासी (D₁. १ 'त्वा तं; G₁ 'त्वा स). — °) M सोसुरः पुनराह्वयत्. — After 8, K₁ B D (except D₂. १. १) S ins.:

४८०* तामिद्वलेन मदया स्वरेण गिरमिरिताम् ।

भुत्वातिमायो बलवान्निक्षिप ब्राह्मणकण्टकः ।

[(L. 1) B₂. ४ D₂ [अग्रेण (for स्वरेण). K₁ B D₂ D_n D₁. ४. १ वाचम् (for गिरम्).]

9 D₂ om. 9^a-10^b. — °) M₁ (? gloss) कुक्षि (for पार्श्व). Ś₁ K D₁. १. १ स तस्य पार्श्वं निर्भिद्य. — °) Ś₁ K₁. १ महामते; M₁ महीपते (for विशां पते).

11 °) K₁. १ D₂ एकस्मिन्; K₂ स तस्मिन्. Ś₁ K D₁. १ आगते; D₂ आगतः (for एव तु). — 11^{cd} = (var.) 1. 41. 3^{ad}. — °) D₂ कौतेय; T₂ G गतं तु. — °) K₄ B₄ (m as in text) D₁. १ T G₁-१ M₂ अवाक्षुखान् (for अथो°).

12 °) Ś₁ K D₂ D₁-१. १ M₁ लंबतस्तानपृच्छत्स. — °) T₂ G₂-४ अगवेतश्च (for अवन्त इह). K₂ इति; D₂ D_n D₄ G₁ इव (for इह). K₂ के परे; K₂ के परा; B₂ कल्पिताः; D_n D₄ कंवितः; D₂ G₂ किं पुरा; D₂ केचन; G₁ किं वरः (for किंपराः). — After 12^{ab}, S ins.:

४८१* किमर्थं वेह लम्बजं गतं यूयमधोमुखाः ।

— M om. 12^{ad}. — °) K₂ B D_n D₄-१ मन्थुचुर. Ś₁ K₁. १ ब्रह्मचारिणः; K₂. ४ D₂ D₁-१. १ G₂ ब्रह्मचारिणं.

3 ११११
3. ११. १६
3. १५. १६

C. 3. 8556
B. 3. 96. 16
K. 3. 91. 17

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
स्यान्नोऽस्माभिरयान्नोऽश्वत्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १४
स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
करिष्ये-पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
सा तत्र जज्ञे सुभगा विष्टुत्सौदामिनी यथा ।
विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्यणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

14 G₁ om. 14^e-16^d. — ^a) T₁ त्वं पुत्र प्राप्नुया गतिं ;
M लोकांश्चैवामुयामहे.

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — After 15, K₈ ins. :

482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्नाजम्यथेप्सितान् ।

[Lino 1 = (var.) 495*]

16 G₁ om. 16 (cf. v.l. 14). — After 16, K₈
(marg. sec. m.) ins. :

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 ^a) K₃ D₃ T₃ G₂₋₄ संहत्य ; B Dn D₄ ० संगृह्य ;
D₀ तद्वृद्ध ; D₈ M₃ संहत्य ; T₁ संभृत्य ; M₁ संस्थृत्य. Śī
K₁. १. ४ D₁. १. १ तत्त्वमेव (for तत्समैर).

18 ^a) B D (except D₁₋₃. १) राजस्य. — ^b) Śī K
D₁₋₃. १ भीमते ; G₁ श्रम्य ; M शास्य (for ताम्य). B D₀
Dn D₄ ० पुत्रार्थं तस्य तत् (D₀ 'ते' तपः).

19 ^b) = 3. 50. 12^d. Śī K₃ B₁ D₁ ० सौदामिनी. — ^c)
Cf. 1. 65. 11^c. — ^d) K₈ M वरा (for शुभा).

20 ^a) Śī K₁. १ D₁. १ तु (for च).

21 ^a) T₃ G₂ तं (for तां). — ^b) G₁ पृथिवीपते
(for वसु).

23 ^a) T₃ G₂₋₄ तां यौवनगतां राजन् ; G₁ शुभां तां यौ-

अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
लोषामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
वशुधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्सिवोत्पलिनी शीघ्रमग्रेषिव शिखा शुभा ॥ २२
तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलंकृताः ।
दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशातुगाः ॥ २३
सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
न वधे पुरुषः कश्चिद्व्याचक्ष्य महात्मनः ॥ २५
सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
तोषयामास पितरं शीलेन खजनं तथा ॥ २६
वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

वनगतां. — ^a) B Dn D₄₋₆ दास्यः (for दासी). — D₈
om. from च (in 23^c) up to 24^d. — ^b) K₃ B₃ Dn₁
उपातस्थुर ; K₈ M उपतस्थे. K₃. ४ D₀ वसं गताः ; M वशातुगं.

24 D₈ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) B₁. ४ D₀ Dn
D₄₋₆ G₄ दिवि प्रभा ; G₁ दिवप्रभ.

25 ^a) Śī K D₀ D₁. १ ० शुभां (for च तां). — ^b)
M तथा रूपं (for शीलाचार).

26 ^a) T₃ G₂. ४ च (for तु). — ^b) Śī [अ]प्सरसामिति ;
K₈ T₁ [अ]प्यप्सरसोपमा ; D₈ [अ]प्सरसो ह्यति ; T₃ G₂₋₄ [अ]प्सरसोपमा ; G₁ [अ]नीव सुंदरी. D₈ रोहिणीव दिवि प्रभो
(= 24^d). — ^c) Śī K₁. १ प्रति (for तथा).

27 ^a) Śī K D₀ D₁₋₃. १ तां यौवनवतीं दृष्ट्वा वैदर्भी-
पतिर्नृपः. — ^b) B Dn D₄. १ G₁ इमां सुतां (B₁om शुभां) ;
T₃ G₂₋₄ M₃ सुतामितां (for 'मिति').

Colophon. — Major parvan : Śī K₁. १ Dn₃ T G₂₋₄
M₁ आरण्य. — Sub-parvan : D₀ Dn₃ T₁ तीर्थयात्रा ;
(D₀ cont. आगस्त्य). Omitting sub-parvan name, K₃. ४
B₃ D₁. १ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K₃ B₃ cont.
आगस्त्य) ; B₁. १. ४ Dn₁ D₂₋₆ only आगस्त्य (or अगस्त्य) ;
and Dn₃ only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — Adhy. name : T₃ G₂

९५

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदामिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजभिवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २
 एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्विष्ववानेष क्रुद्धः श्लापाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
 लोपामुद्रामिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विश्वां पते ॥ ७

लोपामुद्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
Dn1 (*sup. ltn.*) ९६; *Dns Ms* ९७; *D1* १००; *T G M1*
 ९५. — *Śloka no.* : *Dn* ३०; *D1* २९.

९५

१-^b) *B1. 4 Ms* क्षमामिव; *T G* अनिद्रितां (for क्षमामिति). *Ś1 K2-4 De D1-3. 5* योग्य (*K4* 'ग') रूपामि-
 वारमनः.

२ ^a) *Ś1 K1. 3* विवाहे; *T3 G* निवेश- (for निवेशे).
 — ^b) *Ś1 K De D1. 2. 5 M1* [ऽ]पत् (for पुत्र). — ^c)
Ś1 K1. 3 त्वा (for त्वां). *T3 G2-4* महाभाग; *M1* महाराज
 (for मही).

३ ^a) *Ś1 K D1-3. 5* तु (for स). *K3. 4 D1. 3* ऋषिणा
 (for मुनिना). — ^d) *Ś1 K1. 3* वापि; *K3. 4 De D1. 2. 5*
 चापि; *B Dn D3. 4. 6 T1 M* चैव (for अपि).

४ ^a) *D1. 3* आहूय (for अभ्येत्य). — ^b) *M1* स मही
 (for पृथिवी).

६ ^a) *S* (except *M1*) मत्कृते न (by transp.). — ^d)

प्राप्य भार्यामिगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महार्हप्युत्सृजैतानि वासांस्त्राभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चैराणि जग्राह बल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानुषितचमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूल्या ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरसदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विश्वां पते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानुषिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भासिनी ।

३. ९५. १५
 ३. ९६. १५
 ३. ९६. १५

Ś1 K De D1. 3 पाहि; *D3* रक्ष (for प्राहि).

७ ^a) *Ś1 K1. 3 Ms* राजन् (for राजा). — ^d) *M1* प्रीति-
 पूर्व. *T3 G2-4* महात्मने (for विश्वां पते).

९ *K1 om.* (hapl.) ९^a-१०^b. — ^a) *S* ततः सा तानि
 वासांसि तनूनि च सृजति (*G1* सृजत्याभरणानि) च. — ^c)
K3. 3 De D2-4 M1 रम्भोरूर्. — ^d) *S* विद्याम्या (*T1*
 सर्वाण्या)भरणानि च.

१० *K1 om.* १०^a (cf. v.l. ९). — ^d) *D3* चचार (for
 बभूव). *Ś1 K De D1. 2. 5* [अ]त्य नरा नृप; *D3* वक्ष्यतिनी
 (for [आ]यतलो).

११ ^a) *Ś1 K1. 3* अथासाद्य; *T3 G1. 3. 4* उपागम्य.

१२ ^a) *De Dn D1* प्रीता (for प्रीत्या). — ^d) *B D3. 6*
T1 आचरन्; *De Dn D4. 5 Ms* अचरन्; *T3 G2-4 M1* अग-
 मन्; *G1* अहरन् (for अकरोत्). *B1* पुनः; *D3* नरा (for
 प्रभु).

१४ ^b) *K1. 3* दमेन (for शौचेन). — ^c) *D3. 5* प्रीत्या
 (for प्रीतो). — ^d) *Ś1 K1. 3 B1. 3. 4 om.* [आ].

१५ ^b) *B* (*B1 marg.*) *De Dn1. ns D4-6* भासिनी.
 — ^d) *S* अर्नारमिदमब्रवीत्.

C. 3. 864
B. 3 97 15
K. 3 95. 15

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
असंशयं प्रजाहेतोर्भाष्यं पतिरविन्दत ।
या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६
यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहाहंसि ॥ १७
इच्छामि त्वां सग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८

अगस्त्य उवाच ।

न वै धनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा मम ।
यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ १९

लोपासुद्रोवाच ।

ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

क्षणेन जीवलोकं यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ २०

अगस्त्य उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।

यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१

लोपासुद्रोवाच ।

अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।

न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ २२

न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तं ते तपोधन ।

एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३

अगस्त्य उवाच ।

यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।

हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

16 B₃ om. 16^{ed}. — °) S तथा (for या तु). M₁
[अ]पि या (for त्वयि).

17 T₁ om. 17-18. — °) K₄ B₃ Dc D₅ T₂ G₁. s
M₂ पितुर्गृहे (for पितुर्गृहे). — B₃ om. 17^{ed}-19^{ed}; G₁ om.
17^{ed}-19^{ed}.

18 B₃ T₁ G₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — °) Ś₁ K₄
D₁. s M त्वा (for त्वां). — °) K₄. s D₁. s [अ]पि (for
त्रि-). — °) K₄ उपासितुं; K₄ उपपन्नं; D₁. s. s 'भोक्तुं
(for 'सर्तुं). — °) K₄ D₁-s G₁. s 'भूषितं; D₆ M₁
'भूषितां. — After 18, B₁. s. s De Dn D₄. s T₂ (marg.)
(s ins. :

484* अन्यथा नोपनिष्ठं चौरकायायत्रामिनी ।

नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथञ्चन ।

19 B₃ om. 19; G₁ om. 19^{ed} (cf. v.l. 17). — °)
B (B₃ om.) D (except D₁-s. s) ते (for त्वे).

20 °) Ś₁ समाहर्तुम्; D₃. s उपा. K₁ B Dc Dn D₄-s
तपोधन (B₃ द्विजोत्तम); K₄ महेश्वर; S ममेप्सितं. — °)
B वसु विद्यति (B₄ विद्यते वसु) किञ्चन; D₅ वसु विद्येत
किञ्चन.

21 G₄ क्षयिः (for अगस्त्य उ). — °) = 1. 143.
16^{ed}. G₄ एव (for एतद्). K₁ 'र्थस्वं; T₁ 'तत्त्वं (for 'र्थ
त्वं). — °) B₃ हि तत्त्वं; Dn D₄. s तु तत्त्वं; D₅ मम (for
तु मे). — °) T₁ G₁. s. s M₂ मे न प्रणश्येत्; T₂ G₃ न
प्रणश्येत (for मे न नश्येत). — °) Ś₁ मा; B₁ मे (for मां).

K₄. s D₅ प्रणोदय. S तपस्तपुपधारय.

22 °) B D (except D₁-s. s) ऋतोर् (for ऋतौ).
— °) K B₃ Dc D₁. s. s S इच्छेयं (for इच्छामि).

23 D₄ om. (hapl.) 23^{ed}. — °) K₁. s B₃ Dn D₆
G₁ कथञ्चन (for तपो). — °) N (except D₄. s) एवं
(for एतत्). Ś₁ K₁. s. s D₁. s मे त्वं; K₄ एतद्; D₅. s
सर्वं (for तु मे). Dn₅ यथाकालं; D₅. s 'तत्त्वं. — °) Ś₁
K₄. s D₁-s. s संपादयति तत्कुरु.

24 °) Ś₁ K D₁-s. s तथैष (Ś₁ K₁ 'व) (for यद्येष).
— After 24^{ed}, Ś₁ K D₁. s. s (om. line 2). s. s (marg.
sec. m.) ins. :

485*

मम धर्मविलोपकः ।

कामे कृते चरित्यामि धर्मं दृष्टं यथास्मृति ।

यद्ययं चेप्सितः कामः.

— °) Dn D₄. s G₁ हर्तुं (for हन्त). — °) Ś₁ K D₁-s
धर्मम् (for कामम्).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. s Dn₅ T G₃-s
M₁ भारण्य. — Sub-parvan : T₁ तीर्थयात्रा. Omitting
sub-parvan name, K₄. s B₃ D₁-s. s G₁ mention only
लोमशतीर्थयात्रा (K₄ B₃ D₅ cont. आगस्त्य); B₁. s Do
Dn₁. n₂ D₄. s only आगस्त्य; Dn₅ only अगस्त्योपाख्यान.
— Adhy. name : B₄ लोपासुद्रापास्त्यसंवादः; T₂ G₃ लोपा
सुद्रावाक्यं; G₁ लोपासुद्रापरिणयः. — Adhy. no. (figures,

९६

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽंगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
 श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाम्यधिकं नृपैः ॥ १
 स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
 विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
 तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

विचारिणमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।

अतो विद्वन्मुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६
 स श्रुतर्वाणमादाय वध्यश्चमगमत्ततः ।
 स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
 तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वध्यश्चः प्रत्यवेदयत् ।
 अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्वावां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ ताम्यां राजा न्यवेदयत् ।

3. 8604
3. 98. 10
3. 98. 10

words or both): Dn1 (sup. ltn.). n. 97; Dn. 3 M. 98;
 D1 101; T G M1 96. — *Sloka no.*: Dn1 24; Dn. 3
 D1 25.

96

1 ^a) T. 3 G. 2-4 तत्रैव (for कौरव्य). — ^b) Ś1 K1. 2
 धनम् (for वसु). — ^c) D. 3 राजानं श्रुतवर्माणं.

2 ^a) Ś1 K1. 2 विदित्वा च; B1 'त्वाय; M1 'स्वैव. T. 3
 G. 2-4 स तं विदित्वा नृपतिः. — ^b) Ś1 K D. 1-2. 3 'यो-
 निमुपस्थितं. — ^c) Ś1 K1. 2 स च तं विषयस्यान्ते पूजयित्वा
 यथाविधि.

3 Ś1 K1. 2 om. 3^{ab}. — ^a) K. 2 तस्मादर्थ (sic);
 D. 3 तस्य चार्घ्यं; D. 3 तस्मा अर्थ. — ^b) K. 2 De D1-2. 3
 M. 3 उपहृत्य (K. 'पात्य; De 'गृह्ण; M. 3 उपानीय) महीपतिः.
 — ^c) B. 3 De S (except G1) प्रणतो (for 'च'). — ^d) Ś1
 K D. 1-2. 3 आगमनक्रिया; T. 3 G. 2-4 आगमने द्विजं.
 — After 3, M. 3 ins.:

486* किमर्थमागमो ब्रह्मन्धर्मोऽस्यागमनेन ते ।

4 ^a) Ś1 K D. 1-2 इह (K. 2 अहं) (for अनु).
 — 4^{ab} = (var.) 9^{cd}. — ^c) Ś1 D. 3 'शक्त्या'; K. 2 'वद'
 (for 'शक्त्य').

5 ^b) T. 3 G. 2-4 राजा तस्मै (by transp.). — ^c) Ś1

K1. 2 B. 3 D. 3 T. 3 ततो (for अतो). T. 3 G. 2-4 ततो ज्ञात्वा
 समादत्स्व. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 D1-2 वसु (for वसु). T. 3
 यद्व्यप्राधिकं वसु; T. 3 G. 2-4 यदत्र व्यनिरिच्यते; G1 M यद-
 प्राभ्यधिकं वसु.

6 ^b) Ś1 नत्तत् (for समौ).

7 ^a) D. 3 T. 3 G. 2 तं (for स). G. 2 श्रुतर्वाणमादाय.
 — ^b) K1 B1. 2. 4 De Dn D. 3 T. 3 G. 2 ब्रह्मन्धर्म; T1 G1
 M. 3 वाध्यश्चम्; G. 2 वाधीयम्.

8 M1 om. (hapl.) 8^a-13^b. — ^a) K. 2 तयोरर्घ्यं; B. 4
 ततस्त्वर्घ्यं; D1. 2 ततश्चार्घ्यं; T1 G1. 2. 4 ततः सोर्घ्यं. Ś1
 K1. 4 D1. 2 राज्यं (for पाद्यं). — ^b) MSS. ब्रह्मन्धर्म, वाध्यश्च,
 वाधीय- (as in 7). — G1 om. (hapl.) 8^a-10^b. — After
 8, G. 2. 4 ins.:

487* वद कामं मुनिब्रह्म धर्मोऽस्यागमनेन ते ।

9 G1 M1 om. 9 (cf. v.l. 8). — 9^{cd} = (var.) 4^{ab}.
 — ^c) Ś1 K1-2 D. 3 यथाशक्त्या. — ^d) K. 2 B. 3 D. 2 G. 2
 मे (for नौ).

10 G1 om. 10^{ab}; M1 om. 10 (cf. v.l. 8). — 10^{ab}
 = (var.) 5^{ab}. — ^b) Ś1 K D. 1-2. 3 M. 2 राजा ताम्यां
 (by transp.); D. 3 ततो राजा. — ^c) B1. 4 Dn D. 3
 T G. 2 अतो (for ततो). K1. 2 तु गृह्णाति; B Dn D. 3 T. 3
 G. 2 तु (T. 3 G. 2 तु) गृह्णीतं; T1 समादाय (for 'दत्तां'). K1. 2
 ह्यनिरिच्यते; G1 [अ]न्यतिरि. Ś1 K. 2 De D1-2. 3 M. 3

C. 3. 8604
B. 3. 98. 10
K. 3. 96. 10

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडाग्रपादानादमन्यत ॥ ११

पौरकुत्सं ततो जग्मुस्सदस्युं महाधनम् ।

अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्यश्च महीपतिः ॥ १२

असदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।

अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ १३

अर्चयित्वा यथान्यायमिष्ट्वाकू राजसत्तमः ।

समाश्वस्तास्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।

यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि वृष्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्तं (Dei Ds 'लै')तां. K₁ repeats 10^{ad} with v.l. as in Ś₁ above (reading व्यतिरिक्तं).

11 11=6. T₃ G₂ M₁ om. 11 (for M₁ cf. v.l. 8). — ^b) T₁ G₁. 2. 4 M₂ तदा (for द्विजः). — ^d) D₁. 2 अपश्यताम्; T₁ M₂ अमन्यताम्; G₂. 4 विचिष्य च (for अमन्यत).

12 M₁ om. 12 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ K₁. 2 B₁ Do D₂ पौरकुत्सं; K₂ पौरकुत्सं; K₃ पौरकुत्सं; D₁ पुरकुत्सं; D₂ पौरकुत्सं; T₁ G₂ M₂ पौरकुत्सं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 [अ]थ (for च). Ś₁ K₁. 2 श्रुतर्वाणो (for 'र्वा च'). — ^d) MSS. मध्यश्च, वाध्यश्च, वाभीय- etc. (as in 7, 8). Ś₁ स (for च).

13 M₁ om. 13^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ K B Dn D₁. 4. 6 M₂ तु; T₂ G₂-4 स (for च). B Dn D₁. 4. 6 दृष्ट्वा (for सवाहन्). — ^b) G₂. 4 पर्यं (for प्रत्यं). — ^d) B Dn D₂. 6 महामनाः; T₁ G₁ M₁ स चाहतः; T₂ G₂-4 स तावपः (for सवाहन्).

14 ^b) T₂ G₂-4 ऐश्वर्याको (for इक्ष्वाकु). — ^c) B₁. 2. 4 Do Dn D₁. 4. 6 समस्तान्; D₂ समालीनान्; M₁ समाश्वस्तौ (for 'श्वस्तान्').

15 15=(var.) 4, 9. — ^c) Ś₁ K₂. 2 D₂. 2 यथाशक्त्या.

16 16=(var.) 10. — All MSS. except B₄ Dn D₁ G₁ om. the ref. D₂ om. 16. — ^b) K₂ (by transp.) राजा तेषां; S तेभ्यो (M₁ ताभ्यां) राजा. — B₂ om. 16^{ad}. — ^c) N (B₂ D₂ om.) M₂ एतज्; T₂ G₁. 2 सतो (for

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।

अतो ज्ञात्वा समादत्तुं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडाग्रपादानादमन्यत ॥ १७

ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपालं महाधुनिम् ।

इदमूर्चमहाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८

अयं वै दानवो ब्रह्मभिल्वलो वसुमान्धुवि ।

तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९

तेषां तदासीद्भुचितमिबलस्योपभिक्षणम् ।

ततस्ते सहिता राजभिल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

अतो). N (B₂ D₂ om.) M₂ क्षपा (M₂ [अ]न्युपा)दृष्ट्वं (K 'दृष्ट्व'; D₂ 'दत्त') (for समादत्तुं). — ^d) Ś₁ K Do D₂. 2 यदम्यत्. K₁. 2 अति'; T₁ ह्यति' (for व्यति').

17 17=6, 11. — ^b) M₁ तदा (for द्विजः). T G तस्यापि स मुनिस्तदा (G₁ स तस्य मुनिसत्तमः). — ^d) M 'पश्य' (for 'मन्य').

18 ^a) B₄ समेत्याद्युः; M₁ समेत्याले. — ^b) Ś₁ K Do D₁. 2 तपोवनं (K₂ 'नाः' (for महा')). M₁ नृपाले मुनिसत्तमं.

19 ^a) Ś₁ K₂. 2 D₁-2. 5 हि (for वै). — ^b) T₁ धनवाह (for वसुमान्). T₂ G M₁ धनवा (G₁ बलवा; M₁ वसुमा)निबल्लो भुवि. — ^c) Ś₁ K₁-2 D₂ उप'; K₂ B Dn D₂ अति'; D₂ अप' (for अभि'). D₁. 2 G₂ संवेद्य (for सर्वेऽद्य). — ^d) Dn₁. 2 चार्थी (for याचन्).

20 D₂ om. 20. — Before 20, K₂ Dn D₁ S (except T₁ G₂) ins. लोमश उ' (resp. लोमशः); B Do D₂. 6 ins. वैशं उ'. — ^a) Ś₁ रुदितम्; K₁. 4 B₁ D₂ Dn D₁. 2 S (except M₁) उचितम् (for रुदितम्). — ^b) Ś₁ B Do Dn D₂. 6 [प]वु; K₁. 2 [उ]त; K₂ [ह]ति; K₃ M₁ [अ]थ; T G₂-4 च (for [उ]प').

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: D₂ T₁ तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K₂. 4 B₂ D₁. 2. 2 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K₂ B₂ D₂ cont. आगस्त्य); B₁. 2. 4 Do

९७

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसंहिताश्रुपान् ।
 उपस्थितान्सहामाल्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
 तेषां ततोऽमुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
 स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
 ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
 वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३
 अथाम्रवीदगस्त्यस्तान्नाजर्वीनृषिसचमः ।
 विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४

धुर्यासनमथासाद्य निषाद महासुनिः ।
 तं पर्यवेष्टयेन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
 श्रुतवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६
 ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
 इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
 प्राञ्जलिश्च सहामाल्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्व भूत किं करवाणि वः ॥ ८
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्बिल्वलं तदा ।

C. ३. ६६२५
 B. ३. ९९. ११
 K. ३. ९७. १४

Dn Ds G₁ only आगस्त्य (or अगस्त्य). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ ९४; Dn₃ M₂ ९९; D₁ १०२; T G M₁ ९७. — Śloka no.: Dn D₁ २०.

९७

१ °) Ś₁ K₁. ३ विदित्वा च; Ds. ३ त्वाथ; M₁ त्वैव. — Ś₁ om. १^a-२^b. — °) K₄ De D₁. ३. ३ उपनत्ये; Ds तस्यौ; G₁ आगतांस्तान् (for उपस्थितान्). — °) B Dn D₄. ६ T₁ G₁ श्रुतवत्; De [अ]भिपूज.

२ Ś₁ om. २^{ab} (of. v.l. १). — °) K₁. ३. ४ B D (except Ds. ३. ३) T₂ G₂ ins. तु between the pādas (to avoid hiatus!). — B₂ om. (hapl.) २^{cd}. — °) B (B₂ om.) Dn D₁. ४. ६ M₂ तदा; T G M₁ नृप (for किल).

४ B₂ om. ४^{cd}. — °) Ś₁ K₁. ३ मुनिसत्तमः; K₂ द्विज; D₁. ३ नृपसत्तमः; Ds राजसत्तमि; G₁ राजसत्तमः. — °) B₁ M₁ न भवेन्निर (M₁ by transp. भवन्निर) अयं कार्यः; T G₂-६ मा विषादो नृपा वो हि. — °) Ś₁ K₁-३ B₂-४ De D₁. ३. ३ त्वहं; K₄ Dn D₄. ६ T₁ G₁ M₂ त्वहं; Ds स्वयं (for अहं). B₁ M₁ सुरदिवं (for महा).

५ B₂ om. ५^{ab}. — °) B₁ अतिक्रम्य; M अथाक्रम्य (for अथासाद्य). T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G₂ मामाद्य). — °) B₂ Dn D₄-६ महानृषिः. — °) Ś₁ संन्यवेष्टाद्; K₁. ३ प्रत्यवेष्टाद्; B पर्यवेष्टाद्.

६ °) K₄ D₁ G₁ तं कृत्स्नं; B₁ D₂ कृत्स्नं तं; T₂ G₂. ३ तत्कृत्स्नं (for कृत्स्नं तु). — After ६^{ab}, T₂ G₂-४ ins.:

४८९* बह्वृक्षाणापि ते मेऽस्तीत्यवदन्नक्षयम्वयम् ।

[G₂. ४ मेस्तीति अवदद् (for ते मेऽस्तीत्यवदद्).] — °) All MSS. except T G₂. ४ चेष्टवलः (for इ), to avoid hiatus! — After ६, ८ ins.:

४८९* वातापि प्रतियुध्यस्व दर्शयन्बिल्वतेजसी ।

तपसा बुज्यो यावदेष्टं नातिवर्तेत ।

तत्तत्संस्तोदरं भेषुं वातापिर्वेगमाहरत् ।

तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोर्निर्महातपाः ।

स वीर्यात्तपसोप्रस्तु ननरं भगवानृषिः ।

एष जीर्णोऽपि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।

इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।

त्रिरक्षं प्रतिसंरक्ष्यतेजसा प्रबलश्चिव ।

७ °) D₂ T₂ G₂ आसीद् (for अभूद्). — °) B₂. ४ Dn D₄. ६ अधस्तस्य (for अगस्त्यस्य). — After ७^{ab}, K₁. ३ B De Dn D₁. ४. ६ ins.:

४९०* शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ।

वातापि निष्क्रमस्येति पुनः पुनर्वाच्य इ ।

तं प्रहस्याम्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।

कुनो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

[(L. १) B₁. ३ राजन् (for तात). K₁. ३ B₁. ३ महा- (for यथा). — (L. ४) B₁ D₂ शक्तिर् (for शक्तौ). K₁ ततोसुरः (for तु सोऽसुरः).]

— °) B D (except D₁-३. ३) G₂ तु (for च).

८ °) B₁ स प्राञ्जलिः (for प्राञ्जलिः). B₂ स सामाल्यैर्; ४ सहामाल्य. — °) Ś₁ K₂ D₁. ३ स्व (for स्व).

९ °) B₁ S (except M₂) तमगस्त्यो (T₁ अगस्त्योय) हसम्बाध्यमिस्त्वं प्रत्यभावत (B₁ पयत). — °) T G₂-४ ईषोस्तसुर. T₁ G₁. ३ M₂ विप्र. G₂ M त्वा. — °) B₁

3. 9625
3. 99. 11
3. 97. 14

ईशं ह्यसुर विहस्त्वा वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९
इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविहिंसान्पान्तंविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिष्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११
अगस्त्य उवाच ।

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्यमयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेव हिरण्यमयः ॥ १३

M₁ धनाधिनिः (for धने').

10 °) B₂ Dn D₄ ० एते (for इमे). — 10^{ed} = 3. 96. 15^{ed}; cf. ibid. 4^{ed}, 9^{ed}. — °) Ś₁ K₂ ३ D₂ ३ यथाशक्त्या'.

11 °) K₂ D₂ ३ ३ [S]भिमान्य; B₁ [S]नुमान्य; D₁ [S]भिगम्य; T₁ G₂ ३ M₂ [S]वस्य; G₁ [S]पगस्य (for [S]भिवाद्य). — °) K₂ S (except M₁) ईप्सितं (for दित्सितं). T₂ G यदिह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्वं). K₁ नो वेत्सि; K₂ B₁ D₂ D₁ ३ T₁ M मे वेत्सि; K₄ D₂ ते वेत्सि (for वेत्सि त्वं). Ś₁ K₂ दिव्यां मुने समावेत्सि. — °) T₁ तस्ते; T₂ G तद्धि (for ततो). M दातासि (for दास्यामि). T₁ [अ]हं (for ते).

12 °) K₂ D₂ ३ S शत- (for दश). — °) Ś₁ G₁ M₁ वसु; M₂ नृप (for सुसुर). — 12^{ed} = 13^{ed}. — K₂ om. (hapl.) 12^{ed}–13^{ed}; K₂ G₁ om. (hapl.) 12^{ed}.

13 K₂ om. 13^{ed} (cf. v.l. 12). — °) S (except T₁) रथं and 'मयं'. D₂ चाद्य (for चैव). — 13^{ed} = 12^{ed}. — Dn₁ om. (hapl.) 13^{ed}; B₁ D₂ om. 13^{ed}. — °) S (except G₂ M₁) महा' (for मनो'). T₂ G₂ ३ द्वौ (for च). — After 13^{ed}, S ins.:

491* लोमशः ।

इष्वकस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथाथ माय ।

रथं तु यमबोधो मां नैनं विद्य हिरण्यमयम् ।

अगस्त्यः ।

न मे वागनुता काचिदुक्तपूर्वा महासुर ।

[[(L. 1) T₁ G₂ ३ M₂ यथाथ. — After line 1, G₂ ins.:

492* सर्वमेतत्पदास्यामि हिरण्यं गाक्ष यद्धनम् ।

लोमश उवाच ।

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्यमयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४
विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्नुक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतुस्तौ वध्न्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।
सर्वान्नाम्नः सहागस्त्याभिमेपादिव भारत ॥ १५
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मु राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपासुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६
लोपासुद्रोवाच ।
कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकुन्मल्लमपत्यं वीर्यवचरम् ॥ १७

— (L. 2) G₁ रपस्तु स ह याचामो (for the prior half). T₂ G₂ ३ नैव (for नैनं). G₂ असत्यं व्याहृतं नक्षत्रयो नैव हिरण्यमयः.]

— B₁ D₂ om. 13^{ed}. — °) D₂ जिज्ञास्यतां; S जिज्ञास्यतां (cf. v.l. 14). S साधु (G₂ M₂ 'धुर') (for सप्तो). — °) B₂ ३ D (except D₂; Dn₁ D₂ om.) व्यक्त (for व्यक्तम्). S एव (M₁ अस्ति) (for एव).

14 K₂ B₂ Dn D₄ ० om. 14^{ed} (with the ref.). Ś₁ K B D₂ D₁ ३ om. the ref. — °) S विज्ञाय' (for जिज्ञास्य'); cf. v.l. 13. — °) B₂ ३ S स (for प्र-).

15 °) B D₂ विराज (B₁ ३ D₂ 'जा') सुराज (B₁ ३ D₂ 'जा') सुराज; D₂ वि (D₂ न) वाजाश्च सुवाजाश्च; Dn D₁ ३ विराजश्च सुराजश्च; D₂ विचित्रौ च सुवर्णनं; T₁ M विवाजिश्च सुवाजिश्च; T₂ G₁ ३ ३ व (G₁ वि) वाजी च सुवाजी च; G₂ ववाजिश्च सुवाजिश्च. — °) Ś₁ K₁ ३ ३ D₂ ३ सुबह्नुया (K₂ D₂ ३ 'वा') सु; K₂ चैव तानर्थान्; B D₂ Dn₂ D₁ मत्सव सुना (B₁ M₂ 'न्या') सु; Dn₁ ns D₂ ३ स वसुनाशु; D₂ स बहूनाशु; T₁ च वसुनाशु (for तौ वसुनाशु). — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₂ D₁ ३ ३ तान'; B₁ ३ ३ Dn D₂ M₂ ताव'; T₁ तदा' (for तान्'). — °) K₂ सहामात्यान्; D₁ सहागस्त्यो. — °) Ś₁ K D₂ D₁ ३ इति (K₂ एव) (for इव). — After 15, T₂ G₂ ३ ins.:

493* इष्वकस्तुमुगम्यैनमगस्त्यं हन्युमेषुत ।

अस्य चक्रे महातेजा हुंकारेण महासुरश्च ;

while M ins.:

494* मुनेराश्रममयी तौ निन्यतुर्वातरहसौ ।

17 K₁ transp. 17^{ed} and 17^{ed}. — °) K₂ तत्पावय (for तत्पा')! D₂ [अ]सकृन् (for सकृन्). Ś₁ K₁ ३ 'समं';

अगस्त्य उवाच ।

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
 विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
 सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
 दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९
 लोपामुद्रोवाच ।
 सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
 एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
 समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्छद्धानया ॥ २१
 तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
 तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवनितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
 ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
 साङ्गोपनिषदान्वेदाङ्गपमेव महायज्ञाः ॥ २३
 तस्य पुत्रोऽभवद्वधेः स तेजस्वी महानृषिः ।
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निबेरुने ।
 इष्मानां भारमाजग्रे इष्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
 तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
 लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्नाज्यन्यथेप्सितान् ॥ २५
 अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
 प्राज्ञादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
 तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयो गुणैर्युतः ।
 एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवाप्तताम् ॥ २७

G. 3. 8648
B. 3. 99 31
K. 3. 97. 37

K₃ 'सप्तः (for 'सप्तम्). M₁ तस्यास्त्यक्तम्यस्यपथं स्वमुपादय
वीर्यवत्.

18 °) D₁. ३ अपत्ये; D₃. ६ T₁ 'लेषु (for 'ले तु).
— °) Ś₁ K₁ De D₁-३. ६ तव (K₁. २. ४ De₃ D₃ शृणु)
वक्ष्यामि यामहं (K₃ D₁-३ तद्वतः; D₃ यवहं); S वक्ष्यामि
क्षयतां (T₁ शृणु तन्; M शृणुतां) मम.

19 °) S तस्मै तव (G₁ समं तपः sic). — °) K₃. ४
D₃ तु; D₁. ३ च; D₃ ते; M₁ वै (for 'स्युर). — °) Ś₁ K₁-३
वाच; De D₁-३. ६ M₁ वास्तु (for वापि). Ś₁ K₃. ४ B₁
D₁. ३ 'वान्; K₁ B₂-४ De D₁ D₄. ० 'जित्; K₃ D₃. ६ 'आह
(for 'उह्).

20 °) B D (except D₁-३. ६) M₃ [S]न्यस्तु; G₃
वास्तु (for मेऽस्तु). — °) K D₃. ६ G₃ M₁ [S]पि (for हि).

21 K₃ B₄ D₁ D₄. ६ T₃ G₃ ६ M₃ om. the ref.
— °) B₃ S समगमन्. — After 21^{ab}, Ś₁ K₁. ३ ins.
495* (with v.l.).

23 °) D₄. ६ T₃ G वापि (for चापि). — °) Ś₁ K₁. ३
प्रादुर्भूतः; T₃ G₃ प्रज्ञावान् (for प्राच्यवत्). — °) Some
MSS. प्रभावेण. — °) T G दृढस्युर (for 'स्युर). — °)
K₄ B₃ D₃ 'निषदो (for 'निषदात्). — °) K₁. ३ B₃ D
(except D₁-३. ६) जपन्निव. B D (except De₃ D₁. ३)
M₁ महातपाः; T G 'मनाः; M₃ 'त्मनाः.

24 °) D₁ राजन् (for कषेः). K₁. ३ ऋषेस्तस्याभवपुत्रः

(normal rhythm!). — °) B₁. ३. ४ D₁ D₄. ० महाह्रिजः.
D₁ तेजस्वी भगवानृषिः.

25 °) B₁. ३. ४ D₁ D₄. ० T G तु (for च). — B D
(except D₁-३. ६) S ins. after 25^{ab}; Ś₁ K₁. ३. after
21^{ab}.

495* एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

[Cf. 482*. Ś₁ K₁. ३ म चापः; G₁ M₃ एवं मं (for एवं मं).]

26 °) B₃ S चापं (for कयातः). B₁. ३. ४ D₁ D₄. ०
तत ऊर्ध्वमयं कयातः — °) B₁. ३. ४ D₁ D₄. ० त्वगस्त्यस्या-
श्रमो भुवि; B₃ S अत ऊर्ध्वं विद्यां पते; De तत ऊर्ध्वमयं भुवि.
— After 26^{ab}, S ins.:

496* कयातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ।

— °) Ś₁ K₃ T₃ G₁. ३ M प्राह्णादिः; K₃ प्राह्णादिः; T₁ G₃
प्राह्णादिः. M चापि (for एवं). — After 26^{ab}, S ins.:

497*

महाज्ञो दृष्टधेतनः ।

एवं विनाशितो राजन्.

— °) B D (except D₁-३. ६) [च]पशामितः; S महामना
(for विना).

27 °) K₄ D₁. ३. ६ S (except M₁) रमणीयः; B₃. ४
D₁ D₄ रमणीयः. K₁. ३ G₄ गुणाम्बितः; B₃. ३ D₄. ० T₁
गुणैर्भूतः; G₁ गुणोच्युतः. — °) De रीणा (for पुण्या). — °)
K₁. ३ रमणीयैर्गुणाम्बिता (K₃ 'गुणैर्भूता); B D D₄. ० देव-
गर्जयैलेविता. — After 27, K₁. ३ B D (except D₁-३. ६)

९८

. ३ ८६६९
. ३. १००. १
. ३. ९९. १

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
लोमश उवाच ।

भृशु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलीस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।

विदितं मे सुराः सर्वं यद्वाः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुग्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संश्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षड्रश्मं भीमनिखनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वाः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

ins. a passage given in App 1 (No. 14).

Colophon. — *Major parvan* : Ś1 K1. ३ Dns T G2-4
M1 आरण्य. — *Sub-parvan* : B3 T1 G1 तीर्थयात्रा (T1
cont. अगस्त्य). Omitting sub-parvan name, K1-3 D3
mention only आगस्त्य (or अगस्त्य); K4 B3 De Dn
D1. ३. 4-6 लोमशतीर्थयात्रा (K4 De D3 cont. आगस्त्य).
— *Adhy. name* : Ś1 K1. ३ बालापिबधः; B4 रामोपाख्यानं;
Dns आगस्तिवातापिबधः; T G1. ३ इध्मवाहोत्पत्तिः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1 (sup.
ln.). ns 99; Dns M3 100; D1 103; T G M1 98.
— *Śloka no.* : Dn1. ns 71; Dns 33; D1 70.

98

2 4) B3 Dn D4. ६ G4 अमितीजलः; D5 अतिमानुषं
(for अमितात्मनः).

3 4) Ś1 K1 D1-3. ३ राजन्; De तात (for घोरा). — 4) Ś1 K1. ३ कालेय इति विख्यातो; B D (except D1-3. ३)
G4 कालकेया इति कयातोः. — 4) Ś1 K1. ३ गणः 'दारुणः.

4 4) D1. ३ तत्र (for ते तु). Ś1 K B1 'साध (for
'भित्त).

6 4) K4 D1. ३ 'लीनसुरान्; T3 G3 'लिपुटान् (for 'लींस्तु
तान्). G1 विष्यान् (for सर्वान्). — 5) De परमेष्ठिन्;
G1. ३ M परमेष्ठिर; G4 प्रजापतिर् (for परमेष्ठी). K D3. ३. ६
[अ]भ्युवाच; B Dn D4. ६ [इ]त्युवाच; T1 जगाद; T3 G3
मुवाच (for उवाच). — 6) B1. ३ D1. ३. ६ G3 सर्वे (for
सर्व).

7 4) Ś1 K1. ३ तत्रो (for तमु), and येन (for यथा).
8 5) Ś1 K1. ३ यूयं प्र'; K4 च सम'; D1. ३ विप्रं प्र'
(for वै संप्र'). — 6) D1. ३ वै (for वो).

9 4) Ś1 K1. ३ दधीचास्थीन् (for स्वान्य'). — 5) T1
स्वशरीरात्; T3 G1. ३. 4 M3 शरीरास्त (for स शरीरं). D3. ६
G3 M3 परित्यज्य (for समु').

10 5) Ś1 K3 संश्रियते; K1 B1. ३. 4 Dn1. ns D1. 4-6
संश्रियतां; K4 संश्रयता; D3 संपाद्यतां. — 6) Ś1 K1. ३
'हन् (for 'हणं). B De Dn D4. ६ M घोरे; D1. ३
तीक्ष्णं; T G भीमं (for तीक्ष्णं). — 4) K2. 4 D3. ३ षड्रश्मं;
K3 M3 षड्रश्मि; B De Dn D4 षड्रश्मि; D1. ३ G4 षड्रश्मं; D3
षड्रश्मि; G1 षड्रश्म. D1. ३ तीक्ष्ण (for भीम). Ś1 K1. ३
'विक्रमं (for 'निखनम्).

11 K3 om. 11. — 5) De D3 इनि (for वधि').

12 4) Ś1 K De D1-3 शतक्रतुं (for नारा').

13 5) K4 D3. ६ 'वृते; B3 'चित्तं; T3 G M1 'युतं (G1

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्त्राश्रमं ययुः ॥ १२
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलताश्रुतम् ।
 षट्पदोद्गीतनिनदैर्विष्णुं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १३
 महिषैश्च वराहैश्च सुमरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलमयवर्जितैः ॥ १४
 करेणुमिर्वारणैश्च प्रमिषकरटागुहैः ।
 सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
 सिंहव्याघ्रैर्महानादाब्जदद्भिर्नुनादितम् ।
 अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसम्प्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
 तस्य पादौ सुरा राजन्मिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ २०
 स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
 प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
 ततः सुरास्तो जगृहुः परासो-
 रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
 प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमुचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निश्चम्य
 प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २३

C. ३. ४७१२
 B. ३. १००. २४
 K. ३. ९९. २४

'युते' (for 'वृत्तम्'). — G₄ om. 13^a-17^b. — °) M 'निनदं'. — °) T G (G₄ om.) M₁ सं (for वि-). M सारसैरपि (for सामगै). — °) Ś₁ K₁. s D₁. s जीव (for जीवं).

14 G₄ om. 14 (cf. v.l. 13). — °) D₁ शूकरैश्च; T₁ G₁. s अमरैश्च; G₁ कोकिलैश्च (for सुमरैश्च). Ś₁ K₁ चामरैश्च; G₁ अमरैश्च (for चमरैश्च). M₁ सुमरैश्च सशंखैः. — °) Ś₁ K D₁. s 'चरितैः'. — °) S (except M₁; G₄ om.) मृगैश्च.

16 T₁ G₁. s om. 16 (for G₄ cf. v.l. 13); K₁ B₁. s D₁. s G₁ om. 16^{ab}. De₁ D₄ transp. 15 and 16; T₁ G₁ transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — °) Dn₁. n₂ D₄. s सिंहैश्च (for सिंह-). T₁ G₁ व्याघ्र- (for व्याघ्रैश्च). K₁ D₁ नवैश्च; D₁ M₁ नारं; T₁ G₁ नारीश्च (for नारीन्). — °) T₁ G₁ महद्भिश्च (for नवद्भिश्च). — °) Ś₁ चमरैश्च; K₁. s D₁ चामरैश्च; De₁ चामरैश्च (for अपरैश्च). Ś₁ K₁. s चानु- (for चापि). — °) K₁ B D (except D₁. s) 'शायिभिः' (De₁ 'गामिभिः').

17 G₄ om. 17^{ab} (cf. v.l. 13). — °) Ś₁ K₁. s नादितं. K₁ D₁. s T₁ G (G₄ om.) M सुमनोहरं. — °) B₁. s त्रिविष्टप; T₁ G 'सदः प्रख्यं'. — °) S (except M₁) आगताः (for आगमन्).

18 °) S साक्ष्मा (for लक्ष्म्या).

20 °) T₁ G₁. s तद्वो (for यद्वो). — °) K₁ B₁. s Dn D₁. s स्वयम्; B₁ हृष्ट (for त्वहम्).

21 °) K₁ D₁. s स्वयम् (for सहयो). — °) Ś₁ K De D₁-s. s सुरास्तोस्थीनि गतायुषो यथोपजोषं जगृहुः आ तस्य.

23 °) Ś₁ K De D₁. s. s 'वीर्यं' (for 'रूपं'). — °) Ś₁ K₁ अमवीत्यहृष्टः (metricaly bad!); T₁ G₁-s समुवाच हृष्टः. — °) Ś₁ K₁-D₁. s शक्रं (for वज्रं). K शक्रः; D₁. s वीर (for देव).

24 G₄ om. 24^{ab}. — °) D₁. s सुखं स्वं; D₁ सुखी स्वं (for सुखं वै). K₁ तं (for वै). — °) Ś₁ K₁. s वरिष्ठः; K₁ De Dn₁ D₁. s. s S (except G₁; G₄ om.) दिविस्थाः. — Ś₁ om. 24^{cd}. — °) K₁ B₁. s. s Dn D₁. s. s तु (for स). B D (except D₁-s. s) तद् (for तु). — °) K₁ [S]भिर्यु; B De Dn ह्ययु; D₁ [S]भिर्यु; T₁ G₁-s त्वयु (for इभिर्यु). G₁ प्रहृष्टरूपः प्रथितो ह्ययुः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. s Dn₁ T G₁-s M₁ आरण्य. — Sub-parvan: T₁ दीर्घयात्रा. Omitting sub-parvan name, K₁. s. s De Dn₁ D₁. s mention only

C. 3. 8713
B. 3. 100 25
K. 3. 99. 25

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।

एति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्यणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

त्वष्टा तथोक्तः स पुरंदरस्तु
वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

९९

लोमश उवाच ।

ततः स वज्री बलिमिदैवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः समृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिष्टानां खज्जानां वीरबाहुभिः ।
आसीत्सुतमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतन्निभ्र अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५

लोमशतीर्थयात्रा (Ks. 4 De Ds cont. आगस्त्य); likewise B₂ Ds. s only आगस्त्य. — *Adhy. name*: K₁ वृत्रवधः; B₄ वृत्रवधोपाख्यानं; T₂ G₂ दधीचाख्यानं; G₁ वज्रोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 100; Dn₂. ns M₂ 101; D₁ 104; T G M₁ 99. — *Sloka no.*: Dn₁. ns D₁ 25.

३९

1 °) G₂. 4 तु (for स). Ś₁ K G₁ M सवज्रो (for स वज्री). B Ds. 6 G₂ M₂ बलभिद् (for बलिभिद्). — °) Some MSS. देवतैर्. Dn₂ Ds पति- (for अभि-). D₁. 2 देवैः समभिरक्षितः. — °) Ś₁ K₁. 2 Do तथा (for ततो).
3 °) B₁ अपि दानवैः; B₂. 4 Dn D₁. 2. 4. 6 M दानवैः सह (by transp.).
4 °) T₁ M₂ 'सृष्टानां; T₂ G₂. 4 'विह्वानां. — °) T₂ G₂. 5 तु (for सु). — °) K₄ T₂ (after corr.) G₂ 'पातितः; T₂ (before corr.) G₂. 4 'पातिनां.
5 °) N (except Ks. 4) M ins. अपि between the

ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं संहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्मयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो मीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।

pādas (to avoid hiatus!). B₂ 'तले (for 'तलम्). — °) B Dn Ds-6 महाराज (for मही').

6 °) Ś₁ K₁. 2 'वर्तेरन्; D₂ 'वर्तन्; T G 'भावन्त. — °) Ś₁ K B₂ Ds. 2 इव दुमाः (for इवाद्रयः).

7 °) K₁ महतां च; K₂ सहतां च; B D (except D₁-2) साभिमानं (for संहि'). — °) Ś₁ D₁ T₁ G₂ संहिताः; K₁. 2 संहताः (for त्रिदशाः).

8 °) B₁ [S]पि; Ds [S]ति; M [S]भि- (for वि-). Ś₁ K Ds. 2 तु; D₁. 2 [S]पि (for च). — After 8, B D (except D₁-2. 2) ins.:

498* कालेयभयसंश्लो देवः साक्षात्पुरंदरः ।

अगाम धारणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ।

9 °) B Dn Ds. 4. 2 व्यदधत्. — °) Ś₁ K₁. 2 Ds व्यदधेयत् (K₁ 'द्; Ds [अ]भिवर्धयन्).

10 °) Ś₁ K₂ विहितं; K₁ विहितं; B D (except D₁-2. 2) गोपितं (for [अ]प्यायितं). S transp. शक्रं and दृष्ट्वा. Ś₁ K Dn D₁. 2 G₁ तथा; Ds तथा (for सताः). — °) B₁. 2. 4 D (except D₁-2. 2) सर्वे (for स्वं स्वं). Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁-2 समावधुत्; K₂. 4 Ds D₁ M सम (K₄ 'मा) दधुत्;

अपिभिश्च महाभागैर्वलवान्समपद्यत ॥ ११

ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु

ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।

तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च

खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः

श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम् ।

भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच

वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३

स शक्रवज्राभिहतः पपात

महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।

यश्चा महाञ्जैलवरः पुरस्ता-

त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४

तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः

शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।

वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं

वृत्रं हतं चापि भयाच्च मेने ॥ १५

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा

महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टवन्तः ।

सर्वाश्च दैत्यास्त्वरिताः समेत्य

जम्बुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६

ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं

समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।

प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं

क्षपाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७

तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-

ल्लौक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।

तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-

स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८

तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-

द्भोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।

ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-

स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९

लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

C. 3. 8734
B. 3. 101. 2
K. 3. 100. 2

Bs स्वमादाय.

12 °) Ś1 K D1-s. १ तं (for तु). — °) M विविधान् (for महतो). Ś1 K1. १ [S]थ (for नि-). — °) Ks. १ [अ]भि- (for [अ]पि).

13 °) Ś1 K1. १. १ Ds घोरसुप्तं; Bs 'शब्दः; Ds 'तरं (for 'रूपं). S (except M1) घोरसुप्तप्रकल्पं (for घोररूपं 'प्रका'). Ds श्रुत्वा च वाचमथ घोररूपं. — °) Ś1 K1. १ योक्तुं (for भये). Ś1 Bs-4 D (except Ds. १) स्वरितो (for 'तं).

14 °) T1 Gs 'माल' (for 'माल्य'). — °) N महा- (for महात्). — °) N (except K1. १. १) वि' (for प्र').

15 °) Ś1 K Dn D1. १ च; B Ds. १ स; Ds स; Ds. १ तु (for न). K1. १ शकस्य (for मेने स्व-). Ś1 च; Ks. १ D1-s. १ T1 स; B Dn Dn Ds. १ न (for स्व-). K1. १ Bs-4 Dn D1-s. १. १ वि' (for प्र-). — °) B Dc Dn Ds. १ M1 transp. हतं and भयात्. Ś1 K D1-s. १ वृत्रं भयाच्च हतम्- (Ks D1-s. १ हतं स्व) पश्यन्; Ms वृत्रं भयाच्च निहतं न मेने.

16 °) Ś1 K1. १ सहिताः (for मुदिताः). — °) Ds T1 G1. १. १ अथ (for अभि-). — After 16^{ab}, Ś1 K1. १ read

18^{cd}; while S ins.:

499^b वृत्रं हतं संवरणः पृथिव्यां
वज्राहतं शूलमिवावकीर्णम् ।

— °) Ś1 K Ds. १ M क्षेपान् (for सर्वां). T1 G1-s M1 तु (for च).

17 °) B D (except D1-s) तैस् (B1. १ ते) त्रास्य' (for ते वध्य-). B Dn Ds-१ समेतैः (for तदानीं). — °) Ks B D (except Ds. १) Gs नक्तं; Ks वृत्र' (for रत्न').

18 °) T1 'प्रयाताः; T1 G 'प्रयक्षात्' (G1 'प्रयुक्ताः); M1 'प्रवृत्ताः; Ms 'प्रयक्षाः (for 'स्मयन्तः). — Ś1 K1. १ read 18^{cd} after 16^{ab}. — °) Ś1 K1. १ ततः (for तत्र). — °) Ś1 Ks नृप; K1. १. १ B D (except Ds) उप-; T1 अभि- (for अनु-). Ś1 K B D1. १ -वर्णयन्तः (for -वर्णयन्ति).

19 Ds om. (impl.) 19^{abc}. — °) Ś1 K1-s Ds. १ क्षय- (for क्रम-). Ks S (except T1 G1) -योगकालात् (for -कालयोगात्).

20 T1 Gs-4 read 20^{ab} after 20^{af}. — °) Bs. १ चरध्वं; Ds यत' (for स्वर-). — °) Ks B Dn Ds. १ च; T1 तु (for हि). — °) A few MSS. प्रणष्टेयु, and प्रणष्टे.

C. 3. 8794
B 3. 101. 21
K 3. 100. 21

तस्मात्स्वरध्वं तपसः क्षयाय ।
ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०

[ति श्रीमहाभारत आरण्यकपरवर्णि नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगदिनाशे परमप्रहृष्टाः ।
दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्थालयं स्म ॥ २१

१००

लोमश उवाच ।
समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिकुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।

फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्षवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्ष्याश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निश्वायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया म्रन्तो द्विजगणान्वहून् ॥ ६
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

Do D₂ S (except M₁) हि (for the second pr.).

21 °) Śi K₁ दैत्या (for सर्वे). — °) D₂ परमे (for परम-). — °) Śi K₁ ३ ४ लयं च; Do लयस्य (for लयं स्म).

Colophon. — Major parvan : Śi K₁ ३ Dn₂ D₂ ० T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan : T₁ तीर्थयात्रा, followed by अगस्त्यचरित. Omitting sub-parvan name K₂ ४ Dn₂ D₂ mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अगस्त्य; B Do Dn₁ D₂-० only आगस्त्य (or अगस्त्य); D₁ ३ only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name : Śi G₁ वृत्रवधः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₂ n₂ M₂ 102; D₁ 105, T G M₁ 100. — Śloka no.; Dn 23; D₁ 21.

100

1 °) K₂ समुद्रांतः; T G द्रांतः; M₂ द्रांते Śi K (except K₂) Do D₁-३ G₂ साध (for भिल्य). — °) Śi K₁ ३ ४ B₁ ३ Dn₁ n₂ D₂ G₁ वरुणं; D₂ वरुणि. K₂ B

Dn₁ n₂ D₂ G₂ निधिमंभसः. T₂ G₂ वरुणालयमंभसां. — °) Śi K₁ ३ Do समवर्तते; K₂ ४ D₁-३ ३ समपद्यंतः; D₂ ० T G₁-३ संप्रवर्तते. M संप्रावर्तत कालेयाः.

2 °) B₂ समतिकुद्धा; T G₂ ३ सहिताः कुद्धा. — °) K₁ ३ महासुनीन्; T₂ G₂-4 सदा क्षयीन्.

3 °) Śi K₁ ४ अशीतिः; K₂ B D (except D₂) अशीतिः. — °) M नियता ब्रह्मचारिणः (= 5⁴).

4 °) Dn आश्रमे (for आश्रमं) !

5 °) Śi K₁ प्रवर्तते; K₁ प्रवर्तती; Do₂ विह्वलति; T₂ G₂-4 प्रकुर्वति (for स कु). — After 5⁴, 8 ins. :

500* कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनाम् ।

— °) Śi Dn₂ D₂ भार (for भर). — °) Śi सर्वदेवताः; K₁ संति देवताः; K₂ ४ Do Dn₂ D₂ स्म निष्कृतिताः; B सं- (B₁ तु) निस्सृतिः; D₁ ३ विनिष्कृतिः; G₁ संनिवेतिः; G₂ सुनिपातिः.

6 D₂ om. (hapl.) 6^a-7^b. — °) Śi K D₁ ३ पर्यधावन्तः; B₂ Dn D₂ ० परिधावन्ते. — °) B समुद्रांतुबलाश्रयात् (T₁ भयाः). — B₂ om. 6^a-8^a. — °) Śi K D₁ ३ मुनि (for द्विज).

एवं प्रवृत्तान्दैत्यास्तापसेषु तपस्विषु ॥ ७
 प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकक्षिताः ।
 महीतलस्था मृगयः क्षरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
 क्षीणमासैर्विकृष्टैर्विमज्जानैर्विसंश्रिताः ।
 आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
 कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भस्मैस्तथैव च ।
 विकीर्णैर्मिहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ १०
 निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
 जगदासीभिरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
 एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
 आत्मत्राणपरा मीताः प्राद्वन्त दिशो भयात् ॥ १२

7 D₃ om. 7^a; B₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) K₂. 4 B₁. 2 De D₁. 2. 3 T₁ चैतान्; T₂ G₂-4 चैतान् (for चैतान्). B₃ अनु; De M₂ अव; G₁ एव (for अव). — ^b) Ś₁ K De D₁. 2. 3 मनुजाधिप (for 'जोत्तम'). — ^c) D₂ S प्रवृत्ताः (for प्रवृत्तान्). D₃ तांस्तत्र; D₂ ते तत्र; T G ते दैत्याः; M₁ दैत्यास्तैः; M₂ दैत्याः (for दैत्यास्तान्). — ^d) Ś₁ K₁ आश्रमेषु (for तापसेषु). — After 7, 8 (except G₁) ins.:

501* श्रयाय जगतः कृताः पर्यटन्ति अ मेदिनीम् ।

8 B₂ om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^b) B₁. 2 D₂. 6 S नियमाहारः. Ś₁ K₁-3 कक्षिताः.

9 ^a) Ś₁ K₁. 2 क्षीणवासेर; G₁ क्षतमासेर (for क्षीणमासेर). — ^b) K₁. 2 निर्मज्जं तैर; K₂ निर्मज्जानां; De विकपादैर; D₁. 2 विसृष्टादैर; T₁ मज्जामादैर; G₂ निर्मज्जानि. — ^c) Ś₁ K₂. 4 D₂ विकीर्णैर; K₁ विकीर्णैर; D₁. 2 आकीर्णै. Ś₁ K₁. 2. 4 B₂-4 De Dn D₂-6 आबसौ; K₂ B₁ आवृता; D₁. 2 वास्थिभिर; G₁ रुचिरा (for आचिता). — ^d) K₂ T₂ G₂-4 राजिभिः (for राशि').

10 ^a) B₁ चापविद्धैश्च; D₂ विप्रभस्मैश्च. — ^b) B₁ च भारत (for तथैव च). — ^c) Ś₁ K D₁-3. 6 विकीर्णैर; B₂ आकीर्णैर. — ^d) T G₂-4 बभूव च (for भूर्बभूव). Ś₁ K₂ D₂. 6 समाकुला. K₁. 2 बभूव वसुधावृता.

12 ^a) B₄ Dn D₂ सं (for प्र). — ^b) Ś₁ K D₂. 6 स्म; D₁. 2 M तु (for च). — ^c) Ś₁ K₂ D₂. 6 T₁ G₁ M प्र (D₂. 6 प्रा) प्रवृत्ति. Ś₁ K₁-3 D₁. 6 T₂ G₂-4 दिशो दश.

13 ^a) Ś₁ K₁ गृहान्; B₁ Dea T₂ G₂. 6 M₂ गृहां (for गृहाः). — ^b) Ś₁ K₂ B De Dn D₁. 2. 4. 6 चापरे तथा; K₁-3 D₂. 6 च तथापरे (for चापरे भिताः). — ^c) Ś₁ K₁-3 च भयोद्विगाः; M तन्नयादेव. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 6 अवा-

केचिद्गृहाः प्रविविधुर्निर्झरांश्चापरे भिताः ।
 अपरे मरणोद्विगा भयात्त्राणान्सममुत्सृजन् ॥ १३
 केचिदत्र महेश्वासाः क्षुराः परमदर्पिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
 न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपश्रितान् ।
 भ्रमं जग्मुश्च परमाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
 जगत्पुपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदश मनुजेश्वर ॥ १६
 समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
 नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
 ततो देवाः समेतास्ते तदोत्तुर्मधुघदनम् ।

सृजन्; K₂ T₂ G₂-4 समस्य (for समुत्सृ). M सहसासृजन्-मत्यजन्.

14 ^a) Ś₁ K De D₁. 2 M तत्र (for अत्र). — ^b) B Dn D₂. 6 परमदर्पिताः. — The portion of the text from परमदर्पिताः up to 3. 104. 18^a is lost in G₁ on a missing fol.

15 D₂ om. (hapl.) 15^a-17^b. G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K₁-3 Dea D₂ M चैतान् (for चैतान्). Ś₁ K₁-3 अनुजग्मुस्ते; T G₂-4 M₁ अभिजग्मुः (M₁ 'ज्' स्ते. — ^b) K₂ समुपासृजन्; D₂. 6 पस्थितान्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 जग्मुश्च. S (except M₂; G₁ missing) भ्रमं च परमं जग्मुः. — ^d) K₁. 2 आजग्मुः; K₂ संजग्मुः; D₁ न जग्मुः (for आजग्मुः). D₁ ते (for च).

16 D₂ om. 16 (cf. v.l. 15). G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^b) Ś₁ K₁. 2 'संज्ञो' (for 'यज्ञो'). — ^c) K₁. 2 ते (for आ). — ^d) S (G₁ missing) मनुजाधिप (T₁ 'जा इव').

17 D₂ om. 17^a (cf. v.l. 15). G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K D₁. 2 तु (for च). — After 17^a, B D (except D₁-3. 2) ins.:

502* आरण्यं सारणं देवं नारायणमजं विशुम् ।

— ^a) B D (except D₁-3. 2) तेभिर्गण्य (B₁ Do 'त्वा') (for नारा). K₂ B Dn D₁. 2. 4. 6 नमस्कृत्य (for पुर').

18 G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^a) B Dn D₂. 6 G₂ समस्ता (for समेता). — ^b) Ś₁ K D₂. 6 G₂ तन्मृक्षुर; B₁ मुष्टुक्षुर; B₂ De तन्नोक्षुर. — ^c) Ś₁ K De D₁-3. 6 गोसा; B₂-4 Dn D₂. 6 कर्ता (Dn₂ भर्ता) (for पाता). B₁ एवं नः कर्ता च जह्य च. — ^d) B Dn D₂. 6 M हर्ता (for

C. 3. 8755
B. 3. 102. 19
K. 3. 101. 20

C. 3. 8756
B. 3. 102. 20
K. 3. 101. 21

त्वं नः सृष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चैर्ज्ञं यच्च नेहति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्यायं जगदर्थे समुद्धृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हृदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महामुरः ।

इति श्रीमहामारते आरण्यकपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्धंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयमीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

१०१

देवा ऊचुः ।

इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।

ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
लोकां क्षेत्रं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता. — °) Śī K Dc Dī ३ जगत् (for इत्). B Dn
Ds. ४. १ विश्वं; Dc Dī. ३ कृष्णं (for सर्व). — °) Dn ३ G
नैगते; Dī. ३ Tī नैगितं; G ३ नैगतं (for 'ति). K ३ यच्चै-
भ्यश्च नैगते; M स्थावरं जंगमं च यन्. — After 18, S (G
missing) ins. :

503* त्वय्येष पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G 1 missing (cf. v.l. 14) — °) Dī. ३. ५ M
सृष्टा (for नष्टा). — °) Śī Dī. ३ समुद्राः; Tī 'द्रं; G ३ 'द्रे
(for 'द्रात्). — D ३ om 19^{cd} and repeats 18^{cd} in its
place. — °) Śī वाराह- (for वाराहं). B Dn D ४-६ T
M वपुर (for रूपम्). B Dn D ४-६ M आश्रित्य (for
आस्थाय).

20 G 1 missing (cf. v.l. 14). — °) B ३ Dn D ४. ६
T ३ G ३-४ पुरा (for त्वया). — °) Dī. ३ T ३ G ३ M नारसिंह-

21 G 1 missing (cf. v.l. 14). B ३ om. 21-23.
— °) Śī K ३ नाम; D ३ चैव (for चापि). — °) K ३ D
वपुरास्थाय; T ३ G ३-४ रूपमास्थाय.

22 B ३ G ४ om. 22 (for B ३ cf. v.l. 21). G 1 miss-
ing (cf. v.l. 14). T 1 om. 22^{cd}. — °) B ३ जगत् (for
यज्ञ). B ३ क्रुद्धस्; Dc D ३. ६ T ३ G ३. ५ M क्रूरस् (for क्रूरस्).

24 G 1 missing (cf. v.l. 14). G ४ om. 24^{ab}. — °) Śī
Dī. ३ त्वं; K ३. ४ त्वा (for त्वां). Śī अपि; T ३ M एव
(for देव). — °) B ३ Dc D ३. ३ transp. लोकांश्च and
देवांश्च. — After 24, T ३ G ३-४ M 1 ins. :

504* शरणागतसंप्राणे त्वनेकोऽसि दहमत्तः ।

[G ३ M ३ धृत् (for इत्).]

Colophon om. in D 1. ३. G 1 missing. — Major par-
van : Śī K ३. ३ Dn ३ T G ३-४ M ३ आरण्य. — Sub-parvan :
Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. Omitting sub-
parvan name, K ३ B ३ ३ Dn ३. ३ D ३. ३ mention only
आगस्त्य; K ३. ४ D ३ only लोमशतीर्थयात्रा, followed by
आगस्त्य; T ३ only अगस्त्यचरित. — Adhy. name : B ३ Dc
हृद्रवधोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both) :
Dn ३. ३. ३ M ३ 103; T G ३-४ M ३ 101. — Śloka no. :
Dn 26

101

101 This adhy. is missing in G 1 (cf. v.l. 3. 100.
14). The MS. is mostly ignored here.

1 °) Śī K ३-४ B ३. ३. ३ Dn D ३. ४-६ T ३ G ३. ३ त्वं; K ३
Dc D ३. ३ भवत् (for इत्). N (for B ३ see below) T ३
G ३-४ प्रसादात् (for प्रदानात्). K ३. ४ B ३ D (except D ३. ३)
G ३ वर्धते (for वर्तते). B ३ त्वत्प्रसादात्प्रवर्तते.

2 °) K ३ Dc प्रवर्तते; B Dn D ३. ४. ६ विवर्धते; D ३ वर्ध-
यति (for वर्तयन्ति). — °) To avoid the hiatus, Śī K ३. ३
तेभ्योन्यं; K ३ B D (except D ३) M ३ ह्योन्यं (for अ').
— °) K ३ B ३. ३ त्वत्प्रभावात्. — °) = (var.) 5^d. B ३
त्वया चै (for त्वयैव).

त्वत्प्रसादाभिरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
 इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
 न च जानीम केनेमे रात्रौ वक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेप्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेप्यति ॥
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ४
 विष्णुरुवाच ।
 विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुष्वं विगतज्वराः ॥
 कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
 तैश्च बृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रबाधितम् ॥ ७

3 D₂ om. (hapl.) 3-5. — ^a) M इत्युत (for उत्तमम्). — ^c) Ś₁ K₁. ३ न हि जानन्ति; K₂. ४ De D₁. ३. ३ जानीमो न च; B₂ कालका नाम (for न च जानीम). Ś₁ K₂. ४ D₂. ३ M केनेते; K₁ विप्यते; K₂ वक्ष्यते; B₂ केपि[?]ते; D₁ केनेव; T G₂. ३ केनेति (for केनेमे). Dn₂ न च जानीमहे केन. — ^d) S (G₁ missing) वै द्विजाः (for ब्राह्मणाः). Ś₁ K B₁₁₁ De D₁. ३ वक्ष्यते (K₁ केनेते; K₂ केनेव) ब्राह्मणा निशि.

4 D₂ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) Ś₁ K De transp. क्षीणे^a and ब्राह्म. T₂ G₂. ४ हि (for च). — Ś₁ K₂ om. (hapl.) 4^{cd}.

5 D₂ om. 5 (cf. v.l. 3). — ^a) G₂. ४ नाति; M₁ नाति; M₂ नैव (for नाति). — ^d) = (var.) 2^d. De ५ G₂. ३ स्वयैव (for स्वया वै).

6 D₂ कृष्ण उ^a; T₂ G (G₁ missing) श्रीभगवान् (for विष्णुह^a). — ^b) S (G₁ missing) पृथिवी- (for प्रजानां).

7 ^{ab}) K₁. ३ D₁. ३ T G₂. ३ M कालेय. D₁. ३ S (except M₂; G₁ missing) विख्याता, गणाः, and दारुणाः. — ^d) K₂ B₂. ३ D (except D₂. ३. ३) प्रमाथिनं (for प्रबा^a).

9 ^b) K B₁ D₁-३. ३ S (G₁ missing) नाना- (for वक्त्र-). — ^c) Ś₁ K₁-३ D₁ लोकस्य (for लोकानां). — ^d) Dn D₂. ३ ऋषीन् (for मुनीन्). Ś₁ K₁. ३ अथ (for इह).

10 ^a) B₁ S (except M₁; G₁ missing) हि (for नृ). — ^b) Ś₁ K₁. ३ समुद्रक्षयगा; S (G₁ missing) द्वाभ्रविणो. K₂ समुद्राभ्रयमाश्रिताः; D₂ (marg. sec. m.) समुद्रस्य क्षयं विना; D₂ समुद्रक्षयगामिनः. — D₂ reads 10^{ed} after 505*.

ते बृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
 ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥ ९
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
 समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्नोऽज्योऽर्णवशोषणे ॥ १०
 एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ११
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
 उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

— ^d) Ś₁ K De D₁-३. ३ संविधीयतां (for संप्रधा^a). — S om. 10^{ed}. — After 10, N (except Ś₁ K₁. ३) ins.:

505* अन्धधा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।

11 ^a) B₂. ३ ततो; B₂ Dn D₂. ३ G₂ तदा (for वचो).

— After 11^{ab}, S (G₁ missing) ins.:

506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्राह्मणं समुपस्थिताः ।

ते तस्मै प्रणता भूत्वा तमेवार्थं मयवेदयन् ।

सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।

उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्ब्रह्मचः ।

[5]

विदितं मे सुराः सर्वं दानवानां विचेष्टितम् ।

मनुष्यादेश्च निचनं कालैः कालचोदितैः ।

क्षयस्योपामनुप्रासः कालेनोपहताश्च ये ।

उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोषणे ।

अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः । [10]

तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।

स हि शक्नो महानेजाः क्षणाभ्यान्तु महोदधिम् ।

समुद्रे च क्षयं नीते कालेयास्त्रिदशनिव्यथ ।

एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्राह्मणः परमेष्ठिनः ।

[(L. 2) G₂. ४ तस्मै; M ने नीते; (for ते तस्मै). — (L.

7) M₁ मनुष्याणां न (for व्यादेश्च). — (L. 9) M₁ [अ]पि

(for त्व-). — (L. 12) M₁ भागः (for 'नेमि:).]

— ^{cd}) B₁ आश्रित्य; D₁. ३ अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य). Ś₁

K D₂ परमेष्ठयभ्यनुज्ञाता (for ^a). S (G₁ missing)

समनुज्ञाप्य ब्राह्मणं वारुणिं समुपस्थिताः.

13 K₂ om. 13. 13^b = (var.) 3. 103. 3^b. — ^d)

3. 8776
3. 103. 14
3. 102. 21

C. 3. 8776
B. 3. 103. 14
K. 3. 102. 21

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १३

देवा ऊचुः ।

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

भ्रंशितश्च सुरैश्चर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ १४

क्रोधात्प्रवृद्धः सहस्र भास्करस्य नगोत्तमः ।

वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५

तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वमेव नाथमासाद्य निर्धृतिं परमां गताः ॥ १६

अस्माकं भयमीतानां नित्यञ्चो भगवान्गतिः ।

ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १

लोमश उवाच ।

अद्विराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।

उदयास्तमये भातुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २

तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः क्षयमथाब्रवीत् ।

यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।

प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३.

एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।

नाहमात्मेच्छया शैलं करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।

एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

Ks Bs Dc D1. १ अभिष्टुतं; B1 Ds. १ अधिष्ठितं; B (G1 missing) तु तुष्टुः (for अभिष्टुवन्).

14 °) Bs. 4 Dn1. ns Gs नाहुषेण. — °) Ś1 K1-१ त्वं देवानां; K4 Ds. १ देवानां त्वं (for त्वं लोकानां). — °) Ks लोकार्थं; Ks Bs. 4 Dn Ds. १ स्वर्लोकात् (for लोकार्थं).

15 °) K1. १. 4 Ds सुमहान्; T1 Gs तरणं; Gs सरणं; M तरसा (for सहसा). — °) T Gs. १ नभोगतः; Gs नभो-
त्तमः (for नगो). — °) B1 'क्रम्य (for 'क्रामन्).

16 °) Ś1 दयिते; K1 संवृते; Ds चार्दिते; Ds च वृते; M1 छावृते. Ts Gs-4 'सा चावृते लोको. — °) T1 M1 ह्य' (for 'यव').

17 °) Ś1 K1. १ ऋषिः (for गतिः). — °) B4 Do प्रयाचाम. — °) B D (except Ds. १. १) वरं त्वां (by transp.); T1 वरदं; T2 Gs-4 त्वां वयं; Ms रत्नां परं. M 'दोत्तम (for 'दो ह्यसि).

Colophon. G1 missing. — Major parvan: Ś1 K1. १ Dns T Gs-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: Bs तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ (Ks om. तीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in Ks. 4); B1-१ Dc Dn Ds-१, likewise,

only आगस्त्य. — Adhy. name: Ś1 K1. १ कालेयवधः; T1 अगस्त्यचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 T G (G1 missing) M1 102; Dns. ns Ms 104; D1 106. — Śloka no.: Dn 18; D1 43.

102

This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 1^{ca} = (var.) 3. 104. 4^{ab}. — °) Ts Gs. १ इच्छाम्यहं (for 'इच्छाम्यहं'). — °) M 'मते (for 'युने).

2 °) Ts (before corr.) Gs. १ 'सारं (for 'राजं). Ts Gs-4 'राज (for 'शैलं). — °) Ś1 Ks एकं; K1 अर्थ (for मेरुं). — °) N (except Ś1 K1 Ds) 'स्वामने.

3 °) Do तत्र; Ms अथ (for तं तु). Ds T1 transp. तु and दृष्ट्वा. Ks. 4 B Dc T1 तथा (for तथा). — °) K1. १ transp. हि and मेरुर्. Ś1 यथा मेरुर्भवता. — °) N प्रदक्षिणम्.

4 °) K1. १. 4 B Dns. ns D1-१. १ T1 शैलं; Do शैलः (for शैल). — °) B Dn Ds. १ T1 Ms वेद (for येन).

5 °) Ks कुन्दाः (for क्रोधात्). — °) Ds Ms स महा-

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रबुद्धः सहसाचलः ।

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोदुमिच्छन्परंतप ॥ ५

ततो देवाः सहिताः सर्वे एव

सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।

निवारयामासुरुपायतस्तं

न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६

अथाभिजग्मुर्मुनिभाश्रमस्थ

तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।

अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं

तं चार्थमृचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७

देवा ऊचुः ।

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।

शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८

तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।

ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९

लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।

सोऽभिगम्याव्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०

मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।

दक्षिणामभिगन्तासि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११

यावदागमनं मयां तावत्त्वं प्रतिपालय ।

निबृचे मयि शैलेन्द्र ततो वर्षस्व कामतः ॥ १२

एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनाभिप्रकर्षन ।

अद्यापि दक्षिणादेशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ १३

एतत्ते सर्वमारुयातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।

अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४

कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निबृदिताः ।

अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।

किमर्थमभियाताः स्म वरं मयः किमिच्छथ ।

एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं धुनिमब्रुवन् ॥ १६

एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे

महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

3. 8798
3. 104. 18
3. 105. 19

चलः; D₃ M₁ स महाचलः. — °) = 8°. K₁ & M₁ सूर्यं (for सूर्या). — °) T G₁-4 M₁ मैच्छन् (for 'मिच्छन्').

6 °) B D (except D₁-3. 5) विध्यं (B₁ तदा) (for सेन्द्राः). K₃ B₃ समागत्य. K₃ B₁ D₁-3 तम् (for महा). — °) Ś₁ K₁ स्म (for तं). — °) D₁ & T G₁-4 [ए]व; M [अ]पि (for स्म).

7 °) K₁ & D₃ D₁-3. 5 'वीर्यवीर्य'; B D₁ D₁ D₃ & M 'वीर्यवन्तं' (for 'वीर्यवीर्य'). — °) Ś₁ K₁ & च; K₃ & D₃ & T₁ M₃ तं (for ते).

9 °) S (G₁ missing) त्वर (T₁ 'तु' ते हि (for ऋते स्वां हि). — °) T₁ G₁ & एनं (for एनं).

10 °) De देवः (for विप्रः). — °) De अभ्यगात्. — °) B₃ & De D₁ D₃ & G₁ 'स्थितं' (for 'स्थितः').

11 °) Ś₁ K₁ & दातुं; B₁ यातुं (for दत्तं). — °) Ś₁ K₁ & 'गच्छामि' (for गन्तामि).

13 °) De ते; D₃ & तु (for स). — °) Ś₁ K D₁-3. 5 [अ]विचरेण इ (Ś₁ K₁ & हि); B [अ]भिप्रकर्षणं (B₃ & 'जः').

14 °) Some MSS. प्रभावेण. — °) Ś₁ K₁ M₃ मा

(for मां).

15 °) M₁ यथा (for सुरैः). D₃ M₃ मयैः; M₁ देवैर् (for सर्वैर्). Ś₁ K₁ B₁-3 निबृदिताः; T₁ निवेदिताः; M निपातिताः. — °) Ś₁ K₁ T G₁ & अगस्त्यद्वारमा'; G₃ M अगस्त्यं द्वारमा'.

16 °) Ś₁ K₁ & तथेति मुनिरब्रवीत् (= 18°). — Before 16°, De ins. अगस्त्य उ'. — B₃ om. (hapl.) 16°-18°. — °) Ś₁ K D₃ D₁-3 उप (for अभि). Ś₁ D₃ स्म (for स्म). — °) D (except D₃ & 5) कम् (for किम्). — After 16°, De reads 18°, repeating it in its proper place. — °) Ś₁ K D₃ D₁-3. 5 तदा (for ततस्). D₁ तेथ; D₃ ते तं (for तेन). — °) D₁ n₃ D₃ & देवता (for देवास्तं). — After 16, S ins..

507* सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरंदरपुरोगमाः ।

17 B₃ om. 17 (cf. v. 1. 16); K₃ om. 17° — °) De D₃ M₁ एकं; M₃ एनं (for एनं). D₃ & वयं (for कृतं). B₃ & D₁ D₃ & हि कार्यं (for महर्षे). — °) Ś₁ K₁ & महर्षं (for महात्मन्). — °) T₁ G₁-4 M₃ कालोपसृष्टाः;

3. 8798
3. 104. 18
3. 103. 19

न्कालेयसंज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १७
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिर्ब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
मनुष्योरगन्धर्वैश्च किंपुरुषास्तथा ।
अनुजगमुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।
समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवन्निर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।

समुद्रमपिबत्कुट्टः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३.
पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
त्वं नखाता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T₁ कालेयसंज्ञान्; M₁ कालेन संज्ञान् (for कालेयसंज्ञान्). K₂ सुरविद्विषास्तान्; K₄ असुरद्विषां गणान्; D₁ सुरविद्विषाणान्; D₂ विद्विषो गणान्; T₁ असुरद्विषस्तान्; M₂ सुरविद्विषांश्च.

19 ^a) Ś₁ K D₁-s. 5 तपःसिद्धैश्च मुनिभिः. — ^d) K₂ 4 B₁ s. 4 Dn D₂ 4-6 सुव्रतः; T₂ G₂ M₁ सुव्रतैः; G₂ संवृतः; G₄ संवृत.

22 D₂ om. 23 (with 21^{ed}). — ^b) K₄ D₁ s. 3 कंदैरेरिव (for 'रेषु च). T₂ G₂ (after corr.) [अ]पि; G₂ s. (before corr.). 4 M₁ [इ]व (for च). T₁ कंदरेषु च नादितं. — G₄ om. 22^{ed}. — ^d) K₂ B₂ Dn D₁ 4. 6 गणान्वितं; B₂ निषेधितं; D₂ गणैर्मुतं.

Colophon. G₁ missing. — Major parvan : Ś₁ K₁ s. T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan : D₂ तीर्थयात्रा, preceded by आगस्त्य. K₁ B Dn D₂-6 (all om. sub-parvan name) mention only आगस्त्य; K₂ 4 D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₂ 4); and D₂ only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₂ ns M₂ 105; D₁ 107;

T G (G₁ missing) M₁ 103. — Śloka no. : Dn D₁ 25.

103

 This adhy. is missing in G₁ (cf. v.1. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 ^a) B₂ D₁ s. 5. 8 (G₁ missing) स समुद्रं (by transp.). — ^b) Ś₁ K₁ s. 3 मुनिः (for ऋषिः). — ^c) K₄ सर्वाङ्ग (for देवान्). — ^d) K₄ देवर्षीश्च; T G₂ s. ऋषींश्चापि.

2 ^a) Dn D₂ T₁ G₂ अहं (for एष). T₂ G₂-4 विधातार्य. — ^c) Ś₁ K₂ अगवान्; K₁ s. 4 D₁-s. 5 भवतां (for भवन्निर्य).

4 ^a) Ś₁ B Dn₂ D₂ 6 T₂ G₂ M₁ तं (for तु). — ^b) B Dn D₂ 6 T₁ M संहताः (for देवाः). B₁ तथा सुराः; Dn D₂ 6 T₁ M तदा मराः; T₂ G₂-4 सहामराः (for सवा). — ^d) Ś₁ K₄ D₁ T G₂ [अ]भ्यर्च; K₂ [अ]पि च (for [अ]भ्यर्च).

5 ^a) D₂ देवता त्वं (for त्वं नखाता). — ^b) K₂ s. B Dn D₂ s. 5. 8 T₂ G₂-4 M₁ भावनः; T₁ पावनः.

गन्धर्वतुर्येषु नदत्सु सर्वज्ञः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रदृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
 तान्दानवाञ्जघ्रुर्दीनसत्त्वाः ॥ ७
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महाबलैर्वैगिभिरुद्धमग्निः ।
 न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
 वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
 चक्रुः सुतमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भवितात्मभिः
 यतमानाः परं श्रक्त्या त्रिदशैर्विनिवृदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहत्य बह्वृशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोचम ।

विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाभिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
 तुष्टुशुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वैवाशुवन्वचः ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वचेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यस्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
 जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भवितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
 परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
 प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १८
 त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

. 5. 5824
 .. 3. 108. 20
 . 3. 104. 21

इति धीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

6 °) K₂. 4 B Dn D₁. 4-6 G₄ M₁ स (for सं). T₂ G₂-4 महात्मभिः (for महात्मा). — °) Ś₁ K₁. 2 सुदृगं (for गन्धर्वं). Ś₁ K Dc D₁-2. 2 चैव (for सर्वज्ञः). — °) Ś₁ K₁. 2 अनु (for अव).

7 °) B₄ S (G₁ missing) समुद्रं (for महार्णवं). — °) Ś₁ K₂ चापानि; B₁ सर्वाणि (for दिव्यानि).

8 °) Ś₁ K₁-2 B₂ D₂. 2. 2 S (G₁ missing) बला (for बलैर्). K₂. 4 B₂. 2 T₂ G₂-4 M वेगितैर्; D₂ वेगत (for वेगितैर्). K₁ उद्धमग्निः; B₂ उद्धमग्निः; D₂ तैर्नवग्निः.

9 °) Some MSS. निःस्वनाः. — °) Some MSS. सुतमुलं.

10 D₂ om. 10. — °) Ś₁ K₁. 2 B M 'सूत्रिताः; K₂ 'पात्रिताः.

12 °) Ś₁ K B₁ D₁-2. 2 'शिष्टास् (for 'शेषास्). — °) Dn D₁. 4. 6 आस्थिताः (for आस्थिताः).

13 °) Dn D₂. 6 इदं वचनमनुवन्.

14 °) K₁. 4 B Dc Dn D₁. 4. 6 महाबाहो; D₂ T₁ M

मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग). — °) T G₂-4 वि- (for च). — °) Ś₁ 'कर्मणः (sup. lin. 'विक्रमाः as in text).

15 D₂ om. 15. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 'विप्रः; K₂ 'भागः; D₁-2 G₂ M₁ 'भाग (for 'बाहो). — °) Ś₁ K₁. 2 कोक-भावनं; D₂ T G₂-4 'पावनं.

16 °) T₂ G₂-4 'सत्तमः (for 'पुंगवः). — After 16°, S (except G₂; G₁ missing) ins.:

508* तांस्त्रया सहिताभ्येवानगस्त्यः सपुनंदरान् ।

[T₂ G₂ नास्ति; M₁ तदा (for तथा).]

19 Ś₁ om. 19°. — °) B₂. 4 उपजग्मुः. — °) Ś₁ K D₁-2 मन्त्रयंतः. K₂ D₁. 2 परस्परं (for पुनः पुनः). B₂ M भवद्भिर्यत्नमास्थितैः (= 16'). — After 19°, S (G₁ missing) ins.:

509* ते धानारमुपागम्य त्रिवशाः सह विष्णुना ।

— °) B प्रोचुः (for ऊचुः). — °) K₂ D₂ [अ]पि (for [अ]भिः). K₂ B₁ Dc D₂ पूरणे (for 'पूरणम्). — T₁ om. from 19' up to 3. 104. 1°.

C. 3. 8825
B. 3. 106. 1
K. 3. 105. 1

लोमश उवाच ।

तातुवाच समेतास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीनै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं पुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथयमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५
लोमश उवाच ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यन्त्रराज्यमन्वशासत ॥ ७
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्चेष्ट शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om. in B₄ D₈. s T₁. G₁ missing. — *Major parvan* : Ś₁ K₁. s Dn₂ T₂ G₂-4 M₁ आरभ्य. — *Sub-parvan* : K D₁ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₃. 4); B₂. s De Dn D₄. s, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name* : Ś₁ K₁ मंत्रः; De कालेयवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn₁ T₂ G (G₁ missing) M₁ 104; Dn₂. n₃ M₂ 106; D₁ 108. — *Sloka no.* : Dn D₁ 20.

After the above, B₄ ins. colophon (omitted at the end of adhy. 103). On the other hand, S (G₁ missing) ins. after 2 :

513* पूरयिष्यति तोयौवैः समुद्रं निधिमम्भसम् ।

[G₂ M₂ स मुनिर् (for समुद्रं).]

3 ^b) K₄ D₂. s चाभवन् (for चात्र किं). Ś₁ K₁. s D₈ M₂ वै (for किं). — ^c) Ś₁ K D₂ D₃ तु (for च). — ^d) B D₂ Dn D₄. s 'प्रतिश्रयात्; D₂ T₂ G₂ 'परिश्रयात्; T₁ 'परिश्रमैः.

5 G₂ om. 5. — ^a) T₂ G₂. s राजेन्द्र (for विप्रेन्द्रो). — ^b) T G₂. s M धर्मराजेन धीमता. — K₃ om. (hapl.) ⁵ed.

6 ^c) D₁. s. 4 'गुणोपेतः.

7 ^a) K₃ हैहयान्स (by transp.). Ś₁ K₁ S (G₁ missing) हैहयान्. Ś₁ समुद्राद्यान्; K₂ समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य). — ^b) Ś₁ मलकांश्चैव; K₁ ससंकां चैव; K₂ सलंकां चैव (for ताल). — ^c) K₂. 4 De D₁-s M (by transp.) कृत्वा च; B₁ कृत्वा तु; T₂ G₂-4 कृत्वा स. B Dn D₄. s राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्). — ^d) Ś₁ K₁. s स (for स्त्र). Ś₁ K₂. 4 D₁-s. 5 चान्वशां (Ś₁ 'गा'ततः; K₁ नाम शाश्वतः; K₂ D₂ चान्वशासत; B₁. s अनुशासत; S (G₁ missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत).

8 ^a) Ś₁ K₁. s उ (Ś₁ छु) मे राजन्; K₄ D₂ D₁. s छभ-वतां; D₂ तु अवतां. — ^d) Ś₁ K₂ पांडुनंदन; K₁ [अ]प्सरसो-पमा; K₂ [अ]प्सरसां समे; K₄ D₂ [अ]प्सरसोपमे; D₂ [अ]प्सरसा समे; M कुरुनंदन (for भरत).

9 ^b) B Dn D₄. s तप्यते; D₂ तेपे च; D₂ प्रतेपे (for

104

 G₁ missing up to 18° of this adhy. (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 T₁ om. 1^{ab} (cf. v.l. 3. 103. 19). — After 1^{ab}, T₂ G₂. s M ins. :

510* निहृदिभ्या गिरा राजन्देवानाश्वासयंस्तदा ।

2 ^c) Ś₁ D₂ तु; Dn₂ D₂. s T₂ G₂-4 च (for वै). — ^d) K₄ 'राजाद्; B₂ T₂ G₂ 'राजो; G₂ 'भोगो; G₂ 'भागो (for 'राजो). B₂ T G₂-4 M₁ भगीरथः. — After 2, D₂ Dn₂ ins. :

511* आनयिष्यदा गङ्गां तदा पूर्णो भविष्यति ।
— K₁ B D₂ Dn D₄. s ins. after 2 (D₂ Dn₂, after 511*):

512* पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।

कालयोगं प्रतीक्षन्तो जम्बुद्विपि यथागतम् ।

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
 पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
 स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
 आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
 शंकरं भवमीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
 त्र्यम्बकं शिवमुप्रेक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ११
 स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
 प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
 तं प्रीतिमान्दरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
 यस्मिन्बुधो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
 एकस्यां संभविष्यन्ति पर्यां तव नरोत्तम ॥ १४
 ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।

तताप). B Dn1. n3 D3 स; Dc3 च (for सु). — 4) Ś1 K1 B1. 3 M1 कैलास; K3 कैलास; K3. 4 Dc3 D3. 3 कैलासं.

10 T1 om. 10^a-12^b. — 4) M शर्व (for त्र्यक्षं). Ś1 K Dc D1. 3 त्रिपुरघातिनं; M1 त्रिभुवनेश्वरं; M3 त्रिपुर-
 घातकं.

11 T1 om. 11 (cf. v.l. 10); B3 om. 11^{ab}. — 4) D3. 3 शर्वम् (for भवम्). — 5) B1 Dn D4. 6 पिनाकिं
 शूलपाणिनं. — 6) M उम्रेपुं (for उमेशं). T3 G2-4 त्रियंबकं
 शिवं श्रेष्ठं. — After 11, K B1 Dc D1-3. 3 ins.:

514* लोकधातारमजरममरेशं पुरातनम् ।

त्रिव्याससं वृषधमचिन्त्यामृतयोगिनम् ।

13 4) Dc भवः (for हरः). — 5) Ś1 K1. 3 अस्मिन्
 (for यं). — 6) T1 G2. 4 M1 [ए]व (for [ह]ह). K1. 3
 वरः (for वरम्).

14 4) Ś1 K D1-3. 3 पुत्राः षष्टिसह. — 5) K1 B D
 (except D1-3) परमं (for समरं). — 6) K3. 4 D1. 3
 एकस्याः (for 'स्यां'). Ś1 K1. 3. 4 Dc D1. 3 ते (for सं).
 — 4) K3. 4 D1. 4 पर्या (for 'र्यां'). Ś1 K B Dc Dn
 D2-4 नरवरोत्तम; D1. 3 नृपवरारमज; T1 ते च नरोत्तम (for
 तव नरो).

15 4) T G2-4 तथैव; M ते चापि (for ते चैव). Ś1
 K3 प्रागेव हि (for चैव सर्वे). K3 Dc D1-3. 3 8 (G1
 missing) सहिताः सर्वे (by transp.). — 5) T3 G2-4
 M1 वंशकरः. — 4) Ś1 K1. 4 G3 एकस्याः (for 'स्यां'). — 5)

एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
 स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिदुष्टमनास्तदा ॥ १६
 तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलक्षणे ।
 वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संभूवतुः ॥ १७
 ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाभं व्यजायत ।
 शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ १८
 तदालाभं समुत्सृष्टं मनश्चेक्रे स पार्थिवः ।
 अथान्तरिक्षाच्छुभाव वाचं गम्भीरनिखनाम् ॥ १९
 राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्राश्च त्यक्तुमर्हसि ।
 अलाभुमध्यामिष्कुप्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
 सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

Ś1 K1-3 ततो (for तु तं).

16 4) Dn D1. 3 तत्र (for तात). — 4) Ś1 K1. 3
 नाति; K3 संभ्रं; M1 सोपि (for सोऽति). — After 16,
 8 (G1 missing) ins.:

515* कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ।

[M 'प्राप्तेः (for 'प्राप्तं').]

17 4) Ś1 तस्यार्थे; B Dn D4. 6 तस्य ते; T G2-4 तस्मै.
 D3 T1 M3 भरतश्रेष्ठ. — B3 transp. 17^b and 17^d. — 5)
 Ś1 K1. 3. 4 Dc D1. 3 द्वे (for ते). B Dn D4. 6 T G2-4
 भार्ये कमललोचने.

18 4) T3 G2. 3 काले तु (for कालेन). — 5) K1-3
 गर्भालाभ; K3 D1. 3 M1 'लाभुः; T3 G2-4 गर्भानुबं. Ś1
 K2. 3 Dc असूयत; K3 D1. 3 व्यसूयत. — G1 resumes
 from 18^d.

19 4) K3 तमलाभुः; K3 तदलाभुः; D1. 3 अलाभु तत्; T
 G2-4 ततस्तुलं (cf. v.l. 18). — 5) T1 M [S]य (for स),
 — 6) Ś1 K Dc D1-3. 3 ततो (for अथ). T3 G2-4 [अ]त-
 रिक्षे (for 'क्षात्'). — 4) Some MSS. 'निःस्वनाः.

20 4) K1 Dn3 निष्काम्य; K4 D3 M3 निष्काम्य; G3
 निष्कूल्य. — 4) T G धार्यं (for गोप्यं).

21 4) Ś1 K Dc D1-3. 3 भांशेषु (for पात्रे). — 5)
 D1. 3 T1 तत्र (for ततः). — 4) K1. 3 भागशः; K4 Dn
 D1. 3-5 T1 भारत (for पार्थिव).

22 4) D3 T3 G निर्विहं; T1 वत्तं तत्; M विहं तत् (for
 विहं ते). — 5) B1. 3. 4 जनां (for नरां). — 4) Ś1 K1. 4

C. 3. 8846
 B. 3. 106. 22
 K. 3. 106. 24

C. 3. 8847
B. 3. 106 23
K. 3. 105. 24

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धधृष्टरतर्षभ ॥ १
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।

सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छष्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D₂ भूद् (for ते). D₂ ६ मा ते भुद्बुद्धिरन्यथा.

Colophon om. in D₂. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३
Dn₂ D₆ T₃ G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₄ D₆
तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K₁. ३. 4 D₁. ३ (om. sub-
parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
by आगस्त्य in K₄); B₁-8 Dn D₄. ६, likewise, only
आगस्त्य. — Adhy. name: K₃ सगरोपाख्यानं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn 8 105 (Dn₂. n₈ M₃
107); D₁ 109. — Śloka no.: Dn D₁ 23.

105

1 °) B₂-4 अंतरीक्षात्. G₁. ३ वै; M स (for च).
— °) M राजा वै (for स राजा). B₁. 4 De Dn₁. n₈ D₃
T₃ G₁. ३ सत्तमः (for सत्तम). Ś₁ K₁. ३ राजा राजन्यसत्तम.
— °) Ś₁ K₁. ३ D₁. ३. ६ अद्वावान् (for अद्वावद्). — After
1, K₁. ३ B (B₃ om. lines 2-4) D (except D₁-३. ६) G₂
M₃ ins.:

516* एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।
सुतपूर्णेपु कुम्भेषु तापभागाग्निरुदधे ततः ।
धात्रीवैकेशः प्रादरापुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तपुर्महाबलाः ।

[(L. 1) K₁ जीवं जीवं; B₁ De बीजं (B₁ 'ज-') पूर्ण (for
बीजं बीजं). B₁. ३. 4 De 'धिप (for 'धिप:). — (L. 2)
B₁. 4 कुम्भेषु (for कुम्भेषु). B₁ De गर्भान् (for भागान्).
De निदधे (for विदधे). B₃ De पुनः (for ततः). — (L.
4) K₁ कालेन महता षष्टिः (for the prior half).]

2 B₃ om. 2^a-3^b. — 2^a=3. 104. 14^a. — °) T G
सगरस्य महात्मनः.

3 B₃ om. 3^a (cf. v.l. 2). — °) D₁. ३ आकाशे; D₄
आकाशं. — °) B₃ सहेश्वरान्; T G₂-4 सुरासुरान्; G₁ चराच';
M₃ सहासु' (for सहाम').

4 °) Ś₁ K B₁. ३ De D₁-३. ६ T₁ [अ]भ्य(B₁. ३ D₁
[अ]भ्य)भावतं (for [अ]भ्यवा'). — °) De तथा सर्वाणि भूतानि.

5 °) De T₁ G₁ M₃ तथा; T₃ G₂-4 तथा (for ततो).
— °) Ś₁ K₁. ३ T₁ सर्वदेवताः; D₆ T₃ G 'देवतैः; M₃
'वेदितैः.

6 °) K₃ De D₃ T₃ G₂ महाभाग; B₃ ततो ब्रह्मा.
— 6^b=1. 6. 5^b; 204. 24^b. — K₃ om. (hapl.) 6^b.
— °) Ś₁ K₁. ३ 'क्रमं (for 'गतम्).

7 After 7, M₃ ins.:

517* कषिक्तं ते समासाद्य विनशिष्यन्त्यसंशयम् ।

8 °) K₄ च ते; B₃. 4 D (except D₁. ३. ३) तु ते; G₁
तदा (for ततो). — °) B₁. ३ G₁ M मनुजोत्तम; T₁ जाधिप.
— °) G₄ M प्रति' (for विम').

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजगद्भ्यथागतम् ॥ ८
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
तस्याश्चो व्यचरञ्चर्मि पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
समुद्रं स समासाद्य नित्योयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
ततस्ते सागरास्तात हूतं मत्वा हयोत्तमम् ।
आगम्य पितुराचरुपुरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गान्त महाराज सर्वे च पृथिवीतलम् ॥ १२
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३

9 °) K₁ सहतिभिर् (for बहु). T G₁ s. 4 ततो बहु-
तिथे काले. — °) K₁ व्यचरन्; K₄ विचरन्; G₂ [S]प्यचरद्
(for व्यचरद्). Ś₁ K₁ De भूमौ (for भूमि). — °) K₄
च; K₄ B De Dn D₄ s स; D₅ तु; G₂ M₂ तैः (for सु).
— After 9, S ins. :

518* सर्वैरेव महोत्साहेः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ।

[T₁ महाभागेः (for महौ). G₁ प्रचरान्; M₁ प्रसरो (for
प्रचरौ).]

10 °) B₁ Do D₄ S स समुद्रं (by transp.). D₁ s
च (for स).

11 °) T G₂ तत्र (for तान्). — °) K₁ s Do S
(except G₂ M₂) ज्ञात्वा; D₁ s हृष्टा (for मत्वा). — °)
Do D₂ G₁ आगत्य (for आगम्य); cf. v.l. 14. K₁ Des
D₂ आचक्षुर (for चक्षुर). — °) Ś₁ K D₁-s भूयो; T G
पुत्रा (for सर्वे). — After 11, B₁ ins. a variant of 17^{ad}
(v.l. नागतव्यष्टौ हयं for the posterior half); while
S ins. :

519* ससमुद्रवनद्वीपां विचिन्वन्तो वसुंधराम् ।

12 °) D₂ ततः पित्राज्ञया सर्वे. — °) Ś₁ K D₁-s s
भृगवतो (for अमार्गान्त). D₂ s महीपाल; G₂ हयं राजन्
(for महौ). — °) Ś₁ K D₂ s संचेरु; Do सर्वे हि; D₁ s
चेरुष (for सर्वे च).

13 °) Ś₁ K D₁ s अभि (for अभ-). B₂ s Do वा
(for च); cf. v.l. 15.

14 T₁ om. (hapl.) 14-15. — °) Do G₁ आगत्य

आगम्य पितरं चोत्तुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मदी नृप ॥ १४
अस्माभिर्विचिता राजश्चासनाच्च पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशाच्च ॥ १६
अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
प्रतिशृङ्ख तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रुः ॥ १८
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
समासाद्य बिलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

(for आगम्य); cf. v.l. 11. Ś₁ K₁ s पितरं प्रोत्तुः; K₄
पितुरुद्दिष्टाः. — After 14^{ad}, S (T₁ om.) ins. :

520* स्थित्वा सर्वे महीपालाः सागराः सहितास्तथा ।

— °) Ś₁ K D₁-s s नि (D₄ ह्य)खिलेयं (for लेन).

15 T₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — °) Ś₁ K₁ s
(? gloss) मार्गिता (for विचिता); cf. 18^{ad}. — D₂ reads
15^b-16^b after 17^a. — °) Do अश्; T₂ G₂-s अभि (for
अधि). — °) B₁ s. s Do वा (for च); cf. v.l. 13.

16 For D₂, cf. v.l. 15. — °) K₁ s B₁ D₂ तेषां
वचनं (by transp.). — °) Ś₁ K D₁-s s तनयान्; G₁
सहितान् (for वचनं).

17 After 17^a, D₂ reads 15^b-16^b. — °) K₄ [अ]-
प्यश्वं; K₄ [अ]श्वं मे; T₂ G₂ s चाश्वं (for ह्यश्वं).

18 °) B Dn D₂ s. s T₂ G₂ पितु (for तन). — K₄
T₂ G₂ om. (hapl.) 18^a-19^a. — °) K (K₄ om.) Do
D₁-s s G₂ M₁ सर्वौ (for कृत्स्नां).

19 K₄ T₂ G₂ om. 19^{ad} (cf. v.l. 18). — °) G₂
M₂ पश्यन्तो (for पश्यन्त मे). — After 19^{ad}, T₁ G₁ s. s
M ins. :

521* समुद्रे पृथिवीपाल पद्मार्गं च वाजिनः ।

— °) D₁ s G₂ s तत्र (for तच्च). — °) B D (except
D₁-s s) G₂ M₁ [अ]प्यखनन्; T₁ खनन् (for खनन्तः).
— °) Ś₁ K₁ s अंशुर्गो; K₄ चातुर्गो; K₄ हंसुर्गो; B₂ हेसुर्गो;
B₄ हिंसुर्गो; Do D₄ s हेसुर्गो; D₂ हंसुर्गो; D₂ सुसुर्गो; S
मुसले (for हेसुर्गो). D₁ कुशलकैसुर्गो; D₂ सकुन्दादित्स

3. 8871
3. 107. 23
3. 106. 24

C. 3. 8871
B 3. 107 23
K. 3. 106. 24

कुहालैरेषुकैश्चैव समुद्रमखनस्तदा ॥ १९

स खन्यमानः सहितैः सागैर्वैरुणालयः ।

अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०

असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।

आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागैः ॥ २१

छिन्नशीर्षा विदेहाश्च मिभजान्वस्थिमस्तकाः ।

प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

एवं हि खनतीं तेषां समुद्रं मकरालयम् ।

व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २३

ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।

विदार्य पातालमथ संकुद्धाः सगरात्मजाः ।

अपश्यन्त ह्यं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ २४

कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमतुत्तमम् ।

तपसा दीप्यमानं तं ज्वालामिरिव पावकम् ॥ २५

१०६

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा ह्यं राजन्संप्रहृतनरूहाः ।

अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।

संकुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १

ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।

वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २

स चक्षुर्विभूतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।

ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव. — ¹) B D (except D1-s. 5) G2 M यत्नमास्थिताः
(for अखनस्तदा). T2 G1. s. 4 ततः (for तदा).

20 B4 om. 20. — ⁴) B (B4 om.) De Dn1. n2
D2 दीर्यमाणः.

22 ^b) Ś1 K1. 2 संभिन्नकुक्षिसंघयः; K2 मिश्रयंत्रास्थिसं-
घयः; K3 'जान्वस्थिसंघयः; B De Dn D4-s 'स्वगस्थिसंघयः
(B1 'जस्वस्थिसंघयाः); D2 'जान्वस्थिसंघयः; G1 'जान्वस्थि-
मजताः.

23 ^a) T2 G2 विः; G2 M1 तुः; M2 निः (for हि). — ^b)
K2 B D (except D2. 5) चक्षुः (for मकरा).

24 ^b) Ś1 K D2 विशां (for मही). — After 24^{ab},
M2 ins.:

522* विदार्यमाणं पृथिवीं सागैर्वैरुणालयैः ।

— ^a) Ś1 K1. s. 4 'मथः; D1. s. 5 'तले; T G2. 3 M1 'मथो
(for 'मथ). M2 ते प्रविष्टास्तु पातालं. — T1 om. 24^a-25^d.
— ¹) Ś1 K2. 4 D1-s. 5 M1 महीपते; De महीतले; M2
विशां पते (for महीतले).

25 T1 om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) Ś1 K2 B D
(except D1-s) तेजसा (for तपसा). B2. 4 Dn D4. 6 M2
तु (for तं). — ⁴) T2 G उवलंतम् (for उवालाभिर्). — S
(T1 om.) ins. after 25 (G2 M2, after 25^{ab}):

523* दृष्ट्वा हि दृषिताः सर्वे बभूवुः सागरास्तदा ।

Colophon om. in B De Dn D2-s. — Major parvan :
Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : D2 तीर्थ-
यात्रा. K2. 4 D1 (om. sub-parvan name) mention only
लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K2. 4). — Adhy.
no. (figuros, words or both) : D1 110; S 106
(M2 108).

106

1 ^a) Ś1 K1. 2 De तं (for ते). Ś1 K1. 2 T2 G1. 2. 4.
M1 तु; De ते (for तं). De महात्मानं; D1. 2 महाराज (for
हयं राजन्). — ⁴) D1. s. 5 कालचोदिताः. — ^a) B Dn
D4. 6 संप्र (for सम). — ¹) To avoid hiatus, Ś1 K1. s. 6
छात्रः; D2. 6 तेजः; S (except M1) वाजि.

2 ^a) T2 G M भागः (G1 'तेजाः) (for 'राज). — ^b)
Ś1 K1. 2 D2. 2 देवसत्तमः; S (except G1) राजसत्तम. D1. 2
कपिलाख्यो महासुनिः. — ⁴) D2 देवः (for सुनिः). B Dn
D2. 4. 6 T1 G1. 4 M पुंगवं (Dn1 'वाः) (for 'सत्तमम्).

3 ^a) N G1 M2 विकृतं (for विवृत्तं). — ^b) Ś1 K1 T1
'सृजत् (for 'सृजन्). — ^c) K2 स; G2 M1 च (for सु).
D1. 2 महातेजो (for महातेजा). — ⁴) D1. 2 नृपात्मजान्;
D2 ससागतान् (for स सागरान्). — After 3, S (except

तान्दष्ट्वा भस्मसाञ्ज्वात्मारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
 स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वक्त्र्यमचिन्तयत् ।
 आत्मानमात्मनाश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणामभितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
 धर्म संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।

त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९
 लोमश उवाच ।
 असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो बभूव ।
 यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
 खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १०
 ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिमुताः ।
 सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
 त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
 असमञ्जोभयाद्भोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
 पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
 असमञ्जाः पुरादध सुतो मे विप्रवास्तताम् ।
 यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

3. 8893
 3. 107. 44
 3. 107. 17

M₂ ins. :

524* षष्टि सहस्राणि तदा युगपन्मुनिसत्तमः ।

4 K₁ om. (hapl.) 4^b-5^c. — °) D₁ T₁ आगम्यः
 D₂ आगत्य; D₃ आसाद्य (for आगच्छत्). — °) Ś₁ K₂ तत-
 तस्मै; M₂ तस्मै सर्व (for तच्च तस्मै).

5 K₁ om. 5^{abc} (cf. v.l. 4); D₂ om. (hapl.) 5^{abc}.
 — °) Ś₁ K₂. 4 D₃ "ज्वं (for "ज्ञम्). — After 5^{cd}, S
 (except G₁) ins. :

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिमुतः ।

— Ś₁ B₄ Dn D₄. 6 G₁ om. (? hapl.) 5^{ef}. — °) K₁
 B₂. 3 Dc T₂ G₂ M₂ आत्मनारमानम् (by transp.); B₁
 आत्मैवतमानम्. — °) K₁-3 D₁. 2. 6 हयमेधं व्यधितयत्
 . (K₁. 3 विधितयत्).

6 °) Ś₁ K₁. 3 स्वसमंजःसुतं; K₂ D₂. 5 सोसमंजः; Dc
 समंजसः सुतं; S असमंजसुतं.

7 °) K₂ D₂ T₂ G₂. 6 षष्टिस्तानि; D₁. 3 सम षष्टिः (for
 षष्टिस्तानि). — °) Ś₁ K D₂. 5 M₁ मे महौ (for अभितौ).

8 °) D₂ तत्र; T G₁. 3 M₂ वत्स; G₂. 4 तावत् (for
 तात). — °) D₁. 3 पुरा (for [अ]नघ). — °) A few
 MSS. संरक्ष्य.

9 °) G₂ M₁ ऋषिशार्दूल (for राजशार्दूलः). — °) Ś₁
 K Dc पुत्रं सगर (by transp.). G₁ आत्मनः; M₁ औरसं;
 M₂ आत्मजः (for आत्मजम्).

10 °) Ś₁ K₁-3 असमंज. — °) Ś₁ K B₂ Dc D₁. 3
 M₁ [अ]भवत्; T₂ G₂-3 स्वभूत् (for बभूव). — °) D₁-3.

T₁ हि स (by transp.). T₂ G₂ M₂ स पौराणां सु (M₂ हि-
 दारकान्. — After 10^{cd}, S ins. :

526* क्रीडतः सहसापाद्य तत्र तत्र महीपते ।

[T₂ G₂ M₁ [अ]भ्येत्य (for [अ]माद्य).]

— °) Ś₁ K₂ D₁. 3 पुरेषु; K₂ B Dn D₂. 6 M₁ गले; K₂
 गले; Dc गले वि; D₂ पुरा वि; T G च्छ्वाम्; M₂ कुलेषु (for
 खुरे). D₁. 3 बालकान्; S क्रीडतो (for क्रोशतो). — °) Ś₁
 K₂ D₂. 5 T₂ G₂-3 दुर्मतिः (for दुर्बलान्). M₁ तत्र तत्र
 महीपते (cf. 526^b).

11 °) Ś₁ K ते (for च). D₂. 5 G₁. 3 M₁ [अ]पि (for
 [अ]भि-). D₁ [अ]भापंत; T G₂ [अ]भावंत (for [अ]याचन्त).
 — °) T₂ G₂-3 तदा (for स्थिताः).

12 Before 12, B₂ M₁ ins. पौराः (B₂ cont.: उवाच).
 — °) K D₁. 3 "दिनो; D₂. 6 "दिकाद् (for "दिनिर्). Ś₁
 K B₂. 3 Dn D₁-3. 6 भयात् (for भयैः). — °) K₂ B अस-
 मंजभया. — °) Ś₁ K M₁ तस्मान्; D₁. 3 राजन्; D₂
 अस्मान्; D₃ कस्मान् (for ततो). T₂ G₂. 4 [S]स्मान्
 (for नस्).

14 Before 14, B₂ M₁ ins. सगरः (B₂ cont.: उवाच).
 — °) Ś₁ K₁-3 D₂. 3 S असमंजः. Ś₁ K D₂. 5 [अ]य
 नगरात्; G₂ M कुमारोद्य (for पुरा). — °) Ś₁ K Dc D₂. 3
 पुत्रो मे; G₂ M नगराद् (for सुतो मे). T₂ G₂. 4 सं (for
 वि). — °) S (except G₂ M₁) चेत् (for वो). D₁. 2. 3
 मे प्रियं. — °) Ś₁ K शीघ्रमेतत् (by transp.).

15 °) Ś₁ K एवमुक्ते. — °) D₁. 3 राज्ञं राज्ञो भयात्तदा;

C. 3. 8893
B 3. 107. 44
K 3. 107. 18

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवाञ्छुपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमास्तु महेष्वासोऽबुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलामेन तथाश्चस्व परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखामिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स हृष्टा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।

प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽंशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वज्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वज्रे पितृणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्व महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृध्रं यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽमिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T₃ G₂₋₄ यथाज्ञां कृतवाञ्छुपः.

16 °) Ś₁ K प्रियकामेण (K₃ 'कामार्थः'); M विप्रिये लिङ्गन् (for 'हित').

17 °) K₃ B₃ Dn D₄ ° हि; D₁ ° च (for 'ह').

18 °) T₃ (before corr.) G₃ ° देश- (for 'तेऽहं').
D₁ ° M₁ त्यागात्तव पितुश्चापि. — °) M₁ शेषाणां (for 'पुत्रा').
— °) M₁ सुतानामश्चनासाच. — °) G₂ M₃ पौत्रक (for 'पु'). M₁ मनो मे तात मोहितं.

19 G₁ om. 19-20. — °) G₄ अश्वस्य (for 'हयस्य').
T G₃ ° [आ]गमनात् (for [अ]नयनात्). Ś₁ K₁ °. 4 D₁-s. °
T₁ G₂ पुत्र (for 'पौत्र'). — After 19, Ś₁ K₁ ° ins. an
addl. colophon.

22 °) Ś₁ K₁ °. 4 D₂ D₃ तस्मै (for 'अस्मै').

23 °) B Dn D₃ °. 4 ° राज (for 'तेजाः'). — M₁
om. (hapl.) 23^b-25^a.

24 M₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — °) K₃ ° D₃ °
तं तु (for 'तत्र'). — °) B Dn D₄ ° वरकं; D₁ ° च वरं
(for 'वदकं'). — °) K₄ B D₂ Dn D₄ ° T₁ G₄ पावनेप्सवा;
D₁ ° नय वै.

25 M₁ om. 25^a (cf. v.l. 23). — °) K₃ ° D₂
Dn₃ D₁-s. ° T₃ G₂ ° वदामि. Ś₁ K₁ ° D₂ D₁-s. ° तुभ्यं
(for 'तव'). — °) D₁ यद्य; T G₂-4 यत्वं (for 'यद्यत्').

26 De om. 26^c-28^b. — °) Ś₁ K D₃ कृतस्त्वया;
B₃ तथा पिता; D₃ त्वया कृतः (for 'त्वया पिता').

27 De om. 27 (cf. v.l. 26). — °) Ś₁ K₁ °
D₁ °. ° प्रभावेण; D₃ G₁ प्रसादेन. — After 27^{ab}, 8 ins.:
527^a शलभस्यं गता एते मम क्रोधबहुलास्ते ।

[G₃ कृता ये ते; M₁ गता ये ते; M₃ अवापुस्ते.]

— °) K₃ ° M₃ स्नावनार्थः; B₁ प्लव (for 'पाव').

28 De om. 28^{ab} (cf. v.l. 26). — °) K₃ T G₁ °. 4
याज्ञियं; G₄ M याज्ञीयं. — G₄ om. 28^{cd}. — °) D₁ °
चास्य; T G (G₄ om.) तस्य; M₁ तत्र (for 'तात').

29 De om. (hapl.) 29; De om. (? hapl.)
29^{cd}. — °) K₃ सुसत्वरः; K₄ महामनाः; D₁ ° पितुस्त्वया;
M महायज्ञाः (for 'महात्मनः').

30 °) B₃ D₃ पितुः (for 'ततः'). — °) Ś₁ K D₂ °
G₂ ° M महीपतेः (Ś₁ K₁-s 'ते' (for 'महा'). — °) Ś₁
K₁ ° M₁ [अ]भि- (for [अ]पि). K₃-4 D₁ [उ]पात्राव. — °)

भूमिं तेनाप्युपाग्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ३२
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
 प्रज्ञास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रज्ञासा महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।

तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहद्वाकरोभूयः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाचलम् ॥ ३८
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनद्ययकः ॥ ३९
 अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतवर्भ ।
 वनाञ्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

C. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

Ś1 K Ds सर्वं तस्मै (by transp.).

31 °) Ks. 4 B1 Ds D1-3 वापि (for चापि). — °) Ś1 K1. 3 B1 T1 G1 M3 तदा (for तथा). — °) Ks उपस्थितं; G1 महात्मनः (for उपागतम्).

34 °) D1. 3 G2 M1 राज्यं (for भारं). — °) Ś1 Ks ततः; S नृपः (for तदा).

35 °) Ś1 K1 'राज्यं; D1. 3 G1 'तेजा; T1 'राजो (for 'राज).

36 °) Ś1 K2-4 भारत; Ds वीर्यवान्; G1 धार्मिकः (for धर्म). — G1 om. 36°-38°. — °) D1-3 T G2. 3 M तस्मिन् (for तस्मै). Ś1 K1. 3 समाधाय; T3 Gs. 3 'वेष्ट्य. — °) To avoid hiatus, Ś1 K1. 3. 4 'खंशु'; Ds 'अंशु' (for अंशु). Ś1 K1-3 Ds. 3 प्रस्थितो वनं (Ks 'भवत्; Ds दिवं) (for अपि संस्थितः).

37 G1 om. 37 (cf. v.l. 36). — °) Ś1 Ks नृप (for महत्). — °) S (G1 om.) गतिं तेषां विचिन्तयत्.

38 G1 om. 38 (cf. v.l. 36). — °) S (G1 om.) महातं (for सुमहत्). — °) D1. 3 गंगावतरणे सक्तः. — °) Ś1 K1. 3 चेष्टमानो. — After 38, D1. 3 ins.:

बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १

स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

528* स राजर्षिर्दिलीपस्तु युयुजे काकधर्मणा ।

40 G1 om. 40° (with 39°). — °) Ś1 K1. 3 Ds G2 च (for तु). D1. 3 अभ्यषिच्य तं राज्ये. — °) B1. 3 D1-3. 3 आस्थितः (for आश्रितः). — After 40°, S (except G1) ins.:

529* भगीरथं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ।

— G4 om. 40°. — °) T G1-3 M1 वसुधाधिप (T1 G1. 3 'पः) (for भरत).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 3 Dns T3 Gs-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : Ds तीर्थयात्रा. Ks. 4 D1. 3 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in Ks Ds); B3. 4 Ds Dn1. n3 D4-6, likewise, only आगस्त्य. — Adhy. name : Ś1 गंगावतारः; K1. 3 गंगावतरणं; Ks सगरोपाख्यानं; B3 भगीरथाभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn1 106 (as in text); Dns. n3 108; D1 111; S 107 (M3 109). — Śloka no. : Dn1. n3 70; Dns 71; D1 44.

3. 9921
3. 108. 2
3. 108. 2

पितृणां निधनं घोरमग्रामिं त्रिदिवस्य च ॥ २
स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिभवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
भृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमङ्गिरलंकृतम् ।
पवनालम्बिभिर्मैथैः परिप्लुक्तं समन्ततः ॥ ५
नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोमितम् ।
गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्युहैर्जलकुट्टैः ॥ ७
मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।

चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
जलस्थानेषु रम्येषु पथिनीमिश्र संकुलम् ।
सारसानां च मयूरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
किंनैरप्सरोभिश्च निषेवितश्चिलातलम् ।
दिशागजविपाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
विपोल्वणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
क्वचिदञ्जनपुञ्जामं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

- 1 ^a B₁ महाभागश्च (for महे). — ^b Ś₁ K De D₃. ६
भगीरथः; S महायशः (for 'रथः). — K₄ om. 1^a-3^a.
— ^d Ś₁ K (K₄ om.) D₁. ३ 'हृदय' (for 'नयन').
3 K₄ om. 3^a (cf. v.l. 1). — ^b = 1. 53. 6^b. T₁
G₁ विदीर्यता; T₃ G₃. ४ विदीर्यता (for विदू). — ^d K₁. ५
B₄ Dn D₁. ४. ६ नरेश्वर.
4 ^c K₃ D₃ 'श्रेष्ठे (for 'श्रेष्ठ). D₁. २ सोधापश्यन्नरैर्द्वस्तु;
T₁ G₁ सोपश्यन्नरश्रेष्ठ. — ^d Ś₁ K₁. ३ De D₃. ६ नरेश्वर;
K₃ महागिरि; K₄ नरेश्वर; M₁ नरेश्वर (for नगो').
5 G₄ om. 5-10. — ^b Ś₁ K₁ 'बलैर्; K₁ 'बलैर्;
K₃. ४ M₁ 'नलैर् (for 'मल्लैर्). — Ś₁ K₁. ३ read 5^{cd}-
6^{ab} after 7^{ab}. — ^d Ś₁ K प्रतुल्यन्तं; B De Dn D₄-6 G₁
परिप्लुक्तं; D₃ स नृत्यन्तं (for परि').
6 G₄ om. 6 (cf. v.l. 5). For Ś₁ K₁. ३ cf. v.l. 5.
— ^b B₁. ३. ४ Dn₁ n₃ D₄. ६ प्रासादैर्; De सोदैरैर् (for
सोदैकैर्). — ^c K₃ Dn D₄. ६ 'संलीन'. — ^d Ś₁ K₃. ३
B₃. ४ Dn D₁. ३. ४-६ G₁ सिंहव्याघ्र; B₂ De सिंहव्याघ्रैर्.
7 G₄ om. 7 (cf. v.l. 5). — After 7^{ab}, Ś₁ K₁. ३
read 5^{cd}-6^{ab}. D₃ transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^c Ś₁
K₁. ३ गंगावेगैस् (for भृङ्गराजैस्). D₁. ३ गजैर् (for तथा).
Ś₁ चंप; K₁. ३ चंच; K₃ चापैर्; D₁. ३ M₂ मत्सैर्; D₃ चापैर्;
T G (G₄ om.) राजन्; M₁ भासैर् (for हंसैर्). — ^d Ś₁
K De दात्युह; T₁ G₁. ३ M₃ नल्युहैर्.
8 G₄ om. 8 (cf. v.l. 5). D₃ transp. 7^{cd} and 8^{ab}.

— ^b B D (except D₁-३. ६) जीवजीवककोकिलैः; T₁
कोकिलैश्च निषेवितं; G₁ कोकिलैश्च सुकृजितैः.

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 5). — ^b Ś₁ K₁. ३ 'हंस' (for
'मिश्र). — T₁ om. (hapl.) 9^c-11^b. — ^d D₁. ३ आरावैः
(for व्याहृतैः). Ś₁ K₁-३ D₃ सुनि(K₃ D₃ च वि)नादितं
(for समलं').

10 G₄ T₁ om. 10 (cf. v.l. 5, 9); Ś₁ om. (? hapl.)
10^c-11^b. — ^c K₁ आशागज; K₃ आशागण; K₃ B Dn
D₄. ६ दिग्गजानां; T₃ (after corr.) G₃ दिक्कुंजर- (T₃ before corr.
दिग्गजेन); G₁. ३ M₁ दिग्गजैर् (for दिशागज-in M₃ only).
Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6f. — Cf. also 1. 60.
64^c. — ^d G₃ M₃ घृष्ट (for घृष्ट').

11 Ś₁ T₁ om. 11^{ab} (cf. v.l. 9, 10). — ^b D₃ M₁
'द्रुम'; D₃ 'सत्त्व' (for 'रत्न'). K De 'समाचितं; D₃ 'समा-
श्रितं; M₁ 'लताकुलं (for 'समा'). — G₄ om. 11^c-12^d.
— ^c K₃ B D (except D₁-३) विषोल्बण- T G₃. ३ M₃
भुजंगैर्.

13 ^a De नृप' (for नर'). — ^b B₃ De D₁. ३ G₁
M₃ समास्थितः; T₃ उपास्थितः. Ś₁ K₃-४ D₃ तपोयोगसम-
न्वितः. — ^c B D (except D₁-३. ६) 'संभक्षः (for 'भक्षो-
ऽभूत्). — ^d Dn₁ n₃ D₃ T₃ G₃-४ M₃ सहस्र.

14 ^b Ś₁ K D₃ तत्र; D₁. ३ T₃ (before corr.) G₁. ३
दिष्टा (for दिष्टे).

15 ^b K₃. ३ T G किचिद्; D₃ कि स्विद् (for कि च).
K B₃. ३ De D₁-३. ६ S (except M₁) ददामि. — ^c Ś₁

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४

गङ्गोवाच ।

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।

तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५

लोमश उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।

पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।

अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६

षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।

कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।

यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ १८

स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।

तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।

भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २०

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

वेगं तु मम दुर्धायं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१

न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।

अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाक्षीकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२

तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।

स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।

करिष्यति च ते कामं पितॄणां हितकाम्यया ॥ २३

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः

3 9944
3 108, 25
3 108, 26

K1. 2 D5 यद्ब्रवीहि; K4 तद्ब्रुहि वा; D1. 2 तद्ब्रुहि (for तद्ब्रुहिहि). De मुनिं (for नरं). G5 तद्ब्रुहि नृपतिश्रेष्ठ

16 All MSS om. the ref ! — ^b) De तथा; S (except M1) नदीं (for तदा). — After 16^{ab}, S (except G1) ins. :

530^a तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

[G1 तथा; M1 नदीं (for तदा). G5 राजा (for राजन्).] — ^d) K1 D1. 2 T1 G1 M1 *मना (for *नदि); cf. v.l. 17.

17 ^b) Ś1 K1-3 *नदि (for *मनाम्); cf. v.l. 16 — ^c) K2 B D (except D2. 6) T1 G1 M1 कपिलं (for कां). B1. 2. 4 D (except D1. 2. 6) T1 G1 M1 देवम् (for तेज).

18 ^a) Ś1 K1. 2 गर्वे (for एवं). — ^b) B1 D3 T1. 2 (before corr.) G1. 2 M स्वर्गवासो. — ^c) D1-3 सहस्राणि (for शरीं). — ^d) D1. 2 स जलैस्त्वं (by transp.). D3 S (except M1) नाभिर्वपेमि (D3 *मे). — After 18, Ś1 K D3 ins. :

531^a तावत्स्वर्गे न वस्यन्ति मम पूर्वपितामहाः । ; while B De Dn D3. 4. 6 ins. :

532^a तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां मद्भानदि ।

19 ^c) K4 B Dn D4-6 अर्थेन याचामि; D1 अर्थे याचयामि; D3 अर्थेभियाचेहं; T G3 अर्थे हि याचामि. — ^d) D1. 2 स्वर्गवाहिनः; D3 शिरसा नदि (for वै महा). —

20 Before 20, all MSS except T1 G1. 4 ins लोमश उ. — ^a) Ś1 K1. 2 वचो राजन्; K3 महाराज (for वचो राज्ञो). — ^d) K3. 4 प्रीता सा; De प्रीताम्सा; D3 प्रनीता

(for सुप्रीता). G3 प्रत्यं (for समं). Ś1 साधुत्वं सा स्वभाषत; K1 प्रीता तं सा स्वभाषा; K3 प्रीता त्वं साधु भां; D3 प्रीता सम्यग्भां; D5 सा प्रीत्या तमभां; M1 प्रीता समनुभाषत.

21 K3 reads 21^{cd}-22^{ab} after 23^{ab}. — ^c) D1. 2 तं (for तु) Ś1 K1. 2 दुर्धारं; K3 दुर्वारं; D1. 2 दुःसाहं; D3 दुर्वीजं; G1 निर्धोर्य. K4 D3 दुर्धरो मम वेगस्तु; De मम वेगं तु दुर्धोर्य. — ^d) Ś1 K1. 2 पतन्ते; K4 *नीं (for *न्या). K1 भुवि; K4 M3 च्युतां; B De D3 द्रुतं; Dn D1. 4. 6 भुवं; D2. 2 (sup. lin.) नृप; D3 च्युतः.

22 For K3 cf. v.l. 21. — ^{ab}) K4 क्षमस् (for शक्तस्). K3 न तु मां शक्यते कश्चिच्छ्रयुतां धारयितुं बलात्.

23 ^a) B Dn D4. 6 T3 G3 स करिष्यति (for करिष्यति च). D3 हि (for च). D1. 2 साद्यः; T3 G3 4 कर्म (for कामं). — After 23, S ms. :

533^a तपसाराधितः शंभुर्भगवाहल्लोकभावनः ।

24 ^a) B Dn D4. 6 तनो राजन्; S (except G3 M1) महाराज (for वचो राजन्). — ^b) De भागो (for राजो). G1 भगीरथनृपस्तदा — ^c) Some MSS कैलाशं.

25 ^a) N (except K1) तपस (for ततस्). N तीर्थ (for तेन). Ś1 K1. 2 4 समायाच; K3 B Dn D3-6 उपागम्य; De उपागम्य (for समां). — After 25^{ab}, K3 reads 21^{cd}-22^{ab}, while S ms. :

534^a गङ्गावतरणं राजसूयाचन महीपतिः ।

— ^d) Dn D1-4 6 M1 धारणे (for णे). K3 B1 De D1. 2 G4 नृपः (for नृप) — ^a) Ś1 K1 स्वर्गवासं; B De Dn D3-6 G3 स्वर्गं वासं. — ^f) Ś1 K1. 2 4 D6 नरवत्तम; K3

C. 3. 9945
B 3. 108. 26
K. 3. 108. 26

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।

अगृह्णाच्च वरं तस्माद्राज्ञाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पित्राणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि सप्ताथकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संभृतः पार्षदैर्धौर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोत्तराक्षांसि समाजग्मुर्दिदक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्रङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर?]सत्तमः; Ds. 4. 6 स नरोत्तम.

Colophon om. in Ds. 6. — Major parvan: Ś1 K1. 3
Dn3 T1 G2-4 M1 आरण्य; D6 वन (1). — Sub-parvan:
B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. Ks. 4 Dc Dn. 3
(om. sub-parvan name) mention only लोमशातीर्थयात्रा
(followed by आगस्त्य in K4 Dc); B1-3 Dn D6, like-
wise, only आगस्त्य. — Adhy. name: Ś1 K1. 3 गंगाव-
तारः; Ks. सगरोपाख्यानं; T3 G2. 3 भगीरथवरलाभः. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn1 107 (as in text);
Dn2. ns 109; D1 112; S 108 (M2 110). — Śloka
no.: Dn D1 27.

108

2 °) Ds. 6 T3 G2. 4 'भाग (for 'बाहो); of. v.l. 13.
— M2 om. (hapl). 2^b-4^c. — °) T3 G2 श्रुतां (for
शिवाम्).

3 M2 om. 3 (cf. v.l. 2). — °) K1 स वृतः; G1
सर्वतः (for संभृतः). Ś1 Ks. पर्वतैर्; K1 (orig.) परमं; K1
(sup. lin.) Ds. पर्वतैर् (for पार्षदैर्). K4 B2. 3 Dc Dn

D1. 2-6 M1 वृतः पा (Dn3 Ds. 4 M1 प) पार्षदैर् ३.

4 M2 om. 4^{abc} (cf. v.l. 2). — °) B Dc Dn Ds-6
G2. 4 M1 तत्र (for ततः). K4 T3 G2 श्रुत्वा (for स्थित्वा).
Ś1 K1. 3. 4 B2 नरश्रेष्ठः; T3 G2. 3 नृपश्रेष्ठ. — After 4^{cd},
S ins. :

535* पित्राणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।

— °) B Dc1 Ds त्रिविष्टपात्.

5 °) T1 G1 M2 ततो (for वचो). — °) D1. 3 शंकरेण
उदीरितं (with hiatus!). — °) K1. 3. 4 तामन्व; Ds
तावत्; S (except M1) हि समं (for समनु); but cf. 6^b.

7 °) B2 M2 प्रच्युतां तां (by transp.). B1. 3. 4 Dn
D1-4. 6 अथो; B2 S (except M1) तथा (for ततो). — °)
Ś1 K Dc S (except T1 G1) देवैः (for देवाः). B2 Dn3
सर्वैः; D1. 3 सह (for सार्धं). Ś1 K1. 3. 4 Dc G1 महर्षयः;
T3 G2-4 M प्रजापतिः (for महर्षिभिः). — °) B Dn
D1. 3. 4. 6 T3 G2. 4 'यक्षाश्च; Ds G2 M1 'यक्षैश्च (for
'रक्षांसि). — °) Ds संजग्मुश्च; G2 M समागच्छन्. B D
(except Ds) T1 G1. 4 विदक्षवः.

8 °) Ś1 Dn3 समुद्भूतः; K1. 3 Dc3 D1. 3 'जृतं; Ks. 4
Dn1. ns Ds 'जृतं; B 'जृतं; Dc1 Ds. 4. 6 G4 'जृतं.

9 °) Ś1 K1. 3 महा (for हरो). — °) Ś1 Ks पुण्य

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
 स्वफेनपटसंवीता मचेव ममदाव्रजत् ।
 क्वचित्सा तोयनिनर्दैनदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
 एवं प्रकारान्नुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्छ्रुता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथान्वीत् ॥ १२
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रंजाम्यहम् ।
 त्वदर्शमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
 पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
 समुद्रं च समासाद्य गङ्गाया सहितो नृपः ।
 पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
 दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
 पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
 समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ।
 वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्मा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

C. 5. 9967
B. 3. 109. 21
K. 3. 109. 22

(for युक्ता').

10 °) B₁ [अ]व (for वि). D₂ G₂ M₁ बभौ सा विप्र-
 सर्पन्ती. — °) G₂ तथा; M₁ तत्र (for त्रिधा). — G₄ om.
 10^{cd}; D₄ om. 10^{d-11}. — °) T G₁₋₃ पङ्क्तिभिः (for
 पङ्क्तयः).

11 D₄ om. 11^{abcde}. — °) Ś₁ K₁ s. 4 T₁ [ह]व च
 (for the first क्वचिन्). — °) K₂ D₁ s. सु; B De Dn
 D₆ सा (for स्व). — °) T₁ वा; G₄ स; M स्व (for सा).
 Ś₁ K₂ D₂ क्वचित्तथा प्रयातेन; K₁ 'तथा प्रयातेषु; K₂ 4 'तथा
 प्रयातेन; D₁ s. 'स्म (D₂ 'स्मा) तोयनिनदा; D₂ 'तथा प्रयातेषु.
 — °) D₄ हंसो (for नदन्ती). — After 11, S (except
 G₁) ins.:

536* क्वचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ।

[T₁ आचत्; T₂ (after corr.) G₂ आहृत्य (for आवर्तैः).]

12 °) Ś₁ K₂ 4 B Dn D₁₋₃ G₄ M कुर्वन्ती. D₁ s. 6
 गगनाच्छ्रुता. — °) S (except M₁) उवाच ह (for अथा').

13 °) Ś₁ K₁ s. 'बाहो; K₂ 4 De D₂ s. T₂ G₂ M₁
 'भाग (for 'राज).

14 °) Ś₁ K₁₋₃ M₁ राजन् (for राजा). — After
 14^{cd}, M ins.:

537* प्रापयामास धर्मज्ञः पितृदेवात्मिकं नदीम् ।

[M₂ द्वाव (for प्राप'), and 'देहा' (for 'देवा').]

— °) K₂₋₄ B D (except D₁ s.) M₁ द्वाव (for पाव').

— °) Ś₁ K₂₋₄ De वै; K₁ Dn D₄₋₆ G₁ च; M₁ सः
 (for ह).

16 °) Ś₁ K₁ s. स (for च). B Dn D₄ s. समासाद्य
 समुद्रं च. — °) K₂ 4 D₂ सागरं (for समुद्रं). — After
 16, D₁ s. ins.:

538* जङ्गना च धृता मुक्ता जाह्नवी तेन संस्पृता ।

17 °) K₄ B₁ s. Dn₂ 'त्वेन (for स्वे च). — °) Ś₁
 K₁ s. समव'; K₂ च सम'; K₄ D₂ स सम'; D₁ s. तां सम';
 D₂ समुष'; M₁ हि सम' (for समनु').

18 °) K₄ De D₂ पृथिव्याम्. — After 18, S ins.:

539* कालेयाश्च यथा राज्ञस्त्रिवशैर्विनिपातितः ।

[T₂ G₂₋₄ महाराज (for यथा राजन्).]

19 °) Ś₁ K D₂ s. कालेयार्थे (D₂ s. 'र्थे); B Dn Dn
 D₄ s. कारणार्थे; D₁ s. देवार्थे वै (for कारणार्थे). — °) Ś₁
 K₁₋₃ वातापी च. — °) K₂ राजन्महा- (for स ब्रह्मा). Ś₁ K
 Dn D₂ s. [अ]सुरः; T₁ तथा; G₁ विभो (for प्रभो).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ s. Dn₂ T G₂₋₄
 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: De M₁ सीधेयात्रा, followed
 by आगस्त्य. K₂ 4 D₁ s. s. (all om. sub-parvan name)
 mention only लोमशासीधेयात्रा (followed by आगस्त्य
 in K₂ 4 D₂ s.), B Dn D₂ s. 4 s. likewise, only
 आगस्त्य. K₂ 4 B₁ s. 4 De Dn D₂₋₃ M₁ cont. समाप्त.
 — Adhy. name: Ś₁ K₂ गंगावतरः; K₁ D₁ s. T₂ G₂
 गंगावतरणं; K₂ सगरचरित्रं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): Dn₁ 108 (as in text); Dn₂ ns 110; D₁
 113; S 109 (M₂ 111). — Śloka no.: Dn 21.

C. ३. 9968
B. ३. 110. 1
K. ३. 110. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानङ्गुतान्भावानन्ददर्शं सुबहुशृणुषः ॥ २
वाचो यन्नाभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
नाशक्लुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ४
एवं बहुविधान्भावानङ्गुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
लोमशं पुनरेव स्म पर्यपृच्छत्तदङ्गुतम् ॥ ५

109

1 °) D1. १ प्रति- (for ततः). Ś1 K1. १ D1. २. १ प्रयाताः
कौन्तेयाः. — °) Ś1 K१ अमर'; K1 असुर'; K१ T1 G१. १
परम'; D1. १ चापर' (for अपर').

2 °) Dn D१. १ पर्वतं स (by transp.); D1. १ ते पर्वतं;
G1 देवकूटं. Ś1 K D१ ततो गिरिवरे पुण्ये. — °) T१ G१. १
महागिरि' (for अनामयम्). Ś1 K D१ हेमकूटे विशां पते.
— °) K१ D1. १ T1 नृप; D१. १ अपि (for नृपः).

3 °) K१ बहुवाता'; K१ B1. १ D१ G1 M१ Cnp वाचा
यन्ना'; B१. १ De G१ वाता यन्ना'; Dn D१. १ वातायद्धा';
D1. १ सदा वैवा'; T1 वाचालां वा'; T१ (after corr.) G१
वातयद्धा' (for वाचो यन्ना'). — °) Ś1 K1. १. १ De D1-१. १
M१ समा' (for तमा'). — °) T१ G१. १ [S]भवन्' (for जनाः).

4 °) K B De Dn D१-१ M तत्र (for यत्र). D1. १
ववौ च प्रबलो वायुः. — After 4^{ab}, B D (except D1-१. १)
ins.:

540* स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ।
— After 4, B D (except D1-१. १) ins.:

541* मक्षिकाश्वादशोस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ।
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।

5 °) K De Dnt. n१ D१. १ प्रेष्य (for वीक्ष्य). Dn१
अङ्गुतानुपलक्ष्य सः; D1. १ दृष्ट्वा तन्नाथ आरत. — °) K१ G१
पुनरेवं स; K१ D१. १ परियप्रच्छ; B De Dn D1. १. १ पुनरे-
वाय; T१ G१. १ वास्व. — °) B१ युधिष्ठिरः (for तद्').

लोमश उवाच ।

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिरिकर्शनं ।
तदेकाग्रमना राजबिबोध गदतो मम ॥ ६
अस्मिन्मृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ।
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ७
स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्विरिमुवाच ह ।
य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत्तदा ॥ ८
वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ १०

K१ D१. १ स चापिःमुवाच ह. — After 5, S (except M१)
ins.:

542*

युधिष्ठिरः ।

यदेतद्भगवंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महोजसि ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महायुते ।

6 °) Ś1 K1-१ B D1 अरिकर्षणं; T१ G१-१ भरतर्षभ.
— °) G1. १. १ M१ वदतो (for ग').

7 °) K1. १ T१ G१-१ वृषभ'; T1 पर्वत' (for ऋषभ').
B१. १ S तु (M१ वै) (for Sभूद्). — °) Ś1 K१ T१ G1. १. १
वृषभो (for ऋषभो). Ś1 राक्षसः (for तापसः).

8 °) Ś1 K1-१ D१. १ च (for वै). K१ वै (for अन्यैः).
— °) Ś1 K1. १ यदीह; K१ यविच्छाद् (for य इह). D1. १
यदि व्याहरते कश्चित्. — °) Ś1 M१ उत्पलान् (for उपलान्).
Ś1 K१ De D१ G1 M उत्सृजेत् (for जेत्). B Dn D१. १
G१ M१ तथा (for तदा). K१ उपलान्स्त्वं ससुत्सृज; D1. १
उपलैरभिहन्त्यते; T1 G१ उपलानुत्सृजेत वा.

9 °) Ś1 K1 वाचं (for वातं). S (except T१ G१)
वाचद् (for वाचम्). — °) K1 व्याहरेत्; K१ विहरन्. K१. १
B De Dn D१-१. १ G१ M चेद्; D1 एव; D१ एव (for चैव).
Ś1 K1. १ तपसो; D१ पुरुषं (for पुरुषो). — °) D1. १ परि'
(for विनि'). K१ मेघेरिह निवा'; B Dn D१. १ S (except
M१) मेघशब्देन वा'; D१ मेघो ऋषि निवा'.

10 °) D१ एवमासीति. — °) Ś1 K De महात्मना
(for महर्षिणा). — °) B Dn D१-१ T१ G१ कोपात् (for
कोपात्).

राममिगतान्देवान्पुरा राजश्रिति श्रुतिः ।

नृपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११

दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।

तुं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रयूढरूपकम् ॥ १२

इहा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।

शाश्वतुवभमिद्रुं कुत एवाधिरहितम् ॥ १३

नातस्तपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।

आरोढुं वापि कौन्तेय तस्माभिर्यतवाग्भव ॥ १४

इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजहुरुचमान् ।

तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५

कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।

यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विश्वां पते ॥ १६

देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।

तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १७

इहायुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।

कुरुर्ध्वामिषेकं वै तस्मात्कुरु संहानुजः ॥ १८

ततो नन्दायुताङ्गस्त्वं कौशिकीममियास्यसि ।

विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुचमम् ॥ १९

वैशांपायन उवाच ।

ततस्तत्र समायुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।

जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ २०

C. 3. 9989
S. 3. 110. 21
K. 3. 110. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

11 ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₉. 5 चाभि-; B Dn D₄. 6 त्वभि-
for अभि-). B D (except D₃. 4) T₁ गता देवाः (for
गतान्देवान्). — ^b) Ś₁ K इहाशमे; D₁₋₉. 5 इति श्रुतं (for
इति श्रुतिः).

12 ^a) D₁. 2 M₁ तद् (for ते). B Dn D₄. 6 T₁ G₁
M₂ त्वनिच्छन्तो (for अनि-). Ś₁ K₁. 9. 4 D₉. 5 ते त्वदर्शन-
मिच्छन्तो; K₂ ते [S]दर्शनमभिप्रासाः; T₂ G₂₋₄ तेनादर्शनम्.
— ^b) Ś₁ K Dc D₃ हृद्र (for शक्र). — ^c) Ś₁ K₁. 3
B₄ D (except D₃. 5. 6) G₁ गिरिं (for गिरि).

13 ^a) Ś₁ K₂ Dc D₃. 5 ततः (for तदा). — K₄ D₃
om. (hapl.) 13^b-14^c. — ^c) Ś₁ K (K₄ om.) Dc D₃
न शक्रवन्ति (for शाश्वन्). Dc D₃ अतिः; T₁ G₁ M₂ अपि
(for अभि-). — ^d) B₁₋₉. T₂ G₂ अभि (for अधि).

14 K₄ D₃ om. 14^{ab} (cf. v. 1. 13). — ^b) D₁. 2
गिरिरेषोभिबीक्षितुं.

15 ^a) Ś₁ K₁. 2 संगंधर्वा; K₄ B Dn D₄-6 तथा सर्वे;
T₁ G₁. 3. 4 तथा सर्वे; M₂ तथा यत्रे (for सदा सर्वे). — ^c)
Ś₁ K₁. 3 एषाम् (for तेषाम्). — ^d) Ś₁ K Dc D₃. 5 M₁
भरत्सर्वभ (for अद्यापि भारत).

16 ^a) T G M₁ कुशाकारेण (G₁ आकाशरेण). T₁
दुर्गोयं; T₂ (before corr.) G M दूर्गेयं (for दूर्वेयं). — ^b)
D₃ संस्तीर्णा चापि; T₂ G₂. 4 स्वास्तीर्णेव च. S मेदिनी (for
भूरियम्). — ^c) D₁. 2 यूपकाराश्च च.

17 ^a) T₁ G₁ M चापि (for the first च)। — ^c) Ś₁

K₁. 2 एवं (for तेषां). D₁. 2 तेषां चैव प्रभावेण.

18 ^a) Ś₁ K₁. 3 सनः (for सद्यः). T₁ G पापं (for
पाप्मा). Ś₁ नि-; B D (except D₃) [अ]भि-; T₁ [अ]प-;
M₂ च (for वि-). T₂ (before corr.) भीयते (for हृष्यते).
— ^c) K₂ G₂ M₁ त्वं (for वै). — ^d) G₂ M₁ अस्मिन्
(for तस्मात्).

19 ^a) T₁. 2 (before corr.) G₄ कुतो गत्वा (for 'कुता-
ङ्गस्त्वं'). — ^b) Ś₁ K₁. 3 उपयास्यसि; K₂. 6 T₂ G₂₋₄ अनुयां;
D₃ पुनरेष्यसि (for अभियां). — ^d) S (except M₁)
महात्मना (for अनुत्तमम्).

20 K₂. 4 B D (except D₁₋₉. 5) om. the ref. — ^a)
Ś₁ K D₁₋₉ समायाय; D₃ समाप्याय; T₁ G₁ स गात्राणि
(for 'हुत्वा'). — ^b) T₁ G₁ सम्यगाहुत्वा मूरतिः. — ^c) B
Dn D₁. 2. 4-5 M₁ शीत (for शिव). B Dn D₄. 6 शुभ्रां
(for नदीम्).

Colophon om. in Dn D₃. 4. 5. — Major parvan:
Ś₁ K₁ T₂ G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: B₁. 4 Dc G₁
M₁ तीर्थयात्रा. K₂. 6 B₂ D₁. 2. 3 (all om. sub-parvan
name) mention only लोमशातीर्थयात्रा. — Adhy. name:
K₂ ऋषभोपाख्यानं; T₂ G₂ हेमकूटदर्शनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₁ 114 (in words) and
113 (in figures); S 110 (M₂ 112). — Śloka no.:
D₁ 20.

. 3. 9989
. 3. 110. 22
. 3. 111. 1

लोमश उवाच ।

एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यमृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्या भयाघस्य वर्षं बलवृत्रहा ॥ ३
मृगां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
निवर्तिष्ये सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

ऋश्यमृङ्गः कथं मृगाद्युत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिर्संसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रतस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्या प्रवृत्तायां वर्षं बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः ऋश्यमृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०

लोमश उवाच ।

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 °) D₂ T₂ G₂ [ए]षः; D₂ [अ]त्र (for [ए]व). — °) Ś₁ ऋषिः; K₁ s. 4 B De Dns D₁-s. 6. 6 Cnp ऋष्य (K₄ रुष्य); K₂ D₂ ऋष (for ऋश्य). ☞ Cn: ऋश्येति तालव्यादिः । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ☞
3 °) K₂ तपमोघमः; B₁ s. 4 De 'सोस्य' (for 'सो यः'). Ś₁ K₁ s. D₁ प्रभावेण; De 'वस्य'. — °) T₂ G₂ हर्ष (for वर्ष). — 3^{ed} = (var.) 7^{ed}. — °) T₂ G₂ s. 4 यत्र (for यस्य). — °) D₂ M₁ वल (for बल).

4 °) D₁ s. मुनेनृपः; G₂ महात्मनः (for सुतः प्रभुः). — °) Here and below, T G (as usual) रोम (for लोम); the variant is mostly ignored in the sequel.

5 °) K₂ B De D₂ s. 4. 6 प्रवः; Dns ns G₂ निर्व (for निव). — °) B₂ सुतां नृपः; D₂ सुतां वदौ (for ददौ नृपः). K₂ D₂ प्रभुः (for नृपः). — °) Ś₁ K₁ s. 'पाद' (for 'पादो').

☞ For higher criticism of the Rāyaśrūga episode, cf. Lüders, "Die Sage von Rāyaśrūga," *Nachrichten von der konigl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, Heft 1, pp. 87-135; 1901, Heft 1, pp. 28-56.

6 K₂ reads (irrelevantly) 6-10 before 1. — °) Ś₁ ऋषिः; K₁ s. 4 B De Dns. n. D₁-s. 6 ऋष्य (K₄

रुष्य); K₂ Dn₁ D₂ ऋष्यः शृंगः. — °) K₂ s. 4 D₂ G₁ s. 4 विरुद्ध. T₂ G₂ 'संसर्गात्'; G₂ s. 4 'संसर्गः'. — °) D₂ कथं स भगवान्प्रभुः.

7 °) K₁ s. M₁ transp. शक्रः and तस्य. G₂ यस्य (for तस्य). — 7^{ed} = (var.) 3^{ed}.

8 K₄ om. (hapl.) 8^a-9^b; G₄ om. 8-9. — °) Ś₁ K₁ s. कथं च रूपा (K₁ 'प' (for कथंरूपा च). Dn D₂ s. 4. 6 सा शांता; M₂ शांता च (for शान्ताभूद्). — °) D₁ s. यशस्विनी; T₂ G₂ s. पतिव्रता (for यत). — °) Ś₁ K₁ s. मृगरूपस्य; T G₁ s. मृगीभूतस्य. D₂ वै द्विजः; T₂ G₂ वै तदा (for तस्य वै).

9 K₄ om. 9^a; G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — °) S (except G₁; G₄ om.) यथा (for यदा). B₄ De पाथिवः (for धार्मिकः). Ś₁ K (K₄ om.) श्रूयते धार्मिको यदा. — °) Ś₁ K D₁ s. न (for वै). Ś₁ K वृष्टवान् (for विषये). — °) Ś₁ K विषये; D₁ s. प्रावर्षत् (for नावर्षत्).

10 °) K₂ विप्रर्षे; K₄ शुश्रूषे; D₁ s. [अ]शिषेण (for शुश्रूषेण). — °) N ऋष्य- (K₂ ऋषि-) (for ऋश्य-). Ś₁ K₁ s. 'शृंगव्यवस्थितं' (K₁ 'ति'); D₁ s. 'शृंगविचेष्टितं' (for 'शृङ्गस्य चे').

11 °) Ś₁ (corrupt) विभवाद्यस्य; T₁ G₂ s. M विभंङ्कस्य. K₄ B₁ राजर्षे; B₂ Dn D₂ विप्रर्षे; D₁ s. राजेज्ज. — °) K₁ s. विभवाद्; D₁ s. महर्षे (for तपसा).

अयोधवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमधुते ॥ ११
मृषु पुत्रो यथा जात ऋश्यमृङ्गः प्रतापवान् ।
महाहर्दे महातेजा बालः स्वविरसंमतः ॥ १२
महाहर्दं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्यपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिवत्तदा ॥ १४
सह तोयेन वृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
अमोघत्वाद्विधेश्वैव भावित्वाद्वैवनिर्मितात् ॥ १५
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।

अश्वयुक्तापोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
तस्यैर्यमृङ्गं शिरसि राजासीत्समहात्मनः ।
तेनैर्यमृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

. 3. 10010
. 3. 110. 43
. 3. 111. 21

12. ^a) D₁. 2 जज्ञे (for जात). — ^b) N ऋष्य (K₂ ऋषि) (for ऋश्य). — ^c) Ś₁ महापुत्रो; K₁ 'हृदा; K₂ महापुत्रो; K₃ महाहर्दे (*sup. lin.* 'हृ'); K₄ 'यको; B₁. 2 Do महाहर्दः स; B₂ Dn D₂-8 G₁ 'ईत्य; T₁ 'मतो (for 'हृदे); cf. 13^a.

13. ^b) D₂. 2 तप आस्थितः (for तपसि स्थितः). — ^c) Ś₁ K₁. 4 D₂ T₂ G₂. 4 M₂ 'काल- (for 'कालं). — ^d) To avoid hiatus, Ś₁ K D₂. 2 सुनिर् (for ऋषिर्). K₂. 4 B₂ 'संमितः; D₂. 2 T₂ G₂-4 M₂ 'सत्तमः. Do Dn B₂ D₂. 6 ऋषिः स (De Dn₂ by transp. स ऋषिर्) देवसंमितः; G₁ स ऋषिर्देवसत्तमः.

15. ^a) Ś₁ K₁. 2 सा हि (for सह). — ^b) Ś₁ K₁. 2 ह्यंतवैत्त्यभवत्; B Do Dn D₂. 6 गर्भिणी चा (B₁. 4 Do₂ सा) 'भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्). Ś₁ K₁-8 B₂. 4 De Dn D₂-6 ततः; K₄ B₁. 2 D₁ G₁ तदा (for तृप). — After 15^b, K₁. 2 B Do Dn D₂ (marg. sec. m.). 4. 2 T₂ (sec. m.) G₂ ins.:

543* सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
देवकन्या मृगी भूत्वा मुनि स्य विमोक्षये ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Bong. Rec.); vide Lüders, *op. cit.*, pp. 99 ff.]

— ^a) Ś₁ K₂ ऋषेक्षेव; K₁. 4 च बीजस्य; K₂ च जीवस्य; D₁. 2 च वहुषे; D₂. 2 हि वीर्यस्य (for विषेक्षेव). — ^d) Ś₁ K₂ D₂ भविता; K₁ भविताद्. K₁. 4 B D₂ S (except G₁ M₂) देव-. K₂ 'निमित्तं; K₂ B₁. 4 'निमित्तः; B₂ 'निमिना.

16. ^b) D₁. 2 तस्य चैव ऋषेः सुतः. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 B D (except Dn₁. n₂) ऋष्य; K₂ ऋषि (for ऋश्य). Ś₁ K₂ D₂. 5 इति ख्यातो; K₁. 2. 4 D₁. 2 T₁ ततो निर्य (T₁ 'लो) (for तपो). — ^d) De बाल (for वन). K₂

चैव; D₁. 2 तस्मिन् (for एव). B₁. 2 [अ]भ्यवर्धत; B₂. 4 De Dn D₂. 6 [अ]भ्यवर्तत; T₁ विवर्धत (for र्व). Ś₁ स तदा पांडवर्षभ ।

17. Ś₁ om. 17^a-18^b. — ^a) K₁. 2 T₁ G₁ तस्य शृंगः (T₁ G₁ 'गं) स शिरसि; K₂ B D तस्यैः (D₂ 'पि) शृंगं (B₁ शृंगं तु) शिरसि; T₂ G₂-4 तस्य शृंगं शिरसि वै. — ^c) K B₁. 2. 4 D (except Dn₁. n₂) तेनर्थ; T₁ स ऋष्य. K₂ D₂ T₂ G₂ M इत्युक्तः; K₄ D₂ T₁ इत्येव; D₁. 2 इत्येतत् (for इत्येवं). — ^d) K₄ नाज्ञा (for तदा). K₂ D₂ S (except T₁) स तदा (K₂ अवत्) पांडवर्षभ; B₂ तदाभूष्य-थितो हि स; D₁. 2 नाज्ञा चक्रे विना ततः.

18. Ś₁ om. 18^b (cf. v.l. 17). — ^b) K D₂. 2 M₁ विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र). T₂ G₂. 4 मानवः (for मानुषः). — ^d) D₁. 2 व्यवस्थितं; T₁ G₁ व्यवर्धत (for [5]भवन्नृप).

19. ^b) Ś₁ K₁-2 D₁-2. 2 स राजा राजसत्तम. — ^d) To avoid hiatus, Ś₁ K D₁-2. 2. 2 र्वं (K₂ वं) गानाम्; B Dn₁ S ह्यंगानाम् (for अङ्गानाम्). — After 19, T₁ ins.:

544* प्रेमोदितापचारेण तस्य राज्ञो बुधिष्ठि ।

[Cf. 3. 110. 21^b.]

20. ^a) N G₁ कामात्; M₂ कामाः (for कामः). N (except Ś₁ K₁) T₂ G₂ कृतं; T₁ G₁. 2 M₂ कृता (for कृतो). — ^b) D₂ ब्राह्मणेषु (for 'भ्य). K₂ श्रुतं (for श्रुतिः). B Do Dn D₂. 6 ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः (B₂. 4 De 'नं). — After 20^b, 8 ins.:

545* दैवोपहतमरणेन धर्मज्ञेनापि भारण ।

— ^d) De₁ om. 20^d. De₂ T₁ नद्या; Dn ततो (for तदा). B₁. 2. 4 Dn D₂ वै जगताः पतिः; S भरतसत्तम.

21. Ś₁ om. (hapl.) 21-22. — ^a) K₂ S 'चारेण

C. 3. 10011
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीक्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्मृषीवीर्यपतिः ॥ २२
कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
वानेयमनमिहं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कुत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसभेषु द्विजातिषु ।
राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजग्मुः प्रजाः ॥ २७
ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाय्युतः ।
शास्त्रैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
तत आनाययामास वारमुत्था महीपतिः ।
वेद्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
लोभयित्वाभिविश्वास्व विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for 'चाराच). — ^b) T₂ G₂. २ राष्ट्रे (for राज्ञो). G₁ (sup. lin.) युधिष्ठिर (for यद्).

22 Ś₁ om. 22 (cf. v.l. 21); G₁ om. 22-23. — ^a) D₁ नृपोष्ट (for पर्यष्ट). — G₄ om. 22^{ad}. — ^d) K₁. २ T₁ G₂ समर्थः; T₂ om. 'र्थ' (for 'थान्'). B D (except D₁-8. २) 'पते' (for 'पतिः').

23 G₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K₂ वर्येत; D₁. २ वर्येत; T₂ G (G₁ om.) हि वर्येत (for प्रवर्षेत). — ^b) K₂ Dc D₂ 'चित्'; T₁ G₂ 'शूर्य'; T₂ G₂ M₁ 'शूर्य'; M₂ 'गम्य' (for 'इदय'). — ^c) K₄ G₄ त ऊचुः; Dc₁ नोचुस्तं (for तमूचुः). Ś₁ K₁. २ तत्र; K₄ तं च; B₂ Dn D₄-६ ते तु; Dc₁ राजन् (for तेन). — ^d) K₂ प्रसन्नाश्च; B₂ स्वमतेन; Dc₁ ब्राह्मणालो; D₁. २ ब्राह्मणाश्च (for स्वम').

24 ^{ab}) D₁. २ एकस्तत्राश्ववीहायं राजानं मुनिपुंगवः. — ^d) D₁. २ 'णाः समिर्निजय.

25 ^a) N ऋष्य' (K₁. २ ऋषि'). Ś₁ K₁-३ B₂ D₂ T₁ G₂ M₂ 'वरय' (for 'सुतम्'). — ^b) T₁ G₁ आह्वयस्व (for आन'). D₁. २ [ह] (for च). — ^c) K₁ वानीय'; K₄ मानेय'; D₁. २ वार्ताया'; T₂ G₂-४ वेणेय' (for वानेय'). Ś₁ K₂ वरणीयमभिज्ञं च.

26 ^a) D₁. २ स च वै यत्र भवति. — ^b) Dc₂ D₁. २ विषयान्ते (for विषयं ते). — ^c) K₂ नास्त्यत्र; T₂ G M मे नास्ति (M₂ नास्ति न) (for मे नात्र). D₂ निश्चितं मनः (for नात्र संशयः).

27 ^a) T₂ G₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). T G₁. २. ४ M वनं (for वचो). K₁. ४ Dc D₁-२ T₂ G₂. ४ M राजा (for राजन्). K₂ G₂ तच्छ्रुत्वा च वचो (G₂ वचनं) राजा. — ^b) K₄ D₂

चके; S गत्वा (T₁ G₁ राजा) (for कृत्वा). — ^c) S कृत्वा (for गत्वा). D₁. २ आगम्य; M₁ आयातः (for आगच्छत्). — ^d) B Dc Dn D₄. ६ G₁ श्रुत्वा; D₁. २ मत्वा; T G₂-४ M₂ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — ^e) B Dc Dn D₄. ६ G₁ 'जग्मुः' (for 'जग्मुः'). Ś₁ K D₂. ६ तं प्रजा (K₂ by transp. प्रजालः; D₂ ते पूजां) जग्मुस्तदा; D₁. २ प्रजाः सर्वाः प्रजहंरिरे (hypermetric!). — After 27, S ins.:

546* स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 ^a) D₁. २ मंत्रिणश्च समाहूय. — ^b) D₁. २ संचित्वा (for सचिवान्). B₁ D₁. २ T₂ G₂. २ (T₂ G₂ both before corr.) M₂ मंत्रकोविदः. — ^c) N (except Dn₁. n₂) ऋष्य'. Ś₁ K₁. २ ऋष्यशृङ्गं समागम्य. — ^d) T₁ G₂ मंत्रनिश्चयः (G₂ 'यं'; T₂ G₂. ४ मंत्रिणश्च ये. Ś₁ K₁. २ चक्रनुर (K₁ चक्रुस्तन्) मंत्रनिश्चयं.

29 K₁. २ om. 29. — ^a) Ś₁ K₄ G₂ M₁ सोम्य' (for सोऽप्य'). K₄ Dc₂ D₂ उपायात्. B₁-३ तं; Dc₂ तु (for तु). — ^b) K₄ B₁-३ T₁ G₂ M₁ सहाय्युत (M₁ 'तं'); D₂ नृपोत्तमः. — T₂ G₂. ४ om. 29^{ad}. — ^c) K₂ विमलप्रज्ञैर; T₁ G₂ M₂ सचिवैर्नित्यं; G₁ सकलैर्नित्यं (for अलमर्थज्ञैर). — ^d) T₁ हिते च; G₂ मंत्रज्ञैः (for नीत्यां च).

30 ^a) D₂ तत्र (for तत). K₂ Dn D₂ चानाय'. B₁. २. ४ आज्ञाप' (for आनाय'). M आनाय (M₂ आनायया) मास पुष्यैः. — ^c) K₂ D₁. २ विष्वालासः; D₂ निपुणास्व (for निष्णातास्व).

31 ^a) N ऋष्य' (K₂ ऋषि'; K₄ ऋष्य') (for ऋष्य'). — ^b) K₁. २ Dc G₁. २ [ज]ति; K₂ D₁-२ च; T₁ तु; T₂ G₂. ४ [ज]पि (for [ज]भि-). Ś₁ K₁. २ Dc-विश्वस्व; S

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णां गतचेतसः ॥ ३२
तत्र त्वेका जरघोषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्ञातुमर्हसि ।

ततः शक्ये लोभयितुमृश्यमृक्कमृषेः सुतम् ॥ ३४
तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।

सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः खबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कुत्रिमैरुपशोमितम् ।
नानागुल्मलतोपैतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २

अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निबध्य तां नावमद्रे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।

C. 9. 10081
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

विश्वस्तं (for विश्वास्त्य). — After 31, Ś1 K1. 3 Ds. 3 ins. : 547* नियोजयामास च तास्तस्य बालस्य क्षोभने ।

32 Ds om. 32^c-33^b. — °) Ś1 K1. 3 तत्कालं; D1. 3 तत्काले (for तत्कार्यं). — °) Ks 3 विवर्णा (for विवर्णा). Ś1 K1. 3 विश्वरंतमचेतसः; D1. 3 विवर्णावदनाधिः.

33 Ds om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). — °) Ks काश्चिद् (for त्वेका). Ks ब्रवीद्योषा; D1 वरातोहा; Ds जरविष्टा (for जरघोषा). — °) Ks Bs आनेतुं न (by transp.). Bs मुनेः सुतं (for तपो).

34 °) B Dn Ds. 4. 6 T1 G1 Ms स्वमनु (for समनु). — °) K1 शिष्ये; Ks शक्ये; Ks D1. 6 शक्याम; Ks शिष्ये; B शक्यामि; Dc शक्यमि; Dn Ds शक्यामि; Ds शिष्यम्; Ds शक्यो (for शक्ये). B D (except Ds. 6) [आ]नं (for लोभं). — °) N (except B1. 3 Dn1) ऋष्यं (K1 ऋषि). Ks तपोधनं; Dc मुनेः सुतं (for ऋषेः सुतम्).

35 °) B D (except D1-3. 6) प्रेतम् (for प्रायम्). Ks तस्याः सर्वानुपायाधानं; Ts Gs. 4 स तस्याः समभिप्रायम् (Gs प्रेतम्). — °) Ś1 Ds अनुं; M1 अभि (for अन्व). Ks अभिप्रेत्य महीपतिः.

36 °) Ś1 K1. 3. 4 Ds विशां पते (for मही).

ऋश्यशृङ्गोपाख्यान. K1 B1. 3. 4 Dc Dn Ds-6 T1 Gs (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य (T1 Gs 'इष') शृङ्गोपाख्यान; Ks. 4 Bs D1, likewise, only लोमशतीर्थ-यात्रा, followed by ऋश्यशृङ्गोपाख्यान. — Adhy. name : T1 Gs योषिप्रेरणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dns. ns 8 111 (Ms. 113); D1 115. — Śloka no. : Dn 58; D1 37.

111

2 Gs om. 2^a-3^b. — °) Ks नृप शोभितं; Bs Dn Ds. 6 Ms उपशोभितः.

3 Gs om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — °) Ś1 K1. 4 B1. 4 M तम् (for तद्). — °) Ks. 4 सु (for च). D1. 3 Gs M रमं (for हरम्).

4 °) D1. 3 निबध्याय ततो मायां. — °) D1. 3 सादूरे; Ds व्य (for अं). Ś1 Ks काश्यपाश्रमं; Ks काश्यपाश्रमान्.

5 Ds om. 5^{ab}. — °) N (except Ks Dns Ds. 6 Ds om.) G1 M1 वेश्यां. — °) Ś1 साय; Ks. 4 शास्य; Ks 'इष्य; D1. 3 'इष्य; Ds 'शास्य; M 'ध्याप्य (for धाय). B D (except D1-3. 6 Ds om.) कर्षतां (for कृत्यताम्). G1 (corrupt) समवाये निकृतानां. — °) T1 G1 M [आ] अमं; T1 Gs-4 [आ]स्मजं (for [अ]स्तरं).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 3 Dns T Gs-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : M1 तीर्थयात्रा, followed by

C. 3 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

दृष्टान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्भुद्धिसंमताम् ॥ ५

सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।

आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमुषेः सुतम् ॥ ६

वेश्योवाच ।

कश्चिन्मुने कुशलं तापसानां

कश्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।

कश्चिद्भवाग्रमते चाश्रमेऽस्मि-

स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७

कश्चित्तपो वर्धते तापसानां

पिता च ते कश्चिदहीनतेजाः ।

कश्चिन्वया प्रीयते चैव विप्र

कश्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋद्धो भवाङ्ग्योतिरिव प्रकाशते

मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।

6 °) D₁. १ पञ्जिरेव ततो गत्वा. — °) Ś₁ K D₃ G₁ तपोयुक्तस्य. D₁. १ ऋश्यशृङ्गमुवाच सा; D₃ पुरुषान्प्रदर्शो ह. — °d) Ś₁ K₁. १ च; K₃ तत् (for तं). K₁. १ 'गम्य' (for 'साद्य'). T₃ G₃-६ ददो (for ददर्श). D₁. १ रडोपगम्य चकिता काश्यपस्य महात्मनः.

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 18. — °) D₃ वनेषु (for मुने). — °) D₁. १ साधो; D₃ वने (for च वो). D₁. १ फलमूलं (for मूलफलं). B De T G पिता च ते कश्चिदहीनतेजाः (= 8°). — °) D₁. १ स्वे (for ऽस्मिन्). — °) Ś₁ K₁. १ D₃ M च (for वै). Ś₁ K₁. १ B₁. १ T₃ G₃. ६ M₁ आगतास्मि. K₃ त्वां सांप्रतं द्रष्टुमुपागतास्मि.

8 °) B₁. १. ६ D₃ कश्चिच्च मूलं च फलं प्रभू (D₃ 'सु') तं; B₂ T₃ G कश्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं (G₁ प्रसृतं; G₂ समृद्धं) (of. 7°); D₁. १ पिता च ते कुशली विप्रमुख्यः. — °) Ś₁ K D₁. १ चापि (for चैव). — °) N ऋश्य' (K₁ ऋषि'; B De Dn D₄. ६ to avoid hiatus चर्ष्य'; D₃. १ वै यथावत्); T₁ G₁. ६ M (to avoid hiatus) चर्ष्य' (for ऋश्य').

9 °) K₁. १ B De Dn D₄-६ ऋद्धया; K₃ T₁ वृद्धो; T₃ G वृद्धो (for ऋद्धो). — °) K₃ वन्येनाहं त्वमभिवा'. — °) Ś₁ K D₁-३. १. ६ च ते; S ते वै (for वै ते). — °) K₃ यथोचितं; G₁ यथा च मे (for 'चर्ष्य'). K₃ De D₁. १ T G₃. ६

पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-

द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९

कौश्यां वृत्त्यामास्त्व यथोपजोषं

कुष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।

क चाश्रमस्तव किं नाम चेदं

व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्स्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-

स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।

तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो

न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पक्कानि ददानि तेऽहं

मह्यतकान्यामलकानि चैव ।

परुषकानीजुदधन्वनानि

M मूलफलानि; G₁ स्यात्कुवाकानि (for फल').

10 °) Ś₁ दस्याम्; K₃ B De D₁-६ वृष्याम्; K₃ Dn वृष्याम् (for वृत्त्याम्). — °) K₃. ६ D₃. ६ शुभायां; T₃ G₃. ६ सुखाय (for सुखायाम्). — °) K₃ De Dn₃ T₁ om. हि. T₃ G₃ ह; G₃ [ह] (for हि). G₁ वने वद त्वं (for हि देववत्स्वम्). D₃ 'कल्पः' (for 'वत्स्वम्').

11 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 19^{ad}. — °) D₁. १ न दूरतो दृश्यते योजनानि. — °) Ś₁ K D₁-३ अभि'; B Dn नाभि' (for ऽनभि'). D₃ अभिवादयतो (for ऽनभिवादनं नो). Ś₁ K₁. १ च; B De Dn D₄. ६ G₁ मे; D₁. १ ते (for नो). — °) Ś₁ K₃. ६ D₁-३ अपि स्पृशामः; B₂-4 Dn D₄. ६ उपस्पृशामि; D₃ अभिस्पृशामः. — After 11, K₁. १ B De Dn D₃ (marg. sec. m.). ६. ६ ins.:

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवाम्भया ।

व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्पतिष्वज्यो भवाम्भया ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Beng. Rec.); vide Luders, op. cit., pp. 99 ff.]

12 °) K₃. ६ B Dn₃ D₁-३. ६ ददामि. — °) Ś₁ सरूष'; K₃ मरूष'; B De Dn D₄. ६ करूष'; D₁ प्ररूढ'; S (except M₁) विश्वानि चैव (for परुषकानि). — °) Ś₁ K₁-३ शिवाकानां; B₁. १. ६ De Dn₁. 18 D₃. ६. ६ पिप्पकानां; B₁m. ३

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२
लोमश उवाच ।
सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
मक्षान्महाहान्प्रवदौ ततोऽस्मै ।
तान्यृष्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १३
ददौ च भाल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पानानि चाग्न्याणि ततो ह्यमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४
सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिष्वासकृद्वयशृङ्गम् ॥ १५
सर्जानशोकांसिलकांश्च दृष्ट्वा-

न्नपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
 विलज्जमानेव मदाभिभूता,
 प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६
 अथर्ष्यभृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीड्य च कार्यमस्य ।
 अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम
 कृत्वाभिहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७
 तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
 विचेतनश्चाभवद्विष्यभृङ्गः ।
 तामेव भावेन गतेन शून्यो
 विनिःश्वासभारतरूपो बभूव ॥ १८
 ततो मुहूर्ताद्वरिपिञ्जलाक्षः
 प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाम्रात् ।
 स्वाध्यायवान्बृत्तसमाधिमुक्तो
 विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

C. 3. 10047
B. 3. 111. 20
K. 3. 112. 20

D₈ T₁ प्रियालकानां (D₈ 'कान्). T₁ G₂₋₄ कांक्षितं वै (for कामकारं). For 12^d, D₁₂ D₁ & read प्रियालसिद्धकमधूनि यानि, and cont.:

549* गृहाण कामाद्वि समोपकारा-

त्कुरुष्व कामं यद्भीषितं मे ।

13 °) Śi K₁. ३ विस्मय देव्या; K₂. ४ D₂. ५ विस्मय
वे (K₁ दे) देव्या; B₂ Dn D₄. ६ विवर्जयित्वा; D₁. ७ विहाय
राजन् (for विसर्जं). — °) K₁ B₂. ८ Dn D₄. ९ अद्याव्य-
नर्हणि वदौ (B₂ णि प्रवदौ) (for भक्षाम्महार्हण्यवदौ).
K₂. B₁ D₂. १० T₂ G₂. ११ च तस्मै; B₂-४ Dc Dn D₄. १२ ततोस्व
(D₂ तु तस्य); K₁ नृपोस्मै (for ततोऽस्मै). — °) Śi ताम्;
D₂ तान् (for तानि). N (except B₂ Dc₂ Dn₁. na)
कथ्यं; T G M₂ शृंगाय (G₁ शृंगश्च). — °) Dc स्वः;
T₂ G₂ सं (for सुं). D₂ रुचिप्रदानि; S (except M₁) च
मोदकानि (for रुचि वदुहि).

14 K₁ om. 14^b. — °) Ś₁ K₁ पापानि; K₂ यामा^a; B D (except D₁-s.) G₁ पेया^a (for पाना^a). Ś₁ K₁, s वदी वह्नि; D₂ ततो मुमोह; T₁ G₁ तदा मुमोह. — °) Ś₁ K₁ मुमोह (for विच्छिह). Ś₁ K₁, s D₂, s वापि; K₂ सापि; K₃ वापि; D₁, s सैवं (for the first सैव).

15 ^a) D₁ : [भा]रमती सलीलं (for [भ]रमतास्य मूले).
 Ś₁ K₁ : सा (K₁ स) कामुकं भारत चास्य मूले. — ^b) Ś₁

K B₂, D₂, १ 'लभ' (K₂ 'लभ्य'); B₁, १ 'लज्ज'; D₁, M₁
'नभ्य'; G₂ 'नष' (for 'भष्य'). — °) T₂, G₂-१ निषेध्य;
a few MSS. 'माना. — °) N (except B₂) कष्य'.

16 °) T₂ G₂ ५ स्वर्षकां (for तिलकां). — °) Śī K
D₂ ५ प्रोक्षितान्; B Dc Dn D₂ ५ T G₂ सुपुष्पितान्.
Śī K₁ ५ S (except G₁ M₁) अवनम्यां; D₁ ५ वैव विना-
मयाणां (for अवनाम्यावभज्य). — °) D₁ ५ रहोगता सा
मदां (nio).

17 °) Śī K₁. s. D₁ अथार्थः; K₂ Do Dn₂. ns D₂-
अथर्थः. D₂ निरीक्ष्य (for समी). — Śī K₂ om. from
पीष्ण (in 17^b) up to विज्ञेयतः (in 18^b). — After 17^a,
K₁ reads 18^aed. — °) K (K₂ om.) D₂ गायत्र्य (for
कायत्र्य). — °) K₂ D₂ T₁ M अवेक्ष (as in text); T₂
G₂ अव्येष; G₄ अव्येक्ष; the root अव्येष.

18 K₁ reads 18^{bed} after 17^a. Śī K₂ om. up to विषेन (cf. v.l. 17). — ^b) Śī K Dc Dm. n₂ D₁-
कृत्वाश्रमः. — ^c) K₂. & D₂. s. s गतः स ; T₂ G₂-₄ गवोथ
(for गलेन). Śī K₂ Dn D₁. & & T₂ G कृत्वा.

19 ^b) Śi K₁ s. a D₁—, लोमभिर् (for रोमभिर्). Śi K₂ D₂ आनन्वादि; K₃ आजटाभिः; K₄ Dc आनन्वाग्रं; D₁ s आनन्वातः. — ^c) 8 बिभेदकः.

20 ^{b)} Ś₁ K₁. : एकां (for एकं). Ś₁ K D₁. : 'दुष्टि'

C. 3. 10048
B. 3. 111. 21
K. 3. 112. 21

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
कच्चिद्वतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।

सुनिर्णितं स्रक्स्रुवं होमधेनुः
कश्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्वासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकशतनमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १

समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुप्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for 'चित्तम्'. — ^a) S (except G₄) विभेडकः. M तसु-
वाचाद्य (for पुत्रमुवाच).

21 ^a) B₁ विद्यते; T₂ G₂₋₄ कल्पिताः (for कल्प्यन्ते).
— ^b) T₂ G₂₋₄ ना (for चा). — ^c) B स्रक्स्रुवं. — ^d)
Ś₁ सर्वात्मा (for सवत्सा). Ś₁ K₂ B₂ Dn D₁. 2. 4. 6
[अ]द्य; K₁ [अ]द्य; D₂ न (for च). Ś₁ B₂ Dn D₂₋₄. 6 च
(for [अ]द्य).

22 ^a) Ś₁ इहाद्य (sic); K₁ १ इहाद्य; Dc एवाति;
D₁. १ इवाद्य (for इवासि). — ^b) Ś₁ T G₂₋₄ M₁ [अ]पि
(for [अ]सि). — ^c) Ś₁ K D₁. 2. 3 (before corr.). 6 M₁
[5]निमित्तं (K₁ 'यमात्रं' (for उतिमात्रं). K₂ त्वमहादि
(sic); D₁. 2 T₁ G₁ M किमिहाद्य; T₂ G₂₋₄ किमिवाद्य.
N G₁ किं तु (D₁ कश्चित्); T G₂₋₄ लिङ्गः; M₁ पुत्र (for किं
नु, as in M₂ only!). — ^d) Ś₁ K₁ M रवा (for त्वां).
G₁ M₂ किम् (for क). D₁. 2 T₂ G₂₋₄ M₁ [अ]भि; D₂
[अ]पि (for [अ]द्य).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄
M₁ आरण्य. — Sub-parvan: M₁ तीर्थयात्रा, followed by
ऋश्यशृङ्गोपाख्यान. K₂ D₁ (om. sub-parvan name)
mention only ऋश्यशृङ्गोपात्रा, followed by ऋश्यशृङ्गोपा-
ख्यान; B Dc Dn D₂₋₄, likewise, only ऋश्यशृङ्गोपाख्यान.

— Adhy. name: B₂ विभाण्डकप्रश्नः. — Adhy. no.
(figures, words or both): K₁ 16 (=116); Dn₁ 110;
Dn₂. n₂ S 112 (M₂ 114); D₁ 116. — Śloka no.:
Dn 23; D₁ 28.

112

1 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526,
Gāthā 28. — ^b) D₁. 2 न चाति; M₁ नाति (for न
वे). — ^c) Ś₁ K₁. 2 'यतेक्षणः' (for 'यताक्षः'). — ^d) K₂
सुरासुराणाम्; Dn D₄. 6 G₂ स्वतः सुराणाम्. G₁ लोभ' (for
शोभ').

2 ^a) K₂ समिद्धरूपः. — ^b) D₁ स (for सु). K₂. 4
(marg. sec. m.) 'क्षितरश्च'; K₄ (orig.) 'क्षिधरश्च'; D₂
'क्षतरश्च'; M₁ 'क्षिकृतश्च' (for 'क्षतरश्च'). K₂. 4 (marg. sec.
m. as in text) D₂ च गौरः; D₁ च गात्रैः; M₂ चकोरात् (for
चकोरैः). K₁ B₁ Dc सुशुक्लकृष्णाक्षिरती (K₁ 'ते' व गौरः;
K₂ 'कृष्णाक्षतरश्चकोरात्'; B₂₋₄ Dn D₂. 4. 6 सुसुद्ध (B₂
'कक्ष' कृष्णाक्षिरतीव (D₂ 'तरश्च'; sup. lin. 'रतीव' गौरः (B₄
दीप्तः); T₁ G₁ सुसुद्धकृष्णाक्ष (G₁ 'क्षि' तरश्चकोरात्; T₂
G₂₋₄ सुसुद्धवाकृष्णाक्ष (G₂ 'तरा' चकोरात् (T₂ [after corr.]
G₂ 'क्ष गौरः'; text exactly as in Ś₁ only! — ^c) Ś₁ K
D₂. 5 transp. प्रसन्नाः and सुगन्धाः.

विभ्राजते विद्युदिबान्तरिक्षे ।
 द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
 मजातरोमौ मुमनोहरौ च ॥ ३
 विलम्बमध्यश्च स नाभिदेशे
 कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
 तथास्य चौरान्तरिता प्रमाति
 हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
 अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 विकृजितं पादयोः संप्रभाति ।
 पाण्योश्च तद्वत्स्वनवभिबद्धौ
 कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
 विचेष्टमानस्य च तस्य तानि

कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
 चौराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
 नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
 वक्तुं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 प्रख्यातं ह्लादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
 तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
 यथा वनं माधवमासि मध्ये
 समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
 तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
 निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
 सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

C. 3. 10059
B. 3. 112. 9
K. 3. 113. 9

3 Cf. Jātaka (ed. Faushöll), vol. 5, No. 526, Gāthā 29. — D₁. s. road 3 after 5. — °) Ś₁ K₁. s. B₁m. am आश्वर्यरूपा (Ś₁ 'रूपः'); K₂. s. (marg. sec. m.) D₁-s. T₂ G आभाराभूता (G₁. s. 'तः'); B₂ भवाक' (m आभार'); T₁ आभाररूपः; M₁ आभाररूपं. K₄ आश्वर्यभूताभ्य-
 रिद्युष्य कंठे; D₂ आश्वर्यरूपाणि विमुष्य कंठे. — °) B₂. s. अंतरीक्षे. — °) T₂ G₂-4 [अ]थ वृत्त(G₂ रक्त)रूपौ (for [अ]धरेण कण्ठम्). K₂. s. B De Dn D₂-6 कंठात्; D₂ कलात्; M₂ कणः (for कण्ठम्). — °) Ś₁ 'लोमं'; K D₁-s. s. G₁ M₁ 'लोमौ'; G₄ 'रूपौ' (for 'रोमौ'). Ś₁ 'हरं' (for 'हरी'). S मे (for च).

4 °) Ś₁ कक्षित्; K₁. s. कक्षित्; S (except T₁) कटी (for कटिश्च). D₂ तु (for च). Ś₁ K₁. s. कस्य (for तस्य). K₂ [अ]विकृतिः; D₂ [अ]तिपाय- (for [अ]तिकृत-). Ś₁ K₁. s. प्रणामः (for प्रमाणा). — °) B Dn D₂. s. G₁ M₁ चौरा-
 तरतः; T₂ G₂. s. M₂ 'तरता'. K₁. s. s. D₁-s. वि- (for प्र-). — After 4, D₁. s. ins. :

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया

विभाति माला कनकप्रभासा ।

कण्ठे स्थिता वक्षसि घूर्णमाना

यथाक्षमाला भवता निबद्धा ।

5 Ś₁ K₁. s. om. 5. — °) K₂. s. B₂ (sup. lin. as in text) De D₂ T₁. s. (before corr.) G₂. s. M₂ विकृजितं (for विकृजितं). K₂. s. D₁-s. s. संवि- (for संप्र-). — °) B₁ पाणी च; D₁ पाण्यौ च (for पाण्यौ). K₂. s. M₁ तद्व-
 द्भभृत्; D₁ तौ सत्स्वनतुर्; D₂ तद्वद्विभृत् (sic); T₁ तस्याश्च

तन्; G₁. s. s. तद्वच्च तन्; M₂ तद्वद्भुत्स- (for तद्वत्स्वनवन्). — After 5, D₁. s. read 3.

6 °) D₁. s. तस्य तात; M (by transp.) तानि तस्य. — °) Ś₁ K₁. s. transp. हंसाः and मत्ताः. D₂ सरसीव (for सरसीव). — °) D₁. s. 'द्भुतरूपवन्ति'. — °) Ś₁ K₁. s. तत्सरसम्- (for तद्वन्मम).

7 Cf. Jātaka (ed. Faushöll), vol. 5, No. 526, Gāthā 30. — °) D₁. s. वक्तुं हि चंद्रप्रतिमं च तस्य. — °) Ś₁ K₂ प्रख्यादयत्; K₂ प्रख्यातं; T₁ G₁ M₂ सस्यादयत्; T₂ G₂. s. संख्या; G₂ सुख्या. D₂ चित्तं (for चेतः). — °) K₂ reads 8^d before 7^d. K₁ T₁ व्यथते; K₂ [S]व्यथता (for व्यथितो). K₂ शृण्वं ततो मे व्यथितांतरात्मा.

8 Cf. Jātaka (ed. Faushöll), vol. 5, No. 526, Gāthā 36. — °) B₁. s. De D₂ T₁. s. (before corr.) G₂-4 M माधवमासमध्ये; D₁. s. माधवे चैव मासि. — °) D₂. s. समी-
 रिते. Ś₁ [अ]वि; K₁. s. D₂. s. s. [ए]व; K₂. s. [अ]ति; B₁. s. De D₂ G₂ [अ]व; B₂. s. Dn D₁. s. [ह]व (for [अ]-
 भि-). All MSS. except K₂ G₂ M₁ भाति (for वाति). Cf. Lüders, op. cit., 1897, p. 123. — °) B Dn D₂-s. S (except M₁) भाति; De तात् (for वाति). D₁ तथा च
 साप्युत्तमं. K₂ गंधवन्ति (for पुण्यगन्धी). — °) K₂ reads 8^d before 7^d. Some N MSS. 'मानः' (for 'माणः').
 Ś₁ K₁ पुनरेव (for पवनेन). K₂ निषेव्यमाणस्य वनेन तातं.

9 °) K₂ De असंयताश्च; B₂ सुसंयताश्च. D₁. s. M₁ चास्य (for चापि). — D₂ om. from जटा up to वृत्तम् (in 10^a). K₂ विमुक्तः; Dn, D₂. s. 'वक्ता (for 'अक्ता').

C. 3. 10059
B. 3. 112. 9
K. 3. 113. 9

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
 कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
 समावृतौ तस्य सुरुपवद्भिः ॥ ९
 तथा फलं वृक्षमथो विचित्रं
 समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
 तञ्जमिमासाद्य पुनः पुनश्च
 समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
 तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णः ।
 तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
 प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समास्त्रिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्याभ्यवनान्म्य वक्तुम् ।
 वक्त्रेण वक्तुं प्रणिधाय शब्दं
 चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ

फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
 एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
 त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 मयोपयुक्तानि फलानि तानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
 न चापि तेषां त्वगिर्यं यथैषां
 साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४
 तोयानि चैवातिरसानि मद्यं
 प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
 ममामवञ्चश्चलितेव चासीत् ॥ १५
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
 माल्यानि तस्योद्भूतितानि पट्टैः ।
 यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
 स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
 गतेन तेनास्मि कृतो विचेता

— ^१) Śi द्विधीः; K₁ ३ G₁ ३ द्विधा (for द्वैधी). K₃ B
 De Dn D₄ ३ नाति; D₁ ३ साति (for भान्ति). S लला-
 टेद्वे (for समा ललाटे). — ^२) K₄ B₁ ३ D₁ ३ S (except
 T₁ G₁) वि; D₃ तु (for च). S (except M₁) वर (for
 हव). K₁ ३ B De Dn D₄ ३ ३ T₃ G₁-३ M₁ चक्रवालैः;
 D₁ ३ चक्रवालैः (for चक्रवालैः).

10 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526,
 Gāthā 37. — D₃ om. up to वृक्षम् (cf. v.l. 9); Śi
 K₁ ३ om. 10. — ^१) K₄ B Dn D₄-३ हरत्; D₁ ३ T₁
 G₁ ३ हतं; T₃ G₂-३ हतं (for हनत्). — K₄ repeats 10
 (reading 'वज्रिः' [cf. 9^d] for 'मुच्चैः' first time).

11 ^१) K₁ ३ D₃ G₄ तथापि; B₁-३ Dn D₄ ३ तच्चापि;
 D₁ ३ तथा हि; D₃ तच्चाव (for तच्चापि). Śi K₁ ३ ३ D₃
 हित्वा; G₁ गत्वा (for हत्वा). Śi K₁ ३ D₃ स्म; K₄ D₁-३
 सः (for सौ). — ^२) D₃ हरिद्वनं (for वातेरितो). Śi K
 प्रचूर्णन्; B D G₁ ३ [अ]वचूर्णन् (D₃ 'चूर्णयन्'; T₃ G₂ [अ]-
 वचूर्णः; G₃ [अ]वचूर्णितः (for [अ]वचूर्णः). — ^३) Śi K
 D₁ ३ ३ संप्रेक्ष्य तं (Śi ते); B De Dn D₄ ३ तं प्रेक्ष्यः (for
 तं प्रेक्ष्य मे). — ^४) Śi K₃ पुरा; T₃ G₂ ३ तवा (for परा).
 D₁ ३ पुनश्च (for रतिं). Śi K₁-३ D₃ मेभूत् (for च जाता).
 — After 11, K₄ reads 16-17.

12 ^१) Śi K₁ ३ गृह्णाति (for गृह्णाभिः). Śi T G₂-३
 M नम्य (for 'नाम्य'). G₁ जटासु नम्याभ्यवदत्त वक्तुम्. — ^२)
 D₁ T₁ G₁ M वक्तुं च (for वक्त्रेण). — ^३) T₃ G₂-३ च
 (for प्र).

13 ^१) T₁ परिगृह्णाते (for बहु मन्यते). Śi K D₃ ३
 सः (for सौ). — ^२) K₄ D₃ समा (for मया). — ^३)
 K₃ ३ B Dn D₄ ३ समावदन्मे; D₃ स चावदन्मे; D₁ ३ च
 मे प्रयच्छत्; D₃ विधान्यदान्मे; D₃ नवावदान्मे (for नवान्य-
 दान्मे). Śi अवन् (for अदान्).

14 ^१) Śi K₁ D₁-३ ३ G₂ M₁ 'युक्तानि (for 'युक्तानि).
 B₂-३ De Dn D₄ ३ G₁ ३ यानि; D₁ ३ तानि (for तानि).
 — ^२) K₃ D₁-३ ३ फलानि (for रसेन). — After 14, K₁
 ins. 551^a.

15 ^१) S (except T₁ G₁) तानि (for यानि). D₁ ३
 T G₂ ३ [अ]भ्यधिक (for 'कः).

16 For sequence of K₄ cf. v.l. 11. — ^१) D₁ T G
 ग्रथितानि (for [उ]द्भिः). D₁ ३ चाद्य मे (for पट्टैः). — ^२)
 T₃ (before corr.) G₁ ३ ३ [ए]व (for [ह]व). Śi K D₃
 तपस्वी; D₁ ३ तरस्वी (for स्वमेव). — ^३) Śi K D₁-३ स्वयं;
 T₁ तम् (for स).

17 For sequence of K₄ cf. v.l. 11. — ^१) K₃ B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
सुरूपरूपाणि च तानि तात

प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

De Dn D4-s 'वृक्षातीव'; G2 'तप्यते च'; M2 'तप्यमेव (for 'तप्यतीव'). — °) G1 [आ]ग्रमम् (for [अ]मितकम्). M1 एव (for आशु). — °) Ś1 K2 M1 तं चेह; K1. 4 ते चेह; K2 तथैव; G1 तं नेह; G2 तं चैव (for तं चेह).

18 °) T1 M गच्छाव (for गच्छामि). Ś1 K D2. 8 इच्छामि विज्ञातुमहं हि (K1. 8 च) तात. — °) Ś1 K2. 3 D2 सा स्यात् (for सा). K2 Dn D4. 8 वृक्षा' (for व्रत'). Ś1 K1. 8. 4 D1-s. 8 हि (for च). — °) Ś1 K1 D1. 8 सं- (for स). B2. 4 Dn D4. 8 आर्यधर्मो; T1 G2 M उग्रधर्मो; T2 G2 उग्रधर्मे; G1 इत्युग्रधर्मो; G2 आर्यधर्मे (for उग्रधर्मो). — K2 B2. 4 Dn D2 (marg. sec. m.). 4. 8 ins. after 18: K1, after 14:

७५१* चतुं तथेच्छा इदमे ममास्ति
दुनोति चित्तं यत्र तं न पश्ये ।

Colophon. G2 partly broken. — Major parvan: Ś1 K1. 3 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य (M1 'इय') शृंगोपाख्यान. K1. 4 B1-s Dn Dn D2-8 (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य शृंगोपाख्यान; K2 D1, likewise, only लोमसतीर्थयात्रा, followed by ऋष्य शृंगोपाख्यान (D1 vice versa). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 17 (= 117); Dn. 22. 8 (G2 broken) 113 (M2 115);

D1 117. — Śloka no.: Dn 19; D1 21.

113

1 For stanzas 1-4, cf. Jātaka (ed. Fausholl), vol. 5, No. 526, Gāthā 56. — °) B4 'भुतवशीनानि. — °) K2 अघोररूपाणि; K2 B2. 4 De Dn D4-s T2 G1. 8 M2 अतुल्यवीर्याणि; D1. 8 तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि). B De अतिरूप'; Dn D4. 8 अभिरूप' (for अतिघोर'). — °) T2 (before corr.) तात; G2 तथा (for सदा).

2 Cf. v.l. 1. — °) Ś1 T2 G2. 4 स्वरूप' (for सुखरूप'). D1. 8 हि तानि; T2 G2-4 कृतानि; G1 M2 तु तान; M1 च तात (for च तानि). D2 तानि नो; S कृत्वा (G1 भूत्वा) (for तात). — °) Ś1 K1. 3 तैर्लोभयित्वा; K2 ते लोभ्य चैतान्; K2 De D2 तैर्लोभ्यमानान् (De 'माना'); D2 विलोभयित्वा; S प्रलोभ्य (T M1 विलोभ्य; G1 विमोह्य) भूयो (for प्रलोभयन्ते). D1. 8 तैर्लोभ्यमानोतिविधेरूप (D2 'धी'). — T1 om. 2^d-3^d. — °) B2 D (except D1-s. 8) S (except M1; T1 om.) 'रूपाणि (for 'कर्मणि). D1. 8 वने चरन्ति (for मुनीन्वनेषु).

3 Cf. v.l. 1. — T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — °) Ś1 K D2. 8 T2 G2 कदा' (for कथं). — °) K1. 8. 4 B1 G1 तपसा; K2 D2 ता(D2 त)पसा; B2-4 Dn D2. 4. 8 तापसः

C 3. 10072
B 3 113 3
K. 3 114. 3

पापाचारास्तपस्तान्यपाप ॥ ३
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र
 पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोञ्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४
 लोमशा उवाच ।
 रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयां च भूव ।
 नासादयामास यदा ज्यहेण
 तदा स पर्याववृत्तेऽऽश्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोषा मुनिमृश्यभृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यभृङ्गः प्रहृष्टः

संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
 ततो राजन्काश्यपस्यैकं पुत्रं
 प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपसः). Ks चाप्यपाप; B1 De तानपास्य (De 'स्येत्';
 B2. 3 Dn D2. 4. 6 तास्य पश्येत्; B4 तास्य पास्ये; D2 तापयन्ति;
 T2 G2. 3 पातयन्ति; G1. 4 प्रापयन्ति (for तान्यपाप). D1. 3
 M पापाचारास्तपस्तान्यपाप (D1. 3 'पापे).

4 Cf. v l. 1. — °) Śī K1-3 'जनैराचरि'; D1. 3
 'जनेनावग' (for 'जनेनाचरि') — °) K1. 3 B1-3 De Dn2
 D2 G2 M पानानि (for पापानि). B2 तत्र; D2 G1 तात;
 T1 पुत्र (for तानि) — °) De पूतानि; T1 ऋ; T2 G2 व्र
 (T2 वृ also); G1 भृ; G2 वृ (for स्मृ). Śī K2. 3
 D1-3. 5 तान्युत्तमगंधं; K1. 4 चित्रोत्तमगंधं.

5 B1 D (except D1-3. 5) S om. the ref. — °) S
 (except G4) विभंडकः. Ks T G2. 3 तं (for तां). — °)
 K1 तदा; Dn2 सदा; D1 यथा (for यदा).

6 °) K2. 4 De D1-3. 5 विविधानि (for विधिना).
 K1 B Dn D4. 6 [अ]श्रवणेन; K2 श्रमं; De D1-3. 5 G2. 4
 [आ]श्रमाच्च (D1-3 'मास्य'; D2 'मेस्य'; G2. 4 'मेसौ'); T1
 श्रमकेन; T2 G2 समेति; G1 काननानि; M1 श्रमेण; M2 चा-
 श्रमेण (for श्रामं). — °) Śī K2 T2 G2 सा वेशयोषा;
 K1 सा वैश्यं; K4 G1 सा वेश्या योषिन्; D1 विवेश योषा;
 D2 सा वैश्ययोषा; T1 G2. 4 M सा वेशयोषिन्. D1. 3 ऋषिम्
 (for मुनिम्). N ऋष्यं (for ऋष्यं).

7 °) N ऋष्यं (for ऋष्यं). — °) G2. 4 स श्रान्तं

(for संभ्रान्तं). Ks De D1 न्यपतत्; B2 G4 [S]भ्यगमत्;
 D2 [S]प्यवदत्; T1 G2 ह्यभवत्; M2 [S]प्यभवत् (for सभ्य-
 पतत्). — °) B1. 3 चैनं (for चैनां). Śī K1. 3 B1 D2. 3
 T1 G1. 3. 4 M2 भवदाश्रमाय; K4 Dn2 'तः श्रमाय. — °)
 D2 [अ]भ्युपेति; D2 समेति (for समैति).

8 Before 8, S (except T1 G4) inq. लोमशाः. — °)
 D1. 3 [आ]भजं तं; T1 G1 [आ]गु पुत्रं; M1 [ए]व पुत्रं (for
 [ए]कपुत्रं). — °) Śī K1 प्रालोभ्य; K2 प्रलोभ; K3
 पुण्यप्र; K4 पुण्येन; K4m D2. 5 प्रलोभ्य (for प्रवेश्य). S
 (except M2) वेगेन (for यो). Śī K1. 3 विमुच्य मानं;
 K4 D1. 3 विमु (D1 'मो') क्षामानं. — Śī om. 8^{cd}. — °)
 K1. 3 B D G1 M2 'मोद' (for 'लोभ').

9 °) T G2-4 M1 'दर्शनाय'; M2 'दर्शनेषु' (for 'दर्शने तु').
 — °) B1. 4 De हृष्टानि; Dn D4-6 अथानि (for अतीव).
 — °) K1 Dn2 D1 G1 नीराद् (for तीराद्). — °) K4
 B2-4 Dn D4-6 नाश्या (for राजा).

10 °) De तत्र; D1. 3 तात; D4 ते तु (for तं तु).
 — After 10^a, T1 reads 12^a (with v l) for the first
 time, repeating it in its proper place. — °) S विभंडकं.
 D1. 3 यशरूपं (for एकपुत्रम्). — °) B1 ववर्ष (for ददर्श).
 B1 देवः; D1 चैवं; D2 चैनं; S (except M2) मेवैः (for देवं).
 K2 B1 De D1 T1 G2. 4 प्रहृष्टम्; B2. 4 Dn2 D2 M2 प्रवि

स लोमपादः परिपूर्णकामः
सुतां ददादृश्यभृङ्गाय शान्ताम् ।
क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
गोमिश्र मार्गेण्वमिकर्षणं च ॥ ११
विभाण्डकस्याग्रजतः स राजा
पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-
विभाण्डकः परिपृच्छेद्यंदा वः ॥ १२
स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३
अधोपायात्स मृनिश्चन्द्रकोपः
स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।

अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं
ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४
ततः स कोपेन विदीर्यमाण
आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण-
स्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥ १५
स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
न्धोपान्समासादितवान्समृद्धान् ।
गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६
संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः
प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्त्र्य सौम्याः ।
ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

C. 3 10086
B. J 113. 17
K. 3. 114. 17

(for प्रवृ). — D₃ om. 10^d-11^a. — ^d) D₁ ऋषेः सुतं तं सहस्राभिपूज्य. — After 10, D₁ ms.

552* समायाते ऋष्यशृङ्गेऽथ राजन्.

11 D₃ om. 11^a (cf v. l. 10) — ^a) K₃ चैताः (for 'कामः'). — ^b) T₃ G₂₋₄ अदात् (for ददौ). N (except B D₃ D₁) ऋष्य* (for ऋश्य*). — ^c) Ś₁ K₁ 3 4 तस्य (for चक्रे). D₁ 3 'करामदास्यः' (for 'करं च चक्रे'). — ^d) N गाक्षेव (D₁-3 गावश्च) (for गोमिश्र) Ś₁ च कर्मणा हि; K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षणं च).

12 ^a) S (except G₁ M₃) विभंडक*. — ^b) K₃ पशु-
पात्रधीरान्; B₄ पांश्च धीमान्; D₁ 3 'पालांश्च (D₁ 'पाल-
कांश्च) धीरान्; T₃ G₂₋₄ 'पालांश्च वीरान्; M₁ 'पांश्च धीरान्.
— ^c) K₁ 3 T₃ G₂₋₄ M₁ पुत्रगृह्णत्; D₁ 3 यत्र चासी; T₁
M₃ पुत्रगृह्णत्. — ^d) S विभंडकः.

13 ^a) D₁ 3 तत एवं (for प्राञ्जलिभिर). — ^b) T₃
G₂ 3 कर्षणानि (for 'णं च). — ^c) Ś₁ K₁ 4 B₁ De D₃
3 किं (for वै) D₃ transp. वै and क्रियतां. K₃ किं कर्म
ते करवामो मर्षे. — ^d) D₁ 3 प्रवृद्धि (for दायाः स्म) D₃
बालबुद्धाः; M₃ चापि बद्धाः (for वाचि बद्धाः). K₃ D₃ दायाः
सर्वे तव वाचि प्रवि (D₃ 'व) बद्धाः. — After 13, D₁ 3 ins.

553* तत्कोपशान्तेः प्रतिकारमेवं

कृत्वा सुखी संभवूवाथ राजा ।

14 ^a) K₁ 3 T₁ G₂ 4 M₃ अधापयान्. D₁ 3 नीवृ*;
G₁ 4 बद्ध* (for चणद्ध*). — ^b) Ś₁ K₁-3 D₃ मूलफलानि

(D₃ 'दि) (for फलमूलानि). K₃ B De Dn D₁ 3 4 6
मूलफलं (De D₃ फलमूलं) गृहीत्वा (D₁ 3 विहाय); D₃
फलमूले गृहीत्वा; S मूलफलं प्रगृह्य. — ^d) Ś₁ चुक्रोध; K₃
D₁ 3 G₄ चुक्रोश (for चुक्रोध). Ś₁ K₁-3 D₁ 3 5 T₁ भृशं
ततः स्म (K₃ D₃ मः; D₁ 3 T₁ [अ]सी); K₃ भृशं महाश्या;
G₁ तदा भृशं मः.

15 ^a) B₁ De Dn₃ D₄ G₂ 4 विद्वार्यमाण. — ^b) Ś₁
K B₄ De D₁ 3 5 आशंसं; T G नं (G₂ तन् शंक* (for
आशंक*). K₃ नृपतिर्; T G [अ]गपतेर् (for नृपतेर्). Ś₁
K₁ 3 4 D₁ 3 5 विनाशं (for विधानम्). — ^c) K₃ यया-
वरण्यात् (for जगाम चम्पां) D₃ वेद्यया; T G₂ 4 पंपां (for
चम्पां). Ś₁ K₁ 3 B De Dn D₁ 6 G₁ 3 4 M₁ प्रतिधक्ष्य-
माणम्; K₃ प्रतिविक्षं; K₃ प्रतिधक्षं; D₃ 4 प्रतिवक्ष्यं; D₃
प्रतिविक्ष्यं; D₃ प्रतिदक्षं; T₁ प्रतिवक्ष्यं. — ^d) B De Dn
D₄ 6 'राजं सपुरं सराङ्गं; D₃ 'राजं प्रति जातकोपः.

16 D₁ om. 16^b. — ^c) Ś₁ K₁ D₁ 3 गोपैः (for गोपेः).
Ś₁ K₁ 3 तु (for च). T₃ G₂-4 विविधैः (for विधिवन्).
— ^d) D₁ 3 हृष्टः; D₃ वीरः (for तत्र)

17 ^a) Ś₁ K₃ 4 D₁-3 नं प्राप्य; K₁ म प्राप्य; K₃ B
De Dn D₄ 6 अवाप्य (for संप्राप्य). S (except T₁) हृष्टः
(for तेभ्यः). — ^b) T₃ G₂-4 तस्य (for कस्य). De प्रथिताः;
T₁ M प्रकृताः; T₃ G₂ 4 प्रकृतान्; G₂ प्रकृतीन् (for प्रथिताः).
Ś₁ K₁ 3 स्म; T₁ मः; T₃ G₂-4 च (for स्य) B Dn D₄-6
गोपाः; T₃ G₂-4 सर्वान् (for सौम्याः). D₁ 3 प्रोवाच कस्यो-

C. 3. 10087
B. 3. 113. 18
K. 3. 114. 18

देशे तु देशे तु स पूज्यमान-
स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशान्तभृग्निष्ठरजाः प्रहृष्टः
समाससादाङ्गपतिं पुरस्वम् ॥ १८
संपूजितस्तेन नरर्षभेण
ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
ज्ञान्तां स्त्रुषां चैव ददर्श तत्र
सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा
ज्ञान्तां च ज्ञान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्मै परमं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०

त्यपि सत्यसंज्ञाः — After 17, D₂ ins.:

554* गोपास्तयैते कर्षणं चैवमेते.

18 * K₂ B₂ Dn D₄. ६ देशेषु देशेषु; B₁. ३. ६ De S एवं स देशेषु; D₂ देशेषु देशेषु. Śī K₁ स; B Do S [अ]भि- (for स). B₁. ६ 'सज' (for पूज्य). — * B₂ तथैव; D₂ तांस्वाम् (for तांश्चैव). Śī K₁. ३ Dn₂ D₂ G₂ मधुरम्; K₂ मधुरान्प्रवदान्; D₁. ३ मधुरां च वाचं. — * Śī K₂-4 D₂ 'तरं (for 'रजाः). Dn₂. n₂ D₄. ६ प्रविष्टः; T₂ G₂-4 सुहृद् (for प्रहृद्). — * Śī K₁. ३ D₂ 'सद्वद् (for 'मसाद्). Śī K₁-3 D₁. ३ अंगपतेः; D₂ राष्ट्रपति. Śī K₁-3 D₁. ३ पुरं तद्; K₂ प्रहृष्टं; G₁ पुनस्तं (for पुरस्वम्).

19 * K₂. ३ B₁-3 Dn D₁. ३-6 T₂ G₂ M₁ स (for स). — * S त्रिविधे (for दिवि देवं). — * S ततः (for शान्तां), and शांतां (for तत्र). — * Śī K₁. ३ B Dn₁. n₂ D₁. ६-6 T₂ G₁. ३ सौदामिनीम्; G₂ असी मुनिद् (for सौदामिनीम्). K₂ प्रचरंती; T₁ शुचं; T₂ (after corr.) G₂ आचं; M यचुचं (for उचुचं). T₂ (orig.) G₂ विष्टुदिवा-चरंती (for उचरंती यथैव). K₂. ३ तथैव; G₂ यथावद्; G₂ यथा वै (for यथैव).

20 * K₁ सुतांश्च; B Do Dn D₄. ६ सुतस्य; D₂ सुतां च (for सुतं च). — * G₁ प्र (for च). Śī [अ]पि पुनः; K₁. ३ [अ]स्य पुनः; K₂ स परं; S परमो (for [अ]स्य परः). Śī K₁. ३. ६ प्र; K₂ स्म; D₂ च; S [अ]स्य (for स). — * Śī K Do D₂ तस्याथ परं; B₁. ३ Dn D₂. ६. ६ तस्यैव परं; B₂ तस्योपरं; B₂ M₁ तस्यै च परं (for तस्यै परमं). — * S विभंडको. T₂ (after corr.) G₂ भूपतये (for भूमिपतेर्).
21 * B Do Dn D₄. ६ T G M₁ सूर्याभिसमप्रभावः;

स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रुवाच सूर्याभिसमप्रभावम् ।
जाते पुत्रे वनमेवाव्रजेथा
राज्ञः प्रियाण्यस्यः सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
ज्ञान्ता चैनं पर्यचरद्यथाव-
त्स्वे रोहिणीं सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपासुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभू-
द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३

D₁. ३ M₂ 'भिसमानतेजाः; D₂ 'तिशयप्रभावं. — * Śī K₁. ३. ६ D₂. ६ [S]पले; B₁-3 Dn₁ D₄. ६ तु पुत्रे; B₂ Dn₂ D₁. ३ T₂ G₂ च पुत्रे (for पुत्रे). Śī Do T₁ G₁ वनमेव ब्रं; B₁. ३ स वनं ब्रं; B₂ वनमेव गच्छे; D₁. ३ त्वमिहाब्रं (for वनमेवाब्रं). — * Śī K₁. ३. ६ D₂. ३ कार्याणि; K₂ कर्मो (for प्रियां). — After 21, D₁. ३ ins.:

555* कृत्वा तथैवास्व नृपस्य राजन्;

while G₁ ins.:

556* हस्तुचवासामृश्यशृङ्गं महात्मा
विभण्डको रोमपादेन राजा ।
संपूजितो बृहत्वेता महर्षि-
ययौ वनं मुनिवयैः प्रजुष्टम् ।

22 * N (except B₁) ऋष्यशृङ्गो. — * B₁ जगाम (for ययौ च). T₂ G₂-4 स्व (for [अ]स्य). — * B₁. ३ यथा वै; B₂. ६ Dn D₄. ६ नरेंद्र; D₁. ३ यथावद्; T G₁. ३. ६ यथावै (for यथावद्). — * K₂ एका यथैव; B₁ एकं तथास्य; B₂ यथानुकूला; Do एकं तथैव; T₁ G₁ M₁ ह्वातुरका (for ह्वातुकूला). Śī K₁-3 D₁. ३. ६ M₂ यथा स्वे वै (K₂ by transp. वै स्वे; D₂ च वै) रोहिणी सोममेका (K₂ चंद्रकांतं; D₁. ३ सोममेकं).

23 G₂ om. 23^{ab}. — * K₂ सुभगा वा; G₂ चापि यथा (for वा सुभगा). M₁ [ह]व (for वा). — B₂ om. from वसिष्ठ up to शोभयद् (in 25^b). — * Śī K₁ वेह; K₂-4 D₂ वेह; B₂. ६ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₁ वा; D₂ G₂ चापि (for वापि). — * Dn D₄. ६ वै (for वा). Śī K₁. ३ D₁. ३ यथावद्; K₂ यथैव; D₂ यथा वा (for यथामुद्).
24 B₂ om. 24 (cf. v.l. 23); G₂ om. 24^{ab}. — *

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मुद्रलस्याजमीढ ।
तथा खान्ता ऋश्यभृङ्गं वनसं
ग्रीत्वा युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशानतमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाश्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तेः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंधाहि राजन् ॥ २५

११४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्नुवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ।

लोमश उवाच ।

एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यक्षियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

C. 3. 10099
B. 3. 114. 5
K. 3. 115. 9

B (B₃ om.) D (except D₁. 3) M₃ नारायणी; T G (G₄ om.) M₁ नाडायणी (for नाडायनी). Ś₁ K₄ D₃ चन्द्रसेना; K₁ चन्द्रसेनं; K₃ चन्द्रसीनं; B₃ D₄ T₃ G₃ चन्द्रसेना. K₃ Dn D₃. 4. 6 T₃ G₃ वभूव (for यथैव). — After 24^{ab}, D₁. 3 ins.:

557* राकोदितेन्वुद्यतुस्यकीर्तेः.

T G ins. after 24^{ab} (G₄, which om. 24^{ab}, ins. after 23):

558* यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो

यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।

— °) After शास्ता; B₃. 4 T₁ G₁. 3 M ins. [अ]पि, T₃ G₃ हि (to avoid hiatus). N (except D₃; B₃ om.) ऋष्य.

25 B₃ om. up to शोभयन्. — °) B₃ D (except D₁-3) [अ]व; G₁ [अ]मि (for वि). — °) Ś₁ K₁-3 'तीर्थैः; B Dn D₄. 6 T₁ 'कीर्तिः; D₁. 2. 5 'तीर्थैः (for 'कीर्तेः). — °) B₁ D₃ T₃ G डप (for अनु). Ś₁ K B₁ D₃ D₁. 3 -यातासि; D₃ -यातः स (for -संधाहि). D₃ राजा (for राजन्).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 3 Dn₃ T G₃-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₃. 4 M₁ तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य (M₁ 'इय' श्रृंगोपाख्यान. Ś₁ K₁-3 B₃ D₃ Dn D₃-4. 6 M₃ (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य (M₃ 'इय' श्रृंगोपाख्यान; K₄ B₁ D₁. 3, likewise,

only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्य श्रृंगोपाख्यान. To ऋष्य श्रृंगोपाख्यान, Ś₁ K₁. 3 B₁ D₁-3. 3 M add समाप्त. — Adhy. no. (figuras, words or both): Dn₁ 112; Dn₃ 113 (as in text); Dn₃ 8 114 (M₃ 116); D₁ 118. — Śloka no.: Dn 25; D₁ 26.

114

1 °) D₁-3 प्रयाताः. K₄ B₁ D₃. 6 8 (except M₁) कौशिक्यां. — °) D₁-3. 3 पाण्डवा. — °) Ś₁ K D₃ D₁-3 'पूर्वेण (for 'पूर्व्येण). D₁. 3 तीर्थानि (for सर्वानि). — °) D₁. 3 जगमुर (for जगाम). K₃ D₁. 3. 3 T₁ च; B₃. 3 Dn D₃. 6 [अ]थ (for [उ]न).

2 °) K₃ सागरः स; K₄ D₃ सागरं स (by transp.); B₁ सागरं च. Ś₁ K₁. 3 सागरं समुपासाद्य. — °) B₃. 3 G₁ M₃ नृपः.

3 °) Ś₁ समुद्रतीराणि; K₃. 4 D₃. 6 'तीर्थानि; B₃ 'तीर्थेन. — °) B₃ om. 3^b. Ś₁ G₁ T₃ (before corr.) 'धाधिप.

4 °) K₃ Dn D₄. 6 G₄ तत्र (for यत्र). — °) K₃ तत्रा; D₁ अत्रा (for यत्रा). T₃ G₃. 6 वै (for ३पि). — °) D₁. 3 देवाणांपि युधिष्ठिर.

5 °) T G₃ सन्निभिः; G₁ भ्रातृभिः; G₄ शत्रुभिः. D₁. 3 नु सदा युद्धं; T₃ G₃ सुसुखा युक्तं; G₄ सोमपायुक्तं. — °) D₁. 3

C. 3 11000
B 3 114 6
K. 3 115 6

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुमिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्मयीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपमिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्भुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११

8 याज्ञि (G₄ M^१ जी) यं (for यज्ञि यं). K₃. 4 D₁. 8 गिरि-
शोभनम्; B₂ सुत्तमम्. — °) Śī K₁. 8 D₂ T₂ G₂. 8
मीर्थम् (for तीरम्). T₁ G₁ आसाद्य (for एतद्धि). — °) Śī K₁. 8 देव (for द्विज).

6 °) K₁ B₂ Dn D₄. 6 समानं; K₃ अनेन; K₄ समेत
(sup. lin. as in text); B₂. 4 De सुभेन; D₁. 8 संमितं;
D₂ सोमेन (for समेन). — °) K₁. 8. 4 Dn₂ D₁. 4. 6 T₁
यथा (for पथा). — °) De D₂ यत्र. Śī K B₁ D₂. 8
देवर्षयो; T₁ G₁ M^१ चैवर्षयो; G₂. 4 एवर्षयो (for वै ऋ).

7 °) Śī K₁-3 D₁-3 आलुं; K₂ M^१ हत्वा; B₁ अदात्;
B₂ m. 8. 4 De आर्द्र; D₂ अश्वं; M₂ रौद्रं (for रुद्रः). G₂
पशुर (for पशुं). B₂ am Dn D₄. 6 पशुमाशाय राजेन्द्र.
— °) B₂. 8 De ममेति (for डयमिति).

8 °) Śī K₁. 8 हृते; K₂ De D₂ हृते (for हृते). K₃
B₂ T G₂ ततो (for तदा). — °) Śī वरी; K₂ न सः; B
Dn D₁. 4. 6 T₂ G₂ वशी; (B₂ जी); T₁ G₁. 8. 4 M₁ मा
धर्म्यान्नी (G₄ द्वि) नवाः पथः.

9 Śī om. from अस्तुवन् up to 'यानेन (in 10^b).
— °) K₁. 8 De Dn₂ as D₁. 8 T₁ G₂ हृष्टा; K₃ रष्टा;
D₂. 8 रष्टा (for हृष्ट्या). B₂ मानयित्वा तर्पयांचक्रिरे. D₁. 8
सुराः (for तदा). — After 9, D₂ ins.:

559* एष ते रुद्र भागो वै मा नो यश्मिमं जहि ।

अयं ते पशुरिष्येवमुचुर्देवाः समागताः ।

10 °) Śī om. up to 'यानेन (cf. v.l. 9). Śī संभ-
वान् (for जग्मिवान्). — °) K₂ B₂-4 Dn D₄-6 T₂ G₂. 4
तत्र (for अत्र). T₂ G₂. 4 M₂ [अनुवंशं].

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।

देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुषैव प्रकाशते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैतरणीं सर्वं पाण्डवाद्भौपदी तथा ।

अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।

मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४

सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।

वैखानसानां जपतामेव शब्दो महात्मनाम् ॥ १५

लोमश उवाच ।

त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

12 D₂ om. from 12 up to 3. 118. 15^c; the MS.
is generally ignored hereafter up to the end of the
lacuna. — °) B₂ अनु (for अत्र). B₂. 8 De S
(except T₂ G₂) उप (for अत्र). B₂ स्पृशति (for स्पृ).
Śī K B₁ D₂ इमां सुश्रुत्वा (K₁ सुस्तुत्वा; K₂ संस्तुत्वा; K₄ B₁
गायन्त्या) यो (K₂ वै) गाथां तत्रो (K₂. 4 D₂ अत्रो; B₁ यत्रो).
पस्पृशते नरः; D₁. 8 इमां गायति यो गाथामपः संस्पृशते तु यः.
— °) D₂ सिद्धि (for पन्थाश्च). Śī D₂ देवयानस्य पन्थाः
स्यात्; K₂ देवयाने पथं प्यास्यात् (sic); B₂. 8 Dn D₄. 6 T₂
G₂ देवयानोस्य पन्थाश्च. — °) B₁. 8 De Dn D₄. 6 T₂ G₂
चक्षुषाभिः; B₂. 4 ज्ञातिः; T₁ 'यो वै (for 'क्षिप्त). Śī K
प्रवर्तते; D₁ प्रवर्धते; G₂. 4 प्रजायते.

14 G₁ (hapl.) om. 14^a-16^b. — °) K₁ B₂-4 Dn
D₄. 6 T₂ G₂ [इ]ह (for [ए]व). B Dn D₄. 6 T₂ G₂
विश्विद् (B₁ सलिलं) (for भगवन्). — °) K₂. 4 D₁. 8
नद्यामस्यां (by transp.), De तस्यां नद्यां. N T₂ G₂ 'बलात्
(for 'जन). — °) D₁. 8 T₁ M₁ अद्य (for अस्मि). M₂
विषयादस्मात् (for अस्मि विषयाद्). — °) M₁ अपेतान्;
M₂ अपेतं (for अपेतः).

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — °) ≈ 3. 129. 19^c.
T₁ G₂. 4 M₁ प्रपश्यामः. — °) Śī K B₁ De D₂ भगवन्स्य
(for तव सुव्रत).

16 G₁ om. 16^b (cf. v.l. 14). — °) Śī K B₁. 4
De D₂ त्रिषाङ्गमेः (K₂ 'मि); D₂ त्रिषति वै. — °) T₁
G₁. 8 M₁ श्रुणोमि. Śī K₂ B₁ D₁ एतं; K₂ एवं; G₁ एष;
M एतत् (for एतं). — °) Śī यस्य; K₂ यास्य; B₁. 4 आस्य;

यत्र ध्वनिं मृणोष्येनं तूष्णीमास्त्व विशां पते ॥ १६
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्देवा कश्यपाय महान्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
 अवासीदक्ष कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेभ्यरमिदं प्रभुम् ॥ १९
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदांतुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयांश्चूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१

Do आसीद् (for आस्त्व). D₁ s तूष्णीं स्थित्यंति संप्रति.

17 ^a) K₁ s B₁ s. 4. Dn D₂ s. 4. 6 M विष्यं; D₁ G₂ सर्वं (for रम्यं). — ^a) B₂-4 Dn D₁ s. 4. 6 राजेन्द्र; T G धर्मात्मा (for कौन्तेय).

18 ^a) K₁ s अस्मिन्; K₂ B₁ D₂ तस्मिन् (for यस्मिन्).
 Ś₁ K₂ s. 4. D₁ s. 6 तदा (for हि भूर). G₁ भद्रात्मा (for
 भूर्देवा). — ^b) Ś₁ B₁ D₁ S काश्यपाय. — ^c) Ś₁ K₂ D₂
 दक्षिणा भू; K₁ s B₂ Dn D₂-6 'णार्थे; K₂ 'णाभूत्; B₂
 'णार्थ (for 'णा वै).

19 ^a) Ś₁ D₁ s. 6 अथा; K₁ अत्रा (for अवा).
 — ^b) D₂ वसुंधरा; T₁ G₁ स्वयंभुवा (for मही तदा). — ^c)
 D₁ कुपिता राजन् (for चापि कुपिता). T₂ G₂-4 M वाचा
 (for चापि). T₁ G₁ मही तदा तु कुपिता. — ^d) D₁ s M
 वचः (for प्रभुम्). T₁ G₁ वाचोवाच स्वयंभुवं.

20 ^a) Ś₁ K₁ s M मा (for मां). D₁ s न च मामद्य
 भगवन्. — After 20, M ins.:

560* हृत्वेवमुक्त्वा पृथिवी जगाम च रसातलम् ।

निममज्ज कुरुश्रेष्ठ याव्यमानापि भारत ।

21 ^a) Ś₁ अवनीदं तु तां दृष्ट्वा; K₂ तां दृष्ट्वा चावसीदन्तीं;
 Do सीदन्तीं तां तु तां दृष्ट्वा. — ^b) Do Dn₂ ns D₂ S (except
 G₂) काश्यपो.

22 ^a) K₂ तप्यमानस्य (for तपसा तस्य). K₁ s B₂
 पार्थिव (for पाण्डव). — ^a) B Dn D₂ s. 6 उच्यते (for
 उग्मज्ज्य). S उगृह्यसलिला (for उग्मज्ज्य सलिलात्). Do
 बलिता (for सलिलात्). — ^c) Ś₁ K₂ T₂ G₂-4 M 'भूता
 (for 'रूपा). K₁ s तदा (for स्थिता). Do D₂ [अ]भवत्
 (for बभौ). T₁ G₁ सैषानीव (T₁ सैषा राजन्) प्रकाशते
 (cf. 23^a).

ततः प्रसक्ता पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्देदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २३
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
 स्पृष्ट्वा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
 अग्निमित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नामिः ।
 एवं भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

23 ^a) G₁ प्रकाशते च ते राजन् (for ^a). Ś₁ K₂ s D₂
 ततो बभूव सा वेदी सैषा (Ś₁ क्षेपा) राजम्प्रकाशते. — ^a) Do
 आरोहेमां; D₁ s प्रारोहस्य; S (except G₁) आरोहात्र (for
 आरुह्यात्र). — ^c) S (except M₂) एवं (for वै). — After
 23, N (except D₂; D₂ missing) ins.:

561* सैषा सागरमावाच राजन्वेदी समाश्रिता ।

एतामाख्या भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ।

[(L. 1) K₂ प्रकाशते; D₁ s समाश्रिता (for 'श्रिता).
 — (L. 2) Ś₁ K₂ s D₁ s आरोह; B आरुह; De आह (for
 आरुह). Do त्वमेकं भरतर्षभ (for the posterior half).]

24 ^a) Ś₁ K यदा (for यथा). Ś₁ K₂ B₁ Do T₁ M₁
 एताम् (for एताम्). K₂ 'रोष्यसि; Dn D₂ s 'रोहसे (for
 रोक्ष्यसे). K₂ [इ]ह; K₂ न; T G₂ s. 6 [S]त्र (for ऽत्र). — ^a)
 M सत्रेण (for मर्त्येन). S (except M₂) पुनः (for ततः).
 — ^c) K₁ s Do वेदी; some S MSS. वेदिः (for वेदी).
 — After 24, Dn D₁ s. 6 (marg.) ins.:

562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।

सांनिध्यं कुरु देवेना सागरे लवणाग्निमसि ।

[(L. 1) D₁ s सर्व- (for the second नमो).]

In D₁ s, 562* is followed by 563*, which in its
 turn is followed in D₂ by 25^{cd}.

25 D₁ om. 25, D₂ om. 25^{ab}. — ^b) T G₁ s. 4
 रेतस्य (for रेतस). Ś₁ K₁ s. 4 Do त्वमृतस्यास्य; T G₁ s. 4
 अस्य भूमिश्च (G₁ 'मि च); G₂ त्वमृतस्यैव; M₂ त्वममृतस्यास्य
 (for त्वममृतस्य). — D₂ rounds 25^{cd} after 563*. — ^a)
 K₂ सत्यवाक्यं नरेन्द्र; G₁ पाण्डवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्य).
 — ^c) Ś₁ B₁ ततो वेदी (for वेदीमिमां). — K₁ s B Do
 Dn D₂ s T₂ (marg. sec. m) G₂ ins. after 25: D₁ s,

C. 3. 11021
 B. 3. 114. 27
 K. 3. 115. 25

C. 3. 11021
B. 3. 114. 27
K. 3. 115. 28

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरौह ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृतस्वस्त्यनो महात्मा

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

रः सागरगामगच्छत् ।

कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं

महेन्द्रमासाद्य निशाद्युवास ॥ २६

११५

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र ताम्रपित्तैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।

तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १

लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।

भृगूनञ्जिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २

तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३

कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।

तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।

प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

after 562* :

563* अग्निश्च ते योनिरिहा च देहो

रेतोश्चा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।

एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहेन पतिं नदीनाम् ।

अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः । [5]

कुशाग्रोणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ।

[(L. 1) De इहां च देहे (for इहा च देहो). B1 corrupt;

D1. १ अग्निश्च तेजस्तन देव देहे. — (L. 2) D1. १ T2 G2

विष्णुर् (for विष्णोर्). — D1. १ ins. after line 2 :

564* धृतबर्हिर्धृतयोनिरस्त्वगर्हो

स तेषां वै पयसां संनिधानम् ।

— (L. 3) D1. १ एतद् भुवन् (for एवं भुवन्-
त्ववाक्यं च राजन्. — (L. 4) B1. १ De गाहस्व (for गाहेन).

— After line 4, D2 ins. :

565* आ जन्मशतमाह्लाद्यत्पापं कुरुने नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः क्षात्वा तु लवणाभ्रभिः ।

— (L. 6) K1. १ औरव्य (for कौन्तेय).]

— After 563', D2 reads 25^{cd}.

26 °) K2 प्रीतमनामगच्छत्; B1 सागरमाजगाम; D2

D4 मभ्यगच्छत्; D2 D6 मभ्यगच्छत्; D1. १ मारामसं

(for गामगच्छत्). — °) B4 T1 G1 M1 तु (for च).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K2 T2 G M1 आरण्य.

— Sub-parvan : B1. १. ६ G1 तीर्थयात्रा. K B2 D2

Dn1. n2 D1-6 (all om. sub-parvan name) mention
only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or
both) : Dn1 113; Dn2 114 (as in text); Dn3 S 115
(M2 117); D1 119. — Śloka no. : Dn 30; D1 31.

115

✱ This adhy. is missing in D2 (cf. v.l. 3. 114.
12); the MS. is generally ignored here.

1 °) T G M1 [ए]वम् (G1. ६ [ए]कम्) (for ताम्).
Ś1 स उपित्वा च तत्रैकां; D1. १ स च तत्रोपितो वीरो.

2 °) Ś1 K2 B1 D2 T1 चापि; K2 स्वस्य; B2. १ De Dn
D1. ६ तस्य (for चाप्य). — T1 om. 2^{cd}. — °) B
Dn1. n2 D2. ६ G1 वसिष्ठान्. G2 वासिष्ठान्काश्यपांस्तथा.

3 °) D1. १ तत्र; T1 G1 धीरम्; T2 G2-4 विप्रम् (for
वीरम्). — °) D1. १ स पप्रच्छ (for अपृच्छत्).

4 °) K2 B2 Dn D1. १. ६. ६ T1 G1. १ तु (for नु).
K1-2 De D2 तापसानां कदा (K1. १ यदा) रामो. — °) K1. १ D2 भगवन्; K2 D2 D6 भगवान् (for तापसान्).
— T2 om. (hapl.) 4^{c-5^d}. — °) D1. १ M तमहं तपसा
शुक्.

5 T2 om. 5 (cf. v.l. 4). — °) Ś1 आयानेवापि; K1. १
आयानेवासि; K2 अयञ्निवास्; D1. १. १ S (except G2; T2
om.) आ(D1 अ)यनेवासि. — °) K1. १ च त्वयि (by
transp.), B2 त्वयि हि. — °) Ś1 K2 त्वा (for त्वां).

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवाननुगतो वीरं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
 स भवान्कथयत्वैतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
 आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८
 अकृतव्रण उवाच ।
 कन्यकुञ्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
 गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
 वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
 ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ १०
 तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ११

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
 न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता वयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३
 ऋचीक उवाच ।
 एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४
 अकृतव्रण उवाच ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
 एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
 गङ्गायां कन्यकुञ्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

C. 3. 10153
 B. 3. 115. 28
 K. 3. 115. 28

6 K₃ D₈ om. 6^{ab}. — °) Ś₁ K₄ चतुर्दश्यामष्टम्यां वा (K₄ 'श्यां तथाष्टम्यां). — °) Ś₁ K₄ इतो रजण्यां पंचम्यां. — °) B De Dn D₄₋₆ शब्द (for च). — After 6, Ś₁ K De D₁. s. 4-8 ins. :

566* तत्र ब्रह्मवि रामं स्वं कृष्णाजिनजटाधरम् ।

7 °) Ś₁ K B₁ नित्यं; B₂. s De Dn D₄₋₆ T₁ (after corr.) G₃ रामं (for वीरं).

8 °) Ś₁ K₄ T₁ G₁ भगवान् (for स भवान्). B₄ Dn D₈ G₃ [अ]थ (for [ए]तद्). — °) K₁₋₃ D₈ धानिताः (for निर्जिताः). — °) Ś₁ K₄ शूराः (for सर्वे). — After 8, K₁. s B De Dn D₄. s G₃ ins. a passage given in App. I (No. 15).

9 °) K₂ B₁. s De कान्यकुञ्जे; D₈ S कन्या. — After 9^{ab}, B₁ De ins. :

567* कुशिकस्यात्मजो राजजज्ञे वंशममुज्ज्वलः ।

— °) Ś₁ B₁. s Dn D₄. s G₃ M₁ ह (for सः).

10 °) B₁ transp. तस्य and वसतः. s B₂ कन्या (for तस्य). K₄ वने च वसतो जज्ञे; D₁. s G₁ वने निवसतस्य. — °) Ś₁ K B₁. s De D₄ (by transp.) जज्ञे कन्या (K₄ कन्या तस्य); B₂ जज्ञे तस्य; G₁ कन्यासीद्; G₂. s कन्याभूद्. B₁. s D₁. s S [अ]प्सरोपमा (for [अ]प्सरःसमा). — After 10^{ab}, B₄ ins. :

568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणासहस्री भुवि ।

— °) K₄ तु; D₈ S वै (for च). — °) T₂ G₂. s पार्थिव (for भारत).

11 °) Ś₁ K₄ B₁ स (B₁ च) राजर्षिर्; K₁₋₃ B₂₋₄ D (D₈ missing) ततो गाधिर्; T₂ G₂. s ततो राजन् (for ततो राजा). — °) K₁. s ब्रह्मणं (for ब्राह्मणं). K₁₋₃ B₂ De D₈ तपति स्थितं (for संशितं). Ś₁ K₄ गाधिर्ब्राह्मणसत्तमं. — °) K₁. s विवितं (for उचितं). — °) K₁. s पूर्ववत् (for पूर्वैर्यत्). D₁. s यत्पूर्वैः संप्रकीर्तितं.

12 Cf. 5. 104. 26, 114. 5, 117. 5; etc. — °) S पांडुराणां (for पाण्डु). K De D₁. s. s शुभ्राणां (K₃ शुभ्रानां; De D₁. s हयानां) चंद्रवर्चसां. — °) D₁. s सहस्रं शुल्कमित्येतद्विद्धि स्वं हि द्विजोत्तम.

13 °) Ś₁ तत्तथा; K₁ तच्चापि (for न चापि). — °) K₁ [अ]श्वेयं; B Dn D₄. s T₂ G₂ M₁ चैव (for वयं).

14 °) S पांडुराणां. — °) D₁. s. s T₂ G₂₋₄ [अ]स्तु (D₁. s हि) ते सुता (for सुतास्तु ते).

15 S om. the ref. — °) Ś₁ D₈ तं तथा; K₁₋₃ तत्तथा (for तथेति). — °) S (except G₁) पांडुराणां. — °) Dn प्रनिरी (!); D₁. s संप्ररी; T₁ शीयतां मम (for मे प्ररी).

16 °) K₁. s सहस्राणि; De सहस्रं ते (for सहस्रं वै).

17 °) B De D₈ G₂ कान्य; T G₁. s कन्या (for '). — °) Ś₁ K₁. s D₄. s गाधिसुतां. B₂₋₄ De Dn

C. 3. 10153
B. 3. 115. 29
K. 3. 116. 29

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्वासन्सुरास्तदा ।
लब्ध्वा ह्यसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ १७
धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमध्यया ॥ १८
तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणांचितम् ।
अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्यतुस्तदा ॥ २०
ततः क्षुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत्
वरं दृणीष्व सुभगे दाता ब्रह्मि तवेप्सितम् ॥ २१
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।

D₁. ० G₄ चाक्षै (for तक्षै). — ^d) K₃ कन्याः; T₁ प्रीत्याश्च;
M₂ कन्याश्च (for जन्याश्च). K₃ om. from चासन् up to
'सहस्रं तु (in 17°). K₁. २ B₁ D₂ सुरस्यैः; T₂ G₃ सुना-
स्तदा (for सुरास्तदा). K₄ D₁ कन्यां तां च (D₁ प्रादात्)
सुरस्यैः; G₂ तदा कन्यां नृपोत्तम. — ^e) K₁. २. ४ D₁ दत्ता;
D₂ दत्ता; T₁. २ (before corr.) G₁. २. ४ M₁ लब्धे (for
लब्ध्वा). K₁. ४ D₁. २. २ T₁ G₁ M तत्; B₂ D₂ T₂ G₂-
४ च (for तु). — ^f) K₁. २ T₂ G₁. २ तां (for तान्). K₁. २. ४
D₁. २ [अभ्यर्च्यै (for दृष्ट्वा). D₁. २ सुतं ययौ (for दिवौ).]
— After 17, T₂ G₂-4 ins..

569* विष्णवं परमं जग्मुस्तमेव विधिं संस्तुवन् ।

19 ^b) D₁. २ सभायौ मुनिपुंगवः. — ^c) D₂ मुनिं
(for भृगुं). — ^d) B₂ Dn D₄. ० ह (for च).

20 ^a) S (except G₁) समासीनं. — ^b) G₂. ४ भृगुं
(for गुरुं). D₂ सुरासुरं. — ^c) D₂ D₁ G₂ अर्चयित्वा क्षुपां
(D₂ भ्युपां).

21 ^a) K₁. २. ४ विप्रभिः (for भगवान्). — ^b) K₂
प्रहृष्टं; D₁. २ M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टो). K₁. २ वाक्यम्; D₂
T₁ गुरुः; T₂ G₂ मुनिद् (for भृगुर).

22 ^a) K₁. २ B₁ D₂ T G तु; K₄ च (for वै). K₁. २. ४
D₁. २ प्रचोदं (for प्रसादं). K D₂ सा वरं वरयामास.
— ^b) Ś₁ K₁. ४ भृगुं तं; K₂ D₂ D₃ गुरुं तं (by transp.).
— ^c) T G वै (for च). Ś₁ K B₁ D₁. २. २ ददौ तच्च स
(Ś₁ K₂ तच्छास्य; B₁ तं च स; D₁. २ तच्छाधि) भारत.

23 Ś₁ K D₂ T G₂. ४ om. the ref. (K₂ ins. it in
marg. sec. m.). — ^c) Ś₁ K₁ आक्षिप्यतां; K₂ गेथाः; K₃
T G₁. २ M₂ गेथाः; K₄ D₁. २ गतां; D₂ D₁. २ D₂ गेथाः.

आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२
भृगुरुवाच ।

ऋतौ त्वं चैव माता च क्षाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गते पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं क्षुषाम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।

— ^d) B₂-4 उद्धरं. — After 23, K₁. २ B D₂ Dn D₄. ०
T₂ (marg. sec. m.) G₂ ins.:

570* चरुहयमित्रं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।

विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।

प्राप्तिस्तथैव प्रयत्नेन तेत्युक्तवादशेन गतः ।

[(L. 1) K₂ D₂ तवैव (for तवैव). — (L. 2) D₂ त्वया
(for मया). — (L. 3) D₂ च (for the second प्र-), and
श्वशुरं (for तेलुं).]

24 ^a) D₂ आलिगनं. Ś₁ D₂ G₂ तु तं राजन्; K₁ B
D₂ Dn D₄. ० T G₂ चरौ चैव (B₁ T₁ राजन्); D₁. २ तु राजेन्द्र
(for तु ते राजन्). — ^b) Ś₁ K₁. २ B₂-4 Dn D₄. ० T₂ G₂
ते; G₁ तु; G₄ सं (for स्म). — ^c) Ś₁ तं स्म; K₂ तवैव; D₂
T₂ G₂. २ तच्च (for तं च). — K₂ B D₂ Dn D₄. ० subst.
for 24^{cd} (B₁. २ ins. after 24):

571* ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ।

25 Ś₁ om. 25^{ab}. — After 25^{ab}, K₁. २ B D₂ Dn
D₄. ० T₂ (marg. sec. m.) G₂ ins.:

572* उपयुक्तश्चरभद्रे वृक्षे आलिङ्गनं कृतम् ।

धिपरीतेन ते सुभूमौत्रा चैवासि बद्धिता ।

[(L. 1) D₂ मन्त्रा (for भद्रे). — (L. 2) Dn₂ D₄. ० T₂
G₂ सुभु; D₂ भद्रे (for सुभूर).]

— B₂ om. 25^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. २ क्षत्रवृत्तो वै (K₁ 'लौ');
K₂ क्षात्रवृत्तिर्वै; D₁. २ क्षत्रियमतिस्.

27 ^b) T₂ G₂-4 तु; M₁ वा (for सा). — ^c) Ś₁ K₁. २
तारक (for ईरक). — ^d) K₁. २ मम (for कामं). K₂. २
पुत्रो (for वीत्रो). T₁ भविष्यति (for भवेदिति).

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

अकृतव्रण उवाच ।

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवाभियमाद्रक्षमानयत् ॥ १
स प्रसेनजितं राजन्नाधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥
रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।

आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४
फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुकां स्नातुमगमत्कदाचिभियतव्रता ॥ ५
सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।

C. 3. 10176
B. 3. 116. 6
K. 3. 117. 6

28 After 28^b, 8 ins.:

573* कालं प्रतीक्ष्य तं गर्भं धारयामास यक्षतः ।
— ^a) Dn Ds. ६ जज्ञे सा (by transp.). — ^a) T₁ G₁
यशसा; T₂ G₂-४ तप (for वर्च). —

29 ^b) T₁ G₁ 'ध्ययने रतः (for 'ध्ययनेन वै). B₂-4
De Dn Ds. ६ T₂ G₂. ३ च (for चै). — ^a) B₂-4 De G₁
अभ्यव' (for अत्यव'). D₁. ३ तोषयामास पाण्डव.

30 ^a) B₁ तस्य; D₂ तं च (for तं तु). — ^b) M₂ प्रत्य-
गाव्. — D₁ om. 30^{ed}. — ^c) Dn₂ T₂ G₂. ३ शास्त्राणि
(for चा). — ^d) Ś₁ 'वर्चसः; K₄ D₂ 'दर्शनं; B₁. ३ 'तेजसः.

Q-lophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ T₂ G₂-4 M
आरण्य. — Sub-parvan: K₂ B₁. ३. 4 De Dn D₁. ३. 4-6 (all
om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यान;
K₄ B₂ D₂, likewise, only लोमहन्तीधेयात्रा (followed by
कार्तवीर्योपाख्यान in B₂ D₂). — Adhy. name: T₁ G₁
जामदग्न्य (G₁ 'ग्नि') चरितं. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dn₁ 114; Dn₂ 115 (as in text); Dn₃ 8
116 (M₂ 118); D₁ 120. — Śloka no.: Dn 46;
D₁ 32.

116

12 This adhy. is missing in D₂ (cf. v.l. 3. 114.

12); the MS. is generally ignored here.

1 ^a) B₂. 4 De Dn₁. n₂ D₂. ६ ततो वेदान्; T₁ महा-
तेजा (for ततो वेदान्). — After 1, K₄ D₁. ३ ins.:

574* तं तप्यमानं ब्रह्मर्षिभूषुर्देवाः सचामवाः ।

किमर्थं तप्यसे ब्रह्मर्षकः कामः प्राधितस्तव ।

एवमुक्तः प्रयुवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तमः ।

स्वर्गोहोस्तपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाश्रयाः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तदा देवास्तस्युचिरे । [5]

नासततेर्भवेल्लोकः कृत्वा धर्मशान्तायपि ।

स श्रुत्वा वचनं तेषां त्रिदशानां कुरुद्वह ।

[(L. 5) D₂ ब्रह्मर्षिणैवमुक्तं तु पुनरुक्तुर्देवीकमः. — (L. 6)
D₂ ब्रह्मर्षे नानपत्यस्य लोकाः मंतीह चाक्षयाः.]

2 ^b) K₁. ६ B₁ D₁. ३ S (except G₁ M₁) अभि' (for
अधि'). — B₁ om. (hapl.) 2^{ed}. — ^a) Ś₁ K₁. ३ नृप
(for नृपः).

3 ^a) D₁. ३ अथ; G₁ चापि (for त्वथ). K₄ रेणुकां तु
समामाद्य. — ^c) D₁. ३ आश्रमे स (for 'मस्थव').

4 ^a) S (except G₄) तस्यां (for तस्याः). — ^c) T
G₂-4 च (for तु).

7 ^b) D₁. ३ S (except T₂ G₂) हेम' (for पद्म'). — ^c)
K₂. 4 G₂ M₁ ऋद्धिमत्तं.

8 ^a) B₂ Dn D₂. ६ च (for तु). Ś₁ K₂ वै तस्मात्;
K₄ S सा तस्मिन्; Dn₂ (by transp.) तस्मात्तया. D₁. ३ व्यभि-

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तार्चनम् ॥ २०
प्रमथ्य चाश्रमात्समाद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महादुमान् ॥ २१
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोह्यतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२
स मनुवृशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
तस्मात् युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
सहस्रसंमितान्नाजन्मगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४
अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवत् ॥ २५
ते तं जग्मुर्महावीर्यमयुष्यन्तं तपस्विनम् ।
असकुद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
घातयित्वा शरैर्जग्मुर्वथागतमर्दिमां ॥ २७
अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवृशं गतम् ।
अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

C. 3. 10200
B. 3. 116. 29
K. 3. 117. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६

पश्चात् सहाचर्यत्; K₂ De ऋषिभार्यो तमर्चं (De समापं)यत्;
D₁ ३ सभार्यो मुनिरचर्यत्; T₂ G₂ ऋषिभोवात्समार्यं. — °)
K₁ बाहुमदं; T₂ G₂ ४ युद्धमनमो मत्तो. — °) K₂ ४ Dn₂
D₁ २. ४. ६ अथ; T₂ G₂—४ तद् (for तथा). Ś₁ अर्चनत्;
K₂ T₂ G₂—४ M अर्चनां (for अर्चनम्). T₁ नाभ्यनन्दत
भारत.

21 °) T₁ प्रगृह्य; T₂ G₂—४ प्रमत्तश्च (for प्रमथ्य). Ś₁
आश्रमात्; M₂ चार्चनां (for चाश्रमात्). G₁ तं पूजां कार्त्त-
वीर्यो. — °) Ś₁ K₁ ३ कामधेन्वात्; K₂ होमधेनुर्; K₂ B De
Dn D₂ ४—६ होमधेनोत्; D₁ T₁ होमधेनुं. K₂ महा; K₂
B₂ Dn D₂ ४. ६ तथा; De S ततो; D₁ यथा (for तदा).
— °) K₁ ३ 'हुमम् (for 'हुमान्).

22 °) D₁ ३ T₂ G₂—४ M₂ तमां (for तदा). — °)
B De Dn D₂ ६ G₂ रोह्यतीं (for रोहू). D₁ ३ तथाविधं
तु तं दृष्ट्वा.

23 °) K₁ ४ B₂ ४ Dn D₂ ६ मृत्युं (for मनुवृ). K₂
B₂—४ Dn D₂ ६ आपन्नं (for आपन्नः). — °) Ś₁ संगम्य;
K₂ संक्रम्य (for वि). G₁ स्वयं च कार्तवीर्यस्य. — °) G₁
भार्गवः (for महात्मा).

24 K₁ ३ B₂—४ De Dn D₂ ६ T₂ (marg.) G₂ ins.
after 24: B₁, after 24^{ab}:

577* अभिशूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मेण ।

B₂ cont.:

578* आगत्य कर्म तपिन्ने निवेद्य गतवाहनम् ।

25 °) D₁ ३ च (for [अ]य). — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३
तदा राजन् (for विना रामं).

26 °) De तं ते जग्मुर्महावीर्या.

27 °) Ś₁ K₂ पातं; K₁ २. ४ B De Dn D₂—६ M₂
पीडं; T₂ G₂ सादं (for घातं). Ś₁ D₁ ३ क्षुमा (for
जग्मुर्). — °) M 'दम (for 'दमात्). Ś₁ D₁ ३ जग्मुर्वै-
नागता मृप (Ś₁ 'पातः). — After 27, B₂ ins. a colophon.

28 °) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३. ४ De Dn₂ ns D₂ ६ T₁ वै
तेषु (for चैतेषु). — °) D₁ ३ मृते (for गते).

29 °) K₂ D₁ ३ तदा (for तथा). — °) Ś₁ K₂ ४
अनागमं; K₁ D₁ ३ S (except M₁) अतर्हं (for अनं).
Ś₁ K D₂ महात्मानं (for तथा).

Colophon om. in K₂ B₂ D₂. G₂ broken. — Major
parvan: Ś₁ K₁ ३ D₂ T G₂ ३ M₁ आरण्य. — Sub-
parvan: Ś₁ K (K₂ om.) B (B₂ om.) De Dn₁ ns
D₂—६ (all om. sub-parvan name) mention only
कार्तवीर्यो (B₁ 'वीर्यवधो)पाख्यानं; D₁, likewise, only को-
मशतीर्थेयाग्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान. — Adhy.
name: T₁ जमदग्निवधः; G₁ जामदग्न्यचरितं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn₂ 116 (as in text);
Dn₂ 8 (G₂ broken) 117 (M₂ 119); D₁ 121.
— Śloka no.: Dn 29; D₁ 33.

117

117 This adhy. is missing in D₂ (cf. v.l. 3. F14.
12); the MS. is generally ignored here.

4 °) K₂ महत्सु च; D₁ ३ सुमूर्धनः (for सुहृत्सु च).
Ś₁ K₁ ३ वा (for च). — °) T G₂—४ तानं (for एकं).
K₂ D₁ ३ गतत्रयाः; B₂am नराधमाः (for [अ]नपत्रयाः).

११७

राम उवाच ।

ममापराधाच्चैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
 कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
 धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
 मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २
 किं नु तेन कृतं पापं यैर्मवांस्तपसि स्थितः ।
 अयुष्यमानो बृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
 किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
 अयुष्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४
 अकूलव्रण उवाच ।
 विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृक्षत्रे महातपाः ॥ ५
 ददाह पितरं चाम्नौ रामः परपुरंजयः ।
 प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६

५ N T₁ om. the ref. — °) Ś₁ विलाप्यैवं; K₁. s B
 Do Dn D₄-s T₂ G₂ काल'. K₁ सु. D₂ तु (for स).
 — °) T₂ (before corr.) G₂ बहुना विधिवच्च. — °) Ś₁
 damaged. K D₂. s परंतपः (K₄ D₂ तप) (for महातपाः).

६ °) T₁ G₂ M तेषां (for चापि). — °) S चासकृत्
 (for भारत).

७ Ś₁ damaged. — °) K₂. s B₁. s M₂ स क्रुद्धो; M₁
 क्रुद्धोति (for संक्रुद्धो). T G भार्गवः; M₁ बलवाच् (for
 उत्तिबलः). B₂. s Dn D₄. s संख्ये; B₂ यातः (for शूरः).
 — °) K₄ Dc D₁. s एवांतको; M₁ एको महाबलः; M₂
 एकांतको.

८ Ś₁ damaged. — °) T₁ G₁ तांज्ञैवा' (for तेषां चा').
 K D₁. s. s M तेषां ये चानुगाः (M₂ येनुगताः) केचित्.
 — °) K₁. s अपाच्युद्गन्; K₂ उपाच्युद्गन्; Dc अथाच्यु; D₁. s
 T₂ G₂ M अथाच्यु; D₂ अच्युद्गीत (for अथाच्यु). — °) Do
 रामः परपुरंजयः; M रामः शस्त्रभृतां वरः.

९ Ś₁ damaged. — °) K₁. s D₂ ततः; K₂ Do विभ्रुः;
 D₂ प्रभो; T₂ G₂ पुनः (for प्रभुः). — °) B₁. s. s Do
 रुचिरैः; B₂ D₄-s रौचिराच् (for रुचिरः). — Cf. Suk-
 thankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandar-*

संक्रुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
 जम्बिवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
 तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 तांश्च सर्वानवामृद्वाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
 स तेषु तर्पयामास पितृभृगुकुलोद्भवः ।
 साक्षाद्दर्शं चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११
 वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।
 दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
 व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ १३

kar Or. Res. Inst., vol. 18 (1936), p. 24.

१० Ś₁ damaged. — °) K₂ Dn D₁. s. 4-8 भृगुन्
 (for पितृन्). K₂. s Do D₂ भृगुकुलोद्भवः; T G कुलुकुलोद्भवः.
 — °) K₂. s (marg. sec. m.) B₁ D₁. s T₂ G₁-s चार्चीकं;
 K₂ चार्चाकं; B₂ चार्चाकं (for चर्चीकं). — °) B₂ Dn D₄. s
 न्यवेद' (for न्यवार'). K Dc D₂ स च तं प्रत्य (D₂ पर्य)वार';
 B₂ स रामं संन्यवेद'.

११ Ś₁ damaged. — °) K D₂ कस्त्रिजे (for कस्त्रि-
 ग्न्यश्च). B₂ Dn D₄. s प्रः; D₁. s [अ]थ (for च). B₂ Dn
 D₄. s 'वही महीं' (by transp.).

१२ Ś₁ damaged up to 'व्यामा (in °). — °) K₁. s
 T G₂. s M₂ चाप्यदवात्; D₁. s M₁ च प्रवही. — °) Do
 Dn₁ D₄. s S काश्यपाय. — °) B Do T₁ G₁ 'व्यामां तु तां;
 T₂ (before corr.) G₂ 'व्यामयुतां; G₂ व्यायतनं. Cf. Cn:
 व्यायामेति प्रमादपाठः । Cf. — °) Ś₁ K₂ Do T₁ G₁ नरो'
 (for नवो'). D₁. s हिरण्यमी (for विशां पते).

१३ °) B₁. s Do G₁. s M काश्यपस्य. — °) Ś₁ K₂. s
 तु ये (K₂ ते); K₁ D₁. s G₂ तथा (for तदा). — °) K₂
 तेन वै; B₂. s Dn D₄-s G₁ ते तदा (for तेन ते). D₁. s
 व्यभंजत ततो राजन्. — °) Ś₁ K₁. s कं (Ś₁ कां) दवाहनाः.

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महेन्द्रे बैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
बैशांपायन उवाच ।
ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।

दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रह्वः ।
द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चामिभूः ।
महेन्द्र उप्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणावृत्तः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

बैशांपायन उवाच ।
गच्छन्त तीर्थानि महानुभावः
पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।

सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
क्वचित्कचिद्भारत सागरस्य ॥ १
स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः

C. 3. 10215
B. 3. 118. 2
K. 3. 119. 2

14 *) B₁. 3. Do D₂ T₃ (after corr.) G₂. 4. M₁ सं-
(for स). D₂ महीं च तस्मै प्रादाय. — *) B₁ Do₂ D₄. 6
T G₂. 3. M काश्यपाय. D₁. 3. जामदग्न्यो महात्मने. — Ś₁
K B₁. 2. 4. D₂ T₁ ins. after 14th. Do G₁, after 14:
579* तपः सुमहदाख्याय महाबलपराक्रमः ।
— *) K₁. 4. Do₂ D₁ T₂ G₂ M₁ महेन्द्र. — T₁ transp.
महेन्द्रे and वसति (in 4').

15 Before 15, K₁. 2. 4. D₁. 3. ins. अकृतमत्र उ'.
— *) Ś₁ K₁. 1. 4. D₂ अतर्वभः; D₁. 3. लोकविभुतैः.
— *) Ś₁ पुथुना (for पृथिवी). Ś₁ K D₁. 1. 3. च (K₄ D₂
वि) शिला कृत्वा (for चापि विजिता).

16 *) Ś₁ K₁. 3. चतुर्दश्यां (for 'वर्षी'). D₁. 3. चतु-
र्दश्यां ततो रामः. — *) Ś₁ K₁ D₂ 'रमना; K₂. 4. D₁. 3. S
'तपाः (for 'मनाः). — *) B₄ 'जुगं (for 'जुजम्). Ś₁ K
Do D₁. 3. 3. पांडवं च (K₁ 'वांश्च) सहानुगं (K₄ महाभुजं;
D₁. 3. युधिष्ठिरं; D₂ सहानुजं).

17 *) K₄ Do D₁. 1. 3. अभ्यर्च्य (for आनर्च). K₂. 3.
B Dn D₄. 6. G₄ राजेन्द्र. — *) B₁ प्रभुं (for प्रभुः). — *)
K₂. 4. S स च (T₂ G₂-4 हि) तस्मै; D₁. 3. प्राङ्गणानां (for
द्विजानां च).

18 *) K₂ B Dn D₂. 4. 6. अधिरथा जामदग्न्यं स. — *)
Do चापि (for तेन). Ś₁ K₁. 3. च प्रभो; K₂ चामिभूः; B
Dn D₄. 6. चोदितः; Do तेन सः; D₂ वै विशुः (for चामिभूः).
— *) Ś₁ उदित्वा; K₁. 3. उदित्वां (for उच्य तां). D₁. 3.
सामेय च निष्ठावृत्तः. — After 18*, D₁. 3. ins.:

580* महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
धर्मात्मा.

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 3. Dn₂ T G₂-4
M₁ आरण्य. — Sub-parvan : B₄ तीर्थयात्रा. Ś₁ K₁-3
B₁. 3. Do Dn₁. n₂ D₂-6 (all om. sub-parvan name)
mention only कार्तवीर्यो (B₁ 'वीर्यवयो) पाक्यायनः; K₄ D₁,
likewise, only लोमवासीर्ययात्रा, followed by कार्तवीर्य-
वधो (K₄ 'र्यस्यो) पाक्यायनः; and Dn₂ only कार्तवीर्यवध.
To कार्तवीर्योपाख्याय, Ś₁ D₁-3. 3. add समाप्त. — Adhy.
name : B₄ जामदग्न्योपाख्यायनं; T₂ G₂ जामदग्न्यविजयकथनं;
G₁ जामदग्न्यवरितसमाप्तिः. — Adhy. no. (figures, words
or both) : Dn₂ 117 (as in text); Dn₂ 8 118 (M₂
120); D₁ 122. — Śloka no. : Dn 18.

118

✎ D₂ is missing up to 15th (cf. v.l. 3. 114.
12); the M₂ is generally ignored up to 15th.

1 *) K₂ [अ]रण्यानि (for रम्यानि). — *) Ś₁ K₂-4
समाप्ति (for सर्वाणि).

2 *) Ś₁ K₁. 3. 4. D₂ स धर्मराजः सु (K₁ 'राजाभिः;
D₂ 'राजश्च) कः; D₁. 3. समुद्रतीर्थेषु कः. — *) Ś₁ K₁. 3.
T₂ G₂. 6. 'वीर्यैः; K₂ 'वीर्यवान् (for 'वीर्यः). — *) D₁. 3.
समुद्रगाः 'तमाः 'स्नाः. — Do om. 2nd. — *) T₂ G₂. 3. M

C. 3. 10215
B. 3. 118. 2
K. 3. 119. 2

सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः
 संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।
 द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विषाम्ना द्रविडेपु राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्यायधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५
 स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः

कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
 संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
 रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
 तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
 हृष्टः सह आतृभिरर्जुनस्य
 संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
 स तानि तीर्थानि च सागरस्य
 पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
 क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
 शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
 तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
 ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
 तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
 दिदं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
 स तत्र तामय्यधनुर्धरस्य

पारिक्षित. K५ पुत्रपौत्रः (for पाण्डु^२).

3 ^a) Ś1 K1. ३ भावान् (for भावः). — ^b) K५ T1 G५ M३ सुरान्पिपुंश्च (by transp.). B३ पिपुंश्च देवान्.

4 ^a) Ś1 K५ T1 G५ M1 द्रमिडेपु; K1 विडमेषु; G1. ५ M३ द्रमिलेषु. K५ De T G५ M राजा (for राजन्). D३ ततो विनीर्थानि ददर्श पंच. — D३ om. 4^{bcd}. — ^c) K५. ५ D1 परमं पवित्रं; B De Dn D५. ६ च महापवित्रं; D५ च अतीव पुण्यं; M1 च जगाम पुण्यं (for च पवित्रं). — ^d) T३ G५. ५ अन्यानि (for नारी). K५ अथ वाप्यभ्यपश्यन्; D५ अथ समेत्य पश्यन्; T1 G1 अथ चैवाभ्यगच्छन्; T३ G५. ५ अथ सोभ्यगच्छन्; M अत्र (M३ तत्र) चैवाभ्यगच्छन् (for अथ वीरो ददर्श). D1 नाराचतीर्थानि ददर्श पंच.

5 ^a) Ś1 ततो; D३ तथा; T G1. ३. ५ तेषु; M1 तस्य (for तत्र). Ś1 K1. ३. ५ in Des Dn३ D1. ३ G1 अत्र; T३ G५. ५ अथ (for अत्रयः). — ^b) K५. ५ निशम्य. Ś1 K B De Dn D५. ६ T३ G५ नैरै (K1 करैर्) (for परैर्). B Dn D५. ६ अवाक्यं (for अमह्यम्). — ^c) Ś1 K1. ३ D५ संपूजयामास महर्षिसंघान्. — ^d) K५ तनु सदा (sic), K५ M तत्र तदा (for पाण्डुसुतः). B३ च; M३ [उ]प (for स). Ś1 K1. ३ D५ अन्वागतत्रापि महर्षिसंघैः; D1. ३ मुदं परां तत्र स चैव लेभे.

6 K५ om. (hapl.) 6^d-8^a. — ^a) B Dn D1. ३. ५-६ M1 पृथिव्याः (for 'स्याम्').

7 K५ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) T1 G1 द्विजातिमुख्येषु महीपतिः स (= [var.] ३^c). — ^b) Ś1 K५ 'त्तरस्य (for 'त्तमस्य). — After 7, M ins..

581^a ततस्तु कावेरिमनन्ततोवां
 दिव्याश्रमैर्नित्यमुपात्ततोयाम् ।

सहानुजः संप्रविगाह्य पुण्यां
 ननन्द नष्टकमशोकपायः ।

8 K५ om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^b) D५ धन्यानि (for चा^२). K1 निषेव्य (for बहूनि). De D1. ३ राजा; T1 G1 गच्छन् (for राजन्). K५ बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन्. — ^c) K५ T1 G1 राजन् (for गच्छन्). — ^d) S (except G1. ३) शूर्पारकं (T1 'का')रै (for 'रकं').

9 ^a) B३ ततोदधि; De ततोदधेः. K1. ३ B1 D1 T1 G५ M1 किं (for कं). — ^c) T३ (before corr.) G५ ततः (for तप्तं). K1. ३ transp. सुरैः and तपः. Dn D५. ६ अत्र (for यत्र). — ^d) K1 'तमं; B Dn D५. ६ 'परैर् (for 'तमैर्).

10 ^a) Cf. 5^a. K1. ३. ५ D५ तामय्यतपोधनस्य. — ^b)

वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
 ऋचीकपुत्रस्य तपस्विमंधैः
 समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वसूनां वसुधाधिभ्यः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
 भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
 धातुः पितृणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूषणश्च ये चाप्यायतनानि तेषां
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
 तेषूपवासान्विविधानुषोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४

म तेन तीर्थेन तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदीरयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहाजुर्जैर्देवगणान्पितृंश्च ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिषेकम् ।
 समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
 तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव गमश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ समैन्यौ
 युधिष्ठिरं जग्मतुगजमीढम् ॥ १८
 ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

3 102 12
 3 118 19
 3 119 19

K₄ D₈ 'बाहुरध्यां' (for 'पीनबाहुः' — °) K₃ B₂ S आर्चीकं
 (for 'ऋचीक') — °) K₁ 4 'चितां'; K₃ 'श्रितां' (for 'वृतां')
 12 G₄ om 12^{ab} — °) K₃ B De Dn D₄ ६ भव*
 (for 'भग') — °) K₃ पयुस्वपां (for 'पतेरपां') — °)
 T₃ G पार्थः (for 'धातुः') — °) Ś₁ K चापि (for 'चैव')
 D₁ ३ 'सगणाधिपस्य' (for 'सगणस्य चैव')
 13 G₄ om 13^{ab} — °) B₄ Dn पुण्याश्च; De पूज्या*
 (for 'पूज्य'). G₁ [अ]परास (for [अ]मरास्य — °) Ś₁ K
 D₁ ३ ६ तीर्थी (for 'चाप्या')
 14 °) D₁ ३ दानानि (for 'रत्नानि') K₄ S महानुभावः;
 B De Dn D₄ ६ महानि राजा; D₁ ३ तथा द्विजेभ्यः (for
 महा'). — °) Ś₁ K₁-3 D₁ ३ ६ पुण्ये*; K₄ M रम्ये* (for
 सर्वे*). — °) Ś₁ K₁ ३ G₁ च (for 'स') K₃-4 De D₁ ४ ६
 शूर्पारकम्; S (except G₂) शूर्पारकम्. T₃ G₁ ३ आसयाद
 (for 'भाज').

15 °) K S (except G₄ M₂) तीर्थेन (for 'तीर्थेन') T₃
 550

G₂-4 च (for 'तु') — G₄ om 15^{cd} — °) S (G₄ om)
 कथितं (for 'प्र') T₃ G₃ मुवद्भिस् (for 'महद्भिस्') — D₃
 resumes' — °) K₄ D₁-3 च ततो ज* (for 'समुपाज')
 16 D₃ (om hapl) 16^b-17^a — °) B₂ ऋषीश्च
 (for 'पितृ'). — °) G₁ तैश्चापि (for 'ते चापि')

17 D₆ om 17^a (cf v 1 16) — °) Ś₁ K₃ सदाहःसु;
 K₃ D₁ G₄ क्षपाहः स; T₃ G₂ ३ क्षपाहं स (for 'क्षपाहःसु').
 D₃ T₃ G₂-4 तथा; T₁ M ततो* (for 'तदा') — °) Ś₁
 'दस्य'; K₁ ३ 'जीव' (for 'दीप')

18 °) S स (M त) सागते तत्र (for 'तमुग्र') Ś₁ K₂ ३
 D₃ ६ तपो वसंतं (for 'तप') D₁ ३ तमुग्ररूपे तपमि प्रपथं
 — °) D₁ ३ वृष्णिलोकं; T₃ G₃ ३ वृष्णिवीर* (for 'सर्व-
 वृष्णि') D₁ ३ प्रवीरौ (for 'समैन्यौ')

19 °) Ś₁ K₃ सुनीक्षणम्; K₄ निरीक्ष्य (for 'समीक्ष्य').
 — °) Ś₁ K De D₃ ६ 'पंकदिरधान्' (for 'दिग्धगात्रान्').
 — °) T₃ G₃ ३ सुदुःखितां (for 'अनर्हतीं') — °) G₁ ६

C. 3. 10232
B. 3. 118. 19
K. 3. 119. 19

तनादम् ॥ १९

ततः स रामं च जनार्दनं च
कार्ष्णि च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
अन्याश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
भुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
कृष्णे शशंसामरसंजपुत्रम् ॥ २२
श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकुशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संयुधुर्दुर्दशाहं
दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

११९

जनमेजय उवाच ।
प्रभासतीर्थं संग्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।

किमकुर्वन्कथाश्रैषां कास्तत्रासस्तपाधन १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदुःखितान्. Ks M चकुरमीव नावान् (Ms 'नार्द') (for 'चुकु'
etc.). B1 Ds. 6 T3 G2-4 आर्तनादान्; Dc T1 G1 'नार्दाः'
(for 'नार्दम्').

20 °) Ms राजा ह (for ततः स). — °) D1. 3 वृष्णीश्च
(for कार्ष्णि च). Ks Ds शांभं च; D1. 3 सर्वाश्च (for
साम्बं च). K1. 3 T3 G3 पुत्रं (for पौत्रम्). — °) Ś1 K
B4 D1-3. 3 राजा (for पूजां). — °) Ś1 अधीन"; Dn3. n3
D6 G4 अधीन" (for अदीन"). D1. 3 चक्रे यथाधर्मं विदं धर्मसूनुः.

21 °) Dc D1. 3 सर्वे (for सर्वांन्). D1 सर्वास् (for
पार्थांन्). Ś1 K Ds तैश्चापि सर्वैः प्रतिपूजि (K1 'पादि') तश्च
(Ks. 4 'तः सः). — °) Ś1 K Ds. 6 ते; Dc सु (for तैः).
Ś1 K1. 3 D1 T1 G1. 3. 4 M1 'सुतास् (for 'सुतैस्).

22 °) Ś1 K Ds. 6 M तु; Dc Dn3 D3 च (for स).
— °) G1 M इन्द्रं च (for इन्द्रस्य). — °) T3 G3. 4 कृष्णः
(for कृष्णे). B Dc Dn D4. 6 निवेशनं दृष्टमनाः शशंस.

23 °) Ś1 K1. 3. 4 D1-3. 6 च (for तु). Ś1 K3 पुनः
(for वचः). — °) T3 G2-4 सुकृमीन्; G1 [अ]तिकृशान्
(for सुकृ). — °) Ś1 'ज्जबाशुं; Ks 'ज्जबासुं (for 'ज्जवं सं').
B Dn D4. 6 G3 महार्हा (for दशार्हा). — °) D1. 3 सर्वे
तदा (for दुःखा). Ś1 K D1-3. 3 दुःखकरा (Ks D3 'करं;
D1 'तरं') रिपूणां (for वारि महा').

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 3 Dn3 T G2-4
M1 आरण्य. — Sub-parvan: B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6
तीर्थयात्रा. Ks B3 D1. 3 (all om. sub-parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: Ś1
K1. 3 वृष्णिसमागमः; Ks वृष्णयागमनं; B4 कृष्णयागमनं; Ds. 6
वृष्णिपांडवयोः (Ds 'इव') समागमः; Ms वासुदेवदर्शनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 117;
Dn3 118 (as in text); Dn3 S 119 (Ms 121); D1
123. — Śloka no.: Dn D1 23.

119

1 °) Ś1 K1. 3 B3 Dn D1. 3. 4. 6 आसाद्य (for संग्राप्य);
cf. v.l. 3. — °) Dn D4. 6 पांडवा वृष्णयस् (by transp.).
Ś1 K1. 3 T1 तथा (for तथा). — °) Ks Ds चैव; D1-3
T3 (before corr.) G4 तेषां (for चैषां). — °) Ś1 K1. 3
के; G1 ते (for कास्). Dn3 D4. 6 तथा (for तत्र). Ś1
K1. 3 'वने (for 'धन).

2 °) Dc [S]पि; T3 G2-4 च (for हि). — °) T3
G3. 4 सर्वे शास्त्रं (for सर्वशास्त्रं).

3 °) B3 D1-3. 3 T3 G3. 4 आसाद्य (for संग्राप्य); cf.

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २

वैशांपायन उवाच ।

प्रभासतीर्थं संग्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।

वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवायोपेतस्थिरे ॥ ३

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।

वनमाली हली रामो वभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४

न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय

जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।

युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा

वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५

दुर्योधनश्चापि महीं प्रशस्ति

न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।

धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-

नितीव मन्येत नरोऽप्यबुद्धिः ॥ ६

दुर्योधने चापि विवर्धमाने

युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।

किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७

अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो

धर्मे रतः सत्यवृत्तिः प्रदाता ।

चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो

धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत ॥ ८

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो

द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।

प्रवाज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति

धिकपापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९

किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः

पितृन्समागम्य परत्र पापः ।

पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति

पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०

नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म

किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।

जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु

प्रवाज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

v.l. 1). De प्रभासं ते समासाच्च. — ^b) K₁ D₃ पुण्यं तीरे; K₂ पुण्ये तीरे; K₃ पुण्यतीरे; B₁. 3 De S पुण्यतीर्थं; D₁ पुण्य-तीर्थं; D₂ पुण्ये तीर्थं; D₅ पुण्यं तीर्थं. — ^c) N (except K₁ B₁ D₃ D₁) वीराः (for वीरान्).

6 ^a) D₁ 3 G₁ वरीयान् (for वरीं). — ^b) K₁. 3 M [ए]व (for [ह]व). D₁. 3 धर्मं च विदामि महाबुभाव.

7 ^a) ¹ damaged. — ^a) K B₃ De D₃. 5 'धनं वीक्ष्य; D₁. 3 'धनं चापि (for 'धने चापि). The same MSS. 'मानं (for 'माने). — ^b) K B₃ De D₁-3. 5 युधिष्ठिरं. K B De D₁ D₃-6 चा (B₁ चा) सुखम्. K B₃ De D₃ आत्तराज्यं; D₃ अंतराज्यं; D₅ आसवनं; T₁ आसवरे; T₂ G₂. 4 आसं (T₂ 'ति) राज्यं. D₁. 3 वा वनवासकिं (for चासुख आस). — After 7^{ab}, T₁ G₁ ins.:

582* हतस्वराज्यायतनार्थभार्यं

दुर्योधनेनाप्यधिया च पार्थे ।

— ^a) K₁. 4 B De D₁. 3 T₁ G₁ किं स्वयं; K₂. 3 D₁ D₃-6 G₂ किं स्वयं; T₂ G₂. 4 किंचिच्च; M₂ किं स्वयं. D₃ वर्तव्यम्; T₁ कर्तव्यम्; G₂ वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्). K₁. 3. 4 De D₁. 3. 6 S (except G₁) वृद्धः; D₃ ऊरुः (for वृत्ति). — ^b)

D₁. 3 संशंकता (for शङ्का मिथः).

8 ^a) B De D₁ D₃ M₂ स (for हि). — ^b) K₂ वृत्तिः; K₃ D₁-3 स्थितः; B₁. 3. 4 De D₁ D₃-6 वृत्तिः; T₂ G₂ रतिः; G₁ वृत्तिः (for रतः). ¹ ² K₂. 4 B₁ D₁-3. 5 महात्मा (for प्रदाता). — ^c) ¹ ² K₁. 3 B₃ D₁-3. 5 चलेच्च; K₂ D₃ M 'त (for 'वृत्ति). De राज्यार्थसुखाच्च. T G चलेत् राज्यादिनि संशयो मे. — ^d) ¹ ² K D₁-3. 5. 6 अपेतं. K₂ B₃ D₁ D₃ T₂ G₂ तु (for च). ¹ ² K D₁-3. 5. 6 तु कुर्यात् (for विवर्धेत). T₂ G₂. 4 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयान् (= 6^a).

9 ^a) ¹ ² K₁. 3 De G₁ च; D₁. 3 D₃ तु (for जु). — ^b) K₂ कुलस्य वृद्धाः; K₃ कुलप्रवृद्धाः; D₃ कुले च वृद्धाः.

10 ^a) T₁ G₁ सत्यं (for सम्यक्). ¹ ² K₁. 3 [ए]व (for [ह]ति). — ^b) B D₁ D₃ वयं (for अव). ¹ ² K₁. 3 राज्यम् (for राज्यात्).

11 K₂ om. (hapl.) 11. — ^a) B₃ 'पश्यते; G₁ वृच्छति (for 'पश्यति). — ^b) ¹ ² K (K₂ om.) D₃. 5. 6 वृद्धः; D₁. 3 G₂ M₁ अपि (for वृत्ति). — ^c) B₁. 4 वृत्तिः; B₂. 3 D₁ D₃ वृत्ति (for अव). ¹ ² K (K₂ om.) D₁-3. 5. 6 [अ]धि; B₁. 4 De स्वः; B₂. 3 D₁ D₃ स्व (for

3. 10247
3. 119. 11
3. 120. 11

C. 3. 10248
B. 3. 119. 12
K. 3. 120. 12

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२
व्यूढोत्तरांसेनपृथुलोहिताक्षा-
भेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
सानुजमाचक्षस्वम् ॥ १३
योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
निरायुधो दीर्घश्रुजो निहन्यात् ।
श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूहम् ॥ १४
स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं

शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गो
न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
स्वस्त्यागमघोऽतिरथस्तरस्वी
सोऽयं वने ह्रियति चीरवासाः ॥ १७
यो दन्तकूरे व्यजयभृदेवा-
न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि). Ś1 K1. 2 राज्यं (for राज्यात्).

12 ^a) S संपश्यतीति हि (G3 नि-) कृतं नृशंसं.

13 ^a) K3 मिहोक्तानां सान्; B3. 3 व्यूढोत्तरां सान्; D3
व्यूढोरसन्तान् (m as in text); T1 G1. 2 M व्यूढांतरां सान्;
T2 G3. 4 व्यूढांतरां सान्. D1. 2 मूढांतरां सान् निरुक्तिस्वभावो.
— ^b) K4 B De Dn D3-6 M om. न. Ś1 स; K1. 3 न;
T3 G3. 3 M3 च (for स्म). Ś1 K1. 3. 4 M न; G3 च (for
स). Dn3 शृणाति (see below). D1. 3 आतुः सुतानां स
नृशंसकर्ता. ❧ Cn : शृणाति हिनस्ति । शृणोतीति लेखक-
प्रमादः । न शृणोतीति गौडपाठे तु...! ❧ — ^c) B1. 2. 4 Dn
D1. 4-6 प्रस्थां (for प्रस्था). B3 प्रस्थापयामास (for 'यथास').
S यत्र (for यत्स). K3 निशंको; Dn स'; D3 शृजं यो; T
G1-3 विशंको; G4 सशोको (for श'). — ^d) Ś1 K1. 3. 4
D3. 3. 6 राज्यं (for 'शस्त्रम्').

14 ^a) T3 G3. 4 सोयं. Ś1 K1. 3 D1 पृतनाः समृद्धाः.
— ^b) Ś1 K D3. 5 'बाहुद' (for 'भुजो'). B3 D3 वि; De
[S]नि- (for नि-). — ^c) Ś1 K1 [अ]पि; K3 D3 हि (for
[ए]व). K4 D1. 3 T1 G1 M च; T3 G3-4 तु (for हि).

15 ^a) D1. 3 'सार्ति'; T3 G3-4 'सावि' (for 'साधव').
B1 D1. 3 T3 G3. 3 तपस्वी (for तरं). — ^c) D1. 3 ह्येता-
निमान्संस्मरन्धोरतापो. — ^d) D1. 3 इत्यास्य वीर्याद् (for
शेषं न कुर्याद्). Ś1 K1. 3 D3. 6 निक्षयो (for निश्चितं).

16 ^a) K1 reads 16^{ab} after 17. S (except M1)
वीर्यं च बले च. D1. 2 न चास्य कश्चिद् बलेन तुल्यो. — ^b)
B De Dn D4. 6 समः पृथिव्यामपि विद्यतेन्यः; D1. 3 भवेत्पु-
थिव्यामथ वामरेषु. — K4 om. (hapl.) 16^a-17^b. — ^c)
B De Dn D4. 6 T G स शीत- (for शीतोष्ण-). Ś1 K3
B1. 2 D4-6 'कषितांगो. — ^d) D1. 3 निः- (for न). Dn1
[अ]सुहृत्स (for [अ]सुहृत्सु).

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) Ś1 K1 Dn3
D1. 4 T3 G3 प्राच्यान् (for प्राच्यां). — After 17, K1
reads 16^{ab}.

18 ^a) K3 B De Dn D4. 6 सिधुकूले; K3. 4 D3. 6 दंत-
(D3 [S]नित)वक्रान्; D1. 3 शूरवर्यो; T1 G1 M1 दन्तकूरे; T3
दंडकूटे; G3 दंतिकूटे; G3. 4 दंतकूटे (for दन्तकूरे). K3. 4
D3. 6 अजयत्; T1 G3. 6 त्वज'; G1 [S]त्यज'; M1 ह्यज' (for
व्यज'). K3. 4 D3. 5 G1 समस्तान्; D1. 3 T G3-4 M समे-
तान् (for नृदेवान्). — ^c) Ś1 K1-3 D3 पश्य चैनं; K4 De
'तेनं (for 'नेमं'). Ś1 उद्यतं; K3. 4 D1. 3 वनस्थं (for अद्य).
— ^d) B De Dn D4. 6 G3. 4 M3 तरस्विनं. Ś1 K1 'वेश-
रूपं; T3 G3-4 'रूपवेषं.

19 ^a) Ś1 K3 वीरान्; K1 जित्याद्; K3. 4 B D (except
D3. 5) जित्ये (for वीरो). — ^b) D1. 3 वदत्तणः (for युद्धं).
^c) Ś1 K D3 माद्रीसुतो (for सोऽयं वने). — K3 कल-

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-
 अटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९
 सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
 वेदीतलादुत्पत्तितां सुता या ।
 सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
 कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
 त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्यणि एकोनविंशत्यधिकशतनमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

देवेश्वरस्याप्यथ वाञ्छिनोऽथ ।
 एषां सुराणां तनयाः कथं नु
 वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
 जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
 सम्राट्के सानुचरे निरस्ते ।
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने
 कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

१२

सात्यकिरुवाच ।
 न राम कालः परिदेवनाय
 यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
 समाचरामो ह्यनतीतकालं

युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १
 ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके
 ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
 तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

C. 3 10280
B. 3 120. 2
K. 3 121. 2

मूलेन (for मूलफलेन). Ds S जिग्ये रणे तं नकुलं वनेस्मिन्
 (Ds नकुलं तं वनेषु). — ^a) Dn₃ चलत्यद्य; D₁ 3 चरत्यं-
 (for चरत्यद्य). S संपश्यते नमः मलदिग्धगात्रं. — After 19,
 Śi ins.:

583* जिग्ये रणे तं नकुलं वनेषु

संपश्यते मेऽद्य मनः सुखीनम् ।

20 ^b) K₃ सुनेयं; D₁ 3 सुमध्यमा (for सुता या). — ^c)
 B₂ सुषोरं (for सुदुःखं). — ^d) K₃-4 Ds 3 वसत्यद्य (for
 सह*). B₂ transp. कथं and सती.

21 Śi damaged K₃ Ds om. (hapl.) 21. — ^a)
 G₁ तदेव वायोद् (for समी*). — ^b) D₁ S तथा (for [अ]थ वा).
 — ^c) S (except G₄) तेषां (for एषां). G₂ 4 वने (for
 नु). D₁ 3 एषां सुता दीर्घमुजा वनेस्मिन्. — ^d) D₁ 3 कथं
 (for वने). T₃ G₂-4 चरत्यमी (for वने चरन्ति). Dn [S]-
 चरन् (!) (for चरन्ति) B De D₄ 6 अन्तः; Dn ह्यस्तः (!)
 (for अल्प*).

Colophon lost in Śi. — Major parvan: K₁ 3 Dn₃
 T G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: De तीर्थयात्रा. K₃ 4
 B₁ 3 D₁-3 (all om. sub-parvan name) mention only
 लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K₁ 3. 4 रामवाक्यं; B₄
 D₃ बलदेववाक्यं; De प्रभासे बलदेववाक्यं; Dn₃ प्रभासे

यादवसंगमः. — Adhy. no (figures, words or both):
 Dn₁ 118; Dn₂ 119 (as in text), Dn₃ S 120 (M₂
 122), D₁ 124. — Śloka no.: Dn₁ no 21; Dn₂
 D₁ 22.

120

1 Śi damaged — ^a) D₁ 3 परिदेवितस्य. — ^b)
 K₁ 3 B₂-4 Dn D₄-6 स्वत्र (for तत्र). — After 1^{ab},
 D₁ 3 ins.:

584* कुर्वीमहे यद्य हितं भवेत्

राज्ञे ह्यस्मायाजमीदाय नित्यम् ।

— ^c) T G₁ 3 समः; G₄ M प्वन (for ह्यन*). D₁ 3
 मया च रामाय ह्यनः स कालो

2 Śi damaged. — ^a) M ते (for ये). K₃ Dn
 D₂ 4-6 [S]य; B₂ [S]त्र; B₃ नु (for हि). — ^b) K D₁-3 3
 न ते स्वयं (Dn₃ ते नाम्ना as in text). M ये (for ते).
 B₁ 3 चरन्ति (for रभन्ते). — ^c) K₁-3 D₁-3 3 M तेषां
 (D₂ 6 येषां) समर्थो वि (M हि) चरन्ति नाथाः. — ^d) K₁
 Dn₃ D₆ शिष्या* ; D₁ 3 3 (as in text) शष्या* (for
 शैष्या*). ☞ Cn: शिष्याद्य ह्येव पाठः । शैष्याद्य इति पाठे
 तु स्वार्थे व्यञ्जः । ☞

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

शैव्यादयो राम यथा ययाते ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथं वेत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
 कस्मादयं रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
 स्सैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
 निर्यातु साध्वघ दशार्हसेना
 प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सबान्धवो वृष्णिबलामिभूतः ॥ ५
 त्वं श्रेव कोपात्पृथिवीमपीमां
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।

स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च
 जनार्दनस्यात्मसमं प्रपार्थः ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्माभ्यमपारणीयम् ॥ ७
 तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
 विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
 शरोचमैरुन्मथितास्मि राम ॥ ८
 खड्गेन चाहं निश्चितेन संख्ये
 कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमध्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनृष्ये
 दुर्योधनं चापि क्रुद्धं सर्वान् ॥ ९
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय

3 G₁ om. 3. — °) K₂ 4 B₁ D₁₋₃ M₁ तेषां (for येषां). K₂ 'चरन्ति'; M₁ 'चरन्ते' (for 'रभन्ते'). — °) Ś₁ समतेन; K₂ सुमतेन; B₂ स्वयमेव; D₁ 3 स्वमतेन (for 'स्वम'). T₂ (before corr.) समयेन लोकाः (for 'स्वमतेन लोके').

4 °) G₂ 4 तस्माद् (for कस्माद्). K₁ असौ; B₁₋₃ De अभी; B₄ Dn D₄ 6 इमौ; D₅ इमे (for अयं). — K₂ om. 4^b-5^a. — °) K₂ B D₄ 5 'शांभौ'. — °) K₁ 4 B₁ 5 M वसत्यरण्ये (as in text); D₁ 3 दीनोद्य राजा; the rest वसत्यरण्ये. — °) B₁ 3 4 Dn D₁₋₄ 6 G₂ M₂ अभि' (for 'अभि'). K₁ B₁ Dn D_{1m} 4 6 पार्थाः (K₁ 'थैः'); B₄ पार्थोद् (for नाथान्).

5 K₂ om. 5^a (cf. v.l. 4). — °) D₁ 3 सा ह्यथ; T G₂ 4 सा स्वघ (for साध्वघ). — °) Ś₁ K₂ D₂ 'नागायुध'; D₁ 3 'पादा युधि'; D₂ 'नागा युधि' (for 'नागायुध'). Ś₁ K₁ 3 Dn₁ D₅ 'चित्रकर्मा'; M 'चित्रवर्मिणी' (for 'चित्रवर्मा').

6 °) K₁ 3 D₁ 3 स्वमेव; D₅ त्वं देव (for त्वं श्रेव). — °) D₁ 3 वासुदेवः (for शार्ङ्ग). — °) D₁ 3 सुरेन्द्रः; S (T₂ before corr.) नरेन्द्र (for महेंद्र).

7 °) Ś₁ K₁ 3 [अ]पि (for first च). K₂ B D (except D₁₋₃ 5) T₁ G₁ M स (for second च). — °) Dc [अ]थ (for [अ]स्म). K₂ 'सखः स'; M₁ 'सखश्च' (for 'समश्च'). D₁ 3 कृष्णस्य चात्मा मम चैव पार्थः. — After 7^a, B₁ 3 4

D (except D₁₋₃ 5) ins.:

585* यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं

• शिष्यं गुरुष्माप्रतिष्कूलवादम् ।

[(°) B₁ Dn युहं (for गुरुश्च).]

— °) D₁ 3 T₁ G₁ M₁ तदर्थम्; T₂ G₂ यदर्थः; G₂ 4 M₂ तदर्थं (for यदर्थम्). Ś₁ K₁ 3 4 अभ्युद्यतम्. Ś₁ K D₂ च (for तत्). D₁ 3 एको हि यदद्य मन्थे; S एको हि (M₂ [S]य उद्यमन्थे (M₁ एको निसमुद्गन्थे) (for अभ्युद्यतमुत्तमं तत्). — °) G₂ 4 करोतु. K₂ कर्णेस्तम्; D₁ 3 कर्णेस्तम्; S कर्णेस्तम् (for कर्माभ्यम्). S (except M₂) अवारणीयं.

8 °) Ś₁ K₂ प्राप्या' (for तस्या'). G₁ 'शस्त्राणि (for 'वर्षाणि). — °) Ś₁ K B₂ 4 D₂ M₁ नि' (for बि'). Ś₁ K₂ शस्त्राणि; D₂ शस्त्रेभ्य (for सर्वाणि). D₁ 3 विभूय (for अभिभूय). — °) Ś₁ K₂ तस्य (for सर्वे).

9 °) T₁ M संखे; T₂ (before corr.) G₂ संखे (for संख्ये). — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 निहंस्ते; G₁ वधिष्ये (for हनि').

10 °) S युधि (for इह). — °) Ś₁ K₂ भोजा; K₁ भूजा; K₂ D₁ 3 भूया; K₂ चेमे; B Dc Dn D₄ 6 भैमा; S सर्वे (for भौमा as in D₂ 4 only). — °) Ś₁ K₁ 3 निहन्मि ह्येकः (for निहन्ममेकं). G₁ 'वीर'; G₂ M₁ 'वीर' (for 'योध'). — °) B₁ 4 Dc Dn₂ अभिर; B₂ 3 Dn₁ na

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।

निम्नन्तमेकं कुर्योद्यमुख्या-

न्काले महाक्षमिवान्तकामिः ॥ १०

प्रयुञ्जमुक्ताभिषितांश्च शक्ताः

सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।

जानामिष्ठीर्यं च तवात्मजस्य

कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ११

साम्बः सद्यतं सरथं भुजाभ्यां

दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमध्य ।

न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य

रणेऽविषक्षं हि रणोत्कटस्य ॥ १२

एतेन बालेन हि शम्बरस्य

दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुजम् ।

वृत्तोत्तरत्यायतपीनबाहु-

रेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।

को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो

गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ १३

यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य

काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।

तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये

को नाम जीवन्पुनराव्रजेत ॥ १४

द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ

सुतैर्धृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।

सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः

प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५

किं नाम लोकेष्वविषक्षमस्ति

C 3. 10275
B 3. 120. 17
K 3. 121. 18

D4. 6 अग्नि (for काले). Ś1 K1. 3 महाक्षम्; S महक्ष-
क्षम्. K3 S अनलं (T3 G3 'लो') वै; K4 अनराग्निः; B De
Dn D4. 6 अंतकाले; D1-3 अंतकार्णि

11 °) Ś1 K1. 3 4 D1-3 M विमिश्रान् (for निशितान्).
— °) Ś1 K1. 3 D5 M 'द्रौणि' (for 'द्रोण'). — °) Ś1 G1
जानाति; B3 T G3. 3 'मि (for 'मि). B1 तु; S (except
M3) हि (for च). K1 B3-4 Dn D4. 6 जयाम्; K4
ययाम्; B1 तवानु; D3 T1 तयाम्; G1. 3 M3 सयाम्
(for तयाम्). — °) K3 Dn1. 3 [ए]व (for [ए]व). Ś1
K3. 3 D3 T1 G1 यथा (K3 'दा') रथस्थः; T3 G3-4 रथांतरस्थः
(for यथा रणस्थः).

12 °) K3 साम्बः; B1. 3 4 De D4. 6 शांबः (for साम्बः).
Ś1 K1. 3 D1. 3 रथस्थं; K3. 4 D3. 6 रणस्थं (for भुजाभ्यां).
— °) Ś1 K3. 4 De D3 शास्त्रं; D1. 3 साम्बः (for शास्तु).
D1. 3 बलं (for बलात्). Ś1 K1. 3 4 D1-3 निहम्यात् (for
प्रमथ्य). — °) Ś1 K D3. 6 हि सदो (K3 'हो') कटस्य; Dn3
De3 D3 हरिणोत्कं.

13 °) D1. 3 एकेन यनाहवशोभिना तदा. — °) D1. 3
(? gloss) शास्त्रस्य (for दैत्यस्य). D1. 3 हरसा (for सहसा).
B3 (corrupt) प्रसाक्षं; B3 प्रपक्षं; D3 प्रभक्षं (for प्रणुजम्).
— After 13^{ab}, T G3-4 ins. :

586* इतः स पापो युधि केवलेन

युदेऽहितीयो हरितुल्यरूपः ।

— °) Ś1 K1. 3 4 B1 De D3. 6 M वृत्तोत्तरत्यायतं; K3 वृत्तो-
भयव्यायतं; D1. 3 'खकायतं'; T3 G3 'रुम्यायतं'. — °)

Ś1 K B1 D3. 6 M एकेन (for एतेन). T1. 3 (after corr.)
G1. 3. 4 M संख्ये; T3 (before corr.) G3 संखे (for संख्ये).
Ś1 [अ]श्वचक्रः; B3m T3 (after corr.) G3 [अ]श्वचक्रः;
T1. 3 (before corr.) G1. 3. 4 M च वक्रः (for [अ]श्वचक्रः).
D1. 3 एकेन भग्नरसा नृवीरः. — D3 om. 13^{af}. — °)
K4 De शांबस्य. B Dn D4. 6 महास्थस्य (for रणे मनुष्यो);
D1 कार्ष्णि समासाद्य हि को विमुष्येद् — °) D1 om. 13^f.
Ś1 K1. 3 De D3. 6 प्रियेन; K3 भूयेन; G3 M प्रमुष्येन् (for
धरेत). B Dn D3. 4. 6 रणे (B1 'थे') समक्षं रथमभ्युदीयान्.
— After 13, S (except G4 M1) ins. :

547* यथैव यत्तस्य पुरंदरस्य

हरिध्वजं स्वयन्दनमास्थितस्य ।

14 Ś1 K3 om. 11^{ab}, G3 om 11 — °) D3 कालो
मनुष्येण (for कालं मनुष्यो न). T1 नु (for न). Dn1
विनिष्क्रमोस्य; D1. 3 नु विक्रमेत (for विनि). — After
11^{ab}, D1 ins. .

588* संप्राप्य वै तारुर्षी योधलक्ष्मी.

— K3 D3 om 11^{cd}. — °) Ś1 कथं; K3 यथा (for तथा).
T3 (before corr.) G3 संखे; T3 (after corr.) G1. 3 M
संखे. — °) B1. 3. 4 De Dn D4. 6 T1 'ब्रजेण' (for 'ब्रजेन').

15 °) De भीष्मं च द्रोणं च (by transp.). D1. 3
कृपं च द्रौणि (for महारथौ तौ). — °) G1 वा (for
वा). D1. 3 M3 हि; T1 न- (for [अ]थ). G3 द्रौणि च
वीरं सहसोमदत्तं. — °) T G 'वह्निनामौ' (for 'वह्निजालैः').

16 °) B3 G3 लोकेषु विषक्षम्; D3 G1 लोके ऋषिच-

C. 3. 10275
B. 3. 120 17
K. 3. 121 18

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
श्चायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
ततोऽमिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु

यावद्भूतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
भूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
अस्त्रप्रमुक्तैर्विशिलैर्जितारि-
स्ततो महीं भोक्षयति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतघ्नतपुत्रा-
मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१
वासुदेव उवाच ।
असंशयं माधव सत्यमेत-
द्ब्रह्मी ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
नेच्छेत्कुरुणाभृषभः कथंचित् ॥ २२
न शेष कामाक्ष भयाक्ष लोभा-
युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
मीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

धम्. — ^b) B De Dn Ds. ^c सदैवतेषु (for सदैव). — Gs. om. 16^{cd}. — ^d) K Ds संख्ये (for युद्धे).

17 ^a) Ks. & Ds. ^c तथा (for ततो). — ^c) B कृतो; De Ds कृतो (for हृतो). — ^d) K1-3 D3m तीर्णा (D3 [orig.] तीक्ष्णा) (for कीर्णा). — After 17, S (except Gs.) reads 19^{cd}.

18 Ts Gs. & read 18^a after 18^d. — ^a) Ks. & B De T Gs. & Ms गदोल्मुकाः; M1 ल्मुकं. Ks Ms गावहुः; Ks गावहुः; De M1 गावहुः; Ds G1 गाविहः; T Gs. & शावह- (for बाहुक) Ks भानुनाथाः; Bs De नाथाः; Ds नीपाः. D1. & गदोल्मुकौ माननीयौ च संख्ये. — ^b) D1. & om. 18^b. Ś1 K1. & शूराश्च; Ts Gs कुलंश्च. T G1 & M संख्ये; Gs संखे. Ś1 K1. & निशठः (for निशठः) — ^d) B1 De D1. & M1 वै (for वि) D1. & S (except M2) लोके (for कर्म).

19 Gs. om. 19^{ab}. — ^a) K1. & सा वृष्णिभोजान्धकः; D1. & सवृष्णिभोजान्धकः; G1 सवृष्णिभोजान्धकः. K1 योध- मुख्या; Ks. & De D1-4 M योधमुख्याः. — After 19^a, D1. & ins. :

589* समाहितः पृथिवीं साधु राजा ।

यशोभृतां धर्मभृतां वरिष्ठः

युधिष्ठिरः पालयतां महात्मा ।

— ^b) Ks B2-4 De Ds. & S (Gs. om.) समागताः; D1. & सहायकैः. B2 D1. & Ts G1 M1 क्षत्रियाः; Dn Ds. & T1 सारवत (for क्षत्रिय). Ks De Ds S (Gs. om.) शूरसेनाः. — S (except Gs.) reads 19^{cd} after 17. — ^c) Ts Gs. & धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्. — ^d) Ś1 Ks अपाकरोतु. D1. & लोके यशस्वी पुरुषप्रवीरः. — After 19, Dn3 reads वासुदेवः, followed by st 22.

20 ^a) Ś1 K B1 Ds Ts Gs-4 पालयते; D1 पारयतां; Ds पालयतां (for पारयते). — ^d) Ś1 K1 & भूते यथोक्तः; D1. & भूतं यदुक्तं.

21 ^a) Ś1 damaged K1. & De D1-4 Ts Gs. & M1 प्रमुक्तैः; M2 विमुक्तैः (for प्रमुक्तैः). — ^d) M लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु (= 19^d). — After 21, Ś1 K1. & ins. an addl. colophon (adh. name : सात्यकिवाक्यं).

22 T1 श्रीभगवान्; G1 श्रीकृष्णः (for वासु उ). — ^c) K1-3 Bs De Ds Ts (before corr.) Gs M द्वाभ्यां; Bs आ (for स्वा). — ^d) Ś1 K1. & De अधिपः (for ऋषभः).

23 ^a) K1. & B2-4 Dn D1. & 4. & M1 च (for वा).

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
 यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
 सकेकयधेदिपतिर्वयं च ।
 योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
 सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ २५
 इ उवाच ।

नैतच्चित्रं माधव यद्ववीषि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वेणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२०

तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
 प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरां
 द्रष्टोऽसि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
 धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 तेऽन्योन्यमामन्य तथाभिवाद्य
 बृद्धान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुः
 राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
 विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
 विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
 ततः पयोर्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

3. 102. 90
 3. 120. 32
 3. 121. 33

24 °) Ś1 K1 पृथिव्यां विश्रुतौ (unmetrical !); Ks विश्रुतौ पृथिव्यां; Ks De प्रथितौ पृथिव्यां. — °) Ś1 विशि-
 प्यान्; K प्रशिप्यान् (Ks प्रशास्यान्); B1 तु शासेन् (for
 प्रशासेन्). — °) D1. 3 Ms [S]तौ (for एयम्).

25 °) Ks De D1. 3 पञ्चालपतिं. — °) Ś1 K1 Ds
 सकेकयश्च; Ks B1 De Dn1. ns Ds. 4. 6 G1 सकेकयश्. — °)
 B (Bs corrupt) Dn Ds. 6 युध्येम; De योत्स्यामि (for
 योत्स्याम). Ś1 K1. 3 D1. 3 आक्रम्य (for विक्रम्य). B
 Dn Ds. 6 रणे समेताः (Bs तान्) (for परांस्तदा वै). — °)
 B Dn Ds. 6 तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः.

26 °) B Dn Ds. 6 नेदं (for नैतच्). Ś1 K1. 3 De
 Ds. 6 चिरान् (for चित्रं). Ds (?) gloss) सत्यके (for
 माधव). — °) T G मिदं (for तमं). — °) Ks. 4 Ds. 6
 एव (for एकः).

27 °) T1. 3 (before corr.) Gs. 3 यदेव; G1 दैव
 (for दैव). D1. 3 पुरुषोत्तमोऽसौ (for पुरुषं). — Ś1 Ks
 om. (hapl.) 27°. — °) Ś1 K1. 3. 4 Ds जेष्यति
 (for सि).

28 °) K1. 3 B D (except D1) T3 Gs द्रष्टोऽसि (for
 द्रष्टोऽसि). Ś1 नववीरं; K De Ds नरवीरं; D1-3 G1 Ms
 नरदेव (for नरलोकं). — °) K1. 3 D1-4 T3 Gs-4 प्रमादं;

Ds प्रमाणं (for अप्रमादं). Ś1 Ks T3 Gs [अ]प्रमेयान्.
 — °) Ś1 K1. 3 द्रक्ष्यामि; Ks घक्ष्यामि (for द्रष्टासि). Ś1
 K1-3 Ds सुखितान्; T3 Gs-4 स्वजनैः (for सुखिनः). D1. 3
 समस्तान् (for समेतान्).

29 B D (except Ds. 6) Gs om. the ref. — °)
 Ś1 K Ds. 3 ततो (for तथा). — °) B2-4 Dn Ds. 6 ते
 चापि; Ds स चापि (for राजापि). B Dn Ds. 6 विचेरुः
 (B1 विवेश) (for चचार). D1. 3 राजापि सर्वैरभिवादिनश्च.

30 °) B1 कृष्णं च स; T G वृणीतथ (T3 Gs. 4 ननु)
 (for कृष्णं त्वथ). — °) Ś1 K1. 3 Ds पश्चिनान्. Ś1 K1. 3
 स तीर्थान्; Ks सुतीर्थं; D1. 3 महात्मा; T1 स तीर्थो (for
 सुती). — After 30°, K1. 3 B D (except D1. 2. 3;
 Ds marg.) T G ins.

590* जगाम पुण्यां सरितं पयोर्णीं

सञ्जानुश्रुत्यः सह लोमशेन ।

[(L. 1) T1 Gs. 4 सरितां. — (L. 2) °कः सह वा; De
 °मिश्र सह; G1 °मः सह वै (for °श्रुत्यः सह).]

— Gs om. 30°. — °) K1 De Ds विमिश्रितोयः; Ks. 3
 B Dn Ds. 6 विमिश्रतोयः; T1 समूहितोदां. D1. 3 महावरीं
 पुण्यतमां सुतोयां. — °) Ks B Dn Ds T G1. 3 पयः (for
 ततः). D1. 3 अभिन्नः समार (for प्रति स ह्यु). Ś1 De स

१२१

लोमश उवाच ।

नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
 तर्पितः श्रूयते राजन्स तप्तो मदमभ्यगात् ॥ १
 इह देवैः सहेन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।
 इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
 आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।
 तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३
 तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।
 वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४

व्युवास; K₁ B₂. 4 Dn D₃-8 सोऽप्यु; K₂ सोऽप्यु; K₃ पप्यु;
 K₄ मप्यु; B₁ T₁ G₁ सोऽप्यु (for सप्यु). — K₁. 3 B D
 (except D₁. 8; D₃ marg.) T G ins. after 30 (G₄,
 which om. 30th, ins. after 590*):

591* द्विजानिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
 संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ।

[(L. 1) K₂ मुनिभिः; T₂ G₂ विदितो; G₂ मुदितो (for
 मुदितैर्). — (L. 2) T G पुष्कलाभिः (for वराभिः).]

Colophon om. in B₂. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 3
 Dn₃ D₆ T G₂-4 M₁ आरण्य. — *Sub-parvan*: B₁ De
 तीर्थयात्रा. K₂. 4 B₂ Dn₁. n₈ D₁. 3. 4-8 (all om. sub-
 parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy.*
name: Ś₁ K₁. 3 प्रभासतीर्थयात्रा; K₁ (addl.) D₆ वृष्णि-
 गमनं; K₂ De B₁ वृष्णिपांडव (B₁ 'यादव' संवादः; B₂
 कृष्णप्रयाणं; D₁-8 यादव (D₃ वृष्णि-पांडवसमागमः; D₅
 वृष्णिप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Dn₁ 119; Dn₃ 120 (as in text); Dn₃ S 121 (M₂
 123); D₁ 125. — *Śloka no.*: Dn D₁ 32.

121

1 °) Ś₁ D₁. 6 नृगेन; S (except M₂) गयेन (for
 नृगेण). — °) K₂. 4 B D (except D₁-8) S (except G₄
 M₁) मुदय (for मय); cf. 7°.

2 °) B Dn D₄-8 च; D₁. 3 S तु (for हि). — °)
 D₁. 8 S बहुभिर् (for महद्भिर्).

तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।
 सर्वैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५
 तस्य स यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।
 स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६
 तेषु तस्य मखाद्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणामिद्विजातयः ॥ ७
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८
 तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

3 °) Ś₁ K₁ De D₆ अमूर्तरयसश्चेह; K₂ आपूर्तरयसश्चेह
 (m अमूर्तरयसः पुत्रः); D₁ अमूर्तरयसं चेह; D₂ अमूर्तरयसा
 वेह; D₃ अमूर्तरयसश्चेह; T G₁-8 आपूर्तरयसश्चेह (G₁ 'श्चेह');
 M अमूर्तरयसश्चेह. — °) Dn D₄. 6 प्रभुः; S स्वयं (for
 प्रभुम्).

4 °) Ś₁ K D₂. 5 त्वेषु (for यज्ञेषु). — °) Ś₁ K₂. 4
 D₂ दीयते; K₁ देयते (for नियते). — After 4, N (except
 K₂) ins.:

592* चषालयूपचमसाः स्थास्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः ।

[K₁ पात्रं; De पात्रीः (for पात्र्यः). K₁. 3 B₁. 3. 4 D₆. 3
 transp. स्रुचः and स्रुवाः.]

5 °) T₂ G₂. 3 सुनयः; M₁ प्रयोगात् (for प्रयोगाः).
 — °) D₃ T₂ G₁. 3. 4 M₁ यज्ञस्य (for यूपस्य). — °)
 K₁. 3 चषाला हि; K₂ D₁-8. 8 S (except G₂. 4) चषालेषु
 (for चषालाश्च). G₄ M₁. 3 प्रतिष्ठिताः (for [उ]परि स्थिताः).
 6 °) K₁. 3 D₁. 3 यस्य स; K₂ गमस्य; T₂ G₂. 4 ते
 तस्य (for तस्य स). — °) T₂ G₂. 4 सर्वे (for सेन्द्रा).

7 °) D₃ प्रसृष्टेषु; G₁ महाश्रेष्ठ (for मखा). Do तस्य
 सर्वमखाद्येषु; D₁. 8 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु. — °) Ś₁ K₁. 3. 4
 De D₃ G₂ M₂ धरणीपतेः (G₂ M₂ 'ते'). — After 7, B
 D (except D₁-8. 8) ins.:

593* प्रसंख्यानानसंख्येयान्प्रत्यगृह्णन्निद्विजातयः ।

[B₁. 3 प्रसंख्यकालिसंख्येयान्; B₂ असंख्यानान्; B₄ असंख्ये-
 यान्; De प्रसंख्याकालसंख्येयं.]

8 °) Ś₁ K₁. 3 G₂ च; D₁. 3 वै (for वा). D₁. 3
 गांगयो (for लोके). — °) G₂ च (for वा) K₁ यथा वर्षा-
 नुधाराश्च. — °) K₂. 4 B De T₂ G₂. 3 M₁ स (for च).

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ९
 भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
 हिरण्यमीभिर्गोमिश्र कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
 अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
 गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ १२
 स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तैन भारत ।
 सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १३
 तस्माच्चमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 उपस्पृश्य महीपाल धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ १४
 वैशांपायन उवाच ।
 स पयोण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।

समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
 ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
 ददमानोऽसकृद्विचं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७
 लोमशा उवाच ।
 देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
 वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ १८
 संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
 एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
 साक्षाद्यत्रापिबत्तोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २०
 चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
 संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।

3. 10313
 3. 121. 22
 3. 122. 23

10 °) K₂ १ B₂ Dn D₂₋₆ हि (for वै). — °) S₁ K₁ १. ४ D₁ १ न तु शक्यास्तु (K₂ D₁ १ 'क्या हि); K₂ B De Dn D₂₋₆ न तस्य शक्याः (for न सा शक्या तु). M₂ च यज्ञेषु (for तु संख्यातुं). — °) G₄ दक्षिणां; M₂ संख्यातुं (for दक्षिणा).

11 °) K₂ D₁₋₃ १ तु; K₂ हि (for च). — °) K₂ S स यज्ञेषु (T₂ G₂ १ M₂ by transp. यज्ञेषु स) विशां पते.

12 °) D₁ १ M₁ अल्पावकाशा पृथ्वी; G₁ अल्पया शेषया पृथ्वी. — °) Ś₁ K₁ चित्तेन्द्र; D₁ १ विष्टेन्द्र (for चैत्येन्द्र). M चासीत् (for आसीत्). D₁ १ समागतैः; T₂ G₂ १ M समाचित्; G₄ समागतः (for महा).

14 °) Ś₁ K₁ १ De D₁ T₁ G₁ अपि; T₂ G₂₋₄ अस्यां (for अत्र). — °) K₂ B₂₋₄ D (except D₁₋₃) [S]द्युत; T₂ G₂ १ नृप; M₁ [S]द्युत (for अनघ). — °) Ś₁ K D₂ धृतपाप्मा; T₁ पत.

15 °) Ś₁ K₁₋₃ Dn₁ S (except G₁) नरश्रेष्ठ. — °) B G₄ वैदूर्य; D₁ १ वैदूर्य. — After 15^{cd}, S ins.:

594* उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रत्यक्षं महीपतिः ।

[T₁ प्रत्यक्षं; M₂ (by transp.) प्रत्यक्षं.]

— G₄ om. 15^{ef}. — °) Ś₁ K₁ १. ४ D₂ अवगाहत; B₂ (in as in text) Dn D₄ १ समागततः; De स जगाम स; D₁ १ विभ्राजमानस्य; G₂ M₁ समानवेष्टैः; M₂ समानवैष्टैः (for 'जगाम'). — °) K₂ ४ B₂ ४ De Dn D₂₋₆ M [S]नघ;

D₁ १ ययौ (for अनघः).

16 °) B Dn D₄₋₆ तत्राप्य (for तनो). — °) K₂ T₁ यानि (for the first तत्र). K₁ B Dn D₄ १ पुण्यान्यायतनानि च (= 1. 207. 1^d, 14^b, 210 1^b, etc.).

17 °) K₂ B Dn D₄ १ तत्र तत्र; S ददानो हि (T₁ ददौ सो हि) (for ददमानो). B Dn D₄ १ [अ]द्वयद् (for समकृद्).

18 G₁ om. 18^{ab}. — °) B Dn₁ वैदूर्यं; D₁ १ वैदूर्यं (for वैदूर्यं).

19 °) K₂ T₁ G₂ M₁ संधिरेषा; B₁ सल्लिषु (for संधिरेष) — °) T₁ G₁ १ M त्रेतायां (for 'यार). — G₄ om. 19^{cd}. — °) Ś₁ K₁ De M₁ एताम्; K₂ Dn D₂ एतम्; D₂ (sup. in as in text) एतम्; T₂ (by corr.) एतम् (for एतम्).

20 °) K₁ शर्यातियज्ञस्य; K₂ ४ B₂ शर्यातियज्ञस्य; T₁ M शर्यातिः; G₂ शर्यातिः. — °) D₁ १ देशीयं संग्रहः. — °) S (except M₂) वायवः (for कौशिकः).

21 °) T₂ G₂ चुकोप. Ś₁ K D₂ १ चैव; De तस्य (for चापि). — °) S महेंद्राय. — G₁ om. 21^{ef}. — °) De नाम; D₁ १ T₂ G (G₁ om.) अपि (for चापि). De D₁ १ च (for स). — S reads 23^{ab} (with v.l.) after 21, repeating it in its proper place.

23 S repeats 23^{ab} here, reading it with v.l. (for

C. 3. 10313
B. 3. 121. 22
K. 3. 122. 24

सुकन्यां चापि भार्या स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकज्ञासनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१

किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २२

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।

एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २३

१२२

लोमश उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।

समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १

स्थाणुभृतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।

अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २

स वल्मीकोऽभवद्वर्षिलताभिरभिसंवृतः ।

कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३

तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।

तप्यति स्म तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥ ४

अथ दीर्घस्य कालस्य श्रयार्तिनाम पार्थिवः ।

आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदद्युत्तमम् ॥ ५

तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।

एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६

सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।

चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७

सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

the first time) after 21. — ^a) S (first time) महा-
भाग (for कथं ब्रह्मन्). — ^b) Ś. सोमपीथिनौ; K. पाथिनौ;
B पीथिनौ.

Colophon om. in Ś. K. 1. B. — Major parvan :
Dn. 2. D. 2. G. 2. 4. M. 1. आरण्य. — Sub-parvan : K. 4. D. 1. 3
(all om. sub-parvan name) mention only लोमशातीर्थ-
यात्रा (followed by सौकन्य in D. 3); B (B. om.) De
Dn. D. 4. 6, likewise, only सौकन्य. — Adhy. name :
K. 4. D. 6. गययज्ञवर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or
both) : Dn. 120; Dn. 121 (as in text); Dn. S. 122
(M. 124); D. 126. — Śloka no. : Dn. D. 24.

122

1 ^a) B. 4. वै; D. तु (for [अ]भूत्). — ^b) D. om.
from नाम up to वीर (in 2^b). Ś. K. D. D. 1. 3. नामतः;
B Dn. D. 4. भारत (for भार्गवः); cf. 6^d, and v.l. — ^c)
Ś. K. 1. B. D. 4. सौम्य; B. Dn. D. 4. 6. तस्य (for सो-
ऽस्य). — ^d) Ś. K. महाद्युतिः (for 'द्युतिः).

2 D. om. up to वीर (cf. v.l. 1). — ^b) D. 1. 3
तथिवान् (for पाण्डव). — ^c) K. 4. D. 1. 3. T. 2. 1. 3. M.

स बहून्कालान्; B सुचिरं कालम्. Dn. D. 4. 6. अतिष्ठत् चिरं
कालम्. — ^d) Ś. K. D. 4. 6. मही (for विशां). M. 1. एकपादेन
भारत.

3 ^b) D. 1. 3. वल्लीभिर (for लताभिर). K. 1. 3. B. 4. 4.
Dn. D. 4. 6. इव; D. बहु; T. 2. 3. 4. चाभि (for अभि-). — ^d)
Some N MSS. 'लकैः' (for 'लिकैः').

4 T. 2. 3. om. 4. — ^a) K. 1. सु; G. 1. [अ]पि; G. 4. च
(for स). — ^b) Ś. K. D. 1. 3. सर्वतः (K. संवृतः) (for
सर्वतः). — ^c) K. 3. B. Dn. D. 4. 6. G. 4. तप्यते. K. 1. ततो
(for तपो). B. D. (except D. 6) G. 4. घोरे (for राजन्).

5 ^b) K. 4. D. 3. सर्वोत्तिरः; S. (except T. 2. 3. 4.) कथ्या-
तिर. — ^c) D. 3. T. 1. 3. राजन् (for रम्यं).

6 ^a) Ś. K. 1. 3. 4. तु; D. 1. 3. हि (for च). M. 1. शुभा
(for सुता). B. D. 4. 6. T. 2. 3. 4. सुभः; De. Dn. सुभः; D. 1. 3.
तासां; D. 3. सिद्धा (for शुभा). — ^d) Ś. K. D. D. 4. 6.
नामतः; T. 1. 3. पाथिव (for भारत); cf. 1^b, and v.l.

7 ^b) B. Dn. D. 4. 6. दिव्या. — ^d) B. 1. 3. G. 2. 4. भार्गवं
सा; T. 1. भार्गवं च (for 'वस्य'). D. 1. 3. ददशै इ (for समा-
सत्).

8 ^a) Ś. K. 3. B. 2. 4. Dn. D. 5. सुमती; K. Dn. D. 4. 6.
'मती' (for 'नती'). Dn. T. 1. 3. M. 1. सा वै वसुमती तत्र;
D. 1. 3. सा च कृष्णमतीलेवं. — ^b) K. 4. वीक्ष्यमाना; B. Dn.

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
 रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
 बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
 तां सखीरहितामेकामेकबन्धामलंकृताम् ।
 ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
 तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
 क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
 तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
 ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
 कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ १२
 किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
 अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
 ततः शर्यातिसैन्यस्य शक्रन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
 ततो रुद्धे शक्रन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।

तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
 तपोनित्यस्य बृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
 केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
 ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्वत् भूत माचिरम् ॥ १५
 तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विश्वोऽपकृतं वयम् ।
 सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
 ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोप्रेण च खयम् ।
 पर्यपृच्छत्सुहृद्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
 आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखादितम् ।
 पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
 मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
 खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत्
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

C. 3 10337
B. 3 122. 22
K. 3. 123. 20

D4. 6 S पश्यती सु; D1. 3 वनोद्देशे. Śī K3 B1. 3. 4 De1
Dn D3 T1 मनोरमां; B2 T3 G M3 'हरां; D1. 3 'रमं; D4. 6
'रमा. — °) T1 G3 वनस्पति. G2. 6 प्रचिन्वन्ती; M प्रचि-
न्वाना.

9 B3 om. 9-11. — °) M3m सुकन्या (for रूपेण).
— °) Śī K D3. 6 सुरापानः; B1 सुरूपेण; De संमोहेन;
D1. 3 मधुपान- (for मदेन). T1 M3 मदेन (M3 मदेन)
मदनेन च.

10 B3 om. 10 (cf. v.l. 9); M1 om. 10^a-11^d. — °)
G4 चर्लन्तीम् (for चरन्तीम्).

11 B3 om. 11 (cf. v.l. 9); M1 om. 11^a^b^c^d (cf. v.l.
10); K3 om. 11^{ed}. — °) K4 B De Dn D3-6 विप्रर्षिस्
(for ब्रह्मर्षिस्). D1. 3 ब्रह्मर्षिः कामसंतसस्. — °) Śī K3
आभाषत; K4 बभाषे च (for आबभाषे). — °) Śī K1. 3
तस्य (for चास्य).

13 °) D1. 3 T1 G3 महसा (for स तथा). D1 नेत्रे;
T G3. 3 M1 विद्यो; G4 विप्रो (for विद्धे). — °) D1 विद्धे
(for नेत्रे). T1 G1 तथा नेत्रेतिमन्युमाद्. — °) K4
सखीति; T1 G3 M शर्याति; G1 शैर्याति. — °) K2-4
B D (except D3) T3 G3 M 'मूत्रे.

14 °) D1. 3 शक्रन्मूत्रे ततो रुद्धे. — °) K4 M1 सैन्य-
श्रेण्या दुःखितं; B3 सैन्यमानाह दुच्छतं; De D1. 3. 4. 6 T G
M3 सैन्यमासीसुदुःखितं. — °) Śī K2. 4 De D1. 3 M3

पर्यतप्यत; K1 'पृच्छंश्च.

15 °) D1. 3 ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात्. — °) K4 M3
तदिदं; B1 3 तच्छतं; De Dn D3. 4 तद् द्रुतं (for तद्वत्).
D1. 3 T G नानृतं (T1 G1. 3 तद् द्रुतं; T3 G2. 4 द्रुतं वै) वद-
तानघाः

16 °) K3 T1 G1 3 M विष्ठा (for विप्रो). D1. 3
नानृतं करवामहे. — °) De3 सर्वेषां वै (for सर्वोपायैर्).
— °) T1 G1 transp भवान् and तद्. Śī K De D3. 6
समधि; G4 तदभि (for तदधि).

17 °) D1. 3 ततस्तु स महीपालः. — °) B1 यं यं (for
पर्य-). B2 4 G1 सुहृद्गर्गन्. — °) B2 Dn D3. 6 G4 पर्य
(for प्रत्य).

18 °) K1 अनाहार्याः; D1. 3 परमार्तः; T1 आनाहार्याः;
G2. 3 सा तदार्तं (for आनाहार्यं). G1 ततः सैन्यं (for ततो
दृष्ट्वा). — Śī om. 18^{bc}. — °) G1 ततो दृष्ट्वा (for तस्यै-
न्यस्). — °) B D (except D1-3) दृष्ट्वा (for चापि).
— °) D1. 3 (with hiatus) सुकन्या इदमब्रवीत्.

19 °) Śī K1. 3 मया किलह; K4 मयाटप्ये हि; D1. 3
मया असंख्या; D3 मयागल्येह; G2 मयाटप्ये च. — °) Śī K1
G1 दृष्ट्वा (for दृष्टं). — °) Śī K1. 3 D1. 3. 6 खद्योतवदभिज्ञा-
नात्; K3. 4 'वदवज्ञानात्; S 'वदभि (M1 'वि)ज्ञाय

20 Śī om. 20^{ab}. — °) B2. 4 D3 6 transp. शर्यातिः
and वल्मीकं. K4 De3 सखीतिर्; S (except T3 G3) शर्या-

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K. 3. 123. 21

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्भालया यत्ने कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २२
तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
प्रतिगृह्ण च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा स सैन्यः पुनराब्रजत् ॥ २५
सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तत्प्रस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनस्रयिका ।
समाराधयत च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्यवर्णि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।
कस्यचिन्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १

तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर् (for शर्यातिर्). K₄ B₂. 4 De₁ अभ्यगात्; D₄. 6 अभ्य-
यान् (for आद्रवन्). — After 20^a, T₂ G₂-4 ins. :

595*

चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।

ज्ञानवृद्धं वयोवृद्धं.

[(L. 2) T₂ G₂ शील* (for वदी*).]

21 D₃ om. 21. — ^a) K₂ अयाचत स; M* चताथ
(for 'चदथ'). — ^b) Śī K₁. 3. 4 Dc स महीपतिः (for
पृथिवी*). — After 21, D₃ ins. :

596* इमामेव च ते कन्यां ददामि सुरद्वजत ।

आर्योर्थं त्वं गृहाणेमां प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22^a, B D (except D₁-3. 5) ins. :

597* अपमानादहं विद्धो क्षान्ता वर्यपूर्णया ।

— ^a) Śī K D₃ लोभमोहसमावृतां; D₅ समावृतः; M बुद्धि-
मोहबलात्कृतां.

23 ^a) B₂ Dn D₄. 6 क्षंस्यामीति (for क्षमि*).

24 Before 24, all MSS. except G₄ ins. (the super-
fluous) लोमश उ*.

25 ^a) T G तु (for च). — ^c) Śī K D₃. 5 प्राप्ते
प्रसादे. K₂ राजन्स; B Dc Dn D₄. 6 राजा वै; D₁. 3
राजासौ; D₅ राजा च; T G राजसिः (for राजा स). — ^d)
K₂. 4 B D (except D₁. 3) T₂ G₂ पुनम् (for पुनर्). K₃
सैन्यः पुरमथाब्रजत्.

27 ^b) Śī K₁-5 D₁. 3 अनस्यया; Dc₂ D₃ G₂. 4 M₁अनस्यका; M₂ अनस्यता.

Colophon. — *Major parvan* : Śī K₁. 2 T G₂-4 M₁
आरण्य. — *Sub-parvan* : B₂ T₁ तीर्थयात्रा, followed by
सौकन्य. Śī K₁. 3 (all om. sub-parvan name) men-
tion only सुकन्योपाख्याय; K₂. 4 D₁. 2, likewise, only
लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B₁-3 Dc
Dn₁. n₃ D₂-4. 6 T₂ G₂ only सौकन्य. — *Adhy. name* :
T G₂ सुकन्याप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both) : K₁ 27 (= 127); Dn₁ (*sup. lin.*) 121; Dn₂
122 (as in text); Dn₃ 8 123 (M₂ 125); D₁ 127.
— *Sloka no.* : Dn 29; D₁ 31.

123

1 ^b) Śī K Dc D₅ नासत्याव; B₂. 3 D₃. 4. 6 त्रिद्वयाम्;
D₁. 3 पुराणाम्; G₁ सीराणाम् (for सुराणाम्). D₁. 3 उभी;
G₁ तदा (for नृप).

2 ^a) D₅ नृप (for [इ]दम्); cf. 1^b.

3 ^a) Śī K₁. 3 अथ (for अमि). — ^b) Śī K D₃. 5
किं वनेस्मिन् (D₅ वनेस्मिन्किं चिकोर्षसि; B Dc Dn D₄. 6
वनेस्मिन्किं करोषि च (D₅ वा); D₁. 3 किं चात्र क्रियते त्वया.
— ^c) Śī K D₃. 5 इच्छाम (K₁. 2. 4 'च') स्थां वयं ज्ञातुं; D₁. 3

इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोक्तमौ ।
शर्यातितनयां विचं भार्या च च्यवनस्य माम् ॥ ४
अथाश्विनौ प्रहस्येतामभूतां पुनरेव तु ।
कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्तौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ६
सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ७
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतम् ॥ ८
असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।

साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
पत्यर्थं देवगर्भाभे मा ब्रूथा यौवनं कृथाः ॥ ९
एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवमिपगर्वौ ।
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ११
ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
सा तयोर्वचनाद्राजशुपसंगम्य भार्गवम् ।
उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३
तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥ १४

C 3. 10360
B. MAPL. OM.
K 3. 124. 14

ज्ञातुं स्वाभिच्छनो भद्रे.

4 ^a) B De Dn Ds. 4. 6 T₃ G₃ समीक्षा (for संवीता).
— ^b) G₄ उवाच च (for तावुवाच). D₁. 3 उवाच सुरस-
क्तमौ. — ^c) K₄ शर्यातिः; T₁ G₄ M शर्यातिः; G₁ शर्यातस्.
— ^d) B Dn Ds. 6 transp. च and माम्. D₃ तु (for च).
— After 4, 8 ins.:

598* नास्मा चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।

साहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ।

[(L. 1) M₃ चापि (for चाहं). M₁ transp. सुकन्येति
and नृलोकेऽस्मिन्. M₁ च विश्रता (for प्रति). — (L. 2)
T₁ G₁ M₃ भर्तारं प्रति वि (G₁ नि)ष्ठिता; M₁ पनि प्रति सुनि.]

5 ^a) Ś₁ K D₁-3. 8 ततो (for अथा). K₃ 4 De
Ds. 8 T G₁. 3 M [ए]नां; T₃ G₃ [इ]मां (for [ए]नां).
— ^d) Ś₁ K₃ गताध्वने; K₃ *मने; D₃ *धमे; D₃ *बुधे; S
गता वृने (G₁ वरानने).

6 ^a) De यं (for स्वं). Ś₁ K₁. 3 D₃ भ्राजस्य (D₃ *से)-
स्मिन्वनोद्देशे; K₄ B Dn Ds. 6 भ्राजसेस्मिन्वने भीरु; D₁. 3
भ्राजसे तनुमध्या स्वं. — ^b) = 3. 50. 12^d. K₁. 3 B₁. 3
*सौदामिनी. — ^c) G₁. 3 तुल्यांगी (for तुल्यां हि). — ^d)
K₁-3 D₁ तव (for स्वया). K₄ B₁-3 D₁ पश्यामि. B De
Dn Ds-6 भाविनि (for भामिनि) — After 6, B D
(except D₁-3. 5) S ins.:

599* अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।

शोभयस्वधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ।

[(L. 2) S शोभयेस्व (T₁ G₃ *ण)धिकं. S एवम् (for वनम्).
T₃ G₃ पुनरलंकृता (for अप्यनलं).]

7 G₄ om. 7^{ab}. — ^c) Ś₁ K शोभेस्वम्; B₃ 8 Dn
D₁-6. 8 शोभसे तु (D₁. 3 हि); D₃ क्षुभे स्वं (for शोभे-
थास्तु). M₃ अहीनांगी (for अनव). — ^d) G₃. 4 स्वेव
(for स्वेवं).

8 ^a) D₁-3 स्वमुपास्मि; T₃ G₃. 4 स्वमुपास्मि; G₃ M₁
त्वमुपासे हि (for स्वमुपास्मे ह). — ^d) D₃ G₁ *विवर्जितं.

9 ^b) Ś₁ K De वा; Dn तु (for च). — ^c) Ś₁ K D₃
साधु; B₃ De Dn D₁. 3. 4. 6 G₁ सा स्वं (for साधु). Ś₁
K₁. 3 व्यसनम् (for च्यवनम्). — ^d) G₃ M₃ वरयैकं त्वम्
(for वरयस्यैकम्).

10 ^a) B D (except D₁-3) [अ]पि (for तु). G₁
सुकन्या चैवमुक्ता च; M₃ एवमुक्ता तु स्वा कन्या. — ^c) D₁. 3
प्रीत्या (for पत्यौ). Ś₁ K₁. 3 पत्यौ रताहं च्यवने. — ^d) De
नैवं (for मैवं). K₃ 4 B₃-4 D मां (for मा). Ś₁ पदशं-
कतां (sic). K₂-4 De D₁. 3 पर्यशंकतां (De₁ *तं); B₃
*शंकिनं; B₃ परिशंकिथा; D₃ परिशंकिनं.

11 ^b) M एवं (for आवां). B₃ M₃ देवमिपगर्वौ;
D₃ देवौ भिपगर्वौ.

12 ^a) M स्वम् (for तस्य). — ^b) S एकतरं. B Dn
Ds 6 वृणीष्याम्यतमं पतिं — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 आवाम्; De
एवम्; D₁. 3 एव; T₃ एतम्; T₃ G₃ इमम् (for एतम्). — ^d)
Ś₁ K De Dn सुमध्वमे; B D₃. 6 पति क्षुभे; D₃ शुचिस्मितं
(for वरां).

14 K₁ Dn₁ om. (hapl.) 14^c-15^b — ^c) D₁. 3 S
transp. भर्त्रा and सा.

15 K₁ Dn₁ om. 15^{ab} (cf v l 14). — ^a) M₁

C. 3, 10360
B. HAPL. OM.
K. 3, 124, 17

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तच्चस्याः क्रियतामिति ।
ऊचत् राजपुत्रीं तां पतितस्तत्र विशत्वपः ॥ १५
ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविशेश ह ।
अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
ततो मृहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नांसत्याविदं वचः ॥ २०
यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवञ्चां हृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिमां ॥ २१
तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
मिषतो देवराजस्य संत्यमेतद्भवीमि वाम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजहत् ॥ २३

ततो* (for तद*). Śī Ks-4 Dn. n. D1-2. 5 T1
G2. 4 तच्छ्रुत्वा वाश्विनौ वा (Śī 'नोर्वा') वयं. — ५) Śī Ks. 8
Dn. n. D1-2. 5 तस्यास्तौ; Ks T1 G2. 4 (by transp.)
तस्यास्तम्.

16 ५) T Gs. 4 M तत्; G1 तां (for ह). — ६) Ks
B2-4 Dn D4-6 T1 G1-3 M1 प्राविशतां; B1 Do D1. 3
प्राविशतौ; Gs प्राविशतान्. B1 Do D1. 3 डभौ; B2-4 Dn
D4. 6 M1 तदा (for प्रभो).

17 ५) B Dn D4. 6 तदा; S त्रयः (for ततः). — ७)
Ks Ds. 8 चैव (for सर्वे). — ७) N (except B1 D1) 'वेष'
(for 'रूप'). K1. 3 D1. 2. 5 सर्वे (for चैव).

18 After 18^{ad}, S (except G1) ins.:

600* तमश्विनोरन्यतमं च्यवनं वा मनस्विनि ।

[T1 Gs M यशस्विनि.]

— ७) D1. 2 यं तु (for यत्र). K1. 4 B2 Do D1. 2. 4. 5
चां (for वां). T1 G1 यमेवमभिं; T2 Gs यमेव त्वं हि
कामासि; G2 यं त्वमेवाभिं; G4 यमेव त्वभिं. — ७) Do
D1. 2 S शुभा (T1 G1 वरा) नने (for सुशो').

19 ७) Ks च (for तु). — ७) Ks D1. 2 साध्वी; M1
हित्वा (for बुद्ध्या). — ६) T G ततो; M देवी (for देवी).
Ks D1. 2 S transp. स्वकं and पतिम्. Ks देवौ ताविदम-
ब्रवीत्. — After 19, Ks Ds ins.:

601* यथाहं मनसा नाभ्यं पतिमिच्छे स्वकं विना ।

तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेतां पतिं मम ।

[(L. 1) Ds यथाहमगना नान्यं (for the prior half).

— (L. 2) Ds स्वकं (for मम).]

Ks Ds cont.; D1 ins. after 19:

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसचमौ ।

दशैयामासतुस्तस्याः सुकन्याया भृगोः सुतम् ।

Thereafter Ks repeats 19^{ad} (!), and then cont.:

603* ततो देवाः सुतुष्टाश्च च्यवनं तं पतिं ददुः ।

21 ७) Śī K1 यदर्थः; Ks Ds यदहं (for यथाहं).

22 ५) Śī K1. 2. 4 Ds सोमपा (Śī 'दी') विनौ.

23 ५) D1. 2 जग्मतुस्ततः (for प्रति*). — ७) Ks B
D4. 6 च (for [अ]पि). — After 23, D1. 2 ins.:

604* तस्मिन्नेत सरस्तीरे विभ्रतौ रूपमुत्तमम् ।

Colophon. — Major parvan: Śī K1 Dn. 2 Ds T2
Gs-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan: M2 तीर्थयात्रा, followed
by सौकम्य. Śī K1. 2 (all om. sub-parvan name)
mention only सुकन्योपाख्यान; Ks. 4 D1. 2, likewise,
only लोमहासीर्थयात्रा, followed by सौकम्य; and B Do
Dn Ds. 4-6, only सौकम्य. — Adhy. name: T2 Gs च्यवन-
रूपप्रासिकथनं; M2 च्यवनरूपलाभः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn1 122; Dn2 123 (as in text);
Dn3 S 124 (M2 126); D1 128. — Śloka no.: Dn
25; D1 28.

124

1 Dn. 2 T Gs om. the ref. — ७) B D (except
Ds. 2) T2 (after corr.) Gs शुभावा; T1. 2 (before corr.)
G1-3 M सञ्जुल्य (for भुत्वा तु). Ks सर्वातिरु; S (except
T2 Gs. 4) शय्यातिरु. — ५) S (except M1) युवानं (for

१२४

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्यं च्यवनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोषविष्टः कल्याणीः कथाश्रके महामनाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजशुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्पानि तानि निबोध मे ॥ ७

वयःस्यं). — °) Śi K Dc Ds. ५ M प्रहृष्टः; Dn Gs सुं (for सं').

2 T₁ M₁ om. 2^{ed}. — °) B₁ ३ D (except D₁-३. ५) सभार्यः (for महीपः). MSS. शर्यातिः, शंयाति, etc., hereafter these variants are completely ignored! — °) D₁ ३ कृत्स्नां लब्ध्वे मेदिनी.

3. Śi om. 3^{ed}. — °) T₁ G₁-4 M₁ कथायणी. — °) 8 (except G₁) कथां (for कथाश्च). K₁ B Dn D₄ ५ मनोरमाः (B₁ महीपतिः) (for महा').

4 °) Śi च्यवनश्च महाराजं प्रोवाच परि'. — °) B Dn₁ n₃ D₄ ५ अव' (for उप').

5 °) B Dc Dn D₄ ५ अवनी' (for पृथिवी').

6 °) 8 (except G₄) याज्ञीये. — °) Śi K₁ ३ D₄ 'द्धिमत्.

7 °) D₁ ३ T₁ G₁ अत्य (D₁ ३ यान्य) अद्भुतानि (for अद्भुतानि च). — °) D₁ ३ तानि मे गदतः शृणु.

8 °) Śi मा गृहाणे (sic); K₁ ३ मा गृहाण; K₂ D₄ गृह्णानं तु; B₁-4 Dc Dn D₄ गृह्णानं म (for गृह्ण'). B₁ प्रतिग्रहं; D₁ ३ तयोर्हविः; D₂ नयोः सर्व. K₁ D₁-३ मा गृहा-

अगृह्णाच्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।

तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे मतिः ।

मिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच ।

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।

यौ चक्रतुर्मा मधवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०

ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।

अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।

लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाग्नेडयति वासवः ।

C 3 10389
B 3 124. 13
K 3 125. 13

गैतयोर्ग्रहं. — After 8, Śi reads 13^{ed}.

9 °) K₁ ३ D₄ नामस्यौ देवनास्विह (D₄ 'स्विनौ'). — °) Śi K D₂ देवतानां हि; B Dc Dn D₄-५ दिवि देवानां; D₁ ३ देवलोकस्य (for 'पुत्राणां'). — °) T₁ G₁ ४ कर्मणां (for 'णा'). Śi K₁ ३ ३ D₁-३ तेन गर्हितौ; K₂ B Dc Dn D₄-५ तेन नार्हतः (for 'नैव').

10 Śi om. (hapl.) 10-12. — °) B Dn D₄ ५ महोत्साहौ; Dc नावमंस्था. — °) K₁ D₄ 'वर्षमौ; D₁ ३ 'संसमौ; T₁ G₁ 'वत्समौ; G₁ 'वित्समौ.

11 Śi om. 11 (cf. v. 1. 10). — °) K₁ D₄ ऋते म्वा; M स्वर्णे (for ऋते स्वां). D₁ ३ नौ तस्माद्विबुधश्रेष्ठ. — °) M₁ नैवा' (for 'व ना'). B₁ स्वर्ः; Dc T₁ ३ (before corr.) स्वयं (for सवम्). D₁ ३ नेरयवकुं स्वमर्हसि. — °) K₂ ४ D₂ ३ T₂ G₂-५ परंतपः; Dc परंतपौ; D₁ ३ सुरोत्तमौ (for पुर').

13 °) D₁ G₁ यथा; T₁ G₁-५ तदा (for यदा). — °) K₁ ३ 8 (except M₁) वासवे; B Dn D₄-५ देवराट् (for वासवः). — °) Śi T₁ G₁-५ नु तद्वाक्यं; D₁ नु नं शक्ः; D₂ च नं शक् (for ततः शक्); cf. 11^a and v. 1.

C. 3. 10343
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विन्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
ततोऽसौ प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थं सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
ततः कृत्या समभवद्वेषस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

14 °) Śi K₁ s D₁ s M₁ ततः; K₂ s सुतं (for तु तं). — °) M₁ बलं (for बलं).

15 °) D₁ s प्रेषयिष्यामि (for प्रहरि). — °) D₁ s दुरासदं (for अनुत्तमम्).

16 G₁ om. 16^{ab}. — °) T₂ G₂-s [अ]थ (for स). — Śi D₁ T₂ G₂ (hapl.) om. 16^c-17^d.

17 Śi D₁ T₂ G₂ om. 17 (cf. v.l. 16). — °) K₂ s D₁ कोपाद्वज्रमिदं (for वज्रं घोररूपं).

18 °) K₂-s B De Dn D₂-s तं (for सं). G₁ तं बाहुं (for च्यवनो). D₁ s च्यवनः स्तम्भयामास. — °) D₁ s जुहाव. T₂ (by corr.) [S]नले. — °) B₂ T₂ (by corr.) कृत्यार्थं. D₁ s स (for सु). — °) Śi K₁ देवान् (for देवं). D₁ s देवेशं हंतुमुद्यतः.

19 °) D₁ s तत्र (for ततः). Śi K D₂ s तत्र कृत्यो-
ज्जयो जजे; B De D₂ s ततः कृत्याय संजजे. — °) N
(except D₁ s) मुनेस् (for ऋषेस्). — °) D₁ s कायो
(for 'वीर्यो'). — °) T₁ G₁ महारवः (for 'सुरः'). D₁ s महा-
वीर्यो महाबलः. — °) De T G₂ s तस्य (for यस्य). — °) Śi K₁ वै; K₂ D₂ M D₂; D₁ s स- (for तु). — After
19, Śi K₁ s. s. 4 D₁-s ins. :

605^b तस्य प्रमाणं वयुषा न तुल्यमिह विद्यते ।

20 °) B₂ D₁ s M सीक्ष्योप्रदशनं; T₁ सीक्ष्यं तदृशं;
G₂ सीक्ष्याप्रं दशनं. — °) Śi K D₁-s. s. हनुरेकः स्थितस्.
B₁ s. 4 De Dn D₂ s M स्वस्य (for तस्य). — °) Śi K

शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९
तस्यास्यमभवद्वोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०
चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
प्राकासदृशकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१
बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२
लेलिहञ्जिह्वा वक्त्रं विद्युच्चपललोला ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २३
स भक्षयिष्यन्संकुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ २४

D₁-s. s. भूमावेको दिवं गतः.

21 °) Śi K B Dn D₁ s. s. चा (K₂ स्वा)यता (for आ). De आयताग्रनुरो दंष्ट्रा. — °) Śi K₁ s B₁ s. 4 Dn D₂ s T G₂ s. 4 तस्य (for त्वस्य). — °) Śi प्राका-
दशना; K₁ s. 4 D₂ 'सिखरा'; K₂ B De Dn D₂-s प्रासा-
दसिखरा; D₁ s प्राकारपरिखा; T₂ G₂ M प्रासादसदृशा.

22 De s om. 22^{ab}. — °) T G परिषंकाक्षी. — °) S स्वायतौ (for आयतौ). K₂ चायुतं; D₂ अयुतौ; T₂ G₂ s. 4 भीषणौ (for अयुतं). Śi समं; K₂ शमं; G₂ शतं (for समौ). — °) G₁ s. 4 शशिरवि (by transp.). — °) B Dn D₂ s वक्त्रं कालाग्निसंनिभं.

23 °) K₂ s D₂ विद्युच्चलितं; D₁ s विद्युच्चपलं; D₂ विद्युच्चंचलं. — °) T₂ G₂ s जगद्बली.

24 °) Śi De D₁ s सं (for स). — °) Śi K₁ s. 4 D₂ s घोरनादेन. — °) K₂ B₂ De D₁ s. s. S (except M₂) पूरं (for नादं).

Colophon. — Major parvan: Śi K₁ s Dn₂ T G₂-s M₁ आरण्य. — Sub-parvan: N (om. sub-parvan name) mentions only सौकम्य (K₂ D₁ लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकम्य). — Adhy. name: T₂ G₂ पुरंदर-
वज्रसंभवं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 123; Dn₂ 124 (as in text); Dn₂ S 125 (M₂ 127); D₁ 129. — Śloka no.: Dn D₁ 25.

१२५

लोमशा उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्याचाननमिवान्तकम् ॥ १
 भयात्संस्तम्भितश्चुजः सुकिणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावक्षिनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष्ट परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
 सोमार्हावक्षिनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५

सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
 स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं शुभोच च पुरंदरम् ॥ ७
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अश्वेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
 तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
 विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

३. १०४०८
 ३. १२६. ११
 ३. १२६. ११

125

२ °) D₁. ३ स तथा (for भयात्सं). — °) Ś₁ K₁. ३. ४
 D₂ T₂ G₂. ३ सुकिणी; B सुक्की; D₃ सुक्की; G₁ सुक्की;
 M₁ सुक्की; M₂ सुक्की. G₁. ४ परिलेहिन् (for लेलिह-
 न्मुहुः). — °) D₃ पांडवेय (for देवराजश्च). Ś₁ K D₃
 प्रणतोऽब्रवीत्पांडवेय (hypermetric!).

३ B₄ om. 3-4. — °) D₁. ३ भविष्यते वचः सत्यं.
 — °) Ś₁ K₁. ३ De सत्यं (for ब्रह्मन्). K₂. ४ B Dn D₁-४
 वचो विप्र (D₁. ३ सर्वमेतत्) प्रमीद मे.

४ B₄ om. 4 (cf. v.l. 3). — °) Ś₁ K₁. ३. ४ मा (for
 न). — °) K₁. ३ D₃ भवति (for भवतु). T₁ G₂. ४ M₂
 एषोपूरो (for एष परो). Ś₁ K D₁ तपोधन (for परो विधिः).
 — °) D₁. ३ चाहं (for चाहं). B₁ देवर्षे; B₂. ३ S ब्रह्म
 (for विप्र).

५ °) T₂ G₁-३ सोमपौ (for सोमार्हो). — °) Dn D₃
 यथा वाद्य; G₁ तथै (for यथै). K₄ D₁-३ T₁ transp.
 कृतौ and स्वया. — After 5^{ab}, S ins. :

606* तथैव मामपि ब्रह्मभ्रेयसा बोकुमर्हसि ।

— T₂ om. 5^c-6^f.

६ T₂ om. 6 (cf. v.l. 5). — °) T₁ G (G₂ om.)
 M₂ transp. लोके and कीर्तिः. Ś₁ K₁. ३. ४ D₃ भवेदिति;
 K₂ D₁. ३ भविष्यति (for प्रथे). — °) D₁. ३ एवं; S
 (except G₂; T₂ om.) ततो (for अतो). D₁ ३ [ए]व (for

[ए]तद्). M प्रथितं (for विहितं). — After 6^{cd}, D₁. ३
 ins.

607* इह त्रिसया देवाः पितरश्च महर्षयः ।

अचैयन्ति महाप्राज्ञं कर्तुं तव महाबलाः ।

— °) B De Dn D₄. ३ S (except M₂; T₂ om.) एवं
 (for एतद्). Ś₁ K₁. ३ यथै (for यथे).

७ °) B Dn D₄. ३ भार्गवस्य (for च्यव). — °) Ś₁
 K₁. ३ मन्युर्व्यपागमः; K₂ D₃ मन्युर्व्यपागमः; K₄ D₃ मन्युर्व्य-
 पारमः; De G₂ स मन्युरगमः; D₁. ३ T₂ G₂ स मन्युरगमः;
 G₄ स मन्युर्व्यगमः; M शमं मन्युरगमः.

८ °) K₁ D₁. ३. ४ पूर्व (for पूर्व). D₁. ३ महात्मना
 (for पुनः पुनः).

९ °) B Dn D₄. ३ G₁ M₂ तदा मयः; De ततो मयः;
 D₁. ३ मयमेवं. Ś₁ K₁. ३ च (for वि). — °) B₁. ३ भ्यां
 सह देवाभ्यां.

१० °) B D (except D₃. ३) T₂ G₂-४ transp. सर्वे
 and लोके. T₂ (before corr.) G₂. ४ वदतां (for वं).
 T₁. ३ (before corr.) वर. — °) G₄ तदारण्य (for सहा).
 — °) B₂ De Dn D₁. ३. ४. ६ [अ]नुकूलया; D₃ [अ]नुकूलया.
 — After 10, D₁. ३ ins.

608* अद्यापीह प्रगायन्ति गाथां तस्यैव धीमतः ।

तां श्रुत्वा चक्षुरोर्होनि नाम्बन्धीह मानवाः ।

शायानि च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।

ये भुक्त्वा भुङ्क्षुरित्यन्ति तेषां चक्षुर्न हीयते ।

C. 3. 10406
B. 3. 125. 11
K. 3. 126. 12

तस्यैतद्विजसंपुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
एतद्वृद्धा महीपालः सिकताक्षं च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
पुष्करेषु महाराजं सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।

11 ^b D₁ M दिव्यं (for राजन्). T₁ G₁ विशां पते
(for प्रका). — After 11^{ab}, Ś₁ K D₃ read 13^{abcd}.
— ^d T₁ G₁ समचय (for च तर्पय). — After 11, T₁ ins. :

609* तर्पयाद्य पितृन्देवान्ययमा पावनेन च ।

12 ^a Ś₁ K₁ T₁ एवं; K₁ एवं (for एतद्). D₁ :
एतत्पदय च राजेंद्र. — ^b K₁ B₄ Dc सिकताक्ष्यः; K₃ शिति-
काक्षः; K₄ D₃ शितिकंठशः; T₁ G₁ M₁ सिकताक्ष्यशः (G₁ सिकतस्य).
D₁ : सितिकंठस्य च प्रभो. — ^c Ś₁ K₁ : कुरुनवन; D₃
(by transp.) दर्शनं कुरु. — ^e K₃ : महाभाग; D₃ T G
महीपाल (T₁ G₁ च सर्वेषु) (for महाराज). — ^f T₁ G₁
महाराज (for सर्वेषु च). Dc D₃ [न]व; T₃ G₃ : ६ [ए]षु (for
च). D₃ [उ]दकं (for जलं). K₁ B Dc स्पृशन्. — After
12, K₁ : B₁ (om. line 3). : s. (om. line 4) D (except
D₁-s. 8) ins. :

610* स्वाणोर्मन्त्राणि ज चपत्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।

संघिर्हयोर्नरेश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।

अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।

अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।

[(L. 1) B₁-s यास्यमि (for प्राप्स्यसि).]

— After 12, the sequence in D₁ is 13^{ab}-14^{ab}, 13^{abcd},
610^b, 14^{cd}, 15 etc

13 Ś₁ K D₃ read 13^{abcd} after 11^{ab}. For sequence
in D₁ cf. v.l. 12. D₃ reads 13^{abcd} after 11. — ^a Ś₁
K₁ T₃ G₃ : s M अर्चीकः; B₃ D₁ G₁ आर्चिकः; Dc₃ आर्चीकः.
— ^c Ś₁ K₁ नित्याशः; K₃ याज्याशः; D₁ चित्याशः; T₁ G₁
चित्याशः; M₁ चित्यशः; M₃ चित्यशः (for चैत्याशः). B₁ : ६ Do
चैव; T₁ G₁ : ६ M₁ चैता; M₃ corrupt (for चैते). Ś₁
K₁ D₃ बहुमतासः; K₃ B Dc Dn D₄ : ६ विधासः; M₁
'शिबासः.

14 For sequence in D₁ cf. v.l. 12. — ^a K₁ :

वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसवणानि च ।
सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
इह नित्यज्ञया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्र युधिष्ठिर ॥ १७
इह ते वै चरुन्प्राश्नकृषयश्च विशां पते ।
यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चैव तपोरतः ॥ १८

D₃ : s चंद्रसरो; B₃ चंद्रमसं. K₁-s D₃ : राजन्; S नित्यं
(for तीर्थ). — ^b K₃ D₃ S अर्चयन्त्यु (K₃ आजहुः ऋ; D₃
आजहन्) पयः सदा. — ^c K₃ : ६ B Dc Dn D₄ : ६ चाल-
(K₄ B Dc 'लि' खिल्या; D₁ पुरा केचिद्; M पुराणाश्च (for
च ऋषयो). T G वैखानसप्रभृतयो. — ^d K₃ : ६ B Do
Dn D₃ : ६-७ पाव (K₃ Do परा; K₄ D₃ पारा) का वायुभोजनाः.
— After 14, D₃ reads 13^{abcd}.

15 Cf. 381* and note thereon. — Ś₁ om. 15^{ab}.
— After 15^{ab}, B₃ ins. :

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विद्यस्त्रय कारणम् ।

[Cf. Nil.'s gloss on B. 3. 125. 18, and on B. 3.
82. 38.]

16 ^a Dc Dn₃ ns D₄ : ६ शांतनु. B Dc Dn D₄ : ६
राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^b N (except K₃ Do) नराधिपः.
— ^c Dc प्राप्य; D₁ : M₁ प्राप्ता (for प्राप्ताः).

17 ^a S नित्याश्रया. — ^b K₃ D₃ M सहर्षिभिः (for
म). — ^c Ś₁ अर्चीकपर्वतौ तेषु; K₁ : ६ अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ; K₃
D₃ आर्चीकपर्वते पुण्ये; K₄ D₁-s आ (K₄ अ) र्चीकपर्वते रम्ये;
T₃ G आर्ची (T₃ G₃ अर्ची; G₁ आर्चि) के पर्वतवरे. — ^d
K₁ : ६ ताक्षमस्य; K₃ माक्षमस्य; K₃ Do D₃ ताक्षमस्य; D₁ :
स्थानमसि; T₃ G₃ : ६ ते यजंते; G₄ ते युज्यंते (for ताम्यजस्र).

18 ^a T₁ इह कृष्णः; G इहरे वै (for इह ते वै). Ś₁
K₁ : ६ Do (Denn as in text) D₃ चरवः कार्याः; K₃ न वचः
कार्याः; K₄ D₁ : ७ तरवः कार्याः; B₁ वै चरः कार्यः; D₃ च तपः
प्राशन्; M₁ वै चरुप्रासाः; M₃ वै चरुन्प्रासः (for वै चरुन्प्रा-
शन्). — ^b Ś₁ K Dc D₁ : ६ अ (K₁ : ६ D₃ आ) तिथेयाः
(K₃ आतिथ्यं च); B₁ आतिथेयः; D₃ तिथयश्च; S त्रिदशाश्च
(M₁ स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च). — After 18^{ab}, T G
read 20^{cd}-21^{ab}. — ^c K₁ Dn₃ D₃ G₃ : ६ M₃ 'स्रोता (for
'स्रोताः). — ^d T G₃ : ६ कृष्णा. D₃ त्विह; T₃ G₃ : ६ चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्जन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रसन्नवर्णं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्नाजन्क्षान्ताः परमधमिणः ।

मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजत्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

र उवाच ।

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १

यस्य लोकास्त्रयो वदया विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि बाणितुम् ॥ ३

C. 3. 10426
B. 3. 126. 3
K. 3. 127. 4

(for चेह). K₄ D₁ तपोरताः; S तपोवनः (T₂ G₃ 'नाः; G₁ 'रः).

19 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D₁ 'कर्षण. — ^d) B Dc Dn D₄. ६ त्वयैव सह पांडव.

20 ^a) K₄ B₄. ६ D₁ प्रश्रवणं. — ^b) B₄ Dn D₄. ६ मनुजेश्वर (B₁ पुरुषर्षभ) (for मनुजा). — ^{cd}) S अत्र (for यत्र). D₁. २ अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागताः.

21 ^a) Ś₁ निवसन्; B Dn D₄. ६ [S]न्यवसन् (for न्यवसन्). — ^b) K₁ क्षनः; K₂ ध्रुनौ (sic) (for क्षान्ताः). D₁ कांक्षतः सिद्धिमुत्तमां; D₂ कांक्षितः सिद्धिमुत्तमः; S कांक्षतः सर्वैः (M 'ह)धमिणः. — ^c) Ś₁ K₁. ३ ऋद्वुद्धीनाम्; K₂ D₄ मृद्वुद्धीनाम् (for ऋजु). — ^d) D₂ S शिवः (for शुभः).

22 ^b) K₂ B Dc₁ Dn D₄-६ महर्षि (for राजर्षि). — ^c) D₁₋₃ नानायूप. D₁₋₃ S पुण्या (for राजन्). — ^d) D₁₋₃ S सर्वैः (for पुण्या).

23 ^a) T₁ अत्रारामे महातेजाः — Ś₁ K₁. ३ om. 23^{cd}. — ^c) K₂ Dn D₄. ६ M साहदेवि; B Dc सह देवि (Dc₂ इह देवि); D₆ (in as in text) साहदेवि. B₂ विकान्तः; D₁. ३ M₂ राजेन्द्र (for कौन्तेय). — ^d) Dc D₁. ३ S (except T₁ G₁ M₁) वदतां (for वं). D₁. ६ G₂ M₂ वर.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: B₄ M₁ सीर्ययात्रा (followed by लोमशसीर्ययात्रा and सौकम्य in B₄ and only सौकम्य

in M₁). Ś₁ K₁. ३ B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ G₂ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only सौकम्य; K₂. ६ D₁. ६, likewise, mention only लोमशसीर्ययात्रा, followed by सौकम्य. To सौकम्य, K B₁. ३. ६ Dc D₁₋₃. ६ G₂ M add समाप्त. — Adhy no. (figures, words or both): Dn₁ 124, Dn₂ 125 (as in text), Dn₃ S 126 (M₂ 128), D₁ 130. — Śloka no.: Dn 26, D₁ 28.

126

1 ^a) K₂ Dc D₁ T₁ राजशार्दूल — ^c) Ś₁ K₁. ३ महेष्वासो; S (except G₄ M₂) महान्महान्. — ^d) D₁. ३ M₁ युवनाश्वो (D₂ 'श्व)नृ; G₄ M₂ यु (M₂ च)वनाश्वो. B₂ T₁ G₁ महीपतिः (for नृपो) — ^e) K₁ Dn D₂. ६ चैनां; B₁. ६ Dc चैव; T G च तां (for चैनां) B₁. ६ Dc परं (for परां) B₁ कष्टां; D₂ कीर्तिः; S कयानि (for काष्ठां)

2 K₂ om. 2^{cd}. — After 2, S ins

612* सत्यकीर्तेहि मान्धातुः कथ्यमानं न्ययानघ ।

3 ^a) D₂ 'पाद' (for 'शङ्ख'). Ś₁ K₁. ३ च; K₂ D₂. ३ वै (for च). — ^b) Ś₁ K₁. ३ मुख्यः (for तस्य). K₂ क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः; D₂. ६ लोकेषु परिगीयते. — K₂ om 3^c-4^d; D₂ om. 3^{cd}.

4 K₂ om. 4 (cf. v.l. 3). — After 4^{ab}, B₁. ६ ins.:

613* यथा चासौ समभवच्चरितं तस्य धीमतः ।

लोमश उवाच ।

मृणुष्वावहितो राजन्नाज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूतिदक्षिणैः ॥ ५
 अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्गुणैर्विविधैराम्नादक्षिणैः ॥ ६
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशश्रमं भृगोः ॥ ८
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युमेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।

तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
 यत्प्राप्य प्रसवेचस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुप्ते महर्षयः ।
 रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ११
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थं भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौपीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— °) D₂ स (for वे). — °) D₂ M लोकेभिन् । Śī K₁.
 परिकीर्त्यते. D₂ तस्य शक्रसमद्युतेः (= ३^b).

5 5^a = 1. 91. 1^a. — 5^d = 1. 144. 16^d.

6 °) S (except M₂) प्राप. Śī K₁ वर. — °) D₂
 D₁. १ अन्यैश्च विविधैर्भृजैर्. — °) B Dn D₂ अजयत्स्वातः;
 D₂ मुख्यैश्चेवातः; D₁. १ अवातवर.

7 °) Śī K D₂ D₁-s. १ स (K₁ सु); B₁. १. ४ च (for
 तु). — °) Śī K D₂ D₁-s. १ सु (for स). B Dn D₂. १
 महाव्रतः; D₂ व्रत (for दृढ). — °) K₁ T₁ वने (for वन).

8 Śī om. 8^a. — °) B₁. ४ Dn D₂-s M₂ आत्मवान्
 (for आत्मना). — After 8^{ab}, K₂ B D₂ Dn D₂
 (marg.). ४. १ ins.;

614^a स कदाचिदुपो राजबुधवासेन दुःखितः ।

— °) D₁. १ शुष्ककण्ठः सन्; T G पिपासुः शुष्क (T₁ लिख).

9 °) Śī K D₂. १ भृगुरप्यथ. — °) Śī सौद्युम्नो; K₁
 'ज्ञो'; K₂ 'ज्ञे'; M₂ 'ज्ञ'. — °) B₂ महर्षेः.

10 °) G₂. ४ शक्रसमद्युति. — After 10, S ins.:

615^a तद्वारि विधिवद्वाजम्यस्त्रिचालीस्युसंस्कृतम् ।

[T₁ रात्रौ विहितं; G₂ वारि विहितं (for वारि विधिवद्).]

11 °) K₁. १ रात्रि (K₂ 'त्रि' जागरणं श्रान्तः; K₂. ४ D₂
 D₂. १. १ M₁ रात्रिजागरणश्रान्तान्; B₂ T₁ G₂ 'श्रान्तः; Dn D₂
 G₁. ४ 'णाच्छ्रान्तान्; D₁ रात्रौ जागरणश्रान्ताः; D₂ रात्रौ राजम्बु-
 विश्रान्ताः; D₂ रात्रिजागरणाच्छ्रान्ताः. — °) D₂ समतीतवान्;

T₁ स तु पार्थिव; T₂ G₁-s स च पार्थिव; M₁ समुपेत्य तान्
 (for समतीत्य तान्). K₂. ४ D₂. १ युवनाश्वोभ्यतीत्य तान्;
 D₁. १ सुषुप्तः स (D₂ सं) हिता नृप.

12 °) D₁. १ ततो राजन् (for पिपा). — °) Some
 MSS. पानीयार्थ. — °) K₂ D₂ सं; D₁. १ स (for तं).
 B₂-4 D₂ Dn D₂. १ श्रान्तः (for श्रान्तः). — °) Śī K₁. १. ४
 B₁. ४ D₂ D₁. १ पानीयं सम (B₂ 'यमन्व' याचत; K₂ D₂ वार्थ-
 याचत पार्थिव.

13 °) K₂. ४ D₂ transp. शुष्केण and कण्ठेन. — °)
 K₂. ४ D₂ गिरं; M₂ ततः (for तदा). D₁. १ नाश्रौष्यमुनयो
 राजन्. — °) K₂. ४ D₂ वासितं; B₂ D₂ D₂-s वासितः;
 B₂ भावतः; Dn M₂ वासनः; D₁. १ भावितं (for वाशितम्).

14 °) K₂ वारिपूर्णः; D₁. १ तोय. — °) Śī जलं (for
 पीत्वा). Śī पीत्वा; K₁. १ चैनं; T₁ चांगो; T₂ G₂-4 चापो
 (for चाम्भो). B₁. १ D₂ Dn₂ व्यपासृजत्; T₁ [S]व्यवासृत्;
 T₂ G₂ छावासृत्; G₂. ४ [S]भ्यवासृत्.

15 °) Śī K₂ D₂. १ पीत्वा तु (for स पीत्वा). D₂ वारि
 (for तोयं). — °) D₁. १ परं निर्वाणमगमत्. — °) K₂. ४
 B₂ स सुखी; M₂ स सखी (for सुसुखी). D₁. १ सुखी वैवा-
 भवत्तदा.

16 °) K₁. १ G₂ स नराधिपः; D₂ 'धिपं; G₂ M₁ ते
 नराधिप. B₂-4 D₂ Dn D₂. १ मुनयः सतपोचनाः. — °)
 D₁. १ T₂ G₂ तत्र (T₂ G₂ 'च' कलशं; T₁ तत्र ददृशुः; G₂

कस्य कर्मदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
 न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तम्पसा चैव संभृताः ॥ १८
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ १९
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
 अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
 अम्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृत्तं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २२

पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जन्विष्यसि ॥ २३
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाङ्गताम् ।
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
 ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ २५
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरपागमत् ।
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
 मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

C. 3. 10453
B. 3. 126. 28
K. 3. 127. 31

कलशं तत्र (for तं च कलशं). — ^a) T₁ सर्व एव महामते.

17 ^a) K₂ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ ते (for च). — ^b) D₁. s T₂ G₂₋₃ समाहिताः. — ^c) B Dc Dn D₂. s G₂ मम; D₁. s [अ]हम् (for मया). K₂ B D (except D₂) T G₂. s [ए]वं (for [ए]व). — ^d) T₁ G₁ सर्व (for सत्त्वं).

18 ^b) Ś₁ K D₂. s M₁ वै (M₁ स) शृगुल (for भार्गवस्). — ^c) K₂ सुतार्थे; D₁ सुतीर्थ (for सुतार्थ). Ś₁ K₁. s संभृता (for स्थापिता). Dc च (for हि). — ^d) Ś₁ K₁. s संयुताः (for 'भृताः).

19 ^a) Ś₁ K₁ यत्रा* (for ह्यत्रा*). — ^b) K₁. s युक्ताय (for आस्थाय). Ś₁ K Dc D₁₋₃. s केवलं (for दारुणम्). — ^c) T₂ G₁₋₃ अत्य (for तव). — ^d) K₁. s Dn₂ T G 'क्रमः; D₂ 'कर्म.

20 ^a) D₁. s महाबाहुः; T G 'कायो (G₂ 'वीर्यो); M₁ 'बाहो (for महाबलो). T₂ G₂ महायोगस्; G₂ 'कायस्; M₂ तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्). — ^b) D₁. s सुतो बलः; S तपोयोग*. — ^c) Ś₁ Dc अति (for अपि).

21 ^a) K₂ B₂ Dc D₂₋₆ अभक्षणम्. D₁. s आपः पीतास्त्वया राजन्. — ^d) K₂ D₂ अन्ययैवोपपादितं.

22 T₂ om. 22^a-23^d. — ^a) Ś₁ K Dc D₂. s transp. शक्यं and कर्तुं. B₁ एवं (for एतत्). T₁ G₁ कर्म ततो (for कर्तुमतो). — ^c) D₁ किं तु; D₂ किं तु (for नूनं). K₁ चैव कर्तुं; D₂ कर्म; T₁ M₂ देवं (for दैव*). D₁. s मध्ये (for ह्येतत्). — ^d) K₁ एव; S (G₂ om.) एतत् (for एवं).

23 T₂ om. 23^abed (cf. v.l. 22); K₂ om. 23. — ^a)

Ś₁ K (K₂ om.) D₂ s यत् (for याः). — ^c) Ś₁ K₁. s D₂ महावीर्यं. — ^d) K₁ मत्तपोवीर्यसंभृताः; D₁. s S (T₂ om.) न युक्तं कृतमद्य वै. — ^e) Dc D₁ ताभिस्; D₂ तेभ्यस्; G₂. s M तस्मात् (for ताभ्यस्). — Ś₁ om. (hapl.) 23^f-24^e. — ^f) D₁. s अति* (for एवं*). B Dc Dn D₂. s ईदृशं जनयिष्यसि.

24 Ś₁ om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — ^a) K Dc D₁₋₃. s चात्र; S तात (for तत्र). — ^b) K₂. s ततः; Dc₁ यत्स्व; Dc₂ यत्स्वं; M यदा (for यथा). — After 24, K₂ B Dc Dn D₂. s ins. :

616* गर्भधारणं वापि न क्षेत्रं समवाप्स्यसि ।

while D₂ ins. :

617* इति श्रुत्वा बभलस्य राजा खिति तथामवीत् ।;

and, finally, S ins. :

618* न च प्राणैर्महाराज विद्योगले भविष्यति ।

[M₁ तदा; M₂ तथा (for न च).]

25 ^a) K₂. s B₁. s D₂ T₂ G₁₋₃ वामपार्श्वं; D₁. s वामं कुक्षि. — ^d) M₂ स्थितः (for सुतः). K₁ सद्य (for सूर्य). B Dn D₂. s स्थितः (for [अ]परः).

27 D₂ om. 27^{ab} (along with 26^{bed}). — ^a) Ś₁ तद्व (for ततः). — After 27^b, K₁. s B₂₋₄ Dc Dn D₂. s ins. :

619* ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ।

[K₁. s Dn₁ n₂ Dc₁ कं; Dc₂ कं (for किम्)]

— T₁ om. 27^c-29^b. — ^c) Ś₁ कृतोऽस्या* ; D₁. s च तस्या* (for ततोऽस्या*). — ^d) D₁. s शिशोः (for शक्रः). T₂

C. 3. 10453
B. 3. 126. 31
K. 3. 127. 31

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ २८
प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्त्राय स शिशुस्तदा ।
अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चैश्वरम् ।
उपतस्थुर्महाराजं ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
अमेघं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
सोऽभिषिक्तो मधवता स्वयं शक्रेण भारत ।
धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीनिष्पणुरिव विक्रमैः ॥ ३२
तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३

G1-3 स्वाभिर्मन्त्रधातुः; M समभिर्मन्त्रधातुः.

28 T1 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) G₁ M [ए]व (for [ए]वं). — ^b) K₂. 4 D1-8 परिभाष्य स; B Dc Dn D₄. 6 भाषिते चैव; T₁ G भाषितं चैव; D₆ परिष्वज्य च (for परिभाषः स as in Ś1 K1. 1). D1-8 वज्रभृत् (for वज्रिणा). M परितुष्ट इवाभवत्.

29 T1 om. 29^{ab} (cf. v.l. 27). — ^b) K1. 2 Dc₁ आमास्य स; D₆ प्रस्थाप्य स (sup. loc. समासाद्य); T₁ G₁ आस्त्रायास्य (for आस्त्राय स). — ^c) B₁-4 Dc Dn D₄. 6 G₁ M₁ महातेजाः; D₈ T₁ G₁ महीपालः. — ^d) B Dc Dn D₄. 6 किष्कूनाजन्; T₁ G₁ 'णां स्म; G₁ शिशुनासु; M किष्कूणां तु (for 'णां च). Ś1 K D1-8. 6 किष्कूनाथ चतुर्दश.

30 ^a) T₁ सधनुर्वेदं; M₁ तु धनुर्वेदः. — ^b) T₁ G₁-4 सर्वाण्यं (for दिव्यान्यं). — ^c) Ś1 K1. 2 M महात्मानं; T₁ G₁ महाराजः. — ^d) K₂ ध्यातं मात्राणि; B₁ Dn D₄. 6 T₁ G₁ ध्यातमात्रस्य; Dc ध्यानमात्रस्य; T₁ जातमात्रे च.

31 ^a) D1. 2 चाजगवं (for आजं). B Dc Dn D₄. 6 आजगवं नाम धनुः. — ^c) D₈. 6 G₁ M₁ अमेघः. D1. 2 चैवं (for चैव). — ^d) Ś1 K B Dc Dn D₄-6 उपशिश्रियुः; T₁ उपसंश्रयान्; G₁ M₁ समुपाश्रयन् (for उपसंश्रयन्). D1. 2 उपतस्थे नराधिप.

32 ^a) K₂ S (except G₁ M₁) भगं (for मघं); cf. v.l. 3. 51. 14. 18. — ^c) K₂ D₈ कर्मणा (for धर्मेण). S [ए]वाजयं (M₁ [अ]पालयं) (for व्यजयं). — ^d) D1. 2 च क्रमैः (for विं).

33 ^b) Ś1 K1. 2 प्रवर्तत. — ^c) Ś1 K1. 2 राज्यं च; K₂. 4 D1. 2. 6 सर्वानि (for राजर्षिं).

तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
चित्तचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमित्युतिः ॥ ३५
एकाह्वा पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
निजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
तस्य चित्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
चतुरन्ता मही व्याप्तां नासीत्किंचिदनावृतम् ॥ ३७
तेन पञ्चसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
तेन द्वादशवार्षिकयामनावृष्ट्यां महात्मना ।

34 ^a) K₂ [ए]वा; T₁ G₁. 4 [ए]व (for [इ]वं). — ^c) K1. 2 बहुभिर् (for विविधैर्). — ^d) Ś1 K1. 2 विविधैः (for बहुभिः). Ś1 K1. 2 स्वाप्तं; K₂ D1. 2 T G1-3 चाप्तं; K₂ G₁ भूरि (for स्वाप्तं).

35 ^a) K1 चित्तचित्यो; K₂ D₈. 8 कृतकृत्यो (M₁ चित्ताक्षित्यो); K₂. 4 चैतनित्यो; B₁ चित्रचित्यो; D1. 2 विनिवृत्तो (for चित्तं). — ^b) K₂. 4 D₈ सुः; D1. 2 [ए]व; D₈ स (for च). B Dc Dn D₄. 6 धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान्. — ^c) Ś1 K1 शक्रस्य शासनं; K₂ D₈ शक्रस्याराधनं. Ś1 K D₈. 6 चैव; D1. 2 राजा (for राजन्). — ^d) Ś1 K1. 2 G₁ प्राप्तं (for लब्धं).

36 ^a) B Dn D₄. 6 एकाह्वा (for 'ह्वा). K₂ D₈ एकाहेन मही तेन. — ^b) M₁ वै तदा (for धीमता). D1. 2 वीर्येणामित्युतिना. — ^c) B₁ Dn D₄. 6 विजिता (for निजिता). Ś1 K₂ राजन्; K1 तेन; D1. 2 तस्य (for एव). — ^d) K₂ M पट्टना; K₂ D₈ सवनाकरपत्तना; D1. 2 स्थिताः सर्वे महीक्षितः.

37 Dc₁ om. 37^a-38^a. — ^a) K1. 2 B Dc1 Dn D1-4. 6 चैत्यैर्; T₁ G₁ चित्रैर् (for चित्यैर्). K₂ ब्राह्मणेभ्यो महाराज. — ^c) D1. 2 व्याप्ता मही महाराज. — ^d) T₁ काचिद् (for किंचिद्). B₁ अनामयं; T G1-8 M असंवृता (M 'तं); G₁ अनावृता (for अनावृतम्).

38 Dc₁ om. 38^a (cf. v.l. 37). — ^a) B1 ततः (for तेन). Dc1 [अ]वृष्टं (for पञ्च). — ^c) B Dn D1. 2. 4. 6

39 ^b) Ś1 K1. 2 अनावृष्टौ. T G नराधिप (for महां). — ^c) Ś1 वृष्टयं; B₁ 'ष्टि (for 'ष्ट). K₂ T₁ G₁ वृष्टि तस्य-

वृष्टं सस्यविद्वच्चर्यं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ३९
 तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
 प्रजाश्रुतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१

इति भीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
 लोमश उवाच ।

युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

C. ३. 10472
B. ३. 127. 3
K. ३. 126. 3

समुप्यर्थः; B₂ वृष्टि समाधिबृ; D₂ वृष्टिसस्याभिबृ; D₃ इष्टं
 च सस्यबृ; G₁. १ M वृष्टं सस्य(G₁ सर्वं)समृ. — ४ T₁
 G₁ वृत्रवेरिणः (for वज्र).

40 ०) Ś₁ K₁. १. ४ D₂ तेनासौ (K₄ D₃ 'न वै') तुमुले
 युजे. — १) K₁. १ गां (K₁ गं)घर्वाधि. — ४) Ś₁ K₁ निक्षितैः
 (for निहतः).

41 ०) D₁. १ चापि (for तेन). — १) Ś₁ K₁. १. ४ D₂
 कृताः; K₂ B₂ D₂ D₄. १ प्राताः (for जिताः). K₄ तेन (for
 राजन्). B₁. १ D₂ D₄ १ कृतारमना (for महा). D₁ १
 पाकित्वा सुमहात्मना. — ०) Ś₁ K₂. ४ D₂ T₂ G₂ ४ तेन अ
 तपसा; K₂ स्वेनापि तपसा; B₄ तेनार्थः; D₂ स्वेनानि; T₁
 तेनार्थः; G₁ तेनात्य. — ४) Ś₁ K₁. १ B D₂ D₄. १ तापि-
 शाश (for स्थापिताश्च). K₂ D₂ च महौजसा; K₄ D₂ चाभि-
 तौजसा; B D₂ D₄. १ M₁ चातितेजसा; T G₂. १ M₂
 चारमतेजसा.

42 D₁ om. 42^{ab}. — १) B₂ D₁ S आदित्यतेजसः
 (G₁ 'सं'). — ०) D₂ D₄. १ यस्य; T₁ G₁ तस्य; T₂ G₂. १
 पुण्यं (for पश्य). Ś₁ K₁. १ पुण्यनमा देशाः. — ४) Ś₁ K₁
 मथ्यगाः; D₁ १ भीमतः. — After 42, T G ins. :

620* तथा एवमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यति ।

43 After 43, K₁ B D₂ D₄ D₅ (marg. sec. m.). ४. ०
 8 ins. :

621* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स कौन्तेयो कोमलोऽन महर्षिणा ।

पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ।

[(L. 1) S तु (for स). De राजेन्द्रो (for कौन्तेयो).
 B₂. १ D₂ S महात्मना (for मह).]

Colophon om. in B₄. — Major parvan: Ś₁ K₁. १
 D₂ T G₂ ४ M₁ आरण्य — Sub-parvan: B₂ तीर्थयात्रा,
 followed by लोमशातीर्थयात्रा. K₄ D₂ (both om. sub-
 parvan name) mention only कोमशातीर्थयात्रा. — Adhy.
 name: Ś₁ K₁. १ मांभानृकथा; K₂. १ B₁ १ D₂ D₄ १ मांभा-
 तो (K₄ D₂ 'तु'; B₁ १ D₂ 'तु'; D₄ 'तु')पाकयानं; D₂ मांभा-
 नृशक्रोपाख्यानं; D₁ मांभानुखाख्यानसमाप्तिः; D₂. १ मांभानु-
 ख्यानं; M₂ मांभानुचरितं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): D₂ 125; D₂ 126 (as in text); D₂ S 127
 (M₂ 129). D₁ 131 — Śloka no.: D₂ 47; D₁ 44.

127

1 १) K₁. १ D₂. १ T₂ G₂. १ M वदतां (for व). Ś₁
 K₁ १ D₂ D₄ १. १ S वरः (for वर).

3 ०) K₁ D₂ D₄. १ किंचिन्; K₂ कष्टान् (for कंचिन्).
 — ४) To avoid the hiatus, Ś₁ तयोः; K₁. १ तथा;
 K₂. १ D₂. १ स्वपि; B₁ T G M₁ [अपि च; B₂ D₂ D₄. १
 M₂ छापि (for अपि).

4 १) N (except K₂ D₂ D₄ घट' (for घट');
 cf. 14^a. — ०) D₂ T G तस्य (T₁ G₁ राजन्); M तस्यां

C. 3. 10473
B. 3. 127. 4
K. 3. 128. 4

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥ ४
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशं पते ॥ ५
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
स दष्टो व्यनदद्वाजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥ ८
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।

(for तस्मिन्). — ^d) S (except M₂) ज्येष्ठायां (for स्त्रीशते).

5 ^b) K₂. 4 D₂. 6 [उ]पतस्थिरे; D₁. 2 समासतः; T₁ समाधिरे; T₂ G समाधिरे. — ^c) Ś₁ K₂. 2 D₁-3 सापक्षं; K₁. 4 D₂ सापक्ष्यं (for सतते). — After 5, D₁. 2 ins.:

622^a ममायमिति मन्वाना मनोभिः पुत्रमौरसम् ।

6 ^a) Ś₁ K D₁-3 पिपीलि (Ś₁ K₁. 2 'ल'को. — ^b) K₂ B₁ D₁-3 स्फिजे; D₂ 'चि; D₃ D₄. 6 'चि; M₁ 'जौ (for 'जि). T₁ कदाचिदंशत खचि. — ^c) Ś₁ व्यानदद्; T₁ G₂ छरुदद्; T₂ G₂. 3 छानदद्; G₄ [S]भ्यनदद्. D₃ D₄. 6 नारं (for राजन्).

7 ^a) D₁. 2 मातरस्तास्तः सर्वाः. — ^b) Hypermetria! B De Dn D₄. 6 प्रवार्य; G₁ परीतो (for परिवार्य). Ś₁ K₁. 2 बालं तं; D₃ सहसा (for सहिताः). K₂ D₂ परिवार्यं तु (D₂ च) तं बालं; D₁ परिवार्यं तं सहिताः. — ^d) A few MSS. तुमलः.

8 ^a) Ś₁ K₁. 2 'शब्दं (for 'नारं). Ś₁ K₁. 2 तुमुलं (for सहसा). — ^b) B Dn D₄. 6 अमात्यपर्ययो; D₂ आगत्य परिषन्. K₂ G₂ M मध्ये (for मध्ये). — ^c) Ś₁ K₁. 2 धुपविष्टः. K₂. 4 D₂. 6 T₁ G₁ M सहर्त्विजः; B De Dn D₄. 6 'जा; D₁. 2 G₂ मस्त्विजः.

9 ^d) T₂ G₂. 4 च तं सुतं (for सुतं प्रति).

10 ^a) T₁ स संभ्रमात् (for त्वरं). T G₂ सहोत्थाय (for स चो). — ^b) Ś₁ K₁. 2 तत्र (for पुत्रम्). — ^d) B₂

प्रविश्यान्तःपुनः पुत्रमाश्वासयदर्दिमः ॥ १०

सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्कम्यान्तःपुराभृषः ।

ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११

सोमक उवाच ।

धिगस्तिवहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।

नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२

इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।

पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३

एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।

यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४

वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।

आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५

स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

Dn₂. n₃ D₄. 6 अरिदमः; D₂ अरिदमाः.

11 ^b) Ś₁ K₁-3 नृपः; K₂ D₁-3 S ततः (for नृपः). — ^c) Ś₁ ऋत्विजः; K B Dn D₂-6 T G M₂ ऋत्विजा (K₂ ऋत्विभिः); D₂ D₁. 2 M₁ ऋत्विभिः (for 'जैः). Ś₁ K D₁-3. 2 M₁ राजा; B₂ ततः (for राजन्). — N. B. The reading ऋत्विजैः was found in some MSS. collated, but not included in the crit. app. — ^d) Ś₁ K D₂. 6 सभार्या (K₂ D₂ सामात्यः) समुपाविशत्.

12 Ś₁ लोमश उः; G₂ राजा. — ^a) D₁. 2 धिगिधगस्तु; T₂ G₂. 4 धिगस्तु ढि (for धिगस्तिवह). T G₁. 2. 4 [ए]कपुत्रत्वात्. — ^b) M₂ अपुत्रं वै (for अपुत्रत्वं). — ^c) D₂ नित्यांतरत्वात्; M₁ अनित्यत्वात्. S (except M₂) मत्यानं (for भूता).

13 ^b) D₂ Dn D₄. 6 सदृशं; G₂. 4 [उ]पचिति. D₁. 2 M₂ मया (for प्रभो). Ś₁ K D₂. 6 सदृशीनां यतन्त (D₂ 'तः; D₂ 'तं); G₁ अनपत्योचिनं मया. — D₁. 2 om. 13^c-14^d. — ^c) K₁ होढुं; K₂ होढं; T₁ चाथ; T₂ G₂-4 M₁ चोढं; M₂ वोढा (for चोढं). — ^d) B Dn D₄. 6 तासां (for च).

14 D₁. 2 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^c) B₂-4 D₂ Dn D₄. 6 यतमानासु (for 'नस्य). — ^d) = 1. 9. 3^d. 4. 18. 36^d. Ś₁ K₁. 2 दुःखतरं नृपः; K₂. 4 D₂. 6 M 'तरं (D₂ 'करं) ततः.

15 ^b) D₂ द्विजोत्तमाः; D₁. 2 द्विजर्षभः; G₂ नरोत्तम.

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।

यदि शक्रोपि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।

कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।

पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।

मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ।

G. 3. 10492
B. 3. 128. 2
K. 3. 129. 2

— ^a) D₈ चैव; S [अ]स्मिन् (for चात्र).

16 ^a) Ś₁ K B₁ m. s. 3 De Dn D₈ 4-6 T₃ G₁ s. 4 स्वातु; D₈ तस्मात् (for स्वातु). D₈ समा; T₁ कथं; G₁ क्रिया (for तथा).

17 ^a) B De Dn D₈ T₁ G₁ s. 4 चैतादृशं; T₃ चेत्ता (for चैता). — M₃ om. (hapl.) 17^c-18^b. — After 17, D₈ ins.:

623¹ क्रियतामविचारेण ततः प्राप्स्यसि पुत्रकान् ।

18 M₃ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^a) K₄ D₈ M₃ [इ]ह; B De Dn D₈ 6 T G M₁ [इ]ति (for हि). D₁ s कृतमेतद्धि भगवन्. — ^a) Ś₁ K B₁ D₈ D₈ s तज्जवान्; T₃ C₁ M भगवन् (for भगवान्). M प्रब्रवीहि. D₁ s तद्विदानीं प्रब्रवीहि मे.

19 ^b) Ś₁ K₁ D₁ s विदिते; G₄ च चित्ते (for वितते). — ^a) T₁ राजन्; T₃ G धीमद् (for श्रीमद्). — ^a) M₃ उत्तिष्ठेद् (for भविष्यत्). K₄ 4 De D₈ वै (for ते).

20 ^a) Ś₁ K₁ s वसायां. — ^b) Ś₁ K₁-3 आग्रतु; K₄ D₈ M₃ आग्रतु (for आग्राय). — ^a) T₁ तात् (for ताः). Ś₁ सुमहावीरात्; K₁ s D₁ s सुमहावीर्या. — ^a) Ś₁ तात् (for ते). D₁ s भविष्यति सुताः प्रभो.

21 ^b) G₁ जीविता स नरात्मजः. — ^a) K₄ D₁ s 8 कक्षणं (for उत्तरे). — ^a) K₄ सस्ये; D₈ M₁ वामे; D₈ मध्ये; T G M₃ वाम- (for लक्ष्म).

Colophon om. in K₄ D₈. G₄ broken. — Major parvan : Ś₁ K₁ T₃ G₂ s M₁ आरण्य. — Sub-parvan : D₈ तीर्थयात्रा. Ś₁ K₁ s (all om. sub-parvan name) mention only सोमक; K₄ D₁ likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान; and B₁ s. 4 De Dn D₈ 4. 6 M₃ only जन्तूपाख्यान. — Adhy. name : B₄ ऋत्विगुवाच्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₁ 28 (= 128); Dn₁ 126; Dn₂ 127 (as in text); Dn₃ 8 (G₄ broken) 128 (M₃ 130); D₁ 132. — Śloka no. : Dn 21; D₁ 20.

128

1 ^a) Ś₁ K₁ D₁ अथ यथा; B₁ यच्च यथा; B₃ यथा यथा (for यथयथा). De कामं; D₁ s कर्म (for कार्य). — ^b) B De Dn D₈-6 तत्कुरु (for तत्तत्कुरु). T₃ G₂ 4 यथा (for the first तथा). D₁ s तत्कर्तव्यं यथाक्रमं. — ^a) K₄ De D₁ s कामनया. — ^a) Ś₁ K₁ s. 4 D₈ चिकीर्षामि (for करि').

2 After the ref., G₁ ins.:

621^a स सोमकवचः श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारगः ।

— ^a) D₁ s B (except G₁) स याजयामास नदा (M₃ ननः).

— ^a) T G₂-4 तद् (for बलात्). — ^a) Ś₁ K₁ s D₁ s

C. 3. 10493
B. 3. 128. 3
K. 3. 129. 8

हा हताः स्मेति वाशन्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
तं मातरः प्रत्यर्कषन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
सन्ध्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
कुुरीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवजनित्र्यामेव भारत ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथा न्ये निजाः सुताः ॥ ७
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वे उचरे ।

समाकर्षन्; Ks. 4 Ds. 6 M अपाकर्षन्; Dn. Ds. T Gs. 'कार्षुः
(for 'कर्षुः). — °) K1. 3 G1 हतास्मि (for हताः स्म). S1
K1. 3 Ms [ह]ति वाचंस्; Ks. 4 B D1. 3. 4 [ह]ति वासंस्;
Do [अ]भिभाषंस्; Gs. 4 [ह]ति वाश्यंत (for [ह]ति वाशन्यः).
— °) T1 Gs. तीव्रकोपः. S1 K1. 3. 4 B1. 3. 4 Dn Ds. 4
समाहताः; Ks. Bs. D1. 3 समाहिताः. Do तीव्रशोकाः
सुविह्वलाः.

3 °) S1 K1. 3 प्रकर्षति; Ks. 4 Ds. पर्यर्कषन्; Do पर्य-
पृच्छन्; Ds. (hypermetric) कर्षयति स्म (for प्रत्यर्कषन्).
B Dn Ds. 6 हरंत्यः करुणं वा (B चा)पि. — T1 om. 3°-5°.
— °) S1 K1. 3 [S]पि प्रकर्षति; Ks. Ds. 6 व्यपकर्षत; Ks.
[S]पि व्यकर्षत; Do [S]पि व्यकर्षयन् (for Sपि स्म कर्षति).

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — °) S1 K1. 3 अपाकर्षन्;
B Dn D1. 3. 4 समाकृष्य (for अपाकृष्य). S1 K Ds. 6
सुतं तदा; D1. 3 S (T1 om.) ततः सुतं (for तु तं सुतम्).
— °) K1 याजकश्च; Ks. याजकैश्च (for विशस्य). S1 K1. 3
चैव; Ds. चैतं (for चैनं). Bs Dn विधिष्व (for 'ना).

5 T1 om. 5° (cf. v.l. 3). — °) S1 K1. 3 वसा
(for वपा). S (T1 om.) जंतोर्वपायां हूयंत्वा. — °) Ks. 4
B1 D1-3. 6 पूमम् (for गन्धम्). S1 K1. 3 आघ्राय (for
आघ्राय). — °) B D (except D1-3. 6) परमांगनाः (for
पार्थि).

7 °) D1. 3 transp. ज्येष्ठः and समभवत्. — °) D1. 3
जनय्यां चैव (for जनि). N (except Ks Do) पार्थिव (for
भारत). — °) Ks. Dn Ds. 6 T1 Gs. 6 M ते; G1 मे (for

तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स भूय गुणैर्युतः ॥ ८
ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११
एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२
धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजभुपशृङ्गे कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

[अ]ग्रे.

8 °) Bs. Ds. T1 G1 Ms तस्य (for तच्च). S1 K1. 3
B1 T1 एव; Bs. 3 Ds. 6 G1 Ms अपि (for अस्य). D1. 3
तदेव चास्य सौवर्णं. — °) D1. 3 लक्षणं (for सौवर्णं).
— °) S1 Ks. Ds. इति; K1 B D1. 3. 4. 6 अपि; T1 वृतः (for
युतः). — After 8, D1. 3 ins. :

G25* राजा पृथिव्यां विख्यातः सदा धर्मपरायणः ।

9 °) Ks. Ds. S कालम् (for लोकम्). Ks. Ds. S
(except Ts Gs) अकरोत् (for अगमत्). — °) Dn.
Dam. 4. 6 (before corr.) भृगुः; M1 गुरुन् (for गुरुः). Ks.
Ds. नृप (for परम्). — S1 om. (hapl.) 9°d. — °) Ks.
अनुक्रमेण पश्चात्; Ds. S अन्वक्षमेव पश्चात्.

10 °) Ks. Ds. S नरके पच्यमानं तं (Gs तु); D1. 3
अथापश्यत तं राजा. — °) K1 पश्य' (for पच्य'). Ks. Ds.
स ददर्श पुरोहितं; D1. 3 पच्यतं नरके गुरुः; S ददर्श स तु सोमकः
(M1 स्वपुरोहितं). — °) Ks. कथं तु; Ds. S कथं तु (for किमर्थं).
S1 K1. 3. 4 Ds. सोमकस्तमुवाचेदं; D1. 3 अपृच्छत् कथं त्वं वै.
— °) S1 K1. 3. 4 किमर्थं पच्यसे; D1. 3 (by transp.)
पच्यसे नरके. T1 G1 transp. पच्यमे and द्विज.

12 °) D1. 3 S धर्मराजमथाब्रवीत्. — °) D1. 3 पाच-
(Ds 'त)यस्तेह मां देव. — After 12, S ins. :

G26* सोऽहमारमानमाघ्राये नरके मुच्यतां गुरुः ।

13 D1. 3 S यमः (for धर्मः). — °) T1 G1 कर्म (for
कर्तुः). S1 K1-4 D1-3 महाराज (for फलं राजन्). — °)
S1 K1. 3. 4 D1-3 फलं भुंक्ते (for उप'). Do D1. 3 M कथं

सोमक उवाच ।

पुण्यान् कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
 इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १४
 नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
 पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १५
 धर्म उवाच ।

यद्येवमीप्सितं राजन्ब्रह्मवास्य सहितः फलम् ।
 तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्शुभान् ।
 सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
 एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
 क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
 एतस्मिन्नापि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
 षड्रात्रं नियतात्मानः सजीभव कुरुद्वह ॥ १९

१२९

लोमश उवाच ।

अस्मिन्काले स्वयं राजभिष्टवानै प्रजापतिः ।

सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
 अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।

C. 3. 10814
B. 3. 129. 2
K. 3. 131. 2

चन. — After 13^{ab}, D₁ ins. :

627* यदि तेऽस्य फलं राजक्षुभोज्यं कथंचन ।

— °) M दिव्यानि (for इमां). — °) Ś₁ रुतां वरः; K₂ 4
B Dc Dn D₄-6 वरतां वरः; D₁ १ सुबहूनि च. K₂ वसम-
स्त्वावयोरिदं (sic). — After 13, D₁ १ ins. :

628* दुष्कृतं चास्य विन्देथा मुच्यते त्वद्वर्त्यथा ।

14 °) K₁ D₁ कामयेत्. — °) K₂ Dc तस्येते; G₁
ऋते तं; M₂ ये विना (for ऋतेऽहं). — °) Ś₁ K₁ [इ]ह
(for [ए]व). D₁ १ वस्तुं विप्रेण वै सह.

16 S (except M₂) यमः (for धर्मः). — °) B₁ १
Dc D₁ मुक्त्यास्य (Dc₂ मुक्त्यास्य); T₁ G₂ १ मुंक्षवाय; T₂ G₂
मुंक्षवार्यं (for मुंक्षवाय). — °) T₁ G₁ अनेनेह (for सहा-
नेन). — °) Dc₂ G₁ यास्यसि (for प्राप्स्यसि). K₂ G₁
तद्गतिं (for सद्गतिम्).

17 S om. the ref. — °) D₁ १ राजा धर्मेण भाषितं.
— After 17^{ab}, N M₁ ins. :

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ।

[Ś₁ K₁ पश्चात्स (for तस्मां).]

— °) Dc यान् (for स्नान्). B लेभे लोकान्शुभा (B₂ कांस्तु
ता) प्राजन्; Dn D₄ १ लेभे कामान्शुभा प्राजन्. — °) B Dn
D₄ १ निर्जिताम्स्वयं; D₁ १ S स्वेन निर्जितान्. — °) T₂ G₂
transp. तेन and एव. — °) Ś₁ K D₂ १ गुरुणा गुरुवत्सलः;
D₁ १ गुरुणा लोमको नृपः.

18 °) Ś₁ K₁ १. १. D₁ १ धर्मस्यामो; T G य एषोत्र

(for य एषोऽग्रे). T₂ G₂-१ प्रकाशते (for विरां). M₂ य
एष दिवि रोचते. — °) D₁ १ उषिष्या तत्र; T₁ G₁ क्षान्तश्चो-
प्याय; T₂ G₂ १ ओष्य च; G₂ १ ओष्यात्र (for क्षान्त
उष्यात्र). — °) K₂ प्राप्नोति परमां गतिं; D₁ १ आमुयात्सर्गतिं
नरः; D₂ प्राप्नोति सुकृतिर्नरः.

19 °) B₂ नियताहाराः; D₁ १ संयतात्मानः. Dc₂ षड्रात्र-
नियताहाराः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ १ Dn₂ T₂ G₂-4
M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₁ १ (all om. sub-
parvan name) mention only लोमशोपाख्यान; K₂ D₂ १,
likewise, only लोमशोपाख्यान, followed by जन्तुपाख्यान;
and K₂ B Dc Dn D₁ १. १. १. T₂ G₂ M₁ only जन्तुपाख्यान
(followed by समाप्त in B₁ १ D₁ १ M₁). — Adhy.
name: T₂ G₂ यममोमकसंवादः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn₁ 127; Dn₂ 128 (as in text);
Dn₃ S 129 (M₂ 131); D₁ 133. — Śloka no.: Dn
21; D₁ 23.

129

1 °) K₂ D₁ १ S (except G₂) इह (K₂ इह; G₁ १
इह) कृतं. — °) D₂ T G वर्षसहस्रिकं.

2 °) K₂ इहवती महाबली. — After 2^{ab}, B₂-4

C. 3. 10515
B. 3. 129. 2
K. 3. 131. 3

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुपयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्टा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निश्चितां महीम् ।
मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्भेकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।

पश्य रामहृदानैतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदर्चाङ्गपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसरणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभापत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राप्य उपित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वभृतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D4. 6 read 3rd. — ^a) Ś1 K B1 Dc D1-3 T1 G1. 4
M ह (for सः). — After 2, K4 D1. 3 ins.:

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
येषां लिङ्गमहाराज संस्तीर्णं च भूरियम् ।
स्वयं प्रकाशबहवो वृक्षाश्रिते विद्यां पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यशः ।
तस्यैवायं तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताधानाः । [5]
इहाहुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहाजुजः ।
ततो नत्वाहुताङ्गसत्वं कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्तत्र समाहुतं यात्राणि सगणो नृपः । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां स्फीतजलां नदीम् ।

Colophon.

लोमश उवाच ।

एयं च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः कश्यपस्य महात्मनः ।

[K4 भारत (for नित्यशः) in line 4, and एष तात (for एव तत्र) in line 13.]

3 ^a) Ś1 देवश्च नहुपयज्ञायां; K1. 3 B Dc Dn D4. 6
देशश्च ना(K1. 3 Dc 3 न)हुषस्यायं. — ^b) Ś1 K1. 3 B Dc
Dn D4. 6 यज्वनः पुण्यकर्मणः. — ^c) Ś1 K1. 3 अत्रेष्टा दशः;
K2. 4 अत्रेष्टा दशः; D3 अत्र द्वादश. — ^d) D3 ब्राह्मणेभ्यो
(for सद). D (except D3. 8) [5]भि- (for नि).

4 ^b) D1. 3 अमितश्रुतेः (for अमितौ). — ^c) K1
B3. 3 D4. 6 यस्वदं; B4 Dc Dn तस्य (for पश्ये). Ś1 K1. 3
D3 यज्ञियं बहु (for यज्ञवा). D1. 3 पश्येमां यज्ञसंस्थिति.

5 ^b) K1 G4 विचितां (for नि). — ^c) K2. 4 Do
निमज्जन्तीमिवाक्रान्तां. — ^d) Do पुण्यः; D1. 3 T3 G M नृपः;
T1 नृप- (for यज्ञ).

6 ^a) K1 B Dc D4. 6 शम्भेकपत्रा या; K2 समीपणा

यक्षी; D1. 3 सा चैकपत्रा सा; G1 शम्भेकपत्राया; G2 पत्रास्याः.
— ^b) K1 शरदं; K2. 4 B Dc Dn D2-4. 6 शरकं (B1
शरणं); D2 दारवं; T3 G1-3 शकटं (for शरकं). Ś1 K Dc
D3. 8 चेदम्; D1. 3 वनम् (for चैतद्). — ^c) D1. 3 यत्र
देवाः संगंधवाः.

7 ^a) Ś1 K1-3 D4 G4 अर्चीकं; B Dn D4. 6 चर्चीकं;
Dc चर्चीकं. — ^b) D1. 3 सुयज्ञैरचितं महीं. — ^c) Hyper-
metric! K1-3 D (except D1-3) प्र (for अप). D2
महाराज (for महीं). 8 अपसरणमुर्वीश. — ^d) Ś1 K2. 4
रौ (K2 रौ)रूप्यायम्; K1 रौप्यायम्; D1. 3 T G2-4 M2 रूपा-
ख्यातम्; G1 विख्यातम्; M1 प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्).

8 8^{cd} (with 10^{cd}) cited in some MSS. of the
Kāśikā on Pāṇini 2. 1. 45 and commented on in
Nyasa (ad loc.). — ^a) M अनुवंशान्. D1. 3 गदतः;
D3 पठती; T G2-4 नृपते (for पठतः). — After 8, D2. 3
(marg. sec. m) ins.:

631* अत्र स्थास्यन्ति ये नित्यं तेषां विज्ञो भवेदिति ।

[D2 अभिष्यति (for भवेदिति).]

9 ^a) Ś1 K2 च विश्रुत्यां; T3 G2. 4 पयः प्राप्य; G2 पयः
पीत्वा (for दधि प्राप्य). — ^b) Do एतद् (for तद्वद्).
K2. 3 B Dn3 D3 भूतं; Cnp भूति (as in text). — ^c)
Ś1 K1. 3 B4 Dc D4-6 अर्हसि (for इच्छसि). D1-3 पुत्रा-
नाप्यसि सुप्रतान्.

10 10^{cd} is cited in some MSS. of the Kāśikā
(ad Pāṇini 2. 1. 45) with v.l. च द्रक्ष्यसि (for अतो-
ऽन्यथा); cf. v.l. 8^{cd}. — ^b) K2. 4 D1 द्वितीयं. T G2-4
वत्स्यसे. G1 द्वितीयं दिवसं यदि. — ^c) Ś1 K B1 D1-3 तु
(for वै). Ś1 K1. 3 तद्; S (except G1) मे (for ते). K2
Dc S (except G1) नृत्तं (for वृत्तं). — ^d) D1-3 M1 G2
रात्रि- (for रात्रौ). Ś1 Dc S (except G2) नृत्तम् (for वृत्तम्).
— After 10, D1. 3 ins.:

632* एवमेतद्विदित्वा त्वं रात्रिं वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
 अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 एतत्पुष्पावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
 एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
 यूपोल्लखलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथास्रवम् ॥ १४
 अत्रैव भरतो राजा मेघ्यमश्वमवासृजत् ।
 असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
 अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ।

आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
 अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाल्लोकान्प्रपश्यति ।
 पूयते दुष्कृताश्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
 सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ।
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ २०

3 1053
3. 129. 21
3. 131. 21

11 B₁ s om. 11^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁ s अत्राद्येह; B₂ s Dn D₄ s अद्य चात्र; De अद्यात्र च; D₁ s अन्यत्रैव; D₂ s अत्र ह्येको; T₁ G₁ अन्यत्राहो; T₂ G₂ s अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो). — ^b) K₂ s च भरतर्षभ (for भरत). D₁ s अयाच्या नृपोत्तम. — ^c) B Dn D₁ s. 4-6 तु (for हि). — ^d) D₁ s विशुनं (for भारत).

12 ^a) Ś₁ K₁ s अत्रापि; K₂ s अत्रैव. Ś₁ K₁ s नहुषो; K₂ D₂ s नाहुषो. — ^b) D₁ s भूति; D₂ s ह्यु (for राजन्). — ^c) K₁ s B₁ s 'रत्नाधैर'; K₂ s 'रत्नाधैर'; B₂ s D (except D₂) T₁ G₁ s 'रत्नाधैर'. — ^d) Ś₁ K₁ s पश्य; K₂ s B₁ D₂ s मदम् (for मुदम्).

13 ^b) B₁ s G₁ s यमुनातीरम्. B D (except D₂ s) उत्तमं (for उच्यते).

14 ^{ab}) T₁ M यत्र (for अत्र). Ś₁ K₁ s B Dn D₂ s. 4 यज्ञे राजानः (for यज्ञैर). — ^c) B Dc D₄ s 'सलिकास'; T₁ 'सलितस' (for 'सलिनस्'). K₂ s तान्; S तत्र (for तान्). — ^d) B D (except Dn) [अ]वभृथास्रवं.

15 ^a) T₁ G₁ तत्रैव (for अं). B₁ s. 4 D (except D₁ s. 4) G₂ M वै (for [ए]र). — After 15^a, B D (except D₁ s. 4) ins. .

633* राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।

हयमेधेन यज्ञेन.

— ^a) D₁ s कृतसारांगां; G₂ कृष्णसारंगाद्; G₄ सारंगान्. — ^b) Ś₁ K₁ कर्मेणाप्य स; K₂ कर्मेणापि स; K₃ कर्मेणावाप्य; K₄ धर्मेण प्राप्य; B₁ Dn D₄ s. 6 धर्मेणाप्य च.

16 ^a) D₁ s यज्ञैव (for अं). D₂ M वै (for [ए]र).

— ^a) K₁ D₂ आस्ते; K₂ अस्ति; De प्राप; M₁ आस (for आस्ते). B Dn D₄ s प्राप चैवर्षिमुख्येन. — ^b) Ś₁ K₁ s [अ]नुपालितः; B₂ [अ]पि पालितः.

17 T₁ G₁ om. from st. 17 up to st. 12 of the next adhy. — ^b) K₂ D₂ सर्वाल्लोकान्. K₄ D₁ प्रपश्यामि; Dc₂ अवाप्यसि. — ^c) D₁ s मुच्यते दुष्कृतैश्चैव. — ^d) B Dc Dn D₄ s अत्रापि समुपस्पृश (Dc स्पृशन्); T G (T₁ G₁ om.) अत्रापि समुपस्पृशन्.

18 T₁ G₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^b) D₁ s पूज्यं (for स्तूयं).

19 T₁ G₁ om. 19 (cf. v.l. 17). — Before 19, T₂ G₂ s ins. युधिष्ठिरः. — ^a) = 3. 113. 15^a. T₂ G₂ s M स तान् (for सर्वान्). — ^b) Ś₁ K D₂ s सत्यसंगरः; D₁ s [अ]हं तपोधन. — ^c) D₁ s 'स्थः पांडवं चैव.

20 T₁ G₁ om. 20 (cf. v.l. 17). — T₂ G₂ रोमशाः. — ^a) Dc₂ G₂ महाभाग; T₂ G₂ s महाराज (for महाबाहो). — After 20^{ab}, S (T₁ G₁ om.) ins. :

634^b इह स्नात्वा तपोयुक्तास्त्रीहैलोकान्मचराचरान् ।

— K₂ om. 20^a-21^b. — ^a) D₁ s महा (for इमां). — ^b) Ś₁ Dc D₂ s पश्यैकशरणात् (D₂ 'अ')नात्; K₁ B₂ s Dn D₄ s पुण्यैकशरणात् (K₁ 'मि')तां; K₂ (marg. sec m.) D₁ s पश्यामोत्र महात्मने; G₂ पश्यैकां शरणावृतां. — ^c) Ś₁ D₁ s तत्र; B₂ Dc₂ S (T₁ G₁ om.) अं (for यं). Ś₁ K₁ s D₂ स्नातो. — ^d) Ś₁ K₁ s धृतपाप्मा; Dn M पूत. Dc₂ T₂ G₂ s भविष्यति.

21 T₁ G₁ om. 21 (cf. v.l. 17). K₂ om. 21^{ab} (cf.

C. 3. 10534
B. 3. 129. 21
K. 3. 131. 22

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।

ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१

लस्य पेतन्महात्मनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३

लोमश उवाच ।

इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।

मर्तुकामा नरा राजभिहायान्ति सहस्रशः ॥ १

एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २

एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोषवती नदी ।

एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३

द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।

प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४

एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।

यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५

एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।

लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६

एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

v.l. 20). — ^a) Śī K Ds सञ्चैर (for यज्ञैर). — ^b) Dī. १
अयजंश्च (for इष्टं). Śī Kī महर्षयः; Bī Dī. १ सुरर्षभाः.
— ^c) Bs ब्राह्मणा ऋषयश्चैव; Dī. १ ऋषयश्च महाभागस्य.

22 Tī Gī om. 22 (cf. v.l. 17). — ^a) Ts Gs. ४
वेदिः (for वेदी). — ^b) Ms दश* (for पञ्च*). — ^c) Śī
Kī. १ Ds Mī कुरोश्च; Dī. १ ययानैर (for कुरोर्वै). — ^d)
Śī Kī. १ प्रकाशते (for महा*).

Colophon om. in Tī Gī. — Major parvan : Śī
Kī. १ Ts Gs-१ Mī आरण्य; Ds वन (!). — Sub-parvan :
Bī. १. ४ De Dnī. ns Ds. ४ तीर्थयात्रा Ks. ४ Bs Dī-१. १
(all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ-
यात्रा. — Adhy. name : Ts Gs यमुनादर्शनं. — Adhy. no.
(figures, words or both). Dnī 128; Dns 129 (as
in text); Dns Ts Gs-१ Mī 130; Dī 135; Ms 132.
— Śloka no : Dnī. ns Dī 23, Dns 22

130

1 Tī Gī om. 1-12 (cf. v.l. 3 129. 17). — ^a) Dī. १
महर्षयस् (for इह मर्षास्). Śī Ks तपःमिह्नाः; Kī B Dn
Ds-४ तनूस्त्यक्त्वा; Ks. ४ De Ts (by corr.) Gs तनुं त्यक्त्वा
(Ts [before corr.] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्त्यक्त्वा). — ^{ad})
Śī K Dcī Dī-१. १ मर्तुकामा इहायांति पृथिव्याः (Dī. १
‘स्यां’) स्वर्गांक्षिणः.

2 Tī Gī om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) Dī. १ दक्षेण परम-
विष्ठा. — ^{cd}) Śī K Ds. ४ त्यजेयुर्य इह प्राणांस्ते गच्छेयुर्नरा
दिवं.

3 Tī Gī om. 3 (cf. v.l. 1) — ^a) B D (except
Ds. १) रम्या (for पुण्या). — ^b) Śī K Ds. ४ रम्या (for
दिव्या). B Dn Ds. ४. ४ चौववती; De घोषवती; Gs चौचै-
वती. — ^d) Dī. १ Mī सरस्वत्या. Śī K Ds. ४ महीपते;
Dī. १ प्रकाशते (for विशां पते).

4 Tī Gī om. 4 (cf. v.l. 1). — ^a) Śī Kī निषध-
राजस्य; Bs Ds Dc निषादराजस्य. — ^b) Ks Dī. १ एषा.
Dn Ds दोषात्; Dī. १ प्राची (for द्वेषात्). — After 4^{ab},
Śī ins. :

635^b क्षीणपापा क्षुभोक्षोकाप्रामुते नात्र संशयः ।
— Śī om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^d) Gs. ४ M स्म (for हि).
Dī. १ सा निषादभयाक्षरी.

5 Tī Gī om. 5 (cf. v.l. 1), Śī om. 5^{ab} (cf. v.l. 4).
— ^a) Dī. १ Gs यज्ञैताम् (for ‘नाम्’). Śī अभ्यधावंत; Ks
नात्यवर्तन; M अन्ववर्तन. Dī. १ यत्र नष्टा महाभागाः. — ^d)
B D (except Dī-१. १) सत्राः (for दिव्याः).

6 Tī Gī om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) Ks Ds महातीर्थ.
Ks (marg. sec. m.) Dī. १ तस्मिन्नात्वा महातीर्थ. — ^b)
Dī. १ महामुनि (for अरिंदम). — ^c) Ds महाभागा (for
समा*). — ^d) Śī K Dī-१. १ भर्तारमवृणोत्तदा.

7 Tī Gī om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) Ks B D (except
Ds. १) प्रकाशते. — ^b) Śī पुष्करद्युते; some MSS. भास्कर-

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
अग्नेश्वात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
एष वातिकपण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
नाभ्यवर्तत यद्द्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यश्च शान्तवान् ।

C. 3. 1065B
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

युतेः K₄ (marg. sec. m.) हाटकं क्षेत्रमुत्तमं. — °) Ś₁ K₁ s D₁ s चंद्रस्य; D₂ शकं (for इन्द्रं). K₁ तीर्थं; D₁ s. s S नित्यं (for पुण्यं).

8 T₁ G₁ om. 8 (cf. v. 1. 1). — After 8^{ab}, K₄ ins.:

636¹ यत्र गयाशरो नाम पित्र्यां तुष्टिकारकम् ।
यत्र तीर्थान्यनेकानि देवतायतनानि च ।
मुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वोः स्वर्गमयाः शुभाः ।
यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्य यथाविधि ।
सर्वतीर्थसमावाप्तो दृश्यते विशुद्धाचलः ।

— °) Ś₁ K D₁-s. s पुण्या (for रम्या). — °) Ś₁ K D₂-s परमपावना. — For identification of "Vishnupada", cf. D. R. Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p. 512f.

9 T₁ G₁ om. 9 (cf. v. 1. 1). — °) B D₂ D₃ D₄ s. s M अत्र वै (for अत्रैव). — °) K₄ s D₂ D₃ विपाशश्चोत्थितः पुनः. — After 9, K₄ ins.:

637² सर्वतीर्थसमावाप्तो दृश्यतेऽत्राहुंदाचलः ।
[Cf. 636² above (line 6).]

10 T₁ G₁ om. 10 (cf. v. 1. 1). — °) Ś₁ K₁ s B₁ s कश्मीरं. Ś₁ K₁ s D₁ चैव; K₄ D₂ पुण्यं (for चैतम्) — °) Ś₁ K₂ सर्वं तीर्थम्; K₁ D₃ सर्वनीर्थम्; B₂ s D₂ G₂ M₂ सर्वं पुण्यम्; D₁ s महपुण्यम् (for सर्वपुण्यम्). K₁ अयं परं (for अरिंदम). K₄ s पश्य पाथिवसत्तम. — Ś₁ K₂ D₁ s ins. after 10^{cd}; K₁ s s D₃ s (which om. 10^{cd}) ins. after 10^{ab}; B D₂ D₃ ins. after 10^{ab}:

638³ वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषितां शीतनोयां सुनिर्मलाम् ।

— °) G₄ [ह]मं (for [ह]रं).

11 T₁ G₁ om. 11 (cf. v. 1. 1). — °) D₁ n₃ यत्र; D₂ n₃ तत्र (for अत्र). T₂ G₂ s [उ]त्तरेण (for [उ]त्तराणां). — °) K₂ s D₂ s G₂ नहुषस्य; D₂ उत्तरस्य; D₁ s वासवस्य;

M₂ याहुकस्य — °) K₂ s B D₂ D₃-s transp अत्र and एव. M₂ आसीद्धि (for चात्रैव) — °) Ś₁ K D₂ s कश्यपस्य. D₁ s कश्यपस्याभवपुरा.

12 T₁ G₁ om. 12 (cf. v. 1. 1). — °) G₂ s वर्ष-कस्य. Ś₁ K₁ s D₁ श्रुते (for मध्ये).

13 °) K₁ वातिकपण्डो; K₄ D₂ D₃ वातिकपण्डो; D₂ वारिकपण्डो; T₁ वातिकपण्डो; G₂ चानीकपण्डो; M₁ वातकपण्डो; M₂ पातिक. D₁ s एष रामममो वीरः; G₂ एषा याति क्रमार्यस्थः. — °) Ś₁ K₁-s D₂ s विख्यातः (for प्र). A few MSS. सत्यविक्रम. — K₄ D₂ om. 13^{cd}. — °) Ś₁ K₁ s D₂ s. s नाम्प (Ś₁ त्यः; D₂ s ःव) वर्तयत द्वारं; K₄ B D₂ D₃ D₄ s नात्य (D₁ न्य) वर्तत तद् द्वारं. — °) K₁ B D₂ D₃ D₄-s T₂ G₂ विदेहाद्; K₄ विदेहस्य; D₁ s वैदेहाद् (for विदेहान्). K₄ T₁ G₁ s. s M उत्तरान् (for उत्तरं). K₄ B₁-s D₂ D₃ M जयः; T₁ जयः; G₂ s जयान् (for च यः). — After 13, N ins.:

639⁴ इदमाश्रयं सपरं देवोऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।

क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदेः ।

सहोमया च भवति तर्जुनं कामरूपिणः ।

अस्मिन्वरमि रम्ये वै चैत्रे मामि पिनाकिनम् ।

यजन्ति याजकाः सव्यक्परिवारं शुभाशिनः । [5]

अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धायानो जितेन्द्रियः ।

क्षीणपापः शुभाह्नौकाण्डप्राप्तेनात्र संशयः ।

[(L. 2) K₄ नः; B D₂ D₃ D₄ s तु (for सप) — (L. 3) De कृशर्त्तं (for दर्शनं). Ś₁ K₁ s D₂ काहकृपिणः. — (L. 4) B₁ सव्ये; B₂ सत्रे; B₃ सर्वे; B₄ D₂ D₃ s सत्रे; De पुष्ये (for रम्ये). D₁ s तु (for वं). K₄ s D₁-s. s वेष्टमामे पिनाकिनः — (L. 5) B D₂ D₃ s यजने B D₂ D₃ परिवारः; De D₁ परिवारः; D₂ परिवारः. — (L. 7) Ś₁ प्राप्तोति.]

14 °) K₁ s उज्जलको; D₁ s उज्जानको; T₂ G₂ s उज्जानको; M उज्जानुको. — °) K₄ D₂ शक्रो वै; B₂ D₂ D₃ (by corr.). s पावकिर (for यवक्रीर) D₁ s सत्य (for शान्त). — °) Some MSS वशिष्ठो.

C. 3. 10553
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
इदं कुशवानेष यत्र पथं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशम्यदकोपना ॥ १५
समाधीनां समासस्तु पाण्डवेयं श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराजं भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
जलां चोपजलां चैव यद्विनाममितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३०

१३१

इयेन उवाच ।

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।

मा भाङ्गीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २
राजोवाच ।
संनृत्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३

15 °) G₂ [ए]य (for [ए]य). K₂ [अ]रुन्धत्या (for रुक्मिण्या). — °) T₁ [अ]श्रम्यद्; M₁ [अ]शम्यद्. D₂ संपोषलान् (for अकोपना).

16 °) K₂ T₁ G₂ M₂ समाधिना; T₂ G₂ 'मीनां (for 'धीनां). Ś₁ K₂ समापन्नं; K₁ s. 4 'धानं; B₂ 'धिस्तु; D₁ 'धि तु (for 'स्तु). — °) D₂ पांडवानां. Ś₁ K D₂ T₁ G₁ श्रुतं (for श्रुतस्). T₁ मया (for त्वया). — °) T₁ G₁ s. M₂ त्वं (for तं). D₁ s. M महीपालः; T₂ G₂ महाभाग. — °) D₂ भृगुं तुंगं; S भृगुतुंगं. — After 16, B De Dn D₄ s. ins. 638*; while Ś₁ K D₁-s. s. ins. :

640* मण्डवां च तथा संध्यां द्रक्ष्यस्वमितविक्रम ।

[Ś₁ मनुवां; K₂ वदवा; K₂ मंडकं; D₁-s गांडवा; D₂ मंडलं (for मण्डवां).]

17 °) D₂ औशीनरो. — °) D₂ वासवं च (for वास-वाद्). D₁ s. अतिरिच्यत; S अतिरिच्यते.

18 °) Ś₁ K₁ s. तं (for तं). Ś₁ K D₂ देवाः; D₂ देवौ (for देव-). — °) D₁ s. M₂ अभ्यगच्छन्. B Dn D₄ s. अभ्या (D₄ 'भ्य) गच्छन्पुनरं. — °) T₁ जमदग्नि (for ज्ञातुमग्निम्).

20 °) Ś₁ K₂ B₂ s. Dn₂ n₂ D₄ s. ऊरुः; D₁ कुरु (for ऊरुं). D₁ s. M समाविश्य. — °) K D₁-s T₁ G₂ s. मतो; De तथा (for तदा).

Colophon om. in K₂ D₂. — Major parvan : Ś₁ K₁ s. D₂ T₂ G₂-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan : Ś₁ K₁ B De Dn₁ n₂ D₂-4. s. T₂ G₂ (all om. sub-parvan name) mention only इयेनकपोतीय (Ś₁ 'कपोत; K₁ 'कापोत); K₂ D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by इयेनकपोतीय in D₁). — Adhy. no. (figuros, words or both): Dn₁ 129; Dn₂ T₁ G₁ 130 (as in text); Dn₂ T₂ G₂-4 M₁ 131; D₁ 136; M₂ 133. — Śloka no.: Dn₁ n₂ 24; D₁ 25.

131

1 Before the ref., De ins. :

641* शृणु त्वं तत्र वै राजन्इयेनो यदभिभाषत ।

— °) Ś₁ K D₁-s. s. स्वामिहैकं; De स्वामिह वै; G₁ चाहुरेकं; G₂ M प्राहुरेकं. — °) Ś₁ K De D₁-s. s. राजन्प्राहुर्मनीषिणः. — °) Dn T₂ G₂ सर्व- (for स वै).

2 °) D₁ s. विधिना विहितं भक्ष्यं. — °) K₁ मा रक्षे; B D T₂ G₂ मा रक्षीद् (D₁ s. मां रक्ष); T₁ G₂ s. मा हिंसीद् (for मा भाङ्गीर्). Ś₁ K₁ s. D₂ G₂ धर्मलोभेन. — °) K₁ s. S धर्ममुत्सृज्य मा नशी.

3 D₁ s. सिद्धिवाच. — °) K₂ D₁ s. T₁ प्राणार्थी

C. ३. १३१. १३
B ३. १३१. १३
K ३. १३१. १३

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभापसे ॥ १३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्गान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६
इयेन उवाच ।
न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८

T₁ वि- (for प्र-). D₁ १ भापसे गिरसुत्तमां.

14 ^b) N (except Ś₁ K₁ १) स्वां (for स्वा). — ^c) Hypermetrie! D₁ १ शरणैषिणो. K₈ ४ D₈ १ शरणागत-सत्यागं; B Dc Dn D₄ १ T G शरणैषिपरित्यागं. — ^d) D₁ कस्याह; M कश्च (for कथं). Ś₁ K₁ १ D₁ त्वं साधु (for साध्विति). M मन्यते. D₈ कस्याहवमभिमन्यसे. — After 14, M₁ ins.:

644* द्वियमाणं तथाहारमुत्पन्नं क्षुधितस्य वै ।

15 ^a) S आहारार्थं. — M₈ om. 15^{cd}. — ^c) K₈ D₈ [अ]धिकं (D₈ 'कः') (for [अ]न्यथा). K₈ कर्म (for कर्तुम्). — ^d) K₁ १. ४ B₄ Dc₈ D₁ १ G₈ [S]भि-; B₁ १ [S]ति- (for Sपि). D₈ आहारः पक्षिणां वर.

16 ^b) T G₈-४ transp. मृगो and महिषो. Dn D₄ माहिषो. — ^c) T G₈ ४ अत्र (for अद्य). Ś₁ K₁ १ D₁-३ एतत्ते क्रियतामद्य. — ^d) Ś₁ M यद्गान्यहम्; B₁ Dn D₄-१ यद्गान्यहम्; T₁ यदर्थम्; T₂ G₈-४ यदर्थम् (for यद्गान्यहम्). Ś₁ K B₄ Dc D₁-३ अभिकाङ्क्षि (K₈ अपि काङ्क्षि); B₈ इह काङ्क्षसे; Dn D₄-१ इह काङ्क्षि.

17 ^b) Ś₁ K Dc D₁-३ न मृगांश्च पृथग्विधान्. — ^c) Ś₁ K₈ तेनघ; D₁ १ ते सम (for तेन मे). K₁ नान्यं भक्षमहं वृणे; B Dc Dn D₄-१ किं समान्येन केनचित्.

18 ^a) Ś₁ K₁ १ D₈ विहितो भक्ष्यो; K₈ Dc Dn D₈ १ T G₁ १. ४ देवविहितो. — ^b) B Dn₁ n₈ D₁ १. ४ भक्ष्यः. Ś₁ K₁ १ विधात्रा क्षत्रियर्षभ. — ^c) Ś₁ K₁ १. ४ Dc Dn₈ D₁ १. १ G₈ उत्सृज्य. G₈ M₁ महाराज (for मही). — ^d) K₁ नान्यं भक्ष्यमिहास्ति मे; K₈ Dc D₈ नान्यं भक्ष्यमहं वृणे.

इयेनाः कपोतान्त्वादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
सा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९

राजोवाच ।

राज्यं शिबीनामृद्धं वै ज्ञाधिं पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किंचिच्छयेन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं इयेन शरणाधिनामागतम् ॥ २०
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१
इयेन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुल्या धृतम् ॥ २२
यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

19 ^a) B D (except D₁-३) इयेनः कपोतानसीति. — ^b) G₁ १ क्षुतिर् (for स्थितिर्). B₈ D₄ १ पुरातनी (for सना). — ^c) K₁ १ B Dn D₄ १ T₂ G₈ सारम् (for मार्गम्). N G₁ १ अ(K₁ १ आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय). — ^d) K₈ D₁ १ S (except M₈) कदलीस्तंभम्. Ś₁ D₈ आरुह; B₁ ४ आरुह; B₈ Dc Dn D₄ १ T₁ G₁ M₈ आसज; M₁ आश्रय (for आरुह). K₁ कदलीकंदभक्षनः (sic).

20 ^a) Dn D₄ १ राहू (for राज्यं). Ś₁ K₁ १ च; K₈ ४ D₁-३. १ M₁ हि (for वै). G₁ राज्यं च शिबीनामृद्धं. — ^b) K₈ पक्षिगणार्चितः; D₁-३ 'गणान्वितः; T G₈-१ 'भिरर्कितः. G₁ (corrupt) वैशाधी पक्षिभिर्भितः; B Dc Dn D₄ १ ददानि तव स्नेहः. — After 20^{ab}, S ins.:

645* कृत्वा मेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ।

— ^c) B₈ ४ यं च; B₈ Dn D₄ १ यं वा (for यद्वा). B Dn D₄ १ कामं (for किंचित्). — ^d) K₈ ४ D₁-३. १ G₈ ४ ददामि (for 'नि). Ś₁ K₁-३ D₁ १. १ तत् (for ते). — Ś₁ K₈ om. 20^a-21^d. — ^e) T₂ G₈ १ [ए]नं (for [इ]मं).

21 Ś₁ K₈ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) S स्वायं (for वर्जं). — ^b) K₈ ४ D₈ १ द्विजं दानेन मे द्विज. — ^c) K₁ D₁ १ न दास्ये (D₁ सुच्येनं; D₈ मुंचेयं) शरणागतं; D₈ मुचेनं (sic) शरणाधिनां.

22 ^a) K₈ B₁ D₈ औशीनर. — ^c) S आत्ममांसं समुत्कृत्य (M 'कृत्य). — ^d) N (except Dc₈ Dn₈ D₈) कपोतं (for कपोत). — After 22, K₁ reads 25.

तदा प्रदेयं तन्महं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये इयेन यन्माभियाचसे ।

तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।

तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहामिभो ॥ २५

प्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।

पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

23 M₁ om. (hapl.) 23-24. — ^b) B Dn D₄. ६ नृपोत्तमः D₁. १ T G₄. ६ नराधिप (for भवे). — ^c) T₂ G₄. ६ स्वया (for तदा) B₂₋₄ Dn D₄. ६ देयं तु (for प्रदेयं). T₁ देयं तव तदा मह्यं; G₁ देयं तत्तुलया मह्यं. — ^d) Ś₁ K₂ D₂ मांसं (for सा मे).

24 M₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — After the ref., K₂ ins. :

646* यत्र प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।

ततः क्रियुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते इथा ।

— ^a) K₂ आपसे (for याचसे). D₁. १ अनुग्रहं इयेन मन्ये यन्मे मांसं हि याचमे. — ^c) D₁. १ तदद्य (for तस्मात्से). D₁. १ ते; T₁ स्म; T₂ G₄-4 [S]हं (for 'डय').

25 Ś₁ K₁. १. ६ D₂ G₄ M₂ om. the ref. — ^a) Ś₁ K D₂. ६ उत्कृत्य च स्वमांसानि (K₂ तत् उत्कृत्य मांसानि); B Dc Dn D₄. ६ उत्कृत्य स स्वयं मांसं; D₁. १ एवमुक्त्वा स्वमांसानि. — ^b) D₁. १ समुत्कृत्य स धर्मवित्. — ^c) K₂. ६ D₁-३. १ तोलयामास. D₁. १ राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^d) Ś₁ K₂. ६ महामिभो; K₁. १ सहामिभो; B Dc Dn D₂ समं विभो; D₁. १ समं यथा; D₂ मह प्रभो; D₃ समप्रभो; G₄ सहामिभूः.

26 ^a) B D (except D₁-३. १) कपोतस्तु (for तु तुलया). — ^b) K₂. ३ D₂. १ व्यतिरिच्यत. B Dc Dn D₄. ६ मांसेनात्यतिरिच्यते. — ^c) D₁. १ भूय (for पुन). — ^d) K₂. ३ D₂. १ G₁ transp. स्वयं and तुलां. D₁. १ स्वयमेव तुलां नृप.

27 ^a) K₂ स; M स्वं (for [अ]सौ). Ś₁ K₁-३ D₂. १ तत् उत्कृत्य (Ś₁ D₂ 'त्त' मांसं स; D₁. १ आरुहोह तदा राजन्. — ^b) K₂. ३ D₂. १ G₁ transp. स्वयं and तुलां. D₁. १ स्वयमेव तुलां नृप.

28 ^a) Ś₁ K₁. १ D₂ राजेंद्र; D₁. १ भूय ते (for धर्मज्ञ). — ^b) G₁. १ इत्यवाहनः. — ^c) K₂ धर्मेण; B Dn धर्म

तत् उत्कृत्तमांसोऽसावारुह स्वयं तुलाम् ॥ २७

इयेन उवाच ।

इन्द्रोऽहमसि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।

जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विशां पते ।

एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९

यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेयं सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

स्वां (for धर्मे स्वां). — ^d) Ś₁ K₁. १ यज्ञे ते समुपागतौ.

29 ^b) D₁. १ समुत्कृतानि पार्थिव. — ^c) K₂. ६ B₂ D₁-३. १ G₁ भास्वरा; B₂ Dc Dn D₄. ६ T₁ भास्वरी; T₂ G₄-४ M₁ शाश्वती. — ^d) D₂ अनिचरिष्यति; T G अभि- (G₂ 'धि') गमिष्यति. D₁. १ लोके स्यास्यति शाश्वती.

30 ^a) Ś₁ K₁. १ स्वा; D₁. १ G₁ च (for स्वां). — ^c) D₁. १ तावत्ते शाश्वतो लोकः. — ^d) K₂ D₂ तपसा क्षुभाः (for तव शाश्वताः). D₁. १ भविष्यति न संशयः. — After 30, K₁. १ B D (except D₁-३. १) ins. :

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुह दिवं पुनः ।

उशीनरोऽपि धर्मोत्सा धर्मेणावृत्त्य रोदसी ।

विभ्राजमानो वपुषाप्यारुह त्रिविष्टपम् ।

[(L. 3) K₁ Dn D₄. ६ आरुहोह; Dc₂ आरुहोह (for [अ]-प्यारुहोह). B त्रिविष्टपं.]

31 All MSS. except D₂. १ om. the ref. — D₂. १ ins. after the ref.: D₁ after 30 :

648* इत्युक्त्वा तं दानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।

पूर्णेदेहं स्वकं कृत्वा जग्मतुश्चिरशालयम् ।

[(L. 2) D₁ स्वर्गेदेहत्वं कृत्वा (for the prior half).]

— ^a) D₁. १ यत् (for तत्). K₁. १. ६ B Dc Dn D₂-६ तदेतन्म (K₂ एतत्ते स) दनं राजन्. — K₂ om. 31^a-32^a. — ^c) D₁-३ पश्य च (for पश्यस्व). G₄ [ए]नं (for [ए]नृन्). — ^d) K₁. ३ D₂. १ T G पापप्रणाशनं.

32 K₂ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) B₁ Dn D₄. ६ तत्र (for अत्र). D₁. १ B (except G₄) [ए]व (for वै). — ^b) D₁. १ T₁ G₁ M तपोधनाः (for सना). — ^c) D₂ G₁ ब्राह्मणा. K₁ D₁. १ सार्धं (for राजन्). — ^d) T₁ G₁. १ M पुण्यकृद्भिः. B₂ महात्मनः. T G 'वते' (for 'स्मभिः'). Ś₁ K (K₂ om.) D₂ तपोबलसमन्विताः (Ś₁ 'तै').

3. 10595
3. 131 34
3. 133 35

पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।

दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविदम्यबुद्धि-
रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां

सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २
तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ
अष्टावक्रश्चैव कहोडसुनु-
रौदालकिः श्वेतकेतुश्च राजन्
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्राबुधौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon. — Major parvan: Śī Kī. १ T₂ G₂-४ M₁
आरण्य. — Sub-parvan: N T G₁. १ M₁ (all om. sub-
parvan name) mention only इयेनकपोतीय (Śī Kī. १
‘कपोतोपाख्यान’; D₁ ६ लोमशतीर्थयात्रा, followed by इयेन-
कपोतीय); to इयेनकपोतीय, K₄ B₁. ४ Dc D₁. १ M₁ add
समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 36
(= 136); Dn₁ 130; Dn₂. n₃ T₁ 131 (as in text);
D₁ 37; T₂ G₂ 132; M₁ (erroneously) 120; M₂ 134.
— Śloka no.: Dn₁ 34; Dn₂. n₃ 36; D₁ 35.

M₁ उभौ (for तदा). — °) T₁ G₁ om. एव. Śī K₁ D₃
कहोडपुत्रः; S कहोडसुनुद. — °) B₁m. १ Dn D₄. ६ पृथि-
व्यां (for च राजन्); cf. 1^b.

४ °) K₄ D₁. १ S समीपतस् (for महीपतेस्). — °)
K₃ वीरा; S वीरा (for विप्रा). — °) B₄ हि (for वि-).
— °) S वंदि. Dt. १ निजप्राह तम् (for ‘प्राहतुद’). N
(except Śī D₁. १) G₁ अप्रमेयौ. — K₁. १ B Dc Dn
D₁. १ ६. ६ ins after 4; D₂, after 4^{ab}: Śī K₃ D₃ ins.
lines 1-4 after 5 and lines 5-6 after 6; K₄ ins. lines
5-6 after 4 and lines 1-4 after 5:

649^a उपास्व कौन्तेय महापुण्यं
तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।

अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहु-
योऽसौ बन्दि जनकस्याय यज्ञे ।

वादी विप्रादयो बाल एवाभिराम्य
वादे भङ्गत्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[5]

132

1 °) K₃ B₂ T₂ G₂ ४ यत् (for यः). Śī ‘विदध’;
K₃ Dn D₄. ६ ‘विदध’; B₂ Dc₃ D₃ T G ‘विदध’ (for
‘विदध’). — °) Śī K₁. १ D₃ तस्याश्रमं पांडव पश्य चेमं;
D₁. १ ‘मं पश्यत पांडवाः’; S ‘मं पश्यत पांडवेयाः’.

2 °) M₂ transp. साक्षात् and अत्र. — °) K₃ M₁
मानुषदेव; T₁ G₁ मानुषदेव.

3 K₄ om. 3. — °) Śī K (K₄ om) B₂ D (except
Dc₃ D₁. १) अस्मिन्. Śī K₄ D₃ उग्रौ; K₁. १ B Dc Dn
D₄-६ युगे (for काले). K₃ धर्मश्रुतां; Dn₁. n₃ (sup. lin.
as in text) D₄. ६ ब्रह्मकृतां; Dn₂ पुण्यकृतां (for ब्रह्म).
— °) N (except D₁. १; K₄ om.) मुनी; T G₃. १ तथा;

[Before line 1, Śī K₄ D₃ read लोमश उ. — (L. 1)
D₁. १ अथात्र (for उपास्व), and च (for त्वं). — (L. 2)
D₃ प्रपद्य. — (L. 4) K₄ यः स; D₁. १ यथा च (for यो-
ऽसौ). Śī D₁ जज्ञे; K₁ यज्ञं; K₃. ६ D₃ राघः (for यज्ञे).
— (L. 5) Śī K₄. १ D₁-३. १ वादे (for वादी). K₄ Dc
विप्रादयो; D₃ ‘मो; D₃ ‘इये. Śī K₄. १ D₁-३ तमेव यज्ञे निज-
घान वंदि.]

बन्दि निजग्राहतरप्रमेयम् ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं प्रभावः स बभूव विप्र-
 स्तथायुक्तं यो निजग्राह बन्दिम् ।
 अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
 तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५
 लोमश उवाच ।
 उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको
 नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।
 शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
 दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६
 तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-
 स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
 भार्या च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ७
 तस्या गर्भः समभवदप्रिकल्पः
 सोऽधीयानं पितरमथाम्बुवाच ।
 सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि
 नेदं पितः सम्यगिबोपवर्तते ॥ ८
 उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
 स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
 यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि
 तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९
 स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
 दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
 तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

. 3. 10809
 . 3. 132. 12
 . 3. 134. 12

5 °) Śi K₁ १ विप्र. — °) Śi K₂ तथायुक्तो; K₁ ४ B Do Dn Ds. ४-६ तथाभूतं; K₂ तथाभूति; D₁ १ तथाभियुक्तं. S बन्दि. — After 5th, S ins.:

650* किं चाधिकृत्याथ तथोविवाधो

विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T₁ G₁ om. 5th. — °) Śi K₂ को नु (for केन). G₄ M₁ वासो; M₂ वासो (for चासौ). G₂ युनिष्ठ (for बभूव). — °) Śi K₁ १ D₂ सर्वं श्रेतत्; K₂ तस्मै सर्वं; D₁ १ सर्वं एवं मे; T₂ G (G₁ om.) M₁ तत्सर्वं नो; M₂ सर्वं तद्धो (for तत्सर्वं मे). T₂ G (G₁ om.) [आ]चक्ष्व (for शंस). D₁ १ विप्र; T₂ G₂ १ विद्वन्; G₄ सर्वं (for तत्त्वम्).

6 °) D₁ १ उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो. — °) Śi B₁ Ds. १ कहोडेति (B₁म कहोड इति); K₂ B₂-4 De Dn Ds. १ कहोड इति; K₂ कपोडेति; K₄ कहोलेति; S कहोलेति. B (B₁ marg.) Dn Ds. ६ विश्रुतोभूत् (for बभूव राजन्). — °) T₂ G₁-१ om. sz. T₁ M हि (for सः).

7 °) K₂ ४ पर्यवदन्; D₁ १ हसन्; Ds १ चरन्. Śi K Ds M₁ स; T₁ G₁ तु (for च). D₁ १ सुशिष्यं; M₂ महात्मा (for च शिष्यात्). B Do Dn Ds. ४ ० तन्वै विप्रः पर्यचरत्स-शिष्यः. — °) B Do Dn Ds. ४ T₂ G₂ ४ तां; T₁ G₁ १ M₂ तत् (for तं). M चाजानात् (for च ज्ञात्वा). B Do Dn Ds. ४ ० T₂ G₂ परिचयां (for विप्रकारं). D₁ १ ज्ञात्वा विकारं तस्य सर्वं तदानीं. — After 7th, D₁ ins.:

651* तस्यैव शिष्यस्य परां च शिष्यतां

ज्ञात्वा विकाराकल्पुतायास्तदानीम् ।

— °) Śi K₁ १ सवेम्; T₁ सत्य (for सद्य). K₁ १ श्रुतं (for श्रुतं). — °) K₁ भार्या चैव; Ds. १ भार्या वै; Ds T₂ G₂ भार्या वै; G₂ भार्या चैव (for भार्या च वै).

8 °) K₂ ४ B₁ Do Dn D₁ S (except G₄) तस्यां. — °) K₁ D₁ १ om. अध. B Do Dn Ds. ४ चाप्युवाच; Ds सोभ्युवाच (for अथाम्बु). — °) Ds M इह (for इव). T₂ G₂-१ [अ]भवत्ते (for [उ]पवर्तते). — After 8, K₁ B Ds Dn. १ Ds ins.:

652* वेदान्माह्वन्सर्वशास्त्रेणैवा

नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।

इदंैव गर्भं तेन पितर्ब्रवीमि

नेदं त्वत्तः सम्यगिबोपवर्तते ।

[Line 4 = (var.) 8th.]

9 °) Śi K Ds. १ कोधात् (for कोपात्). — °) T₂ G वक्रं वर्धं (G₁ कुद्धो वर्तं) (for कुक्षौ वर्तं). — °) Śi K₂ G₁ अष्टवक्रः; T₁ अष्टवैव (for अष्टकृत्वः).

10 °) G₂ पितृनापात् (for वक्र एव). K₂ Do Ds [अ]भिजज्ञे; G₂ [अ]जायत् (for [अ]भ्यजायत्). — °) K₂ Do Ds त्वष्टा (for अष्टा). M₂ कथितो (for प्रथितो). Ds ब्राह्मणेषु; S मानवेषु (for वै महर्षिः). — °) B₁-१ Do Ds. ४ ० अत्य; T₁ G₁ M₂ तथा; M₁ यथा (for तस्य). S [अ]प्या(T₁ ह्यस्या; G₁ M [अ]स्या)सीन् (for [आ]सीदे). — °) K₂ संभवन्; S वै बं (for बं).

11 °) D₁ १ सा (for सं). Do D₁ १ [अ]थ (for तु). Śi K Do D₁-१ M₂ ततः; G₂ तथा (for तदा). T₁ ख

C. ३. १०६०९
B. ३. १३२. १२
K. ३. १३४. १२

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
विवर्धमानेन सुतेन कुशौ ।
उक्त्वच भर्तारमिदं रहोगता
प्रसाद्य हीनं वसुना धनप्रार्थिनी ॥ ११
कथं करिष्याम्यधना महर्षे
मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता
येनाहमेतामापदं निस्तरयाम् ॥ १२
उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
वित्तस्यार्थे जनकमथाम्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निष्टूष
निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
स्त्रुतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।

उवाच तौ तत्र ततः सुजाता-
मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
रक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्रुतकेतुम् ॥ १५
ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
रष्टावक्रं पितुरङ्गे निषण्णम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवाञ्छ ॥ १६
यत्सेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः
पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता). — ^b) B Dc Dn Ds-३ T₂ G₃ सा;
D₁. ३ प्र- (for वि-). — ^c) T₁ G₁. ३. ६ वचो रहः (for
रहोगता). — ^d) T₁ G₂. ६ M₁ हीना (for हीनं). Ś₁ K₁
वसु नाम चार्थिनी.

१२ ^a) K₄ B₁ Dn₃. n₃ D₁. ३ अधुना (for अधना).
— ^c) B₂ Dn D₄. ३ T₂ G₃ [ए]व (for च). K₃ B₄ T₁
G₂. ६ M₁ मे (for ते). K₃ तव; D₂ T₁ G₁ वस्तु (for वसु).
B₁. ६ (m as in text) प्रवर्तु; D₂ सुजाता; D₁ T₁ प्रजालं;
D₂ प्रसूता; T₂ (m as in text) G₃ प्रजाता. K₄ M₂ न
चास्ति किञ्चिद्गुप्तं ते (M₂ मे) प्रजाता. — ^d) B₁ G₄ M₂
एनाम् (for एताम्).

१३ ^a) K₄ चैवं; T₂ स्वयं; G₂ स्वैकं; G₄ स्वयं (for स्वैवं).
D₁ जायया (for भार्यया). S कहोडो. — ^b) G₁ वित्तार्थी
सम् (for वित्तस्यार्थे). — ^c) Ś₁ K₂. ३ D₁-३ तथा; T₂ G
अल्पम् (for तदा). Dc वेदविदा; T₂ G₂-६ वाग्विदा वै.
— ^d) A few S MSS. वदिना. K₁ चाप्सु; D₁ [ह]हाप्सु; S
हाप्सु (M₂ [ए]वाप्सु) (for [ह]हाप्सु). Ś₁ K₁. ३ पुत्र
(for विप्रः).

१४ ^a) Ś₁ lacuna; K Dc D₁-३. ३ तथा (for तदा).
— ^b) K₁ Dc G₁ वादेन (for वादेऽप्सु). K₃ Dn D₄. ३
transp. तथा and निमज्जितं. T₁ ततो; T₂ G₂-३ तदा (for
तथा). K₄ B Dc D₁-३. ३ निमज्जितं तदा (K₄ D₂ तं च;

D₁-३ तं वै); G₁ निमज्जती तं (for तथा नि). — ^d) Ś₁
K D₂ अष्टावक्रं नायमर्थो निषेधः.

१५ ^a) Ś₁ K₁. ३ तथा; K₃. ६ D₂ ततः; T₁ G₁. ३ अनिशं;
T₂ G₂ उदितं; M₁ अथ तं; M₂ अधिकं (for अति तं). D₁. ३
M स्य (for सु). — B Dc Dn D₄. ६ तमस्य (for [अ]ति
तं सु). — ^b) D₁. ३ T₁ G₁ हि (for स्वि). B D (except
D₂) M₂ अलो; T₁ G₁ M₁ एनं; G₂ उदं (for एवं). B
D (except D₂) T₁ M₂ नैव; T₂ G₂ तच्च; G₁. ३ न च
(for न स). — ^c) D₁-३ वै पितरं स; M पितरं सोभि- (for
पितृवच्चापि). — ^d) B D (except D₁-३) तथाष्टा (for
अष्टा). D₁-३ M आतरं (for आतृवत्).

१६ ^a) K₄ त्वाष्टा (for अष्टा). — ^c) Ś₁ K₁. ३ अपा-
कृष्यत्; D₁. ३ उपाकर्षत्. Ś₁ K₁. ३ गृह्यमाणो (for गृह्य
पाणौ). — ^d) Ś₁ K₁. ३ T₁ G₁. ६ ह्युवाच; K₃. ६ D₁. ३. ६
(om. इति) उक्तवाञ्छ; D₂ आवर्तमानः.

१७ ^a) S (except T₁) तत् (for यत्). Ś₁ K₂ ह्यारत-
स्तत्; K₁. ६ D₁. ३. ६ दुरितं तत्; S दुश्चरितं (for दुरुक्तं तत्).
— ^b) K₄ तु; G₂ तत् (for सु). M हृदि स्थितं वास्यमिवा-
तिविद्धं (M₂ दुःखं). — ^c) K₃ पृच्छमानः; B Dc Dn D₄. ३
सोभिगम्य; D₁. ३ M₂ सोथ राजन्; D₂ सोभिवाच; T G
सोथ विप्रः (for रोदमानः). M₁ गत्वा गृहं रोदमानो जनित्री.
१८ ^a) S तत्त्वमस्या (for सर्वमेषा). — ^c) K₄ Dc

शापाङ्गीता सर्वमेवाचक्षणे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्रुतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
ब्रह्माक्षर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोण्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मभं चायं तत्र भोक्ष्यावहे च ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ब्रह्मिवादधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभाग्निनेयो
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निस्पृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

C. 3. 10622
B. 3. 139. 2
K. 3. 135. 2

transp. तत्त्वं and सर्वं. Ś₁ आदाय; G₁ आक्याय (for आज्ञाय). B Dn D₄. 6 T₁ G₁. 3 रात्रौ; T₂ G₃. 4 मात्रा (for मातुर्).

19 ^b) T₁ G₃. 4 ब्रह्माक्षर्यं वा (for ब्रह्माक्षर्यः). D₁-3 G₁ M₃ चास्य; T₂ G₂-4 M₁ ह्यस्य (for तस्य). K₃ T₂ G₃. 4 राज्ञः (for यज्ञः). — ^c) Dc प्रेक्षावत्तत्र; S श्रोण्यावहे (for श्रोण्यावोऽत्र). K₃. 4 D₁-3 M₁ विवादान् (for 'वसू'). — ^d) Dn D₄. 6 अर्थः; D₃ ज्ञानं (for अञ्जं). Ś₁ K₁-3 D₁-3 M₃ भोक्ष्याव विप्र (M₃ ताव); D₃ श्रोण्यावहे च.

20 ^d) N प्रोक्ता (for उत्पत्ता). S बभाषे (for जगाद्).

Colophon om. in Ś₁ K₁-3 D₃. — Major parvan : T₂ G₃-4 M₁ आरण्य. — Sub-parvan : K₄ D₁ (both om. sub-parvan name) mention only लोमशनीर्ययात्रा, followed by अष्टावक्रीय; B Dc Dn₁. n₃ D₃-4. 6 T G₁. 3 M₃, likewise, only अष्टावक्रीय (G₁ 'वक्रोपाख्यान') — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 131; Dn₃. n₃ T₁ 132 (as in text), D₁ 138; T₂ G M₁ 133; M₃ 135. — Śloka no : Dn₁. n₃ 23; Dn₃ D₁ 22.

133

Cf. Apastamba Dharma Sūtra 2. 5. 11. 5-7

(Kashi Skt. Series, Benares, 1932). — ^a) G₁. 3 M₁. 3 (sup. lin. as in text) स्वविरस्य (for बधि). — ^b) K₄ D₁ स्त्रियश्च; B₁. 3 Dc स्त्रियाश्च; B₃ Dn₃ D₃ स्त्रियाः (for स्त्रियः). K₄ विकलस्य; B Dc Dn Dm. 4. 6 T₂ G₃ भारवाहस्य (D₃ orig. वेत्त्रधिकस्य); D₁. 3 बधिकस्य; G₂. 4 M 'वै' पथिकस्य (for 'वैव'). — ^c) Dn₁. n₃ D₃ ब्राह्मणानां समेत्य; D₁-3 ब्राह्मणानां च पन्था.

2 ^a) T₂ (before corr.) G₄ अप्वा (for पन्था). Ś₁ K B Dc D₄ [अ]निस्पृष्टो; Dn [अ]तिरिष्टो; M विस्पृष्टो (for निस्पृष्टो). D₁. 3. sm पन्था मया तेनमयावस्पृष्टो (D₃ orig. पन्था विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुवं) — ^b) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 [हृ]च्छन्ति. — ^c) Ś₁ K₁. 3 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको). Ś₁ K₃ बलीयान्; K₁ गरी (for लवी). — ^d) T₂ G₃. 4 om. अपि. Dc सं- (for निस्व). — After 2, S ina. :

653*

लोमशः ।

स एवमुक्तो मातुलैरेव सार्धं

यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत ।

धर्मेण संप्राप्य निवारितः स-

म्भारि द्वाःस्वं वाक्यमिदं बभाषे ।

[(L. 1) T₁ G₁ M₃ om. म.]

D₁. 3 स राजन्; G₁ स ताव (for स्व ताव).

Ś₁ K₁-3. 4m Dc₂ D₃. 3 प्रातौ स्व (K₁ 3 सु) यज्ञं तव

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 133. 2

न पावको विद्यते वै लघीया-
निद्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम्
अष्टावक्र उवाच ।
यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदक्षू ।
न वै क्रोधाभ्याधिनेवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४
द्वारपाल उवाच ।
बन्धेः समादेशकरा वयं स्म
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा

बुद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ५
अष्टावक्र उवाच ।
यद्यत्र बुद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि बुद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यग्निर्देहति स्पृश्यमानः ॥ ७
द्वारपाल उवाच ।
सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं
किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

संदिदक्षू (K₄ orig. प्राप्तावावां तव यज्ञं दिदक्षू); B Dc₁ Dn D₄. ० प्राप्ता स्व यज्ञं नृप सं (B₁ Dn₃ नृपनिर्दिदक्षू. — ^१) T G om नौ. M₁ transp. नौ and बलवत्. N M₁ om. वै. G₄ transp. बलवत् and वै. N नरेंद्र (for विवृद्धम्). — ^२) Ś₁ K D₈ M₁ transp. आवां and प्राप्ता. D₁. ३ ins. हि after आवां. K₈ M संप्रवेशे; D₁. ३ स्वस्मकावां; T G संप्रवेष्टुं. B Dc Dn D₄. ० प्राप्ताविहावावमतिथी प्रवेशं. — ^३) Ś₁ K₁. ३ B D (except Dc) द्वारपतेस्; K₈म द्वारपाले.
४ ^१) N T₃ G₄. ० ऐन्द्रद्युम्ने. — ^२) Dn₃ जनकं वै; G₄ जनकं तं (for जनकेन्द्रं). D₁. ३ विवक्षू वै जनकं संप्रयातौ. — ^३) M₂ मा (for न). T₃ कुद्धो; G₁ कुद्धौ (for क्रोधाद्). Ś₁ इत्यधेन; K₈ वाधनेन (for इत्याधिनेव). K₁. ३. ४ B Dc Dn D₁-4. ० नौ वै (K₁. ४ D₃ तव; K₈ स च; D₁. ३ आवां) क्रोधाभ्याधिना दक्षमानौ. — ^४) Ś₁ K₈ D₈ संयोजये. M₁ ins. [आ]वां after 'योजय. Ś₁ K₈ द्वारपाले. M₂ क्षणे स्वा (for क्षणेन). K₁. ३. ४ B Dc Dn D₁-4. ० वयं (K₁ D₁. ३ अयं; K₈ स्वयं; K₄ आवां) च नौ द्वारपालो रुग्णहि. — After 4, D₁. ३ ins.:

654* मा च स्वमावां इत्याधिना तप्यमाना-
वभिभूस्व बालकौ बालिभौ च ।
समायातौ मातुलभागिनेभौ
संमोक्षद्वौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 ^१) Ś₁ B Dc D₄. ० T₃ G₄. ३ M वंदे; K₁. ३. ४ Dn D₈ T₁ G₄ वंदे. Ś₁ K₁-३ स्मः; D₃ हि; D₈ भो (for स्म). — ^२) K₈ तं वाक्यं (for वाक्यं च). T G मयैरितं स्वं (for मयेर्यं). B₄ M निबोध तद्वा (M₂ तं वा) क्यमितोऽधिगम्य. — ^३) Ś₁ K D₈ विप्र; G₄ बुद्धा (for विप्रा). D₁ ममेव वाक्यं च ततोऽधिगम्य. — ^४) D₁ न वै; G₄ विप्रा (for बुद्धा). K₄ D₃ विद्वांसश्च; B Dn D₄. ० विदग्धा; D₁ बाला; D₃ ये ह्युः; S छात्र (for विद्वांसः). B Dn D₄. ० [अ]त्र विप्राः (for द्विजाभ्याः). — After 5, Ś₁ K₁. ३ ins. a colophon.

6 ^१) T G M₁ मया (for मम). B Dn D₄. ४. ० M₂ युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल. — ^२) Ś₁ K D₁. ३ वे (D₁ वा) द-प्रवादेन; D₈ M वेद (M₁ देव) प्रतापेन; T G तपःप्रभावे (G₄ 'वेदो'न. B₁-३ Dn D₄. ० समन्विताश्च; T G निवेशनार्हाः.

7 ^१) T G ज्ञानागमेश. D₁. ३ M चैव (for चापि). D₁ गताश्च (for गताः स्म). M परे निविष्टाः (for गताः स्म निष्ठाम्). — ^२) Ś₁ K₁. ३ B Dn₁ D₃ T₁ G इत्येव (for इत्यत्र). — ^३) Ś₁ K₈ हि (for इति). S दृढते.

8 ^१) K₄ T₁ G₁. ३ ईरयन्; M₁ ईरयेद्; M₂ ईरयेत् (for ईरय). Dn₃ M₁ देव (for वेद). — ^२) Ś₁ K D₈ हि विप्र; T₁ विजानन्; G₁ विजानात्; M₁ विराजन् (for विराजन्). — ^३) B Dc Dn D₄. ० कुर्लभो (B₁ 'बंको' वै मनीषी.

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायबुद्ध्या विबुद्धि-
र्यथाष्टीला शाल्मलेः संप्रबुद्धा ।

इहोऽल्पकायः फलितो विबुद्धो
यश्चाफलस्तस्य न बुद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।

बुद्धेभ्य एवेह मतिं स बाला
गृह्णन्ति कालेन भवन्ति बुद्धाः ।

न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं
कस्माद्बालो बुद्ध इवावभाषसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्वविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्वविरं विदुः ॥ ११

न हायनैर्न पलितैर्न विनेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।
निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल
मनीषिभिः सह वादे विबुद्धे ।

उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा
तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ १४

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्वं
विनीतानां विदुषां संप्रवेश्यम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं
प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १५

C. 3. 10636
B. 3. 133. 16
K. 3. 133. 17

9 °) D₁. 3 न सा बुद्धिर्या च कायस्य बुद्धिः — °) G₂ M शरमलेः. Ś₁ K₁. 3 यथा बने शरमलिः संप्रबुद्धः; De D₁ T₁ G₂ यथाष्टीलाः शाल्मलेः संप्रबुद्धाः. — °) T₂ G₂-4 यश्च (for इहो). M [S]ल्पको यः (for Sल्पकायः) D₁ सुप्रबुद्धो; D₂ T₂ G₂ संप्रबुद्धो; T₁ G₁. 4 स बुद्धो; G₂ M स बुद्धो (for विबुद्धो). — °) K₁ यश्चा; B₁ T₁-3 यथा; D₁ यस्या (for यश्चा). T₂ G₁-3 M₁ नो (for न).

10 G₁ om. the ref. B₁ De₁ द्वाःस्थ उ. — °) Ś₁ K₁-3 एवेह (for एवेह). T₂ (after corr.) G₂ मनीस; G₂ मनिस्. Ś₁ K₁. 3 सु; D₁ च; T₂ G₂. 4 तु (for स्म). — °) T₁. 3 (before corr.) G₁. 3 4 ज्ञातुम् (for ज्ञानम्). Ś₁ K₁ D₂ अल्पजातेन; K₂ 4 De D₁ 3 'वीर्येण — °) Ś₁ K₁-3 प्रज्ञ; K₂ D₂ M प्राज्ञ; B De Dn D₁. 3 4-6 स्वविर (for बुद्ध). Ś₁ K₁-3 D₁. 3 T₂ G₂ [आ]वभाषे; K₂ B₁ Do D₂ T₁ G₁ M [अ]वभाषये; Dn D₂-6 प्रभाषये (for [अ]वभाषये).

11 = (var.) Manu 2. 156. — °) Hypermetric! Ś₁ K₁. 3 D₁. 3 बुद्धो (for स्वविरो). K₂ D₂ स स्याद् (for भवति). — °) D₁. 3 यो वै युवाप्यधीयानः (cf. Manu, loc. cit.).

12 = Manu 2. 154. — °) De D₁ S (except M₂) वितैर्न च (for विनेन न).

13 °) S (mostly) वंदिनं. — °) T₂ G₂ 4 विद्वन्; many MSS. द्वास्थ (for द्वाःस्थ).

14 °) K₂ इत्यसेष (for द्रष्टा). G₂. 4 द्यद्य (for

[अ]द्य). Ś₁ सुवतो; T₁ G₁. 3 4 [आ]वयोर् (for वदतो). T₂ G₂ ins. अस्मान् after वदतो (anushtubh rhythm); see below B D K₁ द्रष्टास्यस्यवक्ष्यने द्वारपाल. — For 14^{ab}, B D subst. (changing over to anushtubh rhythm)

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विबुद्धे तु बन्दिनं चापि निजितम् ।

1 (L 1) D₁. 3 द्रष्टास्योत्र महाप्राज्ञ. — (L 2) D₁. 3 उच-
नाप्यथ नीचता]

— K₂ T₂ G₂ ins. after 14^{ab}. B D (except D₁. 3) ins. after 655*.

656* पश्यन्तु विप्राः परितूर्गविद्याः

सहैव राजा सपुरोधसमुखाः ।

1 (L 2) K₂ सपुरोधिनेन (for सपुरोध*)]

— D₁. 3 om. 14^{cd}. — °) M₁ स्विद् (for वापि). — °) B₁ S [ए]तु; B₂-4 Dn D₂-6 [ए]व (for [अ]द्य). Ś₁ चास्थ; B Dn D₂. 6 T₂ G (G₁ corrupt) [अ]वाद्य; T₁ चाद्य; M [अ]थो वै (for चाद्य).

15 T G₂. 3 द्वास्थः (for द्वाःपाल उ) — °) D₁. 3 [S]द्य विप्र (for विदोःस्वं). — After 15*, D₁. 3 ins..

657* प्रवेक्ष्ये बन्दिनं नानुमन्य ।

— °) Ś₁ K₁. 3 संप्रविश्यं; B De₂ Dn D₂-6 T₂ G₁. 3 M संप्रवेशं; T₁ G₂ 4 संप्रवेशः D₁. 3 विनीतानां स्वविराणां प्रविश्यं. — T₁ om. 15^{cd}, D₁ om. 15^d. — T₂ G₂-4 M₁ ins. after 15; T₁ (which om. 15^{cd}) ins. after

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेंको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६
विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निमृष्टैः पुरुषैरासक्तङ्गि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७
स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-

कथयितुमागतोऽस्मि ।

क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८
राजोवाच ।
आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्ट्वासौ ब्राह्मणैर्वादिशीलैः ॥ १९
अष्टावक्र उवाच ।
विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab} :

658* एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते
सुहृन् त्वं वचसा संस्क्रुतेन ।
स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः
प्रवेशने यच्च किञ्चित्प्रेष्टम् ।

16 ^b) K₁. १. ६ D₁ सभाज्यस्त्वं; K₂ D₂. ३ (before corr.) सभाज्यस्त्वं; B Dn D₃. ६ T₂ G₂ स्वं वै सन्नद्धः; Dc सन्नद्ध स्वं वै; T₁ G₁ सुमात्राज्यं; T₂ (before corr.) G₂ साम्राज्यं यत्; G₂ साम्राज्यं वै; M₁ सन्नद्ध स्वं; M₂ साम्राज्यं स्वं (for सभाज्यस्त्वं). — ^c) Dc D₁ १ M वै (for वा). T₂ G₂ ३ M याज्ञियानां.

17 ^a) K₁. १ (by transp.) बन्दी विद्वान्; Dn₁. ३ D₂ ब्रह्मन्बन्दी. S (mostly) बन्दी. K₂ BD (except D₁-३. ६). T₂ (before corr.) G₂ वादं (for वेदं). K₁. ३ विगृह्य. — ^b) D₂ रुणाद् (for भग्नान्). D₁ T₁ G₁ वादे न (D₁ तु भग्नान्प्रति. — ^c) Ś₁ K₁-३ D₂ सृष्टैः; B Dc Dn D₃. ६ [अ]भिसृष्टैः; D₁. ३ T₂ G₂. ६ विं; D₂ [अ]नुं (for निं).

18 ^a) B D₂. ६ M₂ स तं (B₂ सुतं); Dc T₂ G₂-४ एतत्; Dn सोहं; T₁ G₁ तदहं; M₁ तद्वै (for स तत्). D₁. ३ ततोहं वै (for स तच्छ्रुत्वा). B₁. ३ D₁ T G समीपे; B₂. ४ Dn D₂. ६ सकाशे; M समीपाद् (for सकाशाद्). — ^b) Ś₁ K₂ D₁. ३ T₁ G₁ ब्रह्माद्य वै; K₁ ब्रह्मादिभिः; K₂. ३ B₂ Dn D₂. ६ ब्रह्माद्वेनं; B₂ ब्रह्माद्वेनं; D₂ T₂ G₂-४ ब्रह्माद्यं वै; D₂ ब्रह्माद्यं वै. D₁. ३ शंसितुम् (for कथयितुम्). — ^c) S बन्दी.

19 K₁ om. the ref. D₁ ३ जनक उ. — ^a) K₂ B Dn D₂-६ T₁ वै (for त्वं). — ^b) K₁ सोविज्ञात्वा; K₂ B₂-४ Dc Dn D₂-६ अविज्ञाय त्वं; B₁ D₁ अविज्ञाता; D₂ अविज्ञाय; T₁ G₁ विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा). Dc वाक्यवरं; G₂ वादबलं. T G₂. ३ M त्वमस्य; G₁ त्वमस्मि (for परस्य).

K₂ अविज्ञाय वाक्यं च बल परस्य; G₂ अज्ञाय वाक्यं च बलं त्वमस्य. — ^a) T₂ G₂-४ अज्ञातं (for विज्ञातं). Dc वाक्यं (for वाक्यं). — ^b) K₂ Dc₁ Dn D₂. ६ T₁ G₁ वेदं (for वादं). — After 19, K₂ B₂-४ Dc Dn D₂. ६ (marg.). ६ T G ins. :

659* आशंससे त्वं बन्दिनं वै विजेतु-
मविज्ञात्वा तु बलं बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणान्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेण ताराः ।
आशंसन्तो बन्दिनं जेतुकामा- [४]
स्त्यास्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः ।

विज्ञानमत्ता निःसृग्नाश्च तात
कथं सदस्यैर्वचनं विस्मर्युः ।

[Lines 1-2 = (var.) 19^{ab}. — (L. 1) B₂ D₂ T₁ आशंसमानो; T₂ G *माना (for 'स त्वं'). T G कुमारः (for विजेतुम्). — (L. 2) B₂ अविज्ञाय. K₂ D₂ ते बलं; B₂ वाक्यं. K₂ D₂ हि (for स्य). T₁ अविज्ञाना बन्दिना हनं जेतुं; T₂ G अविज्ञानाते ह्य (G₁ 'चम')शक्ता विजेतुं. — (L. 3) K₂ D₂ संघशस्ते (for तेन पूर्वं). — (L. 5) T G आशानुबन्धो हि तवात्र यत्नः (G₁. ३ यत्नत्). — (L. 6) T G स बन्दिमाताष तथा विनश्यति (T₁ 'य सदोषिगच्छेत्'; G₁ 'य सदोष गच्छेत्'; G₂ 'य तवात्र नश्यति'). — (L. 7) K₂ D₂ विज्ञानबन्तो निश्चिन्ताश्च तात; T G विज्ञानबन्तो निश्चिन्तास्तु (T₁ G₁ 'ता यत्र' तात. — (L. 8) K₂ D₂ कथं सदमि त्वमिमं वै समर्थः; T G कथं सद-स्तुमिदं समर्थः.]

20 ^a) Dc D₁. ३ न तु; S (except G₁) न तु. D₁. ३ मादशेन; T₂ G₂. ४ मादशैरिह. — ^b) Ś₁ K₁. ३. ६ D₂ सोहं-कृतस्य; D₁. ३ मांती; G₂ बन्दी. D₁. ३ तद्वै (for तेन). — ^c) Ś₁ K₁. ३ B Dc Dn D₂-६ द्वावाचलाश्च (for द्वावाचं). K₂

सिंहीकृतस्तेन वदत्यमीतः ।

समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य

मार्गे भयं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

षण्णामेद्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यत्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णामि द्वादशप्रथि ।

तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते ज्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

मा स्म ते ते गृहे राजश्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।

वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।

अन्नमनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं

न त्वं बालः स्वविरस्त्वं मतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे

तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ २७

C. 3. 10650
B. 3. 133. 30
K. 3. 135. 32

D1. s M; मार्गे भयः शकट इवाबलाक्षः.

21 *) N त्रिंशद्विंशतिशतं (Ś1 K1. s Ds 'शारः; B Dn 'शांस'स्य; T1 G1 षण्णामेद्वादशाक्षस्य. — *) G2. s वरः (for परः).

22 M1 om. (hapl.) 23-23. — *) Ś1 K1. s 'पर्वार्थः; K2 M2 'पर्वं स्वाः; K3 D2 'पर्वं तु; D1. s 'पर्वार्थः; D2 G2 'पर्वं स्वः; T1 G1. s. s 'पर्वस्वान्. — *) K1 द्वादशाप्रति; T1 G2 M2 द्वादशः पथि; G1 द्वादशः प्रथि; G2 द्वादशप्रथि. — *) Ś1 K2. s De D2 च; K1 मे; K2 D1 स्वां; D2 स्वं (for वै). — *) MSS. 'गतिः', 'गति' also.

23 M1 om. 23 (cf. v l. 22). — *) S वडवे, वडवे. K2 B2 D2. s संयुक्ते; G2 संयुक्ते — *) T1 G1. s s M2 ज्येन पाते. — G1 om 23rd.

24 *) D1. s मास्तु (for मा स्म). S भूत् (G2 भूम्) (for the first ते). T2 G2-4 'वद्; M स्व (for the second ते). K2 स्वातां (for राजम्). — *) K2 इह; T2 G2-4 वेद् (for अवि). Ś1 K1. s (before corr.) ध्रुवे. — *) Ś1 'सारथिम्. Ś1 आगन्तु; K B De Dn D2-4 आगन्ता (K2 आधत्ता); D1-2 T1 G1 आधत्ता; T2 G2 आधत्त; M आहर्ता (for आधत्ते); cf. 23rd. — *) (var.) 23rd. Ś1 K1 ते; K2 वं (for तम्). B1 नृप (for च तम्).

25 *) Hypermetric! Dn1. s स्वमङ्ग; D1. s M सुप्तो; G1 सुप्तम् (for सुप्तं). T G om. n. Ś1 K D1-2 M

निमिषेत्; B2 (corrupt) [अ]ति सति (for निमिषति). ❀ Cn : स्वमङ्गिति स्वपितृवोर्नजिङ्गिति । जकाराम्नस्य स्वमङ्गशब्दस्य स्वमायस्यावद्वाचित्वम् । सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तं किं न निमिषति सुप्त इह न भवतीति प्रसङ्गः । ❀ — *) T2 G2. s जानम् (for जानं). Ś1 K1 s चोपते; T2 G2-4 चेंगने (cf. v l. 26).

26 D1 om. (hapl.) 26. — *) T G om. n. K1. s s M2 निमिषेत्. — *) T1 अहं जानं; M2 अंज्ञाजानं. K1 चोपते; T2 G2-4 चेंगने (cf. v l. 25).

27 *) All MSS except Ś1 K1-2 M2 स्वां (for स्वा). K2. s B D (except D1. s) G2 M1 देवसत्त्वं. — *) Ś1 B2-4 Dn D2. s सं (for the second स्वं). — *) D1 G2 M1 वाक्प्रलापेस्. — *) De T2 G2-4 विद्वन्; M2 वारिन् (for बन्दी)

Colophon om. in Ś1 K1 s. — Major parvan : T2 G2-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : D2 तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्राय. K2 D1 s (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्राय; and K2 B De Dn1. n2 D2. s s T G1. s, likewise, only अष्टावक्राय (G1 'वक्रोपाख्यान'). — Adhy. no. (figuros, words or both) : Dn1 132, Dn2. n2 133 (as in text); D1 139; S 134 (M2 136). — Śloka no. : Dn 30; D1 28.

१३४

C. १ 10651
B. १. 134 1
K. १ 136 1

अष्टावक्र उवाच ।

अश्रोत्रसेनसमितेषु राज-
न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विविक्षान्तरमस्ति वादिनां
महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १
न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-
न्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २

बन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय
आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य
नादद्यो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते
न चैव शैलस्य हि हृदयेन व्रणः ॥ ४

134

1 °) Śi K₁ 'मेनः. Dn₈ 'प्रमुखेषु; D₁ 'स्वमितेषु; M
'समितौ तु (for 'समितेषु) Śi K D₁₋₈ 'राजसु (see
below); M सन्ने (for राजन्). — °) K₁ 'स सागरेषु
(for समा'). Śi K D₁₋₈ 'राजन् (see above); T₁
ससु (for राजसु). — °) G₂ 'मे (for वै). T₁ विविक्षान्तरम्;
G₂ विविक्षान्तरम्. Śi K₁ 'न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिनां;
K₂ 'D₈ न वै विविक्षान्तरमत्र वादिनां; B Dc Dn D₈ (marg.
sec. m.). 4. °) नावैमि बंदि वरमत्र वादिनां; D₁₋₈ न वै तिति-
क्षाम्यहमत्र वादिनां. — °) S (except G₁ M₂) महाजने.
K₂ 'T₁ G₁ हंसविवादिनां; D₁ G₄ 'विनादिनां; D₂ 'T₂
G₂ 'M 'विनादिनां; D₂ हंस च वादिनां. Śi महाहंसः
सरसि निनादिनामिव; K₁ 'महाहंसाः सरसि निनादिनामिव;
B Dc Dn D₈ 'महाजले हंसमिवावामि; D₂ (marg.
sec. m.) महाहंसः शरदि विनादिनामिव.

2 °) Śi K₂ [अ]तिवादमानि; K₁ 'वाचमस्मिन्; K₂
D₂ 'वादमानिन् (or 'मानि). T₁ G₁ न वंदिनं (G₁ मेद्य)
वै मोक्ष्यति वादिमानी; T₂ G₂ 'न मोक्ष्यसे वै वदमानो निम-
जन्; G₂ न मोक्ष्यसे वदमानो हि मेद्य; M न मेद्य मोक्ष्यस्यति-
वादवादिन्. — °) Śi B D₁ 'प्रहं; K₁ 'गृह; K₂ '4
(m as in text) Dc अहं; S जलं (for गलहं). T₁ M₂
प्रपन्नः; G₁ प्रपन्नः. Dc ह्वागतः; T₁ अवगाहः; T₂ G₂-4
ह्वापवगः. — °) K₂ D₁₋₈ G₁ समुद्धं (for समिद्धं).
— °) Śi K₁ 'स्थिरो (for स्थिरो). S बंदिन्.

3 All MSS. except T G₂ & M₁ om. the ref. — °) S (except M₂) om. मा. K₁ बोधयस्व; K₂ B₂ Dn D₂-6

प्रबोध; B₁₋₈ विबोध; Dc निबोध; T G M₁ बोधयित्वा; M₂
बुधोधीर् (for प्रबो). — °) MSS. सृक्किणी, सृक्किणी,
सृक्किणि, सृक्किणी, सृक्किणी, etc. B₁ (m as in text) D
(except D₁₋₈ 's) संलिहानं. — °) K₁ '4 B₁ '4m Dc
D₁₋₈ पदा स तस्य; K₂ पदागतस्य; D₂ 'G₁ '4 M₁ पदा-
हितस्य; T₁ पादाहितस्य. Śi K₁ '4 B₁ '4 G₂ '4 M₂ [ए]व;
K₂ B₂m Dn D₄-6 T G₁ '4 [ह]ह (for [ह]व). K₁ [S]मि-
हन्व; K₂ T₁ G₁ M₂ निहत्य; K₄ [S]मिहन्त्यान्. — °) K₁
न हृदये; T₂ '4 (before corr.) तेनादये; G₂ तेनादद्यो (for
नादद्यो वै). K₁ '4 B₁ D₁₋₈ मे; T₁ G₁ '4 [S]व (for वै).
T₁ G₁ M₂ मोक्ष्यते.

4 °) D₁ '4 T₁ G₁ '4 [उ]पपन्नः. — °) Śi K₁ '4
D₁ '4 आविहन्ति; D₂ अभिहन्त्यान्; T₁ अभिघाति; T₂ G₂-4
आशु हंति; G₁ M अभिहंति. — °) K₁ [S]वशीर्यते; B₂ Dn
D₄ '6 विशीर्यते. — °) S चापि (for चैव). T₂ G₂-4 च
(for हि).

5 Before 5, S (except M₂) ins. अष्टावक्रः. — °) Śi
K₁ '4 D₁ नीचेभूताश्च; K₂ D₂ '6 T₁ '4 (before corr.)
G₁ '4 M निकर्षभूता; D₂ '4 (sup. lin.) नीचीभूताश्च
(for निकृष्टं). — °) K₁ '4 अनुबुद्धो; B Dn D₄ '6 T₂ G₂
अनुबुद्धो. — After 5, D₁ '4 ins.:

660* आसनं तु समास्यैव संवादं बन्दिना सह ।

अष्टावक्रः संचिकीर्ष्यप्रजगहं हसन्मुहुः ।

D₁ cont.: K₁ '4 B Dc Dn D₄ '6 T₂ (marg. sec. m.)
G₂ ins. after 5:

661* यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां
नवीयु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।

निकुण्डभूता राजानो वत्सा अनडुहो यथा ॥ ५

लोमश उवाच ।

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो

जातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि

वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ६

बन्धुवाच ।

एक एवाग्निर्वहुधा समिध्यते

एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।

एको वीरो देवराजो निहन्ता

यमः पिदणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७

अष्टावक्र उवाच ।

द्राविन्द्राक्षी चरतो वै सखायौ

द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।

द्रावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे

भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ८

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको

बन्दिनसमन्धानय सम्प्रकाशम् ।

[(L. 3) B₁ D₁ एव (for एको) — (L. 4) B₁ समाधानय;
B₂ समन्धानय; B₃ समाध्या; D₁ समाध्या. B₄ D₁ वं सकाश,
De मे समीपं.]

6 G₁ M om the ref. — ^a) N (except K₂ & D₁ s)
ins. एवं before अष्टावक्रः. Ś₁ K₁-3 B D (except D₁ s)
हि गर्जन्; De हि राजन् (for गर्जं) — ^b) S (mostly)
बन्दिनम्. Ś₁ K₁ s आनुहाव (for आह राजन्) — ^c) Ś₁
K D₁-s. s [S]य; M तु (for च). Ś₁ K₁-3 D₁ s. s प्र
(for मे). — ^d) Ś₁ K₁ s [ए]व; D₁ T₁ M वा (for च).
T₂ G₂-4 [अ]हम् (for चापि).

7 ^b) N विभाति (for प्रभासते). — ^c) B₂-4 Dn
D₄ s T₂ G₂ s [S]विहता; D₁-3 हिनस्ति; D₂ T₁ नियता;
G₂ विहता (for निहन्ता). — ^d) De₂ चैव एकः; M चैवमेकः
(for चैक एव).

8 ^a) G₂ सहायौ (for सखायौ). — ^b) B Dn D₄ s
नारदपर्वतौ (for नारदः पर्वतश्च). — ^c) Ś₁ K₁ s रथस्यैव;
K₂ च रथे च; B₁-3 D (except D₁-3) रथस्यापि (for च

बन्धुवाच ।

त्रिः सूर्यते कर्मणा वै प्रजेयं

त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।

अध्वर्यवस्त्रिषवणानि तन्वते

त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतीषि चाहुः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं

चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।

दिशश्चतस्रश्चतुश्च वर्णा-

श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०

बन्धुवाच ।

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-

र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।

दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च

लोके खयातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

पडाधाने दक्षिणामाहुरेके

रथस्य).

9 ^a) Ś₁ K₁ s transp सूर्यते and कर्मणा. B₂ प्रसूरयति;
B₃ प्रसूरयते; De प्रसूते (for सूर्यते). G₁ त्रिः सूर्यते कर्मणा
प्राणिनस्ते. — ^b) B₂ 300 चरन्ति (for वहन्ति). — ^c) Ś₁
B₁ & De D₁ s त्रिः सवनानि; K B₂ s Dn D₂ s. s त्रिवस-
(K₂ त्रिवस)नानि D₁ s तन्वते; D₂ चैव; G₂ कुर्वते (for
तन्वते).

10 ^a) Ś₁ K₁ निकेतुश्च; K₂ & D₁-3 तनश्च; T₂ G₂-4 तनं
(for तं) — ^b) Cf 9^b B D (except D₁-3 s) वर्णा
(for युक्ता). — ^c) T G₂-3 वेदाश्च (for वर्णाश्च). N
दिशश्चतस्रो वर्णश्चतुष्टयं च — ^d) T₂ G₂ चतुष्पादा

11 ^a) Ś₁ K₁ s D₂ पंच पादा — ^b) T₁ om. एव
Ś₁ K₁-3 De D₂ यज्ञाः पंचोक्ताः (Ś₁ K₁ ऋः) पंच पंचेन्द्रि-
याणि; K₂ D₁ s. s यज्ञाः पंच पंच चैवेन्द्रि; G₁ पंचैव यज्ञाश्च
पंचेन्द्रि. — ^c) K₂ D₁ s देवे (for वेदे). N (except Ś₁
K₂ s D₂) पंचचूडापराश्च; T₁ चूडाश्च लोके — ^d) T₁ पंच
(for लोके). Ś₁ K₁ s विख्यातं (for खयातं). De नीर्थं
(for पुण्यम्).

12 ^a) Ś₁ K D₁-3 s दक्षिणा. K₂ चाहुः. — ^b)

C. 3. 10663
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

C. 3. 106. 63
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

पडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।

पडिन्द्रियाप्युत पट् कृत्तिकाश्च

पट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२

बन्धुवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः

सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।

सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ ज्ञाणाः शतमानं वहन्ति

तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।

अष्टौ वस्त्रञ्शुश्रुम देवतासु

यूपश्चाष्टासिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४

बन्धुवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां

तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम्

नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा

नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

अष्टावक्र उवाच ।

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके

सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।

दशैव मासान्विभ्रति गर्भवत्यो

दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥ १६

बन्धुवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-

मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।

एकादश प्राणभृतां विकारा

एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादश मासमाहु-

र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।

द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो

द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८

बन्धुवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोप्रा

त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

B1. 3. 4 D4. 6 G1 पट् चै च; Dc Dn पट् चैव (for पडेव).
B2 चेमे; G1 चै (for [हृ]मे). B3 घातवः (for ऋ). — ^a
Ś1 K4 D1-3 सद्यस्काः; K5 यद्यस्काः; T2 G1. 3 M1 चै यज्ञाः;
G2. 4 एव यज्ञाः (for साद्यस्काः). Ś1 K2 D5 सर्ववेदेषु.

13 ^a Ś1 K5 D5 सप्तारण्याः; K1 Dn2. 118 D5 सप्त
वाण्याः; B Dc सप्त धान्याः (for सप्त वन्याः). — ^c Dam
वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि). — ^d B2 सप्तस्वरा; D5 (m
as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री). D5. 6 G1 चापि (for
चैव). Ś1 K Dc D1. 3 सप्तस्वरा (K5 D1 'राः' प्रथिता चापि
वीणा.

14 ^a Ś1 K1. 3 D1. 3 वदन्ति (for वहन्ति). T2 G
अष्टौ द्विगीशान्यतमानान्वदन्ति (G1 अष्टौ द्विगीशाः प्रतिमानं
वहन्ति) — ^c K5. 4 D1-3 शुश्रुमो. — ^d D1 T1 M अष्टा-
धीर्. K5. 3 D1. 3 सार्वयज्ञः; Dn D4. 6 T1 G1 M सर्वयज्ञे.
D5 यूपा अष्टौ विहिताः सर्वयज्ञाः; T2 G2-4 यूपश्चाष्टासिः सर्व-
यज्ञेषु दृष्टः.

15 ^a T1 G1 M1 नव वेदोक्ताः (for नवैवोक्ताः). — ^a

K2 Dc Dn D4. 6 T2 G2-4 नवैव योगो; B1. 3 नवायोगो;
B5 नवधा योगो; D5 नावायोगो. G1 M विश्वं (for शश्वत्).

16 ^a Ś1 दिशाः; B Dc Dn Dc T2 G5 दिशो; D4
देशो (for दशा). B पुरुषस्येऽ लोके. — ^b Ś1 ईयुर् (for
आहुर्). — B2-4 om. 16^{cd}. — ^d Ś1 K1 Dc3 D1. 3
दाशेरका; K2. 3 Dc1 Dn D2-6 T G1. 3. 4 दशैरका; B1 दशे-
रकान्. Ś1 K5 Dn D4. 6 दश दासा; K4 दिशः*; D1. 3
दश दिशो; G1 दश देशा (for दशा दाशा). N दशार्हाः.

17 ^a T2 G2-4 [ए]कादशिनः; M2 दशानि. M पृथि-
व्याम् (for पशूनाम्). — ^b Ś1 K1-3 D2. 3. 5 एकाद-
शैकत्र (for 'शैवात्र'). K4 एकादशैकाः प्रभवन्ति यूपाः.

18 ^b K1. 4 Dc3 पादो; D1. 3 पादा (for पादो). — ^c
Dc3 सुद्वादशाहाः (for द्वादशाहाः). Ś1 K1. 3 पुण्यकृतो; K2
G2. 4 प्रकृतो; Dc T1 G1 M1 प्राकृतः (for प्राकृतो). — ^d
Ś1 K1-3 वीराः; K4 B1. 3. 4 D (except D5) धीराः (for
विप्राः).

19 ^a B D (except D1-3. 5) प्रशस्ता (for महोप्रा).

लोमशा उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी

श्लोकसार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।

त्रयोदशाहानि ससारं केशी

त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

ततो महानुदतिष्ठभिनाद-

स्तूर्णीभूतं स्रुतपुत्रं निशम्य ।

अधोमुखं ध्यानपरं तदानीं-

मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिन्स्थथा संकुले वर्तमाने

स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।

अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-

विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रूवांसो

वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।

तानेव धर्मानयमद्य बन्दी

प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-

स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।

सत्रेण ते जनक तुल्यकालं

तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाभ्याः ॥ २४

एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं

द्रष्टुं गता इह आपान्ति भूयः ।

अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं

यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते

वाचा जिता मेधया आचिदानाः ।

C. 3. 10676
B. 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

— After 19^{ab}, K₂ D₂ read 21^{ab}

20 K₂ D₂ S (except T₁) om. the ref. — Before 20^{ab}, N (except Ś₁ K₁) G₂ M₂ ins. अष्टावक्र उ' (M₂ om. उ'). — °) Ś₁ K₁ त्रयोदशादीनि. K₁ वानरः (for केशी). — °) D₂ T₁ G₁ ३ त्रयोदशानि (for 'दशादीनि'). T₁ 'छन्दांस्तथाहुः'. G₁ om. च.

21 Before 21, Ś₁ K B₂ D₂ D₁-s. ३ ins. लोमशा उ'. — °) Ś₁ K₁ ३. ३ D₂ ३ तूर्णी- (for तूर्णी-). K₂ G₁ M निशम्य.

22 Ś₁ K₁ om. 22^{ab}; K₂ D₂ read it after 20^{ab}. — °) B₂ G₂ M₂ तदा (for तथा). K₂ ३ D₁-s वर्तमानं विवादे (for संकुले वर्त'). — °) G₁ स्थिते (for स्फीते). K (K₁ om.) B D₂ D₂ ns D₂ ३ [उ]न (for [अ]न). T₂ G₂-३ [अ]जमीड (for [अ]थ राज्ञः). T₁ G₁ M₂ जग्मुः (for राज्ञः). — After 22, B₁ ३ D₂ D₁-s S ins. an addl. colophon [adhy. no. : D₁ 140; S 135 (M₂ 137)].

23 °) K₂ B₂-३ D (except D₁-s. ३) T₂ G₂-३ [ए]व; K₂ [ए]के; D₁-३ ये (for वै). — °) B₁ (m as in text). ३ D₂ D₂ D₂ (sup. lin.). ३. ३ T₂ (before corr.) G₂ प्राक्; D₁ ३ वै; G₁ च (for किल). — °) D₁-३ सर्वान् (for चरान्). Ś₁ K D₂ D₂-३ एव (for अथ). — °) D₁ ३ संप्राप्तान्; T G प्राप्ते निगृह्य (for प्राप्नोतु गृह्यं). K₂ D₂ ३

नीभ्या (for गृह्य). K₁ D₂ D₂ ३ [अ]शु (for [अ]प्सु)

24 °) K₂ अहं हि पुत्रो. T₂ G [ह]ह (G₁ [ए]व) (for [उ]न). — D₂ om. (hapl.) 21^b-25^a. — °) G₂ स तत्र; M₂ तत्रापि (for तत्राय). Ś₁ K₁ ३. ३ D₂ D₁ T₁ G₁ ३ M₁ om आय. K₂ च (for वै). — °) K₂ समान- (for तुल्य-). — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ T₂ G₂-३ मे; K₂ ३ D₁ ३ वै (for ते). D₂ प्रेरिनास्; T₂ G₂-३ प्रेरिना (for प्रहिता). Ś₁ K₁ ३ संप्र-हिना (for प्रहिता मे). K₂ B₂ D₁ ३ ने; T G वै (for मे). T₁ द्विजाश्च (for द्विजाभ्याः).

25 D₂ om. 25^a (cf. v. l. 24). — °) Ś₁ K₁-३ त एते; B₁ ते तु वै; B₂ D₂ D₂ D₂ ३ ते तु; B₂ D₂ T₂ (by corr.) G₂ ते वै; B₂ एते वै; D₂ य एते (for एते). B₂ D₁ ३ म राज्ञो (for यज्ञं). — °) D₁ ३ यज्ञं; M रष्टा (for द्रष्टुं). Ś₁ K B₁ D₂ D₂ ३ गतास्ते; B₂ M यज्ञं; D₁ यागस्ते (for गता). Ś₁ इह यांति; K₁ ३. ३ D₁ इहायांति; B₁ ३ D₂ D₂ D₂ ३ इह आयांति; B₂ ३ M इहमायांति; D₂ इहा-यांतु. — °) Ś₁ B₁ G₂ पूजये; K₂ पूजयन्; D₁-३ T₁ M पूजय.

26 °) T₁ निर्जिनास् (for मज्जितास्). K₂ ३ B D M ये (for ते). — °) B₂ D₂ वाचे (for वाचा). To avoid hiatus, B D₂ D₁ T₂ (by corr.) G₂ चाचिदानाः; D₂ D₂ ३ ३ वा' (for आ'). — °) B₂ G₁ तन्; D₂ वाक्

C. 3. 10676
B 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

तां मेधया वाचमथोजहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अधिर्दहज्जातवेदाः सतां गृह्णा-

न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु

तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि

उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो

न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-

ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।

अजैपीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे

निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।

(for तां). Śī Ks श्रेयसो; Ks. ६ श्रेयसे (for मेधया).
K Dī. १ अथो जहार; Tī Gī अथाजहार; Gs. ६ असौ जहार
(for अथोजहार). Mī ते वै तथा वाचमथो उदाहरन्. — ४)
=(var.) 26^d. Śī Kī Mī अविचिन्वन्ति; T G अवभासंति
(for अवचिं).

27 Ks Ds M om. (hapl.) 27. — ५) T G गृह्णन्वै
(for सतां गृह्णन्). — ६) Śī Kī. ६ विवर्जयन्; Dī विवर्ध-
यन्; Ts Gs विस्पर्धमानः. Śī Kī नः; Ds मा (for न).
T Gī. १. ६ [अ]व्यधाक्षीत्; Gs व्यधा (for स्म धा). — ७)
Tī बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु). Tī Gī ins. वै after कृपणं.
— ४) Śī Kī Dī अवि; Ts G उप- (Gī अपि) (for अव-).

28 ५) Ks Ds Tī Gs श्लेष्मातकः; Ks 'व्मांतकिः; Ds
'व्मांतकी; Dī-१ 'व्मांतकः; Ts Gs 'व्मांतकिः; Gs 'तकीः; M
'तंकः. Ts Gs क्षीणवाचा. Śī Kī. १ शृणोति; Tī शृणोमि.
— ६) Śī Kī Mī स्वा (for त्वां). Ts Gs स्तुतये. Ks
मादयन्ति; Ks Bī Dc Tī Gī Mī मोदयन्ति; Ds मादयन्तु; Ts
Gs-६ मोदयन्ति. — ७) Ks-६ Dn Ds. १. ६ वितुद्यमानो; S
तुद्यमानो (Gs यत्तुद्य). — ४) Ks. ६ Dī-१ मामकीः; M
चैव मे.

29 Gs om. the ref. Śī Ks राजा. — ५) Śī Kī

पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो

न मे भयं सलिले, मज्जितस्य ।

इमं गृह्णते पितरं द्रक्ष्यतेऽय-

मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।

उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।

यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३

उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।

उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।

शिरोऽस्यपाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

तुल्यरूपाः; Ks Tī Gī M देवरूपाः; Ts Gs-६ विप्राऽय मुख्यम्
(for दिव्यरूपाः). — ५) Ks. ६ Dc Dī. १ S देव (for
दिव्य). — ४) Ts Gī-१ M नि सृष्ट (for नि). Kī Ds
M एव (for एष). Śī Kī-१ Ds तव विप्राऽय; Ks तव
वाक्पाच; Bs Dc M तव कामेष; Ds. १ तव कामादि; Ts
Gs-६ क्षनकामोद्य.

30 Ds om. (hapl.) 30. — ५) Śī Kī. १ वै (for मे).
— ७) Śī Kī [र]व (for [अ]स्य).

31 ५) Ks B Dn Ds-६ विद्यते (for सलिले). — ७)
Ks Dī M द्रक्ष्यते. Ks [S]द्य; Gī M द्रव्य (for द्रव्यम्).
— ४) Ks चिरनष्टः; Ts Gs-६ चिरकाक्षं. S कहोळं.

32 ५) Śī Kī सर्वे (for विप्रा). — ७) Ks. ६ Bs Dc
Dī-१ S वै (for ते). Bī-१ Dn Ds-६ उदतिष्ठन्तः (Bī
Ds. १ 'या; Bs. १ 'दा) सर्वे. — ४) Śī Ks महात्मनः; Dī. १
समीपतः (for समी').

33 ५) Śī Kī. १ transp. सुतान् and जनाः. Gī तथा
(for जना). Dnī Ds जनन- (for जनक). Ks जनक कर्म-
णाधिकारः.

35 Dn Ds. १ T Gī. १ Ms om. the ref. — ७) Kī
Bs Dns Dī. ६. १ अपहरन्; Ks Bs Dnī. १ Ds Gī अपा-

महदुक्थं गीयते साम चायं
सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।

शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्य हृष्टः
साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६
लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
न्विषेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।

अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
संपूजितो ब्राह्मणैस्तर्यथावत् ।
प्रत्याजगामाश्रममेव चायं
जित्वा बन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८
अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
सुखोपितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

C. 3. 10691
B. 3. 134. 41
K. 3. 136. 41

हरन्; Ks Ds. ३ अपाहरन्; Ks Bs Dc Tt Gs. 4 M1 अपहरन्;
Ms अपहरन् Ki. ३ D1 ३ स्वाज्ञौ; Ds चाज्ञौ (for [आ]ज्ञौ).

36 °) Śi K1 ३ सहदुक्थं; Ks 4 Ds 'दुक्थं; B Dn
Ds-६ 'दौक्थं (B3 'दौक्थं); Dc1 'दौक्थं; Dcs 'दौक्थां; Ds
महदौष्ट्यं; T3 (by corr.) Gs सहदौष्ट्यं; G1 महदुष्टं.
— °) Ks D1 भोगान्; M1 भागान् (for भागान्). De
प्रतिजगृह्य; T1 अभिजगृह्य; T3 Gs उज्जगृह्यश्च; Gs 4 जगृ-
ह्यश्च. T Gs-4 हृष्टः (for हृष्टः). Bs शुचींश्च भोगान्जगृ-
ह्य हृष्टः. — °) B1-३ देवः; Ms देवान् (for देवा). Bs ३
Dn Ds. ६ [उ]त; Ds T1 [ह]व (for [ह]ट). Ks B1-३ D
(except D1. ३) राज्ञः; G1 राज्ञे (for यज्ञे). °

37 D1 T1 om the ref. — °) Śi K1 De om. अथ.
G1 घर्मेषु (for सर्वेषु). Ks D1-३. ६ एवं हि सर्वेषु समुत्थितेषु.
— °) Ks D1-३. ६ राजन्विषेषु (for विषेषु तेषु). Śi K1
De om. तेषु. T Gs [अ]धिकप्रभेषु; Gs 4 [अ]ध्यधिकप्रभेषु.
B1 स्वप्रभेषु; G1 संप्रभेषु. — °) De जनकस्य. D1 ३ M1
[ह]ट; T1 G1 Ms [ए]व (for [अ]थ). — °) Ks 4 Bs
D1-३. ६ M1 [अ]थ; Bs [ह]ति; De [ह]व; G1 [ए]व
(for [उ]त).

38 °) Śi K1. ३ Ds अस्यां (for प्रत्या). Ks 4 De
D1. ३ आशु (for एव). S हृष्टो (for चायं) — °) Bs ३
D (except D1-३. ६) सौमि (for बन्दि) — After 38,
K1. ३ B D (except D1. ३. ६; Ds marg.) ins. :

662* ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पित्वा

नदीं समंतां शीघ्रमिमां विशास्व ।

प्रोवाच चैनं स तथा विवेश

समेरुंश्चापि बभूव सद्यः ।

नदीं समंतां च बभूव पुण्या

, यस्यां ज्ञातो मुष्यते कश्चिदपि ।

[6]

त्वमप्येनां ज्ञानपानावगाहैः

सम्प्राप्तुः सहभाषो विशास्व ।

[(L 1) De [S]प (for [प]ना). — (L 2) B1 गंगां (for
नदीं). De पिता समंतां (for नदीं समंतां) — (L 3) Do
नथा नां (for तथा). — (L 5) B1 De मा (for च).
— (L 6) B3 कश्चिदपि (for 'पादि). De वं (for हि).
— (L 7) B De [ए]वं (for [ए]नां).]

39 °) De तत्र (for अत्र). — °) Ks सुखोचितः; Bs
ज्ञातोपितः; D1. ३ उपोपितः; T1 सुखोपितः. — °) Ks
शुचिर्; M1 शुभकर्मा (for शुचिकर्मा). Śi K1. ३ 4 D1-३. ६
शुचिकर्मा ततस्त्वं; B1 पात्यमि पुण्यनद्या; T1 आशुकर्मैकभक्तिः;
T3 Gs-4 आशु कर्माणि कर्तुं; G1 आशुकर्मैक भक्तिः. — °) T3
Gs-4 संचरन्तु (for चरितासि). Śi K1. ३ 4 D1-३. ६
चरस्व नीथीन्यमितान्या (Ds 'व्यपराण्या) जमीढ — For 39°,
B1 subst.

662a*

पुण्यान्यन्यानि पात्यमि ।

पुण्यनद्याः सुनीथीनि ध्रुवपात्मा गतकृमः ।

भवेन रदभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यमि ।

Colophon. — Major parvan: Śi K1 ३ Dns T3 Gs-4
M1 आरण्य. — Sub-parvan: De Ds M नीथेयात्रा,
followed by अष्टावक्राय. Ki. ३. 4 Bs-4 Dns. ns Ds. ६
T G1. ३ (all om. sub parvan name) mention only
अष्टावक्राय (G1 'वक्रोपाख्यान); Ks B1 D1. ३. ६, likewise,
only लोमशनीथेयात्रा, followed by अष्टावक्राय. To अष्टा-
वक्राय, K B1. ३. ६ Dcs D1-३ T3 G1. ३ M1 add समाप्त.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dns 133;
Dns. ns 131 (as in text); D1 141; S 136 (Ms 138).
— Śloka no.: Dns 42; Dns. ns 35.

१३५

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला राजन्ममंगा संप्रकाशते ।
 एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
 अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
 आप्नुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
 एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
 अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
 एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
 अयशस्यामसंशब्दामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
 एते कनखला राजभूषणां दयिता नगाः ।
 एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५

135

1 °) D₁ मधुश्रवा; T₁ 'लिहा; T₂ G₂ 'बहा; G₂ 'वना (for 'विला). S नाम (for राजन्). — °) K₂ समं-
 तात् (for समंगा) Ś₁ K₁ 'D₂ च (for सं). — °) K₁ G₁
 कर्दमिलं; T₁ कर्दमिलि; T₂ G₂-4 मधुविलं; M₁ कर्दमिलं.

2 °) D₁-3 छत्र; D₂ यत्र (for किल). — °) Ś₁ K₁ 'स
 पुरंदर; B₂ M₁ शतक्रतुः (for शची). — °) K₂ D₂ T₂
 (before corr.) G₂ स गंगायां (for समं). Ś₁ K₁ 'व्यमु-
 च्यत; D₁ विमुच्यते; D₂ च मुच्यते; S प्रमुच्यते.

3 °) K₁ D₁ T₁ ' (by corr.) G₂ विनाशनं. — °)
 S पुत्रार्थं. — °) K₂ तपश्चर्यां पुराचरत्; K₄ B₂ D₂ तपस्तीक्ष्णं
 समा(K₂ पुरा)चरत्; B₁ D₂ तपः समचरत्पुरा; D₁ 'तपस्ती-
 क्ष्णमुपाचरत्.

4 °) Ś₁ K₁ 'D₂-5 T₁ M एतं (for एनं). D₂ पर्वत-
 मारुह्य; T₁ G₁ 'M पर्वतराजं. — °) D₁ राजानः (for
 आरुह्य). K₂ D₂ T₂ G₂ 'M भरतर्षभ; B₂ D₂ D₂ 'G₁
 भरतर्षभा; D₁ 'पुरुषर्षभा. — °) Ś₁ K₂ G₂ अयश-
 स्यम्. K₁ अयशस्याम्; K₂ अशब्दं च; D₂ असंशित्याम्; D₂
 असंस्पृह्याम्; T₁ अमभ्यां च; T₂ (after corr.) G₂ असंशा-
 क्क्याम् (T₂ before corr. अशंखं त्वम्); G₁ M अमभ्यां च;
 G₂ अधम्यां त्वम्; G₂ अशस्यां त्वम् (for अयशस्याम्). — °)
 K₂ व्यपनोत्स्यति; D₁-3 व्यपनोत्स्यथ (D₂ 'सि); T₁ G₁ अपनो-
 त्स्यथ; T₂ G₂-4 अपनोत्स्यसि; M₁ अपनोत्स्यथ; M₂ अपनोत्स्यथ.

सन्तकुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।

आजमीढावगाहैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६

अपां हृदं च पुण्याख्यं शृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।

तूर्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७

आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।

अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८

एष रैम्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।

भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंयुक्तोऽभवदृषिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।

किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

5 °) Ś₁ K₁ 'कनखले — °) T₁ G₁ गमिता; T₂
 G₂-4 गतिं (for दयि). — °) D₁-3 'S यशस्विनी (for
 महां).

6 °) K₁ 'D₂ D₂ 'यत्र (for अत्र). B₁ 'G₂ '4
 D (except D₂ '3) T₂ G₂-4 पुरा (for पराम्). — °) K₂
 T₂ G₁ 'M₁ [ए]तां (for [ए]नां). — °) S (except T₁
 G₁) विमोक्ष्यसे.

7 °) T₁ G₁ '4 M शृगुतुङ्गं. — °) B₁ D₂ D₂ 'उष्णी-
 गंगे; D₂ उष्णीं गंगां. B₂ राजेंद्र (for कौन्तेय). G₁ तूर्णीं
 कौन्तेय गंगायां. — °) T₂ G₂ सातुजः (T₂ G₂ 'गः) (for
 सामात्यः). Ś₁ K₁ D₂ D₂ ' (as in text). 'सभ्राष्टुक
 उपस्पृश.

8 Ś₁ om. (hapl.) 8°-9°. — °) T₁ '3 (before
 corr.) G₁ '3 '4 अति (for अत्र). — °) K₁ 'D₂ D₂ '3 '4
 G₁ '4 M₁ विमर्जय; T₁ समुत्सृज.

9 Ś₁ om. 9° (cf. v l. 8). — After 9°b, D₂ ins. :
 663¹ नानापुष्पसमाकीर्णैः फलपुष्पोपशोभितः ।
 नानाविहगमधुष्टलापसालय उत्तमः ।
 रैम्यस्यैव महाराज आश्रमः पुण्यकर्मणः ।

— °) S transp. यत्र and कविः. — °) G₁ '3 [S] व्यनश्यत
 (for व्यनश्यत).

10 °) B₁ '3 (both marg.). 'शृगुते; G₂ 'वृक्तो (for
 युक्तो). K₁ बभूव (for अभवत्). K₂ विप्रो (for ऋषिर्).
 — °) Ś₁ K₁ '4 D₂ D₂ '3 '4 T₂ G₂ '4 M भारद्वाजः. — °)

एतत्सर्गं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्यमानैर्भुञ्जं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखाग्रौ संवभूवतुः ।
तावृषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यश्च तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनामिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्रौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७

तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणाक्षित ।
प्रतिभान्तिवति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखादिभ्यो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्गे एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ २३

C. 3. 10714
B. 3. 135. 23
K. 3. 137. 23

De T₁ ऋषेः पुत्रो. T₂G₃ हि; G₃ [S]वि (for वि) B₁. 3. 4
Dn D₄. 6 पुत्रोदयत वै मुनेः

11 ^b) B₂-4 Dn D₁ 3. 4-6 तप्यतः (for लोमश)

12 ^a) Ś₁ Dn₃ G₁ M₂ भारद्वाजश्च. — ^b) Ś₁ K₁ 3
तौ; K₃ D₁-3 यै; D₃ द्वौ (for सं). — ^c) Ś₁ K D₃ [अ]
न्योन्यं (for [अ]त्यन्तं) — ^d) B Dn D₄. 6 M अनंतरं;
T₃ G₃-4 मनोहरौ (for वनान्तरे).

13 ^a) T₁ G₁ द्वौ; T₂ G₃ च (for तु) — ^c) T₃
G₃. 4 तथा (for आसीद्). B₁ च; T G₁. 3. 4 वै (for तु).
— ^d) Ś₁ D₁. 3 G₁ M₂ भारद्वाजश्च.

14 D₁ om. (hapl.) 14. — ^b) K₃. 4 De D₂. 3. 3
नियतो; G₁ तापमो; M पितरो (for चेतरो). Ś₁ K₁
तपस्वी नियतो भवेत्; T₁ तपः कर्तुं समादिवत्; T₃ G₃-4 तप-
स्यभिरनोभवत्. — ^c) B₂. 4 Dn D₄. 6 कीर्तिर् (for प्रीतिर्).
— ^d) S अभवज्जतर्यभ.

15 ^b) Ś₁ K₁. 3 D₁-3 T₃ G₃-4 तपस्विभिर् (for तप-
स्विनम्). — ^d) De₃ महानघः; D₁. 6 T G^{*} नघं (G₃ 'नुजं');
M₂ 'न्यव'.

16 ^a) K₁ G₁ 4 तपस् (for तपस्). Ś₁ K₁ 3 T
G₁. 3. 4 M₂ तपो (for तनो). De तनोमानं (for तनो घोरं).
G₃ यवक्रीतस्तपश्चेप.

17 ^a) Ś₁ K₃ सुसमिद्धे; K₃ B D (except D₁-3) G₄

स समिद्धे — ^d) Ś₁ K₁ 3 च महातपसः; T₁ च महातपाः
(for सुमहा)

18 ^b) K₄ B₄ D₁-3 T₁ G₁. 4 उपागम्य Ś₁ K₁ 3
विश्रां पते (for युधि)

19 K₃ 4 B D T₃ G₁-3 M₂ यवक्रीत उ^{*} (S MSS
om. उ^{*}) — B₃ om. (hapl.) 19-21 and the ref.
in 22 — ^c) Ś₁ K₁ 3 तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्).

20 B₃ om 20 (cf v.l. 19). — ^a) Ś₁ स्वाध्यायार्थी;
K₃ B₄ T G^{*} 'र्थे' (as in text), the rest 'र्थे' D₃ तपः
सम्यक् (for सम). — ^b) D₃ [ह]र्षं (for [अ]र्थं).

21 B₃ om 21 (cf v.l. 19) — ^b) D₁. 3 G₃ प्रभो
(for विभो). — ^d) G₁ 3 M^{*} वै (for मे)

22 B₃ om the ref (cf v.l. 19). — ^a) D₁ 3 T
G₁ 3 गच्छार्थं (for विप्र). — ^b) T G ज्ञानम् (for यातुम्).
— ^c) T₃ G₃-4 वाप्येन (for विधा). S विप्रर्षं (for ते
विप्र). — ^d) Ś₁ K B₃ De D₁-3 T₁ G₁ गच्छाधीष्व; T₃
(before corr) G₄ गच्छस्वेति.

23 Ś₁ K₁ om the ref — ^a) Ś₁ K₁ 3 एवमुक्तस्तु
शक्रेण. — ^b) Ś₁ K₁ 3 यवक्रीरिति; B₁ 'क्रीतोपि. — ^d)
K₃ 4 B₁ Dn D₄-6 'विक्रमः'

24 ^b) Ś₁ M₂ महानघः; K₃ B₁-3 Dn D₄-6 T₃ (by
corr.) G₃ महत्तपः; B₃ महायशः — ^d) B₄ 8 देवराज-

C. 3. 10715
B. 3. 135 24
K 3. 137. 24

घोरेण तपसा राजस्तप्यमानो महातपाः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य क्लृप्तिदेवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समांरब्धो नैतद्भुद्विकृतं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६

यवक्रीरुवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७

समिद्धेऽग्रावुपकृत्याङ्गमङ्गं

होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।

यद्येतदेवं न करोषि कामं

ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८

लोमश उवाच ।

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।

प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
तत इन्द्रोऽक्रोद्धूय ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयस्मणः ॥ ३०
यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकामिश्रकार सः ॥ ३१
यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
वालुकामिस्ततः शक्रो गङ्गां सममिपूरयन् ॥ ३२
वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४
किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५

इन्द्र उवाच ।

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुतिः.

25 ^b) T₁ समास्थिति; T₂ G₁. ५ महापुति (for महा^a).
— ^c) A few S MSS. वलभिद्. — ^d) T₂ G₁-५ तं (for
वे). B₄ T₁ ५ (before corr.). G₁. ५. ५ M प्रभुः (for पुनः).

26 °) T₁ G₁ अज्ञकार्यैः; T₂ (before corr.) G₂-
अज्ञकार्यैः; T₂ (after corr.) अज्ञकार्यैः. De T G₂-
समारंभो. — T₁ om. 26^{cd}. — After 26, B₂ De ins.
a colophon (cf. v.l. 28)

27 G₄ om. the ref. K₅ B D T₂ G₃ M₂ 'यवक्रीत
उ' (S MSS. om. उ'). — ^b) S (except G₄) समीपित्तं
(for ममे'). — ^d) T₂ G₃ ; M₁ नप्ये. B₁ Dn₃ D₁. s. 4-5
घोस्तमं.

28 °) T₁ G₁ अहमंगं निरुह्य; T₂ (before corr.) G₂, ४ अहमंगानिरुह्य; T₃ (after corr.) G₃ अहमंगं निरुह्य; M₁ अथ चोक्त्युह्य मंगं; M₂ उक्त्यागमंगं (for उपक्त्या). — °) Ś; K₁ [एवमेतच्च; K₂ T₂ G₂, १ [एवमेतं; G₂ [एवमेवं (for [एवदेवं). — After 28, B₂ ins. a colophon (cf. v. 1, 26).

29 T₁ M₂ om. the ref. — *) B₁ T₂ G₃ अभिप्रयं
(for अभिज्ञाय). — *) B₄ निश्चय (for संचिन्त्य). K₁.
वीर्यवान् (for बुद्धि*). De न य षष्ठे द्विजोत्तम (cf. 32^b).

30 4) T₁ G₁ : 4 सलक्षणं (for सयद्धमणः).

31 °) Śī K₁ भागीरथ्यासु. B₃ T₁ G₁ ततः (for तत्र).
— ^d) K₉ & Dc D₁₋₈ चकारह; B₄ समाकरोत्; T G सुरेश्वरः.

32 ^{b)} Śi K D₂: ३ करोति; B₄ च कुर्यात् (for स चक्रे). — ^{c)} Śi K D₁-३ तदा (for ततः). T₂ G₃: ४ चक्रे (for शक्रे). — ^{d)} K₁: २ समनुपूरयन्; K₄ च समपूरयन्; B₁ Dc D₄: ६ M समभिपूरयन्.

33 ^b) Śī K Dī-३ समुत्पन्नत् (Ks Ds ३ त्); Dns Tī
Gī विसर्जयेत् (Gī ३ त्). — ^c) Ks बंधम्; Ks Ds. ३ Tī
बन्धुम्; Dc Dī Gī M बंधुम् (for सेतुम्). Śī Kī समाहारत्;
T G अभ्यागन् (Tī Gī ३ त्). — ^d) Bs Dcī निदर्शयेत्;
Tī न्यदर्शयेत्; Ts G अ(Gī न्य)दर्शयेत्.

34 ^a) K₁ : B D (except D₁) : G₁ यवकीतो (for 'कीस्तु). — ^b) T₁ G₁ प्रयत्नं तं (for यत्नवन्तं). — ^c) D₁ : एतत् (for इत्). B₁ मुनिसत्तमः.

35 Before 35, K₆ Dains. यवकीत^३; D₁ यवकीत^३.
— ^३) K₆ D₁₋₂ G₂. ५ किं तवेह; K₆ De किं च तेह; D₂ किंचितेह; T₂ G₂ किं तवेवं (for किं च ते ह). — ^४) T₁ G₁ तनु; T₂ G₂ ह; G₂. ५ हि; M₂ यनु (for सयं).

36 G₁ M₂ om. the ref. Śī शकः (for इच्छ उ^०).
— ^b) T₂ G सुखं (for सुखः). — ^c) K₁ : [S]य; G₁ :
[S]यं (for हि). Śī K Do D₁-s. M₂ सर्वस्व (for ताव)
— ^d) D₂s G₂ रममाणः; M₂ स्वरमाणः.

क्लिश्यने हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शक्यस्त्वया बद्धं महानोषः कथंचन ।

अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।

अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तांतस्य चोभयोः ।

अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

भरद्वाज उवाच ।

C. 8. 10784
B. 3. 136. 43
K. 3. 137. 43

37 T₁ om. 37. K₂ s B D T₂ G M₂ यवक्रीत उ' (S MSS. om. उ'). — ^a) Ś₁ K₁-s D₂ s रोद्धुं; G₁ s M बंधुं (for बद्धुं); cf. 1. 3. 21 and v.l. — ^b) T₂ (before corr) G₂ मार्गः (for ओषः). B₂ Dn D₂ s तपोधनः; G₂ प्रयत्नः (for कथं). — ^c) Ś₁ K^{*} D₁-s s कर्म; D₂ कर्तुं (for अर्थ). K B₂ D₁-s s समाचर (for रभ). —

38 T₁ om. the ref. K₂ ब्राह्मण उ'. — ^a) T G M₂ यथैव तव तानेदं (G₂ तपो यथैव तानेदं). — ^b) G₂ त्वया (for तपो). — ^c) Ś₁ K₁-s D₁-s अशक्यस्व. — ^d) Ś₁ K₁ s आरंभोयं; D₂ परं भारः. B₁-s Dn D₂ s समाहितः (for समुद्यतं). K₂ गंगासेतोश्च बंधनं.

39 K₂ B₁ s s T₂ G₂ s M₂ यवक्रीत उ' (S MSS. om. उ'). — ^a) T₂ G₂ s [ए]व हि (for यदि). T₂ G₂-s समारंभं (for पीदं).

40 ^a) D₁ s कृत्यं च (for क्रियतां). — ^b) Ś₁ K D₁-s अन्यत् (K₂ अन्यं); B D₂ Dn D₂-s T₂ त्वया; T₂ G₂ s मद्यं (for मया). — ^c) D₁ s s (m as in text) प्रदीयतां (for प्रयच्छान्यात्). — ^d) D₂ (marg. sec. m.) वैरथैर्मविता स्मृतिः; S वैद्विद्वान्भवितास्म्य (M₂ तां ह्य) हं.

41 ^a) Ś₁ K D₂ D₁-s s तपोधनः (Ś₁ K₂ D₁ s s न) (for महा). — ^b) D₁ G₁ s M यथेष्टितं.

42 ^a) B₂ यात् (for यत्). T₁ अन्यं; G₂ M₁ अन्यात्

(for अन्यत्). S मन्यसे (for काङ्क्षसे). Ś₁ K D₁-s s तान्; B₂ कामान् (for कामं). — ^b) Dn₂ us D₂ s T₂ G₂ s यवक्रिन् G₂ s गृह्यं (for गम्यं). — ^c) Ś₁ K₁ लब्धकामः य पितरम्. — ^d) Ś₁ K₁ समुपेत्य; K₂ Dn मनेत्याथ; K₂ D₂ D₂ अभ्युपेत्य; K₂ B₁ m. s s D₂ s अभ्येत्याथ; B₁ (orig.) उपेत्य च; D₁-s अभिगम्य (for उपेत्याथ). Ś₁ K B₁-s D [हृ]दिसमवीत्; B₂ M₁ वचो' (for ततो').

Colophon om. in K₂ B D₂ Dn D₂ s. — Major parvan; Ś₁ K₁ s T₂ G₂-s M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ T₁ (both om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K₂ D₁ s, likewise, only लोमहाशीर्धवात्रा, followed by यवक्रीत (D₁ 'क्रीतोपाख्यान'); and D₂ s G₁ only यवक्रीतोपाख्यान. — Adhy. no (figures, words or both): D₁ 142, S 137 (M₂ 139). — Śloka no.: D₁ 41.

136

1 K₂ B D S (except T₁ G₁ M₁) यवक्रीत उ' (S MSS. om. उ'). — ^b) K₂ पित्रा सह यथेष्टितानः. — ^c) Ś₁ अतीवाग्रे; K₁ अत्र चाम्यद्; B₂ Dn D₂ s s T₁ अती

C 3 10735
B J 135 44
K 3 137. 44

दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
म दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
ऋषिरासीन्पुत्र पुत्र बालधिनां वीर्यवान् ॥ ३
स पुत्रयोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः ॥ ४
तस्य प्रमादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्मविष्यति ॥ ५
बालधिरुवाच ।
यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुगमत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्मवेदिति ॥ ६
भरद्वाज उवाच ।
तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।

वान्यान् K₁ भविष्यति.

2 Ma om the ref. Śī K Ds ३ T₂ Gs भारद्वाज उ' (T₂ Gs om उ') — °) D₁ दर्पपूर्णः मुकृपणः; T₂ Gs-४ दर्पपूर्णः कृपणकः — °) Śī प्रणश्यति; K₁ ३ प्रणश्यति; K₃ ४ B D विनश्यति (D₃ 'ति'); T G₁ ३ विनश्यति; G₄ नशियति.

3 °) K₄ B₄ De D₁ ३ T G₁ ३ ४ [ह]मां; G₂ [ह]मं (for [ह]मा) — °) K₄ B₄ De D₁ ३ T₁ G₁ गाथां; T₂ G₃ ४ कथां (for गाथा). K₄ B₄ De D₁ ३ T G₁ ३ ४ उदाहृतां G₂ इतिहामं पुरातनं. — °) B₁-३ Dn D₄ ० सुनिर (for ऋषिर्) S विप्र (T₁ विद्वान्) (for पुत्र). — °) A few S MSS बालधिर S विश्वतः (for वीर्य').

4 °) B D (except D₁ ३) सुदुश्चरं — °) B₄ M तल. (for तं) De₂ T₂ G₃ ४ इति लब्ध्वावर (De₂ 'रां')श्च सः; D₃ इति कृत्वा तत्ताप ह

5 °) D₁ ३ तस्य प्रमादाद्; D₃ लब्ध्वाप्रमादो B₄ देवस्य; Dn D₃ ० दे देवेः (for देवैश्च) — °) Śī K₁ ३ न मर्त्यो (for नामर्त्यो)

6 S (mostly) बाल' (for शाल'). — °) Śī K₁ एतस्यायुर; T₁ सुतस्तद्वद्; G₁ ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर). B₁-३ Dn D₄ ० भविष्यति; B₄ S भवेद् ध्रुवं

7 S (except T₁ G₁) om the ref. Śī D₃ G₁ भार' (for भर'). — °) T G₂ ३ तथा (for तदा) — °) Śī K₁ ३ Dn D₃-० G₁ तदा; T₁ तथा (for सदा) — °) M₂ तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा) T G M₁ स तु लब्ध्वा (T₁ G₂

स तच्छ्रुत्वाक्रोर्दर्पमूर्षीश्चैवावमन्यत ॥ ७
विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
आससाद् महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
तस्यापचक्रे मेधावी तं शशां स वीर्यवान् ।
भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरातवत् ।
ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
महिर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ १३

दत्त)यो दर्पाद् — °) T₁ G₁ M अत्य' (for अव').

8 °) B₂ Dn D₄ ० च (for तु) — °) B₁-३ Dn D₄ ० व्यचरस्य (for चरमाणो). — °) Śī K₁ ३ B₂ ३ De धनुषाक्षं. K₁ D₁ ३ अमर्षणं; B₂ तपस्विनं (for मनी').

9 °) K₃ ४ स मन्यमान; D₁-३ सुदुःखितः; D₃ च वीर्यवान्. — °) K₄ Dn₂ D₁-३ S (except G₁ ४ M₂) सन् (for स).

10 °) Śī K₁ ३ B₂ ३ De धनुषाक्षस्य. — Ma om. (hapl.) 10^b-12^a — After 10^b, T₂ G₂-४ ms.

661^b सुनिस्तकारणं ज्ञात्वा स्वयं महिपरुपृच्छ ।

शृङ्गेणादीनचलयत्तनोऽयं भस्ममाद्भूत् ।

— °) B₁ T₁ महिर्षिर्; T₂ G₂-३ ब्रह्मर्षिर् (for महिर्षिर्). — °) T G सादयामाम पर्वतान् (G₁ वीर्यवान्).

11 Ma om 11 (cf v l 10) — °) K₃ ४ D₁-३ ३ transp. निमित्तं and विनष्टे — °) T₂ G₃ ४ हन्ते (for सृते).

12 Ma om. 12^a (cf v l 10). — °) B Dn D₄ ० परमार्तवत् (B₁ पुनरावृत्त); De₂ पर्यवारयन्; D₃ पुनरावृत्त; G₁ पुनरवृत्त — °) G₁ मर्त्ये (for पूर्व). B Dn D₄ ० ऊचुर्वेदविदः सर्वे. — °) B Dn D₄ ० गाथां यां; T G₂-४ गाथया (for गाथं) Śī K₁ ३ De नं; K₃ B Dn D₁ ४-० तां (for तन्). Śī K₁ ३ निबोधत; G₂ निबोधनं.

13 °) B₄ न दष्टे; D₃ तदेष्टम्; D₄ निर्दिष्टम् (for न दिष्टम्). B₄ मृत्युम् (for अर्थम्). Śī lacuna; K₄ अभ्यति-क्रान्तुम् (for अर्थमलेतुम्) B₂ D₁ ३ ४ ० अभ्येतुम् (for अलेतुम्). — °) T₁ G₂ ४ महिर्षिर् (for महिर्षैर्). — °)

एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ;
 तं यथा पुत्र नाभ्येपि तथा कुर्यात्स्वतन्द्रितः ॥ १५
 स हि कुद्वः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुपा ।
 वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृपिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पदविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्पाः कथंचन ।
 यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 उक्त्वा स पितरं श्रुक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्वन्नृपीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ १८

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्कम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
 स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।

विचरन्तीं स्त्रुपां तस्य किंनरीमिव भारत ॥ २
 यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
 निर्लेजो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
 सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।

५ १ १०७ ५
 ५ १ १३७ ५
 ५ १ १३७ ५

Śi Kī ३ B₃ De धनुष्याख्यो

14 ^a) K₄ D₁ M लब्धवगनः; T₂ G₂-४ लब्ध्वा वरं
 K₃ ४ D₁ ३ T₁ M₂ बाल्याद्; D₃ मौख्या (for बाला) — ^b)
 K₃ D₂ दर्पपूर्णम् — B₂-४ Dn D₃ ६ T₁ G₁ तपस्विनः — ^c)
 K₃ D₃ स हि नश्यन्ति; K₄ हनिष्यन्ति; ४-४ भ्रतिष्यन्ति (for
 विन) — ^d) T₁ G₁ नश्यन्तः; T₂ G₂-४ अन्ये न (for न
 स्यात्) — Śi K D₃ भव (for भवान्)

15 ^b) K₄ om च — Śi K₁ ३ पुत्रश्चास्य तथाविधः
 — ^c) S नान् (for न) — D₄ D₁ नान्वेषि; T₂ (by ear)
 G₃ M₃ नाभ्येपीम् — ^d) K₃ अतन्द्रितः; K₄ D₃ स्वतन्द्रितः
 (for तन्द्रित)

16 ^a) Śi G₁ M स्त्वा; B Dn D₃ ६ च (for स्त्वा)
 — ^b) K₃ D₁-३ पुत्रं (for पुत्र) — D₃ स तथा; G₂ श्रणात्
 (for रुपा). — ^c) K₁ ३ B De Dn D₁ ६ ६ T G रैभ्यश्च;
 D₂ विदग्धश्च; D₃ वेदविन (for वैद्यश्च). — Śi K De D₁ ३
 हि; D₃ च; D₃ [ग]त्र (for [अ]पि)

17 G₄ om the ref. K₃ B D T₄ ४ ३ ३ M₂ यवक्रीत
 उ° (S MSS om उ°) — ^d) Śi K G₂ पितुर (for
 पिता).

Colophon om in D₃, D₄ reads it in marg — *Major*
parvan; Śi K₁ ३ T G₂-४ M₁ आरण्य — *Sub parvan*;
 Śi K₁ ३ ४ B₃ De D₃ ३ (all om *sub parvan* name)

mention only यवक्रीत; K₄, Ikawa ° only लोमशनीथे
 यात्रा, followed by यवक्रीत; B₁ ३ ४, only यवक्रीत; Dn
 D₃ T₁ G₁, only यवक्रीय; and D₁, only लोमशनीथेयात्रा,
 followed by यवक्रीतोपाख्यान — *Adhy. no.* (logues,
 words, or both) — Dn 133 f (Dn 134), D₁ 143, S
 138 (M₂ 140) — *Sūkta no.*, Dm 57 — Dm 59,
 Dm 60 — D₁ 18

137

1 ^a) K₃ D₃ ३ तु तदा; B₃ स यदा; T₁ स तथा; T₂
 G₂-४ सततं — ^b) D₃ यवक्रीतोकुतो — ^c) T₂ G₂-४
 माये (for मामि)

2 ^a) K₃ ४ B D M रैभ्य (for पुण्ये) — ^b) Śi K₃
 भूमिके; B₃ ४ T₁ G₁ शोभिते — ^c) B₁ (in a context)
 हृष्टा; T₂ (before con.) G₄ तत्र (for तस्य)

3 ^a) D₃ यवक्रीत (for यवक्रीताम्) — ^b) B D
 (except D₁ ३ ३) उपतिष्ठस्व — K₃ मामिति; D₃ G₁ मामिति
 (for मामिति) — ^d) Śi K₃ [आ]वृत्तचेतनः; B₁ De हत-
 चेतनः; D₄ D₁ हतचेतसः

4 ^a) K₃ D₃ ३ नेत्रस्विनी; G₁ नेत्रस्विनश्च — ^d) Śi
 K₁ ३ T G सा (for ह) — G₁ (with con. 5^a-6^a)
 m. after 1

C. 3 10755
B. 3. 136. 4
W. 3. 136. 4

तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदन्तीं च खूपां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
सान्त्वयञ्छृङ्खणां वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्मारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०

665* अथाश्रमपदं प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।

* पत्निवता यवक्रीतः.

5 G₁ om. 5^a-6^a, G₂ reads 5^{ab} after 666*. — ^a) K₄ De₁ D₁ s T₂ G₃ 4 आनीय; B₄ आमाद्य; De₂ M₁ आनाय्य; T₁ आयाय (for उनीय). — ^b) K₃ क्रीडयामास; B₄ T₁ लज्ज; De D₁ s Cnp सज्ज; T₂ G₃ 4 M₂ मर्द; M₁ धर्प. — ^c) Ś₁ K₁ 2. 4 D₂ T₂ G₂ 3 ततो (for तदा). — ^d) Ś₁ K D₂ स्वमाश्रमपदं तथा.

6 G₁ om. 6^a (cf. v.l. 5). — ^a) K₂ B₂ s De₁ Dm₁ D₄-6 M₂ रुदन्तीं च; B₄ रोदमानां. B₂ T₂ G₂ 4 M तु; D₂ s T₁ तां (for च). T₁ तदा (for खूपां).

7 ^b) D₂ G₂ यवक्रीतस्य भाषितं. — K₃ om. (hapl.) from यवक्रीतं in 7^a up to 8^a. — ^d) K₁ 2 D₂ प्रेक्ष्य पूर्व. K₄ D₂ s T₂ G₂ 4 यथात्मना; B De Dn D₁ 4. 6 G₁ 2 M₁ तथात्मना; D₂ यथात्मनः; M₂ महामनः.

8 K₂ om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) K₄ D₂ s शृण्व-तश्चैव; B₄ शृण्वतस्तस्य; De D₁ शृण्वानश्चैव; S तच्छृण्वता तस्य. — ^b) B Dn D₄ 6 M यवक्रीतद्वि(M₂ 'स्य' चेष्टितं (Dm₁ n₂ 'हन्); T G यवक्रीतस्य चेष्टितं.

9 ^a) Ś₁ K B₄ De D₁-s. 5 शृष्टां (for तदा). — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₁-3 Dn D₄-6 'स्वी कोपनो शृष्टः'. — ^c) K₁ (by corr.) B अवलुं (B₄ 'लो')प्य; K₂-4 D T₂ (by corr.) G₂ अवलुंभ्य (D₂ 'ज्य'); cf. v.l. 10. — ^d) K₂ Dn D₄ सुसंस्कृते; K₄ B₄ D₁-s. 5 सुसंकृते.

10 ^a) K₂ 6 B₂ 4 D₁ अवलुप्य; B₁ s De Dn D₂ 4-6

ततः समभवद्रक्षो घोराश्वं भीमदर्शनम् ।
अमृतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावन्नवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहस्रोत्थाय प्राद्रवधेन वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

T₂ (by corr.) G₂ अवलुंभ्य; D₂ अवलुंभ्य (cf. v.l. 9). Ś₁ D₂ D₁ परां (for [अ]परां). Ś₁ K₁ 2 B D₂ चापि (for चाथ).

11 ^b) Ś₁ K₁ 2 भीमाश्वं घोरदर्शनं; B₄ S दीप्तस्यं घोरं. — ^c) D₂ नं; T₂ G₂-4 च (for तौ). — ^d) Ś₁ K₂ D₂ करवामहे; K₁ D₂ 'वहे'; K₂ B₁ 2. 4 De₁ Dm₁ D₂ T₂ G₂-4 M₂ 'वहे'.

12 After 12, G₂ ins.:

666* ततः क्षुपाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।

यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य खूपां मत्वा जगाम ताम् ।, which is followed by 5^{ab}!

13 G₁ om. (hapl.) 13^a-15^b. — ^a) Ś₁ K B₁ D₂ D₁-3. 6 T₁ M₁ म्वा (for तं). Ś₁ K₁ 2. 4 B₁ 2 Dn₂ D₁ 2 G₂ समुपास्थाय; D₂ तमुपा. — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₁ [क्र]ह; B₂-4 Dn D₄ 6 G₄ [ह]व (for तु).

14 G₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) De D₁ अपनीतः; T₁ अपहृत्य; M₂ अपकृत्य. — ^c) B₄ M₁ उद्यम्य शूलं; De D₁ उद्यम्य शूलः; T₂ G (G₁ om.) उद्युतं.

15 G₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) Ś₁ K₁ 2 तमाव्रजन्तं; K₂ 6 B₂-4 D तमाव्रजन्तं; T₂ G (G₁ om.) समापन्तं. — ^b) Ś₁ K₁ 2 शूलपाणि. — ^d) De Dn₂ D₁ S (except M₂) यत्र (for येन).

16 ^b) S (except G₄) रवरितं.

17 K₁ om. (hapl.) 17^c-19^b. — ^a) B₂ 4 Dn₂ अभिहोत्रे. — ^d) Ś₁ K₂ समुपाविशत्; B Dn D₄ 6 T₂ (by

अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ १७
 स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
 निगृहीतो बलाद्धारि सोऽवातिष्ठत पाथिव ॥ १८
 निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।

ताडयामास शूलेन स भिक्षुहृदयोऽपतत् ॥ १९
 यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
 अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
 समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
 तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
 न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदामयः ॥ २
 वैकुण्ठं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३

किं नु मे नामयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
 त्वं चापि न यथापूर्वं कश्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
 कश्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
 एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुष्यते मनः ॥ ५
 शूद्र उवाच ।
 रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
 तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६

C. 5. 10777
B. 3. 137. 6
K. 3. 139. 6

corr.) G₃ प्रविवेश ह

18 K₁ om. 18 (cf. v. 17) — ^d) Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃ [S] वतिष्ठत; D₃ [S] व्यतिष्ठत; S [S] तिष्ठतत्र. B₃ वारितः; T₃ G भारत (for पाथिव).

20 ^b) B₁ 4 आगतः (for आगमन्). — ^c) B₁ T₃ G₂ 3 M₃ च (for तु). — ^d) D₆ T₁ M₁ तथा (for तथा). B₁ समाचरन्; B₂ 3 D (except D₁₋₃ 3) T₃ (by corr.) G₃ महावसन.

Colophon — Major partan : Ś₁ K₁ 3 Dn₃ D₆ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-partan : Ś₁ K₁ 3 4 B₁ De D₃ 3 (all om. sub-partan name) mention only यवक्रीतः; K₂ likewise, only लोमशनीर्थयात्रा, followed by यावक्रीतः; B₂ 3 D₃, only यावक्रीतः; B₄, only यवक्रीयेनवधः (sic); Dn D₆ 4 G₁, only यवक्रीयः; D₁, only लोमशनीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); and T₃ G₂, only यवक्रीतवध. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 136 (Dn 135); D₁ 144; S 139 (G₂ 140 M₃ 141). — Śloka no.: Dn D₁ 20.

138

1 ^a) Ś₁ K₂ G₂ M₃ भारद्वाजस्. — ^c) K₂ समित्कलशम्.

2 ^a) S transp. रद्धा and सर्वे. — ^c) K₂ न च; D₃ तथा (for न तु). Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 T₃ G₂ 3 M₃ उपतिष्ठत; D₂ T₁ G₂ उदतिष्ठत; D₃ नोपतिष्ठति; G₁ M₁ उदतिष्ठति. — After 2, T G ms.

657¹ पुत्रमुत्पुजमाशीचं भरद्वाजो न जज्ञिवात् ।
 [G₁ पुत्रं पंचत्वमापन्नं.]

3 ^a) Ś₁ K₁ चाग्निहोत्रं (for त्वग्निहोत्रं).

4 Before 1, T₃ G₂ 3 ms. भरद्वाजः — ^a) D₁ 3 तु मे; T₃ G₂ 3 त्वमे (for तु मे).

5 Ś₁ K₁ 3 om. 5^{ab}. — ^b) De संत् (for अत्त्वं). — ^c) De सर्वं (for शीघ्रं). — ^d) K₂ 4 B₁ 3 D (except D₃) शुष्यति मे (for मे शुष्यते).

6 ^a) B₂₋₄ De Dn. n₃ D₆ 4 G₁ यानो (for गतो). B₁₋₃ De Dn D₁ 4 G₁ अयं; D₃ ण्य (for अयौ). M₁ स तु रैभ्यो गतो नूनं. — ^b) K₂ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 3) पुत्रस्ते (for सुतं). — ^c) K₂ D₃ यथा Ś₁ K₂ 4 D₁₋₃ 3 M₁ वि; T₁ [अवि] (for हि).

7 ^a) Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 परं (for प्रं). De तेनायौ; T₁ G₁ सहसा. — ^b) T₁ G₁ तेनायं शूलपाणिना. — ^c) Dn₁ n₃ S (except G₂ M₃) अद्वयगारं. T₃ G₂ 4 वज्रं; G₁ 3 वज्र (for प्रति). Ś₁ K₁ 3 तथा द्वारं (for प्रति द्वारं). — ^d) Ś₁ K₁ 3 शीघ्रं (for दोष्यां).

C. 3. 1077A
B. 3. 137. 7
K. 3. 139. 7

प्रकल्प्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
अभ्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्म्यां निवारितः ॥ ७
ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८
लीमश उवाच ।
भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
गतासुं पुत्रमादाय विलाप्य सुदुःखितः ॥ ९
ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
द्विजानामनघीता वै वेदाः संप्रतिभान्तिवति ॥ १०
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११
प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८

8 K₁ s om. 8. — ^a) K₃ मोत्र; B₁ D₈ चात्र; De शेने; T₁ यत्र; M₁ [S]न्यत्र (for छात्र). ¹ S₁ B₃ s Dn D₄ s M₃ ततः स वि(S₁ स नि; B₃ स वि)हताशोत्र; K₄ तनो विनिहतः मोत्र; B₃ ततः स विहतः शेने; D₁-s ततः स प्रवि-
शन्नत्र. — ^c) ¹ S₁ K₄ s D₁-s हतः स (D₁ s स) हति वै तूर्ण; B₁ संभावितोतिवेगेन; B₃ s Dn D₄ s निहतः सति वै तूर्ण; D₈ हतः स हह वै तूर्णी; T₁ G₁ पानितो हि स तूर्णेन (G₁ शूलन); G₄ संभावितो हि तूर्ण स; M₁ 'नोतिर्तूर्ण वै.

9 N (except K₄) om. the ref. — ^{ab}) ¹ S₁ K₁ D₃ G₁ M₃ भारद्वाजस्य. B₃ s च (for तु). B₃ Dn D₁ s transp. शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा. ¹ S₁ K₁ s तच्छ्रुत्वा; K₃ s De D₁-s s शूद्रादि (for शूद्रस्य). ¹ S₁ K₁ s शूद्रादि; D₈ श्रुत्वा तद् (for तच्छ्रुत्वा). N M₃ महत् (for वचः).

10 Before 10, K₃ s B D ins भरद्वाज उ. — ^a) T₁ G₃ s हिता (for किला). — ^d) ¹ S₁ K₁ s 'भानि हि.

11 ^c) De अनायाः — ^d) ¹ S₁ K₁ s s Bim De D₁-s s कथं श्रुयम् (for कर्कशत्वम्). K₄ कथं श्रुयवशं गतः.

12 ^{ab}) ¹ S₁ K प्रतिषिद्धोति च मया मा या रैभ्याभ्रमं प्रति (K₃ s सुन). — ^c) ¹ S₁ K De D₁-s s अवि (for एव). B Dn D₄ s वृष्टुः; M₁ विप्रं (for क्षुद्रं).

13 ^a) K₄ De₁ सं; T₁ G₃ s तु (for स). — ^d) Do

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्ध्रुवि ॥ १४
यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंसाच्छीघ्रमनागमम् ॥ १५
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६
ये तु पुत्रकृताच्छोकान्मृशं व्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्रेष्ठः सखा मया ।
ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

भृशं (for वशं).

14 ^a) N (except ¹ S₁) अनुप्रास. — T₁ om. (hapl.) 14^b-16^c. — ^c) ¹ S₁ K₁ s D₁ स्वहते; D₃ स्वकृते; S (T₁ om.) त्वां विना (for स्वामृते). — ^d) De हृष्टतान्. ¹ S₁ K De अहं; D₁-s भृशं; G₁ इमान् (for भुवि).

15 T₁ om 15 (cf v.l. 14). — ^b) G₃ [अ]किल्बिषं; M₃ [अ]किल्बिषी (for किल्बिषी). — ^c) K₃ s De D₃ G₃ ज्येष्ठसुतो. — ^d) G₃ s हन्यात् (for हिंस्यात्).

16 T₁ om. 16^{ab} (cf v.l. 14). — ^a) ¹ S₁ K D₃ ते (for वै), and लोके (for येषां). — ^b) D₃ G₁ transp. जात्या and पुत्रो. ¹ S₁ K D₃ येषां (for जात्या). — ^c) K₄ s B D (except D₁ s) ये (for ते).

17 ^c) ¹ S₁ K आसात् (for आर्ताः). — ^d) De [S]त्र (for नु). T₁ G₁ किं (for कः).

18 ^a) D₃ परासुं च सुतं दृष्ट्वा — ^c) B D (except D₁-s s) [S]त्र; G₃ हि (for नु). — ^d) S [S]नुमहिष्यति.

19 Before 19, K₁ s B Dn D₄ s S (except G₃) ins. लोमश उ (S MSS. om. उ). — ^a) ¹ S₁ K₁ s विला-
प्यैवं — ^b) A few MSS. भार. ¹ S₁ K₁ s D₃ महत् (for उदहत्).

Colophon. — ^a Mayer jantan: ¹ S₁ K₁ s Dn₃ T G₃-s

१३९

लोमश उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्गुप्तेन महीपतिः ।
 सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसु ।
 वृत्तौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्गुप्तेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोककोऽगच्छद्गहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५

मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्धातरं वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
 सोऽस्यदर्थं व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
 समर्थो ब्रह्मेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।
 करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्गुप्तेन धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०

C. 3. 10890
 B. 3. 138. 10
 K. 3. 140. 10

M₁ आरण्य. — Sub-parvan; Ś₁ K₁ ३ (all om. sub-
 parvan name) mention only रैभ्य; K₂, likewise, only
 लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; K₃ B₁ De D₂,
 only यवक्रीत; B₂ ३, only यावक्रीत; B₁ Dn D₄ ६ T₁, only
 यवक्रीत; D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by परावसु-
 पाख्यान); D₂, only परावसुपाख्यान; D₃, only यवक्रीतोपा-
 ख्यान; and G₁, only यवक्रीतमाप्तिः. — *Adhy. no (figures,
 words or both): Dn 137 (Dn₁ 136), D₁ 145; S
 140 (M₂ 112) — Śloka no : Dn D₁ 19.

139

1 °) B₂-4 Dn D₃m 4-6 तेने (for आस्ते). K₂ T₁
 G₁ M महाभोगो; T₂ (before corr.) G₂ ३ महाभाग.

2 °) B₁ D₂ पुत्रार्थ; B₂-4 Dn D₁ ६ सत्रार्थ; M₂
 पुत्रार्थ (for सत्रार्थ).

3 °) Ś₁ K₁ ३ चाभवद्; D₁ ३ अभवद्; D₂ तु भवद्
 (for स्वभवद्). — °) D₁-३ ६ चैका (for चैव).

4 °) K₂ भार्याम् (for गृहान्). T G एव (for एकः)
 — °) Ś₁ K D₁-३ ६ ततः; B₂ मुनेः (for वने).

5 °) K₂ D₁ ३ ३ (by corr.) T₂ (before corr.) G₂ ३
 जघन रात्रौ; T₁ G₁ जघन्यरात्रौ. B₂ निद्रालुं (for निद्रान्धः).
 — °) Ś₁ K₂ [अय; K₁ च (for [अयि]. — °) Ś₁ K₁ ३
 पुण्ये (for ऽरण्ये).

6 T₁ om. (hapl.) 6-8. — After 6, G₁ ms.

668* ततः समीपमासाद्य पितरं दृष्ट्वा ब्रह्महृतम् ।

अज्ञानान्पितरं दृष्ट्वा मृगपुत्रया परावसुः ।

त्रिलस्य बहुधा राजर्षेभ्यस्य च महात्मनः ।

7 T₁ om 7 (cf. v. 1 6). — °) K₁ हतस्य; B₂-4 Dn
 D₁-३ (by transp.) तस्य स; G₁ स कृत्वा (for स तस्य).
 — °) Ś₁ K₁ आगत्य T₂ (before corr.) G₂ M₂ सर्वम्
 (for सत्रम्). — °) Ś₁ K₁ ३ ततः (for वचः).

8 T₁ om 8 (cf. v. 1 6). — °) B D (except
 D₁-३ ३) T₂ G च (for तु) — °) K₁ D₂ S (T₁ om.)
 च (for तं). Ś₁ K₂ मन्यमानो वने मृगं; K₂ ६ D₁ ३ ३
 मन्यता तु वने मृगं (D₂ by transp. मृगं वने).

9 °) Ś₁ K₁ ३ ३ D₂ ३ ३ अर्थ (for अर्थ). K₁ De₁
 आनसु; B De₂ Dn D₃ ३ नान (for साधु) — °) Ś₁ K₁ ३
 ब्रह्महिंसकं; T₁ ३ (ms as in text) G₁ ३ ३ ब्रह्मश्रणे. — °)
 B De₁ Dn₁ ns D₂ ३ [S]रि; De₂ Dn₂ [S]स्मि; D₁ न
 (for हि).

10 K₂ और्व उ'. — °) K₂ ६ D₁-३ ३ [ह]रं (for च).
 — °) B D (except D₁-३ ३) ब्रह्मवर्षा; G₁ ब्रह्मवर्ष. Ś₁
 K₁ ३ चरिष्ये चै; M₁ चरिष्यामि — °) M₁ यदर्थ. T₂
 G₂-4 ३ वदर्थे निभृन्निद्रियः. — After 10, Ś₁ K₁ ३ ३ D₁-३ ३
 ins. :

669* सोऽगच्छद्गहानेकाग्रो ब्रह्महत्यामनं चरन् ।

while G₂ ins. .

C. 3. 10801
B. 3. 138 11
K. 3. 140. 11

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
बृहद्भुग्नमुवाचेदं वचनं परिषद्व्रतम् ॥ १२
एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेच्चां न संशयः ॥ १३
प्रेष्यैरुत्सार्थमाणस्तु राजन्सर्वावसुस्तदा ।
न मया ब्रह्महतेयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्त्रिभिरिति भारत ।
नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।

670* तच्छ्रुत्वावसुः पश्चात्प्राप्तश्चित्तं विधाय च ।

11 B₃ om. 11-13. Ś₁ K D₁₋₃. S (except T₁ G₁) om. the ref. — ^a) K₃. 4 D₁₋₃. 5 तदा; B (B₃ om.) Dn D₄. 6 T₁ G₁. 4 तस्य; De यदा (for तस्या) B Dn D₄. 6 G₄ ब्रह्मवध्यायाः

12 B₃ om. 12 (cf. v. 1. 11). — ^a) D₁. 5 भ्रातरं (for यचनं). Ś₁ K D₁₋₃. 5 T₁ परिषद्व्रतः; B₁. 2. 4m De Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₃ हर्षगद्वदं (B₄ [orig.] परिसंगतं).

13 B₃ om. 13 (cf. v. 1. 11). — ^a) K₃. 4 D₁₋₃ वै (for ते) S मत्रं (for यज्ञं) — ^b) S (by transp.) द्रष्टुं मा (T₁ अयौ न). — ^c) Ś₁ K₁. 3 नात्र (for त्वां न). B₁. 4 Dn D₄. 6 अमंशयं (for न संशयः). — After 13, K₃ B₄ Dn D₄. 6 ins.

671* लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तदा राजा प्रेष्यानाह स विदपते ।

14 K₁ reads 14^{ab} after 672*. — ^b) Ś₁ K₃ राजा हर्षा

15 D₄ om. 15^{ab} — ^b) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्त्र). — ^c) K₁. 4 नैवम; K₃ T₂ G₃. 4 न वै; De नैष (for नैव). B₁₋₃ De Dn D₄. 4. 6 स्म (for स). Ś₁ K₃. 5 स स्म प्रजानामि; K₁. 4 अस्मि प्रजानामि; D₁. 3 तां स प्रजानामि; D₄ वाहं प्रजानामि; S (except G₂ M₂) संप्रतिजानाति. — ^d) B₁₋₃ Dn₄ n₃ D₄. 6 ब्रह्मवध्यां. — ^e) B D (except D₁₋₃. 5) T₂ G₃ स (B₄ च) (for तु). Ś₁ K₃. 4 D₃ चरितं व्रतं; K₁. 3 B De Dn D₁. 3. 4-5 T₂ G₃ परिमोक्षितः; T₁ कृतरक्षितं; G₄ परिमोक्षितं; M₂ परिरक्षितं;

मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

text as in G₁. 3 M₁. — After 15, K₁. 3 B D (except D₁₋₃. 5) S (except M₂) ins.:

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ।

तुष्णीं जगाम ब्रह्मविर्विनभेव महातपाः ।

उग्रं तपः समास्थाय त्रिवाकरमथाश्रितः ।

रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः ।

मूर्तिमास्तं ददत्ताथ स्वयमग्रभुगुपययः ।

[(L 1) G₂ प्राद्वत् (for प्रवदन्). M₁ आनम् (for क्रोधात्). B₁. 3. 4 De T₁. 2 (before corr.) G₁. 3. 4 विप्रैः (for प्रेष्यैः). De 4 भाषितः; T₁ प्रवासितः. M₁ विप्रैश्च विवासितः — (L 2) B₂. 3 De G₄ विप्रं (for ब्रह्म). — (L 4) T₁ G₂₋₄ M₁ रहस्यवेदं]

— Thereafter K₁ reads 14^{ab}.

16 Before 16, N ins. लोमश उ. — ^b) Ś₁ K₁. 3 कर्मणा सह वासवाः — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 ततस्तं च (Ś₁ D₁ वा) रयामासुर. — ^d) D₃. 5 निरस्तश्च; D₄ T₂ (by corr.) G₃ निरस्तश्च; G₂ निरस्तश्च; G₄ परासुश्च.

17 ^b) De S हृदं (for अग्निं)

18 ^a) Ś₁ अनागस्त्वं; De T₁ अनागमं. B₂. 4 D (except D₁₋₃. 5) ततो (for तथा). — ^b) Ś₁ K₁. 3 B₄ om. च. — ^c) Ś₁ K₁ T₁ G₁. 4 M₂ भारद्वाज. — ^d) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃. 5 चोव्रतं (for चोभयोः). — After 18, B D (except D₁₋₃. 5) T₂ (marg. sec. m.) G₃ ins.:

673* प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ।

एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वराम्बुधुः ।

[(L 2) B₁. 3 De प्रीता (for प्रोचुः).]20 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 समधीता मया वेदा. — T₁ om.

तथापुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।

ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१

अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोषयित्वा स्वकर्मणा ।

कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

लोमश उवाच ।

यवक्रीतमथोत्त्वैवं देवाः साभिपुरोगमाः ।

संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जगंस्तुष्विष्टपम् ॥ २३

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

१४०

लोमश उवाच ।

उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।

समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।

स्थानं विरजसं रम्यं यन्नाभिर्नित्यमिष्यते ॥ २

एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

C. 3. 108.22
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

20^c-22^b. — °) K₁. 2. 4 D₁. 2 6 तु; B Dn D₄. 6 M₁ च (for तु).

21 T₁ om. 21 (cf. v. l. 20). — °) Ś₁ K₁ वेद (for कृथा). — °) S (T₁ om.) विना (for ऋते). — °) T₂ G₂₋₄ स्वयं (for सुखं).

22 T₁ om 22^{ab} (cf. v. l. 20) — °) Ś₁ K De D₁₋₃ गुरुं पूर्व; D₅ गुरुपूर्वं; M₁ गुरुं दुःखान् — °) B₁₋₃ Dn D₄. 6 [आ]म; D₅ T₂ G₂₋₄ सु (for स्व). — °) K₁ प्रासम् (for गनम्).

23 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 6 [इ]दं (for [ए]वं). — °) Cf. 19^d. B₁ Dn D₄. 6 ईदं; B₂. 3 शकं; B₃ इमि; D₅ अमि; D₅ नेमि (for समि). — °) B₁. 3. 4 त्रिपिष्टपं. — After 23, T G ins.:

* 671^b ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।

अष्टौ दश च वर्षाणि त्रिशतं च युधिष्ठिर ।

[(L. 2) T₁ अष्टा (for अष्टौ). G₁ अष्टौ दशसहस्राणि. T₁ त्रिशतं.]

24 °) T₁ G₁ सदाफलयुतद्रुमः. — °) B₁ सर्वपापान्; B₂ Dn D₄. 6 सर्वं पापं; B₃ सर्वपापं; B₄ सर्वं पापैः. K₄ प्रमुष्यते; B₁₋₃ Dn D₄. 6 M₂ प्रमोक्षयति; G₄ विमोक्षयते.

Colophon — Major parvan: Ś₁ K₁. 3 T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 3 4 B₁. 4 Dn₁ ns D₅ T₂ G₂. 3 M (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीतः, K₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed

by यावक्रीतः; B₂. 3 De, only यावक्रीतः; Dn₂, only यवक्रीतीयः; D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); D₂. 3, only यवक्रीतोपाख्यान; D₄, only यावक्रीतः; and D₅, only यवक्रीतः. To the above details, all MSS. except T₁ G₁. 4 add समाप्त. — Adhy. name: T G₁. 3 अर्वावसुवरलाभः. — Adhy. no. (figures, words or both). Dn 138 (Dn 137), D₁ 146, S 141 (M₂ 143). — Śloka no.: Dn 28 (Dn 29), D₁ 25.

140

1 D₄ M₂ om the ref — °) Ś₁ K₂ स प्रसीतोस्मि; B₂ 4 समसीतोस्मि; T₁ G₁ 3 4 M समसीताः स्म (G₄ स्तु). — °) Cf. 675^b Ś₁ K₁ 3 आगतः; M₁ पर्यन्तं (for पार्थिव). T G केलाय चापि पर्यन्तं.

2 T₁ om (hapl.) 2^a-4^b — °) Ś₁ K₁. 3 आजते (for गं) — °) Ś₁ K₂ एतन् (for स्थानं). Ś₁ K₂ B₁ De M₁ विरजयो; K₃ 4 D₁₋₃ G₄ M₂ सा K₄. 4 B₁₋₃ D T₁ पुण्यं (for रम्यं)

3 T₁ om 3 (cf. v. l. 2). — °) Ś₁ K₁. 3 [इ]ह (for [अ]द्य). — °) D₅ transp. पश्यं and द्रष्टुं. Ś₁ K De D₁₋₃. 3 उत्तमं; B Dn D₄. 6 अद्भुतं; T₂ G₂ M₂ अप्युत (for अप्युत). — After 3, B D (except D₂. 3) ins.:

675* एतद्दृश्यति देवानामाकीर्णं चरणाङ्गितम् ।

अतिक्लान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ।

८. 3. 10422
3. 3. 139. 3
८. 3. 141. 3

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
तेषामृद्धिरतीवाय्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ८
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९

[(L. 1) B₁ Dm द्रक्ष्यति. — (L. 2) Cf. 1^a. B₂ भवति ततः (for अतिक्रान्तोऽपि), and महागिरिं (for च पर्वतम्).]

4 T₁ om. 1^{ab} (cf. v. 1. 2). — °) Ś₁ K₁ २ D₁ मणिचरो; K₄ B De Dn D₂-6 T₂ G₈ ४ माणिचरो. — °) B D (except D₁-३ ६) चैव (for चापि).

5 °) B₁-३ De Dn D₄. ६ गंधर्वाः शीघ्रगामिनः; B₄ M 'र्वाः श्री (B₄ श्री) विहारिणः; D₁-३ T G 'र्वाणां विहारिणां — °) Ś₁ K₁ २ चैव (for राजन्).

6 °) Ś₁ K₁ २ तथा (for च ते). — °) K₈ D₈ T₁ G₁ M यक्षेन्द्रा; De यक्षं तं. M पुरुषस्याग्र (M₁ 'श्रेष्ठ). — °) Ś₁ K₁ २ D₁ २ मणिभद्रम्.

7 °) Ś₁ K₈ B Dn D₁-6 [अ]त्र (B₂ [अ]थ); K₁ De [अ]न्या; K₈ ४ D₁-३ M₁ [अ]न्यान्; M₁ [अ]न्यं (for [अ]न्या). — °) M जवे (for गतौ). D₁-३ कुबेरं समाश्च ते. — °) Ś₁ K De D₁-३ ६ हि; M च (for ये).

8 °) T₂ G₈ ४ बहू (for बलि). — °) Ś₁ K₂ ३ D₁ २ G₂ ४ परमां; B₄ उत्तमं (for परमं). K₄ D₈ ६ स समाधिं परां कुरु.

9 °) Ś₁ K₂ भारत (for राक्षसाः). — °) De समेष्यामि; D₁-३ ६ 'यसि. — °) B De Dn D₄ ६ संयतो विक्रमे भव (Dm. us विक्रमेण च); M₁ युक्तो विक्रमणो भव.

10 °) Some N MSS. कैलासः. — °) B₁-३ D₃ 'शतोच्छ्रितः; B₄ Dn D₄ ६ G₁ 'समुच्छ्रितः; De 'गतोच्छ्रितः; D₁ २ T₂ G₂-४ 'शतायतः; T₁ 'गुणान्वितः; M₁ 'शतान्वितः.

कैलासः पर्वतो राजन्बन्धोजनशतान्युत ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिनराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १२
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे

शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।

गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः

सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।

भवस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

11 °) De T₂ G₂-४ कुबेरभवनं.

12 °) Ś₁ K₁ तं (for तात्). B₂ S कौन्तेय (for पार्थाद्य). — °) S नियमेन (for च दमेन). — °) D₁ २ महाराज (for मया राजन्). — °) B₁ (m as in text) भीमार्जुनबलेन च; T₁ G₁ 'सेनेन भारत.

13 °) G₁ इन्द्रश्च (for स्वस्ति ते). T₁ इन्द्रः कुबेरो वरुणो. — °) Ś₁ K पितृभिः सह; D₁ २ G₂ M₁ समितिजय. — °) T₁ G₁ सर्वं स्वस्ति (G₁ कालं) दिशंतु ते; T₂ G₂-४ M₁ पर्वताश्च दिशंतु (M₁ तथैव) ते. — After 13, K₁ २ B D (except D₁-३ ६) ins. :

676* सरतश्च महाभिभ्यां सरितश्च सरांसि च ।

स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महायुते ।

[(L. 2) B₁ De दिशां पत्तं (for मद्रां).]

14 °) B Dn D₄ ६ 'नदपर्वतादि. — °) K₈ ४ B₁ D₁-३ गोपायेमं त्वं; S गोपायेन त्वं (for गोपाययेमं). K₄ [S]सुरेभ्यः; T₂ G₂-४ रिपुभ्यः (for गिरिभ्यः). — °) Ś₁ K B₄ Dm D₈ G₈ सर्वाजमीढोपचितं (K₈ 'ति); D₁ २ सद्वाजमीढं प्रथितं; T₂ G₂ ३ सर्वाजमीढापचिति (G₂ 'तिर). — °) K₈ B De Dn D₄-६ ददस्व; D₂ T G भज (for भव). De S शर्म (M₁ धर्मात्) (for शर्म). De परिविक्षतो. — After 14, N M₁ ins. :

677* उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो

यत्तो भवस्वेति शशाय पार्थम् ।

[(L. 1) Ś₁ K₁ तथा; M₁ यथा. K₁ गां संयिता (for सागरगां). — (L. 2) Ś₁ K₁ २ शशायं.]

शैलानिमाञ्चैलसुते नृपस्य ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य

कृष्णां सर्वे रक्षतं मा प्रमादम् ।

देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४०

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।

शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात

त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६

ततो महात्मा यमजौ समेत्य

मूर्धन्युपाग्राय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ बाष्पकलं स राजा

मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।

अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १

संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।

ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरुद्वह ॥ २

ऋपेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।

बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३

अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहभिभो ।

C. 3. 1094B
B. 3. 140. 4
K. 3. 142. 4

— Thereafter Śi K₁ s ins. a colophon. — On the other hand, S ins. after 11 (M₁, after 677⁺):

678* शिवप्रदा सर्वसहिप्रधाने

सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।

15 G₁ s om. the ref. — ^b) B Dn₁ D₄-s ins. च after कृष्णां. T₁ G₁ s. ४ प्रमादः. — ^c) Śi K D₂ D₁-s ४ दुर्गतमो वै (for दुर्गतमो).

16 Śi K₁ T₁ G₁ M₁ om. the ref. — ^c) Śi K₁ s ४ D₁-s गते (for शून्ये). — ^d) Śi K₁ D₂ s ४ कृष्णा (for कृष्णः) K₂ B D (except D₁-s) T₂ (by corr.) G₂ स्वा-मेव कृष्णा भजते भयेषु.

17 ^a) B Dn D₄ s ४ यमजौ (for यमजौ). — ^b) G₂ M₂ विमृज्य. Śi K B₁ s D₁-s ४ T₁ G₁ गात्रे; G₂ गात्रे. — ^c) T₂ (before corr.) G₂ तात् (for तौ). T₂ G₂ ४ हि (for स). — ^d) K₂ B₂ D₂ मा भैष्टमागच्छतमा (K₂ चा) प्रमत्तौ; D₂ मा भैष्टमागच्छतमप्रमादः; T₁ G₁ s. ४ M मा भैष्टमागच्छत चाप्रमत्ताः (T₁ तमाप्रमादाः; G₂ ४ तमाप्रमत्ताः); T₂ (before corr.) मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ

Colophon om. in D₂, Śi K₁ s read it after st. 14 of this adhy.; B₁ reads it in marg. — Major parvan:

Śi K₁ s T G₂-s M₁ आरण्य — Sub-parvan: K₂ B₁ s. ४ De Dn₂ D₂ तीर्थयात्रा. K₂ B₂ D₁ s (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K B₂ D₁-s गन्धमादनप्रवेशः; T₁ कैलासगिरिप्रवेशः; M₂ सन्दरगिरिप्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ Dn₂ 139, Dn₁ n₂ 138, D₁ 147; S 142 (G₂ 140 [as in text], M₂ 144). — Śloka no.: Dn 20, D₁ 18

141

1 ^b) K₂ प्रभवति (for बलं). B₂ s Dn D₄ s बल-वन्ति महानि च.

2 ^a) K₁ s De D₁-s संनिवर्तय; T₁ G₁ चापय. — ^b) Śi K₁ s G₁ क्षुत्पिपासं (sic) बलान्वयात्; K₂ ४ B D T₂ G₂ s ४ मे बलाश्रयात्. — ^c) K₂ ४ D₁-s ४ तपो- (for ततो). — ^d) B Dn D₄ s वृकोदर (for कुरु).

3 ^a) Śi K D₁-s ४ श्रुतं स्व (D₁ s म) या लोमशस्य. — D₂ om. 3^c-4^b. — ^c) T₁ प्रविश्य; M₂ प्रपत.

4 D₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) D₁ [ए]व (for च). B₁ ४ D₂ महात्मना; B₂ s. ४ Dn D₄ s ४ समं विभो; D₂

C. 3. 10843
B. 3. 140 4
K. 3. 142. 4

सूदैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो ग्रीमं निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
ममामनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८
तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ।
रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यन्ते यत्र नो भवान् ॥ १०

सहैव भो; D₂ तथा विभो (for महा). Ś₁ K₁. 3 T₁ घौम्येन
सहिता प्र(T₁ मि)भो; G₂ घौम्येन सह कृष्ण्या. — °) Cf.
10°, 28°. K₄ D₁. 3 सूदैः (as in text); the rest सूतैः.
— Ś₁ om. (hapl.) 4°-6°.

5 Ś₁ om. 5 (cf. v.l. 4). — °) K₃. 4 एतैस् (for
सर्वैस्). K₄ तु; M₂ तां (for त्वं). S वीर (for भीम).
De D₁. 3 s. 3 (the latter two marg. as in text) निवर्त
सहितैः (D₁. 3 'तः) सर्वैर्यावद्वयमिहागताः.

6 Ś₁ om. 6^{abc} (cf. v.l. 4). — °) T₂ G₂-6 छतं
(for यतं).

7 °) Ś₁ K₁. 3. 4 समा (for ममा). — °) T₁ वसेस्तु;
G₁ 'स्त्व' (for 'ह). K₃. 4 रक्ष (for रक्षन्). — °) K₃ D₂
चा (D₂ आ) गमनान्.

8 Ś₁ K₁ G₁ भीमसेन उ' (Ś₁ G₁ om. उ'). — °) Ś₁
K D₁-3. s. 3 'वाहनकांक्षया. — After 8, M₁ ins.:

679* अपश्यन्तीह तं वीरमेवमेया सुदुःखिता ।

किं पुनर्नकुलं त्वां च तं च वीरं धनंजयम् ।

9 °) B De₁ Dn D₂. 4. 6 T₂ G₂-4 M₂ वनेते; D₂ पर्वं;
T₁ G₁ विष' (for वर्ध'). — After 9^{ab}, N ins.:

680* गुणकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

— T₁ G₁ om. 9^{cd}.

10 °) K₁ B₂-4 De Dn D₂. 6 T₂ (after corr.) G₂
द्विजाः; D₁. 3 यथा; T₂ (before corr.) तथा (for रथाः).

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११
इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकराधुभौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

De₂ Dn₂ M₂ कामान्; T₂ (before corr.) G₂. 4 कथं (for
कामं). — °) Cf. 4°, 28°. K₁-3 B Dn D₂-3 S सूताः
(for सूताः). Cf. 4. 4. 2°, 4°. — °) T₂ G₂. 4 मन्यन्ते.
M₁ यदि (for यत्र). M₂ वै (for नो). Ś₁ K De D₁-3. 6
यत्र वै (D₁. 3 'था'वा; D₂ 'त्र वा' मन्यन्ते भवान्; B Dn
D₂ 6 यं च मय्यते नो भवान्.

11 °) T₁ G₁ राक्षसैः कीर्णे (for राक्षसा').

12 °) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 8 पांचाली च (for इयं चापि).
T₂ G₂-3 महाराज. — °) B₂-4 Dn D₂. 6 G₁. 3 पति' (for
यत'). — °) K₃. 4 D₁. 3. 5 स्वहने; S त्वां विना. — °)
D₂ नोत्सहेद्वै निवर्तितुं; S नोत्सहेत निव'.

13 °) B D (except D₁-3. 8) T₂ G₂ मनोज्ञो (for
मतज्ञो). T G [5]स्मि (for हि). T₁. 3 (before corr.)
G अथ (for अस्म). M₂ मनो ह्यस्य विप्रीदति.

14 °) De महाभागा. — °) T G₂-6 वयं (for सह).

15 °) = 16°. M₁ हि भूः; M₂ [अ]भिभूः (for भव).
T₂ G₂-4 तस्माद्वि भविता भवं.

16 Ś₁ K₁. 3 D₁. 6 om. (hapl.) 16. — °) T₁
रक्षामि; T₂ (before corr.) G₂ M वक्ष्यामि; G₁. 3 रक्ष्यामि
(for वहिष्ये). — °) K₃ शक्ष्यते; De T₁. 3 (before corr.)
G₁. 4 शक्ष्यते. — °) = 15°. M₁ हि भूः; M₂ [अ]भिभूः
(for भव).

17 °) T₂ G₂-4 महावीर्यौ (for तथा वीरौ). — °)

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१
लोमश उवाच ।
तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वं योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२

Ka. s. M1 माद्रीनंदकरी; Ds. ममानंद; T G माद्रीयानंद.
Ba S (except G1. s.) [ह]मी (for [उ]मी). — 4) B1. s.
Dn Da. s. T2 Gs यत्र (for यत्).

18 °) Cf. 20°. Ka B Dn Da-s. T2 Gs यत् (for
यस्). Bam D1-s नेतुं (for वोढुं). — 4) De पांचालीं
(for द्रौपदीं). Ś1 Ka. s. विषमे (for विपुले). Ba Dn
Da. s. पांचालीं च यशस्विनीं; B2 द्रौपदीं विपुलेक्षणां; Bam
भ्रातरौ सह कृष्णया; Ds द्रौपदीं विषमेर्द्विपि.

19 °) Ś1 K D1. s. s. अन्यस्य (for अन्यत्र). Ś1 Ka
वधेने (for विद्य). — °) Ba. s. Dn Da. s. तव (for च ते).

20 °) Cf. 18°. B Dn Da. s. G1 यत् (for यस्).
Ś1 K1. s. Ba वोढुं (for नेतुं). — °) Ka द्रौपदीं विपुलेध्वनि
(= 18°); D1. s. भ्रातरौ कृष्णया सह. — 4) Ms परिश्रमः
(for परा°).

21 °) Ś1 K De D1-s. s. मनोरमं; B2 मनोहरा. — °)
T1 G1 संदेहः (for तापः).

22 °) Ś1 K1. s. D1. s. पर्वतं मादने; B De Dn Da-s
पर्वतं मादनं. — Ba om. 22°-25°.

23 Ba om. 23 (cf. v.l. 22). — °) S पांडव (for
पाथिव).

24 Ba om. 24 (cf. v.l. 22). Ka Gs. s. om. the
ref. — °) Ś1 K D1-s. s. सुबाहोर्नगरं; B Dn Da. s. सुबाहु-
विषयं. — °) T1 विविशुर; G1 प्रासाध (for वदशुर).

25 Ba om. 25° (cf. v.l. 22). — °) K1. s. B1 Ds
किराततंक (B1 'जंग') गार्गीर्ण; Ka किरातगणसंकीर्ण; D1. s. T

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाथिव ।

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाथर्वसमाकुलम् ॥ २५
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६
तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७
इन्द्रसेनमुख्यश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सदाश्च परिबर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

G2-s. Ms तं किरातगणा (G2 'शाता') कीर्णं; G1 M1 तकिरात-
गणा. — °) Ś1 Ka B1 De कुलिश; K1. s. Ba. s. Dn
Da-s. पुलिदं (for कुणिन्द). — Ds. M1 om. (hapl.)
25°-26°. — °) Ś1 K1. s. हिमवत्यमले जुष्टं; D1. s. s. 'वस्परसै-
र्जुष्टं; G1 'वस्त्रिदशैर्जुष्टं. — 4) G2 'समन्वितं.

26 °) De प्रत्यपूजयत्; B2 Da. s. प्रत्यगृह्यत. D1 पू-
यामास भारत. — °) Ś1 Ka. s. B1. s. De Dn Da-s. G2
कुलियानां; K1 Ba. s. T2 (by corr.) G2 पुलियानां. Ms
वसध्वमिति चोदाच.

27 °) Ba-s. D (except D1-s. s.) Ms ततस् (for तत्र).

28 °) B1-s. Dn Da. s. Ms चापि (for चैव). — °)
Cf. 4°, 10°. Ś1 K1-s. T2 G2. s. Ms सूनांश्च (for सूरांश्च).
Ś1 Ka B2 परिबर्हं; K4 D1-s. परिचारान्; B1. s. De Dn
Da-s. T1 G2 पा (B1 De s. D2 T1 प) रिबर्हान्. — 4) Ś1
सहगो (for सर्वशो). Ms तथा (for नृप). T G M1
द्रौपद्याः सर्वसंव द्वि (T1 G1 च).

29 °) Ms रथान् (for राज्ञः). Ś1 Ka B De Dn
Da. s. कुलिदापिपतेः; K1 Ds पुलिदा; Ds कुलिद्वनृपतेः.
— °) Ś1 K1. s. महावीरा.

30 Gs. om. 30. — °) B1. s. कृष्णमादाय पांडवाः.
— °) T1. s. (before corr.) G1. s. तस्मिन्देशे (for तस्या-
शात्). Ka. s. Ds D1-s. s. संप्रहृष्टा.

Colophon. — Major partan: Ś1 K1 Dn T G2-s
M1 आरण्य. — Sub-partan: Da. s. Ms तीर्थयात्रा

C. s. 10868
B. s. 140. 28
K. s. 142. 28

C. 3. 10866
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः

पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९

ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्ण्या सह पाण्डवाः ।

तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।

नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १

दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्वीथीतरेतरम् ।

अशक्येऽपि ब्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २

तन्मे दहति गात्राणि तूलाशिमिवानलः ।

यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३

तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।

याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४

नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।

अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५

तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।

चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६

पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।

यच्च पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७

तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहत्रिकान्तगामिनम् ।

न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८

कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गंधमादनप्रवेश in D₂. ३). K₁ D₁. ६ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश; and K₂. ४ B De Dn₁. n₃ D₄. ६, likewise, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name*: T₂ G₂ परिवर्तननिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ Dn₂ M₁ 140; Dn₁. n₃ 139, D₁ 148, T₂ G₂ 143; M₂ 145. — *Sloka no.*: Dn₁ D₁ 29; Dn₂. n₃ 30

142

1 B₂ om. 1^{ab}. — ^a) S (except M₂) चैव (for चोभौ). — ^b) Ś₁ K₁. ३ निबोध मे. — ^c) T₂ G₂. ६ दुःस्वस्य (for भूतं).

2 ^a) Ś₁ K₂ D₁-३. ६ दुर्बलः (for 'लाः). Ś₁ K₁. ३ क्लेश (for स्मेति). — ^b) K₁ B₁ n₃ Dn₂ D₄. ६ T₂ (after corr.) G₂ यद्गु (B₂ 'द्व'वामे'; K₂ D₁-३. ६ यद्गुम ह'; K₄ गच्छाम ह'; Dn₁ यद्गुहमे'; Dn₂ यद्गुजामे'; T₁. ३ (before corr.) G₄ यद्गुवीते' (for यद्गुवीथे'). Ś₁ K₂ यद्गुयां योग-माथमनः; B₁. ३. ६ De यद्गुतान्योन्यमाथमना. — ^c) K₄ अश-क्येस्मिन्; G₁ अशक्योपि. Ś₁ K₂ G₂ ब्रजामि; K₁. ३. ६ B D' ब्रजामः (for ब्रजाम) K₁. ३. ६ De D₂. ३ [अ]थ; B Dn

D₁. ४. ६ यद्गु; D₂ [अ]त्र (for [ह]ति). — ^d) B₄ 'दिदृक्षवः.

3 ^a) B₁-३ Dn D₄. ६ उपांतिकात्. B₄ फाल्गुनं तमि-हागतं.

4 ^a) Ś₁ K₂ D₁. ३ 'तृष्णातः; K₁ 'तृष्णातः; K₂ ६ 'तृष्णा मां; B₂ 'तृष्णं वै; B₃ 'दृष्टं मां; D₂ 'तृष्टया मां. S तस्यादर्श-नगतं मां. — ^b) Ś₁ K₁. ३ D₁ सानुजो, and आस्थितः. B₂ T₂ G₂-६ आश्रितं (for आस्थितम्). — ^c) T₁ G₁ ४ (for च). T₁ G₁ वीरा; G₂ वीरान् (for वीर) D₂ [अ]वहपुरा (for 'त्युत). D₁. ३ तेन तप्ये वृकोदर (= 5^d).

5 ^a) T₂ G₂-६ बालं (for पार्थ). — ^b) Ś₁ K B₂ D₁-३. ६ M₂ श्वेताश्वम् (for न पश्यामि). — ^c) Ś₁ K₁-३ D₁-३. ६ यच्च पश्यामि बीभत्सुं; K₄ न चः पश्यामि तं येन. — 5^d=7^d.

6 G₂ M₂ om. (hapl.) 6-7. K₂ D₂. ३ transp. 6 and 7. — ^a) T₁ तत्तीर्थान्याचरिष्यामि; T₂ G₁. ३. ६ M₁ तीर्थानि च चरिष्यामि.

7 G₂ M₂ om. 7 (cf. v.l. 6). K₂ D₂. ३ transp. 6 and 7. — ^b) Ś₁ K सत्त्वमानंगामिनं. — 7^d=5^d.

8 K₂ D₂ G₂ M₂ om. (hapl.) 8; K₄ D₂ G₁. ३ M₁ om. (hapl.) 8-9.

9 K₄ D₂ G₁. ३ M₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ B₄ D₂ नरश्रेष्ठ; K₂ B₁-३ Dn D₄-६ कुरुश्रेष्ठ (K₂ Dn₁. n₃ D₄ 'ह'); K₃ धनुःश्रेष्ठ.

न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये ब्रह्मोदर ॥ ९
 चरन्तमरिसंघेषु कालं कुट्टमिवान्तकम् ।
 प्रमिषमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं घनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
 दुःखेन महताविष्टः खकृतेनानिवर्तिता ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
 स तु जिह्वप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १४
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनुशंसः प्रतापवान् ।
 दाताभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५

सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमदित्वा ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
 बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यममं युधि ।
 अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुमुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ।

3. 10892
 3. 141. 22
 3. 143. 23

10 ^b) B₂-4 D (except Dc) काले (for कालं). S
 कुट्टं कालमिवानघ. — G₄ om. 10^{cd}.

11 ^a) Dn₂ D₂ om. य. D₂ तु (for स). S 'वमो
 (for 'वरो). — ^b) K₄ S च बलेन; Dc₂ विनयन (for द्रविं).
 — After 11, S (except M₂) ins. :

681* नारायणममो युद्धे मल्यमंघो दृढव्रतः ।

तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्दृश्यस्य वै ।

[(L. 2) M₁ अपश्यतो न (for तं ममापश्यतो). T₁ G₁
 M₁ मे (for वै).]

12 ^b) K₁ [अ]नवर्तिनः; K₄ G₁ [अ]नुवर्तिना; D₁ [अ]भि-
 वर्तिना; D₂ T₁ [अ]तिवर्तिना; M₁ निवर्तिना (for [अ]निव-
 र्तिना). B Dc Dn D₄ & M₁ तं न पश्यामि का (M₁ क)-
 ल्गुनं; G₄ चित्तयामि दिवानिषं. — S (except M₂) om.
 12^{cd}. — ^d) D₁ न तं (by transp.). Ś₁ K₁ फल्गुणं;
 K₂ & D₁-3 फल्गुनं (for कं). B Dc Dn D₄-6 तेन तप्ये
 ब्रह्मोदर (= 7^d, 8^d, 9^d).

13 ^a) T₁ G₁ स च; T₂ G₂ & तु (for यः) — ^c) T
 G ऋजुमार्गः (T₁ 'नैः); M₁ 'मार्गं (for मार्गं). B₄ M₂
 प्रवृत्तस्य (for प्रपन्नस्य). — K₄ om. (hapl.) 13^d-15^a.
 — ^d) Ś₁ K (K₄ om.) Dc Dn₂ D₁-3 & अयेषु (for
 [अ]भयस्य). K₂ Dc D₂ यः; B₂ T₁ G₁ M₂ वै; D₂ यः
 (for च).

14 K₄ om. 14 (cf. v.l. 13); Ś₁ K₁ & om. (hapl.)
 14^b-15^a. — ^b) T₂ G₂ & [अ]व; G₂ [अ]पि; M₁ वि-
 (for [अ]भि). T₂ G₂ & जिघांसकः. — ^c) K₂ Dc D₁-3 &

[अ]जो; T₂ G₂-4 [अ]भ (for the second [अ]पि).

15 Ś₁ K₁ & & om. 15^a (cf. v.l. 13, 14). — ^a)
 K₂ B₁ D₁-3 & T₁ G₁ M₁ सुरैर्; T₂ G₂-4 अरेर् (for शत्रोर्).
 K₂ अभयपिपं; D₂ अप्यमिपं (for अपि प्रपं). — ^b) Ś₁
 K₁ & स्वा (Ś₁ स्व) नृशंस्यः; K₂ स्वानृशंस्यः; K₄ नृशंस्यः;
 Dc यो नृशंस्यः. — ^d) T' G अदीनायमा (for अमितायमा).

16 G₄ om. 16^{ab}. — ^a) Ś₁ K B₂ Dc D₁-3 संश्रयो;
 D₂ संशये (for आश्रयो).

17 ^{ab}) Ś₁ सर्वानि (for रत्नानि). K₁ & transp.
 रत्नानि and दिव्यानि. Ś₁ रत्नानि; Dn₂ दिव्यश्वः; T' G₂ &
 दीप्तानि (for दिव्यानि). — ^c) B₂-4 D (except D₂) G₁ &
 बहुजातीनि. — ^d) Ś₁ K प्राप्त (for प्राप्तः).

19 G₄ om. 19^{ab}. — ^a) B Dn D₄ & अमितं (for
 अजितं). — ^d) D₂ M न तं (by transp.). N (except
 Ś₁ K₁ & B₁) फल्गुनं.

20 ^a) K₄ B D (except D₂ &) M₂ अनुयातः. K₂
 B D (except D₁ & &) G₁ M₂ स्वः; K₂ तु (for यं). T₂
 G₂ अनुजातस्य वीर्येण.

21 B₂ om. 21^{ab}. — ^a) T' G₂ & M₂ तस्य; G₂ ना
 (for यं). — ^b) Ś₁ B₁ & Dc D₁-3 & M₂ स्वभावे (for
 प्रं). Ś₁ K₁ & D₁-3 & ना (for च).

22 ^a) T₁ G₁ वयं चैते (for ते वयं तं). K₁ ते; B₁
 हि; Dc तु (for तं). — ^b) B₁ & Dc D₂ T₂ G₁ & & M
 वीरं; D₂ वीरा (for वीर). D₁ & G₂ दिदृक्षुः. — ^c)
 Ś₁ प्रवेक्ष्यावो; B₁ T₁ G₁ & 'हयाम.

C. 3. 10892
B. 3. 141. 22
K. 3. 143. 23

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
तं सदाधुषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिभुजम् ॥ २३
कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
नातप्तपसा शक्यो देशो गन्तुं बृकोदर ।
न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।
ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
षट्शोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १

परिशृङ्ख द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
सरांसि सरितश्चैव पर्वताश्च वनानि च ।

23 ^{ab}) T₂ G₁. ३ विशालबदरी. Ś₁ K D₁₋₃. ६ M₂
यत्र (for नर; K₃ D₃ om. [hapl.] one यत्र). — ^d) Ś₁
K₁. ३ D₃ द्रक्ष्यामि.

. 24 ^b) Dn D₄₋₆ अभिसेवितां; G अभिसंबृतां. — ^c)
Ś₁ K₁. ३ पद्म्याम् (for पद्मिरे), and ^d) व्यामि (for ^c) व्यामस्).
— ^d) Ś₁ K₁. ३ Dc तप्यमानो.

25 ^{ab}) K₃. ६ B Dc Dn D₃₋₆ T₁ M न स (Dc₃ Dn
D₄. ६ च) यानवता; D₁. ३ न मया भवता; G₁ मनसा भवता
(for नातप्त^c). Ś₁ K₁. ३ शक्यं (for शक्यो). M₁ transp.
शक्यो and गन्तुं. Ś₁ K₁. ३ देशं गन्तुं; B₁₋₃ Dn D₄. ६ गन्तुं
देशो (by transp.). Dc कथंचन (for बृको^c). — ^c) G₄
नृशंसेन च लु^c.

26 ^a) M ततः (for तत्र). — ^b) B₁₋₃ D (except
D₁₋₃. ६) 'गवे' (for 'पदे'). — G₄ om. 26^{cd}. — ^d) B₂₋₄
Dn D₄. ६ सार्धं (for सह). Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ६ M₂ महात्म-
भिः (for 'व्रतैः').

27 ^a) K₃. ६ B D (except D₁₋₃. ६) मक्षिका- (for
'कान्'). Ś₁ K₃ पक्षिकान्द्रक्षान्; B Dn D₄. ६ 'यक्षामशकान्'
(for मशकान्द्रक्षान्). — ^b) Ś₁ K₃ D₁. ३ सिंहव्याघ्रान्;
K₁. ६ Dn D₄. ६ सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.); K₃ सिंहा-
व्याघ्रान्; B₄ Dc D₃ सिंहव्याघ्रान्; D₃ वृक्षान्व्याघ्रान्. — ^d)
Ś₁ K₃ नियमस् (for नियतस्). T₁ G₄ तन् (for तान्).
T₁ निषावति (for न पश्यति).

28 ^a) Ś₁ K₁ प्रयतात्मानः; T₁ G₄ M₂ संयता^c; G₁
संहिता^c; G₃ संशिता^c. — ^d) K Dn₁ D₁₋₃ T₁ G₁ 'दिदक्षया.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ T G₂₋₄ M₁
आरण्य. — Sub-parvan: K₃. ६ B D T₃ G₃ (all om.
sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D₁
लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश; D₃ T₃ G₃
गंधमादन). — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn 140 (Dn₃ 141); D₁ 143; S 144 (M₂ 146).
— Śloka no.: Dn D₁ 28.

After adhy. 142, B D (except D₁₋₃) ins. 'an
addl. adhy. given in App. I (No. 16).

143

1 ^a) K₃. ६ D₄ S (except G₄ M₂) वीराः; D₃ शूल-
(for शूराः). Dn₃ बद्धधन्वानः; D₃ वरध^c; T₁ पांडवा राजन्;
T₂ G₂₋₄ सज्जध^c; G₁ समवर्तन^c; M आत्तध^c (for तत्तध^c).
— ^b) T₁ M तुणा^c; T₂ G₂₋₄ तूणी^c (for तूण^c).

2 After 2^a, D₃ reads 4^{b-5} for the first time,
repeating the lines in their proper place. — ^b) Dn₁.
न₃ ज्येष्ठाः (for श्रेष्ठाः). — D₃ om. 2^{cd}.

3 T₁ om. 3^{a-4}; G₄ om. 3^{ef}. — ^c) T₂ G (G₄

वृक्षांश्च बहुलच्छायान्दहशुगिरिर्मूर्धनि ।
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवविगणसेवितान् ॥ ३
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
 चेरुश्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धर्मानन्दम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ६
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥ ७
 न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ।
 न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तममा हतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९

द्रुमाणां वातभ्रानां पततां भूतले भृशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
 द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
 ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिलियरे ॥ १२
 ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगत्या तस्यावाभित्य पादपम् ॥ १३
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अभिहोत्राप्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिलियरे ॥ १५
 मन्दीभूते च पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति ।
 महद्भिः पृथतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
 ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

C. 3 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 146. 19

om.) दिव्य- (for नित्य-). De T₂ G₂ s-फलोपेन न् (for फलान्देशान्). — 1) Ś₁ K₁. s-देवगन्धर्व-.

4 T₁ om. 4 (cf. v. 1. 3). — 5) Ś₁ K₁. s-D (except D₁-s) 'शिनः' (for 'शानाः'). — 6) Ś₁ K₁. s. D₁ s विपय- (for विषम-). B₁ (m as in text). s S (T₁ om.) 'कंटकान्' (for 'संकटान्'). — 7) D₁. s. s-मृगजातीयः; D₂ 'यूथानि'; D₃ 'जालानि'. — 8) M विविधानि बहुनि च.

5 4) T₂ G₂ सारं; G₃ क्षुभं (for गिरिम्). Ś₁ K D₁-s. s हिमवतं महागिरिं.

6 4) K₂ च; D₁ [अ]पि; T₁ G₁ [ए]व (for [अ]य). — 6) K₂ T₁ G₁ महावर्ष- — 4) Ś₁ K₁ मही- (for विशां).

7 4) Ś₁ G₂ M समुद्भूतः. — 6) B₂-s चान्तरिक्षं; T₂ G₂ s अन्तरिक्षं (om. च). — 4) T₁ दिशश्च (for द्यां चैव). B De Dn D₂. s T₂ G₂ सहसा (for तमसा). Ś₁ K D₂. s दिशश्चैव मसावृणोत्.

8 4) T₁ स-; G₂ च; G₃ तत् (for स्म). — 6) B₂ D (except D₁-s. s) तत् (for ते). — 4) De अन्योन्यं प्रति; T G₂ अन्योन्यस्यापि (for 'स्यानि').

9 4) K₂ B Dn D₂-s [अ]पश्यन्तस्ते; K₂ De [अ]पश्यन्तस्ते (for [अ]पश्यन्तस्ते). S (except M₂) न चान्योन्यमपश्यन्त (T₁ G₁ 'तः'). — 5) B D (except D₁. s) [अ]वृत्त- (for इत-). — 6) Ś₁ K₁. s. s आकृष्यमाणा; D₁ प्रसृष्ट-;

D₂ प्रसृष्ट-; D₃ प्रसृष्ट- — 4) D₂ G₁ M₂ साश्मचूर्णेन.

10 4) N (except D₂) M₂ [S]निशं (for भृशम्).

11 4) B₁ किं पततां (for पतति किं). B₂-s D (except D₁-s. s) M भूमि- (for भूमौ). — 6) B₂ Dn D₂. s T₂ G₂ दीर्यन्ते पर्वतो. Ś₁ K D₂ क्षुभं; M₁ च किं (for नु किम्). — 4) B D₂. s [अ]भिः; Dn [अ]पि (for वि-).

12 4) D₂ तत् (for ते). K₂ B De D₂ पथा- (for यथा-).

13 4) B De₁ Dn D₂. s आदाय (for उद्यम्य). — 6) T₂ G₂. s आगम्य (for आदाय). B D (except D₁-s) G₂ संगम्य; T₂ G₂. s M₂ 'त्य' (for 'त्या'). — 4) Dn₂ n₂ तथा चाभित्य (for तस्यावा-). Ś₁ K₁. s पादपान्.

14 4) Ś₁ K₁. s B₂ दिशित्यति. — 4) B₁. s M₂ च (for तु). Dn D₂. s पर्वतं.

15 4) D₂. s आभित्य (for आसाद्य). M₁ संत्रस्ता- (for संत्रस्ता-). — 4) Ś₁ K₁. s वि- (for नि-).

16 4) K₂. s B₂ D (except D₁-s) तु; B₂ [S]य (for च). — 6) T₂ G₂-s M₁ पूर्णं (for तूर्णं). B Dn D₂. s महद्भिर्जैलधारोऽपि (B₁ 'धारानिः'). — After 16, Ś₁ K Dn D₂. s ins.:

882* भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
 ततस्ताः चञ्चलाभासश्चैरभे च विद्युतः ।

C. 3. 109A1
B. 3. 143. 19
M. 3. 143. 19

प्रेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७
ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्धुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २०
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१

१४४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पश्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १
श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २
सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३
आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
नकुलः समभिवृत्त्यु परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
नकुल उवाच ।

[(L. 1) K1 क्षांपनामिव; K4 D8 पतनां.]

17 G4 om. (hapl.) 17^c-18^b. — °) D2 G2 नि-
(for प्र). T1 G1 अशनीस (for अनिशं). Ś1 K Do
D2 १. राजन् (for तत्र). — °) Ś1 K Do D2 १. १. सीख-
वातं; T2 G2 दीर्घवायुं; G2 चरवायुं.

18 G4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — °) K4 De1 Dn
D4. ० तत्र (for ततः). T2 G2 १ ह्यापः (for आपः). Ś1
K1. १ नवस्ताः सागरा ह्यापः; G1 सतताः सागरा ह्यापः. — °) Ś1
K1-3 D2 M किर (for कीर्यं). — °) D4. ० सुकलुषाः;
G1 सकलुषाः.

19 °) Ś1 K1. १ विपुलं (for बहुलं). — °) K1 फेनो-
त्प-; D1 फेनोद्धुमः; T1 फेनोद्धुश्च; G1 M2 फेनोद्धुं च. Ś1
K1. १ परिप्लुतं; T1 परिप्लुतं (for परिप्लुतम्). — °) T1
परिवहुर; G2 पूर्णा. K4 G2 महानद्याः; De तेजाः. — °) S
महाद्विमान् (for महीं).

20 °) Ś1 K1 B Dn D4. ० M2 शब्दे (for वर्षे). — °)
K1. १ गर्भे (for गते). Ś1 K B2 De D1. १. १ गर्भसि च
(for गते ह्यम्भसि). D2 S व्यपयाते च पानीये.

21 °) B2 ततः (for शनैः). D2 S संप्रा (D2 T1 M1
'प्र'र(T2 G2. १ 'प'र्यंत ते सर्वे. — °) B Dn D4. ० प्रत-
स्थिर (B2 स्थुले). K4 महावीराः. T2 G2-3 प्रतस्थुर्मुदित-
(G2 स्थुः सहिता) वीराः. — °) S सहिता (G2 मुदित)

(for पर्वतं).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. १ Dn2 T G2-4
आरण्य. — Sub-parvan: K4. 4 B Dc Dn1. n2 D1-6 T2
G2 M1 (all om. sub-parvan name) mention only गंध-
मादनप्रवेश (D1. १ लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमाद-
नप्रवेश). — Adhy. no (figures, words or both): Dn
112 (Dn2 143 as in text); D1 150, S 145 (M2
147). — Śloka no.: Dn 23; D1 22.

144

1 °) D2 'मात्रेण; D2 'मात्रे तु (for 'मात्रेषु). K1 B
De Dn D4. ० क्रोशमात्रं प्रयातेषु; T G ततः प्रयाता मार्गेषु.
— 1^b=1. 132. 1^b; 157. 1^b; 198. 25^b; 205. 4^b; 4. 28.
5^b; etc.

2 °) Ś1 K Do D1-3. १ चा(K1 स)दिता (for
तेन च). — °) D2 हि (for च). T1 पांचाली तु वरारोहा.
— °) B1 T G1-3 सा (for सं). B D (except D1-3. १)
तप (for यश).

3 °) K4 पीड्यमाना; Dn D4 कंषं.

4 °) T2 G2. १ सा भीता (for सहितौ). — °) G2
करि (for गज).

5 °) K1. १ B D (except D1-3) T2 G2-3 भज्य (B1

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकृशिताम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशम् ।
 अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 कथं वेदमसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कुलेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं धृतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२

मुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
 तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धिं कृशिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजमुद्दिजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिक्षाप्यपूजयन् ।
 रक्षोघ्नाश्च तथा मन्त्राञ्जेषुश्चकुश ते क्रियाः ॥ १६
 पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।

C. 3. 11005
 B. 3. 144. 20
 K. 3. 146. 20

मुखं (for सज्जं). — After 5, Ś1 ins. a colophon.

6 °) K₂. 4 B Dn D₁₋₈ पंचाल (for पाञ्चाल).

7 °) Ś1 K D₂. 3. 5 अनु (for मृदु). — °) T₁ बाहो (for राज). — °) Ś1 K De D₁. 3. 5 त्वमिमां. Ś1 K₁₋₃ B₁. 2. 4 D (except D₁₋₈) श्रमकृशितां.

8 K₂ G₄ om. the ref. — °) Ś1 K₁. 3 शोक (for दुःख). — °) Ś1 K₁. 3 गमन् (for द्रवन्).

9 °) De M₁ विषण्ण (for विवर्ण). D₁ M₁ भृशं (for कृशम्). — °) K₂. 4 D₁₋₈ आदाय; T₁ G₁ आरोप्य (for आनीय).

10 before 10, B D (except D₂. 3. 5) S (except G₄) ins. युधिष्ठिर उ (resp युधिष्ठिरः). — °) = 14°. B₂. 4 Dn D₂. 6 transp. वेते and भूमौ.

11 °) K₁. 3 D₁₋₈ गमन् (for गतम्).

12 K₁ om. 12°-13°. — °) Ś1 K₂ चरामि कृष्णामा-
 दाय. — °) S कुले (for युते).

13 K₁ om. 13 (cf. v.l. 12). — °) B₄ Dn₁ n₂ M₂ प्राप्स्यति (for ति). N (K₁ om.) कल्याणी (B₄ Dn₁ n₂ णि) (for पाञ्चाली). — °) Ś1 K (K₁ om.) De D₁₋₈. 5 प्राप्य पाण्डुसुतां पतीन्. — °) Ś1 K₂. 3 De D₂ सुता (for पित्रा).

14 °) De अनवद्या (for अनवाप्य). K₂. 3 B₁ D₂

T₂ G₂. 3 [ए]वं; K₄ B₂₋₄ De Dn D₁₋₄. 6 G₄ M [इ]यं (for [ए]व). — °) Ś1 K₂ शोकसु; K₁. 4 शोकाश्च; K₂ B D शोकाश्च; T₂ G₂. 3 शोकाद्धि; G₄ शोकवि; M₁. शोकाभि; M₂ शोकाभि (for शोकाद्धि). Ś1 K₁₋₃ B₁₋₃ De Dn₃ कृशिता. — 11°-10°. — G₁ om 11°-16°. — °) K₂ De D₁₋₈. 5 S (G₁ om) मम पापस्य (by transp.). Ś1 K De D₁₋₈. 5 M₂ कर्मणा (for कर्मभिः).

15 G₁ om 15 (cf. v.l. 11). Before 15, B D (except D₂. 3. 5) S (except G₄; G₁ om) ms. वैशं उ (resp. वैशं). — °) T₁ राजपुत्रे (for धर्मे). — °) D₂ T₁ समा (for तत्रा). Ś1 K₁. 3 महर्षयः (for द्विजो).

16 G₁ om 16° (cf. v.l. 14). D₂ om. 16-17. — °) Ś1 K D₁. 3 यांचक्रुः (for यामासुः). — °) Ś1 चाशीर्भिक्ष (for आशीर्भिक्ष). D₂ [अ]भि (for [अ]पि). Ś1 [अ]योत्र (for [अ]पूत्र). De आशीर्वादः सुमंगलैः. — °) Ś1 K₂. 3 D₁. 5 ततो (for तथा). — °) K₄ De तथा; D₂ च वे; S च ताः (for च ने). Ś1 K₁₋₃ D₂ जेषुश्च नियतं द्वियाः.

17 D₂ om. 17 (cf. v.l. 16). — °) T₂ G M शांत्यर्थे. T₁ ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः. — °) Ś1 पाण्डवास्ते; K D₁. 3. 5 वैः सा (for वैश्च).

19 °) K₁ B D (except D₁₋₈. 5) पार्था (for तदा).

C. 3. 11005
B. 3. 144. 20
K. 3. 146. 20

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०

पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१

बहवः पर्वता भीम विपमा हिमदुर्गमाः ।

तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२

भीमसेन उवाच ।

त्वां राजन्नाजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।

स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३

अथ वासौ मया जातो विहगो मङ्गलोपमः ।

वहेदनघ सर्वाङ्गो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवाञ्छुरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।

भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १

तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रमः ।

— ^a) Ś1 K Ds. s मनं (for तपं).

20 ^b) S पादौ परपुंजयौ. — ^c) Ś1 K1. s किणविद्वाभ्यां; Ks D1-s. s 'बद्धाभ्यां; S (except M2) 'युक्ताभ्यां.

22 ^b) S हि सुदु (for हिमदु). — ^c) Ś1 K Ds D1-s. s 'भागा (Ks Ds Ds 'भाग) (for 'बाहो).

23 ^b) Ś1 Ks भरतर्षभ; K1 भरतर्षभौ; Dn Ds पुरुषर्षभ.

24 ^a) T1 Gs. s यो (for [अ]सौ). B Dn Ds. s हेहिब (Ds 'बि)श्च महावीर्यो. — ^b) Ks B1 Dn Ds विहगो. Gs राक्षसो मङ्गलोपमः. — ^c) D1. s प्रवहेदथ (for वहेदनघ).

— After 24, B ins.:

683* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीमसेनस्य धर्मराट् ।

भीमं संपूजयन्मुष्ट एवमस्त्विव्यभाषत ।

25 Ds om. 25-27; S om. 25^{ab}, and reads 25^c-27^f after 3. 145. 3. — ^a) Ś1 K Ds D1-s. s सोनु (for अनु). — ^c) B Ds Dn Ds. s तु (for च). — ^d) Ś1 K D1. s Gs पिपुन् (for पितुः). Ks Ds Ds S तथा (for तदा). — ^e) Ś1 K D1. s. s च (for [अ]थ).

26 Ds om. 26. For sequence of S (which om. 26^{ab}) cf. v.l. 25. — ^b) Ś1 K1. s स एतैश्चामि. — ^c) Ś1 K1. s. s च (for स). — ^d) Ś1 K1. s D1. s भीम-विक्रमः; Ks. s B Ds Dn Ds- s भीमविक्रमं (for सखं).

27 Ds om. 27. For sequence of S cf. v.l. 25. D1 S om. 27^{ab}. — ^a) Ś1 K Ds. s [S]ह; Ds [S]स्त्रि (for [S]स्त्रि). — ^b) Ś1 K Ds. s सहसा समुपागतः.

Colophon om. in Ś1 K1-s Ds-s. — Major parvan: Dn; T Gs. s M1 आरण्य; Ds वन (!). — Sub-parvan: Ks B Ds Dn. ns D1. s. s. s (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1 लोमशनीर्ययात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश); T1 Gs, likewise, only गंधमादन. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 143 (Dn 144 as in text); D1 151; S 146 (M 148). — Śloka no.: Dn D1 28.

145

1 ^b) K1. s सभ्यो; Ks. s B D M सख्यो (for सद्यो). — ^d) Ks D1-s S नेतुमर्हति (Ds. s 'सि) (for भीम गृह्णातु). Dn माचिरं (for मातरम्)!

2 ^a) B D (except D1-s. s) बाहुः (for भीम). S (except M2) सुते (for बले). Ś1 [अ]यम् (for [अ]हम्). — ^b) T G1. s M1 नीतो; Gs इतो; Gs भीतो (for अति-).

अश्वतः सप्त पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।

आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३

हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।

त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते गध्येऽस्माकं विहायसा ।

गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।

एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

Ś1 K1. १ 'वीर्य' (for 'भीम').

3 D1. १ T2 G2. १ M2 om. the ref. — °d) B 'कर्णः' (B2 'कर्णः') (for 'कर्णनम्'). Ś1 K D2. १ उवाच छद्मया वाचा सांख्यपूर्वमिदं वचः; D1. १ चितयामास तं प्राप्तमिच्छुवाच ह्युकोदरः; S चितयामास बलवान्महाभीमपराक्रमं (T2 G2 'मः') [T2 G2 as in D1. १ also (v.l. 'या समनु' for 'यामास तं')]. — After 3 (transposed), S reads 3. 144. 25°-27'; of. v.l. 3. 144. 25.

4 Before 4, B2 D (except D2) ins. भीमसेन उ°. — °b) K2 B1. १ D2 T1 G1. १ हैडिम्बेयं. K2. १ D2 तपस्विनी; B D2 M2 [अ]पराजित (for [अ]पराजिता). Ś1 K1. १ हैडिम्बेय तव मानेयं (Ś1 'वेयं तव माता' परिश्रान्ता तपस्विनी. — °) K2 'गतस्'; D1. १ 'गतिस्' (for 'गमस्'). — °) Ś1 K1. १ वहतां वरः; K2 D2. १ वह मानरं; D1 मानरं वह (for वह तां खग). D2 T2 G2. १ खगः (for खग).

5 °) Ś1 K D2 जननी; T1 तां मध्ये; G1 तां वीर (for भद्रं ते). — °b) T1 अस्माकं च (for मध्येऽस्माकं). — °) K2 नैचिकया; K2 नाधि'; B2 नीच'; T2 G2-4 नीचतया. — °) K2 D2 पीडयेत् (for 'ये').

6 °) T2 G2-4 त्वां चापि धर्मराजं च. — °b) D2 'पुत्री' (for 'पुत्री'). B Dn D2. १ कृष्णां च यमजौ तथा; G2 यमौ चापि महाबल. — °) Ś1 K1. १. १ D1. १ हि (for ५पि). D2 [ए]नामहं (for [अ]हमलं). T1 सोढुं (for वोढुं). — After 6, B D (except D1-2. १) ins.:

684* अन्ये च सप्तशः क्षुरा विहगाः कामरूपिणः ।

सर्वान्यो ब्राह्मणेः सार्धं वक्ष्यन्ति सहितान्च ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।

पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।

स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।

नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।

आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ १०

ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।

उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ ११

देशान्मलेच्छगणाकीर्णाभानारत्नाकरायुतान् ।

ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

On the other hand, T G ins. after 6:

686* मन्दं मन्दं गमिष्यामि बहन्नुपवनान्दिनीम् ।

7 Ś1 K1-2 Dn D1-2 om. the ref. — °) K2 मध्यगो; B2 D2 'मो' (for 'गो'). K2 D2 Dn2 न2 वीर. — °) Ś1 K2 D1. १ चापराजः; K2 कंबरे (sic); D2 चांबरे (for चापरे).

8 °) D1. १ स तथा (for लोमशः). — °) T G तेनैव (for स्वं). Ś1 K D1-2. १ [अ]तिः; B Dn D2. १ T2 G2 स; D2 [अ]मि- (for [आ]म-). A few MSS. प्रभावेण. — °) B2 पावकः (for भास्करः).

9 °) Ś1 K1. १ om. च. — °b) D1. १ G1 उपादायाद्य (for समुपादाय). — °) K2. १ D2 निदेशाद्वाक्षं.

10 °) Ś1 K D1-2. १ वनानि च सरांसि च; D2 वनानि सरितांसि च (sic). — °) G1 transp. ते and जग्मुः. — °) S अनु (for प्रति).

11 °) Ś1 K1. १ वीरैः; D2 वीर (for वीरा). — °b) Ś1 K1. १ ते; K2. १ D2 D1-2. १ सु (for तैर्). Ś1 K1-2 B Dn D2-6 T1 जैः; K2 भुजैः (for बलैः). — °) Ś1 K D2 D1-2. १ दीर्घम (for महद्).

12 °) B Dn D2. १ 'जनां'; D1 'समां'; G2 'करा' (for 'गणा'). — °b) T1 G1 नानारत्नगणायुतान् (T1 'कुलान्'). — D2 om. 12°. — °) Ś1 K D2 D1. १. १ 'दुर्गाक्षः; G1 'धालुक्ष' (for 'पादांश्च'). — °) Ś1 K2 'समायुतान्; Dn2 D1. १ 'समन्वितान्'. — D2 ins. after 12: D2 (which om. 12°) ins. after 12°b:

686* आसेवितामिषपुण्ड्रैर्मेधवैश्च समस्ततः ।

C. 3 11027
B. 3 145. 14
K. 3 147. 18

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः ।
तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३
नदीजालसमाकीर्णाभानापक्षिरुताकुलान् ।
नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४
ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुन्पि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्य कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
तस्माभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६

[Cf. 13^{cd}.]

13 G₄ om. 13. S (G₄ om.) transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^a) Dn D₄ ० 'समा' (for 'गणा'). S (G₄ om.) विद्याधरैराचरितान् (M₁ 'रे: समाकीर्णान्'. — D₄ reads 13^b-14^a in marg sec. m. — ^b) T₁ G₁ ४ युक्तान्; G₂ यक्ष- (for युक्तान्). M₁ चामरैश्च निषेवितान्. — ^c) S (G₄ om.) आमेवितान्किंपुरुषैर्. — With 13^{cd}, cf. 686*. — ^d) Ś₁ K D₁ २. २ ततस्ततः (for समन्ततः). — After 13, B Dc Dn D₄ ० S (G₄ om. line 1; T₁ om. line 2) ins. :

687* सुमरैश्चमरैश्चैव वानरै रुरुभिस्तथा ।
वराहेर्गन्धर्वैश्चैव मन्त्रिणैश्च समावृत्तान् ।

[(L. 1) Dn D₄ ० मयूरैः; M₁ सुमरैः (for सुमरैः). S (G₄ om.) चापि हरिणे (G₁ हरिणी) (for चैव वानरैः). Dc वारणे (for वानरैः). G₁ रुरुभिः शनयेस्तदा (for the posterior half). — (L. 2) S (T₁ om.) चापि (for चैव). T₂ G₂ कक्षैश्चापि; G₁ वृक्षैश्चापि; G₂ M पृषतैश्च; G₃ वृक्षैश्चापि (for मन्त्रिणैश्च). G₁ M 'चितान् (for 'वृत्तान्).] — G₄ cont. :

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्मृगैर्मयवर्शनेः ।

14 T₁ om. 14^a-15^b. Dc reads 14^{abc} in marg. sec. m. (cf. v.l. 13). T₂ G₁-3 M transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^a) Ś₁ K₁ २ नदीजलसमाकीर्णा; K₄ T₂ G M₂ नदीशतसमाकीर्णान्; B₂ नदीजल; D₁ २ नदांजल; D₂ विद्याधरगणा. — ^b) Ś₁ K₁ २ 'समाकुलां; Dc 'रुताम्बहून्; Dn D₄ ० M₂ 'युताम्बहून्; T₂ G चारणैश्च निषेवितान्; M₁ युताम्बानरकिंनरैः. — G₄ om. 14^{cd}. — ^c) Ś₁ B₂ Dn D₁ २. ० 'विष- (for 'विषेर). Ś₁ K₁ २ जुष्टां; K₄ जुष्टान्; S (T₁ G₄ om.) चामरैर् (for जुष्टान्). — ^d) K₄ चामरैः; K₄ D₁-3 चारणैः; B₁ २. ४ चारणैः; S (T₁ G₄ om.) उपेता-मृगैर्मयवर्शनेः. — After 14, B Dc Dn D₄ ० S (except T₁) ins. :

ददृशुस्तां च वदरीं वृक्षस्कन्धां मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७
पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
विशालशाखां विस्तीर्णामतिधुतिसमन्विताम् ॥ १८
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्मृशम् ।
मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
मदप्रमृदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९
अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

689* समरैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ।

[S (except T₁) समरदैश्च (for समरैश्चापि). Dc अचि-तान्; G₁ २. ४ M आवृत्तान् (for अन्वितां).]

15 ^a) K₄ Dc D₁ २. २ S स्वतीक्ष्ण; B Dn D₄ ० [S] वतीक्ष्ण (for व्यतीक्ष्ण). — ^b) D₂ प्रति; T₁ तथा (for अपि). Ś₁ K D₂ ० उत्तमाद्रि (K₄ D₂ ० 'मधि')समावृ (D₂ 'यु')तान्. — ^c) K₄ D₂ ४. ० कैलाशं. Ś₁ K₁ २ पर्वतं गंधमादनं.

16 ^a) K₂-4 B₂-4 Dc D₁-3. २ तस्याभ्यासे. Dc [S] थ; S (except G₂) च (for तु). — ^c) K₄ भूषितं (for उपेतं). D₂ रम्यैः (for दिव्यैः). — ^d) Ś₁ K₁ २ 'फलाश्रितैः; K₄ Dc 'फलोपमैः; T₂ G₂ 'फलोदके.

17 D₄ om. (hapl.) from 'रलच्छायां (in 17^a) up to 'शाखां वि (in 18^a). — ^c) S रम्यस्निग्धचनच्छायां. — K₄ om. 17^a-18^a. — ^d) Ś₁ K (K₄ om.) Dc D₁ २. २ नानाद्विज (K₄ 'पक्षि')गणा (D₂ 'गैर्')युतां (K₁ 'वृतां').

18 K₄ om. 18^a; D₂ om. up to 'शाखां वि (cf. v.l. 17). Ś₁ K₄ D₂ om. (hapl.) 18-19. — ^b) K₁ उपेक्ष (for उपेतां). K₄ D₁ २ S (for G₁ see below) शुभैः; B₂ कृतां (for शुभाम्). G₁ निरंतरफलेः शुभैः.

19 Ś₁ K₄ D₂ om. 19 (cf. v.l. 18); G₄ om. 19^{abc}. — ^a) K₄ B₁ २. २ Dc D₁-3 उपचितां (for उपचितैर्). K₄ B₂ Dc D₁-3 S (G₄ om.) हृषैर्; B₁ कृत्तैर् (for दिव्यैर्). — ^b) K₄ D₁-3 अमृत- (for आचितां). B₂ वृतां (for भृशम्). B₁ अमृतास्वादसंभितैः; B₂ आचितां स्वादुसंभितैः; Dc अमृतस्वादुसंभितैः. — ^c) K₄ Dc D₁ २. ४ मधुस्रवैः; T₂ G₂ २ 'स्त्रावैः. K₁ ४ D₁-3 S (except G₁; G₄ om.) दिव्यैर् (for दिव्यां). — K₁ om. 19^{cd}. — ^d) K₄ D₁-3 सदा (for मद्). M₁ नृत्वं (for निस्त्वं). B₁ ४ Dc मुनि-भिर्मुं (B₁ 'नी')दितैर्भित्त्वं; B₂ सेवितां मुनिभिर्भित्त्वं. — ^e) D₁ २ G₁ M₁ 'गणायुतां.

20 ^a) T₁ सर्वश- (for अदंशं). — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3. २ बहुपुष्प; K₄ बहुमूलफलोपमे; Dc 'फलोपमे; T₂

नीलशाद्वलसंछभे देवगन्धर्वसेविते ॥ २०
 सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।
 जातां हिमश्रुदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्ठके ॥ २१
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणपर्यभैः ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शूनैः ॥ २२
 ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवंः करैः ।
 क्षुत्तृक्षीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४
 महर्षिगणसंवाधं ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २५

बलिहोमाचितं दिव्यं सुसंयुष्टानुलेपनम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २६
 विशालैरग्निशरणैः सुगन्धादुराचितं शुभैः ।
 महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ।
 शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ २७
 दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
 श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८
 फलमूलाशनैर्दान्तैश्चैरकृष्णाजिनाम्बरैः ।
 सूर्यवैश्वानरसमस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९
 महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

C. 8. 11047
 B. 8. 145. 84
 K. 8. 147. 36

G₂-4 M 'फले शुभे. T₁ G₁ समे च सजले (G₁ विषभे) शुभे.
 — D₈ om. (hapl.) 20^e-21^d. — °) K₁ D₈ D₁ S
 (except T₁ G₁) 'माद्वल'. — °) K₁ महर्षिगण'.

21 D₈ om. 21 (cf. v. 1, 20). — °) Ś₁ K₁-4 B₁
 D₈ D₁ s. s 'संकाशे; S सु (T₁ ते; G₁ M₁ वा) भूमिभागे
 विशदे. — °) Ś₁ K D₈ D₁ s. s 'विमलः; G₁ 'विशदे (for
 'विहिते). — G₄ om. 21^d. — °) Ś₁ K₁ s. जित' (sic);
 K₈ D₈ M₁ जाता; D₈ जाती; T₁ जातं (for जातां). K₈
 D₈ D₁ s. s S (G₄ om.) 'यदुहिम' (by transp.). — °) M₁
 दिव्ये (for देशे). Ś₁ K₁ s. s B D₈ D₁ [S] पद्वत';
 S (G₄ om.) विह (M₁ विग) त' (for 'पहत').

22 °) K₁ s. तम् (for ताम्). G₁ समेत्य (for उपेत्य).
 — °) K₈ T₁ G₁ s. सहितैर्; G₄ सहिता (for सह तैर्).
 D₈ ब्राह्मणविभिः; D₁ s. 'णः सह; D₈ 'णैस्ततः. — Ś₁ om.
 22^e-37^b. — °) B₁ D₈ रक्षसां स्कन्धतः; S रक्षःस्कन्धगताः.

23 Ś₁ om. 23 (cf. v. 1, 22). — °) K₁ s. s B D₁
 D₁ s. s रम्यं (for पुण्यं). — °) K₁ T₁ 'श्रमं; B₈ 'जितं;
 D₈ D₁ s. s G₁ s. M 'चितं; D₈ 'चित्तं. — K₁ s. om.
 23^e-37^d. — °) K₈ सहितैर्; K₄ D₈ D₁-s. s सह तैर्
 (for सहिता). K₈ s. D₁-s. s ब्राह्मणपर्यभैः; D₈ ब्राह्मणविभिः;
 S विप्रपुंगवैः.

24 Ś₁ K₁-s D₈ om. 24 (for Ś₁ K₁ s. cf. v. 1, 22,
 23). — °) K₄ D₈ रम्यम्; D₈ दिव्यम् (for पुण्यम्). — °)
 K₄ D₈ D₁-s अनामृष्टं; S नातिरु (T₁ 'सु) षं (for अनामृष्टं).
 — °) S (except M₁) 'शोकैश्च.

25 Ś₁ K₁-s D₈ om. 25 (cf. v. 1, 22-24). — °)
 D₈ (after corr.) 'संयुष्टं. — °) D₈ T₁ G₈ समावृतं; T₁
 समाकुलं (for समं). — B₈ om. 25^e-27^f. — °) K₄

D₁ s. M₁ दुष्प्रवेशं. — °) T₁ G₁ s. जनैर्; G₄ द्विजैर् (for
 नरैर्). T G₁-4 ब्रह्म' (for धर्म').

26 Ś₁ K₁-s B₈ D₈ om. 26 (cf. v. 1, 22-25), G₄
 om. 26^{ab}. — °) T G₁ s. 'चित्तं (for 'चितं). B (B₈ om.)
 D₈ पुण्यं (for दिव्यं). — °) M₁ दिव्यं पुष्पविहरिश्च.

27 Ś₁ K₁-s B₈ D₈ om. 27 (cf. v. 1, 22-25); G₄
 om. 27^{ab}. — °) K₄ D₁-s T₁ G₁ s. M विमलम् (G₄
 'र'सि. — °) K₄ सूर्यवैश्व; G₄ सूर्यवैश्व. K₄ B₁ D₈
 D₁-s T₁ G₁ चाचितं; G₁ M चाचितं (for आचितं). — °)
 D₁ समिद्धिस् (for महद्भिस्). — °) D₈ कांचने' (for
 कठिनै'). — After 27^d, K₄ D₁ s. read 29-30^d. — D₈
 om. 27^e-29^b. — °) M 'विना' (for 'निना').

28 Ś₁ K₁-s D₈ s. om. 28 (cf. v. 1, 22-24, 27).
 — °) T G₁ s. s च रमणीयं (for आश्रयणीयं). G₁ च; G₄ s.
 (before corr.) s तद् (for तम्). — G₄ om. 28^d.
 — °) K₄ D₁ s. S (G₄ om.) युक्तम् (for युतम्). — °)
 Ś₁ D₁ s. M तं (M ते) चर्योप'; T G₁ s. देवचर्योप'; G₄
 देवचर्योप'.

29 Ś₁ K₁-s D₈ s. om. 29 (cf. v. 1, 22-24, 27).
 K₄ D₁ s. read 29-30^d after 27^d. — °) B₈ D₁ D₄ s.
 चारु' (for चौर'). — °) K₄ B₁ D₁ s. तापस्यैर् (for तपसा).

30 Ś₁ K₁-s D₈ om. 30 (cf. v. 1, 22-24); G₄ om.
 30^{ab}. — °) K₄ B₁ D₁-s S (G₄ om.) ब्रह्मवि' (for
 महर्षि'). K₄ D₁ s. S (G₄ om.) तपोवृद्धैर् (for मोक्षपदैर्)
 — °) K₄ D₁ s. यतिभिर्नियतात्मभिः. — D₈ om. 30^d.
 K₄ D₁ s. read 30^d after 29, and repeat it here (with
 v. 1. as in 30).

31 Ś₁ K₁-s D₈ om. 31 (cf. v. 1, 22-24). — °)

G. B. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 37

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीभ्यतः शुचिः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
उपाजहृश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।

प्रीतः स्वर्गोपमं-पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
विवेश शोभया युक्तं भ्रातृमिश्र सहानघ ।
ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
मधुसूतकलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
भागीरथीं सुतीर्थी च शीतामलजलां शिवाम् ।

B1. s. 4 D (except D1. s; Ds om.) प्रयतः (for नि').
— °) Ks D1-s कामाद्; B1 De श्रीमान्; B2 राजन् (for
धीमान्). — °) = 34^d. B2. s. 'राजो (for 'पुत्रो).

32 Ś1 K1-s Ds om. 32 (cf. v.l. 22-24). — °) T1 G1 सुप्रीत्या; G4 सहसा (for सुप्रीताः). — °) S दिव्या
देवमह'. — °) D1. s. T2 G2. s. आशीर्वादं. M प्रयुजंतः.
— °) D1. s. T2 G2-s 'नियता भृशं.

33 Ś1 K1-s Ds om. 33 (cf. v.l. 22-24). — °) Do D1-s T1 G1. s. M2 उप' (for उपा'). Ks D1. s. सु;
B2 De G2. s. M स' (for च). — °) T1 G1 'फलानि च
(for 'फलं शुचि).

34 Ś1 K1-s Ds om. 34 (cf. v.l. 22-24). — °) B1 De T2 G2. s. प्रीतोय (for प्रीत्या'). T1 ब्राह्मणैर्ऋषिभि-
श्च; G1 तदा प्रभूतं सत्कारम्. — °) Ks D1-s S 'तं महात्म-
भिः. — °) S प्रति (G1 परि) जग्राह. — °) = 31^d. B Dn
Ds. s. 'राजो (for 'पुत्रो).

35 Ś1 K1-s Ds om. 35 (cf. v.l. 22-24). — °) Ks Ds ब्रह्म' (for शक्र'). D1. s. तं ब्रह्मसदनं क्षिप्रं. — °) B2 De D1-s T1 G4 M2 'गंध' (for 'गन्ध'). B4 Ds. s. T1
'हर' (for 'रमम्). — °) Ks B2 रम्यं; D2 दिव्यं (for पुण्यं).

36 Ś1 K1-s Ds om. 36 (cf. v.l. 22-24). — °) B1 D1. s. G1. s. M सहानघः; T1 'घाः. — Gs om. 36^{cd}.
— °) Ks M2 महाच्युतः; B De Dn Ds. s. सहस्रशः; Ds
महाच्युतं; T1 महाच्युतिः; G1 महाचिन्तः.

37 Ś1 Ks Ds om. 37^{ab}; K1. s. om. 37 (cf. v.l.
22-24). — °) B Dn Ds. s. [अ]पश्यत्; Ds Gs पश्यत्
(for [अ]पश्यत्). — Ds om. 37^d-38^a. — °) Ś1 Ks. s.
D1. s. s. गंगयैव (Ks. s. 'या च) (for भागीरथ्या). B2
परिभ्रुतं (for [उ]पशो'). — After 37, N (except Ds) ins. :

690^a पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ।

38 Ds om. 38^a (cf. v.l. 37). — °) Ks-4 De
D1. s. 'श्रव' (for 'स्त्रव'). B De Dn Ds-6 'फलं दिव्यं
(for 'फलां दिव्यां). S तस्मिन्मधुसूतकलां (T1 'लं). — °) Ks B D (except Ds) S, ब्रह्मर्षि' (for महर्षि'). B D
(except D1-s) 'सेवितं; T1 'भाविनं; T2 G M2 'भाविनीं;
M1 'पावनीं. — °) B De Dn Ds. s. तद्; Ds तम् (for
ताम्). De Ds उपस्य; Ds उपस्य (for उपस्य). S बहरीं
तामुपाश्रित्य (G4 'मुपसृष्टय; M2 'मपाश्रित्य). — °) Ś1
K1. s. तु (for ते). T1 ब्राह्मणैः सह पाण्डवाः; T2 G2-s M
पाण्डवो भ्रातृभिः सह; G1 पाण्डवा ब्राह्मणैः सह. — After 38,
B D (except D1-s, s) S ins. :

691^a मुद्रा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

[Cf. 690^a. — B2 पाण्डवाः; T2 G1. s. s. M ते सदा; G2
तत्र ते (for ते तदा).]

39 °) T1 नानामृग'; G1 'धातुसुसंयत'. — °) Ś1
K1. s. s. De तत्र; T G रम्ये (for तत्र). D1. s. शुभं (for
शिवम्). — After 39, K1. s. B De Dn Ds. s. read
3. 146. 1^{af}-5^{af}, of which K1. s. repeat stanzas
2-4, while De repeats all the stanzas in their proper
place.

40 °) Ś1 उपतीर्था; K1. s. Ds. s. सुपतीर्था; Ks सोप-
तीर्था; Ks महातीर्था; D1. s. तपस्तीर्था (for सुतीर्था च).
— °) Ks-4 B2. s. Dn Ds-6 सीतां (sic), B1 गीतां; Ds
शातां (for शीतं). ☞ Cn: सीतां नामतः । ☞ N विमल-
पंकजां (for [अ]मलजलां शिवाम्). — After 40^{ab}, K1. s.
Ds ins. :

692^a प्राप्य पुण्यां देवनदीं विशालां बहरीं तथा ।

[Ks अनु (for तथा).]

मणिप्रवालप्रस्तारं पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
 तत्र देवान्पितृन्श्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।

ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४२
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरं तत्र पाण्डवाः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकप्रर्वणि पञ्चम्यादिशतधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५

१४६

वैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 पद्मात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्ष्वा ।

तस्मिन्निहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १
 मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ २

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

— Ks om. 40^c-41^b; Ds om. 40^c-41^d. — ^a) Śī 'प्र-
 स्तीर्णा'; Kī. १ 'विस्तीर्णा'; De Dī 'विन्मारां'.

41 Ks om. 41^{ab}; Ds om. 41 (cf. v l. 10). — ^a)
 Śī K (Ks om.) De Dī-१. चित्रपुष्पफलाकीर्णा. — ^b)
 Bs Dn Tg Gs मनःप्रीतिविवं; Tī मनसा प्रीतिविवं. Some
 MSS. 'वर्धनी'. — Gs om. 41^{cd}. — ^c) Tg 'प्रीत्या (for
 'मानो). Ks. ४ Ds प्राप्य (Ks प्रोष्य) पुण्यां देवनदीं (cf.
 692^a). — ^d) N (Ds om.) विशालां बदरीमनु (Ks 'रीं
 तथा) (cf. 692^b); Tg Gs न्यवसन्पाण्डुनन्दनाः. — After
 41, B D (except Dī-१. १) S (except Tg Gs) ins.:

693* तस्मिन्नेवविचरिते देशे परमदुर्गमे ।

भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ।

देवानुर्पीथ कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ।

[(L. 2) Tī Gī. १. ४ M 'जले पुण्ये (for 'पुण्यजले). Bī-१
 De Tī Gī. १. ४ M पितृन् (for तदा). — (L. 3) Bs वेदान्
 (for देवान्). Bs वैव हि (for कर्षाश्च).]

42 Tg Gs om. 42. — ^a) De कर्षीन् (for पितृन्).
 Ks Ds तर्पयन्तः पितृन्देवान्; Ks ते तर्पयन्तः पितृन् (cata-
 lectic); B Dn Ds. ६ तत्र ते तर्पयन्तश्च. — ^b) Ks. ४ B
 Dn Ds-६ जयन्तश्च कुरुद्रुहाः (Ds 'ह). — Gs om. 42^{cd}.
 — ^c) Tī Gī. १ M प्रीत्या (for वीरा). — ^d) B Dn Ds. ६
 शवसन् (for न्यव). Tī Gī. १ M पाण्डुनन्दनाः (for पुरु').

43 ^a) De Dī. १ S (except Mī) कृष्णया (for कृष्णा-
 याश्च). Śī K Dī-१. १ ते ततस्तत्र (Ks दर्शयन्तसे); Gī. १
 सह पश्यन्तः (for तत्र प). — ^b) Śī Kī-१ Dī-१. १ अमितं
 (for अमरं). Bī क्रीडितान्पुरुषर्षभाः (m as in text).
 — ^c) Śī Kī-१ Ds पश्यन्तो हि (Ks Ds वै) (for विचि').
 Ks च रूपाणि; Tī M नरव्याघ्रा. Dī-१ पश्यन्तः पुरुषव्याघ्रा.

— ^a) Ks तस्मिन्निहलपार्ष्णे.

Colophon. — Major parvan: Śī Kī. १ T Gs-४ Mī
 आरण्य. — Sub-parvan: Ds. १ तीर्थयात्रा, followed by
 गंधमादनप्रवेश (Ds 'मादनवनप्रवेश). Ks-४ B De Dn
 Dī. ६. ६ Tg Gs (all om. sub-parvan name) mention
 only गंध (Ds 'मोगंध)मादनप्रवेश (Dī लोमशतीर्थयात्रा,
 followed by गंधमादनप्रवेश. — Adhy. name: Ks बह-
 रीयागमनं (sic); Ks Ds बहरीश्रमदर्शनं; De Ds बहरीश्रम-
 गमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 144
 (Dns 145 as in text), Dī 152; S 117 (M 149).
 — Śloka no.: Dnī 55, Dns. ns 51; Dī 45.

146

1 ^a) Śī K Tī Gī Mī ततस्ते (Ks ते तत्र by transp.).
 — ^b) Ks S (except Mī) परं शौचं समा (Ks उपा)स्थिताः.
 — ^c) Ks. ४ Bs. ४ Dnī. ns Ds. ६-६ Gs 'दिरक्ष्वा. — Kī. १
 B De Dn Ds. ६ read 1st-5th after 3. 145. 39, of which
 Kī. १ repeat here stanzas 2-4, and De repeats all the
 stanzas. — ^d) Śī Ks. ४ Dī-१ रमन्तश्चैव पाण्डवाः; Kī. १
 B De Dn Ds. ६ पाण्डवाः सह कृष्णया.

2 For the sequence of Kī. १ B De Dn Ds. ६, cf.
 v.l. 1. — ^a) Ks Tī Gī M मनोज्ञः; Ds (second time)
 मनोज्ञः (for मनोज्ञ). Śī Kī. १ (both second time).
 Dī-१. १ काननोद्देशः; Ks कानने देशः; Ds (first time) Tī
 M काननवने. — ^b) Śī Kī. १ (both second time) सर्व-
 तुकुलुमागिते (Kī first time सर्व तु कुलुमोगजवके); Ks
 (first time) B De Dn Ds. ६ सर्वतुकुलुमोगजवके (Ds

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नमलिलानि च ।
कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
पश्यन्तश्चारुपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षमान् ॥ ५
ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्रमर्कभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।

second time 'लैः'); K₃ D₁. ३ सर्वतुंकुसुमायुतैः; K₆ सर्वत्र
कुसुमाचिने; D₃ G₄ M₂ सर्वभूतमनोहरैः — G₄ om. 2^c-3^d.
— ^c) K₄ D₁. ३ विकचैः पुष्पैः (for पुष्प). — ^d) D₃ वि-
(for [अ]व). K₁. ३ (both MSS both times) B₄ Dn
D₆. ७ नामिभिः.

3 G₄ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) B₂. ४ शोभितैः;
Dn₁. na 'तैः'; D₃ 'तान्'; T₁ G₁ M 'तः'. K₆ तु चलैः; K₄
D₁. ३ पर्वतं; D₃ पर्वतान्; T₁ G₁ M₂ पर्वतो; G₂ पर्वतं (for
सर्वतो). Ś₁ K₄ De (first time) D₁. ३. ४ रम्यं (for
'रम्यैः'). — ^b) Ś₁ K₄. ४ D₃ 'कुलाकुलं'; K₁. ३ 'कुलाकुलं';
B₁. ३ 'कु' (B₃ 'क') लायुतैः; B₄ Dn₁. na D₆. ७ 'गणायुतैः';
De (first time) 'शनायुतैः'; Dn₃ 'गणयुतं'; D₁. ३ 'रवाकुलं'.
— Ś₁ K₄ D₁. ३ om. 3^c-4^d.

4 Ś₁ K₄ D₁. ३ om. 4^{abcd} (cf. v.l. 3). — ^c) K₁. ३
B₂-4 Dn D₆. ७ चैव (for तत्र). — ^d) D₃ नानापुष्पमम-
न्वितैः. — ^f) = 3. 145. 43^d.

5 Ś₁ K₄. ४ D₃ om. 5. — ^a) K₁. ३ De (second
time) Dn D₆. ७ T₁ G₄ पुण्यगंधः. — ^b) T₁ G₁ शीतस्तत्रा-
निलो ववौ. — ^c) D₁. ३ वीरान् (for सर्वान्). — ^d) D₆
(second time) सहस्रान् (for सकृष्णान्). K₁. ३ B De
(first time) Dn D₆. ७ त्रौपद्या सहिताम्प्रभो.

6 ^a) Ś₁ K₁ तत्र (for ततः). Ś₁ K₁. ३ Dn T₁ G₁
पूर्वोत्तरे; D₃ सर्वोत्तरे — ^b) Ś₁ K₁. ३ वहं; K₃ म्लघं
(sic); K₄ B D T₃ (after corr.) G₃ पुवं (for पवं).
M आनयपुष्पमुत्तमं. — ^c) T₃ G₂-4 आदाय (for अर्कभं).
— ^d) D₁ दिव्यपद्मम्; D₃ G₄ दिव्यपुष्पम्; T₃ G₄. ४ दिव्यं

अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
पश्य दिव्यं सुरचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यके पुनराश्रमम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभ ।
प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

पुष्पम्; M दिव्यं गंधम्. K₁ B De Dn D₆. ७ T₃ G₄ उपा-
हरत्; G₂. ४ उदाहरत्; M₂ उपावहत्.

7 ^a) K₃ तम्; B₁ ततो (for तद्). K₁ अपश्यत्; B
Dn D₆. ७ अवैक्षत (for अपश्यत). — ^b) = 3. 145. 35^b.
T₃ G₄ 'गंधः' (for 'गन्धं'). B₄ D₃. ३ 'हरं' (for 'रमम्').
— ^c) T₃ G₄. ४ अनिलाद् (for 'लेन'). — ^d) Ś₁ K D₁-३. ७
जलजं पतितं शुचि.

8 ^a) G₂ शुभाहुजम् (for शुभा शुभम्). — ^b) T G
अनूपमं (for अनुत्तमम्).

9 Before 9, K₄ D₁-३ ins. त्रौपद्याच; G₁ पांचाली.
— ^c) Ś₁ K₁. ३ पत्रसंस्थानमंलघं. — ^d) Ś₁ K₁-३ D₆ मनो-
हृदयः; K₄ D₁. ३ मनोनयन (for मनसो मम).

10 ^a) B Dn D₆. ७ हवं च; D₁. ३ एतद्वै (for एतत्तु).
— After 10^{ab}, T₃ G₂-4 ins.:

691* शृङ्गापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।
— ^c) B D (except D₁. ३. ७) हरेर्दं मम कामाय; T₃ G₂-4
प्रीत्ये मम नेष्यामि (G₄ पुनरेष्यामि). — ^d) D₆ S काम्यकं
पुनराश्रमं (= 11^d).

11 ^a) Ś₁ K₁. ३ यदि भीम प्रिया तेहं. — ^b) S [अ]-
न्यानि (for [ह]मानि).

12 ^a) B Dn D₆. ७ शुभापांगी (for तु पाञ्चाली).
— ^c) B₂-4 Dn D₆. ७ transp. धर्मराजाय and पुष्पमादाय.
Ś₁ K D₆ D₁-३. ७ भामिनी; T₁ G₁ तत्तथा (for तत्तदा).

13 ^b) D₃ भरतर्षभः; T₁. ३ (before corr.) G₂ पुरुष-
र्षभ. — G₄ om. 13^{cd}. — ^d) = 1. 2. 184^b; 114. 9^d;
141. 18^b; 4. 21. 47^b; etc., etc. B Dn D₆. ७ प्रायाज्रीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शराश्चाशीविषोपमान् ।
 मृगराडिव संक्रुद्धः प्रमिष्व इव कुञ्जरः ॥ १५
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसंभोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ १६
 स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरिं चचारारिहरः किनराचरितं शुभम् ॥ १७
 नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्धृजमिवोच्छ्रितम् ॥ १८
 सर्वतुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 सक्तचक्षुरमिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
 पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदामिरुतेषु च ।

बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
 जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वतुक्कुसुमोज्ज्वलम् ।
 गन्धमुद्राममुद्रामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
 ह्रियमाणश्चमः पित्रा संप्रहृष्टतनूहः ।
 पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवाधुना ॥ २२
 स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 विलोडयामास तदा पुष्पहेतोररिदमः ॥ २३
 विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाकुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
 सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलघ्नैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चित्तं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २५
 अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।

. 3. 11092
 . 3. 146. 23
 . 3. 146. 28

महाबलः; D₁. १ भीमसेनः पराक्रमी.

14 B₄ om. 14. — °) Ś₁ K₁. १ 'सुखं' (for 'सुखो').
 — °) Ś₁ K₁. १ T₂ G₂-४ च (for [अ]पि).

15 After 15, K₄ B D (except D₈) ins. :

695* ददधुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ।

न रणानिर्न च वैकुण्ठं न भयं न च संभ्रमः ।

कदाचिज्जुषते पार्थमारमजं मातरिश्वनः ।

[(L. 3) K₄ B₁ (m as above). 4 D₁-३ यदुनं (for जुषते).]

16 G₄ om. 16^{ab}. — °) Ś₁ सुः; Dn D₁ T₂ G₂ म
 (for स्म). — °) K₁ T₁ 'यल' (for 'भय'). — °)
 K₄. 4 De D₁-३. १ अम्य (D₈ 'भ्या') गमद् (for 'पतद्'). T₁
 तस्मिन्मैलेपतद्वली. — After 16, Ś₁ K₁. १ ins. an addl.
 colophon.

17 Before 17, Ś₁ K₁. १ ins. वैशं. — °) Ś₁ K
 D₁-३. १ कीर्ण (for 'गुह्य'). S लनागुह्यमनृणच्छन्नं (T₁ om.
 नृणच्छन्नं with 17^b). — °) S (T₁ om.) हंम् (for 'च्छन्न').
 — °) Ś₁ K D₁-३. १ 'निहा' (for 'हर').

18 G₄ om. 18^{ab}. — °) T₁ G₁. १ 'संपन्नं'.

19 °) K₄ B₁. १. 4 Dn₂. n₂ D₈ सर्वत्र (for सर्वत्रैः). T₂
 G₂. १ रमणीयं च (for 'रमणीयेषु'). — °) B₂ रक्तचक्षुरः; G₁
 स गृहीतुम् (for 'सक्त'). K₄ B D₂ Dn D₁. १. ४. ६ G₁
 अभिप्रायान्; K₄ 'प्रायो'; De₁ T₂ (before corr.). G₂. १ M
 'प्रायात्' (for 'प्रायं'). — °) K₄ कमलानि (for 'हृदयेन').
 T₂ G₂. १ [आ]शु (for [अ]नु).

20 °) N 'दाचरितेषु' (for 'दाभिरुतेषु'). — °) D₁. १
 दधत् (for दध्).

21 °) B D (except D₁-३. १) आजिघ्रमन् (for जिघ्र-
 माणो). — °) B D (except D₁-३) T₂ (after corr.) G₂
 उद्ध (B₄ 'द्व' नम् (for उद्दामम्). — After 21, B De Dn
 D₄. १ ins. :

696* वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।

[De 'द्रुमसु' (for 'कुसुम').]

22 B₄ om. 22^{ab}. G₄ om. 22^a-23^b B₁. १. 4 Dn
 D₄. १ transp. 22^{ab} and 22^{cd}.

23 G₄ om. 23^{ab} (cf. v. 1. 23). — °) Ś₁ 'गंधर्वप्रभं';
 K₁. १ 'गंधर्वपुरं'; K₄ B₁ T₁ G₁ 'सुर' (B₁ [अ]सुर) गंधर्वः;
 De 'रक्षोगंधर्वः' (for 'गन्धर्वसुर'). — °) Ś₁ K De D₈
 'महर्षि' (for 'महर्षि'). — °) K₄ विलोड' (as in text);
 T₂ G₂-4 M विलोड'; the rest विलोक'. D₁-३ गिरिं
 (for तदा).

24 °) B₁. १ 'च्छद्रे'; Dn₁. n₂ 'च्छव' (for 'च्छेव').
 Ś₁ K D₁-३. १ 'रुचिरैर्'; G₂ 'रहितैर्' (for 'रचितैर्'). — °)
 K₄ B D (except D₁-३. १) 'लिप्त इव' (for 'लिप्तमिव').
 — °) B₂ Dn₁ बलिभिरः; D₂ विषमैर् (for विमलैर्). — °)
 Ś₁ K₁. १ B₄ De₂ D₁ 'राजिनैः'.

25 °) S 'मर्कः' (for 'लघ्नैः'). — °) B₁-३ विरचितं;
 M₂ उप' (for इव चितं). — °) K₁ व्युनं; K₄ D₁. १ व्युनः;
 T₁ G₁ धूतैः (for व्युतैः). K₄. १ D₁ प्रश्रव' (for प्रस्रव').

26 °) B D (except D₁-३. १) T₂ G₂ 'दरी' (for
 'नदी'). Ś₁ B₁ कुञ्जः; De 'दुर्गाः'; G₁ 'कुलं' (for 'कुञ्ज').
 — °) Ś₁ damaged, K₁. १ [अ]निमनोहरः; K₄ 'प्रश्रवणोदरः';
 K₄ B₂-4 Dn D₂. १. ४. ६ G₁. १. १ 'निर्झरोदकः'; De 'निर्झरोदकः'.

C. 5. 1109a
B. 3. 146. 24
K. 5. 146. 26

अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ २६
दिग्धारणविषाणाग्रैर्वृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
सशष्पकवलैः स्वस्यैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याङ्गैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
चालयन्नरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
प्रियपाश्वर्षोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२

(for -निम्नोत्तर-). K₅ कुंजरं; B₅ -मंदिनं (for -कन्दरम्).
— °) Śi साप्सरो- (for अप्सरो-). K₁ ३ G₁ सा (G₁ अ-
प्सरोनूपुरारवैः; M नूपुररव- — °) B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ °वर-;
B₅ मित्र; Dc हव (for 'बहु-'). K₁ ३ °कंदरं (for -वर्हिणम्).

27 °) D₁ ३ T₁ ३ (before corr.) G₁ ३ ४ M 'वि-
षाणाग्र-'. — °) K₅ G₅ अक्षोभ्यं; G₄ °भ्यां (for 'भ्यैर्').
— °) K₅ ४ B₁ (m as in text). ३ Dc D₅ G₅ ४ M वि'
(for निः').

28 °) Śi K₁ ३ भयप्राङ्गैश्च; B Dn D₄-६ T₂ (after
corr.) G₅ अयानभिज्ञैर्.

29 °) Śi K₅ D₁ ३ ४ उरु; M चैव (for उरु). B
Dn D₄ ६ चालयानः स्व (B च) वेगेन. — G₅ om. 29°^d.
— °) B Dn D₄ ६ हृष्टात्मा; T₁ सहसा (for कौन्तेयः).

30 °) B Dn D₄ ६ °वर्णाभः (for 'तालाभः').

32 °) K₁ व्यावृत्तैर्वा; K₅ D₁-३ ४ M₁ °साधैः; K₄
°साधैः; T₁ साध; T₂ G₅-४ °सान्यः; M₅ °ज्ञार्थः (for व्या-
वृत्ताभिरु). K₁ ३ ४ D₅ ३ °विलोकितैः; D₁ ३ °विलोचनैः
(for विचेष्टितैः). Śi व्यावृत्तावलोचितैः; K₅ °साधवलोचितैः.
— °) Śi गंधर्वयक्ष (by transp.), K₁ ३ गंधमादनं; D₅
यक्षराक्षस'. — °) M अवैक्षितः (for निरी'). — After 32,
K₄ ins.:

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापणजिरे ।

33 °) B D (except D₁-३ ४) T₂ (after corr.) G₅
विक्रीडन्; T₁ विकरन्; T₃ (before corr.) G₅ ४ विक्रीणन्;
G₁ विकिरन् (for विक्रीणन्).

नवावतारं रूपस्य विक्रीणभिर्व पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
संस्मरन्विधान्क्लेशान्दुर्योधनकुतान्बहून् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
खेहाभ्रवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३६
कथं नु कुसुमावाप्तिः स्वाच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
कम्पयन्मेदिनीं पद्मां निर्घातं हव पर्वसु ।
श्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ३८
सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

35 °) D₁ ३ ४ तदा मार्थो (for गते स्वर्गम्). — °) D₁ ३ मयि स्वप्नापराधयति; T₁ G₁ ३ M मयि स्विह विलंबति;
T₂ G₅ ४ मयि स्वध विलंबति. — °) Śi K₅ कथंकारं; K₁
कथं स्वार्थं; B₁ G₅ कथं चार्थं; B₂ ३ Dc कथं वार्थं; D₄ कथं
स्वार्थोः; T₁ कथं कार्यं. — °) Śi K₁ ३ भवि' (for करि').
D₁ ३ नराधिपः (for युधि').

36 Śi K₅ om. (hapl.) 36. — °) T₂ G₅ ४ सोयं
(for खेहान्). T₁ नरेश्वरो (for नरवरो). — °) K₁ B
Dn D₄ ६ बलस्य (for वनस्य). T G विश्वासाद्वनस्य च.
— °) K₄ D₁-३ नियोक्षयति; B₅ न स्वक्षयति (for न मो').
B (except G₅) नराधिपः (for युधि').

37 °) K₁ B₁ ४ च; K₄ Dn D₁-३ ४ G₄ नु (for नु).
— °) D₁ ३ T₂ (after corr.) G₅ वेगतः. Dns. ns पपात
रुचिराननः ! — After 37, B D (except D₁-३) read
(in anticipation) 3. 150. 24, repeating the stanza in
its proper place.

38 °) B₅ मृगयूथानि; B₄ सर्वभूतानि (for गज').

39 G₅ om. 39°^b. — °) Śi B₅ ३ Dc D₁ °मृगान्;
K₁ ३ Dn D₄ °मृगाः (for 'गगान्'). — °) B₁-३ Dn D₄ ६
T₁ G₅ मर्दयानो. D₅ वृकोदरः (for महा'). — After
39°^b, K₅ repeats 33°-36° and 37°-39°^b, together with
the stanza सज्जमानमनो' (3. 150. 24), mentioned in
v.l. 37 above. — G₁ reads 41°^b before 39°^d. — °) T₁
G₅ ४ पात' (for पोथ'). Dn D₄-६ तरसा बली; T₂
G₅ ४ च महाबली (for चोरसा बली).

उन्मूलयन्महाबुध्नापोथयंश्चोरसा बली ॥ ३९
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुह्युषि द्विपः ।
 विन्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
 तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
 प्रत्नानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ४१
 अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।

सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
 तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
 महागज इवास्त्रावी प्रभञ्जन्विधान्मुमान् ॥ ४३
 उत्पात्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिना वरः ॥ ४४
 ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
 रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

C. 3. 11198
 B. 3. 146. 04
 K. 3. 146. 00

40 * Śi विमर्दं; D₁. s स नर्दं; S जला (M₂ जिता) बलंबो (for विनर्दमानो). — After 40, S ins.:

698* श्वनदत्सुमहानात्रं भीमसेनो महाबलः ।

41 * B D (except D₁-s. s) S तेन (for तस्य). G₂ नादेन (for शब्देन). B D (except D₁-s. s) महता (for घोरेण). — ^b Śi चाभिभो; K₁. s. d D₃ s चाभिभो. B Dc Dn D₄. s S भीमस्य प्रतिबोधिनाः. — After 41^{ab}, B Dc Dn D₄. s S ins.:

699* गुहाः संतत्यजुर्ग्याग्रा निल्ल्युधिलवामिनः ।

[B Dns. ns D₄. s T₁ गुहाः. B Dc Dn D₄. s वनं (for विलं).]

— ^{cd} B D (except D₁-s. s) S समुपेतुः खगास्त्रा मृगयूथानि दुद्रुवुः. — After 41, B Dc Dn D₄. s S (G₄ om. lines 1. 7. 8) ins.:

700* ऋक्षाश्चोभसृष्टुक्षान्तत्यजुर्हरेयो गुहाम् ।

श्वजम्भन्त महासिंहा महिषाश्चालोकयन् ।

तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।

नद्धं संपरित्यज्य जग्मुर्न्यग्महावनम् ।

वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः । [5]

स्याग्रगोमायुर्मंघाश्च प्रणतुर्गवयैः सह ।

रथास्त्रसाह्वरायूहा हंयकारणवपुः ।

शुकाः पुस्कोकिलाः क्रौञ्चा विमंज्ञा भेजेरि विद्राः ।

तथाम्ये दयिता नागा महिषाश्च महाबलाः ।

[(L. 1) T G (G₄ om.) M₁ निपेतुः; M₂ पेतुश्च (for तत्यजुर्). T G₂. s M युक्ताः (for गुहान्). — After line 1, T₂ G₂ repeat 698^b. — (L. 2) S वनेचराः (M₁ अलोकयन्) (for [अ]लोकयन्). — (L. 4) T₁ G₁ M महदं (for महावनम्). — (L. 5) B₂. s Dc T G₂. s 'सिंहाश्च (for 'संघाश्च). — M₁ om. (hapl.) the posterior half of line 5 and the prior half of line 6. T G₁-s महिषाश्च. T G₁-s M₂ व्यलोकयन् (for वनेचराः). — (L. 6) T₁ G₁ M₂ तथा; T₂ G₂. s तदा (for व्याघ्र-). B₁ S (except G₄) पृतेः; Dc वृतेः (for गवयैः). — (L. 7) T₂ G₂. s रथांगाह्वय-

(for रथाह्वयाह्व-). S (except M₂; G₄ om.) -नल्ल्या (for -दायूहा). S (G₄ om.) 'कारणवैः सह (for 'वपुः). — (L. 8) S (G₄ om.) पारावताः (for पुस्को). — (L. 9) B₁ ns. s. d Dn D₄. s करेणुपतन (B₂ Dn 'शर') पीठिताः; B₂ महिषाश्च वनेचराः (for the posterior half).]

42 B Dc Dn D₄. s S (except T₁) read 42-45 after 49. T₂ G₂ om. 42^a-43^b. — ^a Dns. ns D₄. s 'बाहो (for 'बाहुर). — 42^b=33^d. — ^c Some S MSS. कदली; many N MSS. 'लंबं.

43 For sequence, cf. v. l. 12. — T₂ G₂ om 43^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a D₁. s तद् (for तम्). — ^b G₂. s पोथं (for क्षोभं). — ^c S गजो मदोक्त (G₁ क्षुरो मन्त्र द्विप) इव. — ^d Śi K D₃. s काननमुमान्; Dc D₁. s काननोत्तमं (for विविधान्मुं).

44 For sequence, cf. v. l. 12. — ^a K₁ कदलीकंदान्; K₂ (in as in text) B D (except D₂. s) T₁ G₂ 'स्तमान्; G₁ 'पंडान्; G₄ च नरुत्तंभान्. — ^b Dn₁ D₁. s. s T G 'समुच्छ्रितान्. — ^c Śi K₁. s Dc D₂ T₁ वीरः (for भीमः). — ^d S (except M₁) बलवद् (T₁ G₄ 'वान्) बली (for बलिना वरः). — After 44, S ins.:

701* महास्तमकोत्तर तरुणां पाण्डवो बली ।

— S cont. B D (except D₂) ins. after 44; K₂ after 47^{ab}:

702* विमर्दं सुमहातेजा नृसिंह इव दयितः ।

[K₂ विमृदन्; B Dc Dn D₄. s G₁ विनदन्; D₁-s विमृदन् (for विमर्दं).]

45 For sequence, cf. v. l. 12. — ^{ab} K₁ अपं; K₂ s Dc D₂. s. s अपां (for उपां). K₂ B₂ Dn D₄. s सु (for the first च). B₁-s De सुबहूनि महान्ति च (for ^b). S ततः स (T₂ G₂. s ते) श्वपमेस्तत्र सुबहूनि वृहन्ति च. — ^c K₂ B₂-s Dn D₄. s 'वानर- (for 'वारण-). K₁ 'मंघाश्च; K₂. s B Dn D₂. s. s -सिंहाश्च; D₂ -सिंहश्च; S यूथानि (for 'संघाश्च). — ^d K₂ B₂-s Dn D₄. s महिषाश्च; D₁. s

C. 8. 115. 14
B. 3. 146. 46
K. 3. 146. 50

सिंहव्याघ्राश्च संकुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्ननाजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
तलप्रहारैरन्याश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विसृष्टुः सर्वे शकुन्मूत्रं च सुसुबुः ॥ ४८
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९

पक्षिणश्च. K₄ B₂-4 Dn D₂. 4. 6 जलाशयान्; M₁ 'शयं'.
— After 45, B₂ 3 (om. line 1) T₂ G₁-3 M ins.:

703* प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।

वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः ।

[(L. 1) G₂ शीघ्रं (for क्षिप्रं). — (L. 2) B₂ 3 एवं
(for वनं), and तेषां (for श्रीमाञ्च).]

— B₂ ins. after, and B₂ before, line 2 of 703*:

703a* दध्मी च शङ्खं स्वनवस्ववैप्राणेन पाण्डवः ।

46 For sequence, cf. v.l. 42 D₁ om. 46-49:
G₁ om. 46^{ab}. — ^a) B₁. 4 D₄. 6 G₂ सिंहा (for सिंह).
— ^b) Ś₁ अभ्यद्रवन् (sic); K₁. 3 अभिद्रुताः; K₄ D₂. 3
उपाद्रवन्; B Dc Dn D₄. 6 अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्). S
(G₁ om.) भीममभ्यद्रवन्तुतं. — B Dc Dn D₄. 6 T₁ G₁. 3
M ins. after 46^{ab}. T₂ G₂, after 48:

704^b शकुन्मूत्रं च मुञ्चानां भयविभ्रान्तमानसाः ।

[T G₁-3 M शकुन्मूत्रान् (T₂ G₂ 'त्रं' विमुञ्चन्ते).]

— ^a) K₂ D₂. 3 विनर्दन्ते (for विनदन्ते). D₂ बिभीषणाः;
D₆ [S] तिभीषणं. Ś₁ विनर्दन्तोरुभीषणाः; B Dc Dn D₄. 6
G₁ व्यनदन्तीषणाश्रवान्; T G₂-4 M नर्दन्ते भैरवाश्रवान्
(epic tag).

47 For sequence, cf. v.l. 42 D₁ om. 47 (cf. v.l.
16). — ^a) T₂ G₂. 3 M तत्र (for ततो) T₂ G₂-4 M भीमः
(for क्रोधात्) T₁ तेजसा भीमसेनश्च. — After 47^{ab}, K₄
ins. 702*. — ^c) Ś₁ K₁-3 D₆ [अ]हन्; K₄ [अ]न्यं; B
Dc Dn D₄. 6 [अ]न्यान् (for [अ]हन्). Ś₁ B Dc Dn
D₂. 4. 6 T G M₂ गजान् (G₁ भीमः) (for गजं). N
(except D₂. D₁ om.) G₁ श्रीमान् (for भीमः). — ^d)
T₁. 3 (after corr.) G₁. 3 सिंहान्; M₂ सिंहः (for सिंहं).
K₂. 4 B Dc Dn D₂-6 चा (for च). Ś₁ K₂. 4 B Dc Dn
D₂-6 विभुः; K₁ [S] अभिभूः (for [अ]भिभूः). — ^e) Ś₁

तेन शब्देन चोप्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे विप्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलाद्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

K₁. 3 तालं (for तलं). — ^f) Ś₁ K₁ व्यहरत्; K₂ B₁. 3
T G व्यहनत्; K₄ D₂ न्यवधीत्; Dc व्यनदन्; D₂ [अ]न्य-
हनत् (for व्यहनत्).

48 For sequence, cf. v.l. 42. D₁ om. 48 (cf. v.l.
46). — ^a) B Dc Dn D₄-6 वध्यं (for हन्यं). — ^b)
Ś₁ K₁. 3 'व्याघ्रान्तरस्त्रिनः. — ^c) S (except G₁) सर्वे
(for भयाद्). Ś₁ K₂. 3 B (B₁ marg.) Dn D₄-6 विस-
सृष्टुः; B₁ (orig.) Dc विनिःसृताः; T₁ G₁ विसृष्टुः; T₂
G₂ [S] पि सुसुबुः; G₄ विद्रुबुः (for विमसृष्टुः). B (B₁
marg.) Dn D₄. 6 भीमं; S तूष्णं (for सर्वे). — ^d) S भीम-
सेनभयादिताः. — After 48, T₂ G₂ ins. 704^b.

49 For sequence, cf. v.l. 42. D₁ om. 49 (cf. v.l.
46). — ^{ab}) S तानपास्य तु स क्षिप्रं (T₁ 'स्य सुसंश्रान्; G₁
'स्तान्कृतः क्षिप्रं' प्रविवेश महाबलः. — T₂ G₂ om. 49^{cd}.
— ^d) Ś₁ K₁. 3 [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्).

50 G₄ om. 50. — ^a) Ś₁ K Dc D₁-3. 6 चोरेण; B
Dn D₄. 6 चैवाथ (for चोप्रेण). — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3. 6
भीममेतस्य नर्दन्तः; M₁ मृगाणां विरुतेन च. — ^c) T G₂ वनां-
तरं. B Dn D₄. 6 चापि (for सर्वे)

51 ^a) S तस्मिन्प्रथमं प्रवृत्ते तु. — ^b) Dc D₁-3 नाना-
(for मृग). Ś₁ K D₂ नानापक्षिगणान्ततः; S संक्षोभे मृगप-
क्षिणां.

52 ^{ab}) K₂ om. from तानौ up to निरीक्ष्य. K₂. 6
M₂ 'र्वभ (for 'र्वभः). — ^c) Ś₁ Dn. n₂ D₁. 3. 6
G₁ 'सरत् (for 'सरन्). Ś₁ K₁. 3 दिव्यं (for रम्यं). — ^d)
Ś₁ K D₁-3 विमलं; D₄. 6 स महत् (for सुमहत्).

53 ^a) K₂-4 Dc Dn. n₂ D₂-6 'खंडैर् (for 'वण्डैर्).
— G₄ om. 53^{cd}. — ^d) Dn तीरासीर'!

54 ^a) K₂ Dn. n₂ D₂ [S] पि; G₁ सो (for ऽथ). Dn
D₄. 6 [अ]थ (for [आ]शु). — ^b) B Dn D₄. 6 'नलिनो';

महागज इवोदामश्चिक्रीड बलवद्वली ।
 विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुच्चतारामितद्युतिः ॥ ५४
 ततोऽवगाढा वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं खनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः । ५५
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महाखनः ॥ ५७

De 'सलिलो' (for 'कमलो'). — ^a) T₁ G₂-4 विचरन् (for बलवद्). — After 51^{cd}, Śī K₁ 3 ins. an addl. colophon, followed by 'वैशं' उ'. — ^e) K₁ विक्रीड; Dn₃ D₁-3 चिक्रीड्य; T₂ G₂ 3 चिक्रीड (for विक्रीड्य). B₄ Dn₁ n₃ D₄ 3 रुचिरम्; M₃ सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्). Śī स क्रीडित्वास्मिन्सुचिरं; K₂ स क्रीडित्वा सुचिरं. — ^f) De D₁-3 M₃ महः; M₁ [अ]मर' (for [अ]मित'). T G₂ 3 पवौ जलमनुचमं. — After 51, S ins. :

705* श्रीमयन्मलिलं भीमः प्रभिज्ज इव वारणः ।

55 ^a) B₁ [S]वगाहद्; B₂ 3 वगगाहद्; Dn [S]व्यगन्तुं; D₄ 3 [S]व्यगन्तुं; T G₂ 4 जगाम; G₁ 3 वभञ्ज; M जगाले (for वगगाह). — ^e) K₂ G₁ स शंखं; T₂ G₂ 3 M शंखं च (by transp.). — After 55, B De Dn D₄ 3 ins.

706* आस्फोटयच्च बलवानभीमः मनादयद्दिशः ।

56 M₃ om. (hapl.) from भीम' (in 56^b) up to शब्देन (in 709*) — ^a) K₁ 3 B₂-4 Dn₃ D₁ 3 3 T₂ G₂-4 M₁ नर्दतीव. — After 56, Śī K D₁-3 3 ins.

707* ततः शङ्खस्वनं श्रुत्वा नर्दितं च मुहुर्मुहुः ।

बुध्नाणां भज्यमानानां शब्दं श्रुत्वा तदा गितौ ।

गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमतः सखा ।

हनुमान्नाम स कपिलिङ्गलमधुनोत्ततः ।

तस्य रोधुयमानस्य लाङ्गलं लीलया मुहुः । [5]

तेन लाङ्गलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।

ततः पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवामवन् (') ।

[(L. 1) Śī K₁ नादिनं (for नर्दितं). — (L. 4) Śī K₁ रोधुनत् (for अधुनत्). — (L. 5) Śī K₁ तस्य रोधुनतो राजन् (for the prior half). — (L. 7) Śī मशैला च (for च शैलाश्च). Śī K₁ प्रकम्पित (for 'पिक्म').]

57 G₂ M₃ om. 57 (for M₃ cf. v. l. 56). — ^b) Śī K₂ 3 D₁-3 3 'रवं महन्; K₁ 'वरं महन्; K₂ 'रवं तदा; B Dn D₄ 6 'महारवं; De 'रवं तथा (for 'रवं भृशम्). — ^e) De नार्दं; T₂ G₂ चैव (for शैल-). Śī K₁ 3 'सर्कः (for

सिंहनादभयव्रत्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।

मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ५८

तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।

प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः ॥ ५९

कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।

जृम्भमाणः सुविपुलं शकध्वजमिवोच्छ्रितम् ।

आस्फोटयत लाङ्गलमिन्द्राशनिसमखनम् ॥ ६०

तस्य लाङ्गलनिनर्दं पर्वतः स गुहामुखैः ।

S. 11140
S. 146. 71
S. 148. 76

*सुप्तैः).

59 M₃ om. 59 (cf. v. l. 56). — ^b) ५९ मुक्त वारण-पुंगवैः (Śī K₁ 3 वारणपुंगवः; D₁ 3 वानरपुंगवैः). — After 59^{ab}, N (B₂ om. line 7) ins. :

708^b आनरं भीमयेनं तु विशाय हनुमान्कपिः ।

दिवंगमं ह्योवाय मार्गं भीमस्य कारणात् ।

अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ।

आत्म एकायने मार्गे कदलीपण्डमण्डिते ।

आतुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवदध्य वै । [5]

मात्र प्राप्स्यति श्रापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।

कदलीपण्डमध्यस्थ एवं संचिन्त्य वानरः ।

[(L. 1) Śī K De न; D₁ 3 न (for तु). — (L. 2) B₂ 4 दिवंगमं; De दिवंगमं (for दिव्यगमं). — (L. 3) Śī K₁ 3 मार्गं; B₂ सीमा; De नैव (for मा वै). — In lines 4 and 7 some MSS. 'संष्ट' (for 'पण्ड'). — (L. 6) Cf. 3. 147. 10^{ef}. K₂ मोक्ष; D₂ मयः (for मार्ग). — (L. 7) B₂ Dn D₄ 6 ह्येव (for एव) — K₂ D₂ om. (hapl.) from एव (in line 7) up to 60^a]

— ^e) K₂ De D₂ T₁ G₁ 4 'व्याजृ'; B₁ 3 D₂ T₂ G₂ 3 'व्याजृ' (for व्याजृ). — ^d) Some N MSS हनुमान्. Śī K₁-3 De D₁ 3 वानरर्षभः (for नाम वानरः).

60 K₂ D₂ om. 60^a (cf. v. l. 708); M₃ om. 60^{ab} (cf. v. l. 56). — ^a) K₂ 3 De Dn₃ n₃ D₁ 3-6 'संष्ट' (for 'पण्ड'). — ^b) K₁ D₂ निद्रामथ (for निद्रावश-). — After 60^{ab}, S ins.

709 तेन शब्देन महता व्याधुष्यत महाकपिः ।

[M₃ om. तेन शब्देन (cf. v. l. 56). M₁ महता (for महता).]

— ^e) B De Dn D₄ 6 T₂ G₂ आस्फोटयच्च (B₂ 'यंश्च). — ^f) B₂ 4 'समप्रभं.

61 ^a) T₂ (after corr.) G₂ 'निनदः — ^b) K₂ T₂ G₂-4 पर्वतस्य (for पर्वतः स). K₂ सु- (for स). — G₂

C. S. 11140
B. S. 146. 71
K. S. 146. 76

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्सर्जं समन्ततः ॥ ६१

स लाङ्गलरवस्तस्य मत्तवारणनिखनम् ।

अन्तर्धाय विचित्रेषु चंचार गिरिसानुषु ॥ ६२

स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतरुहः ।

शब्दप्रभवमन्विच्छश्चचार कदलीवनम् ॥ ६३

कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलांतले ।

स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४

विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।

विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५

बाहुस्त्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।

स्कन्धभूयिष्ठकमयत्वात्तनुमध्यकर्तृतटम् ॥ ६६

किंचिच्चाभ्रप्रशीर्षेण दीर्घरोमाश्रितेन च ।

लाङ्गलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७

रक्तोष्ठे ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भुवम् ।

वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोद्भुपम् ॥ ६८

वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।

केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९

हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।

दीप्यमानं खवपुषा अचिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०

निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

om. 61^{ad}. — °) T₁ उद्गारम् (for उद्गारम्). K₄ सोनर्दम्;
D₁. ३ सौहृत्वाद्; T₁ गोर्नर्दम् (for गोर्नर्दम्). K₃ संवम्;
K₃ B Do Dn Ds. ४. ६ नर्दम्; D₈ नादम् (for नर्दम्). T₃
G₃. ३ निमिसीकृत्य गौर्नर्दं. — B Do Dn Ds. ६ M₁ ins.
after 61: T G₃-४, after 63:

710* लाङ्गलास्फोटशब्दाश्च चलितः स महागिरिः ।

विधूर्णमानशिलरः समन्तात्पर्यशीर्यत ।

[(L. 1) Do 'शब्दश्च; T₃ G₃ 'शब्दश्च (for 'शब्दाश्च).
— (L. 2) T₁ विधूर्णः सहसा तस्य; T₃ G₃. ४ 'मानः सहसा
(for the prior half). T G₃. ४ M₁ च (M₁ स) व्यशीर्यत.]

62 T₁ om. 62^{ab}. — °) Ś₁ K₁. ३. ४ B₁ Do Ds G₁
M₁ 'निः (or 'नि)स्वनः. — °) Ś₁ K Do D₁-३. ५ विशालेषु
(for विचित्रेषु). — °) S (except M₁) मसार (for चचार).
D₁ गंधमादनसानुषु. — After 62, Ś₁ K D₁. ३. ५ ins.:

711* तस्य श्रुत्वा तु निनर्दं महामेघरवस्वनम् ।

प्रतिनेदुर्गंजः सिंहा वित्रेषुश्च मृगजिजाः ।

63 °) K₄ B D (except D₁. ३) तम् (for तं). T₃
G₃. ४ भीमसेनस्तु तं श्रुत्वा (G₄ हृद्वा). — °) Do वि- (for
सं). — After 63, T G₃-४ ins. 710*.

64 °) Ś₁ K D₁. ३. ५ 'खंड' (or 'वंड') (for 'वन').
— °) Ś₁ T₃ G₃. ३ M₃ अथ पीनः; K₁. ३ अथ पीनः; K₄
मधुपीते; D₈ अथ नीले; T₁ G₄ हन्मंतं. — °) B Dn Ds. ६
ववर्श सुः; D₈ T₁ संवदन्तं (for स वदन्तं). — °) B Dn Ds. ६
तदा (for स्थितम्).

65 °) B Dn Ds. ६ 'संघातः; G₁ 'संघेव (for 'संघातः).
B₁. ४ G₃ 'संघेव; some MSS. दुष्प्रेक्षं. — °) B Dn Ds. ६
'संघात' (for 'संघातः). Do D₃ (sup. lm.) T₃ G
'चंचलः; T₁ 'चंचलं (for 'पिङ्गलम्). — B₃ D₈ T G om.
(hapl.) 65^{ad}. — °) B (B₃ om.) Dn Ds. ६ 'संघात-

(for 'संघातः). B (B₃ om.) Do Dn Ds. ६ 'निनर्दं (for
'सदृशं). — °) B (B₃ om.) Dn Ds. ६ 'संघात' (for
'संघातः). Do 'पिंगलं (for 'चञ्चलम्).

66 °) Ś₁ 'स्वस्तिषु; K₁. ३ 'संभसु- (for 'स्वस्तिक-).
Ś₁ K₃ Ds G₃ M -विन्यस्तं. — °) S 'वृत्त' (for 'हृत्स्व').

67 °) T G₃-४ om. च. — °) Ś₁ K₁. ३ ध्वजेनेव.
K₃ B Dn Ds. ६ T G₁. ३. ४ M₁ विराजता.

68 °) N M₃ ह्रस्वोष्ठं (or ह्रस्वौष्ठं) (for रक्तोष्ठं). Ś₁ K
Ds दंष्ट्र (K₃ दंत) नास्त्राक्षं. — °) K₃. ४ B₁. ३. ४ Do Dn
D₁-४. ६ M₁ रक्तवर्णः; K₃ B₃ Ds T₁ G₁. ३. ४ M₃ 'कंदं. K₃
B₃ Do D₁. ३. ४ चलद्भुवं; D₈ चलद्भुतं. — After 68^{ab}, B
D (except D₁-३. ४) ins.:

712* विद्युत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लीक्ष्णप्रशोभितम् ।

[Dn₁. n₃ De₁ शुक्लं; D₈ युक्तं (for शुक्लं).]

— °) T₃ om. 68°. T₁ G₄ वदने. K₁ D₁. ३ वदनोद्भुत-
दंष्ट्राग्रं; B Do Dn Ds. ६ अपश्यद्वदनं तस्य (Do इयामं); D₈
वदनाद्भुत्तदं. — °) Ds G₁. ३ M₃ रश्मिमंतम्.

69 °) K₄ Ds T₃ G₃ शुक्लभासैर; B Do Dn Ds. ६ T₁
शुक्लैर (Do T₁ 'कृ' दंतैर; D₁. ३ शुक्लभासैर; M₁ शुक्ल-
हासैर. — °) T G₃. ३ अयनानामिवो; G₄ सयनानामिवो.

70 °) B₁. ३ दीप्यमानं सुः; B₃. ४ Dn Ds. ६ 'मानेन
(for 'मानं स्वर'. — °) Ś₁ K₃ B Dn Ds. ६ T G₃. ४ M
स्वचिष्मन्तम्; K₁. ३. ४ Do D₁-३. ५ मूर्तिमंतम्; G₁ रश्मिमंतम्;
G₃ स्वचिष्मन्तम् (for अचिष्मन्तम्). The text reading
अचिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in
a Yadugiri Math Grantha MS. collated but not
included in the crit. app.

71 °) Ś₁ K₁ हव (K₁ 'वा' ब्रह्मैर; K₃ B Do Dn
D₄-६ अभिन्नं; K₃. ४ D₁-३ G₄ हवा (K₄ G₄ 'व' ब्रह्मं (for

तं वानरवरं वीरमतिकार्यं महाबलम् ॥ ७१
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सिंहनादं समकरोद्भोधयिष्यन्कर्षिं तदा ॥ ७२
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रैसुर्मृगपक्षिणः ।
 हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
 अवैक्षदथ सावङ्गं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
 क्षितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
 किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ७४
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
 वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ७५

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तद्विषु ।
 धर्मधातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
 न त्वं धर्मं विजानासि ब्रह्मा नोपासितास्तक्या ।
 अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
 ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
 अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
 विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
 कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।

C. 3 11163
 B. 3 148. 94
 K. 3 148. 99

अवित्रस्तं). — 71^b = 73^f. — After 71^{ab}, T G₂₋₄ M₁ ins. 713*. — °) B Dn D₄. ७ भीमात्; M धीरम् (for वीरम्). — K₄ B D (except D₄. ९) G₁ M₂ ins. after 71: T G₂₋₄ M₁, after 71^{ab}:

713* स्वर्गोपनधानमावृत्य द्विष्यन्तमिव स्थितम् ।

[S स्थितं (for स्वर्गं). D₁. ९ हनूमन्तमवस्थितं; S पादं हे- (M₁ है) मगिरेरिव (for the posterior half).]

— K₄ B D (except D₄. ९) cont.:

714* दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकस्मिन्नमहावने ।

72 G₁ om. 72^a-74^e. — °) = 1. 2. 181^b, 111. 9^d: 4. 21. 47^b: 5. 50. 12^d, etc. etc. Ś₁-K D₄. ७ महा- वीर्योपराजितः; B Dn D₄. ७ विभीर्भीमस्तप्तो बली (cf. 715*). — After 72^{ab}, Ś₁ K D₁₋₃. ९ (D₁. ९ om. line 1) ins.:

715* भीमो भीमबलस्तत्र प्रविष्टः करलीचनम् ।
 अपश्यद्धानरं सुसमेकायनगते पथि ।

— °d) Ś₁ K D₄. ९ स सिंहनादमकरोत् (for °). B Dn D₄. ७ सिंहनादं चकारोऽथ वज्राशनिसमं बली; Dc D₁. ९ कपि- प्रबोधनार्थाय सिंहनादमधकारोत्.

73 G₁ om. 73 (cf. v.l. 72). — °) Some MSS. हनुमात्. Ś₁ K D₄ तु (for च). K₁. ९ वीर्ये (for सरव). — °) Ś₁ K D₁₋₃. ९ तर्मवैशत ना; B Dn D₄. ७ दृष्ट्वा तमथ ना; Dc तर्दवैशत ना. — °) = 71^b. Ś₁ K D₄. ७ भीम- सेनं महाबलं. — After 73, T₁ G₂. ७ M ips.:

716* ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महीजसम् ।

74 G₁ om. 74^{ab} (cf. v.l. 72). — °b) B Dn D₄. ७ क्षितेन चैनमासाद्य (B₁₋₃ Dn₂ D₄. ७ आष्य हनूमानिवम- ब्रवीत्. — Before 74^{ad}, N (except Ś₁ K₁. ९) ins. हनूमानुवाच.

75 °) N₁ (except Ś₁ K₁. ९) उवाच (for समा).

76 °) B Dn D₄. ७ नरास्तु (B °स्तु- (for मनुष्या). — °) G₂ तथा (for कथं). D₄ कथं कर्मसु क्रूरेषु. — °) K₁ मनो; T₁ देव- (for देह-). D₄ चारित्र; T₁ M₂ वाग्विष- (for वाक्चित्त-). B₁ दुःस्विपु; B₂ Dc भूयिषु (for वृयिषु). K₄ देहिनो बुद्धिर्गुण्यु.

77 °) K₄ S न धर्मं त्वं वि (G₂ M₂ न) जानीषे. — °) B₁. ९. ७ Dn D₄. ७ बुधा (Dn₂ बुद्धा) (for ब्रह्मा). — °) Ś₁ K₁₋₃ B D (except D₁₋₃) वास्यात्; K₄ यन्मात्; T₂ G₂ चान्यात् (for वन्यात्). — °) Ś₁ K विनामयसि (K₄ उत्थापं) (for उत्साहं). Ś₁ K₁. ९ साहसात्; K₄ चापलात् (for यन्मृगान्).

78 °) Dn D₄. ७ किमिदं वनमागतः; G₁ वनांतं त्वमि- हागतः. — °) K₄ सर्वैर् (for आवैस्). — °) K₄ देवता- भिश्च सेविनं. — After 78, K₄ B D (except D₄. ९) S (except M₂) ins.:

717* क वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषैर्भ ।

[Dn₁ D₄ T G च (for वा). K₄ D₁. ९ [अ]थ नान (for त्वयाद्य). K₄ D₁ ९ T₁ G₁. ९ M₁ ब्रवीहि; B₁ व्रूहि; T₂ G₂. ९ त्वं ब्रूहि (for प्रब्रूहि).]

— Thereafter, B₄ reads 81^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

79 °) K₁ दृष्टः; K₂ दृष्टः; D₄ सत् (for दृष्टः). T₁ पर्वतस्तु सुदारुणः. — °) K₁ सिद्धगमं; K₄ D₁ सिद्धिगमं; Dc₂ D₄ सिद्धिगति. — After 79, B D (except D₁₋₃. ९) ins.:

718* देवलोक्त्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ।

80 °) B Dn D₄. ७ कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वीर. — °) Ś₁ K₁ वारयित्वा (for वारये त्वां). B Dn D₄. ७ वारयामि निबोध मे. — °d) Ś₁ K₁. ९ परतरं (for परं त्वया). S transp.

C. 9. 111.64
B. 9. 146. 94
K. 9. 146. 94

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।

मक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वंचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४६ ॥

१४७

वैशांपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।

नेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षणम् ॥ १

को भवान्निमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।

ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २

कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।

पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३

स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।

हन्मान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४

वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।

साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५

भीम उवाच ।

वैशसं वास्तु यद्गान्यथ त्वा पृच्छामि वानर ।

प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्यं and गन्तुम्. T₁ G₂ M आश्वसिहि (for आश्व').

— After 80, K₄ B D (except D₁-s. 8) 8 ins.:

719* स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।

[K₄ [अ]वेह; T₁ चैव; T₂ G₂-4 चेह; M₁ वै ह (for [ए]-वेह). K₄ मनुजोत्तम; B₁ जेश्वर; T₂ G पुरुषर्षभ (G₁ भरतर्षभ) (for मनु).]

81 After 81°, K₄ B D (except D₁-s. 8) ins.:

720* मा ह्या प्राप्स्यसे वधम् ।

— 8°) Ś₁ K₁. 8 D₈ G₁ यदि ग्राह्यं (by transp.). K₄ B D (except D₁-s. 8) read मक्षं for मम, converting the posterior half of 81° into prior half and completing the line by adding as posterior half इति मनुजपुंगव.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 8 T₂ G₂. 8 M₁ आरण्य. — Sub-parvan: G₁ तीर्थयात्रा, followed by लौगंधिकाहरण and गंधमादनप्रवेश. K₄ D₁ (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D₁); K₄ B₂, likewise, only कदलीखंडप्रवेश; B₁. 8. 4 Dn D₂-4. 8, only गंधमादनप्रवेश (to it, B₁. 8. 4 Dn D₄. 8 add कदलीखं [B₁. 8. 4 'खं'] ह); and Dc, only लौगंधिकाहरण (followed by कदलीखंड). — Adhy. name: K₄. 8 D₁. 8. 8 इनुमज्रीमसमागमः; B₂ Dc T₂ G₁. 8 इन्महर्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 145 (Dn₈ 146 as in text); D₁ 153; B 148 (M₁ 150). — Śloka no.: Dn 97.

147

1 °) K₄ 8 प्रोवाचामित्रकर्मः. Some N MSS. 'कर्षणः (for 'कर्षणः).

2 Before 2, B D (except D₁-s. 8) ins. भीम उ'. — °) K₄. 4 B₁. 8. 4 D (except D₁) आश्रितः (for आश्रितः). — °) B₁. 8. 4 D (except D₂. 8. 8) त्वां तु; T₁ त्वाभिः; T₂ G₂-4 साधु; M₁ चानु (for त्वानु).

3 °) K₄ Dc D₁-8 T₁ G₁ कौरवः. — °) Ś₁ K₁. 8 गर्भे तु (for गर्भेण).

4 Before 4, K₄ B₁. 8 Dc D₁-8. 8 ins. वैशं उ'. — °) K₄. 8 B D कुरुवीरस्य (Dc 'राजस्य). — °) K₄ प्रत्यगृह्यत; K₄ B Dc D₂. 8 8 (except G₄) प्रतिगृह्य तत्. — °) Ś₁ K₁ Dc Dn₈ D₁ इनुमान्.

5 Before 5, B D (except D₁-8) ins. हन्मानुवाच; T₂ G₂ वानरः; M₁ इनुमान्. — For 5°, Ś₁ reads 6° for the first time, repeating it in its proper place. — °) = 6°. K₄ प्राप्स्यसे वैशसं महत्.

6 G₁ om. (hapl.) 6-7. — °) N (except Ś₁ K₁. 8) T₂ G₂-4 त्वां (for त्वा). — °) Dc मे मार्गं (by transp.). K₄ शीघ्रमुत्तिष्ठ मानसः; B Dn D₄. 8 M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ. — °) = 5°. K₄ त्वं प्राप्स्यसि हि वैशसं; B Dn D₄. 8 M मा मत्तः प्राप्स्यसे (M 'सि) व्यथां; Dc मा त्वं प्राप्स्यसि वै व्यथां.

7 G₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) Ś₁ K₁. 8 D₂ नास्ति

हनुमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्मोत्यातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनुमानिब सागरम् ॥ ९

हनुमानुवाच ।

क एष हनुमाक्षाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०

भीम उवाच ।

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसम्बलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः क्षूरो वानरपुंगवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः पुवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

C. 3. 11182
B. 3. 147. 16
K. 3. 149. 16

शक्यं समोत्थानं (D₈ 'तुं). — ⁵) S (G₁ om.) जरया (for व्याधिना). K₁ T₂ G₂₋₄ [S]इत्यहं; K₂ ह्ययं; K₄ भृशं (for ह्यहम्).

8 ^a) K₄ स; B De Dn D₄ ६ तु; D₁₋₃ ते; T G₂₋₄ [अ]क्षौ; G₁ [अ]यं; M [अ]त्र (for [ह]ति). — ^b) K₂ तं (for ते). B₂ आहूय; B₃ प्राप्याव- (for ते व्याप्य). B₁₋₄ D (except D₂) देहं व्याप्यावतिष्ठते. — ^c) A few MSS. and Cnp ज्ञानविज्ञेयं.

9 ^a) Ś₁ निर्णीयं; K₁ ३ De D₁₋₃ ६ जानीयां; K₂ निर्णयं; K₄ विज्ञेयं; B₂₋₄ Dn D₄ ६ विद्यां च (for विज्ञेयं). — ^b) Ś₁ K₁ क्रामयित्वा; K₂ क्रामयेत्वा; D₂ क्रमयेत्वां (for क्रमेयंत्वां). K₄ अन्ते; B Dn D₄-6 G₁ ६ चैव (for चेमं). — ^c) A few MSS. हनुमान्; K₄ विशलम्.

10 ^a) All MSS. except Ś₁ T₂ G₂ M₂ स्वां (for स्वां). K₄ ३ सतां; B D (except D₁₋₃) नर- (for कुरु). — ^b) B ज्ञायते यदि (for यदि शक्यते).

11 ^a) S (except G₄) गुणैः (for गुण). — ^b) Ś₁ K₁ ३ De D₁ ३ T₂ G₂ 'गुणां'; B₄ G₄ 'समं'; T₁ 'गणां' (for 'बलां'). — K₄ om. 11^c-12^d. — ^c) De M₁ [S]भिः; D₁ ३ हि; T G च (for ऽनि). — ^d) B Dn D₄ ६ श्रीमान्; De क्षूरो (for क्षूरो). K₁₋₃ B₂ De D₁ ३ ६ (repeating the word) वानरः (for 'पुंगवः').

12 K₄ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) Ś₁ K (K₄ om.) B_{1m} De D₁₋₃ ६ 'पत्न्याः' (for 'पत्नी'). — ^b) B Dn D₄ ६ 'योजनविस्तृतः'.

13 ^a) T₂ परदमे; G₄ वरतमो (for परां). — ^b) Ś₁

K D₁₋₃ ६ च (for [अ]हं). T₁ तस्य (for तव). — After 13, S ins.:

721^a हृदं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।

14 ^a) T G₁₋₃ मार्गं मे (by transp.). — ^b) Ś₁ K₁ ३ वा मम; K₂ B₂₋₄ Dn D₄ ६ मे वा (B₂ D₄ वा) च (for वा मे) च. — G₁ om. 11^c. — ^c) K₂ मया; K₄ मा च; B₁ De D₁₋₃ मा स्वां; B₂₋₄ Dn D₄ ६ स्वां वा; T G₂₋₄ अहं; M₂ हया (for मा स्वां).

15 ^b) K₁ गर्हितं; B Dn D₄ ६ त्वितं; D_{2m} गर्जितं; G₁ M₂ पांडवं (for गर्वि). — ^c) Ś₁ [अ]वहास्य; De विहस्य; S [अ]वहा (G₄ 'ह') स्य (for [अ]वहास्य). Ś₁ [ह]मं; K₁ ३ [ह]दं; Dn₂ T₁ [ए]वं (for [ए]नं). — ^d) A few MSS. हनुमान्. G₁ M हृदम् (for वाक्यम्).

16 Before 16, B D (except D₂ ३ ६) G₁ ins. हनुमानुवाच (G₁ om. उं) — ^b) D₂ संतप्तो (for उत्थातुं). Ś₁ K De D₂ ३ ६ रुजया (for जरया). G₁ M हि द्वै (for [अ]नघ). D₁ उत्थानं तु रुजानघ. — ^c) Ś₁ K₂ ३ De स्वेनं; K₁ स्वेनं; K₄ स्वेतन्; D₂ [ए]वाद्य; T G₁ ३ क्षान्त्; G₂ वीर; G₄ राजन् (for स्वेतन्). — ^d) T G उद्यम्य (G₁ उक्षिप्य) (for उत्थार्य). — After 16, B De Dn D₄ ६ ins.:

722^a

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाच्चिन्तयन्नीमः स्वबाहुबलद्वितं ।
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमभक्तस्त्वेनं नयाम्यथेह वानरम् ।

G. 3. 11182
B. 3. 147. 16
K. 3. 149. 16

ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
सावज्ञमथ वामेन स्मयज्जग्राह पाणिना ।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १७
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्म्याभिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्म्यामपि महाबलः ॥ १८
उत्क्षिप्तधूर्त्विषुत्ताक्षः संहतश्रुकुटीमुखः ।
खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक ह ॥ १९
यत्नवानपि तु श्रीमाल्लङ्गलोद्धरणोद्धतः ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥ २०
प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कर्पिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २१

On the other hand, S (except M₃) ins. after 16:

723* एवमुक्तस्तु बलवान्भीमो भीमपराक्रमः ।

[Before the line, G₁ M₁ ins. देशं. — G₁ न (for तु).]

17 Before 17, Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃. 5 M₃ ins. वैशं; K₃ 4 D₁₋₃ cont. उवाच. — ^b) S स्वयं (for स्मयज्). D₁ 3. 5 पांडवः (for पाणिना). — ^c) Ś₁ K₁ D₃ तं न; D₂ न वा; D₃ न तु (for न च). G₁ [अ]शकश्च (for [अ]शकश्च).

18 ^a) T₁ उच्चैः क्षिप्तं; T₃ G₃ उच्चिक्षितं; G₁ M₃ क्षिप्सुः; G₃ उच्छेप्तं च; G₄ M₁ उच्चिक्षिपुः (for क्षेप). — ^b) Ś₁ K₁ 3 इंद्राशनिमिवो; T₃ G₃ M₁ इंद्रध्वजमिवो. — ^c) K₃ D₁ 3 T₁ M नोद्यतम् (for नोद्धर्तुम्).

19 ^a) D₁ उच्छिष्य भूर; G₁ M उच्छिक्षिप्सुर् (G₁ प्सुं). D₃ विवृतास्थः. — ^b) D₃ तल. — ^d) B D (except D₁₋₃ 3) तं (for ह).

20 ^a) De तन्; D₃ T₁ च (for तु). De शीघ्रं; G₁ 3 M क्षिप्रं (for श्रीमान्). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 3 लांगूलोद्धरणाय सः (D₃ च); B De G₁ जोद्यतः; D₃ जोद्यतः; T₁ G₂₋₄ जो तनः; M जोद्यतः; text as in D₃ only! — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ 3 जानुभ्यामगमद् (for कपेः पार्श्वगतो). T G₃ 4 पार्श्वे (for पार्श्व). T₁ G₄ ततो (for गतो). G₃ तस्थो; M₃ राजन् (for भीमस्). — ^d) G₃ भीमो (for तस्थो). Ś₁ K D₁₋₃ व्रीडन्नधो; B De D₃ व्रीडानताननः; T₃ G₂₋₄ दवाङ्मुखा.

21 ^a) T G₃ 4 M प्रणम्य चैनं (for प्रणिपत्य च). B₃ तु; G₁ एव (for च).

22 ^b) D₃ T₁ 3 (after corr.) G₂₋₄ वापि (for वाथ). — ^c) T G हि मया (for कामया). Ś₁ K De D₁₋₃ 3 काम्यया (D₁ को मया; D₂ 3 कामया; D₃ कृपया) पृच्छतो

सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २२
हनूमानुवाच ।
यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २३
अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २४
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २५
उपतस्थुर्महावीर्या मम चाभिन्नकर्शन ।
सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २६

ब्रूहि. — ^a) G₁ पुंगव (for रूपधृक्). Ś₁ श्रोतव्यं स्याद्यदा मयि. — After 22, N (except Ś₁) ins.:

724* न चेद्गुह्यं महायादो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।

[K₃ न (for the first चेद्). K D₁₋₃ 3 भाग (for बाहो). K B₃ De D₁₋₃ 3 स्याद् (for the second चेद्). K₁ 3 यदा मयि; K₃ 4 De D₁₋₃ 3 मया यदि. B₁₋₃ 3 सवेन्मया.] — B De D₃ D₄ 6 cont.:

725^b शिष्यवत्त्वं तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ।

23 ^a) K₃ 4 De D₁₋₃ 3 यदि ते मन् (for यत्ते मम). Ś₁ K₁ D₃ D₄ परिज्ञानं. — ^c) De D₃ तच्छृणुष्व यथाश्रद्धं (D₃ मया तथ्यं). — ^d) K₃ 4 D₁₋₃ 3 कौरव (for पाण्डव). De वदतो मे नरोत्तमः D₃ कथ्यमानं नरोत्तम.

24 ^b) K₁ 3 4 B D युना (D₃ स्मना) (for युपा). — ^d) A few MSS. हनुमान्. Ś₁ K De D₁₋₃ 3 नामतः (for वानरः).

25 ^a) B D (except D₁₋₃ 3) T₁ G₁ सर्वे (for सर्व). Ś₁ K₃ 3 D₁₋₃ 3 राजा तौ; B De D₃ D₄ 6 T₁ M₁ राजानः; T₃ G₃ 4 राजानं. — ^d) B D₃ D₄ 6 M तथा; T G₂₋₄ सर्वे; G₁ तदा (for सर्व). — After 25, B₁ ins. line 1 of 726^a.

26 ^a) De स्मानो (for वीर्या). K₃ जातः कमलपत्राक्षः. — Ś₁ K De D₁₋₃ 3 ins. after 26^a: B₁ (leaving lacuna for line 2), after 25.

726* तयोर्भात्रोर्महात्मनोः ।

तयोर्नासीयसो वीर्ये.

[(L. 1) B₁ भाग (for त्वन्तः). — (L. 2) K₃ D₁₋₃ 3 द्वयोर् (for तयोर). Ś₁ K₁ om. न.]

— ^b) Ś₁ K₁ 3 B D₃ D₄ 6 G₁ कर्षण (for कर्शन).

निकृतः स ततो आत्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ २७
 अथ दाशरथिर्वीरि रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ २८
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
 सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २९
 तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ।
 वञ्चयित्वा महाबुद्धिं मृगरूपेण राघवम् ॥ ३०

हृतदारः सह आत्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
 दृष्ट्वाञ्जलेशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ३१
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
 स हत्वा बालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ।
 स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३२
 ततो वानरकोटीभिर्यौ वयं प्रस्थिता दिशम् ।
 तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥ ३३
 ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C 3. 1120a
B. 3. 148 a
K 3. 150. a

— °) Ś1 K1. 3 D1. 3 सुग्रीवे च (for 'वेण).

27 °) D4. 6 स; T1 तु (for स). T G2. 3 तदा (for ततो). — °) N T2 G2. 4 ऋष्य* (K1 ऋषि*) (for ऋष्य*).

— °) D1-3 द्यवसच् (for न्य*). T G2-4 पुरा (for चिरम्).

28 °) N (except Ś1 K2) वसुधातलं; G1 M 'तले (for 'मिमाम्).

29 °) T G2-4 यः (for स). — °) B1 सभार्यः सह चा; D1. 3 सभार्यश्च सहा. — °) Ś1 K1-3 B2 'स्थितः; D2 'गतः (for 'श्रितः).

30 °) K2 हता वीरः; M1 हता मीता (for जनस्थानाद्). — M1 om. (hapl.) 30^b and the prior half of line 1 of 727*. — °) B D (except D1-3. 6) S (M1 om.) छले-
 नापहता for (रावणेन हता). K2 बलाद्हता (by transp.). K2
 पुरा; T1 वने; T2 G M2 वनात् (for बलात्). K2 शुभा जनक-
 नंदिनी. — After 30^{ab}, K2 B D (except D1-3. 6) S ins.:

727* राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ।

सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षमा ।

[(L. 1) M1 om. the prior half (see above).

— (L. 2) K2 G2 सुवर्णचित्ररूपेण; De सुवर्णवर्णचित्रेण. T1
 हरिणेन स राक्षसः; T2 G2-4 रक्षमा मृगरूपिणा.]

— °) K2 S नरश्रेष्ठः; B Dn D2. 6 नरव्याधः; D1 3 महा-
 बाहुः; D2 महात्मानं (for महाबुद्धिं). — °) K2 B Dc Dn

D2. 6 G1. 2. 4 मारीचेन तद्दानघ (De तु राघवं; G1. 3 तदा
 वने; G2 दुरात्मना). — After 30, K2 B D (except D2)

S ins. an addl. colophon [Adhy. name: K2 M2 हन्-
 मत्समागमः; B Dn D2. 6 G1 हन्मन्मीमसंवादः; De D2. 3

हन्मन्मीमसमागमः; D1 संघमादनप्रवेशे हन्मन्मीमसमागमः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n2 146,

Dn2 147; D1 154, T1 139, T2 G M1 149, M2 151.
 — Śloka no.: Dn1 33; Dn2. n2 34; D1 35.]

31 Before 31, K2 B D (except D2) S ins. हन्मानु-
 वाच (S om. उवाच). — °) D2 सबांधवः (for स राघवः).

Ś1 K1-3 D1-3. 6 रामोय रघुनन्दनः

32 °) Ś1 K1. 3 राघवेण; K2 T1 M1 सुग्रीवस्य (for
 राघवस्य). — °) Ś1 K2 De D2 राज्यं (for राज्ये). — °)

K1. 3 De सुग्रीवे. B Dn D2. 6 अभिरिपिकाज्ञानं (for प्रत्य*).

— °) K2 B D (except D1-3. 6) S स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः.
 — K2 om. (hapl.) 32^f-33*. — After 32, K2 B D

(except D1-3. 6) S ins

728* वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ।

33 K2 om. 33^{ab} (cf v 1 32). — After 33*, K2
 B D (except D1-3. 6) S ins

729* सहितोऽहं नरर्षभ ।

मीनां मार्गन्महाबाहो.

— °) K2 B Dc Dn D2. 6 S प्रयातो (K2 B1 De T1
 G1. 3. 4 M1 प्रस्थितो; M2 सहितो) दक्षिणां दिशं; D1. 3 यां

दिशं प्रस्थिता वयं; D2 जीववान्प्रस्थितो दिशं — °) K1. 4
 B Dn D2-6 T2 G2 M ततः (for तत्र) — °) K2 गृध्रेण

महात्मना; B D (except D1-3. 6) S गृध्रेण सुमहात्मना.
 — After 33, K2. 4 B D (except D1-3. 6) S ins.

730* संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ।

[Posterior half = 35^b]

34 T1 om. (hapl.) 34^a-35^b — After 34^{ab}, S
 (except T1) ms

731* संपातिगृध्राधिगतप्रवृत्तिः पाण्डुनन्दन ।

[T2 G2-6 'वाक्याप्यगत प्रवृत्तिः; G1 'गृध्राधिपतिप्रवृत्त्या.]

— °) K2 B D (except D2) T2 G1. 3 'विस्माम्. — °)
 K2 [अ]द्रुवं (for [आ]द्रुतः) Ś1 K1. 3 आद्रुतः सहस्राणैर्वः

De अंतरं सहस्राद्रुवं — After 34, K2. 4 B D (except
 D1-3. 6) S (except T1) ms.

732* अहं स्ववीर्यादुनीर्यं सागरं मकगलयम् ।

सुनां जनकराजस्य मीनां सुरमुनोपमाम् ।

[(L. 1) K2 M2 स्ववीर्यादहमुनीर्यं G1 M2 वरणा* (for
 मकरा*.)]

C. 3. 11208
B. 3. 148. 6
K. 3. 150. 6

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्रुतः ॥ ३४

दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।

प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५

ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।

पुनः प्रत्याहृता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ३६

35 T₁ om. 35^{ab} (cf. v.l. 34). — ^a Ś₁ K₁. ३ दृष्टा (for दृष्टा). D₁₋₃ च सा (by transp.). Ś₁ K₁. ३ मीता (for देवी). K₂. 4 B Dc Dn D₄. 6 S (T₁ om.) दृष्टवान् भरत (K₄ S [T₁ om.] पांडव) श्रेष्ठ. — ^b Ś₁ K₂ राक्षसस्य (for राव). — After 35^{ab}, K₂. 4 B D (except D₁. 2. 5; D₃ marg. sec. m.) S ins. :

733* समेस्य तामहं देवीं वैदेहीं रावणप्रियाम् ।

दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साष्टप्राकारतोरणाम् ।

[(L. 2) K₂ D₃ S (except G₂) सप्राकारं म (T₂ G₂. 4 M *राष्ट)तोरणां (for the posterior half).]

— M₂ om. 35^c-36^b. — ^c K₄ S (M₂ om.) पुनश्चापि (by transp.); B₁₋₃ Dc D₁. 2. 5 चासि पुनर्; B₄ Dn D₃. 4. 6 चास्य पुनर्. — ^d T₁ तस्य (for तत्र). — After 35, K₂ B D (except D₁. 2. 5; D₃ marg. sec. m.) S ins. :

734* महाकथं चावधार्याशु रामो राजीवलोचनः ।

अवदपूवैर्मन्यैश्च बद्धा सेतुं महोदधौ ।

बृहो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महाणवम् ।

[(L. 2) B₂₋₄ Dc Dn D₃. 4. 6 स बुद्धिपूर्वं मन्यस्य (for the prior half). — (L. 3) Cf. 33^a. K₂ T₁ G₁. 4 M₁ 'सीर्थ' (for 'तीर्ण').]

36 K₂ om. 36; K₄ S om. 36^{ab}. — ^a Dn D₄ वीर्येण (for वीरेण). — ^b B₂ Dn D₄-6 एव (for सर्व). — B D (except D₁₋₃. 5) ins. after 36^{ab}. K₄ S (M₂ om. line 1, after 734* :

735* रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ।

निशाचरेभ्यं हत्वा तु सभ्रानुसुतबान्धवम् ।

राज्येऽभिविच्य लङ्कायां राक्षसेभ्यं विभीषणम् ।

धार्मिकं भक्तिमन्वं च भक्तानुगतवत्सलम् ।

[(L. 1) T₁ [S]य (for म). — (L. 2) T G₂-4 वै (for तु). K₂ 'बल'; B₂ 'पुत्र' (for 'सुत'). T G₂-4 सभृत्वं सहबांधवं (for the posterior half). — (L. 4) K₂ दृष्ट-भक्ति; G₂ बुद्धिमंतं (for भक्ति). B₂ T G₂-4 M₁ 'वत्सलः'.] — ^c B (B₁ marg.) D (except D₁₋₃. 5) ततः (for पुनः). K₂ S प्रत्याह्वय ततः सीत्तां. — ^d K₂ S नष्टां वेद-श्रुति यथा (K₂ G₁ M 'श्रुतीमिष'). — After 36, K₂ B

ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।

यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शशुहन् ।

तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

राज्यं कारितवान्नामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

D (except D₁₋₃. 5) S ins. :

736* तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महावशाः ।

गत्वा ततोऽतिवस्वितः स्वां पुर्वं रघुनन्दनः ।

अध्यावमस्यतोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ।

[(L. 1) K₂ राज्यं प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या). Dc प्रीत्या (for पत्न्या). — (L. 2) T G₂ हि; G₁ वै; G₂. 4 M₁ [S]नि- (for स्नि). K₂ रेमे दाशरथिर्वीरो ऋयोध्यामागतस्ततः. — (L. 3) T G₂. 4 अध्यावास (for अध्यावसत्). K₂ ततः पार्थ (for ततो-ऽयोध्याम्). B₁₋₃ विभुः; G₁. 2 M गणैः (for प्रभुः). K₂ प्रजारंजनतत्परः; T G₂. 4 द्विषतां कंटको विभुः (for the posterior half).]

37 ^a K₂ B D (except D₁₋₃. 5) प्रतिष्ठितो (B₂ प्रीतः स्थितो). K₂ B₁. 2 D (except D₁₋₃. 5) राज्ये; S राजन् (for रामे). — ^b K₂ D₁₋₃. 5 वरो (for वीरो). K₂ B Dc Dn D₃. 5 S रामो (S र ज्ये) नृपत्तिसत्तमः (T₁ [S]तो रघुसत्तमः). — After 37^{ab}, K₂ B D (except D₁₋₃. 5) S ins. :

737* वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ।

— ^c K₂ B D (except D₁₋₃. 5) T G₁₋₃ M₁ [ह]वं ते; G₂ M₂ लोके (for वीर). — ^d K₂ T G₂. 5 M तिष्ठेलोकेषु; G₁ त्रिषु लोकेषु; G₂ तिष्ठति तव. K₂ शाश्वती (for शशु). — ^e Ś₁ K₁ 3 D₁₋₃ तिष्ठेयम्; B₁ जीवेहम् (for जीवेयम्). D₁ T G₂-4 इत्येव; G₁ इत्युक्तः (for इत्येवं). K₂ तावद्रामा-णान्धारयेवं. — ^f K₂ मां तथेति (for तथास्त्विति). B₂ D₁ वचो (for च सो). — After 37, K₂. 4 B D (except D₁₋₃. 5) S ins. :

738* सीताप्रसादाच्च सदा मामिदस्थमरिंदम ।

उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिताः ।

[(L. 1) S (except G₁) नदा (for सदा). — (L. 2) K₂ मे दिव्या; S दिव्या वै (for दिव्या हि). B₂ transp. दिव्या and भोगा. G₁ मया (for यथा).]

38 ^a K₂ च रतवान्; G₁ च कृतवान् (for कारितवान्). K₂ राज्यं कृत्वा महाबाहुसु; M₂ रामो राज्यं पालयित्वा. — ^b K₂ ततश्च; K₂ ततोऽसौ; T₁ स ततः; T₂ G M₁ ततः स (for ततस्तु). B₁ m. 3 Dc Dn D₁. 2. 4. 6 स्वभ(D₁ 'शु)वनं; B₂ m. 3 D₁ श्रिभवनं; B₂ स्वभवनं; M₂ स्वर्गमिती (for तु त्रिदिवं).

तदिहाप्सरसस्तातं गन्धर्वाश्च सदानव ।

तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९

अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन

ततोऽहं रुद्रवान्मार्गं त्वमं देवसेवितम् ।

धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०

दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः

यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।

प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १

मया धन्यतरो नास्ति यदायं दृष्टवानहम् ।

अनुग्रहो मे सुमहास्तुतिश्च तव दर्शनात् ॥ २

एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याय प्रियं मम ।

यत्ते तदासीत्पुत्रवतः सागरं मकरालयम् ।

G. 9. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

39 D₂ reads 39-41 after 3. 148. 3. — ^a) K₁ ३ तमिहा^a; K₄ सदेवा^a; T₁ सदिहा^a (for तदिहा^a). — ^b) T₁ G₄ तदा^a; T₂ G₂ तथा^a; G₁ ३ यथा^a (for सदा^a). — ^c) T₁ राम^a (for वीर^a). — ^d) B De D₂ M गायन्तो. K₄ वै मनोरमं; D₁ रमयन्ति च.

40 For D₂ cf. v.l. 39. — ^a) Ś₁ K₁ ३ मार्गस्तु; D₂ स मार्गो (for च मार्गो). — ^b) K₄ G₁ M पुरुषर्षभ; B₂ भरतर्षभ (for कुरु^a). — ^c) B₁ तमिमं; D₂ ३ De T₁ तवेवं (De₂ तदेवं); D₂ ३ D₂ T₁ (before corr.) G₂ तमेवं (for तवेवं). K₄ भीम दुर्गमं; S दुर्गमं नरैः (for देव^a). — After 40^{cd}, S ins.:

739^a स्वामनेन पथा याम्ने यक्षो वा राक्षसोऽपि वा ।

— De₂ om 10^{ef}. — ^a) Ś₁ स्वा; K₁-₃ D₁-₃ ३ स्वां (for [अ]पि). — ^f) M कौरव (for भारत).

41 For D₂ cf. v.l. 39. — ^b) T G₄ ३ मानवाः (for मानुषाः). — ^c) K₂ G₄ [अ]पि; K₄ (m as in text) T₁ G₁ ३ म त्वं (for [अ]मि). — ^d) D₂ वा (for हि). K₄ (m as in text, with v.l. तु for हि) न एव सरसश्च तु; B De Dn D₄ ३ T G₂ ३ ३ म अत एव सरसश्च तत् (M₁ हि तस्मरः); D₂ सरसोभ्याम् एव हि; G₁ तस्मरं वेद्यं पांडव; G₂ अनोवसरतश्च तत् (sic).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ ३ T₁ G₂-₄ आरण्य; D₄ [आ]र्ये [ऽ]रण्येय (sic). — Sub-parvan: K₄ (om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंड; De, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण

and कदलीखंड); D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); T₂ G₂, only गंधमादन (followed by सौगंधिकाहरण); and G₁, only सौगंधिकाहरण. — Adhy. name: K₂ D₁-₃ ३ हनुमन्नीम (D₂ 'नीममेन') यमागमः; B De Dn D₄ ३ G₁ हनु (MSS. 'नू' also) मन्नीममेवादः; T₂ G₂ हनु मन्नीममेवादः. — Adhy. no (figures, words or both): Dn₁ ३ 147 (as in text), Dn₂ 148, D₁ 155, S 150 (M₂ 152). — Śloka no.: Dn₁ 23, Dn₂ २२.

148

1 ^b) Ś₁ K₁ ३ महाबलः (for प्रता^a). — Ś₁ K₁ om. 1^{cd}. — ^a) K₄ B₁ प्रीतो (for प्रीत्या). — ^d) K₄ वानरं (for भ्रातरं). — ^f) A few MSS. हनुमन्तं. Ś₁ K₁ ३ महाकर्पि (for कपी^a)

2 Before 2, M₁ ms. भीमः — ^a) T₁ यथा; T₂ G₂-₄ मत्तो (for मया) De M 'तमो (for 'तरो). — ^d) Ś₁ K₁ ३ De D₂ तुष्टश्च; D₁-₃ G₁ ३ M₁ प्रीति^a (for तृप्ति^a). T G₂ ३ तथा तृप्ति^a (T₁ 'स'श्च दर्शनम्

3 ^a) K₂ B₂ ३ D₂ ३ S एकं (G₁ एतत्) (for एवं). — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂ स्वयार्थाय; K₄ स्वया कर्था; T G₂-₄ स्वयार्थेण; G₁ स्वयार्थाय (for स्वयार्थाय) D₁ ३ मम प्रियं (by transp.). D₂ मनःप्रियं K₄ स्वया यद्यप्रियं वचः; B De Dn D₄ ३ स्वयाय (B₂ यस्वया) प्रियमात्मनः — ^c) B₂ Dn₁ ३ T₂ G₁ ३ यस्वेतन्नाभीरु^a — ^d) Ś₁ K₁ ३ वरुणा^a (for मकरा^a) — ^f) Ś₁ तम् (for तद्). — After

C. 8. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 161. 4

रूपमप्रतिमं वीरं तदिच्छामि निरीक्षितम् ॥ ३
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ४
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
 कालावस्था तदा क्षण्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ५
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेश्वरः ।
 अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
 बलवर्धमप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
 तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह ।

3, D₂ reads 3. 147. 39-41.

4 K₄ G₁ M₂ om. 4^{ab}. — ^b) T₁ G₂. १ ततो (for च ते). — ^c) Ś₁ K₁ तु (for स).

5 Before 5, M₁ ins. हन्. — ^a) T₁ G₁ तदशक्यं; G₂. १ तच्च शक्यं (for न तच्छक्यं). — ^b) Ś₁ K₁. १ रूपं चाप्रतिमं भुवि; K₄ नं चैवाप्येन केनचित्; G₁ रूपमन्येन वा पुनः. — D₂ om. (hapl.) from कालः (in 5^c) up to प्रध्वंसनः (in 6^c). — ^d) B Dn D₄. १ T₁ G₂ न सा वर्तते सांप्रतं. — After 5, S ins. :

740* ततोऽद्य द्रष्टुं रूपं मम रूपं नरोत्तम ।

[G₁ M तेन तद् (for ततोऽद्य). G₁ भीम (for द्रष्टुं).]

6 D₂ om. up to प्रध्वंसनः (cf. v.l. 5). — ^a) T₁ G₂-४ न तादृशं (for नाद्य तद्). Ś₁ K₁. १ च (for मे).

7 ^b) B₂ Dn D₂ देव- (for देवाः). K₄ दिव्या मण्डप-यस्तथा; D₄ S सिद्धा (T₁ M₁ सिद्ध- देवर्षयस्तथा (T₁ 'दा'). — ^c) Ś₁ K₁-१ D₂ D₁-१. १ T₁ सर्वेनु (for समनु). — ^d) Ś₁ K₁-१ B₁ D₂ यथा भावि; D₁. १ T₂ (after corr.) G₁. १ तथा भावा; T₂ (before corr.) G₂ भावाभावा. — After 7^{cd}, S (except M₁) ins. :

741* कालं कालं समायाच नराणां नरपुंगव ।

— M₁ om. (hapl.) 7^a-9^b. — ^a) Ś₁ K₂ B₁ बलं वर्धमं; D₂ वर्धमवीर्यं; T₁. १ (before corr.) बलवत्सु; G₂ बलवत्सु (for बलवर्धमं). K₁ प्रभावश्च; K₂ प्रभावाश्च; G₁ प्रभावान्धि (for प्रभावा हि). K₄ बलं पुरुषभावश्च. — ^f) Ś₁ K₁-१ D₁-१. १ हीर्यंते च; G₁ प्रभवन्ति (for प्रहीयन्ति).

8 M₁ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) Ś₁ K₁. १ तु महद्; K₂ तव मे; B₂. १ Dn वत तद्; D₁. १ सम तद् (for तव तद्). — ^b) B₂ 'जव (for 'द्वह). K₄ द्रष्टुं शक्नोमि भारत. — ^c)

युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८

भीम उवाच ।

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।

धर्मकामार्थभावांश्च वर्ध्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ९

हनूमानुवाच ।

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।

ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।

नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

D₁-१ G₁. १ M 'वर्तेह (for 'वर्तामि).

9 M₁ om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) D₁. १ T₁ G₁. १. १ M₂ समा (for समा). — ^b) Ś₁ K₁. १ त्वाचारं; K₄ D₁-१. १ S (except G₄; M₁ om.) आचारान् (for आचारं). — ^c) D₂ T₁ G₂. १ धर्मायकामः; T₂ G₂ धर्मायभाव- (for धर्मकामार्थ). Ś₁ K₁. १ भावानां; T₂ G₂ कामांश्च (for भावांश्च). — ^d) Ś₁ K₁. १ कर्मवीर्यं (K₁ 'र्यं) भवाभवं; K₂ धर्म वीर्यभवाभवौ; K₄ तथा वीर्यभ-; B₁-१ D₄. १ T₁ G₂. १ M₂ वर्ध्मवीर्यं (B₁ वर्ध्मवीर्यं; B₂ om. कर्मवीर्यं; B₃ D₄. १ T₁ M₂ वर्ध्मवीर्य-; B₄ Dn D₂ कर्मवीर्यं (D₂ 'र्यं) भ-; D₂ धर्म वीर्यं भ-; D₁. १ कर्म वीर्यं भवाभवान्.

10 A few MSS. हनुमान्. — ^a) K₄ G₁ M युगश्रेष्ठं; G₄ युगं तत्र (for युगं तात). — ^b) Ś₁ K₁-१ D₁-१. १ नरोत्तम (for युगो').

11 ^b) Ś₁ K₁. १ D₂ D₁. १ न च क्षीर्यन्ति; K₂ B Dn D₂-१. १ क्षीर्यन्ते न च (by transp.); T₁ G₂. १ न क्षीर्यन्ति च. K₄ न च प्रक्षीर्यन्ति प्रजाः (sic). — ^c) B₁ 'युगे काले (for 'युगं नाम). — ^d) B₁ कालेन गुणितां गताः; T₂ G₂. १ कालो नु मह (G₂ गुण) तां गतः.

12 ^{ab}) Ś₁ K B₁-१ D₂ D₁-१ M₁ 'गंधर्वा (for 'गन्धर्व-). T₁ किन्नराः (for 'पन्नगाः). — ^c) K₄ काले (for तात). — ^d) T₁ नादानं; G₂. १ न दान- (for तदानं). Ś₁ K₁ B₁-१ Dn D₂ om. १. १ क्रयविक्रयः; K₂ B₄ D₂ M₁ 'विक्रयौ; D₂ क्रयविक्रमौ. K₄ D₁. १ दानाध्ययनविभ्रमाः.

13 B₄ transp. 13^a and 14^c. — ^a) Ś₁ K₁-१ D₂ 'यजुःकरवेव (K₂ 'दाः; D₂ 'दा); K₄ D₂ D₁-१ 'जग्वजुर्वे (K₄ 'मै) दाः; B Dn D₄. १ G₁ 'जग्वजुर्वेणाः (for 'यजुःकरवर्णाः). — ^b) Ś₁ K₁. १ transp. न and च. K₄ G₂ मानसी (for

न सामयजुःश्रवणाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अमिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
 न तस्मिन्नुगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
 न विग्रहः कुतस्तन्द्नी न द्वेषो नापि वैकुतम् ।
 न भयं न च संतापो न चैर्ष्या न च मत्सरः ॥ १५
 ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुद्धो नारायणस्तदा ॥ १६
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
 कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
 समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीबलम् ।

तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवामुवन् ॥ १८
 एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्मैकमनुव्रताः ॥ १९
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २०
 आत्मयोगसमायुक्ती धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

3. 11248
 3. 149. 24
 3. 151. 26

मानवी) . * D₃ क्रिया चासीत्प्राधान्यिनी. — °) T₁ G₁ . 3 M₃
 अभिधाय; T₂ G₃ . 4 'धान' (for 'ध्याय'). K₄ यच्च; M₁
 नात्र; M₃ यत्र (for तत्र). — °) Ś₁ K₁ . 4 D₁ . 3 . 4 धर्मः;
 K₃ धर्मे (for धर्मः). T₁ सत्यं च; T₂ G₂ . 3 स्वाध्याय (for
 संन्यास).

14 °) Ś₁ K₁ . 3 नैतस्मिन्; D₃ नस्मिश्च (for न तस्मिन्).
 D₁ . 3 युगसंसर्गो; T G₂ . 3 वागसंसर्गो (T₁ 'नै'). K₄ न च
 तस्मिन्नुपासर्गो. — °) D₁ . 3 वैकुतं; G₄ नाधयो (for व्याधयो).
 — B₄ transp. 13^a and 14^a. — °) Ś₁ नाभियरणं; K₁ . 3
 D₁ . 3 नाभिच (D₃ 'व')रणं (for नापि रुदितं). — °) T₂
 G₂ . 4 न च (for नापि). B De D₁ n D₄ . 6 वैकुतं (for
 पैशुनम्); cf. 15^b.

15 D₃ om. (hapl.) 15^{ab}. — °) Ś₁ K₃ De विग्रह-
 कृता (De 'नस'); K₁ हि ग्रह कृता (sic); T₁ G₄ विग्रहः
 क्रुधस; T₂ G₃ विग्रहः कृतस (for विग्रहः कुतस). K₄ न
 विग्रहः कुतः संभो. — °) K₄ नास्ति; B₃ Dn (D₃ om.)
 D₄ . 6 न च (for नापि). Ś₁ K₁ . 3 De D₃ मत्सरः; B Dn
 (D₃ om.) D₄ . 6 पैशुनं; D₁ . 3 [अ]शोभनं (for वैकुतम्);
 cf. 14^a. — °) D₃ नासूयं; T₁ G₁ न भियो (for न भयं).
 B Dn D₄ . 6 T₂ G₂ नापि (for न च). — °) K₄ नापि (for
 the second न च). Ś₁ K₁ . 3 D₃ वै कलिः; De विग्रहः
 (for मत्सरः).

16 D₃ om. 16^a-18^b. — °) Ś₁ K₃ B₁ . 3 . 4 De D₃
 D₄ . 6 M₁ तपः (for ततः). K₄ मद्यन् (for ब्रह्म). — °)
 K₄ B D (except D₁ . 3) सा (for या). B₄ T₁ पुरा (for
 परा). — °) Ś₁ K₁ . 3 De D₁ . 3 प्रभुः; B₁ तथा (for तदा).

17 D₃ om. 17 (cf. v.l. 16). — °) De₃ शुभं (for
 कृतं). — °) T G₂ . 4 संभवति (for समभवन्). — °)

D₁ . 3 T G₁ . 3 . 4 'धर्म' (for 'कर्म').

18 D₃ om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — °) Ś₁ समाश्रयाः;
 K₁ . 3 M₁ 'श्रमाः; K₄ स्वमाश्रमः; B₁ . 3 Dn D₁ . 3 . 4 . 6 'अयं
 (for 'श्रमं). Ś₁ K₁ . 3 समाचाराः. — °) Ś₁ K₁ . 3 सर्वैः;
 K₄ स्वं च (for समः). K₃ am B D (D₃ om.) T₂ (after
 corr.) G₁ . 3 'ज्ञानं (for 'ज्ञान'). Ś₁ K₁ . 3 M₁ मनीबलाः;
 K₃ am D₃ महीतलं; K₄ 'विधेयलं; B De Dn D₁ . 3 . 4 . 6
 T₂ (after corr.) G₃ च (B₁ अ; De D₁ . 3 हि) केवलं; T₁
 G₁ 'मतिर्बलं; G₂ 'मति बलं (for 'मनीबलम्). — °) T G
 सर्वैः (for समः). — °) Ś₁ K₁ . 3 D₃ T₂ G₁ . 3 वर्णैः; T₁
 सर्वैः (for वर्णा). Ś₁ K₃ 'धर्मोः; K₁ 'धर्मः; D₃ G₃ 'धर्मम्
 (for धर्मान्). Ś₁ K₁ . 3 समामुवन्; D₃ D₁ . 3 अवामुयुः;
 T₂ G₃ अवामुयात्.

19 °) Ś₁ K₁ . 3 D₃ एकवर्णः; B D₃ 'देवः; Dn D₄
 एकं (Dn₁ D₄ 'क' देवं (for एकवेदः). B Dn D₃ T₂ G₃
 'सदा' (for 'समा').

20 °) K₃ D₃ D₄ चातुराश्रमः; K₄ T G₂ . 4 M₃ चतु-
 राश्रमः. — °) T₁ 'संयोगाः; T₂ (before corr.) G₄ 'संयोगां.

21 °) K₁ . 3 D₁ . 4 T₁ G₄ M₃ 'वैर्णस्य; T₂ (before
 corr.) 'वैर्ण्यं च. T₂ (before corr.) शाश्वतं

22 °) K₁ . 3 D₁ . 3 सर्वैः; K₃ M सर्वैः; B₁ D₃ (m as
 in text) T₁ . 3 (before corr.) G₁ . 3 सत्वं (for सत्तरे).

23 °) T G₃ . 4 हीयते; G₃ ग्रस्य (for हस्य). D₃
 पादेन ऊनो धर्मश्च. — °) T G₂ . 4 वै हरिः (for चाच्युतः).

24 D₃ T₁ G₄ om. (hapl.) 24^a-25^b. — °) Ś₁
 धर्मोः (for यज्ञाः). D₃ स्वधर्मस्थाः क्रियावंतो (= 25^a).
 — °) K₃ धर्मश्च; D₄ M₁ 'धर्मो' (for धर्मो). D₃ तनो
 यज्ञः प्रवर्तते (text reading was written and erased).

C. 3. 1124b
B. 3. 149. 25
K. 3. 151. 26

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
ततोऽप्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ २७
एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।

— After 24^{ab}, Śī Kī. 2 read 28^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. — B₂ D₄. 6 om. 24^a-25^b; D₂ om. 24^{ad}. — °) T₂ G₁₋₃ 'संयुक्ताः; M₁ 'संकल्पात्. — °) Dn T₂ G₂ 'पराः (for 'दयाः).

25 B₂ D₂. 4. 6 T₁ G₄ om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). — °) Śī Kī. 2 प्रचलन्ते; K₂ T₂ G₂ 3 M प्रचरन्ति. Śī Kī-3 Dc D₁. 2. 8 न ते; K₂ T₂ G₂ ततो; G₂ तपो- (for न वै). K₂ B₁ धर्मास्; T₂ G₂ धर्मान्; G₂ धर्म (for धर्मात्). — °) D₁. 2 'धर्म' (for 'दान'). — After 25^{ab}, B₁. 2. 4 Dc repeat 21^{ab}! — °) D₂ M₂ स्वधर्मस्थाः. K₂ प्रजाः सर्वा (for क्रिया). — °) K₂ राजन्; B Dn D₂. 6 T G₂₋₄ नरास् (for जनास्).

26 °) K₂. 3 Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₂ च; B₂ हि; D₁. 2 तु (for 5पि). — °) K₂ D₂ द्विभागो न; B₂ द्विपादोनः; S (except G₁) द्विभागेन. — °) Śī Kī-3 Dc Dn₂ D₁₋₃ 3 च (for वै). S (except G₂; T₂ before corr.) विष्णुः पीतत्वमायाति.

27 Śī Kī. 2 om. 27^{ab}. — °) D₂ [अ]परे द्विजाः; T₁ परे तदा; T₂ G₂ परे तथा; G₁. 2. 4 [अ]परे तथा; M₂ [अ]परे जनाः (and तथा also) (for तथापरे). K₂ B₂ Dn₂ D₁. 2 om. 27^{ad}. — °) D₂ [अ]वेदा (for [अ]नुच). T G सत्यं चैवानृतं तथा (T₁ तदा).

28 °) K₁. 2 वर्तते; G₂ नियता; M₁ क्रियते; M₂ धीय (for नीय). — Śī Kī. 2 repeat 23^{ad} here, reading it for the first time after 24^{ab}. — °) Śī Kī. 2 (all first time) तपोधर्मः; G₂ 'प्रयुक्ता.

29 = (var.) 5. 43. 25^{ab}. — °) B₁ 'देवस्य (for 'वेदस्य). K₂ [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानात्). Śī Kī. 2 Dc

सत्यस्य चेह विभंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
सत्यात्प्रचयवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
कामाश्रोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
यैरर्चमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
तामसं युगमासाद्य कुण्णो भवति केशव ।
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
ईतयो व्याधयस्तन्द्नी दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

M₂ एकस्य वेदस्याज्ञानात्. — °) S (except T₁ M₂) स्मृताः (for कृताः). — °) Śī K₂₋₄ B D (except D₁. 2) T₂ G₂ M₂ सत्यस्य (for सत्यस्य). K₂ चैव; T₁ चैक; M₁ चापि (for चेह). D₂ (sup. lin. as in text) M₂ विज्ञानात्; M₁ [अ]विज्ञानात् (for विभंशात्). — °) K₂ B₁. 2 Dc M₂ सत्ये (for सत्ये).

30 °) = 5. 43. 26^a. K₂ B₁. 4 Dc M₂ सत्यात्; T₁ सत्यं (for सत्यात्). T G₂ 4 प्रमुच्य (for प्रचयव). — °) Dc₂ T G तथा (for तदा). Śī Kī. 2. 4 दैवेन; K₂ ते देवः; B D वै देव- (E₂ Dn D₂. 4 देव) (for देवत).

31 °) K₂ S (except T₁ G₁) तैर (for यैर). — °) K₂ G₁. 2 M यज्ञ (for स्वर्ग).

32 °) K₂ D₂ नश्यति (for क्षीयन्ति). K₁ D₄. 6 G₂ धर्मतः (for [अ]धर्मतः).

33 °) Śī Kī Dc प्रणश्यति (for प्रशा). — °) K₂ D₂. 2 G₁ M₂ धर्मो यज्ञः; G₂ यज्ञधर्म- (by transp.). T₁ M₁ तदा (for तथा).

34 K₁. 2 om. (hapl.) 34^{ab}; D₂ om. (hapl.) 34. — °) T₂ (after corr.) क्षुद्रयं (for व्याधयस्). K₂ क्षेहा; Dc Dn₂ M₂ तंद्नीर; T G₂₋₄ चैव (for तन्द्नी). — °) T₁ क्रोधा दोषा (by transp.); G₁ दोषाः क्रौर्या. K₂ दोषो क्रोधो दमास्तथा. — T₁ om. (hapl.) 34^{ad}. — °) D₂ उपप्लवा. B₂ Dn प्र- (for च). K₂. 4 D₁. 5 G₁. 2. 4 M वर्धते (for वर्तन्ते). — °) T₂ (after corr.) G₂ हृतयः (for आधयः). B Dc Dn D₁. 2 om. 4-5 T₂ G₂ क्षुद्रयं (for व्याधयस्). M₁ धर्मश्च क्षीयते क्रमात्.

35 Śī Kī. 2. 4 B₂₋₄ D₂ G₁ om. (hapl.) 35^{ad}. — °) K₂ Dc D₂ M धर्मेष्ववर्तमानेषु.

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
 धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि अष्टोत्तवारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।

पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुर्वगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २

भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तारैः ॥ ३
 तद्रूपं कदलीपण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
 गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
 ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

C. 3. 11269
B. 3. 150. 5
K. 3. 152. 6

36 ^b) T₁ भावा लोके प्रवर्तिताः. — ^c) D₁ T₁ G₁. १
 'क्षये (for 'क्षय). K₁ D₁. १ कृतो धर्मः; K₂ G₂ कृतान्ध-
 मन् (for 'कृता धर्माः). — ^d) Ś₁ K₁. १ D₁-१. १. १ प्रधा-
 नानि; T₂ G₂ प्रयाणानि (for 'प्रार्थ'). Ś₁ K₁ प्र; K₂ (both)
 वि- and प्र-; K₃ B₂. १ D₁. १ T₁ G₁. १. १ M₂ च (for 'वि-).
 M₁ प्रार्थनपूर्विकाः स्मृताः.

37 D₁ om. 37; T₁ om. 37^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁-१ De
 D₂. १ G₁ नचिराद् (for 'अचिराद्'). Ś₁ K₁-१ De D₂ प्रतिप-
 स्यते; K₂ संप्रवर्तते; D₂. १ यत्प्रवर्तते. — ^c) K₂ (hyper-
 metric) एतच्च (m छेतत्); T G चैव (G₁ चेमे) (for
 'स्वेतत्').

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. १ T₂ G₂-१ M₁
 आरण्य. — Sub-parvan: K₂ B₁. १. १ D₁ D₂ १ (all
 om. sub-parvan name) mention only कदलीपण्ड (K₂
 'खंडप्रवेश); B₂, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed
 by कदलीपण्ड); De, only पुष्पाभिरुण and कदलीपण्ड; D₁,
 only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); and
 G₁, only सौगंधिकाहरण. — Adhy. name: K₂ हनुमन्नीम-
 सेनसमागमे युगसंख्या; De D₁-१ हनुमन्नीमसमागमे; D₂
 D₄. १ हनुमन्दर्शनं; D₅ युगसंख्यानं; G₁ हनुमन्नीमसंवादे युग-
 संख्याकथनं; M₁ युगधर्मकथनं. — Adhy. no. (figures,

words or both): D₁ n₂ 148 (as in text); D₂
 149; D₁ 156, T₁ 150, T₂ G M 151 (M₂ 153).
 — Śloka no.: D₁ D₁ 10.

149

3 ^b) M सुमहत् (M₂ 'हा) कपिः — After 3^{ab}, S
 ins. (a variant of 2^{cd}):

712^b तद्रूपं यत्पुग तस्य बभूवोदधिलङ्घने ।
 — ^c) Ś₁ च धीम्य (for ततोऽतीव). K₁. १ स देहस्तस्य
 धीरस्य; K₂ स्वे देहं वर्धत्यायाम्. — ^d) K₂ D₁-१ [अ]वर्धना-
 याम्; K₃ हनुमान्पवनपमजः; M वृद्ध आयाम्.

4 ^a) Ś₁ K₁. १ D₁-१ तदीयं; K₂ B₁-१ D₁ D₂. १ M
 सद्रूपं; B₂ De सद्रूपं (for तद्रूपं). Many N MSS. 'खंडं
 (for 'पण्ड). — ^c) Ś₁ K₁. १ विरं चोच्छ्रायम्; B₁ (m as
 in text) शिखरोच्छ्रायम्; D₂ n₂ D₁. १ गिरिश्रो; T₂ G₂-१
 गिरिश्रोच्छ्रायम्. M₁ om. च. K₂. १ B D आक्रम्य; G₁
 आमाय; M₁ आवृत्त्य (for आगम्य). — ^d) B₂ D₁ D₂. १
 च (for स). K₂ तस्थौ गिरिरिवापरः.

5 ^b) D₁-१. १ आस्करः (for पर्वतः). K₂ तत्रासी वा-
 नरोत्तमः. — ^d) B₂-१ D (except D₁-१. १) कुटिलाननः.

6 ^a) K₂. १ D₁-१ विविस्मये; K₃ 'स्मियेत; B D₁ 8

C 3. 11270
B. 3. 150. 6
K 3. 152. 6

दीर्घलाङ्गलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवमन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ६
तमर्कमिव तेजोमिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्षं संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरिदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२

(except G₁) 'मिस्मिये. K₃ Dc D₃ पार्थो (for भीमो).
— ^d) D₁₋₃ जहृषे; T G₂₋₄ जहर्षे.

8 ^c) T₂ G₂ ३ एव (for इह). — ^d) B₄ Dn D₂ ६
T₂ G₂ द्रष्टुं रूपं (by transp.).

9 ^a) Śi वर्धतश्च; K D₃ ३ वर्धते; B₂ G₄ M वर्धेयं; Dc
वर्धेयं; T₁ यदेवं; G₂ यदेवं. T₁ G₄ [अ]भूतोयं (for [अ]तो
भूयो). — ^b) D₁ यावन्मे; T₁ यन्मे तन्. K₁ T₂ G₂ ३
मनमीप्सितं; B₂ ३ D (except D₁₋₃) T₁ मनमि स्थितं.
K₄ यावदिच्छा भवेन्मम.

10 Before 10, K₃ ४ B Dc Dn D₃ (marg.). ४ ६
T₂ G₂ ins वैशंपायन उ" (T₂ G₂ om. उ"). — ^b) B
(B₁ marg.) Dn D₄ ६ "पर्वत". — ^c) Some MSS.
हनूमतो. K₄ D₅ T G₂₋₄ रूपं (for वर्षम्).

11 ^d) Some MSS हनुमन्तम् Śi K₁ ३ अवस्थितः;
K₄ M₂ उपस्थितः (for अवस्थितम्).

13 ^a) Dc नाहं (for न हि). K₄ G₁ शक्तोस्मि (for
शक्तोमि). B₁ S ते (for त्वां). D₁₋₃ द्रष्टुं त्वां न हि शक्तोमि.

14 ^a) Śi T₁ G₄ महाः; T₂ G₂ महान्; G₁ [ए]व मे
(for [ए]व मे). — ^d) Dn₂ T₂ G₂₋₄ "याद्" (for "गार्").

15 ^b) Śi K₁ ३ transp. स- and सह-. Dn D₆ सु-
(for स-). K₄ T G₁ ३ ४ "रावणां" (for "वाहनाम्"). — ^d)
B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ अंजना (for ओजसा).

न हि शक्तोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकर्मिवोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३
विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
त्वमेव शक्तस्तं लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ १५
न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्पुवर्गर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १७
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

16 ^c) Śi K D₁₋₃ ३ अपर्याप्तवैकस्य; T₁ G₂ न चै-
वैकस्य पं; T₂ G₁ ३ ४ न चैव तव पं; M तवैकस्य पर्याप्तो.
— ^d) Śi राक्षसः (for रावणः). M न चामी राक्षसाधमः.

17 Before 17, K₁ ३ B D (except D₂ ३ ४) ins.
वैशं उ". — ^a) K₃ ४ D₃ ६ स (for तु). — ^b) Some
MSS. हनुमान्. Bim. ४ Dn D₄ ६ लवगोत्तमः; T G₂ ३
भरतर्षभ; G₁ लवगेश्वरः; G₄ मनुजर्षभ.

18 Before 18, N (except K₄, D₃ marg. sec. m.)
ins. हन् (or "नु")मानुवाच. — ^d) K₄ यथासौ; M₂ न चासौ
(for ममासौ). Śi K D₃ ६ धिपः (for "धमः"). G₁ रात्रणः
सगणो युधि (= 16^d).

19 ^a) B D (except D₁₋₃ ४) G₁ M निहते तस्मिन्
(by transp.). — ^b) D₂ सयले (for रावणे). B₂ "लोक-
वारणे; T G₂₋₄ "रावणे. — ^c) K₃ ४ D₁ ३ न स्याद् (for
नश्येद्). — ^d) K₄ D₁ ३ समी" (for उपे"). Śi तदेनं
निरीक्षितं (sic); K₁ D₃ [ह]त्यत एव समीक्षितं; K₂ D₃
[अ]न एतस्मिन्; T G₂₋₄ तत एवमुपे; G₁ M₂ [ह]त्यत एतदुपे;
M₁ [ह]त्येवमेतदुपे".

20 ^a) B Dn D₄ ६ T G₂₋₄ तं हत्वा; M₁ गत्वा तु (for
हत्वा तु). Śi K Dc D₁₋₃ ३ तेन हत्वा तु (D₁ ३ सु; D₂ स)
वीरेण (Dc रामेण). — ^b) Bim. ३ ४ Dn D₁ ४ ६ T G
धमं (for धिपम्). — ^c) K₃ Dc₃ D₃ T₁ G₂ स्वपुरी; G₁

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
तद्गच्छ विपुलप्रज्ञं भ्रातुः प्रियहिते रतः
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
न हि धर्ममविज्ञाय बृहाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६

अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
विज्ञातव्यो विभागेन यत्र भुवन्त्यबुद्धयः ॥ २७
आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
बृहस्पत्युक्तोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरितैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विज्ञानताम् ।
ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिलोकयात्रा विधीयते ॥ ३१
सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

C 3. 11297
B 3. 150. 38
K 3. 152. 34

स्वां पुरीं; M₂ स्वपुरे (for स्वपुरं). — ^a) Śī K De D₁₋₃. १ लोके च (De लोकेषु) स्थापितं यदा; B Dn D₄. १ T G₂₋₄ कीर्तिश्च (Dn D₈ 'श्चर') स्थापिता नृपु.

23 ^a) Śī K₁. १ T₁ G₁. १ M कुसुमा (Śī K₄ M₂ 'मो') पचयः; G₂ कुसुमानयनं. — ^c) Śī वि; G₂ M₂ [हृ]ङ् (for हि). G₁ विज्ञानता (विशेषतः also).

24 ^a) Śī K De D₂. १. १ पुरुषर्षभ. — ^c) G₂. १ देवता हि (for दैव').

25 ^a) B Dn D₄. १ परि (for अनु). D₁₋₃ 'पालयन्' — ^c) T G स्वधर्मस्थापनं धर्म्य. — ^d) K₁. १ D₁ १ गणयस्व; K₂. १ B₄ Dn D₂. १-१ गमयस्व; T₁ [आ]गमनेत्य (for [आ] गमयस्व). Śī बुध्या विगणय स्वयम्.

26 ^a) Śī K B₂. १ D₁₋₃ १ शास्त्रम्; M धर्मान् (for धर्मम्). Śī D₁ अव' (for अवि'). — ^b) Śī बृहाननुपसेव्य वा. — ^c) N धर्मोयौ (for धर्मो वै). Śī K₂ विचिन्तुं (for वेदितुं). N शक्यौ; G₁ शक्यं.

27 ^a) Śī K₁₋₃ यश्च; S (except T₂ G₂) ह्यत्र (for यत्र) — ^c) B₁₋₃ Dn D₄. १ T₁ स विज्ञेयो; D₁. १ विख्यातव्यो; T₂ G₂ विज्ञातव्ये. De हि भागेन (for वि'). — ^d) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र). B₂ बुद्धयः (for [अ]बुद्धयः).

28 ^a) De 'प्रभवो. — ^b) B₁. १ Dn D₄. १ धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः. — De १ om. (hapl.) 28^c. — ^c) S (except T₁) वेदाद् (for वेदैर्). — ^d) B₂ M₂ यज्ञैः; T₂ G यज्ञाद् (for यज्ञैर्). Śī K₂ B₂₋₄ D₁. १ वेदाः (for देवाः).

29 ^a) Śī K D₂. १ 'विधानशंकर. — ^b) Śī सृष्यन्ति;

K₁. १ सृष्यन्ति; K₂ सृष्यन्ति; K₃ D₁₋₃ ऋष्यं (D₂ हृष्यं [sup. lin. हृष्यं]) ति (for धार्यन्ति). — ^c) K₁ 'नीरुक्तः' (sic). K₂. १ De Dn₁ D₁₋₄ 'नःप्रोक्तः'; B₂ 'नज्ञैश्च' (for 'नोक्तैश्च') — D₄ om. (hapl.) from मानवाः (in 29^d) up to धार्यते (in 30^c). — ^d) Śī K D₁₋₃ ऋष्यन्ति (K₂ सृष्यन्ति) (for धार्यन्ति).

30 D₄ om. up to धार्यते (cf. v 1. 29). — ^a) S बल्याकर'. — ^b) D₂ कृष्यथो; T G₂ १ M कृष्याथैर् (for कृष्याथो). K₂ १ B De Dn D₂. १ T₂ (after corr.) G₂ कृष्या (G₂ 'पि') मोत्रा (K₂ 'सर्गो') विपो; D₂ कृष्या योयाविपो; G₁ कृष्या चाधानियो; text as in Śī K₁ १ D₁. — ^c) Śī K₁ १ १ D₁. १ (mas in text) १ विद्याया (for वार्ता). K₂ धर्मैः; D₂ लोको; T₁ धर्म (for सर्व) — ^d) Śī K₁. १ धर्मैर्भिर; D₂ धर्मोयैर्; T₁ सर्वं धर्मैर् (for धर्मैर्भिर).

31 ^a) Śī K D₁₋₃ १ M त्रयीनि (K₂ त्रयी तु) निश्चिता बृहदः (Śī बुद्धः; M वार्ता); T G दण्डनीतिस्त्रयीवार्ता (G₂ 'नीः'). — ^b) Śī K D₁₋₃. १ विधानतः; T₁ मनोमेता; T₂ G₂₋₄ जगुमेताः (for विज्ञा). — ^c) T₁ १ (before corr.) G₂. १ M₁ प्रवृत्ताभिर (for प्रयु). — ^d) T₂ G₂ प्रवर्तते (for विधी).

32 ^a) Śī K₁ १ सर्वैः; K₂ D₂ सायै; K₃ D₂ स्यातः; D₁ १ सा च (for सा चेद्). D₁ कर्म; D₂ धर्मः (for धर्मैः). B De Dn D₄. १ कृता (B₂ कृते) (for -क्रिया). — ^b) T₁ त्रयीधर्म न ते; M₂ 'धर्मोर्न' — ^c) G₁ M विना (for ऋते). — ^d) Śī D₁ ऋन् (for हृन्)

C. 8. 11298
B. 9. 150. 33
K. 8. 152. 34

सुप्रवृत्तैस्त्रिमिहैतैर्धर्मैः स्यन्ति वै प्रजाः ॥ ३३

द्विजानाममृतं धर्मो लोकैश्चैवैकवर्णिकः ।

यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४

याजनाध्यापने चोमे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।

पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५

शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।

भैक्षहोमप्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६

क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७

बुद्धैः संमन्व्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।

33 °) K₁ हि वर्तन्त्यो; K₂ 4 Do D₁₋₃ G₁ M ह्यति-
(K₄ G₁ M₂ ह्यति; D₂ स्वति)ह्यत्यो; Dn D₄ 6 T₂ (after
corr.) G₂ 4 ह्यवतिन्त्यो. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 33^{ad}.
— °) K₄ D₁₋₃ 8 अ- (for सु-)! — °) K₂ 8 B Dn
D₄ 6 T₂ (after corr.) G₂ M धर्मं; G₁ धर्मे (for धर्मैः).
K₄ D₁₋₃ 8 सीदंति (for स्यन्ति).

34 °) Ś₁ K₁ 8 परमो (for अमृतं). D₁ तच्च (for
धर्मो). K₄ द्विजानामथ ये धर्मा; B Dn D₄ 6 T₂ G₂ द्विजा-
तीनामृतं धर्मो. — °) Ś₁ K Dc D₂ 8 8 धर्मश्च (K₂
धर्मोन्); D₁ धर्मश्च (for लोकश्च). T G °लक्षणः (G₁
°वर्णकः).

35 °) B Dc Dn D₁ 4 6 °ध्यापनं; D₂ 8 °ध्ययने; T₁
G₁ 8 °ध्यापना (for °ध्यापने). K₁ 8 चोभौ; B D (except
D₁₋₃ 8) विप्रै (for चोभौ). — °) B D (except D₁₋₃ 8)
धर्मश्चैव (B₁ 8 Dc °कः); G₂ ब्राह्मणस्य (for ब्राह्म). S
(except G₂ M₁) परि- (for प्रति). — °) K₂ B₁ 8 Dc
D₁₋₃ 8 च; K₄ तु (for व).

36 °) K₂ G₄ [अ]ति; K₂ [आ]शु; Dn D₄ 6 T G₂ M₂
च (for तु). — °) A few MSS भैक्ष्य- T₁ चापि; T₂
G₂ 4 चैव; G₁ धर्मो; M₁ एव; M₂ हीनो (for हीनास्). — °) T₁ G₁ M यथैव. Ś₁ K₂ Dn D₄ 6 गुरुवासिनाः; K₁ °वा-
सितः; K₂ B Dc D₁₋₃ 8 °वासिनः (B₂ °मेविताः).

37 °) Ś₁ K D (except D₁₋₃ 8) क्षत्रधर्मेण; B₂ 4
°धर्मोप; T₂ (before corr.) G₂ तत्र धर्मोत्र. M₁ तथैव
चात्र कौन्तेय. — °) Ś₁ K₁ 8 D₁₋₃ 8 कुरु (for तव). K₄
कर्माभिः; B धर्मोभि- (B₂ °थ); Dn D₄ 6 T₂ G₂ 4 धर्मोत्र;
T₁ धर्मोपि; G₂ धर्मो हि (for धर्मोभि-). T₂ (before corr.)
कारणं (for °रक्षणम्).

38 °) T₂ (before corr.) G₄ श्रिया (for श्रुता). — °)

सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८

निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९

तस्माद्देशे च दुर्गे च अनुमित्रबलेषु च ।

नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं बुद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०

राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।

निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।

साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२

मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

Ś₁ K₁ 1. सस्थितः; K₂ सुस्थितः; B D (except D₂ 8) G₁
आस्थितः. Ś₁ K₁ 2. चास्ति; B₂ 4 Do शास्ति; G₂ 4 शाधि.
Ś₁ K₁ 3. धर्मेण (for दण्डेन). K₄ सुस्थितस्यापि दण्डेन; T₁
सुस्थिरश्चाप्यदं.

39 K₄ om. 39^a-41^b, D₁₋₃ 8 om. 39. — °) Ś₁
K (K₄ om.) निग्रहानुग्रहे; S °हप्रग्रहे. — °) S नेता (for
राजा). — °) K₂ B D (D₁₋₃ 8 om.) भवति (for भवति).
— °) K₂ 8 B D (D₁₋₃ 8 om.) मर्यादाः स्थिताः.

40 K₄ om. 40 (cf. v.l. 39). — °) T G₂ 4 तस्माद्-
देशेपु दुर्गेपु. — °) Ś₁ K₁ 2 बुद्धिश्चैव; K₂ T₂ (before corr.)
G₂ M₁ बुद्धिः क्षयः; B₂ बुद्धि क्षयः; B₂ T₁ G₂ M₂ बुद्धि क्षयः.
Ś₁ K₂ यथा (for तथा).

41 K₄ om. 41^{ab} (cf. v.l. 39). — °) K₂ B D M₂
राज्ञामुपायाश्चाराश्च. — °) Ś₁ K₁ Dc बुद्धिमन्त्रः; K₂ B Dc Dn
D₄ 6 M₁ बुद्धिमन्त्रः; K₂ D₂ 8 T G M₂ बुद्धिमन्त्रः (T₁ °त्र).
Ś₁ K₂ B₁ 8 4 D (except D₁₋₃ 8) M₁ पराक्रमाः; T₁ °विनि-
ग्रहः; G₂ पराक्रमैः. — °) B₁ निग्रहेपु ग्रहे; B₁ M₂ 8 4 D
(except D₁₋₃ 8) T₂ G₂ निग्रहप्रग्रहौ (B₂ T₂ G₂ °हश्च);
T₁ G₂ 4 निग्रहः प्रग्रहश्च; M₂ निग्रहानुग्रहः. K₂ Dc D₁₋₃ 8
चोभौ; K₄ G₁ M चापि (for चैव). — °) K₂ B₁ 8 4 Dn
D₄ 6 T G₂ 4 वै; K₂ B₂ D₁ 8 G₁ M चेतु (for तत्). B
Dn D₄ 6 T₁ G₁ कार्यसाधकः; M °साधकः.

42 K₁ om. 42^a-43^b. — °) K₄ B D (except Dn₂
D₁₋₃ 8) कर्मणि (for कार्याणि).

43 K₁ om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — °) K₄ चारश्च;
B₂ Dn₂ D₄ चराश्च; G₁ चचार. T G₂ 4 पालिता हि (T₁
°तानि) नरर्षभ; G₂ पालिता भरतर्षभ. — °) Ś₁ K₁ 2 B₂ 4
D₄ 6 सुमन्त्रिते नये; B₁ 8 Dn D₂ °तेन या; T₁ °तेषु तैः; T₂
G M₁ °तनयैः; M₂ °सुनयैः. S (except T₁) सन्निर (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
स्त्रिगैश्च नीतिविन्यासान्मुखान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
स्त्रीषु स्त्रीबाभियुज्जीत क्रूरान्कूरेषु कर्मसु ॥ ४६
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥ ४७
बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सिद्धिः. — ⁴) Śi तद्विद्भिः; K Dc Ds S तद्विधैः (Ks तद्वि-
तैः); B Dn Ds. ६ तां द्विजैः (for तद्विदैः).

44 T₁ om. (hapl.) 41-45 — ^{ab}) D₁. २. ६ क्रिया-
मूढेन; T₂ G₂-4 त्रासयुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन). K₂ मूर्खेण;
G₁ M₁ लुब्धेन; M₂ बुद्धेन (for मूढेन). B Dn Ds. ६ बालेन
लुब्धेन (by transp.); G₁ M सूर्खेण बालेन. B₂. 4 Dn
Ds. ६ [अ]पि वा (for तथा). — ^c) K₂ B Dn D₁-4. ६ G₂
M₂ मंत्रयित. — ^d) D₁. २ वा (for च) Śi [अ]न्यदलक्षणं;
K₁. ३ [अ]स्तुः; K₂ D₁. ३ स्यादः; D₂ M₂ [आ]स्पदः; T₂ G₂
[अ]स्पदः; G₁. ३ [आ]स्मानुरक्षणं; G₂ [अ]स्पदलक्षणं; M₁
[आ]स्मा दुरक्षणः (for [उ]न्माद). K₂ (corrupt) येषां चैव
वेदलक्षणं. — After 44, K₂ ins.:

743* सर्वं दोषकृतं येषां वैरं तत्र प्रनिरुद्धितम् ।

45 T₁ om. 45 (cf. v. 1 44). — ^a) T₂ G₂-4 मंत्रयन्
(for मन्त्रयेत्). — D₂ om 45^c-46^b. D₂ om 45^{cd}.

— ^c) T₂ G₂-4 नीतिविन्यासैर.

47 D₂ om. 47. — ^b) Śi 'जवः; K₂ D₁ 'जवाः; T₁
G₁ 'जवे; T₂ (before corr.) G₁ 4 'जवी.

48 ^a) Śi सं; K₂ B₁-3 Dn D₂ ६ स्व (for सु).
— ^b) K₂ कार्यः; D₁ कार्यतः; G₂ कार्य (for कुर्यात्). Śi
K साधुसु संग्रहः; B₁. ३ Dn D₂ ६ ६ साधुःवनुग्रहः; B₂ साधु
विग्रहः; B₄ D₁. ३ साधुसु प्रग्रहः; Dc D₂ साधुत्वनिग्रहः; T₁
साधुप्रतिग्रहः; G₂ कुर्यात्परिग्रहः. — ^c) Śi K₂ D₂ चाप्रतिष्ठेयुः;
K₂ चाप्यसाधयेयुः; D₂ चाप्यनिष्ठेयुः; T₁ चापसृष्टेयुः.

49 K₁. ३ om. 49. — ^{ab}) K₂ निग्रहे संग्रहे; K₂ B₂. ३
निग्रहानुग्रही (B₂ 'हेः; B₂ 'हे); B₁ Dc D₂ T₁ G₁. ३ 4 M₁
निग्रहप्रग्रहे; M₂ निग्रहावग्रहे. T G₂-4 transp. सम्यक् and
राजा. M₁ नेता (for राजा).

निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्त्यः ।
तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
तपोधर्मदमेज्यामिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

3. 11317
3. 150 52
3. 152. 64

50 ^a) G₂. 4 एवं (for एष) K B₂ D G₁. 4 M₂ [S]भि-
हितः (D₂ विदितः) (for विहितः). — ^b) D₁. ३ धर्मो घोरो
(by transp.) Śi K₂ दुरासदः; K₁ D₂ दुराचरः; Dc D₁. ३
T G₂-4 दुरन्त्यः — After 50^{ab}, B₂ ms.:

711* साक्षा मित्राणि दानेन ब्राह्मणं कृत्रिमानि च ।

भेदेनारीन्द्रदमयेकुण्डेन साधयेत्प्रजाः ।

— ^c) K₁ G₂ M तं स्वधर्मः; D₂ स्वधर्मस्थो.

51 ^a) K₂ दमधर्मैस्त्वपेज्याभिः; T₁ त्वधर्मैस्त्वपेज्याभिः
(sic). T₂ G₂. ३ दानधर्मैस्त्वपेज्याभिः; G₁ दानधर्मैस्त्वपेज्याभिः;
G₂ M₁ दानधर्मैस्त्वपेज्याभिः (M₁ 'द्वने'); M₂ दमधर्मैस्त्वपेज्याभिः.
— ^b) T₁ विप्रो याति. G₁ M₂ तु वै (for यथा). — After 51^{ab}, S
reads 52^{ab} for the first time, repeating it in its proper
place. — ^c) K₂ दाननीथैः; T₁ दानादिभिः; G₂. 4 नाना-
द्विभ्यः. — ^d) T G₂. 4 याति (for याति). K₂ वैश्यायि;
Dc वैश्यास्तु; T G₂-4 वैश्यायि; M₂ वैश्या हि — After 51,
S ms.:

715* द्विजमुश्रुत्या श्रुत्वा लभ्यते गतिमुत्तमा ।

52 S reads 52^{ab} for the first time after 51^{ab},
repeating it here. — ^a) K₂om क्षत्रियायि; T G₂. 4 M₂
(all MSS first time) G₁. ३ (both MSS both times)
क्षत्रिया हि (for क्षत्रं याति). T G₁ (all both times)
G₂. 4 (both first time) यथा (for तथा). — ^b) D₂ भूमि-
(for भुवि). Śi K₂ रक्षणं; K₂ D₁-३ वधेन; K₂ ब्राह्मणं;
D₂ T G₂. 4 (T G₂. 4 first time) and G₁. ३ M (all both
times) वधेन (for निग्रहं). — ^c) B₁-3 Dn D₂ ६ T₂
G₂. ३ 'प्रणीतदंडा; D₂ 'प्रणीय धर्मः; D₂ 'प्रणीय दंडा. — ^d) K₂
B₂ S (except G₁) 'क्रोधः (for 'द्वेष'). K₂ Dc D₁-३. ६
विवर्जितं. — ^e) Śi K D₁-३. ६ 'व्याः क्रोधविगताः (Śi

१५०

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्भाष्यगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४

*विरताः; K1. १ 'रहिताः).

Colophon om. in B1-3 De D4. 6. — Major parvan :
Ś1 K1. १ Dn3 T G3-4 M1 आरण्य. — Sub-parvan : K4
(om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंडप्रवेशः;
B4 Dn, likewise, only गंधमादनप्रवेशः; D1, only लोमश-
तीर्थयात्रा (followed by कदलीखंड); T3 G3, only सौगं-
धिकयात्रा; and G1, only सौगंधिकाहरण. — Adhy. name :
K3 D3 ६ हनुमन्नीमममागमः; B4 हनुमद्वर्शनं; D1. ३ हनु-
मन्नीमममागमे राजधर्मकथनं; G1 हनुमन्नीमसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Dn1. ns 149 (as in
text), Dn3 150, D1 157, 8 152 (M3 154). — Śloka
no. : Dn1 52, Dn3. ns 53, D1 51.

150

1 ०) B1-3 Dn D4. ६ कामतः कृतं (for काम*). — ०)
K4 T1 परिष्वजत.

2 ०) B4 तस्याशु; G1 M भ्रात्राशु. — ०) Ś1 K1-3
D3. ६ सर्वं (Ś1 सर्वं) चास्य व्य (K3 [अ]भ्य) वर्धित. — After
2, N (except K4) ins. :

746* यत्नं चानिबल्यो मेने न मेऽस्ति सदृशः कचित् ।

[Ś1 चानिबल. B Dn D4. ६ महान् (for कचित्).]

3 ०) T1 उवाचाथ (by transp.). — ०) K4 आभंभ्यः;
S (except T1) आभाष्य (for आभाष्य). K3 D3 सौभ्रात्राद्
for सौभ्रात्राद्.

4 ०) K4 T1 समा; M3 स्वमा* (for स्वमा*). — ०)

धनदत्तालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।

देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ५

ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।

मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६

तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।

आवृत्तं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७

यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।

धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८

शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

= 1. 72. 15^d. K4 M3 स्मर्तव्याः स्मः; B1 D4. ६ *व्योसि.— For 4^{ab}, D1-3 read :

747* शीघ्रं तु कार्यसिध्यर्थं गच्छ त्वं पाण्डुनन्दन ।

स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्मृतविक्रम ।

— ०) K4 इहस्थः स्म नरस्यात्र. — ०) B3. ६ Dn D1 कर्हि*
(for कस्य*).

5 ०) Ś1 K D1-3. ६ नि* (for वि*). — ०) T1 काल
एष; T3 G एष काल (for देश*). — ०) Ś1 K3. ६ De D3. ६
यक्ष*.

6 ०) T1 चापि (for चक्षुः). — ०) B3 चापि; B4
D1. ३ T3 G3-4 M1 चापि (for चास्मि). D3 भारत (marg.
sec. m. as in text); T3 G3-4 M1 राघवः (for राघवम्).
— After 6^{ab}, B (B1 marg.) D (except D1. ३. ६; D3
marg. sec. m) ins. :

748* रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्भूयनन्दनम् ।

सीतावक्त्रविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।

[[(L. 2) B4 सीतावक्त्रप्रकाशेदु.]

— ०) T3 G कृत्वा (for गत्वा).

7 ०) K3 De D1. ३ T1 च; M3 वै (for त्वं). — ०)
K1. ३ B3 D3 सुव्रत (for भारत).

8 After 8, D3 ins. :

749* निहन्तान्धारैराङ्गान्तु तन्मे वद् च भारत ।

9 ०) K4 शिलाभिदः; T1 लीलया; M3 निलया (for
शिलया). K3 B Dn D3-4. ६ T1 M1 वापि (B1 चापि);
K4 तस्य; D1. ३ तावन् (for वा तन्). — After 9^{ab}, B1
(marg.) Dn D3. ६ ins. 750*. — ०) B3 D1. ३ तावद्
(for यावद्). K1. ३ De एतत्; B3 एष्य (for अद्य). B3

यावदध करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ११
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ १२
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनसंभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
 चमूं विगाढा शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ।
 तदाहं बृंहयिष्यामि स्वखेण खं तव ॥ १४
 विजयस्य ध्वजस्यश्च नादान्मीक्ष्यामि दारुणान् ।
 शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १५
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्बन्धमादनम् ॥ १६
 अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशर्यधैर्ययौ ॥ १७
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेष्मया ॥ १८

3 11339
 3. 152 3
 3. 153, 22

Dn D4. 6 transp. अद्य and एतन्. K1. 3 एव; D1. 3 एनं;
 D2. 5 M एतं; T1 एष (for एतन्). Ś1 यदि तावत्करोम्ये-
 तत्. — B1 (marg.) Dn D5. 6 ins. after 9^{ab}. B2-4 De
 D4. after 9:

750* बद्धु दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।

[De सुवर्ग (for दुर्योधनं), and पार्श्ववोरानयामि ते (for the
 posterior half).]

11 ^a) K4 D2 T2 G2 3 एतन् (for एव). — ^c) Ś1
 K1. 3 तह; K2 D2 (by transp.) [अस्तु ते. Ś1 K1 3 De
 T2 G2-4 गमिष्यामि; D2 महाभाग (for 'बाहो'). — ^d) B1
 D1-3 T2 G क्षमये; B2-4 Dn D4. 6 का (for क्षा). K2
 M2 स्वा (for स्वां).

12 ^b) Ś1 K B1. 3 Dn2 D1 3 S (except G1 3)
 वीर्यवान् (K4 शत्रुहन्). — ^d) Ś1 K1 3 विजेष्यामि;
 K4 B4 S हनिष्यामो (M1 'म; M2 'मि). Ś1 K1 3 B4
 De D2 रणे (for वयं). K4 रिपुं; B2 Dn D4. 6 G1 परान्
 (for रिपून्).

13 D2 om 13^a-15^c. — Before 13, D1-3 T2 G2 3
 ins. धैर्यं (D1 cont. उवाच) — ^c) Ś1 D2 यौहवाद्यापि;
 K1 'दांश्चापि; K2 4 M 'दंश्चापि; B De Dn D4. 6 T1
 'दाश्चैव. — ^d) B1-3 De Dn D4 6 transp. तव and
 प्रियम्.

14 D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^b) Dn D4. 6 पर-
 (for शरः). — D2 om. from शक्ति up to स्वखेण. — ^d)
 K1. 3 De1 करिष्यामि (for 'प्यमि). — ^e) K2. 4 D2 G2
 M तं; D1 तु; G1 जु (for [ओहं]). — ^f) K2 4 रणे तव (K4
 तदा); T1 G2 परंतप (for रथं तव). — After 14, S ins.:

751* यं श्रुत्वा भविष्यन्ति इयमवस्तेऽशरो रणे ।

15 D2 om. 15^{abc} (cf. v. l. 13). — ^a) K4 [ओहं];

B2 T2 G2 3 सन् (for च) T1 विजयस्य ध्वजाग्रस्थो. — ^b)
 B1 गवान् (for नाडान्). — ^c) B2 Dn D4. 6 ये; B2 वः;
 T2 G2 4 तु (for ते) Dn D4 6 प्राणहराः K2 शत्रूणां
 प्राणहरणान्; D1-3 शत्रुप्राणहरानघोरान् (D2 'न्योरयान्).
 — B2-4 De Dn D4. 6 ms. after 15^c D2 (which om.
 13^a-15^c) ms. after 12 (om line 1)

752¹

सुखं येन हनिष्यथ ।

एवमाभाष्य हनुमान्स्तेदा पाण्डवनन्दनम् ।

मार्गमाध्याय भीमस्य

[(L 2) B1 De 'गद्यम (for 'नन्दनम्).]

On the other hand, D1 3 ms. after 15^c

753¹

सा भूत मानसो उवरः ।

मया हि प्राणमयैस्त्रैलोक्यं विनिवेशितम् ।

शत्रुप्राणहरं योग्यं

— ^d) B2-4 D (except D1-3) तत्रैवा (for 'ह्युक्त्वा').

— After 15, Ś1 K1 3 B1-3 De Dn ins. an addl.
 colophon [Adhy. name : B1 हनुमन्नीमसंवादः; B2 3
 कवलपंड (B2 cont. हनुमन्नीमदर्शनं). — Adhy. no. :
 Dn 150]

16 Before 16, Ś1 K1 3 B D (except D1-3. 3) M2
 ms 'येन' उ. — ^a) De तस्मिन्नात (by transp.). D2
 हनुमनि (for हरि) — ^c) Ś1 K1 3 गहनं (for विपुलं).
 — ^d) K2 विचरद्; K4 व्यगाहद्; D2 विचरन् (for व्यचरद्).
 Ś1 K1 3 विपुलं वनं; K2 D1 3 गहनं वनं (for गन्धं).

17 ^b) K4 B1 D2 [अनुत्तमां (for [अप्रतिमां]). — ^c)
 T2 G2-4 अनुपश्यं; M अनुभावं (for अनुभावं).

18 Dn2 om 18^a-19^b, Ś1 om 18^a-19^b. D2
 reads 18^c-19^b in marg. see m. — ^c) N (Ś1 Dn2
 om.) विलोकं; S विलोकं. — ^d) K De D1-3. 3 'परी'

G. 8. 11340
B. 3. 152. 4
K. 3. 153. 23

कुलपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।

मत्तवारण्यूथानि पङ्कक्तिभानि भारत ।

वर्षतामिव मेघानां वृन्दीनि ददृशे तदा ॥ १९

हरिणैश्चल्लापाङ्गैर्हरिणीमहितैर्वने ।

सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०

महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।

व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ २१

कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।

याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २२

कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तपट्पदसेविताः ।

प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

(for 'वने').

19 Śi Dn s om. 19^{ab} (cf. v.l 18). — ^a) B Dn1 n2 D4. 6 G4 फुलद्रुम* (B4 फलपत्र*) ; D8 वल्लुपद्म* ; M फुलपत्र* (see below). — After 19^a, K1-s B1 De Dn1. n2 D1-s. 8 ins. :

751*

सरांसि सरितस्तथा ।

नानाकुसुमचित्राणि.

[(L 2) De फुलद्रुमविचित्राणि.]

— ^b) B2 D4 6 सरांसि सरितस्तथा (= line 1 of 754^b).

— After 19^{ab}, B2-4 ins. :

755^b फुलपद्मविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।

[Prior half = 19^a, posterior half = line 1 of 754^b.]

— On the other hand 8 ins. after 19^{ab}.

756^b नानाविहगयुष्टानि पश्यति स्म स्वमन्ततः ।

— ^d) Śi K D1-s मदक्लिन्नानि (K4 पंकलिस्तानि).

20 G4 om. 20^a-21^b. — ^a) B Dn D4. 6 M चपला* (for चञ्चला*). — ^b) Śi तडा; B D (except D1. 8. 6) वनं (for वने). — ^d) B D (except D8 8) दृष्ट्वा (for दृष्टो).

21 G4 om. 21^{ab} (cf. v.l 20). — ^b) T1 चैव सेवि-
तान् (for च निदे*). — ^c) T1 गिरः शृंगान् (for गिरि
शौर्याद्).

22 ^a) K3 De D1-s 8 M1 नतशाखाग्रैस्; K4 नत
गंधैश्च; Dn D4. 6 नंतगंधैश्च; M3 वायुनानत. — ^c) Śi K
नीज्यं; T G2-4 छाण* (for याव्य*). — ^d) Śi K1-s De
D1-s द्रुमैर्वानवि(Śi प्र)कं.

23 ^c) K2 T3 G2 मना (for वना). — ^d) S सो-

सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।

द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ २४

परिश्रुतेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।

काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ २५

मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोमिताम् ।

रचितामिव तस्याद्रैर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६

तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।

अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ २७

तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।

वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

(T1 वा) निचक्रमे (for सम*).

24 B D (except D1-s) read this stanza after
3. 116. 37, repeating it here. — ^a) K1. 8 B Dn2. n3
D8 सज्ज* (B4 सज्ज*) (for सज्ज*). — ^d) S (except T1
M1) भीमो भीमपराक्रमः (epic tag).

25 ^a) S (except T1) विनि* (for परि*). K4 हनु-
मति; T2 G2-4 [S]हनि पुनः (for Sहनि ततः). — ^b) K4
प्रवृत्त; B4 De2 प्रकीर्ण (for प्रकीर्ण). — ^c) S (except T2
G2) विपुलः (for विमलः).

26 ^a) K4 B D (except D1-s. 8) हंस* (for मत्त*).
— ^c) T1 रुचिना*; T2 G2-4 आचिना* (for रचिता*). — ^d)
Śi D8 अमलान*; K3 T G विपुल*; B1 वितन* (for विमल*).
27 ^c) T1 परमप्रीतो (for प्रीति*). — ^d) MSS. 'द्युति,

'द्युति: also.

28 ^a) K4 तां; some MSS तं (for तद्). Śi K1. 8
तु; G2 सन् (for स). — ^b) K D1-s. 8 सुमना; B4 सहसा
(for मनसा).

Colophon. — Major parvan: Śi K1 2 Dn2 T G2-4
M1 आरण्य; D8 वन (!). — Sub-parvan: K4 D2 T2 G2
(all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश
(followed by कदलीवृन्द in D2), B4 De Dn G1, like-
wise, only सौगन्धिकारण; D1. 8, only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by गंधमादनप्रवेश and कदलीवृन्द in D1, and
कदलीवृन्द in D2), and D8, only पुष्पाभिरण. — Adhy.
name: K1. 8 D2. 8 8 हनुमन्नीम (K1 नीमसेन) समागमः

१५१

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्झरे ।
 सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २
 हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३
 तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ५
 वैदूर्यवरमालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
 हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६
 आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७
 सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

C. 3. 11361
B 3. 153. 11
K. 3. 154. 11

(followed by समाप्तः); B₁ s. 4 De Dn D₄ ७ हन् (MSS
 'नु also) मद्रिजर्जनं; B₂ हनुमद्भीमसंवादः; D₁ हनुमद्भीम-
 समागमनसमाप्तिः; T₂ G₁ s. ३ यौगंधिकदर्शनं; M₂ हनुमद्रसनं
 — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 151
 (Dn₈ 152); D₁ 158, S 153 (M₂ 155). — *Sloka*
no.: Dn₁ n₂ 12, Dn₈ 13, D₁ 32, D₆ 84

151 . .

1 ^a) T₁ राजन् (for रम्यां). — ^b) D₂ अभिनंदितां;
 T₁ उपसेवि; T₂ G₃ s. 4 परिरक्षि; G₂ परिवारि (for अभि-
 रक्षि). — ^c) Some MSS. कैलाशः N (except K₄)
 क्षिम्बराभ्यासे (Śī K₁ Dn D₄ ७ 'क्षे'). — ^d) Śī K₁-s B
 D₁ शुभकाननां (Dn₈ as in text, D₆ 'नं'). — After 1,
 Śī K₁ s. D₁-s. s. ins.:

757* नीलशालद्रुमपर्यन्तां चित्रद्रुमपरिच्छदाम् ।

[K₁ s. 'ध्वज' (for 'द्रुम').]

2 ^a) Śī K₁ s. 'सदना'; B₁ Dn₈ D₁ s. G₃ 'भुवना'.
 Many MSS. 'भ्यासे'. — ^b) Cf. 3. 152 10^b. Dn₂ n₂
 D₂ 'निर्झरे'; T₁ 'निर्झरा'. — ^d) B₂ s. 4 Dn D₄ ७ T₁ G₁
 'कुलां'; B₂ D₁ T₂ G₂ s. 4 'युतां'.

3 Śī om. (hapl.) 3^a-5^b. — After 3^a, B (B₁
 marg.) D (except D₁-s. s.) ins.:

758* नानापक्षिगणाकीर्णां सूपरीर्थांमकर्यमासु ।

अनीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतस्यानुपु ।

[(L. 1) B₂ 'गुणा'; Dn D₆ 'जना' (for 'गणा')]

63

| 497

— ^c) B₂ Dn D₄ ७ विचित्र' (for पवित्र')

4 Śī om. 1 (cf. v. 1. 3) — ^a) K₄ S 'समं शीतं
 (T₁ 'समस्पर्श') — ^b) T₁ शीतं; G₁ लक्ष्म्या (for लघु).
 De सुखं; T₁ दिवं (for शुभम्) — ^c) K₂-s S (except
 T₁) विपुलं (for विमलं) — ^d) B₂ Dn D₄ ७ पिबन् (for
 शिवं). K₄ B₁-s Dn D₁ s. 4 ७ च बहु (by transp.).

5 Śī om. 5^a (cf. v. 1. 3) — ^b) K₁-s B De D₁
 D₁ s. 4 ७ दिव्य- (for पद्म). K₁ s. B Dn D₄ ७ 'योग-
 धिकावृतां' (B₄ 'योगधिकोपप्लां'); D₆ 'योगधिकयुतां'. K₄
 योगधिकवनयुतां.

6 ^a) Śī K₁-s De D₁-s ७ 'मणि'; T₁ 'वन'; G₁ 'मय'
 (for 'वर') — ^b) Śī B₁-s Dn D₄-७ T₁ G₁ M₂ 'रमे' (for
 'हरे') — ^c) B De Dn D₁ s. 4 ७ 'वोद्धूतैः' (B₂ 'वैपूतैः');
 D₆ 'वोद्धूतैः' — ^d) T₁ वमद्भिर (for सृजद्भिर)

7 ^a) N G₁ राज' (K₄ 'देव') (for यक्ष'). — ^d) K₄
 T₂ G M परिवारितां (G₁ 'नं'); B₁ s. D₁-s परमा (B₁ 'म')
 शिवं.

8 G₄ om. 8^a. — ^a) B₁-s D (except D₁-s) T₁
 दिव्यं; G₁ दिव्यं (for दिव्यां). B₂ सेवितां मुनिभिर्दिव्यं.
 — ^c) B₂ s. Dn D₁-७ चापि (for च) — ^d) D₆ तु
 (for च). T₁ वै वरुणेन हि

9 ^a) De नदि (for तां च). D₆ s. [एव दृष्टा (by
 transp.), T₁ दृष्टा च B₂ तां दृष्ट्वै च कौ'. — ^d) T₁ वै
 (for तत्). Śī K₂ s. दिव्यां संप्रेक्ष्य पक्षिणीं; K₄ T₂ G M
 दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् (G₁ सरोरुहं).

10 ^a) Śī G₁ s. ७ नां च; K₁-s T₁ M तां स्तः; K₄ (m

Ms. B. 11361
S. B. 153. 11
K. B. 154. 11

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चिन्नायुधपरिच्छदाः ॥ १०
ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
सायुधं बद्धनिर्विशमशङ्कितमरिदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुकुशुः ॥ १२
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंभृतः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

भीम उवाच ।

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।

पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३

राक्षसा ऊचुः ।

आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।

as in text) तांस्तु; B₂ ततः; B₄ ते स्म; D₂ तत् (for तत्) .
T₁ कोप' (for क्रोध') — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ दश' (for शत') .

11 °) N (except K₄ B₂) M₂ प्रतिवामितं (for परि') .

12 °) Ś₁ K₁ . ३ पुष्कराधम् (for 'रेप्सुम्') . Ś₁ K₁ . ३
उपायातम्; S त (T₁ M अ) धार्यातम् .

13 °) K₄ S कोयं वै पुरुषव्याघ्रः — °) Ś₁ इहायातसः;
S अनुप्राप्तस (for इह प्राप्तस) . — °) K₄ (m as in text)
तक्षिप्रमनुधितानां; S (except T₂ G₂) तत्कार्यं प्रष्टुमर्हथ .

15 °) Ś₁ K₁ . ३ B₁₋₃ मुनिवे (K₁ 'वे') स' . B Dn
D₄ . ६ T₂ G₂ चैव (for चासि) — °) B D (except
D₁₋₃ . ३) T₂ G₂ सायुधश्चैव ल' — °) Ś₁ B Dn D₁₋₃
G₁ . ६ अग्निः; K₄ D₂ इह; De अपि (for अग्नि) — °) K₂
महीपते; B₂ . ६ Dn D₄ . ६ महामते (for 'भुते') .

Colophon om. in Ś₁ K₁₋₃ . — Major parvan : T₂
G₂₋₄ M₁ आरण्य . — Sub-parvan : K₄ B₁ De D₂ M₁
(all om sub-parvan name) mention only गंधमादन-
प्रवेश (followed by सौगन्धिकाहरण in De) . B₂₋₄ Dn
D₄ . ६ G₁ , likewise, only सौगन्धिकाहरण; D₁ . ३, only लोम-
शतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण);
D₂ , only पुष्पाभिहरण; and finally T₂ G₂ , only गंधमा-

दन . — Adhy. name : M₁ सरोदर्शन . — Adhy. no.
(figures, words or both) : Dn 152 (Dn₂ 153) , D₁
159; S 154 (M₂ 158) . — Śloka no. : Dn D₁ 16 .

152

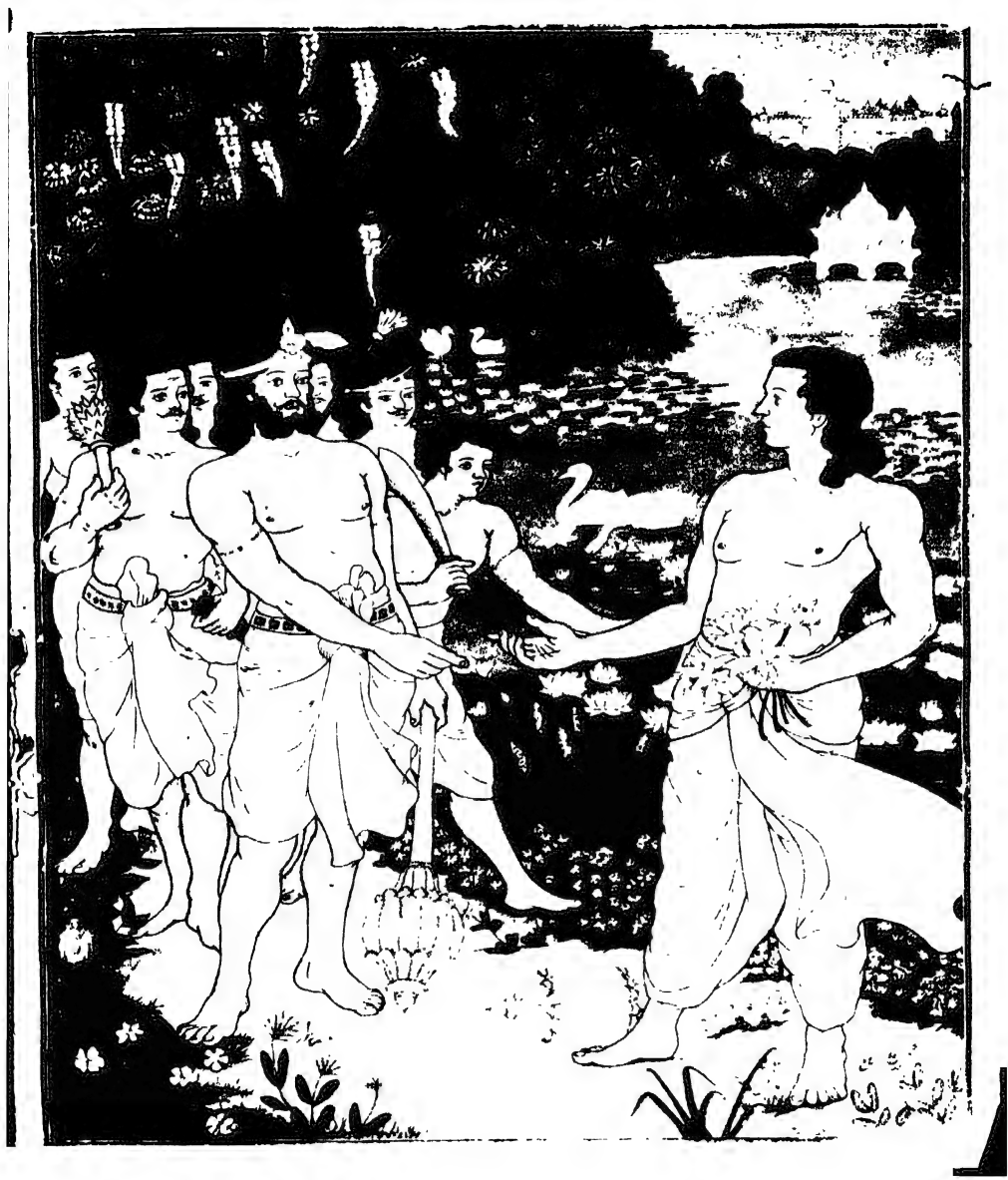
1 °) Ś₁ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ . ३) 'राजा' (for 'पुत्रा') .
— °) T₂ G प्राप्तं (for प्राप्तो) — °) K₄ T₂ G M₂ मां
(K₄ M₂ तन्) निबोधत रा' .

2 T₁ om. (° hapl.) 2-3 . — °) G₁ . ६ अनिलेनोढ-
(G₂ 'स्थ')मेतानि; G₂ अनिलोऽधमितो नीतं . — °) M₂ सा
बभूव परीप्सती .

3 T₁ om 3 (cf v l 2) . — °) T₂ G₂ . ३ समा' (for
साम') . K₄ स तस्या मानवधारायाः (sic) . — °) K₄ G₂ . ६
प्रियेस्मिन् . — °) D₂ G₂ . ६ M₂ पुष्पाहारम् (G₄ 'हेतोर') अनु-
प्राप्तं; T₂ G₂ पुष्पाधेमिह संप्राप्तं .

4 °) Ś₁ K₁ . ३ B₂ Dn D₂ . ६ G₄ सत्यधर्मणा .

5 °) Ś₁ K₁₋₃ मनुष्याश्च; T G₂ . ६ देवताश्च (for देवा-
श्चात्र) . — °) K₁₋₃ T G च हरन्ति; B D₂ D₂ च रमन्ति;
De₁ Dn D₄ . ६ रमन्ति (for विह') . — °) M देवदानव-
गुल्लकाः . — After 5, S ins .

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेद्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षमि बलादितः ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७
 भीम उवाच ।
 राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि श्वाश्रुधर्मं कथंचन ॥ ९
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुवेरस्य महात्मनः ॥ १०

तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११.
 वैजंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा राक्षसान्मर्वान्भीमसेनो व्यगाहत् ।
 ततः स राक्षसेर्वाचा प्रतिपिद्धः प्रनापवान् ।
 मा मैवमिति सक्रोधमन्मयद्विः समन्ततः ॥ १२
 कदर्थीकृत्य तु स तान्ग्राहमान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत् महातेजस्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
 गृहीत वधीत निकृन्ततेमं
 पचांम स्वादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा भ्रान्तोऽनुपयुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

759* यश्चाधिपत्यानुमते कुवेरस्य सनात्मनः ।

6 ^a) T₂ G₃ ५ नः (for युः) - ^b) B₃ अराग्यः ५
 'मत्यः - ^d) B₂ ५ Dn D₁ ५ ६ न संशयः (for असेंशयम्)
 7 Śī om. 7 - ^a) D₈ T G₁ ५ M₁ स्वम् (for तम्)
 K₄ अस्माद्वाह्य प^० - ^b) K₂ चित्वाचितः; K₃ T₃ G₁ ५
 बलादितः; B₃ Dn₂ n₃ D₁ ६ 'दितः'; T₁ G₁ ५ 'दिह' (for
 'दितः') - After 7, K₄ ms.

760¹ नेपा तु नचने श्रुत्वा चार्यमाणोऽपि प्राण्डः ।
 while B (B₁ mang.) D (except D₁-५ ६) ms.

761⁴ आमन्त्र्य यक्षगजं च ततः पिब हस्त्रं च ।

नानोऽन्यथा शक्यं शक्यं किंचित्पुष्कमीतिनुम् ।

[1. L 1 B₃ 'नाना' (for 'नाना') - 1. L 2 B₃
 नष्टो; B₄ तर्हि (for नात्)]

8 ^a) Śī K₁-५ De D₁-५ ६ उवा' (for ह्वा' - ^c)
 K₄ अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) Śī K₁-५ D₁-५ ६ तं (for च)
 Śī महामानः; K₄ धनेशं हि (for महाराजं) - ^d) K₄ कं
 वै (for नाहं)

9 ^b) = 1. 113 13^d 1 10 1^d, etc. D₁-५ ह्यप
 (for एष) K₄ B₃ S transp. एष and धर्मः - ^d) K
 De Dn T G क्षत्रः; D₈ M₁ श्वाश्रु (for श्वाश्रु) - D₈ सनातनं
 (for कथं*)

10 ^{ab}) Cf 3 151 2^b K₄ M transp. रम्या and
 जाता - ^c) K₄ कथं हि भवता सम्यक्

11 ^b) T₂ G₂-५ यथा (for इयं)

12 K₄ T₁ M one line of - ^b) B D₁ [5] व्यमर्षः;
 De [5] व्यमर्षः; Dn D₁ ६ ह्यवर्षः (for व्यगाहत्)

- After 12^{ab} B D (except D₁-५ ६) ms.

10¹ व्यगाहत् महासाहू र्द्विनीं ता महात्मनः ।

[B₃ ५ ६ नः (for युः)]

On the other hand, Śī after 12^{ab}

10¹ तां तु पुष्कणीं नीरः प्रमिष्ट इव कुक्षरः ।

^a) Śī K₁ ५ सक्रोधं; K₄ D₁ G₁ संकुद्धं (for सक्रोधं)

- ^c) M₁ प्रतापवान् (for समन्ततः)

13 ^a) K₁ ५ गृहीकृत्य (K₄ 'ले' च; K₄ अवमन्य स (for
 कदर्थी - K₄ B₃ D₁ ५ तान्मर्वाणः; T₁ M₁ (by transp.)
 स तु तान - ^c) K₄ अलोडयन्; B₃ ५ Dn D₁ ६ M प्रा
 (B₃ Dn प्रगाहत (for व्यगा' - ^d) K₄ तथा; D₁ ५
 ने ने; T₁ ततः (for ने ने) - For 13, Śī subh

761⁴ बलात्तमाद्य पद्मानि राक्षसां पश्यतां गदा ।

ने तेन समुपुर्णीग गृह्णन् कमलोत्तमान ।

followed by an oddi colophon - After 13, K₄ ५
 ms

765^b अगणदय स तान्मर्वाणामियेनः प्रतापवान् ।

पद्यान्यगृह्णापमदया पीर्यं स्वे व्यमर्षिच ॥

followed by 761⁴ (with the oddi colophon)

14 Before 14, Śī K₁ ५ न 'विज' - ^a) K₄ विकर्षे
 नेन; B Dn D₁ ६ T₂ G₁ M₁ विक P₁ निरपेक्षितं (for नेन);
 D₁ निकृन्त येन; T₁ विकृत नत्र; G₂ ५ विकृत (G₄ 'त्य' चेन
 (for निकृत्तेन); some MSS [प] (for [द]म) - ^b) T₂
 G₁ ५ T₂ पित्राम (for पयाम) - K₄ पयामं याचत भीम'.
 - ^c) B Dn D₁ ६ अस्मि B₃ 'नै' ययुर, D₁ न्ययन (for
 अनुययुर - Śī K₄ ५ द्रुतः; K₄ D₈ नवानी - ^d) D₈

C. 9. 11964
B. 2. 154. 17
K. 2. 155. 18

ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
प्रगृह्य तान्नभ्यपतत्तरस्वी
ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठनेति ॥ १५ ।
ते तं तदा तीमरपट्टिशायै-
व्याविध्य शस्त्रैः सहसामिपेतुः ।
जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात्परिववुरुग्राः ॥ १६
वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
शूरस्तरस्वी द्विपतां निहन्ता ।
सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
पराक्रमे शत्रुभिरप्रगृह्यः ॥ १७
तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
निहत्य शस्त्राणि च शस्त्रवाणाम् ।
यथाप्रवीराभिजघान वीरः
परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

इद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य).

15 ^b) K₂ T₂ G 'बद्धां (for 'तद्धाम्). — ^c) K₄ B₄ ताम् (for तान्). B₄ S (except T₁) 'गमत् (for 'पतत्). K₄ महागदो (for तरस्वी). — ^d) K₄ पुन्वग्गदां (for ततोऽब्रवीत्).

16 ^a) K₄ भूपास (for ते तं). D₂ ततो; G₂ ६ तथा (for तदा). Śī K B₁ D₂ D₃ D₄ ५ पट्टिश (K₁-५ 'स) तोम- राघर् (K₄ 'रादीन्; S तोमरपट्टयाघर्. — ^b) K₁-५ B₂-५ D₂ 11 D₃ D₄ T₁ G₁ व्याविद्ध; K₄ D₁ ३ आविद्ध (for व्याविध्य). K₄ सर्वे (for शस्त्रैः). K₁ ३ [अ]भ्यपेतुः; K₂ ५ B₁-५ D₁ D₂ निपेतुः (for [अ]भिपेतुः). — ^c) Śī K₁ ३ G₂ तु (for सु).

17 ^a) K₂ D₂ D₃ D₄ ३ T₁ G₂ M₂ सु- (for य). — G₄ om. 17^{cd}. — ^c) K₂ D₂ D₃ क्षात्रे (for मत्स्ये), and निरतः (for च रतः). D₂ स (for the first च). B₂ तरस्वी; B₃ D₂ 11 स चैव (for सदैव).

18 ^b) K₁ ३ विहन्ति; B D₂ D₃ ६ त्रि (B₄ नि)हन्त्य; T₁ निगृह्य (for निहत्य). ❀ C₁ 11 वा व्यपि ह्यनुनायिका- लोपपक्ष इदं रूपम् । ❀ — After 13^{ab}, K₁ reads 20. — ^c) Śī K₂ D₂ D₃ ५ 'प्रवीरैः; K₁ 'प्रवीरा; G₁ 'प्रकाशं (for 'प्रवीरान्). K₄ सततं जघान (for निजघान वीरः).

ते तस्य कीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
अशक्रुवन्तः सहिताः समन्ता-
द्धतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९
विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
माकाशमास्थाय विमूढमंज्ञाः ।
कैलासमृङ्गाण्यमिदुदुवुस्ते
भीमार्दिताः क्रीधवशाः प्रभयाः ॥ २०
स शक्रवद्दानवदैत्यसंघा-
न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंधान् ।
विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१
ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
उत्पाद्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

K₁-५ B D (except D₁ ३ ५) भीमः (for वीरः). — ^a) Śī K₂ ५ B₂ D₂ ५ G₁ M परं शतान्; K₁ परा शता; K₄ परिभ्रमन्; B₁-५ D₂ D₃ D₄ ५ G₄ परं शतं; D₁ ३ परःशतं.

19 ^a) K₄ D₂ सहसा; B₁ ३ D₂ S (except T₁) सहितं; D₂ D₃ ५ 'नं (for 'ताः). K₄ विसोद्धुः; B₄ समेता; G₁ समर्था (for समन्ताद्). — ^b) Śī हुक्; K₁ D₂ D₃ ५ हुक् (for हतः). D₂ प्रवीरैः (for प्रवीराः). K₄ भीमं बलं भीमबलापि संतः.

20 K₁ reads 20 after 18^{ab}. — ^a) Śī K₂ D₂ D₃ 11 D₄ ३ M₂ विद्वार्यं; K₁ विशीर्यं; K₂ विस्तीर्यं; B₄ निवार्यं; T₂ G₂ ५ विकीर्यं. B₁ D₂ D₃ ५ हंतुम् (for तूर्णम्). — ^b) B₄ मार्गं समाहाय (for आकाशमास्थाय). — ^c) Some MSS. कैलासं.

21 ^a) K₄ S कामं स; D₂ कामाच्च (for 'य). K₄ महो- स्फालिनि (for ततोऽम्बु). — After 21, Śī K₁ ३ ins. an addl. colophon followed by वंशं उं.

22 B₄ om. from 22 up to st 23 of the next adhy. D₂ om. (hapl.) 22^{abc}. — ^c) Śī B (B₄ om.) D (except D₂ ५; D₃ om.) T₁ च सोः; K₂ स चा (for ततो). K₄ महाभुजः (for ऽम्बुजानि).

23 B₄ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^b) D₂ भीमबलाच्च.

ततस्तु ते क्रौधवशाः समेत्य
धनेश्वरं भीमबलप्रणुत्ताः ।

भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजामि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्स्वरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २

— °) Śi K₁-s De D₁-s. s कार्यं (for वीर्यं). T₂ G₂ M₁ संघे (for संख्ये). — °) Śi D₂ यथावत्; D₁ यथा तदा (for यथावत्). K₁ s B (B₂ om.) Dn D₂ s भीताः (for दीनाः). K₂ सर्वं समाचक्षु (sic) सुदीनरूपाः.

24 B₂ om. 24 (cf. v l. 22). — °) K₂ निशम्य तेषां वचनं महारमा धनेश्वरः क्रौधवशानुवाच. — °) K₂ B (B₂ om.) D (except D₂ s) G₂ कामान् (for कामं).

25 B₂ om. 25 (cf. v l. 22). — °) B (B₂ om.) D (except D₁-s s) T₁ M₁ ज्ञाप्य (for ज्ञाय). — °) G₂ मरोयाः (for वि). — °) K₂ भीमोपि (for भीमं च). D₁ s ततस्ते (for च तस्यां). K₂ च पुनर् (for ददुर्). M₁ तस्यास्तु ते संददुर्. — °) K₂ विजहार वीरः (for विहरन्तमे).

Colophon om. in B₂. — Major parvan: Śi K₁ s T G₂-s M₁ आरण्य. — Sub-parvan: K₁-s D₂ s (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिरण; K₂ D₂ likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by पुष्पाभिरण in D₂); B (B₂ om.) De Dn D₂ s G₁, only सौमंघिकाहरण; and finally D₁, only लोमशनीर्ययात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिरण). — Adhy. name: T₂ G₂ क्रौधवशमुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both). Dn 153 (Dn₂ 151); D₁ 160, S 155 (M₂ 157). — Śloka no: Dn 27, D₁ 26.

गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोपाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां .
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २५

पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृत्तः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्स्वरवाचो मृगद्विजाः ।

153

1 B₂ om. 1-23 (cf. v l. 3. 152. 22). Śi om. 1st. — °) K₁ s D₁ पुष्पाणि (for दिव्यानि). K₁-s D₁-s s पुरुषंभ (K₂ D₁ भः); T₁ M₁ भरतर्षभः. — After 1, De₂ ins.:

765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्पुषिष्ठिरमभीपतः ।

2 B₂ om. 2 (cf. v l. 1). — °) T₂ G₂ जगत् (for मदान्). — °) Śi B₂ G₂ s वर्यणः; K₂ वरिभिः; M₂ कर्षणम् (for कर्षणः). M₁ युषिष्ठिरमभीपतः (cf. 765*). — °) K₁ Dn₂ वररशः; K₂ स्वरवः; B₁ सुखस्पर्शः; D₂ परं; G₁ करं. — °) K₁ s दर्शयन्; K₂ De₂ D₁ नोदयन्; D₂ नो नदन्; T₂ G₂ मोचयन्.

3 B₂ om. 3 (cf. v l. 1). — °) B₂ Dn D₂ s T₂ G₂ भयाः; De प्रजाः (for प्रभा). — Śi om. 3rd-4th.

4 Śi om. 4th (cf. v l. 3). — °) De Dn₂ T₂ G₂ s M₁ निर्वातश्चाभवद्भीमा. — °) Śi पुष्पवृष्टिः; K₁-s De D₁-s s T₁ पांसुवृष्टिः; K₂ B (B₂ om.) D₂ पांसुवरं. Śi G₁ s च (for च).

5 B₂ om. 5 (cf. v l. 1). — °) Śi K₁ s D₂ लोहिताश्च; T₁ निरोहिता (for सलोहिता). Śi K₁ s M₁ सर्वाः (for चायन्). — °) T₂ G₂ s मृगान्त्या (for मृगद्विजाः). — °) = 4. 31. 5th. K₁ s B (B₂ om.) D (except

G. 3 11399
B. 3 153. 5
K. 3. 156. 5

तमोवृतमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किंचन ॥ ५
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानमिभविष्यति ॥ ६
सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
यथारूपाणि पश्यामि स्वम्यग्नो नः पराक्रमः ॥ ७
एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति ।
कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२

यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्चना ।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
तानि सर्वान्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
त्वमप्यमरसंकाश बह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
व्यक्तं दृग्मितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुममो जवे ॥ १८
तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।

Ds. १) प्राज्ञा' (for प्रज्ञा). — After 5, B (B₄ om.) D (except D₁. १. १; D₂ marg. sec. m.) ins. :

766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ।

6 B₄ om. 6 (cf. v. l. 1). — ^b) Śī K₁-3 Dc D₁-3 T₁ G₄ 'राजो (for 'पुत्रो); cf. v. l. 8

7 B₄ om. 7 (cf. v. l. 1). — ^c) T₂ G₂ 'रूपं न; G₄ 'रूपां न (for 'रूपाणि). — ^d) K₁. ३ सुत्रासो; K₂. ५m D₁-३. ५ स्वभ्यामो (D₂ 'से); Dc प्रत्यग्रो; D₄ स्वाभ्यग्रो; T₁ G₁. ३ M₁ सुभ्यग्रो; T₂ G₂. ५ M₂ सुभ्यग्रो. K₄ तथा नि (sic) परमो जयः.

8 B₄ om. 8 (cf. v. l. 1). — ^e) K₄ B₁ T₁ तं; B₂. ३ Dn D₄. ६ तु (for च). — ^f) B₄. ३ D (except D₁-३. ६) G₄ 'पुत्रो (for 'राजो); cf. v. l. 6 Śī K₁. ३ प्रोवाचेदं चचस्तादा.

9 B₄ om. 9 (cf. v. l. 1). — ^g) B (B₄ om.) D (except D₁-३. ९) T G₂. ६ ततः; G₁ यत्र (for तत्र). K₄ B (B₄ om.) Dn D₄. ६ चापि (for चैव). — ^h) K₄ B (B₄ om.) Dc Dn D₄. ६ समीपस्थानरिंदमः; D₂ धर्मराजो युधिष्ठिरः (= 8^d). — ⁱ) K₄ T₁ G₂. ५ M वीरं (for भीमं). K₄ अट्टच्छत्रीमकर्माणं भ्रातरं भीममाहवे.

10 B₄ om. 10 (cf. v. l. 1). — ^j) K₁ D₂ किंचित्; K₄ कश्चिन् (for कश्चित्). B₁. ३ M₁ नु; Dn₁. ns D₂ क

(for न). K₄ भीमो नु (for न भीमः). — ^k) Śī कश्चित्; K₁. ३ कश्चित्; T₂ G₂. ६ किं च (for किंचित्). K₄ M₁ किंचित्कार्यं; T₁ (by transp.) कृत्यं किंचित्.

11 B₄ om. 11 (cf. v. l. 1). — ^l) B (B₄ om.) Dn D₁. ५. ६ T₁ 'दर्शनाः; T₂ G M 'दर्शिनः. — ^m) Śī घोरं (for तीव्रं).

12 B₄ om. 12 (cf. v. l. 1). — ⁿ) K₁. ३. ५ D₁. ३ ४ यशं (for मनं).

14 B₄ om. 14 (cf. v. l. 1). — ^o) K₂ Dc₂ D₂ T₁ M वीरं (for वीरो). — ^p) K₄ B (B₄ om.). Dn₁. ns D₄. ५ G M पश्येद्; some MSS. पश्ये (for पश्येद्). — ^q) T G च (for [उ]प-).

16 B₄ om. 16 (cf. v. l. 1). — ^r) Śī चैवं (for स्वेवं). Dc राजन् (for राजा). — ^s) K₁-३ D₂. ३ गच्छामः. K₁. ३ सहमा; D₂ स्वहितास् (for सहितास्).

17 B₄ om. 17 (cf. v. l. 1). — ^t) K₄ T G M₂ सुख्यान् (T₂ G₂. ३ M₂ 'कष्या) (for विप्रान्).

18 B₄ om. 18 (cf. v. l. 1). — ^u) Śī K Dc D₁-३. ६ गतस्य (for च तस्य).

19 B₄ om. 19 (cf. v. l. 1); G₄ om. 19^{ab}. — ^v) K₁. ३ तुल्यो भुवि विलङ्घने. — ^w) M₂ चाकाशो. — ^x) Śī K D₂. ६ निपतेच्च (K₄ निःपतेत (for निपतेच्च). B₂ यथेयुक्तं;

पुरा स नापराप्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् २०
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ २४
उद्यम्य च गदां दोर्म्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५

तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
अनुशास्यं च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
तस्यामेव नलिन्यां ते विजहुरमरोपमाः ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
प्रादुरामन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

C 3. 11427
H 3. 156. 32
K 3. 156. 32

T G३ यथोच* (for यथेच्छ*).

20 B३ om. 20 (cf. v l 1) — a) Ś1 K1 3 D1 3 6 M३ तमन्वयाम् (K३ 'मो'); K३ वयं प्रयागो (for तमन्वयाम्) — b) Ś1 प्रमादाद्; T1 प्रमापाद् (for प्रमावाद्) — c) K३ S (except T1) [अ]थौ (for स). K३ नोपगच्छेत्; D1 3 नापराप्येत् (for 'राप्नोति' — d) K३ गिरिवामिनां (for ब्रह्म) —
21 B३ om. 21 (cf. v l 1) — b) K३ D1 3 6 हैडिंब'. Ś1 K1 3 De ततः; B३ T३ G३ तथा (for तदा) K३ हिडिवाद्या निशाचराः. — d) K३ च नृपोत्तमः; S पुरुषर्षभ (for भरत*).

22 B३ om 22 (cf. v l 1) — a) K३ सर्वान्; T३ G३-४ चापि (for चैव) — d) K३ D1-3 6 क्रमशस्तदा (for प्रीत*).

23 B३ om 23 (cf. v l 1). K३ om 23^{ab} — a) Ś1 K (K३ om) D1-3 6 स्वयिताः (for सहिताः) B (B३ om.) De Dn D३ 6 ते सर्वे स्वयिता गत्वा. — b) N (K३ B३ om.) शुम्भ (for तत्र) Ś1 K1 K३ om) B (B३ om.) De Dn D1 3 4 6 काननाः; Dn३ n३ D३ 6 काननं (for कानने). — c) N (B३ om.) पद्मयीमधिकवतीं (K३ प्रोफुल्लपङ्कजवतीं) — d) K1 3 B1 3 D (except D1-3 6) T1 'रमां (for 'हराम्).

24 B३ resumes. — b) Ś1 K1-3 D३ 3 6 तरस्विनः; B De Dn D३ मनस्विनः; D1 तपस्विनं (for इयव*). — De om 24^{cd}. — d) De G1 राक्षसान् (for यक्षान्सु?) K३ नु; B Dn D३ च (for सु) — B (B1 4 reading line 1 after line 3) De Dn D३ ms after 24.

767* भिक्षकायाक्षिबाहूरुन्मच्चूर्णितशिरेधरान् ।

तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।

यक्रोधं स्तब्धनयनं संददृशानश्चरम् ।

[(L 2) = 21^{ab}]

25 De transp 25^{ab} and 25^{cd} — a) T1 उद्यम्य (for उद्यम्य) S [अ]थ (for च) — b) B३ नदीकुले; M३ नद्यास्तीरे K३ बिभ्रन्यान् महाबलः; B1 3 Dn D३ G३ नदीतीरेऽवस्थितं — d) K३ S 'पाणिम् (for 'हस्तम्)

26 b) K३ [इ]दमश्वतीतः; S [अ]थ पांडवः (for पुनः पुनः). — c) K३ आतरं (for उवाच) — d) K३ किमिदं कृतवानपि.

27 a) K३ तदः; De तवः; D1 3 यलः; D३ च न (for यत) — b) B1-3 Dn D३ 6 अथ (for अपि) D1 3 4 6 वा* (for चा*) — B३ om 27^{cd}.

28 a) B Dn D३ 6 'ज्ञाप्य तु (B1 3 4 स); D1-3 'ज्ञाप्य स; T1 'यास्यसि; G३ 'ज्ञायं च; M1 'ज्ञाप्यति (for 'ज्ञाप्य च) — b) K३ B Dn D३-6 परि* (for प्रति*) — c) B1 3 4 Dn D३ 6 T३ G1 3 नु (for ते)

29 b) K३ प्रतिगृह्य शरायनाः — After 29, K३ ins. 768* उच्चक्रगुश्च नेऽन्योन्यं राक्षसा भीमदर्शनाः ।

राजमेव कुबेरस्य नलिनीं वनवाणिनिः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे इयाकुलेनान्तराभासिः ।

उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

30 a) K३ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा). S (except T1 G1) 'राजं च (for 'राजानं). — b) B D (except D1-3 6) सहर्षि (for 'देव') T G चैव (for चापि) — c) K३ B Dn D1 3 4 6 G1 नताः (for [आ]नताः) K३ विनये चागताः सर्वे — f) B३ 3 Dn३ D३ 'पत्य (for 'पितृषा).

31 b) Ś1 K३ 6 शर्मसुः; K३ R३ प्रणयुः; T1 G1 3 M

C. 3. 11427
B. 3. 155. 33
K. 3. 156. 32

सान्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।

ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्वहाः ॥ ३१

विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापथ

१५४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।

गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।

जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २

ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रैस्त्रवित्तमः ।

इति श्रुत्वापाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ ३

परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनुषि च ।

अन्तरं समभिप्रेत्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४

स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।

प्रसेदुः (for प्रसेदुः). Ks Ds च क्षपा (for क्षणदा). — °) Bs वेदिता. Ks Gs ने; Ds. s तु (for च). — °) B Dn Ds. s तत्र (for तत्सु). Śī K1-s De D1-s. s पुरुषपर्यायः; Ks B Dn Ds. s कुरुपुंगवाः (for नर). — °) Ks ततस्मत्तः; B1 Ds S संहारथाः (for कुरु). — After 31, B D (except Ds) S (except Gs Ms) ins. :

769* प्रतीक्षमाणा बीभत्सु गन्धमादनमानुषु ।

Colophon. — Major parvan : Śī K1. s T1 G2-4 M1 आरण्य; Ds वन (1). — Sub-parvan : B1 तीर्थयात्रा, followed by पुष्पाभिहरण. K1. s. 4 B4 Ds (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; Ks Ds. s, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पाभिहरण); Bs. s Dn Ds. s M1, only सौगंधिकाहरण; De D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and सौगंधिका[D1 पुष्पाभिहरण), and finally T1 Gs. only गंधमादन. To पुष्पाभिहरण or सौगंधिकाहरण, MSS. (mostly) add समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 151 (Dns 155), D1 161; S 156 (Ms 158). — Śloka no. : Dn 34, D1 33.

After adhy. 153, B D (except D1-s. s) S ins. an adhy. which is given in App. I (No. 17).

154

1 After 1^{ab}, B D (except Ds) ins. :

770^a पर्वतेन्द्रे द्विजेः साधं पार्थांगमनकङ्कया ।

— Śī K1-s D1. s. s ins. after 1: Ds, after 2^{ab} :

771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुरः ।

2 Ks D1. s. s read 2^{ab} after 5^{ab}. — D1. s om. 2^{cd}. — Śī K1-s Ds. s read 2^{cd} after 5. — °) Ks धर्मराजं च; S धर्मराजं वै (for धर्मराजानं). — After 2, G1 ins. :

772* जनमेजयः ।

ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।

जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।

वक्तुमर्हमि विप्राइव वृत्तमेतन्ममानघ ।

3 Before 3, G1 ins. वैशं. — °) Ks [अ]हमस्मि ब्रह्मवित्तमः; B1-s Dn Ds. s सर्वेशाखिवित्तमः. — After 3^{ab}, Śī K1-s D1-s. s ins. :

773* जामवयस्य शिष्योऽहं रामस्याह्निहर्षणः ।

4 °) K1. s B1 De Dns परीक्षमाणः; Dn1. ns S (except T1 Gs. s) परीक्षमानः. Cf. 32^a. — °) S कलापांश्च (for पानि). — °) K1. s च समप्रेत्सुरः; B2-4 Dn Ds. s संप्रेत्सुरः; D1. s समनुप्रेत्सुर. — After 4^c, N (except Ks. s Ds) ins. :

774* द्रौपद्या हरणं प्रति ।

दुष्टात्मा पापबुद्धिः स.

— °) Ks D1-s. s राक्षसोद्यः; Bs समाख्यातो. — After 4, B D (except D1-s. s) ins. :

775^a पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।

बुधुधे न च नं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

5 °) B1-s T1 G2-4 भीमसेने च (B1-s वि) निष्क्रान्ते.

— °) Dn Ds. s T1 G1. s अरिंदम. T1 मृगयां यात्यरिंदमे.

— After 5^{ab}, Ks D1. s. s read 2^{ab}. On the other hand, B D (except D1-s. s) ins. after 5^{ab} :

अन्यद्वयं समास्थाय विकृतं भैरवं मुहत् ॥ ५
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत् स दुष्टात्मा श्रीनृगृहीत्वा च पाण्डवान् । ६
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
 तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मृद न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
 येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
 समृद्धा ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।

इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १०
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
 न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जल्वनागसि ।
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १२
 द्रोणध्वजं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चास्त्रानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुतोषितः ।
 भुक्त्वा चास्त्रानि दुष्टज्ञं कथमस्माज्जिहीर्षसि ॥ १४
 एवमेव वृथाचारो वृथाहृदो वृथामतिः ।

3. 11473
 3. 157. 23
 3. 158. 22

776^a घटो'कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रदुर्न दिशः ।

लोमशप्रभृतीनांस्तु महर्षीश्च समाहितान् ।

आतुं विनिर्गतान्द्रष्टुं पुष्पार्थं च तपोधनान् ।

— °) B₂-4 Dn D₄. ० रूपमन्यत् (by transp.). — After 5, Ś₁ K₁-3 D₄. ० read 2nd.

6 °) T G सु- (for स). — °) Ś₁ K₂ तान्गृहीत्वा;
 T₁ आनुभितान्; M आनुभृत्वा Ś₁ K₁. ३ स (for च).
 K₄ गृहीत्वा सर्वपाण्डवान्. — After 6, De ins. 777*.

7 Ś₁ K₁ om 7^{ab} — B Dn D₄. ० ins after 7^{ab}
 De, after 6.

777* विक्रम्य कौशिकं स्वर्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः ।

[B₁ 4 De विभ्राम्यं.]

— °) K₁ ३ 4 B₄ D₁ T₂ G₃ आ(K₂ अ)करन् — °)
 B₁ De भये जाने (for येन यानो) K₄ S वृकोदरः; De
 महाबलं.

8 °) T₁ हीयते; G₂ 4 हि- (for ही-). — °) B₁ वनं;
 B₂. ३ Dn D₁ 4. ० तत्वं (for चैनं) Ś₁ K₁ अभिवीक्ष्यमे;
 T G₄ 4 समुपेक्षमे.

9 °) K₂ किंचिन्; B₂-4 Dn D₄. ० कचिन् (for केचिन्)
 — °) K₄ G₁ M₂ गणाः; B Dn D₄. ० च ये (B₄ नराः);
 M₁ सदा (for अपि). Ś₁ K₁-3 De D₁-3. ३ तिर्यग्योनिग-
 तेष्वपि (Ś₁ K₁. ३ पु च). — After 9^{ab}, B De (om.
 line 1) Dn D₄. ० ins. :

778* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ।

धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुक्तमम् ।

एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समये स्थातुमर्हसि ।

देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसाः ।

— °) K₄ B Dn D₄. ० G₁ M गंधर्वैरङ्ग- — °) Ś₁ K₁. ३

दृष्टानि (for वयांसि) — After 9^{ab}, B D (except
 D₂. ३ ०) ins.

779^b तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपिलिकाः ।

— °) K₄ B₁-3 Dn D₁ ३ 4 ० T₁ M₂ अपि; B₄ D₂ अनु-
 (for उप).

10 °) B₄ De₂ समृद्धाः; T₁ G₂. 4 दः; T₂ G₂. ३ दौ-
 B₂ Dn₂ G₁ यस्य; B₄ तस्य (for ह्यस्य). Ś₁ K₁ समृद्धा
 यस्य लोकेषु; K₄ दृष्ट्वा सर्वस्य लोकस्य. — °) Ś₁ G₄ M₁
 लोके. Ś₁ K₂. ३ De D₂ एषते; K₁ एष्यते; K₄ उष्यते; B
 Dn₂ D₁. ३ ० ऋषयः; Dn₁. n₂ D₄. ० Cnp ऋषयः; T₁
 हृष्यते (for ऋष्यते). G₂ लोके युष्माभिरिष्यते. — °) Ś₁
 K₁ ३ Dn₁. ३ नु (for च). K₁. ३ शोचन्ति K₄ S शोचन्त-
 मन्वि (T₂ G₂. ३ न मांमि)मं लोकं.

12 °) K₄ नु (for च). Ś₁ K₁-3 De D₁-3. ३ राजानो
 नावमन्तव्याः; M₂ न नु राजाभिर्हतव्यो. — °) Ś₁ K De D₁-3
 अनागमः (for अनागमि). D₂ राक्षसानां म्वनागमः. — °)
 D₂ उपचाराय; T₂ G उपकाराय (for अपचा). K₄ स्वजन-
 स्योपचाराय. — °) T₁ च राक्षस (for नराशन). — After
 12, B D (except D₁-3) ins.

780* विद्ययासाध्यायात्तस्य कुमहे देवानिषु ।

गुरुंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ।

13 °) D₂ मर्त्येषु; M₁ विभ्रे (for मिभ्रे). — °) Ś₁
 K₁. ३ transp न and विश्व. T₂ G₂. 4 विनष्टेषु (for विश्व).
 Ś₁ कस्यचित्; K₄ कथंचन.

14 °) Ś₁ त्वं च; D₁ ३ त्वं (for स त्वं). Ś₁ D₂ T₁
 G₂. 4 प्रतिश्रयो.

15 °) B₁ Dn D₄ च (for त्वं). — °) Ś₁ K₁-3 Do
 D₁-3. ० नृयैव न; T₂ G प्राधान्येन (G₄ वृथान्येन) (for

G 3 11471
H 3 157. 24
15K 22

वृथामरणमहस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
अथ चेद्दुष्टद्विस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विजितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
विपमेतत्समालोक्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मानं तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
अथान्नवीद् द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्भतिरस्य मया हता ॥ २०
नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनान्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
महदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतमम् ।

वृथाद्य न).

16 ^a) B₂ यथा; T₂ G₂-s अपि (for अथ) — ^b) Ś₁ K₁ s D₂ s सर्वधर्मः; K₂ De D₁ s सर्वधर्मद. — ^c) K₂ M₂ शस्त्रम्

17 ^a) K₁ D₁-s G₂ s अवज्ञाय; B De Dn D₂ s अविज्ञानाद्; T₁ न विज्ञाय; G₁ एवमज्ञाय (hypermetne). M₂ अभिज्ञाय. Ś₁ K₂ अथ त्वमेवम K₂ 'व स' ज्ञाय — ^b) Ś₁ हीदं कर्म; D₁-s [अ]धर्ममेवं

18 ^a) T₁ एनाम् B₂ अपि (for अथ). Some MSS. परामृष्य. — ^d) K₂ पिबमि त्वं नराधम.

19 ^b) Ś₁ K₁ s s भारकः; B D (except D₁-s. s) गुरुकः; M₂ भारिकः. — ^c) Ś₁ K₁ s ततो (for स तु). S भागमि (T₁ 'रि' भूतवात्).

20 ^a) Ś₁ K₁-s De D₁-s. s ततो (for अथा). B₂ धर्मराजो; S स नकुलं (for द्रौपदीं च). — ^b) S द्रौपदीं (for नकुलं) B₂ द्रौपदीं नकुलं तथा. — ^c) Ś₁ K₁ s र (Ś₁ रा)क्षसो दृष्टाद्; K₂ रक्षसो मूढाद्; K₂ राक्षसे मूढे; D₁-s T₂ G M राक्षसो मूढो (G₁ राक्षसान्मूढो); D₂ रक्षसान्मूढाद्. — ^d) Ś₁ K₂ s De₂ मया हता; K₂ B₂ D₁-s हता मया; D₂ हता मया (by transp.).

21 ^a) T₁ यावद्यायाति वेगेन. — T₂ G₂ om. (hapl.) 21^b-21^c. — ^b) Ś₁ K₁-s D₁-s. s सारुता (for पवना). — ^c) K₂ B₂ De G₁ तस्मिन्; T₁ सोस्मिन्.

उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
राजर्ज्जि नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
राक्षसे जीवमानेऽद्य रविस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रादश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ २८
सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम्

22 T₂ G₂ om 22 (cf. v.l. 21). — ^b) B D (except D₁-s. s) G₂ मूढचेतनं.

23 T₁ G₂ om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) B₂ Dn D₂ s सत्कृत्यं; De यत्कृत्यं. — ^b) K₂ G₂ s ततो (for [अ]-स्त्यतो). — ^c) D₁ s T₁ G₂ 'मुवं' (for 'मुखः'). — ^d) B Dn₁ n₂ D₁ s. s G₂ सद्युः.

24 T₂ G₂ om. 24^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) Ś₁ D₂ G₂ s M₂ वा (for चा) D₂ जयेष्ट (for वयं). Ś₁ B₁ G₂ s म चैनं (for चैनं). — After 24^{ab}, K₁ s read 25^{cd}.

25 ^b) S (except G₁) तूर्णं (for कालः). K₁ s. s B De Dn₂ D₁-s G₁ सत्यपराक्रमः. — K₁ s read 25^{cd} after 21^{ab}. — ^c) Ś₁ K₂ युध्यं; K₁-s B₂ De D₁-s. s नध्यं (for पात्यं).

26 ^a) K₂ S तु (for स्य).

27 ^a) K₂ De D₂ s तिष्ठस्वं (for तिष्ठस्व). — ^c) K₁ s Dn₁ D₂ S (except M₁) मा (for मां). K₂ s B D G₁ [ए]नां (for [ए]नात्). — ^d) T₁ हतो वाद्य भविष्यमि; T₂ G हतो वा स्वप्स्यमीह वै.

28 ^a) B₁-s Dn D₂ s तदा ब्रुवति माद्रेये. — ^c) Ś₁ K₁ B₂ De D₁-s अदश्यत; K₂-s B₁ s प्रत्यदश्यन्; D₂ अपश्यत. B₂ गदाहस्तः (for महा). B₂ Dn D₂ s प्रत्यदश्यन् द्वादहस्तः.

क्षितिस्य महदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतनम् ।
अमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ३०
भ्रातृस्तान्हियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टशस्त्रपरीक्षणे ।
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी ।

दत्ता कृष्णापहंरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालध्वजेण लम्बितः ।
मत्स्योऽम्भसीव स्पृतास्यः कथं भेद्यं गमिष्यसि ॥ ३५
यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
न तं गन्तामि गन्तामि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥ ३६
एवमुक्तस्तु भीमेन-राक्षसः कालचोदितः ।
भीत उत्सृज्य तान्मर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषान्त्रस्फुरिताधरः ।
न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
तेषामद्य करिष्यामि तवास्रोणोदकक्रियाम् ॥ ३९
एवमुक्तस्ततो भीमः सुक्लिणी परिमंलिहन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

३. 11500
3. 157. 40
3. 158. 49

30 ^a) Śi स्थितं च; T₁ G₂ ५ अगाच्छ; G₁ पया च (for मार्गाच्च). B₂-4 Dn₁ ns D₄. ६ T₂ G₂ रक्षः सं (for राक्षसं) — ^b) K₂ B₂-4 D₁-३ चेतनं. — ^d) K₂ S परिमोहितं (for विनि). B₁ De महदेवेन वारितं; D₆ दैवेनोपनिषीदितं.

31 ^a) B₁ हियतो दृश्य तान्भ्रातृन्; D₁-३ भ्रातृनपहतान्-दृष्ट्वा; T G M₁ हतान्संदृश्य तान्भ्रातृन् (M₁ by transp भ्रातृस्तान्); M₂ हियतो वीक्ष्य तान्भ्रातृन्.

32 ^b) Śi चेष्टः; B₁ De D₄ ६ पापः; B₂-4 Dn पापः; D₃ चेष्टा; T₁ श्रेष्ठः (for चेष्टम्).

33 ^a) T G प्रिये च (G₂ ण) (for पु) K₂ च चरन्तं; B₁ ३ Dn D₄. ६ T G रममाणं (for चर). — ^b) Śi K₂ न च चाप्रि; K₁ न च विप्रि. — ^c) Śi K₂ प्रियं (for ब्रह्म) K₂ S ब्रह्मरूपेण वि (T G₁-३ पि)हितं. — ^d) S नैव (for कथं). — ^e) Śi D₂ ६ हन्यः; K₂ B₁-३ De Dn D₄. ६ M₂ जानं (for मन्य). — ^f) Śi K₁-३ De D₃ निरयं (for नरकं) D₁ ३ हन्याम्य निरयं व्रजेत्.

34 ^a) Śi K₁ ३ D₆ नु (for च). — ^b) Śi K₁-३ De D₁-३ ६ जेतोर्; K₂ B₂ T₂ G₂ M₂ तस्य (for तव). — ^c) K₂ M₁ अस्थाय; K₂ T₁ स्वमद्य; D₁-३ अद्या सु; M₂ अस्थाय (for अद्यामि). Śi नूनं वेत्यस्यपकं स्वां; K₁ ३ नूनं जानामि स्वां (K₂ स्वा) पकं; T₂ G₂ ६ नूनमद्यास्यसंपक्वो. — ^e) T₂ G₂-६ पकः (for दत्ता). — After 34, S ms.

781^b) सोऽपि कालं समामाद्य तथाद्य न अविष्यमि ।

[T₁ योद; G₁ म वि; M म त्व (for सोऽपि)]

35 ^b) K₂ कालरूपेण संवितः; K₂ सृष्टेण यंत्रितः; D₆

ग्रन्तेन लम्बितः. — ^a) Śi K₂ संस्पृजः; T₁ G₂ सूत्रस्थः; G₁ ३ M₂ सूत्रस्थ (for स्पृजतास्यः) K₂ मेस्योऽम्भसीव दुर्बुद्ध (m) मस्योऽम्भसीव प्रोतास्यः. — ^d) B D (except D₁-३ ६) T₂ G₂ ६ M₁ अद्य (for मेऽद्य) B Dn D₁ ३ ६ T₁ अविष्यसि

36 G₂ om 36^{ab}. — ^a) K₂ De D₁ ३ ये चापि; S (G₂ om) यतोमि. — ^b) D₆ मनसा यद (for मनः पूर्वं); Śi K₁ ३ पूर्वं तरं; B₂ De Dn D₃ पूर्वंगतं; M₂ पूर्वं गतश्च. — ^c) K₂ (m as in text) मार्गं स्वे (for the second गन्तामि). — ^d) A few MSS "दिद्वेय"

37 ^b) K₂ De₂ D₁ ३ ६ कालचोदितः T₁ महस्यैव स राक्षसः. — ^c) D₁ G₂ ६ भीमम्; T₁ ततः; T₂ G₂ भीम (for भीत). Śi K₁ ३ transp तान् न सवर्णान्. — ^d) B₂ D₆ समवस्थितः.

38 ^a) K₂ B₂ De D₁ ३ तदा (for पुनर्). — ^e) Śi K D₁-३ ६ पापं; T₁ मयोम (for पाप). — ^d) B D (except D₁) विलेपितं K₂ ह्यविज्ञाया महाभयं.

39 Dn₂ om 39. — ^d) Śi K₁-३ रुष्टिरेण तवोदकं.

40 ^a) S (except G₂ M₂) तदा (for यतो). — ^b) = 1 20 31^f Śi K₂ De₁ Dn₂ D₂ ३ ६ ६ T₁ G₂ सूक्तिगी; K₂ सूक्तिणी; B₁ D₁ G₁ M₂ सूक्तिगी; B₃ सूक्तिगी; De₂ सूक्तिणी; M₁ सूक्तिगी K₂ De₂ T₂ G पल्लिलिङ्गः. — D₆ om 40^c-41^b. — After 40^c, S ms.

782^f) सुवर्णं निष्ठ निष्ठति क्रोधसंस्फुरितवनः ।

— ^a) Śi K₁-३ D₁-३ बाहुसंस्तम्भं Śi K₁ ३ De [गि]ष्टनः; K₂ B₂ Dn D₄ ६ [गि]ष्टन (for [गि]ष्टन)

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजज्ञतः ।
जीमूताविघ घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७
बभञ्जतुर्महावृक्षाननूरुभिर्बलिनः वरौ ।
अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिमुग्रीवयोभ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९
आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५०
तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्वे एव निपातिताः ।
पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेऽसया ॥ ५१
तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२
उग्रभिरुग्ररूपाभिर्वृहतीभिः परस्परम् ।

53 ^a) Śī. गदाभिरः (K; B D (except D₁-s. s) शिला-
भिरः (for उग्राभिरः. — ^b) Śī. महाबली (for पर);
cf. v.l. 52. — G₄ com. 53^{cd}. — ^d) Śī. K₁-s. Dc
D₁-s. s अभिजन्तुस्कटः (K; D₂-s. s 'स्कटौ; Dc 'स्वणै;
D₁ 'स्कट').

वज्रैरिव महावेगैरुज्ज्वलतुर्मर्षणौ ॥ ५३
अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ
भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्षते गजाविव ॥ ५४
मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
वेगोन्मायहनङ्गीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ समाप्तं जटासुरवधपर्व

तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
समुत्क्षिप्य बलाङ्गीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ५८
तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
अरन्तिनां चाभिहत्य शिरः कायादाहरत् ॥ ५९
संदष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्तूयमानो द्विजाभ्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६१

C 3. 11523
B 3. 157 72
K 3. 158 72

54 ^a) Ś1 K1-3 अभिपत्य; B1-3 De Dn D4 ० अभि-
हुत्य; D1 ३ अपसृत्य. — ^b) N (except K4 D6) T1 G4
अन्योन्य. — ^c) Ś1 K1 ३ De D1-3 ० चक्रयते; K4 विक-
र्षते. D6 परस्परं (for गजां)

55 ^a) Ś1 K1-3 De D1-3 ० महावेगैर; G1 घातैर (for
घोरैर) — ^b) B1-3 De Dn D1 ३ ० अन्योन्यमभिजा-
प्रतुः; D5 अभिजघ्नतुरुक्ती. — ^c) De ततश्च (for तयोश्च)
B1-3 Dn D4 ० ततः (B1 योः) कटकटाशब्दो — ^d) Ś1
K1 ३ च (for सु)

56 ^a) K1 ३ D1 ३ ० संहृत्य; G4 वल्य; M2 वृत्य
K1 ३ D1 ३ च; M1 स (for तु)

57 ^a) A few MSS. शान्तं (for श्रान्तं) — ^b) Ś1
K1 ३ भुजाहितं — ^c) Ś1 B4 D5 आलोक्ष्य (for आलक्ष्य).
— ^d) Ś1 K5 इयवर्तत; K1 ३ De D5 इयवर्धत (for अभ्य-
वर्तत)

58 ^a) K5 D1 ३ स्वेनं (for एनं) K5 महाबाहो; T5
G5 ० महाबाहुं — ^b) T1 अंतको (for अमरो) — ^c)
B1 Dn विनिष्पिप्य; D4 ० विनिष्पेष (निष्पि) — After
58, S (except G1) ms

785^b ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्छितः ।

59 ^c) Ś1 K1 ३ अरत्रिणा K5 चाभिरुहः; K4 हनत्;
D5 हृत्य; T G5 M2 चापहत्य; G4 चापहत्य D5 खड्गं चाथ
ससुबृत्य

60 D5 T5 G5 om. 60^a-61^b. — ^a) N (except D5)
संदष्टीष्ट. — ^b) Ś1 K5 ३ B5 ३ Dn D4 M1 वृक्षाद् (for
वृन्ताद्). — G4 om. 60^a. — ^c) G1 ३ शीर्षं तु (for तु
शिरो). — ^d) D1 ३ भयाद् (for बलाद्). Ś1 K B Dn

D5 ० हतं; D5 हुतं; M2 वशं (for हतं). De बलाहतं; G5
भुजाहतं; M1 बलोद्धृतं

61 D5 T5 G5 om. 61^a (et A 1 60) — M1
(which om. 61^b) ms. after 61^a

786^a दानवैन्द्रमिवक्षरः ।

बभूव पुरुषस्याग्रः प्रहृष्ट इव फण्डवः ।
तनो युधिष्ठिरो राजा धीम्यः कृष्णाय यमो नथा ।
भीमसेनमुपायान्तं ददृशुस्ते च पाण्डवम् ।
उपसंहृत्य धीम्यं च पाण्डवं च युधिष्ठिरम् ।
पर्यव्रजत दूर्ध्वो यमो चापि वृकोदरः ।
हनं जटासुरं दृष्ट्वा पाञ्चाली भीममच्युतम् ।
मुद्रितं पूजयामास पीलोमीव पुरंदरम् ।
संपूजितः स मद्भिषोऽङ्गानामभिवाद्य च ।
जितारिमुद्रितो भीमो बभूव भरतर्षभः ।

— ^c) Ś1 B Dn D1 ३ ० तु; T1 च (for तैर) G4 द्विजमुस्यैः
स्तूयमानः.

Colophon — Major parvan: Ś1 K1 ३ T5 G1-4
M1 आरण्य; D6 वन (') — Sub parvan: N T5 G1-3
जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयात्रा in K5,
गंधमादन in De, लोमशतीर्थयात्रा and गंधमादनप्रवेश
in D1, लोमशतीर्थयात्रा in D2, and गंधमादनप्रवेश in T5
G5). M1 (om. sub parvan name) mentions only
गंधमादनप्रवेश. — Adhy. no. (figures, words or
both) Dn 156 (Dn 157), D1 162, S 158 (M2
160). — Śloka no.: Dn1 71; Dn2 72; Dn3 73;
D1 67.

epic has been cast at different times in different parts of India." — Professor Lionel D. Barnett.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer." — The late Prof. Sylvain Lévi.

Deutsche Literaturzeitung: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. Genauigkeit und Uebersichtlichkeit werden durch das angewandte Verfahren aufs beste verbürgt. . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar, der in dem Vorwort von seiner Arbeit in dieser Hinsicht allzu bescheiden spricht, das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . So ist zu hoffen, dass nicht äusserer Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das, wenn es in den eingeschlagenen Bahnen fortgeführt wird, einst einen Ruhmestitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird." — Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbbares Verdienst erworben: er hat den Grund gelegt, auf dem spätere Generationen die Mahābhārata-forschung zu sicheren Ergebnissen weiterführen können." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fac. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt." — Professor Dr. R. Fick.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien instando ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen." — Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders.

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig. . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie

einzig dastehenden Werke." — Dr. Hermann Weller.

Orientalistische Literaturzeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird — was wir immer ernstlich hoffen — in abschbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtiges Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in ruhmvollster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragenen." — The late Professor Jarl Charpentier.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hatte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rom: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del Mahābhārata non poteva essere affidata a mani più esorte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze." — Professor Dr. F. Belloni-Filippi.

Indologica Pragensia, Prag (Czechoslovakia): "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found who could have done the work better than Dr. Sukthankar. . ."

Archiv Orientalní, Prag (Czechoslovakia): "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading. . . I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordi-

ally on this completed work." — Prof. Dr. V. Lesny.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods." The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology." — Professor Dr. Sten Konow.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active sup-

port of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work — the lexicon of Boehtlingk and Roth — can hope to vie in magnitude and importance." — Prof. Dr. Franklin Edgerton.

THE MAHĀBHĀRATA PUBLICATION FUND

FOUNDATION GRANT

The Raja Sahib of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments.

ANNUAL GRANTS

Government of Bombay	Rs. 6,000	H. H. the Raja of Sangli	Rs. 2,500
Government of India	4,000	H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,000
University of Bombay	3,500	H. H. the Maharaja of Patiala	1,500
Gwalior Government	2,500	Government of United Provinces	1,000
Government of Hyderabad (Deccan)	1,000	H. A. Shah, Esq., Bombay	1,000
Sir Dorabji Tata Trust	1,000	Raja of Bhore	500
Government of Baroda	500	Bar. V. P. Vaidya, Bombay	500
Raja of Phaltan	500	Harilal Jagannath, Esq., Bombay	500
H. H. the Maharaja of Porbandar	250	Tulsidas Charities, Bombay	500
Chief of Ichalkaranji	250	Shantaram N. Dabholkar, Esq., Bombay	500
Raja of Ramdurg	100	Savitribai Bhat Trust, Bombay	400
Sardesai of Vantmuri	50	Jaikrishna Trust, Bombay	300
		Haridas Dhanji Mulji, Esq., Bombay	300
		H. H. the Thakore of Palitana	300
		Rajaguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal	250

OTHER INDIAN DONATIONS

Government of Madras	Rs. 11,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	6,000
Government of Mysore	5,000

FOREIGN DONATIONS

Mahābhārata Fund of Great Britain	£1,490
British Academy, London	£ 25

Critical Edition of the Mahabharata: Rates of Subscription

Cover	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred Payment	Advance Payment	Deferred Payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recovered by V.P.P. as the fascicles or the volumes are published. — Postage extra in all cases.

Price of fascicle 11	Rs. 9-0
Price of fascicles 1-11	„ 72-4
For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.	

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Prof. Sadhu Ram, M.A., at the International Academy of Indian Culture
(Arya Bhavati Press), Lahore.

951.

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Mahabharata*
Title *do: Aranyakapravāṇa*
Call No. *M 214*

Date of Issue	Issued to	Date of

Library of the
ASIATIC SOCIETY
1 Park Street, Calcutta-16
Call No.
Accession No.